115.561

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ČETRDESETA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA OSAMNAESTA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Veljko KOVAČEVIĆ, Viktor KUČAN, Nikola LJUBIČIĆ, Petar MATIĆ, Branko PEROVIĆ, Miloš ZEKIĆ, Milisav PEROVIĆ — odgovorni urednik

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

INICIJATIVNI ODBOR

Predsednik
KOČA POPOVIĆ

Članovi:

Vera ACEVA, Spasenija Cana BABOVIĆ, Marko BELINIĆ, Anka BERUS, Petar BRAJOVIĆ, Savo BRKOVIĆ, Krste CRVENKOVSKI, Uglješa DANILOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Vinko HAFNER, Fadil HODŽA, Vlado JANJIĆ, Đuro KLADARIN, Slavko KOMAR, Voja LEKOVIĆ, Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Kosta NAĐ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Petar RELIĆ, Ivan RUKAVINA, Velimir STOJNIĆ, Lidija ŠENTJURC, Pal ŠOTI, Borko TEMELKOVSKI, Janez VIPOTNIK

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 115.561

PIŠU UČESNICI

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

ZBORNIK

KNJIGA PRVA

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD
1962

REDAKCIJA

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Drago GIZDIĆ,
Svetozar KOSTIĆ, Voja LEKOVIĆ, Joco MARJANOVIĆ,
Dragi MILENKOVIĆ, Pero MORAČA, Milisav PEROVIĆ,
Kemal SEJFULA, Janez VIPOTNIK

Glavni urednik
MILINKO ĐUROVIĆ

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE
1941

ČETRDESET PRVA U SRCIMA I MISLIMA NAŠIH NARODA

Ponosno i prkosno zvuči u srcima i mislima naših naroda: ČETRDESET PRVA.

Ona govori o početku herojske epopeje naših naroda, ona znači rađanje novog, ona je putokaz za budućnost, ona znači polaganje temelja na kome narod dalje gradi svoj ljepši i srećniji život. Narodi Jugoslavije, prvi put u svojoj historiji, zajedno su u ovom vijeku svojom krvlju zapisali taj svoj zajednički veliki datum.

Godina početka revolucionarne borbe, ČETRDESET PRVA, živjeće vječito u historiji naših naroda kao neuporedivi simbol njihovih patnji i prkosa, njihovog ropstva i slobode, njihovog umiranja i rađanja, njihove slave i ponosa — bratstva i jedinstva. Vremenski, taj datum naše historije samo je prividno ograničen. U stvari, on nije jedna već niz godina. Početak velikog djela naroda s Partijom na čelu, taj datum budi sjećanja na sve godine borbe za slobodu, i na godine stvaranja novog života u miru. Sve što je u tom nizu godina niklo lijepo i veliko u ovoj zemlji socijalizma vezano je za pojam ČETRDESET PRVE: sav naš život, sve što imamo i što gradimo sebi i generacijama koje će doći.

ČETRDESET PRVA! Narod u porobljenoj zemlji prepušten zvjerstvima surovog okupatora, sam, bez armije koja se raspala u izdaji, gordo uzdiže čelo i ustaje, na poziv Komunističke partije, u oružanu borbu. Goloruki ljudi, rodoljubi bez obzira na partijsku, nacionalnu i vjersku pripadnost, u dobro organizovanom ustanku razbuktalom širom čitave zemlje, u smjelo vođenoj borbi iz jednog centra, pošli su da oružjem otetim od neprijatelja, u bespoštednim svakodnevnim bitkama na život i smrt, u dugotrajnom opštenarodnom ratu,

slome sve što je bilo zapreka na putu u slobodu i novi, bolji život.

Kao što je u najtežim uslovima ilegalnosti u predratnoj Jugoslaviji godinama odlučno vodila borbu za osnovna prava radnog čovjeka, Komunistička partija Jugoslavije morala je i u najsurovijim ratnim uslovima da ulije nadu i vrati samopouzdanje porobljenom narodu.

Odluka koju smo donijeli u Zagrebu, na Plenumu Centralnog komiteta već prvih dana okupacije, imala je dalekosežan, sudbonosan značaj: pripremiti se za opšti oružani ustanak kroz široki Narodnooslobodilački front. Nije mnogo vremena prošlo i mi smo na sastanku Politbiroa CK u Beogradu, 22. juna, održanom povodom Hitlerovog napada na Sovjetski Savez, mogli konstatovati da su organizacione pripreme preko partijskih i vojnih komiteta širom čitave zemlje bile sa uspjehom izvršene i da je u novostvorenoj situaciji mogućno i potrebno odmah otpočeti opštenarodni ustanak. Proglasi koje smo uputili narodu, i poziv sa sjednice Politbiroa od 4. jula da otpočne opšti oružani ustanak, naišli su na širok odziv mnogobrojnih rodoljuba, sa radnicima i članovima KPJ i Skoja u prvim redovima.

Sa ljubavlju i strepnjom za svakog našeg čovjeka, od običnog borca do malobrojnog komandnog kadra koji se tek stvarao, od skojevaca i članova Partije do članova CK, gledali smo mi u rukovodstvu Partije na tešku i krvavu borbu u koju smo pošli. Mi smo bili svjesni žrtava koje je trebalo dati u toj borbi, ali vjera u našu pravednu stvar, nepokolebljivo pouzdanje u snagu naroda, Partije i nove, narodne vojske, i težnja da koliko najviše možemo pomognemo borbi saveznika i svih porobljenih naroda, protiv mračnih sila fašizma u čiji smo poraz bili ubijeđeni, ulili su nam snage da istrajemo u dugom oslobodilačkom revolucionarnom ratu.

Snaga narodne vojske bila je iz godine u godinu sve veća. Prve partizanske okršaje zamijenile su ubrzo i široke frontalne borbe, u kojima se čeličila nova, narodna armija. Neuništive snage naroda postajale su sve jače u krvavim obračunima sa nadmoćnim neprijateljem. Pali su mnogi sinovi i kćeri naroda, popaljena njihova rodna sela, porušeni mnogi gradovi,

ali volja za borbom bila je nesalomljiva. Međusobno istrebljenje naroda bilo je spriječeno, rasle su slobodne teritorije, misao o bratstvu i jedinstvu širila se i jačala u svijesti ljudi. Okupljeni oko Partije koja im je otkrila nove svijetle perspektive, ohrabreni uspjesima svoje armije, narodi Jugoslavije stupali su sve masovnije putem revolucionarne borbe, čvrsto riješeni da istraju do konačne pobjede nad okupatorom i domaćim izdajnicima, do stvaranja nove ravnopravne bratske zajednice sa novim društvenim uređenjem, sa novom, narodnom vlašću.

Sa cilja, do koga nas je dovela pobjeda, s ponosom smo se osvrnuli na trnovit i krvav put kojim smo prošli. Naš dug ČETRDESET PRVOJ, naš dug čitavoj našoj revolucionarnoj borbi i bezbrojnim žrtvama datim za nov život, bio je iskupljen: postavili smo snažne temelje nove, socijalističke države. I, radosno stvaranje naroda u miru spojilo se nerazdvojivo, kao dio velikog revolucionarnog htjenja i akcije Partije i širokih narodnih masa, sa djelima i pojmom ČETRDESET PRVE, tom velikom prvom osnovom daljeg života naroda. Na čvrstim tekovinama revolucije gradili smo zatim dalje našu socijalističku stvarnost.

Zbog svega toga, prva godina naše revolucije nije za nas samo jedna od godina rata, ili jedna od mnogih godina ovog burnog stoljeća, ona je prekretnica u historiji naših naroda, ona je, u izvjesnom smislu, simbolično zajedničko ime za sve godine naše revolucionarne borbe, za čitavu našu revoluciju.

U tom pojmu žive za nas i svi likovi naših palih boraca, svih onih heroja koji su u veliko djelo revolucije uklesali svoja imena i vječno vezali za nju svoje živote. Te dvije riječi sadrže u sebi sve one bezbrojne događaje, sve one mnoge historijske trenutke značajne za pojedine krajeve i za čitavu zemlju, iz kojih je iskovana istina o nesalomljivoj volji jednog malog naroda i snazi jedne hrabre i odlučne Partije koja je znala da povede narod u najsudbonosnijim danima njegova života. To je istina o zemlji i narodu koji su u borbi našli sebe, u patnji i umiranju — rađanje i veličinu.

I danas i uvijek, riječi ČETRDESET PRVA treba da bude uspomenu na sve dane velike borbe i revolucije, treba da bude ponos i da bodre na nova velika djela, na junaštva rada u miru, na odlučnost u odbrani jedinstva i nezavisnosti, na čuvanje mira u svijetu. U tom velikom imenu mladi izrasli na njedrima naše socijalističke zemlje treba da se napajaju primjerima ljubavi, hrabrosti, požrtvovanja. Svaki naš čovjek, svjestan i odan graditelj socijalizma, mlad ili stariji, naći će uvijek i sebe u tom imenu koje kao simbol govori o velikoj revolucionarnoj borbi naroda u ratu i miru. Jer, mi smo svi u tome, zajedno sa zemljom našom rođeni i čeličeni u vatri i revoluciji. U tome je naša prošlost, u tome je i naša velika budućnost.

Zato, kad razmišljamo o tim velikim danima, i kad pišemo o njima, imamo veliki zadatak: da sačuvamo vjernu sliku o rađanju naše revolucije, o našem rađanju, o ljudima iz čije je krvi nicalo djelo revolucije, o idejama i željama koje su ih nosile, o Partiji koja je borbi i novom životu davala životnu snagu i živote svojih članova, vodeći narod ka jedinstvu, ka bratstvu, ka pobjedi i socijalizmu. Neka tome posluži i ovaj zbornik svjedočanstava o historijskom djelu naroda, Armije i Partije u velikoj revolucionarnoj borbi koja je isklesala put u svijetlu budućnost.

JOSIP BROZ TITO

IZ PRVIH DANA NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE

KUĆA U ŠUMATOVAČKOJ ULICI

Komunistička partija, mada u dubokoj ilegalnosti, bila je po svom jedinstvu, organizacionoj čvrstini i disciplini, po vođenju političkih i ekonomskih akcija, po pravilnim stavovima u svim kritičnim momentima, neposredno pred rat, najorganizovanija politička snaga u Jugoslaviji.

Razvoj i jačanje Partije i mnogobrojne akcije koje su vođene u Srbiji zahtevali su operativno, svakodnevno delovanje Pokrajinskog komiteta. Razvoj prilika je bio takav, da su zadaci postajali sve obimniji i složeniji.

Jačanjem antifašističkog pokreta u masama i širenjem uticaja Partije stvarale su se sve povoljnije mogućnosti za rad. Partija je nailazila na podršku mnogih ljudi, ne samo ranijih simpatizera, već svih koji su se uopšte antifašistički osećali. Pod takvim uslovima bilo je lakše doći do stana, do novca (putem dobrovoljnih priloga) i mnogih drugih usluga koje su bile neophodne za partijski rad.

U to vreme je Pokrajinski komitet za Srbiju raspolagao sa priličnim brojem dobrih stanova za rad, sastanke, dnevne susrete i drugo. Zbog konspiracije i opšte opreznosti bilo je nužno povremeno menjati korišćenje takvih stanova.

Iako su postojale šire mogućnosti u iznalaženju stanova koji bi služili za stanovanje kompromitovanih drugova, za održavanje sastanaka, skrivanje materijala i dr., ipak je potraga za pogodnim stanovima bila i dalje stalna naša briga. Svaki od nas je pojedinačno radio na tome, koristeći se i ličnim poznanstvima i vezama.

Iz tih razloga sam se, preko svoje sestre, upoznala s Lepom Kršul,[1] koja je bila udata za Jarka Stradala, glavnog knjigovodu sekretarijata Češke banke, i posle nekoliko dana posetila je u stanu. Bila je to posebna i lepa zgrada u Šumatovačkoj

ulici, uvučena duboko u dvorište obraslo drvećem i zelenilom. U njoj je stanovala Lepa s mužem i malim detetom. Kuća vanredno pogodna za naš rad.

O tome sam obavestila drugove iz Pokrajinskog komiteta. Složili smo se da prvo ja nastojim da se tamo uselim, a da kasnije vidimo da li će se ova kuća moći koristiti i za rad PK.

Sada sam češće odlazila u »goste« kod Lepe. Ona me je predstavila svome mužu kao svoju daljnu rođaku, nastavnicu iz Bosne. Ubrzo sam se »privremeno« i nastanila kod nje. Njen muž nije sumnjao da sam komunista niti je uopšte pretpostavljao o čemu se radi.

Na početku mi položaj rođake bez posla nije bio prijatan. Stradal je izražavao izvesnu rezervu i netrpeljivost prema meni, iščekivao je čas kada će se završiti moje »gostovanje«. Doduše, njegovo raspoloženje se menjalo — bilo je zavisno i od drugih stvari: Češka je u to vreme već bila pod okupacijom Nemačke, a njegov položaj bio je nesiguran. Zapravo, on je bio uznemiren događajima, napredovanjem fašističke Nemačke u Evropi i neizvesnim položajem Jugoslavije. Po svojim političkim ubeđenjima daleko je bio od Komunističke partije, ali je mrzeo Nemce. U stvari, nadao se pobedi Engleske. Sve je to uslovilo i meni olakšalo da mu se na neki način približim i da se ipak s njim sprijateljim.

Tako se Stradal postepeno navikavao na moje prisustvo u kući. Često bi me, kada nisam bila tu, i tražio — da se požali na svoje brige ili ispriča neku novost koju je čuo u toku dana. Svakim danom sam osvajala pozicije u ovom stanu, tako da mi je Stradal često ustupao na raspolaganje i svoju radnu sobu, čak i kada je bio kod kuće, a mi smo to mogli koristiti za manje susrete i sastanke.

Upoznala sam se i sa susedima. Naime, radilo se o porodici Tucaković s kojom nas je delila samo drvena ograda. Oni su često navraćali u našu kuću. Imala sam osećaj da me nekad gledaju sa izvesnim podozrenjem, ispitivački, mada smo se s njima bili lepo sprijateljili i to ne samo ja, već i drugovi koji su u našu zgradu navraćali. Njima su morale neke stvari biti sumnjive. Morali su uočiti da se o nečemu skrivenom radi; po njihovom držanju je izgledalo da su znali da se radi o komunistima. No njihova prećutna tolerancija, koju su nam na ne-

---

[1] Ona je bila naš simpatizer, a njena braća i sestra bili su članovi Partije. Njena sestra Olga Kršul, bankarski činovnik, uhapšena je početkom 1942. godine i streljana; držala se herojski; najmlađi brat poginuo je odmah na početku ustanka u borbama Kosmajskog partizanskog odreda.

kav način stavljali do znanja, učvrstila je naše poverenje prema njima i mi smo se dosta slobodno osećali u ovoj kući. Bilo je i takvih slučajeva da su se — kada bi osetili ili videli da se tu održava sastanak — povlačili, praveći se da ništa ne primećuju.[2]

Tako smo »postepeno osvajali« Stradalovu kuću. Ali, i pored takvih povoljnih uslova radili smo oprezno. Sastanke Pokrajinskog komiteta održavali smo kada je Stradal bio van kuće ili na poslu.

U ovom stanu stanovala sam nekih 5—6 meseci, a na jedno dva meseca pre izbijanja rata ova kuća je bila jedna od najpovoljnijih za rad Pokrajinskog komiteta za Srbiju. Drugovi i drugarice su mogli da navraćaju i posle podne; to kod vlasnika nije više izazivalo sumnju. Pretpostavljao je da se radi o mojim kolegama iz škole. To nam je omogućavalo efikasniji rad, a pored toga postojale su i velike mogućnosti za skrivanje raznih materijala koji su bili potrebni Pokrajinskom komitetu: pisaćih mašina, papira, knjiga i drugog.

27. MART

Neposredno pred rat, a naročito krajem marta, nizali su se događaji koji su zahtevali stalnu pripravnost. Pokrajinski komitet, aktiv i čitava partijska organizacija bili su zapravo u stanju neprekidne mobilnosti. Bilo je potrebno *u jednom danu donositi pojedine odluke i reagovati na događaje, a ponekad snalaziti se i iz časa u čas.* To je naročito došlo do izražaja uoči 27. marta i na sam taj dan. Toga su se dana najizrazitije ispoljili ne samo ugled i autoritet KPJ u masama, nego i njena sposobnost da organizuje i da se stavi na čelo pokreta u momentima odlučujućim za čitavu zemlju.

U ranim jutarnjim časovima 27. marta osećala se uzbuđenost u gradu. Masa građana našla se na ulici i već negde oko 6 časova počele su se spontano formirati manje grupe demonstranata, koje su isticale državne zastave Jugoslavije. Po uzvicima i parolama koje su isticane osećale su se razlike u izražavanju stavova o paktu. No s obzirom na iskustvo i borbenu

[2] Jednom je za vreme okupacije Vlado Popović došao pet minuta posle policijskog časa. Bilo je jasno da će tu ostati na spavanju. Stari Tucaković se nalazio u dvorištu i ja sam se, kada sam videla Vlada, malo uznemirila zbog prisustva starog. Međutim, on je samo pogledao u mene i, ne želeći poznanstvo sa drugom, rekao: »Laku noć, prijatno«. Zatim se polako povukao u svoje dvorište. Imala sam osećaj kao da mi je hteo reći: »Budite spokojni«.

spremnost partijskih organizacija i članstva u ovakvim situacijama, članovi Partije su se sami počeli organizovati i preuzimati inicijativu u demonstracijama.

Dok se to dešavalo na ulicama grada, Pokrajinski komitet je u prisustvu Rade Končara, člana Politbiroa CK, okružen aktivom, održavao sastanak u stanu Rade Vranješević[3] . . .

Pre svega pred Partiju se postavilo pitanje preuzimanja inicijative i organizovanja demonstracija, izvođenja naroda na ulice, pisanja i izdavanja letaka, isticanja transparenata sa aktuelnim parolama koje su izražavale naše stavove, načina vođenja demonstracija, određivanja govornika i dr.

U cilju sprovođenja ovih mera odmah je na teren upućen ceo aktiv, a Mesni komitet je aktivirao celu partijsku organizaciju, jer je bilo jasno da ishod ove krupne političke akcije zavisi prvenstveno od organizovanog nastupa radnika, studenata, omladine i svih progresivnih ljudi.

Odlučeno je da te iste večeri pođe u Zagreb Mitra Mitrović s još jednim drugom — radi podnošenja izveštaja Centralnom komitetu i drugu Titu o događajima u Beogradu i drugim gradovima Srbije.

Već negde oko 11—12 časova stizali su u Pokrajinski komitet izveštaji o razvoju demonstracija. One su narastale kao da se ceo narod Beograda našao na ulicama.

Članovi Mesnog komiteta i partijski aktiv su postavljali pitanje: kojom linijom dalje usmeravati pokret? Bilo je potrebno hitno donositi odluke i davati odgovore na mnoga i raznovrsna pitanja koja su iskrsavala u toku dana.

Do tog momenta članovi Pokrajinskog komiteta su se zadržavali u stanu, s obzirom na to da su svi bili poznati i kompromitovani; opreznosti radi valjalo je da se ne pojavljujemo. No kako su počele da pristižu vesti o razvoju situacije na ulicama Beograda, nismo više mogli rukovoditi samo prenošenjem direktiva nego smo odlučili da i sami javno istupamo. A kada smo prilikom pojedinačnih izlazaka videli šta se zbiva na ulicama, odmah smo došli do zaključka da, što se tiče naše sigurnosti, ne postoji nikakva opasnost. Policija i čitav aparat državne bezbednosti bili su paralisani pred snagom masa. Bilo je očigledno da bi pokušaji pojedinačnog hapšenja ili otpora demonstrantima bili apsurdni. Čak ni vojska, odnosno oficiri koji su te noći izvršili puč i zbacivanje Cvetkovićeve vlade, nisu bili u stanju da ma šta preduzmu protiv onako snažnih talasa demonstracija i narodnog gneva protiv fašizma.

---

[3] Rada Vranješević, student, poginula je u Drvaru prilikom nemačkog desanta i napada na Vrhovni štab. Proglašena je za narodnog heroja.

Po svemu sudeći, njih su ovi događaji zbunili. Pokušali su u raznim delovima grada, a naročito oko Slavije, gde se nalazila glavnina mase, da otvorenim kolima seku demonstracije, vičući stalno: »Razilazite se, razilazite se . . .« Mi smo od samog početka naročito isticali da se do kraja moraju održati red i disciplina demonstranata, da se ne dozvole neumesni ispadi i slično. Toga dana je razlupano poslanstvo nemačkog Rajha, ali mi, koliko se sećam, iako smo se tome radovali, nismo bili dali nalog za to, nismo hteli da otežavamo položaj Simovićevoj vladi.

Radi toga, kada su u otvorenim kolima nailazili generali i drugi oficiri, demonstranti su im otvarali put i ponašali su se vrlo tolerantno, mada je ovo njihovo krstarenje ulicama i probijanje demonstracija pomoću vojnih kola bilo na liniji rasturanja demonstranata, budući da su se i sami uplašili talasa demonstracija.

Negde oko podne pred nas se ozbiljno postavilo pitanje: na koji način dalje usmeriti demonstracije, kako ih završiti?

Događaji su se brzo razvijali.

Odlučili smo da posle podne održimo zbor na Slaviji, da se najveća grupa demonstranata najpre okupi kod Studentskog doma, pa da se odatle i sa drugih krajeva sve grupe sliju na Slaviju. Odlučeno je da, posle radnog vremena, iz svih fabrika radnici, organizovani po grupama, sa transparentima i ispisanim parolama, dođu na Slaviju.

Odredili smo i govornike. Nepriviknuti da istupamo na ovako javnim skupovima, dogovarali smo se ko će da govori, tako da se o tome odlučivalo negde u poslednjem času. Zbog toga su neki drugovi morali govoriti nekoliko puta na raznim mestima. Smatrali smo da bi trebalo da govori i neko iz Udružene opozicije. Koliko se sećam, bio je predlog da se angažuju neke poznatije političke ličnosti.

Ponovo je trebalo izdavati letke. Budući da štamparija Pokrajinskog komiteta nije mogla da zadovolji potrebe, razmišljali smo šta da radimo, kako da to rešimo. Druge štamparije na koje smo mogli računati bile su zatvorene, a radnici su se nalazili u demonstracijama. Najzad je Mihailo Švabić predložio da on sa grupom tipografskih radnika, uz pomoć grupe studenata, nasilno otvori jednu od štamparija u gradu, da bi se na taj način mogla na brzinu odštampati potrebna količina letaka. S tim smo se odmah složili. Koliko znam, drugovi su pokušali da otvore 2—3 štamparije, ali im nije uspelo, jer su bile tako zatvorene da bi morali razlupati vrata, a to nisu želeli. Najposle im je pošlo za rukom da bez oštećenja otvore štampariju Živka Madžarevića.

Članovi PK i drugi aktivisti rasporedili su se po raznim mestima: na Slaviji, na Studentskom trgu, među grupama demonstranata itd. U stvari, prešli smo na lice mesta i neposredno rukovodili demonstracijama.

Sećam se kako sam se i sama prijatno iznenadila kad sam ugledala kolone radnika koji su se na poziv Partije sa Karaburme i Palilule slivali ka Studentskom trgu, gde se već bilo okupilo na hiljade ljudi. Tu, na samom Trgu, govorili smo Trša,[4] ja i još neki drugovi. Odatle smo u širokoj koloni, Aleksandrovom i Beogradskom ulicom, krenuli prema Slaviji, gde je među prvima govorio Rade Končar, član Politbiroa CK, koji se tada po zadatku nalazio u Beogradu.

Posle zbora demonstracije su još trajale do 6—7 časova uveče, pa smo na kraju kod Kalenićeve pijace održali kraći miting na kome je govorio Đilas i pozvali demonstrante da se raziđu, a da ćemo ih o daljim akcijama naknadno obavestiti.

Istoga dana, još pre podne, Pokrajinski komitet je doneo odluku da se pregovara sa Simovićevom vladom. Koliko se sećam, u ovim je pregovorima zastupao PK dr Ivan Ribar, koji je u to vreme bio blizak našoj Partiji.

Predstavnici najorganizovanije političke partije, Komunističke partije, mogli su da pred Simovićevom vladom istupaju sa tačno određenim zahtevima: za demokratizaciju zemlje, za raspuštanje logora, puštanje zatvorenika koji su čekali na suđenje po Zakonu o zaštiti države, za savez i prijateljstvo sa Savjetskim Savezom, za spaljivanje arhive specijalne policije itd. U stvari, od 27. marta pa sve do 6. aprila stalno smo Simovićevu vladu držali pod pritiskom zahtevajući ispunjenje naših zahteva. No pored pregovora koje smo mi vodili pritisak su vršile i mase koje su davale podršku pregovaračima. Sećam se da je već 28. marta, kada su naši išli na pregovore, u isto vreme bila organizovana grupa od oko 200—300 žena koje su tada demonstrirale pred zgradom vlade sa zahtevom da se puste na slobodu politički zatvorenici. Sve je to, u stvari, stavilo partijske organizacije i Pokrajinski komitet u nov položaj, u mobilno stanje, odnosno u punu pripravnost.

U tim je danima Pokrajinski komitet bio stalno na okupu. Svaki čas su iskrsavali novi momenti koji su zahtevali brzo donošenje odluka i preduzimanje odgovarajućih mera. Na osnovu izvesnih poteza Simovićeve vlade jasno se osećala ne samo njena sporost i nesposobnost da u momentu tako kritičnom za sudbinu zemlje donosi hitne odluke na liniji odbrane zemlje, nego i razne druge slabosti kojima su bile opterećene

[4] Rifat Burdžović

i ranije vladajuće klike u Jugoslaviji: strah od masa i demokratizacije zemlje, a naročito od Komunističke partije i njene nedvosmislene snage i uticaja na mase, koja se u ovim momentima tako svestrano obelodanila. Istina, pod pritiskom naših zahteva bile su donete i neke pozitivne odluke: raspušteni su neki koncentracioni logori, pušteni politički zatvorenici sa Ade Giganlije kojima je trebalo da sudi Sud za zaštitu države i dr. Ali, predviđajući mogućnost brzog napada fašističke Nemačke, Komunistička partija je svakodnevno vršila novi pritisak na Simovićevu vladu zahtevajući hitno donošenje odgovarajućih mera za jačanje odbrambene snage Jugoslavije.

Posebno je i stav Partije u ovom kratkom periodu od 27. marta do 6. aprila privukao još više patriotske snage zemlje i već tada stvarao bazu i raspoloženje za otpor, što nam je takođe olakšalo da samo posle nekoliko meseci s takvom širinom otpočnemo ustanak.

6. APRIL

Za 6. april bio je zakazan veliki zbor na kome je trebalo zahtevati preduzimanje hitnih mera za zaštitu zemlje. Pošto je bila nedelja, zbor je trebalo da se održi u 6 sati ujutro. Ja nisam išla na zbor, jer je u međuvremenu trebalo da obavim neke druge zadatke. Između ostalog, u 8 časova imala sam neki sastanak sa Žujovićem, a kasnije sa Radojem Dakićem, koji je bio član Pokrajinskog komiteta za Srbiju (tek je bio pušten iz zatvora na Adi Ciganliji) i još s jednim drugom iz Šapca.

Dan je bio lep, jutarnje sunce je već bilo izašlo. Lepa je već u 5.30 bila spremna da pođe na zbor. Stradal i devojčica su još bili u krevetu.

Prišla sam kod radija da čujem jutarnje vesti. Međutim, počele su se osećati jake smetnje na radiju. Istovremeno je počela da se trese čitava kuća. Najpre sam pomislila da je zemljotres. Instinktivno sam poletela napolje. I tek odjednom shvatila sam mogućnost napada iz vazduha, jer je atmosfera bila takva da smo napad mogli svaki čas očekivati. I zaista, čim sam stala na prag opazila sam kako »štuke« nadleću. U neposrednoj blizini pale su i prve bombe. Imala sam osećaj da nešto pod zemljom ključa.

Brzo uleteh natrag u kuću, zgrabih devojčicu, a Stradalu viknuh: »Izidite brzo, rat. Nemci nas bombarduju . . .«

Nadali smo se takvom razvoju događaja. Najzad, i pripremali smo se za slučaj napada. No toga jutra meni je izgledalo,

tako sam bar osećala, kao da se nešto prekinulo u kontinuitetu rada. Treba, znači, nanovo, i drugačije početi. Zato mi je samo jedno pitanje bilo u glavi: š t a s a d ?

Prvo se, sva zadihana, vratila Lepa Stradal. Rekla je brzo: »Poručili su vam drugovi da odmah idete na poljanu kod Crvenog krsta, ispod ciglane Šiđanskog!«

To je neko od članova Pokrajinskog komiteta, još na mestu gde je trebalo da se zbor održi, dao direktivu Mesnom komitetu Partije i partijskom aktivu da se okupimo na toj poljani radi daljeg dogovora o radu.

Odmah sam pošla. Kad sam stigla na poljanu, već je bila okupljena veća grupa drugova i drugarica. Pored nekih članova Pokrajinskog i Mesnog komiteta, u većini je bio beogradski partijski aktiv.

Još ranije je bila jasna linija Partije u slučaju rata: pripremati se za otpor; komunisti treba da se odmah po rasporedu uključe u vojne jedinice, da se u vojsci zalažu za podizanje borbenog duha otpora, da se bore protiv pete kolone, protiv kapitulacije koja je vodila izdaji zemlje i dr. No, sada je to trebalo i sprovoditi. Najpre smo nas nekoliko članova Pokrajinskog komiteta, koji smo se tada zatekli u Beogradu — Miloš Matijević, Đilas, Radoje Dakić, Ljubinka Milosavljević i ja — uz prisustvo člana Politbiroa CK Rade Končara, vodili razgovor o tome šta bi trebalo preduzeti. Potom smo, okruženi nekim članovima MK i partijskim aktivom, u stvari održali zajednički sastanak. Dogovorili smo se šta je potrebno odmah preduzeti da bi partijske organizacije i rukovodstvo »nesmetano« nastavili rad.

Dogovor nije dugo trajao, moralo se brzo odlučivati, jer nas je, pored ostalog, ometalo stalno nadletanje i bombardovanje nemačkih »štuka«. Oko 10 ili 11 časova dogovor je bio završen. Određeni su prvi i hitni zadaci Pokrajinskog i Mesnog komiteta, kao i aktiva i organizacija. Odlučeno je: deo članova PK i MK da ostane u Beogradu; ostali, kao i ceo aktiv, da pođu u razne krajeve Srbije, Crne Gore, Sandžaka i u druga mesta, gde je trebalo da se uključe u svoje vojne jedinice, a neki sa zadatkom da se nađu na određenim područjima. Odluke su preko veza prenete i ostalom članstvu. U slučaju kapitulacije određeni broj drugova je trebalo da se zadrži na terenu radi mobilizacije Partije, prikupljanja i skrivanja oružja, kao i priprema za partizansku borbu. U tom slučaju komunisti treba da propagiraju u vojsci da se ne predaje oružje, da se zadržava u šumi, izbegava zarobljavanje itd.

Mnogi drugovi i drugarice odmah su krenuli u raznim pravcima. Oni koji su na osnovu odluke imali da ostanu u Beo-

gradu trebalo je da se toga dana povuku na krajnju periferiju Beograda, dok traje bombardovanje (Đilas, Ljubinka, Mrša Matijević i ja). Neki od članova Pokrajinskog komiteta trebalo je da ostanu u Beogradu. Tako smo mi, Končar i još jedna grupa drugova i drugarica, posle sastanka na poljani, došli u dvorište stana u Šumatovačkoj ulici. U međuvremenu su počeli pristizati još neki drugovi i drugarice; među nama se našao i Žarko Zrenjanin (koji je došao nekim poslom u Beograd), Žujović sa porodicom, Ivan Milutinović.

Tu smo nastavili dogovor: razmatrali smo neke probleme koji su proizišli iz nastale situacije (veze, tehnika i drugo). Pored toga, napravili smo raspored ljudi, a i samih članova Pokrajinskog i Mesnog komiteta. Toga dana su mnogi članovi Partije, bez obzira na bombardovanje, morali da dođu u grad da bi posvršavali neke poslove. Pre svega, da ne bi došlo do provale, iz nekih stanova je bilo nužno sakupiti odštampane letke CK, koje je trebalo rasturati toga jutra na zboru, a sada su bili neaktuelni i valjalo ih je uništiti.

Srećna okolnost je bila što je zbor bio zakazan toga jutra. Tako su čitav partijski aktiv, većina članova Partije, kao i mnogi simpatizeri Komunističke partije i antifašisti bili na nogama, neki već okupljeni na zboru, a mnogi su pristizali.

S obzirom na to da je zbor bio zabranjen, računalo se da će policija napasti i pokušati da ga rasturi, tim pre što je posle zbora trebalo da se održi demonstracija slična onoj 27. marta, samo u manjem obimu. Koliko se sećam, mi smo upravo iz tih razloga i zakazali zbor u rano jutro. To je ne samo olakšalo mobilnost Partije, već je i mnoge ljude sačuvalo od očigledne pogibije.

Prvo bombardovanje je nanelo najveće ljudske žrtve. Ljudi su se nalazili u kućama, a mnogi su se zatekli i u krevetu. Jer, bila je nedelja.

Nakon prvih naleta nemačkih aviona narod je u grupama počeo da izlazi iz grada i kreće prema periferiji. Svaki je nosio ponešto: bošču, ranac, ponjavu, ćebe, šta je ko imao i kako je kome šta došlo pod ruku. Nije bilo mnogo vremena za razmišljanje. Bili su to prvi teški utisci: ljudi, žene sa decom, sklanjali su se ispred nemačkih aviona, išli su a da i sami nisu znali kuda. Neizvesnost je bila za sve. Mnogi su bili izbezumljeni, jer su napuštali razrušene domove gde je neko od njihovih ostao pod ruševinama. Mada se odmah mogla uočiti opšta dezorganizacija, svako se snalazio kako je mogao i znao. U takvim situacijama obično raste strah i panika, no imala sam utisak da su ljudi ipak ostali mirni. Više je izgledalo da su se pitali šta će biti dalje.

Ne sećam se da li je već toga dana bilo izdato naređenje za mobilizaciju ili kakva naredba za pripravno stanje, ali su se već posle podne mogli videti mnogi ljudi koji su išli u grupama da bi se priključili nekoj vojnoj jedinici. Kod svih njih je bilo očigledno raspoloženje za borbu i osvetu.

PUT DO SELA POPOVIĆA I POVRATAK U BEOGRAD

Dogovorili smo se da bi se ipak trebalo privremeno povući na periferiju Beograda. Tako smo negde oko 17—18 časova svi grupno krenuli prema Torlaku, s tim da se članovi Mesnog komiteta i deo aktivista zadrže na periferiji Beograda. Članovi PK i još neki drugovi i drugarice trebalo je da privremeno odu u neko selo u blizini Kosmaja, a ostali, po rasporedu, da nastave put dalje. Imala sam muke da ubedim Stradala da ne pođe s nama. On je osetio da smo mi kompaktni, organizovani; mi smo mu ulivali neku sigurnost i hteo je pošto-poto s nama. Lepa je znala o čemu se radi, pa je nastojala da ga primiri i zadrži. Ja sam inače imala nameru da se ubrzo vratim u Beograd, te sam mu rekla i obećala da će tada poći sa mnom, ukoliko bude potrebno. Tako se on smirio. Osetila sam da mu je bilo teško kada smo pošli.

Kad smo stigli do Torlaka bila je već noć. Tu smo napravili mali predah. Mislili smo da ćemo moći odspavati dva-tri sata, no to je bilo nemoguće: bilo je hladno, a i sve nas je uzbuđivala slika Beograda u noći. Mogli smo ga celog videti — bio je u plamenu. Ne sećam se kada smo krenuli dalje, no znam da je, kad smo se našli na avalskom drumu, bila zora. Tu sam se srela sa Radom Aranđelovićem i Novicom Petrovićem, komunistima, inače rezervnim oficirima.

— Šta je, Rade, kuda ćeš? Zašto se vraćaš? — pitali smo ga.

— Eto, Cano, vidiš šta je, tražimo vojnu jedinicu — nasmešio se.

Malo smo se zadržali s njima u razgovoru. Lutali su — rekoše — celu noć, tražeći raspored. Dobijali su pogrešne informacije, tako da nikako nisu mogli pronaći svoju jedinicu. To je bio slučaj i sa mnogim drugima. Osećala se opšta zbrka i zbunjenost. Neki delovi jugoslovenske vojske kretali su se prema Mladenovcu, a drugi prema Beogradu. Izgledalo je da se kreću i tamo i ovamo bez određenog cilja.

Ubrzo je naša grupa sišla sa avalskog puta i krenula poprečnim putem preko sela i livada prema Kosmaju. Stigli smo negde posle podne u selo Parcane. Malo smo se odmorili, nešto jeli, a nakon toga odmah napravili raspored. Neki drugovi

i drugarice trebalo je da tu prenoće i sutra krenu dalje, a oni koji su imali da se kasnije vrate u Beograd morali su iste noći da krenu do sela Popovića. U toj grupi bila sam i ja. Sećam se kako mi je bilo teško preći još nekih 7—8 km do sela. No, ipak se nekako stvorilo raspoloženje za pokret. Bilo je malo lutanja, ali smo oko ponoći najzad stigli u Popović. Smestili smo se kod roditelja Mome Markovića koji su bili učitelji u tom selu. Tu nam je izgledalo, posle onoga što smo doživeli u Beogradu, »mirno« i mogli smo ponovo da se saberemo.

Po dogovoru, u Popoviću je trebalo da ostanemo nekoliko dana sa ostalim drugovima. Međutim, posle dva dana pošli smo u Beograd. Naravno, zajedno smo otišli u »moj« stan. Lepa i njen muž su ustali iz kreveta; imala sam osećaj da su iskreno bili radosni što su nas opet videli. Nešto smo večerali i ostali dugo u razgovoru. Tih dana su već počele kružiti alarmantne vesti, senzacionalne i protivrečne priče. Petokolonaši su počeli pomalo da dižu glave. Mnogi ljudi, bez ikakvih razloga, negde i u grupama, bili su streljani, navodno kao petokolonaši. Osećala se atmosfera bezvlašća. Bilo je slučajeva da su istinski patrioti hvatali i ubijali petokolonaše, ali kako su se Nemci približavali, izdajnici i peta kolona sve više su ispoljavali silu i javno vršili akte sabotaže i likvidaciju pojedinih ljudi. Neposredno posle bombardovanja Beograda pojavile su se i pljačkaške bande. Ljudi koji su ostali u Beogradu zadržavali su se u kućama. O tome smo te noći razgovarali. Stradalovi su mi iznosili konkretne slučajeve.

Zaista, sutradan sam i sama mogla sve videti. Kretanje po Beogradu je bilo riskantno i postojala je mogućnost da te neka banda sretne i samo pruži prst: petokolonaš, pa da se čovek teško odbrani, pogotovu ako je sam. Očigledno da je peta kolona dejstvovala organizovano i zastrašujuće, unosila demoralizaciju i stvarala još veći haos nego što je i inače bio.

Izgledalo je kao da je život grada prestao. Ulicama su se u grupama kretali razni sumnjivi elementi, petokolonaši, koji su nasrtali na ljude. Sve je bilo zatvoreno po kućama, bez hleba i drugih potreba, a mnogi delovi grada bili su i bez vode. Žrtve bombardovanja su ostale pod ruševinama kuća, po skloništima, a mnoge i na ulicama. Oko Šumatovačke i Cerske ulice, oko Crvenog krsta, ranije se u ove dane proleća uvek moglo videti mnoštvo dece koja su, igrajući se na praznim placevima i poljanama, unosila veliku živost i radost. Možda mi se iz tih razloga urezala u sećanje tužna slika pustoši toga dana, 10. aprila, kada ni jedno dete nisam srela, niti čula njihove glasove na koje sam ranije bila navikla.

U jednoj kući u Ulici Vele Nigrinove, prema poljani kod Crvenog krsta, našla sam se sa Đilasom. Tu su bile i neke drugarice, ali se sećam samo Zine. Končar i njegova drugarica Dragica već su bili otputovali u Zagreb, a Zrenjanin u Vojvodinu. Đilas nije izlazio iz kuće jer su dan ranije, tu na poljani ispred kuće, streljali grupu ljudi — »petokolonaša«. Zaista, bila je izvanredno teška atmosfera.

Đilas je bio odlučio da ide u Crnu Goru.

— Zvao sam te, Cano, da se dogovorimo šta da radim. Šta ti misliš, da ja pođem u Crnu Goru?

— Pa dobro — slegla sam ramenima — ali zašto nismo na to došli ranije? Bilo bi bolje da si nastavio put iz Parcana, odnosno Vrbice, odakle je jedna grupa i otišla prema Crnoj Gori.

Mislim da je istog dana pošao. Neko ga je pratio, ali ne sećam se ko. U međuvremenu je Lepa Perović pošla da nađe svoju sestru Branu, koja je radila u štampariji Pokrajinskog komiteta. Tom se prilikom ispostavilo da štampariju moramo skloniti na drugo mesto, zato što nije imala sklonište. Toga dana našla sam se još sa Mršom i Jelenom Četković, koji su se po zadatku odmah vratili u Beograd. A posle toga, istog dana, s još nekim drugaricama, pošla sam za Popović.

DOLAZAK OKUPATORA

Još usput smo čule da se Nemci približavaju Mladenovcu. Žurile smo da nas ne zahvati njihov prolaz. Kad smo stigle u Popović naši su već znali da Nemci stižu. Nekako još od 6. aprila, od prvog napada, računali smo na slom Jugoslavije, ali nismo shvatili da će to ići tako munjevitom brzinom. Zavaravali smo se kada smo slušali da jugoslovenska vojska daje otpor, da se vode žestoke borbe, da su Nemci zadržani ili pretrpeli gubitke. Tu je bilo i istinitih vesti, ali mnoge su pristizale do nas više kao plod mašte, nada, želja naših ljudi, a i nama je bilo teško da pogledamo činjenicama u oči, da prihvatimo istinu.

Sutradan su u selu osvanuli neki delovi jugoslovenske vojske. Tu je već pre toga vladala atmosfera iščekivanja Nemaca. Niko to glasno nije hteo priznati, ali su se ljudi pripremali na to. Za tih nekoliko dana, naročito uveče, skrivalo se žito, zakopavao se petroleum, so i druge »kompromitujuće« stvari, kao i oružje. Ostalo je u narodu sećanje i neko iskustvo iz prvog svetskog rata.

Osećali smo, naslućivali, da se u našoj neposrednoj blizini priprema bitka. I zaista, u ranu zoru 12. aprila, oko Ralje se

vodila žestoka borba s nemačkim motorizovanim jedinicama koje su nadirale prema Beogradu. Koliko mi je ostalo u sećanju, to je bio poslednji otpor jugoslovenske vojske u ovom delu Srbije. Borba se vodila do podne.

U kući Markovića je bila veća grupa ljudi. No s obzirom na to da su oni ranije bili kompromitovani (i Moma i Draža su bili hapšeni i proterivani), i zbog neizvesne stiuacije koja će nastati ulaskom Nemaca u selo, dogovorili smo se da se podelimo. Tako smo se u ranu zoru razmestili po nekim obližnjim kućama njihovih prijatelja. Kuća u kojoj smo prešle nas nekoliko drugarica nalazila se na jednom brdašcu; pored nje je prolazio puteljak kroz selo. Iznad kuće se dobivao širok pregled terena, koji je imao blagu padinu prema avalskom drumu, odakle se mogla čuti huka nemačkih motorizovanih jedinica.

Svi smo bili uznemireni. U istoj kući, u dvorištu, s obzirom na njen položaj, okupila se veća grupa ljudi: bili su to izbeglice iz Beograda, seljaci i razbijeni delovi jugoslovenske vojske. Povremeno smo morali ulaziti u podrum, jer su do nas dostizale granate iz bacača i mitraljeska paljba. U vreme predaha smo izlazili u dvorište, peli se iznad kuće, da bismo videli šta se događa. Sećam se, na kilometar ispod kuće poginuo je jedan mladić kad se popeo na drvo da bi osmatrao. Mada je situacija bila jasna, atmosfera je bila takva da niko glasno nije hteo reći da su Nemci već tu. Bilo je i takvih koji nisu hteli verovati u istinu; usled toga pronosili su se neverovatni glasovi. Govorilo se da to dolaze jedinice jugoslovenske vojske koje se kreću kao pojačanje prema Nišu. Naročito se ta iluzija održavala u delovima jugoslovenske vojske koji su se, razbijeni po grupicama i pojedinačno, kretali kroz selo, ne znajući ni sami kuda će. Kada se prvi put to pre podne čula huka motorizacije, neki od starijih seljaka zabrinuto zapita jednog oficira koji se tu našao: »Slušaj, brate, pa jesu li to Nemci dovde došli?«. »Đavo da te nosi, nemoj da praviš paniku, to su naši« — rekao je oficir vrlo osorno, kao da je bio spreman za obračun. Inače, samo dan pre, ako bi neko pokušao da traži objašnjenje ili komentariše situaciju, mogao je biti oglašen za petokolonaša i špijuna. U redovima jugoslovenske vojske je vladalo teško raspoloženje i demoralizacija, te su se u takvoj situaciji pravili nesmišljeni i anarhični ispadi koji su često nevine ljude koštali života.

Na četvrt sata pre upada Nemaca stiže i sopstvenik kuće sa svom opremom vojnika, jer je tu noć i jutro učestvovao u bici. Ušla sam i ja za njegovom ženom u sobu. Bio je neobično uzbuđen i besan na takvo rasulo jugoslovenske vojske, tražio

je nešto hrane i duvana. Žena se počela, plačući, savijati oko njega:

— Slušaj, nemoj dalje ići, presvuci to odelo, molim te nemoj ići od kuće, poginućeš. Plakala je, imala je nekoliko sitne dece.

— Ne, neću ostati. Daj mi hleba, idem . . .

Stavio je veliki hleb u torbu, ljut i nervozan, i otišao. Ne znam da li se ikada vratio.

U dvorištu, nešto pre nego što su naišli prvi Nemci, nestalo je vojnika i nekih oficira. Ostala je grupa žena i nešto starijih seljaka.

Negde oko podne u našoj neposrednoj blizini čula se tutnjava motocikla. Ubrzo se pred kućom pojavila mala grupa Nemaca. Njihov komandir se zaustavio pred kapijom. Ništa nije govorio, samo nas je pogledao sedeći i dalje na motociklu. Izvadi mapu iz torbe koja mu je bila obešena preko ramena; malo nas je gledao pa onda povika: »POŽAREVAC«. Verovatno je mislio na Mali Požarevac, koji se nalazi u blizini Popovića.

Jedan od seljaka ćuteći pokaza rukom prema Požarevcu. Prošli su, a za njima su se kretale druge grupe Nemaca.

Svi smo se ćutke, mahinalno, povukli dublje u dvorište. Nije se čuo nikakav glas izuzev pojedinačnih uzdaha. Neke žene, čiji su sinovi ili muževi bili negde na frontu, u neizvesnosti šta je s njima, sručile su se uza zid kuće, pokrile lice šakama i počele tiho da plaču. Niko nikoga nije ni pokušao da teši, svako je na svoj način nešto teško doživljavao. Zavladala je mrtva tišina. Jer, ma šta da je ko rekao, to ne bi bilo ono što je svaki od nas osećao i doživljavao u tom trenutku.

Meni je izgledalo kao da ništa ne mislim i ne osećam, a u stvari sam se prenela u prošlost, u detinjstvo, u 1914. godinu. Sećala sam se tadašnjih događaja tako jasno kao da je to bilo juče. Sećala sam se oca koji se, na pola sata pre nego što će ući okupator u naše mesto, oprostio s nama grleći nas sve odreda i govorio majci: »Eto, Stamena, snađi se nekako, najvažnije je da čuvaš decu, a ja, ja ne znam da li ću se vratiti«. Otišao je, mama nas je ostavila da spavamo, ugasila svetlo i, ne skidajući se, svalila se na krevet. Tako u mraku svi smo očekivali da se nešto desi. Ubrzo je neko snažno zalupao na prozor, mrmljajući nešto na nemačkom. Mama se digla, otvorila vrata, a u kuću je upala grupa Švaba sa uperenim revolverima u nas tražeći skrivene komite . . .

Ubrzo su se ljudi počeli razilaziti sa dvorišta, svako je hteo da se nađe u svojoj kući. I mi smo se okupili u kući Mome Markovića. U međuvremenu se naša grupa povećala za nekoliko drugarica koje su u vreme bombardovanja Požarevca po-

begle iz kaznione i negde oko 11 — 12. aprila našle se u Poviću. I Moma se vratio iz Leskovca, gde je bio po zadatku Pokrajinskog komiteta. Dogovorili smo se da se i mi raziđemo i da već sutra ujutro krenemo za Beograd.

Većina je ostala tu i da spava. Moralo se spavati i na patosu, jer nas je bila puna kuća.

Sutradan nas je čekao naporan put. Međutim, koliko se sećam, niko te noći nije trenuo. Negde s večeri, čim je pao prvi mrak, počela je jaka pucnjava, kao da se u našoj neposrednoj blizini vodi žestoka borba; naizmenično su eksplodirale granate i puščana municija, a niže nas jedno selo kao da je celo bilo u plamenu. Bile su to jake eksplozije koje su zatresle čitavu okolinu. Ne znajući šta se dešava bili smo uznemireni, premeštali smo se iz jednog ćoška u drugi, gledali kroz prozor, izlazili napolje, raspitivali se okolo da bismo bar nešto doznali, ali smo tek negde u zoru saznali šta se događalo. Nemci su tu noć, po svemu sudeći namerno, radi zastrašivanja naroda ovoga kraja, a verovatno i revoltirani prethodnim napadom jugoslovenske vojske toga jutra, minirali vagone s municijom na stanici Mala Ivanča i magacine s municijom u Ralji, koje je u povlačenju napustila jugoslovenska vojska.

NEIZVESNOST U OKUPIRANOM BEOGRADU

Za Beograd smo krenuli 13. aprila. Većinu u grupi činile su drugarice. Mislim da su od drugova bili s nama Vule Antić i Moma Marković. S nama su pošle i drugarice koje su pobegle iz požarevačke kaznione. Trebalo je da svaki pođe u svoj kraj. Bilo ih je iz Vojvodine, Bosne, Niša. Pošle su s nama zato da bismo im pomogli da se prebace do svojih mesta.

Na avalskom putu smo susretali motorizovane i tenkovske nemačke jedinice. Bilo je očevidno da su to delovi onih istih jedinica koje su prethodnog dana prolazile ovim putem prema Beogradu. Žurile su nekud!

Negde popodne stigli smo u Beograd. Hitali smo da se raziđemo, da svaki stigne na određeno mesto, kako nas noć ne bi zatekla na ulici. Usput smo se dogovorili o nekim stvarima na kojima je trebalo već sutradan raditi. Razišli smo se s tim da se neki od nas sastanu već rano ujutro. U stvari, ta noć i sledećih nekoliko dana značili su neizvesnost za sve nas.

Već na samom ulasku u grad osećali su se oštri i okrutni postupci okupatora. Radi zastrašivanja ljudi pucalo se na sve strane.

Negde s večeri prestalo je kretanje po gradu. S nekim drugaricama zatekla sam se u Šumatovačkoj ulici. Ne sećam se

da li je već bio uveden takozvani policijski čas, ali ulice su u to vreme bile opustele. Dugo smo te noći sedele, prvo pored sveća, a posle u mraku. Stradal je bio neobično uznemiren, pio je i pušio više nego obično. Često smo izlazili u dvorište. Sećam se, noć je bila prohladna i tamna, pa nam je to omogućavalo da se krećemo i više zadržavamo u dvorištu bez opasnosti da će nas neko iznenaditi. Kažem — bez opasnosti, a u stvari sama činjenica da smo morali ostati u kući u kojoj smo se zatekli predstavljala je klopku i najveću neizvesnost.

Osluškivali smo. Kao da to nije bio naš Beograd. Nije se čuo uobičajeni šum koji je odavao život grada. Imao se utisak da je opusteo. Okupator je gospodario gradom: iz daljine, sa svih strana, čula se pucnjava, čas pojedinačno, čas u rafalima; odjekivali su koraci nemačkih straža koje su se grupno kretale; odzvanjale su pištaljke i povremena vika: Halt, halt!

Tako smo te noći, sve do zore, osluškivali kao da smo hteli da se uverimo da li je to stvarnost.

Čim je ušao u grad, okupator je započeo krvavi obračun sa građanima Beograda. Otpočeo je, radi svog osiguranja, s hapšenjem velikog broja ljudi kao talaca, a mnoge su hvatali na dostavu petokolonaša i špijuna i odmah otpremali u nemačke logore.

Po merama koje su svakodnevno preduzimali osećalo se da ih je strah od otpora naroda, i to ne samo otpora koji je u najvećoj meri došao do izražaja 27. marta, već i onog na koji su naišli u prvim susretima sa građanima Beograda. Okupatori su naišli na onaj svuda prisutni nemi otpor koji je ulivao nesigurnost i lomio njihovu samouverenost. To se najbolje osećalo po dnevnim naredbama i plakatima kojima je čitav grad bio oblepljen. Pored zastrašivanja i pretnji, pozivali su i upozoravali građane na poslušnost, opominjali zbog osornog držanja prema vojsci nemačkog Rajha — zahtevali naklonost i ljubazno ponašanje . . .

Uveden je policijski čas kojim je odmah s večeri bilo zabranjeno kretanje. Svakodnevno, putem naredbi, plakata i radija, ponavljano je: Ako se desi ma kakav akt sabotaže protiv jedinica Rajha, biće preduzete mere odmazde. Svi koji prikrivaju oružje ili ma kakav drugi materijal koji je uperen protiv Rajha, biće kažnjeni po kratkom postupku; svi Jevreji se moraju određenog dana i sata javljati na određenom mestu itd.

U takvim uslovima je za našu Partiju i rukovodstvo PK nastala nova situacija u kojoj je trebalo snaći se i prilagoditi. Značajnu okolnost je predstavljao raniji ilegalni rad, u kome se za desetinu godina borbe sa okrutnim režimom stare Jugo-

slavije i opšte borbe protiv fašizma prekalilo stotine i hiljade članova Partije. Stečeno dragoceno iskustvo, naročito rukovodećeg kadra, značajno je koristilo u preorijentaciji rada Partije u novonastalim uslovima, a tome je doprinosilo i poverenje i veliki uticaj koji je KPJ stekla u narodu.

Trenutno, okupacija je poremetila rad Partije i PK. Mnogi drugovi i drugarice su se po dogovoru u rukovodstvu nalazili van Beograda. U potrazi za vojnom komandom i težnji da se uključe u vojne jedinice radi odbrane zemlje, mnogi su se zatekli u raznim krajevima zemlje, a deo onih koji su ranije mobilisani dospeo je u zarobljeništvo.

SKLANJANJE ŠTAMPARIJE POKRAJINSKOG KOMITETA

Bombardovanje Beograda je poremetilo neke od naših planova, naročito oko ilegalnih stanova, skloništa za štampariju i druge materijale, koji su izranije s mnogo pažnje i napora pripremani za rad Partije, a i za slučaj okupacije zemlje. Na kuću Branka Maksimovića, koja je posebno građena za smeštaj i rad štamparije i bila pri završetku građenja, pala je bomba i dosta je oštetila.

Štampariju PK, koja se nalazila negde oko Cvetkove mehane, bili smo prinuđeni da već drugi dan po okupaciji prenesemo i privremeno zakopamo. Usled toga što nismo za nju imali sklonište, postojala je opasnost da propadne, a i da nastradaju drugovi kod kojih se našla.

Po pravilu konspiracije, tehnika je bila »odvojena« od Pokrajinskog komiteta i za nju nisu znali svi članovi PK već samo oni koji su morali po dužnosti. U tehnici je radila odvojena grupa članova Partije koja je za to bila zadužena. Svetozar Vukmanović, koji je u to vreme rukovodio tehnikom PK, još se nalazio u Crnoj Gori. Usled toga mi smo morali da rešavamo smeštaj štamparije, iako nismo imali dovoljan pregled postojećih mogućnosti.

Prvo smo pokušali da je sakrijemo ili zakopamo u istom stanu gde se našla, ali nam to nije uspelo, pa smo je morali odmah izneti iz kuće. Isa Jovanović i još jedan drug, uz pomoć nekakvih dvokolica, preneli su je u Šumatovačku ulicu i iste noći privremeno smo je zakopali u vešernici koja se nalazila u dvorištu kuće gde sam stanovala. Isa, Brana Perović i ja radili smo na tome cele noći. Lepa je znala za to, ali smo uz velike napore morali svoj rad kriti od Stradala. Pored izvesnog rizika, bilo je izvanredno naporno kopati tvrdu ustajalu zemlju. Brana i ja smo naizmenično iznosile zemlju, ulazile i izlazile sa puno opreznosti, da se ne bi primetilo ni

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 115.561

slabo svetlo od sveće. Sećam se kako je Isa i pored toga, sav okupan u znoju, ipak zbijao i šalu: »Eh, Cano, gde mene nađe? Zar, bre, ovde da zaglavim?! E, druže Staljine, da nas ti vidiš kako kopamo sebi raku! Pa šta misliš Cano, da nas ne bi ovde na licu mesta pobili«.

Stvarno, Isa je imao pravo. Jer, da smo posao odložili samo za sledeću noć, to nam se moglo desiti. Pošto smo ujutro završili posao i zasuli pepelom mesto gde smo zakopali štampariju, da se ništa ne primeti, razišli smo se. Isa je istog dana po zaduženju otišao u Sarajevo, a ja, sasvim slučajno, nisam zanoćila u Šumatovačkoj. Tako, kada sam sutradan ujutro došla, gazda od stana, Stradal, nije više bio tu. U noći je upala grupa gestapovaca i odvela ga.[5] Da se to desilo samo jednu noć ranije, ko zna?

Ubrzo, nekoliko dana posle okupacije, počeli su u Beograd pristizati mnogi naši drugovi i drugarice. Među prvima je 17. aprila došao po odluci Politbiroa CK KPJ i Ranković iz Zagreba, gde je bio na partijskom radu nekoliko meseci.

DIREKTIVE SA MAJSKOG SAVETOVANJA CK KPJ

Tih se dana radilo intenzivno na sređivanju Partije, partijskih organizacija, OK i MK u Beogradu i na drugim područjima Srbije; na učvršćenju veza, prilagođavanju partijskih i skojevskih organizacija, zadacima i novonastaloj situaciji itd.

Krajem aprila ili početkom maja upućena su dva člana PK Srbije u Zagreb na savetovanje CK Jugoslavije gde smo, pored ostalog, dobili određene direktive i zadatke za rad Partije u Srbiji.

Kao prvo PK je analizirao i pojedinačno pretresao sve organe i nacionalnosti i sva rukovodstva OK i MK i izvršio dopunu i raspored kadrova u cilju jačanja partijskih i skojevskih organizacija. U aprilu i tokom maja već su mnogi drugovi i drugarice iz Beograda bili upućeni u okruge: neki su pošli kao članovi OK, neki kao instruktori PK. U Niš je otišla Lepa Stamenković, a kasnije Sveta Mladenović; u Požarevac — Čeda Vasović; u Šabac — Ivković; u Valjevo — Minić; u Zaječar — Brka itd. U neke okruge i mesta išao je i veći broj drugova. Na osnovu opšte linije, celokupna aktivnost PK i partijskih organizacija je usmerena na pripreme za ustanak: na toj liniji se vršio raspored partijskih organizacija i rukovodećeg kadra. Radilo se na prikupljanju oružja, eksploziva, sanitetskog materijala itd. Već u maju su organizovani prvi sanitetski kursevi na kojima su se obučavale uglavnom drugarice.

[5] Kasnije smo saznali da se nalazi u nekom logoru u Nemačkoj.

Pokrajinski komitet je u najvećoj meri bio angažovan ovim problemima. Celo vreme bili smo na okupu, izuzev pojedinih članova koji su po zadatku odlazili u organizacije van Beograda. PK je okupljao širi krug drugova koji su najčešće kao instruktori PK odlazili u partijske organizacije i sprovodili izvesne odluke. Na taj način se osiguravala veća mobilnost rukovodstva.

Pored toga, naročita je pažnja bila posvećena načinu održavanja veza s partijskim rukovodstvima i organizacijama. U svrhu prenošenja hitnih odluka, zadataka i materijala stvorena je široka mreža kurira, uglavnom od nekompromitovanih i poverljivih drugova i drugarica. Veze sa OK i MK održavane su redovno, ali tih dana, gotovo svaki dan, iz raznih okruga su dolazili sekretari i drugi članovi OK u PK na referisanje i dogovor o raznim problemima koji su proizlazili iz nastale situacije.

Pored toga, posebna briga je bila posvećena jačanju antifašističkog pokreta, odnosno Narodnog fronta, koji je u sebe uključivao najprogresivnije snage zemlje. Na toj su liniji održavane veze sa izvesnim rukovodećim ljudima nekih građanskih partija, pa sam i sama s nekim članovima PK išla u nekoliko mahova na pregovore s njima. Takve smo sastanke, jednom ili dvaput, održali ispod same Avale, mislim da je to bilo u sanatorijumu Živkovića.

Bitno je, međutim, istaći činjenicu da se Narodni front u osnovi i svestrano razvijao odozdo — u narodu. Na terenu, kroz određene akcije, i do rata je u velikoj meri bilo ostvareno jedinstvo progresivnih snaga, pa je u uslovima okupacije to još i više došlo do izražaja.

Uspeli smo da 1. maj obeležimo i ovoga puta, uprkos teškim uslovima. Za taj dan je štampan Proglas CK KPJ. S obzirom na to da je štamparija Pokrajinskog komiteta bila zakopana, ovaj proglas smo morali štampati na geštetneru[6]. Izvlačili smo ga dve noći u stanu Stanice Nacević.[7]

Posle okupacije, gotovo sve do 22. juna, vladalo je neko »primirje« u odnosu na progone i hapšenje komunista. Bilo je očigledno da je policijski aparat stare Jugoslavije u izvesnom smislu razbijen, nesređen i verovatno u iščekivanju. Tako smo se na izvestan način kretali »slobodnije« i čitavu aktivnost mogli smo da razvijamo bez nekih velikih smetnji. No i pored ovakvog stanja uvek smo bili krajnje oprezni.

---

[6] Štamparija PK je iskopana u maju i prenèta u stan druga Žuželka, poštanskog činovnika u Šumadijskoj 185, gde je ostala sve do provale 1943. godine.

[7] Stanica Nacević, tekstilna radnica.

Već u maju, a naročito početkom juna, počele su se pronositi vesti i govoriti da se Nemačka sprema za napad na Sovjetski Savez. Po nekim našim obaveštenjima bilo je očigledno da se nemačke trupe pregrupisavaju i koncentrišu prema sovjetskoj granici. Slušajući radio-vesti iz Moskve, imali smo utisak da oni isključuju ovakvu mogućnost. I stvarno, sve do 22. juna oni su to označavali kao provokaciju nekih sila.

Inače, mi smo svakog časa iščekivali napad, raciju na Partiju. Iz tih je razloga bio preduzet niz mera predostrožnosti, kako bismo sačuvali ljude u slučaju takvog naleta Gestapoa i domaće policije, koja se u to vreme i sama reorganizovala i sređivala. Doduše, masa rukovodećih kadrova Partije se još izranije, do rata, nalazila u ilegalnosti i pod tuđim imenima. No sada se ovaj broj još u većoj meri proširio, i to ne samo u Beogradu već i na drugim područjima Srbije. U stvari, ako je ko bio malo kompromitovan odranije ma na kojoj liniji aktivnosti protiv fašizma, morao se sakrivati. Pored toga, negde oko 22. juna Partija je bila obaveštena da se priprema racija na komuniste i druge progresivne elemente, zbog čega je trebalo preduzeti još šire mere u sakrivanju ljudi.

Na dan 22. juna, u samo jutro, čuli smo da je Nemačka napala Sovjetski Savez, a kao rezultat toga došle su do nas i prve vesti o hapšenju naših ljudi u Beogradu.[8]

Ne sećam se da li je bio zakazan sastanak PK, ali po uobičajenoj praksi mi smo se sakupili u Šumatovačkoj ulici, te smo počeli da razmatramo probleme u vezi s nastalim događajima. Pre toga pošla sam na sastanak s nekim drugom, zakazan kod škole Vojislava Ilića. Na samom ulazu u dvorište sretoh se s Mršom.

— Jesi li čula šta je novo, znaš da su Nemci napali na Sovjetski Savez? — reče uzbuđeno.

Gledala sam ga i ćutala. A on, kao da je hteo da me uveri u radosnu vest, poče me tresti za ramena. No, trgao se kad je primetio da mi se suze kotrljaju niz lice i ostao kao ukopan:

— Šta ti je, šta ti se desilo, Cano?

— Žao mi je sovjetskih ljudi, posle Oktobra još i ovo — rekoh. — Neće to biti tako lako . . .

Zaista, bilo je mnogo ljudi koji su se ovome iz sasvim dobronamernih razloga radovali, računajući na brži kraj fašizma. Trenutno je bilo rašireno mišljenje da će se rat vrlo brzo završiti, da sada treba svaki čas iščekivati sovjetske padobrance.

PK je još istog dana doneo odluku i preduzeo mere da se sklone svi oni članovi Partije i simpatizeri koji su dotle

[8] Među prvima je uhapšen Vule Antić, bankarski činovnik, i streljan u prvoj grupi 1941. godine.

živeli legalno ili polulegalno, a kojima je pretila opasnost da budu pohvatani od Gestapoa. Naročito je upozoren rukovodeći kadar u okruzima i manjim mestima koji se još kretao legalno ili polulegalno. Pored toga što je tog dana u Beogradu gotovo čitava partijska organizacija bila mobilna (veze, obaveštenja i dr.), istog dana su upućeni kuriri s porukom PK i u unutrašnjost.

Ova mera je bila od velikog značaja, jer smo u prvom naletu sačuvali ljudstvo i partijski kadar. Neki drugovi, međutim, uprkos obaveštenju da treba da se sklanjaju, računajući da nisu kompromitovani, nisu se držali upozorenja i pali su već 23. i 24. juna. Mnogi od njih su i streljani kao prve žrtve u masovnim odmazdama okupatora.

Kako se vidi, hapšenja su počela već 22, 23. i 24. juna. Tih je dana u Beogradu i na čitavom području Srbije bila organizovana opšta hajka na komuniste, simpatizere i druge progresivne elemente.

Međutim, još ranije, a pogotovu sada, mnogi rukovodeći kadrovi — naročito u okruzima — odmah su se povlačili u obližnja sela, odakle su rukovodili radom i gde su se u stvari začinjali prvi partizanski odredi, prve akcije protiv okupatora. U isto vreme i u Beogradu je otpočelo formiranje desetina.

Već 23. juna je doneta odluka da se preduzmu određenije mere za oružanu borbu. U vezi s tim je još istog dana upućen deo članova PK i instruktora u okruge, kako bi direktno preneli odluke PK, a i na licu mesta preduzeli odgovarajuće mere, imali uvid u situaciju i sagledali probleme.

U međuvremenu, između 22. juna i 4. jula, ubrzano se radilo na formiranju partizanskih jedinica, desetina i odreda. Mnogi drugovi i drugarice odlazili su na teren, gde su bili stvoreni punktovi. Vršio se i raspored rukovodećeg kadra. U tom je vremenu naimenovan i Glavni štab za Srbiju,[9] koji je preuzeo izvestan deo poslova na razradi osnovnih smernica za početak akcije, raspored snaga i drugo.

Kada je 4. jula usledila odluka CK KPJ o oružanom ustanku, na mnogim mestima već su bile oformljene oružane grupe i desetine. Na taj način su već za nekoliko dana posle odluke o oružanom ustanku mogle uslediti organizovane akcije i u Beogradu i u drugim područjima Srbije.

U sprovođenju ovih odluka, okružni i mesni komiteti, kao i partijske organizacije dobili su najširа ovlašćenja da sami,

[9] Prvi pripremni sastanak Glavnog štaba održan je pre 4. jula u novom stanu dr Parente, kod Crvenog krsta. Koliko se sećam, kasnije, oko 6—7. jula, pre nego što su članovi Glavnog štaba prešli na teren, održan je još jedan sastanak. Na prvom sastanku bili su: Žujović, Filip Kljajić, Branko Krsmanović i ja kao član PK.

koristeći se svim sredstvima i mogućnostima, organizuju, iznalaze i određuju objekte za napad i sabotažu, izuzev u slučajevima gde je bila potrebna koordinacija.

Pod istim uslovima na teritoriji Beograda su delovale vojne desetine, grupe koje su se nalazile pod neposrednim rukovodstvom partijskih organizacija. O obliku i detaljima sabotaže na svom užem području odlučivala je neposredno partijska organizacija koja se na terenu koristila svim neposrednim mogućnostima. U svim tim akcijama bila je najšire angažovana i omladina, mada je ona, pod rukovodstvom Partije, imala i posebne zadatke.

Na taj način akcije su u isto vreme počele na čitavom području Srbije, a po karakteru sabotaža i napada na pojedine objekte bile su raznovrsne. U stvari, išlo se na rušenje svega što je služilo okupatoru.

Ovakav razvoj situacije bio je omogućen time što je Partija u Srbiji bila usmeravana u tom pravcu i što je, prilikom donošenja odluke o oružanom ustanku, već bila duboko zašla u pripreme. Na taj su način partijska rukovodstva i partijske organizacije spremno dočekali odluku CK KPJ od 4. jula.

OSLOBOĐENJE MARKA

Tokom jula 1941. godine vršile su se pripreme za napad na beogradsku radio-stanicu. Koliko sam razumela, trebalo ju je eksplozivom razrušiti. Tom akcijom rukovodio je Aleksandar Ranković Marko; mi u PK znali smo da se na tome radi, ali pojedinosti oko organizacije nisu nam bile poznate. Samo, bili smo u iščekivanju. Sećam se da smo nekoliko večeri očekivali da prestanu emisije Radio-Beograda. No, kad god smo otvorili radio, emisije su se čule. Zgledali smo se i pitali o čemu se radi. Zašto akcija nije uspela? Tražili smo opravdanja za to i nagađali. No, bili smo ipak uvereni da će ta akcija najzad uspeti. Međutim, na nekoliko dana pre hapšenja Ranković je izražavao neku sumnju: »Nešto mi je sumnjivo, nešto nije u redu, kao da neko namerno odugovlači . . .«, govorio je.

Jedne večeri, posle Markovog sastanka sa čovekom iz grupe koja se pripremala da izvrši sabotažu na radio-stanicu, Marko i Đuro Strugar svratili su u stan u Šumatovačkoj ulici. Bili su zabrinuti. Osetili su da ih neko prati i pitali se da li je to bilo slučajno ili je u vezi s akcijom na radio-stanicu?

Za 12 časova 27. jula zakazan je u Šumatovačkoj ulici sastanak članova Pokrajinskog komiteta koji su se nalazili u Beogradu. Ja sam se zatekla u tom stanu, a nešto pred podne naišao je i Mrša (Miloš Matijević).

Iznenada je došao Đuro Strugar. Videlo se da je uznemiren. Odmah me pozvao nasamo u drugu sobu.

— Slušaj, Cano, ne znam šta je sa drugom Markom, ali ja mislim da je on pao.

— Zašto baš misliš da je pao? — kažem Đuri. Možda su se negde sklonili, pomakli u neku drugu ulicu.

— Ne, ne, ja sam sve obišao; ne, ne, ipak se nešto desilo.

Pomislila sam da je Strugar, verovatno, imao razloga za takvu sumnju, s obzirom da je odranije postojalo više elemenata koji su ukazivali na takvu mogućnost. No pošto smo već imali zakazan sastanak za 12 časova, rekoh Đuri da ipak sačekamo. Drug Marko je taj sastanak zakazao, pa ako se nije ništa desilo, on će svakako doći ili će nešto poručiti.

— No, šta vam se to desilo sinoć? Da li vas je neko stvarno pratio?

— Ma, sinoć smo se još kolebali i pretpostavljali razne mogućnosti — jeste i nije, videla si, a sada sam uveren da je sve to spleteno oko druga Marka.

I Đuro je ispričao šta se desilo:

— Ja sam biciklom pošao prema Pašinom brdu na sastanak sa Mamićem, Pajićem i Metalcem. Kada sam se spustio Ulicom prestolonaslednika Petra zapazim neka veća kola puna ljudi i među njima Radana Grujičića.[10] Obratim veću pažnju i vidim — zastajkuju, osvrću se i kreću polako prema Ulici Grčića Milenka. Negde tu u blizini stali su i izašli iz kola. Odmah sam pomislio na druga Marka, znao sam da se on kreće u ovom kraju, jer sam ga poslednjih dana često pratio. Istog časa, dobro je što sam imao bicikl, pođem da ga tražim onim ulicama gde bih ga po prilici mogao naći. Ubrzo ga sretnem u jednoj ulici gde je bio pošao na sastanak sa onim drugom iz grupe koja je imala da izvrši sabotažu na radio-stanicu. Rekoh mu šta sam zapazio i da bi, po mom mišljenju, trebalo da se odmah skloni iz ovog kraja. Međutim, bio je uporan i odlučio je da ode na sastanak, jer je mislio da treba o svemu obavestiti i čoveka koji ga čeka, pošto se moglo pretpostaviti da policija i njega traži. Dogovorili smo se ipak da preduzmemo neke mere obezbeđenja. Naime, pošto je to bilo u blizini, ja sam otišao po Pajića, Mamića i Metalca koji su imali pri sebi revolvere, pa smo se dogovorili da Marko ide napred, a da ga mi — za svaki slučaj — na pedesetak metara udaljenosti pratimo. Marko sada pođe, zaobilazno, preko nekih uličica, dvorišta i bašta, tako da smo se našli tačno preko puta mesta gde je imao zakazan sastanak. Tu spazimo onoga čoveka kako stoji pred jednim niskim drvetom. Marko ga iza jednog zaklona tiho

---

[10] Poznati agent specijalne policije.

pozove i rukom mu da znak da priđe. Međutim, ovaj kao da se nešto nećkao, osvrtao se. Kasnije mi je Marko rekao da mu je tada sinula u svesti sumnja da nešto nije u redu sa ovim čovekom. No, ipak je on ubrzo prišao, Marko ga je uhvatio pod ruku i pošli su dalje, dok smo ih mi stalno pratili.

— Dobro, pa da li je onaj čovek vas video? — upitah.

— Mogao nas je videti, pričao je dalje Đuro. Marko se od njega brzo rastao. A kad smo se ponovo našli, rekao mi je da mu je izgledalo da se ovaj ustezao da priđe, da je bio uznemiren, okretao se kao da još nekoga očekuje, pa i kad mu je rekao da se u blizini nalaze agenti specijalne policije i da nešto izgleda sumnjivo, on je ostao sasvim miran.

»Meni se možda samo to učinilo« — kazao mi je Marko, — pa pošto situacija nije bila jasna, odložio sam s njim razgovor i zakazao za sutra u 10 časova«. Rekao je da je dobro da i ja sutra dođem da se upoznam s njim, da ga zajedno ocenimo, a možda će to biti ionako potrebno.

— Znaš li ti nešto o tome čoveku, ko je on? — upitah Đuru.

— Ne znam, sinoć mi je Marko rekao da je siguran. Jedan odgovoran drug ga je s njim povezao, jer postoji mogućnost da preko njega dođemo do magacina s oružjem. Kasnije, pošto je Marko utvrdio da je on tehničar i da ima veze sa radio-stanicom, došao je na ideju da ga iskoristi i za sabotažu na radio-stanici.

— Eto vidiš, zakasnio sam na taj sastanak samo nekoliko minuta, i ko zna šta se tamo zbilo! — zabrinuto se vajkao Đuro.

Nakon ovoga bila mi je uverljivija njegova sumnja da je Marko ipak uhapšen.

Brzo je došlo 12 časova, i prošlo, a nama je svaki minut iščekivanja potvrđivao da se ipak nešto desilo.

Vratili smo se u sobu u kojoj je bio Mrša, gde su u međuvremenu pristigle Vukica i Ljubinka Milosavljević, i tiho nastavili razgovor o tome šta da radimo. Krile smo to od Lepe.[11] Nismo joj mogli odmah reći svoje sumnje, jer ni sami nismo bili sigurni. Ali ona je sama primetila da smo uznemireni i da se nešto događa.

Ubrzo, negde oko jedan — pola dva, bilo je sve razjašnjeno. Lazar Koliševski, koji je u to vreme bio na proputovanju za Makedoniju i stanovao negde ispod Šumatovačke ulice, poslao je ceduljicu u kojoj nam javlja da je video kako

[11] Lepa Kršul-Stradal, vlasnik stana.

Marka vode gestapovci prema autu koji je negde bio skriven; da je sav okrvavljen i izubijan tako da su ga gestapovci prosto nosili.

Bilo nam je jasno šta se desilo.

Mala poprečna ulica pri završetku Šumatovačke, gde je Marko imao zakazan sastanak sa čovekom iz grupe, bila je raskopana i s obeju strana stajale su nabacane gomile zemlje i kamenja. Kako sam kasnije saznala, kada je Marko bio već pri kraju ove ulice, zapazio je da čovek s kojim je imao sastanak daje nekome znake, pružajući ruku prema njemu. Istovremeno grupa od sedam-osam gestapovaca, koja se nalazila skrivena iza gomile zemlje, napala ga je s leđa, tako da mu je bila onemogućena upotreba revolvera koji je imao pri sebi.

Šta da uradimo? — pitali smo se.

— Spašćemo ga — rekoh, ali kako to mi u tom momentu ni samoj nije bilo jasno. No, već to što smo rekli da ćemo ga spasti izazvalo je među nama živost i drugo raspoloženje; kao da smo imali nešto jasno pred sobom, kao da smo već nešto rešili. Niko od nas nije mogao shvatiti da bismo mogli da ostanemo bez Marka; nismo mogli pretpostaviti da njega ne bude među nama. Otuda ta spontana nada i nekakva unutrašnja sigurnost da ga moramo spasti.

Međutim da bismo mogli da nešto preduzmemo morali smo, pre svega, da saznamo gde se Ranković sada nalazi, jer je to bio prvi uslov da se napravi nekakav određeniji plan za njegovo oslobođenje.

Sad, kada razmišljam o tome, izgleda mi kao da nam je sve išlo lako od ruke. Već negde rano popodne dobili smo preko majke Vere Lazović pismo od Mitre Mitrović i Vere Vrebalo iz bolnice u Vidinskoj ulici (bolnica koja je i pre rata služila za političke zatvorenike) da su Marka tamo doneli onesvešćenog.[12] Javljali su u kojoj sobi leži i da je najbolje izvršiti napad između 7 i 8 časova ujutru, jer se tada menja straža. Kasnije smo o tome dobili još jednu cedulju iste sadržine.

Ova obaveštenja omogućila su nam da bez daljeg razmišljanja i nagađanja preduzmemo određene konkretne mere.

Kako se vidi, za nepunih tri-četiri sata posle Rankovićevog hapšenja mi smo imali sve osnovne podatke koji su nam omogućili da odmah pristupimo detaljnijem organizovanju akcije.

---

[12] Kasnije je objašnjeno i kako se Ranković našao u bolnici. Čim su ga agenti odveli, otpočeli su sa saslušavanjem. Tom prilikom na samom početku saslušanja zadobio je težak udarac po glavi koji ga je onesvestio. Zbog toga je tako onesvešćen prenet u bolnicu u Vidinskoj ulici.

Odmah popodne zajednički smo se dogovorili šta da preduzmemo. Moralo se hitno raditi, s obzirom da smo bili ograničeni policijskim časom. Tako smo to popodne u osnovnim crtama napravili plan akcije.

Trebalo je prvo formirati nekoliko grupa za napad na bolnicu. Računali smo na 40—50 drugova koji bi učestvovali u ovoj akciji.

Tada su u Beogradu postojale mnogobrojne i dobro organizovane desetine, tj. naoružane grupe koje su vršile razne akcije i sabotaže. Ovim grupama rukovodile su osnovne partijske organizacije, a u mnogim slučajevima i rejonski komiteti, naročito kada je trebalo koordinirati akcije šireg karaktera i gde je bilo potrebno više ljudi. Nekim akcijama su neposredno rukovodili i Mesni i Pokrajinski komitet. U tom slučaju koristili su se drugovi iz ovih grupa. Ove vojne desetine, kako smo ih često nazivali, bile su vrlo elastične i po broju nisu bile jednake — negde je u njima bilo pet, negde deset, pa i petnaest drugova. U njih su bili uključeni većinom članovi Partije. Pored toga, one su se oslanjale na masu radnika i druge simpatizere, koristeći se široko uticajem Partije i otporom naroda prema okupatoru koji je iz dana u dan rastao.[13]

Baš tokom jula imali smo formiranu jednu takvu grupu od dvadesetak odabranih drugova. Naime, pripremana je bila akcija za spasavanje Mate Vidakovića iz Opšte državne bolnice.[14] Bilo je učinjeno nekoliko pokušaja da se Vidaković oslobodi, čak je u nekoliko mahova bilo zakazano i vreme za akciju. Postojali su povoljni uslovi da se uspe, no, koliko se sećam, najveća otežavajuća okolnost za izvršenje napada bila je Vidakovićeva pasivnost u odnosu na ono što je on sam u ovakvim situacijama mogao da učini. Zbog toga ova akcija nije mogla da bude ostvarena.

Postojanje ove već organizovane grupe bilo nam je od neocenjive koristi za sprovođenje akcije za spasavanje Marka, pa je ona među prvima uzeta u obzir kao celina. Ta grupa je raspolagala izvesnim iskustvom, a imala je i nešto više oružja. Ostali učesnici akcije odabirani su pojedinačno. Da bi sigurnost bila potpuna, uglavnom su svi oni bili članovi Partije. Uče-

---

[13] Iz ovih desetina začeli su se i prvi partizanski odredi Beograda — Posavski, Kosmajski. A već u ovo vreme, krajem jula, odlivale su se organizovane grupe u razne delove Srbije.

[14] Mata Vidaković, član Partije od 1929—1930. godine, španski borac. Uhapšen prilikom spravljanja eksploziva, pri čemu se desila eksplozija koja je raznela deo kuće, a njemu su bile odnesene obe šake i zbog toga je prenesen u Opštu državnu bolnicu. Ovo se desilo u Dragačevskoj ulici br. 17 i to usred dana. Mata je streljan negde u avgustu na Skeli.

stvovalo je i nekoliko članova rejonskih komiteta. Određeno je da se uključi i Grubač.[15] koji je bio tek kooptiran u Mesni komitet, a nije bio kompromitovan. Grubač je imao da bude na čelu grupe koja je bila predviđena da uđe direktno u bolnicu.

Doduše, toga dana još nismo vršili raspored grupa; ostavili smo to za sutradan, dok dobijemo plan i raspored bolnice. Zato smo za sutradan, u ponedeljak, u 6 časova popodne, zakazali sastanak sa rukovodiocima grupa i grupom koja je imala zadatak da uđe u samu bolnicu. U međuvremenu je trebalo prikupiti ljude i oružje. Ovaj zadatak uzeli su na sebe Mrša i Vukica. Oni su odmah i otišli sa sastanka, jer nije bilo mnogo vremena.

Ja sam se odmah našla sa dr Nenadom Parentom u njegovom stanu u Sazonovoj ulici (nedaleko od Šumatovačke), izložila mu čitav slučaj i stavila u zadatak da nam do sutra ujutro napravi raspored prostorija u bolnici, ispita okolinu bolnice i kako se može doći do sobe u kojoj je Marko ležao.

Kada smo završili osnovno oko pripremanja ove akcije i kada smo Đuro i ja ostali sami u stanu u Šumatovačkoj ulici, počeli smo iz predostrožnosti da razmatramo okolnosti pod kojima je moglo doći do provale, i mogućnost da se provala proširi, i kojom bi linijom to moglo ići. Đuro nije znao mnogo, ali ranija sumnja da smo pod prismotrom ukazivala je na potrebu krajnje opreznosti. Nije isključeno da su nam agenti bili na tragu. Zbog toga smo se saglasili da bi stan u Šumatovačkoj trebalo napustiti, i to odmah.

Zakazali smo da se ujutru nađemo u stanu doktora Parente radi daljih priprema. Ja sam, međutim, ostala u stanu gotovo do policijskog časa da bih sve raščistila. Lepa mi je u tome pomagala. Sve stvari Pokrajinskog komiteta ostavili smo u stvari u istom stanu, samo smo ih sakrili. Radilo se o pisaćoj mašini,[16] desetak Lenjinovih knjiga i drugom sitnom materijalu. Tada sam rekla Lepi da je Marko uhapšen, da postoji mogućnost da su ga pratili i da moramo napustiti stan. Dogovorili smo se kako da se ona drži ako neko dođe, kao i o drugim pojedinostima.

No, pošto sam ovde, pre ove odluke o napuštanju stana, bila zakazala sastanak sa Lubinkom i Žilom Stepanovićem (rukovodilac tehnike Pokrajinskog komiteta) koji su imali da donesu revolvere i bombe, to sam zadržala ključ od sporednih

[15] Grubač Dušan iz Beočića — Knin, krajem avgusta uhapšen u Beogradu i kasnije streljan.

[16] Letak nađen prilikom hapšenja Rankovića kucan je na ovoj mašini.

vrata kuće i rekla Lepi da ću verovatno sutra oko 5 sati popodne navratiti kod nje. Ugovorili smo da ona sa strane podigne zavesu od kuhinjskog prozora koji se sa ulice mogao videti, što je trebalo da znači da je sve u redu.

Prilikom polaska zapazim dve knjige koje nisu bile sklonjene: »Kratak kurs istorije VKPB« i »Na Zapadu ništa novo« od Remarka. Predadoh Lepi da ih skloni i pošto je upozorih da pogleda da nije još nešto ostalo, odoh iz stana na nekoliko minuta pre policijskog časa.

Pošla sam nedaleko odatle prema Crvenom krstu, u Ulicu Vele Nigrinove, kod Bose Đorđević. Preko Bose je Pokrajinski komitet održavao vezu sa Jankom Jankovićem,[17] koji nam je već u to vreme preko nje davao dragocena obaveštenja, obrasce prijava i legitimacije. Iz tih razloga smo ovu kuću držali postrani za druge stvari.

Bosa se malo iznenadila kad je videla da tako kasno dolazim, jer joj je bilo jasno da ću tu morati da prenoćim.

Posle svega što se toga dana desilo mogla sam sad mirno o svemu da razmišljam, a i o onome što sutradan treba da svršim. Čutala sam. Bosa je primetila da sam neraspoložena, da se nešto desilo, pa sam joj uveče i rekla da je toga dana Ranković uhapšen.

Sutradan smo od ranog jutra svi bili u pokretu. Pošto je akcija predviđena za utorak u 7 časova ujutro, to je u tom jednom danu trebalo izvršiti sve pripreme.

S obzirom da smo imali samo jedan dan pred sobom — a policijski čas je počinjao negde oko 20 časova, tako da se posle toga nije nikako smelo kretati ulicama — morao je, takoreći, ceo beogradski aktiv da bude u pokretu: ceo Mesni komitet, delovi rejonskih komiteta i drugi. Bilo je potrebno sastaviti »desetine« odnosno grupe, sabrati oružje, pronaći sigurnog šofera i automobil, sanitetski materijal i lekara, kao i stan u kome bi mogli da se prihvate ranjeni drugovi ukoliko ih bude, itd.

Sve se to radilo uz punu predostrožnost. Zbog toga je samo jedan deo učesnika znao o kome se drugu radi.

Treba imati u vidu da Gestapo nije znao koga je uhvatio.[18] Po onome što su gestapovci našli kod Marka prilikom hapšenja (Proglas CK KPJ i letak MK pripremljen za štampu, revolver i notes sa raznim zabeleškama), mogli su da cene da se radi o nekom rukovodiocu, ali očigledno nisu mogli ni da pretpostave

---

17 Janko Janković, šef arhive specijalne policije, provaljen 1943. i streljan.

18 Po svemu, specijalna policija je imala zadatak da to izvrši, ali pošto nije prethodnog dana uspela, izgleda da ju je Gestapo odstranio i sam preuzeo stvar provale kao i istrage.

da se radi o sekretaru Pokrajinskog komiteta i članu Politbiroa CK, jer je Marko imao legitimaciju na tuđe ime, na ime Momčila Perišića, činovnika.[19]

Već toga jutra, u ponedeljak, imala sam u tašni parče hartije iz notesa na kome je bio skiciran raspored prostorija bolnice u Vidinskoj ulici.

Na osnovu skice, zajedno sa Nenadom Parentom i Đurom, razradili smo u osnovnim crtama raspored grupa i imali tačnu zamisao kako akcija treba da teče. Ostalo je da još jedanput sve to proverimo sa rukovodiocima desetina, a naročito sa drugovima koji su imali najteži zadatak: da dođu do sobe u kojoj se nalazio Ranković. Kao što sam rekla, sa ovom grupom bio je zakazan sastanak za 18 časova istog dana. U razradi plana pomoglo nam je i to što sam i sama znala raspored prostorija bolnice, pošto sam 1930. godine provela u njoj mesec dana kao zatvorenik.

Tog prepodneva Milada Rajter nam je predala i poruku od druga Tita, koja je, koliko se sećam, glasila: »Odmah spasite druga Marka. To ste već trebali da učinite«. Ovo *odmah* i *već ste trebali*, duboko mi se urezalo u sećanje. To je onda bilo pomalo i neobično za nas, jer smo bili navikli da zadatke primamo uz izvesna obrazloženja. Zbog toga me je ova kratka naredba štrecnula, a mislim i druge. Čini mi se da sam tek tada shvatila značaj i smisao naše oružane borbe, i da rad KP i po formi i po sadržaju dobija drugi karakter. Uviđajući svu ozbiljnost slučaja i naše odgovornosti, mi smo se iznova preslišavali: da li smo akciju mogli izvesti danas umesto sutra? Ali pošto je sve bilo u toku, nije se moglo ništa izmeniti.

Ova poruka nas je još više učvrstila u onome što smo već započeli, a mislim da je umnogome doprinela tome da smo sutradan, bez i najmanjeg kolebanja, odlučno pristupili izvršavanju zadatka.

Popodne, međutim, desila se jedna nepredviđena stvar koja je mogla da nam oteža izvršenje akcije.

Oko 5 časova pošla sam u Šumatovačku ulicu na ranije zakazani sastanak sa Ljubinkom i Žiletom. Tom prilikom je trebalo da od njih preuzmem nekoliko revolvera i bombi i da ih u 18 časova predam rukovodiocima grupa s kojima sam imala sastanak u jednoj poprečnoj ulici na kraju Šumatovačke ulice, u stanu nekog radnika.

Pre nego što sam ušla u Lepinu kuću pogledala sam na prozor gde je trebalo da se vidi ugovoreni znak. Bilo je sve u

[19] Momčilo Perišić, iz Lazarevca, opštinski činovnik nije bilo fiktivno ime, on je stvarno postojao i stanovao je u Ulici Prote Mateje br. 2 u Beogradu.

redu. Onako umorna, kako sam ušla u kuću, skinula sam sandale i pošla prema otomanu da se malo odmorim pre nego što drugovi stignu. »Ti ipak dežuraj, da neko ne naiđe« — upozorih Lepu. Ali tek što sam to izgovorila začu se motor i naglo kočenje kola pred našom kapijom. Pogledamo kroz prozor prema ulazu i vidim jednog, pa zatim drugog gestapovca kako sa uperenim revolverima idu prema kući.

Skočila sam. Nisam imala vremena ni da navučem sandale, nego sam ih zgrabila zajedno s tašnom i pođoh prema sporednom izlazu koji je u tom momentu bio zaključan. Imala sam toliko vremena da kažem Lepi: »Ja idem«, jer je ona odmah pošla prema glavnom ulazu kuće da ih dočeka. Izvadila sam ključ iz tašne i počela da ga uvlačim u vrata, ali zbog uzbuđenosti nisam mogla odmah da pogodim ključaonicu, tako da mi se ključ naprazno okretao u bravi. Zauzeta ovim, nisam ni primetila da je gestapovac stajao ispred vrata. Ispalo je tako da sam vrata otključavala radi njega. Zato spustih sandale da mi se ne bi našle u ruci i uspem nekako smireno i »ljubazno« da otvorim vrata. Sve je to prošlo u jednom trenu, ali kad sam se okrenula, preda mnom se našao i drugi gestapovac. U rukama su imali revolvere i to parabelume, koji su mi izgledali kao mašinke, možda i zato što sam ja u tašni imala mali revolver kalibra 6,35 sa kojim nisam znala šta ću, jer mi nije palo napamet da ga upotrebim. Ako bi ga sad našli kod mene, to bi moglo samo da mi oteža situaciju.

U kući smo bile samo ja i Lepa i njena šestogodišnja devojčica Beba, koja se tada zatekla u dvorištu. Lepa je na sebi imala svilenu šarenu kućnu haljinu po kojoj su bile prosute nekakve ptice. Znam da sam imala utisak da ih je tom haljinom fascinirala; osećalo se da su bili veoma iznenađeni njenim izgledom.

Bacili su pogled po sobi u kojoj su se prvo zadržali. Jedan od njih je, sa uperenim revolverom prema nama, nešto oštro govorio. Lepa se zagleda u mene kao da se to samo na mene odnosilo i prevede mi sa nemačkog: »Ako pokušate da pobegnete, bićete ubijeni«.

Zatim su nas legitimisali; utvrdili ko je sopstvenik stana i dr. Mada je moja legitimacija glasila na tuđe ime, nisam se mogla nadati da ću se izvući, pogotovu što sam računala da su došli tragom neke provale.

Trenutno sam mislila da nemam izlaza. Ali se u meni sve opiralo takvoj pomisli.

Čini mi se da je instinkt za životom velika unutrašnja snaga koja u teškim i gotovo bezizlaznim situacijama donosi čoveku moć da iskoristi krajnje napore i da čini ono što je inače

u normalnom životu nemoguće. Intenzivno, kako se samo u takvoj situaciji može, počela sam praviti kombinacije kako da se izvučem. Računala sam da je bolje da pri bekstvu i poginem, nego da budem uhapšena.

Misao o bekstvu je ovladala. U jednom momentu, još dok smo bili u prvoj sobi, uspela sam da kažem Lepi: »Ja moram ići... Moram pokušati... Tvoj položaj biće povoljniji...«

Imala sam utisak da me je odmah razumela. Jer, ona je agente sve više opsedala, nastojeći da mene što više ostavi »po strani«.

Letimično su pregledali prvu sobu i pošli prema drugoj, spavaćoj sobi. Laknulo mi je, jer se većina skrivenog materijala nalazila u kabinetu, tj. u prvoj sobi.

Odmah se moglo zapaziti da pretres vrše površno. Koliko sam mogla razumeti, interesovali su se za skrivene namirnice, koje su se nalazile u podrumu i na tavanu. Ali, naročito interesovanje pokazivali su za kućicu u dvorištu.

Sve više sam bila u nedoumici. Bila sam još uverena da su ovamo došli radi nas, jer kako bi inače mogla da se desi takva slučajnost da baš toga dana dođu.

U sledećoj sobi našli su u jednom ormanu zlatnike; halapljivo su ih prikupili. Čini mi se da ih je Lepa namerno pokazala. Dobro je to delovalo; izgledalo je da su posle toga umanjili svu opreznost, naročito u odnosu na mene. Tada mi se ukazala veća mogućnost da iz prve sobe iskočim kroz prozor. Samo, nije mi bila jasna situacija u dvorištu i oko kuće; možda je kuća opkoljena. Radi toga sam, bar trenutno, odložila ovaj pokušaj.

Brzo su, kao što sam rekla, i površno pretresali; požurili su se u dvorište ka kućici.

Pitala sam se stalno o čemu se radi. Znali smo da sada u kućici nema ništa što bi nas izlagalo opasnosti. Doduše pre nekoliko meseci, još u aprilu, u njoj se nalazila zakopana štamparija, ali ona je odavno odnesena. Počela sam verovati da su ipak došli zbog nečeg drugog.[20]

[20] Sutradan sam saznala da povod dolaska Gestapoa nije bio neposredno vezan sa Markovim hapšenjem. Radilo se, naime, o ovome: One dve knjige »Istorija VKPB« i »Na Zapadu ništa novo« Lepa je bila sakrila, zapravo nemarno ubacila u jedno udubljenje iznad vrata od kupatila. Sutradan je pozvala jednog mladića da joj nešto popravi u kupatilu. (To je bio sin jednog Čeha, inače njihovog kuma, koji je obradivao baštu u krugu istog dvorišta). Tom prilikom on je našao te dve knjige. U dogovoru sa svojim ocem zavili su te knjige u »Novo vreme« i zakopali iza male kućice. A isto pre podne prijavili su Gestapou, kao da su oni videli juče, u nedelju, da je Lepa sakrila neke komunističke knjige iza kućice, da dolaze sumnjivi ljudi i dr. Ali kada su Nemci na

Kada smo izlazili iz kuće, uspelo mi je da spustim, odnosno ispravim, zavesu koja je sada, ovako postavljena, ukazivala drugovima na opasnost. Međutim, kola i nekoliko gestapovaca koji su stajali pred kapijom bili su im najbolji znak da se ne može unutra.

Odmah sam zapazila da je, zajedno sa šoferom, bilo svega pet Nemaca. Sada mi je bila jasnija situacija i povoljnija mogućnost za bekstvo, jer oko kuće i dvorišta, osim njih koji su stajali na kapiji, nije bilo nikoga.

Vrteli su se jedno vreme oko kućice, pa su najzad iz nje izneli dva-tri kofera sa nekakvom zastarelom hartijom, aktima. Oba agenta nagli su se nad kofere i počeli da riju po njima. Pomislih, sad je najbolji momenat da pokušam bekstvo. I tako pođem sa donje strane kuće prema uglu. Dok sam bila na domaku njihovih pogleda, išla sam sasvim polako kao da nešto tražim. Međutim, kad sam se našla nekoliko koraka do ugla kuće, primetili su me i obojica u isti mah uperili prema meni revolvere. »Pucaćemo« vikali su. Vratih se hladnokrvno natrag i zamolim Lepu da im kaže kako mi se devojčica uplašila, da ne znam gde je i da je tražim. Beba, koju sam sada »prisvojila«, stvarno se nalazila prema ogradi drugog dvorišta, u kom pravcu sam nameravala da pobegnem.

Kao da su poverovali, u jedan glas su odgovorili: »Ja!« To je već bio znak popuštanja.

Sada sam slobodnije pošla prema drugom uglu s lica kuće. Pozivajući malu, išla sam sve dublje prema ogradi gde je postojao zaklon od niskih, gustih baštenskih žbunova taman toliko da sam mogla da izmaknem pogledima Nemaca koji su stajali pokraj kapije, okrenuti prema dvorištu. Kada sam se našla blizu ograde, zaletim se i preskočim u drugo dvorište. Još uvek polako, zapravo laganim hodom, pošla sam na ulicu i ušla u prvo dvorište. Tek sam tada počela naglo da trčim prema Pašinom brdu i za nekoliko minuta našla sam se u Ulici Vojislava Ilića.

Da ne bih na sebe obraćala pažnju prolaznika, usporila sam hod. Osvrnula sam se oko sebe — nije bilo ničega što bi mi bilo sumnjivo. Tek me sada obuzelo uzbuđenje od svega što se desilo. Nisam mogla poverovati da sam se tako lako izvukla, da sam sada opet slobodna.

Približavalo se vreme, 18 časova, da pođem prema mestu gde je bio zakazan sastanak. Tamo sam zatekla veći broj drugova koji su nešto ranije stigli, među njima i Mršu. Njemu sam ispričala šta se desilo i predložila da u vezi s tim odmah predu-

---

kraju svega otkopali knjige i zapazili da su one uvijene u novine na kojima je bio datum od ponedeljka, umesto Lepe, bio je uhapšen njen kum.

zmemo neke mere predostrožnosti. Morali smo da sprečimo hapšenje drugih, jer je postojala mogućnost da u međuvremenu neko od naših naleti u Šumatovačku. Pogotovu nismo znali šta je sa Žiletom Stepanovićem i Ljubinkom koji su imali da u 17 časova tamo navrate s oružjem.

Dogovorili smo se prvo da organizujemo »blokadu« kuće. Za ovo smo angažovali celu porodicu Parentinih: sestre, Slavku, čak i staru, jer one su znale većinu naših drugova.

Zatim smo u Šumatovačku poslali tri naoružana druga da makar i po cenu napada spreče Lepino hapšenje.

Međutim, drugovi su se ubrzo vratili sa vešću da pred kućom nema kola i nikakvih drugih znakova, koji bi govorili da se Nemci još tamo nalaze.[21] Obradovala sam se što se tako završilo, jer sam odmah uvidela da je naša zamisao o intervenciji u slučaju Lepinog hapšenja bila nesmotrena. To je moglo da nam oteža i onemogući akciju za oslobođenje Rankovića.

U međuvremenu su pristigli i ostali drugovi. Na okupu nas je bilo 17. U iščekivanju zadatka, među drugovima je zavladala živost i neobično raspoloženje.

U to vreme već se bio razbuktao ustanak u Srbiji. Partizanski pokret se sve više širio. Posavski i Kosmajski odred dopirali su sa svojim akcijama do Umke, Čukarice, Ralje i Topčidera.[22] Već u toku jula svakodnevno su se u partizane odlivale grupe iz beogradskih desetina. Kod velikog broja drugova i drugarica vladala je težnja da što pre odu u odred. Otuda radost kod ovih drugova, što se mnogim od njih, možda prvi

---

[21] Toga dana Lepa nije uhapšena. Gestapovci su poverovali da su joj one knjige bile zlonamerno podmetnute od njenog kuma. Mojim odlaskom kao da nisu bili iznenađeni; ona im je rekla, verovatno, da sam se uplašila. Zadovoljili su se time što su računali da raspolažu podacima o meni sa lažne legitimacije. Međutim, kada je Lepinog kuma Gestapo predao na dalji postupak specijalnoj policiji, ova je odmah videla o čemu se radi. Tako je Lepa sutradan bila uhapšena.

[22] Iz naredbe komande grada Beograda iz ovih dana vrlo dobro se oseća koliko je pokret u okolini Beograda bivao sve snažniji.

Naredba komande Beograda: »Pošto je planski rad na podizanju glavnog grada Beograda, koji je obećavao toliko uspeha ometan zločinačkim i neiskazano bezumnim elementima, pojavljuje se potreba da se, radi olakšanja rada organa bezbednosti, ponovo zavede neka vrsta opsadnog stanja, koje je ranije u opštem interesu bilo ublaženo. Prema tome, večernji policijski čas za stanovništvo premešta se ovako: radnim danom izuzev subote 20 časova; subotom i nedeljom 19 časova. Prema tome će se zatvarati i lokali. Jevreji, koji i tom prilikom opet pokušavaju da love ribu u mutnoj vodi smeju da se pojavljuju na ulici samo od 6—18 časova. Prema potrebi preduzeće se prema njima dalja ograničenja. Ova naredba važi od danas.

Ponedeljak, 28. VII 1941. godine — Komanda Beograda«.

put, pružila mogućnost da sa oružjem učestvuju u jednoj široj akciji. Pogotovo što su poznavali Marka a sada su znali da se radi o njegovom spasavanju.

Na osnovu prikupljenih podataka i skice bolničke zgrade razradili smo u osnovnim crtama plan napada na bolnicu. Prema planu izvršili smo raspored grupa, utvrdili njihova mesta, odnosno položaj, i svakoj grupi odredili posebne zadatke.

Prva, najglavnija, grupa imala je da zauzme položaj prema glavnom ulazu bolnice. Ova grupa se na samom ulazu delila na dve. Jedan deo trebalo je da ostane kod kapije kao zaštita, a drugi je imao zadatak da uđe u samu zgradu, odnosno da dođe do sobe u kojoj je ležao Marko. Druga grupa zauzela je položaj prema izlazu s donje strane zgrade. Ona je imala zadatak da štiti one koji ulaze u bolničku zgradu i — što je najglavnije — da obezbeđuje izlaz iz zgrade. S obe bočne strane bolnice bila je takođe postavljena jedna grupa.

Zadatak prve grupe bio je najdelikatniji. Ona je pored svega morala i da iznese Marka, jer smo pretpostavljali da on neće moći da se kreće. Zato su u ovu grupu, pored Grubača, koji je bio na čelu, ušli: Rakić, Lazović i Ratko Bursać.[23]

Pored svega toga, na sastanku smo se još dogovorili ko će održavati vezu sa šoferom, utvrdili mesto za kola, odredili vezu s lekarom, vreme početka akcije i dr.

Pre nego što smo se rastali, ugovorili smo da se Mrša, Grubač i ja ujutro nađemo odmah posle policijskog časa. Računali smo da sada od Grubača, njegove odlučnosti i snalaženja, umnogome zavisi uspeh akcije i da bi zato trebalo s njim još jednom, do detalja, razmotriti njegov zadatak.

U utorak ujutro, kako smo se bili dogovorili, odmah smo se našli nas troje. Primetila sam da je Grubač bio neobično uzbuđen, videlo se to i po njegovim rukama koje su podrhtavale. To me je prilično zbunilo. Pomislim, šta li se sve može desiti ako ne bude odlučan.

Pogledam u Mršu, vidim da je to isto i on zapazio i učinilo mi se kao da je slegao ramenima. Ali, nastavili smo razgovor kao da ništa nismo uočili.

---

[23] Rakić Milan, grafički radnik, član Rejonskog komiteta. U toku rata bio komesar Jastrebačkog odreda. Poginuo je u jesen 1943. godine u borbama sa nemačkom planinskom divizijom na Jastrepcu.

Lazović Gruja, student Tehničkog fakulteta. Prilikom izlaska iz Beograda radi odlaska u partizane dopao zatvora. Mučen, umro pod torturom.

Bursać Ratko, metalski radnik. Završio Vojnotehničku školu u Kragujevcu. Mislim da je Ličanin. Ranjen avgusta 1941. godine na Čukarici kod hipodroma, prilikom izlaska iz Beograda, kada je s jednom grupom pošao u partizane. Bilo je to istog dana kada su Lola Ribar i Ranković izišli iz Beograda. Posle toga uhvaćen je i ubrzo streljan.

— Slušaj, Grubače, sve govori o tome da će se ova akcija dobro završiti. Kako vidiš, veliki broj dobrih drugova učestvuje u tome; u bolnici u ovo vreme nema Nemaca, izuzev žandarma, i to ne veliki broj. No, od tvoje odlučnosti, pošto ti ideš prvi, najviše zavisi da li će se uspeti... — govorili smo mu.

Pre nego što je pošao, dogovorili smo se da posle napada odmah dođe u Sazonovu ulicu u stan Čede Polkića (to je bilo nedaleko od Parentinih, u jednoj uvučenoj dvorišnoj staroj kućici).

Na mesto akcije pošli su Mrša, Vukica i Ljubinka. Đuro i ja ostali smo za to vreme u stanu dr Parente.

Napad je trebalo da počne tačno u ugovoreno vreme, između 7 i 8 izjutra. Prve vesti smo očekivali s najvećim nestrpljenjem. Odjednom su se kraj prozora pojavile zadihane i uzbuđene Vukica i Ljubinka. Šaputale su: »Šofer je otkazao... Drugovi čekaju... Šta da radimo?«...

Tu nije bilo mesta dvoumljenju. Do odlaganja akcije nipošto nije smelo doći. Zato smo im rekli: »Žurite natrag i odmah počnite, a na licu mesta snađite se kako znate... Možda će Marko moći da ustane...«. Tog momenta smo se setili da je sada Marku potrebno i odelo. Ne znam kako smo na to ranije zaboravili! Valjda zato što smo računali na šofera ili ko zna zbog čega. Nabrzinu smo zgrabili i dodali im Nenadove pantalone i cipele, i one su s tim odmah otišle.

Tek posle ovoga smo se Đuro i ja zabrinuli. Šta li će sada biti? — pitali smo se. Šta će biti ako Marko ne može da ustane, ako je još u nesvesti?

U nestrpljenju ranije sam pošla u stan Čede Polkića da tamo sačekam Grubača. Kod Polkića su znali da treba da se nađem s jednim drugom. To je za njih bila obična stvar, jer sam to i ranije činila, ali ovoga puta nisu znali o čemu se radi. Puna iščekivanja sedela sam s njima u kujni, ostavivši otvorena vrata da bi se videlo ko nailazi.

Ubrzo je Grubač došao. Samo je prozborio nešto nerazgovetno i odmah se spustio na stolicu.

— Šta je bilo, upitah ga uzbuđeno, jeste li izveli Marka?

— Jesmo, odgovori on kratko.

U nestrpljenju da doznam što pre kako se svršilo, pitam ga kako je sve bilo.

— Dobro, kaže.

Opet ćutanje.

— Jesi li ti video Marka?

— Jesam.

— Je li Marko mogao ustati?

— Jeste.

— Je li izašao iz bolnice?
— Jeste.
— Je li neko pao, ubijen?
— Ne znam.

Jedva je govorio.

Doduše, ja sam posle ovih odgovora odahnula. No da bih se potpuno uverila, nastavila sam i dalje da ga zapitkujem. On je opet više ćutao nego što je odgovarao. Na kraju, pitam ga:

— Pa dobro, šta je s tobom, šta ti se desilo?

Ćutao je, ćutao, i najedared, sa dubokim uzdahom, ote mu se iz usta:

— Ubih čoveka!

Polkić tek kao da je sada počeo da shvata šta se zbivalo. Odjednom, iznenađen, on upita:

— Kojeg čoveka?

— Ma, žandarma koji mi se isprečio na vratima, poče Grubač da priča.[24]

— Jakako! — uzviknu Polkić kao da tek sada sasvim shvata o čemu se radi. — Ah, boga ti, pa šta misliš: on bi tebe ubio da ti nisi njega. Pa šta! Pa šta! Te treba ubijati, to su sluge najgore vrste . . .

Čeda je nastavio da objašnjava o žandarmima i krvopijama. Ali, mi smo se žurili. Kada smo odlazili, on nam je dobacio:

— Ajde, ajde, pazite se da vas ne pohvataju.

Da bih doznala još neke pojedinosti o akciji, kada smo se našli na ulici, nastavila sam da ispitujem Grubača. Sada je mirnije nastavio da govori:

— Znaš, naša grupa došla je do ulaza bolnice lako, bez ikakvih prepreka . . .

Ova se grupa probila kroz dvorište do bolnice na taj način što se još s dvorišta kapije formirala »grupa od zatvorenika« i »grupa agenata koji ih sprovode u bolnicu«. Ali, na samom ulazu u zgradu, zbunjen ovakvom povorkom, isprečio se žandarm i počeo da viče: »Šta hoćete?«, »Ko ste vi?«.

— Bez odgovora — pričao je dalje Grubač — odmah sam mu viknuo: »Ruke uvis!«, i ne čekajući da ih digne, odmah, iz neposredne blizine, pucao sam u njega. To je bio jedini izlaz

---

[24] 30. jula 1941. godine izdata je dnevna zapovest komande grada: »Juče 29. jula oko 8 časova ujutro pao je na službi žandarmerijski narednik policijske straže uprave grada Beograda, Aranđel Jovanović. Pao je na pragu državne bolnice kao stražar — čuvar bezbednosti, reda i mira u Beogradu. Ubijen je od strane komunista«.

Već sledećeg dana izdaje se nova zapovest: »Vojni zapovednik u Srbiji razrezao je gradu Beogradu kontribuciju od 10 miliona dinara zbog terorističkih dela koja su poslednjih dana izvršena. Ova svota upotrebiće se za borbu protiv komunističkog vršljanja«.

da se ne stvori veća gužva na samom ulazu. Drugi žandarmi kad su čuli pucnjavu, razbežali su se. Sobu u kojoj je ležao Marko pronašli smo, prema planu, lako. Ostali drugovi iz grupe rasporedili su se s jedne i druge strane Markove sobe radi zaštite, a ja sam uleteo u sobu. Marko je ležao zatvorenih očiju. Ali kad sam mu viknuo: »Ustaj, Leko!«, odmah se digao i skočio prema izlazu gde su ga prihvatili Rakić i Lazović.[25] Video sam ih kad su se prebacili preko ograde. Više ništa ne znam.

Bilo je dogovoreno da se, posle izvršene akcije, svi drugovi odmah povuku iznad rejona bolnice. Isto tako, svaka grupa imala je da se na raznim stranama grada, pojedinačno, ponovo sastane radi proveravanja ishoda, kako bi se odmah utvrdilo da nije neko nastradao, ranjen i sl.

Sve je to išlo vrlo brzo i za sat-dva saznali smo sve o tome kako je akcija tekla.

Od naših niko nije zarobljen, niti poginuo, izuzev što je Rakić lakše ranjen u ruku i još jedan drug u stomak.[26] On je već bio smešten u neki stan izvan rejona bolnice i tamo operisan.

Rakić je ranjen posle prebacivanja preko zida bolnice. Čim se Marko s Rakićem i Grujom Lazovićem prebacio preko zida, spazili su gestapovca koji se odmah mašio za revolver. Rakić je stigao pre da opali na njega, ali je i ovaj uspeo da opali na Rakića i da ga pogodi u ruku. Istovremeno je jedan od članova grupe gađao gestapovca, tako da je ovaj, pogođen sa dva zrna pao.

Saznali smo da je još jedan drug, koji je ležao u bolnici, pobegao. Nismo znali o kome se radi.[27]

Samo, najvažnije još dugo nismo saznali: gde su se izgubili Marko i Rakić, koji je imao zadatak da prati Marka do kraja. Radi toga smo odmah poslali dve drugarice prema bolnici, otprilike u pravcu gde bi oni mogli da se nalaze.

---

25 Marko je stvarno bio onesvešćen od udarca. Međutim, u bolnici je došao k sebi, ali je nastavio da simulira da je u nesvestici. Dok je ležao, praveći se da je u nesvestici, slušao je razgovor:

— Ko li je to?

— Ne znam ko je, ali je strašno premlaćen.

— Ma znaš, ovi su proveravali i utvrdili da mu je lažna legitimacija, da nije opštinski činovnik.

Kada je Grubač upao u sobu i povikao »Ustaj, Leko«, Marko je odmah skočio. Kod Marka se zatekao i jedan bolničar, koji je stalno sedeo pored njega i iščekivao da se povrati iz nesvesti. Kad je Grubač upao, on se zabio u ćošak sobe, digao ruke uvis i počeo da viče: »Ja sam Žika sanitet«.

26 Ovaj drug, čije mi je ime nepoznato, poginuo je kasnije, 1942. godine, u partizanima, kao borac Prve proleterske brigade.

27 Miladin Ivanović.

Međutim, one su se ubrzo vratile sa obaveštenjem da su nemačke jedinice već blokirale čitav kraj oko bolnice.

Mada veoma zabrinuti, nekako smo bili uvereni da je Marko ipak izvan blokade, da se nekako i sam snašao.

Tek negde oko podne doznali smo da je Marko stigao u svoj stan. Naime, čim su se prebacili preko ograde, Marko je, ufačlovane glave i u bolničkom odelu, zajedno sa Rakićem prešao do pijace i tu u blizini ušli su u jednu kuću koja je imala dva izlaza. Pokušali su da se Marko presvuče, ali pošto mu ni odelo ni cipele nisu odgovarali, odlučili su da se prebace kod jednog Rakićevog prijatelja, čija je kuća bila u blizini. U njoj se Marko umio i presvukao, pa su odmah pošli prema Ulici cara Uroša, gde su najmili špediterska kola. Kočijašu su rekli da treba hitno da presele sestru, a za Markovu uvijenu glavu rekli su mu da je građevinski radnik i da je pao s građevine.

U špediterskim kolima prešli su od Pozorišta, sredinom Terazija i Kneza Miloša ulicom do Braničevske, gde su otpustili kočijaša, a zatim se uputili u ulicu Gospodara Vučića 53, gde je Marko tada stanovao.

Tek kada smo saznali da je Marko na sigurnom mestu, napetost je popustila, uzbuđenje se stišalo. Sve napore je zamenila radost što smo uspešno izvršili zadatak koji je bio od ogromnog značaja za našu Partiju.

Spasenija Cana BABOVIĆ

USTANAK U PIPERIMA

Na putu automobilom od svog ratnog aerodroma kod Bosanske Gradiške preko Banje Luke, Jajca, Travnika, Trnova, Kalinovika, Gacka, Bileće i Nikšića sretao sam ustaše, Nemce i Talijane. U Nikšiću su mi Talijani oduzeli automobil. Bunio sam se, ali sam bio sretan što me nisu zadržali kao zarobljenika. Tada su još taktizirali, naročito prema Crnogorcima. Iz Nikšića sam se uputio pešice za Pipere, gde sam 17. aprila, posle dugih peripetija, stigao svojoj kući u selo Cerovice. Teško je verovati da sam se borio protiv Nemaca, da sam prevalio toliki put, da je država propala i da se odmaram kod kuće, a sve za nepunih 10 dana.

Mučan je prvi utisak. Ukućani, rođaci i susedi, zbunjeni, ogorčeni. Ni toliko vremena da lupiš dlan o dlan a država propade, okupator zavlada — govorili su mi. Nekako me gledaju kao da sam i ja dosta doprineo da se tako katastrofalno i brzo sve završi. Zbunjen sam i ja. I pored toga što sam znao kakva je trulež bila Kraljevina Jugoslavija, nikada nisam očekivao da je baš toliko trula, da će se kao vodeni mehur raspasti pri najmanjem udaru. U selu me nekako podozrivo gledaju i ironično pitaju: gde ti je vojska, umače li ti kralj, što uradiste sa parama u Nikšiću i sve takva i slična opravdana pitanja. Ne branim bivšu vlast, već naprotiv napadam, grdim, psujem, jer sam i ja ogorčen na sve.

Kretao sam se oko kuće, kroz selo, do Drezge i Strganice. Težim da doznam da li u Cerovicama ima partijske organizacije, ko je u njoj, koji su komunisti u selu. Tu težnju sam poverio bratu. Odmah mi je odgovorio: »Djedo, Vojo, Novak, Jole, a ima ih još dosta u svim selima u Piperima«. Nestrpljiv sam. Već sam u Cerovicama 6 dana, a nisam našao načina da se povežem sa partijskom organizacijom. Pretpostavljam da su i Djedo, Novak i Vojo komunisti, ali se ne odlučujem da im se

predstavim kao član Partije, iz prostog razloga što će teško u to verovati, pošto je vojska bila daleko od Partije. Jedino mi je ostalo da se obratim Blažu Jovanoviću pošto je on znao za moj rad kao člana Partije. U Podgorici sam našao Blaža i zamolio ga da me poveže sa Partijom. Odmah mi je rekao da se javim Voju Popoviću, kome je u međuvremenu dao nalog da me tretiraju kao člana Cerovičke partijske jedinice. Tako sam se krajem aprila 1941. godine javio Voju i povezao sa partijskom organizacijom, u kojoj su se tada, pored sekretara Voja Popovića, nalazili: Vukalica Milutinović Đedo, Novak Perković, Blažo Marković, Miloš Božović i Vidak Popović. Neposredno posle toga, negde prvom polovinom maja 1941, primili smo u Partiju Jovana Božovića.

U to vreme su sa svih strana Jugoslavije pristizali u svoja rodna mesta u Piperima studenti, činovnici i drugi koji su, ili zbog studija ili zbog zaposlenja, živeli van Crne Gore. Naročito ih je mnogo došlo u sela: Stijenu, Rogame, Đurkoviće i Crnce. Mnogi su došli sa decom, ženama pa i njihovim rođacima tražeći utočište. Tu su se našli skoro svi oni koji su se nekada iz ekonomskih razloga selili u Metohiju, Vojvodinu i Slavoniju, jer su sada pod pritiskom ustaša, mađarskih fašista ili balista morali napustiti tamošnje kuće i imanja i vratiti se sa familijama na stara ognjišta. Sve ovo šarenilo došljaka živelo je na teret roditelja, braće ili najbližih rođaka, a bilo je i takvih za koje se selo brinulo. Nužda ih je naterala da napuste konforne stanove u gradovima i mnogo ugodniji život nego što su ga mogli pružiti Piperi 1941. godine. Neki su se brzo prilagođavali prilikama u koje su ih događaji bacili. Počeli su shvatati situaciju i aktivno obavljati poslove koje su im davali komunisti. Tako su mnogi postali aktivni učesnici svih događaja do kraja rata i revolucije širom Jugoslavije. Drugi nikako nisu hteli da čuju o onome što komunisti govore i rade. Docniji događaji su pokazali njihova nedela, izdaju i verno služenje okupatoru.

Partijske organizacije su učinile sve da se ovi došljaci prihvate, da im se pravilno objašnjava nastala situacija i da se uključe u konstruktivan rad na pripremi za ustanak. Ja sam bio zadužen da radim sa bivšim oficirima i podoficirima. Mnogo sam sastanaka održao sa bivšim aktivnim vojnim licima, koja su tada živela u Piperima. One koji su preterano žalili za kraljem i onim što je bez povratka prošlo, teško je bilo ubediti u nešto drugo. Davali su otpora svakoj naprednoj postavci. Najtvrdokorniji su bili: Jovica Boljević, Savo Dmitrović i Petar Simović.

24. aprila 1941. godine u selu Velje Brdo održano je pokrajinsko partijsko savetovanje za Crnu Goru. Na njemu je, između ostalog, odlučeno da se sakuplja, sklanja, skladišti i na sigurnim mestima čuva što više oružja i municije (koje je ostalo od bivše jugoslovenske vojske tako da se moglo svuda naći po Crnoj Gori) i da se u partijski rad uvede vojni sektor. Tako je pri svakom sreskom komitetu formiran vojni komitet i vojna komisija pri pokrajinskom komitetu. Za rukovodioca Vojnog komiteta u podgoričkom srezu određen je Migo Vrbica.

Oko 10. maja 1941. godine Vojo Popović mi je postavio zadatak da se u Podgorici obavezno sastanem sa nekim drugom koji će me u određeno vreme čekati u kafani Periše Vujoševića. Objasnio mi je gde se kafana nalazi i to da će me Periša preko javke povezati sa tim drugom. Iako me nije poznavao Vujošević me upoznao sa Vrbicom kada sam mu se legitimisao. Vrbica mi je odmah saopštio da sa sekretarima partijskih organizacija u Piperima odgovaram za čuvanje prikupljenog oružja i za formiranje udarnih grupa. Kratko mi je objasnio kako treba pristupiti tom poslu i rekao da će doći u Pipere. Naglasio je da se mora voditi evidencija o broju ljudi u udarnim grupama, o njihovoj obuci, oružju i municiji.

Sličnu direktivu su dobile i sve partijske jedinice na teritoriji Pipera. Komunisti su se najsvesrdnije i najenergičnije založili da se prikupi što više oružja i municije, da se formira što više pripremnih odreda i da se sa njima izvodi najintenzivnija obuka u političkom i vojničkom smislu. Zato je pod rukovodstvom Voja Popovića održano vojno partijsko savetovanje kome su prisustvovali: Radosav Popović, Ljubo Božanović, Jole Marković, Zarija Jovanović, Radovan Vukanović, Vukosav Božović i ja. Na ovom savetovanju traženi su izveštaji o stanju oružja i pripremnih odreda, kao jezgra buduće vojske. Zahvaljujući tome, već 20. maja 1941. godine na teritoriji Pipera bilo je formirano šest pripremnih odreda (Veljebrdski, Stijenski, Rogamski, Crnačko-kopiljski i dva odreda u Gornjim Piperima) jačine 180 boraca. Sem toga u šest magacina bilo je prikupljeno: 220 pušaka, 15 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 180 000 metaka i 10 sanduka bombi, ne računajući veliki broj pušaka, bombi, pištolja i metaka, koje su seljaci u to vreme imali kod sebe.

U početku su u pripremne odrede primani samo članovi Partije, skojevci i simpatizeri, a u drugoj polovini juna ljudi bliski Partiji i svi oni za koje se smatralo da će se boriti pro-

tiv okupatora. Odredima su rukovodili sekretari partijskih jedinica. Vojnu obuku su izvodili oni pripadnici odreda koji su se u dotičnom odredu najviše razumeli u rukovanju i upotrebi oružja. Izvođena je ne samo obuka u rukovanju oružjem i bombama i obuka pojedinaca i odeljenja, nego i bojna gađanja, naročito kod odreda u Gornjim Piperima. Iako smo radili konspirativno, svi su znali da se nešto priprema. Pošto je naš rad bio veoma privlačan za omladinu, broj ljudi u odredima se brzo povećavao, iako nismo javno istupali za njihovu mobilizaciju. Tako su komunisti u Piperima svojim danonoćnim radom uspeli da na svom području oforme, naoružaju, organizaciono povežu i vojnički i politički obuče svoje pripremne udarne odrede te su spremno stupili u trinaestojulski ustanak 1941. godine.

Pokrajinski komitet za Crnu Goru, Boku i Sandžak na svom sastanku 10. jula 1941. godine u Piperima (u selu Stijeni) jednoglasno je prihvatio odluku CK KPJ o dizanju ustanka u Jugoslaviji koju je doneo 4. i 5. jula 1941. godine u Beogradu, i razradio konkretne mere za ustanak u Crnoj Gori. Tu je odlučeno da se što pre počne sa akcijama manjih grupa na žandarmerijske kasarne, opštinske uprave, manje garnizone, mostove, prelaze, komunikacije i telefonske sprovodnike. Ova odluka je odmah preneta svim partijskim organizacijama gradova i sela, a partijske organizacije na teritoriji Pipera bile su upoznate sa njom već u toku 13. jula.

14. jula 1941. godine pripremni odredi sa teritorije Pipera bili su na okupu, dobro naoružani i izvežbani. Njihovi rukovodioci su bili: Radosav Popović, Vojo Popović, Jole Marković, Radovan Vukanović, Zarija Jovanović i Vukosav Božović. Pošto su upoznati sa odlukom za dizanje ustanka, upućeni su ka svojim položajima i objektima za napad. Tako su se Rogamski i Veljebrdski odred orijentisali na komunikaciju Podgorica — Nikšić i na prelaze na reci Zeti od utoka u Moraču do Spuža; gornjopiperski odredi na komunikaciju Podgorica — Kolašin i na žandarmerijsku stanicu u Bioču; Crnačko-kopiljski odred na žandarmerijsku stanicu u Crncima, dok je Stijenski odred zadržan u rezervi na položaju Kaznovici.

Za rukovođenje ustankom u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku formirana je Privremena vrhovna komanda, koja se od samog početka, tj. od 13. jula 1941. godine, nalazila na teritoriji Pipera. U njoj se nalazio i delegat CK KPJ. 14. jula pozvali su me u štab, u zaselak Stijene — Ravni Laz odakle se rukovodilo ustankom. U početku je tu sve bilo improvizovano. Članovi Privremene vrhovne komande bili su oskudno smešteni u seoskoj kući. Nije bilo (ili vrlo malo) štabnih karata, pisaćih

mašina, crtača, telefonskih ili radio-veza. Veze su isključivo održavane kuririma. U toku 14, 15, 16. i 17. jula obilazio sam udarne grupe na položajima i sumirao rezultate borbi pripremnih udarnih odreda.

Prva akcija na terenu Pipera izvedena je u Bioču noću između 14. i 15. jula. Borci iz sela Mrka, u sadejstvu sa borcima iz Kuča, pod rukovodstvom Radovana Petrovića, iznenada su napali 6 karabinijera u stanici. Iako su iz kasarne pružali žilav otpor, naši borci su opkolili kasarnu i puščanom, mitraljeskom vatrom i bombama brzo ih naterali na predaju. Zaplenjeno je 6 pušaka, 3 revolvera, 1 sanduk bombi i 3 000 puščanih metaka, dok su naši borci imali samo jednog mrtvog i jednog ranjenog.

Iste noći borci iz sela Blizne i Mrka su kod Sićeva kuka porušili put Podgorica — Kolašin u dužini od 18 metara i srušili potporni zid visine 30 metara, tako da je bio onemogućen prolaz motornim i drugim vozilima, a borci iz sela Crnaca su bez otpora razoružali žandarme žandarmerijske stanice u svom selu, s tim što su se tri žandarma priključila ustanicima.

Veljebrdski pripremni odred porušio je telegrafsko-telefonske stubove i pokidao žice kod sela Velje Brdo i na taj način prekinuo vezu između Podgorice i Danilovgrada. On je u toku noći kamenjem i drvećem pregradio cestu Podgorica — Nikšić kod Miletine njive i levo i desno od druma postavio zasedu. A kad je sutradan 15. jula talijanski kamion sa 20 vojnika, krećući se od Podgorice u pravcu Spuža, naišao na pregradu, zaseda je otvorila vatru. Ošamućeni Talijani brzo su popustili i počeli da beže. U ovoj akciji poginulo je 11 fašističkih vojnika, 5 je zarobljeno, a zaplenjeno je 16 pušaka i nekoliko sanduka municije. Mi nismo imali žrtava.

Borci iz sela Mrka, Bioča i nekoliko drugova iz Podgorice, su 15. jula na mestu Kolovratske lazbe porušili glavni drum ka Kolašinu u dužini od 16 metara, tako da je bio onemogućen svaki motorni i zaprežni saobraćaj. Oni su u sadejstvu sa borcima iz Bratonožića istoga dana zaplenili stoku (86 volova, 254 ovce i 4 koze) koju su Talijani kamionima transportovali od Sandžaka radi snabdevanja podgoričkog garnizona. Stoku smo poklali, meso osušili i ostavili kao rezervu po kolibama u Kameniku, gde je formirana intendantura. Tu su skupljane i druge namirnice, tako da su nam odlično došle za ishranu boraca i stanovništva u zbegovima u toku jula, avgusta i septembra, a i za ishranu talijanskih oficira koje smo zarobili 18. oktobra 1941. godine.

Pripremni odredi na teritoriji Pipera nižu uspeh za uspehom. Komuniste, koji ih vode, svi znaju. Val oduševljenja i

želja za stupanje u borbu rastu iz dana u dan. Masovno se javljaju novi borci, a odredi narastaju iz časa u čas, tako da nam organizacija pripremnih odreda više ne odgovara. Prevaziđena je za dva dana. Zato molimo Privremenu vrhovnu komandu da odobri formiranje četa i njihovo spajanje u Piperski bataljon. Odobravaju to. Kako se sve to odigralo za nepuna dva dana, kakvo je oduševljenje bilo i kolika je bila sramota ostati kod kuće svima onima koji mogu pušku nositi može poslužiti brojno stanje boraca Piperskog bataljona kad se cifra od 180 popela 16. jula na 862.

Naravno, ovoliki veliki broj oduševljenih boraca formiran je u vodove, vodovi u čete, a ove u bataljon. U Piperskom bataljonu koji je bio neposredno pod komandom Privremene vrhovne komande formirane su 4 čete: Stijenska (komandir Jole Marković, sa 257 boraca, 238 pušaka, 4 puškomitraljeza i 2 teška mitraljeza), Rogamsko-đurkovićka (komandir Radovan Vukanović, sa 185 boraca, 169 pušaka i 4 puškomitraljeza), Crnačka (komandir Ljubo Božanović, sa 196 boraca, 135 pušaka, 4 puškomitraljeza) i Gornjopiperska (komandir Radosav Popović, sa 224 borca, 230 pušaka i 3 puškomitraljeza). Na taj način, bataljon je imao 862 borca, 772 puške, 15 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, oko 70 000 puščanih i mitraljeskih metaka i 2 126 ručnih bombi.

Posle formiranja četa (koje je išlo vrlo brzo, jer je svaki pojedinac želeo da se što pre nazove borcem) glavni cilj budućeg dejstva bio je grad Podgorica, a kao bliži i sporedniji zadaci — dejstva na komunikacijama: Podgorica — Nikšić i Podgorica — Kolašin. Na osnovu takve taktičke orijentacije čete su 16. jula 1941. godine zauzele položaje: Vežešnjik, Doljanska glavica, Trijebač, Kaznovica, dok su se delovi Rogamsko-đurkovićke čete nalazili na položajima Velje i Malo brdo. Pošto su sa ovih položaja budno kontrolisale napred navedene komunikacije i prelaze preko reka Morače i Zete, čete su odmah počele sa akcijama. Tako su borci iz sela Velje Brdo, u sadejstvu sa borcima iz Bjelopavlića i Podgorice, već istog dana (16. jula) kod sela Stologlav napali talijansku kolonu (tri kamiona natovarena minobacačkim bombama) i tom prilikom zarobili 7 vojnika i 1 oficira i zaplenili 7 pušaka, 2 pištolja i čitav tovar, dok su kamione uništili.

Pošto se okupatorskoj komandi u Podgorici žurilo da oslobodi opkoljeni garnizon u Danilovgradu, ona je 17. jula ponovo pokušala da se kamionima natovarenim minobacačkim bombama probije do opkoljenog garnizona. Ali kada su dva natovarena kamiona u pratnji dva tenka, na putu iz Podgorice ka Danilovgradu, stigla u selo Ratkov Potok, napala ih je za-

seda boraca Stijenske i Rogamsko-đurkovićke čete. Posle kratkog i slabog otpora šoferi kamiona i 3 vojnika su pobegli, a tenkovi su se vratili nazad, dok su ustanici uništili oba kamiona, zaplenili 3 puške, 500 puščanih metaka, nešto intendantske opreme i bez gubitaka nastavili zasedu.

Borci Piperskog ustaničkog bataljona su zajedno sa borcima iz Kuča 16. jula porušili most na Morači kod Smokovca. Rušenjem ovog vrlo važnog objekta na drumu Podgorica — Kolašin bio je za duže vreme onemogućen saobraćaj motornim i zaprežnim vozilima preko reke Morače.

Da bi aktivirala sela u donjolješanskoj nahiji za borbu protiv okupatora, Privremena vrhovna komanda je poslala 100 boraca Piperskog ustaničkog bataljona. Ova kombinovana četa je, pod rukovodstvom Voja Popovića i Ljuba Božanovića, 16. jula 1941. otišla preko oslobođenog Spuža i Donjih Komana u lješansku nahiju, ali je tamo bila slabo primljena, tako da je iz objektivnih razloga samo delimično izvršila zadatak Vrhovne komande.

Nestrpljenje boraca za otpočinjanje borbe bilo je veoma veliko. Oni su se stalno pitali dokle ćemo čekati i kada ćemo napasti Podgoricu. Pronosile su se razne priče. Čak su dolazila i pismena obaveštenja od lakovernih i neodgovornih, ali dobronamernih ljudi o tome: da se Talijani otvoreno pakuju, da napuštaju Podgoricu i odstupaju prema Albaniji, da je okupator potpuno demoralisan; da je Buđoni prešao Rumuniju i da se u gonjenju fašista nalazi 40 km od Beograda. Ovakve neodgovorne priče — plod žarke želje da se što pre oslobodimo i isteramo okupatora, izazivale su nervozu i nestrpljenje i vršile neprekidan pritisak na starešinski sastav da se već jednom izvrši juriš na Podgoricu. Zakasnićemo, drugi će to uraditi pre nas — bili su stalni podsticaji za brzu i energičnu ofanzivu.

Za 4 dana (14, 15, 16. i 17. jula) učinili smo dosta. Likvidirali smo karabinijerske i žandarmerijske stanice, presekli telefonsko-telegrafske veze, onemogućili svaki saobraćaj važnim komunikacijama ka Kolašinu i Nikšiću, stvorili jaku vojsku i tukli svaku neprijateljsku kolonu na drumovima. Naše patrole nalazile su se 500—1 000 metara od Podgorice. Znali smo i za uspehe ustanika u ostalim delovima Crne Gore, tako da je sve to govorilo, ako se stvari izolovano posmatraju, da je došao čas za konačan obračun.

Delegat CK i neki članovi PK sazvali su 17. jula 1941. godine zbor Piperskog ustaničkog bataljona na Dračevom bregu u s. Stijeni. Zboru je prisustvovalo oko 300 boraca iz svih četa, jer su ostali bili na položajima. Delegat CK je tom prilikom u svom govoru ubeđivao borce da se vrate kućama,

pošto će se borba nastaviti gerilskim grupicama. Ovaj apel i stav delegata CK delovao je na sakupljene borce kao grom iz vedra neba. Većina je očekivala da će se izvršiti napad i oslobođenje Podgorice, da ćemo zarobiti veliki broj Talijana i kazniti ulizice i sluge okupatora koji su se već bili ispoljili u gradu. Osim toga mnogi su mislili da ni Buđoni sa južnim frontom, navodno, nije daleko i da se i sa njim treba sresti svetla obraza — sa postignutim značajnim rezultatima. Zbog toga su sakupljeni borci Piperskog bataljona odlučno odbili poziv da se vrate domovima, već su se prilično demonstrativno vratili na svoje položaje i čekali naređenje za napad na Podgoricu.

To nagađanje delegata CK i rukovodstva Privremene vrhovne komande: jest ustanak, nije ustanak, jesmo spremni za napad na gradove, nismo spremni za veće napade i sl. — negativno se odražavalo na borbenu gotovost Piperskog ustaničkog bataljona. Ovo zato što se naše glavno rukovodstvo od početka ustanka nalazilo na teritoriji Pipera — sasvim blizu i među borcima, tako da su ustanici bili upoznati sa njegovim neodređenim gledištima. O tome kako se takav stav delegata CK i stav PK odrazio ne samo na Pipere, već i na celu Crnu Goru i ustaničke snage, kao i na ishod ustanka u julu 1941. godine, verovatno će se doneti sud sa neke autoritativnije strane. Ovde se samo konstatuje činjenica da se glavno rukovodstvo kolebalo u pogledu fizionomije i karaktera ustanka u Crnoj Gori i da smo mi u Piperima u toj situaciji odbili apel za demobilizaciju i prelazak na forme rasturenog gerilskog ratovanja.

Odmah posle 13. jula 1941. godine Talijani su došli do zaključka da se u Crnoj Gori diglo na oružje sve što može pušku nositi, da su ustanici relativno dobro naoružani i da talijanske trupe i policija u Crnoj Gori ne mogu izaći na kraj sa ustanicima. Zato su odlučili da prebace čitave divizije iz Albanije radi obračuna sa njima. Tako su se počev od 15. jula 1941. godine mogle lako videti neprekidne automobilske kolone kako prebacuju trupe i materijal iz Albanije u Podgoricu. To se najbolje moglo videti noću, kada su kamionski farovi osvetljavali Čemovsko polje. Okupator je u to vreme u Podgoricu prebacio dve kompletne i do zuba naoružane divizije, koje su logorovale u gradu i neposrednoj okolini. One su samo čekale naređenje da krenu u obračun sa ustanicima — u pohod ubijanja, silovanja, paljenja, rušenja i pljačkanja. Talijani su 17. jula prestali da šalju manje snage u pomoć opkoljenom garnizonu u Danilovgradu, pošto su im svi raniji takvi pokušaji propali.

18. jula 1941. godine Piperski ustanički bataljon se nalazio na organizovanim položajima: Vežešnik — Doljanska glavica — Trijebač — Kaznovica — Velje brdo, sa predstražama na Malom brdu. Bjelopavlićke ustaničke snage su 19. jula likvidirale utvrđeni talijanski garnizon u Danilovgradu, a zatim su zaplenjenim kamionima odmah upućene u pravcu Podgorice i zauzele položaje na Veljem brdu. Pošto su se piperske snage na taj način naslanjale desno na ustaničke snage iz Bjelopavlića, a levo na ustanike iz Kuča, bio je stvoren neprekidan front do Crvene stijene i dalje.

Privremena vrhovna komanda je 19. jula poslala Jevta Šćepanovića i mene u Spuž da organizujemo neki organ za koordinaciju dejstva piperskih i bjelopavlićkih snaga. Naime, pošto se odustalo od napada na Podgoricu, ove snage su imale zadatak da upornom odbranom na zauzetim položajima nanose neprijatelju što više gubitaka i da mu sprečavaju prodor u pravcu Nikšića i Kolašina. Međutim, kako smo se nalazili sami u Spužu u bivšoj žandarmerijskoj kasarni bez čvrste veze sa jedinicama, nismo imali ni vremena ni mogućnosti da ispoljimo neki vidniji uticaj na događaje, tim pre što su se ti događaji vrlo brzo odigravali.

Pošto su prikupili dovoljan broj snaga i sredstava u Podgorici, Talijani su 18. jula krenuli u opšti napad, sa glavnim ciljem da oslobode komunikacije ka Cetinju, Nikšiću i Kolašinu i obezbede nesmetan saobraćaj na njima, kako bi što pre oslobodili svoje opkoljene garnizone. Zato su otvorili veoma jaku artiljerijsku vatru sa Gorice na položaje koje su posele ustaničke snage, uporedo sa snažnim bombardovanjem iz aviona »savoja marketi« i »kaproni«. Artiljerijska i avijacijska priprema traje neprekidno — prestaje samo da se cevi ohlade ili da avioni ponovo uzmu smrtonosne tovare. Za to vreme pešadija polako nastupa i potiskuje predstraže na Malom brdu. Ona očigledno teži da brzim manevrima zauzme položaj ustanika Velje brdo — Trijebač — Kaznovica, da bi time obezbedila nesmetan saobraćaj komunikacijom koja vodi dolinom Zete ka Danilovgradu i dalje ka Nikšiću. 18. jula okupator uspeva da zauzme ustaničke položaje na Malom brdu.

Sutradan 19. jula pešadija napada širim frontom preko Zagoriča i dospeva do reke Morače. Artiljerija i avijacija tuku položaje ustanika. Naše snage se brane i nanose teške gubitke napadaču. 20. i 21. jula vode se teške borbe za položaje Trijebač, Doljanska glavica i Velje brdo. Položaji prelaze po nekoliko puta iz ruke u ruku. Neprijatelj je mehanizovanim snagama izbio čelom na Vranićke Njive, tako da se ustaničke snage počinju osipati zbog sve većeg pritiska neprijatelja. Već

nema čvrste povezanosti. Masa ustanika napušta položaje i odlazi da spasava familiju i imanje. Već je zavladala prilična panika. Na položajima se čvrsto drže komunisti, skojevci i izraziti rodoljubi. Nemaju ni hrane ni vode. Nedostaje im municija i bombe. Pitanje snabdevanja nismo uopšte rešavali. To nam je velika mana. Hranu i vodu smo donosili iz najbližih kuća.

Talijani čine sve da zauzmu Velje brdo, Kaznovicu i Trijebač, jer je svaki njihov saobraćaj komunikacijom Podgorica — Spuž bez tih položaja sasvim nesiguran. 21. jula se još vode krvave borbe za ove položaje. Delovi ustanika, pretežno oni iz pripremnih odreda, bore se na život i smrt, jer znaju da bi padom ovih položaja okupator oslobodio komunikaciju sve do Danilovgrada. Oni su ih ipak morali napustiti noću 21/22. jula tako da ih je neprijatelj sutradan zauzeo. Te iste noći, 21/22. jula, sa Jevtom Šćepanovićem napustio sam Spuž i stigao u Stijenu, gde smo prenoćili. Sutradan, 22. jula, krenuli smo ka Radovču, pošto smo bili obavešteni da će se tamo nalaziti glavno rukovodstvo ustanka.

Ovaj početni period borbe protiv okupatora u Piperima odlikuje se velikom masovnošću, jer su u njemu učestvovali svi bez razlike na pol, bilo s oružjem u ruci, bilo u spremanju i donošenju hrane, municije i lekova. Interesantno je napomenuti da u samoj borbi, od tog pakla i sa neba i sa zemlje, nismo imali mnogo žrtava — svega 5 mrtvih i nekoliko ranjenih.

Duboko su urezana sećanja na one teške dane posle 21. jula 1941. godine. Pred očima svakog posmatrača redali su se bolni prizori. Veoma nadmoćne talijanske snage su potisnule ustanike i zauzele položaje: Malo brdo, Velje brdo, Trijebač, Doljansku glavicu, Kaznovicu i Vežešnik, a ustanici su se povlačili ka Crncima, Kopilju, Gornjoj Stijeni, Radeći i Blizni. Motomehanizovane fašističke kolone prodirale su drumovima: Podgorica — Nikšić i Podgorica — Kolašin. I dok su jake okupatorske snage posedale zauzete položaje i učvršćivale se na njima radi obezbeđenja pomenutih komunikacija, dotle je narod masovno napuštao svoja sela: Rogame, Velje brdo, Đurkoviće, Stijenu, Mrke i, sa onim što je na brzinu mogao uzeti, sklanjao se ispred represalija okupatora. Narod se kretao dalje ka Gornjim Piperima, Radovču, Kameniku, Štitovu i Lukavici, a okupator je uništavao sve na šta je nailazio. Palio je kuće, pljačkao, odnosio materijal i ubijao stare i bolesne koji nisu mogli da se evakuišu. Naročito su bila popaljena sela Rogami i Velje Brdo, a delom i Stijena. Fašisti su u Rogamima u kućama spalili i 6 starih žena. Tako se 22. jula 1941. godine mo-

Đorđe Andrejević-Kun: SVEDOCI UŽASA (ulje)

glo videti kako se kolone žena, dece, boraca, natovarenih konja, sitne i krupne stoke kreću uz Lazarevu strugu prema Radeći, uz Klobuk, stazom preko Vratla, uz Lukovo ždrijelo i dalje prema Brotnjiku, Radovču i Kameniku. Bilo je različito raspoloženje. Neko je hvalio organizatore ustanka i naglašavao da se jedino borbom možemo osloboditi. Drugi su ih grdili zato što su ih, navodno, doveli do ovakog stradanja. Toga istoga dana, krećući se sa Jevtom Šćepanovićem seoskim putem uz Lazine, sustigao sam jednu takvu mešovitu kolonu kod česme »Odim«. Svi su znali da sam i ja jedan od inicijatora borbe protiv okupatora. Živo su raspravljali šta se desilo i šta će dalje biti. A kad su me ugledali jedan od njih počeo je glasno da viče i grdi Partiju, jer je ona, navodno, kriva što seljaci sada moraju da napuštaju domove, imovinu i sve ono od čega žive. Pitao je zašto izazivamo okupatora, kada se on lojalno odnosi prema nama. Trebalo je dosta napora i Šćepanoviću i meni da im objasnimo zašto smo se digli na oružje u borbi za slobodu. Takvih momenata bilo je još. Ali je bilo mnogo više slučajeva, bez obzira na tešku situaciju, da je narod odobravao Partiji i organizatorima ustanka i jasno izražavao opravdanost oružane borbe protiv okupatora.

Krajem jula 1941. godine u Piperima je situacija bila vrlo teška. Ugrožena sela su evakuisana. Stanovništvo se sklonilo kod rođaka i prijatelja u manje ugrožena sela i po zbegovima na teritoriji Kopilja, Radovča, Kamenika, Brotnjika, Štitova i Lukavice. Nema ni osnovnih sredstava za život, a naročito hrane. Kolebljivi i petokolonaški elementi počinju da rovare. Sve se više uviđa da oružanu borbu treba na drugoj osnovi organizovati i voditi.

Piperski ustanički bataljon više ne funkcioniše. Većina boraca se zabavila sama sobom, svojom familijom, imovinom i kućom, jer su gledali i preživljavali paljevine, pljačku i ubijanja. Mnogi su iznenađeni brzom intervencijom okupatora i jenjavanjem ustanka. Osim toga, ni bataljon kao celina ni čete u njegovom sastavu još nisu bili dovoljno organizaciono učvršćeni. Komunisti su taktizirali i u postavljanju komandnog sastava jedinica u ustanku, jer su sve činili da ustanak poprimi opštenarodni karakter. Tako se i desilo da je u ustanku komandant bataljona bio Savo Dmitrović, od početka veoma kolebljiv čovek, a docnije saradnik okupatora.

Čim sam 22. jula stigao na Radovče odmah sam otišao na katun pod Lebršnik u Pokrajinski komitet i Glavni štab za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Javio sam se Blažu Jovanoviću i molio ga da mi objasni šta dalje da radim. Pošto mi je saop-

štio da će se posle savetovanja na sastanku doneti uputstva i odluke i izdati naređenja i direktive za dalji rad, savetovao mi je da pričekam nekoliko dana dok to bude gotovo i da će mi na vreme biti sve razjašnjeno. Posle ovog razgovora otišao sam u Gostilje, gde se bila sklonila moja porodica. Pošto joj je sve popaljeno u Cerovicama, uspela je samo da istera kravu i nešto namirnica. Primio ju je Savo Perović u svoju kuću, tako da smo sa brojnom porodicom domaćina i još dve izbegličke porodice živeli u maloj kućici sa jednim odeljenjem. I pored tako velike teskobe, uspeli smo da održimo slogu. Domaćin je bio vrlo strpljiv, vedar i ljubazan. Čak je kuražio svoje goste i proricao bolju situaciju. Pomagao nam je i u ishrani, jer su oskudne rezerve koje su donete iz sela vrlo brzo nestale. Slično se živelo u svim zbegovima.

Okupator baca letke i bombarduje iz vazduha svuda po Piperima. Naročito se okomio na Pipere, jer je imao podatke da se tu nalazi i partijsko i vojno rukovodstvo za Crnu Goru. On u lecima obećava slobodu i bezbednost. Zove da se narod vrati kućama i uverava da se nikome ništa neće desiti. Traži predaju oružja i obećava besplatnu hranu. Obećava sve samo ako se prema njemu bude odnosilo lojalno i poslušno. U lecima se optužuju komunisti da su oni za sve krivi i poziva narod da se sa njima obračuna.

Mase po zbegovima, bez hrane i krova nad glavom, počinju da se kolebaju. Izdajnički i petokolonaški elementi počinju aktivno da rade. Oni tajno i javno utiču i agituju da se svako vrati svojoj kući. Zašto se treba boriti protiv okupatora, govorili su, kada je on dobar i snažan? Pobeda je na strani Nemačke i Italije. Rusija propada. Spasavajte se dok je vreme. Predajte oružje, slušajte Talijane i oni vam neće ništa. Oni su Crnoj Gori doneli slobodu. Kakve sve gadosti nisu radili ovi izdajnici samo da optuže organizatore ustanka, da unesu pometnju kod masa i da onemoguće oružanu borbu protiv okupatora!

Nešto pod uticajem lažne propagande i delovanja petokolonaških elemenata, nešto zbog taktiziranja okupatora, a najviše pod uticajem nestanka hrane i osnovnih sredstava za život, narod se počeo vraćati u popaljena sela i u ona pod kontrolom okupatora koja nisu bila popaljena. Tako se dobar deo stanovništva iz Mrke, Đurkovića, Rogama, Stijene i Veljeg Brda, do kraja avgusta vratio iz zbegova na svoja imanja — u takozvani blok, tj. na teritoriju koju je okupator potpuno kontrolisao.

Od 25. jula 1941. godine na teritoriji Pipera stacionirana su dva ojačana talijanska bataljona, i to u utvrđenim logorima

na Bioču i Vraničkim Njivama i na isturenim utvrđenim položajima: Vežešniku, Doljanskoj glavici, Trijepču, Kaznovici i Veljem brdu. Ako se ima u vidu da je talijanski bataljon brojao 1 200 ljudi, ne računajući artiljerijsko i tenkovsko ojačanje, kao i podršku dalekometne divizijske artiljerije sa vatrenih položaja na Gorici i podršku avijacije sa podgoričkog aerodroma, onda je jasno da su ustanici iz Pipera vezali za sebe ozbiljnu snagu sa kojom se trebalo danonoćno boriti. Tome treba dodati da su Talijani neprekidno uznemiravali ustanike i narod artiljerijom i avijacijom i da su često slali kaznene ekspedicije, obično u jačini čete, u okolna sela radi pljačke, paljevine i zastrašivanja stanovništva.

Celokupna situacija posle jenjavanja ustanka uticala je i na rad partijskih organizacija na teritoriji Pipera. Za kratko vreme sve se nekako rasturilo na ogromnoj prostoriji od Lukavice do Veljeg brda. Zato se trebalo snalaziti u tim uslovima i energično preduzimati mere da se stanje sredi. Odoleti svim zbivanjima mogla je samo Komunistička partija preko svojih organizacija. I komunisti pojedinačno i organizacije su brzo uočavali probleme i energično radili na njihovom rešavanju.

Na sastancima osnovnih organizacija komunista i piperske organizacije kao celine odmah je uočen problem ishrane stanovništva. Doneta je odluka da se na Radovču formira odbor koji će se starati o prikupljanju i raspodeli hrane. Koliko se sećam u taj odbor su ušli: Marko Radević, Jovan Božović, Vučina Vučinić, Stanko Jovanović i još neki drugovi. Ovaj odbor je uspešno skupljao i delio hranu u teškoj situaciji u toku jula i avgusta 1941. godine.

Pored toga trebalo se boriti protiv neprijateljske propagande — okupatora i njegovih slugu. Komunisti su se odmah dali na posao. Oni su na zborovima i u pojedinačnim razgovorima raskrinkavali Talijane i njihove pomagače — domaće izrode. Objašnjavali su da su propaganda i njihova obećanja sračunati na razbijanje jedinstva naroda i likvidaciju oružane borbe. Naročito su raskrinkavani kolebljivci i izrodi, koji su vršili propagandu radi predaje oružja. Formiranjem narodnog suda za Pipere trebalo je sprečiti neprijateljski rad na suzbijanju NOB i kažnjavati izrazite eksponente okupatora i razne prestupnike. Taj sud, na čelu sa Dušanom Bojičinim Milutinovićem, sudio je krajem jula 1941. godine na Štitovu jednom seljaku zbog krađe narodne imovine. Narodni sud je u septembru 1941. godine osudio na smrt streljanjem dvojicu izrazitih petokolonaša i razbijača oružane borbe.

Najveći nedostatak oružanog ustanka u Piperima bio je u tome što se nije imalo vremena da se ustaničke snage srede i da se jedinice organizaciono i politički učvrste kako bi mogle raditi po realnom, unapred pripremljenom planu. Pošto se u tome nije imalo dovoljno iskustva, ustanak i borbe u njemu su se odvijali dosta stihijno. Te okolnosti su uticale da je ustanak jenjavao sličnom brzinom kakvom je i narastao. Iz tih razloga su se borci nekih četa Piperskog bataljona razišli svojim kućama a u nekim četama su ostali samo komunisti i simpatizeri. Sve je zavisilo koliko je komunista i drugih odanih boraca bilo po četama i kako su se oni snalazili u tako brzim i komplikovanim događajima. Odmah je bilo jasno da Piperski bataljon u takvoj situaciji nema organizacione povezanosti i da ne predstavlja neku udarnu snagu na koju se može računati. Trebalo je energično pristupiti oformljenju čvrstih vojničkih jedinica i povezati ih jedinstvenim političkim i vojničkim planom.

Pokrajinski komitet i Glavni štab za Crnu Goru, Boku i Sandžak su studijom i analizom ustanka došli do zaključka da se oružana borba protiv okupatora mora voditi na drugim osnovama i principima, nego što je to bilo u samom ustanku. Zato je krajem jula 1941. godine izdata direktiva svim partijskim organizacijama da se formiraju gerilski odredi. Ta direktiva je prorađena i sprovedena u svim organizacijama Komunističke partije na teritoriji Pipera. U toj direktivi partijskog i vojnog rukovodstva za stvaranje gerilskih odreda bilo je predviđeno da sve partijske organizacije nastave nepoštednu borbu protiv okupatora, da se u tu svrhu formiraju gerilski odredi od komunista, simpatizera i ostalih boraca koji su spremni da nastave borbu protiv okupatora i domaćih izroda, da se gerilski odredi pripreme vojnički i politički za borbu, ne vezujući se za određene terene, i da se obučavaju i pripremaju za borbu na partizanski način, izbegavajući frontalni način borbe, kakav nam je bio nametnut u ustanku.

Blažo Jovanović je krajem jula 1941. godine na Radovču, u ime partijskog i vojnog rukovodstva, dao zadatak Radovanu Vukanoviću i meni da organizujemo formiranje, povezivanje, obučavanje, vojničko i političko učvršćivanje gerilskih odreda na teritoriji Pipera. On nam je tom prilikom objasnio političku situaciju u Crnoj Gori posle ustanka i govorio o značaju i perspektivama oružane borbe protiv okupatora. Takođe nam je detaljnije govorio o značaju formiranja i učvršćivanja takvih vojnih jedinica koje će biti sposobne da se organizovano bore ne samo na svome terenu, nego svuda tamo gde budu zahtevali opšti ciljevi borbe za slobodu jugoslovenskih naroda.

Posle prijema tako odgovornog zadatka bilo nam je jasno da možemo odmah računati na komuniste i simpatizere Rogamske, Stijenske, Mrcke, Blizanske, Veljebrdske, Crnačke, Đurkovićke i Riječke čete, koji su bili na okupu. Vojo Todorović, Radule Božović, Jole Marković, Radosav Popović, Božo Božović, Ljubo Božanović, Vukosav Božović i drugi, svaki u svom kraju i sa svojim ljudima, već su živeli vojničkim životom od 13. jula. Znali smo da većina u selima Seocima, Petrovićima i Ožezima nije zainteresovana za oružanu borbu i da se veliki broj boraca nalazi na Lukavici, od kojih se može formirati gerilski odred. Na osnovu takve procene situacije dogovorili smo se da obiđemo borce bivših četa, koji su živeli vojničkim životom, i da ih uključimo u gerilske odrede, da održimo pojedinačne sastanke i zborove po selima da bismo i tamo formirali gerilske odrede i da pošaljemo poruku drugovima na Lukavici da se na tom području formira gerilski odred.

Prema tako stvorenom planu krenuli smo sa Radovča, preko katuna u Kameniku i Brotnjiku i u selima: Blizni, Rijeci, Petrovićima, Ožezima, Seocima, Stijeni, Đurkovićima, Crncima i Kopilju, održali sastanke sa okupljenim borcima, rukovodiocima i partijskim organizacijama i zborove sa stanovništvom. Tom prilikom smo u Seocima, Petrovićima i Ožezima naišli na jak otpor za formiranje gerilskih odreda, jer su se seljaci plašili represalija okupatora. Osim toga, Partija je tamo imala slabiji oslonac nego u drugim selima na teritoriji Pipera. Neki seljaci su govorili da je bolje predati oružje okupatoru, nego se boriti protiv njega, tako da im je bilo vrlo teško dokazati potrebu i opravdanost oružane borbe. Oslanjajući se na porodice Tiodorovića, Radevića i na neke iz bratstva Brkovića uspevali smo da i ovde polako raskravljujemo oportuniste, tako da su pojedinci počeli da se javljaju za stupanje u gerilu.

Posle veoma upornog rada na teritoriji Pipera u prvoj polovini avgusta 1941. godine formirali smo sledeće gerilske odrede:

Rogamski — komandir Božo Božović, komesar Vlado Božović,

Veljebrdski — komandir Stanko Jovanović, komesar Vukosav Božović,

Crnački — komandir Milić Džankić, komesar Ljubo Božanović,

Mrcki — komandir Vojo Todorović, komesar Mihailo Novaković,

Blizanski — komandir Radosav Popović, komesar Radovan Popović,

Riječki — komandir Radule Božović, komesar Velimir Vujotić,

Đurkovićki — komandir Milovan Vukotić, komesar Milorad Dragićević.

Od boraca koji su se nalazili na Lukavici, formiran je gerilski odred kojim su rukovodili: Radomir Božović, Stevo Kraljević, Vlado Ljumović i Stevo Boljević.

Tada je formiran i štab Piperskog bataljona: komandant Srdan Novaković, komesar Radovan Vukanović i zamenik komandanta Božo Lazarević. U sastav bataljona ušli su svi gerilski odredi sa terena Pipera.

Ukupno brojno stanje svih gerilskih odreda posle formiranja iznosilo je oko 160 boraca, ali se ono — zahvaljujući danonoćnom radu štaba bataljona, partijskih organizacija i rukovodstva gerilskih odreda vrlo brzo povećavalo, i to ne samo u odredima nego i u bataljonu u celini, tako da je negde prvom polovinom septembra 1941. godine bataljon imao oko 320 boraca, sa 300 pušaka, 14 puškomitraljeza, 3 teška mitraljeza, 2 teška bacača, 3 250 ručnih bombi i oko 65 000 puščanih i mitraljeskih metaka. S obzirom na moralno-političko stanje u odredima, rešenost svakog pojedinca da se bori do konačne pobede i relativno dobro naoružanje, Piperski bataljon je već u septembru 1941. godine predstavljao organizovanu snagu sa kojom se moglo ozbiljno računati.

Odmah posle formiranja, borci u gerilskim odredima su pred narodom položili zakletvu — najpre komandir, a zatim svi borci. Tekst zakletve je glasio:

»Ja NN zaklinjem se čašću i svim što mi je najsvetije da ću se hrabro i disciplinovano boriti, da nacionalno oslobodilačku borbu, u koju dobrovoljno ulazim, nigde i ni u kakvoj situaciji neću izneveriti, da ću svako naređenje rukovodećih drugova bez pogovora izvršavati, da ću se disciplinovano i odano pokoravati odlukama vojne komande i skupu boraca kojima pripadam.

Zaklinjem se i garantujem čašću i životom da ću sve date obaveze verno izvršavati.«

Ovaj svečani čin je obavezivao borce da izvršavaju svoje dužnosti i obaveze a u isto vreme je služio i kao smotra i jedna vrsta podsticaja za širu mobilizaciju na oružanu borbu. Taj politički akt, o kome se sa uvaženjem diskutovalo, veoma je pozitivno uticao naročito na omladinu. On je nekako ulivao respekt i davao pečat organizovanosti vojne jedinice.

Borci su na zajedničkim sastancima birali starešinski sastav i nisu grešili u izboru. Oni su birali hrabre i proverene borce za koje su bili sigurni da će ih vešto i smelo voditi kroz

borbe i okršaje, da će pravilno sprovoditi liniju Partije i viših rukovodstava i da će pravedno rešavati zajedničke i pojedinačne probleme.

Svi gerilski odredi su se stacionirali na teritoriji svog sela, izuzev Rogamskog, Mrckog i Veljebrdskog, a u početku i Stijenskog, jer su njihova sela bila okupirana talijanskim snagama. Zato je Rogamski odred stacionirao u Radeći, Mrcki u Brotnjiku, a Veljebrdski na Radovču. Odredi su živeli i radili skupno. Hrana je delom organizovano prikupljana iz sela, a delom ju je stanovništvo dobrovoljno davalo. Zahvaljujući zajedničkom životu, ishrani i dobrom partijskom radu, među borcima se razvijalo drugarstvo, kod njih su se stvarali jedinstveni pogledi na probleme, a odredi su postajali vojnički čvršći i borbeno sposobniji. Prilikom borbene obuke i obuke u rukovanju i upotrebi oružja, naročita pažnja se poklanjala mladim i neiskusnim borcima.

Radi kontrole i obezbeđenja slobodne teritorije Pipera od napada okupatorovih jedinica, gerilske patrole su svakodnevno krstarile osetljivim pravcima, a stalne straže su bile u Petrovićima, Zavali, Radeći, Stijeni i Gornjim Crncima, s tim što su stražarska mesta spuštana što dalje prema »bloku«. Gerilski odredi su čuvali sela od pljačke, ubijanja i odvođenja u ropstvo, naročito u selima koja su bila blizu neprijateljskih garnizona. Zahvaljujući sigurnom obezbeđenju sela borci Piperskog bataljona su stekli poverenje naroda, omogućili su formiranje narodnih odbora, narodne vlasti i njeno pravilno funkcionisanje. Gerilci su pojedinačno i u grupama obilazili sela, objašnjavali političku i vojničku situaciju, održavali konferencije, rešavali sa seljacima pojedina sporna pitanja, pomagali odborima NO fonda, otkrivali i kažnjavali petokolonaše i izdajnike, itd. Zahvaljujući intenzivnom političkom i vojnostručnom radu u odredima, njihovoj čvrstoj povezanosti sa narodom, pravednom i nemilosrdnom kažnjavanju izdajnika, doslednom obezbeđenju ličnosti i imovine stanovništva od okupatora, gerilski odredi su predstavljali ozbiljnu snagu i za izvođenje krupnih akcija.

Akcije gerilskih odreda Piperskog bataljona vršene su u skladu sa uputstvima glavne komande za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Gerilci su onemogućavali talijanskim patrolama da pale, pljačkaju, siluju i kradu, a uništavali su sve što bi neprijatelju moglo koristiti. Neprijateljske patrole su obično upadale u obližnja sela, kao što su: Gornje Mrke, Petrovići, Đurkovići i Donja Stijena, zato što se nisu usuđivali da se više udaljuju od svojih logora. Vuna, voće, žene i muža krava bili su njihovi ciljevi. Oni su to činili vrlo često i vrlo »hrabro« se davali u bekstvo čim bi osetili borce gerilskog odreda. Pri

tome su ostavljali svoj plen, obično pune rančeve vune, bacali šatorska krila, a često oružje i municiju. Tako su, na primer, gerilci Mrckog odreda pod komandom Blagote Todorovića, pobili tri vojnika talijanske patrole koji su 4. avgusta 1941. godine iz logora u Bioču krenuli u pljačku po selima Potoci i Rijeka i pokušali da siluju dve devojke iz familije Todorović. Pošto je odmah saznala za ovaj događaj komanda okupatorskog bataljona u Bioču je sutradan poslala jednu četu jačine 96 vojnika pod komandom jednog oficira, sa zadatkom da izvrši represalije u selima Potoci i Rijeka, kao odmazdu za ubijene vojnike. I zaista, ova kolona je nesmetano stigla do sela Radunovića u Rijeci i odmah počela da pljačka i pali kuće računajući da se niko neće usuditi da joj se suprotstavi. Dok su seljaci ispred kolone napuštali svoje kuće i sklanjali se, da ne bi bili pobijeni ili spaljeni zajedno sa svojom kućom, kao što se to dešavalo teških dana 13-julskog ustanka (kada okrutni okupator nije prezao da zajedno sa kućama pali starce, žene, decu i bolesne), oko 25 boraca Riječkog, Blizanskog i Mrckog gerilskog odreda, a docnije i nekoliko boraca iz Rogamskog odreda, odlučilo je da napadne ovu podivljalu kolonu. Akcijom su rukovodili: Radule Božović i Radovan Popović. Pošto su gerilci vatrom iz pušaka i ručnim granatama sa svih strana napali neprijatelja, on je — zauzet paljevinama i pljačkom i zbunjen neočekivanim napadom — odjednom počeo neorganizovano da beži u pravcu Bioča. Gerilci su im preprečili odstupnicu. U nedoumici šta da rade Talijani su krenuli ka reci Morači, sa namerom da se preko Bratonožića spasu bekstvom. Međutim, gerilci su ih pratili u stopu i stalno ih obasipali vatrom. Nemajući kud talijanska ekspedicija se sklonila u pećine pored Morače. Bojeći se da im ne stigne pojačanje iz Bioča, gerilci su najpre pozvali Talijane na predaju, a kada su oni to odbili, ubrzali su i pojačali napad. Iako su gerilci držali dominantne položaje, ipak je Talijanima bilo teško prići, jer su bili u pećinama. Tek kada su napadnuti ručnim bombama i kada su gerilci počeli da ubacuju zapaljenu slamu u pećine, Talijani su bili prinuđeni da se spasavaju bekstvom. Prilikom istrčavanja pojedinaca i grupica iz pećina, borci odreda su ih sačekivali i ubijali, sve dok nije ubijen i poslednji neprijateljski vojnik od onih koji su se bili sklonili u pećinama.

U ovoj akciji gerilci su ubili 79 talijanskih vojnika, zarobili komandira čete i jednog vojnika i zaplenili: 1 teški mitraljez »fiat«, 60 pušaka, 1 revolver, 3 000 puščanih metaka i 20 ručnih bombi. Na našoj strani nije bilo žrtava. U rukovođenju akcijom i uništavanju Talijana naročito su se istakli Radule Božović i Savo Radovanović.

Zarobljenog komandira čete saslušavao je Božo Božović, pošto je govorio talijanski. Preplašeni komandir drhtao je i molio da ga ne ubijemo. Ponuđenu hranu je odbio, jer je smatrao da je zatrovana. U davanju obaveštenja nije bio izdašan. Sproveli smo ga u Glavni štab.

Posle ove akcije Talijani se više nisu usuđivali da šalju slične kaznene ekspedicije, pa čak ni da dođu do mesta gde im je poginulo 79 ljudi, iako su imali dovoljno snaga da ih pokupe i sahrane. Povukli su se u logore na Bioču i Vranićkim Njivama. Bili su zadovoljni da na tim mestima štite komunikacije u pravcu Kolašina i Nikšića. Jedino su kao odmazdu pojačali artiljerijsku vatru sa Bioča, Trijepča i Gorice i preduzeli bombardovanje iz vazduha onih tačaka i objekata, gde su ih špijuni obaveštavali da ima boraca ili kuća familija boraca i simpatizera. Štaviše, saznali smo od seljaka iz okupiranog dela da se Talijani mnogo plaše, da stalno očekuju naš napad i da se jako utvrđuju. Sećam se da su oni — čim bi pao mrak —iz logora otvarali puščanu, mitraljesku i artiljerijsku vatru i bacali bombe da bi rasterali sopstveni strah.

Ova prva akcija na teritoriji Pipera posle 13. jula imala je ogroman značaj. Podigla je moral stanovništva, ulila mu veru u mogućnost borbe i izazvala brzi priliv novih boraca, koji se sve više povećavao. Počeli smo da razmišljamo i o akcijama van terena Pipera. Zato je štab bataljona odlučio da Mrcki i Riječki odred, pod komandom Voja Todorovića, 25. septembra 1941. godine napadnu Talijane kod Veternika ili bliže kod Poganih međa na komunikaciji Podgorica — Kolašin, kojom su se svakodnevno kretale kolone kamiona sa ratnim materijalom. Pozvali smo Todorovića u štab da mu saopštimo odluku. Tom prilikom smo mu skrenuli pažnju da izabere 20 boraca, koji su sposobni za takav zadatak i da izvrši pripreme u najvećoj tajnosti. Pošto je dobro naoružan i pripremljen, odabrani odred se noću 24/25. septembra prebacio iz sela Rijeke do Poganih međa gde je poseo i utvrdio dominantne položaje. On je odatle 25. septembra u 7.30 časova napao talijansku kolonu od 35 kamiona koja se kretala u pravcu Kolašina. Zbunjeni Talijani, šoferi i posada, poskakali su iz vozila i počeli da se sklanjaju i beže, a gerilci su i dalje tukli po ljudima i kamionima. Međutim, zbog veoma brze intervencije talijanskih posada sa Peleva brijega i Lijeve Rijeke, jačine oko 300 ljudi, odred nije uspeo da iskoristi materijal sa kamiona, već se morao povući.

U ovoj akciji poginula su dva neprijateljska oficira i 6 vojnika, ranjeno je oko 20 njegovih vojnika i oštećena su

4 kamiona, dok odred nije imao gubitaka. Talijanska kolona je zaustavljena za 8 časova. Posle ove akcije na Poganim međama talijanska posada sa Pelevog brijega je 26. septembra opljačkala i zapalila selo Lutovo u Bratonožićima.

Da bi što bolje osigurali važnu komunikaciju Podgorica — Kolašin, kojom su se svakodnevno kretale velike automobilske kolone i prenosile ratni materijal (naročito hranu, municiju, oružje, piće i drugo za snabdevanje garnizona u Kolašinu, Beranama, Andrijevici i Pljevljima), Talijani su organizovali i tzv. miliciju od domaćih izdajnika. Koliku su važnost pridavali ovoj komunikaciji govore brojne posade za njeno obezbeđenje. Samo od Titograda do Kolašina, ne računajući ove garnizone, Talijani su imali 4 ojačana bataljona (u Bioču, Pelevom brijegu, Lijevoj Rijeci i Mateševu) kao stalne posade za obezbeđenje relacije od 60 km.

Zahvaljujući sve većem prilivu novih boraca u gerilu, povoljnoj političkoj situaciji i raspoloženju naroda i uspešnim oružanim akcijama Piperskog bataljona i ostalih bataljona, partijsko i vojno rukovodstvo za Crnu Goru, Boku i Sandžak je donelo odluku da se izvede jedna krupnija oružana akcija na komunikaciji Titograd — Kolašin, u kojoj će učestvovati: Piperski i Kučki bataljon i gerilski bataljon »Bijeli Pavle«.

Blažo Jovanović nam je u ime rukovodstva poverljivo saopštio tu odluku, s tim što je naglasio da se sve pripreme izvedu tajno i da u akciji učestvuju najbolji i probrani borci i rukovodioci. Tom prilikom me je odredio za komandanta Piperskog bataljona u toj akciji, a Miloša Božovića za komesara. Bili smo srećni i ponosni što ćemo učestvovati u toj akciji koja će se izvesti 18. oktobra 1941. godine kod Jelinog duba na komunikaciji Titograd — Kolašin.

Posle prijema zadatka odmah smo pristupili pripremama. Prvo smo poimenično odabrali 150 boraca i rukovodilaca i naredili im da se dobro naoružaju i opreme, ali nikome nismo saopštavali o čemu se radi. Zatim smo u toku noći 16/17. oktobra 1941. godine prikupili bataljon u šumi na levoj obali Morače kod manastira Duge u Bratonožićima (u neposrednoj blizini bataljona »Bijeli Pavle«) gde smo 17. oktobra predanili. Toga dana su izvršene detaljnije pripreme za napad na Talijane. Blažo Jovanović je upoznao rukovodstvo bataljona sa podacima o neprijatelju, zatim o mestu i vremenu posedanja položaja, načinu napada i o upućivanju bočnih osiguranja prema Bioču i Pelevom brijegu. Određen je vod za uništavanje kamiona sa

eksplozivom i minama, kao i pravac evakuacije ranjenika, plena i zarobljenika i mesto gde će se jedinice prikupiti posle izvršenog napada. Polazni položaj za napad trebalo je posesti i organizovati do 4 časa 18. oktobra. Pošto sam se vratio u bataljon saopštio sam borcima da ćemo u toku noći 17/18. oktobra posesti određene položaje i napasti neprijatelja. Zatim smo u toku dana detaljno razradili kako ćemo se noću kretati, kako ćemo čuvati i održavati tajnost pokreta i namera, kako ćemo posesti i organizovati položaj. Upoznali smo se sa znakom za napad i detaljno proradili način napada. Pošto je Stijenska četa bila određena kao bočno osiguranje od Bioča i sa njom smo detaljno proradili njen zadatak i ulogu. Zahvaljujući tim pripremama, meštani nas nisu opazili niti nas je otkrila neprijateljska avijacija, te smo noću 17/18. oktobra sa iskusnim vodičima krenuli i do 4 časa 18. oktobra, zauzeli položaje duž komunikacije Titograd — Kolašin, levo i desno od zaseoka Podkrš.

U sadejstvu sa ostalim bataljonima Piperski bataljon je 18. oktobra u 6.45 časova izvršio napad na kolonu od 43 talijanska kamiona, koja se pojavila tačno u predviđeno vreme. Pošto je puštena u klopku, tj. kad su sva 43 kamiona ušla u domašaj puščane i mitraljeske vatre i ručnih granata, izvršen je vatreni napad sa unapred organizovanih položaja, a potom juriš na potpuno iznenađenog neprijatelja. Iznenađeni Talijani su se vrlo brzo predali, a naš specijalni vod za uništavanje kamiona se odmah dao na posao. On je eksplozivom i granatama uništavao motore i zajedno sa ostalim borcima bataljona palio tovar i survavao kamione u kanjon Male rijeke. U uništavanju kamiona i dragocenog tovara hrane, intendantske opreme i municije, učestvovali su i zarobljeni Talijani. Moralo se raditi vrlo brzo, jer je neprijatelj nadirao iz pravca Bioča i Peleva brijega. Počeli su se pojavljivati i avioni u vazduhu.

U ovoj planski i organizovano izvedenoj akciji neprijatelj je izgubio 150 mrtvih i 64 zarobljena oficira i vojnika. Uništena su 43 kamiona sa dragocenim tovarom. U 8 kamiona se nalazila municija a jedan je bio kamion-cisterna sa pogonskim gorivom. Mi smo imali jednog mrtvog i jednog ranjenog. Tom prilikom je ranjen Radosav Popović, koji je posle dužeg lečenja podlegao ranama.

Nismo imali vremena i snage da uzmemo municiju, bombe, hranu, odeću, kamionske gume i drugi raznovrsni materijal. Sećam se da smo iz nekoliko kamiona, natovarenih cigaretama, čokoladom, šampanjcem, urmama i suvim grožđem, uzeli samo onoliko koliko smo mogli da ponesemo. Iako smo

dobro natovarili zarobljenike ipak je to bilo malo u odnosu na ono što su mogli da ponesu pretovareni četvorotonci. Mesno stanovništvo se nije usuđivalo da ma šta uzme, jer se bojalo represalija okupatora i domaće milicije na čelu sa izdajnikom Vukom Stanišićem.

Posle ove akcije Piperski bataljon se preko sela Trimojevića i Milunovića povukao na Radovče. Borci su nosili koliko su mogli bombi i municije, a zaplenjeni materijal je sakupljen i predat Glavnom štabu za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Po naređenju Glavnog štaba zarobljeni vojnici su posle dva dana oslobođeni i preko Župe upućeni u Nikšić, a 20 oficira je zadržano. Smestili smo ih po kolibama u planini Kamenik, gde smo ih dobro čuvali. Hranili su se kao i naši borci. Sve je to trajalo do 3. novembra 1941. kada su, posle pregovora sa Glavnom talijanskom komandom, zamenjeni za zatvorene i internirane borce i rukovodioce NOP.

Ova akcija je bila najznačajniji događaj posle 13-julskog ustanka u Crnoj Gori. Ona je dala ogroman podstrek za dalju i bržu mobilizaciju boraca i izvođenje uspešnih oružanih akcija protiv neprijatelja. U gerilske odrede Piperskog bataljona pristižu novi borci. Mnogi se vređaju zašto nisu učestvovali u akciji 18. oktobra i postavljaju pitanje zašto se takvi poduhvati kriju od njih kad i oni žarko žele da se bore. Imali smo mnogo muke da razjasnimo i situaciju i potrebu da je trebalo tako raditi.

Međutim, nazivi »gerilac« i »gerila« nisu zvučali dobro. Nikome se nisu dopadali. Nekako je to bio mali pojam za velike stvari koje su se brzo odvijale. Svi smo želeli da se nekako drugačije nazivamo, imenujemo. Želeli smo da se tretiramo kao vojska, organizovana i disciplinovana. To su uviđali i drugovi u Glavnom štabu i Zetskom odredu i zato su izdali uputstvo za formiranje četa, bataljona, brigada i odreda partizanske vojske. U njemu je naznačeno šta predstavlja koja jedinica u organizacionom, taktičkom i operativnom smislu. Organizacijski su bili predviđeni artiljerijski divizioni i vod za vezu.

Na osnovu odluke i tog uputstva je krajem oktobra 1941. godine izvršena reorganizacija Piperskog bataljona. Naimenovano je novo rukovodstvo u sastavu: komandant Božo Lazarević, komesar Vuksan Ljumović, zamenik komandanta Vojo Todorović, načelnik štaba Vaso Jovanović. Bataljon je dobio naziv piperski partizanski bataljon »Serdar Jole«. Mesto geril-

skih odreda formirane su čete i naimenovano rukovodstvo četa. U bataljonu su bile formirane sledeće čete: Stijenska (125 boraca), komandir Jole Marković, komesar Miloš Božović; Crnačka (65 boraca), komandir Milić Džankić, komesar Đorđe Šćepanović; Mrcko-riječka (68 boraca), komandir Radule Božović, komesar Luka Ivanović; Rogamsko-đurkovićka (62 borca), komandir Milovan Vukotić, komesar Drago Vučinić; Blizansko-petrovićka (50 boraca), komandir Nikola Đurović, komesar Vujadin Popović i Kopiljska (43 borca), komandir Ivan Pulević, komesar Radoš Ljumović. Tada je piperski bataljon »Jole Piletić« imao 413 boraca, 645 pušaka, 16 puškomitraljeza, 3 teška mitraljeza, 2 teška bacača, 3 350 bombi i oko 78 000 puščanih i mitraljeskih metaka.

Rukovodstvo bataljona je obišlo svoje čete na terenu, izvršilo smotru i dalo im nove zadatke. Do detalja im je objašnjena naredba br. 1 Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku, u kojoj se govorilo: o disciplini, načinu borbe, nošenju oznaka na kapama, pozdravljanju, izvršavanju naređenja, stalnom nošenju oružja, stražama, pojavljivanju sa oružjem i oznakama u onim selima koja su bliže okupatorskim garnizonima, političkom radu u četama i radu na terenu i u masama. Bataljon je osiguravao slobodnu teritoriju, omogućavao formiranje narodne vlasti i rad omladinske organizacije i organizacije AFŽ. Preko organa narodne vlasti prikupljena je hrana, odeća i obuća.

Pošto je dobro znao da se partizanske jedinice sve više ojačavaju, neprijatelj se nije usuđivao, čak ni patrolom, da naruši slobodnu teritoriju u Piperima. On se još više utvrđivao u garnizonima i svaki je saobraćaj na komunikacijama osiguravao stalnim i pokretnim snagama za obezbeđenje.

Kad je po naređenju Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku sa teritorije Crne Gore formiran odred koji je dobio zadatak da se na teritoriji Sandžaka poveže sa partizanima iz Srbije i Sandžaka i stvori slobodnu teritoriju u Sandžaku, Piperski bataljon je 19. novembra 1941. godine, od najboljih boraca iz svog sastava formirao dve čete i uputio ih u Sandžak. Za komandire tih četa određeni su: Božo Božović i Radomir Božović, a za komesare Petar Matović i Miloš Božović. Odmah posle formiranja, čete su sa Radovča krenule preko Morače, Boana, Šaranaca i Lever-Tare ka Sandžaku, dok se Piperski partizanski bataljon popunio novim borcima i donekle reorganizovao — dotadašnjih šest četa, početkom decembra sveo je na pet, jer su se Crnačka i Kopiljska četa spojile u jednu. Tada je njegov komandant bio Božo Lazarević, komesar Vojo Todorović, zamenik komandanta Ilija Ljumović, a zamenik komesara Vuko-

sav Božović. Imao je 720 boraca (od kojih 125 drugarica), 705 pušaka, 9 puškomitraljeza, 2 teška bacača, 3 mitraljeza, 2 450 bombi i oko 45 000 puščanih i mitraljeskih metaka. Radio je u duhu direktiva i naređenja Zetskog odreda i pojačao svoju aktivnost naročito na komunikacijama Podgorica — Kolašin i Podgorica — Nikšić. Svakodnevno je napadao ove komunikacije tako da je neprijateljski saobraćaj na njima skoro zamro, jer je svaki pokušaj okupatora da uspostavi normalan saobraćaj, naročito na putu Podgorica — Kolašin, ostao bezuspešan. Patrole bataljona krstarile su do samog Spuža, Trijepča, Stralića, Vežešnika i Bioča, tj. do samih talijanskih logora. Okupator se nije više usuđivao ni da saobraća komunikacijama, ni da ispada kaznenim ekspedicijama radi represalija. On je osetio našu snagu i zadovoljavao se životarenjem u bunkerima, kazamatima i tajnim podzemnim hodnicima.

U ovakvoj situaciji završena je burna 1941. godina u Piperima.

Božo LAZAREVIĆ

O NEKIM OSOBENOSTIMA PRVE FAZE USTANKA U SLOVENIJI[1]

U dosadašnjem pisanju istorije našeg ustanka ima nešto nedostataka u tome što su izvesne specifičnosti premalo naglašene ili čak sasvim previđene. To se naročito opaža u prilično jednostranom obrađivanju arhivskog materijala o ustanku u Sloveniji, pa stoga želim da ovim putem u prvom redu pomognem u otklanjanju tih nedostataka. Naročito je potrebno osvežiti neke konstatacije i, s obzirom na razne spoljne ocenjivače koji pokušavaju da klevetanjem i falsifikovanjem istorijskih činjenica o postanku i razvoju naše revolucije smanje udeo i značaj jedinog svenarodnog ustanka u srcu fašizmom okupirane Evrope i pri tom da klevetaju naše vodeće drugove Tita, Kardelja i druge.

1) Čini mi se da o ustanku naroda Jugoslavije nije dovoljno naglašeno da je iznikao takoreći gotovo istovremeno iz više žarišta, koja su među sobom bila povezana samo idejno-politički, a nikako ne i organizaciono-operativno. Tek je sastanak u Stolicama dao prve odluke opšte organizacionog karaktera. Ali ni tu, ni kasnije nisu bila niti su mogla biti data uputstva jedinstveno-operativnog karaktera. Sastanak u Stolicama i odluke Vrhovnog štaba su zato imali u najvećoj meri snažnu političku ulogu, podstakli su i dali kičmu već postojećim žarištima. Drukčije nije ni moglo biti. Ta su žarišta samostalno određivala oblik i taktiku razvoja ustanka, s obzirom na konkretne političke i objektivne uslove.

2) U uslovima mnogonacionalne unitaristički upravljane stare Jugoslavije (i nacionalnog ugnjetavanja) bila je od najvećeg značaja činjenica da je Komunistička partija Jugoslavije

[1] U ovom članku su delimično obuhvaćene, upotpunjene i popravljene osnovne misli i ocene date u govoru na zboru 26. aprila 1961. posvećenom 20-godišnjici Osvobodilne fronte u Ljubljani.

imala jasno izgrađene stavove o komplikovanom nacionalnom pitanju, da je već do samog ustanka svojom praktičnom borbom pokazala put oslobođenja ugnjetenim narodima, stekla njihovo poverenje, da su mogle biti savladane heterogene sile i kroz borbu postavljeni solidni temelji nove zajednice jugoslovenskih naroda. Ta činjenica treba da je jasnije naglašena u našoj istoriografiji, s obzirom na to da je bezobzirno nacionalno ugnjetavanje u staroj Jugoslaviji predstavljalo neuporedivo teže uslove za ustanak, jer su zbog tog ugnjetavanja postojale snažne heterogene sile, koje su svoju reakcionarnu profašističku politiku zasnovale na rasplamsavanju nacionalističkih strasti i međusobne mržnje naših naroda. To treba podvući zbog toga što je u novijoj istoriji radničkih pokreta do današnjeg dana samo Komunistička partija Jugoslavije znala dosledno i praktično da pristupi rešavanju nacionalnog pitanja. Ustanak koji je ona pokrenula i vodila bio je uspešan zbog toga što je predstavljao dostignuće tri osnovna cilja u jednom — oslobođenje zemlje od okupatora, demokratska socijalistička revolucija, koja sobom donosi i rešenje nacionalnog pitanja, tj. oslobođenje ugnjetenih naroda, njihova puna nacionalna afirmacija u bratskoj jugoslovenskoj zajednici. Zato su početni oblici ustanka i bili različiti, s obzirom na pojedina nacionalna žarišta ustanka.

3) Razlika u početnim oblicima u pogledu političke osnove, organizacionih formi i naglašene partizanske taktike ustaničkog rata, bila je naročito karakteristična u Sloveniji. Ako se obim ustanka ocenjuje samo po veličini oslobođenih teritorija i snazi većih frontalnih sukoba ustanika sa okupatorovim snagama, zamagljuje se i smanjuje stvarni značaj obima i oblika otpora u Sloveniji.

Geografski položaj Slovenije, s gustom mrežom železnica i puteva, predstavljao je za okupatora veoma važno suvozemno raskršće između Italije, mora, severa i podunavsko-balkanskog područja. Na tom prostoru nije bilo uslova za oslobađanje većih teritorija, jer je okupator imao locirane velike snage, odnosno mogao ih je brzo postaviti i njima sprečiti da mu ustanak ne zatvori ta vrata za njega tako važnih saobraćajnih puteva. Zato tu nije bilo takvih uslova kao što je bilo područje južno od Save — od zapadne Srbije do Like, gde ustanak nije neposredno presecao okupatoru strategijske arterije.

Stvarni tok četvorogodišnjeg narodnooslobodilačkog rata u Sloveniji, kada su kroz čitavo vreme i male i velike jedinice NOV bile prisiljene da se u najvećoj meri služe partizanskom taktikom ratovanja, dokazuje da bi bila pogibeljna orijentacija na koncentrisanje snaga ustanka za oslobađanje većih teritorija

i frontalne bitke s velikim okupatorskim snagama. A to je naročito važilo za sam početak ustanka.

4) Što je u tako teškom geografskom položaju, koji je zahtevao u pretežnoj meri gerilsku partizansku taktiku, ustanak bio uopšte mogućan, zasluga je čvrste političke osnove Osvobodilne fronte, koja je organizaciono i akciono povezivala sve rodoljubive snage naroda. Bez Osvobodilne fronte komunisti sami ne bi mogli u Sloveniji da pokrenu svenarodni ustanak, odnosno taj ustanak bi bio ograničen, imao bi uži obim, po strani bi bili široki slojevi naroda, što bi kvislingovcima omogućilo da otpočnu bratoubilački građanski rat.

Značaj Osvobodilne fronte se zato u specifičnim slovenačkim prilika odražava u nekim bitnim pogledima. Takvu opštenarodnu organizaciju omogućile su i diktirale određene specifične okolnosti u kojima se Slovenija našla u trenutku sloma stare Jugoslavije. Osvobodilna fronta je bila omogućena i uslovljena potpunim moralno-političkim slomom bivših režimskih građanskih stranaka; bil_ je rezultat višegodišnjeg narodnog rada Komunističke partije Slovenije, koja je stekla poverenje svih naprednijih poštenih političkih rodoljubivih snaga, jer je bila jedina, kompaktna, moralno-politički čvrsta, organizaciono osposobljena, u dugogodišnjim borbama prekaljena snaga, sposobna da ujedini i poveže sve snage otpora u tadašnjem, za sudbinu slovenačkog naroda, najkritičnijem vremenu. Osvobodilna fronta je dakle nastala i izrasla iz tih uslova. Zbog toga se i početna faza ustanka u Sloveniji razlikuje od one u Srbiji, Bosni, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Radi se o razlikama u formi i taktici borbe za iste zajedničke ciljeve svenarodnog ustanka naroda Jugoslavije koju je otpočela i vodila Komunistička partija Jugoslavije.

Originalni oblik Osvobodilne fronte je logičan odraz raščišćenih stavova Komunističke partije Jugoslavije o nacionalnom pitanju.

Bez dosledne borbe i protiv nacionalnog ugnjetavanja, za poštovanje nacionalne individualnosti pojedinih naroda Jugoslavije, ne bi mogli pretvoriti tamnicu naroda stare Jugoslavije u novu bratsku zajednicu naroda socijalističke Jugoslavije. Da bi pravilnije shvatili početne osnove za uspešno formiranje Osvobodilne fronte — kao oblika aktivnosti Partije za ujedinjavanje svih radnih slojeva i rodoljubivih elemenata slovenačkog naroda i za početak borbe na život i smrt za njegovo oslobođenje — treba se vra iti nazad, bar do osnivačkog kongresa Komunističke partije Slovenije 1937. godine. Osnovni obris zamisli buduće Osvobodilne fronte veoma jasno se vidi već u Manifestu toga kongresa, koji i danas pruža veoma poučnu sliku

pravilnosti ocene tadašnje situacije, odnos prema tadašnjim činiteljima političkog zbivanja i postavlja smer aktivnosti Komunističke partije Slovenije, njenu orijentaciju na ujedinjavanje svih snaga u borbi za pravilno rešenje nacionalnog pitanja. Formiranjem partijskih organizacija u nacionalnu Komunističku partiju nije ni u čemu bilo oslabljeno jedinstvo Komunističke partije Jugoslavije. Naprotiv. Time je bio otvoren put daljem učvršćivanju njenog jedinstva na većem uzajamnom poverenju, a naročito je osnivački kongres otvorio put do slojeva koji su osim socijalnog osećali i nacionalno ugnjetavanje.

Manifest osnivačkog kongresa Komunističke partije Slovenije, čiji je autor bio Kardelj, a naročito njegova knjiga o nacionalnom pitanju, usmerili su praktičnu delatnost Partije na konkretne realne okolnosti. Mobilizacijske zadatke koje je sadržavao Manifest, kao i kasnije zaključke i dokumente KPS i KPJ, sve partijsko članstvo je oduševljeno primilo, jer su bili razumljivi, za radničku klasu životno akutni, a naročito su otvarali put poverenju nacionalno ugnjetenih masa raznih političkih grupa do kojih je Partiji do tada zatvarala pristup njena više ili manje sektaška praksa. Komunistička partija Slovenije je tada stupila na put preuzimanja praktične odgovornosti za rešenje nacionalnog pitanja. To kasnije nisu više bile samo akademske rasprave o proleterskoj ili buržoasko-demokratskoj revoluciji niti gole deklaracije principa da može samo borba proletarijata doneti rešenje nacionalnog pitanja. Bio je učinjen korenit prelom s ranijim veštačkim sektaškim konstrukcijama nekakvog nacionalno-revolucionarnog pokreta, koji nije mogao otvoriti put do nacionalno ugnjetenih masa. Prelaz od revolucionarnih fraza ka praktičnoj aktivnosti bio je time učinjen.

Nedovoljna je i jednostavna gola konstatacija vodeće uloge Komunističke partije bez dubljeg prikaza načina aktivnosti Komunističke partije u tadašnjim slovenačkim prilikama. Samo takvom konstatacijom ne možemo dobiti ubedljivo objašnjenje zašto je KP mogla steći poverenje i smogla da tako uspešno izvrši svoj istorijski zadatak. A naročito ako pri tome uzimamo u obzir samo golu činjenicu da je KP Slovenije prilikom osnivačkog kongresa brojala jedva 400 do 500 članova, a prilikom sloma stare Jugoslavije približno 1000 članova. Snaga i uticaj Partije ne mogu se meriti brojem njenog članstva. Njena snaga bila je u marksističkoj idejnoj jasnosti njenih zadataka, u realnom ocenjivanju zbivanja koja su se kritično zaplitala, u njenoj spremnosti na sudbonosne događaje koje je jasno predviđala. Njena snaga je bila u tesnoj povezanosti i poverenju širokih masa, u mnogo hiljada aktivnih boraca koji su

na raznim poprištima — političkim, sindikalnim, kulturnim — sledili tu politiku i sprovodili je. Poverenje masa temeljilo se na nebrojenim dokazima neustrašivosti i požrtvovanosti komunista koje su oni pokazali u odnosu prema tadašnjim progoniocima.

Poslednje godine pred rat ispunjene su veoma raznolikom političkom delatnošću KP Slovenije, kojom je afirmisala svoj ugled i svoju ulogu. Sve više preteća opasnost fašizma, ratna katastrofa koja se približavala, kapitulantska politika reakcionarnih vladajućih vrhova, koju je KP Slovenije raskrinkavala, sve očiglednije je uveravala mase u pravilnost politike KP Jugoslavije i KP Slovenije posebno. Iako je Partija bila bezobzirno proganjana, jačala je svoje pozicije u masama raznim oblicima legalnog i polulegalnog praktičnog javnog delovanja. Pozivi Partije u trenutku anšlusa, minhenske kapitulacije i okupacije Čehoslovačke imali su dubok odjek u narodnim masama, jer su one sve više uviđale da je Partija jedina rodoljubiva snaga koja otvoreno upozorava na katastrofu koja se približava, upozorava i poziva na pravilan put borbe.

Jasan pogled na realnost situacije i konsekventan stav Partije ostali su nepokolebljivi i prilikom pakta Berlin — Moskva, iako je taj događaj zbunio i neke kod nas, a naročito komunističke partije i antifašističke pokrete svih kapitalističkih država. Zbunio ih je, jer Komunistička internacionala nije pružila jasno tumačenje toga događaja, jer Staljinova politika nije dozvoljavala Kominterni diferencirano stanovište u odnosu na sovjetsku državnu politiku. Kod nas je ta zabuna bila mala i kratkotrajna jer je naše rukovodstvo znalo da tumači taj događaj na način koji nije smanjivao poverenje u Sovjetski Savez niti dopuštao bilo kakvo slabljenje intenzivnosti borbe protiv hitlerovske politike i fašizma na našem tlu. Ukoliko objašnjenja nisu bila dovoljno jasna već u proglasima i drugim dokumentima Partije, dobro se sećam i Kardeljevog usmenog tumačenja, koje smo tada prenosili u sve organizacije i u sve slojeve do kojih je dosezao naš uticaj. I to »da je pakt Berlin — Moskva stvar interesa i politike sovjetske vlade i države da bi ona parirala politiku zapadnih sila, koje traže svoju korist u eventualnom konfliktu između hitlerovske Nemačke i Sovjetskog Saveza i zato guraju Hitlera u rat protiv Sovjetskog Saveza. Zato se naš stav borbenog otpora protiv Hitlera i fašizma ni u čemu ne menja, nego čak proširuje na sve imperijalističke snage zbog neposredne opasnosti koja sa te strane preti narodima Jugoslavije«. Samostalnost politike naše Partije, koja se od tada od kako je drug Tito preuzeo rukovodstvo i iz emigracije ga preneo u zemlju počela manifestovati na unutrašnjem području,

ovim se prvi put jasno ispoljila i na terenu međunarodnih političkih zbivanja. Njen ugled se tako još više povećao, afirmisala se kao partija naroda, što joj je omogućilo da brani ugled Sovjetskog Saveza i uspeh akcije za priznanje Sovjetskog Saveza i da raskrinkava prohitlerovsku politiku reakcionarne jugoslovenske vlade.

Iz tih ukratko pomenutih činjenica proizilazi kako je slaba i nestvarna bila predstava da su sama objektivna zbivanja prilikom sloma stare Jugoslavije rodila Osvobodilnu frontu. Ta slika sama po sebi navodi na besmislen zaključak da su navodno tek ta zbivanja iznenada obdarila pameću neke rukovodeće ljude da nađu sebe i stave se na čelo ugroženog naroda da ga povedu na put oružane borbe.

Nagađanje o više ili manje spontanom formiranju Osvobodilne fronte zato je do krajnosti pogrešno.

Istorija pruža mnogo primera revolucija i ustanaka, koji su izbijali kao rezultat kriza starih sistema, kao rezultat spontanog revolta narodnih masa. Ona nam pruža niz primera na brzinu formiranih političkih koalicionih ili narodno-frontovskih tvorevina koje su bile razbijene i poražene, jer u njima nije bilo dovoljno jasne idejne usvojenosti i moralno čvrstog političkog jezgra koje bi ujedinjavalo sve revolucionarne snage, ili zato što su subjektivne snage napravile sudbonosne greške. Bile su poražene revolucije, neuspeli društveni prevrati, bilo zbog nedovoljnih objektivnih uslova za njihovu pobedu, a još češće zbog nesposobnosti njihovih subjektivnih snaga. Retki su primeri da su objektivne okolnosti, ako su izazvale spontan revolt, trajale dovoljno vremena da su svesne snage mogle pravovremeno da se formiraju, osposobe i učvrste. To naravno važi za klasične oblike revolucija u prošlosti.

Uzmimo, za primer, samo prostor Evrope i vreme od prvog do kraja drugog svetskog rata. Opšta kriza kapitalističkog sistema dovela je do opšteg konflikta dveju imperijalističkih grupacija u prvom svetskom ratu, koje su tražile izlaz iz te krize. Rezultat je bila oktobarska revolucija i opšti revolucionarni talas po čitavoj Evropi. Oktobarska revolucija je pobedila zaslugom subjektivnih snaga Lenjinovih boljševika i relativno slabog protivnika, unutrašnje oslabljenog konfliktom feudalizma i tek nastajuće kapitalističke buržoazije. Relativno manja razvijenost radničke klase bila je kompenzirana opštim nezadovoljstvom seljaka protiv feudalnih gospodara i sposobnošću subjektivnih snaga da ujedine radnike i seljake za zajedničke ciljeve.

Revolucije u Mađarskoj, Bavarskoj, ustanci i revolucionarna vrenja po čitavoj Evropi, koje su doduše sprečile i one-

mogućile intervenciju međunarodnih reakcionarnih sila i time pomogle ruskoj revoluciji, dale su vremena boljševicima da se učvrste i pobede u građanskom ratu, a one same su bile poražene, jer radnička klasa nije bila jedinstvena, a nepripremljene subjektivne snage nisu imale vremena da se osposobe i učvrste.

Bez sumnje su u spontanom revoltu, koji je usledio strahotama rata, gladi i propadanju privrede protiv vladajuće buržoazije, kako poraženih tako i pobedničkih država — postojali određeni objektivni uslovi za pobedu socijalnog i nacionalnog oslobođenja manje-više svuda, pa tako i u tadašnjoj novonastaloj Jugoslaviji. No, subjektivne snage nisu bile sposobne da pravovremeno odrede pogodne ciljeve i oblike da bi kanalisale borbu narodnih masa. Zato je buržoazija dobila u vremenu, snašla se i sprečila sjedinjavanje revolucionarnih snaga, izolovala, a zatim bezobzirnim terorom oslabila i onesposobila svesne revolucionarne snage. Razdoblje između dva rata je, dakle, veoma poučno, jer objašnjava razne procese lutanja, traženja puta za političko osposobljavanje svesnih revolucionarnih snaga. Ono objašnjava uzroke uspeha i neuspeha, sposobnost i nesposobnost svesnih revolucionarnih snaga u jeku drugog svetskog rata.

Međutim, naš primer je neoboriv dokaz odlučujuće zasluge subjektivnih snaga, koje su se u dvadesetogodišnjem razdoblju stare Jugoslavije, u razdoblju između dva rata, dovoljno obogatile iskustvom, prebrodile mnoge unutrašnje krize koje je prouzrokovao bezobzirni policijski teror vladajuće reakcionarne buržoazije, pod rukovodstvom druga Tita moralno-politički se učvrstile i naoružale jasno formulisanim ciljevima, tako da je Komunistička partija Jugoslavije mogla da preuzme sudbonosnu odgovornost da povede narode Jugoslavije do konačne i potpune pobede, nacionalnog i socijalnog oslobođenja. Značaj te činjenice se posle događaja 1948. godine, pokušava da zataška i da na razne načine falsifikuje. Motivi za to svima su nam dovoljno poznati. Došlo je čak do toga da su negirali naše zasluge, naš udeo i naše ogromne žrtve u zajedničkoj borbi.

Veoma ilustrovanu sliku postanka i razvoja Osvobodilne fronte pruža opis koji je dao Boris Kidrič u svome izveštaju 1944. godine, prvi put objavljenom u »Doprinosima za istoriju radničkog pokreta« broj 1 (organ Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sloveniji). Reakcionarna kapitulantska rukovodstva građanskih stranaka su prilikom sloma stare Jugoslavije izgubila svaku masovnu osnovu u dotadašnjem njihovom članstvu. Razoružanje, raspad i zabuna, koji su tada zavladali u tim strankama zbog sramnog pada i izdaje vođstva, dali su priliku i vreme da u redovima Osvobodilne fronte nađe svoje mesto

sve što je ostalo pošteno i rodoljubivo iz redova starih političkih stranaka i grupacija. Iz pomenutog opisa jasno proizilazi stanovište Partije da se postigne konsekventna polarizacija: za odbranu nacionalnog opstanka na jednoj ili za kapitulantstvo i izdaju na drugoj strani. Dalji razvoj je jasno pokazao da srednjeg puta nije bilo. Uzak sloj politikanata, koji je u početku pokušao da ostane neopredeljen negde na sredini, a u stvari orijentisan na emigrantsku vladu u Londonu, orijentisan na čekanje, neizbežno je zašao na put suprotstavljanja Osvobodilnoj fronti, delimično na prikriveno kolaboracionisanje s plavom gardom, delimično na otvorenu saradnju s okupatorom. Toj politici konsekventne polarizacije, politici Osvobodilne fronte, pre svega, pripada zasluga što se u Sloveniji u samom početku nisu mogle formirati bilo kakve kvislinške formacije. Izjalovili su se svi pokušaji četništva Draže Mihailovića, koji su pokušavali da se oslone na oficire stare jugoslovenske vojske. Na taj način je bila onemogućena pojava reakcionarnog pokreta, kakav je u Srbiji dobio svoj start na osnovi iskorišćavanja patriotskog raspoloženja seoskih masa pod maskom borbe protiv okupatora, no koji je ubrzo zatim zabio nož u leđa stvarnoj borbi srpskog naroda protiv okupatora i naneo mu toliko zla. U Sloveniji je tako zaslugom Osvobodilne fronte ostala bez posebnog efekta sva ona uporna propaganda emigrantske vlade i londonskog radija, koji su istrajno uveličavali Dražu Mihailovića kao vođu ustanka i čak njemu pripisivali sve borbe i uspehe naše Narodnooslobodilačke vojske.

Tok narodnooslobodilačkog rata, njegovi uspesi i neuspesi pružaju mnogo dokaza o tome kako je masovna usidrenost Osvobodilne fronte bila od odlučujuće važnosti za uspeh ustanka u slovenačkim uslovima.

Borbe su bile uspešne, pre svega, na onim područjima na kojima je Osvobodilna fronta predstavljala čvršći, masovniji politički oslonac. Činjenica da Osvobodilna fronta na severoistočnom delu Štajerske nije imala vremena da postane masovan politički činilac oružanog ustanka imala je teške posledice za prve partizanske jedinice na tome području. Nekoliko puta su bile poražene i razbijene zbog toga što nisu imale potrebnu masovnu podršku među stanovništvom. S obzirom na snažnu kulturbundovsku nacističku petu kolonu i folksdojčerstvo, s obzirom na brzu akciju nemačkih okupatora, nasilno iseljavanje patriotskog domaćeg stanovništva, s obzirom na delimične uspehe hitlerovske propagande socijalne demagogije, tamošnje partijske organizacije nisu imale dovoljno vremena i mogućnosti za formiranje Osvobodilne fronte i njeno učvršćenje. I više, zbog snažne predratne petokolonaške agenture

partijske organizacije bile su razbijene i većinom uništene još pre nego što su mogle organizovati masovan otpor. Njeni ostaci, koji su uz pomoć svesnih radnika formirali prve partizanske čete, doživljavali su teške poraze pa i potpuno uništenje uprkos njihovom najvećem junaštvu, kao, na primer, sudbina Pohorskog bataljona, Lackove čete i drugih. Ali iako su doživljavali poraze — jer u to vreme nisu imali dovoljnu političku podršku u stanovništvu gradova i sela u mariborskom, ptujskom i prekomurskom području, gde je usledilo privremeno jenjavanje ustanka — žrtve su među prvim ustanicima značile dragocenu moralnu podršku za kasniji ponovni uspon borbi.

Sličan primer je naš neuspeh na brežičko-krškom i zasavskom području. I tu nam se iz sličnih razloga izjalovio pokušaj da sprečimo nasilno raseljavanje slovenačkog stanovništva.

Međutim, situacija se sasvim drukčije razvijala u celjskom, savinjskom i gorenjskom području. Kako su se tu učvrstile organizacije Osvobodilne fronte, početne partizanske akcije bile su uspešnije, s manjim sopstvenim gubicima, i iznudile su da su nemački okupatori morali prestati sa već otpočetim raseljavanjem slovenačkog življa.

Iz čitavog toka ustanka u Sloveniji proizilazi, dakle, neosporna konstatacija: ako je uopšte gde u Jugoslaviji moguće govoriti o nekim elementima spontanosti, to najmanje može važiti za sva područja u Sloveniji. Svaka pojava otpora i sam ustanak isključivo je rezultat političko-mobilizacionih i organizacionih napora Partije i Osvobodilne fronte. Bez široke političke osnove Osvobodilne fronte, koja je ujedinjavala sve nacionalno svesne slojeve stanovništva, Partija ne bi mogla razviti opštenarodni ustanak u Sloveniji. A u isto vreme važi i neosporna konstatacija da je radnička klasa u prvoj fazi predstavljala isključivi, a uopšte preovlađujući elemenat oružanog ustanka. To važi za Štajersku, Savinjsku, Trbovljansku, Kamničku, Gorenjsku, Dolenjsku i sva područja »Ljubljanske provincije«, gde je naročito Ljubljana dala osnovni rezervoar radničkih boraca. Slovenački narod je tako prvi put u svojoj istoriji, bez ikakve pomoći, formirao svoju narodnu vojsku, koja je postala sastavni deo pod istim okolnostima nastale narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije — prethodnice današnje Jugoslovenske narodne armije.

Osvobodilna fronta je sprečila klasni građanski rat.

Pojava Osvobodilne fronte, njena snaga, naročito taktika njenog delovanja, jako su iznenadili kako italijanske tako i nemačke okupatore. Ni jedni ni drugi nisu računali s tom

mogućnošću. Osim toga, strategijsko-komunikacione arterije u ljubljanskom uskom grlu bile su im toliko važne da u početku uopšte nisu mislili na uspostavljanje nekih kvislinških formacija i oblika na okupiranoj teritoriji. Italijani su svoj deo okupirane slovenačke teritorije jednostavno inkorporirali, proglasili ga za »provincia di Lubiana«, slično Hitleru koji je naređivao »napravite mi zemlju opet nemačkom«. To je bila zapovest za masovno istrebljenje čitavog slovenačkog življa koje se nije opredelilo za »folksdojčere«.

Zasluga Osvobodilne fronte je što nije ostala ni jedna politička formacija starih stranaka koja bi se kao takva mogla staviti u službu okupatora, kao, na primer, Nedić i četnici u Srbiji, Pavelićeva NDH i mačekovci u Hrvatskoj. To, pre svega, važi za prvu fazu. Belogardizam se pojavio tek krajem 1942. godine posle velike roške ofanzive na oslobođenu teritoriju, kada je ustanak već beležio velike uspehe, obuhvatio čitavo područje od Kupe do predgrađa Ljubljane, Dolomite, Gorenjsku, a već i severno primorsko područje. Od izdajnika, koje je okupator upotrebljavao kao vodiče u toj ofanzivi, uspelo mu je da neposrednim angažovanjem reakcionarnog dela klera, na čelu sa biskupom Rožmanom, formira poznate bande najdivljijih zločinaca pod imenom Hristosovih vojnika. Posle završene ofanzive okupator je za sobom ostavio te bande kao svoje ispostave, koje bi za njega kontrolisale partizansku teritoriju. Te bande, kao i bedna kreatura Rupnika, njegovi crkveni pobornici, zajedno sa plavogardističkom svojtom, koja je trebalo da predstavlja vojsku kralja Petra — i prilikom dolaska zapadnih saveznika vrati vlast starim vlastodršcima — morali su bedno propasti zajedno sa jednodnevnom vladom.

Italijanske okupatore je naročito iznenadio razmah otpora u samoj Ljubljani.

Za Ljubljanu možemo reći da je jedinstveni primer u istoriji ratova i revolucija po intenzivnosti, obimu, obliku i taktici otpora. Kako visoko je porastao ugled Partije i šta je ona značila u relativno malom mestu sa jakom i heterogenom malograđanštinom, koja je imala različite poglede na svet i gde su istaknuti komunisti bili naširoko poznati među stanovništvom, rečito svedoči sledeće:

okupatorova vlast nije mogla dobiti nikakve podatke o komunistima, jer su simpatizeri i rodoljubivi sudski kadrovi u Ljubljanskom sudu dan pre dolaska Italijana pustili zatvorene komuniste, među njima i Toneta Tomšiča, i popalili sve spise političkih sudskih procesa. U policiji su tri vodeća službenika političkog odeljenja, koji su zbog mnogih hapšenja i istraga niza ranijih godina lično dobro poznavali veliki broj

komunista, uništili spiskove komunista i dezinformisali OVR-u. To znači da su čak i oni koji su nekad verno služili starom režimu u progonu komunista, iz elementarnih patriotskih pobuda uvideli da bi bio zločin u okupatorovoj službi progoniti komuniste koji su se pojavili kao organizatori i prvi borci na čelu otpora protiv okupatora. A i inače je Osvobodilna fronta imala snažna uporišta među nižim policijskim i zatvorskim personalom. Za karakteristiku nemoći italijanskog represivnog aparata u prvim mesecima okupacije značajna je Kardeljeva konstatacija, koji je jednom prilikom rekao »da nikada ranije nije tako bezbrižno išao Ljubljanom kao tih dana«.

Tu situaciju rukovodstvo Partije nije iskoristilo samo za veoma intenzivno okupljanje snaga u Osvobodilnu frontu, za rasprave i raščišćavanje odnosa sa najrazličitijim grupama i ličnostima, nego takođe i naročito za što dublje i šire organizaciono ukorenjivanje odbora Osvobodilne fronte po fabrikama, stambenim četvrtima, ustanovama, pojedinim službama, po staleškim grupama itd. Za nekoliko nedelja organizacije Osvobodilne fronte ispreplitale su Ljubljanu, kao što nervni sistem prepliće čovečji organizam. Osnovne terenske organizacije su se udruživale sve bez razlike na političku boju ili pogled na svet.

Svestrani organizacioni rad i aktivnost morali su se razvijati po najstrožim pravilima konspiracije, za šta su bila veoma korisna dragocena iskustva i osposobljenost koju su partijski kadrovi stekli u dugogodišnjem podzemnom delovanju.

Proces kristalizacije stavova — za borbu ili pasivno čekanje — naglo je napredovao. One koji su naginjali saradnji s okupatorom, masovna aktivnost je vrlo brzo pronalazila, a naročito je bila efikasna specijalna, široko razgranata obaveštajna mreža. Impresivno su delovale i prve presude i egzekucije izdajnika, koje su izricali posebni sudovi Osvobodilne fronte odnosno narodnooslobodilačkih odbora, koji su preuzeli funkcije vlasti, a izvršavale ih naoružane jedinice Narodne zaštite, odnosno kasnije VOS (Varnostna obveščevalna služba — zaštitna obaveštajna služba). O svestranoj aktivnosti, u kojoj je svako dobio svoj zadatak, pružaju približnu predstavu istorijske zbirke našeg Muzeja NOB.

Kako je potpuno Osvobodilna fronta, koja je delovala podzemno, obuhvatala takoreći čitavo stanovništvo Ljubljane, pokazale su svojstvene masovne manifestacije 28. oktobra, 1. decembra 1941. i 3. januara 1942. Ljubljančani su jednodušno poslušali poziv da od šest do sedam uveče niko ne sme ni na ulicu ni u javni lokal. Ulice su se u tome času iznenada praznile. Potpun uspeh tih javnih manifestacija, koje su u stvari

imale karakter plebiscita za opšte narodno opredeljenje protiv okupatora, veoma je uznemirio i uplašio okupatora.

Ljubljana je bila u takvom stanju, kako je to svojevremeno lepo konstatovao Kidrič kada je rekao »da se okupator našao u gradu kao u opsednutoj tvrđavi«. Za mnoge mere neprijatelja Osvobodilna fronta je saznala unapred i tako ih učinila neškodljivim, ili ih je onemogućila. Jednom prilikom čak prebrzo. Kada je italijanska policija uvodila nove legitimacije — propusnice, pojavio se s takvom legitimacijom kraj prolaza žicom opasane Ljubljane jedan od naših drugova, još pre nego što ih je policija u stvari pustila u upotrebu, pa su ga naravno uhvatili. Zbog radio-odašiljača Osvobodilne fronte, koji smo zvali »kričač«, koji je redovno emitovao i koji policija nikako nije mogla da otkrije, blokirali su odnosno zaplenili sve radioprijemnike. Zbog čestih napada i akcija, koje su vršili narodna zaštita i VOS brzim naletima na biciklima, zabranili su svaki saobraćaj biciklima. Kasnije je ista sudbina iz istih razloga zadesila i tricikle, itd.

Ljubljana je bila neiscrpan rezervoar za opremu i snabdevanje partizanskih jedinica. Iz Ljubljane su odlazili, osim mase malih zakamufliranih pošiljki, kamionski i vagonski transporti. Italijani su osećali da se tu nalazi glavni štab, rukovodstvo Osvobodilne fronte i Centralni komitet, jer su pali neki kuriri koji su iz Ljubljane nosili uputstva za borbu po čitavoj Sloveniji. Sve racije po kvartovima uprkos masovnim hapšenjima i deportacijama ostale su bezuspešne. Rukovodstvo u Ljubljani nisu mogli da paralizuju. Zato su išli na ograđivanje čitavog grada bodljikavom žicom da bi ga tako izolovali i podvrgli najstrožoj kontroli u saobraćaju s okolinom i da tako uhvate rukovodstvo Osvobodilne fronte. Ali i pored te prepreke, veze i transporti nisu bili prekinuti. Rukovodstvo Osvobodilne fronte i Centralni komitet su se bez gubitaka preselili na oslobođenu teritoriju. A i kasnije, posle velike italijanske ofanzive, kada se položaj veoma pogoršao i kada je jedinstvu Osvobodilne fronte pretila opasnost — zbog pokušaja i intriga ostataka reakcionarnih vrhova i crkvene oligarhije, koji su se bez ikakve rezerve nudili okupatoru da izvuku katolike iz saradnje u Osvobodilnoj fronti — Kardelj i Kidrič ponovo su se vratili u Ljubljanu i sprečili te namere. Iako je kasnije zbog strahovitog terora (ogroman broj deportovanih, osuđenih i streljanih) ljubljanska organizacija jako oslabila, ipak je sa svojom aktivnošću izdržala do oslobođenja.

Primer Ljubljane i Osvobodilne fronte u Sloveniji uopšte, u pogledu političke forme i taktike borbe protiv okupatora, veoma je poučan. Ljubljana je i u najtežim uslovima ostala u

stanju permanentnog, živog, svestranog otpora, koji možemo opredeliti kao stanje ustanka u svojstvenom i pravom značenju te reči. Taktika njene borbe bila je neuporedivo efikasnija nego da je išla na otvoreni klasični ustanak barikada, koji bi ga neizbežno vodio velikim žrtvama, porazu i demoralizaciji. Zato je iz te neravnopravne borbe izišla kao nikad poražena pobednica.

U vreme narodnooslobodilačke borbe sav narod koji se na bilo koji način borio protiv okupatora bio je svestan da se ne bije samo zbog odbrane i oslobođenja ispod okupatorovog jarma, nego da je njegova borba i borba za socijalistički preobražaj društva.

O NUŽNOSTI PARTIZANSKE TAKTIKE

Da bi opravdali svoju politiku čekanja u nekim okupiranim zemljama mnogi su pisali i govorili o prirodnim uslovima koji su u Jugoslaviji omogućili ustanak; pri tom su naročito pominjali planinske predele i šume, kao da ih nigde drugde nije bilo. Planine i šume nesumnjivo omogućavaju određenu taktiku ratovanja. Ali za sam ustanak to nije bitno. Različiti prirodni i drugi objektivni uslovi zahtevali su različitu taktiku, ali je nisu omogućavali ili onemogućavali. Pri tome je odlučujuća subjektivna snaga, njena spremnost i sposobnost da organizuje narod, pokaže mu jasne ciljeve i da ga vodi u borbu za poznate, njegove interese.

Razlike u geografskim uslovima, saobraćajnim arterijama, kakve su u velikim predelima zapadne Srbije, Bosne, Crne Gore, Like, Korduna, omogućavale su drukčiju taktiku od one koja je bila moguća u Sloveniji. Praktični razvoj četvorogodišnje narodnooslobodilačke borbe pokazao je da je čitavo vreme bila neophodna u pretežnoj meri partizanska široko manevarska taktika ratovanja. Specifične objektivne okolnosti u strategijski izloženom geografskom položaju Slovenije su otežavale, zbog nesrazmere snaga praktično onemogućavale brže oslobađanje većih teritorija, a naročito gradova i industrijskih centara. Duže vreme su se mogle održati samo manje oslobođene teritorije, koje nisu zatvarale okupatoru najvažnije saobraćajne arterije, a druge su se održale samo privremeno, kada okupator nije imao dovoljno oružanih snaga da bi ih branio, jer se morao ograničavati samo na odbranu najvažnijih saobraćajnih puteva, a ljubljansko saobraćajno raskršće predstavljalo je za njega najosetljiviju tačku između italijanskog i podunavsko-balkanskog područja. Manevarska taktika brzih pokreta, napada i povlačenja naših brigada i odreda vezivala je za sebe velike neprijateljske snage. Tako je bilo na teritoriji Slovenije u drugoj

polovini 1942. godine italijanskih i nemačkih vojnih, SS i drugih policijskih jedinica koje su brojale blizu 140 hiljada ljudi. U trenutku kapitulacije Italije u Sloveniji je zatečeno blizu 75 hiljada vojnika Italijana. U jesenjoj ofanzivi 1943. bilo je angažovano blizu 80 hiljada ljudi nemačke vojske.

U čitavom kasnijem razdoblju do kraja rata su manje-više permanentno vršeni ofanzivni udari snagama koje je okupator imao na raspolaganju prilikom pokreta između italijanskog i istočnog ili balkansko-podunavskog fronta.

S obzirom na situaciju koja je zahtevala veoma elastičnu partizansku taktiku vojevanja u Sloveniji, treba podvući i neke već malo zaboravljene činjenice.

Još 1942. godine u vreme pomenute velike italijanske ofanzive, a i svih kasnijih okupatorovih ofanziva, ta taktika se pokazala jedino pravilnom i mogućnom.

U početku su postojala i drukčija stanovišta, ali ih je političko i vojno rukovodstvo slovenačkog žarišta ustanka odbacilo. Prilikom velike ofanzive koja je otpočela protiv dolenjske oslobođene teritorije, došla su iz Vrhovnog štaba uputstva da se partizanske brigade i odredi, kao i rukovodstvo, povuku sa slovenačke teritorije na jug, jer je Vrhovni štab smatrao da je to jedini način da se očuva živa snaga naše vojske i rukovodstvo od uništenja. Centralni komitet i Glavni štab NOV Slovenije su smatrali da bi to imalo teške moralno-političke posledice koje bi se odrazile na raspoloženje stanovništva, organizacije Osvobodilne fronte na terenu, pa su zato odlučili da se vojska u manjim jedinicama a s njima i rukovodstvo probiju kroz opkoljavajuću italijansku ofanzivu i manjim akcijama u njenom zaledu zbune i izjalove namere okupatora. To se i dogodilo. I pokazalo se veoma korisno, jer su se na taj način na licu mesta demantovale tvrdnje okupatora da je ofanziva tobože uspela, da je partizanska vojska uništena.

A i inače geografske, saobraćajne i političke prilike u Sloveniji nisu dozvoljavale sprovođenje koncepcije kakve je imao, na primer, Arso Jovanović isključivo kao vojnik. On je hteo da koncentriše svu našu partizansku vojsku u redovne vojne formacije, koje bi pod jedinstvenom operativnom komandom frontalno napadale neprijatelja i širile oslobođenu teritoriju. No prilikom prve akcije u tome stilu pokazalo se da naše jedinice, naoružane samo lakim oružjem, nisu mogle uspeti, pa su pretrpele teške gubitke. Arso, po svojoj koncepciji vojnika — generalštabnog oficira, nije mogao shvatiti značaj organizacije naše vojske na brigade i odrede — brigade kao regularne vojne formacije, koje su širokom manevarskom taktikom brzih pokreta, napada i povlačenja na širokom prostoru

imale velike uspehe — koji su operisali samo na svojim određenim područjima, bili od pomoći terenskim organizacijama Osvobodilne fronte, regrutovali borce, učestvovali u napadima brigada na njihovom području, pomagali intendantskom snabdevanju brigada i vodili brigu o strogo zakonspirisanim bolnicama lociranim na njihovom terenu. Po Arsovoj koncepciji imala je značaj samo regularna vojska brigada i čisto oslobađanje teritorije. On se teško uživljavao u političku ulogu odreda, njihove zadatke među stanovništvom na terenu i uviđanje potrebe izvanredne elastičnosti partizanske taktike. I kasnije, kada su se posle kapitulacije Italije brigade uvećale i dobro naoružale, Četrnaesta divizija koja je u svome pohodu na Štajersku vodila veoma teške borbe s daleko nadmoćnijim neprijateljem, morala je sprovesti široku manevarsku taktiku ratovanja.

Veoma teški uslovi terena i gustina saobraćajnih puteva su, pored neizbežnosti takve taktike, diktirali posebno dobro organizovanu i konspirativnu mrežu takozvanih TV linija, po kojima se veoma uspešno obavljala kurirska služba veza, koja je obuhvatila takoreći čitavu Sloveniju. Bila je potrebna izvanredno konspirativna organizacija bolnica za ranjenike. Zaslugom tih strogo zakonspirisanih bolnica u Sloveniji vojska nije imala tolikih teškoća s ranjenicima kao što je bio slučaj u Bosni. Ni u najvećim ofanzivama te bolnice nisu padale u ruke okupatoru. Bez terenskih organizacija Osvobodilne fronte i stroge konspiracije to ne bi bilo moguće.

Uopšte je istorijski značajna kombinovana politička aktivnost Osvobodilne fronte sa diverzantsko-sabotažnom delatnošću i s ratnom operativnošu divizija i odreda. Sve te tri vrste aktivnosti su se uzajamno pomagale i dopunjavale — uništavati neprijatelja i nanositi mu štetu na svakom koraku i istovremeno razvijati i učvršćivati zametke narodne vlasti. Političko-organizatorska delatnost nije predstavljala nekakvo za okupatora neosetljivo ilegalno sastajanje i dogovaranje za akcije »u budućnosti«. Takav karakter su u priličnoj meri imali takozvani »pokreti otpora« u nekim drugim zemljama, koji su možda takođe imali organizovane jedinice, brigade, čak s boljim oružjem. Ali to oružje je bilo smešteno u skladišta, a »borci« su odlazili u legalnu službu, na posao ili »čučali« po šumama i skrovištima. Naša Partija i Osvobodilna fronta nisu mislile na organizovanje štrajkova u fabrikama i ustanovama, jer bi time izlagale štrajkače najgorim represalijama. Išli smo na veće sabotažne diverzije, naročito kada smo mogli da izvedemo obimnu mobilizaciju za odlazak u partizane. Radilo se o takvim oblicima aktivnosti u sabotažama, pasivnoj rezistenciji — sve do

proglašavanja poznatog »kulturnog ćutanja«, koji su prouzrokovali što veću štetu neprijateljima, a koji mu nisu dozvoljavali da porazi, razbije i uništi naše udarne snage. Ali, na represalije — streljanje talaca — Osvobodilna fronta je odgovarala kontrarepresalijama.

Opšte uzev, mnoge istorijske činjenice svedoče nam kako se uspešno Partija borila protiv oportunizma i sektaštva, tendencija, koje su naročito u takvim sudbonosnim trenucima mogle biti opasne po rezultat revolucije. Partija je naročito oštre mere preduzimala protiv tih tendencija u sopstvenim redovima. Brzom intervencijom je, na primer, istupila već u prvom mesecu okupacije protiv hitlerovske demagogije. Njome su pokušali da zaslepe komuniste i parališu njihovu aktivnost, pozivajući se na pakt Hitler — Staljin, tobože da zbog toga nemaju nameru da progone komuniste. Centralni komitet Partije je oštro istupio protiv onih istaknutih komunista koji se zbog te propagande nisu odmah povukli u ilegalnost. Bio je zauzet odlučan stav da komunisti ne smeju uživati gostoljublje okupatora, jer time pomažu neprijatelju da zavodi mase i daju mu vremena da ih pohvata.

Komunista koji je iz kukavičluka dezertirao iz neposredne oružane akcije bio je osuđen na najstrožu kaznu.

Isto tako je Partija budno bdela da ne bi došlo do nekih sektaških postupaka komunista, koje mase ne bi mogle shvatiti da koriste oslobodilačkoj borbi pa bi zato slabili jedinstvo i omogućavali razbijanje Osvobodilne fronte.

Međutim, Osvobodilna fronta je, s druge strane, takođe sa svom odlučnošću istupila protiv raspoloženja koje su u Ljubljani širili neki begunci iz Štajerske, tobože da Ljubljana treba da ostane mirna, da ne izaziva teror italijanskih okupatora kako bi mogla pružiti utočište beguncima.

Uprkos brzini kojom je bilo potrebno kovati Osvobodilnu frontu i razvijali svestrane akcije otpora, uprkos intenzivnosti zbivanja, s obzirom na različite ili neraščišćene poglede široko zasnovane Osvobodilne fronte bile su potrebne mnoge svestrane rasprave, koje su naročito vodili drugovi Kardelj i Kidrič, pa se tako formirala jedinstvena linija.

Osvobodilna fronta je od samog početka nastajala praktično kao jedinstvena masovna politička organizacija bez koalicionih formi u *svojoj osnovi*. Kako god je u stadijumu nastajanja povezivala čitav niz političkih grupa, koje su proizilazile iz starih političkih grupacija, koaliciono predstavništvo tih grupa odražavalo se uglavnom samo u Vrhovnom plenumu i Izvršnom odboru Osvobodilne fronte. Reakcionarni elementi bivših političkih stranaka, koji su se nudili okupatoru, poku-

šavali su da iskoriste tu koalicionu formu Osvobodilne fronte da bi rasklimali njeno unutrašnje jedinstvo. Rukovodstvo Osvobodilne fronte je odmah uvidelo nužnost napuštanja koalicionih elemenata u organizacijama Osvobodilne fronte, čime je i sprečilo nameru neprijatelja i učvrstilo puno političko jedinstvo Osvobodilne fronte i u organizacionom pogledu. O tome svedoči prethodna a na zboru aktivista na Pugledu potvrđena poznata »Izjava«, kojom su se glavne grupe,[2] koje su zajedno s Komunističkom partijom Slovenije činile Osvobodilnu frontu, odrekle samostalnih organizacija i veza od rukovodstva do osnovnih organizacija. Tako je još u jeku najtežih borbi stvorena snažna osnovna organizacija, koja je bez obzira na razlike u pogledu na svet tesno povezivala sve pristalice i borce u monolitnu celinu u borbi za najneposrednije ciljeve nacionalnog i socijalnog oslobođenja.

I još nešto. Mislim da nije sasvim suvišno podvući sledeće: kako je autor Manifesta Osnivačkog kongresa, pisac naučne studije o nacionalnom pitanju, osim toga što je sve od 1932. godine bio u stvari na čelu partijske organizacije u Sloveniji, bio i inicijator svih važnijih političkih odluka legalnog i polulegalnog delovanja toga vremena, tako je Kardelj bio i istinski inicijator, politički osnivač Osvobodilne fronte, zajedno s Kidričem, koji je potpuno odgovorno i uspešno nosio svu težinu izvođenja, organizovanja i stvaranja Osvobodilne fronte.

Ako podrobnije razmotrimo sva zbivanja o kojima sam govorio, moramo konstatovati:

opšti međunarodni uslovi ratovanja sa strahovitim ratnim kolosom hitlerovskom Nemačkom bili su za sve pokrete otpora jednaki. Pa ipak se plamen ustanka — u vreme kada su hitlerovske armije koračale posle strašnih poraza zapadnih sila u munjevitom pohodu prema Moskvi — razbuktao samo u Jugoslaviji. Privremeno je izostala samo Makedonija, krivicom sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju Metodija Šatorova, koji je zatim, kada se priključio bugarskoj partiji, odbacio poziv Komunističke partije Jugoslavije na ustanak, tobože da u Makedoniji nema uslova za oružanu borbu, što je bilo u skladu sa stavom bugarske partije koja je Makedoncima poricala njihovu nacionalnu individualnost, uvažavala pretenzije da su Makedonci Bugari, pa iako se proglašavala uzornom revolucionarnom partijom, vodila je oportunističku politiku čekanja, slično kao što se događalo i u nekim drugim zemljama okupirane Evrope.

[2] Tu valja istaći zasluge članova Izvršnog odbora OF Josipa Rusa, Fr. Lubeja na čelu sokolske grupe, J. Vidmara kao predstavnika kulturnih radnika, Tone Fajfera, M. Brecelja za grupu hrišćanskih socijalista i dr.

Iako Slovenci u svojoj prošlosti nisu imali nikakve posebne borbene i državotvorne tradicije, ipak je Komunističkoj partiji Slovenije uspelo da pored političke mobilizacije Osvobodilne fronte i diverzantskih sabotažnih akcija — uprkos nedostatku kadrova s vojničkim znanjem, dragocenom pomoći bivših španskih dobrovoljaca — formira partizanske čete i odmah u početku zadaje okupatoru teške udarce i s vremenom pređe čak na frontalne bitke s neprijateljem.

Kao i drugde u dubokoj zaleđini okupirane teritorije tako ni mi nismo imali druge izvore za naoružavanje do oružje koje smo otimali iz neprijateljevih ruku. Ne može biti govora o tome da nigde drugde osim u Jugoslaviji ne bi bilo raspoloženja za borbu, a naročito posle napada Nemačke na Sovjetski Savez i posebno posle toga kada je Sovjetska armija prešla na efikasnu odbranu i u protivnapad. Stvar je u tome što su drugde razvijali »teoriju o pogodnom trenutku« i čekanju na taj trenutak.

Radilo se i o koncepciji o klasičnim oblicima revolucija i društvenih prevrata, po kojoj su bili odlučujući ustanci u gradovima, koji su većinom počinjali generalnim štrajkom. Situacijâ u kojima bi postojali izgledi u tome smislu bilo je naravno tada malo. Ali, to je slabo opravdanje za čekanje. To se tim pokretima i osvetilo. Ako je oslobođenje došlo spolja, spolja je diktirano i društveno uređenje i položaj oslobođene zemlje.

U jugoslovenskom slučaju, a posebno to važi za Sloveniju, veliko je pitanje kakva bi sudbina zadesila naš narod posle poraza hitlerovske Nemačke, da nismo sami mobilisali sve snage u borbi za sopstveno oslobođenje. Još se sećamo planova za prepolovljivanje Jugoslavije, dogovora »fifti-fifti«, namera stvaranja nekakve srednjoevropske katoličke tampon-države itd. Da se radilo o takvoj pozadini, svedoči nam i činjenica da su nemačke jedinice zajedno sa čitavom nedićevskom, četničkom, ustaškom, belogardističkom i drugom svojtom, prilikom povlačenja ispred Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pružale još nedelju dana posle objavljene kapitulacije srdit otpor na našoj teritoriji.

Da ne ponavljam druge poznate stvari, priznanja izbegličke londonske vlade, tendencije za vraćanje kralja, intrige i pokušaje koji su naše rukovodstvo prisiljavali na taktiziranje s kraljevskim namesništvom, nezadovoljstva Staljina odlukama AVNOJ-a itd.

S kakvom smo mukom sproveli priključenje jednog dela Primorja!

Ono što smo postigli, postigli smo, dakle, sopstvenom borbom. Bez nje drugi bi nam krojili sudbinu.

Miha MARINKO

Sava Nikolić: JURIŠ (ulje)

PARTIJSKA TEHNIKA U OKUPIRANOM ZAGREBU

U dugoj i teškoj revolucionarnoj borbi Komunistička partija je razvijala raznovrsne oblike propagande, a u sklopu toga i izdavačke djelatnosti. Knjige, brošure, novine, proglasi, leci i druge propagandne publikacije pripremane su i izdavane pod jedinstvenim uobičajenim nazivom »tehnika«. Partijska štampa imala je neprocjenjive zasluge u širenju revolucionarnih ideja marksizma-lenjinizma, u odgajivanju i pripremanju članova Partije, radničke klase i našeg naroda za borbu protiv nenarodnih režima stare Jugoslavije, u raskrinkavanju porobljivačkih planova fašističkih osvajača, a naročito za vrijeme velikog oslobodilačkog rata i narodne revolucije, kada je Komunistička partija Jugoslavije sve svoje snage do kraja sjedinila sa nacionalnim interesima naroda.

Zagreb je prije rata bio u neku ruku centar ilegalne partijske izdavačke djelatnosti. Osvrćem se na predratni period zbog toga da bi čitaocu bilo jasnije kako se i u najtežim uvjetima okupacije i barbarskog ustaškog divljanja vrlo intenzivno mogla odvijati ta vrsta partijske aktivnosti. U ilegalnim mirnodopskim uvjetima stekli smo dragocjeno iskustvo. Pred policijskim progonom, koji je u predratnoj Jugoslaviji bio vrlo surov, mi smo našli načina da očuvamo i ljude i tehniku. Partijska tehnika je i u mirnodopskom vremenu na neki način živjela neprekidno u ratnom stanju, pa je stvarno 1941. godina za nas značila samo promjenu u pogoršanju uvjeta rada, ali ne i bitno novi kvalitet u vječitoj opasnosti i borbi za širenje istine koju je sadržavala pisana riječ Partije.

Zagreb, najjači industrijski centar, nosio je zastavu partijske štamparske djelatnosti. On je dugo vremena bio i centar partijskog rukovodstva, jer je u njemu bilo i sjedište CK KPJ, a zagrebačka partijska organizacija, zahvaljujući djelovanju

druga Tita, Đure Đakovića i drugih partijskih rukovodilaca, je bila jedna od najsnažnijih orgnizacija u zemlji.

Već od 1937. godine partijska tehnika je razvila vrlo opsežnu djelatnost izdavanja novina, časopisa, brošura, letaka i drugih sredstava propagande i agitacije. Tako se živa riječ Partije širila nezadrživo i stalno, ne samo među komunistima i simpatizerima, nego i u najširim redovima naroda.

Tehnika je — u uvjetima predratne ilegalnosti, a osobito u surovim godinama rata — bila organizirana na principima najstrože konspiracije, koji su se sastojali u slijedećem:

— partijske štamparije i mjesta za prepisivanje i umnožavanje letaka, spisa i brošura djelovali su nezavisno jedno od drugoga tako da eventualna provala nije izazivala lanac novih provala;

— skladišta papira i štamparskog pribora nisu se nalazila u štamparijama (na taj način u slučaju provale neprijatelju ne bi pao u ruke cio materijal koji je za nas bio dragocjen, a stradalo bi i manje ljudi koji su bili uključeni u taj naoko nepovezani, a doista vrlo čvrsti lanac partijske izdavačke djelatnosti);

— na poseban način je bila utvrđena predaja rukopisa i matrica, iznošenje i raspodjela tiskanog materijala na organiziranim punktovima; ti punktovi su bili centri iz kojih je štampa upućivana partijskim organizacijama u sve krajeve naše zemlje.

PARTIJSKE ŠTAMPARIJE U ZAGREBU

Početkom 1938. godine proradila je ilegalna partijska štamparija u Murterskoj ulici br. 35. U svome kratkom vijeku ona je odštampala mnogo letaka s obavještenjima i direktivama CK KPJ i CK KPH, referata sa VI kongresa Kominterne, nekoliko marksističkih brošura, te organ CK KPJ »Proleter«. Policiji je potkraj 1939. godine pošlo za rukom da otkrije štampariju. Tom prilikom uhapšeni su Marica Pataki i Milan Varičak[1] koji su radili u štampariji, a Pavle Pap, koji je bio veza štamparije i punktova za rasturanje štampanog materijala, spasio se bijegom.

Gubitak štamparije u Murterskoj ulici nije smio oslabiti partijsku izdavačku djelatnost. Nas nekoliko partijskih radnika, među kojima: Rade Končar, Kata Dumbović, Jovica Marković, Ante Milković i ja, radili smo na tome da osnujemo novi štam-

[1] Milan Varičak je poginuo kao borac NOV, a Marica Pataki je stradala u Jasenovačkom logoru.

parski pogon. U vrtu kuće u Gotalovačkoj ulici broj 8, na Trešnjevki, našli smo podesno mjesto za novu štampariju. Dvorište smo ogradili visokim plotom tako da nikome nije moglo pasti u oči da se tu nešto događa. Zatim smo se dali na posao i iskopali podzemnu prostoriju površine 20 kvadrata u kojoj se normalno mogao odvijati sav posao oko štampanja. Stroj za novu štampariju nabavio je Rade Končar. To je bio stroj kojega su on i Anton Rob ranije sklonili negdje u Samoborskoj cesti. Nastavili smo tiskanje »Proletera«, brošura i letaka.

Naša podzemna štamparija u Gotalovačkoj ulici bila je također kratka vijeka; radila je od 1939. godine, a već u martu 1941. otkrila ju je Mačekova »Građanska zaštita« i tom prilikom uhapsila Josipa Makovca. Predat je ustašama i nakon mučenja, koje je junački podnio ne odavši nijednu ilegalnu vezu, bio je strijeljan.

Vrlo plodnu aktivnost razvila je štamparija u Klaićevoj ulici broj 17 (gdje je preseljena iz Daničićeve), u neposrednoj blizini tvornice duhana. Blizina tvornice dobro je došla, jer se tako neopazice mogao unositi štamparski materijal i iznositi odštampane brošure i leci. Prostorije, doduše, nisu bile podesne za rad, ali na to se nije ni gledalo. Iz te štamparije izlazio je »Proleter«, organ CK KPJ, »Srp i čekić«, organ CK KPH, zatim »Vjesnik radnog naroda« u kojem su sarađivali: Rade Končar, Božidar Adžija, Vladimir Bakarić, Pavle Gregorić, Mladen Iveković, Pavle Pap i drugi partijski radnici. Tiraž izdanja koja su štampana u Klaićevoj ulici bio je za ono vrijeme veliki: »Vjesnik radnog naroda« izlazio je u 1 000 do 1 500 primjeraka, isto tako i »Srp i čekić«, a i brošure »Nacionalno pitanje«, »O konspiraciji i držanju pred klasnim neprijateljem« itd. Iz »Vjesnika radnog naroda« nastao je »Vjesnik JNOF Hrvatske« i izlazio je do potkraj 1941. godine, kada je cijela naklada, osim četiri primjerka, pala u ruke ustaške policije.[2]

Provala je uslijedila nenadano. Ustaše su 24. decembra 1941. opkolile kuću u kojoj se nalazila štamparija. Ljudi iz štamparije prihvatili su borbu. Narodni heroj Janko Gredelj teško je ranio trojicu napadača, te su u tome metežu uspjeli pobjeći Ilija Engel i Dragica Pavešić. Ilija Pavešić je zatim uhapšen u stanu i ustaše su ga zvjerski mučile.

Provala u Klaićevoj ulici bila je težak udarac za partijsku tehniku, ali istovremeno i ozbiljna opomena okupatoru i ustašama da u Zagrebu neumoljivo djeluje organiziran pokret otpora.

---

[2] »Vjesnik« je poslije tog teškog udarca kratko vrijeme pauzirao, ali se već u aprilu 1942. pojavio na oslobođenom teritoriju u selu Tomićima u Drežničkoj kotlini.

Osim partijskih štamparija, koje su radile s boljim ili lošijim strojevima, postojale su u Zagrebu i mnoge druge ilegalne tehnike u kojima se na geštetnerima umnožavao partijski materijal. Takva tehnika je postojala u stanu sestara Filipović u Kučerinoj ulici broj 7. Djelovala je do polovice 1941. godine. Materijal sam donosio ja, a povremeno i Rade Končar. Slične tehnike djelovale su u stanu Olge Baće u Domjanićevoj ulici, zatim u Medulićevoj broj 7 (gdje je radila Rezika Butorac, koja je ubijena u logoru 1941). Radila je i tehnika u stanu profesora Pavla Markovca, koji je umnožio govor Georgi Dimitrova na VI kongresu Kominterne. Značajnije ilegalne tehnike postojale su još u Selskoj cesti broj 23 i u Jarunu, Solovljevoj ulici i na još mnogim mjestima širom Zagreba.

Prepisivanjem na stroju bavili su se mnogi drugovi i drugarice među kojima: Adela Ivanković, Zlata Marušić, Rudi Domanji i njegova drugarica, Marija Šoljan, Zvonimir i Maja Kolman, Beba Ević Krajačić i drugi.

OPREZ, VREBA OPASNOST

Rad štamparija i tehnika odvijao se u uvjetima najstrože konspiracije, a zbog mnogobrojnih teškoća i nedostataka materijala bio je veoma složen i težak. Potreba da se po svaku cijenu sačuvaju štamparije i tehnika nalagala je naročitu opreznost i vrlo proračunatu organizaciju dopreme pribora i rasparčavanja odštampanog materijala. U najstrožoj konspiraciji rukopis se predavao povjerljivom drugu negdje na ulici, u trgovini i slično, a ovaj bi ga donosio u štampariju.

Poseban problem je predstavljao smještaj papira. U štamparijama ga nije bilo dobro držati, jer bi u slučaju provale pao u ruke neprijatelju. Postojalo je u gradu više tajnih skladišta papira koja su se nalazila u podrumima, drvarnicama i na drugim skrovitim mjestima. Jedno od najvećih nalazilo se još od 1939. godine na današnjem Lenjinovom trgu broj 6 — bilo je smješteno u udubljenju iza lifta. U istoj kući u podrumu nalazilo se skladište štampanog partijskog materijala.

U štamparije smo dopremali papir već priređen za štampanje, tj. razrezan u potrebnim veličinama. Prevozili smo ga automobilima, dječjim kolicima, sanducima, u dijelovima pokućstva, u ženskim torbicama itd. Antun Božac, ili kako smo ga zvali Mali Istranin, imao je za to svoj originalan način: papir bi strpao u torbu i nehajno je prebacio preko ramena, a na glavi je nosio ličku kapu. Policija nije pretpostavljala da taj »lički seljak« nosi materijal za partijske štamparije.

I otpremanje štampanog materijala bilo je veoma složeno. Postojala je čitava organizacija koja je morala besprijekorno funkcionirati da čitav trud napokon ne padne u vodu. Čitava je naklada u štampariji obično pakovana u omote koji su označavani brojevima, a zatim otpremani u glavna skladišta, koja su se nalazila na današnjem Lenjinovom trgu broj 9, u Laginjinoj i Primorskoj ulici. Odatle su omoti otpremani na pojedine punktove i dalje u okružne komitete KPH. Ilegalni materijal iznosili su iz Zagreba željezničari i poštari, članovi Partije i simpatizeri. Tim ljudima je po prirodi njihovog posla bilo olakšano da obave taj delikatni partijski zadatak.

Trebalo je mnogo dovitljivosti za tu vrlo obimnu manipulaciju s partijskim materijalom. Stanko Naletilić napravio je nacrt za kofer s dvostrukim dnom. Rad je bio toliko precizan da je njegov »patent« s uspjehom položio ispit u mnogim policijskim premetačinama. Takve kovčege — po Naletilićevom nacrtu — izrađivalo je nekoliko radnika, obrtnika i omladinaca, od kojih su neki zbog ilegalne partijske djelatnosti stradali u ustaškim logorima smrti.

U rasparčavanju propagandnog materijala išli smo tako daleko da smo letke 1941. dijelili okupatorskim vojnicima odštampane na njihovom jeziku. Ali naročite mjere opreza i tu su bile osigurane. Leci su bili zatvoreni u trostruku kovertu, a na vanjskoj strani otisnuti Hajneovi stihovi, kako bi se Švabe zabavile čitanjem i otvaranjem koverata, dok se onaj koji dijeli ne izgubi u uličnoj gužvi ili u masi naroda pred kinematografima, gdje su obično takve akcije i izvođene. Zagrebački skojevci i partijci znali su bacati letke iz tramvaja za vrijeme vožnje, pa čak i s vrtuljka u zabavištima. Raznosili su ih po stanovima i stavljali ispod otirača za cipele, u poštanske sandučiće itd. Poseban kuriozitet predstavlja limeni top koji su konstruirali i izradili Stjepan Puklek i Jovica Marković. Tim topom, na zračni pritisak, izbacivali su masu letaka na ulice. Top su obično postavljali na neku novogradnju ili na kakvu drugu uzvišicu gdje ih nije bilo lako primijetiti.

Kata Dumbović nosila je letke u torbici za povrće, a Dragica Končar (drugarica Rada Končara) u dječijim kolicima. Neke drugarice kao Marica Muhar, Dragica Hotko, Paula Humek, Nada Hajligštajn i mnoge druge bile su pravi majstori u prenošenju i rasparčavanju partijskih letaka i drugog štampanog materijala.

U okupiranom Zagrebu štampana riječ Partije bila je velika i snažna utjeha porobljenom narodu i poziv u borbu protiv ustaškog terora i okupacije. U to doba značajan je rad Olge

Baće Goranin koja je u novembru 1941. prepisivala podgrmečke partizanske pjesme, a kasnije s Katom Bukvić radila na umnožavanju letaka

U ljeto 1941. CK KPH nabavio je brzopisni štamparski stroj. Na preuzimanju ovog stroja, slova i drugog pribora radilo je nas nekoliko partijskih radnika. Dok smo tražili mjesto gdje ćemo postaviti stroj, zagrebački skojevci su nastavili da sakupljaju slova, štamparsku boju i papir. Na tom stroju smo najviše izrađivali krivotvorene legitimacije i propusnice, a štampan je i proglas CK KPH pristašama HSS.

Nešto kasnije nabavljen je mali štamparski stroj na ručni pogon i fini papir na kome je štampan i Bilten Vrhovnog štaba. Zbog hapšenja vlasnika staklarske radionice u Ilici broj 113, gdje je već bilo odštampano 2 000 primjeraka prvih stranica Biltena, ova tehnika se morala seliti u Primorsku ulicu.

U okupiranom Zagrebu odštampana je i posmrtnica Marku Oreškoviću. Slika pokojnog Marka kliširana je u jednoj cinkografiji u Gundulićevoj ulici, a tekst je glasio: »Slava drugu Marku Oreškoviću Krntiji narodnom borcu i članu CK KPH«.

U oktobru 1941. proradila je u stanu Josipa Gorkića u Marinkovićevoj ulici broj 3 nova ilegalna tehnika.

Valja reći i to da se, osim rada partijskih štamparija i manjih tehnika, odvijala neprekidna akcija sakupljanja štampanog materijala: papira, pisaćih strojeva, geštetnera i drugih potrepština koje su slane na oslobođeni teritorij.

Naš prikaz ilegalnog partijskog štamparstva ne bi bio potpun ako bismo izostavili izradu falsificiranih propusnica i legitimacija, koje su bile prijeko potrebne da bi partijski radnici mogli održavati vezu s terenom i uopće kretati se na okupiranom području, gdje je na svakom koraku vrebao ustaški i njemački policajac. Izrada krivotvorenih dokumenata nije bila nova stvar za komuniste, jer smo se tim morali baviti i prije rata.

U Zagrebu u Derenčinovoj broj 21d u stanu Dragutina Susovića djelovala je jedna od tehnika za izradu različitih dokumenata. Tu je pored Susovića radio Maks Durjava, Slovenac, student tehnike. Tehnika je imala žigove ustaških ministarstava, graničnih straža, stranih poslanstava u NDH i drugih visokih ustanova. Raspolagala je također i formularima za pojedine dokumente, a ako ih i nije imala dovoljno, ona ih je izrađivala. Faksimile potpisa vanredno vješto je rezbario u lipovom drvetu Zvonko Beserman, po zanimanju graver. A originale su mu pribavljali drugovi koji su za to bili posebno zaduženi. Maks Durjava nabavljao je foto-materijal za potrebu tehnike.

U ljeto 1941. Durjava je uhapšen, a tehnika je prestala da radi. Međutim, organizovana je druga na Trešnjevki, u kojoj je već ranije Beserman slagao slova za propusnice i legitimacije.

Ni najteži udarci koji su dolazili u vidu provala i hapšenja nisu međutim nikad doveli u pitanje partijsku štamparsku djelatnost ni u predratnom, ni u ilegalnom i okupiranom Zagrebu. Veliki broj članova Partije i simpatizera uložio je u tome napornom i nadasve opasnom radu sve svoje snage i istinski zanos i vjeru u pobjedu.

Duga je lista odabranih ilegalaca, koji su na tom teškom području revolucionarne borbe dali svoj život. Mnogima se ni ime ne zna, jer su nestali pod ilegalnim nadimkom. »Tvrđava Evrope« za njih je bilo mnogo uže i opasnije područje, u stvari rat iza bodljikave žice, iza koje su stajali naoružani samo svojom hrabrošću i beskrajnom odanošću revoluciji.

Njihov svijetli primjer i djelovanje u ilegalnoj tehnici svjedoče o nepresušivoj organizatorskoj i revolucionarnoj snazi Partije kojoj su pripadali.

Stipe UGARKOVIĆ

SARAJEVO U PRVIM DANIMA OKUPACIJE I FORMIRANJE PRVIH PARTIZANSKIH ODREDA U NJEGOVOJ OKOLINI

Dvadeset devetog marta 1941. god. vratio sam se u Sarajevo iz vojnog koncentracionog logora u Ivanjici koji je formirala izdajnička vlada Cvetković — Maček u cilju sprečavanja otpora komunista i drugih patriotskih snaga u zemlji protiv kapitulacije koju su oni pripremali. Raspuštanje ovog logora uslijedilo je kao rezultat ogromnog pritiska naroda i radničke klase, a posebno poslije masovnih demonstracija u Beogradu i drugim mjestima u zemlji 27. marta kada su svi pošteni građani odlučno i nedvosmisleno digli svoj glas protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Velike demonstracije održane su i u Sarajevu i građanstvo je bilo pod impresijom tih događaja, a naročito u neizvjesnom iščekivanju šta će se dalje zbivati.

Partijska organizacija u gradu živo je radila i nije bilo dana kada nije bilo sastanaka. Trebalo je stalno biti u kontaktu sa ljudima i obavljati razne zadatke. Pokrajinski komitet, a i Mjesni komitet KPJ izdali su letke kojima je obavještavan narod o neposrednoj opasnosti od fašista i o izdaji građanskih političkih partija. U ovim lecima Partija se obraća srpskom, hrvatskom i muslimanskom stanovništvu pozivajući ga u borbu za nacionalnu nezavisnost ukazujući na potrebu bratstva i jedinstva i na potrebu nužnosti zajedničke borbe protiv okupacije Jugoslavije. Jedan broj članova Partije bio je uhapšen prilikom rasturanja ovih letaka, ali, i pored toga, leci su u velikom broju bili rastureni u sva preduzeća i na javna mjesta.

Poslije bombardovanja Beograda 6. aprila našli su se u Sarajevu mnogi članovi Partije i partijski funkcioneri iz drugih krajeva koji su bili na prolazu za Crnu Goru, Hercegovinu i druga mjesta u Bosni. Njih je poslije bombardovanja Beograda Partija poslala da se nađu u svom kraju radi nastupajućih teških zadataka koje je trebalo vršiti u odbrani zemlje.

To su većinom bili studenti koji su studirali na Univerzitetu u Beogradu. Oni su se zadržali u Sarajevu par dana i od njih smo saznali pojedinosti o velikom stradanju naroda i razaranju koje je počinila hitlerovska avijacija nad nezaštićenim beogradskim stanovništvom.

Bilo je jasno da je rat otpočeo. Osnovna tema o kojoj smo razgovarali bila je: šta u novonastaloj situaciji raditi? Određenih direktiva od CK KPJ još nismo bili dobili.

Odmah je otpočelo i bombardovanje Sarajeva. Italijanski avioni preko cijelog dana sipali su bombe i otvarali vatru iz mitraljeza na stanovništvo koje je sve izbjeglo po okolnim brdima, većinom prema Betaniji i Sedreniku. Među preplašenim stanovništvom bila je velika panika. Par protivavionskih topova jugoslovenske vojske gađalo je potpuno bezuspješno italijanske avione koji su skoro bez ikakve smetnje vršili svoj zločinački posao. Bio je to težak prizor — ljudi u masama bježe s jedne livade na drugu i bespomoćno liježu po zemlji. Ne mogu da se otmem od utiska koji je na mene ostavio u toj situaciji jedan na oko sitan, ali stvarno impresivan detalj. Pravoslavni svještenik Bogdan Lalić, inače poznat kao demokrata i patriota, nosio je pušku i u momentu kada su avioni nadlijetali grad, on ih je gađao, a i sam je znao da nema nikakve šanse za pogodak. Osjetio sam poštovanje prema njemu jer sam vidio da on na taj način želi da ispolji svoju mržnju prema fašističkoj najezdi.

Bombardovanje Sarajeva nanijelo je mnogo razaranja a i ljudskih žrtava. Poginuo je znatan broj ljudi u hodnicima zgrada jer ih je i vazdušni pritisak ubijao. U velikom parku u centru grada poginuo je od avionske bombe i profesor dr Stjepan Tomić, inače poznati marksista i napredni radnik u gradu.

Mi smo ocijenili da se u vrijeme bombardovanja treba da nalazimo sa narodom, da pomažemo oko sklanjanja, kao i da sprečavamo paniku koja je unosila strahovitu demoralizaciju. Dobili smo direktivu da se što više komunista i simpatizera dobrovoljno i bez poziva javlja komandama jugoslovenske vojske. Partijsko rukovodstvo izvršilo je raspored koji drugovi članovi KPJ treba da odmah idu u vojsku, a koji da ostanu na partijskom radu. U vojsku se javljao znatan broj ljudi. Oficiri u vojnim komandama bili su začuđeni ovim postupkom naših ljudi i uglavnom su ih vraćali. Vidjelo se da tamo ne vlada duh otpora, nego duh kapitulacije. Ipak je jedan broj drugova bio mobilisan. U vojsku su bili otišli i neki članovi Pokrajinskog komiteta među kojima i sekretar Iso Jovanović, ali su se poslije kapitulacije jugoslovenske vojske ubrzo povratili na partijski

rad. U vrijeme odlaska nekih drugova u vojsku došlo je do popune partijskih rukovodstava novim članovima među kojima je bio i jedan broj drugarica.

Okružni komitet za širi rejon oko Sarajeva koji je bio formiran pred kraj 1940. godine, a u kome su radili sekretar Hasan Brkić i članovi: Slobodan Princip Seljo, Pavle Goranin, Mladen Knežević i Milutin Đurašković, pojačao je sada svoj rad na terenu, a naročito na selu. Rad članova Komiteta u okolnim mjestima, pri čemu su formirane i partijske organizacije, imao je veliki značaj za stvaranje uporišta koja su kasnije pri formiranju prvih partizanskih odreda dala mogućnosti za brz razvoj ustanka u okolini Sarajeva.

Sarajevo je bilo bombardovano sve do 15. aprila, do dana kada su njemačke trupe ušle u grad. Toga dana jedna grupa frankovaca, nama već od ranije poznati kao nosioci fašističke propagande, upala je u preplašeni narod, koji je bio izbegao u okolinu, i pronijela glas kako će sada prestati bombardovanje, kako Nijemci već ulaze u Sarajevo, kako je jugoslovenska vojska potpisala kapitulaciju i da se stanovništvo može vraćati kućama. U tom momentu sa mnom se nalazio Vladimir Perić Valter. Mi smo ovo protumačili kao unošenje panike, jer nismo mogli vjerovati u tako brzi poraz jugoslovenske vojske. Valter je inače bio jako dosjetljiv i snalažljiv. On je odmah prišao ovim frankovcima i saopštio im kako je on tajni policijski agent i zatražio od njih da odmah pođu sa njim do prve vojne jedinice, ali ovi su, uplašeni, odmah pobjegli. Međutim, nas dvojica ubrzo smo uvidjeli da je sve ono što su oni govorili bilo tačno. Avioni su zatim bacali letke kojima obavještavaju o kapitulaciji. Mi smo sišli u grad. Njemačke motorizovane jedinice stalno su pristizale. Mnogobrojna motorizovana vozila i tenkovi zakrčili su skoro sve ulice u gradu. Nijemci u šljemovima postavili su svoje vojne saobraćajce i skoro potpuno zabranili prolaz kroz ulice. Bahato i beskrupulozno izbacuju iz nekih zgrada stanare ili namještaj iz ustanova da bi smjestili svoje jedinice. Već se na ulici pojavljuju frankovci i ljotićevci koji su »digli nos« i uslužno se stavljaju u službu njemačkih vojnika i oficira koji su svojim naduvenim ponašanjem nastojali na svakom koraku da ostave utisak nepobjedive sile.

Očima gledam okupaciju zemlje kao gotovu činjenicu, čiju suštinu još nisam u svijesti svojoj sagledao i osjetio kao tešku stvarnost. Međutim, nije prošlo ni nekoliko dana, a već smo svi osjetili da su za narod nastupili teški dani.

Nijemci su sva uniformisana lica bivše jugoslovenske vojske odmah zarobljavali i trpali u veliku kasarnu iza Marijin-dvora. Kasarna je bila puna naše vojske koju su Nijemci

nabili po sobama i hodnicima i držali pod jakom stražom. Njih su spremali za sprovođenje u zarobljeničke logore, a od hrane nisu im davali skoro ništa. Među zarobljenim vojnicima bilo je i komunista i simpatizera iz Sarajeva i iz drugih krajeva. Trebalo je ove ljude spasavati iz kasarne. Došli smo na ideju da im prebacujemo civilna odijela preko ograde ili da ulazimo kao u posjetu radi doturanja hrane. Tako smo uspjeli izbaviti priličan broj drugova. Sakupljanje civilnih odijela nije išlo teško jer su ih naši simpatizeri, kojima smo se obraćali, rado davali.

Nijemci su odmah počeli sa pljačkom, zaplijenili su sve magacine životnih namirnica. Odnosili su sve što je vrijedno. U tekstilnu radnju npr. upadne njemački vojnik, naredi da se izdvoji i zapakuje sve ono što on želi, a za isplatu ostavi samo parče papira na kome se potpiše sa »Fritz« ili »Hans«. Obično su ove pakete slali svojim kućama u Njemačku. Životnih namirnica je odmah nestalo u radnjama. Novčanice bivše Jugoslavije postale su skoro bezvrijedne, a pojavile su se i neke njemačke marke koje su se štampale u vojnim jedinicama. Tako sam jednog dana pred katedralom na trgu Fra Grge Martića, gledao kako u jednoj velikoj, kao vagon, kamionskoj prikolici umnožavaju novac na stroju sličnom geštetneru.

Ni mi nismo imali hrane, ali smo se opskrbili zahvaljujući Dragu Mažaru koji se tada našao u Sarajevu kao vojnik Merničke čete. On je izbjegao zarobljavanju i sklonio se kod nas. Kad je vidio da nemamo hrane, otišao je u nekoliko mahova u vojnu pekaru u kojoj je dotada trebovao hranu za svoju četu i donosio nam po punu ceradu vojničkih hljebova i konzervi. Tako smo imali hrane za nekoliko dana. Drago je iz prostorija svoje čete iznio i nekoliko kofera raznih optičkih sprava — dvogleda i busola. Sve smo to sklonili, a kasnije je to poslano prvim partizanskim odredima. Tada je Drago iznio i nekoliko vojničkih odijela koje smo ofarbali i prekrojili u neku vrstu sportskih odijela.

Drago Mažar i Slobodan Kokanović kao članovi Partije iz Banjaluke trebalo je da idu u Banjaluku, ali nisu mogli bez propusnica koje su izdavali Nijemci u zgradi bivše gradske vijećnice. Drago se i tu snašao; obukao se u to jedno prekrojeno odijelo, progurao se između dugačke kolone ljudi koji su čekali propusnicu i izdejstvovali »Heimkehrwise« za obojicu prestavivši se Nijemcima kao da su oni neki muzičari iz kafanske kapele.

Najveći strah u narodu izazvale su ustaše. One su odmah počele sa masovnim hapšenjem Jevreja i Srba koje su odvodile u zatvor i na prisilni rad. Kako god su ustaše uspostavljale

svoju vlast i ustanove, tako su po ulici hapsile građane i odvodile ih da im čiste urede i prostorije. Prvo su zaposjele biblioteku i zgradu bivšeg društva Prosvjeta. Na ulicu su izbacile skoro sve knjige do tada vrlo bogate biblioteke. Oko sređivanja vlasti novoproklamovane tzv. Nezavisne Države Hrvatske bila je čudna zbrka. U početku su se pored ustaša pojavljivale i neke grupe Mačekove garde, ali su iste ubrzo iščezle. Za najvišeg poglavara ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini postavljen je katolički pop Božidar Bralo, poznati frankovac, koji se docnije i lično istakao u akcijama za uništenje srpskog življa u okolini Sarajeva. Istovremeno u Sarajevu se našao i zloglasni ustaški pukovnik Francetić koji se sa grupom ustaša smjestio u jednu vilu u Alifakovcu gdje je dovodio, mučio i ubijao pojedine ljude. U to vrijeme stvarna vlast bila je u rukama Francetića i njegovih ustaša. Najveću zabunu unijela je novinska vijest da će se Hrvatska proglasiti kraljevinom i da će kralj postati italijanski vojvoda od Spoleta. Nagodbe između Hitlera i Musolinija oko vlasti u Bosni i Hercegovini bile su prava ironija i izazivale podsmijeh. Ubrzo se prestalo govoriti o formiranju kraljevine, a ustaše su uz podršku Nijemaca i kulturbundovaca, koji su se organizovali u neke poluvojne organizacije, sprovodili svoj teror i strahovladu.

Za partijski rad nastali su mnogo teži uslovi i mnogo teži zadaci. Moralo se raditi sa mnogo više budnosti, trebalo je provjeravati svakog čovjeka i izvršavati svaki zadatak. Jednog dana, kada je trebalo da se održi jedan sastanak u blizini kafane »Bujrum«, agenti i ustaše su napravili pravu hajku na naše ljude. Na sve strane trčali su naši drugovi bježeći ispred ustaša koje su pucale iz pištolja za njima. Ipak im nije uspjelo da uhvate ni jednog druga. Avdu Humu je tom prilikom kod preskakanja ograde ostao šešir na plotu. U toj potjeri sreo sam Lepu Perović sa punim koferom ilegalnog materijala i nekoliko primjeraka knjige *Kako se kalio čelik* od Ostrovskog. Preuzeo sam joj taj kofer i tako pomogao da izbjegne hapšenje. Slično je bilo i par dana kasnije u ulici Vuka Karadžića. Ustaše su u tri grupe iz tri ulice pucale na naše ljude koji su pošli na sastanak Mjesnog komiteta. Uhvatili su Pavla Goranina koji im se legitimisao sa lažnom legitimacijom na ime Miler. Za njim i za Ratom Dugonjićem bila je izdata potjernica, pa je Pavle bio snabdjeven lažnom legitimacijom. Kroz Kašikovića ulicu dvojica ustaša su držala Pavla za ramena i gonila ga pred sobom. Ruke su mu bile slobodne. U jednom momentu on je otkopčao dugme od kaputa i naglo potrčao naprijed. Ustašama je ostao u rukama samo kaput, a Pavle je hitro bježao. Ustaše su pucale za njim, ali im nije ništa pomoglo. Pavle je opet stigao na

sastanak. Ovom sastanku su prisustvovali Iso Jovanović, Jovanka Čović, Oskar Danon i još neki drugovi. Sjećam se dobro kako se Pavle rugao ustašama oponašajući ih kako su isplazile jezičine trčeći za njim.

Već u aprilu i maju otpočeli smo da sakupljamo oružje i sve što bi moglo koristiti za ustanak koji treba pripremati. Pri Pokrajinskom komitetu za ovaj posao bio je zadužen Mahmut Bušatlija Buš. Mi smo u Sarajevu bili sakupili prilično pušaka, a najviše pištolja. Bilo je i drugog materijala, kao npr. dijelovi radio-stanice, neke nišanske sprave i slično. Na sakupljanju oružja drugovi su radili sa posebnim zadovoljstvom razgovarajući pri tome kako će uskoro početi borbe. Naše predstave o tome na koji će način otpočeti prve borbe još nisu bile jasne. Kasnije, kada je došlo do odlaska prvih drugova u okolinu Sarajeva i kada smo otpočeli sa formiranjem prvih partizanskih odreda, to nam se sve činilo prirodno i normalno.

Iako su ustaške vlasti imale u rukama cjelokupnu arhivu i kartoteku bivše jugoslovenske policije u Sarajevu, ipak nisu odmah vršile organizovano masovno hapšenje poznatih komunista. Sve do 22. juna hapsile su samo pojedine drugove koje bi uspjele da uhvate na samoj akciji ili na bazi neke denuncije. Kada je Njemačka napala na Sovjetski Savez, prišle su masovnom hapšenju. U stvari masovno hapšenje komunista su pripremale, ali vjerovatno iz taktičkih razloga, da ne bi kompromitovale pripremani napad na SSSR, nisu odmah sprovodile. Već 23. juna u 6 časova ujutro trebalo je da bude uhapšeno 99 drugova, od ranije poznatih komunista i simpatizera koje je policija vodila u svojoj evidenciji. Napravljen je takav spisak i šef policije mislio je da će odjednom imati u rukama sve partijske funkcionere. Policijska predviđanja bila su pobrkana i to im nije pošlo za rukom. U njihovoj službi radila je kao daktilografkinja Ela Momčinović koja je kucala te spiskove i koja je, iako nije bila član KPJ, otkucala jednu kopiju više i 22. juna oko 2 sata poslije podne nama predala. Sat kasnije Lepa Perović, kao sekretar Mjesnog komiteta, zakazala je sastanak gdje smo se dogovorili da odmah obavijestimo sve drugove. Za kratko vrijeme obavijestili smo sve ljude iz spiska. Javili smo im da se sklone, a da svoje ukućane upute da izjave da su već ranije kao vojnici odvedeni u zarobljeništvo ili da nisu u Sarajevu. Ovaj gest i odvažni postupak Ele Momčinović bio nam je od velike koristi. Na spisku su bili mnogi aktivni partijski funkcioneri među kojima Avdo Humo, Hasan Brkić, Pavle Goranin, Rato Dugonjić i više od polovine članova Mjesnog komiteta. Svi drugovi koji su se sklonili, izbjegli su hapšenju, jer je 23. ujutro u 6 časova svakome u stan dolazila

patrola. Manji broj drugova sa spiska nije htio da se skloni. Među ovima bili su Lulo Frković, Oto Lušić, Hajnrih Fertig, Pero Pešut i još neki. Oni su odvedeni u logore i likvidirani. Sedam dana kasnije policija je pripremila novi spisak od 20 komunista koje je ponovo naumila da hapsi, ali je Ela Momčinović donijela kopiju i toga spiska i pomogla da i ovi drugovi izbjegnu hapšenje. Razumije se, da smo mi već tada sprovodili najstrože mjere konspiracije i da je većina drugova stanovala u ilegalnim stanovima.

Vaso Miskin Crni i Milutin Đurašković išli su 22. juna u Kakanj po partijskom zadatku. U samom vozu saznali su za napad Njemačke na SSSR. S njima u vozu putovao je jedan radnik željezničke radionice koji je njima bio poznat. Vaso, oduševljen novosaznatom vijesti, otpočeo je razgovor o tome kako je ovaj njemački napad sada znak svim radnicima svijeta da ustanu u borbu protiv fašizma, a posebno za naše narode koji treba da se late oružja radi svoga oslobođenja. Međutim, čim su Miskin i Đurašković izašli iz voza u Kaknju, izašao je i onaj radnik koji ih je prijavio ustašama. Odmah su bili uhapšeni i optuženi za pripremanje sudara vozova, jer je navodno po prijavi onoga radnika Vaso u putu govorio o tome. Tako su pala u zatvor dva člana Mjesnog komiteta i dovedena u Sarajevo gdje su ih saslušavali i mučili lično zloglasni Francetić i njegovi najbliži saradnici. Oni su bili podvrgnuti najtežim mukama i izdržali torturu koja je trajala blizu dva mjeseca, a kasnije su izvedeni pred ustaški prijeki sud, ali su prije presude u zajednici sa još dvojicom drugova uspjeli da pobjegnu.

U zatvor su dospijevali i mnogi drugi partijski aktivisti i skoro svi su pokazali odlično držanje pred policijom. Pokazalo se da je Partija očeličila svoje redove koji su bili spremni na najteže zadatke i najveća samoodricanja. Među uhapšenim bilo je članova SKOJ-a koji se po držanju nisu razlikovali od svojih starijih drugova komunista. Naročito treba istaknuti junačko držanje Radojke Lakić koja je bila dodijeljena na partijski rad u Sarajevo. Ona je uhapšena sa partijskim lecima i ilegalnim materijalom u njedrima. Sa policijskim agentima se borila i na ulici i na hodnicima policijske direkcije. U policijskoj zgradi oborila je jednog agenta niz stepenište. Kada sam je mjesec dana kasnije sreo u njenoj zatvorskoj ćeliji, u koju sam kao zatvorenik upao na prevaru stražara, njene prve riječi bile su zahtjev da radimo sve što znamo da spasimo Isu Jovanovića, sekretara Pokrajinskog komiteta koji je u međuvremenu bio uhapšen. Poznato je njeno držanje u zatvoru. Drugarice, koje su s njom bile u ćeliji, pričaju kako je svima ulivala odvažnost

i vedrinu jer nije poznavala strah. Ona je u septembru, poslije bjekstva Ise Jovanovića, Vase Miskina, Milutina Đuraškovića i mene postala žrtva represalija policije koja je nju i Ašera Danona odmah strijeljala na Vracama.

Alija Hodžić, član PK SKOJ-a bio je tih dana također uhapšen. Njega su ustaše mučile i odvele u zgradu bivšeg društva Prosvjete. Ležao je u sobi na podu i tu su ga stalno držali vezanih ruku i pod stražarskom prismotrom. On je, da ne vidi stražar, savijajući ruke uspio da prekine žicu kojom je bio vezan i u jednom momentu skočio kroz staklo i zatvoren prozor sa prvog sprata zgrade. Pao je na trotoar, pa iako je bio sav razbijen, modar i krvav, umakao je policiji. Poslije par dana odmora, skriven u Sarajevu izašao je u već formirani Romanijski partizanski odred.[1] Nešto prije hapšenja Alije Hodžića, pao je u ruke policije mladi radnik, skojevac Džavid Haverić. On je bio uhvaćen od dvojice agenata u momentu kada je dijelio partijske proglase. Upustio se u borbu sa agentima, jednog agenta oborio na zemlju i oteo mu pištolj. Nažalost, nije znao rukovati pištoljem. Agenti su ga potom savladali i podvrgli najvećem mučenju. Najbržim postupkom izveden je pred ustaški prijeki sud koji je tada uveliko »radio«. Osuđen je na smrt. Odbio je Pavelićevo pomilovanje i strijeljan je na Vracama 1941. godine. U Sarajevu se poslije prepričavalo o njegovom junačkom držanju prilikom strijeljanja. Klicao je Partiji i narodu i prijetio ustašama da će ga njegovi drugovi osvetiti.

Ustaška policija je u julu mjesecu došla u stan Mihajla Popovića, radnika Željezničke radionice, člana KPJ, da izvrši premetačinu, jer je na neki način saznala za njegovu aktivnost. Popović je stanovao u Kovačićima, u Travničkoj ulici, u zasebnoj kućici ispod Jevrejskog groblja. U njegovom stanu nalazila se i tehnika Pokrajinskog komiteta. U tehnici su se u tom momentu nalazili Đuro Pucar Stari, koji je ispred Pokrajinskog komiteta došao da obiđe rad, i Ferid Čengić. Pucar je prevario agente i na vješt način izbjegao iz kuće, a Mihajla Popovića, njegovu sestru Staku i Čengića policija je uhapsila i podvrgla mučenju. Popović je bio mlad i neiskusan partijski radnik. Odolijevao je nekoliko dana mučenju, a potom je izjavio da je tehniku vodio i u njoj radio Šalom Albahari, službenik, koji je u to vrijeme bio u zatvoru, uhapšen kao Jevrejin. Šalom je bio član Partije, ali nije imao nikakve veze sa tehnikom, niti je bio u ma kakvoj vezi sa Popovićem. Popović je vidio njega u zatvoru pa je smatrao da će tereteći njega izbjeći pro-

[1] Alija Hodžić je maja 1942. godine uhvaćen kao ranjenik sa amputiranom nogom u bolnici u selu Brnjic kod Zenice, gdje su ga ustaše mučile, a odatle odvele u logor Jasenovac i tamo ga ubile.

valu u partijsku organizaciju. I Popović i Albahari su poslije torture izvedeni pred prijeki sud i osuđeni na smrt strijeljanjem. Šalom je poslije izricanja presude uspio da pobjegne iz ruku stražara iz sudske zgrade. Istrčao je na ulicu i izmakao sklonivši se u neko dvorište, ali su ga ipak stigli i uhvatili. Istog dana, 8. avgusta, strijeljani su obojica na Vracama.

Do jula i avgusta ustaška policija uhapsila je blizu dvije hiljade građana. Oni su hapsili sve što je bilo pošteno i patriotsko; poređ komunista najviše je bilo Srba i Jevreja. Poznati zatvor »Hasan-kula« kod Vijećnice postao im je tijesan. Pretvorili su zgradu bivše pravoslavne bogoslovije u ogromnu hapsanu, a veliki zatvor okružnog suda u pravosudnoj palati bio je također prepun. Stanje u zatvorima je bilo nesnosno. U nekim sobama nalazilo se i po 40 zatvorenika. Niko se u gradu nije osjećao sigurnim. Ustaški tipovi vrebali su ulicama i unosili u narod opšti strah.

Nekoliko dana poslije 4. jula, kada je CK KPJ donio odluku o dizanju ustanka, došao je u Sarajevo Svetozar Vukmanović Tempo kao delegat CK KPJ za pomoć pri sprovođenju ustanka na teritoriji Bosne i Hercegovine. Mi smo u to vrijeme Tempa konspirativno zvali »Drug Dugački«. Poslije održanog sastanka sa Pokrajinskim komitetom Tempo je održao 13. jula i sastanak sa Mjesnim komitetom. Prisutni su bili pored Tempa, Iso Jovanović kao sekretar PK, Lepa Perović, sekretar MK i članovi MK Pavle Goranin, Jovanka Čović, Vladimir Perić Valter, Esad Čengić, Ivica Tvrtković i Nisim Albahari. Sastanak je održan na dva mjesta. Započeli smo u jednoj zgradi na Mejtašu u vrhu Dalmatinske ulice, ali smo zbog sumnjivog kretanja nekog agenta oko kuće prekinuli i nastavili sa sastankom u ulici Kralja Tvrtka. Na ovom sastanku objašnjena nam je historijska odluka CK KPJ o dizanju ustanka i o novom načinu borbe i zadacima kakvi predstoje. Tempo je izlagao o potrebi vršenja diverzija u svim važnijim preduzećima koja služe neprijatelju u ratne svrhe. Posebno je bilo govora o potrebi besprekorne discipline u izvršavanju zadataka bez čega se ne može računati u siguran uspjeh. U okolini Sarajeva odmah će se pristupiti formiranju partizanskih odreda u koje treba iz preduzeća slati najbolje ljude i radnike. Sjećam se kako je Tempo, pošto je saslušao izvještaj svih prisutnih članova MK, rekao slijedeće: »Od danas smo svi vojnici i borci. Za svaki neizvršeni zadatak Partija će podvrgnuti svakoga najstrožoj odgovornosti i kazni«. Pristupio je ispitivanju svakog pojedinca gdje radi, pa obraćajući se Ivici koji je radio u Željezničkoj radionici, saopštio mu da sva važnija postrojenja u Radionici i Ložionici treba da idu u vazduh. Rekao mu je da će dobiti

paklenu mašinu i ostalo što treba i da će mu on posebno dati potrebna uputstva. Pitao ga je koliko ima članova Partije u Radionici i Ložionici. Ovaj je odgovorio da ih ima 8, a kada se Tempu učinilo da je malo, interesovao se za broj simpatizera. »Simpatizera ima jako mnogo, preko 500« — rekao je Ivica. Odmah se vidjelo da je Ivica jako uplašen i da preko njega ta diverzija neće lako ići. Uostalom, to je Ivici bio prvi sastanak u Mjesnom komitetu, jer on ranije nije bio član komiteta. Drugovi iz Željezničke radionice preko kojih je ovaj zadatak trebalo izvršiti također nisu najbolje odabrani, pa su zbog uplašenosti otezali. U vezi s tim došlo je do suspendovanja partijske ćelije u ovom preduzeću i do obrazovanja nove organizacije. Nova organizacija bila je sastavljena od vrlo mladih, ali dobrih drugova. Podmetanje paklene mašine pod postrojenja i lokomotive koje su se tamo nalazile, nešto kasnije, izvršio je Salko Gozo, radnik Ložionice, rodom iz Mostara. Njega su prilikom njegovog povratka iz Trebevićkog odreda uhvatile ustaše i strijeljale. O njegovom strijeljanju ustaše su izdale posebne plakate.

U vezi sa ustankom Partija je odmah svoje odluke počela sprovoditi u djelo. Već sutradan pošli su prvi drugovi iz Sarajeva radi organizovanja ustanka i formiranja prvih partizanskih odreda u bližoj okolini Sarajeva. Organizovanje odreda trebalo je da se oslanja na partijsku organizaciju na terenu, tamo gdje je ona postojala. Najveći polet ustanka bio je na Romaniji, jer se oslanjao na partijsku organizaciju koja je uživala veliki ugled u narodu, naročito na Glasincu. Obrazovan je vojni štab sarajevske oblasti čiji je komandant bio Slobodan Princip Seljo, a komesar Hasan Brkić. Ovaj štab smjestio se u selu Luka u okolini Crepoljskog i imao je zadatak da koordinira i rukovodi svim odredima koji su bili u formiranju.[2] Ti prvi odredi brojali su 10 do 20 ljudi, ali su se za nekoliko dana tako povećali da smo pristupili obrazovanju četa i bataljona. Nakon dva mjeseca u okolini Sarajeva formirano je nekoliko odreda koji su u septembru i početkom oktobra dobili svoja imena (Romanijski, Kalinovički, Zvijezda, Jahorinski). Oni su bili moćna snaga koja je zadala strah i brige ustašama i Nijemcima ne samo u Sarajevu već i u okolini. Pored navedenih odreda postojao je i veliki broj samostalnih četa. Na Romaniju su pošli Pavle Goranin i Slaviša Vajner Čiča koji su u zajednici sa Grujom Novakovićem i Perom Kosorićem za vrlo kratko vrijeme obrazovali nekoliko četa na širokom rejonu Romanije.

[2] U prvim danima ustanka odredom smo nazivali svaku vojnu grupu koja je bila u stanju da vrši vojničke zadatke bez obzira na njihov broj.

Akcije su otpočele u Žljebovima, Sokolcu, Palama, Mokrom, okolini Prače i Rogatice i u Han-Pijesku. Brzo je oslobođena velika teritorija. Uz pomoć druga »Selje« partijska organizacija na Vrelu Bosne bila je oslonac za organizovanje Igmanske čete. Danilo Štaka, Grujo Soknić, Sekula Karabatak i drugi bili su oni koji su otpočeli sa okupljanjem ljudi za ovaj odred. Kasnije se Igmanska četa uključila u Kalinovički odred za čije je formiranje Partija uputila Borišu Kovačevića Šćepana, člana Pokrajinskog komiteta. U Kalinovički kraj su nešto kasnije upućeni sa Romanije Rade Hamović, Pero Kosorić, Slobodan Kezunović i još neki drugovi.

Za formiranje Trebevićkog odreda upućeni su Ramiz Sladić, Srećko Goranin, Kazo Franković, Tomo Međo i Mento Eskenazi. U početku se pokazalo da ovaj odred nije mogao da se održi. Poslije prvog neuspjeha u jednoj borbi neki drugovi su se vratili u Sarajevo, ali je ponovo došlo do formiranja Trebevićke čete koja se učvrstila nakon pobjedonosne akcije nad ustaško-domobranskim garnizonom na Jahorini u kojoj su već učestvovali i drugovi, upućeni sa Romanije.

Uspješnim akcijama isticala se i Crnovrška četa u neposrednoj okolini Srednjeg i Vogošća. Ova četa u zajednici sa Crepoljskom i Skakavačkom, kao i Drugom crnovrškom četom imala je odlučujući značaj za formiranje odreda »Zvijezda«. Odred »Zvijezda« formiran je od ovih četa, zatim od dviju četa Vareškog bataljona i Semizovačkog odreda, odnosno Paljevskog odreda i Visočke čete. Odred se oslanjao na veliki broj ljudi na terenu među kojima su se isticali Radovan Šućur i Tripko Đokić iz Vogošća, Slavko Kojić iz Srednjeg i Tomo Mendeš, radnik iz Vogošća. Iz Sarajeva su na ovaj teren poslani da rade Vojo Ljujić, Oskar Danon (»Jovo Cigo«), Ervin Salcberger Stanko i još znatan broj radnika. Ovi su drugovi povremeno bili i komandanti odreda »Zvijezda«, dok je stalno komesar bio Hasan Brkić Aco.

U okolinu Semizovca upućeni su: Rato Dugonjić i Nisim Albahari, a nešto malo kasnije i Joso Radić, radnik Željezničke radionice. Mene je u ovaj kraj prebacio Vidoje Koprivica, član KPJ koji je radio u Željezničkoj radionici a živio u selu Crnotina. S njime me je povezao Dane Olbina.

Istoga dana (14. jula) sa mnom je trebalo da pođe i književnik Eli Finci koji nije došao u zakazano vrijeme na mjesto sastanka sa Danom Olbinom i Vidojem Koprivicom. Kasnije sam saznao da je on toga dana otputovao u Dalmaciju i da je preko tamošnje organizacije otišao u partizane. Bilo je predviđeno da Eli Finci kao rezervni oficir bude vojni rukovodilac Semizovačkog odreda, ali događaji su se, međutim, drugačije

odvijali. U Crnotini sam zatekao Ratu Dugonjića, koji se tamo nalazio nekoliko dana ranije zbog ustaške potjernice za njim. Rato je bio smješten u kući Vidoja Koprivice u kojoj je živio i Vidojev stariji brat Mile. Mile je također radio i pomagao u prvim zadacima oko okupljanja ljudi, ali je Vidoje bio daleko odaniji i sa više žara učestvovao u svakom zadatku. Mi smo oko 12 dana radili na okupljanju prvih ljudi za borbu i pripremanje naroda za ustanak. U tom poslu naročito su nam pomogli braća Staniša i Stevan Lemez iz sela Ahatovića. Staniša je bio prosto oduševljen našim dolaskom. Njega je neko prije toga prokazao da je sklonio mnogo oružja i municije prilikom kapitulacije jugoslovenske vojske, pa su ustaše došle u selo, strašno ga zbog toga tukle i mučile da pokaže gdje je sklonio oružje. Natjerali su ga da sam sebi iskopa raku, ali on ipak nije otkrio oružje. Njegovim oružjem naoružala se dobrim dijelom prva naša grupa od devet drugova. Imao je sklonjenih 8 pušaka, tri pištolja i dva sanduka municije. Ustaše ga tada nisu ubile, ali je kasnije ubijen od četnika.

Poslali smo poziv Janku Balordi, član KPJ, i Manojlu Popiću, član SKOJ-a, obadvojica studenti, koji su živjeli u blizini Podlugova, da izađu u Semizovački odred. Oni su odmah izašli. Manojla Popića smo toga dana primili u Partiju. Prisustvo ovih drugova među nama bilo je od velikog značaja, a kao što je poznato obojica su se u toku narodnooslobodilačkog rata istakli, poginuli i proglašeni za narodne heroje. Dana 27. jula odlučili smo da pođemo u prvu akciju na uništenje žandarmerijske stanice u Podlugovima i da zapalimo zalihu ulja i goriva koje se tamo nalazilo u staničkom skladištu. Nas devetorica smo se sastali u noći između 27. i 28. jula na brdu Krstac i odatle pošli nešto poslije pola noći. Preko rijeke Bosne prešli smo uski viseći most i produžili pravo željezničkom prugom.

Noć je bila tamna i padala je sitna kiša. Kada smo stigli u Ilijaš, susreli smo se sa ustaškom patrolom. Ustaše su bile iznenađene i nisu znale ko ide. Pretpostavljale su da su domobrani. Mi smo odmah otkočili puške, a oni su povikali: »Ovdje je ustaška patrola, ne pucaj!« Mi smo opalili par metaka i jedan ustaša je pao. Druga dvojica su skočila u stranu i jedan od njih je povikao: »Šta vam je, jeste li poludjeli?« na što je Relja Bošković, odličan omladinac, iz naših redova, ispalio metak u njegovom pravcu i rekao: »Evo šta je!« Ranjen od metka pao je i ovaj ustaša. Istovremeno se u susjednoj baraki ugasila lampa i otpočela je na nas velika paljba. To su bili Nijemci. Mi nismo znali da se tu u Ilijašu nalazi jedan vod njemačke vojske koji je čuvao neko skladište i materijal firme

Jugočelik. Nastala je kratka borba u kojoj su Nijemci bili nadmoćniji. Mi smo, na sreću, imali pružni nasip, te smo uz njegov zaklon nakon pet-šest minuta izvršili povlačenje i vratili se preko mosta u pravcu Crnotine. Namjeravani zadatak napada na Podlugove bio je na taj način ometen. Ipak je ova borba, koja je istovremeno bila prvi oružani sukob, između naših odreda i neprijatelja, imala velikog odjeka. Poslije ove borbe Semizovački odred je brzo narastao, a tome je doprinosio i ustaški teror. Ustaše su neposredno iza ove akcije strijeljale oko 30 Srba, većinom iz porodice Čelik. Ustaše su mislile da će brojnim ubistvima zaplašiti narod, ali se narod kroz ta njihova zlodjela uvjerio u njihove zločinačke ciljeve i u partizanskim odredima vidio jedine svoje zaštitnike.

Svi partizanski odredi imali su čvrstu vezu sa partijskom organizacijom u gradu Sarajevu. Postojali su stalni kanali preko kojih su izlazili mnogi ljudi i stupali u okolne odrede, a iste te kanale koristili su kuriri koji su nosili poštu i druge izvještaje za Pokrajinski komitet dok se on nalazio u gradu. Na ovom zadatku proslavili su se kuriri Avdo Hodžić i Mustafa Dovadžija, mladi radnici koji su na desetine puta izlazili i silazili u grad. Oba su proglašeni narodnim herojima, jer su neustrašivo vršili svoje zadatke. Oni su često pratili Tempa i druge odgovornije partijske funkcionere kada su ovi iz Sarajeva izlazili u odred ili kada su se vraćali u grad. Pomenuću jedan slučaj hrabrosti naših kurira. Mustafa Dovadžija i Moco Salom sišli su u grad i preko noći se smjestili u jednu kuću na Bjelavama. Policijski agenti su na neki način saznali za njih. Nekoliko agenata opkolilo je kuću i udaralo na vrata da im se otvori. Dovadžija je pogledao kroz prozor i uvjerio se da sa svih strana stoje agenti. Tada je izvadio svoj veliki pištolj »mauzer« koji je mogao da daje brzu paljbu i osuo vatru po agentima. Agenti su se povukli, a Dovadžija i Salom, pošto su tako »pročistili teren« skočili kroz prozor i umakli.

Kurirsku službu Oblasnog štaba za Sarajevsku oblast vršio je jedno vrijeme Krsto Košarac iz sela Luke, stari seljak koji je silazio u grad sa natovarenim konjem drva. On je bio član Partije i jako voljen u narodu.[3] Veze sa Sarajevom imale su veliki značaj i radi doturanja sanitetskog i drugog materijala koji je trebao partizanskim odredima i okružnim komitetima koji su formirani i čiji se teritorijalni domen poklapao sa teritorijom odreda.

Kolika je snaga partizanskih odreda u okolini Sarajeva bila pri koncu 1941. godine najbolje govori činjenica da su se

[3] Njega su u aprilu 1942. godine ubili četnici u blizini Srednjeg.

Tempo i drugi rukovodioci nosili ozbiljnom mišlju da izvršimo napad na Sarajevo. Fašističke snage u Sarajevu bile su preplašene, a naše patrole svakodnevno su dolazile do najbliže periferije grada i pripucavale na okolne straže. Dijelovi Romanijskog odreda silazili su do Kozije ćuprije; Crepoljska četa je jednom prilikom rastjerala stražu kod malte na Sedreniku i iz malte zaplijenila pisaću mašinu i drugi materijal koji joj je trebao. Crnovrška četa je u više mahova silazila i vršila akcije na Lahu kod sadanje bolnice Jezera, a Igmanska je često djelovala na Ilidži i Vrelu Bosne. Svi odredi oko Sarajeva brojali su nekoliko hiljada partizana i sa tom snagom moglo se računati na uspjeh u akciji na Sarajevo. Od ove akcije moralo se odustati, jer je u decembru došlo do unutarnje nesigurnosti i kolebanja u našim jedinicama radi četničke izdaje i rovarenja.

Nisim ALBAHARI

USTANAK U JUŽNOJ LICI

U bivšim srezovima donjolapačkom i gračačkom (današnje opštine gračačka, donjolapačka i srpska) živjelo je prije rata oko 50 000 stanovnika, što je predstavljalo četvrtinu čitave Like. Oko 80% bilo je Srba, a oko 20% Hrvata. U srezu gračačkom je bilo 5 opština (Zrmanja, Gračac, Lovinac, Bruvno i Mazin), a u donjolapačkom 2 opštine: Donji Lapac i Srb. Kao čitava Lika, i ova dva sreza su bila ekonomski pasivna.

Kao i u ostalim krajevima Like i ovdje su postojale razne organizacije i društva (Soko, križari, četnici, Seljačka sloga, Seljačko kolo i dr.) i vladali uticaji raznih građanskih, režimskih i opozicionih stranaka (JNS, JRZ, SDS, HSS).

Organizacije KPJ počinju se formirati 1937. (u Donjem Lapcu) i 1939. godine (u Gračacu). I jedan i drugi kotar su pred rat imali kotarski komitet KP; uticaj partijske organizacije počeo se osjećati na svim poljima. U Gračacu je u SDS radilo 6 članova KP, u sokolskom društvu komunisti su bili na odgovornim mjestima. Preko Seljačkog kola formirane su razne kulturne i diletantske grupe, davani su komadi sa naprednim sadržajem. U Donjem Lapcu je bio nešto slabiji rad Partije i uticaj na mase. U opštini Srb, gdje nije bilo partijske organizacije, napredniji ljudi su držali u svojim rukama sokolsko društvo, imali svoju omladinsku simpatizersku grupu itd.

OKUPACIJA I ZVJERSTVA USTAŠA

Nakon kapitulacije mobilisano ljudstvo se razbježalo kućama, noseći dobar dio oružja. Koliko je oružja odneseno teško je utvrditi. Izgleda da je u opštinu Srb doneseno nekoliko puškomitraljeza i preko 100 pušaka.[1] U čitavom lapačkom srezu

[1] U mom izvještaju Okružnom komitetu za Liku 19. jula 1942. godine navodi se »u srbskoj opštini bilo je 127 pušaka, 3 puškomitraljeza,

izgleda da je bilo preko 200 raznih vojničkih pušaka i oko 7—8 puškomitraljeza. U gračačkom srezu moglo je biti nešto više oružja — oko 300 raznih pušaka i oko 10 puškomitraljeza.

Prve borbe sa ustašama na teritoriji ova dva kotara vođene su već u toku aprilskog rata i kapitulacije stare jugoslovenske vojske.

Još prije okupacije ustaše su počele da se okupljaju i organizuju. Jedna grupa ustaša iz Gudure i Lovinca došla je 8. aprila do stanice Gračac, zauzela je i produžila prema Gračacu radi preuzimanja vlasti. Međutim, komunisti i masa ljudi iz Gračaca i okolnih sela koji su se tu tada našli, kao i neki dijelovi vojske, razbili su ovu ustašku grupu.

Jedan talijanski motorizovani korpus zauzeo je Gospić 13. aprila, a sutradan Gračac, dok je jedan drugi talijanski brzi korpus došao 17. aprila u Bihać, a nekoliko dana poslije toga pošao prema Lapcu i Srbu, za Zrmanju i Knin. Talijani su ostavili u Gračacu garnizon od oko 1 000 ljudi.

Ustaše su svoju vlast uspostavile prvo u Gračacu, zatim u Bruvnu, Lovincu (srez gračački) i Boričevcu (srez lapački). U ovim mjestima formirane su ustaške posade. Stara vlast u srezu Donji Lapac se raspala. Na čitavoj teritoriji formirane su ustaške žandarmerijske stanice: u Gračacu, Bruvnu, Gornjoj Ploči, Zrmanji, Lovincu, Donjem Lapcu, Nebljusima, Doljanima i Srbu. U svakoj je bilo po 5—6 žandarma, a negdje i više od 10. Prva briga ustaša bila je da se prikupi oružje od ljudi koji su ga donijeli iz bivše vojske. U Bruvnu i Suvaji predat je po jedan puškomitraljez i izvjestan broj pušaka.

Istrebljenje Srba iz ova dva sreza, kao i iz ostalih krajeva na teritoriji NDH, vršeno je po planu: nastojalo se da se prvo poubija inteligencija, zatim svi viđeniji ljudi, a kasnije i ostali narod. Međutim, uporedo s tim organizovanim načinom ubijanja, počeli su da ubijaju Srbe i pojedini pljačkaši, a zatim su čitave rulje ubijale sve odreda. Prva hapšenja su izvršena sredinom juna, odmah po dolasku ustaša iz Gospića, a masovna hapšenja krajem juna. Početkom i u toku jula uništavana su čitava sela i zaseoci.

Tako su u selu Mišljenovcu (srez Lapac) 21. juna uhapsili i otjerali 15 ljudi, a iz Gajina otjerali 19 ljudi; 2. i 3. jula su otjerali iz sela Nebljusa 43 lica, među njima i mnogo djece. Ustaše su 1. jula zapalile selo Donju Suvaju i pobile preko 250 stanovnika (u uništenju sela učestvovalo je oko 150 ustaša, oko

97 bombi i municije na pušku po 30 metaka«. U podacima koji su prikupljeni poslije rata, 1951. godine, stoji da je u opštini bilo pred ustanak 6 puškomitraljeza (Kaldrma, Osredci, Kupirovo, Kunovac, Gornji Srb i Gornja Suvaja).

100 domobrana iz Gospića i pomoćni ustaški odred iz Bihaća, nepoznate jačine), a 2. jula zapalili dobar dio sela Osredaka i ubili 24 čovjeka i žene. Zapaljeno je i selo Bubanj i pobijeno preko 60 lica, itd.

REAGOVANJE NARODA

Poslije kratkotrajnog aprilskog rata zavladali su neizvjesnost i strah šta će sve preduzeti nova vlast. Međutim, sve dok nisu počela masovna uništenja, do bježanja iznakaženih ljudi iz jama, koji su bili živi svjedoci ustaških zločina, preovladavalo je u narodu vjerovanje u neki zakonit, normalan, pravedan odnos nove države prema njemu. Kad su sredinom juna pale prve žrtve, a naročito kad su počela masovna istrebljenja, narod je počeo da se povlači u zbjegove po šumama. Obrazovani su logori: gotovo svaki zaselak, svako selo imalo je svoj logor u najbližoj šumi. Tu su se ljudi skupljali preko dana, a noću bi se neki, a gdje je opasnost bila manja i svi, vraćali kućama.

Širili su se najfantastičniji glasovi. U početku: kako u Bosni naša vojska sa generalom »Brkom« pruža otpor i junački se bori. Kasnije su ionako strašni ustaški zločini još više uveličavani. Kad je počeo rat između Njemačke i Sovjetskog Saveza i kad je počeo intenzivniji rad komunista, govorilo se o ruskim padobrancima. Čak je i jedna žandarmerijska patrola išla da ispituje da li su se na Čemernici zaista spustili padobranci. Međutim, manje je bilo onih koji su govorili o potrebi borbe, sve dok se nije osjetio jači uticaj komunista.

Lapačka partijska organizacija, koja je pred rat brojala 7, ostala je sa 4 člana. Sekretar Kotarskog komiteta Pejo Žunić bio je u junu uhapšen od ustaša. Zbog toga partijska organizacija nije radila, niti je imala veze sa Okružnim komitetom.[2]

Gračačka organizacija, koja je bila brojnija od lapačke, isto je tako bila privremeno obezglavljena. U periodu kapitulacije, sekretar Kotarskog komiteta Gojko Polovina se sklonio kod svoje kuće u Dobroselu, a neki članovi su se prebacili na teritoriju koju su držali Talijani.

Ustaše su vrlo intenzivno tragale za svim komunistima. Komunisti iz Gračaca pokušali su nekoliko puta da uhvate vezu sa Gospićem ili Zagrebom, ali veze nisu mogle biti uspostavljene, jer stare »javke« nisu više važile, a za drugovima iz

[2] Za vezu sa Gračacom i Lapcem bio je određen član OK Nedeljko Žakula, koji se prebacio u Beograd i kasnije poginuo kao komesar Kosmajskog odreda.

OK, koji su bili poznati komunisti, ustaše su tragale na sve strane, pa su se i oni sklonili u šume.

Prvi oružani otpor ustašama (ne računajući onaj u aprilu) na teritoriji ova dva sreza bio je 27. ili 28. juna.[3] Toga dana su ustaše u Drazi Lukića, u opštini Zrmanja, uhapsile Simu Lukića, bivšeg podoficira, i povele ga sa sobom. Dane Lukić je na njih bacio bombu i ustaše su pobjegle. Poslije ovog slučaja došao je vod vojnika, ubio jednu djevojku i dva čovjeka i zapalio nekoliko kuća (vjerovatno zbog ovog događaja, u izvještaju komandanta kopnene vojske NDH od 1. jula stoji da se »vijesti o vidovdanskom ustanku nisu obistinile, osim u Lici«).

Mnogobrojni su bili individualni slučajevi otpora. Jedan od takvih bio je slučaj Marka Rastovića, iz gračačke opštine, koji je, prema neprijateljevim dokumentima, govorio da ustaše mogu požnjeti bijela žita, a kukuruz neće obrati, jer će biti poubijane zajedno s Talijanima koji se nalaze u Gračacu. Zato je bio uhapšen, ali je pred ustaškom stanicom iznenada zgrabio nož i ustašu koji ga je sprovodio ubo u obje butine. Pritrčale su druge ustaše, Rastović se istrgao i počeo da bježi psujući NDH, ali je ubijen.

Krajem maja NDH je formirala svoju vojsku. U Otočcu je formirana 12. pješadijska pukovnija, čija je 2. bojna dislocirana u Gospiću; 15. pješadijska pukovnija bila je dislocirana u Kninu. Talijani su napustili Gračac 14. i 15. jula po dogovoru o razgraničenju između NDH i Italije.

PRIPREME ZA USTANAK U OPŠTINI SRB

Poslije raspada stare Jugoslavije u gračački i lapački srez vratio se veliki broj porodica i pojedinaca: bivših podoficira, sezonskih radnika, žandarma, đaka, službenika i po koji oficir. Od njih smo samo Sava Mileusnić i ja bili članovi KPJ, a Milan Šijan kandidat. Istina, većina ovih drugova je odranije bila povezana sa radničkim pokretom. U Donji Lapac je došao i major bivše vojske Boško Rašeta, kasnije četnički vođa.

Grupa iz opštine Srb dobila je jedan letak CK KPJ ili KPH[4]. U letku je stajalo da predstoje veliki događaji, da sa-

---

[3] Po arhivskoj građi sreza gračačkog — 27. juna, a po Iliji Radakoviću — 28. juna.

[4] U mom članku »Razvitak NO borbe u srezu donjolapačkom«, pisanom 1951. god. za istoriju ovog sreza, kaže se da se radi o poznatom aprilskom proglasu CK KPJ. Međutim, ovo nije dokazano. Ne zna se ni kako je letak došao u Srb. U mom izvještaju OK od 19. VII 1942. stoji da je letak dobijen od Milana Tankosića, što takođe nije dokazano. Po-

dašnja kapitulacija nije kraj borbe, da komunisti treba da se pripremaju za veliku borbu itd.

Na osnovu orijentacije iz letka formiran je početkom juna u opštini Srb Revolucionarni odbor[5]. Odbor je u početku imao 5, a kasnije, početkom jula, 4 člana. U odbor su ušli: Milan Šijan, Dušan Mileusnić, Vojislav Mileusnić i ja. Zadatak odbora je bio: prikupljanje oružja, povezivanje naroda, priprema za borbu.

Skoro po svim selima opštine Srb bili su organizovani odbori seljaka, koji su brojali po 3—5 ljudi. U odbore su birani simpatizeri i najpovjerljiviji ljudi, koji su imali zadatak da popišu oružje, municiju, ljude, a takođe da imaju u vidu izrazite protivnike i špijune.

Odbor je kao glavni zadatak postavio povezivanje s partijskom organizacijom. Ispitivane su mogućnosti povezivanja sa ostalim krajevima Like i sa Bosnom. Šijan se negdje u prvoj polovini juna prebacio u Kulen-Vakuf, gdje je našao neke drugove (Kulenovića, Bibanovića), ali oni nisu imali partijsku vezu. Uputili su ga na Iliju Došena u Bosanski Petrovac. Kasnije smo pokušali da uhvatimo i vezu sa Gračacom, ali bez uspjeha. Sredinom juna uhvaćena je veza sa drvarskom partijskom organizacijom. Vezu je donio Pero Morača, zagrebački student, član KP, koji se poslije okupacije prebacio u Drvar.

U početku odbor nije imao pravilnu predstavu o predstojećim događajima. On nije imao u vidu da predstoji narodnooslobodilačka borba, da osnovna forma borbe treba da budu partizanska dejstva, već je govorio o svjetskoj revoluciji, misleći pri tom da će narodi porobljene Evrope, i posebno njemački narod, ustati, zbaciti fašizam i uspostaviti socijalizam.

Od 20. juna do početka ustanka odbor je razvio vrlo veliku aktivnost. Popisano je oružje, narodu je objašnjavano da oružje ne predaje, već da ga čuva, jer će mu uskoro trebati. Poslije prvih hapšenja i ubijanja narodu je objašnjavano da treba da bježi u šume i organizuje logore. Nakon napada Njemačke na SSSR jedna grupa drugova došla je do radio-aparata (Boško i Perica Marić) i instalirala ga u planini Uilici kod Tiškovca. Odbor je organizovao slušanje vijesti, zatim su te vijesti pisane rukom i slate po selima. U situaciji kad su oči naroda bile uprte na sovjetsko-njemački front, vijesti koje je odbor slao značile su vrlo mnogo; one su se čitale, prepričavale,

---

stoji verzija da je letak dobijen iz Gračaca, pa od Peje Zunića i drugo. Sigurno je to da je letak imao dvije stranice (1 list) i bio pisan latinicom, na geštetneru. Vjerovatno potiče od CK Hrvatske.

[5] Po nekim podacima: Inicijativni revolucionarni odbor.

širile. Neke od tih vijesti dopirale su čak do najudaljenijih sela opštine lapačke.[6]

Vijesti s fronta nisu bile dobre, ali je odbor uspjevao da one ne pokolebaju moral naroda. One su podizale moral i činile da narod govori o skoroj buni, o ustanku. Jer odbor nije jednostavno prepisivao ono što je čuo na radiju, već je davao svoj komentar. Koliko se sjećam ovakvih vijesti poslato je možda 4—5. U početku su pisane rukom, a kasnije na mašini. Za to kratko vrijeme uradilo se mnogo. Drugovi iz odbora, a ništa manje od njih i Danić Damjanović, Ilija Radaković, Branko Desnica i drugi, bili su neumorni. Prevaljivali su dnevno i po 20—30 km, danju ili noću, po stranputicama, u stalnoj opasnosti da ne presretnu ustaše ili žandarme, samo da bi došli na sastanak i ljudima objasnili nove događaje na sovjetsko-njemačkom frontu, da bi podigli moral tamo gdje je on bio pokoleban.

Poslije prvih masovnih ubijanja strah je obuzeo ljude po logorima i zbjegovima. Prezalo se od svakog grma, bježalo od nepoznatog čovjeka. Logor bi živnuo samo kad bi se pojavio neko iz odbora ili od onih koji su u tim vremenima bili najaktivniji.

Pošto su bivši političari iz ovog kraja pobjegli u Dalmaciju, to je u ovo vrijeme narod bio jedinstven: većina je bila za borbu, a to znači za borbu pod rukovodstvom komunista, jer drugih snaga koje bi povele borbu nije bilo. Ovakvo raspoloženje je stvoreno zahvaljujući intenzivnom radu odbora.

Međutim, čitav mjesec dana nije bilo veze s partijskom organizacijom u Drvaru, a za to vrijeme nisu uhvaćene veze ni s ličkom partijskom organizacijom. Odbor je smatrao da treba da se ponovo poveže i primi nove direktive. Zbog toga smo Dušan Mileusnić i ja riješili da se prebacimo u rejon Drvara i da uhvatimo vezu s partijskom organizacijom preko braće Milutina i Pere Morače. Preko sela Hrnjadi i Bastasa stigli smo 19. jula u zaselak Grubarski Naslon, a sutradan je održan sastanak Sreskog komiteta KP Drvara na Kamenici. Sastanku su prisustvovali: Ljubo Babić, vojni povjerenik Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu, Milkan Bauk, Nikola Kotle, Vaso Trkić, Milan Bursać, zatim sekretar SKOJ-a, rodom iz Kamenice (imena se ne sjećam), Milutin Morača i nas dvojica.

Na ovom sastanku nije data orijentacija na partizanski način ratovanja — na diverzije, manje akcije i dr. — već na opšti oružani ustanak. Mi iz Like informisali smo poslije sastanka Ljubu Babića o toku priprema za ustanak i opštini Srbu

[6] Neke su vijesti doprle u rukopisu čak do sela Nebljusa, oko 70 km od mjesta gdje su slušane.

i Zrmanji i dogovorili se da ustanak izbije jednovremeno na znak iz Drvara. Pretpostavljalo se da će trebati još oko mjesec dana za pripreme.

U Zavlaku smo se vratili 21. jula. Zavlaka je izabrana za sjedište odbora jer je odatle bila laka veza sa Drvarom, blizu je bio radio i lakše se mogle slušati i umnožavati vijesti. To je bilo dosta zabačeno selo, udaljeno od komunikacija i najbližih ustaških i žandarmerijskih stanica, a tu su se nalazili dobro naoružani i za borbu spremni Zavlačani i Kaldrmljani i, najzad, lakše su bile veze sa drugovima iz Zrmanje.[7]

Odmah po našem povratku formirano je deset gerilskih odreda: osam u srpskoj i dva u zrmanjskoj opštini. U opštini Srb formirani su odredi u: Brotnji, Suvaji, Neteki, Osredcima, Kunovcu sa Kupirovom i Potkrajem, Podurljaju sa Srbom, Zavlaci, Kaldrmi i Dugopolju. Najvjerovatnije je da je osmi odred bio u Donjem Tiškovcu.

U zrmanjskoj opštini bila su dva odreda: Otrićki (sa Glišom Ćukom i Ilijom Radakovićem) i Zrmanjski.

Određeni su komandiri gerilskih odreda, a u nekima, gdje su bili pogodni ljudi, određeni su i komesari. Komandira je bilo lakše odrediti, jer su to bili ljudi s kojima je ranije održavana veza i koji su se već afirmisali kao rukovodioci sela. Teže je bilo odrediti političke rukovodioce, jer se tražilo da oni budu politički izgrađeni, komunisti, a takvih je bilo vrlo malo. Prvi komesari bili su Branko Desnica i Ilija Radaković.

U ovo vrijeme je naš Revolucionarni odbor postao Štab gerilskih odreda, a kasnije, poslije prvih naređenja iz Drvara — Štab gerilskih odreda za Srb i okolinu.

Odbor je 24. jula uhvatio vezu s Gojkom Polovinom, sekretarom Kotarskog komiteta KP za Gračac, koji se krio u okolini Dobrosela. Dušan Mileusnić i ja smo se sastali s Polovinom u planini Kozjači, kod Dobrosela, i pošto nam je ovaj rekao da je sekretar KK za Gračac, obavijestili smo ga o pripremama za ustanak, o svojoj vezi sa Drvarom.

Idućeg dana sva trojica smo krenuli ka Srbu. Polovina je krenuo s nama, jer se od Srba mogao lakše povezati sa Gračacom. Zaustavili smo se u selu Nadurljaju. Ja sam krenuo u štab u Zavlaku, a Polovina i ostali su se zadržali u Nadurljaju. Polovina je poslao Milana Šijana za Gračac da obavijesti gračačku partijsku organizaciju o ustanku i da joj preda direktive. Tražio je da pronađe i dovede u Nadurljaj Nikolu Krajinovića ili nekog od Munižaba.

---

[7] Već u junu uhvaćena je veza s jednom grupom Zrmanjčana čiji su rukovodioci bili Glišo Ćuk i Ilija Radaković. Ova je grupa držala čvrstu vezu s nama i učestvovala u svim pripremama za ustanak.

Iz Drvara je 26. jula dobijeno naređenje da 27. jula otpočne ustanak. U tom naređenju naročito je naglašeno: prekinuti sve veze s Kninom i ne dozvoliti da neprijatelj prodre ka Drvaru; naređeno je takođe da se ruše komunikacije i kidaju telefonske veze. Naređenje je potpisao Milutin Morača.

Odmah sam se vratio u Nadurljaj, pa je održan sastanak Štaba u prisustvu Gojka Polovine. Napravljen je sljedeći plan akcije, koja je trebalo da počne 27. jula:

Svi gerilski odredi dijele se u pet grupa.

Prva grupa — odred iz sela Neteka, Ajderovca i ustanici oko Srba — ima zadatak da napadne žandarme i ustaše u Srbu i zauzme mjesto.

Druga grupa — odredi iz sela Kunovca, Kupirova, Potkraja, Podurljaja i Osredaka. Njihov je zadatak bio da zaposjednu Srpski klanac, razruše ga i ne dozvole neprijatelju da s juga prodre u Srb.

Treća grupa — odredi iz sela Suvaje i Brotnje i ustanici iz Zaklopca i Brezovca imali su zadatak da zaposjednu cestu Lapac — Srb i spriječe prolaz neprijatelju od Lapca ka Srbu.

Četvrta grupa — odredi iz sela Zavlake, Kaldrme, Dugopolja i Tiškovca. Njihov je zadatak bio da presijeku željezničku prugu Knin — Drvar i ne dozvole prodor od Knina ka Drvaru.

U petoj grupi su bili odredi iz Otrića, Zrmanje i Popine. Trebalo je da napadnu željezničku prugu Gračac — Knin.

Poslije održanog sastanka svi članovi štaba (nije bio prisutan Vojo Mileusnić) uputili su se u grupe prema postavljenom zadatku i to: u prvu grupu — Dušan Mileusnić, u drugu — Milan Šijan, u treću — ja, u četvrtu i petu (sa ovom momentano nije bilo veze) — Vojo Mileusnić. On je napisao i neku vrstu proglasa povodom početka ustanka.

Dok sam se nalazio u Suvaji, Polovina je formirao u Srbu partijsku organizaciju u koju smo ušli: ja kao sekretar, a Milan Šijan i Dušan Mileusnić kao članovi.

OFANZIVA USTANIKA

Uveče 26. i ujutru 27. jula izvršene su sve pripreme po prethodnom planu.

Rano ujutru grupe Bosanaca iz Bosanskih Osredaka, Begluka i Cvjetnića, pošto su čule da je otpočela borba u Drvaru, počele su da se kreću prema Srbu i Suvaji. Neki su napali žandarme u Martinbrodu, a u samu zoru prekinute su sve telefonske veze sa Srbom. Već oko 9 časova čula se mitraljeska paljba prema Drvaru.

Odred iz Neteke, narod iz okoline Srba i grupe bosanskih ustanika, u prazničnim odijelima, sa crvenim barjacima, kretali su se ka Srbu. Većina je bila nenaoružana. Bilo je i žena i djece. Vikalo se i prijetilo.

U Srbu su se nalazili žandarmi, nekoliko ustaša i još neki predstavnici ustaške vlasti — svega desetak naoružanih ljudi. Razbježali su se kud koji. Već poslije 10 časova Srb je bio slobodan. U njega su se sručili ustanici iz Srba, Begluka i Bosanskih Osredaka.

Žandarmi i ustaše iz Srba pokušali su da se autobusom prebace ka Lapcu, ali su ih oko 11.30 časova Netečani napali, pa su se pod borbom povlačili ka Suvaji. U Kulen-Vakuf pobjegao je samo jedan žandarm, a ostali su pobijeni. Poginuo je i jedan ustanik.

Druga grupa odreda krenula je oko podne na Srpski klanac. Bilo je oko 60—70 ljudi sa 30—40 pušaka. Oko 16 časova veći dio ustanika popeo se na vrh klanca. Jedan dio je prekopao cestu i donosio bukve, a drugi je zaposjeo položaje uglavnom istočno od komunikacije Otrić — Srb.

Oko 19 časova naišao je kamion sa 10 žandarma, pod komandom jednog nadporučnika, poslatih iz Gospića. Kamion je zasut vatrom iz pušaka. Nekoliko žandarma je ubijeno odmah na cesti, a neki su iskočili i pobjegli u šumu. Nastala je potjera i puškaranje po šumi i svi su, sem jednoga, uhvaćeni.

Treća grupa odreda sa grupom Bosanaca porušila je mostove kod Donje Suvaje i na Joševici. Oko 15 časova naišao je autobus — pošta iz Lapca, pa kako nije mogao preko Suvaje, vratio se za Lapac, ali je u Brotnji napadnut od grupe ustanika. Pred samo veče naišla je žandarmerijska patrola iz Lapca, došla do Suvaje, pa se poslije manjeg pripucavanja vratila za Lapac. Ustanici su zaposjeli položaje na Dabinoj strani.

Najozbiljnija situacija bila je kod četvrte grupe odreda. Jedan dio ustanika iz Dugopolja napadao je sa Trubarčanima žandarmerijsku stanicu Trubar. Oko 13 časova stigla je vozom u Gornji Tiškovac domobranska satnija 15. pješadijske pukovnije iz Knina sa 16 žandarma. Srušen je most eksplozivom koji je nađen u Kaldrmi i napadnuta je kompozicija. Bilo je četrdesetak ustanika s jednim puškomitraljezom i 16 pušaka. Borba je trajala jedan čas, pa su se domobrani povukli ka Kninu, a ustanici zaposjeli položaje kod Tiškovca. U toku dana pristigli su, kao pojačanje ovoj grupi, ustanici iz Bosanskih Osredaka (koji su učestvovali u borbama za Srb) i Dugopolja (koji su napadali Trubar), tako da je ujutru 28. jula na ovom pravcu bilo oko 200 što naoružanih, što nenaoružanih boraca.

S petom grupom odreda uspostavljena je veza tek 27. jula. Oni su toga dana pripremali napad na Otrić, podijelivši se na tri grupe: prva, najjača, grupa — ustanici s Velike Popine i odred Gliše Ćuka — trebalo je da rano ujutru 28. jula napadne i zauzme Otrić. Druga grupa, Špire Lukića, trebalo je da razruši prugu kod Malovana, treća grupa sa Isom Marčetićem i Vladom Maričićem da razruši prugu između Otrića i Pribudića.

Tako je prvi dan ustanka prošao po planu donesenom 26. jula: oslobođena je opština Srb; razbijena je intervencija iz Gospića prema Srbu i, što je naročito važno, odbačeni su domobrani i žandarmi koji su iz Knina intervenisali prema Drvaru.

Međutim, iako je izvršeno ono što je bilo postavljeno, u čitavoj akciji bilo je i stihijnosti. Napad na Srb izvodilo je nekoliko grupa Bosanaca iz raznih mjesta sa predviđenom grupom gerilskih odreda, dok je rušenje mosta kod Suvaje i na Joševici bilo neorganizovano (jedni su bili čak za to da se most ne ruši, a nije bilo ni sredstava za rušenje). Žandarmi i ustaše iz Srba su se povlačili pored velike mase naoružanih i nenaoružanih. Jedan žandarm se čak probio do Kulen-Vakufa. Pošta iz Lapca je došla i vratila se, kao i patrola iz Lapca, pored neorganizovanog puškaranja sa okolnih brda. Kod Tiškovca je u posljednjem momentu dignut most, i bilo je mnogo natezanja oko napada na domobrane, te je najzad prevagnuo odlučni stav Milana Zorića Palasije, koji je prvi na njih zapucao.

I stihijnost, i strah, i neizvjesnost su prirodni: nije se imalo iskustva, nije još bilo vjere u sopstvene snage, nije tu bilo jedne čvršće organizacije. Ali činjenica je da se narod digao, da se latio oružja. Kakva je to bila veličanstvena slika: naoružan i nenaoružan narod, sa crvenim barjacima, kretao se u svoj prvi boj!

OSLOBOĐENJE GRAČAČKOG SREZA I LAPAČKE OPŠTINE

U toku idućeg dana ustanak se širio prema Kninu, Gračacu i Lapcu.

Ustanici iz Otrića, pod rukovodstvom Gliše Ćuka i Ilije Radakovića, napali su žandarmerijsku stanicu. Poslije kratke borbe Otrić je zauzet. Kod neprijatelja je bilo 10 ubijenih, 2 zarobljena, a manji broj je pobjegao. Talijani su razoružani i pušteni. Poslije toga je dio ustanika produžio ka s. Zrmanji i oslobodio ga zajedno sa ustanicima iz ovog mjesta. Ubijeno je 7 ustaša, a zarobljeno 5 žandarma. Tako je već drugog dana bila oslobođena još jedna opština.

Ustanici pod rukovodstvom člana Kotarskog komiteta KP u Gračacu, Vase Šijana, razrušili su prugu kod Pribudića. 28. juna naišao je transport talijanske vojske i survao se u provaliju. Tom prilikom su poginuli jedan domobran i 6 talijanskih vojnika, dok je oko 20 Talijana ranjeno.

Poslije zauzimanja Zrmanje, ustanici iz Otrića orijentisali su se ka Malovanu, a ustanici iz Zrmanje glavninom prema Erveniku, a dijelom snaga ka Kninu, povezujući se sa ustanicima Kninske krajine.

Nakon još nekih manjih okršaja ustanici su se približili neposredno Gračacu sa istoka. Stvorili su se uslovi za direktan napad na grad.

Ustanici iz Zavlake, Kaldrme, Tiškovca i drugih mjesta produžili su 28. jula ka Kninu, povezujući svoja dejstva sa dejstvima naroda Kninske krajine. Dok su se 28. vodile borbe sa snagama 15. pukovnije i žandarmima u rejonu Strmice, izbio je 29. jula ustanak u selima Plavnu, Golubiću, Strmici, a kasnije i u drugim selima oko Knina.

Ustaška vlast u Kninu sa svim jedinicama domobrana i ustaša, sem jedne bojne 15. pukovnije, pobjegla je u Drniš 29. jula, dok su u Kninu ostali samo Talijani. Napad ustanika nije uslijedio, pa su se 30. i 31. avgusta izbjegle ustaše i domobrani vratili ponovo u Knin.

Iskoristivši bjekstvo ustaša, Talijani su 1. avgusta preuzeli u Kninu svu vojnu i civilnu vlast.

Talijani i ustaše iz Gračaca krenuli su 28. jula da izvide situaciju u Otriću i Srbu. Oko 11 časova su stigli u Otrić. Kako je većina ustanika bila angažovana u borbama za Zrmanju, to su ustaše i Talijani produžili ka Zrmanji. Naišavši na prekopanu cestu, Talijani su se vratili ka Gračacu, a ustaše su produžile za Srb. Na Srpskom klancu bili su dočekani i uništeni. U toku ove borbe naročito se istakao Milan Žeželj, koji se sa svojim puškomitraljezom nalazio na samoj cesti. Obaviješteni da su ustanici iz zrmanjske opštine zauzeli Malovan, ustanici sa Srpskog klanca, ostavivši dio snaga, produžili su ka Gračacu i 29. i 30. jula priključili se ostalim snagama koje su nadirale ka Gračacu.

Bruvno je oslobođeno 29. jula. Na vijest o ustanku u Srbu Nikola Pokrajac, član KP, zakazao je sastanak za 28. jul, na kome je odlučeno da se 29. jula u 4 časa napadne žandarmerijska stanica i ustaše u Bruvnu. Napad je sa ustanicima iz Bruvna i Mazina izvršen u 8 časova. Nakon borbe od pola časa likvidirani su žandarmi i ustaše i samo je mali broj uspio da pobjegne. Poslije ove akcije ustanici su produžili ka Rudopolju.

Pivo Karamatijević: SAN (crtež)

Sljedećeg dana je formiran štab sektora za opštinu bruvanjsku, s Nikolom Pokrajcem na čelu. Formirano je i nekoliko četa: Bruvanjska, Omsička, Rudopoljska, Klapavičko-cerovačka, Podurljajska, Deringajska. Sve ove jedinice, noseći crvene barjake, krenule su 31. jula ka Gračacu. Napad na Gračac planiran je za 1. avgust. Za to vrijeme u Gračacu su koncentrisane jače ustaške i domobranske snage. Tako je već 29. jula pristigla 22. pohodna bojna iz Gospića, a sutradan jedna domobranska bojna iz Varaždina. Očekivao se dolazak još dvije bojne, kao i konjičke pukovnije i artiljerije, a 30. jula stigao je u Gračac ustaški pukovnik Joco Rukavina.

Isto tako 1. avgusta su stigle u Gračac i jake talijanske snage.

Osjetivši koncentraciju ovako jakih snaga i nakon neuspjelog napada na grad, ustanici su se povukli na okolne položaje. Snage iz opštine Srb povukle su se na Srpski klanac, a snage iz zrmanjske opštine ostale su na položajima Tremzina — Mila.

U Mazinu su vlast predstavljali predsjednik opštine i Srbi koji su ranije bili činovnici u opštinskoj upravi. Na vijest o ustanku uspostavljen je položaj prema Zuleševici, a jedne noći, vjerovatno 28/29. jula, likvidirana je ustaška vlast. Poslije toga formiran je bataljon sa tri čete.

Mazinjani su držali položaj na Kremenu, prema Udbini, povezujući se sa Bruvanjskom četom, i na Zuleševici, prema Gornjem Lapcu.

Tako je za dva dana (28. i 29. jula) oslobođen čitav srez gračački, bez Gračaca i opštine Lovinac.

Ustaše u Gračacu su 29. i 30. jula izvršile masovne pokolje srpskog življa iz Gračaca i okoline. Tako su pobile 300 Srba (mahom žena i djece) iz Štikade i oko 200 Srba iz Đekić-glavice, Rastovića i drugih mjesta.

Donji Lapac ustaše i žandarmi su napustili 30. jula i povukli se u Boričevac. Istog dana žandarmi su napustili selo Nebljuse, tako da je čitava lapačka opština, bez Boričevca, bila slobodna.

U toku 31. jula i 1. avgusta pripreman je napad na Boričevac. Noću 1/2. avgusta ustaše i domobrani, povlačeći i sav narod Boričevca, povukli su se u Kulen-Vakuf. Uz put su, u selu Kalatima, ustaše pobile sve živo, većinom djecu i žene. Ujutru 2. avgusta ustanici su ušli u Boričevac. Došlo je do pljačke, a počele su da gore i kuće u Boričevcu, i ubrzo je izgorjelo čitavo selo. Zapalili su ga pročetnički elementi.

Tako je 2. avgusta oslobođen čitav srez lapački.

U Lapcu je formiran Štab gerilskih odreda za Lapac i okolinu; komandant je bio Gojko Polovina. Nešto kasnije Polovina je postao komandant oružanih snaga u Lici.

Prema tome 2. avgusta, dakle nakon 7 dana borbi, oslobođena je teritorija dvaju srezova, sem samog Gračaca i opštine lovinačke. Donji Lapac je bio prvo oslobođeno sresko mjesto u Hrvatskoj.

NEKE KARAKTERISTIKE NAŠE OFANZIVE

Ustanak je uspio i preko očekivanja njegovih organizatora. Naime, oni su očekivali uspjeh u opštini srpskoj i dijelom u zrmanjskoj, jer su poznavali tamošnju situaciju, ali na ostale krajeve nisu mnogo računali. Međutim, ustanak je brzo prerastao jednu opštinu, on je obuhvatio mase i širio se poput plime. Bio je jedinstveno pripremljen, i počeo je organizovano, ali je ubrzo potom bilo i dosta stihijnosti. Više se ustankom nije rukovodilo iz jednog centra. Uticaj rukovodilaca je bio minimalan. Već drugog i trećeg dana, a kasnijih dana pogotovo, planovi su se stvarali na brzinu — na osnovu neke neprovjerene vijesti, neke ideje koja se tek tada rodila.

Stihijnost je imala neke svoje dobre, ali je bilo i negativnih strana: na primjer paljenje Boričevca, nepravilan odnos ustanika prema hrvatskim porodicama u pojedinim mjestima (u Mazinu, Brotnji, Oraovcu, Lapcu) i pokušaj takvog odnosa prema zarobljenicima, gdje su dolazili do izražaja niski instinkti, prije svega osveta kod onih kojima su ustaše svojim zločinima nanijele nesreću.

Ono malo članova Partije i najsvjesniji ustanici nisu mogli to spriječiti i pored energičnih nastojanja, čak često rizikujući i sopstveni život zbog toga.

Samo rukovodstvo ustanka iz tih prvih dana nije imalo jasnu orijentaciju. Govorilo se o svjetskoj proleterskoj revoluciji, a nisu se preduzimale mjere protiv talijanskih okupatora, niti su se dovoljno raskrinkavali četnički elementi.

Kod neprijatelja je zavladala panika. On vidi desetine hiljada ustanika i evakuiše Knin. Sigurno je da se to moglo još bolje iskoristiti, ali je tada, prvih dana borbi, nedostajalo iskustvo.

II. ODBRANA SLOBODNE TERITORIJE

Nakon ofanzive ustaničkih snaga — u toku koje je oslobođena teritorija dvaju srezova, nastupio je period zastoja: »frontovi« su se ustalili na dostignutoj liniji, nastali su problemi organizacije slobodne teritorije, ishrane vojske i drugo.

Položaj na Drenovači, prema Bihaću, bio je najslabiji. Zbog toga su odmah, 5. ili 6. avgusta, sa Srpskog klanca prebačeni kamionom borci Kumanovačkog i Podurljajskog odreda i formirani u jedan odred.[8] Ovi borci već su ranije učestvovali u borbama i važili su kao najpouzdaniji, a situacija na Srpskom klancu nije se smatrala aktuelnom, jer je front bio kod Gračaca. Sem toga, tada još nisu bili došli do punog izražaja dejstva i propaganda pročetničkih elemenata.

Drugi »front« je bio kod Kulen-Vakufa gdje su, kako je ranije rečeno, držali položaje ustanici iz Bosne i Like.

Treći »front« je bio kod Gračaca, na položajima Vodena glava i Crni vrh.

Prema Kninu »front« je u početku bio kod Pađana i Golubića. Međutim, kada su se aktivirali Talijani, prvo je taj »front« popustio. Već 4. avgusta Talijani su okupirali zrmanjsku opštinu. Motorizovana kolona prodrla je komunikacijom, koja nije bila temeljito razrušena, bez naročitih teškoća i spojila se sa snagama u Gračacu. Ustanici nisu pružili otpor talijanskoj koloni.

Ostao je i dalje »front« na Srpskom klancu, koji su držali ustanici iz Srba, Kunovca, Osredaka, Podurljaja i Kupirova — dakle isti oni koji su učestvovali u prvim borbama na Srpskom klancu.

Štab gerilskih odreda za Srb i okolinu, koji je organizovao ustanak, funkcionisao je samo do prve polovine avgusta. Ustankom u Lici rukovođeno je iz Lapca, gdje je u početku formiran Štab gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu, a kasnije Štab gerilskih odreda za Liku. On se 23. avgusta pretvara u Štab bataljona gerilskih odreda za Liku, kao sastavni dio Drvarske brigade.

Snage koje su se nalazile u gračačkom srezu, u opštinama bruvanjskoj i mazinskoj, bile su pod rukovodstvom gračačkog sektora (komandant Nikola Pokrajac, poslije njegove pogibije Nikola Miljuš, a od 20. avgusta Dušan Mileusnić). Snage na Drenovači bile su direktno pod štabom u Lapcu, a ličke snage kod Kulen-Vakufa u početku pod komandom štaba u Lapcu, a kasnije, od 20. ili 21. avgusta, pod komandom štaba bataljona »Sloboda« (čiji je komandant bio Maćuka Pilipović, njegov zamjenik Tomica Popović, a ja politički komesar). Snage u zrmanjskoj opštini (9. i 10. gerilski odred) na Srpskom klancu bile su u početku pod komandom štaba u Srbu, a kasnije pod komandom štaba u Lapcu.

[8] Prebacivanje tog odreda došlo je na zahtjev Stojana Matića, bivšeg oficira, tada komandanta Nebljuskog odreda i položaja na Drenovači.

Raniji gerilski odredi preformirani su u čete i vodove, zavisno od broja naoružanih ljudi iz jednog sela. Tako su postojale Suvajska, Doljanska i druge čete, Gajinski vod Lapačke čete itd. Borci iz četa smjenjivali su se na položajima: obično su sedam dana bili na položaju, a sedam kod kuće.

Komandni kadar četa i manjih jedinica borci su sami birali. Postojali su komandiri četa i vodnici, negdje i komesari ili politički sekretari.[9] Većina jedinica nije imala komesara, odnosno političkog sekretara.

Već prvih dana se pojavio problem ishrane vojske, ali pošto je pri jedinicama bilo dosta nenaoružanih, to su oni bili prvi intendanti i kuvari. Sem toga, još tada se određuju posebni ljudi da se staraju o ishrani vojske. Kasnije su oni dobili i druge funkcije, tako da su to bili u stvari začeci nove narodne vlasti.[10]

SLOM USTAŠKO-DOMOBRANSKE OFANZIVE I OSLOBOĐENJE KULEN-VAKUFA

Krajem jula i početkom avgusta prikupljene su u Gračacu i Lovincu jače ustaško-domobranske snage da bi sa snagama, koje su se već nalazile ili su tada koncentrisane u garnizonima najbližim slobodnoj teritoriji Like i Bosne, izvršili napad radi ugušivanja ustanka u zapadnoj Bosni, južnoj Lici i Kninskoj krajini. Komanda kopnene vojske NDH napravila je jedinstven plan koji je u periodu ofanzive ustaničkih snaga bio defanzivan. Prema ovom planu (iz zapovijesti komandanta kopnene vojske NDH od 31. jula), cjelokupna akcija protiv ustanika svodila bi se na to što bi »zaposjeli, osigurali i čvrsto održali pojedina važna uporišta«, a ne upuštati se u akcije s manjim dijelovima na »dugačkim pravcima«, na velikoj prostoriji i po planinama. Izuzetno je bilo dozvoljeno da se prave i neki ispadi radi odbijanja ustanika.

Ta uporišta su na ovoj teritoriji bila: Otočac, Gospić, Gračac, Knin i Sinj. Sve snage u Lici bile su objedinjene u Lički zdrug pod komandom domobranskog generala Lukića. On je 1. avgusta stigao u Gospić, a već idućeg dana snage iz Gračaca napale su Crni vrh, ali su bile odbijene. Napad je ponovljen 11. avgusta. Oko 10 časova počela je artiljerijska vatra po Vodenoj glavi, koju je držala Bruvanjska četa, zatim je uslijedio napad, koji je odbijen.

[9] Na početku ustanka nije mogla da se shvati uloga i zadatak političkog komesara; zato je ovaj nazivan i političkim sekretarom.

[10] Prva takva vlast se formira u Kumanovcu i još nekim mjestima početkom avgusta 1941.

Pošto su se povratile poslije prve zabune, izazvane pobjedonosnim širenjem ustanka, a kako su ustaničke snage zastale na dostignutim položajima, ustaško-domobranske komande su riješile da ofanzivnim dejstvom na čitavu slobodnu teritoriju Bosne i Like likvidiraju snage ustanka i ponovo okupiraju ovaj prostor.

U Lici su napad vršile snage Ličkog zdruga, oformljene u Gračački i Lovinački zdrug. U sastavu Gračačkog zdruga bile su slijedeće snage: konjička pukovnija iz Zagreba, 22. pohodna bojna iz Gospića, 26. pohodna bojna iz Varaždina, haubička bitnica, brdski vod i dr. Ukupna jačina ovog zdruga: oko 3 000 vojnika. Lovinački zdrug je bio slabiji — vjerovatno oko 1 000 ljudi. Prema tome, u ofanzivi je moglo učestvovati 4 000—5 000 ljudi, računajući da su učestvovali i dio ustaša, štabovi, komore i dr.

Plan za ofanzivu bio je sljedeći:

Lovinački zdrug počinje napad 17. avgusta pravcem: Lovinac — Ploča — Ondić — Klapovice — Šalobanica, gdje će 18. avgusta, na Općuvu, uhvatiti vezu sa Gračačkim zdrugom.

Gračački zdrug kreće u napad 18. avgusta pravcem: Gračac — Bruvno — Mazin. Zatim produžava nastupanje prema Gornjem Lapcu i Kulen-Vakufu, gdje se povezuje sa snagama iz Kulen-Vakufa.

Lovinački zdrug je otpočeo napad u određeno vrijeme i nakon borbi na Trovrhu sa ustanicima iz Ploče i sreza udbinskog izbio istog dana poslije podne u Ondić, dok se lijeva pobočnica odvojila od glavnine i otišla u Udbinu.

Određenog dana, 18. avgusta, krenuo je u napad i Gračački zdrug. Bruvanjska i Omsička četa dale su manji otpor na Vodenoj glavi i s linije Tolagići — Tomašev vrh, a onda se povukle zajedno s narodom u Čemernicu. Tamo su se povukli i mazinski ustanici s narodom, ne davši nikakvog otpora. U 17.30 časova neprijatelj je dostigao planiranu liniju Šalobanice (Mazinska previja).

U toku 19. avgusta neprijatelj je preduzeo napad pravcem Mazin — Gornji Lapac. U rejonu Bruvna ostavljen je Lovinački zdrug (bez jedne čete), a napad je produžio Gračački zdrug. Neprijatelj je bez otpora zauzeo Mazin i planinu Zuleševicu, nailazeći na prekopane i bukvama zakrčene ceste, što je donekle usporavalo njegovo nastupanje.

Oko 13.30 časova neprijatelj je ušao u Gornji Lapac.

Negdje oko 11 časova, 19. avgusta, u štab u Donjem Lapcu je stigao kurir i obavijestio o prodoru neprijatelja i zauzimanju Mazina i Zuleševice. U štabu smo se nalazili Gojko Polovina i ja. Zbog ovakve situacije odlučeno je da Gojko Po-

lovina odmah krene u pravcu Zuleševice i organizuje front na njoj, a ja ka Kulen-Vakufu da obavijestim ustanike o opasnosti i da preduzmem potrebne mjere.

Gračački zdrug je imao namjeru da prenoći u Gornjem Lapcu. Uputio je ka Kulen-Vakufu goneći odred, sastava: jedna pješadijska, jedna mitraljeska i jedna konjička satnija, svega oko 500 vojnika. Trebalo je da taj odred uspostavi vezu sa garnizonom u Kulen-Vakufu, a zatim da se vrati u sastav glavnine.

Raspored naših snaga kod Kulen-Vakufa nije tačno poznat. Zapadno od komunikacije nalazile su se Lapačka i Dugopoljska četa, a na samoj komunikaciji Suvajska, Broćanska, Doljanska i Cvjetnička četa.

Neki podaci govore da su se Suvajska i Broćanska četa, koje su bile najbliže cesti, povukle ka Doljanima.

Oko 13 časova našao sam komandira Dugopoljske čete Milana Tankosića i komandira Lapačke čete Rašetu, obavijestio ih o situaciji i naredio im da sa četama odmah krenu ka Boričevcu. Iz Dugopoljske čete poslao sam kurira da obavijesti ostale ustanike na komunikaciji Boričevac — Kulen-Vakuf da se pripreme za borbu, odnosno da se orijentišu ka Boričevcu, odakle nastupa neprijateljska vojska.[11]

Vjerovatno je da su ustanici bili obaviješteni o prodoru neprijatelja u Gornji Lapac i drugim putem, jer je goneći odred na Sekanom vršku dočekala grupa ustanika. Na samom ulazu u Pištaljsku dragu ponovo je došlo do susreta domobrana i ustanika. Domobranski oficiri su ustanicima objašnjavali da oni nisu ustaše, već »hrvatska vojska« koja je došla da zavede red, da više neće biti klanja od strane ustaša i da treba predati oružje. Tražili su vezu sa ustaničkim komandantom.

Kad je neprijateljska kolona ušla u tjesnac Pištaljske drage, na nju je otvorena vatra takoreći sa svih strana, prvo s čela, negdje od kote 552, i gotovo jednovremeno s padina Visočice i Ljutice. Pobočnice kolone su se raspršile kud koja po obližnjem grmlju, čelna satnija je bila desetkovana i raspršena, a konjica i ostatak mitraljeske satnije bezglavo su jurili nazad.

Do večeri ustanici su nadirali do Boričevca i Gornjeg Lapca, a jedna grupa je napala štab Gračačkog zdruga u rejonu Gornjeg Lapca. Ustanici iz Dobrosela izvršili su manji napad na Podlisac, gdje su bile glavne snage Gračačkog zdruga. Neprijatelj je otvorio artiljerijsku vatru po istočnim padinama Visočice i vršio manje demonstrativne napade. U toku noći

[11] Nije mi poznato da li je sve to izvršeno. Sigurno je da je borba u Pištaljskoj drazi bila spontana i da tu nije bilo nikakve velike organizacije.

počelo je povlačenje ka Mazinu i Bruvnu. Ustanici Lapačke i Doljanske čete gonili su neprijatelja sve do Bruvna. Istovremeno su se aktivirali ustanici iz Mazina i Bruvna, tako da je neprijatelj imao znatne gubitke pri povlačenju: samo u Mazinu ubijeno je oko 30 domobrana.

U borbama od 18. do 20. avgusta neprijateljski gubici su bili (što ubijenih, što ranjenih): 6 oficira, 17 podoficira, 189 vojnika. Zaplijenjeno je 191 puška, 11 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza, 40 000 metaka, 29 konja itd.

Naši gubici: 2 mrtva i 2 ranjena.

To je bio najveći vojnički uspjeh ustanika u tom periodu ustanka.

Nakon uspjeha u Pištaljskoj drazi, a na osnovu naredbe Drvarske brigade od 16. avgusta o reorganizaciji jedinica, od bosanskih i ličkih ustanika koji su opkoljavali Kulen-Vakuf formiran je 2. bataljon »Sloboda«. U bataljonu su bile ličke jedinice: Doljanska, Suvajska, Broćanska i Lapačka četa; Dugopoljski i Netečki vod.[12] Bataljon je bio pod direktnom komandom štaba brigade iz Drvara, ali je primao naređenja i od štaba Lapačkog bataljona.

Štab Lapačkog bataljona formiran je 23. avgusta. Za komandanta je postavljen Stojan Matić, a za komesara Gojko Polovina, dotadašnji komandant oružanih snaga u Lici. Štab ovog bataljona postao je glavna komanda za cijelu Liku.

Pošto su neprijateljske snage u Kulen-Vakufu bile povezane sa snagama u Orašcu i Ćukovima, a kako su, poslije ofanzive generala Rumlera na oslobođenu teritoriju Bosne, formirane posade između Bosanskog Petrovca i Bihaća, to je štab bataljona »Sloboda« riješio da prebaci dio svojih snaga na istočnu obalu Une i da ofanzivnim dejstvom napada te neprijateljske posade. Prebačene su Begluška, Cvjetnička, Broćanska četa i Martinbrodski vod — svega oko 70 pušaka i nekoliko puškomitraljeza. Prvi napad izvršen je 1. septembra na dvije satnije domobrana iz Zagrebačke pukovnije u selu Vrtoče. Napadali su, sem navedenih jedinica, i ustanici iz Vrtoča i V. Stjenjana. Domobrani su bili potpuno razbijeni. Ubijeno je i zarobljeno 7 oficira i 120 vojnika. Zaplijenjena je velika količina oružja i hrane. Mi smo imali 4 mrtva i 8 ranjenih.

Zatim su, 4. septembra, jedinice bataljona »Sloboda« i dijelovi Lapačkog bataljona (oko 40 boraca-dobrovoljaca sa Drenovače), pod komandom Stojana Matića, napali Ćukove i Orašac. Nakon žestokih borbi zauzeti su Ćukovi, a zatim i Orašac. Poslije pada Orašca naše snage su se orijentisale ka

[12] Sem tih četa bilo je i manjih jedinica koje su se mijenjale na položaju: jedno vrijeme bila je kod Kulen-Vakufa Osredačka četa, itd.

Kulen-Vakufu, čiji je komandant, major Veber, odlučio da noću 5/6. septembra evakuiše vojsku i narod iz mjesta. Borci 2. bataljona »Sloboda« i Lapačkog bataljona razbili su neprijateljske snage koje su se povlačile.[13] Ujutru 7. septembra pročetnički elementi zapalili su Kulen-Vakuf.

Na taj način, poslije mjesec dana ustaljenih položaja, i na ovom odsjeku proširila se slobodna teritorija i time se još čvršće povezala sa slobodnom teritorijom Bosne.

Nakon ove borbe rasformiran je 2. bataljon »Sloboda«. Ličke snage su manjim dijelom prebačene na Drenovaču, a ostatak ustanika povukao se kućama.

GLAVNA SLABOST USTANIKA — ODNOS PREMA TALIJANSKOM OKUPATORU

U periodu ustaških zločina i priprema ustanka jedan dio ljudstva sa teritorije gračačkog i donjolapačkog kotara pobjegao je na teritoriju okupiranu od Talijana (Kistanje, Djevrske u sjevernoj Dalmaciji). Među njima je bilo bivših političara, trgovaca, intelektualaca; neki su bili izraziti reakcioneri — pročetnički orijentisani, a bilo je i poštenih ljudi, pa i komunista. Talijani su među ovim ljudima razvili vrlo živu propagandu i uspjeli su da pridobiju znatan broj pristalica za svoju politiku.

Istovremeno Talijani su osuđivali sve ustaške zločine i »zgražavali« se nad njima; spasavali su pojedine porodice i grupe ljudi i prebacivali ih na svoju teritoriju. Oni nisu preduzeli nikakve represalije protiv ustanika prilikom rušenja voza sa talijanskim vojnicima kod Pribudića, 28. jula. Uopšte, činili su sve da bi se predstavili kao zaštitnici proganjanog srpskog naroda.

Sve je ovo rađeno, razumije se, sa određenom svrhom: široke mase, zastrašene ustaškim zločinima i nedovoljno politički svjesne, dijelile su te zločine od talijanskih okupatora, gajeći iluzije da će ih Talijani zaštiti od zvjerstva ustaša.

S druge strane, rukovodstvo ustanka, kako je već rečeno, nije imalo jasnu orijentaciju. U politici se ljevičarilo: govorilo se o svjetskoj proleterskoj revoluciji, a malo je i nedovoljno bilo riječi o širokoj nacionalnoj oslobodilačkoj borbi, koja treba da okupi sve rodoljube u borbu protiv okupatora, ustaša i četnika. Usvojena je forma frontalnog ratovanja, stvaranje i odbrana slobodne teritorije, mjesto partizanske taktike ratovanja.

[13] U borbi je poginuo Maćuka Pilipović, komandant 2. bataljona »Sloboda«.

Rukovodstvo ustanka pripremalo se za borbu i protiv ustaša, i protiv okupatora. Međutim, potcijenilo se, odnosno nije se računalo sa uticajem bivših političara i pročetničkih elemenata. Ovi su odmah, već prvih dana ustanka, razvili veliku i mnogostruku aktivnost. Jedan od prvih zadataka bio im je da zauzmu rukovodeća mjesta u štabovima i jedinicama[14] da izguraju komuniste i njihove pristalice sa tih mjesta.[15] Glavni zadatak bio im je da pomognu Talijanima da okupiraju slobodnu teritoriju, da razbiju ustanike i uvjere ih da ne treba da se tuku protiv Talijana. Zbog toga je već prvih dana borbe došlo među ustanicima na položajima prema Talijanima do rasprave: za borbu ili protiv borbe sa Talijanima.

Rukovodioci ustanka i ostali komunisti, malobrojni, okupirani mnogobrojnim problemima, objašnjavali su koliko su mogli i stizali narodu: da su Talijani doveli ustaše na vlast, da za ustaške zločine Talijani znaju i da je to jedan dio politike okupatora, ali sve to nije bilo dovoljno. Pretežna masa ustanika bila je protiv borbe sa Talijanima.

Ovo su neki od razloga koji objašnjavaju slabost ustanika u odnosu prema talijanskom okupatoru, činjenicu da — pored rušenja pruge u Pribudiću 28. jula, razoružanja talijanskih vojnika u Otriću, borbe grupe ustanika iz Srba i Gračaca protiv Talijana na prilazima Drvaru (kod Resanovaca) — nije od strane ustanika nigdje pružen ozbiljniji otpor talijanskom okupatoru.

SASTANAK NA OTRIĆU

Po ulasku u Otrić, 4. avgusta, Talijani su postavili zahtjev da se 11. avgusta dođe u Otrić na razgovore s njima. Na sastanku u Donjem Lapcu 10. avgusta Polovina, Dušan Mileusnić i ja zaključili smo da je situacija vrlo ozbiljna, pošto mase nisu spremne za borbu protiv Talijana. Zato smo odlučili da treba otići u Otrić, vidjeti kakve zahtjeve Talijani postavljaju, odvući ih za što duže vrijeme od slobodne teritorije, dok se ne izvrše pripreme za borbu protiv njih. Na razgovore sa Talijanima trebalo je da odemo Boško Rašeta, major bivše vojske i ja.

---

[14] Tako se već 28. jula na Srpskom klancu pojavio, u uniformi oficira bivše vojske, Milan Torbica, student, sin bilježnika opštine srpske, poznatog četnika, i predstavljao se kao komandir čete na Srpskom klancu. Obojica su 1942. strijeljani kao saradnici okupatora.

[15] Negdje 7. ili 8. avgusta grupa naoružanih ljudi prodrla je u štab odreda u Srbu u namjeri da razoruža rukovodioce. Ovo im nije uspjelo.

Na Otriću se 11. avgusta skupilo 150 do 200 ljudi iz gračačkog sreza, Kninske krajine i Bosne. Izabrana je delegacija od 5 ili 6 članova, među kojima smo bili Rašeta i ja. Toj delegaciji su dva talijanska niža oficira postavili otprilike ovakva pitanja: zašto je izbio ustanak, koliko je bilo žrtava od ustaša, da li bismo htjeli da se stavimo pod zaštitu hrvatskog generala regularne vojske. Zatim su napustili salu.

Na Otriću su Talijani htjeli da postignu tri stvari: prvo, da se predstave kao prijatelji i zaštitnici srpskog naroda i protivnici ustaških zločina; drugo, da po mogućnosti obezbjede bez borbe okupaciju slobodne teritorije od strane ustaško-domobranskih snaga koje su prvih dana avgusta koncentrisale znatne snage za napad na slobodnu teritoriju Bosne i Like; i treće, htjeli su da odvoje narod od komunista, da stvore saveznike u borbi protiv komunista koji su rukovodili ustankom.

Meni je bilo važno da se nije postavljalo pitanje okupacije slobodne teritorije od strane Talijana, što je bio glavni razlog dolaska na razgovore.

Međutim, čitava atmosfera na Otriću bila je mučna i teška: većina se ponašala tako kao da se ne razgovara sa neprijateljem već s prijateljem. Sve to što se skupilo u Otriću bilo je mahom pročetnički orijentisano, iako je tu bilo i poštenih ljudi koji su došli da vide kako će se stvari razvijati.

Četnički elementi ponovo su 25. avgusta vodili razgovore s talijanskim generalima na Otriću, a sutradan na Pađanima, gdje je bila sva četnička elita (Novaković Longo, Rađenović, Đujić i dr.). Sklopili su i sporazum koji je još više dezorijentisao mase.

U stvari, svi ovi pregovori bili su samo taktiziranje talijanskog okupatora. Bilo je očito da se Talijani nisu dali »nadmudriti«. Stoga je u konkretnoj situaciji bilo potrebno vrlo intenzivno politički raditi, voditi borbu za mase i što pre preduzeti odgovarajuće organizacione mjere: pripremu jedinica koje će se tući sa okupatorom, i to tući na partizanski način, jer se slobodna teritorija nije mogla održati frontalnim otporom, što su pokazala iskustva i u drugim krajevima.

Uopšte uzeto, neprincipijelan stav prema talijanskom okupatoru bio je najveća slabost ustanika.

RAD PARTIJE NA OTKLANJANJU SLABOSTI USTANKA

U prvim danima ustanka, sve do septembra, bio je vrlo slab rad partijske organizacije i u jednom, i u drugom srezu. Partijske organizacije i rukovodstva se nisu sastajali; članovi Partije su radili svaki za sebe i snalazili se kako je ko znao

i umio. Održavani su samo lični kontakti i kratki radni sastanci pojedinih komunista, a i to ređe.

Već prvih dana avgusta prebacio se na slobodnu teritoriju Marko Orešković Krntija, član CK KPJ, a u prvoj polovini avgusta prebacili su se i neki članovi OK KPH za Liku. Marko Orešković je pomagao u rukovođenju ustankom na čitavoj slobodnoj teritoriji. On se nalazio svuda: u Drvaru, na frontovima u Bosni, na zborovima i radu na slobodnoj teritoriji Like. Bavio se pitanjima vojske i organizacije vlasti, partijskim i pitanjima rada organizacija žena, omladine itd.

Međutim, stvarni i direktni uticaj OK na događaje u ovom kraju ispoljava se tek u septembru. Tada se u Lapac prebacuju gotovo svi rukovodeći drugovi iz OK: Jakov Blažević, Mile Počuča, Toma Nikšić i Kata Pejnović. U Lapac dolazi i Vlado Popović, sekretar Operativnog partijskog rukovodstva CK KP Hrvatske. Oko 10. septembra održan je niz sastanaka u Donjem Lapcu: analiziran je rad komunista i rukovodstva, razmatrana je konkretna situacija i postavljeni su zadaci za budući rad. Pojedini članovi Partije uzeti su na strogu odgovornost i kritikovane su greške i propusti u radu. Naročito je naglašena potreba za stalnim, neprekidnim radom KP na objašnjavanju linije oslobodilačke borbe, raskrinkavanju talijanskog okupatora i slično.

Na jednom od sastanaka postavljen je zadatak da se formira od brojnih ustaničkih snaga na slobodnoj teritoriji jedinica od najboljih i najsvjesnijih boraca, na koje će Partija imati potpun uticaj.

Nakon ovih sastanaka iz temelja se promijenio partijski život i rad u oba sreza. Polovinom septembra je sazvano savjetovanje partijskog članstva kod Bruvna, pod rukovodstvom Tome Nikšića, člana OK. Nekoliko dana kasnije održana je kotarska partijska konferencija na kojoj su, poslije analize rada partijskih organizacija u ustanku, postavljeni zadaci (rad s masama, organizacija jedinica, nabavka oružja), reorganizovane partijske organizacije i izabrana nova rukovodstva.

Isto tako su velik značaj imale konferencije u Drvaru i na Kamenskom. U Drvaru je 31. avgusta održana partijska konferencija delegata zapadne Bosne i Like. Glavni zadatak konferencije bio je da se ustanici pripreme za borbu protiv talijanskog okupatora.

Na Kamenskom je 21. septembra održana konferencija vojnih delegata Like, koja je razmatrala mjere za raskrinkavanje Talijana i organizaciono učvršćivanje vojnih jedinica.

I jedna i druga konferencija doprinijele su razobličavanju talijanskog okupatora i dale jasnu perspektivu, orijentisale ustanike ovog i ostalih krajeva.

FORMIRANJE I DEJSTVA PRVE PARTIZANSKE JEDINICE

Na osnovu zadataka postavljenih na sastanku u Lapcu 10. septembra (da treba formirati partizansku jedinicu), prebacio sam se 12. ili 13. septembra na Drenovaču. Od Kunovačkog i Podurljajskog voda formiran je partizanski odred koji je u početku nosio naziv Leteći odred[16]. Odred je tada brojao oko 40 drugova, većinom ustanika koji su učestvovali u dotadanjim borbama, politički svjesnih, spremnih da se bore i van teritorije svoga kraja, protiv svih neprijatelja. Na proširenom sastanku partijske organizacije izabran sam za komandanta, a Milan Šijan za komesara odreda. Odred je od prvog dana počeo da živi vojničkim životom. On je zaposio glavni položaj na Drenovači, na samoj cesti.

U to vrijeme otpočela je posljednja ustaško-domobranska ofanziva, kao dio zajedničke talijansko-ustaške ofanzive na slobodnu teritoriju Bosne i Like. Divizija »Sasari« zauzela je 25. septembra Drvar i spojila se na Oštrelju sa ustaško-domobranskim snagama. Dva dana iza toga iz Bihaća su prešli u ofanzivu dijelovi Bihaćkog zdruga. Za njima su gorjela sela u Bosni, a narod se sklanjao u šume.

Prvog oktobra Leteći odred se prebacio preko Une u pozadinu neprijatelja. Na svom putu nailazio je samo na po kojeg starca, koji nije mogao pobjeći.

Odred je 3. oktobra postavio zasjedu na Čovki, više Kulen-Vakufa, sačekao i uništio dva automobila sa ustaško-domobranskim oficirima. Ubijeni su pukovnik Matagić, komandant 11. pukovnije iz Siska, major Veber i još 3 oficira, 3 podoficira i 1 domobran.

Za to vrijeme se bojna Bihaćkog zdruga, koja je krenula iz Bihaća 27. septembra, spojila u Vrtočama sa snagama koje su nadirale iz Petrovca i već 27. septembra stigla u Kulen-Vakuf. Kako u Kulen-Vakufu nije bilo naših snaga, počele su se prebacivati snage sa Drenovače, a tražena je pomoć iz Mazina i Srba. Nakon zaposjedanja mostobrana na Uni, bojna je 5. oktobra produžila ka Boričevcu i zauzela ga, spremajući se da produži ka Lapcu. U ovo isto vrijeme legionarska bojna iz

---

[16] Nazivan je i Jurišnim odredom, a jedno vrijeme je nosio naziv »Čapajev«.

Velikog Skočaja vršila je ispade prema Drenovači, da bi vezala naše snage i olakšala prodor sa pravca Kulen-Vakufa.

Leteći odred i velike snage ustanika — koje su se u međuvremenu koncentrisale u Lapačkoj dolini — napali su 6. oktobra neprijatelja koji je prodro u Boričevac i primorale ga da se probija ka Donjem Lapcu, a odmah zatim ka Bihaću, trpeći velike gubitke. Neprijatelj je ipak uspio da se probije zahvaljujući tome što su neki četnički elementi propustili da posjednu položaje na pravcu njegovog povlačenja. Neprijateljske jedinice imale su preko 100 mrtvih. U ruke ustanika pao je velik ratni plijen, pored ostalog i jedna haubica 105 mm.

Talijani su brzo reagovali na neuspjehe svojih saveznika da uspostave svoju vlast u Lici. Na osnovu sporazuma od 25. avgusta između njihove vlade i Pavelića, po kome treba da preuzmu i u II demilitarizovanoj zoni[17] svu vojnu i civilnu vlast, a u II zoni vojnu vlast, krajem septembra je došlo u Bruvno oko 400 talijanskih vojnika, a 12. oktobra je 200 talijanskih vojnika okupiralo Lapac. Ustanici im nisu dali otpor. Tako su Talijani privremeno okupirali cijelu slobodnu teritoriju. Odmah poslije razbijanja ustaško-domobranske ofanzive od 7. oktobra, Leteći odred se prebacio preko Mazina ka Gospiću, a ostali ustanici su se, prvenstveno pod uticajem četničke propagande, vratili svojim kućama. Jedino je ostalo osiguranje na Drenovači.

Iako su Talijani odmah tražili da se preda oružje, skoro niko ga nije predavao. Slijedio je uporni rad članova KP i SKOJ-a i drugih naprednih ljudi u razobličavanju talijanskog fašizma, a mase su na praksi najbolje upoznale tu »novu vlast«. Nakon četiri mjeseca vratio se u Lapac bivši Leteći odred, sada već bataljon »Marko Orešković« i zajedno sa snagama Lapačkog bataljona i većinom ustanika iz prvih dana izbacio Talijane iz Lapca, Srba i drugih okupiranih mjesta i ponovo uspostavio slobodnu teritoriju.

*
* *

Ustanak u južnoj Lici organizovan je i rukovođen od strane Komunističke partije. On je u svom razvoju prerastao malobrojne snage komunista koje nisu mogle da obezbijede potpuno rukovodstvo nad probuđenom masom i da u potpunosti usmjeravaju njenu aktivnost putem koji je određivala Partija.

---

[17] Granica zone: Korenica, Rudi lisac (k. 1611) sjeverno od Kula, s. Brotnja itd.

Ali bez obzira na neke slabosti koje su se ispoljile u tom periodu, a koje su bile neminovne, s obzirom na sve faktore koji su uticali, uspjeh je bio ogroman. Zadat je težak udarac kvislinškoj tvorevini NDH. U toku oružane borbe ubijeno je na stotine pripadnika ustaških, žandarmerijskih i domobranskih formacija, a u ruke ustanika pao je veliki ratni plijen.

Ustanak u Srbu bio je usko povezan sa ustankom u Drvaru i Bosanskoj krajini: počeo je jednovremeno, slobodna teritorija je bila povezana, postojalo je zajedničko rukovodstvo za čitavu teritoriju, ustanici s teritorije Hrvatske prebacivali su se i ratovali u Bosni, i obratno, itd.

Najveća je zasluga Komunističke partije u tome što je pokazala narodu da je njegova oružana borba jedini način da se oslobodi od okupatora i njihovih slugu, ustaša. Ustanak u južnoj Lici je pokazao kakva neizmjerna snaga leži u narodu i kako ta snaga postaje nesavladiva kada se pravilno organizuje i usmjerava. Zbog svega toga Komunistička partija je stekla ogroman ugled i povjerenje u narodu.

Đoko JOVANIĆ

KAKO JE PARTIJSKA ORGANIZACIJA U MAKEDONIJI PRIHVATILA I SPROVODILA JULSKE ODLUKE CK KPJ

Neposredno pred martovske događaje puštena sam iz zatvora sa Ade Ciganlije, gde sam provela oko 3 meseca. Zahvaljujući tome učestvovala sam u velikim narodnim manifestacijama 26. i 27. marta u Beogradu.

Posle toga sam ostala još nekoliko dana u Beogradu. Drugovi iz Pokrajinskog komiteta za Srbiju interesovali su se za provalu i hapšenje komunista iz niške partijske organizacije u kojoj sam i ja radila. Rade Končar, član Politbiroa CK KPJ, koji je tada bio u Beogradu, rekao mi je da pođem na desetak dana kući u Kumanovo, a kada se vratim da ću biti raspoređena na partijski rad.

U Kumanovu sam dočekala 6. april, tj. izbijanje rata. Dva dana kasnije Nemci su prodrli u Kumanovo. Odmah sam se povezala sa partijskom organizacijom i obavestila sekretara Mesnog komiteta Pera Čiča da treba da se vratim u Beograd, da bih se javila na partijski rad. U uslovima okupacije kumanovska partijska organizacija se našla pred novim problemima. Sećam se velike aktivnosti komunista u prihvatanju vojnika iz razbijenih jedinica jugoslovenske vojske, da bi se sprečilo njihovo odvođenje u zarobljeništvo. Znatan broj vojnika izvučen je iz privremenih vojnih sabirališta, koja je organizovao okupator, nabavljena su im civilna odela, a zatim su upućeni u krajeve u kojima su živeli.

Sredinom aprila vratila sam se u Beograd i preko Veselinke Malinske, koja je tada živela u Beogradu, povezala se sa drugovima iz partijskog rukovodstva. Sećam se da su bile u toku pripreme za majsko partijsko savetovanje u Zagrebu. U to vreme pored drugova iz PK sretala sam više puta Aleksandra Rankovića Marka i Svetozara Vukmanovića Tempa. Krajem aprila saopštio mi je Marko da sam određena za člana

Pokrajinskog komiteta za Makedoniju i da je potrebno da što pre otputujem za Skoplje.

Ponela sam određeni partijski materijal, kao i poruku tadašnjem sekretaru PK za Makedoniju Metodiju Šatorovu Šarlu da odmah dođe u Beograd, jer treba da prisustvuje majskom savetovanju.

U Skoplju sam se javila u PK, predala materijal, odluku o mom određivanju za rad u Pokrajinskom komitetu i poruku da Šarlo ode u Beograd. Od strane PK primio me je organizacioni sekretar Pero Tikvar i rekao da je sekretar PK Šarlo na putu. Tada je Šarlo bio u Sofiji radi povezivanja sa CK bugarske partije, što sam docnije saznala. PK me je uputio na rad u kumanovsku partijsku organizaciju; rečeno mi je da će me pozivati na sastanke PK kada se budu održavali. Bio mi je malo čudan ovakav prijem i odluka, ali, naviknuta na partijsku disciplinu, otišla sam u Kumanovo. S druge strane bilo mi je drago što ću biti u svom rodnom kraju u kojem sam i počela da radim u sindikalnom pokretu i SKOJ-u. Sekretar MK Pero Čičo i ostali komunisti rado su me primili. Ja sam im prenela stavove CK KPJ i sve drugo što mi je bilo poznato iz partijskih materijala. Iznela sam im svoje utiske u vezi sa stavom PK i odlukom o mom upućivanju u Kumanovo. U kumanovskoj partijskoj organizaciji ostala sam do 25. juna. Tog dana organi Gestapoa iz Niša došli su u Kumanovo da me uhapse. Obaveštena o tome, prešla sam u ilegalstvo i drugovi su me prebacili u Skoplje.

Ne sećam se kada se Šarlo vratio iz Sofije, ni da li je u maju održan neki sastanak PK. Ali kasnije sam doznala da Šarlo nije pošao na majsko savetovanje, niti je priznao odluke i stavove CK KPJ i majskog savetovanja. Materijali koji su stizali od CK KPJ nisu umnožavani niti dostavljani partijskim organizacijama i članstvu. No i mimo zvanične linije PK izvesni materijali i obaveštenja o stavovima CK KPJ dolazili su do pojedinih organizacija i komunista. To je izazvalo diskusije među komunistima o pravilnosti stava i politike PK za Makedoniju.

U kumanovskoj partijskoj organizaciji mnogo se diskutovalo o novonastaloj situaciji i stavu Šarla i PK prema bugarskoj okupaciji Makedonije. Održavani su česti sastanci Mesnog komiteta, na koje su pozivani i sekretari partijskih ćelija, kao i drugi komunisti. Ne samo da su svi članovi Partije bili obuhvaćeni u pripremama za davanje otpora bugarskom okupatoru, već su na određeni način bili uključeni i skojevci, mnogi simpatizeri i pošteni patrioti. Partijska organizacija je naročito široku podršku imala u zaštiti kolonista, protiv kojih su bu-

garske okupacione vlasti preduzimale surove mere — raseljavanje, hapšenje i sl. Bugarske okupacione vlasti, mada su pokušavale da se dodvore narodu i prikažu kao njegovi oslobodioci, izazivale su prezir i mržnju kod najvećeg broja građana.

MK Kumanova je sredinom maja organizovao, po sopstvenoj inicijativi, partijsko savetovanje na kojem se diskutovalo o prikupljanju oružja i sanitetskog materijala, o obučavanju u rukovanju oružjem i drugim pripremama komunista za borbu protivu okupatora. Pored činjenice da je partijska organizacija bila zdrava i pravilno orijentisana, verovatno da je ovakvom njenom stavu pomoglo i to što je na razne načine bila upoznata sa generalnom linijom CK KPJ i odlukama u pogledu priprema za oružani ustanak.

Za člana PK za Makedoniju CK KPJ uputio je krajem maja i Lazara Koliševskog. Međutim, Šarlo nije hteo da primi tu odluku pa ga je poslao na rad u Sv. Nikolu, njegov rodni kraj u kome, kako se sećam, i nije bilo partijske organizacije. Lazo je pošao u Sv. Nikolu, ali se nije mogao pomiriti sa takvom odlukom i uskoro se vratio u Skoplje. (S njim sam se prvi put srela i upoznala na V zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu, kojoj smo prisustvovali kao delegati iz Niša i Kragujevca.) Početkom juna sastali smo se i razgovarali u Kumanovu. Pošto smo sada oboje bili upoznati sa stavom Šarla i PK prema liniji CK KPJ, naime da oni praktično makedonsku partijsku organizaciju smatraju delom bugarske partije, zaključili smo da o svemu tome treba obavestiti CK KPJ. Lazo se već povezao i sa Strašom Pindžurom koji je ranije kao student primljen u Partiju, a sada radio u PK kao instruktor. On nas je detaljnije informisao o stanju u makedonskoj partijskog organizaciji i o stavovima i držanju Šarla i PK. Pošto sam prešla u Skoplje krajem juna, mi smo bili takoreći u svakodnevnom kontaktu.

Na naše insistiranje Šarlo je sredinom juna sazvao sastanak PK u proširenom sastavu, kojem su prisustvovali i neki članovi MK Skoplja. Na sastanku se diskutovalo o usvajanju proglasa i linije CK KPJ, pripremama za oružani ustanak i o pripajanju makedonske organizacije bugarskoj partiji i sl. Pored Laza i mene, za stavove CK KPJ izjasnili su se i neki članovi MK Skoplja. Šarlo i ostala dva člana PK nisu hteli ni da diskutuju o prihvatanju stava CK KPJ. Polazili su od postavke da je za makedonsku partijsku organizaciju nadležan samo CK bugarske partije. U vezi sa takvom situacijom Pindžur, Lazo i ja dogovorili smo se da o svemu hitno obavestimo CK KPJ. Krajem juna Lazo je pošao za Beograd, podneo izveštaj Centralnom komitetu KPJ i vratio se posle nekoliko dana u

Skoplje. Doneo je nove partijske materijale i proglas CK KPJ povodom napada Nemačke na SSSR. U tom proglasu pored ostalog je rečeno:

Proleteri sviju zemalja Jugoslavije, na svoja mesta, u prve borbene redove. Zbijte čvrsto svoje redove oko Vaše avangarde, Komunističke partije Jugoslavije. Svaki na svoje mesto! Nepokolebljivo i disciplinovano vršiti svoju proletersku dužnost. Spremite se hitno za poslednji i odsudni boj.

U proglasu se dalje kaže svim narodima Jugoslavije, pa i makedonskom:

Vi koji stenjete pod okupatorskom čizmom, svi vi koji ljubite slobodu i nezavisnost, koji nećete fašističkog ropstva, znajte da je kucnuo čas vašeg skorog oslobođenja od fašističkih osvajača. Zato doprinesite i vi vaš deo u borbi za vašu slobodu pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije. Borba Sovjetskog Saveza jeste i vaša borba, jer se on bori protivu vašeg neprijatelja pod čijim vi jarmom stenjete.

Lazo je obavestio Pindžura i mene da će neko iz CK KPJ doći da raščisti situaciju u vezi sa Šarlovim PK. I kao što PK ranije nije usvojio majske odluke, tako nije usvojio ni ovaj proglas CK KPJ, niti je dozvolio da se materijali umnože i dostave partijskim organizacijama i članstvu. Međutim, mi smo uz pomoć nekoliko drugova uspeli da znatan broj organizacija upoznamo sa novim proglasom i linijom naše Partije, a većina organizacija je tu liniju i prihvatila. S obzirom na takvu situaciju Šarlo je bio prisiljen da povodom napada Nemačke na SSSR izda svoj proglas. U njemu je, pored ostalog, rečeno i sledeće:

... dužnost je makedonskog naroda da zajedno sa drugim narodima pokaže svoju solidarnost, svoje simpatije prema velikom Sovjetskom narodu...

Danas, vi Makedonci, možete da dobijete slobodu i ravnopravnost samo pomoću sovjetskih naroda, samo njihovom pobedom... Došao je čas da se svi mali narodi, uključujući i makedonski narod oslobode jarma Nemaca i Italijana. Treba da budu potučeni i bugarski fašisti koji se spremaju da se zajedno sa Hitlerom bore protiv SSSR.

Kao što se vidi iz tog proglasa, Šarlo, a prema tome i CK KP Bugarske, ostaje samo kod simpatija za SSSR, očekuje svoju slobodu od pobede sovjetskog oružja; smatra da se treba boriti samo protiv jarma Nemaca i Italijana, kao da bugarski jaram nije bio težak za Makedonce, i kao da je sve zlo koje dolazi od bugarskih fašista u tome što se spremaju za borbu protiv SSSR, i zato ih »treba tući«. Taj jako miroljubivi proglas u odnosu na bugarskog okupatora Šarlo završava parolom:

»Da živi slobodna sovjetska Makedonija«. Takva parola je bila više nego besmislena i politički štetna, ali je Šarlu i CK KP Bugarske bila politički pravilnija i bliža nego poziv makedonskom narodu za borbu protiv bugarskog okupatora; toga se po svaku cenu čuvala bugarska partija, i ne samo tada nego i kasnije.

S obzirom na sve veće nezadovoljstvo članova Partije u nekim partijskim organizacijama zbog ovakvog Šarlovog stava o pitanju oružanog ustanka, koje je bilo još više potencirano kada su upoznati sa julskim proglasom CK KPJ, Šarlo je zakazao partijsko savetovanje sredinom jula u Vodnom kod Skoplja, sa ciljem da članstvo ubedi u pravilnost svojih stavova. Međutim, obavešten o raspoloženju i reagovanju predstavnika partijskih organizacija i bojeći se poraza svoje politike, Šarlo je otkazao savetovanje pod izgovorom da su bugarske vlasti otkrile mesto savetovanja.

Pošto delegat CK KPJ nije došao iako smo ga očekivali, Lazo je u drugoj polovini jula ponovo pošao za Beograd. Uskoro se vratio zajedno sa delegatom CK KPJ Draganom Pavlovićem Šiljom koji je doneo odluku o suspendovanju Šarla sa dužnosti sekretara PK i nove direktive za rad. U razgovorima Dragana Pavlovića i Laza sa članovima PK Perom Tikvarem i Kocem Metalcem stekao se utisak kao da će oni prihvatiti odluke CK KPJ. Održali smo sastanak PK kojem su prisustvovali: Dragan Pavlović, delegat CK KPJ, Šarlo, Tikvar, Metalec i ja. Posle izlaganja Pavlovića, koji je obrazložio odluke CK KPJ, ja sam iznela svoj stav i prihvatila odluke CK KPJ. Očekivali smo da će to učiniti i Tikvar i Metalec. U svojoj diskusiji Tikvar je počeo da iznosi razloge radi kojih bi trebalo usvojiti odluke CK KPJ. Međutim, Šarlo je odmah intervenisao, odbacio te odluke kao nenadležne i pogrešne i upozorio Tikvara da će za takav stav odgovarati pred CK bugarske partije. Posle ove intervencije Tikvar i Koce Metalec su usvojili Šarlove stavove. U takvoj situaciji Pavlović i ja nismo mogli ništa učiniti, pa smo napustili sastanak PK. Šarlov PK (njih troje) produžio je rad i pored ostalog doneo odluke: da se nama onemogući pristup u partijske organizacije i da se spreči bilo kakav uticaj CK KPJ na njih; da isključe iz Partije Pindžura i Laza, a mene da suspenduju sa dužnosti člana PK; koliko se sećam, ove odluke smo dobili i napismeno.

Posle ovog sastanka Pavlović, Lazo, Pindžur i ja smo odlučili: da Pavlović o svemu tome obavesti CK KPJ, a Lazo da pođe u Sofiju i ponese pismo našeg CK od 21. jula 1941. godine bugarskom partijskom rukovodstvu, u kome se govorilo o njihovom nepravilnom odnosu prema partijskoj organizaciji u

Makedoniji i oružanom ustanku. Dalje smo se dogovorili da treba obići što više partijskih organizacija na terenu i upoznati ih sa stavom i linijom CK KPJ i situacijom u PK Makedonije. Obišli smo partijske organizacije u Bitolju, Velesu, Negotinu, Kavadarcima i još nekim mestima. U kumanovskoj partijskoj organizaciji nije bilo nikakvih problema, pošto je ona odranije bila upoznata sa stavovima CK i bez rezerve prihvatila liniju CK KPJ. Da bi slomio otpor i ove organizacije, Šarlo je odlučio da smeni sekretara Mesnog komiteta Pera Čiča i da na njegovo mesto pošalje Bana Andrejeva. Kumanovska partijska organizacija nije prihvatila ovu Šarlovu odluku, pa je Pero Čičo ostao i dalje sekretar.

U želji da onemogući naš rad u partijskim organizacijama, Šarlov PK je sredinom avgusta organizovao partijsko savetovanje kome je prisustvovao i delegat CK bugarske komunističke partije Petar Bogdanov. Nije pozvan delegat CK KPJ Dragan Pavlović, kao ni Lazo, Pindžur i ja. Na savetovanju je istupio sekretar kumanovske partijske organizacije Pero Čičo i kritikovao PK zbog njegovog odnosa prema CK KPJ i zato što na savetovanje nije pozvan njegov delegat Dragan Pavlović. Istupanje Pera Čiča podržalo je više delegata.

Posle ovog savetovanja Dragan Pavlović je pošao u Beograd da podnese izveštaj Centralnom komitetu KPJ.[1] Po odluci CK KPJ početkom septembra Dragan Pavlović se vratio iz Beograda u Skoplje sa zadatkom da se mimo Šarlovog rukovodstva oformi novo rukovodstvo, koje će sprovoditi odluke CK KPJ o oružanom ustanku. On nas je obavestio da je naš CK poslao Kominterni depešu o stavu KP Bugarske sa zahtevom da se donese odluka u odnosu na KP Makedonije.[2] U me-

---

1 Dragan Pavlović u svom pismenom izveštaju CK KPJ, pored ostalog, navodi: da nije pozvan na partijsko savetovanje, da mu je onemogućeno da se pre ili u toku savetovanja sastane sa delegatom CK Bugarske, već se sastao s njime posle savetovanja i to samo na 45 minuta; da mu je delegat CK Bugarske rekao kako postoji odobrenje Kominterne za priključenje KP Makedonije bugarskoj partiji. U vezi sa svim tim Dragan Pavlović izveštava CK KPJ: »Zbog ovakvog njegovog stava bio sam primoran da pristanem da se prekine borba na terenu i rešenje celog slučaja prenese na 'Očeve' i 'Dedu'.« (CK KPJ, CK bugarske partije i Kominterna — MN.)

2 U telegramu druga Tita od 4. IX 1941. godine, između ostalog, stoji: »Bugarski CK partije podržava Šarla i kaže da je Makedonija pripojena bugarskoj KP po nalogu Kominterne. Smatramo nepravilnim takav postupak CK bugarske partije...

Mi šaljemo našeg delegata da organizuje partizanske odrede, akcije i dalji rad, a krivce ćemo staviti pod naš ratni partizanski sud. Molimo javite nam da li je tačno da je KP u Makedoniji zaista pripojena Bugarskoj po vašem nalogu. Smatramo da to nije dobro, jer i bugarska Partija slabo stoji sa akcijama i vezama.«

đuvremenu u PK Makedonije stigla je odluka Kominterne preko CK bugarske partije, donesena krajem avgusta, po kojoj partijska organizacija Makedonije ostaje u sastavu PK Jugoslavije.[3] Na osnovu ove odluke Šarlo je predao arhivu PK i pošao za Bugarsku na dužnost sekretara Oblasnog komiteta za Sofiju. Posle toga oformljeno je novo partijsko rukovodstvo za Makedoniju. Za sekretara je postavljen Lazo Koliševski.

Zbog ovakvog stava dotadašnjeg PK na čelu sa Šarlom, uslovljenog nepravilnim odnosom bugarske komunističke partije prema KPJ i oružanoj borbi protiv okupatora, sve pripreme oko organizovanja oružane borbe u Makedoniji odvijale su se sa mnogo teškoća i sa znatnim zakašnjenjem. Neke partijske organizacije su i protiv zvaničnih odluka PK vršile izvesne pripreme: prikupljanje oružja, sanitetskog materijala, obučavanje u rukovanju oružjem i slično, tako da su 11. oktobra 1941. godine partijske organizacije Kumanova, Prilepa i Skoplja izbacile svoje prve partizanske odrede.

Na taj način, mada sa priličnim zakašnjenjem, partijska organizacija Makedonije počela je da sprovodi julske odluke o oružanoj borbi i ustanku protiv okupatora.

Mara NACEVA

[3] U odluci Kominterne pored ostalog stoji: »Makedonija da bude kod Jugoslavije po razlozima praktičnim i celishodnim. Osnovna borba sada se vodi protiv nemačkih i talijanskih okupatora i njihovih agenata. Glavno sredstvo borbe sada je partizanski pokret. Ovaj pokret sada se razvija na jugoslovenskoj teritoriji i pod rukovodstvom Jugoslavije...

Potreban je napor za osiguranje saradnje između bugarskog i jugoslovenskog naroda protiv zajedničkog neprijatelja.«

PRVE PARTIZANSKE JEDINICE NA KOSOVU I U METOHIJI

Rad i borba partijskih organizacija na Kosovu i u Metohiji na pripremanju i organizovanju oružane borbe naroda ovoga kraja protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika bili su sastavni i neodvojiv deo oružanog ustanka naroda Jugoslavije. Da bi se događaji koji su 1941. nastupili bolje razumeli nužno je prethodno ukazati na neke uslove i momente koji su delovali na raspoloženje i držanje masa pojedinih nacionalnosti ovog kraja u tim događajima.

U Kraljevini Jugoslaviji koja je bila, nenarodnom politikom reakcionarnih vladajućih buržoaskih snaga, iznutra razjedana i slabljena, a spolja pak ugrožena od fašističkih agresora, položaj Kosova i Metohije, odnosno radnih masa ovog kraja je bio krajnje težak. Kosovo i Metohija bili su ujedno najzaostalije područje, kako u privrednom tako i u kulturnom pogledu u Jugoslaviji. Posebno je bio težak položaj Šiptara. Njima nije priznavan ni minimum nacionalnih prava. Oni su bili podvrgnuti fizičkom istrebljenju. Sistematski je vršen pritisak radi njihovog iseljavanja u Tursku. Poniženja, gaženja najosnovnijeg ljudskog dostojanstva, beskrupulozna pljačka i korupcija, batinanja, zatvaranja i ubistva bili su ovde metod vladavine nenarodnih režima. Svi organi vlasti na Kosovu i u Metohiji radili su u tom pravcu. 150 žandarmerijskih stanica, koje su ovde postojale, prepunih žandarma i druge oružane policijske snage, neprekidno i sistematski su zlostavljale te mase i iz korena i drastično gušivale i najmanji otpor protiv takvog stanja.

Takozvana agrarna reforma, koja je više puta sprovođena na Kosovu i u Metohiji, imala je za cilj uglavnom da se oduzme zemlja od Šiptara i da do kraja zaoštri odnose između njih i kolonista čiji je dobar deo i pored dobijanja zemlje ostao u bedi i siromaštvu. Najbolje i najveće parcele i posede dobijali

su razni režimski ljudi, koji su svesrdno služili takvoj vlasti. Oni su se obogatili i postali zelenaši. Takva agrarna reforma je još više pogoršala i inače teško stanje radnih seljaka Šiptara a nije rešila stanje radnih seljaka Srba i Crnogoraca. No, njome se postigao cilj, a to je: da se do kraja zaoštre odnosi između Šiptara sa jedne i Srba i Crnogoraca sa druge strane, i da se nepoverenje i šovinistički jaz što više prodube.

Age i begovi, koji su služili takvom režimu, umnogome su doprinosili da šiptarske mase ostaju pasivne. Oni su im naturali misao da se spas može očekivati samo sa strane. Svoju saradnju sa takvim vlastima pravdali su time da to čine da bi olakšali stanje šiptarskim masama. Takvo delovanje je bilo olakšano i time što kod šiptarskih, kao ni kod srpskih i crnogorskih masa nije bilo radničke klase, odnosno bilo je vrlo malo radnika, a inteligencije još manje. Uz sve to vladala je gotovo totalna nepismenost (oko 95% Šiptara je bilo nepismeno) i verska zatucanost.

Razne reakcionarne buržoaske političke partije, koje su ovde vešto manevrisale da bi dobile glasove silom ili milom, poslednjih godina još više su produbile jaz i raspirivale šovinizam govoreći Šiptarima da su za njihovo teško stanje krivi Srbi, a Srbima su govorili da bi njihov položaj bio daleko bolji da nije Šiptara — prema tome treba ih iseljavati odavde.

Sve što je bilo reakcionarno i u službi nenarodnih režima radilo je na zaoštravanju odnosa između jedne i druge nacionalnosti. Politika »zavadi pa vladaj«, koju su nenarodni režimi sprovodili od postanka Jugoslavije pa do njene kapitulacije, svakako se veoma štetno odrazila, kako u aprilskim danima tako i u toku 1941. godine, na stvaranju jedinstvenog narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području.

Jedino je Komunistička partija Jugoslavije imala pravilan stav kako o pitanju borbe potlačenih masa za svoja socijalna i demokratska prava i za rešenje nacionalnog pitanja uopšte, tako i o pitanju priznavanja nacionalnih prava Šiptara. Ona je prva koja je javno i nedvosmisleno digla glas protiv takvog terora koji se sprovodio nad šiptarskim masama. Oblasni komitet i partijske organizacije nastojali su svojim neumornim radom da izbiju na čelo ugnjetenih i potlačenih radnih masa na Kosovu i u Metohiji. O tome svedoči i proglas Oblasnog komiteta iz 1940. godine, u kojem se pored ostalog kaže:

KPJ je stalno ukazivala da nema sreće ni za Crnogorce, ni za Srbe — meštane — dok šiptarski narod nema nikakvog prava ni slobode. Samo ravnopravni narodi mogu biti srećni. Zato nemojte dozvoliti da vas gospoština zavađa i gura jedne protiv drugih...

U nastavku proglasa se ističe potreba da radni šiptarski, crnogorski i srpski narod »zbiju svoje redove i stvore jedinstvo sa čitavim radnim narodom Jugoslavije« i da se bore »za punu ravnopravnost Šiptara sa ostalim narodima Jugoslavije...«

No, i pored svih nastojanja partijska organizacija nije uspela da dublje prodre kod Šiptara, zbog mladosti nje same, relativno kratkog vremena njenog delovanja pred rat, njene snage i nacionalnog sastava na ovoj teritoriji. Uoči rata od oko 270 člana KPJ na Kosovu i u Metohiji samo je oko 20 bilo Šiptara.

Niz faktora delovao je tako da je veći deo Šiptara sve jače guran na antijugoslovenske pozicije uoči rata. Uglavnom je preovladalo ubeđenje kod njih da u Jugoslaviji nemaju šta da brane, što je došlo do izražaja i u aprilskim ratnim danima, dok je sasvim drukčije bilo raspoloženje kod srpskih i crnogorskih masa u pogledu odbrane zemlje.

Naravno, sva trulost stare Jugoslavije, a posebno izdajstvo i kukavičluk vladajuće buržoazije, delovali su odlučujuće u pravcu nepružanja ozbiljnog otpora fašističkom agresoru u zemlji, pa i na ovom području.

No, i u takvoj situaciji Oblasni komitet i partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji, koje su još ranije ukazivale radnim masama na opasnost od fašističke agresije, zauzimaju pravilan stav o pitanju odbrane zemlje i pozivaju narod na otpor fašističkom osvajaču. U vojsci utiču na odbrambenu moć zemlje, rade na sprečavanju rasula u jugoslovenskoj vojsci, suzbijanju pete kolone, organizovanju dobrovoljaca za odbranu zemlje itd.

Tako je u 56. pešadijskom puku u Đakovici, gde su se na vežbi kao rezervisti našla 53 člana KPJ iz Metohije i jednim delom sa Kosova, Oblasni komitet preduzeo mere da se formiraju partijske ćelije i oformi Pukovski komitet, čiji je sekretar bio član Oblasnog komiteta Krsto Filipović. Skoro u stalnoj vezi OK je bio s partijskom organizacijom u ovom puku, doturao joj partijski materijal i potpomagao u radu, da bi što efikasnije delovala na ostale vojnike u smislu podizanja njegove spremnosti za odbranu zemlje i razvijanja mržnje protivu fašizma. Partijska organizacija u ovom puku je predstavljala znatnu političku snagu, koja je doprinosila moralno-političkom jedinstvu vojnika i pripremala ih za borbu, što je došlo i do izražaja u ratnim aprilskim danima.

U Kosovskoj Mitrovici MK KPJ je takođe uspeo da oformi jednu partijsku ćeliju u vojsci, dok su u ostalim vojnim jedinicama preko rezervista članova KPJ stvarani punktovi za

delovanje na ostale mase vojnika — bilo usmenom propagandom, bilo preko letaka, proglasa i ostalog partijskog materijala. Međutim, sve je to bilo izvršeno u kratkom vremenu, sa malo snaga da bi se mogao neki veći uticaj izvršiti na stanje u vojsci u kojoj je, i na ovom terenu, komandni kadar bio defetistički i kapitulantski raspoložen. Da bi lakše mogao da deluje u vojsci, Oblasni komitet je još u jesen 1941. godine, posle Pete zemaljske konferencije KPJ, formirao vojnu komisiju kojom je rukovodio član OK Dušan Mugoša.

Još prvih dana rata jedinice Kosovske divizije, koje su se nalazile prema Albaniji na sektoru Metohije, prešle su albansku granicu i nadirale u dubinu albanske teritorije savlađujući mestimičan i slab otpor italijanske vojske koja se povlačila. Po borbenosti su se osobito isticali delovi 56. pešadijskog puka zahvaljujući delovanju partijske organizacije u njemu i nekih patriotski nastrojenih nižih rezervnih oficira. Pri forsiranju Drima, gde su se branili Italijani, poginuo je Filip Strugar, jedan od najistaknutijih komunista u puku. Ovaj puk se i najduže održao, sve do 23. aprila, 5 dana nakon zvanične kapitulacije zemlje. Međutim, nemačke jedinice koje su prodirale iz pravca Bugarske — Kriva Palanka — Kumanovo — Skoplje, već 8. aprila bile su u Kačaniku, a 9. aprila zauzele su Uroševac i Prizren i tako došle u pozadinu jugoslovenskim jedinicama na teritoriji severne Albanije. Jedini otpor nemačkim snagama na ovom terenu dala je jedna artiljerijska baterija kod Suve Reke, koja je bila uništena, kao i delovi Kosovske divizije u Prizrenu na inicijativu pojedinih patriota i omladine. Posle višečasovne borbe i ovaj otpor je bio slomljen, a ostale delove ovoga kraja Nemci su zauzeli bez ikakvog otpora. Bilo je samo pokušaja stvaranja izvesnih prepreka (rušenje Švanjskog mosta na Drimu itd.), ali je sve to bilo bez nekog većeg vojnog efekta. Do 12. aprila ovaj kraj je bio zauzet. Nastali su haos, nered i bezakonje koje je peta kolona stvorila i koristila u svoje svrhe. Ovako brzi slom stare Jugoslavije je iznenadio ljude i zbunio ih je. To se desilo i sa OK i partijskim organizacijama na Kosovu i u Metohiji.

U težnji da se dodvori okupatoru peta kolona je organizovala i manifestacije kojim ga je dočekivala u nekim mestima, a nad srpskim i crnogorskim življem počela da sprovodi teror. Nastale su paljevine naseljeničkih kuća po Metohiji i iseljavanje i pljačka naseljenika, sve u cilju da se još više produbi jaz između šiptarskih s jedne, i srpskih i crnogorskih masa, s druge strane, da bi ih fašisti što lakše porobili. U ovom poduhvatu peta kolona je bila obilato pomagana i inspirisana od okupatora, koji su istu politiku sprovodili širom zemlje, radi razjedi-

njavanja naroda Jugoslavije i raspirivanja bratoubilačke borbe, što im je najlakše obezbeđivalo vlast. Ovakva nedela i politika pete kolone još više su otežavale rad Partije.

Kao i cela zemlja tako su Kosovo i Metohija bili raspar-čani među okupatorima. Veći deo okupira italijanski osvajač i pripaja već okupiranoj Albaniji; Kosovsku Mitrovicu, Vučitrn i Podujevo zadržavaju Nemci sa nekom kvislinškom šiptarsko-srpskom odnosno Nedićevom dvovlašću; kačanički srez, deo uroševačkog i deo gnjilanskog sreza okupiraju bugarski fašisti.

Okupatori su ovaj kraj zaposeli jačim vojnim i policijskim snagama. Na području, koje su okupirali, Italijani su držali delove svoje 9. armije čiji se štab nalazio u Albaniji. Posle kapitulacije u Prizrenu se jedno vreme nalazio štab 14. armijskog korpusa ove armije, dok je ovo područje zaposela divizija ovog korpusa »Pula«. Pored toga Italijani su na Kosovu i u Metohiji imali i svoj 4. mobilni karabinijerski bataljon sa oko 1 000 karabinijera, čije je sedište tada bilo u Prizrenu. Karabinijerske stanice bile su raspoređene u istim mestima u kojima su ranije bile žandarmerijske stanice (150); u svakoj opštini je bila po jedna jača karabinijerska stanica. Pored toga imali su i 7. finansijski bataljon koji je kao naoružana jedinica predstavljao takođe oružanu snagu okupatora na ovom terenu. Italijani su imali i dve obaveštajne službe: SIM (vojnu obaveštajnu službu) i OVRU (kontraobaveštajnu službu) koje su imale više svojih plaćenih agenata.

Zatim su bile formirane i kvesture u Prizrenu, Peći i Prištini koje su imale po dva odseka: politički i kriminalistički. U svakoj je bila po jedna četa naoružanih kvesturaca. Osim toga bio je formiran i bataljon crnokošuljaša (camice nere). U svakoj opštini je bilo po nekoliko desetina plaćenih policajaca da zuba naoružanih. Italijani su se oslanjali u borbi protivu NOP-a i na vulnetarske grupe u koje su mobilisali i jedan deo zavedenih ljudi naročito sa sela. Računa se da su Italijani imali oko 20 000 vojnika, 5 000 karabinijera, finansa i drugih svojih oružanih snaga i oko 5 000 naoružanih kvislinških snaga na Kosmetu.

Nemci su u Kosovskoj Mitrovici imali Krajskomandanturu i dislociran 3. bataljon 737. puka 717. nemačke divizije. Pored toga bile su kvislinška žandarmerija i milicija.

Bugari su na okupiranom području Kosova i Metohije imali 2—3 bataljona, a organizovali su potpuno svoju vlast i na ostalim područjima Jugoslavije koje su pripojili Bugarskoj.

Fašistički okupatori su uz svestranu podršku pete kolone vodili na ovom području veoma perfidnu politiku. Koristeći se

prošlošću oni su još više raspirivali nacionalnu mržnju između Šiptara, Srba i Crnogoraca i tako produbljivali jaz. Italijanski okupator uspostavlja šiptarsku kvislinšku vlast i administraciju, otvara šiptarske škole, mobiliše petu kolonu u borbi protiv komunista i srpskog i crnogorskog življa, podstiče razvoj trgovine, donosi robu široke potrošnje, organizuje eksploataciju rudnog blaga, organizuje saobraćaj itd. Viđenijim Šiptarima sa Kosova i Metohije nudi vrlo visoke položaje u vlasti. U svim centrima, kao i u Albaniji, uspostavlja fašističke organizacije, organizuje štampu, radio i razne forme informacija. Na sva tri okupirana područja razvija veliku aktivnost Kosovski komitet. Istovremeno niču i razne druge nacionalističke i iredentističke organizacije.

U takvoj situaciji koja je stvorena na Kosovu i u Metohiji partijska organizacija je došla u vrlo težak položaj. Ona je više nego prepolovljena i dalji njen opstanak na Kosovu i u Metohiji je bio u pitanju, pogotovu kada se ima u vidu da su gro članstva činili naseljenici koji su bili proterani iz Metohije.

U to vreme, partijsko članstvo se uglavnom skoncentrisalo u Peći i u Kosovskoj Mitrovici, gde je dejstvovalo pod veoma teškim uslovima. U takvoj situaciji komunisti Šiptari, zato što su bili malobrojni, bili su nemoćni da nešto značajnije utiču na mase. Ali ubrzo, pod rukovodstvom Oblasnog komiteta KP, počinje intenzivan i sistematski rad na jačanju, povezivanju i konsolidaciji partijskih organizacija na ovom terenu. Tome je dosta doprineo i dolazak komunista iz Albanije (inače rodom sa Kosmeta, pa su u svoje vreme bili emigrirali u Albaniju) koji su se stavili na raspolaganje Oblasnom komitetu. Među njima bilo je zrelih i iskusnih komunista, kao što su: Emin Duraku, Dževdet Doda, Džavid Nimani, Ismet Šaćiri, Husni Zajmi, Elhami Nimani, Dževdet Hamza, Mazlom Kpuska i drugi.

PRIPREME ZA ORUŽANI USTANAK

Uporedo s radom na organizovanju ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu i u Metohiji, radilo se 1941. godine i na pripremama za oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Proces stvaranja NOP-a i pripremanja oružanog ustanka, tekao je uporedo sa procesom konsolidacije, učvršćivanja i širenja partijske organizacije, kao i organizacije SKOJ-a, na ovoj teritoriji.

Pripreme za oružani ustanak počinju još od maja 1941. godine, da bi se u sledećim mesecima radilo intenzivnije i organizovanije. Ovim pripremama, u skladu sa direktivom i

linijom CK KPJ, rukovodio je Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju. Za ovaj rad korišćeni su tada proglasi i druge direktive najvišeg partijskog rukovodstva. Proglasi CK KPJ od 15. aprila, 1. maja i 4. jula stigli su na vreme i do partijske organizacije na ovoj teritoriji, što je i te kako bilo od velikog značaja za njenu pravilnu orijentaciju. I odlazak Miladina Popovića, sekretara Oblasnog komiteta, u Beograd, maja 1941. godine, da bi došao u kontakt sa CK KPJ, veoma nam je koristio. Pre njegovog odlaska za Beograd bilo je već održano majsko savetovanje CK na kome je zauzet konačan stav u pogledu pripremanja oružanog ustanka i dejstvovanja Partije u ovom smislu. Miladin Popović se upoznao s tim stavom, primio direktive kako da se radi na teritoriji Kosova i Metohije i pri povratku iz Beograda prvo ih preneo Mesnom komitetu KPJ za Kosovsku Mitrovicu, koji je istovremeno i reorganizovao. Zatim je iste direktive preneo i Oblasnom komitetu. U skladu s tim direktivama (istovremeno i kao odraz nužne potrebe da se proanalizira situacija na Kosovu i u Metohiji, nakon okupacije ove teritorije, a i da se daju uputstva partijskoj organizaciji i SKOJ-u), krajem maja 1941. godine, održan je sastanak Oblasnog komiteta. Na tom sastanku, pored ostalog, doneta je odluka da se organizuje oružana odbrana preostalih, nepopaljenih naseljeničkih sela. Uporedo sa ovim odlučeno je da se radi i na obaveštavanju masa da kvislinške bande, koje je okupator organizovao i podstrekavao na paljenje naseljeničkih kuća, ne treba identifikovati sa šiptarskim masama, te u tom smislu suzbijati proširivanje šovinističkog jaza da ne bi došlo i do težih posledica, s jedne strane, a s druge, kako bi se u perspektivi omogućilo stvaranje platforme za okupljanje Šiptara u NOP zajedno sa Srbima i Crnogorcima na liniji bratstva i jedinstva. Značajno mesto u procesu pripremanja oružanog ustanka na Kosovu i u Metohiji zauzima i junsko savetovanje Oblasnog komiteta. Na ovom savetovanju je, pored ostalog, doneta odluka da se osnuju partizanski odredi i da se prikuplja oružje i eksploziv. Nešto kasnije, na sastanku Oblasnog komiteta 7. jula, doneta je odluka da se osnuje Vojni komitet u Peći, koji je istog dana i formiran i dobio zadatak da rukovodi vojnim pripremama oružane borbe. Ovaj komitet su sačinjavali Boro Vukomirović, Mitar Radusinović i Pavle Brajović.

Dok se u skladu sa ovim stavovima CK i direktivama OK KPJ radilo na teritoriji Metohije i Kosovske Mitrovice, preko partijskih organizacija koje su tamo postojale, na ostalom delu Kosova pojedine grupe komunista radile su u skladu sa proglasom CK KPJ. Tek posle dolaska delegata OK Pavla Jovićevića, krajem 1941. odnosno početkom 1942. godine, na Kosovu

se počelo partijski organizovanije raditi. Tada su na ovom području formirane partijske organizacije i mesni komiteti u Prištini i Uroševcu, a zatim i u Gnjilanu.

Vojne pripreme urodile su plodom onako kako je to u to vreme bilo moguće. Naime, posle formiranja Vojnog komiteta za Metohiju, pristupilo se osnivanju vojnih diverzantskih desetina, a kasnije i četa, bataljona, pa i odreda. Prvo su takve jedinice osnovane u Peći i na području Kosovske Mitrovice.

Uporedo sa formiranjem pozadinskih diverzantskih jedinica radilo se i na osnivanju partizanskog odreda. Tako je krajem jula, i u toku avgusta, došlo do osnivanja Kopaoničkog partizanskog odreda, što je bio rezultat rada partijske organizacije u Kosovskoj Mitrovici i neposredne pomoći Oblasnog komiteta. Ovaj odred je u početku brojao 60 rudara iz Trepče i intelektualaca i omladinaca iz Kosovske Mitrovice i Ibarske doline. Kasnije odred je narastao na 600 boraca, i to najvećim delom od ljudi s terena Ibarske doline. Komandant ovog odreda bio je Predrag Vilimanović, komesar Dušan Tomović, zamenik komandanta Sveta Trifunović i zamenik komesara Dane Brkljač. Dok su komandant i zamenik komandanta bili iz Ibarske doline, dotle su komesar i zamenik komesara bili članovi Mesnog komiteta Kosovske Mitrovice. Samo jezgro ovog odreda sačinjavali su rudari iz Trepče.

Uviđajući da se zbog veoma teških objektivnih uslova partizanski odredi sastavljeni od Srba i Crnogoraca u ovo vreme ne bi mogli održati na Kosovu i u Metohiji, Oblasni komitet je došao do zaključka da treba formirati pozadinske partizanske odrede, kao i vojne rezerve u perspektivi. Za razliku od Kopaoničkog partizanskog odreda, koji je delovao van teritorije Kosova i Metohije, odnosno u prvo vreme u njegovoj blizini, partizanske pozadinske jedinice koje su se formirale na području Peći, i u nekim mestima na Kosovu, dejstvovale su na ovoj teritoriji. Već formirane prve diverzantske desetine u julu 1941. godine, za kratko vreme narastaju u nekoliko bataljona, da bi se najzad na području Peći osnovao i prvi partizanski pozadinski odred, oktobra 1941. godine, pod nazivom Metohijski narodnooslobodilački odred. Ovaj odred brojao je preko 700 ljudi, a bio je podeljen u pet bataljona: Podjerinjački, Patrijaršijski, Bistričko-dečanski, Vitomirički i Dobruški. Komesar ovog odreda bio je tada Boro Vukmirović, a komandant Petar Brajović.

Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred bio je dobro organizovan, što dokazuje ne samo njegov sastav, organizaciona struktura i komandni kadar, već i to što je bio prožet vojnom disciplinom. U naredbi broj 1 ovog odreda, na primer,

ističe se da partizani treba u najvećoj meri da budu disciplinovani, da izvršavaju postavljene zadatke, jer su oni klica iz koje će iznići narodna vojska, koja će izvojevati i očuvati slobodu, te zbog svega toga svaki treba da se ponosi imenom partizana. Ujedno, u ovoj naredbi, partizanima se preporučuje da budu konspirativni, da se pred okupatorom i njegovim slugama drže hrabro. Starešinski kadar ovoga odreda dobijen je izbornim putem, a svi njegovi pripadnici položili su partizansku zakletvu.

U nekim selima na području Prištine i Uroševca, još krajem 1941. godine, osnivaju se vojne pozadinske desetine čiji je cilj bio odbrana sela od pljačkaških bandi. Međutim, ove jedinice nisu bile dovoljno čvrste, te se početkom 1942. godine organizovanije pristupilo njihovom jačanju i širenju, kao i formiranju novih pozadinskih jedinica. Sa ovog područja, još 1941. godine pošao je jedan mali broj ljudi u partizane na susedne terene Srbije, odnosno u pravcu Toplice i Jablanice. Drugi, neznatan broj ljudi pošao je iz Uroševca i Raniluga u partizanske odrede na Jablanicu. Ukratko, postojeće vojne desetine na teritoriji Kosova, krajem 1941. godine, bile su orijentisane na odbranu sela, a ne na vršenje diverzantskih akcija. U nekim mestima ta odbrana je imala stihijski karakter, jer se radilo o fizičkom opstanku naseljeničkog življa.

U toku svoga postojanja pozadinske diverzantske jedinice su obično noću izvodile vojnu obuku. Da bi ta obuka bila što uspešnija, Petar Brajović je po direktivi Oblasnog komiteta izradio uputstva septembra 1941. godine, pod imenom »Priručnik za borbu«. Ovaj priručnik je ujedno služio i kao uputstvo kako treba da se bore diverzantske jedinice protiv okupatora i domaćih slugu. Priručnik je bio preveden i na šiptarski jezik. Miladin Popović ga je odneo u Albaniju.

Sem vojne obuke sa pripadnicima pozadinskih diverzantskih jedinica radilo se i na njihovom političkom i ideološkom uzdizanju, što je i shvatljivo kada se zna da su ove jedinice, pored svojih zadataka na izvođenju diverzantskih akcija, morale da deluju i agitaciono-politički u popularisanju narodnooslobodilačkog pokreta u narodu. Sem toga ideološko-političko uzdizanje ljudstva ovih jedinica pozitivno je uticalo i na njihovu veću borbenost.

PRVE DIVERZANTSKE AKCIJE

Prvu diverzantsku akciju na teritoriji Kosova i Metohije izvela je diverzantska grupa rudara Trepče. Naime, CK KPJ dao je direktivu da se rudnik Trepča onesposobi za eksploata-

ciju. Preko svog člana Krste Filipovića, Oblasni komitet je preneo ovu direktivu Mesnom komitetu Kosovske Mitrovice. Radi organizovanja ove akcije, u Mitrovicu je došao i sekretar Oblasnog komiteta Miladin Popović. Oni su tom prilikom preneli i direktive Oblasnog komiteta da se radi i na organizovanju partizanskog odreda. Poznata je diskusija na sastancima u Mesnom komitetu gde je dolazilo do oprečnih mišljenja u pogledu obima sabotaža, tako da je na kraju bilo odlučeno da se tada izvrši sabotaža samo na žičari, iako se ovaj predlog nije u potpunosti podudarao sa direktivom CK. Time je Mesni komitet učinio veliki propust. Ujedno bilo je predviđeno da diverzantska grupa posle izvršene sabotaže ode u određenu bazu na Kopaonik da bi zajedno sa novodošlim ljudstvom, nešto kasnije, poslužili kao jezgro za formiranje partizanskog odreda. Nakon izvršenih priprema na brzu ruku Mesni komitet je odredio tačan datum diverzije na žičaru. Iako ova prva diverzantska akcija nije potpuno uspela ipak je ona bila od istorijskog značaja za narodnooslobodilački pokret na Kosovu i u Metohiji ne samo kao prva diverzija, već i po svom odjeku koji je kasnije imala, naročito na teritoriji Kosovske Mitrovice. Drugu akciju u Trepči, 8. septembra uveče, izvršila je grupa od 30 boraca Kopaoničkog odreda. I ova akcija koja je, prema direktivama CK, trebalo da jače onesposobi rudnik, nije uspela, jer nije došlo do uništenja pomoćne stanice u vazdušnoj liniji i dva stuba te linije. Likvidiran je samo jedan žandarm koji je čuvao žičaru, dok su borci odreda bili primorani da prihvate borbu protivu neprijateljskih snaga i da silom oružja razbiju zasedu. Tom prilikom poginula su dva borca, među kojima je bio i rudar Trepče Todor Miličević, po kome je kasnije ovaj odred i dobio ime.

Kopaonički partizanski odred izvršio je i niz značajnih akcija van teritorije Kosova i Metohije: razoružavanje žandarma u žandarmerijskim stanicama, rušenje pruge u dolini Ibra, prekidanje proizvodnje u nekim rudnicima na teritoriji gde je delovao, dezorganizovanje kvislinških vlasti. Odred je, 3. oktobra 1941. godine, ušao i u Raška i to bez borbe, pošto su se prethodno nemačke jedinice povukle u pravcu Kosovske Mitrovice. Posle oslobođenja Raške odred je držao slobodnu teritoriju od Slatine do Lopatnice. Uporedo sa ovim akcijama u Ibarskoj dolini jedna rudarska četa odreda učestvovala je u blokiranju Kraljeva. Osim toga Kopaonički partizanski odred dao je svoj doprinos i na popularizaciji narodnooslobodilačke borbe među seljacima, građanima i rudarima rasturajući propagandni materijal i održavajući sastanke i mitinge u mnogim mestima Ibarske doline — u Raškoj, Baljevću, Jošaničkoj Banji,

Ušću itd. Odlazak rudarske čete ovoga odreda, u oktobru 1941. godine na blokiranje Kraljeva, kao i razvlačenje snaga odreda u nekoliko mesta — Baljevac, Jošaničku Banju, Ušće i prema teritoriji Kosova i Metohije, iskoristili su četnici da zauzmu Rašku, kojom prilikom je bilo i nekoliko žrtava — pao je i komandant odreda. Ovakvo razvlačenje snaga i poraz kod Raške imali su štetnih posledica za dalje održavanje ovoga odreda, tako da je, usled toga što su odred napustili neki partizani — seljaci, i zbog priključenja drugog dela Prvoj proleterskoj brigadi, Kopaonički partizanski odred prestao da postoji. Tako nije došlo do ostvarenja zamisli Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju da preko tog odreda podstakne i omogući sistematsko izvlačenje ljudstva sa Kosova i Metohije u partizane u pravcu Srbije.

Sem onih dveju akcija u rudniku Trepči, u toku 1941. godine, bilo je još nekoliko manjih diverzantskih akcija. Bile su to borbe pozadinskih diverzantskih jedinica, vođene za odbranu nekih naseljeničkih sela (Vitomirice, Dobruše, i nekoliko sela na Kosovu). U Duboviku su, na primer, odmah posle kapitulacije stare Jugoslavije, komunisti i skojevci koji su došli iz Peći radi zaštite seljaka i da bi sakrili oružje i municiju, koje bi kasnije preneli u Peć, vodili prve borbe protiv pljačkaških bandi. Borba za odbranu Dubovika trajala je skoro 24 časa, i to uspešno, jer su, pošto su odbijene, pljačkaške bande odustale od daljeg napadanja na ovo mesto. Komunisti i skojevci, zajedno sa seljacima — naseljenicima sela Dubovika, pošli su tada u Peć ponevši nešto oružja i partijski materijal. Prilikom borbi za odbranu Dubovika poginuo je đak VII razreda gimnazije Miloš Vuković. Sem borbe za odbranu Dubovika vođene su borbe i za odbranu Vitomirice, koje datiraju još pre formiranja vojnih pozadinskih jedinica. Vitomirčani su pod rukovodstvom partijske organizacije vodili borbu za odbranu svoga sela još 25. i 28. aprila, a zatim 28. juna, pa 5. jula, da bi zatim, nakon formiranja pozadinskih jedinica, vodili opet borbu za odbranu svoga sela 15. jula 1941. godine. Vitomirčani su se borili protiv pljačkaških bandi koje su dolazile iz susednih sela: Nabrđa, Nakla, Trebovića, Ruhata, Dubova i Novog Sela. Naročito su bile oštre borbe 5. i 15. jula 1941. godine u zaseoku Žabljak, gde je bilo smešteno 18 izbegličkih porodica iz okolnih sela. Tada su napadači, kao i ranije, bili poraženi. Međutim, najžešća borba vodila se za odbranu Vitomirice 27. septembra 1941. godine protiv vulnetarskih (dobrovoljačkih) i fašističkih bandi, predvođenih od Uk Cane, a koje je organizovao fašistički federal. Borba je trajala od 20 časova do 2 časa sledećeg dana. O nameri da će fašističke bande napasti Vitomi-

Pivo Karamatijević: KOLONA (crtež)

ricu, štab Vitomiričkog odreda bio je obavešten na vreme od komuniste Saita Zatrića, što je odredu omogućilo da donese odluku da brani selo. Vitomirčani nisu imali žrtava i sprečili su pljačkaške bande da popale selo. Najzad, oktobra meseca 1941. godine vođena je borba i za odbranu naseljeničkog sela Dobruše. Ovo selo branio je Dobruški bataljon. Nekoliko dana uzastopno fašističke bande napadale su ovo selo. Njihove snage bile su daleko brojnije od dobruških i seljaci su bili prinuđeni da napuste selo i da se povuku u Vitomiricu. Bilo je predloga da se Dobruškom bataljonu pošalje u pomoć jedan bataljon od 150 drugova iz drugih diverzantskih jedinica Peći, ali je Boro Vukmirović bio protiv toga pošto je uočio da je nemoguće permanentno braniti Dobrušu. Zato je naredio da se naseljenici iz Dobruše organizovano povuku. Istovremeno, Vukmirović je bio naredio da se Dobrušanima pošalje municija i sanitetski materijal, što je i učinjeno.

Još na početku ustanka u Crnoj Gori, Oblasni komitet je stavio u zadatak Vojnom komitetu Kosova i Metohije u Peći da organizuje akciju rušenja kamenog mosta na petom kilometru u Rugovskoj klisuri, zatim da se sruši most na reci Bistrici u selu Dečani i da se izvrši napad na italijansko obezbeđenje iznad Peći na Jerinjaku. Ovaj zadatak, međutim, nije izvršen zbog toga što su na mostovima od Đakovice do Peći, kao i na putu od Peći u pravcu Čakora, bile postavljene jake italijanske vulnetarske straže, koje su obezbeđivale ove objekte. Umesto ovog zadatka izvršena je jedna druga akcija — sečeni su telegrafski stubovi na putu od Peći do Rugovske klisure. Pripadnici Metohijskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda vodili su i akcije za oslobođenje drugova iz zatvora. Krajem 1941. godine, decembra meseca, Vojni komitet je, po direktivi Oblasnog komiteta, organizovao oslobođenje zatvorenika iz Šermet-kule u Peći. Grupa sastavljena od tri druga uspela je tada da oslobodi iz zatvora ne samo Mitu Miljkovića, člana Oblasnog komiteta, već i Mišu Mićkovića i Katicu Brajović. Pripadnici Metohijskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, po naređenju štaba odreda, ubili su 27. oktobra 1941. godine u Peći špijuna Bogića Perovića.

Kako je Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred narastao i pošto u Metohiji nije bilo uslova u ono vreme za partizansko ratovanje, a kako je bilo i pritiska od samih partijskih organizacija odozdo da se nađe put za odlazak u partizane bilo u Srbiju ili Crnu Goru, Oblasni komitet je pokušao da odašiljanjem Dobruškog odreda u Srbiju i grupe komunista u Crnu Goru, dođe do veza radi organizovanog izvlačenja ljudstva iz Metohije, odnosno sa područja Peći.

Posle povlačenja Dobruškog bataljona i borbi za odbranu Dobruše, oktobra 1941. godine, formiran je novembra meseca Dobruški partizanski odred sastavljen delom od jednog broja bivšeg Dobruškog bataljona, jednog broja Vitomiričkog bataljona i boraca iz Peći. Ovom odredu stavljeno je u zadatak da preko Istoka (varošica) krene prema Ibarskoj dolini da bi osigurao vezu sa narodnooslobodilačkim pokretom u Srbiji. Ta zamisao, međutim, nije ostvarena, premda je odred stigao decembra meseca u Ibarski Kolašin. Odatle su partizanske jedinice već bile povučene usled prve neprijateljske ofanzive na teritoriju zapadne Srbije. Ova situacija onemogućila je prebacivanje ljudstva iz Metohije na područje Srbije. Oblasni komitet je, međutim, stalno radio na uspostavljanju i održavanju veze sa PK KPJ za Crnu Goru i u tom cilju su tamo često slate bilo grupe bilo pojedini drugovi. Tako je decembra 1941. godine Oblasni komitet odredio grupu od 11 drugova, koja je pošla iz Vitomirice u Crnu Goru. Ova grupa bila je opkoljena na planini Hajla i posle borbe koja je trajala čitav dan, cela je izginula, sem jednog druga. Kasnije je, pri povratku, izginula i druga grupa. Dakle, ni ovi pokušaji nisu uspeli, pa pošto nije bilo veze s Crnom Gorom i zbog toga što je područje između Čakora i Peći bilo dobro čuvano, u to vreme je bilo nemoguće izvlačiti ljudstvo prema Crnoj Gori u većim grupama.

Posebnu pažnju je Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju posvetio vezama sa albanskim komunistima. Prvi kontakt uspostavio je jula 1939. godine preko Emina Duraka i Fadila Hodže. Kapitulacijom Jugoslavije i dolaskom komunista iz Albanije uspostavljena je i redovna veza između Oblasnog komiteta i albanskih komunista. Posle toga, avgusta meseca 1941. godine, Dušan Mugoša, delegat Oblasnog komiteta i Fadil Hodža otišli su u Tiranu s namerom da se povežu s rukovodiocima komunističkih grupa Albanije. Tamo su se sastali sa rukovodiocima komunističkih grupa »Skadar« i »Mladi«, ali nisu uspeli da se povežu s rukovodiocima komunističke grupe »Korča« koja je ujedno bila i najjača. Sastanak s predstavnicima komunističke grupe »Korča« održan je oktobra 1941. godine u Vitomirici, gde je zauzet stav, prema zahtevu albanskih komunističkih grupa, ali i u skladu s direktivom sekretara CK KPJ druga Josipa Broza Tita, da se drugovima u Albaniji pomogne u organizovanju jedinstvene Komunističke partije, a uporedo da se radi i na organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta. Zbog toga je Oblasni komitet delegirao Miladina Popovića i Dušana Mugošu da pruže svestranu pomoć u Albaniji, što su i učinili, ne samo 1941. godine, već sve do druge polovine 1944. godine. Tu pomoć, koju je pružio komunistima u Albaniji, Oblasni ko-

mitet je shvatio kao svoju internacionalnu dužnost. Pridajući veliki značaj tome, Oblasni komitet je baš u vremenu kada su mu bili najpotrebniji prekaljeni kadrovi, poslao dva svoja najistaknutija člana u Albaniju. Ujedno, on je smatrao da će formiranje KP Albanije i organizovanje i širenje NOP-a u ovoj zemlji pozitivno delovati na orijentaciju šiptarskih masa na Kosovu i u Metohiji u prilog narodnooslobodilačkog pokreta.

Sem ovoga, bilo je i niz sitnih akcija i sabotaža na Kosovu i u Metohiji od jula 1941. godine pa nadalje.

Iako ove akcije naoko izgledaju sitne, za naše prilike one su bile značajne. Bilo ih je svugde i neprekidno. Partijske organizacije i gerilske desetine, na primer, vršile su niz manjih akcija i sabotaža u Peći, Đakovici, Prizrenu, Kosovskoj Mitrovici, Prištini, Uroševcu, Gnjilanu i drugim mestima. Ta aktivnost se manifestovala u kidanju telefonskih žica, prekidu struje, otimanju oružja, pisaćih mašina, matrica i hartije iz fašističkih ustanova, u razbijanju alata i sprovođenju drugih sitnih sabotaža po rudnicima i radionicama, u cepanju fašističkih zastava i oglasa, brisanju fašističkih parola po zidovima i pisanju naših, razbijanju prozora na fašističkim ustanovama, razbijanju sijalica po ulicama, što je omogućavalo lakše kretanje ilegalaca, bušenju guma na vojnim kamionima itd.

Valja napomenuti da su svuda, gde je to bilo moguće, korišćene i razne legalne forme za demaskiranje fašističkog okupatora i njegovih slugu.

Pored ostaloga, radilo se i na tome da se pojedini sastanci, zborovi, pa čak i fašističke manifestacije sabotiraju ili pretvore u demonstracije. Po tome je karakterističan zbor od 15. jula 1941. godine u Đakovici. Fašističke vlasti i peta kolona bili su sazvali ovaj zbor. Pozvan je tom prilikom širi krug uglednih ljudi, oko tri stotine njih. Cilj ovog zbora bio je propaganda za slanje ljudi radi ugušivanja ustanka u Crnoj Gori. Pošto su prisutne zastrašivali opasnošću od mogućnog povratka Crnogoraca, organizatori su uspeli da se donese odluka da se za Crnu Goru pošalju tri hiljade naoružanih građana Đakovice i okoline. Obavešteni o tome još u toku trajanja zbora, komunisti su se sakupili iako nisu bili pozvani. Počeli su jedan za drugim da istupaju protiv odluke i da objašnjavaju značaj ustanka u Crnoj Gori. Oni su svakome stavljali do znanja »da će onaj koji bude pošao da guši ustanak u Crnoj Gori, morati kad tad polagati računa kao izdajnik svoga naroda...« Zbor je bio razbijen i niko iz Đakovice nije pošao u Crnu Goru da se bori protiv ustanika ni tada ni kasnije.

Najzad, vojne pozadinske jedinice na Kosovu i u Metohiji bile su angažovane i na agitaciono-političkom radu među masama. Popularisale su narodnooslobodilački pokret i antihitlerovsku koaliciju, a posebno Sovjetski Savez; ulivali borbeni duh. Sve ovo bilo je od velikog značaja, jer je pozitivno uticalo na sve veću diferencijaciju masa. U tom pravcu, od posebnog značaja bio je razmah ustanka u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i drugim krajevima.

Ukratko, u toku 1941. godine postavljeni su zdravi temelji narodnooslobodilačkom pokretu na Kosovu i u Metohiji, što je bilo od velikog značaja za sledeće godine, sve do oslobođenja ovog kraja. Za postizanje toga svakako je trebalo mnogo napora, samopožrtvovanja komunista, pravilne orijentacije Oblasnog komiteta i partijskih organizacija prema osnovnim stavovima i liniji CK KPJ. Okupator i kvislinška vlast preduzimali su sve mogućne mere da bi ugušili narodnooslobodilački pokret još u njegovom začetku, u toku 1941. godine, ali u tome nisu uspeli, jer je partijska organizacija na ovom području sve više rasla i kalila se, postajala uticajan faktor, neprekidno i dalje dejstvovala rukovodeći narodnooslobodilačkim pokretom na Kosovu i u Metohiji, sve do konačne pobede. Naime, iako su uslovi za delovanje bili veoma teški u poređenju s ma kojim krajem naše zemlje, za širi razmah narodnooslobodilačke borbe komunisti Kosova i Metohije uspeli su da savladaju te teškoće i da se stave na čelo borbe i svakim danom sve više je razbuktavaju.

Fadil HODŽA

SREM U USTANIČKOJ GODINI

I

Početak oružane borbe naroda Srema u 1941. godini, vojne i političke pripreme za ustanak, kao što je to bio slučaj i u ostalim krajevima Vojvodine, neposredno su vezani za odluke Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu koje su donesene drugom polovinom maja na sastanku u Novom Sadu. Na ovom sastanku Pokrajinski komitet je, pod rukovodstvom Žarka Zrenjanina i Svetozara Toze Markovića, pored organizacijskih i političkih mera, doneo odluku da se na celoj teritoriji Vojvodine pristupi organizovanom prikupljanju oružja, formiranju mesnih vojnih desetina i grupa, formiranju Vojnog komiteta pri Pokrajinskom, okružnim i sreskim komitetima i preduzeo druge vojne i političke mere sračunate na organizovanje otpora okupatoru i domaćim izdajnicima. Međutim, dalji tok priprema za ustanak i početak oružane borbe naroda Srema u ovoj godini odvijao se bez neposrednije veze sa PK. Usled toga, kao i usled niza drugih činilaca, razvoj NOP u Sremu se po stepenu organizovanosti, po tempu i širini razvoja, znatno razlikuje od onoga u Bačkoj i Banatu. Razlike se, pre svega, ogledaju u nešto sporijem tempu priprema za ustanak u Sremu i kasnijem početku oružane borbe, ali je zato NOP u Sremu bio u stalnom, bez ozbiljnijih kriza i neuspeha, kvantitativnom i kvalitativnom usponu da bi već na kraju 1941. a naročito početkom 1942. godine dobio karakter opštenarodnog otpora protiv okupatora i domaćih izdajnika. Jednom započeta, oružana borba naroda Srema neće prestati sve do pobedonosnog završetka, bez obzira na teškoće i natčovečanske žrtve u toku narodnooslobodilačke borbe.

Uslovi pod kojima su se odvijale pripreme za ustanak i u kojima je počela oružana borba u Sremu karakterišu se mnogim krupnim teškoćama uslovljenim kako samom okupacijom i držanjem okupatora prema našem narodu tako, naročito, i

mnogonacionalnim sastavom Srema. Kao što je poznato, na ovom području je, pored 200 000 Srba i 100 000 Hrvata, živelo i preko 70 000 Nemaca, 20 000 Mađara, 15 000 Slovaka, 5 000 Rusina itd.[1] Ovakav nacionalni sastav odrazio se i na razvoj NOP u Sremu: domaći Nemci imali su izrazito neprijateljsko držanje prema pokretu; pripadnici ostalih nacionalnih manjina i grupa (izuzev manjeg dela Mađara neprijatelja NOB) bili su pasivni ili rezervisani. Zaveden izrodima naroda, obmanut ilu-zijama o tobožnjem nacionalnom oslobođenju, u početnom periodu i deo hrvatskog življa Srema stavio se na stranu okupatora, što je za NOP u ovom kraju, naročito u prvoj i drugoj godini rata, izazvalo krupne vojničke, političke i druge teškoće. Osim toga, geografsko-politički i privredni značaj Srema, uz vrlo nepovoljne terenske uslove, ozbiljno je otežavao kako pripreme za ustanak tako, naročito, stvaranje i opstanak oružanih jedinica na ovom, za neprijatelja vrlo važnom, području. Teškoće u razvoju NOP Srema, iskrsle usled nepovoljnog geografskog položaja, karaktera zemljišta i mnogonacionalnog sastava, mogle su se savladati samo strpljivim i upornim radom, velikim junaštvom, političkom i vojničkom zrelošću i snalažljivošću rukovodstva i celokupnog partijskog članstva, a isto tako bezrezervnom podrškom koju je narod Srema pružio Komunističkoj partiji Jugoslavije i NOP 1941. godine.

Posle okupacije i pripajanja Srema tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, počinju progoni i udružene nemačko-ustaške bande vrše pritisak na celokupno, a naročito srpsko, stanovništvo Srema. Hajka, nasilje i bezobzirna pljačka uperena protiv ljudi i njihove imovine, njihove nacionalne i verske pripadnosti postaju svakidašnja praksa razularenih fašistički i šovinistički zaslepljenih pripadnika nemačke nacionalne manjine i ustaških bandi. Da bi legalizovali nasilja i pljačke nad srpskim i ostalim stanovništvom Srema, vlastodršci novostvorene ustaške države donose niz monstruoznih »zakonskih« mera i propisa. Između ostalih, donet je 18. aprila Zakon o nekretninama tzv. dobrovoljaca, 25. aprila Zakonska odredba o zabrani ćirilice, 30. aprila Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Zakonska odredba o čistoti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda, 3. maja Zakonska odredba o prelazu sa jedne vere na drugu itd. Odmah posle donošenja tih »zakonskih« propisa otpočinje prava pljačka i progon dobrovoljaca iz prvog svetskog rata, zabranjuje se upotreba ćirilice i vrši pritisak radi pokrštavanja srpskog življa. Srbi, Jevreji i Cigani stavljaju se van »zakona« i podvrgavaju moralnom ponižavanju i fizičkom istrebljenju.

[1] Stanojević: Narodna enciklopedija, knjiga I, str. 35. i »Ustaška statistika« 1941. godine. Arhiv VII. dokumenat br. 2/2, k. 284.

Moral i etika protagonista ovih nasilja spadaju na takav nivo da se ne mogu uporediti ni sa najmračnijim periodom u razvitku ljudskog društva, a perspektiva onih kojima je ovakav odnos nametnut bila je vrlo mračna i zahtevala je hitno pronalaženje izlaza iz takve situacije. A taj izlaz je za narod Srema bilo svrstavanje pod zastavu Komunističke partije Jugoslavije i odazivanje na njen poziv za borbu protiv okupatora. Tako je u Sremu posle sistematskih organizacijsko-političkih i vojnih priprema, stvoren neprobojan front protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Stavljajući se na čelo borbe komunisti Srema su, mada brojno ne tako jaki[2], bili spremni da izvrše deo istorijskih zadataka koje je pred njih postavio Pokrajinski komitet, a naročito onih od 22. juna kada je CK KPJ pozvao komuniste i narode Jugoslavije u borbu protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika. Pored krupnih teškoća izazvanih okupacijom, izvršenje postavljenih zadataka bilo je olakšano terorom okupatora i ustaša nad srpskim i ostalim, politički, nacionalno i verski progonjenim stanovništvom Srema, koje je svoj izlaz i spas videlo jedino u politici borbe protiv okupatora, proklamovanoj od strane KPJ posle okupacije zemlje.

Majske odluke i proglas Pokrajinskog komiteta imali su ogroman značaj za razvoj NOP u Sremu i činili su osnovu za preduzimanje organizacijsko-političkih i drugih mera radi organizovanja otpora okupatoru i njegovim saradnicima. Mere preduzete od strane OK za Srem bile su sračunate na konsolidovanje partijskih i skojevskih organizacija i obnavljanje veza sa nižim rukovodstvima i organizacijama na terenu. Osim toga, u ovom periodu je organizovana živa politička aktivnost sračunata na upoznavanje masa sa linijom KPJ, ciljevima okupatora i njegovim zločinima nad našim narodom počinjenim odmah posle okupacije. U toku ove aktivnosti isticana je potreba organizovanja svih naprednih i antifašističkih snaga. Rezultat te aktivnosti su brojno ojačane i učvršćene postojeće i stvorene nove partijske i skojevske organizacije u nizu sela i gradova. Uporedo s tim komunisti uspostavljaju kontakt i okupljaju istaknute antifašiste sa kojima održavaju sastanke i utvrđuju pojedinosti o organizovanju otpora. Iz toga se rađaju prve mesne partizanske desetine i diverzantske grupe[3], u koje se

---

[2] Od ukupno 1 200 članova KPJ, koliko je na početku ustanka bilo u Vojvodini, u Sremu je bilo svega oko 180, i to mahom mladih članova KPJ.

[3] Mesne partizanske desetine u Sremu su nazivane i seoskim odredima, seoskim desetinama i sl. Iza svih ovih naziva stoji ista mesna vojna organizacija koja se sastojala od 10—15 delimično ili potpuno naoružanih boraca.

uključuju članovi KP i SKOJ, najistaknutiji i najhrabriji antifašisti i rodoljubi. Međutim, do potpunog organizacijskog uobličavanja doći će tek posle 22. juna, tj posle napada Nemačke na SSSR.

Uporedo sa preduzetim merama za učvršćivanje i jačanje partijskih i skojevskih organizacija na terenu, za političko okupljanje i pripremanje rodoljuba za borbu, OK je preko sreskih i mesnih komiteta organizovao prikupljanje oružja i ratne opreme. Međutim, ta akcija nije u ovom periodu dala očekivane rezultate. Razlog za ovo svakako leži u činjenici što je preduzeta dosta kasno i što nije vođena dovoljno organizovano i energično. Otuda se i desilo da je najveća količina oružja prikupljena još pre toga inicijativom nižih rukovodstava, pojedinih članova KP i SKOJ, kao i ostalih pojedinaca koji su shvatili da bačeno oružje jugoslovenske vojske ne treba da padne u ruke okupatora i da ga treba imati za »svaki slučaj«. U celini uzev, mogućnosti za nabavku oružja u Sremu bile su neko vreme posle kapitulacije znatne, ali je momenat za njegovo organizovano sklanjanje propušten i, kada je prikupljanje organizovano, već ga je teško bilo naći.

Period između majskog sastanka PK i početka oružane agresije na SSSR, usled niza objektivnih teškoća, i izvesnih subjektivnih slabosti u radu OK, nije u dovoljnoj meri iskorišćen za sprovođenje u život svih onih organizacijsko-političkih i vojnih mera koje su proizlazile iz majskih odluka. Naročito se to odnosilo na stvaranje mreže vojnih desetina i grupa, vojnih komiteta pri okružnim i sreskim komitetima i prikupljanje oružja i ostale ratne opreme. Svi ovi i drugi zadaci izvršiće se posle 22. juna.

II

Početkom oružanog sukoba između fašističke Nemačke i SSSR oštrica okupatora i ustaških bandi prenela se na komuniste i istaknute antifašiste Srema. Već 22. juna neprijatelj je izvršio ili pokušao da izvrši hapšenja po gradovima i selima Srema. Tom prilikom je u Sremskoj Mitrovici, Rumi i Staroj Pazovi i okolnim mestima uhapšen izvestan broj komunista. Isto tako izvršen je pokušaj hapšenja komunista u Irigu, Krušedolu. Prnjavoru i drugim mestima, ali su ovi uspeli da se sklone zahvaljujući obaveštenju primljenom od jednog našeg simpatizera koji je bio u ustaškoj policiji. Narednih dana hapšenja su se proširila i na sremskokarlovački srez, tako da je u Krčedinu, Čortanovcima, Beški i Sremskim Karlovcima uhapšen 24. juna izvestan broj komunista. Hapšenja su izvršena i u

selima šidskog sreza, kojom prilikom je 7 članova KP uspelo da pređe u Mačvu gde su poginuli kao borci Marčvanskog partizanskog odreda. Hapšenjem znatnog broja komunista od 22. do 24. juna, a u vezi s tim prelaskom u ilegalnost izvesnog broja kompromitovanih članova KP, došlo je do prekida veza između OK i izvesnog broja partijskih organizacija na terenu. Usled toga OK preduzima hitne mere za uspostavljanje prekinutih veza, za konsolidaciju, organizaciono učvršćivanje i brojno jačanje partijskih organizacija na terenu. Uslovi za to bili su usled otpočinjanja oružanog sukoba između Nemačke i SSSR vrlo povoljni. Pre svega, proglasom CK KPJ od 22. juna i direktivama i odlukama Pokrajinskog komiteta stvoreni su povoljni uslovi da se na širokom frontu pristupi političkoj mobilizaciji naroda za borbu. Osim toga, proglasom CK data je jasna orijentacija i perspektiva borbe protiv okupatora time što se borba naroda Jugoslavije na širem planu povezuje sa borbom svih slobodoljubivih i antifašističkih snaga u svetu protiv fašizma.

Posle proglasa CK od 22. juna Okružni komitet za Srem je organizovao upoznavanje članova KP, a preko njih i celokupnog stanovništva, sa odlukama CK i zadacima svakog komuniste. Poseban zadatak OK u tom periodu bio je oslobađanje političkih zatvorenika iz Sremske Mitrovice. Taj zadatak je OK, posle hapšenja Matije Huđija, poverio Ivici Mikulčiću, članu OK. Međutim, pošto se Mikulčić demoralisao i nije bio spreman da izvrši postavljeni zadatak, preuzeo ga je i, uz pomoć Sreskog komiteta Rume, časno izvršio Okružni komitet SKOJ za Srem[4].

Preduzete mere na organizacionom sređivanju i jačanju partijske organizacije, kao i na stvaranju vojne i političke baze za široko okupljanje svih rodoljuba Srema, nailaze na snažnu podršku naroda. Partija široko koristi sve neprijateljeve mere uperene protiv naroda, kao što su: pokrštavanje srpskog stanovništva, progon dobrovoljaca iz prvog svetskog rata, ekonomska pljačka i bespravlje itd. Mase su sve više dolazile do saznanja da se samo oružanom borbom protiv okupatora i njegovih pomagača može savladati i sve ono što je dovelo do situacije u kojoj se narod Srema i čitave zemlje našao 1941. godine.

Rezultat političke aktivnosti i mera preduzetih do 22. a naročito posle 22. juna u najvećem broju sela i gradova nastanjenim srpskim ili pretežno srpskim, stanovništvom bilo je naglo učvršćivanje i jačanje postojećih, kao i stvaranje novih

[4] Članovi OK SKOJ, koji su pripremili i učestvovali u oslobađanju političkih zatvorenika, bili su: Stanka Munćan (sada Veselinov), Jovan Štokavac Džoja, Rosa Vilić.

organizacija Partije i SKOJ. U onim mestima gde nije postojala ili nije stvorena partijska organizacija uspostavljao se kontakt sa istaknutim rodoljubima i simpatizerima NOP preko kojih se obezbeđivao politički uticaj i sprovodile mere za šire uključivanje stanovništva u NOP.

U to vreme već se stvaraju mesne partizanske desetine i grupe koje služe kako za okupljanje svih onih koji su spremni da se bore tako i za vojničko i političko osposobljavanje svojih članova za borbu. Proces stvaranja mesnih desetina išao je postepeno i bio je u zavisnosti od političkog uticaja i stanja partijske organizacije u pojedinim mestima. Broj formiranih desetina rastao je iz dana u dan tako da ih je na kraju 1941. godine bilo gotovo u svim selima i gradovima Srema. U periodu između 22. juna i početka prvih oružanih akcija u Sremu, pored Sremske Mitrovice, Rume, Stare Pazove, Iriga i Sremskih Karlovaca, postojale su mesne partizanske desetine u Bešenovu, Bešenovačkom Prnjavoru, Velikim Radincima, Krušedolu, Prnjavoru (Krušedolskom), Vrdniku, Jazku, Rivici, Rakovcu, Ledincima, Beški, Golubincima, Vojki, Novim Karlovcima, Krčedinu, Čortanovcima, Laćarku, Divošu, Šašincima, Jarku, Subotištu i drugim mestima. U celini uzev, mreža i partijskih i vojnih organizacija je više bila razvijena u neposrednoj blizini administrativnih i političkih centara kao što su Sremska Mitrovica, Ruma, Irig, Stara Pazova i dr. Prodiranje pokreta u mesta jugoistočnog, zapadnog i podunavskog dela Srema išlo je postepeno da bi u jesen i zimu 1941. godine sva ova mesta, izuzev onih koja su bila naseljena čisto nemačkim, mađarskim i hrvatskim življem, a takvih je bilo malo, bila obuhvaćena mrežom partijskih organizacija ili mesnih partizanskih desetina i grupa.

Političke i vojne pripreme za ustanak u Sremu odvijale su se bez neposrednog angažovanja Pokrajinskog komiteta. Time se, pored ostalog, može objasniti i izvesno zaostajanje u pogledu sprovođenja u život pojedinih odluka Pokrajinskog komiteta sračunatih na organizaciono i političko učvršćenje i jačanje NOP, a naročito u pogledu početka i širine oružane borbe, stvaranja sreskih vojnih štabova i Okružnog štaba NOP za Srem itd. Osim toga, do odsustva jedinstva priprema za ustanak u Sremu došlo je i zbog toga što je Šidski sreski komitet bio u to vreme vezan za CK Hrvatske, a Zemunski za PK Srbije. To je izazvalo mnoge negativne posledice. Na geografski, politički i ekonomski jedinstvenom području uporedo su živele i radile tri međusobno odvojene partijske organizacije vezane za prostorno odvojena tri viša partijska rukovodstva. Odgovornost OK za Srem bila je time sužena, a mogućnost povezivanja

i usklađivanja rada na pripremama za ustanak znatno umanjena.

Pripreme za ustanak u Sremu posle oružane agresije fašističke Nemačke na SSSR, naročito u toku jula, izvodile su se uz stalno verovanje da svakog momenta može doći do pojave sovjetskih padobranaca. U vezi s tim su u nizu mesta u Sremu vršene čak i pripreme za njihov prihvat. Ocena o mogućnosti dolaska padobranaca u situaciji kada je Crvena armija odstupala svakako nije bila realna. Međutim, da vest o padobrancima nije bila samo plod mašte pojedinaca, kasnije proširena i na rukovodstvo, vidi se i po tome što su padobranci očekivani i u Bačkoj i u Banatu, gde se u to vreme nalazio Pokrajinski komitet za Vojvodinu. U svakom slučaju, pripreme za ustanak u Sremu odvijale su se jedno vreme pod utiskom skorog dolaska sovjetskih padobranaca, što je moglo imati krupnije posledice na tok priprema i izbor formi oružane borbe. Iluzija o padobrancima trajala je sa većim ili manjim prekidima čak do kraja septembra kada je jednog od odgovornih članova Fruškogorskog odreda odredio štab odreda da organizuje doček i prihvat padobranaca u rejonu Bešenovačkog Prnjavora.

Uprkos teroru pripreme za ustanak na ovom području bile su olakšane postojanjem nedovoljno organizovane i još manje učvršćene i uhodane okupatorske vlasti, nastale kao posledica rivalstva između ustaša i domaćih Nemaca i iz potrebe da se u novoj administraciji okupatora zaposli izvestan deo službenika iz razbijenog aparata bivše Jugoslavije, što je NOP svestrano koristio u toku 1941. godine.

U mnogim mestima Srema NOP je imao po jednog ili više ljudi zaposlenih u neprijateljevom aparatu preko kojih je dolazio do važnih obaveštenja o nameravanim hapšenjima, o pokretu njegovih snaga i drugim merama koje preduzima protiv NOP. Međutim, za taj period naročito je važno bilo to što su ti ljudi nabavljali propusnice i lažne legitimacije za nesmetano kretanje ilegalnih političkih radnika i drugih kompromitovanih drugova. Karakterističan primer delatnosti saradnika NOP u neprijateljevom aparatu je bio, svakako, u Irigu. Tu je grupa saradnika NOP na čelu sa Stevanom Puzićem[5] obezbeđivala u toku čitave 1941. godine partijsko-političkim radnicima, uključujući i neke bivše političke zatvorenike, propusnice, lične dokumente, kancelarijski materijal i davala informacije i podatke o neprijatelju.

Celokupne pripreme za ustanak i početak oružane aktivnosti u Sremu odvijali su se bez postojanja odgovarajućeg

[5] Uhapšen je početkom 1942. godine. Posle dugog i zverskog mučenja konačno je, kao član MK SKOJ, umro u zatvoru u Irigu.

štaba NOPO za Srem, koji bi rukovodio pripremama i oružanom borbom. Preuzimanje vojnih zadataka od strane OK bilo je skopčano sa nizom teškoća usled čega su mnogi problemi organizacione i vojne prirode ostajali nerešeni ili su rešavani sa zakašnjenjem.

Vojne i političke mere, preduzete posle 22. juna, omogućile su stvaranje povoljnih uslova za otpočinjanje oružane borbe u Sremu. Raspoloženje naroda za borbu protiv okupatora povećavalo se uporedo sa brojnim jačanjem i političkim učvršćenjem partijskih, skojevskih i vojnih organizacija na terenu. Broj pušaka skupljenih preko ovih organizacija i pojedinaca već je bio toliki da je mogao poslužiti za naoružavanje manjih odreda. Međutim, OK za Srem, u vreme rasplamsavanja oružane borbe u severozapadnoj Srbiji i početka oružane borbe na teritoriji Banata i Bačke, ne uzima kurs na dizanje oružanog ustanka zbog priprema preduzetih za oslobađanje političkih zatvorenika iz Sremske Mitrovice. Kasnije, kada je došlo do njihovog bekstva, akcije su, po direktivi CK KPJ, podređene njihovoj bezbednosti. A kada su bivši politički zatvorenici prešli krajem septembra na srbijansku teritoriju, odveli deo snaga i odneli glavni deo naoružanja tadašnjeg Fruškogorskog partizanskog odreda, uslovi za preduzimanje značajnije oružane aktivnosti bili su svedeni na minimum, jer je taj odred spao na manje od 20 slabo naoružanih boraca. Stanje i perspektiva za preduzimanje veće oružane aktivnosti posle prelaska bivših političkih zatvorenika i delova Fruškogorskog partizanskog odreda na srbijansku teritoriju najbolje se vide iz izveštaja koji je povodom ovoga uputio krajem oktobra komesar Fruškogorskog partizanskog odreda Stanko Paunović Veljko VŠ NOPOJ:

> Pre svega, drug Todor[6] je učinio pogrešku što je dopustio da ljudstvo iz našeg Odreda (sprovodnici robijaša) pređe u Srbiju i tamo ostane i čitavo naše oružje ostane tamo. Time je naš odred jako osakaćen i za dugo vreme onesposobljen za izbijanje akcije. Ostavili [su nas] time bez glavnog dela oružja i najboljih ljudi, ramali smo sve do sada, a u pogledu oružja i danas stojimo slabo.[7]

Ne manji razlog da se prelazak na oružanu borbu širih razmera odgodi za kasnije leži i u približavanju zime. A da je u ovom periodu došlo do veće oružane aktivnosti postavio bi

---

[6] Jusuf Tulić Todor, org. sekretar OK za Srem, po prelazu u Srbiju zadržan je od CK KPJ u Užicu, o čemu OK za Srem nije bio obavešten.

[7] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 6, str. 14.

se problem ne samo razmeštaja već, pre svega, opstanka partizanskih odreda na ovako ograničenom, potpuno prohodnom, gusto naseljenom i vrlo komunikativnom području, bez obzira na to što je vojnička i politička baza NOP u Sremu bila krajem septembra takva da je omogućavala započinjanje oružane borbe i većih razmera. Stečeno iskustvo iz perioda jeseni i zime 1941. godine potvrdilo je opravdanost odluke o prenošenju težišta sa oružane aktivnosti na političke i vojne pripreme sa ciljem da se stvore još povoljniji uslovi za snažniji razvoj oružane borbe početkom 1942. godine.

Politička i vojna orijentacija partijskog rukovodstva Srema u vezi sa pripremama za ustanak ni u kom slučaju nije značila odricanje od oružane aktivnosti i u toku 1941. godine. Naprotiv, do organizovanja oružanog otpora i stvaranja partizanskih odreda doći će već prvih dana avgusta 1941. godine. Međutim, obim oružane aktivnosti bio je dosta skroman s obzirom na to da je glavna pažnja NOP bila jedno vreme koncentrisana na oslobađanje i čuvanje bivših političkih zatvorenika, što je uslovilo da se u toku 1941. godine NOP Srema istovremeno razvija u dva pravca, i to: 1) u pravcu organizovanja oružanog otpora i stvaranja oružanih formacija koje treba da posluže kao okosnica za jačanje i razvoj NOP, i 2) u pravcu razvoja, organizaciono-političkog i vojničkog učvršćenja i jačanja mesnih partizanskih desetina i drugih narodnooslobodilačkih organizacija koje će u toku 1941. godine služiti kao oslonac novostvorenim partizanskim odredima. Na početku i u toku 1942. godine mesne partizanske desetine poslužiće kao baza za prelazak na odlučniji i masovniji oružani otpor, dok će partizanski odredi stvoreni 1941. godine poslužiti kao jezgro za stvaranje novih i snažnijih partizanskih jedinica u narednoj godini. Ispravnost ovakve orijentacije potvrđena je praksom NOP u Sremu, mada i dalje ostaje aktuelno da se prouči u kojoj je meri aktivnost partizanskih odreda 1941. godine mogla biti intenzivnija.

III

Prva oružana akcija izvedena u Sremu vezana je za oslobađanje dva člana SKOJ i jednog rodoljuba koje su ustaše uhapsile 5. avgusta u Bešenovačkom Prnjavoru. Akciju je organizovao i izveo član KPJ Sima Relić sa još dva skojevca. Međutim, pošto nisu imali oružja, skojevska organizacija je organizovala krađu jedne puške od domaćeg Nemca, a za novac prikupljen od seljaka kupila je još dve puške. Pošto su nabavili oružje organizatori su 6. avgusta upali u manastir Bešeno-

vačkog Prnjavora, razoružali ustaškog stražara, oslobodili uhapšene i svi otišli u Frušku goru[8]. Nekoliko dana kasnije ovoj grupi se priključuje Đorđe Nikšić Johan sa još dva druga iz Bešenova. Spajanjem ove dve grupe faktički je označen početak stvaranja prvih oružanih formacija NOP Srema, dok će stvaranje prvog odreda biti vezano za oslobađanje političkih zatvorenika iz Sremske Mitrovice. Uporedo s akcijom u Bešenovačkom Prnjavoru tri partizana iz Podunavske grupe su u prvoj polovini avgusta izveli diverziju na železničkoj pruzi između Inđije i Stare Pazove i isekli TT linije na istoj relaciji[9].

Akcija za oslobađanje i kasniju zaštitu odbeglih političkih zatvorenika iz Sremske Mitrovice, izvedena noću 21/22. avgusta, predstavlja u moralno-političkom i vojničkom pogledu, bez sumnje, najznačajniji događaj u razvoju NOP 1941. godine u Sremu, i to ne samo po efektu koji je time izazvan kod simpatizera NOP i u redovima neprijatelja već, pre svega, po posledicama koje će ovo oslobađanje imati za razvoj NOP u Sremu, a kasnije u Vojvodini, po ispoljenoj hrabrosti i odlučnosti političkih zatvorenika koji su, uz natčovečanske napore i ogromnu opasnost, kopajući kašikama santimetar po santimetar podzemni rov, krčili sebi prolaz do slobode, po hrabrosti i odlučnosti članova OK SKOJ koji se nijednog trenutka nisu pokolebali i hrabrosti svih onih koji su doprineli oslobađanju i zaštiti političkih zatvorenika u periodu njihovog boravka u Fruškoj gori.

Pripreme za oslobađanje političkih zatvorenika otpočele su mnogo pre njihovog oslobađanja. U toku priprema dolazilo je do raznih teškoća koje su često dovodile u pitanje krajnji ishod akcije. Prva teškoća izvan kaznionskih zidina nastala je posle 22. juna, kada je došlo do hapšenja nekih članova KP u Sremskoj Mitrovici. U ovoj situaciji član OK, zadužen za oslobađanje uhapšenih, Ivica Mikulčić, pokolebao se u toku priprema i napustio izvršenje postavljenog zadatka. Osetivši da je kod spoljnih organizatora nastupilo kolebanje, politički zatvorenici su u svom pismu upućenom OK energično rekli »ili dođite, ili izlazimo sami!«. U međuvremenu, dok su vršene pripreme za prihvat tih drugova, grupa organizatora je povećavana na 10 članova naoružanih sa 2 puške, 6 pištolja i 9 bombi.

Akcija je bila zakazana za 20. avgust, ali tog dana nije izvedena pošto je grupa za prihvat i obezbeđenje zakasnila. Međutim, u noći 21/22. avgusta, na ugovoreni znak spolja, 32 dugogodišnja robijaša i prekaljena revolucionara, među kojima:

[8] Stenografske beleške učesnika NOR, Arhiv VII br. reg. 2—6, k. 1992; Zbornik I/2, str. 92, dok. br. 23.

[9] Zbornik I/2, str. 92, dok. br. 23.

Stanko Paunović Veljko, Jovan Trajković, Jovan Veselinov Žarko, Ivan Maček, Slobodan Bajić, Paško Romac, Trajko Stamenković i drugi našli su se izvan robijaških zidina.

Odmah posle bekstva politički zatvorenici i grupa od 10 partizana, koja ih je prihvatila i štitila, uputili su se prema Fruškoj gori. U zoru 22. avgusta cela grupa je stigla na Šuljamačku glavicu (2 km severoistočno od Grgurevaca). U međuvremenu im se približila partizanska grupa koja je 6. avgusta izvela akciju na Bešenovački Prnjavor. Tako sjedinjena grupa se premestila u novi logor na Čerevićkoj karlici.

U akciji oslobađanja izuzetno značajnu ulogu odigrali su komunisti Toma Vučenović Gaga[10], koji je po zadatku prekinuo telefonsku vezu između kaznione i grada i poštanski službenik Ivan Livaković Janko, koji je 24 časa zadržao poternice policije izdate za odbeglim političkim zatvorenicima.

Uzbuna u redovima neprijatelja u Sremskoj Mitrovici i celom Sremu nastala posle bekstva političkih zatvorenika bila je izuzetno velika i opravdana. Ovo kako usled toga što je front policijskog obezbeđenja i kontrole bio savladan upornim i odlučnim stavom i držanjem političkih zatvorenika — komunista, tako i usled saznanja da će za razvoj NOP u Sremu, a i van njega, dolazak iskusnih i u borbi prekaljenih komunista imati veliki značaj. Neprijatelj se u tome i nije prevario. Zato je mobilisao sve raspoložive snage i širom Srema angažovao poteru za odbeglim političkim zatvorenicima. Po gradovima i selima i poljima Srema, razišli se, kao gusenice, neprijatelji svih boja i pripadnosti da bi uhvatili one koje nisu mogli sačuvati ni visoki i žicom ograđeni zidovi robijašnice ni kordoni ustaške policije. Međutim, svi pokušaji neprijatelja ostali su bez uspeha. Narod Srema ne samo što je prihvatio odbegle revolucionare već je uložio i sve snage da ih sačuva.

I, dok neprijatelj preduzima mere da bi u poteru pokrenuo ceo aparat ubica, OK za Srem naređuje Sreskom komitetu i partijskoj organizaciji u Irigu da hitno pošalju oružje, municiju i ostalu ratnu opremu za naoružavanje odbeglih političkih zatvorenika. Naređenje OK brzo je izvršeno. U toku jednog jedinog dana 23. avgusta partijska organizacija u selu prikuplja oružje od pojedinih organizacija i, ispred nosa neprijateljske vojske, domaćih Nemaca i ustaša, iznosi ga iz sela. Već sledećeg dana je više od 30 pušaka, dva sanduka municije i znatne količine odela, opreme i sanitetskog materijala poslato u Frušku goru. Međutim, dok je prikupljanje oružja i opreme

[10] Kao politički komesar 1. čete Fruškogorskog odreda pao je u toku avgustovske ofanzive 1942. godine u ruke neprijatelja i odmah streljan.

prošlo bez teškoća i većih uzbuđenja, tako nije bilo za vreme transportovanja oružja. Naime, na putu između Iriga i Bešenovačkog Prnjavora na kola sa oružjem naišla je jedna žandarmerijska patrola i to baš u momentu kada je, posustao od tereta, konj stao na sred puta, uz jedno brdo. Ne sluteći da se u kolima nalazi oružje, a još manje da je ovo namenjeno upravo onim ljudima koje oni traže, žandarmi su pogurali kola i tako pomogli da poneto oružje konačno stigne u Frušku goru. Po dolasku na ugovoreno mesto prispelo oružje preuzela je grupa od 12 partizana među kojima i nekoliko bivših političkih zatvorenika. Ova grupa je, dok se približavala ugovorenom mestu za prihvat oružja, usput zarobila i razoružala domaćeg Nemca Adama Rakasa i iskoristila ga za nošenje prihvaćenog oružja i opreme.

Pored potere za odbeglim komunistima iz mitrovačke kaznione i u nastojanju da spreči stvaranje partizanskih jedinica u Fruškoj gori, neprijatelj prikuplja 24. avgusta u Fruškoj gori delove 2. ustaške bojne iz Sremske Mitrovice, žandarmerijske škole iz Sremske Kamenice i angažuje žandarmerijske i ostale snage iz garnizona raspoređenih na području Fruške gore da bi izvršio ofanzivu, razbio ili zarobio odbegle robijaše i ostale partizane u Fruškoj gori.[11] Međutim, pošto pokret neprijatelja nije bio zapažen to je grupa od 4 partizana, među kojima i Stanko Paunović Veljko, pošla 24. avgusta ujutro u lov radi obezbeđenja hrane za odred. U toku lova grupa je naišla na dva šumara (domaće Nemce) koje je odmah razoružala. Jedan od njih je upozorio partizane da se u šumi u njihovom rejonu nalazi jedan žandarmerijski vod. Međutim, njegovoj se izjavi nije poverovalo, mada se grupa odmah vratila i o tome obavestila ostale drugove u logoru. Zbog toga je nešto kasnije Stanko Paunović Veljko, sa još tri druga, pošao prema Crvenom čotu da bi sačekao drugove koji su tog dana imali da iz Novog Sada donesu radio-stanicu. Dok se kretala prema Crvenom čotu grupa se sukobila sa žandarmerijskom patrolom. U sukobu je zarobljen i razoružan jedan žandarm, a ranjen je komandir žandarmerijske stanice iz Čerevića.[12] Ostali delovi žandarmerijskog voda su naterani u bekstvo. Ponovljeni susret sa neprijateljem u blizini logora nije izazvao veće podozrenje kod partizana i nije im poslužio kao povod za premeštanje logora. Jedina mera koju je preduzeo odred u toku dana bila je pojačavanje i kružno obezbeđenje logora u toku noći i slede-

[11] Logor partizana nalazio se u to vreme na Čerevićkoj karlici (zapadno od Crvenog čota i jugoistočno od s. Čerević).

[12] Beleške učesnika NOR 2/3, 2/6 k. 1992; Izvešća 12/5, 20/3, 30/6, 57/4, k. 152a — Arhiv V I I

ćeg dana. Ta je mera bila sasvim opravdana jer su u zoru 26. avgusta jače neprijateljske snage opkolile partizanski logor na Čerevićkoj karlici. Posle oštre borbe koja je trajala do 10 časova partizani su se, podeljeni u dve grupe, pod pritiskom višestruko nadmoćnijeg neprijatelja, povukli na Hajdučki breg gde su obrazovali novi logor. U toku izvlačenja iz borbe izgubila su se tri odbegla politička zatvorenika i to: Ante Franović, Ćira Petrović i Ivan Knežić Coto.[13] Prva dvojica su uhvaćena i vraćena u Sremsku Mitrovicu u zatvor, dok je Knežić, preplivavši Dunav i Tisu, uspeo da pređe u Banat i da se priključi NOP na ovom području.

Uočavajući opasnost od daljih mogućnih potera protiv još nedovoljno naoružanih i zaštićenih odbeglih komunista i relativno malih partizanskih snaga u Fruškoj gori, OK preduzima mere da bi došao do novih količina oružja i da bi povećao broj ljudi namenjenih za obezbeđenje odbeglih političkih zatvorenika. U tom cilju on izdaje uputstvo Sreskom komitetu Irig da od istaknutijih članova KPJ i SKOJ, odabranih i vojničkih obrazovanih boraca, stvori jednu desetinu i uputi je u Frušku goru. Desetina je brzo formirana i već je 28. avgusta ujutru stigla u logor na Hajdučkom bregu. Na čelu desetine nalazili su se: Jovan Beljanski Lala, dugogodišnji politički osuđenik i istaknuti borac ovog dela Srema i Đura Matić, član SK Irig. Pripremanje boraca za odred i formiranje desetine vršeno je naočigled neprijateljskih snaga i ispred nosa domaćih Nemaca i ustaša. Međutim, i pored svega toga neprijatelj nije bio u stanju da dozna šta se sve u selu događa. Manifestacija snaga NOP i privrženost naroda ovom pokretu još je više potvrđena prilikom ispraćaja boraca za odred. Uveče 27. avgusta na domaku Iriga skupilo se nekoliko stotina meštana da bi ispratilo svoje borce i preko njih isporučilo partizanima okupljenim u Fruškoj gori svoje pozdrave i najlepše želje.

IV

Posle bekstva i pošto su se sredili, naoružali i vojnički organizovali, bivši politički zatvorenici su 31. avgusta obavestili CK KPJ o svojoj gotovosti da se stave na raspolaganje Partiji da ih ona pošalje na rad tamo gde oseća najveću potrebu.

Nekoliko dana kasnije, kao odgovor na primljena pisma, Centralni komitet KPJ izdao je naređenje partizanima Fruške gore da sve oružane akcije podrede interesima »čuvanja i prebacivanja« bivših političkih zatvorenika u Srbiju.

[13] Zbornik, I/2, str. 103; Beleške 2/3, 2/6, k. 1992. Izvešća 12/5, 30/6, 57/4, k. 152a, Arhiv V I I

Sprovodeći direktivu Centralnog komiteta u život, OK za Srem naređuje partijskoj organizaciji iz Šašinaca da odmah pošalje svoja dva puškomitraljeza u Frušku goru. Isto tako, po direktivi OK partijska organizacija iz Rume upućuje u odred pet svojih članova među kojima se nalaze i članovi Mesnog i Sreskog komiteta.[14] Uporedo sa ovim merama iz Fruške gore je upućena jedna desetina boraca da iz Petrovaradina donese oružje koje je za odred spremio saradnik NOP domobranski satnik Dalibor Francisti.[15] Tom prilikom desetina je donela 20 pušaka i jedan puškomitraljez. Međutim, to je bio samo neznatan deo od ukupne količine oružja ostalog od bivše jugoslovenske vojske u jednom skladištu Petrovaradinske tvrđave (radilo se o nekoliko hiljada pušaka, velikom broju mitraljeza, bombi i municije), za koju neprijatelj nije znao. Ali, ovo oružje neće biti iskorišćeno usled provale i izdajničkog držanja Đorđa Elfimova Žorža, koji je posle hapšenja izdao saradnike NOP iz petrovaradinskog garnizona i sve ostale članove KP i simpatizere NOP koji su radili na ovom zadatku. Provalom su propale i sve šanse da se bez borbe dođe do ogromne količine oružja koje je u Sremu nedostajalo kako u 1941. godini tako i u kasnijim godinama rata.

Brojnim povećanjem i dosta solidnim naoružanjem bivših političkih zatvorenika i ostalih boraca prikupljenih u Fruškoj gori stvoreni su uslovi da se priđe formiranju prvog partizanskog odreda u Sremu. U vezi s tim prvih dana septembra je u partizanski logor na Hajdučkom bregu došao organizacioni sekretar OK za Srem i obavestio prisutne drugove o odluci OK da se od boraca i bivših političkih zatvorenika prikupljenih u Fruškoj gori formira Fruškogorski partizanski odred. Istovremeno su prisutni obavešteni i o provali u Petrovaradinu nastaloj posle hapšenja Elfimova i posledicama te provale.

---

[14] Prema izjavi J. Dačića Lazice njihova grupa je otišla u Frušku goru već 24. avgusta, tj. nekoliko dana pre iriške grupe. Sa sobom su poneli 5 pušaka i više desetina bombi.

[15] Dalibor Francisti je bio član Vojnog komiteta za južnu Bačku. Kao oficir bivše jugoslovenske vojske on je po direktivi PK za Vojvodinu otišao u domobrane. On je preko simpatizera NOP stvorenim među domobranima, organizovao izvlačenje oružja iz podzemnih skladišta Petrovaradinske tvrđave. Otkriven je posle hapšenja Đorđa Elfimova Žorža. Između 27. septembra i 8. oktobra uhapšen je posle borbe koju je sa svojim drugovima vodio u podzemnim hodnicima tvrđave. Tom prilikom uhapšeno je još dva oficira i 37 drugih saradnika NOP iz Petrovaradina, Novog Sada, Sremskih Karlovaca, Kamenice, Sremske Mitrovice i drugih mesta. Svi uhapšeni su odvedeni u Vukovar i streljani. Pojedinosti o tome vide se iz Zbornika I/17, str. 15, dok. br. 4 i primedbu pod 2.

Odluka o formiranju Fruškogorskog partizanskog odreda sprovedena je u delo 9. septembra 1941. godine.[16] Toga dana su se, jedan do drugog, postrojili dugogodišnji komunisti, tada već bivši politički zatvorenici, istaknuti aktivisti iz pojedinih gradova i sela Srema i simpatizeri NOP i u jedan glas, ponavljajući tekst zakletve koju je čitao organizacioni sekretar OK Jusuf Tulić, dali svečanu obavezu da će se odlučno i nepoštedno boriti protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Formiranje odreda izvršeno je na Hajdučkom bregu. U momentu kada je formiran odred je brojao oko 60 boraca. Od naoružanja je imao 50 pušaka, 3 puškomitraljeza, 15 pištolja i oko 100 bombi.[17] Za komandanta odreda određen je Sima Relić, za komesara Stanko Paunović Veljko, a za zamenika komandanta Boško Palkovljević Pinki[18]. Na sam dan formiranja odreda izašao je prvi broj lista »Fruškogorski partizan«. To je istovremeno i prvi partizanski list u Sremu koji je u kasnijem periodu odigrao značajnu političko-mobilizatorsku i kulturno-prosvetnu ulogu u odredu i van njega.

Novoformirani odred je imao vatreno krštenje 11. septembra. Tog dana su ga napale kombinovane nemačko-ustaške snage iz Grgurevaca. Međutim, napad je odbijen bez gubitaka. To je u stvari bila prva i poslednja borba u kojoj su učestvovali zajedno i bivši politički zatvorenici i ostali borci Fruškogorskog partizanskog odreda. Samo nekoliko dana posle ove borbe (između 12. i 15. septembra) CK je poslao naređenje štabu Fruškogorskog partizanskog odreda da bivše političke zatvorenike prebaci u Srbiju. U vezi s tim naređenjem odmah je došlo do izdvajanja bivših političkih zatvorenika koji treba da idu u Srbiju i boraca iz sastava odreda koji će ih pratiti. Odvojena grupa se razmestila na Šuljamačkoj glavici gde je trebalo sačekati vezu sa Srbijom. Međutim, do uspostavljanja te veze nije odmah došlo pošto je u drugoj polovini septembra nemačka 342. pešadijska divizija prelazila iz Srema preko Save i 24. septembra otpočela ofanzivu na severozapadni deo Srbije. Ostali deo Fruškogorskog odreda i dalje se zadržao na Hajdučkom bregu.

U međuvremenu su delovi 2. ustaške bojne i domaći Nemci iz Grgurevaca organizovali 18. septembra neuspeo pretres dela šume između Grgurevaca, Šuljma i Čerevića.

---

[16] Zbornik I/2, dok. br. 87, primedba br. 10.

[17] Zbornik I/2, dok. br. 87, primedba br. 10 i stenografske beleške učesnika NOR. Arhiv VII reg. br. 1992.

[18] Zbornik NOR I/2, dok. br. 87, primedba pod 10 i knj. 6, dok. br. 7, primedba br. 14; stenografske beleške učesnika NOR, Arhiv VII reg. br. 2—6, k. 1992.

21. septembra je oko 70 grgurevačkih Nemaca ponovno pretreslo teren Fruške gore između Šuljma i Grgurevaca. Tom prilikom neprijatelj je uhvatio jednog seljaka kada se ovaj vraćao iz logora na Hajdučkom bregu. Pomoću traga neprijatelj je izvršio iznenadni napad na logor u kome se nalazilo svega 9 partizana sa jednim puškomitraljezom. Posle dvočasovne borbe puškomitraljezac Bora Gavrilović, sa grupom boraca, postavio se neprijatelju na bok i iznenadnom vatrom uspeo da ga natera na povlačenje i bekstvo. No i pored toga su se delovi odreda sa Hajdučkog brega, kao i grupa sa Šuljamačke glavice, povukli i prebacili u Jazački čestar pošto je postojala opasnost da logori na Hajdučkom bregu i Šuljamačkoj glavici budu ponovo napadnuti. U novom logoru odred je boravio 7 — 8 dana. Za to vreme je uspostavljena veza sa Srbijom tako da su krajem (29. ili 30) septembra grupa od 25 bivših političkih zatvorenika i jedna desetina boraca Fruškogorskog odreda sa dva puškomitraljeza krenule i prešle u Srbiju. Sa grupom je prešao i organizacioni sekretar OK za Srem Jusuf Tulić. U Sremu su, uz saglasnost CK, od bivših političkih zatvorenika ostali: Jovan Veselinov Žarko, Stanko Paunović Veljko, Jovan Trajković Cvikeraš i Slobodan Bajić Paja.

V

Odluka CK da na terenu Srema ostanu četiri stara revolucionara imala je ogroman i dalekosežan značaj. Zato, ako se može govoriti o velikoj, čak i presudnoj, ulozi pojedinih ličnosti u razvoju NOP u određenom kraju, tada se za ove drugove, a posebno za Jovana Veselinova i Stanka Paunovića, bez rezerve može reći da je njihova uloga u razvoju NOP u Sremu upravo bila takva. Ova ocena je nedvosmisleno potvrđena svenarodnim karakterom i političkom čistotom NOP Srema od početka do kraja rata.

Pošto je, pored oslobođenih političkih zatvorenika, u Srbiju otišao i znatan broj boraca Fruškogorskog partizanskog odreda, sa kojima je nepovratno odnet i najveći deo naoružanja ovog odreda, pred rukovodstvom NOP u Sremu se postavio problem u kom pravcu usmeriti dalju orijentaciju NOP s obzirom na to da ustanak većih razmera, bez dovoljnih političkih i drugih priprema, bez potrebnog oružja i u ovo godišnje doba, ne bi bio celishodan i mogao bi imati teže negativne posledice. Osim toga u odredu je, posle odlaska bivših političkih zatvorenika i boraca iz njihove pratnje, ostao mali broj ljudi i to pretežno političkih aktivista iz pojedinih delova Srema koji su nedostajali na svom području. Zato OK u toj situaciji donosi

odluku da se svi politički aktivisti iz odreda vrate na teren radi daljih priprema i stvaranja što povoljnijih uslova za kasniji prelazak na širi ustanak u Sremu. U vezi s tim izvršena je i raspodela kadrova za rad na terenu i u odredu. Od bivših političkih zatvorenika Jovan Veselinov i Slobodan Bajić su tom prilikom određeni za partijsko-politički rad pri OK, Stanko Paunović je ostao u odredu kao predstavnik OK i bio je odgovoran za organizacijske i vojne pripreme za ustanak, dok je Jovan Trajković određen za urednika lista »Istina«. Ostali politički aktivisti iz Iriga, Rume, Sremske Mitrovice i drugih mesta vraćeni su na svoj teren, dok je ostatak boraca Fruškogorskog partizanskog odreda ostao u Fruškoj gori.

Uporedo sa merama preduzetim za dalji razvoj ustanka na terenu Fruške gore, OK odlučuje krajem septembra da od grupe komunista iz istočnog dela Srema koji su ilegalno živeli formira Podunavski partizanski odred.[19] Odred je formirao član OK Janko Čmelik.[20] Za komandanta odreda određen je Petar Relić, a za komesara Stevan Doronjski[21]. Prilikom formiranja odred je imao svega 7 boraca i to gotovo isključivo političkih aktivista iz istočnog dela Srema. Posle formiranja borci ovog odreda su izvršili nekoliko akcija. Između ostalih izvedena je jedna akcija na železničkoj pruzi između Inđije i Stare Pazove, kao i sečenje TT linija na istoj relaciji i na relaciji između Stare Pazove i Starih Banovaca. Međutim, pošto je odred bio sastavljen od političkih aktivista, to je njegova orijentacija od samog početka bila više usmerena na partijsko-političke zadatke, a manje na borbena dejstva.

U periodu od 27. septembra do 7. oktobra došlo je do velike provale izazvane hapšenjem i izdajničkim držanjem Đorđa Elfimova Žorža, kao i izdajničkim držanjem člana PK Gordane Ivačković koja je između 4. i 6. oktobra uhapšena u Novom Sadu. Tom prilikom je uhapšen veliki broj komunista u Petrovaradinu, Sremskim Karlovcima, Staroj Pazovi, Sremskoj Mitrovici i drugim mestima Srema. U Sremskoj Mitrovici je tada uhapšen sekretar Okružnog komiteta SKOJ Johan Mike[22].

Uporedo sa hapšenjima sprovedenim na osnovu obaveštenja Elfimova, neprijatelj je jačim snagama preduzeo akcije čišćenja Fruške gore sračunate na uništenje Fruškogorskog partizanskog odreda. Po ovom planu snage neprijatelja, podeljene u četiri grupe, dobile su zadatak da sa linije: Vrdnik —

[19] Ovaj odred ne treba identifikovati sa Podunavskim odredom koji je formiran u istočnom delu Fruške gore početkom 1942. godine.

[20] Narodni heroj, uhapšen 17. novembra 1941. godine, a 12. maja 1942. godine streljan u Sremskoj Mitrovici.

[21] Zbornik I/2, dok. br. 87, objašnjenje pod 11.

[22] Streljan je ubrzo posle hapšenja.

Grgurevci — Ležimir — Sviloš — Banoštar — Ledinci izvrše čišćenje označenog dela Fruške gore i da u rejonu Crveni čot, Hajdučki breg, Letenka okruže i unište Fruškogorski partizanski odred. Međutim, plan neprijatelja je potpuno propao jer je odred, koristeći se stvorenim međuprostorom u rasporedu neprijateljskih snaga, uspeo da se bez borbe izvuče prema Bešenovačkom Prnjavoru. U tom rejonu odred se zadržao nekoliko dana da bi se kasnije prebacio u stejanovačke vinograde.

Posle napuštanja šume u kojoj nije bilo perspektive za opstanak, pred rukovodstvo se postavio problem kako u toku zime obezbediti opstanak odreda. Zadržavanje u šumi u toku zime bilo je krajnje opasno jer je, pored drugih, postojala opasnost da se odred izoluje od sela i naroda i da bude izložen uništenju. Polazeći od gornje ocene rukovodstvo odreda, uz saglasnost OK, donosi odluku da se odred razmesti po selima i da, pored povremenih akcija, njegovi borci svojim znanjem i iskustvom doprinesu daljim vojničkim i političkim pripremama za ustanak koji će početkom 1942. godine dobiti široke razmere.

Dok je odred boravio u stejanovačkim vinogradima kod njegovih boraca se rodila ideja o izvođenju diverzije na pruzi Beograd — Zagreb. Ideja je bila ostvarena kada je grupa boraca Fruškogorskog partizanskog odreda, potpomognuta mesnom partizanskom desetinom iz Bešenova, izvršila diverziju na železničkoj pruzi između Vognja i Sremske Mitrovice i Sremske Mitrovice i Martinaca. Akcija izvedena 4/5. novembra na delu pruge između Vognja i Sremske Mitrovice nije uspela usled nestručno postavljene mine. Zato je akcija ponovljena u toku noći 5/6. novembra. Ovog puta, paljena na najprimitivniji način, mina je eksplodirala tek pri nailasku zadnjeg vagona tako da nije postignut željeni efekat mada je saobraćaj na pruzi bio prekinut više sati. Nekoliko dana kasnije grupa boraca na čelu sa Markom Peričinim Kamenjarom je 10. novembra pokušala da uđe u Grgurevce da bi likvidirala jednog domaćeg Nemca. Međutim, usled nepredviđenih teškoća ona nije uspela da uđe u selo već se zadržala u jednoj vinogradarskoj kućici gde ju je sledećeg dana otkrila jedna žandarmerijska patrola. Na poziv upućen borcima za predaju grupa je odgovorila vatrom i jurišem, tako iznenadnim i odlučnim, da su se prestrašeni žandarmi razbežali. U ovoj borbi neprijatelj je imao dva ranjena vojnika.[23]

Posle sukoba između grupe partizana i žandarmerijske patrole u blizini Grgurevaca rukovodstvo odreda je ocenilo da će neprijatelj preduzeti čišćenje terena na području Fruške

[23] »Naša borba«, januar 1942, br. 2224, Arhiv CK SKS; Izvešća, dok. br. 10/5, k. 143, 18/1, k. 51, 11/1, k. 4, Arhiv V I I

gore. U vezi s tim doneta je odluka da se u zoru 13. novembra odred povuče u šumu iznad Bešenovačkog Prnjavora i Male Remete i tako izbegne eventualno iznenađenje. Ocena komande odreda o mogućnom reagovanju neprijatelja bila je na mestu. Kao što se i očekivalo, neprijatelj je 13. novembra ujutro, sa oko 100 ustaša i žandarma, krenuo u akciju. Prelazeći preko atara prema šumi palio je sve vinogradarske kućice i kolibe u kojima bi, po njegovom mišljenju, partizani mogli zimovati. Dok se približavao šumi ponašao se samouvereno i komotno i nije preduzeo potrebne mere obezbeđenja. Kada je, oko 12 časova, stigao na ivicu šume on je, ne sluteći da se nalazi na domaku partizanskih položaja, zadržao čitavu jedinicu radi odmora. No, ipak, više propisa radi nego usled saznanja o mogućnoj opasnosti od partizana, neprijatelj je uputio dva vojnika da izvide situaciju u šumi. Ovi su, ne primetivši zasedu, pošli malo u šumu, zapalili cigarete i stali. Posle izvesnog vremena patrola se vratila i izvestila da u šumi nema nikog, posle čega je naređen pokret. Međutim, naređeni pokret u šumu trajao je svega nekoliko desetina metara. A tada, kada je neprijatelj prišao sasvim blizu, iz zasede je otvorena žestoka vatra po njemu. U metežu koji je u tom momentu nastao poginulo je 7, dok je ranjeno 11 neprijateljskih vojnika.[24] Posle prvog uspeha odred se morao povući jer je bio ugrožen pojavom neprijateljevih snaga u svojoj pozadini. Na povratku iz borbe, razdražen pretrpljenim porazom, ovaj je uhvatio i zaklao dva čobana.

Posle borbe vođene kod Male Remete, a u skladu sa vojno-političkom situacijom u Sremu, doneta je odluka da odred konačno napusti Frušku goru i da se razmesti po selima. Uporedo s tim doneta je odluka da odred povremeno pali vatre i krstari po Fruškoj gori i na taj način obmanjuje neprijatelja o stvarnom mestu svog boravka.

Spuštanjem odreda u sela na podnožju Fruške gore težište odreda prenosi se na vojno-političke pripreme radi snažnijeg razvoja ustanka na početku 1942. godine. Ova odluka je, ma koliko na prvi pogled izgledalo da se radi o pasivizaciji odreda, imala dalekosežan značaj za dovršavanje i dalje učvršćivanje već ranije započetih vojničkih i političkih priprema za ustanak. U vezi s tim period oktobar — decembar, kada je orijentacija odreda preneta sa vojnih akcija više na vojno-političke pripreme, karakteriše se ogromnim naporima političkog i vojnog rukovodstva na stvaranje snažnih političkih i vojničkih uporišta u selima i gradovima Srema. To je period inten-

[24] Zbornik I/6, dok. br. 5 i 17; Stenografske beleške učesnika NOR, Arhiv V I I, reg. br. 2/6, k. 1992; Izvešća 2. domobran. zbora, dok. br. 5/1, k. 51, Arhiv V I I

zivne vojničke i političke aktivnosti u kome se proširuju postojeće i formiraju nove partijske i skojevske organizacije i stvaraju, učvršćuju i osposobljavaju mesne partizanske desetine. Na kraju ovog perioda stvorena je tako snažna i brojna mreža partijskih i skojevskih organizacija, a još više mreža vojnih desetina i grupa, da su ove bile formirane u najvećem broju mesta Srema. Ovako široko postavljen i organizacijsko-politički učvršćen NOP Srema će biti sposoban da izdrži sve udare koje mu je neprijatelj pokušao da zada u zimu 1941/42. godine i da posluži kao snažna osnova za široko organizovanje i uključivanje naroda u oružanu borbu koja će, na početku 1942. godine, dobiti karakter opšteg ustanka naroda Srema protiv okupatora i domaćih izdajnika.

VI

Sa postignutim rezultatima u razvoju NOP u Sremu, kao i sa mnogim problemima i teškoćama uslovljenim naglim razvitkom ovog pokreta, partijsko rukovodstvo Srema izlazi na kraju 1941. godine pred okružno partijsko savetovanje da bi izvršilo analizu postignutih rezultata i odredilo pravce za dalji razvoj NOP u Sremu.

Okružno partijsko savetovanje je održano početkom decembra u Pećincima.[25] Na njemu je izvršena svestrana analiza dotadašnjeg razvoja NOP u Sremu, data ocena stanja i rada partijskih i skojevskih organizacija u ovom periodu, ocena postignutih rezultata u aktivnosti Fruškogorskog i Podunavskog partizanskog odreda, ocena stanja i rezultata u razvijanju i aktivnosti mesnih partizanskih jedinica, odbora Fonda[26] itd. Posle svestrano izvršene analize svih aktuelnih političkih i vojnih pitanja, usvojena je rezolucija u kojoj se od partijskog rukovodstva zahteva da produži sa radom na učvršćivanju postojećih i stvaranju novih partijskih organizacija po selima i gradovima Srema, ističe potreba pojačavanja budnosti, potreba za organizovanjem ideološko-političkih kurseva radi podizanja ideološko-političke svesti kod članova KP, potreba zaoštravanja i organizovanja ekonomske borbe protiv neprijatelja itd.

U pogledu stanja i rezultata postignutih na vojnom planu, u zaključcima se ističe da se stvaranju partizanskih odreda nije pristupilo na vreme, dok se za mesne partizanske desetine kaže da su postigle značajne uspehe, kako u pružanju pomoći parti-

[25] Zbornik I/2, dokumenat br. 87.

[26] Odbori Narodnooslobodilačkog fonda bili su u Sremu u stvari narodnooslobodilački odbori.

zanskim odredima tako i u doprinosu na stvaranju odbora NO fonda po selima i gradovima Srema. Međutim, nedostaci u radu mesnih desetina ogledaju se u tome što u svoje redove nisu privukle i uključile veći broj Hrvata i pripadnika nacionalnih manjina. Na kraju se, u delu rezolucije koji se odnosi na partizanske odrede, postavljaju sledeći zadaci:

a) Potrebno je što pre formirati Glavni štab za Srem i pristupiti reorganizaciji odreda u duhu kako je to sprovedeno u ostalim zemljama Jugoslavije.

b) Glavna zadaća svih mesnih odreda jeste da organizuju odbranu i zaštitu svoga naroda i njegove imovine od fašističkih zavojevača i njegovih slugu.

c) Naša borba jeste i biće organ Narodnooslobodilačkog pokreta.

d) Pristupiti formiranju odreda po mestima gde još ne postoje.

e) Odred razmestiti tako da pod današnjim uslovima bude sposoban za izvođenje sabotažnih i drugih akcija.

f) Seoske i varoške odrede osposobiti za samostalno izvođenje akcija i njihovu međusobnu saradnju.

g) . . .

h) . . .[27]

Decembarsko okružno partijsko savetovanje imalo je ogroman značaj za razvoj NOP u celini, a posebno za dalji proces stvaranja i jačanja vojne organizacije i postavljanje temelja za stvaranje partizanskih jedinica i razvijanje oružane aktivnosti na širokom frontu već u prvim mesecima 1942. godine. Iskustva stečena u toku oružanih borbi 1941. godine, sumirana na decembarskom savetovanju, ma koliko bila skromna, imala su ogroman značaj za organizovanje i izvođenje ustanka na početku 1942. godine.

U sklopu gornjih mera za dalje organizaciono-političko i vojničko učvršćenje, jačanje i aktivnost partizanskih odreda od osobitog je značaja odluka da se formira Glavni štab za Srem koji treba da se stara o celokupnim vojnim pripremama i da objedinjuje i usmerava aktivnost svih vojnih formacija i jedinica u Sremu. U tom cilju se, odmah posle savetovanja, pristupilo formiranju Glavnog štaba NOPO za Srem. Po odluci OK, za komandanta je određen Sreta Popović Uča,[28] a za ko-

[27] Zbornik I/2, dok. broj 87, strana 291. i 292.

[28] Učitelj iz Golubinaca. U januarskoj provali 1942. godine je uhapšen i kasnije streljan. Na mesto njega za komandanta je došao Pavle Tarabić Zmaj.

mesara Stanko Paunović Veljko.[29] Već 8. januara GŠ NOPO za Srem izdaje »Uputstvo za rad u partizanskim odredima«[30] i preduzima druge mere sračunate na organizaciono učvršćenje i vojno jačanje partizanskih odreda i mesnih partizanskih desetina u Sremu.

Decembarskim savetovanjem je završena jedna značajna etapa u razvoju NOP i oružanih borbi u Sremu. Borba koju je narod Srema započeo 1941. godine neće više prestajati sve dok se ne dođe do konačne pobede nad nemačkim okupatorom i njegovim slugama.

Petar MATIĆ DULE

---

[29] Poginuo avgusta 1942. godine.
[30] Zbornik I/6, dokumenat br. 8.

PODRINJSKI PARTIZANSKI ODRED

PERIOD DO PRVE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

Početkom 1940. godine partijska organizacija u šabačkom okrugu počela se brzo sređivati i brojno jačati. Istovremeno je stalno rastao i njen uticaj na mase. Iste godine u Šapcu je formiran Mesni komitet SKOJ-a od 7 članova. Sekretar je bio Brana Crnomarković.

Drugom polovinom 1940. godine, mislim oktobra meseca, formiran je Okružni komitet KPJ za šabački okrug. Ovaj Komitet sačinjavao je mali broj članova: Dobrosav Radosavljević Narod, Dušan Ostojić i Vera Blagojević. Delokrug rada OK bio je Mačva, Pocerina, Jadar i Šabac. Pokrajinski komitet za Srbiju poslao je Mila Ivkovića Okružnom komitetu za instruktora. U to vreme sa Okružnim komitetom održavala je vezu Spasenija Cana Babović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Ona se nekoliko puta sastala u Beogradu sa sekretarom OK Dobrosavom Radosavljevićem Narodom. S njim se nekoliko puta sastao i Aleksandar Ranković, koji je u to vreme bio sekretar PK Srbije. Na tim sastancima Narod je podnosio izveštaj o radu partijske organizacije u Podrinju i primao direktive Pokrajinskog komiteta. U to vreme najvažniji zadaci su bili: povezivanje Partije s masama, učvršćenje i proširenje partijskih organizacija i podizanje novih mladih kadrova.

Uticaj Partije bio je naročito jak u Mačvi. To se ne bi moglo objasniti samo istrajnošću članova KPJ već i demokratskim raspoloženjem mačvanskih seljaka, njihovom stalnom borbom protiv nenarodnih režima i aktivnim političkim životom, naročito u vreme sprovođenja izbora, kada su uvek težili da za svoje predstavnike izaberu ljude iz naroda, u čemu su inače uvek bili sprečavani. I baš taj slobodarski duh i borba mačvanskih seljaka protiv nenarodnih režima, u kojoj je učestvovao i veliki broj najbogatijih mačvanskih seljaka, kao Milan Belovuković, Milan Đaković, Stanisav Geratović, Miloš Erčić, Vasa

Tufegdžić i dr., stvorili su povoljne uslove za rad KPJ i njeno brojno jačanje.

Godine 1941. u Šapcu je formiran Mesni komitet koji je rukovodio s nekoliko partijskih organizacija.

S kapitulacijom jugoslovenske vojske mnogi članovi Partije i SKOJ-a koji su se u njoj zatekli pali su u zarobljeništvo, što je bio veliki gubitak za partijsku organizaciju šabačkog okruga. Sem toga, deo dezorganizovane jugoslovenske vojske koji je odstupao preko Šapca i Loznice za Bosnu, odbacio je sve naoružanje u Ribarima i tu ostavio stražu da ga čuva. Tako čuvano, ovo naoružanje je palo u ruke Nemcima koji su tamo stigli tek posle dva dana. Stoga se na tom terenu moglo skloniti samo malo oružja za kasnije potrebe.

U vreme pripremanja ustanka u Mačvi je bilo oko 30 članova Partije. Tada su postojale partijske organizacije u: Ravnju (4 člana), Gluščima (11), Klenju (2 člana i četiri kandidata), Noćaju (1 član i 3 kandidata) i u Ševaricama (6 članova). U Štitaru, Drenovcu, Tabanoviću, Pričinoviću i još nekim selima bio je po neki član Partije s kojim je Okružni komitet za šabački okrug održavao veze. Kako se kasnije utvrdilo, u Mačvi je bilo i nekoliko članova Partije — izbeglica iz Bosne i Slavonije. U srezu pocerskom i jadarskom bilo je takođe nekoliko članova Partije.

Početkom maja 1941. godine Okružni komitet KPJ u Šapcu održao je sastanak na kome je doneo sledeće odluke: 1) da se odmah pristupi prikupljanju oružja; 2) da se stvaraju vojne desetine i obučavaju rukovanju oružjem; 3) da se organizuje prikupljanje sanitetskog materijala; 4) da se organizuju sanitetski tečajevi i 5) da se iz Šapca povuku u ilegalnost svi kompromitovani drugovi kako ih Nemci ne bi pohapsili.

Već sledećeg dana po napadu Nemačke na SSSR nemački krajskomandant u Šapcu traži od sreskog načelnika Milorada Antonijevića spisak komunista. Ovaj se, međutim, izgovara da takav spisak ne postoji, da je on odskora načelnik pa da ne zna ko su komunisti i odmah izveštava partijsku organizaciju u Šapcu da se priprema hapšenje. Sutradan gotovo svi kompromitovani komunisti i simpatizeri Partije odlaze u sela Mačve, Pocerine, Posavo-Tamnave i Jadra i vrše pripreme za ustanak. I članovi Partije po selima su budniji i povlače se više u ilegalnost. Tako se formira nekoliko grupa ilegalaca: u Glogovcu, Ravnju, Gluščima, Salašu Noćajskom, Pocerskom Dobriću, Klenju, Štitaru i drugim mestima koja rade na pripremi ustanka. Kasnije ove grupe postaju jezgro Mačvanskog partizanskog odreda.

Drugog ili trećeg dana posle nemačkog napada na Sovietski Savez sekretar OK Dobrosav Radosavljević bio je u Beo-

gradu u Pokrajinskom komitetu gde se sastao sa Spasenijom Babović. Na ovom sastanku proučen je proglas CK KPJ o dizanju ustanka i određeni su zadaci OK Šabac. Odmah posle Radosavljevićevog povratka u Šabac održan je sastanak OK kome su prisustvovali Dobrosav Radosavljević Narod, Dušan Ostojić, Zdravko Šestić, Vera Blagojević, Mika Mitrović, Sele Jovanović i Lala Stanković. Prisustvovao je i Nebojša Jerković, učitelj, kasnije komandant Mačvanskog partizanskog odreda. Pošto je proučio proglas CK KPJ o dizanju ustanka i razradio direktive PK primljene u Beogradu, OK je odredio operativni štab koji će rukovoditi pripremama ustanka i odlučio da se održi okružna partijska konferencija, da se narod što šire upozna s proglasom CK, da se pojača politički i vojnički rad sa omladinom i da se odmah počne s formiranjem vojnih grupa. Posle sastanka svi su članovi OK otišli na teren.

FORMIRANJE MAČVANSKOG PARTIZANSKOG ODREDA I NJEGOVA PRVA AKCIJA

Već 29. juna održana je Okružna partijska konferencija u Glušcima, na mestu zvanom Bubanja. Konferenciji su prisustvovali: Dobrosav Radosavljević Narod, sarački radnik, Zdravko Šestić, učitelj, Mika Mitrović Jarac, student, Mile Ivković, student, Dušan Ostojić, sarački radnik, Aleksandar Stanković, zemljoradnik, Gliša Maletić, kovač, Dragan Kulezić, Cvetan Brkić, Miodrag Graor, Avram Rosić i još dve nepoznate drugarice i jedan drug. Na konferenciji su razrađena uputstva za dizanje ustanka i formiranje Mačvanskog partizanskog odreda. Zatim je izabran Okružni komitet od 9 članova. U Komitet su ušli: sekretar Komiteta Dobrosav Radosavljević Narod, članovi: Dušan Ostojić, Miodrag Petrović Ujka, Mika Mitrović Jarac, Zdravko Šestić, Mile Ivković, Vera Blagojević, Aleksandar Stanković Lala, i, mislim, Dragan Kulezić Boljševik. Izabran je i štab Mačvanskog partizanskog odreda. Za komandanta je izabran Nebojša Jerković, učitelj, a za zamenika Milenko Samardžić, krznar iz Ravnja; za komesara Mika Mitrović, student medicine iz Bogatića, a za njegovog zamenika Dušan Ostojić sarački radnik iz Klenja.

Tih dana odred se nalazio na Bubanji i tu logorovao nekoliko dana, a zatim je prešao u šume sela Ševarice da bi se posle kraćeg vremena vratio na teren Glušaca. Već je raspolagao sa jednim puškomitraljezom, devet pušaka, pet revolvera i nešto bombi i municije. U odredu je izvođena vojnička obuka, prikupljano je oružje i municija i odvijao se veoma aktivan ideo-

loško-politički rad. Tada su borci odreda ispevali poznatu partizansku pesmu:

Ustaj seljo, ustaj rode,
kucnuo je čas slobode.
Ustaj sada il' nikada,
jer tvoj narod ljuto strada...

Odred je u grupicama krstario selima, prikupljao oružje i municiju i agitovao za nove borce. Brzo je narastao do 37 boraca. Broj pušaka se popeo na 27, bombi na 15, pištolja na 7. Raspolagao je i sa dosta municije. Oružje i municija su se kupovali od seljaka koji su ih imali. Tako je jedna grupa partizana sa Milanom Belovukovićem Devom i Milenkom Samardžićem išla u Jadar i Azbukovicu i tamo kupila 27 pušaka, 1 puškomitraljez i dosta municije.

Kretanje naoružanih partizana kroz sela izazvalo je razna nagađanja kod meštana. Jedni su govorili da su to komunisti, drugi opet da su komite, a treći da su Rusi. Naročito se pričalo o tome da će doći ruski padobranci i spustiti se u Mačvu. U vezi s tim preporučivalo se da se obaraju visoke mačvanske ograde kako bi se padobranci lakše spuštali. U sklopu tih priča bila je i ona kako je Dragan Srnić, docnije proglašen za narodnog heroja, došao iz Rusije i spustio se padobranom u Mačvu. Tako je i dobio nadimak Padobranac.

Prva oružana akcija koju je odred izvršio u Mačvi bio je napad na sresko mesto Bogatić, 7. avgusta. U Bogatiću je tada bio samo jedan vod od 17 žandarma naoružanih puškama. Pre napada bilo je odlučeno da se žandarmi razoružaju, kazne narodni neprijatelji, a iz zatvora puste pohapšeni, među kojima su većina bili taoci.

Odred se za ovu akciju podelio u pet grupa, svaka sa određenim zadatkom. Napad je trebalo da počne u 9 časova ujutro. Rukovodstvo odreda označilo je 7. avgust za dan napada zato što je toga dana u Bogatiću bio pazarni dan te je bilo lakše sprovesti akciju. U jedna kola stavljeno je oružje koje je pokriveno zelenom kukuruzovinom, a u korpama su bile jabuke i kruške kao da ih voze na pijacu. Tako opremljeni krenuli su partizani u zoru 7. avgusta u Bogatić. Na taljigama su sedela tri partizana, dok su ostali išli ispred ili pozadi kola sa zavrnutim rukavom gunja, što je bio znak raspoznavanja. U ovakvom poretku odred je bez teškoća došao pred zgradu sreskog načelstva u Bogatiću. Nikome nisu izgledali sumnjivi, jer je na pijaci već bilo mnogo kola i seljaka s robom. U određeno vreme Zdravko Šestić, koji je trebalo da ubije sreskog podnačelnika Kotlarova, otišao je da izvrši zadatak i našao podna-

čelnika u kancelariji advokata Svete Berića. Pokušao je da puca iz pištolja, ali bez uspeha jer mu je ovaj zatajio. Kotlarov je hitro istrčao na ulicu i počeo da doziva u pomoć. Istovremeno je pojurio za Zdravkom. Videvši to, komandant odreda je odmah naredio da počne napad. Zapucale su puške, prvi partizanski pucnji u Mačvi. Mnoštvo naroda koje se tu steklo na pijaci našlo se u nedoumici ,ne znajući o čemu se zapravo radi. Mnogi su se poplašili i počeli da beže jer se bio proneo glas da su ustaše prešle Drinu i došle da se svete Srbima. Odred je, međutim, brzo izvršio zadatak. Žandarmi čak nisu uspeli da dadu iole jači otpor, već su se razbežali.

Tom prilikom odred je zaplenio 17 pušaka, nešto bombi i municije, 20 bicikla i jedan motocikl. U toku borbe lakše su ranjena samo dva partizana.

Posle toga partizani su održali svoj prvi zbor u Mačvi — u Bogatiću — na kome je govorio komandant odreda Jerković. On je objasnio narodu ko su partizani, zašto se bore i pozvao ga da stupi u njihove redove, a oni koji to ne mogu, neka ih bar pomažu. Ko god bude sarađivao sa okupatorom, rekao je tom prilikom Jerković, biće kažnjen. Posle zbora u odred se odmah prijavilo 50 novih boraca.

Odred je iz Bogatića krenuo na Cer prema mestu Kosovcu, gde su se nalazili barutni magacini bivše jugoslovenske vojske. Usput su pristupali novi borci tako da je odred stigao u logor sa 100 boraca, a povećao je i naoružanje. Već 8. avgusta odred kreće u nove akcije na razoružavanje žandarmerijskih stanica, paljenje opštinskih arhiva, uništavanje telefonskih uređaja i veza, rušenje mostova, pravljenje zaseda Nemcima i održavanje političkih konferencija s narodom.

Kako su se žandarmi 10. avgusta vratili u Bogatić, a postavljen je i novi sreski načelnik, odred je iste večeri ponovo napao Bogatić i razoružao žandarme. Sreski načelnik je izišao pred odred i izjavio da on neće da bude načelnik i tražio zaštitu odreda. Po završetku akcije, odred je otvorio nekoliko trgovačkih radnji, kao: braće Berića, Voje Pavića, koji su sarađivali s Nemcima i sajdžijsku radnju folksdojčera i nemačkog špijuna Fakija. Roba je razdeljena narodu, dok je odred za svoje potrebe zadržao samo neznatne količine i to uglavnom duvana i soli i još neke sitne stvari. Već 12. avgusta čitava Mačva, sem M. Mitrovice, bila je slobodna. Toga dana odred se ponovo okuplja na Kosovcu. Odavde komandir čete Vojin Radosavljević, s jednom desetinom, odlazi u Tekeriš da razoruža žandarmerijsku stanicu i popali opštinsku arhivu. Pretpostavljajući da žandarmi neće dati otpor, Radosavljević je išao neoprezno. Žan-

darmi su, međutim, na njih otvorili vatru i tom prilikom je poginuo Radosavljević. Borci su nastavili borbu i razoružali žandarme.

FORMIRANJE ČETA I PRERASTANJE MAČVANSKOG U PODRINJSKI NARODNOOSLOBODILAČKI PARTIZANSKI ODRED

Komandir Vojin bio je prva žrtva iz Mačvanskog partizanskog odreda. Odred je, međutim, rastao iz dana u dan. Iz izveštaja instruktora PK Mila Ivkovića od 14. VIII 1941. godine poslatog PK najbolje se vidi kako je odred brzo jačao. U izveštaju stoji:

Pismo koje smo Vam poslali prošli put (10. avgusta — primedba M. B), već sutradan bilo je neaktuelno, jer su se događaji tako brzo razvijali da bi trebalo pisati skoro svaki dan. Od akcije u Bogatiću, o čemu smo Vam pisali, pokret je tako narastao da skoro ne liči na svoj početak. U Bogatiću je učestvovalo 37 ljudi. 7 dana kasnije, tj. 13. VIII 1941. Odred broji 360 ljudi. I to nije tačan broj, jer svaki dan pridolaze u sve većem broju.[1]

Pošto je odred tako narastao, to je 13. avgusta na Ceru formirano šest četa u njegovom sastavu. Komandiri i komesari četa bili su: Prve čete: Mika Mitrović i Duško Slepčević, Druge — Vojin Radosavljević i Dragan Stanković, Treće — Milan Đaković i Zdravko Šestić, Četvrte — Aleksandar Stanković i Cvetin Brkić, Pete — Gliša Maletić i Miodrag Petrović Ujka i Šeste čete (pionirske) Bibić Španac. Nekoliko dana ranije, 9. avgusta, bila je formirana u Lešnici Lešnička partizanska četa. Njen komandir je bio Stanko Orelj, a politički komesar Slobodan Jovanović, student agronomije. Čete su imale po 60 boraca. U isto vreme reorganizovan je i štab odreda a odred promenio naziv u Narodnooslobodilački podrinjski partizanski odred. Ovaj naziv odgovarao je novim uslovima, jer se ustanak iz Mačve preneo na čitavo Podrinje. Komandant odreda ostao je i dalje Nebojša Jerković, zamenik mu je bio Milan Belovuković Deva, a politički komesar Duško Ostojić organizacioni sekretar OK (njega je krajem avgusta na toj dužnosti smenio Danilo Lekić Španac). Odred sada još više razvija svoje vojničke akcije, uništava neprijateljska uporišta po selima, pali arhivu po opštinama i vrši jak politički uticaj na mase. Sem Šapca, Loznice, Banje Koviljače i M. Mitrovice, sva mesta su oslobođena. Okupator se teško kreće cestom Šabac — Loznica, jer naši borci ruše mostove i prave mu zasede. Železnički saobraćaj Šabac — Loznica ne radi.

[1] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, — tom I, knjiga 1, str. 40. (cit. Zbornik I/1 40).

Đorđe Andrejević-Kun: PORED REKE (crtež)

Oko 15. avgusta u Bogatić stižu delovi nemačkog 750. pešadijskog puka i utvrđuju se u zgradi sreskog načelstva. Odavde, u manjim grupama, prave ispade u sela: »traže komuniste«, tj. pljačkaju, pale kuće, ubijaju mirno stanovništvo i krstare cestom Šabac — Loznica. Ustanku u Mačvi ne pridaju neki veći značaj. Nemački vojni zapovednik za Balkan u svom izveštaju od 16. VIII 1941. godine kaže:

Možemo se nadati da će se nemiri lokalizovati planskom borbom protiv bandi sa svim raspoloživim trupama, policijom SS, srpskom policijom; zatim obrazovanjem motorizovanih poternih odreda, ratnim marševima u cilju vežbe, kao i planskom i pojačanom propagandom i daljim uspesima na Istoku.[2]

Već u maju 1941. delovi nekoliko nemačkih divizija, pod komandom generala Badera, bili su raspoređeni na nekoliko mesta. Na prostoru Mačve, Jadra i Pocerine nalazili su se delovi 704. pešadijske divizije. Oni su bili smešteni u Loznici, Banji Koviljači i Šapcu. Otuda su pravili ispade u sela i obezbeđivali cestu Šabac — Loznica. Pored nemačke vojske, već početkom septembra Nedićeva izdajnička vlada naređuje formiranje »mešovitih odreda« da pomoću njih, »najodlučnije i energično stane na put razornoj akciji destruktivnih elemenata i povrati u zemlji red i mir«.[3]

Sredinom avgusta Nemci su, u jačini jednog voda, na poziv kmeta, došli kamionima u selo Lipolist. O tome je jedan mladić iz Lipolista, dojurivši na konju, odmah obavestio partizane. Zamenik komandanta Milan Belovuković poveo je odmah dve čete i trčećim korakom odjurio u Lipolist. Kad su oni tamo stigli, Nemci su već bili otišli pošto su zapalili crvenu partizansku zastavu koja je bila istaknuta na opštini, a poboli svoju. Partizani nisu časili ni časa — zapalili su nemačku zastavu i trčećim korakom produžili da gone Nemce. Izišli su na put Šabac — Loznica kod Duvaništa i organizovali zasedu Nemcima koji su bili otišli za Petkovicu i Zminjak. Kad su se Nemci vraćali i naišli kamionima na zasedu, partizani su iz kukuruza otvorili vatru, jedan kamion uništili i ranili nekoliko Nemaca. Ostali su uspeli da drugim kamionom pobegnu u Šabac. Pretražujući po prevrnutom kamionu, partizani su našli spisak simpatizera NOP iz Lipolista koji su Nemcima dali dva člana opštinskog odbora. Partizani su tada zapalili nemački kamion i vratili se u Lipolist, gde su uhvatili onu dvojicu što

[2] Zbornik I/1, str. 366—7.

[3] Isto, str. 405.

su dali Nemcima spisak i odveli ih u štab odreda. Tamo su saslušani. Na saslušanju su priznali da su dali spisak. Osuđeni su na smrt i streljani.

Samo tri dana kasnije, 19. avgusta, šef železničke stanice iz Dublja izvestio je partizane, prema obaveštenjima koja je dobio telefonom od svog kolege iz Loznice, da su Nemci pošli iz Loznice za Šabac s četiri kamiona. Odmah posle ovog obaveštenja krenula je četa Gliše Maletića sa trideset partizana i dva puškomitraljeza da sačeka Nemce u zasedi između Duvaništa i Slepčevića. Ali, četa se nije bila čestito ni rasporedila, a već su naišla četiri kamiona pokrivena ceradama i puna Nemaca. Partizani su odmah otvorili žestoku mitraljesku i puščanu vatru. Dok su se kamioni zaustavljali i Nemci iskakali iz njih da bi prihvatili borbu, pretrpeli su osetne gubitke. Razvila se žestoka borba. Nemaca je bilo više i bili su bolje naoružani. Odmah su zauzeli položaj s druge strane puta i počeli da opkoljavaju partizane. Tada je stigao i komandant odreda sa dve čete partizana. On je bio obavešten da je Glišina četa napravila zasedu Nemcima. Pridošli partizani odmah su napali Nemce s desnog krila. Borba je trajala sve do 17 časova, kada su Nemci počeli da se povlače prema Šapcu. Naši ih nisu mogli dalje goniti. U ovoj borbi Nemci su imali 12 mrtvih i veći broj ranjenih. Sve su ih natovarili na kamion i odvezli u Šabac. Uništena su i dva nemačka kamiona. Partizani su imali 7 mrtvih i 9 ranjenih. Poginuo je i komandir čete Gliša Maletić, kovački radnik, a ranjen je Milorad Petrović Ujka, dugogodišnji politički zatvorenik u Sremskoj Mitrovici.

Istog dana i druge čete našeg odreda vodile su borbe s Nemcima. Četa Mike Mitrovića napala je Nemce kod Sokine mehane kada su pošli u pomoć onim Nemcima koje su između Duvaništa i Slepčevića napali partizani. Četa je ubila i ranila nekoliko Nemaca, pa se onda povukla prema Ceru.

Lešnička partizanska četa, koja je formirana početkom avgusta, kontrolisala je Drinu da ne bi ustaše prešle u Podrinje. Ona je imala i taj zadatak da napada Nemce na cesti Loznica — Šabac i da im ne dozvoli slobodno kretanje. Na Drini je četa stalno držala stražu jednom desetinom, dok su drugi borci bili u blizini ceste. Pošto su Nemci mogli da naiđu od Šapca ili Loznice, a ustaše od Drine, to je ugovoreni znak bio: ako naiđu ustaše, zvoniće se na uzbunu u veliko crkveno zvono, a ako naiđu Nemci, u školsko zvono. Ostalo je nepoznato zašto partizan koji je bio na straži nije zvonio kada su dva nemačka kamiona s nekoliko motocikla naišla od Loznice prema Šapcu. Verovatno se bio zbunio i uplašio, pa je zazvonio u školsko zvono tek kad su Nemci prošli kroz Lešnicu i otišli prema Pr-

njavoru. Četa se brzo sakupila na određeno mesto. Odmah su pokidane telefonske žice, srušeni telefonski stubovi i porušena ćuprija na Jadru. Dogurali su četiri vagona natovarena drvetom na mesto gde se ukršta cesta s prugom na kraju Lešnice i napravili barikadu da Nemci ne bi mogli proći. Borci Lešničke čete zauzeli su položaj iza te barikade. Utom se vratio jedan kamion Nemaca i partizani otvoriše vatru na njega. Iz kamiona se začu glas: »Ne pucajte«. Partizani su se zbunili jer su pomislili da Nemci hoće da se predaju pa su obustavili vatru. Nemci su to iskoristili, otvorili vatru na partizane i hitro okrenuli kamion natrag. Partizani su tada ponovo osuli vatru na kamion i uspeli da ubace jednu bombu u njega. Tri Nemca su uspela da iskoče iz kamiona i preplivaju Drinu. Bilo je to prvo vatreno krštenje Lešničke čete.

Dvadeset prvog avgusta vođena je borba s Nemcima u Prnjavoru. U izveštaju nemačkog vojnog zapovednika za Balkan od 23. avgusta 1941. godine o toj borbi stoji:

21. VIII u akciji na Prnjavor (22 kilometra severoistočno od Loznice) ubijeno je 7 komunista, zarobljen 1 srpski poručnik. Sopstveni gubici: 7 ranjenih.[4]

U stvari, navedenog datuma, 11. četa poternog odreda 738. nemačkog pešadijskog puka došla je u Prnjavor, pokupila gde god je mogla naći kog seljaka i streljala preko stotinu stanovnika. Komandant Podrinjskog odreda, saznavši da su Nemci u Prnjavoru, poveo je nekoliko boraca, koji su bili pri štabu odreda i odjurio u Prnjavor da napadne Nemce. Ovi su, pre nego što su stigle naše čete, napustili Prnjavor.

Bio je to prvi masovni pokolj u Mačvi koji su Nemci izvršili. Tačno pre 23 godine, 1918. u ovom istom selu Nemci su pobili nekoliko stotina seljaka. Sada su došli njihovi potomci da ponove zločine svojih očeva i da se osvete za one svoje koji su u Prnjavoru i na Ceru izginuli 1918. godine.

Uveče 21. avgusta, u Šapcu, u kući ruskog belogardejca Pavla Ikonikova bili su na večeri krajskomandant Kvosin, nekoliko nemačkih oficira, belogardejac lekar Aleksandar Koropčenko, sudija Vinogradov i drugi »ugledni ljudi i žene« iz Šapca. Te večeri je doneta odluka da se izvedu iz kuća i streljaju: Bora Tirić, lekar, Rista Ukropina, trgovac, Milutin Vojinović, mašinbravar, i Milivoj Jovanović, krojač. Pored njih da se iz zatvora izvedu i streljaju: doktor Koen i pet seljaka iz Bogatića: Nikola Berić, Dragutin Misojčić, Miodrag Misojčić, Velimir Dukić i Dragoljub Babić. Ovi su bili pohapšeni prethodnog

[4] Isto, str. 377.

dana. U toku iste noći Nemci su ih streljali na šabačkim ulicama, a oko 10 časova pre podne izvešali na električne stubove po gradu.[5] To je trebalo da bude opomena svima da će tako proći ako ne budu slušali nemačka naređenja.

Najveća akcija Podinjskog partizanskog odreda u to vreme bila je napad na M. Mitrovicu 28. avgusta. U M. Mitrovici je bilo žandarma i jedan vod Nemaca koji su tu dolazili iz Sremske Mitrovice. Štab odreda je doznao da u prostorijama opštine postoji veća količina oružja i municije koju su Nemci na osnovu naredbe o predaji oružja prikupili kada su došli. Delovođa opštine Pera voleo je partizane pa se računalo da će dati ključeve od magacina u kome je bilo oružje. Međutim, ovaj se strašno uplašio i odbio je da da ključeve i da učestvuje u ovoj akciji. Štab odreda je tada odlučio da se napadne M. Mitrovica i otme oružje i municija. Za napad su bile određene 3, 4. i 5. četa pod komandom političkog komesara odreda Danila Lekića. Napad je planiran za 27. avgust uveče, ali nije izveden jer su se naše patrole po mraku slučajno sukobile s Nemcima pre početka napada. Ova slučajnost otkrila je prisustvo naših jedinica. Nemci su otvorili žestoku vatru iz teških mitraljeza, minobacača i topova i tukli čitav prilaz varošici.

Sutradan je Pera Savić, vodnik jednog našeg voda, otišao s korpom jabuka u M. Mitrovicu i utvrdio gde se nalaze Nemci, koliko ih ima i kakvo im je naoružanje. Utvrdio je i to da svi spavaju jer su prošle noći bili na straži. Na osnovu ovih podataka odlučeno je da se Nemci odmah napadnu. Čete su sišle lagano i neopaženo se privukle M. Mitrovici. Nemci su još spavali. Kad ih je probudio pucanj stražara, nastala je kratka pucnjava i Nemci su bez odela i bosi bežali preko pontonskog mosta na Savi u Sremsku Mitrovicu. Tom prilikom poginulo je oko 10 Nemaca, a nekoliko ih je ranjeno. Naši borci nisu imali gubitaka. Zaplenjeni su: jedna zaprežna kola, 260 pušaka, nekoliko sanduka municije, dosta vojne odeće i obuće i druge opreme.

Dok su se Nemci snašli u Sremskoj Mitrovici, mi smo već bili izneli opremu i oružje iz magacina u M. Mitrovici. Međutim i Nemci su bili brzi — pa su iz Srem. Mitrovice otvorili žestoku vatru iz teških mitraljeza, minobacača i topova, prikivajući nas za zemlju.

Ova akcija imala je, pored velikog vojničkog značaja, još veći moralno-politički efekat. Iz M. Mitrovice odmah je stupilo u naš odred 45 radnika iz brodogradilišta. Glas o zaplenjivanju oružja i municije brzo se raščuo, pa je u Sovljaku, Noćajskom

[5] Saopštenje komisije o zločinima okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1945, knjiga 34, str. 103.

Salašu, Noćaju, Radenkoviću, Ravnju i drugim selima kroz koja smo prolazili narod izlazio da nas dočeka, organizujući veselje uz pesmu i igru, koja je trajala do duboko u noć. Rezultat toga bio je da je samo iz ovih sela s nama odmah pošlo 55 novih boraca. Za ovu akciju Podrinjski NOPO dobio je pohvalu od Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije koja glasi:

Izražavamo naše priznanje i zahvalnost partizanskom odredu koji je, pri napadu na varoš M. Mitrovicu, zahvatio krupan plen od neprijatelja u korist Narodnooslobodilačke borbe.[6]

RAZGARANJE USTANKA I FORMIRANJE BATALJONA

I pre rata je uticaj Komunističke partije na Pocerinu i Jadar bio slabiji nego u Mačvi, pa se i u vreme podizanja ustanka u ovim srezovima stajalo znatno slabije. Zbog toga su OK i štab odreda odlučili, pre preformiranja Mačvanskog odreda, da u Pocerinu pošalju dve, a u Jadar jednu četu. Ove čete imale su zadatak da prokrstare selima, prikupljaju oružje, municiju i drugu vojničku opremu, da popale arhivu opštinskih odbora, razoružaju žandarmerijske stanice i drže zborove i konferencije s narodom, da im objašnjavaju ciljeve naše borbe i dižu ga u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Za nekoliko dana čete su prokrstarile nizom sela, prikupile jedan puškomitraljez, nekoliko pušaka, više bombi i municije. Održale su i veći broj konferencija i zborova i dovele oko dvadeset novih boraca. Mogle su ih i više dovesti, ali su neki skojevci i istaknuti simpatizeri KP ostavljeni u selima da bi politički radili i pripremali ljude za odred.

Već drugom polovinom avgusta u Pocerini, u selu Slatini, formirana je samostalna partizanska četa. Njeni osnivači bili su Stanko i Miodrag Trifunović. Stanko je bio advokat, politički je pripadao levom krilu Zemljoradničke stranke Dragoljuba Jovanovića, ali je bio pod uticajem KP. Miodrag je bio učitelj i simpatizer KP. Od početka ustanka u Mačvi oni su išli po selima Pocerine, držali sastanke i konferencije sa seljacima i pozivali narod na ustanak. U svojim govorima napadali su kralja, zbog čega su došli u sukob s četnicima koji su se već pripremali da organizuju svoje odrede u Pocerini. Štab Podrinjskog NOPO dao je ovoj dvojici pismeno ovlašćenje da mogu formirati pocersku partizansku četu u sastavu Podrinjskog odreda. Oni su to i učinili i već krajem avgusta ova četa je imala 20 boraca. Nije se, međutim, zvala partizanska već *usta-*

[6] Zbornik, II/2, str. 54.

nička, što bi značilo — politički »neobojena«. Većina boraca nosila je na kapi petokraku, ali je bilo i takvih koji nisu nosili nikakve oznake. Četa je politički stajala slabo pa je i njen naziv i nenošenje petokrake od strane nekih boraca bio neka vrsta kompromisa s četnicima. Zbog toga je OK poslao u ovu četu Miloša Delića kao političko pojačanje.

Bilo je još nekoliko grupa od kojih je trebalo formirati novu četu u gornjoj Pocerini, ali do toga nije došlo. Krajem avgusta je od ljudi iz Male Vranjske i Pocerskog Pričinovića formirana nova četa od 30 boraca. Njen komandir bio je Voja Stanković, seljak, a komesar Borivoje Rašević, đak. Dvadeset petog avgusta u Pocerskom Dobriću osnovana je partizanska četa od 70 boraca. Njen komandir je bio Nikola Arnautović, seljak, a politički komesar Lazar Vidović, student prava. U ovom selu je i pre rata bio jak uticaj Partije (postojala je partijska organizacija). Sada se u njemu našlo i nekoliko ilegalaca koji su pobegli iz Šapca od Gestapoa. Oni su u selu radili na dizanju ustanka.

U Jadru se NOP manje širio nego u Pocerini, tako da je celog avgusta bio ograničen samo na Veliku Lešnicu i Vidojevicu. Na ovom terenu delovala je Lešnička partizanska četa. Posle prvog sukoba s Nemcima na cesti u Lešnici, četa se povukla na planinu Vidojevicu i tu nastavila s vojničkim vežbama i kulturno-političkim radom. Istovremeno je kontrolisala cestu Šabac — Loznica. Četa je imala 60 boraca i bila je dobro naoružana: 1 teškim mitraljezom, sa 2 puškomitraljeza, 58 pušaka, 2 sanduka municije i 10 bombi. Komandir čete bio je Stanko Orlović, podoficir stare jugoslovenske vojske, dobar drug, odličan komandir, hrabar borac. Shvatajući u početku dosta usko narodnooslobodilačku borbu, Orlović je smatrao da je četa vezana samo za Lešnicu i da je njen zadatak samo da brani Lešnicu od ustaša. Stoga je štab Podrinjskog partizanskog odreda poslao u ovu četu na politički rad Mitra Bajalicu. Na odanog patriotu, hrabrog komandira Orlovića i njegovu četu u kojoj je već bilo nekoliko komunista i simpatizera KPJ nije bilo teško uticati da shvate svu širinu narodnooslobodilačke borbe i potrebu jedinstvenih oružanih akcija.

Posle uspele akcije na M. Mitrovicu sve su čete došle kod štaba odreda na Cer. Tu je 30. avgusta izvršena reorganizacija odreda. Formirana su dva bataljona: Mačvanski i Pocerski. Odred sada ima preko 600 naoružanih boraca sa 4 teška mitraljeza, 10 puškomitraljeza i dosta municije. Svaki bataljon ima po 5 četa sa 50—60 boraca. Formirana je i posebna udarna četa od najboljih boraca čiji je komandir postao Mika Mitrović Jarac.

Komandant odreda ostao je i dalje Nebojša Jerković, a za političkog komesara postavljen je Danilo Lekić, koga je PK Srbije, na traženje OK Šapca, poslao 23. avgusta[7]. Za komandanta Mačvanskog bataljona postavljen je Milan Đaković. Posle nekoliko dana njega je zamenio Lala Stanković, član OK, dok je za političkog komesara postavljen Dimitrije Bajalica. Komandant Pocerskog bataljona bio je Milan Belovuković Deva, a komesar Zdravko Šestić, član OK.

UČVRŠĆENJE DISCIPLINE U ODREDU I ORGANIZOVANJE POZADINE

Ustanak u Mačvi imao je svestranu podršku najširih seoskih masa. Stupali su u odred i siromašni, i srednji i bogati seljaci. Bilo je bogatih seljaka koji su zauzimali istaknuta rukovodeća mesta u Mačvanskom partizanskom odredu. Među njima su poznati Tufegdžić, Belovuković, Josipović, Brkić, Đoković i drugi koji su od prvog dana uzeli učešća u dizanju ustanka. Njihovo učešće od prvih dana ustanka na strani NOP imalo je velikog uticaja na ekonomski najjače seljake da i oni stupe u odred i da ga svesrdno pomažu. Mali je broj seljaka, i to uglavnom političkih špekulanata, koji su se držali pasivno prema NOP. Od prvih naših akcija na Bogatić i razoružavanja žandarma — u svim selima Mačve postojala je u narodu želja da se pomogne partizanima u hrani, odeći i obući, da se stupa u partizane. Nastalo je spontano takmičenje ko će više doprineti NOP-u. Već krajem avgusta u svim selima javlja se veliki broj ljudi sa željom da stupi u partizane. Članovi Partije i SKOJ koji su ostavljeni u selima neumorno su radili na sakupljanju raznih priloga i pripremanju ljudi za odred. Na konferencijama su se prijavljivali oni koji su želeli da stupe u odred. Potom su između sebe birali komandira i komesara po uzoru na čete u odredu. Nije bilo sela u kome nije bila bar po jedna četa, ali bilo je i takvih, kao, na primer, Klenje, C. Bara, Badovinci itd. u kojima je bilo 5—6 četa. Čete su brojale od 50 do 100 ljudi.

Čete su bile nenaoružane, imale su samo po nekoliko pušaka. Odred ih, međutim, nije mogao naoružati jer je to bila vojska od 2 000—2 500 ljudi. Zbog toga je štab odreda odlučio da ih ostavi u selima, da tamo obavljaju stražarske i kurirske službe, da hvataju špijune, prikupljaju potrebne stvari za odred itd. Kad je odred imao više oružja, naoružavao bi pojedine čete i pozivao ih u odred.

Ovako veliki priliv boraca u naše jedinice zahtevao je preduzimanje niza mera za učvršćenje odreda i njegove poza-

[7] Zbornik, I/1, str. 77.

dine. Još od samog formiranja vodilo se računa ko dolazi u odred. Svako se nije primao. Nekoliko primera pokazuju zašto je bila potrebna tolika opreznost.

Jednoga dana, još u samom početku ustanka, dok je postojala samo jedna četa, došao je u odred jedan seljak iz Noćaja. Ovaj čovek se iznenada još u junu 1941. godine eksponirao u selu kao »komunista«, te je bio uključen u rad mesne grupe aktivista. Navodno, zbog toga je početkom jula došao u sukob sa opštinskim delovođom iz Noćaja, koji ga je ošamario pred narodom. Pošto je bio delimično upućen u pripreme ustanka, zatražio je vezu da se priključi partizanima. Data mu je veza i on je došao u odred. Međutim, bez ičijeg znanja napušta grupu i odlazi, navodno, u Beograd, da tamo traži jednoga našeg druga, iako je ovaj u to vreme bio u Mačvi i učestvovao u pripremama ustanka. Taj se čovek ponovo vraća u odred. Opet je neposlušan i nedisciplinovan. Ponovo samovoljno odlazi iz odreda. Napušta i stražarsko mesto. Ponašanje mu je vrlo čudnovato. Postavlja i neobična provokatorska pitanja kao, na primer, komandantu odreda: »Ko si ti? Ko te je poslao?« Osuđen je na smrt i streljan.[8]

Drugi primer. Kada su borci jedne naše čete ušli u Prnjavor otvorili su trgovinu braće Živković i iz nje uzeli za sebe duvana, papira, bonbona, čokolade i drugih sitnica. Seljaci su, međutim, razgrabili neke druge stvari. Kada je za to doznao komandant odreda naredio je da se četa postroji, pa da se iz nje izdvoje oni koji su uzimali stvari iz Živkovićevog dućana. Izdvojilo se 7—8 mladića koji su imali pune džepove duvana i drugih sitnica. Komandant im je rekao: »Vi znate da je to kod nas zabranjeno. Zato ćemo vas streljati!« Odmah je zatim pored njih postavio stražu. Tek uz intervenciju zamenika komandanta Deve pušteni su pod uslovom da to ubuduće ne čine.[9]

Još jedan primer. Na Kosovcu u Petkovici jedna seljanka je optužila dva partizana da su joj silovali ćerku. Štab odreda je povodom toga obrazovao sud koji je ispitao slučaj i osudio ovu dvojicu: jednog na smrt, dok je drugog proterao iz odreda. Oko 30. avgusta osuđen je na smrt i mitraljezac Emil, izbeglica iz Slavonije, zato što je nehotice iz puške ubio jednog partizana. Intervencijom Mike Mitrovića pomilovan je. Kasnije je to bio odličan borac.

Odred je takođe nemilosrdno progonio i kažnjavao vinovnike pljačkanja privatne imovine. S prvim partizanskim akcijama pojavila su se neka lica koja su upadala u kuće imućnih

[8] Po izjavi Milana Belovukovića Deve (usmeni izvor).
[9] Po izjavi Boška Ostojića.

seljaka, uzimala im nakit i novac, predstavljajući se kao partizani. Tako je jedan meštanin iz Bogatića opljačkao neke seljake, govoreći im da su pare potrebne partizanima. Za njim su pošla u poteru četiri partizana. Uhvatili su ga u Banovom Polju. Osuđen je na smrt i streljan. U Noćaju je takođe uhvaćen jedan pljačkaš i streljan. Mačvanski narod je dobro prihvatio ove mere, pa je dalja pljačka sprečena.

Takođe su preduzimane mere za sprečavanje širenja pete kolone. I ove mere dale su pozitivne rezultate. Pored sreskog načelnika koji je likvidiran prilikom prvog oslobođenja Bogatića uhvaćen je i nemački špijun časovničar Fani iz Bogatića. Otkriveni su i neki petokolonaši iz Bogatića i Drenovca.

Kada je gotovo cela Mačva bila slobodna i Nemci nisu bili u mogućnosti da koriste ceste Šabac — Loznica i Šabac — Bogatić, a da ne budu napadnuti od naših boraca, oni su pokušali da politički slome otpor. Našli su u Šapcu nekoliko »uglednih građana« i poslali ih u Mačvu da u selima drže konferencije i odvraćaju narod od borbe protiv Nemaca. Seljaci su o tome odmah izveštavali naše borce. Ovi »ugledni« građani bili su neki šabački intelektualci. Borci su ih dočekali kada su se ovi vraćali s konferencije, napali ih i ubili jednog, dok su ostali jedva uspeli da pobegnu kolima.

Narodu je naročito imponovala disciplina partizana u odnosu na imovinu seljaka. Prepričavalo se kako partizani prođu kroz ceo potes kukuruza, a da ne uberu nijedan zelenjak. Pričalo se i to kako po ceo dan sede u voćnjaku a ne dirnu ni jednu krušku, jabuku ili šljivu. Sviđalo se to seljacima. Nisu oni bili tvrdice, niti im je bilo žao da borci nešto pojedu, ali im je to imponovalo. Zato su sami donosili borcima obilne količine ne samo voća, već i svega drugog.

U izveštaju instruktora PK Mila Ivkovića od 14. VIII 1941, koji je poslat Pokrajinskom komitetu, ističu se uspesi koje je postigao Podrinjski partizanski odred. Pokrajinski komitet 20. VIII odgovara na taj izveštaj Okružnom komitetu:

Pravilno ste shvatili proglas CK... Budući da ste vi pravilno započeli borbu, ni za trenutak ne sumnjamo da ćete izvršiti sve postavljene zadatke...[10]

Jedan od važnijih stavova u to vreme na koje PK ukazuje Okružnom komitetu bio je da odmah priđe stvaranju zajedničkih odbora Narodnooslobodilačkog fronta, povezujući se s pristalicama svih bivših partija koje se danas izjašnjavaju za borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

[10] Zbornik I/1, str. 63 i 64.

Prvi odbor Narodnooslobodilačkog fronta OK je formirao u Mačvi, okupivši u nj desetak uglednih građana. U Jadru i Pocerini nije bilo takvih ličnosti, te je ovaj odbor u Mačvi bio dosta uzak i nije mogao imati isti uticaj na Pocerinu i Jadar kao što ga je imao na Mačvu. Drugog septembra održana je konferencija predstavnika sela, na kojoj se diskutovalo o situaciji. Pročitan je tom prilikom i proglas na koji su prisutni stavili svoje potpise. Tako je narodnooslobodilački pokret u Mačvi dobio još više u svojoj obimnosti — okupio je najšire slojeve u Mačvi i stavio ih u pokret da pomažu narodnooslobodilačku borbu. Oni koji su se do tada kolebali ili bili protiv ustanka, morali su sada svoj stav jasnije da pokažu.

Ustanak u Mačvi brzo je dobijao neverovatne razmere. Digla se cela Mačva. U njoj je vrilo kao u košnici. I staro i mlado je davalo svoj doprinos narodnooslobodilačkoj borbi. Stvorene su mnoge radionice: za pravljenje bombi, obuće, šivenje odela i rublja za borce. Međutim, bilo je potrebno mnogo više znanja, snage i umešnosti da bi se ovako širok front naroda organizovao, povezao, kontrolisao i usredsredio na prave ciljeve. Za to, pak, nije bilo ni dovoljno kadrova a ni vremena.

Nekoliko dana posle formiranja Narodnooslobodilačkog fronta PK je, ocenjujući rad OK na izvršenju zadataka, između ostalog izrekao i ovu pohvalu:

> Vaš rad, a naročito povezivanje i uvlačenje u aktivnu saradnju pristalica bivših građanskih partija, PK pohvaljuje i ističe kao primer ostalim našim partijskim organizacijama. Bez sumnje vi ste učnili mnogo u podizanju svoga kraja na otpor neprijatelju . . .[11]

U biltenima Glavnog štaba NOPOJ od 2. do 8. broja takođe su zabeleženi događaji i uspesi u Mačvi. U biltenu br. 3 kaže se: ». . . da su partizani gospodari čitave Mačve i da se Nemci utvrđuju u Šapcu . . .« a zatim » . . . mora se odati priznanje hrabrim partizanima u Mačvi . . .«

Bilo je, međutim, i nekih slabosti i skretanja s linije proglasa CK KPJ. U početku nije bio sasvim jasno shvaćen karakter ustanka. Zbog toga je bilo zastranjivanja ulevo prilikom sprovođenja politike ustanka. Bilo je, na primer, takvih shvatanja da kroz borbu protiv okupatora treba rušiti i kapitalističke elemente. Na zgrade su isticane crvene zastave, pisane parole: »Živela KPJ«, »Živeo Staljin«, »Konfiskacija bogataša«. Bilo je diskusije, a i pokušaja oduzimanja zemlje bogatim seljacima i davanja iste napoličarima. Na ovakve pojave PK je brzo reagovao i ukazao na svu ozbiljnost posledica do kojih može doći ako se ovako nastavi.[12]

[11] Zbornik I/1, str. 64.
[12] Zbornik I/1, dok. 3

Pokazalo se nepravilnim, i to naročito kada je odred morao da napusti svoj teren, to što je i OK stalno bio u pokretu sa odredom. OK nije posvetio dovoljno pažnje, dok je odred još bio na svom terenu, stvaranju novih partijskih organizacija, njihovom učvršćivanju i pripremanju za nove uslove rada ako bi se odred privremeno povukao i OK sam ostao na terenu. OK se isuviše bio angažovao u odredu, tako da samo dva člana OK nisu bili neposredni rukovodioci odreda, ali su i oni bili stalno u odredu. Gotovo svi članovi Partije i SKOJ-a legalizovali su se na oslobođenoj teritoriji u vreme dok je odred bio na terenu, pa su, kad se ovaj morao povući, i oni morali poći s njim. Tako je većina sela ostala bez partijskog uporišta. Za celo vreme OK nije uspeo da formira sreske komitete. PK je uočio ovu slabost, pa u jednom pismu OK kaže:

OK kao celina mora uvek biti na okupu zajedno sa instruktorom u mestu (koje se može i menjati) iz koga će najlakše i najuspešnije rukovoditi čitavim radom i obezbediti pregled i kontrolu rada part(ijskih) org(anizacija). OK nije niti može biti neko pokretno telo koje bi išlo za partizanskim odredom, pa se čak potpuno uklopilo u njegov sastav.[13]

Međutim, i posle ovog ukazivanja PK stanje se u ovom pogledu nije mnogo izmenilo, što je imalo krupnih posledica za partijsku organizaciju kada partizanski odred nije više mogao ostati na tom terenu.

Takođe je padalo u oči da je komandant odreda bio najaktivniji politički radnik, mada nije bio član OK. U odredu je bilo pet članova OK na dužnostima od komandira i komesara čete do komesara odreda, a komandant je uglavnom istupao i govorio na zborovima.

POJAVA ČETNIKA DRAŽE MIHAILOVIĆA I NJIHOVE AKCIJE

Još 12. avgusta PK Srbije skreće pažnju na četnike i na naše odnose prema njima.

Vodite računa o akciji četnika, raznih oficira i o ljudima okupljenim oko njih. Svaki naš kontakt sa njima dobro će doći. Neprijatelj već pokušava da i njih uvuče u pohod na naše snage. Stoga ih moramo pridobiti za zajedničke akcije još odmah ili bar neutralisati u daljem momentu.[14]

Ustanak u Mačvi i uspesi koje je postigao Podrinjski odred zatalasali su sve patriote u srezovima pocerskom i jadarskom. Oni najborbeniji bili su voljni da se bore protiv okupatora. Međutim, s obzirom na naš slabiji uticaj u ova dva sreza, grupa

[13] Isto, str. 66.

[14] Zavod za radnički pokret Srbije — OKŠ, 1.

aktivnih i rezervnih oficira jugoslovenske vojske, koji su odmah posle kapitulacije Jugoslavije došli na Cer, uspela je da jače utiče na borbene seljake. Tako je već 15. avgusta formiran četnički Cerski odred koji je brojao oko 25 ljudi. Ovaj odred su smatrali sastavnim delom operativne vojske bivše Kraljevine Jugoslavije. Komandant svih planinskih odreda, kako je isticano, bio je Draža Mihailović, a glavni organizator generalštabni major Boško Todorović. Komandant Cerskog odreda bio je Dragoslav Račić, artiljerijski kapetan I klase. Prema zamisli četničkog rukovodstva planinske čete trebalo je da služe kao jezgro budućih odreda koje će se obrazovati od seoskih četa. U gornjem delu Pocerine Miroslav Dabić, učitelj, formirao je svoj četnički odred. (Ovaj odred se raspao početkom 1942. godine kada je došlo do sukoba između partizana i četnika. On nije hteo da se bori protiv partizana, a prestao je da se bori i protiv Nemaca.)

Najjači uticaj imao je četnički pokret u Jadru. Još krajem jula u manastir Tronošu, kao Dražin emisar, došao je aktivni potpukovnik Veselin Misita. Starešina manastira bio je Georgije Bojić Džidža, koji je kasnije postao Dražin komandant četnika u ovom kraju i poznati koljaš. U avgustu je u Jadru održan skup četničkih rukovodilaca i »istaknutih građana« koji su bili naklonjeni četničkom pokretu. Na skupu su bili Misita i Džidža, Nikola Gordić, trgovac iz Loznice, Mika Konarčević, poručnik, Boško učitelj i drugi. Na ovom skupu postavljen je temelj četničkoj organizaciji i položena zakletva »na vernost kralju i otadžbini«.

Najčešće kontakte, i naizgled najbolje odnose, imao je Podrinjski partizanski odred sa četničkim Cerskim odredom. Pričalo se tada da je komandant Cerskog odreda, Račić, od svih Dražinih komandanata najiskreniji saradnik s partizanima, pa je zbog toga bio u nemilosti kod Draže. Međutim, ne samo da nije bio dobar već, naprotiv, bio je veoma lukav i neiskren u saradnji. On je samo svoje neprijateljsko držanje prema partizanima i NOP-u veštije kamuflirao od ostalih.

Četnici su još u početku izbacili parolu: »Još nije vreme za ustanak«. Tražili su da se ljudi prijavljuju u četnike, da skupljaju oružje, a da će ih oni pozvati u borbu kada za to bude vreme, odnosno kada to naredi kralj. To je izazvalo zabunu kod ljudi koji su bili raspoloženi da se odmah počne s borbom. Najborbeniji su napuštali četnike na Ceru, osnivali posebne čete ili išli u partizane, rešeni da odmah stupe u borbu.

Tako se patriotsko i rodoljubivo seljaštvo, raspoloženo za borbu, sve više prelivalo iz četničkih jedinica u partizanske čete i bataljone. S obzirom da su se pored Podrinjskog snažno razvili Valjevski i Posavski odred, to su cerski i jadarski čet-

nici postajali sve više izolovani. Borbe naših odreda i njihove uspehe u borbi s Nemcima četničke starešine nisu mogle dugo kriti od svojih vojnika. Partizani su svuda oko njih, sve je šira oslobođena teritorija. Svima je već bilo jasno da je došlo na red i oslobođenje varošica. To su shvatili i cerski i jadarski četnici, ali im nije bilo po volji jer su znali da će partizani zauzimanjem varošica i sreskih mesta doći do više i boljeg oružja i da će ugled partizana još više porasti kod naroda. Četnička parola »nije još vreme za ustanak«, sedenje po selima, pijančenje i nagonjenje seljaka da ih hrane, sve više su postajali predmet otvorenog odbijanja i ismejavanja. Našavši se tako u nezavidnom položaju, odlučili su da i sami stupe u akciju, kako bi partizanima preoteli slavu oslobodilaca.

Tako su istovremeno, 21. avgusta, jadarski četnici napali Loznicu, a cerski Bogatić. U Loznici je tada bila samo jedna četa Nemaca 738. pešadijskog puka[15] koja se bila utvrdila u gimnaziji, Vukovom domu i još nekim zgradama. Napad je bio dobro pripremljen. Njime su rukovodili aktivni jugoslovenski oficiri.

Da bi se osigurali od Nemaca iz Banje Koviljače, gde se nalazio jedan njihov bataljon, četnici su bili postavili na cesti jake zasede. Računalo se i na to da Nemci noću ne idu u akciju. Tako pripremljeni, četnici su izvršili žestok napad na Nemce. Brzo su padala nemačka utvrđenja i u toku noći otpor Nemaca bio je likvidiran. Više njih je ubijeno i ranjeno, a 93 ih je zarobljeno. Zarobljenike su odveli u manastir Tronošu gde su s njima lepo postupali. Četnici su imali 18 mrtvih i 4 ranjena.

Dok su jadarski četnici zauzeli Loznicu, cerski četnici su po treći put napadali na Bogatić. Nemačka 6. četa 750. pešadijskog puka, sa jednim vodom artiljerije, uspešno se branila iz utvrđenja. Drugog dana napada Nemcima je došla u pomoć iz Sremske Mitrovice 7. četa 750. pešadijskog puka s jednim topom. Iz Šapca je takođe došao u pomoć jedan vod. Pošto nisu mogli da zauzmu Bogatić, četnici su se, uz osetne gubitke, povukli na Cer. Odatle su otišli ka Loznici jadarskim četnicima, s kojima su pripremali napad na Banju Koviljaču.

NAPAD PODRINJSKOG NOPO NA BOGATIĆ

Kada su četnici odstupili od Bogatića, ne mogavši ga zauzeti, Podrinjski NOPO je taj zadatak preuzeo na sebe. Tada je u Bogatiću bilo oko 280 Nemaca i jedan vod žandarmerije. Raspolagali su sa 3 topa i 15 kamiona. Počeli smo sa svih strana da stežemo obruč oko Bogatića. Nemci su se bili utvrdili u

[15] Iz hronike o s. V. Lešnica (U Istor. arhivu grada Šapca).

zgradi sreskog načelstva. Da im ne bi pristigla pomoć, bili smo zaposeli sve puteve. I mostovi su bili minirani. Za napad na utvrđene bunkere nismo imali artiljerije. Takođe nismo imali dovoljno ni bombi. Računali smo na benzinske flaše, ali i benzin nije stigao na vreme, pa smo napad odložili za 3. septembar. Da bismo obmanuli Nemce u Šapcu da ne pošalju pojačanje svojim snagama u Bogatiću, poslali smo jednu desetinu da noću između 2. i 3. septembra izvrši demonstrativni napad na Šabac. Desetina se neopaženo uvukla do centra grada, ispalila nekoliko metaka, pa se onda neopaženo vratila natrag.

Ovaj treći i najozbiljniji napad na Bogatić počeo je 3. septembra. Potisnuti od naših četa Nemci su se brzo povukli s periferije u zgradu sreskog načelstva, gde su se utvrdili. Doznavši da ih sada napadaju partizani, a ne četnici, Nemci nisu smeli u Bogatiću dočekati noć. Odlučili su se da ga napuste. I, dok smo mi oprezno nastupali i stigli do zgrade sreskog načelstva, Nemci su već kamionima krenuli za Šabac. S njima je otišao i vod žandarmerije i nekoliko njihovih saradnika — narodnih neprijatelja. Ovu motorizovanu kolonu dočekala je u zasedi na Bitvi Lešnička četa koja je brojala 35 boraca. Kada je kolona naišla, četa je otvorila vatru na Nemce. Komandir čete, Stanko Orelj, tukao ih je iz teškog mitraljeza. Nemci su počeli da iskaču iz kamiona, ali su ih naši borci kosili. Međutim, Nemci su bili brojniji, a sem toga, pošto su se pribrali, žestoko su tukli iz automatskih oruđa, prikivajući tako naše borce za zemlju. Kolona je bila velika i borci iz zasede nisu je mogli celu držati pod vatrom. Nemci su iz zadnjih kamiona poslali vod žandarma, znajući da ovi poznaju teren, kako bi s leđa napali našu zasedu. Videći to, komandir Orelj je naredio da se četa povuče, dok je on sa još nekoliko boraca štitio odstupanje. Nemci i žandarmi su sve žešće napadali, ali ih je Orelj mitraljezom prikivao za zemlju. Njegov mitraljez je i dalje tukao iako su mu obe noge bile presečene neprijateljskim mitraljeskim rafalom. Nije mogao da odstupi, a ni borci ga nisu mogli izneti, niti ga samog ostaviti. Tukli su i dalje Nemce do poslednjeg metka, braneći svog mrtvog komandira. S njim je tako herojski izginulo 15 boraca, dok su se ostali izvukli, skrivajući se u šašu (po pričanju preživelih učesnika).[16] I Nemci su imali velike gubitke. Oni su pokupili svoje mrtve i odneli ih.

ZAJEDNIČKA AKCIJA PARTIZANA I ČETNIKA I OPREDELJIVANJE NOVIH BORACA

Cerski i jadarski četnici, posle zauzimanja Loznice i propalog napada na Bogatić, rešili su da napadnu Banju Koviljaču.

[16] Nikica Barašević i Žića Novaković (učesnici). Usmeni izvor.

U Koviljači su tada bile 9. i 12. četa 3. bataljona nemačkog 738. pešadijskog puka — oko 300 vojnika. Mitraljeska gnezda bila su raspoređena po svim visovima. Većina banjskih zgrada, iz kojih se moglo dobro braniti, pretvorena je u utvrđenja.

Četnici su počeli da napadaju Banju Koviljaču 1. septembra u 6 časova. U borbu su uveli više od 500 četnika sa 3 teška mitraljeza, 4 puškomitraljeza, dosta pušaka i municije. Bilo ih je i bez oružja. Uspeli su da se približe Nemcima i zauzmu neke položaje. Mnogi četnici bili su pijani. Nemci su ih stalno tukli mitraljezima i bacačima, tako da su se ovi morali povući na polazne položaje, pretrpevši velike gubitke. Na tim položajima ostali su do uveče. Onda su pokušali da se po mraku i kiši privuku nemačkim položajima. Posle jednog sata borbe Nemci su ih ponovo naterali na povlačenje.

Tokom 2. septembra nisu napadali ni Nemci ni četnici. Vladalo je zatišje. Očekivali su pojačanje i jedni i drugi. Nemcima je iz Bosne, preko Zvornika, krenula u pomoć jedna jedinica od oko 300 ustaša. Nju je na putu dočekala Rađevska četa Valjevskog partizanskog odreda i vratila u Bosnu. Ali ustaše su produžile bosanskom stranom niz Drinu i kod Kozluka su noću između 2. i 3. septembra dereglijom prešle Drinu. Tu ih je dočekala jedna četnička četa, ali su je ustaše razbile. Tako su Nemci u Banji Koviljači dobili pojačanje od oko 300 ustaša.

Istoga dana i cerski četnici Račića tražili su pomoć od Podrinjskog NOPO. Poslata je četa Lale Stankovića.

Pred zoru 3. septembra četnici preduzimaju snažan napad. Jurišem prodiru, potiskuju Nemce u varošicu i dolaze do parka, gde mnogi ginu, pokušavajući da prođu kroz živu ogradu kroz koju su Nemci sproveli električnu struju. Odbranu Nemaca pomagala je i artiljerija iz Kozluka, a i avijacija. Napad je, bez uspeha, trajao do zore. Četnici su se povukli uz velike gubitke.

I sledeće večeri ponavlja se napad na Nemce u Banji Koviljači. U ovom napadu učestvuje i jedna četa Podrinjskog partizanskog odreda. Akcija se uspešno razvija ali, zbog velikih gubitaka, četnike je uhvatio strah od Nemaca i odstupaju na oba krila. Nemci tada opkoljavaju partizansku četu koja jedva uspeva da se izvuče. Tako napad ni ovoga puta nije uspeo.

Cerski četnici traže još pomoći od Podrinjskog NOPO. Štab odreda određuje tada udarnu četu Mike Mitrovića. Bila je to najbolja četa našeg partizanskog odreda. Četu su brzo kamionima prebacili u Tršić, a odatle je 5. septembra izišla na položaj. Četnički komandant Račić zahtevao je da četa odmah krene u napad na Nemce. Mika se usprotivio i tražio da se prvo ispitaju položaji i vidi gde su Nemci. Patrola, koja je posle toga pošla u izviđanje, vratila se sa tačnim podacima gde se nalaze

Nemci i gde su im utvrđenja. Uveče su krenuli zajedno u napad. Mika je mitraljeskom vatrom iz pozadine privukao pažnju Nemaca na sebe, tako da ovi nisu ni primetili da im se naši borci privlače. Napad je trajao sve do tri sata ujutro, kada su Nemci kamionima pobegli iz Banje Koviljače preko Zvornika u Bosnu. Tako je oslobođena i Banja Koviljača. U njoj je uhvaćen poznati petokolonaš Žika Dimitrijević Kupus, poslanik na listi Milana Stojadinovića za srez jadarski. Pred rat je bio odlikovan visokim nemačkim odlikovanjem. Vojni sud Podrinjskog NOPO osudio ga je odmah na smrt.

Zauzimanjem Loznice i Banje Koviljače oslobođen je ceo Jadar. Stvoreni su povoljniji uslovi za širi uticaj NOP na ovo područje. Učešće dveju četa Podrinjskog NOPO u oslobađanju Banje Koviljače imalo je snažan uticaj na mase, što se kasnije odrazilo na opredeljivanje naroda za partizane. O našim borcima pričalo se s ponosom kako su to dobri drugovi, kako je divan odnos između njih, da ne piju, ni od koga ništa ne uzimaju, kako je to nova vojska, drukčija od četnika itd.

Po oslobođenju Loznice u nju su se vratili članovi Partije i njeni simpatizeri, da bi nastavili partijsko-politički rad. U Loznicu su tada došli Vujo Matić, Danilo Bakić, Dragoljub Popović i drugi.

Štab Podrinjskog NOPO izdao je jednom broju aktivista punomoćje da mogu agitovati za NOP i upisivati nove borce u njega. Evo jednog takvog punomoćja koje je sačuvano:

Štab
Narodnooslobodilačkog Podrinjskog
partizanskog odreda

Punomoćje

Ovim se opunomoćava drug DRAGOLJUB POPOVIĆ iz Loznice da može u Podrinju organizovati i vršiti upis u Narodnooslobodilački podrinjski odred.

Mole se drugovi četnici i partizani, kao i vlasti da drugu ne čine smetnje u radu i da mu se nađu pri ruci.

Smrt fašizmu! — Sloboda narodu!

21. septembra 1941. god.

Za šefa štaba
Šarac[17]

---

[17] Zavod za radnički pokret Srbije — O, 11. Ne može se utvrditi čiji je pseudonim Šarac.

Ova punomoćja služila su našim aktivistima kod četničkih komandi kao legitimacija da rade za Podrinjski NOPO.I pored postignute saglasnosti s četnicima da se u Loznici formira i partizanska komanda mesta i da može slobodno vršiti upis u partizane, četnici se toga nisu držali. Ukoliko je uticaj NOPO bivao veći, utoliko su četnici sve manje poštovali svoja obećanja.

Na konferencijama po selima i partizani i četnici agitovali su za upis u svoje redove, ali tako da se ljudi slobodno opredeljuju. U Lešnici su četnički kapetan Kovačević i mobilni oficir četnika Milan Isaković vršili pritisak na ljude da se upisuju u četnike. Članovi KP su tada protestovali i tražili da se narod slobodno izjasni — ko hoće u partizane, a ko u četnike. Potom je obavljeno glasanje i ustanovljeno da se od 228 prisutnih 192 izjasnilo za partizane, a 36 za četnike. Među pristalicama partizana nastalo je tada oduševljenje. Da bi obeležio ovu pobedu Sava Josipović, član KPJ, izneo je crvenu zastavu koju je čuvao još od 1920. godine. Posle ovog uspeha odmah je formirana partizanska četa od 152 borca. Četa je na žalost imala svega 3 puške. U Loznici je 9. septembra formirana partizanska četa sa 120 boraca. U više sela jadarskog sreza formirane su partizanske čete od 40 do 200 boraca.

*

Prilikom razoružavanja žandarmerijskih stanica uništavani su i spiskovi opštinskih odbora koji su mogli da posluže okupatoru kako za odvođenje ljudi u zarobljeništvo, tako i da sazna brojno stanje zaprežnih vozila, površine obradivog zemljišta i katastarske prihode. Raspuštani su i dotadašnji odbornici, a postavljani naši ljudi koji će vršiti funkciju nove vlasti. U početku, dok odred nije bio veliki, a slobodna teritorija mala, ni funkcije narodnih odbora nisu bile velike, jer se odred snabdevao hranom tamo gde je bio.

Prvi narodnooslobodilački odbori stvarani su uporedo sa oslobađanjem mesta. Njih su tada u većini stvorili naoružani borci. Čim bi se oslobodilo jedno mesto, u njemu bi odmah bio održan zbor, objašnjavao bi se značaj NOB, a zatim se birao, tačnije rečeno, naimenovao, novi NOO, uz saglasnost prisutnog naroda. U odbore su svuda birani pošteni seljaci, predstavnici građanskih partija koje su pristupile NOB, komunisti i skojevci i odbornici starog odbora koji su se pošteno držali i u selu uživali ugled.

Rasplamsavanje ustanka, dolaženje u odred novih hiljada boraca i stvaranje velike slobodne teritorije, postavili su pred narodne odbore veoma krupne i složene zadatke, naročito u

pogledu organizacije pozadine odreda koja treba da pomaže ustanike, da ih snabdeva ne samo hranom već i odelom, obućom pa i naoružanjem i da vodi borbu protiv petokolonaša i špijuna.

Štab odreda je postigao sa četnicima saglasnost da se formiraju zajednički NOO. Okružni komitet je odredio Milana Đakovića, komandanta jednog našeg bataljona, inače istaknutu političku ličnost u Mačvi, potpredsednika stranke Dragoljuba Jovanovića. Četnici su odredili, kao svog čoveka, popa Danila Dukića koji se, inače, iskreno odnosio prema narodnooslobodilačkom pokretu. Njih dvojica, uz pomoć političkih i vojnih rukovodilaca našeg odreda, formirali su do kraja septembra NOO gotovo u svim selima. Dok su njih dvojica uvek bili saglasni da se u NOO izaberu ljudi koji su se u staroj Jugoslaviji isticali svojim opozicionim stavom, četnička komanda je nastojala da u odborima zadrži što više predratnih odbornika i to onih koji su pre rata vodili glavnu reč u mestu, pravdajući to time da oni imaju iskustva, pa će novi odbori bolje raditi. Moralo se negde ići i na kompromis s četnicima (u Mačvanskom Prnjavoru, na primer, u formirani NOO ušlo je devet ljudi, šestorica su bili pristalice partizana, a trojica zagrižene pristalice četnika koje su u odbore ugurali četnički štabovi). Do oštrijih sukoba sa četničkim odbornicima nije došlo, ali nije bilo ni jedinstvenog odbora. Odbornici su radili svaki za svoje jedinice. U Velikoj Lešnici četnici su tražili da odbornici polože zakletvu kralju, što su odbornici partizani odbili. Tada je nađen kompromis — odbor se, pred popom, zakleo narodu.

Najviše NOO formirano je u Mačvi. U Pocerini ih je bilo svega šest i ovde su četnici samo formalno priznavali zajedničku vlast. To su bili u stvari naši odbori, na njih je partizanski odred imao veliki uticaj. U njima su bili najbolji ljudi iz sela, bilo je članova Partije i SKOJ-a. Izvršavali su sve zadatke koje bi im odred postavio. Gde nismo stigli da formiramo NOO, četnici ih nisu ni stvarali, već su imenovali svoje komandante mesta koji su se brinuli da izvršavaju četnička naređenja.

Iako je u Jadru naš uticaj bio prilično jak, a u nekim selima mnogo jači od četničkog, ipak je bio mali broj narodnooslobodilačkih odbora. Sem pomenute Lešnice, Novog Sela, Loznice i još dva-tri sela (gde su bili neki zajednički odbori sa starim odbornicima koji nisu dirani), na ovom terenu nije bilo NOO.

Rad narodnooslobodilačkih odbora nije dugo trajao. Većina ih nije radila ni mesec dana.

Na svojim sednicama NOO su rešavali veoma važna pitanja, kao: snabdevanje odreda hranom i municijom, otvaranje raznih radionica za potrebe vojske i drugo. Oni su u mnogim

selima formirali pozadinske partizanske čete, mesne narodne straže, brinuli su se o njihovom naoružanju i održavanju reda. Iz redova ovih četa popunjavane su operativne jedinice odreda. Prema podacima tada je bilo oko 5 000 ljudi upisanih u pozadinske partizanske čete. U odredu je tada bilo nešto više od 1 000 aktivnih boraca.

Narodni odbori su svakodnevno snabdevali borce hranom. Snabdevanje je u početku bilo dobrovoljno, a kasnije je razrezivana količina hrane koju je trebalo da daju pojedini seljaci (bogati). Tu su meru siromašni i srednji seljaci primali vrlo dobro pa su i oni dobrovoljno davali sve što se tražilo. Pored ishrane boraca, NOO brinuli su se za ishranu izbeglica iz Bosne, Hrvatske i Srema, kao i seoske sirotinje. Pomagali su partijsko-političkim radnicima da se organizuju žene i omladina i da se ove organizacije međusobno povežu. Uz pomoć odreda NOO su formirali ženske radionice za šivenje rublja za borce, za pravljenje obuće i odela. U nekim selima organizovane su radionice za pravljenje bombi i opravku oružja. U tim radionicama radilo se takoreći i dan i noć. Devojke su donosile svoje šivaće mašine, pa se obično u školi smeštala radionica. Radionice su bile i živi prosvetno-vaspitni centri. U njima je čitan propagandni materijal, saopštavane su novosti s fronta, pevale se partizanske pesme...

Radi narodne bezbednosti, čuvanja lične i narodne imovine i izvršavanja odluka NOO i partizanskog odreda, formirana je početkom septembra prva komanda mesta u Bogatiću. Njoj su bile podređene sve seoske partizanske čete. Komanda mesta je prikupljala podatke potrebne našoj obaveštajnoj službi. Ovi su podaci prikupljani preko pozadinskih četa. Ona je izdavala i naređenja za privođenje sumnjivih lica, obaveštavala odred o događajima u pozadini i izvršavala vojne zadatke koje joj je postavljao odred.

Za vreme naše blokade Šapca i pripremanja prve neprijateljske ofanzive, Okružni komitet i štab odreda, sprovodeći naređenje Vrhovnog štaba da pšenica ne padne u ruke okupatora, organizovali su izvlačenje pšenice i drugih namirnica potrebnih za vojsku. Kolone seljačkih kola natovarenih pšenicom, pod rukovodstvom ljudi iz NOO i komande mesta, kretale su se prema Peckoj i Krupnju. Izvlačili su se samo viškovi pšenice da ih neprijatelj ne bi odneo. Srednji i siromašni seljaci, kod kojih se mislilo da nemaju viškova, sami su tovarili svoju pšenicu u kola i vukli u sela Rađevine i Azbukovice, gde je bio određen smeštaj. Izvučeno je tada iz Mačve, Pocerine i Jadra oko 50 vagona raznih žitarica, 100 metara pasulja, nekoliko hiljada kilograma masti i slanine, kao i drugih prehrambenih

artikala. Koliko je ova akcija bila patriotska i kakvo je bilo raspoloženje seljaka vidi se iz izjave druga Tita, date uredniku Radio-Beograda povodom proslave 7. jula 1953. godine:

Za vrijeme dok smo još bili u Krupnju, kada je pripremana prva ofanziva, došli su iz Mačve neki drugovi rukovodioci, koji su vodili borbe oko Šapca, i kazali da je i pšenica i sve drugo dobro rodilo i da će sve to dohvatiti okupatori. Mi smo tada riješili i dali naređenje da se pokupe sva kola i da se sve što se može pokosi i požnje, pa da se sve žito nosi gore prema brdima, prema Peckoj i Užicu. Da ste vidjeli samo kako su seljaci tada ne samo žito već i stoku dovlačili. To naše naređenje bilo je tako bukvalno sprovođeno da sam se ja prosto iznenadio kakav je to narod, kakav je to seljak. Vidjele su se čitave kolone, kola za kolima koja voze žito.[18]

NAPAD NA ŠABAC

Dok je Podrinjski partizanski odred sa cerskim i jadarskim četnicima oslobodio Banju Koviljaču, Valjevski partizanski odred i odred Vlade Zečevića i Ratka Martinovića oslobodili su Krupanj i Stolice. Čitavo Podrinje, sem Šapca i M. Mitrovice, bilo je slobodno. Oko ova dva mesta sve se više stezao obruč partizanskih snaga. U Šapcu je partijska organizacija bila veoma aktivna. Napravila je plan kako da pomogne odredu u oslobađanju Šapca. I naši ljudi i okupator očekivali su napad partizana na Šabac. Nemci su zato naredili da se poseče kukuruz i šuma u krugu od tri kilometra oko Šapca. Na ulice su izvukli mitraljeze i topove. Tada je Ilija Popović Spirinovac, ban bivše Drinske banovine, podneo ostavku na svoj položaj, a predsednik šabačke opštine Čeda Gajić takođe.

Za vreme blokade Šapca jedinice koje su držale položaj nizvodno od Drenovca na desnoj obali Save, prema Šapcu, obustavile su saobraćaj rekom. Jednoga dana naišla su od Srem. Mitrovice tri broda. Borci našeg odreda otvorili su puščanu i mitraljesku vatru na njih i prisilili ih da priđu desnoj obali. Među njima je bio i brod »Slovenija«, na kome je bilo oko 100 putnika koji su pošli u Beograd, kao i 70 metara brašna. Putnici su saslušani a zatim pušteni. Komandant broda, mašinovođa koji je bio belogardejac i jedan Nemac kod koga je nađena knjiga »Majn Kamf«, poslati su u štab odreda. Na brodu je nađeno 142 000 dinara čime je isplaćena posada broda koja se žalila da već treći mesec ne prima platu i izjavila da je taj novac u stvari za to i namenjen. Sa broda su izvučene sve namirnice. Veći deo je podeljen izbeglicama u Drenovcu i Tabanoviću. Posle dan-dva Nemci su »štukama« bombardovali te brodove.

[18] »Borba« od 7. jula 1953. godine.

Okružni komitet i štab odreda bili su mišljenja da treba napasti Šabac. To se vidi iz odgovora Pokrajinskog komiteta OK gde se kaže: »Ako naše oružane snage nisu još dovoljno jake za napad na Šabac, onda ga nemojte izvoditi, pogotovo sad kada je neprijatelj u pripravnosti«.[19]

Kada je uspostavljena veza sa Posavskim i Valjevskim NOPO i dobijena saglasnost Glavnog štaba NOPO za napad na Šabac, počelo je savetovanje i razrada plana napada. Cerski i jadarski četnici pristali su da učestvuju u napadu, pa je zato 19. septembra u Štitaru održano savetovanje između štaba Podrinjskog partizanskog odreda i četničkog Cerskog odreda. Na sastanku je određen zajednički operativni štab na čelu sa komandantom Cerskog odreda kapetanom Račićem. Početak napada određen je za 21. septembar u 23 časa.

Pored Podrinjskog partizanskog odreda i četničkog Cerskog odreda, u napadu su učestvovale dve čete Valjevskog partizanskog odreda, jedna četa odreda Vlade Zečevića i Ratka Martinovića i četnička četa Budimira Ilića Cerskog. Ukupno je bilo oko 2 000 ustaničkih snaga. Za vreme blokade Šapca seljaci su pronašli jedan top 105 milimetara bez nišanskih sprava i dali ga partizanima. Tako je sada bilo dva topa: jedan četnički i jedan partizanski. Bilo je dogovoreno da se iz četničkog topa u 23 časa da znak za početak napada. Partizanski top koji je imao samo tri granate trebalo je da tuče savski most i da spreči Nemcima dolazak pojačanja iz Klenka na levoj obali Save. Znaci raspoznavanja bili su: »Ubi — vola«.

Iste večeri, pre početka napada, jedna grupa četnika upala je u Šabac i pobila neke ljude, ali su i sami tom prilikom likvidirani u Šapcu. Kako se kasnije doznalo, oni su tada dali okupatoru znake raspoznavanja za napad. Tako su Nemci, i inače oprezni, bili opomenuti da će biti napadnuti. Posle ugovorenog topovskog pucnja krenulo se sa svih strana u napad. Noć, nepoznat teren i brisani prostor otežavali su nastupanje. Kretalo se sporo. Nemci su nas zasipali mitraljeskom i minobacačkom vatrom, a iz Klenka nas je tukao jedan top. Pred zoru potisli smo Nemce u grad, a neke naše manje jedinice prodrle su u Šabac. Četnici nisu hteli dalje. Četa Budimira Cerskog napustila je položaj i vratila se u selo Tabanović, gde je širila paniku vičući: »Braćo, izgibosmo svi«, iako u četi niko nije bio ni ranjen. Bližila se zora. Dalje nismo mogli nastupati, a nije se ni tu moglo ostati. Nemci su stalno bacali rakete i osvetljavali nas. Videli su nas na brisanom prostoru i prikovali nas mitraljeskom vatrom za zemlju. Jedan vod boraca prodro je u grad i nije mogao da se povuče. Borci su se sklonili u jednu kuću i tu

[19] Zbornik I/1, str. 65.

ostali 22. septembra. Kad smo se povukli na polazne položaje, već je počelo da sviće.

U toku 22. septembra izvršena su mala pregrupisavanja naših snaga i pripreman je nov napad za veče. Odlučeno je da četnička četa Budimira Cerskog, koja je brojala 150 četnika, i partizanska četa Žike Tadića sa 50 boraca, pređu noću između 22. i 23. septembra u Klenak i tamo likvidiraju Nemce koji su nas tukli artiljerijom i mitraljezima postavljenim na crkvi. Četnici su u toku dana došli u selo Drenovac na Savi, odakle je trebalo da se uveče prebace u Srem. Tu su se izopijali i prepucavali preko Save. Time su Nemcima i ustašama skrenuli pažnju na sebe. Stigla je bila i partizanska četa. Čekalo se veče za prelazak. Obezbeđeni su bili i čamci, međutim, četnici nisu hteli da idu u Klenak i vratili su se natrag. Partizanska četa se ukrcala u čamce i krenula na drugu obalu, ali je dočekana jakim reflektorskim svetlom i obasuta mitraljeskom vatrom. Pošto nije mogla da se iskrca na levu, četa se vratila na desnu obalu. Tako su četnici svojim postupkom umesto nama, pružili pomoć Nemcima.

Uveče, 22. septembra, u određeno vreme počeo je nov napad na Šabac. Nastupalo se istim pravcem. Udarna četa Mike Mitrovića imala je najteži zadatak. Ona je trebalo da pređe rečicu Kamičak i likvidira nemačko uporište u mlinu »Union«. Ali na mlin su Nemci postavili reflektore i mitraljeze i tukli nas otuda. Četa se ipak probijala napred. Prešla je Kamičak i došla pod sam mlin, ali su je tamo Nemci primetili, zahvaljujući uličnim svetiljkama. Naši borci su tada razbili sijalice dejstvom iz pušaka, usled čega je došlo do komešanja među Nemcima koji su se povukli zapalivši mlin. Tada je nemačka artiljerija iz Klenka, po ugovorenom znaku, otpočela da gađa mlin. Četa je polako nastupala kroz dvorište zaklanjajući se iza kuća. Na njenoj levoj strani trebalo je da budu četnici. Međutim, kuriri koji su pošli da uhvate vezu s njima vratili su se sa izveštajem da četnika nema na položaju. Nisu tamo ni dolazili. Kako se kasnije saznalo, četnici su se vratili odmah u seoske kuće i kolibe i nastavili da jedu i piju. Već je tri i po sata po ponoći. Uskoro će i svanuti. Stiže naređenje da se povlačimo. Odlazimo na polazne položaje. Svi smo nezadovoljni. Po drugi put napadamo i — ništa. Ne znamo koliki su gubici, ali cenimo da nisu veliki. Veoma smo ljuti na četnike. Tukli bismo se s njima ali ćutimo. Ne verujemo više da ćemo uspeti u napadu i mislimo da pod ovakvim okolnostima ne treba ni pokušavati.

Odmaramo se 23. septembra na položaju i izviđamo Nemce. Ne primećujemo ništa novo. Izgleda da i oni miruju. Uveče stiže naređenje za ponovni napad. Ne znamo što napadamo.

Četnici su se već povukli. Naš napad je zato samo demonstrativan i odmah posle ponoći povlačimo se na polazne položaje. Odmaramo se. Spavamo. Straže su na svom mestu.

*

Nemcima je 24. septembra stiglo preko Klenka prvo pojačanje u Šabac. Stizale su tenkovske jedinice, motorizovana artiljerija i pešadija. To su bili prvi delovi zloglasne prve »kaznene ekspedicije«. Već u 15 časova počeli su u Šapcu da hapse sve muškarce od 16 do 60 godina. Uhapšeno je tada 4 410 ljudi, posle čega su ih Nemci trčećim korakom gonili preko mosta na Savi u Jarak. Bilo je u koloni bolesnih koji nisu mogli da izdrže marš. Pomagali su im drugi. Kada bi padali od umora, Nemci bi ih ubijali. Put je bio dug — 22 kilometra. Većina se teško kretala. Kolona je trebalo da prođe kroz selo Hrtkovce. Tu je bio većinom nemački živalj. Oni su ovde bili domoroci. Pre rata su stalno dolazili u Šabac na pijacu i poznavali su mnoge Šapčane u koloni. Kad je kolona prolazila kroz selo izlazili su da je vide. Kad bi neko zatražio vode nisu mu davali, još su ih pljuvali, psovali im srpsku majku i pretili: »Sada ćete nam platiti za sve. Došlo je naše vreme.« Kolona je kretala dalje, ali je ljudi u njoj bilo sve manje. Mnogi su posustajali. Kad neko padne, Nemac ga sustigne, ubija i prevrće u kanal. Od Šapca do Jarka ubijeno je tako oko 30 ljudi. Najzad je kolona stigla u Jarak na jednu poljanu — seosku utrinu. Na njoj nije bilo ničeg sem nekoliko visokih direka na kojima su Nemci napravili svoje osmatračnice. Na vrhu istih stajao je Nemac sa »šarcem«.

Jarak je srpsko selo. Ne mnogo veliko ali kompaktno. Seljaci su bili obavešteni da će kolona doći. Neko iz kolone je poneo ćebe, neko hrane, ko je šta stigao, a neko nije poneo ništa jer je uhvaćen na ulici. Sreća je što već sedam dana nije padala kiša. Nemci ne daju hranu. Jarčani su im isprva donosili po malo, krišom, a kasnije punim kolima. Posle 7 dana ljudi su vraćeni u Šabac, većina puštena kućama, a manji broj zadržan u novoformiranom šabačkom logoru.

OJAČAVANJE NEMAČKIH SNAGA U ŠAPCU I BORBE U PREDGRAĐU

Svi naši izviđači obaveštavaju da Nemcima stižu pojačanja preko Klenka. U Šapcu i dalje hapse i pale kuće. U grad niko ne dolazi. Vlada, takoreći, grobna tišina. Naše patrole pucaju na Nemce u gradu čim ih vide.

Dok su naše snage napadale Šabac i držale M. Mitrovicu u blokadi, Nemci su izvršili pripreme za svoju prvu ofanzivu u Srbiji i dovukli jake snage prema Šapcu i M. Mitrovici.

Već 13. septembra 1941. godine zapovednik nemačkih oružanih snaga na Jugoistoku, feldmaršal List, poslao je telegram nemačkoj Vrhovnoj komandi u kome govori o uznemiravajućem razvoju situacije u Srbiji i zahteva energične mere. Predlaže »čvrsto i jedinstveno vođenje operacija« kao i da sva izvršna vlast, uključujući i komandovanje nemačkim trupama, bude objedinjena u jednom čoveku. Kao najpogodniju ličnost za to predlaže generala pešadije Bemea »koji je istovremeno i odličan poznavalac prilika na Balkanu«. On dalje kaže:

Za izvođenje borbenih operacija ni u kom slučaju nisu dovoljne nemačke snage u Srbiji, pa ni dovođenje ojačanog 125. peš(adijskog) puka ... Stoga sam prisiljen, iako sam svestan opšte situacije, da predložim hitno dodeljivanje najmanje jedne efikasne operativne divizije pojačane tenkovima.[20]

Na ovaj zahtev, Hitler odgovara naredbom od 16. septembra 1941. godine:

»1) *Stavljam u dužnost zapovedniku oružane sile na Jugoistoku* general-feldmaršalu Listu da uguši ustanički pokret na prostoru Jugoistoka.

Pre svega radi se o tome da se u srpskoj oblasti osiguraju saobraćajne linije i objekti važni za nemačku ratnu privredu, a potom da se najoštrijim merama za duže vreme uspostavi poredak ...

2) *Za sve vreme sprovođenja* ovih zadataka stavljaju se sve vojne jedinice, koje se nalaze u krajevima ustanka i one koje će se naknadno dovesti, pod komandu komandanta XVIII arm(ijskog) korpusa generala pešadije Bemea (Böhme-a). Jedino on ima izvršnu vlast u krajevima ustanka, u duhu uputstva zapovednika oružane sile na Jugoistoku ...

3) *Vrhovna komanda vojske* uputiće na srpsku teritoriju, sem daljih posadnih trupa (isto kao i u Hrvatskoj), najpre jednu pešadijsku diviziju, oklopne žel(ezničke) vozove i trofejne tenkove, a izvršiće pripreme za dovođenje, u slučaju potrebe, još jedne divizije, čim takva jedna bude slobodna na Istočnom frontu ...[21]

General Beme »opunomoćeni general za Srbiju« izdaje 24. septembra 1941. godine »Zapovest za čišćenje luka Save«.

Razrađujući plan svojih operacija ovaj general nije zaboravio da predvidi uništavanje svega kuda će proći njegovi vojnici pa zato naređuje:

Sva lica koja učestvuju u borbi ma u kom vidu, imaju se smatrati za gerilce i kao takve tretirati.

Imaju se spaliti sva naselja iz kojih se, ili iz čije se okoline puca na nemačke trupe, ili u čijoj se blizini bude našlo oružje ili municija.

---

[20] Zbornik I/1, str. 422. i 423.

[21] Isto, str. 427. i 428.

Sve *muško stanovništvo* od 15—60 god(ina) pohvatati i za prvi mah uputiti u sabirne logore za zarobljenike koje će urediti divizija. Ono će se docnije upotrebiti po otsecima za radove, naročito za sečenje kukuruza po poljima duž drumova, kao i za prikupljanje letine.

Celokupno *žensko stanovništvo* od prvog dana koristiti za iste radove ili prisiliti za druge radove.

Po naročitom naređenju imaju se zarobljenici otpraviti u naročite koncentracione logore severno od Save koje će ustrojiti zapovednik Srbije; žensko stanovništvo potisnuti prema jugu ka Ceru, a sela i salaše spaliti, čuvajući pri tome prikupljenu žetvu.

Sva stoka ima se stalno prikupljati u tovare koje će urediti divizija neposredno na obema obalama Save.[22]

Naš odred je 26. septembra na položaju. Izgleda da ni toga dana štab odreda nije imao tačne podatke o snazi i namerama Nemaca koji su došli u Šabac. Istina, više se nije govorilo o napadu ali se nije mislilo ni na brzo povlačenje.

Tog dana je Mika Mitrović izdao naređenje svojoj četi da iskopa rovove na svom položaju. Četa je bila u predgrađu Šapca i smeštena u Poljoprivrednoj školi. Uvek je na položaju bila jedna desetina. Smenjivale su se za ručak. Tek što je treća desetina ušla u kuhinju da ruča, dotrčao je stražar i sav zadihan rekao: »Nemci došli do kantara (opštinske vage — prim. M. B.) i postavili mitraljez«. Ta vaga je bila udaljena nekih stotinak metara od škole. U isto vreme osuo je nemački mitraljez po školi. Jedan vod se brzo popeo na sprat i počeo da tuče s prozora Nemce koji su u streljačkom stroju krenuli prema školi. Mika je potrčao prema školi. Pao je na pola puta pogođen zrnom. Pritrčala su tri borca i ponela ga kroz rasadnik prema Majuru. Kad su Nemci došli u park škole počeli su da bacaju bombe. Jedna je pala u sobu gde su bila dva naša borca i jednog je teško ranila u stomak, dok drugome nije bilo ništa. Četa se suprotnim izlazom povukla iz škole i zaklonjena zgradama odstupila preko pruge ka Majuru, gde ju je štitio nasip. Mika je podlegao ranama. U Majuru smo doznali da je toga dana poginuo i komandir čete Đura Guberinić. Tako su, u istom danu, poginula dva borca revolucionara, dva komandira. Odneli smo ih u Bogatić, a sutradan zajedno sahranili — jednog pored drugog.

PERIOD PRVE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

POVLAČENJE ODREDA KA CERU

Nemci su na prostoru Šapca, Sremske i M. Mitrovice imali 342. pešadijsku diviziju sastava: 687, 688. i 689. pešadijski puk, zatim 342. artiljerijski puk, 342. izviđački bataljon i druge pri-

[22]) Zbornik, I/1, str. 451.

štapske i dopunske jedinice. Uz to su bili pojačani bataljonom 100. tenkovske brigade i sa oko 20 »štuka«. Nemci su imali oko 40 000 vojnika. Brojni odnos ovih snaga prema našim bio je 20 : 1 u korist Nemaca.

Pošto je imao obaveštenje o nemačkoj ofanzivi, Vrhovni štab je preko Glavnog štaba za Srbiju izdao naređenje da se Podrinjski odred povuče na ogranke Cera i planine Vidojevice.

Ofanziva je počela na Mačvu 28. septembra. Rano ujutro, između 5 i 6 časova, devet »štuka« bombardovalo je naše položaje oko M. Mitrovice. Od Šapca je 9 ili 12 »štuka« tuklo povlačenje naših jedinica.

Nemačka kolona koja je krenula od Šapca podelila se u tri kraka. Jedna grupa je otišla pravcem Tabanović — Pričinović, druga pravcem Štitar — Bogatić — Crna Bara, a treća pravcem Šabac — Banja Koviljača. Druga kolona krenula je od M. Mitrovice prema Noćajskom Salašu, Glušcima i Radenkoviću. Obe kolone imale su zadatak da obuhvate Mačvu i da je »očiste od partizana«.

Naš odred se pod borbom povlačio iz Mačve. Gde god je mogao, davao je otpor, izbegavajući nemačke tenkove. Nemačka pešadija pretresala je polja i neobrane kukuruze, ne bi li u njima naišla na prikrivene partizane. Tako su se kod Noćajskog Salaša, izlazeći iz kukuruza, sudarili sa partizanskom udarnom četom. Nastala je kratka ali žestoka borba prsa u prsa. Izbačeno je iz stroja oko 20 Nemaca. Udarna četa morala se zatim povući jer su Nemci pokušali da je opkole.

Dvadeset devetog septembra i naredne noći delovi odreda koji su još bili zaostali u Mačvi, vodeći borbu s Nemcima i povlačeći se između njihovih redova, uspeli su da se prebace preko druma Šabac — Loznica i dođu na Cer u sastav odreda. Četa Žike Tadića, koja je toga dana vodila borbe s Nemcima i nanela im velike gubitke, bila je i sama razbijena i više nije ni došla u sastav odreda. Njen komandir prešao je Savu i stupio u Sremski partizanski odred. U borbama oko Šapca i u povlačenju poginulo je i ranjeno oko 50 partizana.

BORBE OKO CERA

Nemačke jedinice posele su put Šabac — Prnjavor i u Prnjavoru postavile jak garnizon. Naše snage uspele su da na ovom terenu zadrže Nemce nekoliko dana. Danju smo odbijali nemačke napade, a noću prelazili u protivnapad.

Pocerska partizanska četa Miodraga Trifunovića vodila je borbu s Nemcima 10. oktobra u selu Bojiću. Nemci su se ovuda probijali jednom kolonom preko Cera za Krupanj, da bi zašli

našim snagama za leđa. Četa ih je zadržala nekoliko sati, posle čega su Nemci uspeli da se probiju u Tekeriš.

Četnička četa Milosava Dabića iz gornje Pocerine vodila je borbu s Nemcima koji su se preko Cerovca probijali za Valjevo.

U toku povlačenja jedan deo boraca je napustio naš odred i vratio se kući jer je strahovao za svoje porodice. Nemci su bili proturili parolu »pobićemo porodicu iz koje neko bude u partizanima« i obrnuto »ko se preda nećemo mu ništa.«

Od početka prve ofanzive iz našeg odreda je poginulo, ranjeno i nestalo šest komandira četa (Mika Mitrović, Đura Guberinić, Dušan Anić, Mirko Simić, Milivoje Radovanović i Žika Tadić). Od 1 100 boraca, koliko je bilo u odredu prilikom napada na Šabac, došlo je sada na Cer oko 700. Zbog toga je na Ceru ponovo izvršena reorganizacija odreda, koji više nije imao bataljone, već samo pet četa.

Štab odreda je ostao u ranijem sastavu. Zatraženo je od Vrhovnog štaba pojačanje. Upućena su nam dva bataljona Valjevskog odreda — Kolubarski i Rađevski. Kolubarski bataljon je bio dobro naoružan; imao je jedan brdski top kojim je s planine Vidojevice tukao put Prnjavor — Loznica kojim su Nemci saobraćali. Ponovo je na ovaj sektor došao odred Vlade Zečevića. Došli su i cerski četnici Račića u jačini od oko 700 ljudi. Za komandanta ovog sektora, u sporazumu sa četnicima, Vrhovni štab NOPO uputio je Fiću Kljajića.

Početkom oktobra je pod rukovodstvom Fiće Kljajića stvoren plan napada na Mali Prnjavor, gde su Nemci imali prilično jak garnizon, utvrđen bunkerima. Trebalo je odatle proterati Nemce. Prvi napad nije uspeo. Ponovljen je sledeće večeri. Ni ovaj napad nije uspeo jer su izdali četnici majora Pantelića i kapetana Čupića.

Posle borbe na Čokešini i Novom Selu, Nemci su se 6. oktobra probili do Lešnice, a zatim i do Loznice.

Pošto su Nemci prodrli putem Tekeriš — Zavlaka — Loznica — Draginac, naš odred se povukao na novi položaj Tršić — Krst — Cikote — brdo Gradac. Ovo pregrupisavanje naših jedinica izvršeno je oko 12. oktobra. Tu su bile čete Podrinjskog odreda, Kolubarskog i Rađevskog bataljona i odred Vlade Zečevića. Oko položaja i pozadi njih vrzmali su se i četnici Račića, Jeremića i drugih četničkih majora, kapetana i vojvoda, ali su odbijali da idu u borbu. U to vreme vođene su borbe s neprijateljem kod Tršića, na Krstu, na Bubnju, kod škole u Koreniti, u Cikotama, na zavalskom groblju i drugim mestima. U Koreniti i na Krstu, Nemci su svim snagama nastojali da se probiju ka Krupnju ali su bili redovno odbijani, trpeći velike gubitke. Vreme je bilo kišno, a putevi kaljavi i neprolazni za motoriza-

ciju. Nemci su stajali u mestu. Planirali su da u Krupnju budu 14. oktobra, a već su zadocnili za pet dana, te im se žurilo. Besni zbog toga pucali su na svakoga koga vide, na žene i decu.

Još 13. oktobra štab nemačke 342. pešadijske divizije izdao je zapovest u kojoj se, pored ostalog, kaže:

Krupanj opkoliti, sve muškarce koji se tamo nađu streljati, a samo mesto spaliti. Tamošnje nemačke zarobljenike osloboditi.[23]

Tek 21. oktobra nemačke trupe su u tri kolone ušle u Krupanj. Dotle smo mi Krupanj bili evakuisali, izvukli sve što se moglo izvući, tako da Nemci nisu ništa našli.

BORBE PROTIV UDRUŽENIH NEPRIJATELJA

Pošto su nemačke trupe koje su učestvovale u prvoj ofanzivi prošle u pravcu Valjeva, naš odred se povukao na svoj teren — srez pocerski i jadarski. Odavde se u manjim grupama spustio u Mačvu radi izviđanja. To su uostalom bili Mačvani koji su želeli i da vide šta im je s porodicama, jer su Nemci pobili mnogo naroda, a naročito one koji su imali nekog u partizanima. U Mačvi se nisu mnogo zadržavali jer su Nemci i četnici već bili uspostavili četničku vlast, pa je nastala prava hajka na partizane i njihove porodice. Još dok smo sprečavali prodor Nemaca prema Krupnju, Zavlaki i Stolicama, nekoliko četničkih komandanata i vojvoda otvoreno je prešlo na stranu Nemaca. Vojvoda Bratić, ranije Račićev oficir, organizovao je četničke komande i posade u Bogatiću, Prnjavoru, M. Mitrovici i drugim mestima. Ove komande imale su zadatak da hvataju partizane i kažnjavaju njihove porodice. Bivši cerski vojvoda Budimir Cerski formirao je četnički Kamenički odred. U Jadru je Nemcima prišao vojvoda Daka Tešmanović. Ove četnike, otvorene nemačke saradnike, narod je podrugljivo nazivao »šestobančićima« jer su od Nedićeve vlade primali platu — po 60 dinara dnevno.

Posle novembra, kapetan Račić, komandant cerskih četnika, vodio je svoje četnike na Ravnu goru. Odatle ih je, po naređenju Draže Mihailovića, vodio prema Užicu da tamo napadnu partizane. Četnički komandanti u Jadru Georgije Bojić Džidža, Dušan Jeremić i Vlajko Antonić su češće dolazili u sukob sa partizanima i samo se očekivao dan kada će i oni otvoreno prići saradnji s Nemcima. U Rađevini su četnici Rajka Markovića počeli da napadaju partizane, ali su se brzo rasturili. Tako je uz Rajka ostalo malo njih, koji su počeli da pljačkaju narod.

[23] Zbornik I/1, str. 531.

U Loznici nije bilo mnogo Nemaca. Imali su nekoliko tenkova. Četničke starešine dolazile su u Loznicu i pregovarale s Nemcima o borbi protiv partizana. Oni su pristali da Nemcima obezbede prugu Šabac — Loznica, korišćenje drvnog preduzeća u Banji Koviljači i da hvataju partizane i predaju ih Nemcima. Za uzvrat Nemci su obećali da će im ustupiti vlast u Loznici.

Ne znajući za ovaj dogovor partizani su pojedinačno odlazili u Loznicu po raznim zadacima. Četnici su ih hvatali i zatvarali. Tako su jednom prilikom uhvatili Veru Blagojević, člana OK Šabac i oko 10 drugih partizana. Štab Podrinjskog partizanskog odreda nudio im je u zamenu za zarobljene partizane 25 četnika koje je naš odred zarobio u Zajači. Četnici nisu hteli za to ni da čuju. »Ne damo Veru ni za 100 četnika«, govorili su oni. Četnici su dobro znali ko je Vera, pa su želeli da je predaju Nemcima. Organizovali smo zato napad na četnike, ali bez uspeha. Sledeće večeri ponovismo napade, ali smo i dalje pregovarali sa četnicima, međutim, opet bez uspeha. U toku dana u Loznicu iznenada stigoše Nemci. Dočekaše ih četnici. Ali, pošto svi četnici nisu bili za saradnju s Nemcima, to su se neki povukli iz Loznice u selo u pustili sve zatvorene partizane. Tako je i Vera Blagojević spasena da istog dana ne padne u ruke Nemcima.

Nemci su za borbu protiv partizana, pored četnika, dobili nove zatvorenike, dobrovoljce i Ruse — belogardejce. Sa ovim snagama Nemci su ponovo preduzeli akciju »čišćenja terena« od partizana.

Od početka ofanzive uništeno je 11 nemačkih tenkova.

Ponovo su se rasplamsale žestoke borbe u Tršiću, Koreniti, na Stojniku, na Krstu. U ovim borbama ubijeno je oko 60 Nemaca. Zaplenjena je jedna radio-stanica i 15 bicikla, ali su i naši gubici bili osetni.

Nemci su ponovo zauzeli Krupanj i Stolice.

BEZ SLOBODNE TERITORIJE

Pošto smo konačno izgubili Krupanj i Stolice, Nemci su nas uz pomoć ostalih svojih saradnika odbacili u brda. Oni su već držali Ljuboviju, Loznicu, rudnik Zajaču i komunikacije. Podrinjski odred i Rađevski bataljon Valjevskog odreda vodili su borbe s Nemcima oko Krupnja i Stolica. Zatim su noću napadali jake snage belogardejaca koje su bile došle na taj teren da pomognu Nemcima. Belogardejci su na Stolicama zatekli velike količine rakije pa su se izopijali. Tako pijani pošli su u borbu protiv nas i pretrpeli velike gubitke. Seljaci su pričali

da ih je bilo oko 50 mrtvih. Ni naši gubici nisu bili mali. Poginuo je i komandir čete Vuk Cvijanović, jedan od najboljih komandira Podrinjskog odreda. S njim je izginulo oko polovine njegove čete. Četnici Miladina Drinskog i ostalih komandanata i vojvoda sve češće su napadali naše pozadinske jedinice, bolnicu, radionice i druge delove. Morali smo zato da odvojimo jače snage da bismo zaštitili te delove od četnika. Nekad smo za to morali da odvojimo i dve čete. Sve to otežavalo je ionako veoma teške borbe s Nemcima i izdajnicima koji su nas stalno napadali. Povlačili smo se sve više ka Užicu, koje je još bilo u našim rukama, ali smo uviđali da ga dugo nećemo moći držati.

DVA SAVETOVANJA U SELU DRAGODOLU I POVRATAK JEDINICA ODREDA NA SVOJ TEREN

Padom Užica više nismo imali slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. Glavnina partizanskih snaga povlačila se preko Zlatibora s Vrhovnim štabom za Sandžak.

Posle pada Užica četnici su potpuno otvoreno stupili u saradnju s Nemcima. Počeli su da odlaze kod Nemaca u gradove, da od njih primaju municiju i hranu, naređenja i instrukcije kako da uništavaju partizane. Za mrtvog ili živog uhvaćenog partizanskog rukovodioca Nemci i Nedićeva vlada davali su im nagrade. Naš položaj bivao je sve teži. Neprijatelja je bilo sve više, a nas sve manje. Veliki problem bio je nedostatak municije. Sve manje smo je zaplenjivali, a sve više trošili. Branili smo se uporno. Urednog snabdevanja nije više moglo biti.

U takvoj situaciji je oko 1. decembra održan u selu Dragodolu sastanak OK za Šabac s vojnim i političkim rukovodiocima Podrinjskog NOP odreda. Sastanku je prisustvovao instruktor PK Miloš Minić. Tom prilikom analizirana je nastala situacija i budući zadaci odreda. Već 4. decembra je u istom selu održano savetovanje vojnih i političkih rukovodilaca Podrinjskog i Valjevskog odreda i Tamnavskog bataljona. Na savetovanju je konstatovano da ne možemo više prihvatiti frontalne borbe i da naši napadi na neprijatelja treba da budu gerilski. Odlučeno je takođe da se odred vrati na svoj teren.

Nekoliko dana posle ovog savetovanja u Dragodol je došao Mirko Tomić Seljak, član Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju. Sazvano je ponovo savetovanje navedenih štabova. Tomić je izneo nastalu vojnu situaciju u Srbiji i direktive Vrhovnog štaba. I na ovom savetovanju ostalo se pri tome da Podrinjski NOPO i Tamnavski bataljon krenu na svoj teren. Bilo je mišljenja da se na svom terenu nećemo moći održati, da ćemo

biti razbijeni i uništeni. Diskutovalo se da treba poći s glavninom u Sandžak. Na kraju je ipak odlučeno da odredi idu na svoj teren.

Radi izvršenja ovog zadatka štab Podrinjskog odreda okupio je polovinom decembra sve čete u Dragodolu. Ovde je odred formirao dva bataljona koji je trebalo da pođu na svoj teren. Odred je nastojao da se oslobodi svih koji usled iznemoglosti i bolesti ne bi mogli izdržati teške marševe. Bila je tu i kulturna ekipa, a Dragodol je postao neka vrsta centra naše »slobodne teritorije«. U njemu je bilo još rezerve hrane, izvučene iz Podrinja. Organizovane su i pekare u kojima je hleb pečen ne samo za naš već i za Valjevski odred.

Četnici su bili svuda oko nas. Bilo ih je mnogo. Napadali su nas gde god su mogli. Postali su nam neprijatelj broj jedan.

U Dragodolu smo ostavili sve radionice, bolesne i iznemogle. Računali smo da to neće dugo trajati. Mislili smo da ćemo se vratiti po njih kad odred ispita teren. Sem toga, u blizini je bio Valjevski odred koji bi ih štitio. Odred se spremao da krene. U dva bataljona bilo je 6 četa; ukupno oko 350 boraca.

Štab odreda ostao je gotovo u istom sastavu, samo što je za komesara odreda došao Radovan Vuković, predratni revolucionar i poznati politički zatvorenik iz Sremske Mitrovice. On je zamenio Stevu Filipovića koji je postavljen za komandanta Pocerskog bataljona Podrinjskog odreda.

Svi članovi Okružnog komiteta bili su sa odredom, nijedan nije ostao na terenu šabačkog okruga. Nije nam bilo poznato detaljnije kako je u Podrinju. Čuli smo samo da su Nemci pobili mnogo naroda, naročito u Mačvi, da su pohvatali nekoliko hiljada seljaka i oterali ih u logor u Šabac, koji su formirali u bivšim vojnim kasarnama. Samo Podrinje je bilo puno neprijateljske vojske, ne toliko Nemaca koliko izdajnika svih mogućnih boja. Tu su se skupili u želji da nas napadnu.

Odred je krenuo na svoj teren po bataljonima u dva pravca. Čete nisu išle istim pravcem. Sa odredom su bili i članovi Okružnog komiteta. Štab odreda i OK rasporedili su se po bataljonima. Trebalo je pokazati narodu da Odred nije uništen. Trebalo je podići moral i veru da su partizani neuništivi, pogotovo što su Nemci već bili objavili da su nas uništili. Dali su i zvanično saopštenje da je Podrinjski NOPO uništen. Četnici su kao vuci jurišali na partizanske porodice i progonili ih. Zaveli su strašan teror. Muškarci su bili većinom u logoru, a kod kuće su ostale samo žene i sitna deca.

Mačvanski bataljon, s kojim su išli komandant i komesar odreda i četiri člana OK (Zdravko Šestić, Vera Blagojević, Dušan Ostojić i Lala Stanković) trebalo je da stigne do 20. decem-

bra na planinu Cer na određeno mesto. Sa Pocerskim bataljonom išli su zamenik komandanta odreda Danilo Lekić, sekretar OK Dobrosav Radosavljević Narod, član OK M. Petrović Ujka i instruktor PK Mile Ivković. Bataljon se kretao preko Jadra.

Čete Pocerskog bataljona nisu krenule zajedno već u razmaku 1—2 dana. Četa koja je pošla prva, noću je zalutala. Tek 19. decembra uspela je da stigne u Badanju. Tu su je napali četnici i razbili. Kasnije se četa skupila na Ceru, ali u manjem broju. Druga četa stigla je preko Rađevine i Bukora u Miloševac, u Pocerinu, 19. decembra. Ujutro su je napali četnici i razbili je. Tom prilikom poginuo je komesar čete Lolić, a teško je ranjen i zarobljen Boško Stojković Točkonja. Četa se kasnije prikupila i sutradan je stigla na zakazano mesto na Ceru, gde je već bio stigao i Mačvanski bataljon. Treća četa s kojom je bio zamenik komandanta odreda Danilo Lekić, zatim štab Pocerskog bataljona i navedeni drugovi iz OK, krenula je dan-dva kasnije od ostalih četa. Ona nije stigla na Cer.

Četnika, nedićevaca i Rusa — belogardejaca bilo je gotovo u svim selima. Teško je bilo ma gde se odmoriti, a da nas oni ne napadnu. Čete su bile stalno u pokretu, izbegavale su borbe. Samo smo se branili. Ali četnici su nam stalno bili za petama. U predahu teško se mogla obezbediti hrana. Nije bilo za to vremena. Municije je bilo sve manje, više je nismo plenili. Trošili smo što smo imali, a i to je bilo pri kraju. Bilo je dosta golih i bosih boraca koji su noge uvijali u krpe, pa čak ni tih krpa nije bilo dovoljno. Najteže su prolazile drugarice. One su bile još slabije obučene. I nisu roptale. Zima je bila strašna. Prava sibirska. Oružje se ledilo. Teško smo se kretali. Banditi su nas gonili, pucali nam u noge, hteli bi žive da nas uhvate. Čuvali smo noge koje su tada bile nekako skuplje od glave. U sela nismo zalazili jer su tamo bili neprijateljski vojnici. Po šumama smo ložili vatre da se nekako otkravimo. Hrane nije bilo.

U jednoj kolibi na Ceru štab odreda je pozvao na savetovanje štab Mačvanskog bataljona, komandire i komesare četa. Na sastanku se raspravljalo šta da se dalje radi s odredom, kako ga održati, kako hraniti, obezbediti municijom, minimum odeće i obuće. Posle duge diskusije čete su postrojene. Govorio im je komandant odreda Jerković i komandant bataljona Danilo Bakić.

Nalazimo se u teškoj situaciji. Nemamo više slobodne teritorije. Neprijatelja ima mnogo. Mi od sada moramo da živimo takoreći »hajdučkim životom«. Zato, ko nije, kako kaže narodna pesma, kadar stići i uteći i na strašnom mestu postojati, neka slobodno napusti odred. Mi nećemo moći da vodimo računa o bolesnim i iznemoglim. Ko ode

Mato Đuranović: OKUPACIJA (ulje)

nećemo ga smatrati za dezertera. Neka gleda da se sačuva do proleća, a onda ćemo se naći i — ponovo u borbu. Cilj nam je da se održimo do proleća. Da bismo se održali, možda ćemo se morati podeliti na desetine, pa čak i na trojke. Treba održavati vezu među sobom. Na proleće ćemo se sastati.

Ovo bi značilo rasformiranje odreda. Ipak, posle govora javila su se svega dvojica-trojica da ga napuste.

Četama su određeni tereni, ali se unapred reklo da će se i one rasturiti po grupama. U ovakvoj situaciji u Mačvu su poslate tri čete, u Jadar jedna i u Pocerinu jedna. Sve se to odigralo za 4—5 dana na Ceru.

Za to vreme su zamenik komandanta odreda Danilo Lekić i sekretar OK Dobrosav Radosavljević bili zajedno sa štabom Pocerskog bataljona u četi koja je zakasnila da u zakazano vreme stigne na Cer. Ova četa stigla je oko 22. decembra u Gornju Sipulju. Odavde su poslali kurire u Milinu da bi uhvatili vezu s drugim dvema četama. Kuriri su se vratili ne uhvativši vezu. Posle toga, 24. i 25. decembra, Dobrosav Radosavljević, Danilo Lekić i Steva Filipović, komandant Pocerskog bataljona, sa dva kurira krenuli su da hvataju vezu s drugim četama i odredom. Tako su došli na Cer, gde su ih napali četnici, pa su se morali razdvojiti. Radosavljević je otišao prema Mačvi i kasnije se našao s komandantom odreda Jerkovićem i komesarom Mačvanskog bataljona, članom OK Lalom Stankovićem. Danilo Lekić, Steva Filipović i jedan kurir krenuli su natrag ka svojoj četi u G. Sipulju. Usput su zalutali i stigli u selo Trbosilje. Ušli su u jednu kuću da se raspitaju za put i tako su nabasali na četnike. Kolubarac je išao napred i četnici su ga uhvatili. Lekić i kurir uspeli su da im pobegnu. Probijajući se između sela, Lekić je uspeo da se posle nekoliko dana vrati u Dragodol, gde su bile naše radionice i bolnica.

Četa koja je u Gornjoj Sipulji čekala Danila Lekića, Stevu Filipovića i sekretara OK Dobrosava Radosavljevića nije mogla tu dugo ostati, jer su četnici bili u selima, pa je pretila opasnost da bude opkoljena. Zbog toga je krenula u Bunar i zadržala se u Desiću (gornjoj Pocerini). Odatle je poslala patrolu u Belu Reku da tamo uhvati vezu s našim. Ne uhvativši tamo vezu patrola je produžila dublje u Mačvu, do sela Petlovače. Usput je saznala da su naše čete razbijene i uništene, a Nebojša Jerković i Lala Stanković ubijeni. Patrola se vratila u četu koja se pod pritiskom četnika povlačila u Dragodol, gde je stigla između 3. i 4. januara 1942. godine.

U Mačvi, Pocerini i Jadru, gde je preko zime trebalo da ostanu čete Podrinjskog odreda, stanje je bilo veoma teško. Nemačke posade bile su u Šapcu, Bogatiću, Loznici i Lešnici, a manje granične posade u Badovincima i M. Mitrovici. Osim ovih stalnih posada, iz Šapca prema Zvorniku kretale su se tih dana veće nemačke motorizovane jedinice, koje su išle za Bosnu. Pored Nemaca bilo je i dosta četnika. Četnici vojvode Bratića bili su u većem broju mačvanskih sela, a u Jadru su bili četnici Dake Tešmanovića. Nedićevsko-ljotićevski odred sa sedištem u Šapcu imao je takođe svoje čete u velikom broju sela Mačve, Pocerine i Jadra. Svi su oni imali municije koliko su hteli i trošili su je nemilice. Bili su pored toga dobro obučeni i obuveni. Uz to, pored plate, imali su i premije za svakog ubijenog ili živog uhvaćenog partizana.

Ponovo su bile uspostavljene okupatorske opštinske vlasti. U nekim opštinama bilo je i takvih koji su hteli da izvrše svako nemačko naređenje. Takav je bio u Drenovcu Bata Dukić a sličnih je bilo u Bogatiću i M. Mitrovici. Opet su u Mačvi glavnu reč vodili »ugledni domaćini«, koji su zajedno sa četnicima i drugim naoružanim neprijateljskim vojnicima vršili strašan teror nad narodom, a posebno nad partizanskim porodicama. U svakom selu imali su ponekog izdajnika, špijuna, potkazivača koji su pazili na partizanske porodice i simpatizere, kuda idu, ko kod njih dolazi i dostavljali svoja zapažanja četnicima. Od okupatora su dobijali oružje da bi ubijali partizane. Tako naoružani vodili su Nemce, nedićevce i četnike i po poljima pretresali kolibe i slamu ne bi li tamo pronašli sklonjene partizane. Služili su se svim sredstvima provokacije i potkazivanja. Dovoljna je bila sumnja da je neko bio u partizanima, ili da su kod njega partizani dolazili ili da im je davao hranu, pa da bude streljan. Seljaci su se bili strašno uplašili. Niko u ovakvim prilikama nije smeo da primi partizana. Otac se, takoreći, odricao sina. Teško je bilo naći nekoga da nam pruži pomoć, a zima je bila izuzetno jaka. Eto, na takav teren u Mačvi krenule su tri partizanske čete sa Cera.

Čete nisu mogle ni proći do Mačve, a kamoli ostati u njoj. One su, pošto su stalno vodile borbe s četnicima i nedićevcima, a još bez municije, razbijene za nekoliko dana. Većina boraca je izginulo ili zarobljeno. Manji broj je uspeo da se probije do svojih kuća, da se tu skloni i ostane do proleća. Treća od ovih četa uspela je da se s manjim brojem probije u Mačvu i tamo ostane do početka marta 1942. godine, kada je i ona bila razbi-

jena. Većina je poginula ili zarobljena. Komandir je uhvaćen i streljan. I četa koja je poslata u Pocerinu ubrzo je razbijena i uništena.

Loznička četa koja je poslata u Jadar zadržala se tamo 2—3 dana. Za to vreme vodila je teške borbe s četnicima. Izgubila je dosta ljudi i ostala bez municije. Vratila se ponovo na Cer. Tu je našla komandanta i komesara odreda i štab bataljona. Odatle je krenula u Tekeriš. S četom je pošla i Vera Blagojević, član OK. Bila je bolesna i veoma iscrpena. Pošla je kod svojih stričeva u Tekeriš da bi se sklonila dok ne ozdravi. Tako je tamo ostala do marta, kada su je uhvatili četnici, predali Nemcima, a ovi je, posle strašnog mučenja u logoru u Šapcu, istog meseca streljali. I ovu su četu oko 28. decembra, razbili četnici i nedićevci.

Kada su čete otišle na određeni teren, štab odreda (sem Danila Lekića) i štab Mačvanskog bataljona spustili su se sa Cera u selo Belu Reku. Tu ih je 25. decembra našao i sekretar OK Dobrosav Radosavljević i pridružio im se. U ovoj grupi bilo ih je tada sedmorica: sekretar OK Dobrosav Radosavljević Narod, član OK i komesar bataljona Lala Stanković, komandant bataljona Danilo Bakić i još dva borca i dva kurira. Noćili su u Beloj Reci u kući Radojčića, koji je bio naš čovek, i koji se tada nalazio u logoru u Šapcu. Preko dana sklanjali su se u neku šumu u jednu kolibu.

Radovan Vuković i Danilo Bakić rastali su se od ostalih 27. decembra i otišli u srez jadarski. Istog dana uveče Dobrosav Radosavljević i kurir Berić otišli su u kuću jednog seljaka, koji je toga dana bio u Šapcu, da bi čuli kakva je pucnjava bila u blizini Šapca. Iste večeri u Belu Reku je došla iz Culjkovića patrola ljotićevaca — »dobrovoljaca«. Stigli su u selo oko 20 časova, zadržali su se u školi do 23 časa i onda otišli kući Božidara Radojčića, u kojoj su bili navedeni drugovi. Upali su u kuću i u prvom odeljenju našli kurira Andrića, koji je bio na straži. Andrić je spavao. Razoružali su ga, a onda su kroz prozore i vrata pucali u sobu gde su ostali drugovi spavali. Zatim su pobegli, jer ih je bilo svega nekoliko.

Čuvši pucnjavu, Dobrosav Radosavljević i kurir Berić odmah su se vratili i kad su ušli u Radojčićevu kuću našli su mrtve Nebojšu i Lalu Stankovića, Mirka Graora i mitraljesca Mošu Srnića.

Tako je sekretar OK Dobrosav Radosavljević ostao sam, prebacio se u selo Dobrić i tu uspeo da se održi do polovine marta. Onda je pokušao da se prebaci u selo Petkovicu, ali su ga četnici otkrili, uhvatili i predali Nemcima koji su ga aprila 1942. godine obesili u Šapcu.

Duško Ostojić, organizacioni sekretar OK, bio je poslat u Mačvu. Između Klenja i Dublja četnici su ga opkolili. Borio se dok je imao municije, a poslednji metak ostavio je za sebe.

Zdravko Šestić, član OK, uspeo je da dođe u svoje selo Ševarice. Tu je ostao do marta 1942. a onda je krenuo da se prebaci u Bosnu. Četnici su ga primetili i napali. U borbi s njima poginuo je. Posle ovoga više nije ostao nijedan član OK. Svi su izginuli.

Komesar odreda Radovan Vuković pošao je iz Jadra krajem decembra 1941. ili početkom januara 1942. godine prema Radjevini da uhvati vezu sa Glavnim štabom za Srbiju. U putu je negde poginuo. Kako je u odredu bio poznat pod imenom Ljuba Radovanović a sa sobom nije imao nikakvih legitimacija, to se nije moglo ni utvrditi gde je i kada poginuo.

Petnaestog januara 1942. godine Glavni štab NOP odreda za Srbiju primio je naređenje Vrhovnog komandanta NOP odreda Jugoslavije druga Tita od 8. januara 1942. godine u vezi s radom i zadacima NOP odreda u kome se kaže:

U pogledu grupisanja snaga ovako ćete postupiti: Podrinjski odred neka stvori uporište u predelu: Cer planina — Vlašić planina. Sa ove prostorije neka dejstvuje ka Vladimircima, Šapcu, Mačvi, Lešnici, Loznici i Zavlaki.[24]

Ovo naređenje Podrinjski NOP odred nije primio. Njega tada više nije bilo.

Samo jedna četa Pocerskog bataljona vratila se u Dragodol. Ona je kasnije ušla u sastav Valjevskog partizanskog odreda i ostala s njim sve dok je ovaj odred postojao.

Iako uz najveće teškoće i opasnosti, oko 100 boraca Podrinjskog NOP odreda uspelo je da se sačuva u toku zime i da ne padne u ruke neprijateljima. Odmah u proleće 1942. godine počinju se međusobno povezivati i organizovati politički rad.

Milovan BATANOVIĆ BATAN

[24] Zbornik II/2, str. 179.

FRAGMENTI IZ SJEĆANJA NA USTANIČKE DANE

TO JE BILO POSLJEDNJE NAREĐENJE »PRETPOSTAVLJENIH«

Poslije šest dana borbi punih uspjeha i podviga jedinica na frontu prema Skadru, nastalo je izvjesno zatišje. Pretpostavljali smo da je to pred buru, ali nijesmo slutili da predstoji katastrofa koju su nam pripremili izvan ovog ratnog sektora na kojemu smo se borili. Tih dana su nam servirali »utješne« vijesti sa raznih frontova: »Naši ušli u Sofiju; Italijani evakuišu Albaniju; Idemo u susret Englezima i Grcima koji nastupaju s juga«. Nalazio sam se u 38. pješadijskom puku koji je bio potpuno popunjen obveznicima i rezervnim oficirima i podoficirima sa teritorije Crne Gore. Borbeno raspoloženje u jedinicama ovoga puka bilo je na visini. Ton ovakvom raspoloženju davali su pretežno, ako ne i jedino, komunisti. Bili smo brojni i poznavali smo se međusobno. Imali smo jak uticaj na vojnike u četama, bataljonima i u cijelom puku. U tim časovima trebalo je održati to borbeno raspoloženje. To je bio naš stav, stav naše Partije. Pošto smo i ovog dana (15. aprila) psihički bili spremni da pođemo naprijed, iznenadilo nas je naređenje da se povučemo na granicu. Kružile su razne verzije, kao na primjer, da je zaključen seperatan mir sa Italijom, ili da je Rusija intervenisala, a neki su objašnjavali da se povlačimo zbog pojave italijanskih tenkova na frontu. Sve je to bilo sumnjivo. Međutim, toga dana komandant Zetske divizije general Varjačić je stupio u kontakt sa italijanskom komandom i dogovorio se da se povlačimo, jer je kapitulacija već prihvaćena. Tako smo se u toku noći povlačili ka granici koja nije bila više naša, ne znajući za taj dogovor. Imao se utisak da to nijesu znale ni mnoge starješine jedinica. Kada smo ujutro prešli graničnu liniju, primijetili smo da se iza nas kreću neprijateljski tenkovi i kamioni. Poslije kraćeg prepucavanja nesporazum je likvidiran, pošto su italijanski oficiri ponovo stupili u kontakt sa predstavnicima divizije. Komandant našeg

puka pukovnik Sokolović, sjedeći na motociklu pozadi italijanskog oficira, u prolazu nam je dovikivao: »Vojsko, pravac Tuzi«. Sada nam je bilo sve jasno. Za Tuzi smo krenuli u kolonama. Tamo su nas čekale starješine, koje su požurile da prije nas stignu. Saslušali smo njihova posljednja naređenja: »Odložite oružje i idite kućama«. Major Keković,[1] komandant našeg bataljona je dodao: »Vi nijeste za ovo što se desilo krivi«.

To je bilo 16. aprila 1941. godine.

Nijesmo izvršili ovo posljednje naređenje, već smo i dalje nosili puške, puškomitraljeze, bombe. Brzo smo se razišli po grupama, a neki i pojedinačno, u raznim pravcima — ka svojim selima, domovima. Italijanske kolone su nas već prestizale i prolazile za Podgoricu. Činilo nam se da se i ne usuđuju da nas razoružaju. Sada smo bili samo naoružani narod, i bez starješina. Puške su još bile pune, a vojnici ozlojeđeni, jer su bili spremni da se bore za slobodu, bez obzira na teškoće. To se raspoloženje ispoljilo i u toku mobilizacije i u ovom kratkotrajnom ratu. Zato su se na pojedinim sektorima i mjestima vojnici oduprli naređenju da se sakupe, prikupe oružje i opremu, sačekaju neprijatelja i da mu sve to predaju. Oni su to činili i svjesno i instinktivno, i organizovano i spontano. To kobno naređenje na drugim mjestima imalo je za posljedicu masovno odašiljanje u zarobljeničke logore oficira, podoficira i vojnika i zapljenjivanje njihovog oružja. Sve se to moglo izbjeći u daleko većem obimu da nijesu »pretpostavljeni« isuviše »savjesno« shvatili rukovođenje kapitulacijom.

PRVI DANI OKUPACIJE

Crnu Goru je posjela italijanska vojska. Boka Kotorska je pripojena Italiji kao posebna provincija. Sela duž granice pripojena su Albaniji koja je takođe bila italijanska provincija. Njemačke jedinice koje su tih dana došle u Crnu Goru iz Sarajeva i Peći ubrzo su se povukle iz ovog područja, jer je ono bilo italijanska »interesna sfera«. I onako teško ekonomsko stanje u Crnoj Gori se još više pogoršalo. Zbog proljećnog »aktiviranja« jedinica i rata njive su ostale većinom neobrađene. Okupatorska vojska je opljačkala po gradovima vojne i privatne magacine. Na tržištu je zavladao novčani haos i skok cijena usljed poplave novčanica Narodne banke, koje je vlada ostavila u okolini Nikšića prilikom bjekstva u inostranstvo. Dućani su brzo ostali prazni i zatvoreni, jer se nije moglo doći

[1] Poginuo kao četnik.

do novih zaliha robe. Proljećni mjeseci u Crnoj Gori su uvijek bili najteži za ishranu. Okupacija je sve kanale snabdijevanja poremetila. Prva žetva je bila još daleko. Glad je u ovim danima zakucala na vratima crnogorskih domova.

To stanje je pogodovalo namjerama okupatora i šaki okupatorskih saradnika, koji su dočekali italijansku vojsku sa: »Dobro došli oslobodioci!«. Oslanjajući se na ovu grupu izdajnika iz vrhova federalističke stranke, okupator nije smatrao neophodnim da zadržava jače svoje snage u Crnoj Gori, jer su mu oni obećali da će obezbijediti »mir i poredak«. Zato je po većim mjestima Crne Gore dislocirao samo dijelove jedne ojačane pješadijske divizije (»Messina«) sa sjedištem u Cetinju, dok su u pojedinim manjim mjestima razmještani slabiji dijelovi: karabinijerskih, graničnih, finansijskih i policijskih jedinica i fašističke milicije. Građansku vlast u Crnoj Gori vršili su civilni komesari preko mješovitih žandarmerijskih stanica i finansijskih odjeljaka, obnovljenih predstojništava, opština i načelstava i nekih drugih bivših državnih organa. U ovim institucijama su se opet iskupili službenici stare vlasti — žandarmi, agenti i policijski pisari, kao i novajlije sa preporukama novoformiranih »privremenih administrativnih komiteta«, začetnika »nove« crnogorske vlasti, koja je trebalo da se rodi iz krila federalističke stranke i da preraste u neku »slobodnu i nezavisnu« Crnu Goru. Koristeći takvo stanje, okupator je otpočeo sa »proglasima« i »objavama« kojima poziva na predaju oružje, jer mu je bilo jasno da se ono nalazi kod naroda. I pored prijetnji smrtnom kaznom, na te pozive se skoro niko nije odazivao.

PRIPREME ZA BORBU

Crnogorski narod je bio naoružan i oružjem i voljom za borbu. Trebalo je samo tu snagu politički i vojnički pripremiti, organizovati, dati joj perspektivu i rukovoditi njom. Ovaj odgovorni i teški zadatak uzela je na sebe Komunistička partija koja je mnogim nitima bila vezana za narod. Ona je i bila jedina snaga koja je na to bila spremna i za to sposobna. U svojim redovima i pod svojim uticajem imala je dragocjene kadrove i pristalice, prekaljene u mnogim dotadašnjim borbama za politička, nacionalna i socijalna prava radnog naroda Crne Gore. Partija je u to vrijeme bila čvrsta, disciplinovana i čista od frakcionaštva. Njene organizacije bile su razgranate na skoro cijeloj teritoriji, a imale su veliki uticaj na radnike, seljake i inteligenciju. Svoju snagu crpla je iz široke, masovne i stabilne baze. Time se može objasniti i njen snažan uticaj u

toku mobilizacije, na frontu i za vrijeme kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Umjesto da preda oružje okupatoru, ona je savjetovala da se odnese sa sobom, sakrije i sačuva. A to oružje je kasnije poslužilo kao materijalna baza za obuku i ustanak. Prema tome, pripreme za oružanu borbu sa okupatorom otpočele su još u toku aprilskog poraza. Da bi se što više oružja i municije sačuvalo komunisti su se morali aktivno angažovati. Trebalo ga je smjestiti kod naroda — u tajne magacine i kod pojedinaca. Partija je čuvala i kontrolisala najveći njegov dio i zadužila povjerljiva lica koja su bila odgovorna za ove magacine. Oružje je povremeno pregledano i podmazivano. Imala se evidencija i o »divljim« skrovištima, o oružju koje su pojedinci sami sakrivali.

U maju i junu ljudstvo je obučavano u rukovanju oružjem i gađanju i to u manjim grupama. Imali smo veliki broj omladinaca koji ranije nijesu služili vojsku. Sav ovaj posao izvođen je planski i tajno — pretežno po zaklonjenim brdskim terenima izvan naselja — tako da su svi magacini i grupe ostali neotkriveni sve do početka ustanka. To je bio veliki uspjeh. Ove su grupe i moralno-politički pripremane za ustanak. Prorađivale su proglase i direktive partijskih foruma, a kasnije, u ustanku, postale su jezgra naših prvih ustaničkih vojnih formacija — vodova, četa i gerilskih odreda. Nešto više od dva mjeseca priprema za ustanak ispunjeno je raznovrsnim formama intenzivnog rada — političkog i vojničkog. Težište rada prenijeto je u sela, jer ih okupator u to vrijeme nije mogao kontrolisati. Vršene su intenzivne pripreme i u gradovima, sa kojima smo imali redovnu vezu, ali su uslovi tamo bili opasniji i teži. Međutim, gradske organizacije su se prilagodile ovim uslovima i ispoljavale svoj uticaj kroz razne forme polulegalnog i ilegalnog rada, koristeći u tome svoje ranije bogato iskustvo. Partijska mreža u selima širila se stvaranjem novih organizacija i primanjem novih članova, jer smo imali dosta svjesnih omladinaca i radnih seljaka spremnih za borbu i žrtve. Organizacije su rasle kvalitativno i kvantitativno. Bio je osjetan i priliv komunista koji su do tada živjeli izvan Crne Gore. Uporedo sa agitaciono-propagandnim i partijsko-političkim radom, prikupljali smo i podatke vojne prirode: o sastavu, jačini, rasporedu neprijatelja i njegovim magacinima i drugim objektima. Ovi podaci su se slivali u određene centre za oružane pripreme. Demaskiranje policijskih agenata i špijuna spadalo je takođe u svakodnevni zadatak ovog perioda. Kod naroda su raskrinkavani povjerenici »nove vlasti« koja se preko »administrativnih komiteta« tih dana oformljavala u Crnoj Gori pod zaštitom okupatora.

Selo Rogami, sa oko 100 kuća razasutih na prostoru oko 10 kvadratnih kilometara u zahvatu rijeke Morače i Zete, nalazilo se u neposrednoj blizini podgoričkog garnizona i u cjelini na dometu lake artiljerije. Njegovi stanovnici su se zanimali uglavnom poljoprivredom, a manjim dijelom ribolovom, ali su zbog nedovoljne proizvodnje bili tijesno vezani za grad. Njihov oskudni život bez ove veze, koju je nametao mali promet preko varoškog tržišta, bio bi još tegobniji A taj promet je sada poremećen. Nema se što prodati ni kupiti. To je naturilo izvjesne teškoće i strah od gladi. Poslije prvog svjetskog rata, kada je stvarana zajednička država, oni su kompletno, pod uticajem »zelenaša«, ustali na oružje protiv načina i metoda ujedinjavanja. Pošto su »bezuslovni ujedinitelji« likvidirali taj oružani otpor u Crnoj Gori, i ovdje su, iako nije došlo do borbe, izvršili represalije: paljenje kuća, hapšenja, oduzimanje pokretne imovine. Zato su ti prvi koraci zajedničkog života u novoj državi seljacima iz Rogama ostali u neprijatnoj uspomeni. A nešto kasnije, kada su formirane političke stranke, federalistička stranka, koja je nikla iz »zelenaškog pokreta«, imala je stalno najbrojniji uticaj u selu, naročito kod starije generacije. I jedan dio omladine bio je dugo pod tim uticajem. Mada je napredna školska i seoska omladina, pod rukovodstvom komunista, u predratnom periodu uspijevala da postupno i sve više potiskuje taj uticaj, on je na jedan dio, naročito starije generacije, ostao trajan. To se odrazilo i na početno raspoloženje u ovom selu i poslije aprilske okupacije. Kod nekih naših seljaka bilo je iluzija da im »nova vlast«, u koju su ulazili pojedinci iz federalističkih redova, može donijeti nešto korisnije, bolje, a i neku »osvetu« za ono što pamte iz prošlosti. Međutim, takvo raspoloženje i orijentacija počeli su se ubrzo mijenjati. Omladina našeg sela, skoro sva, drukčije je mislila, osjećala i stremila. Roditelji su se počeli vezivati za svoju »djecu«. Stara shvatanja su se gubila, zaboravljala. Novo je bilo nezadrživo. Zato su se i ovdje, kao i u drugim mjestima, seoska omladina i svjesni seljaci okupljali oko komunista koji su se pripremali za oružanu akciju. Morali su s nama ili s okupatorom, jer drugog izlaza nije bilo. Jedna partijska i dvije-tri skojevske grupe bile su nosioci cijele aktivnosti u selu, aktivnosti koja je bila povezana sa ostalim okolnim selima i gradom. Za obuku na oružju formirane su u selu dvije grupe. Njihovi prvi instruktori Jovan Vukanović, Branko Vučinić i Petar Radević su ih upoznavali s našim oružjem: »zbrojovkom«, »švarclozem« i »kragujevkom«.

Kod nas je tih dana, u jeku priprema, stigao Moša Pijade. Sačekao sam ga u prvi mrak kod Vezirova mosta, na samom izlazu iz Podgorice. Naišao je sa Savom Brkovićem. Zbog pazarnog dana (bio je ponedjeljak) narod se vraćao sa pijace, tako da je kretanje bilo manje upadljivo. Poslije kapitulacije Moša je iz Beograda umakao poteri Gestapoa i Vujkovićevog policijskog aparata. Nije im uspjelo da ga uhvate. Došao je nezapaženo u Crnu Goru. Neko vrijeme je bio u Boki Kotorskoj, a zatim se prebacio u podgorički srez. Izvjesno vrijeme je proveo u Lješkopolju. Njegov boravak u Crnoj Gori bio je još ilegalan. Takav je trebalo da ostane i kod nas. Pošto sam bio zadužen za njegov smještaj, ishranu i obezbjeđenje, odveo sam ga na Duklju, u kuću Mitra Vučinića gdje sam prethodno sve bio uredio. On je za ukućane i druge bio »Čiča Marko«, izbjeglica i pogorjelac iz Metohije. Smjestio se u jednoj maloj kućici, koja je bila pripremljena za ovu svrhu. Krevet sa posteljinom, stočić sa stolicom i petrolejkom bio je cio namještaj. Do ove kućice, zaklonjene visokim bedemom stare Duklje, moglo se prići neopaženo, jer je imala poseban prilaz spolja kroz bedem. Osim domaćinove porodice, za Mošino prisustvo znao je samo ograničen broj naših mlađih drugova, članovi Partije i Skoja. Nijesu znali ko je »Čiča Marko«, ali su znali to da nije pogorjelac iz Metohije, nego neki drug, borac, komunista kojega treba paziti i čuvati, jer za njim tragaju vlasti. Ovi drugovi su danonoćno na smjenu osmatrali pravce odakle su mogli naići Italijani ili druga nepoželjna lica. Preduzete su mjere da se Moša, u slučaju potrebe, i premjesti odatle. Brinuli smo se da danju nikada ne bude sam. Snabdijevali smo ga knjigama i novinama, a često smo igrali i šaha. Nekoliko puta ga je posjećivao Veselin Masleša. Moša se tim povremenim susretima veoma radovao. A zatim je ubrzo izašao iz »stroge« ilegalnosti koju smo mu u to vrijeme naturili, iz bojazni da mu se što ne desi. Počeo je da dolazi u kontakt sa ljudima izvan našeg užeg kruga. On nije mogao da sjedi nezapažen, neaktivan. Razgovarao je, objašnjavao i osvajao ljude. Pomagao je i domaćinu u poljskim radovima — kosio i skupljao sijeno. Pošto je domaćin i sam radio, Moša nas je savjetovao da mu i mi pomognemo. Iako je imao crnogorsku kapu na glavi, niko od seljaka nije vjerovao da je Crnogorac. Kada su Italijani neposredno pred ustanak počeli da zalaze u obližnja sela, Moša je morao da promijeni mjesto boravka. Pošao je u susjedno selo — Cerovice. Pošto smo navikli na njega, bilo nam je žao što nas ostavlja.

Toga dana bio je pomen studentu Branku Božoviću, koji je prije nekoliko dana umro i sahranjen u Beogradu. U teškim životnim uslovima slomila ga je bolest. Prije odlaska iz Beograda posjetio sam ga na klinici profesora Ignjatovskog, gdje se duže vremena liječio. Nijesam pretpostavljao da je ovo bilo naše posljednje viđenje, iako mi je uzgred rekao: »Najžalije mi je što se više nećemo vidjeti«. Ali, naviknut na njegove šale, nijesam to ozbiljno shvatio. Uvijek je bio veseo i nasmijan. Bio je veoma omiljen drug i istaknut omladinac. Kao mladeg druga, neobično smo ga voljeli i cijenili, jer je bio čvrst, iskren, pošten i borben. Nije doživio stradanja i podvige svoje generacije, koja je tih dana ponijela u borbu oslobodilačku zastavu. Na ovom pomenu u njegovom rodnom mjestu, pod Veljim brdom, iskupio se veliki broj njegovih prijatelja i drugova iz Pipera, Bjelopavlića i Podgorice, jer su ga duboko i iskreno žalili.

Na ovom prvom javnom i masovnom skupu naroda iz podgoričkog i danilovgradskog sreza poslije okupacije, nekoliko govornika — članova Partije je obavijestilo narod o situaciji u kojoj se našla naša zemlja: o izdaji vlade i njenom bjekstvu, o okupatorskom režimu i njegovim saradnicima. Za vrijeme ovih govora, cestom su krstarile italijanske patrole, pješke i na kamionima. Pošto se kod njih zapazila neka uznemirenost, mi smo bili riješeni da održimo pomen onako kako smo ga zamislili i da se odupremo eventualnoj smetnji, ali smetnje nije bilo.

Kada su učesnici pomena iz Podgorice, donijeli jutarnje vijesti o napadu Njemačke na Sovjetski Savez — o čemu je toga jutra javio njemački i italijanski radio — u početku nijesmo u to vjerovali. Takav napad na Sovjetski Savez za nas komuniste, a i za druge bio je iznenađenje. Zato smo počeli objašnjavati da su te vijesti lažne, da iza njih Nijemci maskiraju prebacivanje svojih trupa preko Francuske i Španije u Afriku, da su njemački vojnici i oficiri prilikom povratka iz Grčke u istom cilju proturali vijesti da »odlaze na Rusiju« itd. Govorili smo da ne treba nasjedati tim lažnim okupatorskim vijestima. Očigledno, bili smo u iluziji da do rata između Njemačke i Sovjetskog Saveza skoro neće doći, jer je između njih postojao »pakt o nenapadanju«. Međutim, to su zaista bile iluzije, jer je vijest potvrđena iz raznih izvora. Njemački fašisti su iznenadnim napadom pogazili ugovor.

Na ovom pomenu je održan i jedan kraći dogovor komunista. Upozoreno je na veću budnost, izbjegavanje individual-

nih akcija bez znanja i odobrenja Partije, ubrzanje oružanih priprema, punu spremnost. Vraćajući se sa pomena imali smo osjećaj da se dogodio neki prelom, nešto veliko.

Poslije pomena, zatekao sam kod kuće nekoliko drugova iz Podgorice koji su, kada su čuli jutarnje vijesti, došli u naše selo. Sa njima je bio i Budo Tomović. Potvrdili su vijesti koje smo čuli. Svi smo radoznali šta će sada biti i očekivali razvoj događaja. Uvjereni smo da će Crvena armija slomiti Hitlerovu fašističku armiju. Vjerovali smo da će to biti brzo. Niko nije ni pomišljao na to da Crvena armija može biti iznenađena, ili da će biti prinuđena na odstupanje pred fašističkom armijom. Vjerovali smo u revoluciju u Njemačkoj, Evropi. Vjerovali smo da su već otpočele borbe u pozadini njemačke armije. »Čuli su se mitraljeski rafali na ulicama Berlina« — tvrdi jedan slušalac jutarnjeg radija, koji je vjerovatno radio-smetnje zamijenio sa mitraljeskim rafalima. Zavaravali smo se da su njemački komunisti nekada bili jaki. Imali su milione pristalica. Valjda ih Hitler nije mogao sve uništiti. I u drugim će zemljama doći do revolucije. Napadnuta je prva zemlja socijalizma! Dužnost je svih komunista da stupe u borbu. To će biti posljednja borba. Tako smo učili i vjerovali u to. Znači podići će se radnička klasa cijeloga svijeta u borbu. To će biti »svetska revolucija«. Crvena armija je moćna i snažna. Ona će brzo pregaziti Njemačku. Tako smo mislili, vjerovali i diskutovali onih prvih časova i dana. Teško bi se proveo onaj koji bi nam u tim časovima pokušao nešto drugo, suprotno, da dokaže. Tako smo primili, osjećali i komentarisali prve vijesti o napadu na Sovjetski Savez.

Sljedeći dani bili su puni neizvjesnosti o Istočnom frontu. Teško je bilo doći do sigurnih vijesti. Okupator je slušanje vijesti na privatnim radio-aparatima stavio izvan zakona, zabranio. Njemačke i italijanske vijesti smo smatrali uglavnom kao neobjektivne, tendenciozne, netačne. Javljaju samo o svojim uspjesima, a mi im ne vjerujemo. To je propaganda kojom prikrivaju neuspjehe, svoje poraze. Ako se negdje povlači Crvena armija to čini iz taktičkih i strategijskih razloga — objašnjavali smo onima koji su nam donosili ili prenosili vijesti. Zahtijevali smo da se tako objašnjava onima koji te vijesti slušaju.

ODLUKA JE PALA

Mislili smo na početak naše oružane borbe. Čini nam se da smo spremni i da su sada uslovi povoljni. Imamo i Staljinov govor preko Moskovskog radija od 3. jula, u kojem je prika-

zana teška situacija u kojoj se nalazi Crvena armija i opasnost za prvu socijalističku zemlju: »Smrtna opasnost nadvila se nad našom otadžbinom. Fašistička armija izvršila je vjeroloman napad i duboko prodrla u našu zemlju«. Te teške riječi pogadale su naše misli, osjećaje. Žurimo da pomognemo sovjetskim drugovima, braći. Pripreme za dejstva kod nas su ubrzane odmah poslije fašističkog napada na SSSR. Proglas CK KPJ, koji je pozvao narode Jugoslavije na oružanu borbu, a komuniste da se stave na čelu te borbe, prodro je i u najzabačenije naše krajeve. Pripremnim odredima je avizirana spremnost za neposredne akcije. To je već bila »pripravnost pod oružjem«. Vršena su izviđanja, postavljene zasjede i straže prema neprijateljskim garnizonima. Oružje je uzeto u ruke. Ali je činjeno sve da ne dođe do provale prije otpočinjanja dejstava, čije su pripreme u završnoj fazi.

Na sastanku Pokrajinskog komiteta Komunističke partije, koji je u prisustvu delegata CK KPJ održan 10. jula u selu Lopate u Piperima odlučeno je da oružane akcije odmah otpočnu — u Crnoj Gori, Sandžaku, Boki. Ocijenjeno je da su sazreli uslovi i izvršene sve pripreme. Već je bilo oformljeno preko 100 pripremnih odreda u kojima se nalazilo nekoliko hiljada odabranih boraca. Formirana je Privremena Vrhovna komanda nacionalnooslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak, koja će rukovoditi oružanim akcijama. Zamisao rukovodstva je bila da odredi otpočnu napade na žandarmerijske i karabinijerske stanice, manje garnizone i objekte, s tim da ove akcije postupno obuhvate što veći broj boraca i prerastu u veće operacije protiv jačih okupatorskih garnizona. Odluka je najhitnije prenijeta nižim partijskim rukovodstvima i odredima.

S druge strane, Italijani su promijenili kurs po gradovima. Fašističke čete (crnokošuljaši) demonstrativno defiluju ulicama Podgorice i bacaju antikomunističke parole. Straže su pojačali. Postavili su ih tamo gdje ranije nijesu bile. Pojačali su pažnju naročito na izlaze prema Piperima i Kučima. Dva dana prije ustanka spustio sam se slobodnim prolazom preko Gorice u grad. Na ulici me zaustavio načelnik sreza Laković riječima: »Što radite ovuda vi komunisti?; sve će vas đavo odnijeti; batalite se tih vaših poslova«. Pravio sam se da ga ne razumijem. Međutim, bilo je već očigledno da su vlasti nešto nanjušile. Možda je načelnik, kao moj lični poznanik, htio da mi predoči opasnost. Pošto sam svršio posao zbog kojega sam toga dana morao doći, ubrzo sam napustio grad. Poslije podne Italijani su zatvorili i ovaj jedini prolaz preko Gorice i otvorili vatru na grupu drugova koji su sa Stevom Kraljevićem

u posljednjem trenutku uspjeli da se ovuda prebace u pravcu našeg sela. Međutim, drugovi koji su pokušali da pozadi njih takođe izađu iz grada vratili su se natrag kada su čuli pucnjavu na Gorici, te su se u toku noći prebacili prema Zeti i Lješkopolju.

Nas nekoliko drugova iz Rogama i Podgorice iskupili smo se do kraja dana 11. jula na ivici Duklje, na desnoj obali Morače i tu zanoćili. Rečeno je da se ne spava po kućama. U rasvit zore 12. jula, na Petrovdan, naišao je Blažo Jovanović. On nas je u pećini koja nam je te noći bila novi stan u blizini hladnog izvora, i u kojoj smo nekada, kao srednjoškolci održavali tajne sastanke i pisali statut naše omladinske komunističke organizacije »Naprijed«, obavijestio o odluci za početak oružane borbe — o toj značajnoj odluci koju smo nestrpljivo očekivali.

Naši izviđači su rano u zoru primijetili jednu četu Italijana koja je došla do Vranićkih njiva i zaposjela Malo brdo i most na Zeti, na putu koji vodi za Pipere. To je mogao biti znak da su saznali za neke naše pripreme, ovdje ili negdje drugdje, jer su sada prvi put na ovom pravcu preduzeli obezbjeđenje Podgorice na ovolikoj udaljenosti.

Pošto je ovoga dana poslije podne igrana utakmica između stijenske i rogamske omladine na Strganici, pošli smo tamo sa Blažom. A kad je utakmica prekinuta (čini mi se nešto ranije) obavijestili smo okupljene gledaoce i igrače o predstojećim akcijama. Oni su to uzbudljivo i radosno primili.

PRVE USTANIČKE AKCIJE

Obje grupe u našem selu bile su od 13. jula prikupljene u Doljanskoj glavici i Jaždaku, dok će im se Đurkovićka grupa (koja je bila prikupljena u selu Đurkovićima) kasnije priključiti. Ove tri grupe su predstavljale jezgro tri voda Rogamsko-đurkovićke čete koja je od njih formirana. Borci grupa su na svojim zbornim mjestima upoznati o situaciji: o pripremama u drugim mjestima, o formiranju komande za sve ustaničke snage i otpočinjanju hitnih dejstava. Međutim, nijesmo znali kako će sve to otpočeti i kako će se razvijati. Očekivali smo naređenje za konkretne zadatke, ali o tome još nijesmo imali uputstava, a u bližoj okolini nije bilo neprijateljskih posada i objekata. Zbog iznenadnog ispada Italijana od Vranićkih njiva prema Trijepču i Doljanskoj glavici, naš vod (grupa) se sa ove glavice povukao u sastav drugog dijela čete. On možda nije ni imao jasnu predstavu šta da radi ako neprijatelj pređe Zetu

i krene na sjever. A pošto je bio iznenađen, nije imao vremena da blagovremeno posjedne Trijebač i Doljansku glavicu i da sa dva dominantna položaja uspješno dočeka Italijane. Zato se naša četa razvila za borbu na kosama sjevernije od Doljanske glavice, na liniji selo Kućice — Jažđak. Međutim, ovoga dana nije došlo do borbe, jer je neprijatelj sa Trijepača i Dolenjske glavice samo izviđao, a pred noć se povukao u garnizon. Ni mi ga nijesmo gađali preko usječenog korita Širalije, jer bi to bilo neefikasno, a i zato što su neki naši seljaci, koji su se nalazili pozadi nas, energično zahtijevali da se povučemo i da ne otvaramo vatru, jer su se plašili represalija. U svakom slučaju bili smo spremni da, bez obzira na posljedice, dočekamo neprijatelja ako krene u napad.

Pošto se zbog naše spremnosti za borbu u selu počelo pojavljivati neko negodovanje i agitacija protiv nas nekih lica koja su bila pod uticajem okupatora, morali smo preduzeti izvjesne protivmjere. Prije svega, zaprijetili smo da ćemo se sa takvim licima obračunati ako budu pravili kakve smetnje, zatim smo zalazili kod pojedinih ljudi koji nijesu bili dovoljno obaviješteni o našim namjerama i upoznavali ih o našoj spremnosti za borbu. Pošto su seljaci različito reagovali, željeli smo da saznamo šta o nama misli naš učitelj Vučina Vučinić. On nas je, dok smo bili đaci, učio pismenosti, a mi smo ga cijenili, jer je bio plemenit i dobar. Voljeli smo ga kao roditelja. Sada i on već ima odraslu djecu, spremnu da se bore, a primijetio je da nešto kriju od njega. Vidio je da se tih dana užurbano nečemu spremaju, odlaze i vraćaju se, ali mu još ništa ne govore. Smatrao sam da mu treba sve slobodno reći, tim prije što su neki pokušavali da preko njega utiču na njegovu djecu da se okanu namjera i borbe. Kad sam sa njegovim sinom Brankom došao kod njega i upoznao ga o našim namjerama, teškoćama koje očekujemo, organizaciji i spremnosti da idemo do kraja, odlučno je rekao: »I ja ću sa vama. Moj put je sa vama. Povešću cijelu porodicu u borbu«. Bili smo zadovoljni i radosni, naročito njegovi sinovi Branko i Luka. I zaista, Vučina je s porodicom stao pod oružje čim je borba otpočela.

Primamo prvo pismeno naređenje od privremene Vrhovne komande. Naš je zadatak: prekinuti saobraćaj i telefonske veze na putu Podgorica — Danilovgrad, u rejonu Vranićkih njiva, Veljeg brda i Kaznovice. Obavještavaju nas da su prve oružane akcije uspješno otpočele u raznim mjestima Crne Gore. Italijani se predaju. U prvi mrak ovoga dana naša četa se okupila pozadi Doljanske glavice, kod Surovog mosta. Ovdje je u njen sastav ušao i Đurkovićki vod. Pošto je ovaj vod zaboravio da ponese eksploziv za rušenje mosta na Zeti, naknadno je

vraćena jedna patrola. Poslije upoznavanja sa predstojećim zadatkom, glavnina čete je upućena da u toku noći posjedne lijevu obalu Zete na položajima Doljanska glavica — Trijebač[2] — Kaznovica, dok je jedna grupa odabranih boraca-dobrovoljaca upućena niz potok Širaliju i dalje putem prema Vranićkim njivama, sa zadatkom da se preko mosta prebaci na desnu obalu Zete, poruši most (ukoliko eksploziv pristigne na vrijeme), presiječe telefonske veze i organizuje zasjedu na istočnim padinama Veljeg brda bliže drumu. Pošto je sve ovo trebalo izvršiti u toku noći, zadatak je očigledno bio težak, tim prije što nijesmo bili sigurni da li italijanske straže čuvaju most preko noći, jer smo znali da ga preko dana kontrolišu. Pored toga na padini Malog brda u blizini ceste nalazili su se bunkeri sa stalnim posadama. Trebalo je veoma oprezno i nečujno prići mostu i preći na drugu stranu. Međutim, grupa je otkrivena na oko sto pedeset metara od mosta. Italijani su otvorili jaku mitraljesku vatru iz bunkera i sa položaja iznad mosta. Ovdje su nas očekivali, a možda su bili i obaviješteni o našim namjerama. I inače su morali biti u pripravnosti, jer su već dva dana vršeni napadi na njihove posade u raznim mjestima, o čemu još nijesmo imali bližih podataka.

Pošto je Zeta u blizini mosta duboka, a sredstava za prebacivanje nije bilo, odlučeno je da se prebacivanje na desnu obalu izvrši uzvodno od mosta, i to sljedećeg dana ili noći, prema situaciji. Ova odluka je bila pravilna zato što bi prelazak ove noći preko mosta i pod vatrom bio skopčan sa gubicima, a i zato što još nije stigao eksploziv za rušenje. Grupa se u toku noći povukla u sastav čete koja se nalazila na određenim položajima. Jedno mitraljesko odjeljenje poslato je kod škole na Duklji sa zadatkom da kontroliše prelaze (gazove) na Morači. Jedno puškomitraljesko odjeljenje koje smo u toku dana prebacili na desnu obalu Zete, postavilo se u zasjedi na istočnoj padini Veljeg brda, s tim da odatle kontroliše prilaze i drum preko Vranićkih njiva. Telefonske veze su prekinute. Očekivali smo da će neprijatelj krenuti u napad, ali je samo artiljerija povremeno dejstvovala po našim položajima.

Pošto u toku dana nijesmo zapazili italijansku posadu na mostu na Zeti, kao ni u toku izviđanja prilaza, poslata je grupa za njegovo rušenje. Međutim, ova grupa boraca je dobila veoma malu količinu eksploziva. Ipak smo odlučili da pristupimo rušenju, jer je most bio rastresen i skoro prelomljen od bombardovanja u aprilu. Iako se neprijateljska straža nalazila negdje iznad mosta, kod kuće Đura Vučinića, naša grupa, sa Vladom

[2] Na karti 1 : 100 000 Trebješ.

Božovićem, uspjela je da se sa Trijepča spusti u Vranić i da prikriveno priđe mostu. Poslije prelaska na drugu stranu spustila se u korito, stavila eksploziv u postojeće niše koje su još uoči rata bile napravljene za miniranje i zapalila ga. Međutim, nedovoljna količina eksploziva nije dala potreban efekat. Zatim se grupa povukla. Desno od nas nalazili su se dijelovi Stijenske čete i Veljebrdskog odreda. Oni su preko puta Donjih šuma napravili prepreke na cesti, koje su kontrolisali vatrom iz zasjede.

Dan-dva poslije posjedanja položaja, nije bilo nikakvog saobraćaja dolinom Zete, jer su neprijateljske veze ovom komunikacijom bile prekinute. Ustaničke snage blokirale su italijanski garnizon u Danilovgradu, kome je izgleda, već nedostajala municija. Zato su dva kamiona municije, praćena sa dva manja tenka, pokušala da se od Podgorice probiju do Danilovgrada. Ušli su u raspored naših zasjeda. Sa Kaznovice je na njih otvorena vatra. Naprijed su naišli na prepreku i stali pozadi nje, jer su zasjede koje su kontrolisale ovu prepreku, otvorile vatru. Tenkovi su dejstvovali mitraljezima, ali je njihova vatra bila neefikasna. Šoferi su napustili kamione i ušli u tenkove, koji su se, pod stalnom vatrom naše čete vraćali prema Vranićkim njivama, gdje su se i zaustavili. Desetak naših boraca prebacilo se čamcem do napuštenih kamiona. Ovi borci su zaplijenili puščanu i mitraljesku municiju, a topovske granate i mine za minobacače zapalili skupa sa kamionima. Daleko su odjekivale eksplozije zapaljenih granata. Toga dana čuli smo jaku eksploziju i u pravcu Danilovgrada.

Prvi pucnji koji su odjeknuli sa Kaznovice i Donjih šuma bili su pozivni signal novim borcima. Počeli su da masovno pristižu naoružani i nenaoružani seljaci. Sada nije više bilo dovoljno pušaka. Mali vodovi i čete su narasli. Formirane su nove jedinice. Piperski bataljon je dostigao brojno stanje od oko 900 boraca, sa oko 800 pušaka, 20 puškomitraljeza i nekoliko mitraljeza. Nastao je problem da se ojačane čete organizaciono srede, disciplinuju i učvrste. U našoj četi je za političkog komesara (vezu sa narodom) određen inž. Marko Radević.

Kada su ove glomazne jedinice ostale dan-dva na položajima nastao je problem njihove ishrane. Borci su se do tada snabdijevali individualno, od svojih kuća. Uslijed toga bilo je i svojevoljno odlaženje kućama. Neko bolje rješenje za ishranu u tim uslovima nije se moglo na brzinu naći. Nijesmo bili za to pripremljeni.

Poslije pokušaja sa tenkovima, vjerovatno 16. jula, neprijatelj dva dana nije vršio ispade prema nama, samo nas je tukao artiljerijskom vatrom, kao i kuće u selu ispod nas (u kome

je bilo nekoliko gubitaka). U ovim časovima nervoze proturane su razne vijesti među borcima, možda i tendenciozne i naivne, koje su se pokazale netačne. Tako smo mogli čuti: »Italijani ne smiju poći više prema nama; Crvena armija napreduje; Buđoni stigao na Dunav; Vodi se borba na teritoriji Njemačke« itd. Te vijesti su trenutno unosile dobro raspoloženje među ustanicima, a zatim izvjesnu zbrku, potcjenjivanje neprijatelja, pa i težnju da se napuste položaji. U toj situaciji privremenog zatišja komandant bataljona kapetan Mitrović[3] došao je kod čete na položaj, i, po sopstvenoj inicijativi ili po nalogu privremene Vrhovne komande, prenio, odnosno izdao naređenje da se glavnina ljudstva otpusti kućama, s tim da na položaju ostanu manji dijelovi, uglavnom iz Rogamsko-đurkovićke čete. On je to objasnio pretpostavkom da Italijani neće uskoro krenuti u napad i da je zato dovoljno da ostanu manje zasjede prema komunikaciji. Zbog ishrane to je većini pogodovalo. Tako je na položajima naše čete ostalo svega oko 30 boraca sa 3—4 puškomitraljeza.

ITALIJANI PRELAZE U NAPAD

Zatišje je vladalo sve do 19. jula, kada je neprijatelj, snagama prikupljenim iz Albanije, krenuo iz rejona Podgorice u opšti napad u pravcu Rogama i Veljeg brda. O tome na frontu nijesmo imali podataka. Naprotiv primali smo suprotne vijesti. Neprijateljska kolona se nesmetano kretala od Podgorice i već je bila na pomolu prema Vranićkim njivama. Da su na Duklji prema cesti ostale zasjede iz Gornjo-piperske ceste, kretanje neprijatelja cestom ne bi se neometano izvodilo. Ali je sve to poremećeno onim naređenjem »odozgo« od prethodnog dana.

Pojava neprijateljske kolone, jačine do jednog pješadijskog puka, unijela je izvjesno iznenađenje, uznemirenost i zabunu kod naših boraca na položaju. Osjećali su prisustvo jačeg neprijatelja. Ta početna nervoza se pojačala kad je otpočelo dejstvo. Postavili smo tri puškomitraljeske grupe na rastojanju 100 do 200 m na padinama bliže vrhu Trijepča koji dominira okolinom. Položaje lijevo i desno — na Doljanskoj glavici i Kaznovici — posjele su grupe boraca naoružanih puškama. Pozadi je pucnjem iz pušaka dat ugovoreni signal o neprijateljskom pokretu. Očekivali smo da neprijateljska kolona dođe na odstojanje uspješnog dometa našeg oružja. I tek kad su njeni dijelovi ušli u Vranićke njive i stigli do mosta, preko kojega su

[3] Poginuo je kao četnik.

uputili pobočnicu na lijevu obalu Zete otvorili smo vatru iz svih naših puškomitraljeza. »Zbrojovke« su odlično funkcionisale i precizno gađale. Neprijateljski vojnici su se rastrojavali i zaklanjali pozadi potpornog zida i u kanalima pokraj puta. Ranjenike su odvlačili pozadi kuća. Tamo se u sigurnom zaklonu zaklanjao i veći broj vojnika, jer nijesmo imali ni topova ni minobacača. Njihov streljački stroj pomjerio se preko Vranićkih njiva k podnožju Malog brda pokušavajući da se pored kamenih podzida u njivama i vinogradima dočepa Veljeg brda. Italijanska artiljerija tukla je i ispred i pozadi sopstvenog stroja. Ne znamo da li je to bila slučajna greška njihovih artiljeraca sa Gorice, ili su time namjerno htjeli da pokrenu već duže vremena zalegli stroj pješadije, koji je postajao sve ređi zbog pojedinačnog i grupnog trka vojnika unazad umjesto unaprijed. U svakom slučaju, smijali smo se toj gužvi koju smo svojim dejstvom kod njih izazvali. Ali, na žalost, počela nam je nestajati municija za puškomitraljeze. Još kratko vrijeme koristili smo puščane metke i njima punili šaržere za puškomitraljeze. A onda smo gađali iz pušaka. I baš u trenucima, kada su nam mete bile »na dlanu« ostali smo bez municije. Niko nije imao vremena i hladnokrvnosti da štedi inače ograničene zalihe kojima je svaki pojedinac raspolagao. Iako tada nijesmo imali nikakvih komora pozadi, ipak smo satima zadržavali neprijateljski napad.

Kada je naše vatreno dejstvo uslijed nedostatka municije počelo da popušta, Italijani su uspjeli da pređu na lijevu obalu Zete i desnu obalu Morače, nešto južnije i izvan našeg vatrenog dometa. Podilazili su našim položajima preko Duklje i koritom Siralije i poslije hrabrog otpora naših manjih dijelova zauzeli Doljansku glavicu. Ali tu, iza zida koji su koristili za pognuto kretanje ka vrhu sačekalo ih je nekoliko naših starijih boraca (među kojima se naročito po smjelosti isticao Šćepan Milićev) i preko zida im poskidalo torbake i puške. Umorni neprijateljski vojnici, prilegli iza tog zida, nijesu imali ni snage ni smjelosti da ustanu i odbrane svoje lično oružje i opremu. Tek kada su odozdo pristigla njihova pojačanja, naši borci su se povukli sa trofejima. Pošto se prikupio i sredio na ovom položaju, neprijatelj je otvorio bočnu vatru na Trijebač. Međutim, kako smo najveću pažnju obratili na suprotnu obalu Zete, gdje su glavne neprijateljske snage pokušavale da se probiju, mi nijesmo ni primijetili da neprijatelj podilazi i ovom položaju. I tek kad nas je Božo Božović, koji je do tada bio istočno od nas, upozorio da Italijani podilaze samom vrhu Trijepča, brzo smo se tamo uputili.Ovdje nas je ostalo 2—3 druga i ne vjerujući da je neprijatelj tako blizu pozvali smo Italijane na Doljanskoj glavici

da se predaju i bace oružje: »Abasso l'armi, noi andiamo combattere pro liberta nostra e vostra« . . . , a oni nam odgovaraju »bredom«. Dok smo se zaklanjali od vatre sa te strane, najedanput počeše da prašte bombe u našoj neposrednoj blizini. Uvjerili smo se da se tu zaista nalaze Italijani. Bacismo bombu u pravcu njih i povukosmo se u mrtvi ugao, prema Doljanu. Oni nas gađaju, zviždе kuršumi preko naših glava. Da smo imali dovoljno municije i da nas je bilo nešto više, neprijatelj bi oko zauzimanja našeg položaja svakako morao dati još mnogo žrtava.

Čim je izbio na ove položaje (koje smo i pored ovakvog brojnog odnosa satima branili), neprijatelj je dobio dobar pregled i kontrolu okolnog terena koji je neprekidno mitraljirao. Time je i njegovoj glavnini bio otvoren put preko Vranićkih njiva u pravcu Veljeg brda i duž komunikacije. Međutim, na kilometar-dva dalje, u visini s. Ratkovog Potoka i Miletine njive, neprijatelj je naišao na nov, žestok otpor ustanika sa desne i lijeve obale Zete. Tamo se u toku dana razvila žestoka borba, u kojoj su sa lijeve strane, pored dijelova Stijenske čete, učestvovali i dijelovi naše čete koji su bili na Trijepču. Drugi, veći dio čete se, poslije pada Trijepča, povukao u pravcu s. Vukotića, dok su neki dijelovi na desnoj obali Morače kontrolisali pravce prema Gornjim Rogamima.

NAŠ PROTIVNAPAD NIJE USPIO

Gubitak dominantnih položaja na lijevoj obali Zete otežao je položaj naših snaga na Veljem brdu, koje je neprijatelj ovoga dana napadao i od pravca Lješkopolja. Zato je Privremena vrhovna komanda naredila da se povrati Trijebač i Doljanska glavica. U toku dana su pozadi ovih položaja već bile prikupljene dovoljne jake snage našeg bataljona, naročito iz Stijenske i Rogamsko-đurkovićke ćete. Izvršile su noćni protivnapad na oba ova položaja, ali su se Italijani žilavo branili bombama i automatskim oružjem. Iako je Trijebač u toku noći prelazio iz ruku u ruke, Italijani su uspjeli da održe oba položaja i da u rasvit odbace naše dijelove. Povukli smo se ka Doljanu i Cerovicama.

Sljedećih nekoliko dana razvila se borba na pravcu Velje brdo — Spuž. Naš front je počeo da se raspada pod udarcima avijacije, artiljerije, pete kolone i velike brojne nadmoćnosti neprijatelja. Još nijesmo bili dovoljno gipki i čvrsti da ga duže održimo u toj situaciji.

Poslije napuštanja položaja na lijevoj obali Zete, dijelovi naše čete su posjeli liniju Gornji Rogami — Đurkovići

(ispred ovih sela), odakle su osmatrali pravce od Donjih Rogama i noću vršili manje vatrene prepade na Doljansku glavicu. Tu su nas u toku dana bombardovale »savoje«. Međutim, najveći broj bombi je pao u selo Vukoviće, gdje je teže ranjen Pero Vuković, stari crnogorski komandir i junak. On se prethodnog dana, kao dobrovoljac, javio da učestvuje u protivnapadu na Trijebač, ali mu zbog godina nijesmo dozvolili.

Poslije razbijanja našeg fronta na Veljem brdu i u dolini Zete, Italijani su uglavnom imali otvoren put za Danilovgrad i Nikšić, a posjedanjem dominantnih tačaka s obje strane komunikacije obezbijedili su vezu između Podgorice i Danilovgrada. Prema nama su šiljali avijaciju i sistematski i neprekidno bombardovali selo po selo. Zbog toga su se seljaci iz Donjih Pipera noću i danju evakuisali u pravcu Kamenika. Naročito su bombardovana sela na pravcu: Rogami, Đurkovići, Seoca, Radovče.

REPRESALIJE OKUPATORA

Razbijanje fronta unijelo je pometnju, potištenost i zbunjenost kod ustanika. Naše glomazne čete su se raspale. Privremeno je splasnuo onaj elan koji su ustanici prvih dana ispoljili. U traženju spasa svojim porodicama i u sukobu sa velikim teškoćama oko njihovog zbrinjavanja gubila se perspektiva dalje borbe. Manje grupe boraca, uglavnom one koje su pripremale prve akcije, a koje su ostale na okupu, poslužile su za zaštitu većinom evakuisanih sela od upada Italijana i za sprečavanje pljačke. Držanje nekih položaja u tim uslovima bilo je besciljno i nemoguće sa ostatkom snaga. Djelimični otpor na pravcu Smokovac — Bioče nije mogao duže zadržati neprijateljski prodor ni na ovom pravcu. Italijani su već prvih dana avgusta prodrli skoro bez otpora u dolinu Tare i Lima. I na ostalim pravcima frontalni otpor ustanika bio je slomljen.

Poslije upada u napuštena sela italijanska vojska je palila kuće, pljačkala pokretnu imovinu i ubijala iznemogle starice koje su ostale kod svojih kuća. Ona je samo u selu Rogame zapalila oko 50 kuća i ubila šest starica koje nijesu mogle napustiti svoje domove. Prodirući dolinom Zete u Bjelopavlićku ravnicu palila je kuće i sela i ubijala sve što se nije uspjelo skloniti. Tih dana je čitava ova ravnica bila obavijena gustim dimom koji je izbijao iz zapaljenih kuća. To se okupator svetio nad narodnim otporom. Time je još više otkrio svoje lice. Njegovi sadistički istupi protiv stanovništva govorili su o njegovim slabostima, o moralu njegove vojske.

Ove naše prve akcije, ovdje oko svojih kuća i porodica, bila su i prva naša iskustva, gorka i dragocjena. One su otkrile podvige i slabosti, sopstvene nedostatke. Otpali su kolebljivci, plašljivci. Otkriveni su petokolonaši. Oko naših malih odreda, niklih iz ustanka, okupljalo se postepeno sve ono što je bilo vrijedno i spremno da produži borbu. Gledajući sopstvene kuće u plamenu, porodice izložene stradanjima, borci su se napajali još većom mržnjom prema neprijatelju. Borba je bila jedini izlaz iz tih teškoća. Zbijeni, prikupljeni u svojim odredima ostali su čvrsti i u ovim kolebljivim trenucima. Ta zbijenost i čvrstina im je pomogla da prebrode početne teškoće i krize i da se pripreme za nove teškoće i uspjehe, kroz koje će okupiti i povesti nove borce. Sud boračkog kolektiva postaje mjerilo vrijednosti svakog pojedinca. Biraju se starješine. Vidjeli smo da vojna škola nije odlučujuća. Ova prva borbena iskustva su naša prva škola.

Nešto kasnije smo saznali o svemu što se ovih julskih dana zbilo i u drugim mjestima. Izvještaji o tome su pristizali rukovodstvu ustanka, koje je ovih dana boravilo na našem terenu. Bila je to plima i osjeka naših borbi, našeg ustanka, našeg »prvog ustanka« kako smo ga tada nazvali. To je značilo da iza julskih akcija i borbi sljeduju nove, druge. Te naše prve akcije, koje su otpočele 13. jula rušenjem puteva i mostova, presijecanjem telefonskih žica i stubova i napadima malih grupa i odreda na karabinijerske i žandarmerijske stanice, na manje kolone i kamione, privukle su, pokrenule i okupile sve što je bilo sposobno za borbu. Ubrzo odredi prerastaju u veće formacije, spremne i sposobne za napade većih razmjera i na jače neprijateljske garnizone. Ali, bez obzira na brojnu i moralnu snagu ovakvih jedinica, nastao je čitav niz problema materijalne, političke i vojne prirode, čija rješenja nijesu bila blagovremeno predviđena i koje postojeće komande u ovakvom trenutku nijesu bile u stanju odmah da riješe. Početni uspjesi naših malih borbenih grupa usvojili su svenarodni odziv na mjestima gdje su borbe već otpočele. Snage ustanka su narastale kao plima, tako da se napadnuti garnizoni nijesu mogli oduprijeti njihovom udaru. Poslije Virpazara i Rijeke, još prvih dana ustanka, oslobođeni su Kolašin, Andrijevica, Danilovgrad, Berane, Bijelo Polje, Žabljak, Grahovo, Šavnik i druga manja mjesta. Skoro cijela Crna Gora bila je oslobođena za tih nekoliko dana. U ruke ustaničke vojske pao je veliki ratni plijen i zarobljeno nekoliko hiljada vojnika i oficira. Na oslobođenoj teritoriji ukinuta je okupatorska vlast, a

formirani su prvi organi narodne vlasti — narodnooslobodilački odbori. Naši »neregularni« gorštaci zadali su težak udarac »elitnoj« armiji okupatora na našem području. Pokušaj stvaranja »novog poretka« u Crnoj Gori bio je zbrisan narodnim gnjevom ispoljenim u ustanku. Sve je u početku teklo u znaku naših uspjeha i pobjeda. Taj svoj poraz okupator je pokušao da osveti ofanzivom na oslobođenu teritoriju. Požurio je da spase preostale garnizone, na koje su ustanici pripremali napad. Bilo mu je potrebno nekoliko dana dok je prikupio dovoljno snage u Podgorici i Crnogorskom primorju. Napad je vršen iz raznih pravaca prema oslobođenom području. Glavne snage je usmjerio iz Podgorice pravcima: Podgorica — Cetinje, Podgorica — Danilovgrad — Nikšić, Podgorica — Kolašin — Berane. Duž ovih komunikacija su se odvijale i najveće borbe. Na njima su se nalazile naše glavne snage. Ovdje se nekoliko dana vodio pravi rat — neravna frontalna borba. Neprijatelj je bio mnogostruko nadmoćniji — u ljudstvu i tehnici. U tom frontalnom sukobu naše glomazne i na brzu ruku oformljene jedinice nijesu mogle duže izdržati. Italijani su upotrijebili avijaciju, artiljeriju i tenkove. Mi smo bili bez svega toga. I ono artiljerije što smo zaplijenili nijesmo znali da iskoristimo i upotrijebimo. Našim jedinicama, u ovim uslovima, nedostajao je manevar, sadejstvo i čvrsto komandovanje. Mladi i neiskusni kadar još nije bio dorastao tim zadacima. Očekivano je postepeno narastanje ustanka. Bujica je to poremetila. Pojedini sektori su zatajili očekujući razvoj, odnosno ishod na drugoj strani. Zato su naše jedinice u takvoj situaciji bile prinuđene da odustanu od blokade preostalih garnizona i glavnih komunikacija. Sve je to činjeno pod jakim vatrenim udarcima na frontu i represalijama u selima. Poslije plime neminovna je bila i osjeka. Ona je postala nužna radi izvlačenja iskustava, organizacionog sređivanja i reorganizacije. Tražene su odgovarajuće forme dejstava prilagođene nastalim uslovima.

Radovan VUKANOVIĆ

POČECI I RAZVOJ USTANKA U LJUBLJANSKOM OKRUGU

Kada se stara jugoslovenska vlada pridružila fašističkom bloku, uskomešala se i Ljubljana — kao i ostala mesta u Jugoslaviji. U višednevnim demonstracijama, koje su počele 25. marta, ljubljanski studenti i radnici, uz podršku većine stanovništva, davali su oduška svom raspoloženju i tako doprineli padu izdajničke vlade. Ovi su događaji u stvari predstavljali prvu javnu i masovnu afirmaciju revolucionarnih snaga na čelu sa radničkom klasom i KP i u Ljubljani.

Dobro se sećam partijske konferencije KP Slovenije, koja je bila održana noću između 29. i 30. juna 1940. na Vinjem dolu kod Laza, istočno od Ljubljane, dakle, svega pola godine pre okupacije zemlje. Na konferenciji je drug Tito rekao da se brzo približavamo našoj revoluciji. Prošlo je bilo samo nekoliko nedelja od ulaska Italije u drugi svetski rat. Partija je neumorno radila u svim pravcima — za demokratsko rešenje osnovnih socijalnih i nacionalnih pitanja, kao i za odbranu zemlje od fašističke opasnosti. Kada se u diskusiji na konferenciji postavilo pitanje da li se u tadašnjoj situaciji treba više orijentisati na nacionalnu odbranu, konferencija je zauzela stanovište da treba povezivati rešavanje nacionalnih i socijalnih pitanja. Pravilnost ovog stanovišta jasno se pokazala kasnije, naročito u vezi sa socijalnom demagogijom, sa kojom su hitlerovci u Štajerskoj i Gorenjskoj hteli da parališu otpor protiv prodiranja pete kolone.

Prilikom nemačke agresije na Jugoslaviju, Partija je organizovala široku akciju dobrovoljaca. U pravcu Novog Mesta i Zagreba je otišlo iz Ljubljane preko 2 000 dobrovoljaca. Karakteristično je da mnogi drugovi, koji su ranije pozivani na »vojne vežbe« u koncentracioni logor Ivanjicu, sada uopšte nisu dobili poziv, niti su se nalazili na mobilizacionom spisku. Zbog toga su neki vojni obveznici ove vrste, »naoružani« samo

svojim biciklima, krenuli 10. aprila u pravcu Novog Mesta, da bi tamo došli do oružja i uključili se u odbranu zemlje protiv Nemaca koji su brzo nadirali. Kidrič je otišao u Novo Mesto nekoliko dana ranije. Našu »biciklističku četu« vodio je Leskošek, a u njoj je bilo više članova CK i vidnijeg partijskog kadra. Već idućeg dana u rano jutro bili smo u Trebnju svedoci rasula jedinica stare jugoslovenske vojske. Posle kratkog sastanka konstatovali smo da se više ne može ništa učiniti i da se treba raznim putevima odmah vratiti u Ljubljanu, da bi ubrzano prikupljali oružje i organizovali otpor protiv okupatora.

Posle male epizode koju sam doživeo u Kočevju, gde sam išao da pomognem u uništavanju nekog arhiva i gde su već preuzeli vlast domaći hitlerovci, vratio sam se u Ljubljanu bez nekih naročitih teškoća. Italijani su u međuvremenu okupirali grad, dok su se Nemci utaborili u severnim krajevima šireg gradskog područja, tako da je Ljubljana, a naročito područje ljubljanskog Okružnog komiteta, bila razbijena na italijanski i nemački deo. Etničko slovenačko područje, koje je još pre fašističke okupacije bilo podeljeno na četiri dela, sada je bilo još više rasparčano, jer su okupatori držali i svoje stare granice. Baš ta činjenica da je granica išla kroz gušće naseljene predele grada, omogućavala nam je gotovo nesmetanu povezanost između svih delova okruga, a našem CK i kasnije Glavnom štabu, olakšavala čvrste veze na sve strane Slovenije i pored nemačko-italijanske granice.

S obzirom na svoj geopolitički položaj, a naročito zbog jake partijske organizacije u gradu i njegovoj neposrednoj okolini, najviše je odgovaralo da 1941. godine Ljubljana bude vojnički i politički centar revolucije na početku okupacije. Većina radnika i radnica koji su bili zaposleni u gradu, stanovali su u obližnjim selima i zaseocima. Ljubljana je, i kao železnički čvor, predstavljala odličan centar za veze i informacije za sve krajeve Slovenije. Baš zbog izvanrednog značaja i specifičnosti ljubljanskog čvora, bio je formiran poseban železnički »rejonski« komitet KPS, železnički rejonski odbor OF itd.

Uskoro posle našeg povratka iz dobrovoljačkih redova, krajem aprila, uhapšeno je nekoliko najpoznatijih komunista. Ispostavilo se, da je bivši šef policije dr Hacin predao Italijanima spisak sa imenima 32 vodeća komunista. Ali, pošlo im je za rukom da uhvate samo oko 10 — 15 drugova (i mene su jednog popodneva iznenadili kada sam došao kući u kratku posetu, tako da sam jedva pobegao kroz prozor). Među uhapšenima nalazilo se i nekoliko drugova i drugarica veoma drago-

cenih za pokret. Zato je izvršeno više priprema za njihovo oslobođenje. Iznenada, međutim, posle desetak dana zatvora, gde su bili tretirani relativno vrlo dobro — pušteni su na slobodu. Prilikom puštanja rekli su im da obaveste sve one koji se kriju da nikom neće učiniti ništa nažao. Ali, njihovo lukavstvo bilo je suviše naivno, da bi se na to uhvatili iskusni komunisti. Naravno, uskoro su ponovo tražili svih 32 komunista, ali nisu nikog našli.

DOBIJENA BITKA ZA SAKRIVANJE ORUŽJA

Već nekoliko godina pre okupacije partijski komiteti su bili zaduženi za rad u vojsci. U okružnim i rejonskim komitetima taj posao je bio poveren sekretaru ili određenom članu komiteta. U Centralnom komitetu je bila formirana specijalna vojna komisija. Aktuelnost ovog posla naročito je porasla od jeseni 1939. godine, kada su sledili masovni pozivi na vojne vežbe. Među pozvanima bio je i izvestan broj članova i simpatizera Partije, za koje vlast nije znala kako su politički orijentisani.

Odmah posle fašističke okupacije partijske organizacije su i u Ljubljani bile postavljene pred čitavim nizom teških zadataka. Naročito je bila opasna — u samom početku — italijanska uspavljujuća taktika sa »kulturnom autonomijom«. U znatnom delu naroda izazvala je priličnu depresiju žalosna kapitulacija stare Jugoslavije i dubina petokolonaškog izdajstva, koju je trebalo što pre razbiti. U izdajstvu su se najviše isticali general Rupnik i ban Natlačen. Prvi je još pre agresije na našu zemlju izdao neprijatelju odbrambenu liniju koja je koštala ogromne sume novca. Drugi je još pre dolaska okupatora pozivao narod na miran doček novih gospodara i na predaju oružja, a onda je odmah javno stupio u službu okupatora.

Sve partijske i skojevske organizacije u Ljubljani, koje su tada imale oko 400 — 500 članova, punom parom su se bacile na prikupljanje i sakrivanje oružja. U svakoj ustanovi i preduzeću bio je postavljen naročiti oružar. Organizovan je prenos oružja na bezbedna mesta i na posebna skrovišta za oružje. Ukoliko je više okupator pozivao na predaju oružja i pretio represalijama, utoliko je više oružja stizalo u naše ruke i utoliko ga je trebalo bolje sakriti. Najpoznatija veća »skladišta« oružja u centru grada, bila su u bravarskoj radionici na Rimskoj cesti, kod baštovana Feranta u Gradišču, kod Štoke u Koleziji, u fabrici piva Union, kod Antončiča u Podmilščakovoj ulici i u grobnici na Navju. Osim toga, na periferiji grada je postojao čitav niz skrovišta.

Sve ovo, naravno, nije predstavljalo lak posao, s obzirom na okolnost da je u Ljubljani, kao centru okupatorske vlasti u Sloveniji, bilo tada okupljeno 15 000 — 20 000 vojnika, vrlo mnogo policijskih i drugih oružanih snaga, a tu je bio i centar Gestapoa i beloplave domaće reakcije.

Ovu prvu bitku, bitku za sakrivanje oružja, Partija je dobila bez gubitaka. To je bio u stvari prvi plebiscit za vreme okupacije i prvi teži ispit. Sada je bilo potrebno obaviti veliki posao čišćenja i popravljanja oružja, jer je dosta komada bilo izvučeno iz kanala, potoka, Save i Ljubljanice. Jedna od prvih radionica za popravku oružja nalazila se u fabrici »Saturnus«.

Kasnije je ćelija hemičara organizovala laboratorijum za izradu eksploziva, što je omogućilo sprovođenje većih akcija sabotaže.

Teško je oceniti koliko je oružja bilo tada sakupljeno. Mirne duše možemo reći da je bilo preko 500 pušaka, nekoliko desetina mitraljeza i mnogo revolvera i bombi sa odgovarajućom municijom. Ali, moramo istaći da sakupljeno oružje nije bilo dovoljno za predviđene potrebe i zbog toga su borbene grupe, koje su bile formirane već meseca maja, uskoro počele da skupljaju novo oružje razoružavanjem italijanskih vojnika i oficira.

U vezi sa italijanskom taktikom vuka u ovčjoj koži, u Ljubljani su izlazili na slovenačkom jeziku sva četiri predratna dnevna lista: klerikalski »Slovenec« i »Slovenski dom«, kao i nacionalistički »Jutro« i »Slovenski narod«. Radila je takođe i ljubljanska radio-emisiona stanica. Zbog toga je šire i redovno obaveštavanje javnosti postalo isto tako nužno, kao neposredne vojne pripreme. Više nisu bili dovoljni leci i ispisivanje parola. Tako je već oko 10. maja izašao »Slovenski poročevalec« (na ciklostilu štampane novine Osvobodilne fronte), koji je uskoro počeo da izlazi redovno jedanput nedeljno i to svakog utorka.

Napori uloženi u organizaciju tehnike bili su izvanredni. Prostorije, materijal, kadrovi, veze, skrovišta-»bunkeri«, javke, novac — sve to, i mnoge druge stvari, trebalo je organizovati u vrlo kratkom vremenu. Kapaciteti starih partijskih štamparija postali su suviše mali. Tehniku je trebalo i što više decentralizovati. Tako su nikle prve rejonske ciklostilne tehnike u Ljubljani, već u toku leta 1941. Do kraja godine već smo imali rejonske tehnike gotovo u svim rejonima. I partijski organ »Delo« je u svom septembarskom broju 1941. godine, upozorio na potrebu za decentralizacijom u organizaciji tehnike, kao i na slabosti nekih organizacija koje su se jednostrano orijentisale samo na razvoj partizanstva, potcenjujući jačanje tehnike,

tj. važnog sektora veza i štampe u sklopu organizovanja »pozadine« oružane borbe — široke mreže odbora Osvobodilne fronte.

Kadrovi koji su se »školovali« u ljubljanskim tehnikama, bili su kasnije organizatori tehnike gotovo u svim krajevima Slovenije. Čitave prve i druge godine okupacije centar tehnike za celu Sloveniju bio je u Ljubljani.

Odmah zatim trebalo je organizovati i radionicu za izradu falsifikovanih dokumenata za sva područja, administrativno na šest delova rasparčane Slovenije, da bi olakšali kretanje našem ilegalnom kadru itd.

Već u toku meseca maja prionuli smo i na organizaciju naše radio-službe. U početku sam i ja radio na organizovanju ovog sektora, pre nego što sam bio — krajem maja, ili početkom juna — uključen u novi tročlani okružni ljubljanski partijski vojni komitet, u kome sam bio specijalno zadužen za organizaciju OF u okrugu. Tada je komitetom rukovodio Boris Krajger, a treći član je bio Tone Dolinšek, koji je bio specijalno zadužen za vojni sektor. On je rukovodio specijalnom vojnom komisijom, a ja okružnim odborom OF. Pre mene je Kidrič organizovao OF u okružnom okviru, koji nam je i kasnije više puta neposredno pomagao na tom poslu. Iz ovoga se može videti kakvu je pažnju u to vreme posvećivao Centralni komitet Partije razvoju OF u Ljubljani.

FORMIRANJE OSVOBODILNE FRONTE

Treći, u to vreme ništa manje važan zadatak od vojničke pripreme, organizacije veza i obaveštavanja stanovništva, bio je organizovana politička borba za jedinstvo i borba protiv izdajnika. Naravno, ova borba je imala svoju političku, propagandnu, obaveštajnu i vojničku stranu. Bez organizovanog političkog, obaveštajnog i materijalnog »zaleđa« nijedna oružana borba ne može uspeti, naročito u takvim uslovima, u kojima su se nalazili Slovenija i Ljubljana: blizina okupatorovih matičnih zemalja, osetljivi strategijski položaj Slovenije, koja je raskrsnica puteva, prelazno teritorijalno područje za istok, sever i jug, područje preko koga su išle veze prema svim glavnim frontovima okupatora u drugom svetskom ratu. Moram istaći da je okupator ovde imao vrlo jake vojničke baze i uporišta, naročito Italijani. Treba znati i to, da je područje Slovenije izukrštano putevima, železničkim i poštanskim vezama, što je omogućavalo najbrže pokrete okupatora i pristup motorizacijom gotovo u sva brdska područja. Zato je organizovanje jedinstvene svenarodne organizacije OF bilo preduslov za

uspešnu oružanu borbu. Sada su se pokazali kao pravilni rezultati predratnog rada Partije, koja je niz godina neumorno okupljala sve demokratske snage u jedinstven tabor.

OF je bila formirana već 27. aprila. Odmah posle toga Partija je sazvala sastanak svih bivših sindikalnih pravaca i tako uključila u OF sve osnovne predratne sindikalne organizacije. Jedinstvo radničke klase je time bilo i formalno potvrđeno, a radnička klasa u Ljubljani i u drugim krajevima Slovenije postala je osnovna snaga i jezgro OF. Ova okolnost je davala Partiji snagu i mogućnost da u redove OF okupi ceo slovenački narod, da u jednu struju udruži sve demokratske struje na ovoj teritoriji. Jedinstvo radničke klase pokazalo se kao uslov za ostvarenje jedinstva naroda. Jedino nove društvene snage pod rukovodstvom KP bile su sposobne da sprovedu jedinstvo celog naroda u borbi za slobodu. Posledica ovoga bila je činjenica, da je u Ljubljani i inteligencija masovno sarađivala u organizacijama i akcijama OF i da je OF privukla masovno u svoje redove srednje slojeve pa čak i deo patriotski raspoložene buržoazije.

Nekoliko meseci posle osnivanja OF, cela Ljubljana je bila isprepletena odborima OF, tako da smo imali preko 300 uličnih odbora, pored mnogih »matičnih« odbora, koji su udruživali ljude po profesiji. Broj rejonskih odbora smo morali postupno povećavati tako da smo došli od prvobitnih 4, na 11. Ako uzmemo u obzir spoljni deo okruga — u početku smo imali 6, a kasnije najviše 16 rejonskih odbora. Obavljen je i ogroman politički, propagandni i organizacioni posao, koji je dao solidnu moralno-političku i materijalno-finansijsku osnovu oružane borbe.

Taj posao nije bio tako lak, jer je trebalo prebroditi razne predrasude koje su bile ukorenjene u shvatanjima i koje su bile posledica starih vremena, kada je buržoazija decenijama sistematski sve to usađivala u slovenačke radne mase, razdvajajući ih na katolički i nacionalistički deo. U početku su postojale izvesne teškoće i sa masovnim uključivanjem žena u oslobodilački pokret. Ovakve i slične prepreke mogla je da otkloni relativno brzo jedino Partija svojim ugledom i iskustvima u ilegalnom radu. Naravno, odlučujuće je bilo dokazati svojim primerom da je i u uslovima okupacije mogućno uspešno pružiti otpor, i da je oružana borba ne samo mogućna, već je predstavljala jedini put za sprečavanje okupatorskih planova, čiji je cilj bio da izbrišu ovaj mali narod u celini, uključujući čak i buržoaziju, sa ovog delića zemlje i uopšte sa sveta.

Uslov za članstvo u OF bio je potpomaganje oružane borbe protiv okupatora i to bez oklevanja. »Protiv okupatora

treba vršiti nemilosrdne oružane akcije« (1. tačka programa OF).

Zadatke političke, obaveštajne i fizičke borbe protiv izdajnika, organizacije Partije, SKOJ-a, OF, naročito borbene grupe, a kasnije VOS i Narodna zaštita, vršile su kao jedan od svojih najvažnijih zadataka.

U Ljubljani je već u maju formiran tročlani *okružni vojni komitet* (Krajger, Kidrič, Dolinšek), dok je raniji komitet bio mnogo veći. Sastav komiteta je bio jak, jer su sva trojica bili članovi CK. Da bi bili operativniji, smanjeni su po broju članova i rejonski komiteti.

PARTIJSKA KONFERENCIJA U MENCINGERJEVOJ ULICI I PRVI PUCNJI NA IZDAJNIKE

Za pripremu oružanog ustanka u Ljubljani i u svim krajevima Slovenije bila je, nesumnjivo, od najvećeg značaja partijska konferencija koja je održana 1. i 2. juna u Mencingerjevoj ulici. Pored Edvarda Kardelja, članova CK i drugih delegata, tu su bili okupljeni i sekretari svih 14 okružnih komiteta u Sloveniji. Centralni komitet je predviđao fašistički napad na Sovjetski Savez, što se i desilo tri nedelje kasnije. Referenti na toj konferenciji bili su Kardelj, Marinko, Tomšič i Bebler. Kardelj je u svom referatu, između ostalog govorio o međunarodnoj situaciji i unutrašnjim aktuelnim problemima i o tome da se okupatorima treba odupreti svim snagama i da treba organizovati pravi narodni ustanak, jer samo u tome i leži spas slovenačkog naroda. O organizacionoj strani priprema za oružani ustanak govorio je i Bebler, koji je naglasio potrebu jačanja rada vojnih komisija, ubrzanja sakupljanja i smeštaja oružja, uspostavljanja obaveštajne službe i sakupljanja hrane, odeće i medicinskog materijala. Konkretne upute za pripremu oružanog ustanka na konferenciji nisu date — sve je to saopšteno, iz konspirativnih razloga, sekretarima okružnih komiteta lično posle završetka konferencije.

Iz ovoga vidimo da su se vršile ozbiljne pripreme Partije za oružani ustanak već pre napada na Sovjetski Savez.

Metodi rada Okružnog i rejonskog komiteta u Ljubljani orijentisali su se posle ove konferencije na neposredne vojničke, političke i druge pripreme za oružani ustanak. Celokupno članstvo je zahvatilo veliko revolucionarno požrtvovanje, disciplina i brzina u radu i odlučivanju. Sastanci su bili kratki, jezgroviti i plodni. Svaki od nas je imao svakodnevno desetine sastanaka, »raporta« i slično. Svakodnevno i u određeni sat svaki je morao da javi pretpostavljenom na svom području rezultate rada.

Prilikom navođenja istorijskih činjenica, ograničićemo se, naravno, samo na neke najvažnije događaje u okrugu za vreme prvih ustaničkih meseci.

Uskoro posle partijske konferencije u Ljubljani su odjeknuli prvi pucnji namenjeni dvojici izdajnika — bivšim policijskim agentima. To je bilo 6. juna. Jedan je bio ranjen.

Skojevska sabotažna grupa od dvanaest članova iz Ljubljane razrušila je 12. juna železničku prugu kod Brezovice u dužini od 12 metara.

Omladinska borbena grupa napala je 15. juna fašiste na putu između Hrastja i Polja.

Italijani navode u svojim dokumentima još pet oružanih napada na svoje vojnike u toku meseca juna u Ljubljani.

Prve *borbene grupe* formirane su, kao što vidimo, vrlo rano. U početku su, u stvari, sve partijske ćelije, simpatizerske i skojevske grupe, naročito one koje su imale uspeha u prikupljanju oružja, nekako automatski dobijale karakter »udarnih«, »borbenih«, »sabotažnih« grupa. Tako je još pre napada Nemačke na Sovjetski Savez u Ljubljani već postojalo preko 100 borbenih grupa.

SABOTAŽE BORBENIH GRUPA

Mislim da možemo reći da je pionirski uspeh prvih ljubljanskih borbenih grupa u tome što su dokazale da je mogućna uspešna oružana borba protiv okupatora i pod najtežim uslovima.

Nastanak i afirmacija borbenih grupa u Ljubljani predstavljaju prvi masovni zametak nove narodne slovenačke partizanske vojske. Ove grupe su u početku, pored brige o oružju, obavljale i najteže propagandne akcije, vežbajući se istovremeno i u rukovanju oružjem.

Već maja i početkom juna ove grupe se orijentišu, jedna pre a druga kasnije, na sve izrazitije vojničke i sabotažne akcije. Ovde nije reč samo o masovnim sabotažama kao što je posipanje bodljikave žice za bušenje guma vojnih automobila, u čemu su sarađivali i drugi aktivisti OF. Ove borbene grupe, koje su stvarno bile prve partizanske jedinice u Ljubljani vrlo rano su izvršavale i teže zadatke. Jedan od njihovih osnovnih zadataka, bilo je onesposobljavanje okupatorskog saobraćajnog parka. Naročito uspešne i značajne bile su sabotaže na železnici, koje su okupatora najviše pogađale. One su bile najrazličitije prirode: od kvarenja saobraćajnih uređaja, vagona i lokomotiva, sve do uništavanja železničkih pruga, železničkih telefonskih uređaja i mostova. Ovakve akcije, veće ili manje,

vršene su svakodnevno na svih pet železničkih relacija: prema Trstu i Vrhnici, prema Jesenicama i Beljaku, prema Zagrebu i Mariboru, prema Kamniku i prema Kočevju, Novom Mestu i Karlovcu. Sabotaže su vršene i na glavnoj železničkoj stanici, na stanici u Šiški, u Zalogu, na Dolenjskoj stanici, a i izvan neposrednog gradskog područja. Sabotaže su izvođene uglavnom tako, da se nisu mogle odmah otkriti. Tako je bilo manje buke i mogućnosti za represalije. Borbene grupe su sprovodile i izvršavale razne druge zadatke: razoružavanje vojnika, likvidacije izdajnika i špijuna, uništavanje neprijateljske štampe, spasavanje zatvorenika, sabotaže u preduzećima, naročito ako su ona bila vojnički značajna, na primer hemijska fabrika u Mostama, kvarenje vojnih automobila, sečenje telefonskih linija i presecanje i obaranje bandera itd. Ove akcije u Ljubljani dostigle su vrhunac jula i avgusta, što dokazuju inače dosta nepotpuni italijanski statistički podaci, koji su oskudni naročito za prve mesece okupacije, kada su, kako izgleda, niži policijski i vojni organi u početku krili od pretpostavljenih takve pojave, koliko je god to bilo moguće.

U to vreme je bilo izvršeno preko 50 značajnih sabotaža mada je teško utvrditi tačan broj. Iz okupatorskih dokumenata se vidi da je najveći broj akcija izveden u Šiški, Mostama, Šentvidu, u Trnovom, Zalogu, Ježici i u Polju.

PROPAGANDNA BITKA I SABOTAŽE

Pošto su u to vreme već sve kuće bile ispisane znacima OF, KP, SZ, SSSR, kao i srpom i čekićem, a grad bezbroj puta zasut lecima, parolama i nacionalnim zastavicama, Italijani su po svaku cenu hteli da spreče ovakav spoljni lik Ljubljane. Nekoliko nedelja se vodila veoma oštro ova propagandna bitka, u kojoj su Italijani upotrebili sva sredstva. Ukoliko su više brisali natpise i naterivali ljude da ih brišu, utoliko je tih natpisa bilo više. Za vreme najveće zaoštrenosti ove akcije, kada je dolazilo i do puškaranja, u borbu su se odlučno umešale borbene grupe. Zatim su Italijani nekako »navikli« na ove znake po kućama, jer su uvideli da ne mogu ništa učiniti. Ali, postali su vrlo osetljivi na razoružavanje. Vojnici koji su se vratili u kasarnu bez oružja bili su sve oštrije kažnjavani, a vojnici i oficiri nisu smeli više ići po gradu sami, već samo u grupama i s punim naoružanjem. Međutim, razoružavanja su se nastavljala, samo što je to kasnije obično bilo vezano sa puškaranjem. Železničke pruge, pošta i drugi objekti bili su stalno pod jačim stražama. Kraljevska vojna vlast je oštro optu-

Oton Postružnik: POKOLJ U KRAGUJEVCU (sepija)

žila civilnu fašističku vlast da suviše radi u rukavicama. Optuživanja su išla čak do Musolinija.

Posle napada fašista na Sovjetski Savez, već istog dana, formiran je Glavni štab slovenačkih partizanskih četa u Ljubljani.

Komiteti u Ljubljani dobili su zadatak da pojačaju političko-vojnu aktivnost. Veći broj članova Partije bio je poslat na politički rad i u partizanske čete u druge krajeve Slovenije. Do kraja godine iz Ljubljane je otišlo preko 500 boraca na druga područja u Sloveniji.

Početkom jula, nastalo je preseljavanje stanovnika Gorenjske u Srbiju. Od 4. do 8. jula, na železničkoj stanici u Ljubljani došlo je do više demonstracija koje su organizovali Partija i OF prilikom transporta stanovnika Gorenjske u progonstvo. Bile su to prve demonstracije protiv okupatora u Ljubljani. Demonstracije su bile prvi vidan izraz snage OF u Ljubljani. Nemci su kasnije izgradili severno od grada železničku prugu preko »svoje« teritorije i na taj način izbegli dalje demonstracije.

Posle toga Gestapo organizuje noćnu raciju u Ljubljani pod izgovorom da se u gradu kriju štajerski i gorenjski emigranti koji rovare protiv Rajha. Povod je verovatno bio nemački bes zbog demonstracija prilikom iseljavanja stanovnika Gorenjske i njihovog transporta kroz Ljubljanu. Zbog toga što je Gestapo neposredno vršio policijsku vlast u Ljubljani, došlo je do izvesnih sporova u pitanju prestiža među okupatorima. Nemci su više puta širili vesti da će zaposesti Ljubljanu. Bilo je to prilivanje vode na mlin italijanske taktike, što su oportunistički i reakcionarni elementi vešto koristili za suzbijanje revolucionarnih oružanih akcija protiv italijanskog okupatora, prikazujući italijanske okupatore maltene kao zaštitnike Slovenaca od Nemaca.

16. jula bio je ubijen nemački pogranični carinik u blizini Zaloga, na samoj italijansko-nemačkoj granici. Akciju su izvršili drugovi iz Polja kod Ljubljane.

Polovinom jula formirane su u neposrednoj blizini Ljubljane prve dve partizanske čete u ljubljanskom okrugu, Molniška na jugoistočnom, a Rašička na severnom području. Prva je operisala na italijanskom, a druga na nemačkom području.

Moramo biti svesni da je početak oružane borbe u Sloveniji bio vrlo težak, ne samo zbog objektivnih uslova, već i zbog okolnosti što se Slovenci već punih 350 godina, sve od seljačkih buna, nisu masovno prihvatali oružja u borbi za svoja prava. Zatim treba uzeti u obzir činjenicu, da su sada uzeli oružje u

ruke ljudi koji nisu imali nikakvih iskustava u partizanskom ratovanju, tako da vojničko znanje i iskustva španskih boraca, kao i nekih oficira i podoficira koji su pristupili našoj borbi, nisu bili dovoljni i odlučujući u tom pogledu.

Od naročitog značaja za razvoj ustanka u Sloveniji bila je široka organizacija vojne intendanture i partizanskog saniteta, koji su tada organizovani u Ljubljani. Rezultati ova dva sektora znatno su doprineli rešavanju najaktuelnijih i najtežih problema naše oružane borbe prve godine, a i kasnije.

ODLUKA O USTANKU I PRVE AKCIJE

Glavni štab donosi odluku 16. jula da u toku iduće nedelje otpočne opšti oružani ustanak u celoj Sloveniji.

22. jula pogađa prvi partizanski hitac na nemačkom području žandarma — izdajnika. To je bio hitac jednog borca Rašičke čete u Tacnu kod Ljubljane, na području ljubljanskog okružnog komiteta. Bio je to signalni hitac za ustanak u kamničkom području.

U toku meseca jula i avgusta u Ljubljani je bilo najviše napada na italijanske vojnike. Takođe, tih meseci je bilo i najviše napada na telefonske, telegrafske i železničke linije.

Početkom avgusta slučajno je uhapšen Franc Leskošek, komandant Glavnog štaba, pod imenom Miha Lipovšek. Uz pomoć partijske organizacije uspeo je 7. avgusta da pobegne iz zatvora zajedno sa pet najugroženijih zatvorenika.

15. avgusta sastavljen je od pet četa — na nemačkom okupacionom području — u neposrednoj blizini Ljubljane Kamniški bataljon u kome je bio veliki broj ljubljanskih radnika i studenata.

Zbog rastućih potreba za posebnom organizacijom obaveštajne službe i borbe sa petom kolonom, tog meseca je u Ljubljani formirana *Varnostno-obveščevalna služba — VOS* (obaveštajna služba i služba bezbednosti). Iz redova najodanijih i najproverenijih kadrova borbenih grupa, članova Partije i skojevaca, formirane su jedinice i službe ove organizacije, koja je niz godina izazivala strah i poštovanje okupatora i njegovih slugu u Ljubljani. Njen značaj sastoji se naročito u tome, što je otkrivala namere okupatora i izdajnika, štitila ugrožena uporišta i kadrove KP i OF, a naročito partizanske jedinice, od raznih iznenađenja. U toku 1941. godine još nismo uspeli da izradimo skrovišta za ilegalce, jer je bilo najpotrebnije podići »bunkere« za tehniku i VOS. Zbog toga je ilegalce spasavala dobra obaveštajna služba, koja je prodrla do samih centara oku-

patorske i izdajničke špijunske službe. Ipak su se dešavala iznenađenja.

Mi ilegalci izbegavali smo otkrivanje prvenstveno na taj način, što smo često menjali stanove. Više puta se dešavalo da su u toku noći dolazili da nas uhapse u stanu, gde smo dan ranije spavali. Dakle, i u Ljubljani se najbolje pokazala partizanska taktika stalnog pokreta. Dešavalo se i to, da je naša kontraobaveštajna služba blagovremeno otkrivala izdajničku prijavu i obavestila dotičnog ilegalca.

Početkom septembra situacija u gradu i čitavoj Ljubljanskoj pokrajini već se toliko zaoštrila, da je komandant italijanskog armijskog korpusa Mario Roboti ultimativno zahtevao uvođenje sistema talaca i smrtnih presuda od strane vanrednog tribunala.

Uskoro posle toga visoki komesar uvodi preki sud i donosi odluku po kojoj je smrtna kazna predviđena čak i za svaku propagandu protiv okupatora i davanje utočišta pripadnicima OF.

Sledeće nedelje održani su sastanci svih partijskih ćelija u Ljubljani, na kojima su učestvovali članovi CK i OK. Zajedno s Mihom Marinkom učestvovao sam na takvom sastanku ćelije u Bežigradu. Predanost i disciplina partijaca bili su za primer.

Za dalji razvitak oružanog otpora i afirmisanje OF kao narodne vlasti, vrlo su značajne odluke III vrhovnog plenuma OF, koji se sastao 16. septembra u Ljubljani i konstituisao se kao *Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO)*. Već tada su u Vrhovnom plenumu bili okupljeni predstavnici 18 grupa. Zbog toga su se prve četiri grupe, koje su se sastale na osnivačkom sastanku krajem aprila, nazvale osnivačkim grupama. To su KP, hrišćanski socijalisti, levo krilo »Sokola« i napredni kulturni radnici.

Istorijski značaj septembarskog plenuma je u tome, što su donete odluke o kažnjavanju izdajnika, o narodnom porezu i zajmu. Naročito je bila značajna odluka o uključivanju slovenačkih partizanskih četa u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije, kao i formiranje SNOO kao najvišeg organa vlasti u Sloveniji. Ovim aktima su se već afirmisali prvi snažniji elementi rađajuće *slovenačke državnosti*. Terenski odbori OF su od tog vremena i formalno predstavljali organe narodne vlasti.

U sredini septembra bila je izvedena veća hajka koja je obuhvatila oko 4000 Italijana na naše jedinice na Krimskom području, koju su one uspešno odbile.

20. septembra okupator je zapalio Rašicu, prvo selo u Sloveniji. Selo se nalazi u blizini Ljubljane, severno od Save. Povod za spaljivanje sela bile su operacije partizanskih jedinica

Kamniškog bataljona na ovom području. Odjek ovih okupatorskih represalija među seoskim stanovništvom kamničkog područja, a naročito među građanima Ljubljane, bio je sasvim drukčiji nego što su to palikuće očekivale.

Krajem septembra južno od Ljubljane je formiran *Krimski bataljon* od šest četa, koje su uglavnom bile sastavljene od ljubljanskih radnika i studenata. Bataljon je nazvan po brdu Krim, koje se nalazi južno od Ljubljane.

1. oktobra je izvršen atentat na petokolonaškog generala Rupnika, što je izazvalo otvoreno odobravanje javnosti u Ljubljani.

U oktobru je bila formirana pored SKOJ-a, koji je do sada bio jedan od glavnih stubova ustanka i *omladinska organizacija OF,* koja je predstavljala i usmeravala na najširoj oslobodilačkoj bazi svu omladinu bez izuzetka.

U Ljubljani je omladina obavljala najteže zadatke i pokazala — kao i radnička klasa — najveće herojstvo i predanost u oslobodilačkoj borbi. Iz radničkih i omladinskih redova bila je, takođe, većina žrtava koje je iziskivala borba protiv okupatora u Ljubljani.

6. oktobra Italijani počinju ofanzivu protiv Krimskog bataljona, koja traje skoro do kraja meseca. Ova ofanziva se vremenski podudara s prvom nemačkom ofanzivom u Srbiji. U ovoj prvoj većoj akciji okupatora protiv naših partizanskih snaga uspelo je Italijanima da nam zadaju teške gubitke, koji su prouzrokovani delimično velikom nadmoćnošću i dobrim komunikacijama, a kasnije i vrlo visokim snegom, koji je ometao prebacivanje naših snaga. Krimski bataljon je izvršio u početku uspešan napad na Lož i Bepuljak, ali je kasnije razbijen i zbog iznenadnog nastupa oštre zime povukao se u sam grad Ljubljanu krajem oktobra meseca. U toku trajanja ofanzive sazvan je 12. oktobra plenum okružnih odbora sa cele slovenačke teritorije okupirane od Italijana. Plenum je u celini podržao orijentaciju rukovodstva OF, da se oružana borba dalje proširi i zaoštri.

U Ljubljanskoj pokrajini Musolini uvodi svojom odlukom od 3. oktobra ratno stanje.

13. oktobra je napadnut i ranjen izdajnik dr Hacin, bivši upravnik policije.

Polovinom ovog meseca u Ljubljani je osnovana i masovna organizacija *Narodna zaštita* (NZ), koja se do kraja godine formirala u dva terenska i jedan posebni železnički bataljon. Bataljoni su bili podeljeni u čete, vodove i desetine.

Uloga Narodne zaštite u Ljubljani sastojala se naročito u tome, da široko organizuje sve pogodne i za vojničke zadatke

sposobne ljude, da ih kroz veće i manje akcije osposobi i pripremi za stupanje u partizanske redove. Ljubljanska Narodna zaštita je formirana od borbenih grupa i zato je bila uvek ofanzivna, a ne odbrambena, odnosno zaštitna organizacija. Zato treba NZ u Ljubljani, kao i borbene grupe koje su bile prethodnica NZ u Ljubljani, smatrati za deo partizanske vojske u Sloveniji.

21. oktobra komandant II armije general Ambrozio, izdaje naredbu da zarobljene ustanike treba odmah streljati, a njihove kuće, ako je moguće, odmah zapaliti. Ako ustanici imaju uporište u nekom kraju, stanovništvo treba iseliti, a dotično naselje zapaliti.

24. oktobra objavljen je nov Musolinijev proglas koji proširuje ranije zabrane i izuzetne sankcije na javne manifestacije, na sakrivanje robe na štetu normalne potrošnje, kao i na sabotažu na poljoprivrednim imanjima i u industrijskim pogonima.

Istog dana je IOOF pozvao preko »Slovenskog poročevaleca« sve građane Ljubljane, da na godišnjicu oslobođenja od austrougarskog jarma, 29. oktobra, manifestuju svoju pripadnost OF time, što će isprazniti ulice, javne lokale, pozorišta i bioskope između 19 i 20 časova. Ova plebiscitna akcija je stoprocentno uspela. Zanimljivo je da se ovo praznovanje vremenski podudaralo sa završetkom ofanzive na brdskim područjima Krima, na južnoj strani od Ljubljane.

OF u Ljubljani je postala u neku ruku država u državi. Ona je imala svoj vojnički, obaveštajni, bezbednosni, finansijsko-ekonomski, intendantski, sanitetski i propagandni aparat, masovne organizacije u preduzećima, školama i ustanovama, razgranatu terensku organizaciju OF, pa čak i dosta uticajne organizacije OF u gotovo svim okupatorskim ustanovama, kako u visokom komesarijatu, tako i u sudu, u policiji, u anagrafskom uredu, poreskoj upravi, opštini itd.

Još snažniji uticaj OF bio je na železnici, PTT i tramvaju, koji su bili skoro potpuno u rukama OF.

Stanovnici su savesno plaćali narodni porez i zajam slobode, dajući i dobrovoljne priloge. Ugled i autoritet vlasti OF bio je takav da i građani koji nisu simpatisali OF obično nisu imali hrabrosti da odreknu materijalni doprinos Osvobodilnoj fronti. Već se iz toga vidi kakav je bio 1941. godine uspon narodne revolucije i borbe protiv okupatora, mada bi trebalo još mnogo štošta reći da bi se dobila celovita slika tadašnje situacije.

Sedmog novembra počeo je sa svojim emisijama i *Radio-OF*, koji je emitovao vesti više puta nedeljno. Emisije su se vršile skoro uvek na drugom kraju grada. I pored najmoder-

nijih uređaja za traganje okupatori nisu uspeli da otkriju našu stanicu, uglavnom zbog pomoći koju je pružalo stanovništvo svom glasniku slobode. Stoga su Italijani proglasili zaplenu svih radio-prijemnika, jer emisionu stanicu nisu uspeli da otkriju, niti da uspešno ometaju njene emisije. Posle pet meseci rada stanice, borba preko etra je završena porazom Italijana. Rukovodstvo OF je odlučilo 4. aprila 1942. godine da stanica prestane sa svojim emisijama.

Plebiscitne akcije pražnjenja ulica bile su i 1. decembra 1941, 3. januara i 8. februara 1942. godine. One su bile posvećene jedinstvu jugoslovenskih naroda, žrtvama fašizma i proslavi godišnjice smrti najvećeg slovenačkog pesnika Prešerna. Tom prilikom se tiha akcija pretvorila delimično u javnu manifestaciju preko sto omladinaca ispred Prešernovog spomenika. Usledile su teške represalije nad omladincima.

Srednješkolci su proslavili 1. decembar za vreme nastave stojeći i sa minutom ćutanja, zbog čega su ih masovno isključivali iz škola.

4. decembra je bio likvidiran od organa VOS-a vojni komandant bele garde i agent Gestapoa Fanouš Emer. Politički značaj te akcije vidi se iz kominikea koji je publikovan u »Slovenskom poročevalecu«.

U decembru su bile još dve vrlo značajne akcije: velika *sabotaža u Hemijskoj fabrici* i *napad na preserski most.* Obe ove akcije bile su uspešno izvedene. Zbog napada na preserski most Italijani su u nemoćnom besu — jer im je bila pogođena najosetljivija veza s Trstom — organizovali proces protiv 69 meštana iz obližnjih sela koji uopšte nisu učestvovali u akciji i 28 osudili na smrt, a 12 na večitu robiju.

Izdajstvom koje je poteklo iz Štajerske, okupatoru je uspelo da u ovom mesecu nanese znatan udarac narodnooslobodilačkoj borbi hapšenjem Mihe Marinka, komesara Glavnog štaba, i Toneta Tomšiča, organizacionog sekretara CK Slovenije, Vide Tomšič, Pepce Kardelj i Mice Marinko.

Ovaj udarac je, nesumnjivo, otežao pomoć koju je CK mogao pružiti masovnom ustanku, koji je u početku decembra zahvatio celo severno gorenjsko područje.

19. januara Musolini je proglasio »Ljubljansku pokrajinu« za *operaciono ratno područje.* Uvedeno je, dakle, vanredno stanje. Vojna vlast sa generalom Robotijem na čelu dobila je neograničena ovlašćenja, a štab 11. armijskog korpusa vraća se iz Planine kod Postojne u Ljubljanu.

Iz svega ovoga može se približno oceniti koliki je bio uspon narodne revolucije protiv okupatora 1941. godine u Ljubljani, u centru OF slovenačkog naroda.

Da bi slomio otpor slovenačkog naroda, okupator je odlučio početkom 1942. godine da grad opaše bunkerima i bodljikavom žicom, da podeli mesto na 14 rejona i sprovede sistematske racije koje su nazivane »akcije za razoružavanje stanovništva« i odvodi muško stanovništvo u internacije i zatvore.

22. februara je izvršena smrtna presuda nad industrijalcem i bankarom Praprotnikom, koji je organizovao tajnu kontrarevolucionarnu policiju i zajedno sa Italijanima pripremao žičnu ogradu Ljubljane. Tako je dan ranije, pre nego što su Italijani opasali grad, ubijen jedan od najuticajnijih vođa izdajničkog rukovodstva slovenačke buržoazije.

Ljubljana se pretvorila u najveći koncentracioni logor u Evropi, kada je 23. februara bila završena dupla žičana ograda u dužini od oko 32 km sa 69 bunkera, čime je opasan grad.

U takvoj situaciji je znatno porastao značaj organizacija *Narodne pomoći*, koja se još u staroj Jugoslaviji afirmisala kao svestrani, moralni i materijalni pomoćnik žrtvama terora i njihovim porodicama. Već posle prvih meseci okupacije Narodna pomoć u Ljubljani je postigla sličan razmah kao i OF. Njena mreža je bila razgranata po celom terenu ljubljanskog okruga, po nadleštvima, ustanovama i preduzećima. Njena mreža i veze protezale su se do svih okupatorskih zatvora i logora internirani lica daleko izvan Slovenije, po Italiji i Nemačkoj. Njene organizacije su udruživale naročito veliki broj simpatizera OF, koji nisu želeli ili nisu mogli neposredno sarađivati u izrazito vojnim, ili političkim akcijama OF.

Još dobra dva meseca posle blokiranja i opkoljavanja bodljikavom žicom grada Ljubljane, centar revolucije i oružanog ustanka ostao je u gradu. Centralni komitet, Glavni štab i IOOF preselili su se iz Ljubljane tek meseca maja, kada je stvorena prva veća oslobođena teritorija u Sloveniji, koja se prostirala od Ljubljanskog barja do Kupe.

Prvih meseci posle blokade i pokušaja izolovanja Ljubljane bodljikavom žicom i bunkerima od ostalih krajeva Slovenije, grad je proživljavao niz najtežih vojničkih i policijskih pretresa, racija i terora svake vrste. Međutim, jedinstvo Ljubljane nisu mogli da unište ni teror, ni izdajnička pomoć rukovodstva katoličke crkve, klerikalskih i mihailovićevskih izdajnika. Organizacije su, istina, pretrpele izvesne gubitke, dobar deo aktiva je bio oteran u zatvore i internaciju, ali borba nije popuštala. Neiscrpna snaga probuđenog naroda dizala je

nove revolucionarne snage za tešku borbu. Karakteristično je da u svim ovim nabrojanim sistematskim racijama okupatoru nije pošlo za rukom da uhvati nijednog člana iz rukovodstva CK, Glavnog štaba, IOOF, okružnog komiteta, ili okružnog odbora OF.

Nepoštednu borbu protiv okupatora vodila je *Ljubljana kao centar ustanka i revolucije* vrlo uspešno. Izlazili su listovi, štampani leci, Radio-OF je redovno emitovao vesti, vršene su likvidacije izdajnika i sabotaže. Sa izvesnim većim teškoćama se nastavljalo i odlaženje kadrova iz Ljubljane na politički rad i u partizanske jedinice. Rukovodstva organizacija u gradu postepeno su i u sve većoj meri preuzimale žene i nov, još nekompromitovani kadar. Težište ustanka, koje se krajem 1941. godine prenelo u Gorenjsku, prenelo se s proleća 1942. godine na područje Kočevja, Notranjske i Dolenjske. Međutim, uloga Ljubljane kao osnovnog stuba ustanka u Sloveniji time nije prestala. Ona je još uvek bila neiscrpna kadrovska i materijalna baza, a i nepogrešivi centar za vezu i obaveštajnu službu za celokupnu oslobodilačku borbu u Sloveniji.

Vladimir KRIVIC

USTANIČKI DANI U DRVARU

Aprilski rat 1941. godine zatekao me je u Subotici na dužnosti u vojnocenzorskom odsjeku. I na ovom dijelu fronta izdaja tadašnjih vlastodržaca učinila je svoje. Ni puška nije opalila na granici, a mi smo dobili naređenje da se cenzorski odsjek iz Subotice povlači u Šabac. Vojska se sa fronta također povlačila bez borbe, tako da se mađarska Hortijeva armija prosto »ušetala« u Bačku. Stigli smo vozom izjutra u Novi Sad. Pošto su mostovi bili porušeni, htjeli smo da Dunav pređemo pomoću nekoga čamca, pa smo otišli na obalu rijeke. Tamo smo zatekli nekoliko brodića i većih čamaca kojima su se prebacivali vojska bez oružja i narod u Srem i iz Srema u Bačku. Od ljudi koji su iz Srema dolazili u Novi Sad doznali smo da su Nijemci stigli u Rumu i u Staru Pazovu. Vidjeli smo da je sa starom Jugoslavijom gotovo i da naš cenzorski odsjek nema nikakvog razloga da ide u Šabac, pa smo se i mi rasturili; svak je pošao na svoju stranu, a nas nekoliko drugova otišli smo u jednu školu da se tamo dogovorimo o našem daljem radu.

U toj školi zatekli smo dosta naših ljudi iz selâ iz okoline Subotice koji su bili pošli u svoje jedinice. Tamo smo se dogovorili da se vratimo u naša sela, da vidimo šta će biti sa ljudima tamo i da vidimo šta nam valja poslije raditi.

Išli smo pješke iz Novog Sada ka Subotici. Negdje ispred Novog Vrbasa susreli smo prve mađarske trupe. Od formirane nove vlasti u Vrbasu dobili smo naređenje da se smjestimo u jednu od osnovnih škola i da tu prenoćimo. Bili smo dobili i dozvolu za odlazak kućama.

Međutim, u toku noći nastala je neka pucnjava oko Vrbasa. Osula se jaka mitraljeska, minobacačka i puščana vatra. I taman da izjutra rano krenemo dalje, dođoše nam iz opštine neki službenici i rekoše da nas traži predsjednik opštine. Čim smo tamo stigli, bili smo uvedeni u jedno veliko dvorište, a oko

nas se postavila mađarska straža sa noževima na puškama i sa mitraljezima. Vidjeli smo da smo pohapšeni. Odatle su nas Mađari prebacili u veći sabirni logor u Bačku Topolu. Tu smo ostali nekoliko dana. Bili su nas sabili u žitni magazin kao u kutiju šibica i nikako nas nijesu puštali van. Znači — postali smo zarobljenici mađarske Hortijeve vojske. .

Iz Bačke Topole sprovedeni smo preko Bajmoka i državne granice u Baju. Do granice mađarski su vojnici pobili desetak ljudi koji su, iscrpljeni od dugog i napornog puta, zaostajali iza kolone. U Baji su Mađari skupili nekoliko hiljada ljudi — oficira, podoficira, vojnika, a najviše seljaka koji nisu ni stigli da obuku uniforme.

U Baji smo bili desetak dana, a odatle su svi aktivni i rezervni oficiri, koje su Mađari uspjeli da pokupe po Bačkoj, sprovedeni pod Karpate u jedan njihov vojni logor. Tamo smo bili u toku mjeseca maja. Negdje u samom početku juna Mađari su, ne znam da li po odobrenju i znanju Nijemaca, iz ovoga logora počeli da puštaju sve one naše državljane koji bi se javili da su iz kvislinške Nezavisne Države Hrvatske i Crne Gore, zatim one koji su se javili da su iz onog dijela Slovenije koji je Njemačka pripojila Rajhu.

Ja sam se javio da sam rođen u Bosni, na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske i sa jednom grupom bio sam pušten iz logora. Išli smo preko Mađarske vozom, a u Pavelićevu državu stigli smo preko oštećenog mosta na Dravi kod Čakovca. Sjutradan smo dospjeli u Zagreb.

Na zagrebačkoj željezničkoj stanici naše kofere i dokumenta pregledao je jedan ustaša. Iz podataka je vidio da sam Srbin, gledao me i na koncu mi kaže da će uskoro rezervni oficiri ići na specijalnu obuku u Sjevernu Afriku i veli da se za taj put pripremim. Svima nam je iz ove moje grupe naredio da se javimo u ustaški stožer u Zagrebu u nekoj ulici. Međutim, ja nisam htio da se javljam nego sam prvim vozom pošao za Prijedor, a odatle za Drvar.

Putujući od Prijedora ka Drvaru vidio sam iz voza u Sanskom Mostu neke obješene ljude i tu doznajem da su to učinili okupatori kao represaliju zbog neposlušnosti građana. Putujući dalje u moj vagon je ušla jedna grupa ustaša koji su pijani i razbarušeni stalno psovali Srbe i prijetili im. Ja na njih nijesam obraćao nikakvu pažnju, čitao sam uglavnom neke njihove novine. Kad je voz stigao na željezničku stanicu Pasjak, poslednju stanicu do Drvara, ja sam bez uobičajenih priprema, kad je voz već trebalo da krene, sišao na tu stanicu. Iz Pasjaka sam odmah stigao kod mojih stričevića u zaselak Zaglavicu.

U Zaglavici sam našao svog brata Peru. On je bio student Zagrebačkog sveučilišta pa je poslije kapitulacije stare Jugoslavije i on ovdje došao. U razgovoru mi je rekao da se u Drvaru nalazi i Ljubo Babić, student iz Banjaluke, koga je poznavao iz ranijeg zajedničkog rada naprednih studenata u Banjaluci. Pero mi je rekao da se preko Ljuba povezao sa partijskom organizacijom Drvara i da se uključio u partijski rad.

Dogovorili smo se da on javi Ljubu Babiću o mom dolasku kako bih se i ja uključio u rad partijske organizacije. Ja sam kao đak i student dolazio u Drvar na godišnji dopust iz Žednika kod Subotice, gdje se moj otac naselio kao dobrovoljac sa solunskog fronta. Poznavao sam bližu rodbinu u Bastasima, odnosno u zaseocima Zaglavici i Gruborskom Naslonu, ali u Drvaru nijesam poznavao nijednog člana Partije.

U vrijeme moga dolaska u Zaglavicu Talijani su još bili u Sanskom Mostu, Bosanskom Petrovcu i Drvaru; vjerovatno su pomagali ustašama da organizuju i malo učvrste vlast. Uskoro su se povukli u Knin, u granice svoje okupacione zone. Ustaše su pak u samom Drvaru donekle konsolidovale svoju vlast, ali pošto ni izdaleka nisu imale dovoljno domaćih ustaša, dovukle su sa strane nekoliko desetina ustaša i tako pojačale svoje organe u preduzećima i u organima vlasti u Drvaru.

Drvar je imao pilanu i tvornicu celuloze, koje su, ubrzo, poslije dolaska ustaša, obnovile proizvodnju. Radnici ovih preduzeća dolazili su na rad od svojih kuća iz svih okolnih drvarskih sela. Bilo je među njima i radnika iz grahovskih sela, Resanovaca, Peći, Maleševaca i dr. koji su bili bliže Drvaru.

Uskoro sam se sastao sa Ljubom Babićem. Naravno, tada nisam znao da je on bio određen od Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu za vojnog povjerenika za srez Drvar i Grahovo. Ljubu sam ukratko iznio o svom partijskom radu u Žedniku i Subotici i on je rekao da će drugovima predložiti da me uključe u rad partijske organizacije u Drvaru. U to vrijeme su određeni članovi Partije prikupljali podatke o broju pušaka, municije i o drugom naoružanju kod pojedinih ljudi po selima koji su za vrijeme sloma stare vojske pokupili i sakrili nešto oružja i municije od Kninske divizije. Rad na prikupljanju podataka o broju pušaka i o ljudima koji te puške posjeduju, išao je dosta brzo. Međutim, taj posao je bio veoma konspirativan i za njega je samo znao određeni broj ljudi, članova Partije.

U razgovoru sa Ljubom o pripremama naroda za oružanu borbu, došlo je do prijedloga o korisnosti povezivanja sa drugovima iz Srba u Lici. Naime, Pero mi je rekao da su tamo stigli i neki naši drugovi iz Žednika, među njima i Đoko Jo-

vanić. Ljubo se složio da pođem kod njih, da vidim šta su oni do sada uradili i da im predložim tješnji kontakt i saradnju s nama.

Krenuo sam na put za Srb. Znao sam da za četiri časa mogu stići u Srb i pošao sam iz Gruborskog Naslona preko male planine Vučjaka za Mali Cvjetnić. Međutim, ne poznajući put preko Vučjaka, izgubio sam tu dosta vremena i skoro pred mrak stigao u selo Mali Cvjetnić. Nisam htio da noću produžavam put za Srb nego sam svratio kod jednog seljaka i zamolio ga da prenoćim kod njega. Međutim, on me je dosta nerado primio iako sam mu ja rekao odakle sam i čiji, pomenuo mu mnoge ljude iz Zaglavice i Gruborskog Naslona, pokazivao mu čak i moju diplomu o svršenom Pravnom fakultetu u Subotici. Jedva je riješio da me ipak primi na konak. (Kasnije je ovaj seljak postao naš partizan i pričao mi da se »lomio« da me prijavi knezu ili da me nekako smakne, jer je tvrdo vjerovao da sam nečiji špijun.)

Sjutradan sam poranio i sa nekim seljacima stigao u srpsku dolinu. Seljaci su okrenuli za Srb, a ja za selo Neteku gdje se, kod svojih, nalazila moja drugarica Mirjana Bujić. Našao sam je kod kuće i rekao joj zbog čega sam u Srb došao. Od Mire i njene rodbine saznao sam da su ustaše izvršile brojna hapšenja seljaka i građana iz Srba i okoline i da su ih zatvorile u Srbu. Kako ustaše nijesu prestajale sa hapšenjem, svi odrasli muškarci već su bili pobjegli od kuća i sklonili se u brda. Dok sam razgovarao napolju sa Mirom naišla je oružnička (žandarmi) patrola, te se jedva sklonismo u neki gusti zabran. Provjeravajući polako gdje su oružnici, jedan od njih me primijeti, opali metak u vazduh i viknu na mene: »Stoj četniče!« Vidio sam da se nema kuda nego da se bježi! Tako sam izmakao i uveče se prebacio preko Neteke za Senjsko Brdo. Tamo sam našao sve seljane iz Neteke i ostalih okolnih sela.

U razgovoru sa ljudima iz ovih sela doznao sam da su ustaše prethodne noći kamionima prebacile sve pohapšene ljude iz Srba prema Lapcu. Međutim, niko nije znao šta se dalje sa njima desilo. Ali negdje po podne toga dana dođe do nas Vojo Mileusnić sa potpuno plavim rukama i dubokim ožiljcima od žice na njima. Tada smo doznali sudbinu ljudi pohapšenih u Srbu i u bližim okolnim selima. Njih su ustaše potrpale na kamione kao klade, i onako vezane dovezle do neke jame blizu Boričevca. Po dvojicu zajedno vezanih istovarale su iz kamiona, odvodile nad jamu i strijeljale. Vojo je vidio da je tu njihov kraj. Iskoristio je jednu nepažnju ustaša, brzo se otrgao od svoga druga sa kojim je bio vezan i sa vezanim rukama na leđima skočio sa ceste niz strminu, prevrtao se preko kamenja

i preko malog žbunja dok ga jedno veće drvo nije zaustavilo u svojoj krošnji. Ustaše su trčale za njim, osvjetljavale prostor električnim lampama, ali ga, srećom, nisu našle. Tako se Vojo spasio sigurne smrti i kroz šumu stigao na Senjsko Brdo. Seljaci su bili preneraženi ovim zvjerskim postupkom ustaša i vidjeli su da nema mira sa njima.

U međuvremenu sam doznao da se Đoko Jovanić nalazi u blizini Kupirova i da tamo prikuplja ljude i naoružanje za predstojeće borbe. Poručio sam mu da ćemo se uskoro morati sastati.

Kad sam se iz Srba vratio u Drvar, bio je stigao proglas Centralnog komiteta naše Partije o napadu Nijemaca na Sovjetski Savez. Nešto kasnije sastao sam se i sa Ljubom i iznio mu situaciju u Srbu. Ljubo se složio da radi dogovora pozovemo Đoka Jovanića i Dušana Mileusnića kod nas. Ovaj sastanak je održan početkom jula u Gruborskom Naslonu i tu smo se dogovorili o zajedničkom radu na pripremanju ustanka i o uspostavljanju stalne kurirske veze između nas.

Već u to vrijeme ustaše su počele s terorom i na području Drvara. Oko 30 građana odvezle su iz Drvara i zvjerski ih poubijale i bacile u Risovačku jamu u blizini sela Risovca u petrovačkom srezu. Također su spaljene i tri pravoslavne crkve u selu Bastasima, Gornjem Vrtoču i Šipovljanima. Ustaške žandarmerijske patrole danju su prolazile kroz sela i pucnjavom utjerivale strah u narod. U gradu i po selima vršile su svakodnevno šikaniranje građana i prijetile im zatvorom.

Sreski komitet Partije za Drvar već je bio preduzeo niz mjera oko obezbjeđenja sela od ustaških upada. Seljacima je govoreno da se opreznije kreću po selima i da ne odlaze u Drvar. U selima su uspostavljene straže. Članovima Partije rečeno je da ne zalaze u grad i da ne noćivaju kod kuća i na nesigurnim mjestima.

No, i pored preduzetih mjera, ustaše su iznenadile naše ljude, koji su radili u drvarskim preduzećima. Odmah poslije 20. jula ustaše su uspjele da pokupe poveći broj radnika, odmah ih potrpale u vagone govoreći im da će se brzo vratiti. Nikada nijesam doznao gdje su ustaše postrijeljale ove ljude.

Sredinom jula bio sam sa Perom u Bastaškom Dolu poviše Zaglavice. Pero je radio na umnožavanju proglasa Centralnog komiteta naše Partije o napadu Nijemaca na Sovjetski Savez i o pozivu Partije na oružanu borbu protiv okupatora i kvislinga. Proglas je umnožavan na pisaćoj mašini. Tada u našoj tehnici nismo imali radio-aparat, što nam je ozbiljno otežavalo propagandni rad u narodu. Zato smo se dogovorili da ga uzmemo na poslugu od lugara Grahovca, jedinog čovjeka

koji je u ovim selima posjedovao radio-aparat. Taj posao su obavili Marko i Milan Srdić. Radio-aparat su iznijeli u Bastaški Do u jedan proplanak. Čuvao ga je Marko. Kada smo došli da radio-aparat prenesemo do naše tehnike, čuli smo neki pucanj. Uplašili smo se šta se to kod Marka događa i poslali do njega jednog seljaka. Marko nam je ispričao da je blizu njega naišao medvjed, da se malo uplašio i opalio na njega metak.

Sada smo mogli da slušamo i umnožavamo radio-vijesti.

Za to vrijeme upoznao sam se sa nekoliko drugova komunista iz drvarskog kraja, a među prvima sa Milošom Baukom. Miloš je navraćao kod nas u Bastaški Do i razgovarali smo o potrebi obavještavanja naroda o događajima iz njemačko-sovjetskog rata. Svi smo, naime, bili uvjereni da će se Crvena armija uspješno suprotstaviti njemačkoj fašističkoj armiji i da će uskoro preći u kontraofanzivu. Vijesti o tome trebalo je da kod naroda stvore još bolje borbeno raspoloženje i vjeru u mogućnost i neophodnost oružane borbe kod nas.

Nekako odmah poslije 10. jula saopštio mi je Ljubo Babić da sam određen za zamjenika komandanta gerilskog odreda za Drvar i Bosansko Grahovo. (Tako su se zvali svi naši odredi u danima ustanka.) Rekao mi je da je stigla direktiva Oblasnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Bosansku krajinu da se odmah formiraju gerilski odredi, koje treba smjestiti u skrovita mjesta, povući u odrede sve ljudstvo i naoružanje, izabrati komandni kadar i vršiti intenzivnu vojnu obuku.

Bio sam veoma iznenađen ovim mojim izborom u štab odreda, a još više me je impresioniralo povjerenje koje mi je dato od drugova iz Sreskog i Oblasnog komiteta. Istovremeno me obradovala vijest o formiranju odreda jer je to bio i najbolji znak da će ustanak uskoro početi.

Razgovarajući sa ljudima iz Zaglavice i Gruborskog Naslona vidio sam da su naši ljudi živnuli, da sve više jača povjerenje u našu Partiju i njenu ulogu organizatora borbe protiv fašističkih osvajača i njihovih slugu ustaša. Borba Sovjetskog Saveza i njegove Crvene armije još je više jačala vjeru kod ovih ljudi u realnost naše oružane borbe. Naša objašnjavanja o Paveliću i njegovim ustaškim dželatima uskoro su bila potvrđena i u praksi, odvođenjem ljudi iz Drvara u neznanom pravcu, grubim nasrtajima ustaša na pojedine građane, a i vijest o zločinima ustaša u Srbu i o paljenju sela Rađenovići brzo se pročula u svim drvarskim selima. Zatim deportovanje u drvarska sela oko 600 staraca, žena i djece iz okoline Maribora i iz Ličkog Petrovog Sela još više je posvjedočilo narodu kakvu mračnu vladavinu sprovode Nijemci i

ustaše u našoj zemlji. Narod je sve više uviđao da Pavelićeva Nezavisna Država Hrvatska leži na ubijanju i deportovanju ljudi, pljački i paljenju sela i da to nije nikakva država čijim se zakonima treba pokoravati.

Uticaj Partije u ovome kraju bio je jak i do rata, a ovaj je narod već bio uključen u borbu radničke klase Jugoslavije kroz sindikalnu borbu njegovih sinova u tvornici celuloze, pilani i na željeznici; u izbornim borbama protiv nenarodnog režima narodu nije bilo sada teško objasniti da je jedini naš put oružana borba protiv fašističkih osvajača i njihovih domaćih plaćenika.

Ja sam takođe osjetio tu spremnost naroda da slijedi put koji mu ukazuje naša Partija i zato sam bio uvjeren da će uspjeti naš rad na organizovanju prvih naših vojnih jedinica.

Uskoro se to obistinilo. Kada sam sa Ljubom i Perom pošao jednog dana na Kamenicu sa ciljem da naš štab odreda počne skupnije djelovati, našao sam na Praščijaku, ispod Bobare planine, vojni logor i nekoliko desetina naoružanih momaka — radnika i seljaka iz Kamenice, Bastasa i Vrtoča. Razmišljao sam: uskoro će planuti ove ustaničke puške, uskoro ćemo se uhvatiti u koštac sa Nijemcima, Talijanima i ustašama. U aprilskom ratu nijesam dobio ni prvo vatreno krštenje; samo su nas dva-tri puta mitraljirali njemački avioni dok sam bio u cenzorskom odsjeku u Subotici, a kada sam se vraćao kući iz Novog Sada, u Sirigu je preko moje glave preletjelo nekoliko desetina granata, ispaljenih iz Hortijevih topova. Sada će borba biti malo drugačija!

Trebalo nam je samo nekoliko dana pa da sve naše čete, koje smo tada nazivali odredima, oformimo u prave vojne jedinice. Od 20. do 26. jula oko Drvara su formirane tri čete, izabran je i postavljen komandni kadar: komandiri i politički komesari četa, vodova, komandiri odjeljenja. Političke komesare smo u početku nazivali političkim delegatima. Bili smo bogati u naoružanju. Imali smo tada preko 200 pušaka, 6—7 puškomitraljeza, nekoliko desetina ručnih bombi i dosta municije. Sjećam se kako se u Kameničkoj četi redovno izvodila vojna nastava. Izvođene su najosnovnije taktičke radnje: prebacivanje, zauzimanje zaklona i stražarska služba, zatim rukovanje oružjem i njegovo čišćenje. Jer, u četama je bilo mladića, među njima i članova SKOJ-a, koji nijesu služili vojsku. Sa kakvim su oni poletom, ozbiljnošću i voljom izvodili ove vježbe!

Ljudi su živjeli potpuno vojničkim životom: hranili se i spavali u logoru, na trubni znak ustajali i polazili na zanimanje. Bile su sprovedene bezbjednosne mjere — samo je od-

ređeni broj ljudi mogao doći u logor, no sigurno je da je dosta ljudi znalo da stvaramo našu vojsku.

U štab odreda ušli su: Ljubo Babić, komandant odreda, Vaso Trikić, politički komesar, Milan Bursać, zamjenik političkog komesara, član Sreskog komiteta KPJ za Drvar i Milutin Morača, zamjenik komandanta.

Upoznao sam se sa ovim drugovima — drvarskim radnicima koji su svojom neposrednošću na mene ostavili najbolji utisak. U Kameničkoj četi upoznao sam se sa više drugova. Još mi je u sjećanju uvijek vedar i nasmijan lik Jola Marića, komuniste i radnika, komandira Kameničke čete, kao i dječački lik Vicuke Bodrože, mladog skojevca, koji je uvijek bio spreman da izvrši svaki zadatak, zatim ozbiljni i staloženi likovi komunista Ilije Miljevića i Bogdana Pećanca.

U tom vremenu štab odreda održao je niz sastanaka. Na njima sam upoznao vojne povjerenike iz grahovskih sela, komuniste: Simu Bajića i Branka Vidovića; sa Tičeva Ticu Miloša i Vladu Prpu, iz Prekaje Miloša Polića, sa Boboljusaka Nikolu Trninića, iz Trubara Peru Boltića i Peru Jarića, iz Šipovljana Jovu Kecmana, Obrada Malbašića i Slavka Rodića, iz Podova Rajka Bosnića i Jošu Damjanovića, iz Podbrine Radu Zorića i druge seoske povjerenike. Svi su oni podnosili izvještaje o formiranju odreda, odnosno četa, o sastavu ljudstva, o vrsti i broju naoružanja. Odmah sam uočio: drvarska sela su bila jača i po broju članova Partije i SKOJ-a, i po količini prikupljenog oružja od grahovskih sela, ali su i Grahovljani mogli početi borbu sa ljudstvom i oružjem koje su imali, jer je i to bila ozbiljna snaga, a svuda je bilo i mladih ljudi, radnika i seljaka, koji su htjeli odmah da stupe u odrede.

Svi ovi drugovi povjerenici pažljivo su slušali izlaganja i uputstva članova štaba. Htjeli su da što više saznaju i nauče, da im ne izmakne nešto iz organizacije odreda i grupa, iz rada u narodu, iz vojnih zadataka. Tako sam mogao uočiti: vjera kod ovih ljudi u naše snage — u snagu naše Partije i naroda je jaka i moglo im se vjerovati da će izvršiti svaki postavljeni im zadatak.

Došao je i sastanak sa drugovima iz susjednog nam sreza — Bosanskog Petrovca. Na njemu smo analizirali situaciju i dogovorili se da se uspostavi čvrsta veza u cilju koordinacije rada i jednovremenog napada na neprijatelja.

Tada sam prvi put upoznao Iliju Došena, vojnog povjerenika Partije za srez petrovački, koji je iza sebe imao dobro iskustvo iz rada i borbi na Univerzitetu u Beogradu. Sjećam se da je trebalo da im pošaljemo nešto oružja, jer Petrovčani nijesu imali mogućnosti da uzmu niotkuda oružje kao što su naši

Drvarčani uzeli pobacano oružje Kninske divizije. I oni su imali prilično broj pušaka, ali i veći neprijateljski garnizon u Petrovcu.

Sastali smo se i sa našim komšijama Ličanima. Došli su Doko Jovanić i Dušan Mileusnić. Meni je već bio poznat mentalitet Ličana iz našeg dugog zajedničkog života u Žedniku; znao sam da su to hrabri i odvažni ljudi. Oni su već formirali odrede i čete, ali su i oni bili »tanji« u naoružanju od Drvarčana. Sa njima smo se sve lijepo dogovorili: da napad počne istovremeno i kod nas i kod njih, da imamo stalnu vezu, i direktnu, a i preko Boltića i Bože Babića u Trubaru. Na sastanku je dogovoreno da ustanak treba ubrzo početi, ali datum nije bio još određen.

Moj rad u štabu tih dana prošao je u tim intenzivnim sastancima i dogovorima. Ne poznajući drugove koji su dolazili, ja sam slušao njihova izlaganja i riječi drugova iz štaba i partijskog rukovodstva. A to mi je i upravo bilo veoma korisno. Mogao sam da uočim ogromnu snagu naše Partije u ovome kraju, veoma dobru organizaciju posla i snažnu podršku koju je narod pružao partijskoj organizaciji na stvaranju naših prvih vojnih jedinica. Bilo mi je veoma drago što sam uspio da dođem u ovaj kraj, jer sam se do rata nalazio također među komunistima, koji su ostvarili znatne rezultate u svom radu.

Ali, ja sam tada dobio od štaba odreda i jedan krupan i sasvim određen zadatak: da napravim plan napada na grad Drvar i da isplaniram sve potrebne mjere za rušenje i zaprečavanje željeničke pruge i ceste Oštrelj — Drvar — Trubar. (Vele mi drugovi: »Ti si rezervni oficir, učio si vojnu školu u vrijeme kada je naša Partija dala direktivu da se vojna obuka dobro savlada, pa nam napravi ove planove.«) Imali smo sekcije i poveću skicu Drvara, tačan raspored ustaškog redarstva u Drvaru, jačinu i raspored njihovih oružanih snaga, plan celuloze i pilane, jačinu i raspored domobranske čete. Sem ustaških činovnika i pisara u Drvaru se nalazilo oko 250 naoružanih ustaša i, koliko se sada sjećam, 130—150 domobrana. Sve te podatke smo dobili od članova Partije i SKOJ-a koji su radili u gradu. Sa ovakvim podacima nije teško iskusnom vojniku da napravi dobar plan napada, pogotovu što je Drvar bio odmah tu, a mogla su se obići i pojedina mjesta na pruzi i cesti, pogodna za njihovo rušenje. Ali ja sam ovaj, u mom životu, prvi vojni plan radio sa velikom mukom. I sada se sjećam koliko sam dugo »studirao« sekciju i skicu Drvara i mučio se da izaberem najpogodnija mjesta za upad u grad i za rušenje pruge i ceste. Na koncu sam ipak uspio da ga napravim i on se dopao drugovima u štabu odreda.

Kada je osvanuo 26. jul, bili smo pri kraju naših organizacijskih mjera — ljudstvo je nekoliko dana izvodilo vojnu obuku, uspostavili smo bili i dobre veze sa našim susjedima. Toga dana poslije podne vraćao se jedan domobranski major automobilom iz Drvara za Petrovac. U blizini Crvljevice bio je dočekan od trojice naoružanih samovoljnika i ubijen. Na tu pucnjavu odmah su intervenisale ustaše i domobrani iz Drvara. Naša četa, koja se nalazila u šumi poviše Crvljevice, stupila je u borbu, jer se plašila da ustaše ne počnu sa paljenjem sela, pa su se ustaše i domobrani povukli u grad.

Poslije ovog incidenta nije se imalo više šta čekati, jer smo ocijenili da će ustaše poslije pogibije majora i otkrivanjem naše čete tražiti i dobiti pojačanje iz Bihaća ili iz Bosanskog Petrovca.

Hitno je sazvan sastanak Sreskog komiteta i štaba odreda na kome je donijeta odluka da napad na Drvar počne 27. jula u zoru. Naređenja za napad su napisana na osnovu ranije utvrđenog plana napada. Ova naređenja ponijeli su za komande dviju drvarskih četa lično članovi štaba odreda, u cilju bržeg i hitnijeg prenošenja zadataka. Poslali smo Šipovljanskoj četi i jedan puškomitraljez kao pojačanje. Istovremeno smo poslali kurire za komande u Bosansko Grahovo, Srb, Trubar, Prekaju i Bosanski Petrovac. Svima je rečeno da sa napadom počnu istoga jutra — 27. jula. Može se pretpostaviti koliko je obiman posao svršio štab odreda pred veče 26. jula.

Iznenađenja svake vrste su česta u ratu, ali smo mi bili ljuti na neodgovorni i samovoljni incident kod Crvljevice, a bili smo i zabrinuti da li ćemo na vrijeme obavijestiti naše i susjedne komande o početku oružane borbe.

Međutim, borba je svuda počela na vrijeme. Malo smo iznenadili drugove u petrovačkom srezu, koji su još ponešto imali da svrše, a očekivali su da ćemo im poslati bar jedan do dva puškomitraljeza. Zbog iznenadno donijete odluke o početku ustanka, ovo oružje nije im se moglo poslati.

Napad na Drvar počeo je u određeno vrijeme. Naše čete uspješno su se probile u grad. Potpuno je uspio naš plan da se odmah presiječe veza i odvoje ustaše od domobranske čete, koja se inače nalazila u donjem dijelu grada. Sa nekim domobranskim oficirima, a preko našeg simpatizera u domobranskoj četi Ivice Grepca, imali smo sporazum da nam oni prilikom našeg napada na Drvar ne pružaju otpor, uz čvrstu garanciju da će svi domobrani, koji to žele, biti odmah pušteni kućama po oslobođenju Drvara.

Naši borci brzo su razbili ustaše i njihova uporišta u krugu pilane i tvornice celuloze, zauzeli su direkcije ovih pre-

duzeća i željezničku stanicu, a potom nastavili čišćenje pojedinih manjih ustaških grupa.

Domobrani se, međutim, nijesu predavali, ali nijesu ni pucali na našu četu koja je bila orijentisana prema njima i prema donjem dijelu grada. Grad je bio slobodan, a oni su još nešto čekali. Pregovori sa njima nijesu davali rezultate, a nama su stalno stizali izvještaji i pitanja šta uraditi sa domobranima. Ljubo i ja nalazili smo se na Kamenici, gdje smo u toku noći i dana primali kurire sa svih strana i slali kratke dopise raznim komandama. Vaso je bio kod Crvljevičke čete, a Milan Bursać u Trubaru kod našeg odreda. Prihvatili smo prijedlog da se domobranima pošalje pismo nekih uticajnih Hrvata iz preduzeća, koji nam nijesu pružali otpor, da slobodno izađu iz svoje kasarne.

Rekao sam Ljubu da i ja idem u grad da pogledam tu situaciju sa domobranima. Jedva me čovjek pustio! Na polasku me zagrlio. Kaže mi da se čuvam, a i on zna da je grad sasvim oslobođen, a samo domobrani nešto otežu. Brzo sam stigao do naših boraca koji su se bili rasporedili na brežuljku južno od sokolskog doma, u kome su se domobrani nalazili. Kažu mi da ne znaju šta bi uradili, jer se domobrani ustežu da se predaju. Međutim, uskoro su domobrani dali znak za predaju. Oni su, izgleda, čekali sa predajom dok se sasvim nijesu uvjerili da su ustaše pobijeđene i da je njihova vlast prestala.

Ovi domobrani su ostali kod nas nešto oko dvadesetak dana, pa su preko slobodne teritorije poslati svojim kućama za Bihać.

Istoga dana postignuti su dobri uspjesi i kod drugih naših četa iz susjednih odreda: Ličani su oslobodili Srb i cijelu srpsku dolinu i prema jugu zaposjeli i zarušili Srpski klanac, a na sjeveru stali prema Boričevcu; Grahovska četa oslobodila je Bosansko Grahovo i zauzela žandarmerijsku stanicu u Resanovcima, a Prekajska četa likvidirala je žandarmerijsku stanicu u Prekaji i poslala dio snaga prema Srnetici. Borci iz Trubara zauzeli su žandarmerijsku stanicu u Trubaru, a borci iz Boboljusaka, Cvjetnića i Martin-Broda — žandarmerijsku stanicu u Martin-Brodu. Dio naše čete iz Crvljevice i borci sa Oštrelja zauzeli su Oštrelj i uputili se duž željezničke pruge prema Brizgaću i Srnetici. Naši minerski odredi dobro su porušili prugu u Misijama i prema Oštrelju. Petrovčani su takođe imali uspjeha — očistili su cijelu svoju teritoriju, a na Petrovac nijesu napadali jer nijesu ni stigli, zbog iznenadnog početka napada na Drvar.

Tako je 27. jula — prvog dana ustanka u ovim krajevima, oslobođena prostrana teritorija, dužine oko 70, a širine oko 45 kilometara.

Te večeri (27. jula) u Drvaru, gdje je sašlo mnogo naroda iz susjednih sela, bilo je veoma živo. Ljudi su se interesovali za poginule i ranjene borce, za zaplijenjeno naoružanje i za mnogo šta drugo. Borci su, pak, više puta prepričavali po neku svoju uspjelu akciju. Bila je to opšta radost naroda za uspjeh koji je postigla njegova vojska.

U gradu je bilo dosta posla. Valjalo je prikupiti čete i poslati ih na nove zadatke prema Bosanskom Petrovcu, Srnetici i Mliništima; trebalo je prikupiti i pravilno raspodijeliti zaplijenjeno oružje i municiju, uvesti red u gradu da ne bude neke samovolje i bezvlašća. Mi smo u gradu zatekli sve pogone u preduzećima u ispravnom stanju i sve trgovine i ugostiteljske objekte. Na poslovima u gradu mnogo se angažovao Sreski komitet Partije i drugi komunisti. Posla su se prihvatili svi radnici koji nijesu bili raspoređeni u čete. Štab odreda je prešao u grad u opštinsku zgradu. I sada se dobro sjećam da je toga i narednih dana bilo u štabu odreda kao u košnici. Održavani su kratki sastanci i dogovori. Ljudi su dolazili da dobiju zadatke, neki da vide šta se to radi u »glavnoj komandi«, a bilo ih je koji su nudili svoje usluge. Kuriri su, pak, stalno donosili izvještaje iz jedinica.

Nekako poslije dva-tri dana sjetilo se Pavelićevo »Vrhovno vojno zapovjedništvo« da nam »pošalje« dva aviona. Prvo su mitraljirali, a više su izviđali i vratili se nazad. I poslije su dolazila po dva aviona, nekako u jednakim intervalima od tri do četiri dana. Kada sam kasnije bio poslan na rad u Oštrelj, zapazio sam da nas stalno prati jedan par lakih aviona i redovno istresa svoj tovar bombi u šumu, daleko od nas.

Poslije nekoliko dana rada u Drvaru premjestili smo štab odreda u zaselak Prnjavor, nedaleko od grada. Poslovi su u štabu tekli kao nabujala rijeka: izvještaji sa položaja, organizacija narodne vlasti u gradu i u selima, poslovi vezani za odrede i čete, odašiljanje pomoći u oružju i municiji prema Glamoču, Mliništima i Ključu; organizacija sanitetske službe, organizacija rada i počeci na proizvodnji sopstvenog oružja, proširenje propagandne djelatnosti štaba odreda i niz drugih poslova. Vrlo često se u štabu radilo do zore.

Od prvog dana ustanka obraćale su se štabu odreda u Drvaru mnoge naše komande sa udaljenih područja. Mi još i nijesmo počeli sa proizvodnjom poznatih drvarskih cementnih i željeznih bombi, a ljudi su dolazili da ih traže. Neki odredi koji

su imali malo komunista najviše su tražili da im pošaljemo dobre komandire.

U tom zahuktalom poslu mislim da nijesmo koliko je bilo potrebno obraćali pažnju našim četama u cilju njihovog daljeg organizacijskog i političkog učvršćenja i jačanja. Imali smo, na primejr, i u nekim drvarskim četama i vodovima pojedine komandire koji su dosta brzo ispoljili šovinistička gledanja, češće se sukobljavali sa političkim komesarima i, inače, ispoljavali dosta samovolje. Trebalo je da budemo prema tim ljudima oštriji, smjenjivati ih sa dužnosti, a mjesto njih postaviti politički svjesnije ljude. Treba reći da je zbog njih politički rad u pojedinim četama bio dosta slab. Svi takvi ljudi kasnije su otišli u četnike.

Drugi je naš ozbiljan propust bio što smo odmah u početku prihvatili smjenu boraca u četama. Naime, svakih osam dana dolazila je u odred nova smjena, a stara odlazila kućama da se preobuče, opere i da nešto uradi kod kuće. Mislim da smo mogli sa malo više objašnjavanja i političkog rada ukinuti ove smjene jer su se uglavnom smjenjivali stariji i oženjeni ljudi, dok su u četama stalno ostajali politički svjesni i mlađi borci. Oni su bili ponosni na svoj vojnički poziv i nijesu htjeli da se odvoje od svoga oružja. Ti mladi ljudi brzo su shvatali i primali partijske direktive i upute štaba odreda da se u našim jedinicama učvrsti disciplina, a politički i vojni rad podigne na viši stepen.

Poslije oslobođenja Drvara i Oštrelja sve tri naše drvarske čete bile su orijentisane prema Bosanskom Petrovcu, a samo dio snaga bio je u rejonu Srnetice, koja je takođe bila oslobođena. Prekajski vod bio je orijentisan ka Mliništu.

Bosanski Petrovac napadali smo, zajedno sa Petrovčanima, dva puta ali ga nijesmo zauzeli. Oba puta naši borci silazili su do samog grada, borba je bila dosta oštra, ali u grad nijesu ušli. Garnizon je bio jači nego onaj u Drvaru. Poslije prvog našeg napada neprijatelj se malo pribrao i konsolidovao, jer i među našim četama — i kod Petrovčana i Drvarčana — nije bilo dovoljno saradnje i koordinacije. Sjećam se kako nam je došao u štab odreda, odmah poslije drugog napada na Bosanski Petrovac, komandir čete Jole Marić, i još onako kaljav i neobrijan, duboko odhuknuo, razvukao usne u blag osmijeh i rekao: »Eto, došao sam, drugovi, da vas izvijestim da nam napad na Petrovac nije uspio«. On nam je pričao kako je napad tekao i ko se od boraca istakao u borbi.

Bosanski Petrovac leži u polju, ima oko njega pomalo i blago brežuljkastog zemljišta, ali se sve ono može dobro kontrolisati i »prekriti« mitraljeskom i puščanom vatrom. To je

zemljište, kako bih rekao, davalo više pogodnosti braniocu nego napadaču.

Petrovačke čete imale su, međutim, u ovom vremenu više uspjeha u napadu na neprijateljske transporte. Tako su u Vrtočama razbili jednu neprijateljsku kolonu i zaplijenili haubicu 100 mm sa deset sanduka granata, dva mitraljeza »švarcloze«, 10 pušaka, 12 000 metaka i druge vojne opreme. Kasnije je haubica prebačena na Oštrelj i korišćena i na petrovačkom i na grahovskom sektoru.

Poslije drugog napada na grad naše su se čete rasporedile u sela ispod Osječenice i Oštrelja, a čete Petrovačkog odreda bile su orijentisane od Vrtoča i Lipe ka Bihaću. Nešto snaga se nalazilo na položajima sjeverno od Petrovca, a jedna četa bila je na prostoru Bukovače i Bravskog. Bila je i to velika i slobodna teritorija, ali je neprijatelj ostao u njenoj sredini — u Bosanskom Petrovcu, i prilično ju je zbog toga razjedinjavao.

Inače se u štabu Drvarsko-grahovskog partizanskog odreda dosta mislilo o »petrovačkom frontu«, iako se tamo, na terenu Bosanskog Petrovca, nalazio štab odreda istog ranga. Do toga je došlo sticajem izvjesnih okolnosti: dio snaga Drvarsko-grahovskog odreda, upravo tri drvarske čete, držao je položaje prema Bosanskom Petrovcu, sa osnovnim ciljem odbrane Oštrelja, odnosno slobodne teritorije; takođe je štab odreda poslao i jednu svoju četu boraca iz Cvjetnića, Boboljusaka, Martin-Broda i drugih susjednih sela prema Kulen-Vakufu; posebno se štab odreda interesovao za pravac od Bihaća, pa je par dana poslije ustanka poslao na Ripački klanac jedan svoj vod sa eksplozivom da tamo zaruši cestu. I kasnije su tamo išle jedinice našeg odreda na zasjede i na rušenje ceste. To su sve elementi koji su uticali da se štab Drvarsko-grahovskog odreda angažuje na petrovačkom području.

Štab Drvarsko-grahovskog odreda imao je svojih jedinica i na jugu, u Strmici prema Kninu. Tu je bila Grahovska četa. Zadatak joj je bio da ne dozvoli prodor Talijana iz Knina za Bosansko Grahovo. Postojala je i komanda mjesta u Bosanskom Grahovu. Tamo su naši drugovi komunisti Simo Bajić, Branko Vidović, Dušan Krneta, Radinović i drugi imali određene zadatke na jačanju čete i komande mjesta, na daljoj mobilizaciji boraca u odred itd. Međutim, ta naša vojska u Strmici nije ratovala. Talijani su u Kninu mirovali sa vojskom tokom cijelog avgusta mjeseca, ali i aktivno se dogovarali sa velikosrpskim elementima o formiranju četničkih jedinica. Zauzeti poslovima organizovanja života na oslobođenom po-

dručju Bosanskog Grahova, grahovski komunisti nijesu dovoljno radili u četi pa su u njoj sticali sve veći uticaj ljudi koji se nijesu ni pojavili u vrijeme priprema za ustanak i u samom napadu na Bosansko Grahovo. Među njima su se naročito isticali Brane Bogunović i pop Đujić. Iako su naši drugovi iz štaba odreda i Sreskog komiteta odlazili u Bosansko Grahovo, mislim da mi nijesmo obratili dovoljnu pažnju toj situaciji u četi, mada smo kasnije prebacili na ugroženi Oštrelj i jedan dio grahovskih boraca, ali onih iz Resanovaca, Peći i Malešević, dok su borci iz sela oko samog Grahova ostali uglavnom van naše kontrole. To će nam se nešto kasnije osvetiti, jer ovi borci, po naređenju Bogunovića i popa Đujića, neće opaliti nijedan metak na Talijane u vrijeme njihovog napada na oslobođenu teritoriju od pravca Knina.

U štabu odreda posao se sve više razvijao. Radilo se stalno i danju i noću. Vodile su se borbe na čitavom petrovačkom području. Ustaše su tamo već popalile dobar broj sela; naročito su se bile okomile na sela ispod Osječenice i prema Oštrelju. Oko Glamoča, Mliništa, na Bravskom i Livanjskom polju takođe su se vodile borbe. Ličani su se tukli oko Lapca i Kulen-Vakufa. Sa njima smo imali vrlo dobru vezu. Kuriri su stizali u štab, odnosili poštu i sa njima je gotovo redovno išao iz Drvara po neki tovar municije, pušaka, naših ručnih cementnih i željeznih bombi i eksploziva. Njega smo imali dovoljno i slali smo ga ljudima da miniraju pruge i ceste.

Kada se sada sjetim tih prvih ustaničkih dana i našeg rada, žarko žaželim da prelistam i pregledam sve one mnogobrojne izvještaje i odgovore štaba odreda. Na žalost, ti dokumenti nisu sačuvani.

U susjednoj sobi do komande odreda radio je punom parom agitaciono-propagandni biro našeg štaba. On je zapravo imao naziv: Gerilski informacioni biro. Tu sam upoznao organizatora i rukovodioca biroa Nikicu Pavlića. Omalen i mršuljav, tih i gotovo neprimjetan Nikica je radio kao crv. Tek smo oslobodili Drvar, a već je nakon dan-dva izašao prvi broj našeg lista »Gerilac«. Iako je Nikica imao velikog dara za novinarski rad, čudilo me kakvom je brzinom sredio podatke iz mnogih izvještaja i napisao niz drugih članaka za ovaj prvi broj našeg lista. Prvih dana ustanka sa Nikicom je radilo nekoliko naših drugarica i drugova, među njima učiteljice Jela Bićanić i Bosa Živković i Pero Morača.

Agitaciono-propagandni biro odigrao je veliku ulogu u prvim danima oružane borbe u ovim krajevima ,u vrijeme kada još nijesmo bili uspjeli da uspostavimo vezu sa Oblasnim komitetom naše Partije za Bosansku krajinu i nismo mogli da od

njega dobijamo partijske materijale. Osim rada na izdavanju lista »Gerilac« Biro je pisao i umnožavao letke koje je trebalo ubaciti među domobransku vojsku i drugi političko-propagandni materijal.

List »Gerilac« je bio značajno glasilo narodnooslobodilačke borbe na području Drvara, Glamoča, Bosanskog Petrovca, Bosanskog Grahova, a dostizao je i u Liku i druge susjedne krajeve. On je imao zadatak da objašnjava liniju naše Partije. U njemu su objavljivani proglasi Partije u kojima je narod informisan o situaciji u zemlji i pozivan u borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu ustaša i četnika. Naročito je isticao potrebu jačanja bratstva i jedinstva svih naroda Jugoslavije kao uslov za uspješnu borbu. Oštro je osuđivao i žigosao nasilja nad nedužnim muslimanskim življem, kojima su bili skloni nesvjesni pojedinci sveteći se na taj način za nedjela ustaša. Postupak sa muslimanskim i hrvatskim življem u Kulen-Vakufu, gdje su se velikosrpski četnički elementi iz nekih ličkih i naših jedinica koje su tamo operisale, poslužili istim metodama kao ustaše, najoštrije je osuđen. »Gerilac« je mobilisao poštene građane i borce protiv ovakvih postupaka i objašnjavao kuda vodi ovakav put i da koristi samo neprijatelju. On je takođe raskrinkavao velikosrpsku politiku četnika i njihovo otvoreno šurovanje sa talijanskim okupatorom, pod izgovorom zaštite srpskog življa. Objašnjavao je politiku talijanskih i njemačkih okupatora, a posebno njihova nastojanja da što više razjedine naše narode. Zatim je ukazivao na značaj dobro organizovane pozadine, a naročito je posvetio pažnju stvaranju narodnooslobodilačke vlasti na oslobođenoj teritoriji i njenoj ulozi i zadacima. On je donosio vijesti sa naših frontova, vijesti o stvaranju partizanskih odreda u ostalim krajevima naše zemlje i o njihovim borbama kao i vijesti sa istočnog fronta.

Jednog dana početkom avgusta, kada smo Ljubo Babić i ja radili u štabu na nekim izvještajima, uđe u sobu visok i okošt čovjek u ličkoj narodnoj nošnji. Ljepota je pogledati ga. Svojom pojavom ispunio je našu malu sobu. Pozdravi se sa nama i odmah reče ko je i da je član Centralnog komiteta KPJ. Bio je to Marko Orešković Krntija. I dok sam se ja snašao od prvog tog susreta sa Markom, Ljubo je već bio naredio kuriru da ga sprovede u zatvor. Njemu je, naime, bilo sumnjivo kako je Marko izrekao tako brzo svoju partijsku funkciju. Jasno, nije ga poznavao, a kod nas je došao potpuno sam i sa ustaškom legitimacijom, te mu reče da ćemo provjeriti njegov identitet. Meni opet čudno: Marko se ne ljuti, samo veli da je odležao dosta u buržoaskim zatvorima, pa nije loše da vidi

i kakav je naš; ali ipak, nema mnogo vremena da sjedi u zatvoru i kaže da brzo provjerimo njegov identitet. U Drvaru je tada bio dr Moni Levi, organizator našeg vojnog i civilnog sanireta, stari komunista i bivši robijaš, koji je sa Markom Oreškovićem ležao u zatvoru u Zagrebu, te ga je on odmah poznao i tako se ovaj mali nesporazum brzo likvidirao.

Marko Orešković Krntija često je dolazio u Drvar, sve do njegove tragične pogibije od četničkih izdajica u selu Očijevu, 20. oktobra 1941. godine. Njegovo iskustvo starog prekaljenog komuniste i borca ogromno je koristilo Sreskom komitetu i štabu odreda. A Marko nije bio škrt u davanju savjeta i pomoći. Pri kratkim susretima sa njim uvijek me impresionirala vedrina njegovog duha, brzo stvaranje kontakta sa ljudima, strpljivost u razgovorima i brzo uočavanje bitnih problema i zadataka. Na mene je ostavila snažan utisak i urezala mi se u svijest vjera Marka Oreškovića u snagu naše Partije i naroda, vjera u čovjeka i njegovo otvoreno i ljudsko prilaženje ljudima. Sjećam se jednog momenta koji će mi ostati u svijesti za cio život. Bio sam komandant 1. partizanskog bataljona »Sloboda« koji je operisao na petrovačkom području. U drugoj polovini avgusta pojačane snage takozvane Nezavisne Države Hrvatske iz garnizona u Bosanskom Petrovcu napadale su na naše jedinice na širokom frontu od Osječenice do blizu Srnetice, s ciljem da zauzmu Oštrelj. Neprijatelj je imao veliku premoć u ljudstvu i naoružanju i u toku dana uspio je da se na pojedinim pravcima duboko probije u šumu. Četa koja je branila pravac prema Oštrelju, bila se povukla gotovo do samog ovog mjesta. Neprijatelj je žestoko tukao artiljerijom Oštrelj.

Mi u štabu bataljona bili smo zabrinuti jer je prijetila neposredna opasnost da izgubimo Oštrelj, čime bi i odbrana Drvara bila više gotovo nemoguća. U toj napregnutoj situaciji zazvonio je telefon. Iz štaba u Drvaru javio se Marko Orešković. Ja nisam znao da se on tamo nalazi. Dobro se sjećam njegovih prvih riječi: »Kod vas je gore izgleda kao u paklu. Čujemo ovdje jaku artiljerijsku paljbu, mora da vas žestoko napadaju. I nas ovdje u Drvaru podilaze žmarci kad samo slušamo to veliko bombardovanje, a kako je tek vama na frontu«. Kažem Marku da su nas napali jakim snagama na čitavoj širini fronta prema Oštrelju, da je neprijatelj prodro u šumu i da njegova artiljerija tuče Oštrelj, ali dosta neprecizno. Marko će na to: »Znam ja da su Krajišnici veliki junaci i da će se i danas muški ponijeti«. Još mi je govorio u tom smislu, pomenuo i neke krajiške junake iz ranijih ustanaka protiv Turaka.

Marko nije htio da mu ja podnesem izvještaj o situaciji na frontu. On je svojim razgovorom želio da preko mene iz-

razi svoje priznanje borcima i da snagom svoje riječi, pune optimizma i vjere u našu pravednu borbu, i mene osokoli i moralno ojača.

Marko je svojim revolucionarnim znanjem i iskustvom mnogo pomogao Sreskom komitetu i štabu odreda u Drvaru u radu na jačanju narodne vlasti, u daljem učvršćenju i jačanju vojnih jedinica, isticao veliki značaj intenzivnog političkog rada u jedinicama, potrebu stalnog objašnjavanja karaktera naše narodnooslobodilačke borbe, a posebno je ukazivao na opasnost od četničkog razbijačkog rada, špijunaže i izdaje koja se već počela javljati u nekim našim jedinicama, naročito u onima koje su se nalazile prema Talijanima i na opasnost od sprege četnika i talijanske okupatorske vojske.

U Drvaru su još prvih dana avgusta bili formirani prvi organi narodne vlasti. Tako je formirano Vojno revolucionarno vijeće u koje su ušli predstavnici Sreskog komiteta Partije, narodne vlasti i politički komesari četa, a koje je imalo zadatak da se bavi pitanjima oružane borbe i rada na oslobođenom području. U Drvaru je formirano nekoliko odbora i komesarijata: Odbor za komunalnu politiku, Odbor za industriju, koji se pored brige o materijalnom obezbjeđenju radnika u samom gradu, starao o proizvodnji ručnih bombi i opravkama lakog naoružanja; Komesarijat za ishranu imao je zadatak da formira i održava javne kuhinje za gradsko stanovništvo koje nije imalo svojih izvora za ishranu i za deportirane porodice iz Slovenije i Like. Osim toga ovaj komesarijat je trebalo da popiše zalihe životnih namirnica u javnim trgovinama i skladištima tvornice celuloze, pilane i željeznice koje su zatečene u Drvaru i Oštrelju, a koje nijesu bile male; takođe je imao zadatak da spriječi špekulaciju i šverc životnim namirnicama; formiran je bio Komesarijat za javnu sigurnost — za obezbjeđenje javnog reda i mira. U selima na cjelokupnoj oslobođenoj teritoriji formirala su se seoska vijeća — pioniri budućih narodnooslobodilačkih odbora.

Naši organi u Drvaru imali su pune ruke posla. Donesena je odluka o proizvodnji našeg oružja, a u prvom redu o proizvodnji ručnih bombi i nagaznih mina i o opravkama lakog pješadijskog naoružanja. Drvar je imao dosta vrlo dobrih visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika — tokara, bravara, livaca i kovača, koji su se prihvatili ovoga posla sa velikim entuzijazmom. Radili su u Glavnoj željezničkoj radionici preduzeća »Šipad« i u njenoj livnici. Ubrzo su bile proizvedene prve ručne bombe sa cementnim tijelom i tijelom od sirovog željeza; ove posljednje imale su formu kragujevačke ručne bombe i u borbi se pokazale veoma dobre. Cementne bombe

pravljene su kasnije i na Oštrelju. Ubrzo su izašle iz proizvodnje i naše prve magazne mine, na kojima je radio Bogdan Pećanac sa grupom radnika. I one su se efikasno koristile na željezničkim prugama i putevima. Istovremeno je Bogdan radio i na prototipu našeg minobacača i na izradi mina. Izvršene probe pokazale su dobre rezultate — domet mine iznosio je oko 500 metara. Naš minobacač bio je upotrebljen na Pločama na prevoju između Kamenice i Resanovaca protiv talijanske okupatorske vojske. Kod izrade mina bilo je teškoća, jer su drugovi morali izrađivati umjetni barut. Jednom prilikom desila se i eksplozija ovog baruta, od koje je izgubio vid Dragan Runić.

I opravka lakog naoružanja išla je vrlo uspješno. Na oružju su otklanjani sitni kvarovi, a izrađivani su i neki dijelovi za puške i mitraljeze.

Ovom našom vojnom industrijom uspješno su rukovodili i lično učestvovali u proizvodnji inž. Ljubičić Meho i Miloš Bauk. Ljubičić je stigao u Drvar sredinom avgusta, sa grupom od deset dalmatinskih boraca — komunista.

Prodor talijanske fašističke vojske iz Bosanskog Grahova u Drvar onemogućio je dalji uspješni razvoj proizvodnje i opravke naoružanja.

Drugi važan zadatak bio je sklanjanje raznovrsnog materijala koji je nađen u magacinima tvornice celuloze, pilane i kod željeznice. U tim magacinima u Drvaru i na Oštrelju bile su veće količine raznih metala — mesinga, cinka, bakra, čelika, željeza, raznih vrsta limova i drugog; zatim raznih vrsta ulja, ručnih mašina za bušenje i mnogobrojnog sitnog alata i drugog materijala. U magacinima su takođe zatečene veće količine brašna, suve slanine, masti, soli i dr. Dio ovih proizvoda trošen je za ishranu zaposlenih i neobezbijeđenih drugova radnika i deportiraca i za snabdijevanje vojske na položajima. Nađene su takođe izvjesne količine sanitetskog materijala.

Evakuacija ovih materijala počela je krajem avgusta u izgrađene magacine u Misijama, u prilično vrletnoj šumi južno od Drvara. Odluka da se ubrza sklanjanje donesena je kada su Talijani krenuli početkom septembra u ofanzivu na našu slobodnu teritoriju. Tada smo i mi u Oštrelju počeli evakuaciju namirnica i drugog materijala u Osječenicu, u blizini Bastaškog dola. Poslom na evakuaciji industrijske robe i mašina rukovodio je komesar za industriju Nikola Kotle; evakuacijom prehrambenih artikala bili su zaduženi Bogdan Runić i Ilija Miljević, a evakuacijom sanitetskog materijala dr Moni Levi. U daljem toku rada na ovom poslu evakuisani su bili laki strojevi iz željezničke radionice i veliko remenje iz tvornice ce-

luloze. Bila je donesena odluka da se u slučaju pada Drvara formira tehnička radionica u šumi koja bi nastavila proizvodnju naoružanja.

Već sam govorio o tome kako je štab odreda u Drvaru sve više proširivao svoje veze i kontakte sa mnogobrojnim odredima na velikom području. Pored toga i čete našeg odreda jačale su i rasle u borbama oko Bosanskog Petrovca, Bravskog, Mliništa, Kulen-Vakufa i prema Bihaću. Štab odreda je sa velikim naporima rukovodio svojim jedinicama jer je bio pretrpan vezama sa mnogobrojnim susjednim komandama, a bavio se nizom drugih poslova u pozadini. Sa takvim stanjem bio je upoznat i Marko Orešković. U razgovorima sa drugovima iz štaba odreda i Sreskog komiteta, Marko je donio odluku da se dotadašnji odredi pretvore u bataljone, i da se od nekoliko susjednih bataljona formira brigada. U sastav brigade ušlo je osam bataljona sa područja istočne Like (područje Zrmanje — Srb — Lapac), Drvara i Bosanskog Grahova, Kninske krajine, Livanjskog polja, Glamoča, Bosanskog Petrovca i Kulen-Vakufa. Brigada je formirana 19. avgusta 1941. godine. Štab brigade bio je u Drvaru. Za komandanta brigade bio je postavljen Ljubo Babić, a početkom septembra stigao je u štab i njen politički komesar Veljo Stojnić. Od naoružanja brigada je krajem avgusta imala oko 4 000 pušaka, oko 200 puškomitraljeza i teških mitraljeza, sa zadovoljavajućom količinom municije i ručnih bombi (naročito domaćih) i sa haubicom 100 mm.

Ja sam bio postavljen za komandanta 1. bataljona »Sloboda«. Određeno je bilo sjedište štaba bataljona u Oštrelju, i tamo sam otišao 19. avgusta. U Oštrelju se već nalazio Nikola Kotle, koji je bio određen za političkog komesara bataljona. Nekoliko dana kasnije za zamjenika komandanta bio je postavljen Zdravko Čelar, za operativnog oficira Slavko Rodić, a za zamjenika političkog komesara Milan Trninić. 1. septembra bio je povučen na rad u Drvar Nikola Kotle, a za političkog komesara postavljen je Ilija Došen.

U sastav bataljona ušli su svi dotadašnji odredi (čete) sa teritorije sreza Bosanski Petrovac, čime je ukinut dotadašnji štab odreda za ovaj srez, i sve drvarske čete. Reorganizacijom ovih jedinica bilo je formirano pet četa ovog bataljona, no mi smo i poslije ove reorganizacije zadržali stari naziv »odred« — umjesto da smo ih zvali četama, jer su to u stvari i bile čete — svaka je imala po tri voda, a vodovi su imali odjeljenja.

Nekoliko dana smo radili na sređivanju bataljona, a onda je došlo do jakih napada neprijatelja iz garnizona Bosanski Petrovac. Jačina našeg bataljona bila je 28. avgusta oko 700 boraca, a od naoružanja smo imali 408 pušaka, 7 teških mi-

traljeza, 19 puškomitraljeza, oko 35 000 metaka i haubicu 100 mm sa oko 100 granata, sa 19 ljudi i 7 konja.

Na petrovačkom području naše su jedinice vodile borbe različitog intenziteta tokom čitave polovine avgusta. Meni je ta situacija bila dosta dobro poznata iz izvještaja komandi i iz ranijih obilazaka oštreljskog »fronta«.

U vrijeme formiranja 1. bataljona «Sloboda« naše tri čete držale su položaje za odbranu prilaza ka Oštrelju. Ti položaji su se često mijenjali, što je zavisilo od jačine neprijateljskih snaga koje su bile angažovane protiv ovih četa i njihovih i naših uspjeha tokom pojedinih borbi. Tako su naše čete držale položaje na brežuljcima Petrovačkog polja i oko sela koja su ležala ispod padina velike osječeničke i oštreljske šume, ili pak na ivici same ove šume. Na ovome odsjeku vodile su se frontalne borbe sa ciljem da se neprijatelju spriječi prodor u Oštrelj, odnosno na slobodnu teritoriju Drvara. Gromadni lanac planina Osječenice i Klekovače, sa jedinim, ali topografski jakim prevojem između njih — na Oštrelju, koji dijeli Petrovačko polje od drvarske kotline, bio je jak prirodni naslon ovim našim četama. Druge naše dvije čete nisu držale položaje, nego su dejstvovale iz zasjeda na neprijateljske komunikacije Bravsko — Bosanski Petrovac i Bosanski Petrovac — Vrtoče — Krnjeuša. Naše zasjede na cestama uvijek su imale bolje uspjehe u borbi nego ove čete na oštreljskom »frontu«, jer su one birale ciljeve i iznenadno napadale neprijatelja; inicijativa je uvijek bila u njihovim rukama. Kada je god situacija prema Oštrelju bila mirnija, mi smo skidali dio snaga sa ovoga sektora i slali ih na »busiju«, kako smo u to vrijeme zvali zasjede na putevima. I sada se dobro sjećam naših uspjelih zasjeda na Bravskom Vagancu i Zdenom Dolu, kod Vrtoča i Lipe i na Ripačkom klancu. Uvijek je tu bilo spaljenih kamiona i neprijateljskih gubitaka u ljudstvu i naoružanju. Kada su neprijatelju stigla u Bosanski Petrovac znatna pojačanja, on je postavio dosta jaka obezbjeđenja komunikacije Bihać — Bravsko u Vrtočama i Bravskom i sa njima često intervenisao i protiv naših zasjeda. Naše zasjede su bile vrlo aktivne tokom čitavog avgusta i septembra — sve do prodora Talijana u Drvar, Oštrelj i Petrovac.

Štab bataljona imao je veoma dobre podatke o neprijatelju, jer se sa okolnih visova lako osmatrao Bosanski Petrovac i komunikacije od Bravska i Vrtoča. Osim toga naše zasjede i druge čete bile su manje-više stalno sa njim u borbenom kontaktu. Da bismo imali i zbirne dnevne podatke o neprijateljskim pokretima na putevima i kroz Petrovačko polje ka Oštrelju, čim sam došao u štab bataljona postavio sam osma-

tračnicu na Oštreljski vrh, čija je visina (1 389 m) obezbjeđivala odličnu preglednost gotovo čitavog Petrovačkog polja i pomenutih komunikacija. Komandir te naše bataljonske osmatračnice bio je Jovo Medić, bistar i otresit borac. On je pedantno bilježio tokom čitavog dana sve uočene pokrete, a uveče podnosio izvještaj preko telefona. I tako svakog dana. Kad sam god bio u štabu, Jovo mi je podnosio ovaj izvještaj. Poslije toga otpjevao bi mi neku pjesmu. Bilo mi je to simpatično i rado sam ga slušao. Naši osmatrači stalno su noćivali pod šatorima na Oštreljskom vrhu, a ja sam Jovu morao ustupiti moj dogled sa kojim se stalno služio na ovoj svojoj odgovornoj dužnosti.

Neprijateljske snage u Bosanskom Petrovcu bile su već tada dosta jake. Na dan 14. avgusta vojni garnizon u ovom gradu imao je: jedan bataljon 1. pješ. puka, jedan bataljon (bez mitraljeske čete) 11. pješ. puka, jednu četu teških mitraljeza i jednu i po bateriju iz 3. i 7. artiljerijskog diviziona. U Vrtoču se nalazila jedna četa Zagrebačkog pješadijskog puka, a 19. avgusta ušla je u Krnjeušu jedna četa istog puka. U Bravskom se nalazila posada jačine čete i žandarmerijska stanica.

No, već u ovom vremenu počele su da stižu u Bosanski Petrovac nove neprijateljske snage. Procijenili smo da će neprijatelj izvršiti napad na naše položaje prema Oštrelju, te je štab bataljona naredio našim četama koje su držale ove položaje da prate kretanje neprijatelja i da ga, kada napadne, dočekaju bliskom vatrom. U slučaju jakog neprijateljevog pritiska i njegovog prodora na pojedinim pravcima kroz šumu ka Oštrelju, naredili smo da naše čete dejstvuju na neprijateljeve bokove i u leđa i da ga prisile na povlačenje. »Neprijatelj ne smije proći u Oštrelj« — napisali smo komandama ovih četa. Drugim našim četama naredili smo da stalno napadaju neprijateljeve kolone i transporte na komunikacijama i njegove logore po selima.

Tako smo 21. avgusta naredili našoj 4. četi:

...vaš odred operiše u tim mjestima napadajući na neprijateljske odrede u svako doba dana i noći, da ih s tom borbom demorališete i prisilite da napuste sela. Isto tako je važno i najvažnije da zaposjedate puteve na najzgodnijim mjestima, da vašim busijama uništavate neprijateljske kamione i druga neprijateljska sredstva. To će biti najteži udar za neprijatelja i time se slabi neprijateljska snaga u samom Petrovcu.

Vaš odred i vaše busije moraju da operišu na raznim mjestima, da vas neprijatelj ne bi mogao nikad iznenaditi, a u isto vrijeme time stvarate predstavu kod neprijatelja da gerilskih odreda ima u svakom šumarku i u svakom mjestu...[1]

[1] Zbornik dokumenata i podataka o NOR, tom IV, knjiga 1, dokument broj 27, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1951.

Odredu u Bravskom Vagancu pisali smo 23. avgusta:

...vaš odred treba da operiše na putu Petrovac — Bravsko, da sprečava prolaz kamiona i da ih uništava. Vaše busije treba da budu pokretljive, da napadaju neprijatelja odakle se on uopšte ne bi nadao...

Vaš odred treba da radi i operiše bez nekih naredbi štaba bataljona, jer vi poznajete dobro teren, pa, prema tome, znate gdje je najbolji položaj za napad na neprijatelja, ali podvlačimo da po svaku cijenu morate ometati neprijateljski transport. Time ćemo ga demoralisati i u samom Petrovcu...[2]

Slične naredbe o napadima na neprijatelja iz zasjeda poslali smo našoj 5. četi, kod koje se nalazio Zdravko Čelar, zamjenik komandanta bataljona, i vodu iz Prekaje koji je tada bio pod našom komandom.

Neprijatelj je krenuo u napad prema Oštrelju 24. avgusta izjutra. Žestoke borbe vodili smo 24. i 25. avgusta protiv nadmoćnijih neprijateljskih snaga koje su pokušale da se jakim klinovima probiju direktno na Oštrelj i obuhvatajući ga sa istočne i zapadne strane. Neprijatelj je uspio da se probije prilično duboko u šumu, njegova centralna kolona nalazila se na svega 2 km od Oštrelja, ali Oštrelj nije zauzeo. Naši borci bolje su se snalazili u borbi u velikoj šumi, a komande četa, izvršavajući naređenje štaba bataljona, vještim manevrom nanosile su neprijatelju iznenadne udarce i osjetne gubitke. U ovim borbama učestvovalo je preko 30 boraca iz Grahova. Predveče 25. avgusta osjetno se smanjila žestina neprijateljevog napada, koji se nešto kasnije, koristeći noć, počeo da povlači u Petrovačko polje.

Neprijateljski gubici u ovim borbama bili su veliki. Broj mrtvih i ranjenih nije se mogao ustanoviti zbog nepreglednosti terena u velikoj šumi; zarobljeno je oko 15, a predalo se bez borbe 12 neprijateljskih vojnika; zaplijenjeno je 6 teških mitraljeza, 6 puškomitraljeza, nekoliko desetina pušaka, 15 konja i 15 poljskih kazana, preko 12 000 metaka i drugog materijala.

Mi smo cijenili da je naše tri čete napalo oko 2 000 neprijateljskih vojnika, tj. tri pješadijska bataljona i 1—2 artiljerijske baterije. Međutim, prema zapovijesti Glavnog stožera Nezavisne Države Hrvatske neprijatelj je u ovoj operaciji raspolagao sa najmanje četiri bataljona domobrana, jednim ustaškim bataljonom i sa nekoliko baterija topova. Ovom operacijom je rukovodio ustaški general Rumler, koji je imao zadatak da zauzme Drvar i cijelu drvarsku kotlinu.

Operacija je bila povezana sa napadom neprijateljskih snaga na slobodne krajeve istočne Like, kojima je rukovodio

[2] Zbornik IV/1, 83

ustaški general Lukić, i sa napadom drugih neprijateljskih snaga od Livna, Glamoča i Mrkonjić-Grada prema slobodnoj teritoriji.

Ova ustaško-domobranska ofanziva brzo je doživjela krah na svim planiranim pravcima. Ustaškom režimu nije preostalo ništa drugo nego da pozove u pomoć svoje zaštitnike — talijansku okupatorsku vojsku. Talijani su ispunili želju svome štićeniku i početkom septembra otpočeli ofanzivu u pravcu Srba i Drvara.

Čim smo ustanovili odlazak nekih neprijateljskih jedinica sa područja Bosanskog Petrovca, poslije neuspjelog napada na Oštrelj, štab bataljona je poslao dio snaga sa oštreljskog odsjeka na zasjede i na željezničku prugu prema Mliništima i Sanici. Nastojali smo da što više ugrožavamo neprijateljske komunikacije i transporte i napadima na manje i izolovane neprijateljske posade u Bravskom, Vrtoču i Krnjeuši stalno dokazivali komandama četa i manjim odredima prednosti partizanskog načina borbe u poređenju sa frontalnim borbama na oštreljskom sektoru. Ove naše akcije dale su dosta dobre rezultate, mada su neki naši napadi izvođeni bez dovoljno pripreme, a neki su bili čisto demonstrativni, te se samo uzalud trošila municija. Od 28 akcija koliko su ih izvele jedinice 1. bataljona »Sloboda« u vremenu od 23. avgusta do 10. oktobra, najuspjelije su bile: zasjeda na cesti Bosanski Petrovac — Bravsko, izvedena 27. avgusta i napad na posadu u Vrtoču u zoru 1. septembra. U ove dvije borbe neprijatelj je, prema njegovim podacima, imao 150 zarobljenih, među kojima 7 oficira, 12 mrtvih i 33 ranjena; izgubio je 2 teška mitraljeza i 6 puškomitraljeza, oko 100 pušaka i 6 kamiona. U tom vremenu Jelašinovički odred pod komandom Dragije Milašinovića izvršio je nekoliko napada na neprijateljske vozove i kidao željezničku prugu između Bravska i Sanice.

Početkom septembra došli su u obilazak našeg bataljona Danko Mitrov, komandant i Branko Babić, politički komesar partizanskih odreda za Bosansku krajinu. Oni su nas pitali o životu boraca i o vojno-političkom radu u četama, interesovali se o životu naroda u popaljenim petrovačkim selima. Takođe su obišli dio naših položaja prema Oštrelju i ispitivali mogućnosti zauzimanja Bosanskog Petrovca. Poslije obilaska vratili su se u Drvar.

U Drvaru je 31. avgusta održano savjetovanje vojnih delegata sa šireg područja Like, jugozapadnog dijela Bosanske krajine i nekih područja Dalmacije. Prisustvovalo je preko 30 političkih komesara, zamjenika političkih komesara bataljona i četa, komandanata bataljona i komandira četa. Savjetovanje

Petar Lubarda: PORUŠENO ČEKANJE (ulje)

je bilo organizovano na inicijativu Marka Oreškovića, a predsjedavao je komandant brigade Ljubo Babić. Ja sam takođe prisustvovao savjetovanju i govorio u ime boraca i starješina 1. bataljona »Sloboda«. Marko je pozdravio delegate u ime Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. Govorio je o našoj narodnooslobodilačkoj borbi koja se vodi u čitavoj našoj zemlji protiv njemačkih i talijanskih fašističkih okupatora i njihovih slugu ustaša, nedićevaca i četničkih elemenata. Sjećam se da je tada podrobno govorio o perfidnoj politici talijanske okupatorske vojske da preko velikosrpskih četničkih agenata proturaju vijesti na oslobođenoj teritoriji, kako će talijanska vojska zaštiti Srbe u Lici i Bosanskoj krajini od ustaša i njihovog terora. Marko je preko vojnih delegata i svih prisutnih pozvao borce i čitav narod u oslobođenim krajevima da se odupru takvoj izdajničkoj raboti velikosrpskih agenata i slugu okupatora i suprotstave svim snagama i sredstvima talijanskoj okupatorskoj vojsci koja se sprema da napadne na slobodnu teritoriju. Sjećam se da je govorilo mnogo delegata iz Drvara, Like i iz ovog dijela Bosanske krajine. Na kraju je donijeta rezolucija o daljim zadacima na jačanju narodnooslobodilačke borbe, o jačanju i širenju bratstva i jedinstva, o daljem stvaraju i jačanju narodne vlasti.

Za vrijeme ovog savjetovanja održan je veliki narodni zbor, na kome su izabrani Narodnooslobodilačko vijeće i Narodni sud za Drvar i okolinu. I na ovome zboru, kao i na ranijim koji su održavani u Drvaru i po selima, narod je prisustvovao u velikom broju. Na zbor su dolazili i stari ljudi i žene i omaldina. Svi su oni prihvatili poziv naše Partije i štaba i svesrdno pomagali našu narodnooslobodilačku borbu. Prikupljali su hranu za vojsku, radili na izgradnji magacina i u raznim službama u gradu; žene Drvara su organizovale skupljanje i šivenje odjeće, plele su za vojsku čarape i džempere, radile u kuhinjama za ishranu radnika i deportiraca, u bolnici itd. Ljudi su se rado odazivali pozivu odbora i komandi za razne poslove i zadatke u našoj pozadini. Narod je svakim danom postajao politički svesniji jer je dobro shvatio mračne planove okupatora da preko ustaša i srpskih šovinista izazove bratoubilačku borbu između Srba, Hrvata i muslimana. Kod ogromne većine naroda Drvara, Bosanskog Petrovca, Bosanskog Grahova i drugih krajeva sve je više raslo saznanje o potrebi borbe protiv takve politike okupatora i njihovih slugu kao i o potrebi zajedničke borbe svih naših ljudi bez obzira na razlike u vjeri.

Talijani koji su u septembru izvršili napad na slobodnu teritoriju Bosanskog Grahova, Drvara i ostalih područja uspje-

li su da prodru u oslobođene krajeve zahvaljujući ogromnoj svojoj premoći u ljudstvu i tehnici i izdaji četničkih plaćenika na grahovsko-dinarskom sektoru što im je omogućilo da bez borbe zauzmu važan prevoj Derala i uđu u Bosansko Grahovo. Naši partizanski odredi iz Resanovaca, Peći i Maleševaca sa dijelom boraca iz Tiškovca i Trubara 15. septembra su organizovano dočekali Talijane kod Resanovaca i zaustavili njihovo nadiranje. Iz 1. bataljona »Sloboda« istovremeno je počelo prebacivanje jedinica sa petrovačkog područja na front prema Talijanima. Prebačena je tamo i naša haubica sa Oštrelja.

Od 15. do 25. septembra naše su se jedinice junački borile na položajima od Resanovaca do Ploča pod komandom Vlada Ćetkovića, španskog borca koji je pokazao veliki heroizam u borbi protiv »crnih košulja«.

Talijani su na frontu prema Drvaru raspolagali sa nekoliko hiljada vojnika, sa desetinama tenkova i topova i stalno bili podržavani avijacijom. Za vrijeme od deset dana, koliko je trajao otpor partizana na položajima između Resanovaca i Kamenice, Talijani su zauzeli prostor po dubini od svega 10 kilometara.

Talijani su vjerovali da će svojom propagandom »zaštitnika srpskog naroda od ustaša« i pomoću svojih plaćenika četnika Brane Bogunovića, popa Đujića, Ilije Desnice, Mane Rokvića i još nekih drugih ugušiti narodnooslobodilačku borbu u Drvaru, Bosanskom Petrovcu, Bosanskom Grahovu i drugim mjestima. Ali su se ljuto prevarili. Oni su, istina, uspjeli da zaustave narastanje oružane borbe u tim krajevima za kratko vrijeme. Ali, talijanski fašisti i njihovi malobrojni plaćenici-četnici nisu mogli da unište stečeno povjerenje naroda u Komunističku partiju Jugoslavije, u svoje najbolje sinove i kćeri, koji su u žestokim borbama primorali talijansku okupatorsku vojsku da u proljeće 1942. godine napusti Bosanski Petrovac i Drvar i čitavu teritoriju ovih srezova.

Milutin MORAČA

ODBORI RADNIČKOG JEDINSTVA

Cjelokupna štampa i radio objavili su 30. i 31. decembra 1940. godine odluku vlade Cvetković — Maček o zabrani Ursovih sindikata. Još jednom je vlada pokušala da onemogući opravdanu borbu radničke klase protiv sve težeg položaja u koji ju je dovela vladajuća buržoazija, njen sistem i izrabljivači uopće. Osim toga vlada je tada pripremala svoje pristupanje Trojnom paktu, a poznajući borbeno jedinstvo radničke klase bila je načisto da će upravo u njoj i njenim klasnim organizacijama naići na najsnažniji otpor. No, nade vlade Cvetković — Maček potpuno su se izjalovile. Radnička klasa nastavila je s još žešćom borbom za slobodu i demokratiju, za bolje uslove rada, a protiv mizernih nadnica i izrabljivanja. Vlada je »zaboravila« da, iako u ilegalnosti, postoji i aktivno djeluje revolucionarna Komunistička partija, koja predvodi radničku klasu u njenoj opravdanoj borbi, bez obzira na to da da li to njeni zakoni i vlast priznaju ili ne.

Neposredno iza zabrane Ursovih sindikata CK KPJ je odlučio da sve djelatnosti i akcije, koje je vodio klasni sindikalni pokret, pređu na Partiju i njene organizacije. U januaru 1941. donio je odluku da se pri partijskim rukovodstvima u svim industrijski razvijenim centrima formiraju *sindikalne komisije*, kao pomoćni organi partijskih rukovodstava u organizovanju akcija i stvaranju borbenog jedinstva radničke klase po poduzećima, gradovima, mjestima i naseljima.

Formirana je Sindikalna komisija i pri CK KPJ u sastavu: Josip Kraš, Sreten Žujović, Ivan Božičević, Drago Marušić i ja. Komisija je imala zadatak da se u čitavoj Jugoslaviji povezuje sa partijskim organizacijama po gradovim, poduze-

ćima i mjestima, da djeluje na formiranju *odbora radničkog jedinstva* po svim poduzećima i radionama, da pomaže pri organizovanju konkretnih akcija u borbi protiv izrabljivanja i zločinačke politike režima Cvetković — Maček. Formiranje odbora radničkog jedinstva bio je tada jedan od najvažnijih zadataka komisija. U Komisiji CK KPJ izvršena je podjela zadataka. Josip Kraš je bio zadužen, pored ostalog, za Bosnu i Hercegovinu, Sreten Žujović za Srbiju i Makedoniju, Drago Marušić za Sloveniju, Ivan Božičević za Slavoniju, Dalmaciju, Hrvatsko primorje, Gorski kotar i Vojvodinu, a ja za grad Zagreb i okolicu.

Poznato je da su u cijeloj Jugoslaviji radnici i namještenici, naročito od 1938. pa kroz 1939. i 1940. godinu, vodili čitav niz ekonomskih i političkih štrajkova, održavali masovne demonstracije i protestne zborove koje je inicirala i organizirala Partija zajedno s Ursovim klasnim radničkim sindikatima. Štrajkovi i demonstracije poprimili su već u prvoj polovici 1940. tako široki zamah, da se vladajuća klasa zajedno sa svojim režimom i policijom našla u mnogo slučajeva potpuno nemoćna. Pošto je režim Cvetković — Maček računao da će zabranom Ursovih sindikata prestati, ili bar oslabiti ove revolucionarne akcije radničke klase, KPJ se pobrinula da se ove nade reakcionarnih elemenata ne ostvare.

Iako su Ursovi sindikati stavljeni van zakona, radnička klasa pod rukovodstvom Komunističke partije nastavila je sa još žešćom borbom. Kroz čitav januar, februar, mart i april 1941, sve do kapitulacije Jugoslavije, vođeni su i dalje po poduzećima i radionama ekonomski i politički štrajkovi i protestni zborovi, organizirane ulične demonstracije i sl. Mnogim od ovih akcija već su rukovodili novoformirani odbori radničkog jedinstva koji su se, mada je vremenski period od zabrane Ursovih sindikata do aprilskog rata bio veoma kratak, ipak veoma brzo stvarali po mnogobrojnim poduzećima, a pogotovo tamo gdje su Ursove sindikalne organizacije imale jača uporišta. Odbori radničkog jedinstva nisu bili ograničeni brojem članova; u njih su ulazili gotovo svi radnici po odjeljenjima, pogonima i radionama, bez obzira u kojoj su se organizaciji od postojećih režimskih sindikata nalazili.

Sindikalne komisije razvile su svoju aktivnost i pravovremeno izvještavale o situaciji svoje partijsko rukovodstvo, pa je tako i Sindikalna komisija CK KPJ bila stalno s njim u

vezi i izvještavala ga o obimu i karakteru akcija koje se pripremaju po poduzećima, radionama, gradovima i naseljima.

Članovi Komisije CK neprestano su obilazili svoje područje, stvarali odbore i uspostavljali veze, no u ovom periodu i nije bilo moguće da se obiđe cijela Makedonija, Srbija, Bosna ili Hrvatska. Na primjer, Ivan Božičević je za ovo vrijeme obišao Sušak, Delnice, Karlovac, Novi Sad (gdje je imao sastanak sa PK KPJ) i Sremsku Mitrovicu (održao sastanak sa OK), gdje je prenio direktive, no u druga mjesta nije dospio. Slično je bilo i s ostalim članovima Komisije.

Zanimljivo je da su poslije zabrane Ursovih sindikata, akcije radničke klase, naročito u Zagrebu, Beogradu, Splitu, Sušaku, Sarajevu i drugdje, postale brojnije i žešće nego što je to bilo ranije. Sukobi s policijom i žandarmerijom bili su svakodnevni, a upotrebljavana su najbrutalnija sredstva, pa i pucanje u goloruke štrajkaše i demonstrante, da bi se razbilo borbeno jedinstvo radnika. Uprkos tome radničko jedinstvo u borbi za opravdane zahtjeve postajalo je svakim danom sve čvršće. Tako je samo u januaru 1941. u Zagrebu u čitavom nizu poduzeća došlo do štrajkova, u kojima su učestvovali gotovo svi radnici, osim poslodavačkih i policijskih konfidenata. Radnici su jedinstveno istupali pod rukovodstvom svoje Partije, bez obzira na njihovu momentanu organizacionu pripadnost Hrsovim sindikatima.

Svaka borba i akcija zahtijeva i materijalna sredstva, pa je Sindikalna komisija CK KPJ predložila da se uvedu posebni blokovi za ubiranje priloga za izdržavanje štrajkaša, za štampanje letaka i plakata, kao i druge štampe neophodne radničkoj klasi. Amblem na ovim blokovima bio je globus, koji je simbolizirao parolu: »Proleteri svih zemalja — ujedinite se«. Oko ovog amblema vodila se u Komisiji CK zanimljiva polemika između Kraša i Žujovića — da li on ne znači izvjesno sektašenje, koje bi moglo da podijeli radničku klasu, odnosno da pasivizira nedovoljno revolucionarne elemente. Radnici su se odazivali ovom pozivu i nesebično davali priloge za vođenje borbe otkupljujući ove blokove. Negdje su se ovi blokovi masovnije rasparčavali, na što je ranije ubirana sindikalna članarina (na primjer kod obućara i krojača u Zagrebu), no zbog kratkoće vremena nisu mogli da dopru u sve naše krajeve, u sva poduzeća, među sve radnike. U Zagrebu, mnogi članovi Hrsovih sindikata su davali priloge, otkupljujući ove

blokove, iako su morali plaćati članarinu i ovom režimskom sindikatu. No, iako su radnici davali svoje priloge i otkupljivali blokove, događalo se i da ih neki nisu željeli da uzmu, govoreći: »Ako mi ih policija nađe, gotovo je — uhapsit će me«.

U Zagrebu, Beogradu, Splitu, Sarajevu, Sušaku, Varaždinu i drugim industrijskim centrima, kao i u Kragujevcu, Nišu, Valjevu, stvarani su odbori radničkog jedinstva i na teritorijalnom principu, po rejonima. Ovi su odbori, rukovođeni rejonskim komitetima KPJ, organizirali akcije svih radnika na području određenog rejona ili grada. Mi smo znali da to nisu organi nalik na sindikalne organe, ali su oni bili radnički organi sa punom sadržinom djelovanja i akcije, koja je trenutno bila od životne važnosti za radničku klasu. Radnici su ih tako i shvatali i zato su se i svrstavali u odbore radničkog jedinstva, kao aktivne organe revolucionarne borbe radničke klase za svoja prava, za bolje uslove života, protiv režima Cvetković — Maček, protiv fašizma koji se nadvio nad našu zemlju.

Marko BELINIĆ

SISAČKI KRAJ U USTANIČKIM DANIMA

U Sisku je 1941. godine postojala brojna partijska organizacija, koja je u samom gradu i okolnim selima obuhvatala preko 120 članova KP i nekoliko stotina članova SKOJ-a. Tu je bilo i sjedište Okružnog komiteta, koji je obuhvatao Petrinju, Kostajnicu i Sunju sa okolnim selima. I na tom području postojale su brojne partijske organizacije koje su imale oko 80 članova i preko 100 skojevaca.

Sekretar Okružnog komiteta bio je Vlado Janić Capo, radnik u Željezničkoj ložionici, komunista od 1931. godine. Bio je član CK KPJ i CK KPH.

Članovi OK su bili: Jože Janić, Miško Gorički, Simica Dragić, Artur Turkulin, Franjo Smolčić, Joso Tuškanac i ja.

Sisačka partijska organizacija bila je značajna politička snaga. Ona je organizovala nekoliko štrajkova u rafineriji »Šel« (»Shell«), Željezari, Tvornici šešira, među obalskim radnicima i drugdje. Neposredno pred rat organizirala je demonstracije u Sisku i Petrinji, u kojima je učestvovao veliki broj radnika, seljaka i omladine.

Naša organizacija je neposredno prije rata dobila zadatak da organizira štampanje »Historije SKP-b«. Historija je tajno odštampana u Petrinji i prebačena do CK KPH u Zagrebu, koji ju je dalje rasturao. Od 1936. godine u ovoj partijskoj organizaciji nije bilo većih provala, iako je bilo mnogo hapšenja. Do provala nije dolazilo zato što su se uhapšeni izvanredno dobro držali pred policijom.

U našu organizaciju dolazili su često članovi CK KPJ i CK KPH, rukovodili savjetovanjima, prisustvovali okružnim konferencijama Partije ili SKOJ-a. Tako su dolazili: Rade Končar, Aleksandar Ranković, Josip Kraš, Stipe Ugarković, Jože Vlahović i drugi. Članovi partijske organizacije na željeznici su često obavljali kurirsku službu za CK KPH.

Očekivali smo napad Njemačke na Jugoslaviju. Zbog toga je u svim organizacijama bio zauzet stav da treba braniti zemlju i, ako dođe do okupacije, skloniti što više oružja i sačuvati ga. Takve direktive dao je i CK naše Partije i one su bile prihvaćene i sprovedene.

Kad je došlo do napada na Jugoslaviju naša partijska organizacija se povezala sa oficirima žandarmerije i vojske s namjerom da dobijemo oružje iz kasarni. Kad su Nijemci prodrli duboko u Jugoslaviju i mi smo pokušali da organiziramo otpor naoružanih radnika protiv okupatora koji su nastupali. Međutim, oficiri su se kolebali, čekali naređenja pretpostavljenih i nisu nam dali odgovor. U međuvremenu Nijemci su ušli u Zagreb; došlo je do rasula jugoslovenske vojske. Komunisti su tada imali direktivu da prikupe što je moguće više oružja. Iako su preduzimane vrlo oštre mjere protiv onih koji su skrivali oružje, naša partijska organizacija je uspjela da sakupi oko 28 pušaka, jedan puškomitraljez, jedan laki mitraljez. Osim ovoga pojedini članovi Partije imali su po dvije-tri puške i veći broj pištolja koje su čuvali sami. Imali smo, prema tome, približno 40 pušaka i drugog oružja.

Veći dio tog oružja sklonili u potkrovlje crkve u selu Vurotu preko Kupe. Nitko od crkvenjaka nije znao za ovo oružje, jer je sve izvedeno noću u najstrožoj konspiraciji.

U drugoj polovini aprila 1941. u našu partijsku organizaciju je došao Josip Kraš, čiji je boravak propraćen vrlo intenzivnim političkim radom.

Uspostavili smo vezu sa oficirima i vojnicima bivše jugoslavenske vojske, koji su bili u kasarnama, i počeli izvlačiti različitu vojnu opremu i municiju. Poslali smo i Krešu Majera, studenta medicine, u bolnicu i dogovorili se s liječnicima da mu omoguće asistiranje kod različitih operacija, kako bi se osposobio da bude naš liječnik u slučaju ustanka. Prikupljali smo, isto tako, znatne količine sanitetskog materijala.

Partijski rad je bio vrlo intenzivan — leci i proglasi, koje je izdavao CK KPJ, CK KPH ili koje smo sami pisali u Okružnom komitetu neprekidno su rasturani u gradu.

Ujutru, 22. juna 1941. godine, došao je k meni jedan omladinac koji je radio u noćnoj smjeni u rafineriji »Šel«. Saopćio mi je da je noćna smjena slušala radio i da već od četiri sata Nijemci govore kako su napali Sovjetski Savez. Odmah sam otišao do Vlade Janića, sekretara našeg komiteta. Nakon jedan sat došli su svi članovi Okružnog komiteta sa sisačkog terena. Među njima su bili Tuškanac, Franjo Smolčić, Miško Gorički — cio sekretarijat OK. Sjednica je otpočela već oko šest ujutro. Trebalo je odmah obavijestiti sve organizacije da

skrenu pažnju članovima da se čuvaju da ne padnu neprijatelju u ruke. Bilo je, također, zaključeno da se o tom stavu OK obavijeste i područne organizacije u Sunji, Kostajnici i Petrinji. Tako je trebalo da drugovi Smolčić i Tuškanac obavještavaju sela sa jedne i druge strane Save. Odlučeno je da se Janić uputi u Petrinju biciklom, a ja da odem vozom u Sunju, obavijestim drugove o odlukama Komiteta i drugim vozom produžim za Kostajnicu. Gorički je imao zadatak da obavijesti organizacije u gradu.

Uvečer istog dana, 22. juna, na nasipu kraj sela Žabna bio je ugovoren sastanak svih komunista za kojima je policija tragala. Bila je uspostavljena veza i lozinka. Trebalo je da se prebacimo čamcem preko Odre, a zatim bismo sami odredili pravac pokreta i mjesto buduće baze. U isto vrijeme poručili smo partijskim organizacijama iz okolnih sela da jedan dio sačuvanog oružja odmah, iste večeri, prenesu na mjesto sastanka.

Na putu u Sunju i Kostajnicu sastao sam se s Mićom Mihovilovićem, a zatim sa Ninom Marakovićem. Sakupili smo odmah veći broj komunista, prenijeli im stav i zadatke, uspostavili kanale i veze kod nekompromitiranih ljudi preko kojih se dalje odvijala veza s Okružnim komitetom.

Vlado Janić je biciklom otišao u Petrinju, gdje je održao sastanak sa tamošnjom partijskom organizacijom. Već po podne je bio obaviješten da ga policija traži, pa se nije ni vraćao u grad. Preko Kupe se prebacio čamcem i otišao na savski nasip gdje je sačekao noć i ugovoreni sastanak.

Sljedećeg dana rano ujutro policija je otpočela pretres po kućama poznatih komunista. Uspjeli su da pohapse veći broj drugova koji nisu blagovremeno upoznati s direktivom Komiteta. Članovi Mjesnog i Okružnog komiteta su uspjeli da se na vrijeme sklone, radeći svaki na svome zadatku.

Vraćajući se iz Kostajnice na stanici u Capragu ugledao sam grupu omladinaca. Bila je velika gužva u vlaku. Omladinci su imali zadatak da me obavijeste da me policija traži i da je blokirala sve punktove na koje bih mogao da dođem. Postavili su mi zasjedu, jer su od nekoga bili obaviješteni da sam otputovao vlakom. Čekali su me na stanici. O svemu tome nisam imao pojma. U onoj gužvi na stanici primijetio sam nekoliko skojevaca koji su užurbano trčali od prozora do prozora vlaka. Vlak je krenuo poslije kraćeg zastanka. Bilo mi je jasno da nešto nije u redu. Iskočio sam na suprotnu stranu gdje inače ne izlaze putnici, tj. pravo na kolosijek. Tamo je baš ulazio teretni vlak u koji sam uskočio i na drugu stranu izašao, pa se opet provukao kroz neke vagone. Prebacio sam se preko zida

i uputio prema Savi. Tu sam odmah uspostavio vezu sa skojevcima koji su mi od kuće donijeli moj pištolj. Uvečer smo se sakupili kod Žabna. Dočekala nas je Katica Kušec i prebacila čamcem preko Odre.

U isto vrijeme stigla je naoružana grupa članova Partije sa sela. Donijeli su desetak pušaka i municiju. U obližnjoj šumi još u toku noći formirali smo logor. Šuma je bila udaljena oko dva kilometra od sela. U najgušćem grmlju podigli smo šatore. Zbog većeg opreza napravili smo dva logora, jedan od drugog udaljeni oko pola kilometra. Preko dana smo boravili u tim logorima, a po noći bismo odlazili u akcije. Tako je formiran Sisački partizanski odred.

Nešto kasnije, na drugoj strani Save, jedna grupa se formirala kao manji vojnički odred. To je u stvari bila diverzantska grupa. Bazu je imala oko sela Sela, blizu šume Brezovice. Veze smo održavali samo preko Siska, gdje smo odmah formirali novo rukovodstvo od nekompromitiranih ljudi, koje policija nije poznavala. Inače smo s tom grupom teško održavali veze. To rukovodstvo preuzelo je zadatke političkog rada i održavanja veza između punktova OK: Petrinje, Sunje, Kostajnice, zatim Budaševa i Topolovca u kom je bilo jezgro partizana, koji su kasnije prešli u selo Hrastelnicu. Tu. su rukovodili Franjo Smolčić i Franjo Knebl.

Odmah smo počeli s akcijama. Iskustva nismo imali. Pošto smo imali 12 kocki trotila, odlučili smo da idemo minirati vozove. Kako su tada neprekidno prolazili vojni transporti krcati vojnicima i oružjem, to smo zaključili da na glavnoj pruzi izvršimo tri diverzije. Prvu smo izvršili između Siska i Lekenika, nekoliko kilometara od mjesta gdje je bio naš odred. Dvanaest kocki eksploziva razdijelili smo za četiri akcije. Stavljali smo pod šine po tri kocke. U prvoj akciji koju smo izvršili nekoliko dana poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, mine su eksplodirale tačno pod lokomotivom i izvalile jedan komad šine, tako da vlak nije mogao dalje, te se zaustavio. Međutim, ni jedan vagon nije iskočio, jer je samo jedna šina bila prekinuta. Ipak nastao je zastoj. Ova akcija je snažno odjeknula cijelim kotarom.

Drugu akciju smo izveli u samom Sisku. Doturili smo nekoliko kocki do skojevca Vlade Trstenjaka. Njemu su te kocke eksploziva bile prebačene u dječjim kolicima. On je jedne noći, sa grupom omladinaca, u neposrednoj blizini stanice postavio eksploziv pod šine na jednom zavoju. Takve smo mu, naime, instrukcije dali. Voz je naleteo, eksplozija je uslijedila pod lokomotivom, vlak je naglo zakočio i stao. Vagoni su naglo naletjeli jedan na drugi, ali veće štete nije bilo. Me-

dutim, eksplozija u samom gradu, stotinak metara od željezničke stanice, veoma povoljno je odjeknula među građanima, a kod ustaša izazvala paniku.

Treću diverziju izvršio je naš odred između Capraga i Sunje u blizini Blinskog Kuta. Tu je eksploziv postavljen na jednom mostiću, ali i ovog puta bez nekog većeg rezultata. Mina je eksplodirala prije nego što je naišao vlak. Da je vlak nabasao u toku eksplozije, možda bi se mostić i survao.

Četvrti dio trotila trebalo je ofarbati crnom bojom, nalik na ugalj, i ubaciti u visoku peć sisačke Željezare. Taj dio eksploziva još je dugo putovao dok nije konačno upotrijebljen. Organizacija koja je imala da izvrši ovaj zadatak bila je pohapšena još prije nego što je dobila eksploziv. Skojevci su eksploziv vratili, jer u Željezari više nismo imali vezu, nije bilo ni jednog člana Partije, a akciju nije mogao da izvrši nitko izvana. Stoga smo odlučili da tim istim eksplozivom zapalimo rafineriju »Šel«.

Napravili smo paklenu mašinu koja bi se sama upalila nakon određenog vremena, jer se benzin nije mogao neposredno upaliti. Zadatak je dobio jedan omladinac. Paklena mašina je bila napravljena sa kombinacijom sumporne kiseline i šećera, a sve je bilo spojeno s fitiljem i eksplozivom.

Dva omladinca stigla su noću do rafinerije i prebacila se preko zida. Jedan je čuvao stražu, a drugi, Braco Žuk, se popeo na rezervoar i počeo da otvara veliki poklopac. Nesretnim slučajem pregorjela je guma prije nego što je bilo predviđeno, sumporna kiselina se spojila sa šećerom i cijela masa je planula. Žuk je jedva uspio da rukama ugasi plamen prije nego što je zahvatio fitilj, jer bi inače svi otišli u zrak. Ruke su mu bile teško opečene. Bljesak vatre nad rezervoarom izazvao je uzbunu i naši omladinci su morali pobjeći ne obavivši zadatak. Eksploziv je ipak drugom prilikom iskorišćen.

Partijske organizacije su bile prilično aktivne. Naš odred je odlazio u akciju na prugu. Mislili smo da je pruga najosetljivije mjesto neprijatelja gdje možemo da ga ugrozimo. Nekoliko noći smo izlazili na prugu i obarali telegrafske stubove pomoću pila. Stubove smo povezali telefonskim žicama i tako pravili barijere. Kad je naišao voz, gurao je pred sobom gomilu stubova, ali nikako nismo imali sreće da voz iskoči iz šina. Radnicima u željezničkoj radionici tada smo poručili da nam hitno dostave ključeve za odvrtanje zavrtanja sa pruge. Međutim, neprijatelj je počeo vrlo oštro da motri na sve izlaze iz blokiranog grada, tako da nam ni ovo nije uspjelo.

Neprijatelj je 22. jula odlučio da se konačno obračuna s našim odredom. Toga dana je izveo grupu uhapšenih omladi-

naca na takozvanu tromeđu gdje se sastaju tri nasipa na rijeci Odri. Pošto su bili obaviješteni da se naš odred nalazi u blizini tog mjesta, na koje su poveli da strijeljaju omladince, poduzeli su i napad na nas u kojem je sudjelovalo oko 500 ustaša, žandarma i policajaca.

Omladince su uz put strahovito tukli. Oni su neprestano izvikivali parole: »Živjela Partija! Živio Sovjetski Savez«. Među njima se nalazilo nekoliko članova Mjesnog komiteta SKOJ-a sa sekretarom Josipom Rožankovićem. Ostali su bili omladinci sa sela i mlađi radnici. Skojevce iz grada neprijatelj je pohvatao zbog provale. To su bili članovi novog Mjesnog komiteta SKOJ-a, koji je bio formiran kad se veći dio drugova povukao u partizane. Prvu grupu omladinaca strijeljali su u 7 sati ujutro, a kasnije su na istom mjestu strijeljali još 11 radnika, seljaka i omladinaca.

Odred ustaša i žandarma krenuo je rano zorom na nas. Oni tada nisu znali da se nalazimo u dva logora. Mislili su da postoji samo jedan. U jednom logoru bilo je oko 14 drugova, a u drugom 7—8, dakle, oko dvadesetak ljudi koji su sačinjavali odred. Ovima treba dodati veliki broj drugova koji su nam donosili hranu, održavali veze, bili naoružani i uvijek spremni da se suprotstave neprijatelju. U to vrijeme u logoru su se nalazili Ivo Rukavina (kasnije komandant Glavnog štaba Hrvatske), Nada Dimić, Vlado Janić, Ivo Brodarac, ja i Tkalc Španac koga je poslao CK da nas upozna sa tehnikom izvođenja diverzantskih akcija. On je došao kad smo eksploziv već ispucali. Da smo znali ono čemu nas je naučio, rezultati bi bili posve drukčiji od onih koje smo postigli prije njegovog dolaska.

Tog jutra 22. jula smo Španac Tkalc i ja otišli, tako da su u tom logoru ostali samo Janić, Altić, Nada Dimić i Ivo Rukavina koji je u to vrijeme imao neku infekciju na nozi, zbog koje nije mogao da se kreće. U drugom logoru bili su Joso Tuškanac, Mika Špiljak, Ivo Lasić, Ivo Ogulinac, Relec, Lovreković i još nekoliko drugova. U toku noći smo izveli akciju. Oborili smo niz telegrafskih stubova. Poslije toga Tkalc i ja smo dobili zadatak da odemo u šumu Šamaricu, jer su stigle prve vijesti da su tamo ustaše već počele da masovno kolju narod. Morali smo vidjeti šta se događa. Osim toga prekinuta je veza sa partijskom organizacijom iz Petrinje. Komunisti su se povukli u šumu, a ilegalne veze su se pokidale.

Na nekoliko kilometara od logora primijetili smo grupu ustaša kako ide u pravcu šume. Nabasali smo na njihov strelјački stroj. Nismo uza se imali pušaka, samo bombe i pištolje. Namjerno smo se na pruzi zabavili oko nekih žica kojima se

povlači signal, pa su ustaše pomislile da smo radnici na pruzi. Stroj je prošao pokraj nas. Nešto su nam dobacili. Pitali smo se, da li su pošli na naš odred? Nismo bili sigurni, jer se odred nalazio udaljen nekih šest kilometara od tog mjesta, pa je bilo moguće da idu u nekom drugom pravcu. Nismo ni slutili da je to bio samo dio kolone. Glavnina ustaša išla je pravo kroz selo Žabno.

U noći su prošli preko mosta na Odri i u zoru naišli na prvi logor u šumi. Počela je ogorčena borba. Naši su pružali otpor, ali su se pred daleko jačim protivnikom morali povući. U toj prvoj borbi pala su dvojica naših drugova — Ivo Lasić i Ivo Ogulinac. To su bile naše prve žrtve. Ostali su se povukli u šumu u pravcu sela Grede i kasnije došli do prvih velikogoričkih sela. Tu su se zadržali dok ponovo nisu uspostavili vezu s odredom.

Kad su ustaše krenule u potjeru za partizanima iz prvog logora, prošli su mimo drugog logora i ne primijetivši ga. Ni naši drugovi koji su ostali u njemu nisu uopće znali šta se dešava.

To je bilo 22. jula, mjesec dana poslije formiranja našeg odreda. Tada su ustaše strijeljale grupu od 13 omladinaca.

ŠAMARICA

Dvadesetog jula održano je partijsko savjetovanje u blizini Vrginmosta, kojim je rukovodio Rade Končar. Zaključeno je da se stanovništvo podigne u opštenarodni ustanak.

Već 23/24. jula pripremljena je partizanska grupa koja je, pod vođstvom partijske organizacije iz Gline, napala željezničku stanicu i žandarmeriju u Grabovcu.

Nakon te akcije ustaše su počele pokolj po srpskim selima. Narod se sklanjao u šumu Šamaricu, gdje je osnovao logore, straže i izvidnice, koje su obavještavale o kretanju ustaša.

Krajem jula uspio sam da se s grupom drugova probijem na Baniju. Bilo nas je petoro (Tkalc, ja i još trojica iz sela). Po danu smo prošli kroz tamošnja sela od Globočaka preko Moštanice i Jošavice na Komogovinu. Naoružana grupa partizana s petokrakom zvijezdom na domobranskim kapama i vojničkim uniformama bila je prava senzacija za taj kraj. Svi muškarci su bili u šumi, u selu su ostali samo starci, djeca i žene. Ljudi su se skupljali oko nas. Mi smo im pričali o svojim akcijama.

U šumi smo naišli na veliki zbjeg od nekoliko hiljada ljudi koji su pobjegli pred teretom. Našli smo cjelokupno partijsko rukovodstvo iz Kostajnice i Petrinje, među njima Đuru Kladarina i Artura Turkulina. Zajedno s tim narodom oni su organizirali narodnooslobodilačke odbore, izgradnju koliba, opskrbu itd. Mi smo im prenijeli direktive CK KPH da se formira vojnički odred. Oni su odmah počeli skupljati oružje. Nisu imali drugog osim lovačkih pušaka, kubura, štuceva, dakle najprimitivnijeg oružja. Osim toga partijski aktiv je imao pištolje i bombe.

U logoru su otpočele intenzivne vojničke vježbe. Logor se organizirao u vojničkom smislu.

Ponovo smo se vratili s Banije, ali ne u raniji logor, već preko Save do druge grupe koja je također izvodila akcije. Ubrzo se našlo na okupu četrdesetak partizana, bez onih 14 koji su bili na drugoj strani Save. U odredu je bilo i drugarica, koje su došle iz grada. Nekoliko ih je bilo naoružano pištoljima, a ostale su imale puške. Imali smo i puškomitraljez.

ŠUMA BREZOVICA

Krajem avgusta 1941. sam se vratio i izvijestio sekretara OK Vladu Janića i ostale članove Komiteta kakva je situacija na Baniji. Skrenuo sam im pažnju na teškoće zbog nedostatka oružja. Odlučili smo da izvršimo akciju za nabavku oružja. Bili smo obaviješteni da u dvije općine, Topolovac i Palanjak, postoji oružje koje koriste patrole domaćih ustaša.

Početkom septembra izvršili smo napad na te dvije općine. U općini Palanjak najprije smo razoružali seosku patrolu. Tu smo zaplijenili nekoliko pušaka, a zatim smo, zajedno sa razoružanim patrolama, otišli i probudili stražara koji je u općini čuvao oružje. Njega smo teško ranili, jer je pružio otpor, međutim on se uvukao u zgradu i nije se više pojavljivao. Upali smo unutra i utvrdili da oružja nema. Nismo ni slutili da je bilo skriveno na tavanu. Pregledali smo čitavu zgradu i kad smo utvrdili da oružja nema, uzeli smo pisaće mašine, jedan pištolj, spalili poreske knjige, još malo propuškarali kroz selo i vratili se u šumu.

Oni iz druge grupe bili su bolje sreće. Upali su kao domobrani i čuvar im se odmah predao. Patrole u selu nije uopće bilo. Našli su preko dvadeset pušaka. Akcija je u cjelini bila uspješna.

Imali smo logor u šumi Brezovici kraj jednog velikog stabla koje smo zvali Visokim brijestom. To je stablo nadvisilo cijelu šumu i bilo vidljivo iz velike daljine. Kasnije smo se prebacili do neke stare pumpe u blizini Šašine Grede. Na tom mjestu su nas napale ustaše. Pukovnik Moškov je rukovodio tom akcijom na čelu 650 ustaša iz Zagreba. Mobilizirali su osim toga sve domaće ustaše iz okolnih sela Moslavine i Posavine. Blokirali su sve ceste, prugu i Savu. Po našoj ocjeni sudjelovalo je nekoliko hiljada neprijateljskih vojnika. Ujutro su otpočeli napad. Nekoliko aviona bombardiralo je naš položaj. Međutim bombardirali su krivo, iako su naši šatori u niskoj šumi bili dosta vidljivi. Zauzeli smo položaj na nasipu i posmatrali streljački stroj koji je napredovao. Samo iz jednog pravca preko velike čistine kretalo se više od 500 vojnika u kolonama i streljačkom stroju. Osmatrali smo ih dalekozorom dok su još bili na rubu šume Leklan. Kolebali smo se da li da prihvatimo borbu ili da se povučemo. Bilo je očito da to nije jedina kolona.

Nas je bilo svega 40, od toga nekoliko drugarica koje nikada nisu imale pušku u rukama. Zaključili smo da se moramo povući. Na brzinu smo pokupili sve stvari u logoru i uputili patrole kao prethodnice. Jedna naša patrola se sukobila s njihovom patrolom.

Pristup u Moslavačku goru, pruga i cesta Sisak — Popovača i Sava bili su potpuno blokirani vojskom i domaćim ustašama. Svi čamci su bili pokupljeni. Seoske straže su čuvale Savu, a do rijeke je trebalo preći nekoliko kilometara brisanog prostora. Neprijatelj je raspolagao i konjicom.

Odlučili smo se stoga na jedinu mogućnost da se izvučemo iz ove situacije. Riješili smo da se na jednom prostoru ukopamo i zametnemo tragove i da tu čekamo dok nas ne napadnu. Kad nas napadnu, povući ćemo se kilometar-dva, prekinuti kontakt s neprijateljem, ponovo se ukopati i sačekati noć radi pokušaja prelaska preko Save.

Još ranije smo bili donijeli odluku da se naš odred prebaci na Baniju i da zajedno s tamošnjim partizanima izvede nekoliko akcija. Poslali smo dvojicu naših drugova Ivu Bujića i Dragana Bobetka, da pređu preko Save i da nam obezbijede vezu na Savi. Na naš signal trebalo je da nam prebace čamce kako bismo mogli preći rijeku.

Ukopali smo se u niskoj šaši i šiblju i čekali komandu. Oko nas su ustaše hodale i puškarale, ali u grmlje i šumu nisu

se usuđivale da zađu, jer su već bile naišle na naš puškomitraljez. Uveče smo čuli trubu koja je dala znak za povlačenje. Taj je dan bio vjerojatno jedan od najdužih u mojem životu, a vjerojatno i u životu onih koji su čekali sukob sa nadmoćnijom vojnom snagom, koja je raspolagala konjicom i avijacijom, dok smo mi bili bez većeg borbenog iskustva i s velikim brojem drugova koji dotad nisu metka opalili.

Kad je pala noć, izašli smo na rub šume. Primijetili smo da je vojska ostala. Svuda naokolo gorjele su vatre. One su nam bile odličan putokaz. Između dvije, najudaljenije, odred je prošao i krenuo u pravcu Save. Po cesti uz Savu neprekidno su prolazili kamioni puni pijanih ustaša. Čuli smo ih još izdaleka. Razvozili su ih, izgleda, na spavanje.

Kasnije se sve smirilo. Bila je ponoć kad smo stigli na Savu. Trebalo je dati signal da se javi veza koja je imala da nam uputi čamac. Ugovorio sam mjesto odakle ću signalizirati. Učinio sam to, ali odgovora nije bilo. Onda smo pošli nekoliko stotina metara lijevo, pa desno od tog mjesta, dali još nekoliko signala, ali opet bez rezultata. Već smo bili spremni da zagazimo u Savu i da je preplivamo, kad su nam se javila dvojica drugova, koji su upućeni kao veza. Oni su obavili uspješno zadatak, iako su ustaše pokupile sve čamce i stavile ih pod straže. Partijska organizacija u selu Crnac imala je potopljeni čamac koji su izvukli iz vode i s malim zakašnjenjem došli na ugovoreno mjesto. Prebacili smo se preko. Vodio sam odred, pošto sam bio jedini koji je tim putem prolazio idući u Baniju.

Po karti i mojem sjećanju nekako smo se probijali. U zoru smo se našli pred nekim selom. Franjo Knebl i ja dobili smo zadatak da odemo u selo i utvrdimo gdje smo. Kad sam došao na rub sela, prepoznao sam da je to Moštanica. Znao sam tačno kuću partijske veze. Zalupali smo na vrata, domaćin je skočio s karabinom u rukama. Laknulo mu je kad je vidio da smo to mi. Odmah smo ušli u selo, razmjestili se po kućama. Narod nas je nahranio. U predvečerje smo krenuli dalje za Šamaricu gdje smo kasnije formirali zajednički odred s Kalinskom grupom, kojom su rukovodili komunisti iz Petrinje. Oba odreda spojili su se kasnije u Banijski partizanski odred, zajedno s Glinskom grupom kojom je komandovao Vasilj Gaćeša. Izveli smo prve akcije na dvije žandarmerijske stanice Klasnić i Gradac. Bilo je to noću između 25. i 26. septembra. Pobili smo mnogo žandarma i zapalili stanice. Poginula su naša tri druga: Bezuh Stjepan, Kajgana Mićo, student i Drobnjak Jovan, seljak, svi članovi Partije. Drugi dan poslije te akcije, 26. septembra,

položena je zajednička partizanska zakletva boraca i naroda da ćemo osloboditi svoju zemlju i protjerati okupatora.

Uslovi partizanskog ratovanja u okolici Siska bili su onda, a i kasnije, vrlo teški. Stjecište triju rijeka koje je trebalo prelaziti, nizak, ravan teren, ispresijecan komunikacijama, prugama i cestama, jak vojni garnizon u Sisku, izvjestan broj ustaša po selima, koje su špijunirale kretanje naših ljudi, strahoviti teror prema svakom ko je pomagao partizane, hapšenja i likvidacija članova obitelji prvih partizana — sve je utjecalo na to da ustanak odmah u početku nije primio masovni karakter. Ali, podrška ogromne većine naroda bila je na našoj strani. Iako je broj prvih partizana bio malen, oko 60 ljudi uglavnom komunista, stotine drugih radilo je za nas pod životnom opasnošću. Ta podrška je rasla iz dana u dan i omogućila nam da se održimo i izvršimo postavljene zadatke.

Marijan CVETKOVIĆ

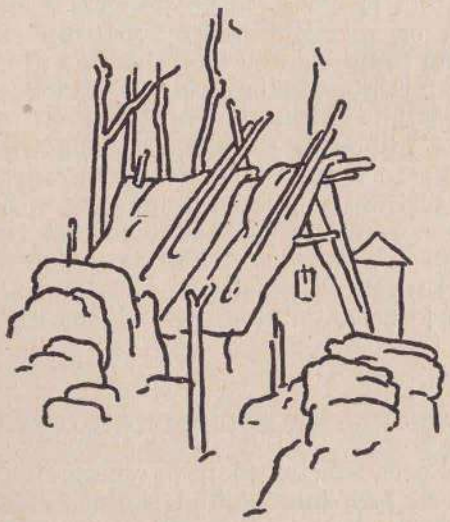

BORBA ZA USVAJANJE STAVOVA CK KPJ U SKOPSKOJ PARTIJSKOJ ORGANIZACIJI

Govoriću samo o nekim važnijim događajima koji su ostali u mom sećanju, ne upuštajući se u podrobno prikazivanje rada Mesnog komiteta i partijske organizacije Skoplja u tom periodu.

Krajem januara 1941. bio sam kooptiran za člana Mesnog komiteta u Skoplju. Tada su članovi Mesnog komiteta bili: Periša Savelić, Blagoja Davkov, Ilija Jakimovski i Koce Zlatev. Sekretar komiteta je bio Koce Stojanovski Metalec.

Partijska organizacija je bila prilično jaka i imala je snažan uticaj na radne mase u Skoplju. Ona je naročito ojačala u štrajkovima, tarifnim akcijama, demonstracijama i otvorenim sukobima i okršajima sa klasnim neprijateljem — velikosrpskim hegemonistima, njihovom policijom i žandarmerijom 1939. i 1940. godine. Samo u 1940. godini bilo je organizovano preko 16 štrajkova i tarifnih akcija, od kojih je veći deo završen potpunim uspehom. Naročito su vredni pažnje: štrajk metalskih radnika fabrike »Papateodosi«, koji je trajao preko 40 dana, zatim štrajkovi u fabrici konzervi i tekstilnoj fabrici »Kostić«, prilikom kojih je došlo do otvorenih sukoba sa štrajkbeherima i policijom.

U SVIM RADIONICAMA — ĆELIJE I SKOJEVSKE GRUPE

Partijska organizacija je u to vreme imala veliki broj članova, još veći broj kandidata i skojevaca. Gotovo u svim većim radionicama postojale su partijske ćelije i skojevske grupe. Nekoliko partijskih ćelija bilo je sastavljeno od zanatskih radnika — građevinara, stolara, krojača, obućara i berbera. U Mesnom međustrukovnom odboru delovala je takozvana sindikalna ćelija preko koje je Mesni komitet rukovodio radom tog odbora. Među turskim življem delovala je posebna

partijska ćelija, sastavljena od pripadnika turske i šiptarske nacionalnosti, koja je okupljala veći broj kandidata Partije i skojevaca i aktivno radila preko društva »Jardm«. Osim ovih, postojala je i ćelija sastavljena od intelektualaca, koju su sačinjavali službenici raznih ustanova. Na fakultetu je postojala jaka partijska organizacija od 15 članova, jedna od najaktivnijih u gradu, koja je politički delovala ne samo na fakultetu nego i u celokupnom životu grada. Gotovo u svim srednjim školama postojale su skojevske grupe koje su politički delovale među srednjoškolskom omladinom.

Partija je okupljala radnike preko Ursovih sindikata i vodila ih u borbu za njihova ekonomska, socijalna i nacionalna prava. A kada su oni krajem 1940. godine zabranjeni, uslovi za rad partijske organizacije bili su jako otežani. Mesni komitet je tada, u saglasnosti sa Pokrajinskim, odlučio da nastavi rad preko ilegalnog Mesnog međustrukovnog odbora Ursovih sindikata.

Ovo je trajalo samo mesec dana. Već krajem januara 1941. donesena je odluka da se prekine ta praksa i da se pristupi formiranju akcionih odbora po preduzećima, kao legalnih tela preko kojih će se nadalje pokretati tarifna akcija i štrajkovi. Da je to bilo dobar oblik rada najbolje je pokazao uspešno okončan štrajk u preduzeću »Danilo Toholj«. Zagrebački list »Tjednik« istakao je taj oblik rada kao pozitivan.

Političku aktivnost među ženama Partija je sprovodila preko Ženske nabavljačke zadruge, formirane avgusta 1940. godine, u kojoj se okupilo oko 150 žena iz raznih društvenih slojeva, uglavnom domaćica i radnica.

Pri Mesnom komitetu je postojao Odbor za Crvenu pomoć, kasnije preimenovan u Odbor za Narodnu pomoć. Taj odbor je delovao kao posebna organizacija na terenu, koja je u svojim pododborima po preduzećima, ustanovama, školama i mahalama okupljala veliki broj komunista i simpatizera koji su radili na prikupljanju materijalnih sredstava za izdržavanje političkih zatvorenika i profesionalnih partijskih radnika.

JAČANJE PARTIJSKIH ORGANIZACIJA

Prvih meseci 1941. godine radilo se punom snagom na jačanju i proširivanju partijske organizacije, ideološkom uzdizanju kadrova, usmenoj i pismenoj agitaciji, rasturanju materijala, brošura i listova »Proleter«, »Tjednik« i dr. Sem ilegalnih, korišćeni su i mnogi legalni oblici rada — večerinke, izleti i razna društva. Na taj način partijska organizacija je mobilisala radne mase za rešavanje aktuelnih političkih pitanja, na-

metnutih sve većom ratnom opasnošću i izdajničkom politikom vlade Cvetković — Maček, koja je vodila fašizaciji zemlje i nacionalnoj bespravnosti. Zbog toga je partijska organizacija u Skoplju, sprovodeći revolucionarnu liniju CK KPJ, mobilisala mase i za borbu protiv petokolonaša i ljotićevaca, borbu za stvaranje narodne vlade, odbranu zemlje od fašističkih osvajača, za pakt sa Sovjetskim Savezom.

Kada govorim o liniji CK KPJ u ovom periodu, potrebno je da pomenem kakvu je ocenu o političkoj situaciji davao tadašnji sekretar PK Metodi Šatorov Šarlo. On je prisustvovao jednom sastanku, održanom sredinom januara, i tada sam ga prvi put video. Dajući pregled međunarodne političke situacije, Šarlo je istakao da centar međunarodne reakcije predstavlja anglofrancuska buržoazija koja nastoji da uvuče Sovjetski Savez u rat sa Nemačkom, kako bi iz tog rata ona izvukla korist za sebe. Zatim je tvrdio da do rata između Nemačke i Sovjetskog Saveza ne može doći, jer su oni (Nemačka i Sovjetski Savez) sklopili pakt o nenapadanju. Što se tiče Jugoslavije, Šarlo je istakao da je vlada Cvetković — Maček uzela kurs fašiziranja zemlje, da se njoj nude teritorijalni ustupci na račun Grčke (Egejska Makedonija), pa zbog toga nema izgleda da će doći do direktnog napada na Jugoslaviju od strane fašističke Nemačke. Smatram za potrebno da istaknem ovo zbog stavova koje je Šarlo zauzimao u predstojećim događajima: demonstracijama 27. marta, napadu na Jugoslaviju, okupaciji, itd.

27. MART — SMOTRA KOMUNISTA I RADNIKA

Posle potpisivanja pakta vlade Cvetković — Maček sa fašističkom Nemačkom, na skopskim ulicama su 26. marta počele demonstracije u kojima su u prvom momentu bili najaktivniji članovi Srpskog kluba, direktori gimnazija i drugi. Sutradan, 27. marta, demonstracije su nastavljene u 8 sati. Mesni komitet još nije bio zauzeo stav o učešću partijske organizacije u demonstracijama. Tek oko 10 časova održao je sastanak kome je prisustvovao član PK Blažo Orlandić.

Na tom satanku je usvojen stav da partijska organizacija izađe na demonstracije i preuzme inicijativu. Ovde treba naglasiti da je stav Šarla po pitanju demonstracija bio negativan. Naime, kada ga je član komiteta Ilija Jakimovski upitao: »Da li treba da izađemo na demonstracije?«, Šarlo je odgovorio: »Mi nemamo ništa zajedničko sa ovim demonstracijama, one imaju velikosrpski karakter.«

Učešćem komunista, demonstracije su po masovnosti i borbenosti dostigle ogromne razmere. Po tadašnjoj oceni u

njima je učestvovalo preko 15 000 ljudi. Do stupanja komunista u demonstracije dominirale su nacionalističke parole, a kasnije su zamenjene parolama CK KPJ, kao što su: dole nenarodna vlada Cvetković — Maček; dole fašizam; dole pakt sa Nemačkom; za narodnu vladu i savez sa Sovjetskim Savezom; vojska sa narodom — narod sa Rusijom; bolje grob — nego rob. Partija je postala apsolutni rukovodilac demonstracija. Glas srpskih klubaša bio je potisnut.

Policija, koja je 26. i u prvim časovima 27. marta — do izlaska komunista na demonstracije — imala više-manje posmatračku ulogu, i u izvesnim momentima samo skretala demonstrante od nemačkog i italijanskog konzulata, kasnije je nastojala da ih silom rasturi. Tako je došlo do jake tuče između demonstranata i policije u kojoj je povređeno nekoliko naših drugova. Masa je, predvođena komunistima, neustrašivo nasrtala na grupe policajaca i žandarma, borila se kamenicama i motkama sprečavajući njihov pokušaj da razbiju demonstracije i onemoguće prilaz nemačkom i italijanskom konzulatu.

Ove demonstracije su nedvosmisleno pokazale spremnost, borbenost i doslednost članova KP u Skoplju i rešenost masa da se, pod rukovodstvom Partije, bore za odbranu zemlje od fašističke agresije i za svoje nacionalno oslobođenje. One su po svojoj masovnosti i žestini prevazišle sve dotadašnje demonstracije izvedene od 1938. do 1941. godine.

RAT JE POČEO

Kada je Jugoslavija okupirana Mesni komitet se našao u sasvim novim uslovima za rad. On je morao u najkraćem roku da donese nekoliko važnih odluka.

Bugarska okupaciona vlast je odmah donela odluku da se iz Skoplja isele svi Srbi. Među njima je, razume se, bio veliki broj članova Partije i simpatizera, a neki su bili i članovi partijskih rukovodstava (Orlandić, Vidić i dr.). Njihovim iseljenjem partijska organizacija u Skoplju je izgubila veliki broj sposobnih i politički izgrađenih komunista koji su do tada predstavljali veliku snagu Partije u svim akcijama. Razume se, u Mesnom komitetu nismo znali kakav je stav po pitanju naseljenika zauzeo Šarlo, ni to da je on hteo da se otarasi nekih drugova koji su mu smetali u ostvarivanju njegovih zamisli. Mesni komitet se borio za to da neke od ovih drugova zadrži, i u izvesnoj meri je u ovome i uspeo (slučaj sa Bosnom Đurašković).

Samo nekoliko dana posle ulaska Nemaca u Skoplje Mesni komitet je održao sastanak u kući Ljiljane Maneve. To je bio

jedini sastanak Mesnog komiteta do dolaska bugarskih vlasti. Sem članova Mesnog komiteta, prisustvovali su i članovi PK — Pero Tikvar i Blažo Orlandić. Koliko se sećam, diskutovalo se o novonastaloj situaciji i borbi partijske organizacije u novim uslovima. Konkretnih zaključaka o tim pitanjima se ne sećam. Znam samo da je bilo reči o pokušaju zaplene policijske arhive, kako ne bi pala neprijatelju u ruke, jer bi on iz nje mogao otkriti imena komunista i njihovih simpatizera koje je policija imala u svojoj evidenciji.

To je imao da izvrši član MK Savelić, ali pokušaj nije uspeo zbog toga što je policijski aparat ostao na svom mestu sve do dolaska bugarske policije.

Ubrzo po dolasku Nemaca, u Skoplje je stigao i advokat Stefan Stefanov koji je sa izdajnicima makedonskog naroda — Čkatrovim i Djuzelovim formirao takozvani Makedonski komitet koji je odmah izdao proglas i svoje novine. Mesni komitet KPJ je još u početku zauzeo određen stav prema njemu i preduzeo mere za razobličavanje planova ovih »Makedonaca« koji su, u stvari, želeli da ostvare jednu od Hitlerovih varijanata za rešavanje statusa Makedonije (po ugledu na Nezavisnu Državu Hrvatsku). Ali pošto je među njima bilo i bugarskih elemenata, taj komitet je ispoljavao i tendencije za pripajanje Makedonije fašističkoj Bugarskoj.

Krajem aprila Mesni komitet je održao sastanak na kome je prenesena direktiva PK da se prestane sa primanjem novih članova, da se u partijskim redovima poveća konspirativnost i budnost. Na sastanku je još rečeno da su negde u unutrašnjosti Nemci streljali ljude kod kojih je nađeno oružje.[1]

Direktiva za obustavljanje prijema novih članova u Partiju i povećanje budnosti objašnjavala se time da su dolaskom Bugara došle do izražaja iluzije kod jednog dela naroda o oslobodilačkoj ulozi Bugara. Ovaj stav privremenog zatvaranja vrata Partije bio je zadržan sve do meseca juna 1941. godine.

PRIKLJUČENJE BRP(k)

U drugoj polovini maja ili krajem tog meseca održan je sastanak Mesnog komiteta kome je kao predstavnik PK prisustvovao Pero Tikvar. On je izvestio članove Mesnog komiteta da je Pokrajinski komitet prekinuo veze sa CK KPJ i odlučio da se partijska organizacija u Makedoniji poveže sa Bugar-

[1] Neke organizacije su posle okupacije počele samoinicijativno da sakupljaju oružje. Sećam se da je Blagoja Davkov imao sakriven puškomitraljez i zbog toga je bio ukoren i kritikovan. Zato Mesni komitet nije preduzimao nikakve mere za sakupljanje oružja.

skom radničkom partijom (komunista) radi toga što je najveći deo Makedonije pod vlašću Bugara i što se ranije prekinute veze sa CK KPJ zbog nastalih teškoća ne mogu obnoviti.

Na pitanje članova MK da li je odluka donesena u sporazumu sa CK KPJ, Pero Tikvar je odgovorio da CK KPJ ne zna za ovu odluku, ali će verovatno doći do sporazuma između CK KPJ i CK BRP (k), ističući da nije važno koji će CK rukovoditi našom organizacijom jer se i BRP (k) bori za iste ciljeve kao i Komunistička partija Jugoslavije. Ovakvo objašnjenje nam je u ono vreme bilo prihvatljivo zbog toga što nas je naša Partija vaspitavala u duhu proleterskog internacionalizma. Znali smo i to da je iz redova komunističke partije Bugarske izrastao i Georgi Dimitrov koji je svojim herojskim držanjem na Lajpciškom procesu zadivio ceo svet. Mi tada nismo znali, niti pak pretpostavljali, da će bugarska partija sprovoditi oportunistički stav o pitanju oružanog ustanka, niti pak da će to imati negativne posledice na rešavanje nacionalnog pitanja Makedonije, jer je na istom sastanku pročitano otvoreno pismo CK BRP (k) upućeno Todoru Pavlovu, u kojem je on kritikovan za neke negativne stavove u odnosu na makedonsko nacionalno pitanje. Mi nismo mogli da procenimo da je odluka o pripajanju partijske organizacije Makedonije bugarskoj partiji značila faktički priznavanje okupacije i pripajanje jednoga dela Makedonije Bugarskoj i da će tom odlukom prestati da struji revolucionarna misao CK KPJ u najsudbonosnijim danima istorije našeg naroda.

Na jednom sastanku koji je održan u prvoj polovini juna izmenjena je ranija odluka o obustavljanju prijema novih članova u Partiju. Na osnovu ove odluke u junu je u Partiju primljeno oko 30 novih članova. Nastavljena je usmena i pismena agitacija, propaganda i rad na ideološkom uzdizanju članstva (naročito novih članova, kandidata i skojevaca). U tom periodu su rasturani leci CK BRP (k) i PK, kao i prvomajski proglas CK KPJ, ali sa velikim zakašnjenjem.

PARTIJSKO SAVETOVANJE U MESTU KOZLE

Dvadeset drugog juna u mestu Kozle održano je prošireno partijsko savetovanje skopske organizacije, kome je prisustvovalo oko 25 sekretara partijskih ćelija i drugih članova. Osim članova MK, savetovanju, koje je počelo oko 5 časova ujutru, prisustvovao je i Pero Tikvar, član PK.

Na dnevnom redu je bila međunarodna politička situacija, pitanje organizacionog učvršćenja partijske organizacije posle primanja novih članova i predstojeći zadaci partijskih organi-

zacija (ćelija). O međunarodnoj političkoj situaciji govorio je Pero Tikvar. Za vreme savetovanja, negde oko 8 sati, saznali smo od Mustafe Karahasana, koji je došao kasnije, da je fašistička Nemačka rano izjutra izvršila napad na Sovjetski Savez. Ova vest nas je jako uzbudila.

Razmotrili smo novonastalu političku situaciju i doneli zaključak (kao što je Pero Tikvar istakao) da komunisti u tom značajnom trenutku treba da preduzmu odlučne mere, da oružanim akcijama počnu borbu za svoju slobodu i stave se u odbranu Sovjetskog Saveza.

I na ovom savetovanju je došla do punog izražaja borbena spremnost članova skopske partijske organizacije. Međutim, ta borbenost, kao što ćemo kasnije videti, nije pravilno iskorišćena, pošto PK ni pre toga, niti pak kasnije, nije bio za oružani ustanak.[2] Članovi skopske partijske organizacije su posle napada na Sovjetski Savez neprestano postavljali pitanja šta dalje treba raditi i kakve mere treba preduzeti u novonastaloj situaciji. Međutim, rad je nastavljen kao i ranije, u mirnodopskim uslovima.

RAZMIMOILAŽENJE U MESNOM KOMITETU ZBOG OPORTUNISTIČKE POLITIKE PK

Početkom jula MK je obavešten da je pri Pokrajinskom komitetu formiran vojni štab sa zadatkom da priprema diverzantske grupe, prikuplja oružje, eksploziv itd. Na naše pitanje — da li će biti potrebno da se pri Mesnom komitetu formira vojni štab — odgovoreno nam je da nema potrebe, pošto će vojni štab Pokrajinskog komiteta formirati odvojene organizacije koje će delovati samostalno. Iz Mesnog komiteta je zbog toga bio izdvojen za rad na vojnim pitanjima Ilija Jakimovski i još neki članovi Partije. Sećam se da su iz organizacija kojima sam ja rukovodio bili izdvojeni Boro Petruševski i Aleksandar Smiljkovski. No mi nismo znali šta ovi ljudi konkretno rade, pošto je bila obavezna stroga konspiracija. Od izdvojenih drugova kasnije su organizovane ilegalne diverzantske grupe i prvi partizanski odred.

U drugoj polovini jula održan je sastanak Mesnog komiteta u skopskom parku. Pored članova komiteta sastanku su prisustvovali Šarlo (Metodi Šatorov) — sekretar PK, Pero

[2] Pokrajinski komitet je bio smešten u Skoplju i neposredno je uticao na rad Mesnog komiteta, koji nije bio sasvim dorastao da bi odbacio liniju PK i preduzeo mere za pripremu oružanog ustanka. Dodao bih još i to da je sekretar Mesnog komiteta Koce Stojanovski Metalec bio u isto vreme i član Pokrajinskog komiteta i neposredno je sprovodio sve zamisli i direktive Pokrajinskog komiteta.

Tikvar i Mitre.[3] To je, u stvari, bio zajednički sastanak Mesnog i Pokrajinskog komiteta. Pored diskusije o političkoj situaciji, razmotrena je situacija skopske organizacije i određeni njeni naredni zadaci. Posle izlaganja Šarla reč je uzeo Mitre. On je postavio nekoliko pitanja: da li pri Mesnom komitetu postoji komisija za selo, kakve su veze partijske organizacije sa selom i da li u nekim selima postoje partijske organizacije. (Tada je samo u selu Sinđeliću postojala partijska organizacija, a u nekoliko drugih sela — Bulačani, Čučer i dr. — postojale su vaspitne grupe, negde i poneki kandidat. I pored pokušaja Mesnog komiteta da formira partijske ćelije u drugim selima, uspeh nije postignut.) Mitre je dalje pitao: koliko ilegalnih stanova ima u gradu i zašto se ovaj sastanak održava na otvorenom prostoru, kakve pripreme vrši komitet za oružane akcije, koliko i kakvog oružja ima — dodajući pri tom da se Srbija podigla na ustanak, da je Crna Gora već cela obuhvaćena plamenom oružane borbe, i da u Hrvatskoj i Sloveniji postoje i deluju partizanski odredi.

Reči Mitreta ostavile su na nas, članove Mesnog komiteta, veoma jak utisak zbog toga što smo u njegovom izlaganju našli odgovor na sva pitanja koja smo mi i partijsko članstvo postavljali ranije, pre 2 meseca. Našli smo oduška onom teškom osećanju koje smo duboko preživljavali. U diskusiji smo se izjasnili za njegove stavove, jer smo hteli da se borimo.

Odgovarajući na diskusiju Mitreta, Šarlo se oštro okomio na njega nazivajući ga srpskim šovinistom, dodajući da je on (Šarlo) i ranije raspravljao sa njim o tim pitanjima i da Mitre treba jednom da shvati da uslovi u Makedoniji nisu jednaki sa onima u Srbiji i drugim krajevima Jugoslavije, dodajući da je u Srbiji razbijen državni, policijski i vojni aparat, a da u Makedoniji postoji organizovan bugarski državni i politički aparat i jake vojne jedinice. Šarlo je zatim istakao i to da kod jednog dela makedonskog naroda postoje iluzije u odnosu na Bugarsku, pa zbog svega toga u ovom trenutku nema uslova za oružanu borbu, a svaka nagla akcija u tom smislu bila bi unapred osuđena na propast i značila bi samo avanturu. Sećam se da je Šarlo dalje govorio Mitretu kako ga je već ranije upoznao sa formiranjem vojnog štaba pri Po-

[8] Mitre — nadimak Lazara Koliševskog.

Pero Tikvar me je upoznao sa Lazom još u maju, a zatim sam se ja još jedanput sreo sa njim i razgovarao. Bilo mi je rečeno da je Makedonac koji je radio u Srbiji i da će od sada raditi u Mesnom komitetu Skoplja. Međutim, Lazo nije dolazio na sastanke Mesnog komiteta. Pitao sam Koceta Stojanovskog šta je bilo sa njim. Rekao mi je da je upućen na teren nekim poslom.

krajinskom komitetu i sa njegovim zadacima u pripremama za stvaranje diverzantskih grupa i prikupljanje oružja.

Polemika između Šarla i Mitreta ostavila je na sve prisutne težak utisak, ali nam je u isto vreme postalo jasno da poslovi u Pokrajinskom komitetu ne idu kako treba; uvideli smo činjenicu da Mesni komitet nije preorijentisao svoj rad u skladu sa novonastalom situacijom i da nije preduzeo konkretne mere za sprovođenje onih zadataka o kojima je govorio Mitre. Sastanak je završen bez nekih konkretnih zaključaka. Pri odlasku razgovarali smo Blagoja Davkov[4] i ja (živeli smo u komšiluku i bili vrlo intimni drugovi). Blagoja mi je rekao: »Druže, stanje u Pokrajinskom komitetu nije kako valja. Pokrajinski komitet ne preduzima mere za oružanu borbu. Do sada nam nije bilo rečeno da je partijska organizacija Makedonije pripojena BRP (k) bez saglasnosti CK KPJ, mi treba da radimo onako kako kaže drug Mitre.«

Sa ovim pretpostavkama Davkova, razume se, bio sam saglasan i ja, no i dalje mi nije bilo jasno kako je to moguće da BRP (k) ne sprovodi isti kurs oružane borbe kao i CK KPJ.

ŠARLO JE NA ILINDEN IZLOŽIO KADROVE VELIKOJ OPASNOSTI

Prvog avgusta 1941. godine, uoči Ilindena, partijska organizacija je rasturila letak Pokrajinskog komiteta u kome se narod pozivao na demonstracije i u borbu protiv fašističkog okupatora, pod parolom »Za sovjetsku Makedoniju«. Istog dana MK je održao sastanak i rešio da se na Ilinden, 2. avgusta, izađe na demonstracije. Bio je pripremljen plan demonstracija i raspored partijskog članstva. Trebalo je da demonstracije počnu na trgu ujutro, u trenutku kad otpočne zvanični ceremonijal

[4] Blagoja Davkov je bio metalski radnik u fabrici »Papateodosi«. Za člana Partije primljen je jula 1940. godine. Mnogo je doprineo osnivanju partijske organizacije u ovom preduzeću, pri čemu su došle do izražaja njegove organizacione sposobnosti. Ispoljio je veliku aktivnost u pripremanju štrajka, koji je trajao preko 40 dana i završio se potpunim uspehom. Zbog njegove aktivnosti i velikog zalaganja, mesec dana kasnije, izabran je za člana MK Skoplja i ostao u komitetu do septembra 1941. godine. Imao je veliki ugled kod metalskih i drugih radnika. Avgusta 1941. godine posle jedne provale povukao se u ilegalnost. Posle velikih provala i hapšenja u Skoplju, nastalih u jesen iste godine, on je kao ilegalac prešao u Štip, gde je ostao sve do maja 1942. godine, kada se pridružio Prvom veleškom odredu, a zatim i Drugom. Po razbijanju ovih odreda vratio se u Skoplje, odakle je otišao u Drugi skopski odred. Po njegovom rasformiranju izvesno vreme je živeo u Skoplju kao ilegalac. Januara 1943. godine u jednoj blokadi je uhapšen i pošto je već bio osuđen na smrt egzekutiran je u skopskom zatvoru.

bugarske okupatorske vlasti, jer se pretpostavljalo da će svečanosti prisustvovati veća masa građana. Međutim, na ceremonijal je izašao neznatan broj građana, a mnogo više je bilo policajaca, vojske i Nemaca. Suočeni sa takvom situacijom, članovi MK su u saglasnosti sa jednim članom PK odlučili da se demonstracije odlože. Prvo — zbog toga što je bio mali broj građana, i drugo — zbog prisustva velikog broja policajaca i agenata, koji su već bili saznali za našu akciju iz letaka, rasturenih prethodnog dana. Istog dana posle podne MK je održao drugi sastanak na kome je doneo odluku da se na demonstracije izađe naveče. U danom momentu određeni drugovi su počeli da uzvikuju parole. Međutim, naše parole nisu bile masovno prihvaćene, građanstvo je počelo da se sklanja u sporedne ulice. Ubrzo je stigla i policija i konjica. Masa se rasturila i demonstracije nisu uspele. Na ulicama je uhapšeno nekoliko ljudi, među njima i neki članovi KP.[5]

POKRAJINSKA KONFERENCIJA JE ODLOŽENA BEZ RAZLOGA

Nekoliko dana posle Ilindena bila je zakazana pokrajinska konferencija koja je trebalo da se održi na brdu Vodno u blizini sanatorijuma. Članovi MK bili su zaduženi da na određeno mesto dovedu delegate iz drugih gradova koji je trebalo da prisustvuju konferenciji. Ja sam bio zadužen da vodim delegate iz Velesa i Štipa. Prema Vodnu smo pošli još prethodnog dana uveče, sa namerom da tamo spavamo jer je trebalo da konferencija počne idućeg dana u rano jutro. Međutim, usput su neke grupe zalutale i našle se čak kod sela Nerezi. Pa ipak, svi su na vreme bile na određenom mestu. Međutim, Šarlo je saopštio da se konferencija ne može održati zbog toga što su neki vodiči pogrešili put, pa postoji opasnost da budemo otkriveni. Strašo Pindžur je insistirao da se konferencija održi što brže zbog toga što ima neraščišćenih pitanja koja traže hitno rešenje. Ne sećam se šta mu je Šarlo odgovorio, no konferencija nije održana.

Na jednom od idućih sastanaka Mesnog komiteta, koji je održan u jednoj kući kod pozorišta, sekretar komiteta Koce

[5] U vezi sa ilindenskim demonstracijama karakteristično je to da je Šarlo u vreme kada je u drugim krajevima naše zemlje već plamteo narodni ustanak, dao direktivu da se oružje ne prikuplja, i ocenu da u Makedoniji nema uslova za oružanu borbu. Sem toga, izbacio je ultra-levu (oportunističku) i u tim uslovima provokatorsku parolu — »Za sovjetsku Makedoniju«. Umesto da Partija počne pripreme za oružanu borbu i odlučan obračun sa neprijateljem, Šarlo je dao direktivu da se ide na demonstracije.

Stojanovski Metalec[6] stavio je na dnevni red slučaj Mitreta. Naime, on je izneo da je Mitre bez pitanja PK otišao u Bugarsku, da je počeo da deluje frakcionaški i da unosi pometnju u organizaciju. Dalje je izneo da je Pokrajinski komitet razmotrio Mitretov slučaj i isključio ga iz Partije. Sem toga, izneo je Šarlove klevete protiv CK KPJ.

Bili smo preneraženi. Blagoja Davkov, Ilija Jakimovski, Koce Zlatev i ja oštro smo se suprotstavili pitajući kako je moguće da se tako kleveta rukovodstvo koje danas vodi oružanu borbu protiv okupatora.

Sećam se, Ilija Jakimovski je pitao: »Kako je moguće da se tako klevetaju drug Tito i CK KPJ, kada je Pero Tikvar, po povratku sa kursa iz Zagreba, govorio samo najlepše o rukovodstvu Komunističke partije Jugoslavije, naročito o drugu Titu.« Pri tom je Ilija ponovio reči Tikvara »da će se o Titu i Partiji pisati tomovi«.

Diskusija je bila oštra. Članovi MK su odbili klevete. Međutim, sekretar je izričito rekao da se odluke Pokrajinskog komiteta moraju sprovoditi, pozivajući se na partijsku disciplinu. On je dalje podvukao da se ne može dozvoliti da neko razbija jedinstvo Partije (tu je ciljao na Mitreta). Napustili smo sastanak sa poljuljanom verom u PK. Poraslo je nepoverenje u ispravnost politike koju je sprovodio PK, naročito zbog pripajanja partijske organizacije BRP (k), kao i zbog nesprovođenja politike CK KPJ za organizovanje oružanog ustanka.

---

[6] Za vreme jačanja, širenja i konsolidovanja partijske organizacije u Skoplju 1939—1940. godine Koce Metalec je sa Orce Nikolovim bio član prvog Mesnog komiteta. Odlaskom u zatvor Orceta Nikolovog, koji je bio sekretar Mesnog komiteta u leto 1940. godine, Koce je postao sekretar komiteta, a u isto vreme i član Pokrajinskog komiteta. Na ovim dužnostima ostao je sve do suspendovanja Šarla, septembra 1941. godine. Koce Stojanovski je zatim dugo radio kao ilegalac u Skoplju, gde je jednom prilikom uhapšen, i pošto nije ništa priznao interniran je u Bugarsku, odakle se vraća, sa svojom drugaricom, krajem 1942. godine. Ubrzo zatim je, prilikom jedne blokade, ponovo uhapšen i meseca marta 1943. odveden u koncentracioni logor Eni-kej kod Ksantija, gde je ostao do 22. decembra 1943. godine.

Od 14. I 1944. nalazi se u Drugoj makedonskoj brigadi, gde je postao zamenik političkog komesara bataljona. Na toj dužnosti je u jednoj borbi sa policijskim odredom »Benkovski« kod sela Strmaševa u blizini Kavadaraca hrabro poginuo 12. juna 1944. godine.

Koce Stojanovski Metalec je bio skroman i samopožrtvovan komunista. Nesreća je bila u tome što je Šarlo svojim stavovima uspeo da zavede neke drugove koji su bili dobri i predani komunisti, kakav je nesumnjivo bio i Koce Stojanovski.

MESNI KOMITET SE CEPA, DISKUSIJA SE PRENOSI MEĐU ČLANOVE

Nekoliko dana kasnije sreo sam Blagoja Davkova koji mi je saopštio da se u Skoplju nalazi delegat CK KPJ i da bi on hteo da razgovara direktno sa članovima Mesnog komiteta. Ja sam ovo jedva dočekao i složio sam se odmah da se sa njim sretnem, dodajući da taj drug i Blagoja Davkov dođu u moju kuću. Sastanak je održan u mom stanu u Debar-mahali. Sa delegatom CK KPJ Draganom Pavlovićem Šiljom došla je i Mara Naceva.

Dragan Pavlović je rekao da je ovlašćen od CK KPJ da iznese članovima KPJ odluku CK KPJ da se Šarlo suspenduje sa položaja sekretara Pokrajinskog komiteta, zbog toga što je bez saglasnosti CK KPJ priključio partijsku organizaciju Makedonije BRP (k) i zbog toga što na poziv CK KPJ nije došao u Beograd na sastanak, nego je samovoljno prekinuo vezu sa CK KPJ.

Zatim je Dragan Pavlović izneo konstataciju CK KPJ da se u Makedoniji ne sprovodi kurs za oružanu borbu, iako je u svim krajevima zemlje ona dostigla velike razmere. Rekao je i to da Šarlo neće da prihvati odluku CK KPJ i odbija da preda organizaciju, radi čega je on (Dragan Pavlović) odlučio da razgovara posebno sa nekim članovima Mesnog komiteta i da ih upozna sa odlukom Centralnog komiteta.

REŠILI SMO DA OTKAŽEMO POSLUŠNOST PK

Dogovorili smo se da idućeg dana održimo još jedan sastanak kome bi prisustvovali i ostali članovi Mesnog komiteta. Davkov je uzeo obavezu da pozove Iliju Jakimovskog, a ja Koceta Zlateva. Sa Kocetom sam razgovarao i on se složio da dođe. Sastanak je zakazan kod jevrejskog groblja. Bili su prisutni: Dragan Pavlović, Mara Naceva, Blagoje Davkov, Koce Zlatev i ja. Dragan Pavlović je ponovio izlaganje sa prethodnog sastanka u mom stanu, postavljajući nam pitanje da li smo spremni za oružanu borbu ili ne. Mi smo odgovorili da smo spremni i da hoćemo da se borimo ne samo mi, članovi Mesnog komiteta, već i najveći deo pokrajinskog članstva u Skoplju. Davkov, Zlatev i ja smo odlučili na tom sastanku da otkažemo poslušnost Pokrajinskom komitetu i da sprovodimo odluke CK KPJ. Završivši sastanak rastali smo se duboko ubeđeni da postupamo pravilno.

Narednog dana po podne sreo me je Periša Savelić[7] i saopštio mi mesto gde je trebalo da dovedem delegate partijskih organizacija (sa kojima sam ja održavao vezu) na mesnu partijsku konferenciju koja je bila zakazana još ranije. Saveliću sam odgovorio da delegate neću dovesti, jer sam ja otkazao poslušnost Pokrajinskom komitetu zbog neslaganja sa njegovom politikom.

ŠARLOVA HAJKA PROTIV »FRAKCIONAŠA« I »IZDAJNIKA«

Mesni komitet nije obaveštavao članstvo o situaciji u PK i o prethodnim diskusijama, kako se to ne bi štetno odrazilo na jedinstvo partijske organizacije. No naše otkazivanje poslušnosti Pokrajinskom komitetu nije moglo više da se drži u tajnosti. U tom smislu sam razgovarao sa sekretarima dveju partijskih ćelija, objasnivši im nastali sukob i napominjući da će oni ubuduće održavati veze samo sa mnom. Oni su se složili s tim. Pokušao sam da razgovaram i sa sekretarima partijskih ćelija berbera, stolara i obućara. Međutim, sekretar partijske ćelije berbera mi je rekao da ne želi da održava vezu sa mnom, jer sam ja, po njegovim rečima, postao frakcionaš i izdajnik. Isto mi je odgovorio i sekretar ćelije stolara, a kada sam pokušao da razgovaram sa tadašnjim sekretarom partijske ćelije obućara ne samo što nije hteo da razgovara sa mnom, nego mi je otvoreno zapretio rekavši da ja zaslužujem da budem streljan zbog toga što sam postao frakcionaš i izdajnik. Tako su postupili stoga što su bili pod uticajem nekih članova MK koji su ostali sa Šarlom. Oni su obišli sve sekretare partijskih organizacija izuzev građevinara, sa ciljem da me raskrinkaju i nagovore ih da prekinu svaku vezu sa mnom.

Tih dana sreo sam se ponovo sa Blagojem Davkovim u nameri da porazgovaram sa njim o tome šta ćemo dalje raditi i da ga pitam da li on ima vezu sa delegatom CK KPJ. Međutim, on mi je rekao da smo mi požurili i pogrešili. Bio sam

[7] Periša Savelić je bio student na Filozofskom fakultetu u Skoplju. Godine 1940. primljen je za člana MK Skopija, a kasnije je postao i njegov organizacioni sekretar. Izvesno vreme, dok je Koce Stojanovski Metalec bio u zatvoru, on je vršio dužnost sekretara komiteta. Kao partijski radnik dao je veliki doprinos širenju i učvršćivanju partijske organizacije, kroz štrajkove i druge političke akcije kojima je obilovao period od 1939. do 1940. godine. Mada se zalagao za stavove koje je Šarlo nametnuo partijskoj organizaciji u Makedoniji, Periša Savelić je, nema sumnje, bio borben komunista, odan radničkoj klasi, što je pokazao svojim radom i zalaganjem u stvaranju skopskog partizanskog odreda 1941. godine, pošto je Šarlo bio suspendovan. Novembra 1941. u jednoj blokadi on je uhapšen, zatim osuđen na smrt i u jesen 1942. ubijen u sofijskom zatvoru.

iznenađen što se on pokolebao, budući da je ranije bio veoma odlučan. Pokušao sam da ga ubedim u ispravnost našeg stava, ali je sve bilo uzalud. Kasnije sam saznao da je do promene njegovog stava došlo posle jednog sastanka sa Šarlom koji je trajao čitav dan. Zatim sam sreo Zlateva i počeo i s njime da razgovaram o našem budućem radu. On je na moje pitanje slegao ramenima ne znajući šta da mi odgovori.

Nastala je teška situacija. Razmišljao sam o svojim postupcima. Bio sam u dilemi. S jedne strane, drugovi sa kojima sam delio zlo i dobro, sa kojima sam radio i borio se nazivaju me frakcionašem i izdajnikom i prete mi streljanjem, a s druge strane, stalno su mi bile u mislima Mitretove reči, njegov odlučan stav i nepobitna logika, kao i reči Dragana Pavlovića o dužnostima komunista u sadašnjoj situaciji kada je zemlja okupirana, a Sovjetski Savez napadnut, kada su se svi narodi Jugoslavije digli na ustanak, a kod nas se vodi oportunistička politika i ne preduzima se gotovo ništa.

Posle 10 do 15 dana sreo sam Peru Tikvara koji mi je rekao da je zakazano pokrajinsko savetovanje kome će prisustvovati i delegati CK KPJ i CK BRP (k) i na kome će se raščistiti spor koji je nastao. Složio sam se da dođem. U duši mi je bilo lakše. Verovao sam da će spor zaista biti rešen i da će rad krenuti već jednom kako treba.

Savetovanje je održano u jednoj kući kod Narodnog pozorišta. Bili su prisutni delegati iz cele Makedonije, a Mesni komitet Skoplja je bio u punom sastavu. Prisustvovao je i delegat CK BRP (k) Petar Bogdanov, dok delegat CK KPJ nije bio prisutan. Na moje pitanje — gde je delegat CK KPJ Koce Metalec mi je odgovorio da je on bio pozvan ali je otkazao da dođe. (Docnije smo saznali da delegatu CK KPJ nije bio upućen poziv.)

Na savetovanju su razmatrana sledeća pitanja: međunarodna politička situacija; problem oružanog ustanka; parola »Za sovjetsku Makedoniju« i pitanje kom centralnom komitetu da se priključi partijska organizacija Makedonije.

O svim pitanjima referisao je Šarlo, a posle njega je govorio delegat bugarske partije. Šarlo je rekao da se uslovi za organizovanje oružanog ustanka u Makedoniji razlikuju od onih u drugim krajevima Jugoslavije. Parolu »Za sovjetsku Makedoniju« je opravdao time da u Makedoniji ne postoji neka druga partija sa uticajem na mase i rekao je da će ova parola najviše doprineti mobilizovanju makedonskog naroda. Šarlo nije verovao u dugotrajnost rata između Sovjetskog Saveza i Nemačke. Nadao se brzoj sovjetizaciji Evrope, pa prema tome i Makedonije, i uporno je zastupao ovu parolu.

Pripajanje partijske organizacije Makedonije BRP(k) objašnjavao je, kao i ranije u maju, time — da je bugarska partija isto komunistička partija, i pošto se sa bugarskim Centralnim komitetom nalazimo na zajedničkoj teritoriji veza će se sa njime mnogo lakše održavati nego sa CK KPJ, jer je Jugoslavija rasparčana. On je dalje tvrdio da je pojam Jugoslavije sasvim kompromitovan u očima makedonskog naroda, budući da je u sastavu Jugoslavije bio nacionalno obespravljen, pa je i zbog toga teško da se on pokrene u oružanu borbu u okviru Jugoslavije.

Govoreći o međunarodnoj političkoj situaciji, delegat BRP (k) Petar Bogdanov istakao je, između ostalog, i to da Crvena armija ne odstupa radi toga što je slaba ili što ne može da pruži otpor Nemcima, nego iz taktičkih razloga, primenjujući taktiku generala Kutuzova iz vremena borbe protiv Napoleona.

U pitanju oružanog ustanka i pripajanja partijske organizacije Makedonije CK BRP (k) on je podržao Šarlov stav, dodajući da on poznaje Šarla kao starog revolucionara i borca, da je on (Šarlo) lični poznanik Georgi Dimitrova i da uživa njegovo poverenje.

Na savetovanju je kritikovan Mitre kao frakcionaš i razbijač jedinstva partijske organizacije. Osim toga, bila je kritikovana partijska organizacija u Kumanovu što je dozvolila pristup Mitretu, zatim smo kritikovani mi iz MK Skoplja zbog otkazivanja poslušnosti Pokrajinskom komitetu, kao i drugovi koji su mimo znanja Mesnog komiteta Velesa imali razgovore sa Strašom Pindžurom. Na završetku savetovanja je rečeno da će spor između CK KPJ i CK BRP (k) biti rešen u Kominterni, jer je za to već traženo objašnjenje.

KOMINTERNA NAM DAJE ZA PRAVO

Prvih dana septembra sazvana je partijska konferencija Skoplja koja je održana na Vodnu iznad sela Gorno Solnje uz prisustvo predstavnika svih partijskih ćelija iz Skoplja. Konferenciji je prisustvovao i Šarlo. Glavno pitanje bilo je razobličavanje Mitreta i njegovog »frakcionaškog« stava. Kritikovani smo i mi koji smo bili u »zabludi«. Koce Zlatev i ja smo rekli da smatramo da nismo pogrešili, dodajući da je naš stav pravilan. Zbog toga nismo bili ponovo izabrani u Mesni komitet.

Nekoliko dana kasnije sreo me je Pero Tikvar i saopštio da je došao odgovor od Kominterne, koji je potvrdio da smo

France Mihelič: LOGOR (linorez)

mi bili u pravu i da partijska organizacija Makedonije ostaje u sastavu KPJ.

Nekoliko dana posle ove konferencije, mada nisam bio partijski povezan, dobio sam zadatak da sa Ilijom Jakimovskim prenesem u svoj stan oružje koje je bilo smešteno negde pored Vardara, gde se nalazilo prebivalište diverzantskih grupa, za koje ja ranije nisam znao. Oružje je ostalo u mom stanu 5 — 6 dana.

Oko 10. septembra bugarska policija je uhvatila neke naše drugove prilikom rasturanja letaka. Doznavši to, prestao sam da spavam u svojoj kući. Međutim, 13. septembra, dok sam prelazio preko drvenog mosta na desnu obalu Vardara u nameri da nađem neke drugove, bio sam uhapšen i sproveden u policiju.

Tih dana (septembra 1941. godine), kao što je poznato, komunisti Makedonije su izvojevali pobedu protiv Šarla i njegove oportunističke politike. Partijska organizacija u Skoplju je oživela. Ubrzo je formiran prvi Skopski partizanski odred. Komunisti i radne mase su prihvatili oružanu borbu protiv fašističkog okupatora. Stav CK KPJ u Makedoniji je pobedio.

Boge KUZMANOVSKI

MELENCI I KUMANE U USTANKU

Melenci i Kumane spadaju u najpoznatija ustanička sela u severnom Banatu. Revolucionarna istorija radničkog pokreta ovih sela počinje u drugoj polovini XIX veka, kada je seoski proletarijat poveo klasnu borbu protiv reakcionarne buržoazije.

Krajem XIX veka u tim selima se osnivaju prve radničke organizacije: Socijaldemokratska radnička partija i Sindikat poljoprivrednih radnika, čija delatnost je uglavnom usmerena na povećanje dnevnica, skraćivanje radnog vremena, traženje prava glasa za stanovništvo koje ga nije imalo. Sve češće je dolazilo do sukoba između imućnih seljaka i seoske sirotinje. Pod rukovodstvom Sindikata poljoprivrednih radnika, 1907. godine je organizovan štrajk, koji je u Melencima obuhvatio 500 najamnih radnika, i proširio se na seosku sirotinju u okolnim selima.

Aktivnost radničkog pokreta nije prestala ni po izbijanju prvog svetskog rata. Više rukovodilaca radničkog pokreta iz Melenaca i Kumana, prisilno mobilisanih u austrougarsku vojsku, organizovali su »zeleni kadar« koji prihvata odbegle iz austrougarske vojske. U Melencima i Kumanima bilo je mnogo ljudi koji su dezertirati i skrivali se po svojim kućama, a zarobljeni u Rusiji pristupili su oktobarskoj revoluciji.

Posle Kongresa ujedinjenja socijalističkih partija, održanog 1919. godine u Beogradu, u Melencima i Kumanima se pristupilo osnivanju Socijalističke radničke partije — komunista. Održavaju se zborovi na kojima su govorili istaknuti partijski rukovodioci Filip Filipović i Nikola Kovačević.

Juna 1920. godine, partijske organizacije Melenaca i Kumana upućuju svoje delegate na Vukovarski kongres. Iz Melenaca su otišli Bogdan Eremić i Vasa Halasev, a iz Kumana Ljuba Mečkić i Ljubomir Čolić. Bogdan Eremić, delegat iz Melenaca, izabran je u Centralni komitet.

Prilikom izbora za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine, Nikola Kovačević, kandidat Komunističke partije za novobečejski srez, dobio je najviše glasova u Melencima i Kumanima. Zbog toga su ova mesta nazvana »Mala Moskva«. Stoga nije ni čudno što je posle Obznane i donošenja Zakona o zaštiti države, veliki broj komunista iz Melenaca i Kumana bio uhapšen, a zatim osuđen na dugogodišnju robiju.

Komunisti Melenaca i Kumana bili su vrlo aktivni u Sindikalnoj organizaciji, koja je, na inicijativu Pokrajinskog komiteta, bila osnovana 1935. godine, a članovi SKOJ-a u organizaciji ratarske omladine. U Kumanima je, pred rat 1939. godine bilo oko 40, a u Melencima oko 15 članova. Skojevske organizacije su se isto tako učvrstile. U Melencima je bilo preko 200 članova SKOJ-a a u Kumanima oko 150.

Što je ratna opasnost bila bliža, a fašističke namere očiglednije, to su se ljudi sve čvršće zbijali oko komunista. Mada je deo članova Partije bio van sela, u vojnim jedinicama, ipak su partijske organizacije Melenaca i Kumana u martovskim događajima 1941. vodile oštru borbu protiv trojnog pakta tražeći obaranje ondašnjeg režima i savez sa SSSR-om.

Dvadeset sedmog marta u oba sela su održani protestni mitinzi. U Kumanima je među ostalima govorio Žarko Milankov, poljoprivredni radnik, poznati borac za prava radnog čoveka, a u Melencima sekretar partijske organizacije Bora Mikin. Oni su, koristeći antifašističko raspoloženje okupljenog naroda, javno razotkrili i osudili izdajnički stav vlade, govorili ljudima šta donosi rat i kakav stav treba zauzeti ako do njega dođe i pozivali narod na saradnju sa Sovjetskim Savezom. Ljudi su glasnim povicima i pesmom manifestovali svoju visoku i mnogo puta posvedočenu patriotsku svest. U svim ulicama sela čulo se klicanje: »Živeo savez sa Sovjetskim Savezom«.

Kada se, za vreme napada hitlerovske Nemačke na našu zemlju, pred opštinom u Melencima pojavio kamion pun nemačkih vojnika, na ulicama je kao i uvek kada se događa nešto neobično, bilo puno ljudi. Dok je mnogima skoro zamiralo srce od uzbuđenja, mržnje i neizvesnosti — gotovo svi meštani Nemci i Mađari, sem nekolicine, bili su sasvim zadovoljni. U rukama pojedinaca našle su se fašističke zastave. Neko se već postarao da istakne nemačku zastavu na opštini. Teško je bilo gledati njihova ozarena lica i visoko podignutu ruku u znak fašističkog pozdrava. Sletalo je sa usana ono mrsko i sramno: »Hajl Hitler!«.

Partijska organizacija je nastojala da upozna svoje članove sa situacijom i stavi im do znanja da tek predstoji borba koja će biti odlučujuća kako za nacionalno, tako i za socijalno

oslobođenje. Prvi dani okupacije iziskivali su dosta objašnjenja. Dobijen je letak Centralnog komiteta koji je objašnjavao novonastalu situaciju. Letak je kružio među ljudima, dajući im podstreka za borbu.

U to vreme jedan broj drugova koji je uspeo da izbegne zarobljavanje vraćao se iz stare jugoslovenske vojske. Razočarani u tadašnje oficire, koji nisu imali nikakvih planova za organizovanje odbrane, neki su poneli oružje i sakrili ga u okolnim selima, smatrajući da će im ono još trebati, da borba nije prestala, da ona tek treba da počne.

U severnom Banatu je tada mreža partijskih organizacija bila dosta razvijena. Pored Okružnog i Pokrajinskog komiteta sa sedištem u Velikom Bečkereku u srezovima su postojali sreski komiteti. Sedište novobečejskog komiteta bilo je u Kumanima, kikindskog u Kikindi, jašatomićkog u Aleksandrovu, velikobečkerečkog u Velikom Bečkereku [danas Zrenjanin (gradski i sreski ujedno)].

Posle sastanka Pokrajinskog komiteta u Melence i Kumane je došao Svetozar Marković Toza koji je održao sastanak sa jednom i drugom partijskom organizacijom i upoznao komuniste sa zadacima koji ih čekaju, u prvom redu oko priprema i podizanja ustanka. Rekao je da treba prikupljati oružje i voditi računa o tome da se komunisti ne kompromituju, te ukoliko postoje spiskovi ili slični materijali, koji neprijatelju mogu pasti u ruke, da se unište. Toza je dao zadatak svim komunistima koji imaju dobre veze sa drugovima iz okolnih mesta, da ih i dalje održavaju, pripremaju ljude za ustanak. Komunistima je, zatim, dat zadatak da organizuju obučavanje skojevaca i omladine u rukovanju oružjem. Naposletku je govorio i o tome da će Nemačka zaratiti sa Rusijom i da dan kada će se to desiti nije daleko.

Kasnije je stigla direktiva od viših partijskih rukovodstava da treba organizovanije prići pripremama za ustanak. Po naseljima je trebalo formirati mesne i sreske vojne komisije. U melenačkoj vojnoj komisiji bili su: Bora Mikin, Vujica Vujanov, Žarko Subičin, Milovan Mijatov zvani Lojče i ja, a u komisiji Kumana: Žarko Milankov, Sredoje Stanisavljev, Velja Ubavić i Dobra Gladić. Odmah zatim bila je formirana i Sreska vojna komisija. Za komandanta je izabran Bora Mikin, za zamenika komandanta Miloš Popov, sekretar partijske organizacije Dragutinova, a za političkog komesara Žarko Milankov. Zadatak vojnih komisija bio je da se staraju o oružju koje se sakupljalo.

Pošto veliki broj omladinaca nije služio vojsku, njihovo obučavanje u rukovanju oružjem povereno je najboljim čla-

novima Partije i SKOJ-a. Oni su ujedno bili i vođe ovih grupa, koje su kasnije postale diverzantske grupe. U svakoj grupi je bilo 3—4 omladinca. U Melencima i Kumanima bilo je oko 30—40 takvih grupa sa više od 200 omladinaca u svakom mestu. Partijska organizacija u Melencima i Kumanima organizovala je po rejonima kurseve za pružanje prve pomoći i bolničarske kurseve na kojima je bilo oko 40 omladinki. U Melencima je kurseve vodio dr Bora Farkić, a u Kumanima Maksa Kovačev.

Sem stručne nastave, na kursevima i u omladinskim grupama se proučavao ilegalni materijal. Omladinci su sa nestrpljenjem čekali dan kada će početi borba protiv Nemaca.

Juna je u Novom Bečeju pao u ruke Nemcima proglas Centralnog komiteta. Tom prilikom uhapšen je Šandor Tapaj, član Sreskog komiteta, koga su Nemci podvrgli strahovitim mukama. Pod batinama on je odao neke članove Sreskog komiteta, među njima sekretara komiteta Partije i SKOJ-a.

Sekretar Sreskog komiteta Partije bio je Mile Teodosin, obućarski radnik, mlad, energičan i popularan čovek koji je imao veliki ugled kod poljoprivrednog radništva i ostalog stanovništva. Mile je bio artiljerac u staroj jugoslovenskoj vojsci. Po pričanju drugova — kada su nemački avioni napali njihov puk, svi su se razbežali. Kod topa je ostao sam Mile. Punio ga je i tukao nemačke avione. Ogorčen zbog nesposobnosti stare jugoslovenske vojske, on raspiruje antifašističko raspoloženje među vojnicima. Iz vojske je doneo 2 puškomitraljeza, jer je verovao da će borba sa fašistima tek početi. U srezu i u Kumanima vrlo odano i predano nastavlja da radi na razvijanju partijske organizacije.

Sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a bio je Sredoje Petrović. Kao mlad poljoprivredni radnik pristupio je naprednom omladinskom pokretu i već 1939. godine izabran je za sekretara Komiteta. Nekoliko puta je bio hapšen i zlostavljan. Dvojicu sekretara Nemci su ubrzo uhapsili i podvrgli strahovitim mučenjima. Nikakva mučenja nisu mogla slomiti ove mlade ljude, ni prisiliti ih da odaju svoje drugove.

Na spisku predviđenih za hapšenje bio je i Bora Mikin, sekretar partijske organizacije u Melencima, inače član Sreskog komiteta. Čim je obavešten o provali, Bora se odmah povukao u ilegalstvo.

Posle ovih hapšenja, u Velikom Bečkereku je održan sastanak Pokrajinskog komiteta kome su prisustvovali sekretari sreskih komiteta Partije i komandanti vojnih komisija. Komunistima je postavljen zadatak da dižu ustanak. Donesena je odluka o povlačenju kompromitovanih drugova u ile-

galstvo, pošto se očekivalo da će Nemci nastaviti sa hapšenjima.

Ubrzo su sa svih strana počela stizati obaveštenja da Nemci vrše pripreme za hapšenje komunista. Mi smo u Melencima o toj nameri Nemaca doznali preko Andreza Poljaka. On je bio po narodnosti Nemac i Nemci su ga odmah posle okupacije mobilisali u svoju policiju. Poljak je bio naš simpatizer i izrazio je želju da iz nemačke policije pođe sa nama u odred. Pošto smo imali poverenja u njega, zaključili smo da bi bilo dobro da on ostane u policiji i da nas obaveštava o svim namerama i akcijama Nemaca, koje je on mogao da sazna. To mu je saopšteno i on se složio. (Obaveštavao nas je o svakoj nameri Nemaca, koju je mogao saznati. Dolazio je nekoliko puta i u odred donoseći municiju.)

Posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna, komunistima su počeli prilaziti i ljudi koji su ranije pripadali ostalim građanskim partijama, pa čak i oni iz rukovodstava tih partija. Komunisti su prihvatali te ljude, objašnjavali im situaciju, stav Partije — dogovarajući se sa njima o zajedničkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Tih dana su održani sastanci partijskih organizacija na kojima je članstvo upozoreno na opasnost, naročito noću, pošto su se očekivala hapšenja. I stvarno u Melencima je ubrzo uhapšeno oko 50—60 drugova, u Kumanima isto toliko. To su bili uglavnom simpatizeri Komunističke partije, drugovi iz odbora za Crvenu pomoć. Nemcima je pošlo za rukom da u Melencima uhapse samo jednog člana Partije, Slavka Kevrešana, a u Kumanima dvojicu — Lazu Mirčetića i Lazu Čolića. Posle ovoga hapšenja Nemci su i dalje tragali za članovima Partije koji su bili odbegli. Noću su opsedali njihove kuće u nadi da će se oni vratiti i da će ih pohvatati. To im nije polazilo za rukom, jer su članovi Partije bili prešli u ilegalnost.

Zastrašeni hapšenjima, bežali su od svojih kuća i oni koje Nemci nisu tražili. To je predstavljalo posebnu teškoću partijskoj organizaciji. Ona ih sve nije mogla zadržati iz više objektivnih razloga, pre svega zbog toga što nije bilo dovoljno oružja.

Pošto je takva situacija bila i u ostalim selima u Banatu, Okružni komitet je zauzeo stav da se svi oni koji nisu bili kompromitovani vrate kućama i nastave da žive i rade ilegalno, s tim da noću ne spavaju kod svojih kuća, pošto su hapšenja vršena samo noću. Kada im je to objašnjeno, ljudi su se vratili svojim kućama i uključili se u aktivan rad na organizovanju narodnooslobodilačke borbe.

Pošto se posle prelaska u ilegalnost veći broj članova Partije i drugova koji su bili u rukovodstvima partijskih orga-

nizacija našlo na novim dužnostima, na terenu u partizanskom odredu, Okružni komitet je stavio u zadatak Sreskom komitetu da se popune rukovodstva partijskih organizacija po naseljima. Tako je u Kumanima umesto Žarka Milankova za sekretara Opštinksog komiteta došao Maksa Kovačev. U Komitetu su pored njega bili: Boža Titin, Ljuba Čolić, Svetozar Ješić i Ljubica Odadžić. Selo je bilo podeljeno u četiri rejona. U svakom je bila po jedna partijska organizacija sa po 7—8 članova. Organizacije u rejonima radile su na obuhvatanju ljudi u pokret.

Pošto je sekretr Sreskog, a ujedno i Mesnog, komiteta SKOJ-a Sredoje Petrović, bio uhapšen, a jedan broj drugova iz rukovodstva SKOJ-a otišao na nove dužnosti, to je izvršena popuna i skojevske organizacije. U Kumanima je za sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a bio izabran Svetozar Ješić, a za članove Ljubica Odadžić, Nata Žarin, Aca Torčanski i Rada Stančić. Jedan deo članova opštinskog komiteta radio je i u Sreskom komitetu SKOJ-a.

I SKOJ je imao svoje organizacije po rejonima. U Kumanima su postojala četiri rejonska rukovodstva SKOJ-a koja su po ulicama imala grupe skojevaca. Tako je bilo i u Melencima. Umesto Bore Mikina za sekretara Opštinskog komiteta je postavljen Milivoj Stankov, a za članove Dragoljub Rac, Milovan Mijatov Lojče, Branko Bibin, Milan Kevrešan i Milan Stančić Uča, koji je posle prelaska drugova u ilegalstvo postavljen za sekretara Sreskog komiteta. Uča je radničkom pokretu pristupio kao omladinac. Već 1935. godine primljen je za člana KPJ. Posle školovanja postavljen je za učitelja u selu Njegoševu gde kao član Partije doprinosi tome da se u selu formira partijska organizacija. Pred sam rat je premešten u Melence, povezao se sa partijskom organizacijom i postao član Opštinskog komiteta.

Za sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a određen sam ja, no, pošto sam sa većim brojem drugova iz rukovodstva Opštinskog komiteta SKOJ-a prešao u ilegalstvo, za sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a u Melencima postavljen je umesto mene Dragoljub Rac, a za članove: Momčilo Brošin (i ranije bio član Komiteta pa pošto ga policija nije tražila on je ostao u selu), Ružica Bošnjak, Živa Brcanski, Mile Protić, Veselin Jevremov, Kamenko Munćan i Marinko Pandurov.

Melenci su bili podeljeni u četiri rejona i u svakom je postojala partijska i skojevska organizacija, koje su imale svoja rejonska rukovodstva, rejonske komitete, kako su ih onda nazivali.

Popuna rukovodstava partijskih organizacija u oba mesta drugovima koji su ostali u selima i stvaranje široke mreže orga-

nizacija po rejonima i ulicama, omogućili su partijskoj organizaciji da razvije punu aktivnost i okupi oko sebe veliki broj ljudi. Sastanci su se lakše održavali po ulicama pošto je to bilo manje upadljivo, ljudi su se bolje poznavali, pa se mogao mnogo veći broj ljudi i žena obuhvatiti pokretom. Žene su se naročito isticale u sakupljanju pomoći, spremanju hrane i odeće za potrebe partizanskog odreda.

Sećam se da su 1941. godine čitavi karavani kola izlazili iz sela i nosili hrane i drugu pomoć partizanskim odredima.

Partijske organizacije su bile naročito aktivne u objašnjavanju političkih događaja i situacije u svetu i kod nas. U tu svrhu su korišćene brošure, proglasi i leci, koji su dopirali do većine stanovništva Melenaca i Kumana.

Skojevska organizacija je, preko razgranate mreže vaspitnih grupa, obuhvatila svu omladinu i ideološki je uzdizala. U tim grupama su proučavani partijski materijali, čitani napredni romani (»Kako se kalio čelik«), itd. Skojevske organizacije su u oba slučaja razvile i mrežu diverzantskih grupa, koje su imale vidnu ulogu u izvođenju svih diverzantskih akcija.

Partijske organizacije su po direktivi Okružnog i Pokrajinskog komiteta pristupile stvaranju odbora za narodnu pomoć. U oba sela su formirani odbori za norodnu pomoć u kojima su, pored članova Partije, bili i drugi ugledni građani.

Odbori su imali zadatak da se brinu o sakupljanju hrane, odeće i drugih potreba za partizanske odrede i o pomoći porodicama čiji su hranioci bili u zatvoru.

Tih dana su partijske organizacije dobile proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o dizanju ustanka. U Melencima i Kumanima poziv Partije je primljen sa oduševljenjem.

Čim je stigla direktiva o formiranju partizanskih odreda, melenački i kumanički ilegalci su formirali dva odreda — Melenački i Kumanički. U Banatu je tada od drugova koji su prešli u ilegalnost formirano još pet odreda: Dragutinovački, Kikindski, Mokrinski, Aleksandrovački i Bečkerečko-stajičevački.

Prvi borci Melenačkog partizanskog odreda bili su: Bora Mikin, Vujica Vujanov, Aca Barnić, Nedeljko Barnić, Zdravko Milosavljević, Dragan Žarkov, Slobodan Stojšić, Milivoj Protić Apaš, Aca Rus, Nedeljko Đurić, Dragomir i Zoran Mijatov, Milivoj Stankov, Cveta Jovanov, Žarko Boškov Čeda, Milovan Mijatov Lojče, Branko Jevremov, Dragomir Rac, Ivan i Paja Lončarski, Uroš Nadjalin, Žarko Adamov, Radovan Kuručev i ja.

U Kumaničkom odredu bili su Žarko Milankov, Sredoje Stanisavljev, Velja Ubavić, Dobra Gladić, Vesa Nemešev, Joca

Erdeljan, Boža Stojanov, Rada Aćimov, Slavko i Dobrinka Stančić, Omer Vuletaš, Dušica Stojanov, Sava Aćimov, Slavko Boberić, Milan Berić, Rada Blažić, Laza Brančić, Hornislav Mirkov, Steva Petrović, Slavko i Milan Gvodžar.

Brojno stanje odreda se do kraja godine stalno povećavalo. Zahtevi i želje mnogih da stupe u odrede nisu mogli biti ispunjeni, jer nije bilo dovoljno oružja. Neki su sami nabavljali oružje samo da bi bili primljeni, a drugi su sebe čak i kompromitovali da bi došli u odred. Sve je to pokazivalo koliko su naši ljudi bili spremni da se bore.

Sećam se tri omladinca — Nedeljko Barnić i braću Mijajatove — Dragomira i Zorana. Nekoliko puta su dolazili u odred i molili da ih primimo. Bili su tada još deca. I kada smo im rekli da ih ne možemo primiti, jer nemamo oružja, oni su otišli u Taraš i tamo sačekali jednu stražu — razoružali je i zatim sa oružjem došli u odred.

U Kumaničkom partizanskom odredu za komandanta je izabran Žarko Milankov, a za političkog komesara Sredoje Stanisavljević Taca. U Melenačkom odredu komandant je bio Bora Mikin, a politički komesar ja.

Pošto je tada bila u jeku žetva, trebalo je neprijatelju onemogućiti da iz Banata izvozi žito.

Partizanski odredi su počeli paliti žita — prvo po njivama, a kasnije po krstinama. Sem odreda u akciju su stupile i diverzantske grupe sela, formirane od skojevaca i omladinaca. Grupama su rukovodili članovi Partije koji su živeli legalno. Kosidba je usporavana na taj način što su po parcelama zabadane šipke pa su se lomile kosačice.

Ogorčen zbog učestalih paljenja žita i vršalica, okupator šalje svoje patrole, jačine 5—6 policajaca, koji su čuvali parcele žita. Partizani su te nemačke patrole sačekivali i razoružavali ih. Okupator je tada povukao svoje patrole sa terena i koncentrisao policijske snage po selima. Pored 150 policajaca u Melencima i oko 100 u Kumanima, Nemci su u ova sela uputili po jednu četu vojnika. No žita su i dalje plamtela. Videvši da ne mogu to sprečiti počeli su ljudima pričati: »Eto, komunisti hoće da vas ostave bez hleba«. Međutim, to nije moglo imati nikakvog uticaja na ljude, jer je partijska organizacija objašnjavala ljudima cilj ovih akcija.

Drugovi iz Pokrajinskog i Okružnog komiteta pružali su veliku pomoć partizanskim odredima u tome da se oni što brže učvrste i osposobe za vođenje borbe. U odrede su dolazili Žarko Turinski, komandant za severni Banat, Ivan Vioglavin, član Pokrajinskog komiteta i Milan Stančić Uča, sekretar Sreskog komiteta. Pošto su odredi bili slabo naoružani, tražili smo od dru-

gova pomoć u oružju. Oni su nam rekli da se priprema akcija na Veliki Bečkerek gde je u jednom magacinu bilo smešteno oružje bivše jugoslovenske vojske.

Kasnije smo obavešteni da akcija u Velikom Bečkereku kojom je trebalo doći do oružja, nije uspela. Na sastanku partijske organizacije u Melenačkom odredu, kome je bio prisutan i Ivan Vioglavin, dat je predlog da naš odred napadne policiju u Melencima. Vioglavin se složio sa nama, ali je ipak ostalo da on porazgovara sa Žarkom Zrenjaninom i Tozom Markovićem, koji su u to vreme bili u Velikom Bečkereku. Posle razgovora trebalo je da dođe jedan drug iz Vojnog štaba da nam saopšti odgovor.

Naš predlog je bio da u isto vreme i Kumanički odred izvrši napad na njihovu policiju, pa bismo tako došli do veće količine oružja. Sem toga jednovremenim napadom, sprečilo bi se da policija iz jednog mesta ide u pomoć drugom. Naša zamisao je bila da tu akciju izvedemo uz pomoć članova Partije i SKOJ-a i simpatizera NOP-a iz sela.

Predlagali smo i to da uporedo sa napadom na policiju diverzantske grupe, sačinjene od skojevaca i omladinaca, spale vršalice, pošto je u to vreme bila u jeku vršidba žita.

Vojni štab je odobrio naš predlog, s tim što nam je stavio u zadatak da održimo sastanak sa Kumaničkim odredom i da u zajednici sa njima sačinimo potreban plan akcije.

Odmah posle toga Bora Mikin i ja smo otišli u odred, održali najpre sastanak sa štabom, a zajednički sastanak sa celim odredom. Izložili smo im našu zamisao i predložili da i oni istu tkvu akciju preduzmu u svom selu. Oni su prihvatili predlog.

Sačinjen je potreban plan akcije. Za početak je određena nedelja 28. jul 1941. godine tačno u ponoć. Pošto je nemačka policija u selu bila stacionirana u staroj žandarmerijskoj kasarni i u školi preko puta crkve, određene su dve desetine koje će u isto vreme napasti i jednu i drugu kasarnu. Određeni su drugovi koji će likvidirati stražare kod jedne i druge kasarne. Odmah zatim trebalo je kroz prozor ubaciti bombe i upasti u kasarnu. Eksplozija bombe je bila znak za početak akcije diverzantskih grupa, u kojima je bilo po 3—4 omladinca. Oni su imali da razoružaju stražare kod vršalica i da zatim spale vršalice. U planu je bilo da se iz sela pozove jedan broj članova Partije i simpatizera, koji su ranije izrazili želju da se bore, da dođu toga dana u odred, pomognu nam u akciji, a da se posle vrate u selo. Sa njima je održan sastanak na kome im je objašnjeno sve u detalje. Dogovoreno je i to da se te noći pokidaju telefonske žice od Melenaca i Kumana prema svim ostalim me-

stima kako policija ne bi mogla da traži pomoć. Određeni su drugovi koji treba to da učine. Isto tako su određene i zasede na prilazima sela, pošto je kroz Melence prolazio glavni put od Velikog Bečkereka za Kikindu, a od Kikinde dalje preko Rumunije za istočni front. Trebalo je zaustaviti svako vozilo i ne dozvoliti mu da uđe u selo, dok se akcija ne završi.

Noću 28. jula krenuli smo u napad. Sve je išlo tačno po planu. Međutim, Kumanički partizanski odred je prilikom podilaženja selu kod železničke pruge naišao na zasedu. Pucnjava je trajala prilično dugo. Iz Kumana je odmah javljeno u Novi Bečej da je izvršen napad na njihovu patrolu i da se partizani kreću prema Kumanima. Kako su u ono vreme kružili glasovi da su partizani naoružani ruskim oružjem i da ih ima mnogo, Nemce je uhvatila panika pa je Sresko načelstvo naredilo policiji u Melencima i drugim mestima da krene u Kumane. Jedan broj policajaca iz Melenaca je otišao u pomoć kumaničkoj policiji. Mi nismo čuli pucnjavu kod Kumana i po planu smo tačno u 24 časa izvršili napad na jednu i drugu kasarnu. Eksplozija bombe je označila početak akcije omladinaca. Oni su kod nekih vršalica razoružali stražu i zapalili vršalice. Ali naš napad na kasarne nije dao onoliko oružja koliko smo očekivali, pošto je tamo bilo svega 10 policajaca. Ostali su bili otišli u pomoć kumaničkoj policiji. Nemački policajci su pobijeni ili ranjeni, oružje, municija i sav ratni materijal je zaplenjen.

Čim su čuli pucnjavu, neki meštani su istrčali na ulice i počeli vikati: »Živela sloboda«. Jedan Nemac, okoreli petokolnaš, misleći da se desio požar pošao je ka centru sela prema opštini. Međutim, kada je video da su to partizani, pobegao je i sakrio se pod propust kanalizacije odakle čitav dan nije smeo izlaziti.

Nemci koji su iz Velikog Bečkereka motornim vozilima pošli kumaničkoj policiji u pomoć, na prolazu kroz Melence, primetili su nas dok smo se povlačili iz sela, ali nisu imali smelosti da pođu za nama nego su samo pucali i opkoljavali selo.

Već rano ujutru sela su bila puna nemačkih vojnika, koji su upadali u kuće i pretresali ih. Pri tom su pohapsili sve članove porodica onih drugova koji su bili u odredu i sve ostale koji su im bili sumnjivi. U opštinskom dvorištu je nad njima vršen strahovit teror. Pretili su im mitraljeskim cevima, pucali preko njih tražeći da odaju mesto boravka partizana, ljude koji im dostavljaju hranu itd.

Ogorčeni time što nisu mogli ništa doznati odlučili su da izvrše streljanja u Melencima, Dragutinovu i Mokrinu.

Izabrali su nedelju, pijačni dan, kada je najviše ljudi bilo u selu. Dovezli su kamionom 13 ljudi među kojima je bio i jedan

član Melenačkog partizanskog odreda, Draga Žarkov, koji je pred sam napad na melenačku policiju na putu za selo naišao na blokadu, i tom prilikom uhapšen. Nemci su okupili veliki broj ljudi, žena i dece i prisilili ih da budu prisutni streljanju. Tela streljanih drugova su zatim obesili o stubove.

Streljanja su bila odmazda za napad na nemačku policiju i za akciju Mokrinskog odreda koji je bio razorio prugu, sa koje je iskočio voz sa ešelonom nemačkih vojnika za istočni front. Poginulo je nekoliko nemačkih vojnika i ešelon je bio zadržan dva dana dok se pruga nije popravila. Sem toga ovim streljanjem su hteli da zaplaše narod i odvrate ga od narodnooslobodilačkog pokreta, preteći da će svako ovako proći ko bude sarađivao sa komunistima.

No i to im nije bilo dovoljno. Jednoga dana — opet u nedelju kada su svi ljudi bili u selu — blokirali su selo i preko dobošara obaveštavali stanovništvo da će toga dana naići avioni koji će uništiti celo stanovništvo Melenaca i Kumana pošto sarađuju sa komunistima. I stvarno su se pojavili avioni — »štuke«. Uz strahovitu buku leteli su nisko, iznad samih krovova kuća, ali nisu bacali bombe, jer je u selima bila i njihova policija.

»Štuke« su nadletale kukuruze, verovatno sa namerom da i nas zaplaše. No, nisu nas mogli videti.

Posle nadletanja aviona, grupa skojevaca salašara sa Ilja, sašila je od crvenog platna zastavu i postavila je između Melenaca i Bašaida na glavnom putu za Rumuniju, na jednoj humci, na kojoj je bila topografska oznaka, tako da se zastava mogla videti sa veće daljine. Kada su je spazili, Nemci koji su išli motornim vozilima iz Velikog Bečkereka pomislili su da je to ruska zastava i da je tu stacioniran partizanski odred. Odmah je obaveštena nemačka komanda i obustavljen saobraćaj na tom delu puta. U Melence je došao puk nemačke vojske, pokupili su seljake i naterali ih da idu ispred njihovih vojnika. Zatim su naredili seljacima da poseku kukuruzovinu. Tek tada su videli da oko zastave nema nikoga.

Pošto represalijama nad stanovništvom, naročito nad familijama drugova koji su se nalazili u odredu, nisu postigli očekivane rezultate, Nemci su u ovom delu Banata počeli sa krupnijim akcijama. U vezi s tim Pokrajinski komitet je održao sastanak na kome se došlo do zaključka da bi trebalo neke partizanske odrede spojiti i na taj način stvoriti jedinicu koja će biti sposobna da se suprotstavi nemačkim jedinicama koje budu izlazile na teren.

Tako je došlo do spajanja Melenačkog i Kumaničkog partizanskog odreda. Novi odred je ostao u melenačkom ataru,

pošto je u njemu bilo više kukuruza i njegov položaj je omogućavao održavanje veze sa čitavim severnim Banatom. Tamo je bilo i više salaša, a salašari su bili aktivisti, saradnici narodnooslobodilačkog pokreta. Odred je bio podeljen u dva voda, a svaki vod je imao po dve desetine. Posle podele odreda na vodove i desetine izvršeni su izbori rukovodstva. Za komandanta odreda izabran je Bora Mikin, za političkog komesara Žarko Milankov, a za zamenika komesara izabran sam ja. U odredu su formirane i partijske i skojevske organizacije, odredski komitet, a po desetinama partijska odeljenja.

Pošto je bilo omladinaca koji su kasnije stupili u odred i nisu bili vični u rukovanju oružjem, pristupilo se njihovom obučavanju. Nekoliko boraca se obučavalo za izvođenje diverzantskih akcija. U tome je mnogo pomagao Ivan Knežević Cota koji je bio na robiji u Mitrovici, i sa grupom drugova 1941. godine pobegao iz kaznione i posle oporavka u jednoj bazi došao je u odred. Pošto smo dobili izvesnu količinu eksploziva, Knežević je uzeo na sebe da obučava grupu omladinaca za izvođenje diverzantskih akcija.

Ideološko-političkom radu poklanjana je posebna pažnja. Zajednički su proučavani delovi iz istorije SKP(b), razni članci Lenjina i materijali iz biltena; vođene su diskusije o situaciji u mestu, o borbama u Srbiji i Sovjetskom Savezu. Odred je izdavao i svoje novine »Partizan«. U početku su pisane rukom, a kasnije su nabavljeni pisaća mašina i šapirograf. U novinama se pisalo o životu i radu odreda i držanju pojedinaca. U njima je posebno mesto nalazila i šaljiva pošta. Sećam se da smo kasnije nabavili radio-aparat. Smestili smo ga na jedan salaš gde su slušane vesti koje su zatim umnožavane i deljene drugovima u selu.

Na jednom sastanku odreda je rešeno da se u Melencima i Kumanima likvidiraju neki nemački doušnici, koji su za pokret predstavljali veliku opasnost. Formiran je vojni sud koji je ispitao sve slučajeve i izrekao smrtne kazne. Većina izdajnika je likvidirana dok su neki uspeli da pobegnu.

Jednog dana su u odred došla dva seljaka, jedan iz Elemira, drugi iz Mokrina. Nosili su nešto šećera i slanine i ponudili to odredu želeći da se prikažu kao prijatelji partizana. Međutim, njihove namere su bile otkrivene. Oni su od Špilera bili dobili zadatak da pronađu gde se nalazi partizanski odred i da ga o tome lično obaveste kako bi on zatim opkolio i uništio partizanski odred. Sa njima se postupilo kao što se sa izdajnicima naroda postupa.

Likvidacije izdajnika i doušnika imale su snažan odjek kod stanovništva Melenaca i Kumana a isto tako i u ostalim

mestima severnog Banata. To je bila opomena svim onima koji bi Nemcima dostavljali bilo kakve podatke o kretanju partizanskog odreda ili potkazivali ljude koji su sarađivali sa nama.

Posle spajanja Melenačko-kumaničkog partizanskog odreda, Nemci su u Sreskom načelstvu napravili obiman plan za uništenje odreda.

U tu svrhu su tražili vojsku iz Velikog Bečkereka, ali je nisu mogli dobiti, pošto tamo nije ni bilo toliko vojske. Dobili su samo jednu četu, pa su zbog toga mobilisali veliki broj domaćih Švaba i policiju iz sela, tako da su skupili preko 2 000 ljudi.

Nekoliko dana kasnije blokirali su Melence i Kumane i zabranili izlazak iz sela.

Mi nismo bili obavešteni o toj nemačkoj akciji, ali pošto se u rano jutro nije čulo uobičajeno kloparanje seljačkih kola, znali smo da se nešto priprema, i odmah smo se spremili za pokret. Bili smo u delu atara između Kumana i Melenaca. Jednu patrolu smo poslali prema »kopovu« (prazno mesto između kukuruza), a drugu ka putu koji je vodio od Melenaca za Novi Bečej. Patrola koja je išla prema »kopovu« srela se sa grupom naoružanih Nemaca. Naši drugovi su bili brži i otvorili vatru na Nemce. Jednog su ubili i njih nekoliko ranili, a zatim su se povukli.

Druga patrola koja je išla ka drumu, spazila je puno nemačkih vojnika naoružanih automatskim oružjem i odmah se vratila. Nemci su počeli sa svih strana da pucaju i bacaju bombe tako da smo mogli znati gde se oni nalaze. Donesena je odluka da se prebacimo u drugi deo atara u kome je bilo više kukuruza, što nam je pružalo bolje uslove i mogućnosti za odbranu. Tako smo i učinili. No, dok smo se prebacivali 4 druga su se izdvojila. Jedan je pošao prema Novom Bečeju, a trojica prema Melencima. Onog što je išao prema Bečeju Nemci su primetili i otvorili na njega vatru, ali ga nisu pogodili. Jedan od trojice koji su otišli prema Melencima bio je lakše ranjen u nogu ali je i on uspeo da pobegne.

Čim smo se prebacili, ukopali smo se i spremno čekali Nemce.

Nemački oficir koji je rukovodio blokadom primetio je da se naši drugovi prebacuju na sve strane pa je pomislio da mi njih opkoljavamo. Stoga je koncentrisao svoje snage na jedno mesto i odmah zatim zatražio pomoć iz Velikog Bečkereka, Melenaca, Elemira, Taroša i Kumana. Pucnjava je oko 11 časova prestala, a oko 12 nastavljena. Nismo znali šta je u pitanju. Verovali smo da su naši drugovi koji su se odvojili stupili u borbu protiv Nemaca. Međutim, Nemci su zabunom

pucali na svoje koji su dolazili u pomoć iz Melenaca, Kumana i Taroša. Ta pucnjava u kojoj je nekoliko Nemaca poginulo i više ranjeno stvorila je još veću paniku među njima, i oni su oko 14 časova počeli da se povlače. Posle povlačenja deo nemačke vojske je otišao u Melence a drugi u Kumane.

U Melencima i Kumanima su pokupili i silom oterali sve stanovništvo u opštinsko dvorište. Tamo su vršili na njih pritisak tražeći da odaju ko sa partizanima održava vezu. Pretili su da oni znaju sve, pošto su pohvatali partizane, koji su im već odali one koji sarađuju sa njima. No, uprkos tome što su tukli ljude i pretili im mitraljeskim cevima, ništa od njih nisu mogli da saznaju.

Blokada je trajala dva dana. Posle toga seljaci su opet uspostavili vezu sa odredom.

Za naš, a kasnije i za severnobanatski partizanski odred, je od neocenjive vrednosti bila veza sa salašima i saradnja sa ljudima koji su na njima živeli. To su bili salaši: Miladina Babina, Ivana Popova, Dragoljuba Markova, Ivana Radina, Danice Vlajkov, Marinka Markova, Radivoja Kuručeva i drugih. Njihovi salaši su služili kao kurirska veza između partijske organizacije sela i odreda.

Neprijateljske hajke su ponekad dovodile do kidanja kurirskih veza. Teško je bilo održavati veze, naročito posle hapšenja u selima. No, dešavalo se i to da su čak i deca salašara preuzimala kurirsku dužnost. Ta pomoć nije ostala nezapažena i Nemci su skoro sve salaše spalili. Neke od njih je ta sudbina zadesila već u jesen 1941. godine. Među prvim je spaljen salaš Miladina Babina, koji se nalazio na samoj ostrovačkoj obali, na granici melenačkog i kumaničkog atara. Kako je u neposrednoj blizini formiran odred, partizani su mnoge dane proveli baš na njemu. On je zbog svog položaja pružao široke mogućnosti za razvijanje ilegalnog rada.

Sećam se, jednog dana su naši drugovi otišli na salaš kod Miladina da bi po njemu nešto poručili u selo. Na salašu nije bilo nikoga sem Miladinovog sina Save, kome je bilo 10—11 godina. Dok su se drugovi sa Savom dogovarali, iznenada je naišla jedna nemačka patrola. Čim je videla naoružane partizane, predala se odmah. Drugovi su ih razoružali, zapretili im da nikad više ne stupe u policiju, jer im drugi put neće oprostiti. Nemci su se pravdali kako su oni silom došli u policiju. Kad su se vratili u selo, nisu mogli opravdati to što idu bez oružja pa su izvestili da se na Babinom salašu nalaze tri partizana. Posle nekoliko dana pripremljena je akcija za hvatanje partizana. Kada je kamion sa nemačkim vojnicima stigao na salaš tamo nikog nije bilo sem Miladinovog sina Save. Nemci

su zapalili salaš a malog Savu poveli sa sobom. Ispitivali su ga, tražili da kaže ko je sve dolazio na salaš i gde se sve kriju partizani. Međutim, Sava je bio odvažan i hrabar dečko i nije hteo ništa da im kaže. Kada su ga počeli šamarati Sava im je jedino rekao: »Zašto vi mene pitate, šta im ja mogu ovako mali i šantav kada im ne mogu ništa, ni vaši naoružani vojnici«. Dečka su držali nekoliko dana u zatvoru, a posle ga pustili. U međuvremenu su uhapsili i njegovog oca Miladina i odveli ga u Veliki Bečkerek, gde je ostao u zatvoru 6—7 meseci.

Kudeljaru kod Srpske Crnje Nemci su koristili za izradu vojne opreme, pa je Pokrajinski komitet doneo odluku da je spali. Pošto je u blizini kudeljare bila rumunska karaula, sa koje se lako moglo doći do veće količine oružja, rešeno je da se i ona napadne. Tu akciju su sa uspehom izvršili Melenačko-kumanički, Dragutinovački i Aleksandrovački partizanski odred. Kudeljara je zapaljena, rumunska karaula osvojena, i u njoj zaplenjeno dosta pušaka, bombi, municije i ostale ratne opreme. Sem toga uništena je i električna centrala, koja je bila u blizini kudeljare.

Ta akcija je imala velikog odjeka ne samo u ovom kraju već i u čitavom Banatu.

Akcije partizanskih odreda ne prestaju, redaju se jedna za drugom. Izvršen je i napad na kudeljaru kod Bašaida, a odmah zatim je napadnuta bašaidska opština, gde je zaplenjena velika količina dragocenog materijala. Straže koje su čuvale kudeljaru bile su razoružane, tako da se opet došlo do oružja. Partijske organizacije sela organizovale su u to vreme akcije za skidanje kaiševa sa vršalica, kidanje telefonskih žica, postavljanje eksera i drugih šiljatih predmeta po putevima i time ometale automobilski saobraćaj.

U toku narodnooslobodilačke borbe Melenci i Kumane su dali 1 062 borca, od toga je poginulo 130 drugova i drugarica, a 357 ih je streljano, ubijeno, umrlo pod batinama, nestalo po logorima i spaljeno. Osuđivano je i maltretirano u nemačkim zatvorima oko 1 270 drugova i drugarica. Preko 90 posto stanovništva oba sela na razne načine je pomagalo narodnooslobodilački pokret. Van pokreta su jedino bili domaći izdajnici — nemački doušnici, jedan deo domaćih Nemaca i Mađara, koji su se stavili u službu okupatora. Tako masovno učešće stanovništva oba sela u oslobodilačkom pokretu dokaz je da su komunisti i jednog i drugog mesta imali snažan uticaj na sve slojeve stanovništva.

Emil KEVREŠAN

USTANAK U KRUŠEVAČKOM OKRUGU

Partija i SKOJ kruševačkog okruga bili su solidno organizaciono sređeni pred rat 1941. godine. U to vreme formirani su okružni komiteti KPJ i SKOJ-a. Naročito su bile dobre partijske organizacije u Kruševcu, Trsteniku, Varvarinu i Vrnjačkoj Banji. Počelo se ozbiljnije prodirati u sela tako da smo tamo imali 3 — 4 partijske i skojevske organizacije i nešto partijskih uporišta i aktiva. Tako je Partija imala uoči rata i odmah po okupaciji solidnu političku bazu u okrugu.

Po izbijanju rata, a pogotovu posle okupacije zemlje, građanske partije u okrugu, koje su pre rata bile nosioci režima i dosta jake i aktivne, sada se prepuštaju stihiji događaja. Na terenu se kao politička snaga uopšte nisu osećale. Nasuprot njima, prisustvo okupatora nije nimalo obeshrabrilo naše partijsko rukovodstvo i članstvo. Naprotiv, ono je u tim novim i teškim uslovima bilo spremno na izvršavanje najtežih zadataka.

Odmah posle kapitulacije naše zemlje Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju rešio je da obiđe sve komitete i da im pomogne u političkom radu u novim uslovima. Tako je već 27. aprila 1941. došao u Kruševac član PK Mirko Tomić. Sačekao sam ga na železničkoj stanici i tom prilikom mu uz put referisao u glavnim crtama o situaciji kod nas. Dogovorili smo se da pred 1. maj ne držimo ni sastanak OK ni druge sastanke. Tomić je u razgovoru napomenuo da je kruševačkoj policiji vrlo dobro poznat kao komunista i da će se zbog toga, radi svake sigurnosti, oko 1. maja povući van grada. Sastanak OK zakazali smo i održali 3. maja. Bili su prisutni svi članovi OK: Nedeljko Karaičić, Vukašin Đorđević Deva, Branko Perišić Badža, Rada Obradović, Žika Radovanović i ja. Na sastanku je razmatrana politička situacija u okrugu i organizaciono stanje Partije. Posle diskusije o ovome, Tomić nas je upoznao sa spoljnom i unutrašnjom situacijom naše zemlje. Na kraju je

zaključeno da moramo posvetiti punu pažnju daljem razvijanju i učvršćivanju partijskih organizacija, a posebno je naglašeno da moramo razviti još življi i širi politički rad u masama grada i sela, upoznati ih s političkom situacijom naše zemlje, objasniti im uzroke brze kapitulacije, izdaju bivših vlastodržaca i vojnih rukovodilaca itd. Pri tom je trebalo ukazivati da je jedino Komunistička partija ostala uvek s narodom i da će uvek biti s njim — u dobru i zlu. Trebalo je narodu ukazati još i na to da slobodu ne možemo očekivati ni od koga, već da ćemo se za nju sami boriti. Tomić nam je, dajući nam uputstva o daljem radu, mnogo pomogao na ovom sastanku. On se, posle nekoliko dana, vratio u Beograd.

Odmah posle izbijanja sukoba između Nemačke i SSSR Tomić je ponovo došao u Kruševac s direktivom CK i PK o dizanju naroda na ustanak. Tim povodom je 24. juna održan sastanak OK u kući dr Dragića Vučetića. Bio je to jedan od najvažnijih sastanaka rukovodstva Partije na kome je doneta odluka da se na našem terenu formira Rasinski partizanski odred. Tom prilikom je Tomić ukazao na sve teškoće koje se pred nama nalaze, ali je ujedno računao i na snagu Partije i na rodoljubivost naroda, spremnog da se bori za svoju slobodu i nezavisnost. Pošto je izneo situaciju stvorenu napadom Nemačke na SSSR i ukazao na objektivne okolnosti pod kojima treba da počne ustanak, nastala je duga, plodna diskusija na osnovu koje je donet zaključak da se izvrši mobilizacija celokupnog partijskog i skojevskog članstva, da se najozbiljnije preduzmu sve mere za skupljanje oružja i municije, da se oformi štab odreda i izabere komandant. Na sastanku je 22. jul određen kao dan kad je trebalo završiti sve pripreme za formiranje odreda. Tomić je insistirao da se taj rok ne menja. Tim povodom je istaknuto da komandant odreda treba da bude ličnost koja je u narodu poznata i popularna, čovek koji može svojim autoritetom doprineti poverenju širokih masa da se dignu na ustanak. Posle izvesne diskusije došlo se do uverenja da bi takve ličnosti mogle biti Mihailo Živić, inženjer, koji je veoma cenjen i u gradu i u selima, i Radoje Krstić iz sela Popine, čestit i popularan seljak. Na kraju je odlučeno da Mirko i ja razgovaramo s predviđenim članovima štaba odreda. Živić i Krstić dali su odmah pristanak s napomenom Živića da je slabog zdravlja i da neće moći izdržati napore ratovanja, a posebno partizanskog. Prihvatili smo njegove razloge kao opravdane i saglasili se da on bude istaknut kao komandant, koji će pružiti od sebe onoliko koliko može, a da mu zamenik bude Miloje Zakić, koji bi vodio operativu odreda. Pomenuli

smo mu Zakića, iako s njim nismo prethodno razgovarali, ali smo smatrali da će Zakić, kao dobar član Partije, prihvatiti naš predlog.

Kada smo, posle toga, pozvali Zakića i predložili mu da pođe u odred, praktično kao komandant, pokazalo se da se u oceni nismo prevarili jer je on, iako otac troje sitne dece, prihvatio predlog bez pogovora. Odmah posle ovih konsultovanja održan je kraći sastanak OK na kome je Mirko predložio ovakav sastav štaba Rasinskog partizanskog odreda: Mihailo Živić komandat, zamenici Miloje Zakić i Radoje Krstić, a politički komesar Desimir Jovović. S obzirom na veličinu okruga i njegove terenske i političke uslove, bilo je predviđeno formiranje dva dela odreda. Jedan deo bi se formirao u blizini Kruševca i delovao bi na tom terenu, dok bi mu oslonac bio planinski masiv Jastrepca. Drugi bi se formirao kod Trstenika i dejstvovao bi na Goču i Jastrepcu. Za komandira tog dela odreda predviđen je Radoje Krstić, a za komesara Žika Radovanović. OK je prihvatio ovakav sastav štaba.

Potom smo nastavili pripreme za ustanak. Računalo se i na dobro organizovanu pozadinu. U odred je, u prvom momentu, trebalo da pođu, pored članova Partije komandnog sastava, samo oni članovi Partije koji su svojim dotadašnjim političkim radom pali u oči policiji. Za ostale članove Partije je rešeno da i dalje organizuju pozadinu. Mobilizacija je šire postavljena, tako da se razgovaralo sa svima onima koji su poznati kao rodoljubi. Tako se razgovaralo sa apotekarom Stanojem Atanackovićem, dr Dragićem Vučetićem, advokatom Mikicom Todorovićem i drugima. (Svi su ovi, posle napada na Kruševac, sa još mnogo drugih rodoljuba bili streljani.) Od njih se tražilo da se izjasne za saradnju s nama, bilo odlaskom u odred, bilo aktivnim materijalnim pomaganjem. Naišli smo svuda na dobar odziv koji je bio naročito izrazit među omladinom.

Poseban problem bilo je naoružanje. Zato je partijskim i skojevskim organizacijama bio postavljen kao jedan od najvažnijih zadataka pronalaženje i skupljanje oružja i municije.

I pored najbolje volje i traganja, do oružja se nije dolazilo. Situacija je bila teška — ljude za odred imamo, a oružja takoreći nemamo. Međutim, vreme za formiranje odreda se sve više bližilo. U takvoj situaciji OK je održao sastanak na kome se pokazalo da oružja na terenu stvarno nema, jer nijedna jedinica bivše jugoslovenske vojske nije rasformirana u tom okrugu, a nije bilo nikakvih magacina iz kojih bi narod uzeo oružje. Ipak je odlučeno da se termin formiranja odreda ne pomera, već da se on obrazuje određenog dana sa oružjem koje ćemo dotle ipak nekako prikupiti.

Na zakazano mesto izišlo je 22. jula 1941. godine oko četrdesetak drugova. Bilo je to na Beloviću više sela Dedine, u neposrednoj blizini Kruševca. Mihailo Živić i ja došli smo u trenutku kad su se već drugovi po grupama okupljali. Pre svih došao je Miloje Zakić s jednom grupom od 10 — 15 drugova. Odmah smo održali sastanak, prebrojali se i izvršili opšti pregled kako bismo znali s čim raspolažemo. Posebno nas je interesovalo naoružanje. Jasno se videlo da je opravdano bilo naše strahovanje u tom pogledu. Bili smo dosta oskudni u oružju. Prvog dana stiglo je svega 2 puške. Drugog dana imali smo još sedam. Pored toga imali smo 3 pištolja i 10 bombi. Računali smo da ćemo s tim naoružanjem moći nabaviti još pušaka. Svaki je imao po ranac, presvlake, a bilo je 5 — 6 šatorskih krila i nešto ćebadi. Odmah po formiranju odreda otišao sam u Kruševac na sastanak Okružnog komiteta i tamo referisao o situaciji u vezi sa odredom. Mirko Tomić se interesovao kako je izvršen zadatak. Pored drugova koji su izašli na Belović, za odlazak u odred bilo je spremno još oko 100 drugova i drugarica — omladinaca, ali se došlo do zaključka da novi ljudi ne odlaze u odred dok se ne reši pitanje naoružanja. Isto tako postavilo se pitanje da li da oni drugovi koji su izašli na Belović treba, i pored toga što nemamo dovoljno oružja, da ostanu u odredu, ili pak da se njihov broj smanji. Posle kraće diskusije doneli smo odluku da se oko 20 drugova privremeno vrati kućama na politički rad u pozadini, a ostali da ostanu u odredu, s tim što će se rukovanju oružjem obučiti svi oni koji nisu služili vojsku. Štab odreda je dobio zadatak da što pre dođe do potrebnog oružja.

Okružni komitet mi je stavio u zadatak da odaberem ljude koji će ostati u odredu kao i one koji će se vratiti da deluju u pozadini. Taj zadatak nije bio nimalo lak. Kako da im kažem da se vrate iz odreda, kad smo ranije toliko govorili da treba da pođu u borbu?

Kad sam se vratio u odred, obrazložio sam potrebu i naveo razloge zbog kojih izvestan broj ljudi treba da se privremeno vrati u pozadinu na politički rad. Rekao sam da se jave oni koji dobrovoljno pristaju da se vrate. Svi su ćutali. Bio sam u teškoj situaciji jer sam morao da ih sam odvajam. Čim sam to počeo, kod boraca se pojavilo jako negodovanje. Odbijali su da se vrate. Nekima su i suze navirale.

Istovremeno je formirana i partizanska četa na trsteničkom delu, uglavnom od seljaka iz tog kraja. I ona je imala slabo naoružanje — raspolagala je sa svega tri puške, zbog čega su se seljaci, posle tri dana, vratili kućama. Tako je ova četa prestala da postoji.

Odred je bio formiran od radničke i školske omladine, s prosečnom starošću od 20 godina. Svi ti mladići bili su puni borbenog duha i vere u našu pobedu.

Kao što se i računalo, Mihailo Živić se, zbog bolesti, nije s nama kretao, tako da je dužnost komandanta praktično preuzeo na sebe Miloje Zakić. Odmah smo prešli na vojnu obuku ljudstva. Omladinci su dobili osnovno znanje u rukovanju puškom, bombom, pištoljem, kao i drugu potrebnu obuku. Formirali smo i partijsku organizaciju u odredu, koja je organizovala politički i vaspitni rad. U to vreme odred se snabdevao hranom i drugim isključivo iz Kruševca. Paralelno s tim štab je pripremao plan akcije. Nabavljena je i izvesna količina eksploziva za rušenje mosta kod sela Braljina, na pruzi Beograd — Niš. U tome nije bilo nekog većeg iskustva, tako da smo računali da ćemo ga srušiti sa 20 kilograma eksploziva. Međutim, pokazalo se da je ta količina eksploziva nedovoljna, pa smo stoga odlučili da miniramo prugu. Za izvršenje ove diverzije odredili smo jednu desetinu na čelu s Milojem Zakićem. Ta naša akcija, izvedena 8. avgusta, bila je prva akcija odreda i može se reći da je u osnovi uspela, tako da su i pruga i voz bili oštećeni, pa je saobraćaj na toj relaciji bio prekinut 48 časova, što je omelo transport nemačkih trupa i ratnog materijala.

Posle ove akcije odred je krenuo za Jastrebac. Do nas su stizale vesti o snažnom odjeku akcije, posle koje je okupator pojačao obezbeđenja na pruzi i mostovima, kao i ostalim saobraćajnim objektima. Na Jastrebac smo stigli više sela Slatine i tu organizovali vojnički i politički život kao i u prethodnom logoru.

U to vreme išlo se po selima, gde su držane konferencije na kojima su objašnjavani ciljevi naše borbe. Ishrana je bila organizovana na dobrovoljnom davanju seljaka, a ako je ni tada nije bilo dovoljno, kupovali smo je. Paralelno sa aktivnošću odreda i skojevske desetine u Kruševcu bile su aktivne. Bilo je paljenja okupatorske štampe usred dana, rušenja telefonskih stubova, zatim pokušaja paljenja skladišta benzina, kojom prilikom je neprijatelju pao u ruke omladinac Veselin Nikolić, koga su Nemci, posle strašnog mučenja, streljali, a zatim obesili usred grada. Bila je to prva žrtva boraca u pozadini. Posle ovih akcija izvestan broj omladinaca došao je u odred. Među njima su bili i Branko Perišić, sekretar OK SKOJ-a, Velizar Stanković i Pane Đukić Limar, koji su kasnije proglašeni za narodne heroje.

Posle ovih akcija, koje su odjeknule kao poklič i pronele ime partizana širom celog okruga, neprijatelj je počeo da kuje

plan kako bi, još u začetku, ubio ugled partizana, pa je na teren poslao jednu grupu kriminalaca koji su pljačkali, tukli i tiranisali ljude predstavljajući se kao partizani. Seljaci su nas o tome izvestili, žaleći se na ovu pljačkašku bandu. Odmah smo preduzeli mere i likvidirali je. U sukobu sa ovim banditima pala je i prva naša žrtva u odredu Čazim Mehmedović.

Krajem avgusta je jedna naša desetina izvršila napad na železničku stanicu u selu Dedini, u neposrednoj blizini Kruševca. Tom prilikom je došla do tri puške i izvesne količine municije, kao i nešto novca. Kroz razne druge sitnije akcije, a i razoružavajući razne šumare, finanse i žandarme, odred je povećao svoje naoružanje. Već smo imali 20 pušaka, 4 pištolja i jedan puškomitraljez »šošu« koji smo, u međuvremenu, dobili od drugova iz pozadine. Tako je odred počeo da preduzima i veće akcije. Jedna od njih je uspešan napad na žandarmerijsku stanicu u Velikom Šiljegovcu, izvršen 30. avgusta pod komandom Miloja Zakića. Žandarmi su bili prinuđeni da se predaju. Zaplenjeno je 10 — 15 pušaka, veća količina municije, ćebadi i druge vojničke opreme. Posle ove akcije nismo imali nijednog nenaoružanog borca u odredu. I ova akcija silno je odjeknula na terenu, tako da su žardarmi manjih žandarmerijskih stanica napustili svoja mesta. Neki su otišli u Kruševac, a neki se priključili četničkom odredu majora Keserovića. U to vreme je na župsko-rasinskom terenu major Dragutin Keserović formirao svoj odred, a na stalaćkom terenu potpukovnik Milutin Radojević svoj. Tamo su dejstvovali kao samostalne vojvode.

Stara vlast stavila se sa svojim aparatom u službu okupatora, pa je jedan od naših zadataka bio da joj onemogućimo rad rasturanjem opština i paljenjem njihovih arhiva. Odred se u to vreme kretao po terenu i sprečavao da narod daje otkup i zbira plodove za okupatora. Tako smo 15. septembra spalili celokupnu arhivu u opštini Stepoš. Posle ove akcije došli smo prvi put u sukob s Keserovićevim četnicima.

U to vreme pripremali smo se za rušenje železničkog mosta kod sela Čitluka na pruzi Kruševac — Kraljevo. Tako smo 17. septembra minirali most, ali usled nespremnosti i bez iskustva za ovakve diverzije nismo uspeli da ga srušimo, već smo ga samo onesposobili za izvesno vreme za saobraćaj. Ali sukobi s četnicima su učestali. Mi smo se trudili da ne zaoštravamo odnose s njima, pa smo u tom pravcu preduzeli sve mere kako bismo stvorili jedinstvo svih oružanih grupa na terenu u borbi protiv okupatora. Na toj osnovi došlo je do razgovora s majorom Marinkovićem u Ribarskoj Banji i s »vojvodom od Stalaća« potpukovnikom Milutinom Radojevićem. S Marinkovićem sam pregovarao u samoj Banji, ali on nije bio

ni za kakve akcije pre proleća. S Radojevićem je razgovarao Miloje Zakić pri čemu je postignuta saglasnost za saradnju. Preko njega smo nastojali da se na istoj osnovi sporazumemo i sa Keserovićem. Na drugom sastanku s nama Radojević je rekao da je i Keserović, posle izvesnog natezanja, dao pristanak na saradnju. Odmah smo razmotrili koje bismo akcije mogli zajednički izvesti. Prema informacijama dobivenim od OK Kruševac, neprijateljske snage u Kruševcu bile su u to vreme male, pa smo odlučili da napravimo zajednički plan za napad na Kruševac. O svim tim razgovorima i postignutom sporazumu, kao i o planu akcije, upoznali smo OK u Kruševcu. Plan napada je izgledao ovako:

1) da se zajednički napad na grad izvrši 25. septembra;

2) pre nego što se otpočne s napadom da se izvrše sve pripreme i grad blokira;

3) blokadu grada sa zapada i Bagdale da izvrši Keserović i da prilikom blokade onesposobi prugu Kruševac — Kraljevo;

4) blokadu grada sa istoka i severa izvršiće Rasinski partizanski odred i odred potpukovnika Radojevića;

5) zadatak »vojvode od Stalaća« bio je da onesposobi prugu Stalać — Kruševac.

Sa ovakvim planom složio se i Keserović, pa je odmah izvršio prisilnu široku mobilizaciju ljudstva i to u osnovi bez oružja. Seljaci su pošli sa sekirama i vilama. Koncentraciju svojih snaga Keserović je izvršio u Garskoj šumi. Imao je oko 1 500 ljudi, od kojih pod oružjem oko 350. Sličnu mobilizaciju, ali u manjem obimu, vršio je i »vojvoda od Stalaća«. Došao je sa pedesetak ljudi, od kojih je svega njih dvadeset imalo oružja. Naš odred je izvršio mobilizaciju ljudstva na dobrovoljnoj osnovi. Pozvali smo sve koji su imali puške da pođu s nama, dok je bez pušaka bila samo jedna desetina. Bilo nas je oko 80, od kojih je oko 70 bilo naoružano.

Keserović je prekršio sporazum i u napad je krenuo jedan dan ranije. Pošto je zauzeo deo grada, Nemci su se povukli u utvrđene zgrade iz kojih su pružali otpor. Keserovićev prekršaj zajedničkog dogovora iznenadio je i nas i Radojevića. Ipak računajući da će se Keserović zadržati u delu zauzetog grada, mi smo iste noći krenuli i u zoru zauzeli položaje kako je planom bilo predviđeno.

Kad smo bili u blizini grada upitali smo Radojevića da li je onesposobio prugu Stalać — Kruševac, onako kako je sporazumom bilo predviđeno. Odgovorio nam je da ništa u tom smislu nije učinio. Zato smo odmah, čim smo stigli u selo Dedinu, uzeli od čuvara pruge potreban alat, demontirali jedan deo pruge i zauzeli predviđeni položaj, između Obilićeva i

dedinog mosta na Rasini. Jedna naša desetina prebacila se preko mosta da uspostavi vezu s Keserovićevim snagama, dok su drugi ostali na obali Rasine. U to vreme se Keserović sasvim povukao sa svojim snagama iz grada. Desno od nas zauzeo je položaj Radojević sa četnicima, ali nije preduzimao nikakvu akciju već je ostao pasivan. Prethodne noći bio je stigao jedan blindirani voz na železničku stanicu u Kruševcu i čim smo počeli s napadom on je krenuo sa stanice industrijskom prugom u pravcu Obilićeva, kako bi nam zašao za leđa. Međutim, voz je naišao na demontiranu prugu i ispao iz koloseka. Nemci su i dalje bili u utvrđenim zgradama. Naš odred je praktično ostao usamljen u napadu i posle duže borbe bili smo prinuđeni da se povučemo. Povlačili smo se pod dejstvom nemačke artiljerije. Prilikom napada imali smo dva ranjena, koje smo poneli sobom u pozadinu, gde su ih drugovi prihvatili. U povlačenju smo stigli u selo Mali Šiljegovac. Keserović je tada bio u selu Kaoniku, gde smo se prvi put s njim sastali. Od celokupne svoje prisilno mobilisane vojske jedva je imao oko 150—200 ljudi, dok se ostalo razbežalo.

Sutradan smo održali zajednički sastanak štabova. Keserović je tada obrazložio svoj prevremeni napad time što su se njegova i nemačka patrola sukobile i što su njegovi potčinjeni, bez njegovog znanja, izvršili juriš. On je sve to prikazao kao nedisciplinu, što je potkrepio i primerom da mu je veći broj vojnika napustio položaje u Kruševcu, zbog čega se sa ostatkom morao povući. Ovo njegovo obrazlaganje izgledalo nam je tada ubedljivo. Onda smo diskutovali o daljim akcijama i zaključili da izvršimo napad na Obilićevo kraj Kruševca, kako bismo došli do potrebnog eksploziva i drugog ratnog materijala.

U Obilićevo smo ušli bez ozbiljnijeg otpora. Pošto smo uzeli jednu količinu eksploziva, zahtevali smo da se unište rezervoari benzina. Tu smo došli u sukob s vojvodama Radojevićem i Keserovićem, koji se nisu slagali s tim tvrdeći da će nam taj benzin sutra trebati. U to vreme je Kosta Pećanac napravio sporazum s Nemcima o svom aktivnom učešću u borbi protiv partizana. Toga dana stiglo je oko 1 000 njegovih četnika u Kruševac. Odmah su se uputili u Obilićevo gde smo se mi tada nalazili. Nismo otvorili vatru jedni na druge. Čim je video Pećančeve četnike Keserović se povukao. Znali smo razlog njegovog izbegavanja da se s njima susretne. Keserović je pre toga bio Pećančev vojvoda. Mi smo s Pećančevim četnicima vodili razgovore, pokušavajući da ih ubedimo u izdajničku ulogu Koste Pećanca i da je njihovo mesto s nama u borbi protiv okupatora. U toku razgovora stupila je u dejstvo nemačka artiljerija i zasula nas vatrom pa smo se povukli ka

brdu Rosulje. Tu, u selu Pasjaku, ponovo smo održali sastanak štabova da bismo napravili plan za dalje akcije. Tom prilikom je konstatovano da bismo lako zauzeli Kruševac da smo imali nešto težeg oružja. U toku sastanka ušao je jedan od Keserovićevih oficira i rekao da ima pouzdano obaveštenje da Juhorski partizanski odred, na čelu s Miloradom Žunićem Badžom,[1] raspolaže sa dva topa. Uzdajući se u njegov iskaz, koji su Keserović i Radojević oberučke prihvatili, odlučili smo da krenemo preko Zapadne Morave da bismo uspostavili kontakt s tim odredom i uz njegovu pomoć izvršili ponovni napad na Kruševac. Krenuli smo ka Mrzenici. Keserović je išao napred sa svojim odredom i u Mrzenici zastao da se odmori. Tom prilikom nije postavio nikakvo obezbeđenje na drumu i pruzi. U trenutku kad je naišao naš odred prošao je jedan voz. Odmah smo zauzeli položaj prema pruzi i drumu. U tom je naišao jedan nemački kamion pun naoružanih vojnika. Pripucali smo na kamion iz pušaka i jednog automata. Šofer je punom brzinom odjurio za Stalać gde je, prema obaveštenju koje smo posle dobili, previjeno 12 do 15 teže ranjenih Nemaca. Posle te akcije Keserović se obratio komandantu Zakiću ovim rečima: »Kako ste to Vaše ljudstvo tako disciplinovali? Posmatrao sam kad su pošli da zauzmu položaj, pa to se ide tako disciplinovano i odvažno. Svaki Vam je čovek samoinicijativan. Više vrede ovih Vaših 60 ljudi nego mojih 200«. Istovremeno se meni obratio vojvoda Radojević s molbom da mu pomognemo da i njegovo ljudstvo disciplinujemo. Taj predlog sam, naravno, odmah prihvatio. Zatim smo prešli preko Zapadne Morave i otišli u selo Šanac, a potom u selo Jasiku. Tamo smo se odmah povezali sa OK i upoznali ga s planom i našim dolaskom na ovaj teren. OK nas je obavestio da im je stigao kurir koji je bio na Juhoru kod Badže. Prema njegovom izveštaju Badža ne raspolaže ni sa kakvim težim oružjem — nemaju topove, te prema tome da ne pravimo nikakve planove u vezi s tim.

Čim smo stigli na drugu obalu Morave, pripucali su na nas četnici Koste Pećanca, koji su na toj strani već bili zauzeli položaje. Posle toga ponovo smo održali zajednički sastanak štabova i nije se sasvim odustalo od ideje da se izvrši ponovni napad na Kruševac. Keserović je dobio zadatak da poruši prugu na delu između Kruševca i Trstenika, a naš odred da poruši most na Mrzenici na pruzi Stalać — Kruševac.

Dok smo s većim delom ljudstva držali položaje na obali Morave, dve naše desetine su 30. septembra otišle u Mrzenicu,

[1] U to vreme u Jastrebačkom odredu nisu znali da je »Badža« bio samo komandir Levačke čete Pomoravskog PO.

gde su porušile jedan manji most. Tu smo ostali u zasedi i čekali nailazak neprijatelja. U tom je naišao teretni voz od Stalaća. Zaustavili smo ga, a potom pod punom parom pustili na porušeni most. Malo kasnije stigao je putnički voz od Kruševca. I njega smo zaustavili, istovarili putnike i pod punom parom naterali ga u provaliju. Posle ove akcije, pred samo veče, došlo je oko deset kamiona punih naoružanih Nemaca. Sačekali smo ih puščanom vatrom i malim bombama. Nemci su poiskakali iz kamiona i prešli u protivnapad sa preko 60 automatskih oružja. Nas je bilo svega 25. Nemačka vatra bila je strahovita, ali mi smo imali povoljniji položaj i uspešno smo ih zadržali do noći. Međutim, u tom momentu su nam se četnici Koste Pećanca pojavili iza leđa te smo bili prinuđeni da se povučemo mnogo težim terenom nego što smo predvideli. U toj borbi izgubili smo jednog druga. Posle ove akcije sakupili smo se više manastira Mrzenice, odakle smo nastavili do Šanca gde smo sahranili poginulog druga. Zatim smo otišli u sastav odreda koji se nalazio u selu Srnju.

I četnici majora Keserovića izvršili su svoj zadatak. Oni su na nekoliko desetina metara demontirali prugu i tako je onesposobili. I oni su pod punom parom pustili jednu lokomotivu u pravcu Kruševca, ali je ona prošla kroz stanicu bez sudara.

U vreme našeg zajedničkog delovanja s četnicima, vojvode Keserović i Radojević bili su odvojeni od Pećanca, a još nisu bili uspostavili vezu s Dražom Mihailovićem. Održavali su neke veze s generalom Novakovićem koji je nekako u to vreme stigao iz Šumadije sa svojih 30 — 40 četnika, uglavnom bivših žandarma i finansa. Sreli smo se s njim u selu Srnju, gde su ga Keserović i Radojević radosno dočekali i odmah se stavili pod njegovu komandu. Novakovićeva želja je bila da se i mi stavimo pod njegovu komandu. Služeći se demagogijom, obratio nam se rečima da je on prvi general koji pruža ruku radničkoj klasi i s kojom želi ići do potpune pobede. Mi smo ovu njegovu izjavu prihvatili, ali smo ipak odbili da se stavimo pod njegovu komandu. Sutradan smo održali zajedničku sednicu štabova s generalom Novakovićem, koji je govorio u ime sva tri četnička odreda. Razmotrili smo prilike na terenu i snage neprijatelja, pa smo zaključili da mu je stiglo pojačanje u Kruševac i da su to najvećim delom Pećančevi četnici i žandarmi. Konstatovano je zatim da snagama s kojima raspolažemo ne možemo uspešno napasti Kruševac, pa smo od toga odustali. Vrlo važno pitanje koje je trebalo rešiti je bilo da se zauzme određen i čvrst stav prema izdajniku našeg naroda Kosti Pećancu. Svi su se složili da je Pećanac izdajnik, ali kad se

postavilo pitanje da protiv njega treba ići u otvorenu oružanu borbu, kod četnika je nastalo kolebanje pod izgovorom: »Zar da se mi Srbi međusobno tučemo i prolivamo bratsku krv? I on je poznat kao dobar Srbin, prevaren je, on će nam prići« itd. Posle duge i žučne diskusije složili smo se da je Pećanac izdajnik i da naivne i neobaveštene ljude uspeva da mobiliše i uvlači u službu okupatora. Rešili smo zato da upoznamo narod s njegovom izdajničkom ulogom i da u tom duhu izdamo letak koji smo već sutradan sastavili. Međutim, kad je došlo do potpisivanja ovog letka, nastalo je ozbiljno razmimoilaženje. Četnici su hteli da se na letak stavi »kraljeva vojska u otadžbini« što smo kategorički odbili. Posle dužeg natezanja našli smo kompromisno rešenje s kojim se general Novaković složio. Rešili smo da na kraju letka piše: »Narodnooslobodilačka vojska četnika i partizana«. Posle tog našeg sporazuma napisani letak je odmah upućen u Kruševac, gde ga je tehnika OK odštampala i dostavila nam za rasturanje u narodu.

Dok smo se na sastancima s četničkim štabovima često sukobljavali i razmimoilazili, dotle su borci imali dobre međusobne odnose. Četnici su se rado okupljali oko naših drugova, diskutovali, pevali partizanske pesme. Kod većine četnika-boraca, a naročito onih vojvode Radojevića, bila je omiljena pesma: »Sija, sija zvezda svaka, a najlepše petokraka«. Jedino su se držali postrani bivši žandarmi i finansi.

Kao što se vidi naše zajedničko kretanje imalo je pozitivnih posledica.

Odatle smo svi zajedno krenuli u sela Konjuh i Bela Voda. Tu smo održali konferencije s narodom i zatim krenuli prema Župi. Do Aleksandrovca smo zajedno stigli i odmah ga opkolili. Posle kraćeg pregovaranja s vojvodom Rodom Milosavljevićem koji tada nije bio ni uz Pećanca ni uz Dražu, a Novakovićeva želja je bila da ga veže za sebe, došlo je do sporazuma i mi smo ušli u grad. Tu smo održali zbor na kome su govorili naši ljudi i general Novaković. Posle zbora našem odredu su pristupila 3 mladića. Tu nam se pridružio i vojvoda Roda te smo svi zajedno krenuli u pravcu Trstenika, u čijoj su blizini bile dve partizanske čete kraljevačkog partizanskog odreda »Jova Kursula«, koje su držale zasedu u tesnacu kod Trstenika da bi s te strane zadržale prodor nemačkih snaga u pravcu Kraljeva. Na tom putu vojvoda Roda nas je napustio, takoreći pobegao.

Kad smo stigli u selo Čaire kod Trstenika, general Novaković je izjavio da hoće da ide kod svog starog prijatelja Nikolaja Velimirovića, vladike, koji se nalazio u manastiru Ljubostinji. Mi smo prvenstveno zahtevali da stupimo u vezu sa

operativnim štabom u opsadi Kraljeva i da vidimo da li je potrebno da i mi tamo krenemo. Međutim, general Novaković je po svaku cenu zahtevao da ide kod vladike. Nama je to bilo sumnjivo s obzirom da smo znali kakav je vladičin stav prema narodnooslobodilačkoj borbi i partizanima, pa smo predlagali da jedan drug iz štaba našeg odreda pođe s generalom Novakovićem. On je to kategorički odbio, izgovarajući se da ide na čisto prijateljsko viđenje. Tako je otišao bez nas, a mi smo u međuvremenu stupili u kontakt sa štabom Kraljevačkog partizanskog odreda, gde nam je rečeno da nismo potrebni u opsadi Kraljeva. Predložili su nam samo da onemogućimo nailazak neprijateljskih snaga od Niša i Stalaća, s tim što bismo rušili prugu u pravcu Stalaća i po mogućstvu drum od Niša. U tu svrhu dali su nam četiri avionske bombe. Odmah smo preduzeli sve za izvršenje tog zadatka. General Novaković je stigao od vladike nešto kasnije. Odmah smo mu saopštili poruku drugova koji su opsedali Kraljevo. Novaković o tome nije hteo da razgovara. Jednostavno je rekao da jedna vojska mora da ima i jedinstvenu komandu. Ujedno je izjavio da je on taj komandant. On će izdavati naređenja i neće nikog drugog slušati. Odmah je izdao naređenje da se izvrši pokret prema Kraljevu. Tada je došlo do oštrog sukoba među nama, jer smo mu se suprotstavili i rekli da ga ne priznajemo za svog komandanta, pa prema tome odbijamo i njegovo naređenje, a pogotovu takvo koje nije u interesu naše borbe za slobodu. U celoj toj raspravi učestvovali su svi štabovi četničkih vojvoda i naš štab, kao i komandant zasede iz Kraljevačkog odreda. Na tom skupu nastojali smo da ubedimo prisutne članove štabova da u interesu narodnooslobodilačke borbe, kao borci treba da dejstvujemo tamo gde smo potrebni i gde ćemo najviše doprineti toj borbi. Kao što smo videli, operativni štab opsade Kraljeva ocenio je da tamo nismo potrebni i prema tome treba da prihvatimo ono što nam je predloženo, jer ćemo samo na taj način doprineti padu Kraljeva. Razgovor se vodio na otvorenom polju gde su nas slušali i svi borci. Uspeli smo da ih pocepamo. »Vojvoda od Stalaća« se solidarisao s nama i odustao da krene sa generalom Novakovićem. Izvestan broj Keserovićevih četnika odustao je da pođe s njima. Tako su Novaković i Keserović krenuli ka Kraljevu veoma oslabljeni. U suštini težnja Novakovićeva je bila da umesto Draže dođe on na čelo »kraljeve vojske u otadžbini«.

Naš uspeh što smo ih pocepali i brojno dosta oslabili svakako je rezultat našeg uticaja na njihove ljude. Jer, da je Radojević krenuo s Novakovićem, niko od ljudi iz njegovog odreda ne bi s njim pošao. On je to znao i to je osnovni uzrok što je

odbio naređenje generala Novakovića koga je inače mnogo cenio i priznao za svog pretpostavljenog. Sutradan mi je kao u šali rekao: »Lepo vi vaspitavate moje ljude. Tako ih vaspitavate da su sada više vaši nego moji«.

Te večeri su naš i odred »vojvode od Stalaća« pristupili izvršenju prihvaćenih obaveza. Rano ujutru smo, dobijenim bombama, porušili mostić na pruzi Trstenik — Kruševac. Na istoj liniji smo na nekoliko mesta demontirali prugu, a uveče smo demolirali železničku stanicu kod sela Počekovine. Sledećeg dana, 12. oktobra, napali su nas Nemci i u neravnoj borbi koja je trajala 2—3 sata, nismo pretrpeli nikakve gubitke zahvaljujući našem povoljnijem položaju. Prema informacijama koje smo dobili, Nemci su imali nekoliko težih ranjenika. U ovoj borbi kao i u nizu drugih koje smo vodili drug Zakić se pokazao kao dobar, snalažljiv i odlučan komandant te je uživao veliko poverenje boraca, a to je doprinelo da i odred kao celina bude disciplinovan i vrlo borben.

S tog terena krenuli smo u pravcu Jastrepca. Nastalo je i nevreme s kišom i snegom. U ovakvoj situaciji je »vojvoda od Stalaća« izjavio da nemamo uslova za zimsko ratovanje, pa je predložio da se raziđemo do proleća, a kad ozeleni da se ponovo sastanemo. Mi smo ovaj predlog kategorički odbili, a on je ostavši pri svom, otišao sa svojim štabom u pravcu Kruševca. Time se definitivno završila naša saradnja s četnicima. Njegovo se ljudstvo kretalo s nama dok nismo stigli do Jastrebca, gde su svi izrazili želju da odu samo da obiđu svoje porodice i da će se vratiti. Oni se nisu vratili. S nama su ostala svega dva-tri druga, jedan od Novakovićevih i dva od Radojevićevih četnika.

Na Jastrebac smo stigli 14. oktobra. U međuvremenu je na ovom terenu Kosta Pećanac organizovao svoje četnike uz pomoć dovedenih četnika s drugih terena. Tako je ovde već postojao niz četničkih grupacija, a bile su reorganizovane i žandarmerijske stanice koje su i brojno ojačale. Čak su i zgrade utvrđivane za odbranu. Da bismo razvili političku aktivnost koja je u ovim prilikama bila i te kako neophodna održali smo u selu Petini političku konferenciju. Posle te konferencije napali su nas Pećančevi plaćenici i tom prilikom ranili nam dva druga, koje smo previli i sklonili u Slatinu i Trmčar.

Razmatrajući situaciju na terenu štab odreda je doneo odluku da se energično priđe čišćenju terena od Pećančevih četnika. Tako smo 25. oktobra s dobro pripremljenim planom napali četnike u Petini i Dvoranu. Četnici su se dali u bekstvo u pravcu Kruševca i za sobom ostavili 6 mrtvih i više ranjenih. Ubrzo zatim napali smo i Pećančeve plaćenike u Lomnici, gde

smo ih posle dva sata borbe razbili. Tom prilikom smo zarobili 10 — 15 četnika, dok su se ostali razbežali.

Zbog naše aktivnosti na pruzi Trstenik — Kruševac okupator je, da bi osigurao prugu, otpočeo da iseljava stanovništvo duž pruge Kruševac — Kraljevo.

U međuvremenu je naš odred posvetio veliku pažnju političkom radu na terenu, te je održan niz konferencija po selima. Partijska organizacija u odredu je, pored toga, radila i na organizovanju — tamo gde je za to bilo mogućnosti — takozvanih odbora fonda za pomoć odredu. Za snabdevanje i obaveštajnu službu angažovane su omladina i žene.

Ljudi su nas u selima dobro primali i pomagali, naročito što se tiče ishrane, tako da odred s te strane nije imao problema. Za nas je jedino bio problem sanitetski materijal u kome smo češće oskudevali. U tom pogledu smo se oslanjali uglavnom na pozadinske organizacije iz gradova, dok se za oružje, municiju, odeću i obuću (pored onog što su skupljale i slale pozadinske organizacije) starao uglavnom sam odred, dolazeći do tih stvari raznovrsnom aktivnošću protiv neprijatelja.

Vojno-politička situacija u kruševačkom okrugu postojala je sve teža. Završavajući svoju prvu ofanzivu, neprijatelj je posle povlačenja naših snaga od Kraljeva, Čačka i Užica, razmestio deo snaga po gradovima i drugim važnijim mestima. U samom Kruševcu bilo je oko 1 200 — 1 500 nemačkih vojnika. Prema informacijama koje smo tada imali, u okrugu je bilo oko 850 Nedićevih vojnika (žandarma). I četničke snage su se u to vreme brojno povećale. Na Kopaoniku je bio Keserović, na Goču Gordić, u Aleksandrovcu Roda Milosavljević — sve Dražine vojvode. Svaki od njih imao je po nekoliko stotina četnika, a pored toga, postojao je i čitav niz Pećančevih plaćeničkih grupacija. U to vreme su svi četnici bili isti. Svi su nas napadali i sa svima smo se tukli. Uzevši sve to u obzir, imali smo protiv sebe jakog neprijatelja. Pored toga, trebalo je imati u vidu da se neprijatelj mogao brzo prebacivati s terena na teren, jer su i železničke i drumske komunikacije u okrugu bile dosta razvijene. A da bi te komunikacije i obezbedio neprijatelj je držao jake snage s kojima smo mi u to vreme teško izlazili na kraj. Naš odred je tada brojao 60 boraca. Od naoružanja smo imali puške, jedan puškomitraljez i svaki borac po bombu. S takvim snagama i u takvim uslovima ušli smo u prvu zimu partizanskog ratovanja. Situacija, iako nimalo ružičasta, nije nas ni najmanje pokolebala. Moral boraca bio je na zavidnoj visini, disciplina i borbeni duh besprekorni.

Štabu odreda bila je jasna situacija na terenu. On je ocenio da se preko zime teško možemo održati na terenu Rasine,

s obzirom na jake neprijateljske snage, ali ako budemo uspešno manevrovali, ne držeći se isključivo svog terena, odnosno povezujući se sa susednim odredima, i ako budemo izvodili razne akcije, sami ili u zajednici s nekim drugim odredom, mogli bismo da se sa uspehom borimo i protiv takvog i tolikog neprijatelja. Na temelju ovih razmatranja, doneli smo odluku da stupimo u dodir s Topličkim partizanskim odredom i da s njim u zajednici dejstvujemo s obe strane Jastrepca. Tako smo se polovinom novembra prebacili u Toplicu i ubrzo došli u dodir s tim odredom. Izradili smo plan za zajednički napad na četnike u Šiljegovcu na području Rasine. Oko 1. decembra prešli smo Jastrebac i napali četnike u Velikom Šiljegovcu. Napad nije bio uspešan jer se škola u kojoj su se nalazili četnici nije mogla osvojiti lakim naoružanjem kakvim smo u to vreme raspolagali. U borbi nam je poginuo jedan drug. Doznali smo da je bilo više ranjenih četnika, a da li je bilo i poginulih nismo mogli utvrditi. Posle ovog napada vratili smo se u Toplicu.

U međuvremenu smo imali čitav niz sitnijih borbi s četnicima, jer nam je tada bilo svejedno da li su to četnici Koste Pećanca ili Draže Mihailovića.

U jednom napadu vojvode Mike Popovića iz Blaca na Topličkí odred četnici su uspeli da zarobe 7 — 8 naših drugova, među kojima je bilo i ranjenih, i da ih odvedu u Blace. Odmah smo u zajednici sa Topličkim partizanskim odredom izradili plan zajedničkog napada na Blace, gde se sa svojim četnicima bio utvrdio vojvoda Mika Jastreb, kod koga se nalazila i grupa zarobljenih partizana. Napad smo izvršili 5. decembra po danu. Uspeli smo da likvidiramo ovo četničko gnezdo i oslobodimo zarobljene drugove. U borbi je poginuo jedan naš drug, a jedan je ranjen. Tom prilikom zarobili smo oko 80 četnika. Posle ove borbe krenuli smo zajedno za planinu Pasjaču i na Beli kamen. Na Pasjači je OK Niš održao 12. decembra vojno-političko savetovanje s rukovodiocima iz Toplice. Ispred našeg odreda i OK Kruševac prisustvovali smo kao gosti Nedeljko Karaičić Brka i ja. Savetovanje je i nama dosta koristilo za dalji rad. Odmah posle savetovanja sekretar OK Nedeljko Karaičić predložio je da i mi održimo širi sastanak članova Partije i kandidata. Pored ostalih pitanja koja su pretresana posebno smo se zadržali na razmatranju situacije na kruševačkom terenu. Traženo je rešenje kako da se tu zadržimo. Posle duže diskusije zaključili smo da se tu teško možemo duže zadržavati s obzirom na jake neprijateljske snage. Stoga je rešeno da se zadržavamo koliko je potrebno za razbijanje četničkih grupacija kojih je bilo gotovo po svim selima ispod Jastrepca, a u slučaju njihove koncentracije da se manevrujući vratimo u Toplicu. Tako

smo se 17. ili 18. decembra prebacili preko Jastrepca. Planina je bila pokrivena velikim snegom. Uz put smo naišli na duge kolone seoskih kola, koja su vukla drva za nemački garnizon u Kruševcu. Kad smo to videli, zabranili smo seljacima da dalje seku i vuku drva za okupatora. Čim smo stigli na određeni teren, sukobili smo se s četnicima u selu Petini. Brzo smo ih rasterali izuzev nekih zlikovaca koji su se bili smestili u jednu tvrđu kuću. Nastavili smo razračunavanje s četnicima i u nizu sela razoružali njihove grupe. Bilo je to u Naumparima, Lipovcu, Gornjem i Donjem Stepošu.

Drva svučena s Jastrepca, kao i druge sakupljene namirnice, razdelili smo seljacima i zabranili im dalje prikupljanje. Posle ovih akcija Nemci i njihove sluge krenuli su na nas s većim snagama. Mi smo, međutim, manevrujući na terenu, krajem decembra ponovo prešli na područje Toplice.

Desimir JOVOVIĆ ČIČA

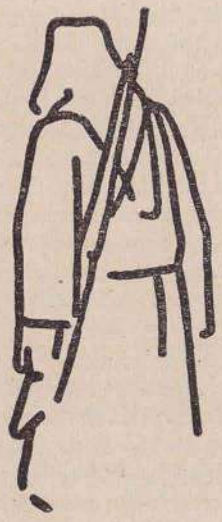

Vidmar Drago: PORUŠENI MOST (linorez)

PRVE AKCIJE

FORMIRANJE ODREDA

Rano u zoru 13. jula 1941. godine okupili smo se na Stražnici nedaleko od sela Prekornice i počeli da organizujemo našu prvu vojničku (gerilsku) jedinicu. Bilo nas je oko trideset ljudi, uglavnom mlađih. Neki su imali puške, neki su bili bez pušaka, a imali smo i jedan puškomitraljez. Tu je svima saopšteno da će ovoga dana otpočeti oružane borbe protiv okupatora i da je Partija dala direktivu za počinjanje tzv. gerilskih akcija.

Pored objašnjenja situacije, u kojoj se nalazi Jugoslavija, i opšte situacije u svijetu, nametao nam se i jedan od prvih zadataka — vojničko organizovanje odreda, kako smo ga tada nazivali. Odred je kasnije preimenovan u vod, što je u stvari i bio.

Pošto priličan broj okupljenih mladića još nije bio vojnički izvježban — nijesu znali dobro da rukuju oružjem — izvršili smo podjelu naoružanja prema izvježbanosti svakog pojedinca i pristupili izboru starješina. Tada su me izabrali za komandira toga odreda, a Marka Vučkovića za komesara.

Poslije izbora govorio sam pred okupljenim borcima i nekim starijim ljudima koji su u međuvremenu došli da čuju i vide šta to radimo. Tom prilikom sam najprije objasnio šta znači partizansko (gerilsko) ratovanje, podvlačeći da naše jedinice treba da se bore ne samo na svom nego i na svakom drugom terenu gdje se za to ukaže potreba. Konkretno sam rekao da dejstvo toga dana zamišljam na komunikaciji Cetinje — Budva, sljedećeg dana na komunikaciji Cetinje — Rijeka Crnojevića ili Nikšić — Podgorica, a i u drugim krajevima. Zatim sam govorio o tome da će borba dugo trajati, da se rat ne može brzo završiti, da su fašističke snage prilično jake, tako da će trebati duže vreme da se slome i dotuku, i da zato i mi svojom borbom moramo što je moguće više doprinijeti bržem oslobođenju naših naroda i opštoj pobedi nad fašizmom. Pošto je bilo

govora da će se borba završiti za 2—3 mjeseca, naglasio sam da je bolje da svaki koji nije spreman da se duže vremena bori ne samo ovdje već i u bilo kojem kraju Jugoslavije, borbu i ne počinje. Naime, kružile su vijesti da su Rusi već na granici Jugoslavije, u Rumuniji, da će pomoć stići avionima za nekoliko dana, da će se rat na glavnim frontovima brzo završiti itd. Zbog toga sam osjetio da se neki drugovi nijesu slagali sa mnom naročito u dužini trajanja borbe.

Na kraju sam zahtijevao — pošto su me već izabrali za komandira — da izvršavaju sva moja naređenja i da se od toga momenta moraju smatrati borcima-vojnicima koji će izvršavati svako naređenje i boriti se tamo gdje im se bude naredilo.

Poslije mene je govorio i komesar o političkoj situaciji, o ciljevima naše borbe, o odnosu prema narodu itd.

PRVA AKCIJA

Krećući se prema Obzovici na putu između Cetinja i Budve, naš odred je tačno u 11 časova stigao na komunikaciju. Ispred nas se već nalazila motorizovana italijanska kolona, od nekoliko kamiona, 2—3 tenka i nekoliko minobacača. Pošto nijesmo zauzeli položaj niti organizovali zasjedu, bio sam protiv toga da ovako nepripremljeni stupimo u borbu. Međutim, jedan naš borac je na svoju ruku otvorio vatru na prvog motociklistu koji je išao ispred kolone i na taj način nas primorao da prihvatimo borbu, iako smo bili nepripremljeni i neraspoređeni.

Pošto smo se nalazili samo na jednoj strani ceste, Italijani su poskakali sa kamiona i iskoristili mrtav ugao za sređivanje svojih snaga, a zatim su organizovano krenuli u napad. Poslije otprilike desetak minuta primijetio sam na desnom krilu grupu Italijana kako se kreće prema jednoj uzvišici da bi nam došla u bok. Baš u tom momentu naiđoše dva brata Pero i Dušan Banović sa vjenčanja.[1] Pero mi se obratio otprilike ovim riječima:

---

[1] Odmah poslije sastanka na Stražnici Dušan i Pero Banović su tražili odobrenje da odu na vjenčanje pa će se odmah vratiti u jedinicu. Njihov otac stari Ivo Banović, predratni kolonista u Bačkoj Topoli, pod pritiskom Hortijevih Mađara koji su palili sela i ubijali ljude, naročito koloniste, bio je primoran da se vrati na svoje rodno ognjište. Njegov mlađi sin Pero poveo je i vjerenicu, ćerku jednog Ličanina, takođe kolonistе, ali mu je, s obzirom na običaje ovog kraja, bilo nezgodno da se vjenča prije svoga starijeg brata. Zbog toga je odložio vjenčanje dok mu stariji brat Dušan ne nađe djevojku, pa da se jednovremeno ožene. Dušan je našao djevojku u Bajicama, i svadbu su zakazali za 13. jul, ne znajući da će baš toga dana početi borba.

»Evo, druže Ljubo, stigli smo. Danas sam se vjenčao sa drugaricom i sa borbom i, kao što vidiš, s obzirom da smo brzo stigli preča mi je borba nego drugarica«.

Postavio sam mu zadatak da sa dva druga što prije izađe na tu uzvišicu i ne dozvoli Italijanima da je zauzmu. Ali, tek što je tamo stigao, pogodi ga u glavu takoreći prvi metak koji su Italijani ispalili i ostade na mjestu mrtav. Ta prva i jedina žrtva toga dana teško nas je pogodila ne samo zbog njegovog vjenčanja, nego i zbog toga što se radilo o starom komunisti još od 1937. godine koji bi sigurno mnogo dao u daljim borbama, organizaciji i vođenju ustanka u tom kraju.

U takvoj situaciji morali smo se povući. I dok sam izdavao naređenje za povlačenje, Perov stariji brat Dušan[2] me je zamolio da mu dozvolim da pođe da izvuče svog mrtvog brata. Pošto su Italijani već bili izašli na uzvišicu na kojoj je Pero poginuo, nijesam mu odobrio i rekao mu da je ranjen onda bi svi ponovo jurišali da ga spasimo, ali pošto je mrtav nema smisla izlagati ostale borce. Poslije našeg povlačenja Italijani su pokupili 6 svojih mrtvih vojnika i jednog oficira — pukovnika. Odnijeli su i mrtvog Pera i sve sahranili u groblju na Cetinju.

REAKCIJA SELJAKA NA NAČIN BORBE

Kad smo odstupili s tog položaja naišli smo na prilično jako negodovanje nekih mještana koji nikako nijesu mogli da shvate takav način borbe. Tom prilikom su nas neki stariji ljudi sasvim dobronamjerno oštro kritikovali, govoreći da su i oni spremni da sa nama sačekaju neprijatelja na bilo kom položaju »pa kome opanci kome obojci«, ali da se nikako ne slažu da se sa položaja odstupa. Zato smo im morali objašnjavati zašto ne smijemo kruto držati nikakve frontove, da je još suviše rano za to, da moramo tražiti onakav način i forme dej-

---

Kad je uoči ustanka stigla direktiva za ustanak morale su se prekinuti i pripreme za svadbu, ali je trebalo nekako obavijestiti porodicu vjerenice starijeg brata da se svadba neće održati. Zato su dva njihova rođaka u toku noći 12/13. jula upućena u Bajice. Čim su stigli saopštili su ocu djevojke da svatovi neće doći, ali da će tek sjutradan saznati zbog čega. Zato su mu predložili da oni sada povedu djevojku sa sobom. Pošto se posavetovao sa svojim rođacima, otac se saglasio da djevojka pođe sa njima. Tako je i ona 13. jula ujutro stigla u selo na vjenčanje. I dok je naš odred kretao prema Obzovici za izvršenje prve akcije, dotle su se Dušan i Pero vjenčali u crkvi. Poslije vjenčanja doveli su svoje drugarice do kuće i ne ulazeći u kući, odmah produžili za nama prema Obzovici.

[2] Dušan je poginuo 1944. godine na sremskom frontu kao komandant bataljona.

stava koji će nam omogućiti da sa najmanje gubitaka postignemo što veći uspjeh i — što je osnovno — da nanesemo neprijatelju što je moguće više gubitaka.

Uveče smo se na sastanku u Planoj gori kritički osvrnuli na akciju i kritikovali onog druga koji je sam otvorio vatru, kao i neke drugove koji su bez znanja odlazili do svojih kuća i ponovo se vraćali. Ponovo smo se saglasili da je naš odred već oformljena jedinica i da niko ne može na svoju ruku ništa da preduzima niti da se udaljava bez odobrenja. Sastanku je prisustvovao i član OK Niko Vučković koji je iznio kako se zamišljaju dalje oružane borbe, odnosno gerilske akcije u našem kraju.

Sljedećeg dana smo ponovo zauzeli položaj nešto bliže Cetinju. Međutim, toga dana Italijani nisu prolazili tim pravcem, ali smo zato čuli strahovito jaku vatru na komunikaciji Rijeka Crnojevića — Cetinje. U stvari, partizanska zasjeda je sačekala kompletan italijanski bataljon na Košćelama i u noći između 14. i 15. jula primorala ga na predaju. Pošto smo vrlo brzo saznali za taj značajan uspjeh i o zapleni velikih količina ratnog materijala, poslali smo prilično veliki broj drugova, pa i žena, da donesu što više naoružanja. Na taj način smo se dobro snabdjeli bombama, puškomitraljezima, puškama i municijom.

Kad je 16. jula u naše selo stigla grupa od oko 300 zarobljenih Italijana sa Košćela iskrsnuo je veliki problem kako da ih nahranimo. Išli smo od kuće do kuće i sakupljali hljeb, sir i ostalo, ali pri tome nijesmo nailazili na otpor, jer su naši ljudi govorili: »Glavno je da imamo takve uspjehe, a zarobljenici se moraju hraniti«. Tako je i taj problem ubrzo riješen, a sjutradan smo ih uputili u Crmnicu, odakle su kasnije pušteni i upućeni prema Baru.

DRUGA USPJEŠNA AKCIJA I NEKI NEDOSTACI ORGANIZACIJE

Mi smo i dalje držali položaje na komunikaciji, ali Italijani više nijesu nailazili iz pravca Cetinja. Međutim, čim sam čuo da se jedna motorizovana kolona fašističkih crnih košulja sa pravca Budve 17. jula u neposrednoj blizini sela Brajića sukobila sa partizanima iz Crmnice, Brajića i Građana i da se tamo vodi prilično jaka borba, odmah sam im sa 10—15 partizana priskočio u pomoć. Ubrzo poslije toga Italijani su bili potpuno potučeni, tako da je samo jedan dio uspio da se probije i vrati natrag u Budvu. I u ovoj veoma uspješno završenoj borbi, pored mrtvih, ranjenih i zarobljenih Italijana, zaplijenjeno je prilično naoružanja, razne opreme, pa i kamiona. U nekim kamionima su se nalazili naši ljudi — taoci, koje su Itali-

jani postrijeljali čim su partizani na njih opalili prvi metak. Za vrijeme ove borbe prvi put je neprijateljska avijacija bombardovala naše položaje a isto tako i artiljerija sa brodova usidrenih kod Budve.

Možda je u svim ovim borbama najveći nedostatak bio nedovoljna vojnička organizacija, kao i to što se još od prvih dana ustanka nije pristupilo formiranju i stvaranju jačih jedinica i vojničkih komandi, počev od vodova i četa, pa do bataljona i brigada. Ovako su svi ti odredi, vodovi i čete bili nekako rastureni po raznim položajima, bez dovoljno koordinacije i bez čvršćeg vojničkog rukovođenja iz nekog centra. Zbog toga za čitavo ovo vrijeme nijesam nikome poslao ni jedan izvještaj, jer prosto nijesam znao kome bih ga poslao, pošto pretpostavljeni vojnički štab nije postojao. Eto, to je, po mom mišljenju, bila najveća slabost ustanka u našem kraju. Pa ipak treba naglasiti da je Okružni komitet, koji je u isto vrijeme bio i vojničko i političko rukovodstvo dao direktivu da oružana borba otpočne sa unaprijed formiranim gerilskim odredima. Prema tome, da je oružana borba otpočela onako kako je bila zamišljena, tj. da se postepeno išlo ka opštem ustanku, sigurno je da bi Okružni komitet i vojnički mogao pravilno dirigovati. Međutim, situacija na terenu se još prvog dana potpuno izmijenila — umjesto gerilskih akcija otpočeo je opštenarodni oružani ustanak. No, i u toj novostvorenoj situaciji mislim da se na vojnom planu i vojnoj organizaciji moglo nešto više učiniti, makar to bila i potpuno improvizovana vojna rukovodstva po pojedinim sektorima stvorenog fronta. Ali, zbog nedovoljnog iskustva i vrlo kratkog vremena ni ove mjere nijesu bile preduzete.

NEPRAVILNA DIREKTIVA I OSJEKA USTANKA

18. jula dobili smo direktivu da ne napadamo jake italijanske snage koje su nastupale iz Albanije preko Podgorice i Cetinja, s tim da se sve naše jedinice povuku sa komunikacije i da se nekompromitovani vrate svojim kućama. To je, po mome mišljenju — što se tiče terena našeg odreda — potpuno nepravilna direktiva, kao što se uskoro i pokazalo, jer su pod oružjem uglavnom ostali članovi Partije i još nekoliko ljudi najodanijih borbi, dok je najveći broj otišao svojim kućama radi tzv. legalizacije. Sjutradan, 19. jula, stigao je u naše selo kompletan italijanski bataljon i odveo u zarobljeništvo sve što je stigao i našao kod kuće. Na taj način smo za izvjesno vrijeme potpuno izgubili mnoge drugove, tako da je većina njih tek 1943. godine, poslije kapitulacije Italije, nastavila borbu. Pošto se ovaj bataljon zadržao u selu sve do 23. jula, mi smo se za

to vrijeme bili sklonili po grupicama od po 2—3 druga. Za vrijeme boravka u selu Italijani su obećavali da neće nikome ništa učiniti ko im se preda, da će puštati ljude odmah poslije saslušanja i da će kažnjavati samo starješine, odnosno rukovodioce. Zbog toga je izvjestan broj seljaka, poslije odlaska italijanskog bataljona, bio mišljenja da mi koji smo ostali treba samo da se krijemo i da borbu više ne bi trebalo voditi. Pošto sam tih dana, krajem jula, prilikom jednog noćnog pokreta iščašio nogu, sklonio sam se sa Blažom Vučkovićem u jednu pećinu, na čijem smo ulazu napravili zaklon, jer nije moglo biti ni govora o nekom povlačenju ako bi neko naišao. Međutim, selo Prekornica, bez obzira na sve italijanske represalije — paljevine, maltretiranja i odvođenje ljudi u ropstvo, ostalo je potpuno na našoj strani. Istina, većina seljaka trenutno je bila protiv produžetka oružanih akcija iz straha od novih okupatorovih represalija, pa im u početku nije bilo baš drago što smo se i danju i noću slobodno kretali po terenu. No, i pored toga, bio sam potpuno siguran da ni sada niko neće kazati gdje se nalazim, iako su neki znali.

Početkom avgusta prisustvovao sam savjetovanju u štabu Lovćenskog odreda. Vraćajući se sa jednim drugom na svoj teren, saznali smo da su Italijani došli u Bokovo i da bismo naišli na jednu njihovu kolonu, ako produžimo pravcem kojim smo krenuli. Zato smo pošli zaobilaznim pravcem preko sela Kosijera. U blizini ovog sela naišli smo na grupu naoružanih seljaka, koji nas upitaše ko smo i kuda idemo. Ali, jedan od njih, i ne čekajući naš odgovor poče da govori da oni više neće dozvoliti partizanima da prođu preko njihovog sela, jer bi ga Italijani zapalili, i da će svakoga razoružati ko tuda naiđe. Pošto sam vidio da ovaj seljak sasvim ozbiljno govori i da nas neće pustiti da naoružani prođemo kroz ovo selo, rekao sam im da idemo da se predamo Italijanima. Na to jedan između njih dodade: »Ipak vam preporučujem da te puške negdje bacite, jer će vas strijeljati ako sa njima pođete.« Tu sam vidio koliko je okupator svojim strašnim represalijama uspio da zaplaši narod, a isto tako i dobrotu naših ljudi kojima nije bilo svejedno da li će nas Italijani strijeljati ili ne, te nas i savjetuju da sačuvamo svoje živote.

PONOVNO POVEZIVANJE SA NARODOM I ORGANIZOVANJE VOJNIH JEDINICA

U takvoj situaciji bilo je najvažnije da se ponovo povežemo sa narodom, da ga ponovo pridobijemo za borbu i da ovoga puta pristupimo čvršćoj vojničkoj organizaciji. Ti zadaci nijesu bili nimalo laki. Najteže je bilo uvjeriti ljude da treba

produžiti borbu, jer su nam skoro svuda prigovarali da smo rano počeli i da sada treba čekati neposrednu pomoć od saveznika pa tek onda ponovo početi. Mnogo truda je trebalo da se ovo razbije i da postane ogromnoj većini jasno da mi moramo sami sebe osloboditi. Trebalo je mnogo rada, mnogo konferencija i razgovora. Sjećam se jedne takve konferencije koja je u to vrijeme održana u Dobrskom Selu (u kući Velike Kavaje) u neposrednoj blizini Cetinja. Na toj konferenciji, kojoj su pored mene, Filipa Bajkovića i Mila Lubarde, prisustvovali još neki drugovi i svi muškarci iz sela, saglasili smo se da se u selu formira vojnička jedinica, s tim da zbog neposredne blizine italijanskih položaja za sada ne izlaze iz sela nego da ostanu i dalje kod svojih kuća dokle im ne javimo kada treba da izađu. Na tom sastanku su određeni komandir čete i komandiri vodova. Međutim, iako je to bilo veoma napredno selo, ipak je izgleda neko javio Italijanima o održavanju konferencije. I dok smo mi negdje poslije pola noći napustili selo, Italijani su ga već u samu zoru bili blokirali. Zatim su upali u sve kuće, uhapsili učitelja Vida Sjekloću koji je na toj konferenciji izabran za komandira, i još neke druge, odveli ih, Sjekloću strijeljali, a Veliku Kavaju, postariju ženu, u čijoj smo kući održavali konferenciju, osudili na 99 godina robije. Međutim, to selo je i dalje u toku čitavog rata potpuno ostalo na našoj strani.

TEŠKE POSLJEDICE NAŠE NEBUDNOSTI

Ovdje ću iznijeti još jedan događaj iz koga će se vidjeti neopreznost naših ljudi i lukavstvo okupatora kojima se tih dana poslužio.

Odmah poslije našeg povlačenja sa komunikacija, Italijani su upali i u selo Brajiće (gdje je 17. jula uništena njihova motorizovana kolona) i potpuno ga spalili, neke ljude internirali, a neke postrijeljali. Tom prilikom su vrlo vješto pronijeli glas kako je sa strijeljanja pobjegao Niko Prentović, kome su, u stvari, dali zadatak da ubije organizatora ustanka u Brajićima. Partijska veza sa ovim selom bio je Ljubo Laličić koji je 13. jula ujutro, zajedno sa Brajićima razoružao žandarmerijsku stanicu, a zatim se vratio u sastav našeg odreda, kome je i pripadao.

Pošto je na vrlo vješt način objašnjavao kako je uspio da pobjegne sa strijeljanja izdajnik Prentović je došao do susjednog partizanskog voda u Ljubotinju i prijavio mu se sa željom da ostane u partizanima. Sa sobom je donio pištolj i bombu. Međutim, komandir ovog voda Pero Četković[3] ga nije

[3] Poginuo kod Nevesinja 1943. kao komandant 3. divizije.

primio, jer mu u to nije povjerovao, tim prije što ga niko od njih nije poznavao. Zbog toga ga je uputio Prekorničkom vodu pošto je smatrao da će ovdje sigurnije i lakše provjeriti i njega i njegovu prošlost, pa prema tome i odlučiti da li da se primi u partizane ili ne. Međutim, ni u ovom vodu nije preduzeto nikakvo provjeravanje niti mu je oduzeto oružje, tako da je vrlo brzo mogao da izvrši svoju prljavu misiju.

Sjutradan, 31. oktobra 1941. kad je jedna grupa partizana iz Prekorničkog voda otišla u šumu da nabere drva za loženje vatre i kad je zbog toga u svojoj blizini ostavila puške, Prentović je iskoristio priliku, uzeo jednu od ostavljenih pušaka (pošto svoje nije imao) i jednim metkom ubio Ljuba Laličića, člana Partije, koji je istovremeno bio partijska veza sa selom Brajićem. Drugim metkom ranio je najbližeg partizana Marka Vučkovića, a zatim je bacio svoju bombu i viknuo: Italijani! Zbog prilično guste šume partizani su stvarno povjerovali da se radi o iznenadnom nailasku Italijana, uzeli su puške i počeli odstupati, dok je Marko Laličić na leđima ponio mrtvog Ljuba Laličića da ga Italijani ne bi našli. U tom momentu Prentović je počeo da bježi i u bježanju je naišao na Nika Rolovića, sekretara Mjesnog komiteta Partije za Bar, koji se bio zadržao kod ovog voda na putu za svoj teren. Ne znajući ko je Prentović i šta je uradio, Rolović nije ništa ni preduzeo. Prentović je i to iskoristio, prišao mu, ubio ga sa nekoliko metaka iz svog pištolja, uzeo njegov pištolj i pobjegao Italijanima u tvrđavu u selo Brajiće.

Taj događaj je teško pogodio sve borce i čitav narod ovoga kraja, jer su oba ubijena druga bila neobično omiljena, pogotovo Niko Rolović koji je bio neobično popularan u narodu. Kad sam sjutradan stigao iz štaba Lovćenskog odreda, pri prolazu kroz selo, pozvao me je stari Pero N. Vučković[4] da malo porazgovaramo. Počeo mi je sa strašnom gorčinom pričati o tome slučaju i završio da bi više volio da je poginuo njegov sin (koji je bio tu) nego Niko Rolović.[5]

Ovaj nemio događaj poslužio je i nama i čitavom odredu kao pouka, jer ga je i Glavni štab za Crnu Goru iznio kao primjer nebudnosti, ukazujući pri tom da se ubuduće mora biti daleko oprezniji i budniji prema neprijatelju i njegovim raznim formama dejstva koje može preduzeti.

---

[4] Umro je u toku rata od posljedica ranjavanja.

[5] Čitava porodica Nika Rolovića — otac, majka i brat — izginula je u narodnooslobodilačkoj borbi. Stari Nikov otac Tomo, prilikom odstupanja iz Crne Gore, iznemogao i bolestan, u toku jedne borbe sa Nijemcima negdje na Treskavici, ne mogavši da ide dalje, sa dva posljednja metka ubio je sebe i svoju ženu.

Kao što sam već istakao, naš osnovni zadatak u ovom kratkom periodu neposredno poslije ustanka bio je da prikupimo sve ljude koji nijesu odvedeni u zarobljeništvo i da organizujemo vojničke jedinice, počev od voda do bataljona, tim prije što se već tada formira štab Lovćenskog odreda, koji je imao šest bataljona. Takva vojna organizacija je sasvim odgovarala uslovima koji su stvoreni i rekao bih da bi se borba i akcije vjerovatno odvijali daleko drukčije da je takva organizacija postojala i u samom ustanku, s obzirom na neobično dobru političku pripremu naroda. Mi smo naročito intenzivnim političkim radom Partije do te mjere ponovo povratili samopouzdanje kod naroda da je vrlo brzo ponovno postao jedinstven i spreman za produženje borbe. Stvorili smo slobodnu teritoriju, izabrali narodnooslobodilačke odbore i organizovali narodnu vlast koja je imala svestran uticaj da je čak i svakom pojedincu, koji je trebalo da ide sa te teritorije, davala naše propusnice. Omladina, i muško i žensko čak i oni najmlađi, bili su toliko aktivni da su nam pružali ogromnu pomoć. Bili su neprekidno na stražama i u patrolama, a vršili su osmatranja i izviđanja tako da smo u svako doba znali i dobro pratili kretanje Italijana. Pored toga, na tom terenu je već bio formiran bataljon »Bajo Pivljanin«, koji je kasnije preimenovan u bataljon »13. juli«.

U to vrijeme vršili smo vojničke akcije diverzantskog karaktera, kao na primjer: rušenje komunikacija, telefonskih i telegrafskih linija, prepadi na Cetinje, Rijeku Crnojevića, zasjede na putu Cetinje — Budva (ovdje smo jednom prilikom u autobusu zarobili jednog italijanskog majora sa još nekoliko vojnika) i sl. Ostalo vrijeme je bilo uglavnom iskorišćeno za vojničko organizovanje jedinica, njihovu vojničku i političku obuku i za pripreme za odlučnije borbe posle zime.

Ljubo VUČKOVIĆ

DOBROVOLJCI

Rat je izbio u nedelju ujutru, a prvi dobrovoljci otputovali su već u nedelju uveče.

Naša grupa je nameravala da otputuje sledećeg dana, u ponedeljak uveče.

Okupili smo se na ljubljanskoj železničkoj stanici. Lokomotiva je, sva »zadihana«, izbacila u vazduh visok snop iskri, krenula i povukla za sobom niz vagona. Zamračena Ljubljana oprostila se od nas ćutke i smrknuto.

Iako je već bilo rano proleće, pa je hladnoća još štipala kroz tanku odeću, u vozu smo se brzo zagrejali. Ništa se nije videlo jer su vagoni bili neosvetljeni, ali nam je zato sluh bio utoliko napregnutiji. I sam položaj u kome smo se našli, kao i sva naša čula, jasno su nam kazivala da nas je u vagonu mnogo, mnogo više nego što je to obično. Stajao sam u gužvi i jedva disao. Ruka mog suseda s desne strane nije mirovala ni trenutka — stalno se otresala, izvlačila iz tesnog zagrljaja, pa tražila maramicu po džepu, onda opet svom snagom gurala nazad, ka bokovima. Na drugoj strani, opet, stajao je neko ko je bio viši od mene. Stajao je nepomično — ko zna o čemu je razmišljao — a moja kolena upadala su u njegove široke listove na nogama. Ispred mene su se isprečila nečija velika, široka leđa sa pljosnatim rancem u kome su bile — to sam osećao svojim grudima — kutije od konzervi, nekakva boca i velika vekna hleba, već sva spoljoštena.

Oko sebe nisam poznavao nikoga. Veljko je stajao nešto dalje od mene, između vrata od kupea, a ja sam bio bliže ulaznim vratima. Još na početku vožnje, da bi nam bilo lakše, pozvali smo jedan drugog, a onda smo bili, ni sam ne znam koliko, udaljeni mislima, iako smo u stvari bili jedan od drugog na svega dva metra.

Da čovek zaspi pod takvim okolnostima nije bilo ni govora. Istina, u početku su me zgnječena tela nekako i držala, iako sam čak malo i odigao noge od zemlje, ali masa nije mogla da miruje. Neko se stalno trudio da uhvati malo svežeg vazduha i da proširi prostor oko sebe. Oni koji su uspeli da se proguraju do prozora, stigli su da ih otvore, ali svež vazduh koji je dolazio spolja, za tren oka je nestajao u grozdovima glava.

I sam voz je išao neizrecivo sporo. Izgledalo mi je kao da lokomotiva neprekidno pipa pred sobom da bi se uverila da li je pruga sigurna i da li su šine dovoljno jake. Možda je i naređeno da se obazrivo vozi zbog eventualno minirane pruge ili nečeg sličnog, a možda se i sam vozovođa plašio brze vožnje zbog prevelikog tovara. Pa da je bilo samo to. Stalno se zaustavljao, i to ne samo na stanicama nego čak i na otvorenoj pruzi. Te noći, izgleda, nijedan signal na čitavoj pruzi do Novog Mesta nije bio postavljen na »slobodno«. Svi su bili zatvoreni i kod svakog smo čekali. I sam vozovođa, držeći se uputstava, a možda i pod utiskom rata, mirno je zaustavljao voz kod svakog signala i bez onog iznenadnog zvižduka lokomotive strpljivo čekao da se iznad njega pokrenu oni dosadni crveni signali...

Grupa načičkana oko mene ćutala je. Gotovo bez reči. Negde na drugom kraju vagona bilo je neko društvance koje se kikotalo i stalno zbijalo neke šale. Naprezao sam se da bar nešto uhvatim od njihovog dobrog raspoloženja, ali uzalud. Drmusanje vagona i vijugaste šine stvarale su tako neopisivu buku da nisam uspevao da razlikujem reči — do mene su dopirali samo gromoglasan smeh i neki nerazgovetni glasovi.

Među nama je još najgovorljiviji bio onaj sa veknom u rancu. Zapravo on je jedini i govorio dok smo svi ostali ćutali. Ali i sve njegove reči i misli vrtele su se samo oko žalosnog dela našeg putovanja. Na primer, govorio je ovako: »Ala će to biti gulaš kad nam sad dolete avioni...« Nama su odmah sve misli bile upravljene na opasnost na koju je ranije zaista malo ko pomišljao. Momak je u svojim monolozima raspolagao izvesnom tehnikom — kao da je zaista hteo da budemo u stanju nekakve stalne napregnutosti zbog opasnosti koje su nam pretile. Kroz nekih pola sata, kad je izračunao da smo svi detaljno razmislili o tome što nam je ranije rekao, predstavljajući sebi kako će to izgledati ako nas avioni zaista budu bombardovali, izjavio je (baš u trenutku dok smo prelazili preko nekakvog mosta ili vijadukta): »Ako se ovo sruši, neće niko od nas ostati čitav...« Tako nam je opet poveo misli, ovoga puta pravo u vodu. Mašta je činila svoje i mi smo već razmišljali o tome šta ćemo raditi ako taj most zaista pod nama popusti i kad budemo počeli da tonemo. Kad nam se mašta dovoljno nahranila sli-

kama polomljenih vagona i krhotina u vodi, izmešanim sa ostacima tela nas dobrovoljaca, mladić nam je najavio opet novu stvar. Izjavio je: »Možda je pruga minirana.« Kroz moždane vijuge ponovo su nam se smenjivale predstave o tome kako će to izgledati kad zbog eksplozije budemo leteli u vazduh. Ali, pomisao na novu opasnost i na sva sledeća prorokovanja ovog druga ispred mene, više nisu imala onakvog efekta kao ona prva upozorenja. Štaviše, kad je zaustio ono o miniranoj pruzi neko se i nasmejao, jer je stvar uistinu bila više smešna nego tragična. Kad se kroz neki sat opet javio kako na nas kao vreba smrt na svakom koraku, svi su se nasmejali. Otada su nam prorokova upozorenja postala samo još loša šala.

Mislim da mi imena stanica nigde na slovenačkoj zemlji nisu ostala tako urezana u sećanju — i to tačno po redosledu — kao stanice od Ljubljane do Novog Mesta. Iako niko nije silazio, niti ko mogao ući u voz, kondukteri su kod svakog vagona izvikivali nazive stanica, kao da su se bojali da će neko otići dalje nego što je potrebno. Gde i kako su se vozili kondukteri bilo nam je zagonetno, jer nijednog od njih nije bilo u vagonu i isto tako niko nije ni izlazio iz njega. Verovatno da su se u toku vožnje stisnuli negde na stepenicama, podvili noge i tako provodili vreme od stanice do stanice, a kod svakog zastajkivanja skakali na zemlju da protegle ukočene udove.

Vozili smo se čitavu noć. Kad je počelo svitati — nad Krkom je ležala retka izmaglica, tako da se voda pod njom sva crna svetlucala kao mastilo — stigli smo u Novo Mesto. Neko nam je rekao da izađemo. Sišli smo iz vagona i počeli da se protežemo. Rano jutro nas nije umilo i nekako smo se teško budili iz one odrvenjenosti, lica su nam bila izmenjena, neispavana, sivopepeljasta . . .

Na stanici su nas primili oficiri mesnog štaba, a čekali su nas i prijatelji iz Slovenskog kluba, koji su došli još prethodnog dana. Tome smo se obradovali jer je izgledalo da je stvar organizovana. Drugovi iz Slovenskog kluba su nam rekli da idemo u gimnaziju u Novo Mesto, gde će nas verovatno još istoga dana naoružati i dati nam uniforme.

Otišli smo u gimnaziju na obali iznad Krke. U njoj je vrvelo od samih dobrovoljaca. Slovenski klub je imao posebnu prostoriju. U njoj je bio okupljen već čitav niz poznanika: Ludvik Rapuša iz Prekmurja bio nam je starešina, jer je on već odslužio kadrovski rok i imao, kako se to kaže, potrebna iskustva. Njegov pomoćnik bio je Peter Peterlin. Taj je bio jedan od vrlo retkih kojih je imao uniformu. Naime, i on je isto tako već bio odslužio vojsku. Pored njih tu su bili još Fric Novak, čini mi se da je on obavljao u Slovenskom klubu kome-

sarske poslove, zatim Jože Verlič, Kostja Nahtigal, Nace Sever, Jane Subić, Saša Luzar, Mirko Tušek, Marjan Vesenjak, Milan Puc, Petar Ziža, Lojze Korzika, Savo Vrtačnik, Stane Bajuk, Peter Mišica, Lev Skapin, Bojan Polak, Tonček Žerjal, Milan Česnik, Cveto Močnik, Borut Furlan, Nikolaj Pirnat, Milan Biber, Jože Japelj, Rado Kogoj, Marjan Tepina i drugi. Pomešali smo se među sobom i otpočeli da pretresamo novosti. Drugovi koji su još prethodnog dana doputovali u Novo Mesto pričali su nam o svom putovanju. Njihova vožnja je bila mnogo brža i prijatnija. Odvezli su se iz Ljubljane prilično kasno. Citave nedelje su se javljali komandi grada Ljubljane kao dobrovoljci, ali komanda im nije odgovarala. Stajali su oko belgijske kasarne i čekali da osorni oficiri nešto preduzmu. Najzad su im saopštili da se uveče okupe na stanici. Najpre je bilo odlučeno da dobrovoljci odu u Kočevje, gde bi bili kao ravnoteža previše drskim »Kocevarima«, koji su odmah posle izbijanja rata javno pokazivali svoju privrženost nemačkom Rajhu. Bilo je dogovoreno da se u Kočevju, tom udaljenom garnizonu, temeljno obučimo za borbu, jer većina nas još nikada nije imala pušku u rukama.

Predstavnik Partije, koji je imao veze sa drugovima iz Slovenskog kluba — izgleda da je za to bio tada određen Aleš Bebler — poručio je dobrovoljcima da komunisti i skojevci odu iz Kočevja u šume, gde će se obrazovati partizanske jedinice, ako Nemci prodru u Kočevje ili ako se vojna jedinica bude rasula. Međutim, komanda je kasnije izmenila svoju odluku. Dobrovoljci su otišli u Novo Mesto.

Drugovi su nedelju popodne u Ljubljani temeljito iskoristili za propagandu po partijskoj liniji. Radio je stalno pozivao mlade ljude da se kao dobrovoljci jave najbližim vojnim jedinicama i zato je sva Ljubljana govorila o dobrovoljcima. Skojevci iz Slovenskog kluba širili su propagandu putem svojih poznanstava i vršili pritisak na ostale političke grupe na Univerzitetu, pozivajući ih da i oni idu u dobrovoljce. U nedelju popodne, pre nego što su otputovali u Novo Mesto, šezdeset studenata-skojevaca su manifestovali ljubljanskim ulicama, pevali Internacionalu, Marseljezu, puntarsku »Nabrusimo kose« i »Bilećanku« i s harmonikom i razvijenim zastavama pozivali u dobrovoljce, na odbranu domovine od fašističke navale. Njihov primer je zaista urodio najlepšim plodovima, jer je u toku tri dana stiglo u Novo Mesto nekoliko hiljada dobrovoljaca. Među njima bilo je i nacionalista, ljotićevaca, klerikalaca, pa čak i »stražara«. Ta šarena družina zajedno sa komunistima, skojevcima i levo orijentisanim mladićima, sačinjavala je snažnu dobrovoljačku grupu u kojoj se nisu nalazili samo studenti

već i mladi radnici, seoski mladići i ostali. Mnogo su pozivani u dobrovoljce i Primorci koji su živeli u Ljubljani i drugim mestima. Skoro svi mladi Primorci koji nisu bili jugoslovenski vojni obveznici stupali su u redove dobrovoljaca. No, tom pozivu se nije odazvala samo Ljubljana. Slično je bilo i u Celju, Mariboru, Kranju, Novom Mestu i drugim mestima.

Akcija koju je tada začela Komunistička partija žnjela je bogate plodove, ali — kako će pokazati kasniji događaji — sav trud je bio uzaludan.

Radničko-seljačke bataljone — rekla je tada Partija — obrazuju dobrovoljci na čelu sa skojevskim jezgrom... Bilo je rečeno da će se ti bataljoni boriti pod skojevskom komandom, samo što će redovna vojska dati oružje. Tako bi išli u borbu pod zajedničkom vojničkom komandom, rame uz rame sa redovnim vojnim jedinicama.

Kad su kasno u noć uoči ponedeljka stigli prvi dobrovoljci u Novo Mesto, u komandi grada za njih nije bilo ništa pripremljeno. Dežurni oficir im je predlagao da čekaju do jutra. Ali, ni ujutru nije bilo ni uniformi ni oružja. Oficiri su odveli mladiće u gimnaziju, vojnici su dovukli u nju slamu i razmestili je po učionicama, gde je trebalo da dobrovoljci čekaju dalja uputstva. Skojevska grupa je odmah potražila vezu sa Partijom preko Nike Šiliha, koji je već tada bio beočug u partijskom lancu. Šilih im je savetovao da podu na zatvore i da oslobode političke zatvorenike. Mladići su se počeli za to pripremati, ali sud je u međuvremenu, na pritisak Partije, već pustio političke zatvorenike iz zatvora.

Čitavog dana dobrovoljci su pristizali u Novo Mesto. Sledećeg jutra došla je naša grupa. Gimnazija se brzo napunila. Novo Mesto je potpuno izmenilo svoj izgled i postalo pravi vojni logor. Razume se da je najveći vrvež bio u gimnaziji. Slama je prekrivala sve hodnike i sobe. Slama nas je zatim pratila za čitavo vreme naše dobrovoljačke »odiseje«, sve do Zagreba. Namirnice koje smo bili poneli, pojeli smo. Neko je organizovao kod porodica u Novom Mestu tople obroke hrane jedanput dnevno. U sećanju mi je ostao tesan stan na prvom spratu, pretrpan starim nameštajem, koji je nekako čudno delovao na čoveka. Sećam se starijeg čoveka sa neobičnom, okruglom kapicom na glavi koju uopšte nije skidao.

Kao i ostali tako sam se i ja ošišao u Novom Mestu do glave, da mi kosa ne bi smetala u vršenju vojničke službe i da bi mi šajkača bolje ležala na glavi, kako sam mislio. Ali, ni šajkačama, niti uniformama, niti puškama nigde ni traga. Uzalud smo zahtevali oružje, uzalud slali delegacije u komandu mesta.

Položaj se ni u sredu nije izmenio.

Širili su se sve određeniji glasovi da Nemci prodiru u Sloveniju, da su već u Mariboru, da se kreću ka Zagrebu, da su upali u Srbiju. Neprestano su se ponavljale vesti o bombardovanom Beogradu. Ali, mladalački naivni, mi smo se još uvek nadali da će ih naša vojska zaustaviti, da ćemo u tome ubrzo i mi doći do izražaja i da ćemo u borbi pokazati svoju patriotsku svest.

U sredu se u Novom Mestu nije ništa izmenilo, samo što se tada prvi put moglo čuti da je vojska u rasulu. Na osnovu tih govorkanja sastalo se političko vođstvo Slovenskog kluba i to u gimnazijskom klozetu. Trebalo je razgovarati na što skrivenijem mestu... Skojevce je obavestila Partija da je jugoslovenska vojska zaista u rasulu i da se zato treba dogovoriti šta dalje da se radi. Sastanku u klozetu prisustvovali su Fric Novak, Saša Luzar, Tonček Žerjal, Nace Sever i Saša Cvahte. Naime, tada je već komanda grada Novog Mesta saopštila da uveče putujemo za Zagreb i da će nas tamo naoružati. Čutljivi oficiri su tvrdili da ćemo u Zagrebu štititi grad od kapitulacije, jer je u Zagrebu snažna Pavelićeva propaganda.

Ali, zašto nas ne naoružaju već u Novom Mestu, zašto nas ostavljaju da sedimo skrštenih ruku, zašto nas ne obučavaju? — pitali smo se stalno, mada na ta pitanja nije bilo odgovora.

Na sastanku političkog vođstva Slovenskog kluba bilo je konstatovano da je akcija Partije i Slovenskog kluba u pogledu mobilizacije dobrovoljaca postigla veliki uspeh. Prijavio se ogroman broj mladih ljudi. Uprkos tome što je stvar postala jasna, pa su neki komunisti zbog očigledne kapitulacije vojske već napustili dobrovoljce i Novo Mesto i otišli na drugi rad, vođstvo je odlučilo da Slovenski klub najpre ode u Zagreb, jer će tamo ići i masa koja je zbog akcije Slovenskog kluba došla u Novo Mesto. O analizi položaja i odluci usvojenoj na sastanku mi smo saznali tek kasnije.

Vožnja do Zagreba ostala mi je u maglovitijem sećanju nego vožnja od Ljubljane do Novog Mesta. Na tom putu bilo je dovoljno vagona, a išao je i veći broj vozova. Vožnju sam prespavao. Za trenutak me je trglo iz sna vikanje u Karlovcu, ali odmah sam se ponovo zavukao u slamu i zadremao. U sedam časova bili smo u Zagrebu. Rasporedili smo se u kolonu po četiri i na čelo velike i duge kolone stali su zastavnici i harmonikaši, pa smo uz pesmu koračali zagrebačkim ulicama.

Zagreb nas je primio smrknuto. Našu udarnu pesmu slušale su samo gluve ulice. Roletne na prozorima bile su spuštene, prozorska krila zatvorena, vrata zaključana. Ponegde bi se na ponekom prozoru ukazalo neko radoznalo lice, pa se

odmah brzo uklanjalo. Po svim kućama videli smo ispisano ŽAP — Živeo Ante Pavelić. Frankovci su temeljito pripremili Zagreb za novu »nezavisnu« državu.

Znali smo da je u Zagrebu snažna antijugoslovenska propaganda, znali smo da je položaj u njemu sve pre nego ružičast, ali da ćemo doživeti tako hladan prijem — to zaista nismo očekivali. Hladne ulice, hladni pogledi, hladna atmosfera.

Umarširali smo u kasarnu. Vojničke zgrade usred grada, okružene sa svih strana visokim zidom, s velikim dvorištem u sredini, bile su življe nego grad. Odmah po dolasku vojnici su nam pričali da su u toku noći u kasarni eksplodirale tri paklene mašine koje su postavili frankovci. U dvorištu su bile raspoređene vojne jedinice, oficiri su leteli tamo-amo, a među četama bilo je i nekoliko četničkih odreda sa crnim šubarama.

Rasporedili smo se po sobama. Slovenski klub je otišao na treći sprat u jednu od kasarni. Odmah posle našeg dolaska Žerjal je otišao u grad da uhvati vezu sa zagrebačkom partijskom organizacijom. Ali, nije se vratio. Uzalud smo ga čekali.

U kasarni smo naišli i na četicu Mariborčana, članova Slovenskog kluba. Bili su u uniformama i naoružani. Dakle, mariborska komanda je bila darežljivija. Sa zavišću smo ih gledali i probali njihove kape.

Šetao sam po kasarni i zastao u sobi gde je četa novoobučenih vojnika čekala da ih odvedu na bojište. Sedeli su na zemlji i dvojica su se kockala. Igra je postajala sve vatrenija. Počeli su se svađati oko dva dinara. Očigledno da jedan nije pravilno igrao. Svađa je postajala sve žučnija. Na kraju su dograbili za bajonete i sigurno bi se dohvatili da baš u tom trenutku nije odnekud dotrčao sitan oficir i dreknuo komandu. Za tren oka svađa je bila zaboravljena, vojnici su brzo uprtili svoje rančeve, pokupili puške i već potrčali u dvorište na zbor, a odatle kroz veliku kapiju u grad.

Jedinica za jedinicom odlazila je iz kasarne. Niko nam nije kazivao kuda hitaju, kakav je položaj u gradu, šta će biti s nama — svako nas je tešio: pričekajte!

Oko deset časova, kad je dvorište bilo već gotovo ispražnjeno, dovezao se kroz kapiju jedan pukovnik divovskog stasa, iskočio iz automobila i potrčao prema grupi oficira. U jednoj ruci je držao šlem, u drugoj pištolj, a znoj mu je lio sa čela. Sav ljutit počeo je pričati kako se automobilom vozio prema stanici kad ga je na ulici zaustavila grupa naoružanih ljudi i pozvala da se odmah vrati u kasarnu jer će ga inače na licu mesta ubiti. Neko od oficira ga je zapitao: »Pa zašto nisi pucao, kad eto imaš pištolj u ruci?« Pukovnik mu je sav zadihan odgovorio: »Jest, pa da me ubiju!«

Taj razgovor mi je zvučao nekako čudno, ali tih dana su se dešavale tako čudne stvari da ni razgovor oficira nije ostavio na mene neki dublji utisak.

Ugledah Rapušu kako žuri preko kasarnskog kruga. Rekao mi je da je stiglo naređenje da se mora odmah sa grupom oficira probiti do železničke stanice i tamo zauzeti oklopni voz koji će svakog trenutka krenuti iz Zagreba prema Sisku. Šta će biti s nama nije znao da mi kaže, a ni zašto se tako žuri. Tako smo ostali bez komandanta. Rapuša je otrčao na kraj dvorišta gde se okupljala grupa oficira. Opkolili su nekog generala koji se popeo na stolicu i govorio. Zbog daljine nisam razumeo šta govori. Snažno je klicao kralju, Jugoslaviji itd. Oficiri su mu odgovorili i odmah svi poskakali u oklopna vozila i otišli. Kako smo kasnije doznali, srećno su se ukrcali u oklopni voz i odvezli. Međutim, daleko ipak nisu stigli. Već u blizini Zagreba pruga je bila razrušena i tamo je ostao i oklopni voz.

Ostali smo gotovo sami. Čuli smo prve glasove da su Nemci već u Zagrebu, da će nas svakog trenutka zarobiti, ali ponovo nam je bilo rečeno da čekamo i mi smo čekali.

Tada je Fric Novak pozvao sve članove Slovenskog kluba u kasarnu. Vođstvo kluba je odlučilo da se sami naoružamo. Ali, već je bilo prekasno! Pretražili smo kasarnu, prevrtali slamu, ali nigde nije bilo nikakvog oružja. Žalosni smo se vratili na treći sprat. Tada je neko povikao: »Nemci!« Sa prozora se vrlo dobro videla ulica. Po njoj su jurili veliki kamioni, prekriveni crnim ceradama. Između njih su jurili motocikli sa prikolicama na kojima su bili laki mitraljezi, koji su se mirno ljuljuškali na oprugama, kao da uljudno klimaju levo i desno. Odjednom su sve ulice bile pune ljudi. Jedni su mahali i klicali Nemcima, drugi su ih posmatrali, treći žalosno sagli glave. Gledali smo nemačku kolonu i razmišljali: a šta sad? Šta će sad biti s nama? Šta da radimo? Jugoslovenskog oficira nije više bilo nijednog... Ostali smo sami.

Tada je odjeknuo pucanj, zrno je razbilo staklo i zarilo se u tavanicu. Neko je povikao: »Lezite!« Odmah smo se bacili na zemlju. Onih nekoliko Mariborčana koji su imali puške počeli su ih repetirati i pripremati se za gađanje, ali neko je kriknuo: »Ne! Ne gađajte! Za tren oka će nas pogušiti!«

Obazrivo smo se privukli prozorima. Opazili smo kako su u kasarnu ušli neki otvoreni mali automobili sa naoružanim civilima u smeđim narodnim nošnjama. U dvorištu je počela vika i dreka. Naoružani ljudi su nas pozvali da se odmah svi okupimo u dvorištu. Dobrovoljci su počeli da izlaze kroz vrata i da se postrojavaju ispred razbesnelih ustaša. Slovenski klub je ostao pod Petrovom komandom u sobi. Rečeno je bilo da ostanemo zajedno i da organizovano pregovaramo o našoj sud-

bini. U ime cele grupe sišli su u dvorište Peterlin, Novak i Sever. Kroz prozor smo videli kako su ustaški vojnici nešto živo i odlučno dokazivali našim poslanicima. Kad su se posle toga naši poslanici vratili natrag, rekli su nam da odmah moramo svi u dvorište. Sa zebnjom smo se spustili niz stepenice i stali u vrstu. Pritrčao nam je sitan ustaša s malom lovačkom puškom i izmahivao s njom ispred naših noseva. Bio je pijan. Vređao nas je: »Aha, dobrovoljci, aha!« kao da je hteo reći: Sad ste mi dopali šaka, samo na to sam čekao ... Pri tom je značajno klimao glavom i mahao puškom.

Tu i tamo bi se začuo poneki pucanj, a mi smo stajali i čekali.

Tako se žalosno završilo naše dobrovoljstvo.

»Sve što imate od vojničkog neka svaki položi ispred sebe!« začula se komanda.

»Najpre oružje!« — odjeknule su zapovesti.

Nekoliko skrivenih revolvera izbilo je na svetlost dana. Ponovo se začu naređenje:

»Ovamo sve što je vojničko!«

Nisam imao ništa. Dva-tri vojnička ćebeta, dve-tri manjerke, opasač i slične stvari ljudi su polako slagali ispred sebe.

Zatim je počeo lični pretres. Pregledali su nam džepove, kapute i mantile, prevrnuli sadržinu ranaca. Onda je usledilo novo naređenje:

»Oni koji imaju uniforme neka se svuku!«

Za tren oka su oni koji su bili u uniformama stajali u redu samo u košuljama i gaćama. Zatim su morali skinuti i cipele. Kad su pokupili sve što je bilo državno i kad se džandrljivi ustaša izvikao na nas, došao je neki starešina. Svi su mu ukazivali veliko poštovanje. Stao je ispred nas i otprilike nam rekao ovo:

»Jugoslavije više nema. Ostala je samo nezavisna, slobodna Hrvatska, koja je samostalna država. Ništa vam se neće desiti. Za dvadeset i četiri časa morate napustiti Hrvatsku. Ako se ko protivi, teško njemu!

Rat je završen. Sloveniju su zauzeli Italijani i Nemci. A sad idite najkraćim putem kući!«

Zatim nam je okrenuo leđa i nastavio razgovor sa svojim drugovima. Stražari oko nas odmah su postali prijatniji. Tog trenutka u nama se nešto srušilo. Sada smo uvideli da je sve bilo badava, da je kraj.

Iz kasarne smo odlazili poslednji. Kakav bedan kraj! Dok smo se gurali oko kapije, ispred njih je stajao jugoslovenski oficir — učinio mi se nekako zaboravljenim — sa prepunim naručjem novog novca. Taj novac je važio još mesecima i me-

secima. Nudio nam je čitave omote banknota, gurao nam ih u naručja, ali niko nije ni pogledao u novac, niko nije hteo da ga uzme, jer su se svakom u glavi rojile druge misli, brige i razočaranje.

Napolju se talasala masa. Ali, ta masa nije bila samo radoznala i raspojasana — bila je i borbena. Gledali su nas kao da jedva čekaju da im dopadnemo šaka i vikali: »Gledajte ih! Dobrovoljci! Oni hoće rat!« i pružali su ruke za nama.

Imao sam sreće da me nisu dograbili kao što su to učinili sa toliko drugih. Brzo sam se izvukao iz gužve. Ubrzo su i ostali bili iza mene. Neki su bili i krvavi, masa ih je tukla, neki su bili bez mantila i kaputa, neki bez ranaca... Sada nam je bilo jasno da ne smemo ići zajedno.

Sa Jožom i Veljkom sam odmah skrenuo u sporedne ulice, samo da bismo što pre otišli iz Zagreba. Primetili smo da su se neki ljudi okretali za nama, drugi su pokazivali na nas i vikali: »Gledajte ih!« Tek posle nekog vremena utvrdili smo da ih draže naši ranci i da ih oni upozoravaju da smo dobrovoljci. Obazrivo smo ih skinuli s leđa i gurnuli pod kaputе. Sad smo bili mirni.

Cesta prema Savi bila je živa. Po njoj su išli kamioni i automobili i koračalo mnoštvo ljudi. Naročito je bilo mnogo jugoslovenskih vojnika sa prevrnutim šajkačama — videla im se bela ivica — što je bio znak da su se predali.

Što smo se više približavali Savi, sve manje je bilo ljudi na cesti. Dostigli smo grupicu naših drugova. Rekli su nam da je s druge strane Save naša vojska i da na svaki način moramo preko reke. Tamo se vode borbe. I zaista, tu i tamo bi se čuo poneki topovski pucanj i štektanje mitraljeza. Sada smo opet imali nekakav cilj pred sobom. Preći preko Save! Sva dotadašnja iskustva s vojskom nisu nas gotovo nimalo opametila. Bili smo ubeđeni da će opet sve biti dobro kad budemo među svojima, među vojnicima u bataljonu. Opet je zasvetlucala iskrica nadanja da ćemo biti od koristi.

Ali, preći preko reke nije bilo tako jednostavno. Što smo se više približavali Savi — postepeno se počeo hvatati i sumrak — to su sve glasniji bili pucnji i sve više smo susretali nemačke vojnike i vozila. Najzad smo ugledali most na Savi. Pred njim je stajalo nekoliko nemačkih vojnika sa šlemovima, dok je cev mitraljeza bila okrenuta ka drugoj strani reke.

Sporim koracima uputili smo se prema stražarima. Ali, napravili smo svega nekoliko koraka. Jedan od stražara se okrenuo prema nama, podigao ruku i uzviknuo: »Stoj! Ni koraka više!« Zatim nam je objasnio da ne možemo preko mosta, da su oko reke borbe i da danas nema od prelaza ništa — ni tu ni igde.

Pogledali smo uz i niz reku i svugde ugledali grupice vojnika koji su čuvali stražu na obali reke.

Najzad, sad nam je zaista bilo sasvim svejedno da li ćemo preći Savu danas ili sutra, ali nas je pritiskivalo ono upozorenje ustaša s kojim su nas oterali iz kasarne: »Za dvadeset i četiri časa morate napustiti Hrvatsku!«

Okrenuli smo se prema Zagrebu i posle nekog vremena skrenuli u neke travnjake.

Spustila se noć. Prenoćište smo potražili na nekom senjaku. Po merdevinama smo se popeli na slamu, gde smo već zatekli nekoliko izbeglica. Odmah sam zaspao i uopšte me nije zabrinjavalo kako ću doći kući. U toku noći su me bezbroj puta budili novi dobrovoljci koji su po merdevinama stizali do nas.

Iz čvrstog sna me je trgla osorna komanda. Sav dremovan skočio sam na noge i ugledao na vrh merdevina s puškom i bajonetom naoružanog pijanog čoveka, koji nas je promuklim glasom pozivao da odmah siđemo sa senjaka. Grozni izgled pijanog naoružanog čoveka dopunjavao je njegov krvavi bajonet. Ko zna gde ga je okrvavio? Nestrpljivo nas je gurao pored sebe niz merdevine. Dole nas je čekalo još nekoliko naoružanih ljudi — pripadnika narodne straže. Onaj gore je bajonetom izbo celo seno da se neko nije sakrio, pa tek onda se i on spustio za nama. Sad su nas svi zajedno zagledali, smejali nam se, psovali nas i vređali.

Onda su nas postavili uza zid. Odnekud su došla dvojica sa mitraljezom. Postavili su ga ispred nas, nešto baratali oko njega, stavili redenik i okrenuli prema nama. Izgledalo je da će nas postreljati. Jedan od naših drugova, Branko, počeo je da ih moli. Rekao im je da nismo dobrovoljci, da su nas mobilisali, da smo bili prinuđeni, da nas je pozvao radio. Molio ih je da nas puste da se vratimo svojim kućama. Razume se, njegovo moljakanje imalo je baš suprotan efekat od onoga koji je očekivao. Jedan od njih mu je priskočio i opalio dva snažna šamara oko ušiju da je odmah ućutao.

Naoblačilo se. Niski oblaci su se spustili nad Zagrebom i počele su da padaju pahuljice. U dvorište su stalno dovodili sve nove i nove dobrovoljce. Lovili su ih po senjacima, kozolcima, krčmama i travnjacima i grupa je postajala sve veća i veća.

Sad, kad nas je bilo sve više, odlaknulo nam je. Računali smo da neće biti ništa loše. Onda su odnekud došle žene. Žene stražara oko nas.

One su bile još gore od stražara. Stalno su se zaletale u nas, pljuvale nas, kidale nam rance s leđa, skidale nam kaputе i ponovo se povlačile. Najzad ih je neko ipak oterao.

S novim dobrovoljcima pristizali su i novi stražari.

Na kraju su doveli i naše mariborske drugove, koji su izgledali više nego žalosno u pozajmljenim kaputima, ispod kojih je virilo samo donje rublje. Sad je počeo da veje sneg i neprijatan vetar je zavijao oko uglova i podizao slamu.

Tek u deset časova neko je došao i rekao da nas oteraju u Zagreb. U koloni po dvojica otišli smo iz ovog dvorišta. Bilo nas je već preko stotinu i stražari su nas opkolili sa svih strana.

Stigli smo u grad. Tu su nas strpali u neko ograđeno dvorište. Sneg je vejao već sasvim gusto. Opet su došle neke žene i počele da kidaju sa nas odeću i opet je naišao neko ko ih je oterao od nas. Usred te gužve odjednom je nastala tišina — dovezao se nov funkcioner i zainteresovao se šta je s nama. Doznao je da smo dobrovoljci. Brzo je izveo zaključak da smo zavedeni što smo tako išli u vojsku, kao što su išli i hrvatski sinovi, znači da smo morali ići i da time nismo učinili nikakav zločin. Sad smo već počeli lakše da dišemo. I ovaj nam je držao govor, rekao iste stvari kao i onaj prethodnog dana, s tom razlikom što je ovaj govorio više pesnički nadahnuto. Na kraju nam je rekao da idemo kući i da kažemo susedima Slovencima da je Hrvatska slobodna, da je tu slobodu izvojevala i da i Slovenci treba da je izvojuju, ako žele da je imaju.

Sada smo se i mi osmelili i ojunačili. Močnik se toliko ohrabrio da je odgovorio da i mi sami želimo kući, ali da nam to ne polazi za rukom. Zaustavljaju nas i ne puštaju nas preko Save. Funkcioner nam je odgovorio da nas preko Save ne puštaju zbog borbi koje se vode, ali da odemo nešto severnije, prema Krapini i da pokušamo tamo.

»Rat — rekao je on — biće ubrzo završen.«

Tada ga je Močnik zamolio u ime cele grupe da nam dâ neku propusnicu ili nešto slično, da bi nas njihova narodna straža pustila da odemo iz zemlje.

Funkcioner je napisao listić, potpisao se, izvukao iz džepa štambilj i udario pečat. Močnik je uzeo dokumenat i odmah smo pohitali iz dvorišta.

Sada smo zaključili da treba da idemo kućama zajedno, organizovano, da se ne razdvajamo i delimo na grupice.

Do Savskog mosta nije bilo nikakvih komplikacija. Istina, ustaške patrole su nas stalno zaustavljale, ali propusnica je imala čarobnu moć. Tako su nas propuštali dalje, a Nemci se tada nisu mnogo ni interesovali za nas.

Savski most je još uvek bio pod stražom te nismo mogli preko njega. Zato smo se okrenuli na desno. Stigli smo u prvo selo. Na ulici je bilo mnogo ljudi. Gledali su nas, neki sa simpatijama, neki postrance. Neko je uzviknuo: »Dobrovoljci!«

Oni koji su išli napred, u zbijenoj grupi, prošli su srećno kroz selo, ali su zato oni koji su zaostajali dobili pošteno po leđima, od pijanih pripadnika narodne straže.

To nam se tako dešavalo više puta. Zato smo još bolje zbili naše redove. Ali, mladići su bili umorni, već drugi dan nisu ništa jeli, a iza njih je već bio pređen dug put. Svuda gde god smo hteli da skrenemo prema zapadu, nailazili smo na Nemce. Najzad smo ipak uspeli da izbegnemo dosadne zasede i da skrenemo preko travnjaka prema Sloveniji. Reka Krapina nam je presekla put. Sneg je prestao da pada. S vremena na vreme zasijalo bi i sunce. Reka je bila blatna i duboka, mosta nije bilo. Da je pregazimo — ni pomisliti. Vodostaj je zbog kiša bio još veći nego obično. Neko je pronašao jedan veliki čamac, pola potopljen u vodu, a pola na obali. Udruženim snagama smo ga okrenuli i pomoću velike motke spustili niz reku. Čamac je mogao da primi samo petoricu ljudi.

Dugo je potrajalo dok smo se svi prebacili na drugu stranu. Sada nas put nije više vodio kroz sela, pa smo skrenuli u šume. Saša mi je pričao kako je proveo noć. U nekoj gostionici su se našla njih četvorica i sela kod nekih dalmatinskih studenata koji su bukvalno plakali zbog nesrećne sudbine Jugoslavije. Ujutru su ih, isto kao i nas, sasvim rano podigli »narodni stražari« i počeli da im prete puškama. Ali, ta gostionica se nalazila u radničkom naselju. Kad su radnici primetili šta hoće ove patroldžije sa studentima, okupili su se, napali patrolu kamenjem i tako oslobodili mladiće. Međutim, njihova sloboda nije bila dugog veka. Naime, kad su sišli na put, naišli su na drugu patrolu koja ih je doterala kod nas.

U blizini Sutle izašli smo na put. Sad nas je brinulo samo još to kako će biti na mostu preko Sutle. Ako i tamo bude tako kao što je bilo do sada, onda ćemo teško preći graničnu rečicu. Ali, imali smo sreće. Na mostu je čuvao stražu mlad seljak koji se na nas ljubazno osmehivao. Imao sam osećaj da se više on plaši nas nego mi njega.

Kad smo prešli most, tek onda smo pošteno odahnuli. Sad smo kod kuće — tešili smo se.

Prvi seljak na kojeg smo naišli na slovenačkoj zemlji rekao nam je da će voz svakog trenutka krenuti iz Dobove. Razume se da smo pohitali na stanicu u Dobovi koliko su nas noge nosile. Međutim, na stanici nas je čekalo najveće razočaranje čitave naše »odiseje«. Voz je bio pun Slovenaca, vojnika, čije su jedinice kapitulirale i sada su se vraćali svojim kućama. Oni su se hajkali oko stočnih vagona i čekali da voz pođe. Još nismo čestito ni stigli na stanicu, već su se iz svih vagona okomili na nas. Svaki je dograbio najbližu stvar koja mu je bila pri ruci i uz divljačku viku poleteo prema nama — jer i za

njih smo bili dobrovoljci koji hoće rat. Opet smo se razbežali, a sad nas je još pritiskivalo i duboko razočaranje, jer tako nešto na slovenačkoj zemlji nismo očekivali.

Sad mi je bilo dosta društva! Odlučio sam da sam nastavim put. Krenuo sam na drugu stranu, prema Globokom kod Brežica, gde sam imao školskog druga Marjana Tominca. Činilo mi se da će biti bolje ako malo pričekam i krenem za Ljubljanu tek kroz nekoliko dana, kad više ne bude toliko navale na voz, ili da ostanem kod školskog druga, pa da se onda pešice vratim kući.

Dakle, pođoh na put. Putem sam nailazio na tragove borbe: ovde spaljen automobil, tamo prevrnut motor, dalje jedva pokriven grob, ugljenisana zgrada i slično. Uveče sam stigao na cilj. Školskog druga sam zatekao kod kuće. Imao je pušku i s bratom je čuvao imanje, jer su se noću po toj okolini vrzmali pljačkaši. Kod njega sam ostao u subotu i nedelju. Zakopali smo tri puške na đubrište. Našli smo ih na putevima oko imanja jer su ih vojnici bacali, da ih neprijatelj ne bi zatekao sa oružjem.

U nedelju popodne odvezli smo se u Sevnicu. Činilo mi se da je sigurnije ako uđem u voz u Sevnici. Pred stanicom smo udvostručili opreznost. Ali, bojazan je bila suvišna. Mirno sam seo u voz i bez ikakvih komplikacija stigao u Ljubljanu. Kad sam posle sedam dana ponovo koračao ljubljanskim ulicama na satu je bila ponoć.

Ulice su bile zapuštene i svugde su visili veliki plakati sa potpisom italijanskog generala, koji su pozivali ljude na predaju oružja, lojalnost, miran život i slično.

Janez VIPOTNIK

IZ USTANIČKIH DANA NA ROMANIJI, JAHORINI I KOD KALINOVIKA

U drugoj polovini aprila 1941. godine, poslije borbe sa Nijemcima na Mrkonjić-Gradu, gdje je đački bataljon bivše jugoslovenske vojske iz Maribora bio razbijen, vratio sam se u svoj rodni kraj — na Romaniju. Grujo Novaković, koji je sa mnom služio u đačkom bataljonu i bio u borbi kod Mrkonjića, već je bio stigao na Romaniju. Bili smo vrlo srećni kad smo se našli, jer sam pretpostavljao da je poginuo, a to isto je i on mislio za mene.

Na Romaniji smo tih dana zatekli Nijemce koji su se sa jednom četom i vodom konjanika stacionirali na Sokolcu. Obezbjeđivali su komunikaciju Sarajevo — Sokolac — Vlasenica, i uspostavili ustašku vlast na cijelom području Romanije — u Sokolcu, Mokrom, Žljebovima, Han-Pijesku, Knežini, Prači, Palama i Rogatici — reorganizujući bivše žandarmerijske i uspostavljajući ustaške postaje. Njemačke konjičke patrole su iz Sokolca preko dana izlazile u sela na Romaniji i tražile oružje, a uveče se vraćale. Pomoću ustaša su pokušavali da zastraše seljake da predaju oružje, ali je to bilo bez rezultata. Mora kapitulacije pritiskivala je slobodarski narod ovog kraja.

Narod je u vrijeme kapitulacije — baš na Romaniji i njenim cestama — vidio svu bijedu dotadašnjeg režima čiji su vlastodršci bez naroda i vojske, u automobilima i sa opljačkanom narodnom imovinom sramno bježali iz zemlje, unoseći u narod paniku veličanjem njemačke snage, i bacanjem krivice za neupjeh na muslimane i Hrvate. Tih dana ljudi Romanije su govorili »Bježe i nose sram, stid i izdajstvo sa sobom . . .« A njihovi sinovi, koji su se naoružani vraćali sa svih strana kao vojnici, krili su oružje jer su bili duboko uvjereni da ovo neće ovako dugo ostati, i da će oružje zatrebati! Narod je tako mi-

slio, a takva je bila i direktiva Komunističke partije koja je preko svoje organizacije na Romaniji vršila pripreme za naredne okršaje.

Partijska organizacija na Romaniji i Glasincu je postojala i djelovala i prije rata. Iako malobrojna, ona je svojom aktivnošću još u predratnom periodu, u radu, prije svega, sa seoskom omladinom, stekla veliki broj simpatizera. U većini sela imala je po nekoliko omladinaca preko kojih je vršila vaspitni uticaj. Seoske tradicionalne sastanke, sijela i druge skupove komunisti i njihovi simpatizeri su koristili za razobličavanje izdajničke politike režima koji je iz dana u dan uvlačio zemlju u kandže fašizma. Svaki zbor na Glasincu koji je organizovao režim bio je razbijen, a govornici su bježali sa njega. Tako je partijska organizacija na Romaniji stekla veliki ugled i uticaj u narodu, a njeni članovi: Danilo Đokić, Grujo Novaković, Mirko Borovčanin, Milanko Vitomir, Svetozar Kosorić, Ragib Džindo, Mujo Hodžić, Janko Jolović i ostali — poštovanje i povjerenje ljudi cijelog ovog kraja.

Ti isti drugovi su i sada, ovih teških aprilskih dana, među svojim narodom. Svaki je na svom području djelovao sprovodeći liniju Partije — prikupljanje, sakrivanje i čuvanje oružja i municije, pripremanje narodnih masa za borbu i objašnjavanje perspektive te borbe.

U prvoj polovini maja partijska organizacija je održala sastanak u blizini sela Krnija. Sastankom je rukovodio, koliko se sjećam, Mirko Borovčanin, seljak iz Borovca. Sastanku su prisustvovali Slobodan Princip Seljo, Hasan Brkić i Pavle Goranin iz Sarajeva. Razmatrano je stanje pušaka, bombi, municije, eksploziva i ostale opreme: gdje se nalaze, u kojim selima i kod kojih ljudi. Zaključeno je da se razobličava propaganda okupatora i ustaša o tome da se oružje ne može držati sakriveno, jer Nijemci navodno raspolažu spravama pomoću kojih mogu otkriti gdje se oružje nalazi. Naime, bilo je pojedinih lakovjernih seljaka koji su toj propagandi nasjedali. S obzirom da je okupator već počeo da odvodi ljude na kuluk za opravku ceste preko Romanije, odlučeno je da se i ta akcija razbije, te da se objasni ljudima da će ta cesta služiti okupatorovim motorizovanim kolonama koje će njome prolaziti da uništavaju našu zemlju i siju smrt.

Veleposjednik sa Krama, u blizini Han-Pijeska, zvani Cigoje, postao je glavni stožernik koji je objedinjavao sve ustaške posade na Romaniji. Ovaj sluga okupatora je u početku bio organizator svih okupatorskih zločinačkih akcija u ovome kraju, pa je odlučeno da se raskrinkava u narodu.

Poslije ovoga sastanka aktivnost komunista se odvijala u smislu donesenih zaključaka. Kontakti sa ljudima su se odvijali isključivo noću i u velikoj tajnosti. Na Romaniji je u očima okupatora bilo sve mirno. Po selima se uveče nigdje nije moglo vidjeti svjetlo. Izgledalo je kao da sve mirno i pokorno spava, a u stvari komšija sa komšijom, otac sa sinom, brat sa bratom, selo sa selom se došaptavalo, obavještavalo, pripremalo.

Na širem području Romanije je naseljen pretežno srpski živalj, izmiješan po selima sa muslimanskim. U ovim prvim danima, i pored okupatorske i ustaške propagande, nije bilo međusobnih pokolja kao u drugim krajevima. Partijska organizacija je preko svojih ljudi — Ragiba Džinda, Muja Hodžića i ostalih — isticala da okupator donosi sa sobom zlo i Srbima i muslimanima podjednako i na taj način razbijala propagandu da je došlo vrijeme da se svete muslimani Srbima i obratno. No, uskoro su okupator i njegov sluga stožernik Cigoje sa ustašama počeli čas u jednom, čas u drugom selu da progone, hapse i odvode u nepoznatom pravcu pojedine viđenije ljude iz ovoga kraja. Nevjerovatnom brzinom bi se saznalo za svako nasilje neprijatelja. Uhvatili danas ovog, sutra onog domaćina, odveli ga sa ognjišta, strijeljali ga, ostala sitna ucvijeljena djeca i sl.

Zlodjela tuđina i njegovih pomagača u Vlasenici, Rogatici i Foči dopirala su do ušiju naroda na Romaniji. To je kod naroda izazivalo mržnju i gnjev prema tuđinu i njegovim slugama i stvaralo želju za osvetom i slobodom. Zato narod ovoga kraja, koji inače ima velike tradicije vjekovne borbe za slobodu protiv tuđina, i sada pod rukovodstvom komunista počinje da zbija svoje redove.

SASTANAK U SELU BOROVCU I ODLUKA ZA USTANAK

Julska noć nadvila se nad Romanijom. Krenuo sam sa Grujom Novakovićem iz neposredne blizine Sokolca preko Glasinačkog polja »ovog ljeta nepokošenog« prema selu Borovcu, na sastanak komunista Romanije i Glasinca. Tiho i nečujno gazili smo nabujalu i vlažnu travu, obučeni u seoske romanijske nošnje. Išli smo jedan pored drugog ka ostalim drugovima sa kojima ćemo se naći u jednom šumarku iznad sela Borovca. Iako je noć bila tamna, nismo lutali jer smo poznavali odranije to mjesto. Tamo smo češće odlazili kod Mirka Borovčanina na razgovor. Stigli smo na ugovoreno mjesto. U noći smo nečujno stiskali ruku jedan drugom. Tu su bili članovi partijske organizacije Mirko Borovčanin, Danilo Đokić,

Aleksa Ećimović, Milanko Vitomir i drugi. Sastanku je prisustvovao i Pavle Goranin i još trojica drugova koje nisam do tada poznavao. Bili su to Slaviša Vajner, Oskar Danon i Obrad, svi iz Sarajeva, poslati od Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu na Romaniju za dizanje ustanka.

Na sastanku je razmotreno stanje izvršenih priprema i konstatovano da je sve spremno i orno za okršaj. Zakazan je dan (21. jul) za početak akcije na planini Romaniji u rejonu Varage — Postjan polje. Dogovoreni su znaci pri dolasku na zborno mjesto (tri puta: grrr, grrr, grrr) i određeni skriveni pravci kojim treba da pristižu ljudi. Svaki od komunista i simpatizera je trebalo da dovede po jednu grupu prvih ustanika. Na ovom sastanku je Slaviši Vajneru dato i konspirativno ime Čiča, a Pavlu Goraninu — Ilija. Ova dva imena, tada prvi put šapatom izgovorena među malom grupom drugova u selu Borovcu, u narednih nekoliko dana, sa prvim pucnjima ustanika na Romaniji, postaće poznata među borcima Romanijskog partizanskog odreda kao imena hrabrog komandanta Čiče i komesara Ilije.

Pošto je sastanak završen, drugovi su donijeli za Čiču seosko odijelo da se presvuče. Nastao je mali problem koji je rešavan kroz šalu i smijeh. Naime, Čiča je bio krupna i stasita figura, a doneseno odijelo iako je bilo veliko, Čiča je sa teškom mukom obukao, naročito pelengaće koje smo morali napokon rasjeći oko koljena da bi ih obukao. Pošto se Čiča obukao, Mirko Borovčanin dobaci: »Pogledaj ga, kad ga ljudi vide, mišliće da je Pero Zuban! I to mi je ustanik!« (Pero Zuban je seljak iz Knežine, po liku i visini nalik na Čiču.)

Iza pola noći smo se razišli svaki na svoj zadatak, da bismo se 21. jula 1941. u ranu zoru na zakazanom mjestu pod borovima i jelama ponovo sastali.

Vraćajući se sa jednog sastanka iz sela Mandra sa Markom i Aleksom Ećimović, put nas je vodio mimo sela Odžak, gdje je živio seljak musliman Memiš Vrabac. U njega nismo bili sigurni, pa smo se krijući provlačili pored njegove kuće. Taman smo mislili da nas nije niko primijetio, kad začusmo Memišov glas: »Ej drugovi, zar se krijete od mene! I ja sam sa vama i srcem i dušom!« Kasnije su i on i njegova djeca bili sa nama. Memiš je dajući svoj život zaista dokazao da je i srcem i dušom sa nama.

U noći uoči 21. jula iz štale Boje Čizme pošao sam sa Grujom Novakovićem prema selu Krnija gdje je trebalo da se sastanemo sa braćom Dragom i Jovom Janković i sa njima produžimo na zborno mjesto. Poznavali smo dobro kuću Jankovića, ali smo jedva poslije nekoliko sati lutanja stigli. Noć je

bila neopisivo mrkla. Kiša je lila »kao iz kabla«. Jedino kad bi se svjetlost od sijevanja pojavila, nastojali bismo da se orijentišemo gdje smo i kuda idemo. Pokisli do gole kože, najzad smo zakucali na vrata, gdje su nas u neosvijetljenoj seoskoj kući već očekivali: starica Milica, stari Aleksa sa trojicom svojih sinova — Jovanom, Dragom i Milanom. Jovo i Drago, ranije obaviješteni da će ići sa nama, bili su spremni. Starica nam je brzo našla novu presvlaku i pitala jesmo li gladni. Za časak se izgubila sa svijećom i šibicom u ruci dok smo se mi sa Jovom i Dragom dogovarali kojim ćemo najkraćim i najskrivenijim putem krenuti. Stara nam je donijela dva sata meda, kajmaka i hljeba govoreći: »Prizalogajite, djeco! Čuvala sam ovo za ovaj dan, bog zna kako će vam poslije biti kad zametnete kavgu s dušmaninom.« Na brzinu smo jeli jer nam se žurilo, — noć je odmicala. »Drago, Jovo, uzeste li one bombe? Neka vam bude sretno, djeco! Šta da vam drugo majka kaže u ovaj suđeni čas« — bile su riječi majke koja je ispraćala sinove u borbu. Noć je bila i dalje mrkla, kiša je i dalje lila, sijevalo je i grmjelo, a naša mala kolona od četiri druga kretala se da bi se u zoru 21. jula slila u veću kolonu boraca — ustanika ovoga kraja — »na Romaniji visokoga visa, gdje no Čiča vojnike popisa, sve junake mlade partizane, druga Tita borce odabrane«.

PRVA ORUŽANA AKCIJA

U Varagama — Postjen polje, zbornom mjestu, toga dana formiran je štab Romanijskog partizanskog odreda za čijeg je komandanta određen Slaviša Vajner Čiča, a za komesara Pavle Goranin Ilija. Formirane su prve partizanske grupe od pridošlih seljaka — ustanika i određeni komandiri tih grupa. Ovdje je štab odreda odlučio da se izvedu prve akcije i to da se napadne žandarmerijska stanica u selu Žljebovi, na drumu između Sokolca i Han-Pijeska i zgrada opštine u Sokolovićima, zatim da se istovremeno poruše telegrafske i telefonske veze prema Sarajevu, Rogatici i Han-Pijesku. Ove akcije su izvedene u noći između 1. i 2. avgusta. Jedna grupa pod rukovodstvom Čiče napala je Žljebove, a druga, pod rukovodstvom komesara Ilije, Sokoloviće. Bio sam sa Čičinom grupom u akciji na Žljebovima. U ovoj grupi bio je pored ostalih i Jovo Janković, sin stare Milice. Njegova je bomba oglasila napad na usnule žandarme žljebovske. Kasarna je te noći bila sva demolirana, a sutradan ovdje više nije bilo ustaškog uporišta. Opština u Sokolovićima je zauzeta, a ustaški spisi i tek napabirčeni zakoni — spaljeni. Posebne grupe su prekinule sve veze sa Sarajevom, Rogaticom i Han-Pijeskom.

Poslije akcije na Žljebove iste noći naša se grupa preko brda zvanog Kopita i Glasinačkog polja prebacila do sela Nepravdića ispod Romanije, gdje nas je zatekla zora, u jednoj uvali. Umorni od dugog marša, spavali smo »kao zaklani« sve do ispred podne kada nas je jako sunce probudilo. Oskara Danona, kojeg smo zvali Jovo Cigo, zaboljela je jako noga u koljenu. Nije mogao na nju stati. Stavljeni smo bili pred veliku brigu — šta sada s njim? Trebalo ga je nositi, a nas je malo. Ljekara nijesmo imali. Upravo smo zaklali jedno veće bravče da ga skuvamo za ručak. Neko od seljaka predloži da mu privijemo džigericu od tek zaklatog brava. I stvarno, poslije dva sata Jovo Cigo je prohodao. Od toga smo napravili šalu kudeći ga što nam uskrati za ručak ovakav delikates.

Prve akcije Romanijskog partizanskog odreda su se munjevitom brzinom pročule u cijelom kraju. Imale su snažnog odraza kod našeg naroda i kod neprijatelja. Gle, odakle sad ova drskost i smjelost pored tolike njemačke sile, pitali su se do tada bahati, oholi i uglancani švapski oficiri i unteroficiri u komandaturama po Sarajevu, Rogatici i ostalim mjestima, a njihove vjerne sluge, ustaše, obavijala je jeza straha i nemira.

U narednih nekoliko dana prvim ustanicima su se priključivali novi borci. Nedaleko od željezničke pruge Sarajevo — Višegrad kod Prače u šumi, zvanoj Barice štab Romanijskog odreda je od novoprispjelih boraca formirao nekoliko desetina. Zadatak desetina je bio da svaka samostalno na svom određenom području izvodi akcije i prikuplja nove borce, s ciljem da desetine prerastu u čete i bataljone ovog odreda. Na području planine Romanije ostala je jedna desetina u kojoj sam i ja bio sa Tomom Manjkalovićem. Zadatak joj je bio da izvodi akcije na drumu Sarajevo — Mokro — Romanija — Sokolac. Jedna desetina koju su vodili Grujo Novaković i Svetko Furtula upućena je na područje Han-Pijesak — Devetak sa zadatkom da izvodi akcije na drumu Sokolac — Han-Pijesak. Na područje Semeč — Borika, prema Višegradu, pošla je desetina kojom su rukovodili Danilo Đokić i Ratko Jovičić da dejstvuje na tom sektoru. Desetina u kojoj su bili Mujo Hodžić i Ragib Džindžo određena je na područje Rogatica — Šatorovići sa zadatkom vođenja akcija na tom području i uključivanja muslimana — boraca sa tog kraja u ustanak. Savo Preda je poslat na Crepoljsko kod Sarajeva. Dvije desetine poslate su na Glasinac. Štab odreda je ostao na Romaniji na sektoru Romanijske desetine.

Poslije dobivenog zadatka, predveče, naša desetina se prebacila do kuće Tome Manjkalovića, tu predanila, a naredne noći razrušila i zapalila veliki most kod sela Dervente, na ras-

kršću gdje se odvaja put za Pale. Trebalo je iste noći napasti i likvidirati do zore žandarmerijsku stanicu u selu Mokrom ispod Romanije, jačine oko 18 žandarma i ustaša. Od razrušenog mosta u selu Derventi do žandarmerijske stanice ima desetak kilometara, te ako bismo pješačili, inače umorni od prve akcije, možda ne bismo stigli do zore da izvršimo postavljeni nam zadatak; a bili smo obaviješteni da žandarmi i ustaše noću vrlo budno stražare oko kasarne. Da bismo im doskočili i iznenadili ih, poslužili smo se lukavstvom. Našli smo velika seoska kola u selu Derventi, upregli konja, sjeli i krenuli cestom prema kasarni. Spoljna straža bila je iznenađena jer nije ni slutila da smo mi u kolima. Mislila je da kiridžije s mirom prolaze drumom. Poskakali smo iz kola i sa prvim bombama i pucnjevima prodrli u donji sprat kasarne sa jednom grupom, dok je druga grupa spolja, izvan kasarne, držala pod vatrom prozore gornjeg sprata.

U donjem spratu se razvila bespoštedna borba. U jednoj sobi su tri žandarma ležala mrtva, a u drugoj druga dva ranjena i izbezumljena od straha nijemo su nas gledala. Dok smo im skidali pištolje, ispod kreveta je neko pucao. Tomo Manjkalović je bio ranjen u stomak, a Obrad u butinu. Tomo mi se obratio: »Ranjen sam, izvedi me napolje da vam ne smetam dok ih dokusurite!« Izveli smo ga. Ranjeni Obrad je primijetio ustašu ispod kreveta, i ubio ga. Tako je bio likvidiran donji sprat kasarne i povela se borba za gornji.

Pošto smo u donjem spratu zarobili ranjenog komandira stanice, nismo mu oduzeli pravo da i dalje komanduje, ali ovog puta »na predaju!« preostalih žandarma i ustaša. I gornji sprat je uskoro bio likvidiran. U samo svitanje prikupljali smo plijen — oko 30 pušaka, 10 pištolja, nekoliko sanduka municije i dosta hrane. Pronašli smo i jednog neprijateljskog »junačinu« sakrivenog u sanduku za brašno. Gledali smo ga i smijali se, a jedan mu borac dobaci: »Alal ti vjera, silna si ti zaštita okupatora!«

Mokro je bilo oslobođeno. Na zgradu kasarne stavili smo, nemajući zastave, crveni šal (romanijski krmez). Nismo imali ništa od zavoja, niti lijekova, nego smo po prijedlogu jednog starijeg seljaka stavili na rane ranjenim drugovima »hajdučku travu« i previli ih krpama od svojih košulja.

Po izvršenoj akciji Čiči smo poslali izvještaj da smo izvršili zadatak, da smo svi na broju, a i žandarmi također — mrtvi. Povukli smo se na Romaniju, rejon Đeva prema Orlovim stijenama. Već istog dana Nijemci su sa motorizacijom krenuli prema Mokrom iz Sarajeva, ali nisu mogli stići jer su im vozila stala kod razrušenog mosta u selu Derventi. Odatle su sa arti-

ljerijom gađali u pravcu Crvenih i Orlovih stijena. Istovremeno su cijelog dana sa avionima izviđali drum preko Romanije i uzaludno nas tražili.

Naša desetina se za nekoliko dana ojačala sa oko tridesetak novih boraca. S nama je bio i štab odreda koji je direktno rukovodio narednim akcijama na drumu. Sačekivali smo pojedine neprijateljske kamione koji bi saobraćali na drumu i uništavali ih. Mahom su to bili kamioni sa ustašama koje su snabdijevale svoje posade u Sokolcu, Rogatici i Han-Pijesku. Jednog dana smo logorovali neposredno pored druma, kod kuća porodice Koprivica. Iz te porodice u našim redovima je bilo nekoliko ljudi, među kojima Momir i Vlado. Vladova snaha Vojka spremala nam je ručak, a mi smo se odmarali čisteći oružje. Odjednom, zbog naše neopreznosti, u blizini su se našle ustaše. Morali smo se hitno povući. Ostala je samo Vojka, pripremajući nam i dalje ručak. Zanesena poslom, nije primijetila dolazak ustaša, ni naš odlazak. Kada je shvatila da je ostala sama među ustašama, brže-bolje je još nedopečeni hljeb i ostalu hranu zamotala u zavežljaj i skočila kroz prozor, visok nekoliko metara, tako da je ustaše nisu ni primijetile. Tek kada je već poodmakla, osule su za njom vatru. Uspjela je ipak da im umakne i dođe do nas. Sva zadihana, sa zavežljajem preko ramena i držeći jednom rukom svoje šalvare, psujući nas, vikala je: »Što me samu ostaviste među ustašama?! Evo vam hrana! Jedva sam im izmakla! Koliko sam skočila, puko mi je svitnjak na šalvarama!«

PRVA BORBA SA NIJEMCIMA NA ROMANIJI

Devetnaestog avgusta osvanuo je lijep i sunčan dan. Nedaleko od čuvenih Crvenih stijena, dominantnog položaja prema Sarajevu, na komunikaciji Sarajevo — Sokolac — Vlasenica, nalazio se logor ustanika-partizana. Bilo nas je već oko 90 naoružanih. Pod krošnjama starih jelovih i borovih stabala, po grupama su okupljani najbolji sinovi ovoga kraja. Ovdje je i štab za sarajevsku oblast: Slobodan Princip Seljo, Boriša Kovačević, Hasan Brkić i Rade Hamović. Štab oblasti toga dana formira Romanijski bataljon. Za komandanta se postavlja Slaviša Vajner Čiča, a za političkog komesara Pavle Goranin Ilija. U bataljonu su formirane tri čete i to: Mokranjska, Glasinačka i Romanijska.

Dok se čekala odluka o daljim akcijama, okupljenim borcima je Pavle Goranin govorio o opštoj situaciji na ratištu i o rasplamsanom narodnom ustanku širom naše zemlje. Poziv naše partije na ustanak protiv tuđina pretvorio se i u ovom

kraju u snažnu lavinu gnjeva, mržnje, otpora i istovremeno neobuzdanog raspoloženja za akcije, za borbu. Zaneseni vjerom u pravednost svoje borbe, u svoju Komunističku partiju koja ih vodi, nisu ih zbunjivali prodori njemačkih trupa duboko u Rusiju, niti motorizovane kolone njemačkih trupa koje su prolazile drumom preko Romanije.

U logoru ustanika kod Crvenih stijena dogorijeva nekoliko vatri. Komandant Čiča razgovara sa grupom boraca sa Glasinca interesujući se kako se na Sokolcu od strane neprijatelja komentarišu naše dosadašnje akcije. »Ama, druže Čiča, sve se živo prepalo i izbezumilo na Sokolcu kod žandara i ustaša« — odgovara mu jedan seljak sa Glasinca čija je žena bila neki dan na Sokolcu. »Ima ih (partizana) ko na gori lista!« — tako su sluge okupatora nas cijenile već tih dana. Naše prethodne akcije na okupatorska uporišta duž druma Sarajevo — Romanija — Vlasenica, njihovo likvidiranje, uništenje svih veza sa Sarajevom, stvorili su zbilja veliku paniku kod ustaških posada. Kočoperili su se ovi izrodi u Sokolcu samo kada bi nailazile, kratko se zadržavajući, njemačke kolone. S druge strane, prethodne uspješne akcije u našem narodu stvorile su takvo raspoloženje da je trebalo još kratko vrijeme pa da narod Romanije listom krene u borbu. Štab je pored vođenja prethodnih akcija postupno vršio pripremu za prihvat novih boraca i omasovljavanje postojećeg odreda. Čiča je obilazio u logoru čas jednu čas drugu grupu boraca i razgovarao s njima. Za vrlo kratko vrijeme Čiča je znao svakog borca po imenu. Štaviše znao je kod većine i njihovo porodično stanje, iz kog su sela, koliko koji ima djece i slično. Govorio je i o svojoj djeci, o tome da se ova borba vodi za tu našu djecu, njihovu slobodu i bolji život. Razgovor bi se za časak prenio na stanje oružja kod svakog borca. Neki bi od boraca pred Čičom s ponosom govorio kako je sačuvao svoju pušku »kragujevku« i kako ju je prenio čak negdje od Slavonije na Romaniju za vrijeme kapitulacije. Nije htio ni ženi ni djeci rođenoj za nju kazati sem komunistima Mirku Borovčaninu, Danilu Đokiću i ostalim kad su ga pozvali. »Njima vjerujemo, jer su pošteni, naši...« A drugi bi pred Čičom hvalio i svoju staru »manliherku« dosta pohabanu, ali ubojitu. Tako se toga prijepodneva odvijao život u partizanskom logoru nedaleko od Crvenih stijena.

NA NOVI ZADATAK

Bio sam pozvat u štab sarajevske oblasti koji se nalazio tu u neposrednoj blizini. Slobodan Princip Seljo bio je nadnesen nad kartom i sa njim Boriša Kovačević, Hasan Brkić i Rade

Nikolaj Pirnat: NA BUNKER (linorez)

Hamović. Principa sam poznavao kao starijeg druga sa univerziteta u Beogradu, sa demonstracija u kojima se isticao svojom hrabrošću, a i iz vremena kada smo zajedno sa studentskim udruženjem »Petar Kočić« prokrstarili gradove i varošice u Bosni, dajući priredbe s ciljem borbe protiv aveti fašizma koja je prijetila i nadnosila se i nad našu zemlju. On je na tim priredbama govorio okupljenom narodu u ime Komunističke partije vatreno, rodoljubivo, protiv vladajuće klike koja uvlači zemlju i narod u kandže fašizma. Dolazio je na Romaniju prije rata zajedno sa Pavlom Goraninom, Hasanom Brkićem i Uglješom Danilovićem i obilazio partijsku organizaciju. Bio je prisutan sastanku partijske organizacije onog dana krajem aprila 1941. god. kada sam i ja postao njen član. Njegov lik po stasu, po karakteru, po odnosu prema ljudima je osvajao. U ovom kraju su ga skoro svi seljaci prije rata poznavali. Za njih je on predstavljao autoritet, prije svega kao čovjek i kao komunista, a uz to i što je rođak Gavrila Principa. Poslije ozbiljnih razgovora sa seljacima o njihovim tegobama i perspektivama borbe, kad bi dolazio na Romaniju, znao bi i da prihvati kosu i kosi sa njima i radi ostale teške seljačke poslove. A za vrijeme odmora rado bi bacao »kamena sa ramena« i teško je ko mogao sa njim u tom da se takmiči. Sve ga je to vezalo za ovaj kraj i za njegove ljude i njih za njega. Sada je on opet tu među njima, u najtežim danima.

Nisam znao zašto sam pozvat u štab i kakav me zadatak očekuje. Poslije pozdrava Princip me smiješeći se ponudio da sjednem, a onda se njegovo lice uozbiljilo. Dao mi je zadatak — da sa desetinom dobrih boraca krenem na područje Jahorina — Trnovo — Kalinovik u cilju početka vođenja akcija. Tamo postoji partijska organizacija čiji su članovi Ramiz Sladić, Tomo Međo, Srećko Goranin (brat Pavlov), Ranko Divljanin, Aleksa Bojović, Miladin Radojević i drugi sa kojima treba stupiti u vezu i neodložno otpočeti aktivna dejstva: likvidirati neprijateljsko uporište na Jahorini — »Dom kralja Aleksandra« i oformiti Trebevićku četu. Zatim preći na teren Trnova gdje likvidirati žandarmerijsku stanicu u selu Ledićima nedaleko od Trnova, prekinuti vezu Sarajevo — Kalinovik, razrušiti most kod sela Ilovica, a poslije toga formirati četu. Po izvršenju ovih zadataka trebalo je prebaciti se u Zagorje, rejon Kalinovika, i tamo oformiti Zagorsku četu. Rok za izvršenje ovih zadataka bio je vrlo kratak — koliko se sjećam za prve dvije akcije osam dana. Neizvršenje pomenutih zadataka, upozorio me Princip, povlači za sobom najoštriju kaznu. Dok sam slušao zadatak, razmišljao sam o istom. Prvi put odlazim na teren koji ne poznajem, ne znam tamošnje ljude, a ni objekte koje treba

likvidirati; uz to, rok je vrlo kratak. No, početne akcije na Romaniji i stečeno iskustvo u njima, zatim samouveren i ozbiljan nastup Principa i ostalih — sve to me hrabrilo i u tom trenutku mi se činilo da je mogućno izvršiti postavljene zadatke. Popušili smo po jednu cigaretu, a onda smo se rastali.

Pošao sam kod Čiče u logor. U dogovoru sa njim odabrao sam ljude: Miloša Đokića, Gruju Karadžića, Slobodana Kezunovića, Momira Koprivicu i Bogdana Odovića koji će krenuti sa mnom. Drugovima je saopšteno kuda idemo i sa kakvim zadatkom. Niko se nije protivio. Izdvojili smo se u zasebnu grupu, pripremali svoju opremu, dijelili ravnomjerno ono što smo imali od municije i dogovarali se kako da se prebacimo na Jahorinu, kad nam priđe Rade Hamović i prenese mi da osmatrač javlja da se kreće nekoliko kamiona pod teretom od Sarajeva prema Crvenim stijenama. »Sigurno nose municiju. Čiča je odredio tvoju desetinu, da što prije izađe na drum, zaplijeni materijal i uništi kamione!« Trebalo je tog časa krenuti, i to trčeći da ne bi kamioni umakli. Kamioni treba da savladaju veliki uspon uz Romaniju za oko pola sata, a upravo toliko je trebalo i nama da trčeći stignemo do najbližeg mjesta na cesti gdje bismo ih napali.

Uz put smo se dogovorili kako i gdje da organizujemo zasjedu. Nije bilo mnogo vremena za izbor pogodnog mjesta. Najbliže mjesto je usamljena škola na samoj cesti. Ali, baš to mjesto je bilo samo otkriveno, čist prostor, bez šume, a to nije zgodno za zasjedu. Međutim, nije se imalo kud, nego baš tu. Stigli smo u zadnji čas, napravili plan, rasporedili se neki u školu, neki oko škole uz drvljanik.

Zvuk motora se približavao. Još dvjesta — trista metara... Najzad se ukazao ne kamion sa teretom, nego otvoreni veliki autobus pun Nijemaca čije su kacige na glavama svjetlucale. Svejedno, odluka se ne mijenja! Plotun naših 10 pušaka zaustavio je autobus. Gume su bile izrešetane, a šofer ranjen. Nijemci su odmah poskakali iz autobusa i prihvatili borbu. Oni su upravo krenuli na Romaniju da nas traže — to se moglo odmah zapaziti jer su se brzo snašli i upustili u borbu. Koliko je to bilo za nas iznenađenje, toliko je bilo i za njih, jer nas baš tu na brisanom prostoru nisu očekivali. Bilo ih je mnogo više od nas, bolje su bili naoružani, a ubrzo im je stiglo i pojačanje, te smo se morali povući oko 200 do 300 metara prema jednoj uvalici. Dalje se nije moglo povlačiti. Ispriječila se iza nas visoka ograda. Tu smo zauzeli položaje, riješeni da se tučemo do kraja.

Jedna grupa Nijemaca je odmah zaposjela školu, drvljanik i malu štalu uz školu, odakle su mitraljeskom vatrom tukli

našu desetinu. Druge grupe Nijemaca krenule su sa bokova da nas zaobilaze. Nama je ponestajalo municije koje je inače bilo malo. Nijemci su precizno gađali, a mi nismo imali dobre zaklone. Gine Grujo Karadžić, a ranjen je Milija Gutalj. Đorđe Erić preskače ogradu promičući kiši švapskih kuršuma i uspijeva da otrči u logor i obavijesti Čiču i ostale drugove o tome šta se dešava na drumu.

Borbu smo počeli negdje iza podne, i već se sa njima tučemo skoro dva i po sata. Nijemci su stezali obruč sve uže i uže oko naše desetine. I u tom, za nas kritičnom momentu, začusmo, najprije iznad naših glava, a onda i zdesna, zvižduke puščanih zrna koji su postajali sve jači. »Naši! Naši!« Izgovarali smo sa uzbuđenjem samo te riječi. To je bila četa koju je Čiča odmah uputio nama kao pojačanje, a koja se sada ustremila na lijevo krilo Nijemaca. Razvila se žestoka borba. Nijemci su davali žilav otpor. Došla je još jedna naša četa, a i Nijemcima ponovo pristiže pojačanje. U našem borbenom rasporedu, lijevo i desno od nas, primjećujemo figure Čiče, Pavla Goranina, Slobodana Principa i Rada Hamovića. Već se bliži kraj dana. Tek sada se Nijemci počeše povlačiti ka drumu. Štitio ih je mitraljez »šarac«, iz štala kod škole, koji se tu ugnijezdio od samog početka borbe. Blizu smo njega. Čujemo komandu: »Peter, fajer!« »Peter, fajer!« (Petre, vatru) poslije čega bi uslijedili rafali. Zdesna na lijevo kroz naš borbeni stroj prenosi se komanda »Naprijed lijevo krilo!« Komanduje kapetan Rade. (Rade Hamović je izašao na Romaniju prvih dana kao mlad poručnik, ali ga je narod odmah »unaprijedio« za kapetana. Seljacima sa Romanije je nekako izgledao čin poručnika za Rada mali, s obzirom na vojničke sposobnosti i hrabrost koje je odmah ispoljio.)

Ilija, komesar, znajući njemački pozivao je Nijemce da se predaju. Na svaki njegov poziv njemački »šarac« bi bljuvao novu vatru i onemogućavao brzi obračun sa Nijemcima. Trebalo mu je prići u neposrednu blizinu i bombom ga likvidirati. Najedanput stasita figura Slobodana Principa Selja izvila se iz borbenog stroja, prišla ovom ubitačnom oružju i sigurnim zamahom bombe konačno ga ušutkala. Nije se više čulo »Peter, fajer«! Švapski »šarac« sad je u našim rukama. Prihvatio ga je Ivica, radnik iz zeničkog kraja, i okrenuo ga na preostale Nijemce. Nastao je konačni obračun.

Ustanici Romanije slavili su prvu pobjedu nad Nijemcima. Na bojištu su ležala 22 okupatorska vojnika. Tu je i njihova oprema, municija, bombe, puške i »šarac«. Na romanijskom drumu su dogorijevala uništena njemačka vozila. Naši borci sa svojim komandantima Slobodanom Principom, Slavi-

šom Vajnerom Čičom i ostalim obilaze bojište i nadnose se nad prve naše žrtve. Za trenutak odaju poštu hrabro palim drugovima: Savi Vukoviću, Radivoju Cicmilu, Peju Beatoviću i Gruju Karadžiću — seljacima sa Romanije i Glasinca. Okriljeni ljubavlju i poštovanjem svojih drugova, ležali su poginuli partizani, prve žrtve Nijemaca na romanijskom drumu. Njihova junačka srca u kojima je plamtjela ljubav za svoju zemlju i njenu slobodu toga momenta su bila presađena u naša srca, u srca njihovih drugova, u srca naroda ovoga kraja odakle su ponikli.

Noć se uveliko spuštala na bojište kad smo ga napustili kao pobjednici. Sa sobom smo ponijeli svoje mrtve drugove ka partizanskom logoru ispod Crvenih stijena. Ostavili smo 22 okupatorska leša. Ostavili smo ih tu na drumu pored škole, da trule, da opominju slijedeće njihove kolone da romanijskim drumom ne mogu prolaziti okupatori ove zemlje bez krvi i leševa. Ostavili smo im dva ranjena Nijemca koje smo previli, neka pričaju kako ih je dočekala Romanija i njen narod.

Kasno u noć smo stigli u logor. Sahranili smo svoje poginule drugove. Iako umorni od borbe, niko u logoru nije spavao. Radost zbog pobjede smjenjivala se sa žalošću za poginulim drugovima. Po grupama smo tiho prepričavali borbu, junaštvo i heroizam poginulih drugova dok je štab pripremao plan za nove okršaje.

Čiča je podijelio zaplijenjeno oružje, municiju i opremu. Našoj desetini dodijelio je jednu pušku, jednu bombu i jednu kompletnu njemačku uniformu za uspomenu na prvu borbu sa Nijemcima, pošto se rastajemo, jer sutradan treba da krenemo za Jahorinu.

NA JAHORINI, TRNOVU I KALINOVIKU

Poslije borbe sa Nijemcima na Romaniji naša desetina, u kojoj su bili Miloš Đokić, Momir Koprivica, Slobodan Kezunović, Mile Jolović i drugi, krenula je u pravcu Jahorine. Sa nama je pošao i kurir sa Jahorine koji je prije nekoliko dana došao sa tog terena na Romaniju. On nam je mnogo olakšavao probijanje ka Jahorini jer je poznavao taj teren. Na putu smo proveli oko dvije noći. Po danu se nismo kretali. Svi smo bili obučeni u seosku romanijsku nošnju, izuzev jednog koji je bio u njemačkoj uniformi, sa njemačkom puškom i hand-granatom. Sjećam se da smo se odmorili u selu Šip blizu pruge Sarajevo—Prača—Višegrad u štali starog Danila Simovića. Starina je bio ozaren radošću gledajući nas i razgovarajući sa nama. Pričali smo mu o situaciji na Romaniji, o borbama, o

Čiči, o raspoloženju naroda za borbu. Starina je pažljivo slušao. Gledao je njemačku pušku i hand-granatu, pa očito veseo što je u našim rukama, hvalio bi pušku kako je »ganc nova«, nije mnogo pucala, a toliko država pokorila. Bilo je suđeno da kod Crvenih stijena na Romaniji zaglavi. Interesovao se za Čiču ko je i odakle je. Kazali smo mu da je naš i da je komunista kao i mi. »Imam sina Milana. Sa njim ću i ja kod Čiče«. Od starine smo se rastali te noći. Mi smo krenuli prema Jahorini, a on i njegov sin Milan uskoro prema Romanijskom odredu.

Po dolasku na Jahorinu uspostavili smo vezu sa partijskom organizacijom u kojoj su bili: Tomo Međo, Srećko Goranin, Ramiz Sladić, Aleksa Bojović i Miladin Radojević. Upoznao sam drugove sa zadatkom, dobijenim od štaba na Romaniji. S obzirom na kratak rok koji smo imali za izvršenje zadatka, odmah smo počeli sa pripremama za napad na ustaško uporište — »Dom kralja Aleksandra« na Jahorini. Za ovu prvu akciju oslonili smo se na dvadesetak ljudi iz obližnjih sela i to onih za koje su drugovi smatrali da su spremni da pođu u borbu. Na širu mobilizaciju nismo išli, da ne bismo prije vremena otkrili svoje namjere u pogledu prve akcije, jer ona mora biti uspješna.

Komunisti sa tog terena su nam rekli koje ljude i iz kojih sela treba pozvati. Za neke su znali da imaju skriveno oružje, a za većinu nisu. U ovim selima je bila nešto drugačija situacija nego na Glasincu i Romaniji. To su sela koja gravitiraju prema Sarajevu i u njegovoj su neposrednoj blizini. Seljaci su prije rata svakodnevno odlazili u Sarajevo i trgovali drvima, mlijekom i ostalim stočarskim proizvodima. Na ovaj način su bili izloženi negativnom uticaju čaršije i trgovaca i služili kao glasači bivšeg režima. Oni su i sada počeli trgovati sa Sarajevom što je omogućavalo okupatoru da na njih utiče kako to njemu odgovara.

Ustanak na Romaniji i Glasincu i prve uspješne akcije pročuli su se i u ovom kraju, mada nepotpuno, i olakšavali aktivnost partijske organizacije u razbijanju okupatorskog uticaja i pripremama za dizanje ustanka. Dolazak naše desetine sa Romanije bio je veliko ojačanje i oslonac partijskoj organizaciji u otpočinjanju akcija.

Jedne noći, uskoro po našem dolasku, prikupilo se dvadesetak prvih ustanika u mjestu Mokrine nedaleko od ustaškog uporišta na Jahorini. Prikupljenim ustanicima smo kazali da smo poslati od vojnog i partijskog rukovodstva sa Romanije za otpočinjanje borbi protiv okupatora. Obavijestili smo ih o situaciji na Romaniji i o tome kakve su sve akcije izvedene.

Posebno smo im u tančine ispričali prvu borbu sa Nijemcima. Poklon od Čiče — njemačka puška i oprema iz te borbe — dobro nam je došao, jer je razbio kod ovih ljudi svaku sumnju u istinitost onog što smo im pričali. »Kad mogu Romanijci — što da i mi ne možemo« — zaključili su prvi ustanici na Jahorini i Trebeviću.

Pred zoru nas nekoliko drugova smo pošli u izviđanje ustaškog uporišta, dok su ostali borci ostali u logoru. Privukli smo se objektu u kome je po podacima bilo oko sto dvadeset do sto šezdeset domobrana, legionara i ustaša. Bila je kiša sa maglom. Objekt nismo mogli vidjeti, ali smo zato sve čuli šta ustaše razgovaraju i kakve komande izdaju. Skriveni maglom i šumom iznad samog objekta pratili smo čitav jedan sat kako teče život u ustaškom logoru. Upravo, u to vrijeme ustaše su se spremale na bezbrižan odmor, na jelo i spavanje, jer su preko cijele noći bili budni i na oprezu. Kako se sve više razdanjivalo, magla se na momente u pramenovima razbijala nad objektom, pa se opet navlačila.

Za trenutak smo mogli vidjeti i objekat. To je bila velika hotelska zgrada na sprat sa nuzobjektima okolo. Ispred doma je veliki krug na kome su uniformisane ustaše po grupama promicale. Čuo se i žagor sa psovkama.

Sa razdanjivanjem, sve više je nestajalo galame, zveketa oružja i lupanja ustaških cokula po krugu. Negdje oko sedam sati ujutru logor se sasvim stišao. Ustaše i domobrani su poslije objeda pošli na spavanje. Ostali su samo kuvari, dežurni i straža. Naša izvidnica poslije uspješno izvršenog zadatka, nečujno se povukla prema partizanskom logoru.

Ovog jutra ostavili smo ustaše da se mirno odmaraju, a sljedećeg jutra u isto vrijeme, »Na zlo će im jutro osvanuti« — prokomentarisao je Aleksa Bojović Brko rezultate našeg izviđanja. Stvorili smo plan napada. S obzirom da nas je bilo malo (oko trideset boraca) za ovako veliku posadu, nastojali smo da ih potpuno iznenadimo. Izviđanje je pokazalo da bi noćni napad bio teži jer su ustaše cijelu noć budne i na oprezi, a oko sedam — osam sati ujutro većina ide na spavanje misleći da ih »u po bijela dana« niko neće smjeti da napadne. Odlučili smo da ih napadnemo baš ujutro oko sedam sati. Plan je bio prost. Sa svih strana privući se neopaženo objektu. Ostaviti slobodnu odstupnicu ustašama na putu prema Sarajevu. U zasjedu na tom putu, daleko oko dva kilometra, ostaće Aleksa Bojović Brko sa još jednim borcem da dočekuje one ustaše koji budu bježali tim putem prema Sarajevu.

Osvanuo je slijedeći dan. Život u ustaškom logoru oko sedam sati odvijao se isto onako kao i prethodnog dana kada smo

ih izviđali, s razlikom, što je dan bio jako vedar i sunčan. No, za ustaše smo ostali neopaženi u njihovoj neposrednoj blizini, sve dok nismo jednovremeno puščanom vatrom i bombama zasuli zgradu. Za vrlo kratko vrijeme smo zarobili iznenađene ustaše (njih oko osamdeset do stotinu), ostali su se razbježali i umakli, neki prema Crnoj Rijeci, neki prema Vrhprači, a oko dvadesetak ih je pobjeglo putem prema Sarajevu, gdje se nalazio Brko u zasjedi. Dok smo mi slagali zaplijenjeno oružje — oko stotinu pušaka, desetak sanduka municije i nešto bombi — i pripremali evakuaciju hrane i ostale opreme ka šumi, zaboravili smo na Brka i njegovu zasjedu. Na sreću, dođe borac koji je bio sa njim u zasjedi sa porukom od Brka da je zarobio oko dvadesetak ustaša, ali pošto ne može sam pokupiti puške, traži pomoć.

Brkova poruka nas je obradovala, ali i iznenadila.

U čemu je bila stvar. Po našem napadu, grupa od dvadesetak ustaša koji su bili na straži, dok su ostali spavali, odmah je počela da bježi slobodnim putem prema Sarajevu. Brko je bio iza jedne okuke u zasjedi, a borca koji je bio sa njim postavio je daleko od sebe da mu »obezbjeđuje bok«. Kad je prvi ustaša naletio sa puškom iza okuke, Brko opali jedan manevarski metak i komanduje preplašenom ustaši »Sjedi! — Odloži pušku!«. Pred rogostasnim likom Brka u čijim je snažnim rukama sigurno i čvrsto stajala puška, uperena prema ustaši, slomila je kod ustaše i poslednji tračak smjelosti ma šta drugo da radi, nego da izvrši Brkovu komandu — sjedne na cestu i odloži pušku. Za neki sekund nalijeće drugi ustaša. Brkova se komanda ponavlja »Sjedi! Odloži pušku!« — propraćena opet pucnjem manevarskog metka. I ovaj drugi, još preplašeniji i zbunjeniji, razrogačenih očiju gledajući čas našeg Brka, čas svog kolegu gdje sjedi na cesti, sjede i sam pozadi prvog ustaše i odlaže pušku. Scena se ponavljala dok se nije formirala kolona od dvadesetak ustaša koji su na Brkovu komandu sjedali i ostajali nepomični. Posljednje ustaše pri naletu vidjevši svoje kolege, pridruživali su im se i ne sačekavši intervenciju Brkovu. Pošto nije očekivao toliki broj ustaša, u Brkovoj glavi kao svjetlice su se smjenjivale misli šta sad da radi on jedan prema njih dvadesetak. Njegov borac je bio daleko od njega na »obezbjeđenju boka«, pa ga je Brko počeo glasno dovikivati i pred ustašama mu naredio da »četu spusti na cestu«. Borac je sam osjetio o čemu se radi i pošao prema nama sa Brkovom porukom.

Bila je to teška situacija za Brka sve dok mu nismo poslali grupu boraca. Svaki pokret ruke nekog od ustaša koji su sjedili u koloni na cesti za to vrijeme, Brko bi propratio pucnjem ponekad i bojevog metka koji bi zaderao uz kolonu i uz

zvižduk podigao prašinu. Kolona bi se opet umirila. A kad je pojačanje stiglo i pokupilo oružje, Brko se tek tada pomjerio sa svog položaja i uputio koloni. Uslijedila je sada nova Brkova komanda da se dignu i postroje. Ispred preplašenog ustaškog stroja stajao je Brko. Uzbuđen, ponosan i samouvjeren u sebe, u svoju pušku, njegove plave oči upućivale su prezriv pogled prema postrojenim slugama tuđina, a snažna i žuljevita seljačka ruka što je do nedavna prevrtala kubike kamena na putevima i kubike balvana po Jahorini da bi zaradila komad suha hljeba, lati se za fišeklije i izvadi iz njih preostale »ćorke« viknuvši: »Evo vam, pogledajte čime sam vas zarobio«. Ustaše su posramljene gledale u partizana Brka, shvativši tek tada kako ih je lukavo prevario.

Ubrzo je Brko došao do nas. Mi smo i posljednje što je za nas bilo potrebno izvukli u šumu, u naš logor. Ostavili smo bivši »Dom kralja Aleksandra«, a sadašnje ustaško uporište da gori u plamenu, a Aleksa Bojović Brko nam je pričao o svojoj zasjedi, o crnoj ustaškoj koloni koja je sjedila na putu, o njemu samom prema dvadesetorici njih... Pričao je ponovo proživljavajući svoj susret sa ustašama na zasjedi. Pričao nam je to tako kao da bi to mogao svaki naš borac, kao da on tu nije napravio junački podvig. Čudio se što mu se divimo, što ga ističemo među ostalim. Završio je priču: »Vala ništa mi nije, drugovi, milije, nego što se ne otarasih uprazno ovih ćoraka koje sam po nesreći u onom aprilskom rasulu ugrabio sa bojevom municijom i čuvao skrivene sve do sada«.

Istog dana formirana je Trebevićka četa, a Aleksa Bojović Brko postao je njen komandir. Sa njim je ostao kao politički komesar Tomo Međo. Četa je ubrzo narasla na oko šezdeset boraca i samostalno, izvodila akcije na Jahorini i Trebeviću prema pruzi Sarajevo — Dovlići — Stambolčić.

Odmah poslije akcije na Jahorini krenuo sam sa našom desetinom prema drumu Sarajevo — Trnovo. Sa mnom su pošli Miladin Radojević i Srećko Goranin. Prije polaska dvojica boraca iz desetine, Gojko Šuka i Milan Mirjanić, tražili su da se vrate na Romaniju. Nisu htjeli ići dalje u akcije. Govorili su zašto da se oni tuku ovdje, a ne u svom kraju kod svojih kuća. Romanija će već uskoro biti slobodna, a ovdje su stalno u pokretu i u akcijama. Ako treba da ginu, onda će to radije učiniti »na svom pragu«. Objašnjavao sam im da je svejedno gdje se bore — bore se za svoju kuću. Tek smo počeli. Romanija neće biti slobodna sve dotle dok ne bude cijela naša zemlja slobodna. Na Romaniji, ako se vrate, čeka ih također borba, sem ako neće postati izdajice, pa i tada, jer će se morati tući sa

nama. Šutjeli su i krenuli sa nama, ali su nas prvom prilikom, negdje kod sela Ilovice, napustili.

U selu Ilovica te noći, negdje pri kraju avgusta, kod kuće Obrena Andrića, sastali smo se sa Živkom Jošilom, Dušanom Dašićem, Vladom Bjelicom i još sa desetak ljudi iz sela Presenice i okoline za koje su drugovi iz partijske organizacije smatrali da su spremni za akciju. Objasnili smo im kakav smo zadatak dobili od štaba na Romaniji. Treba odmah porušiti most na drumu Sarajevo — Trnovo kod sela Ilovice i tako prekinuti svaki saobraćaj na drumu. Poslije toga treba likvidirati žandarmerijsko-ustašku posadu u selu Ledići, jedino neprijateljsko uporište sem Trnova koje je imalo jaču neprijateljsku posadu.

Rušenje mosta je bilo vrlo lako i uspješno izvedeno slijedeće noći, jer most nije bio čuvan. Narednog dana smo se prebacili u blizinu sela Ledići i kad je pala noć, napali smo kasarnu gdje je bila posada. Napad je izveden uspješno. Žandarma je bilo svega oko desetak. Nekoliko njih smo zarobili, dva-tri su nam umakla, jer nisu spavali u kasarni već u selu. Zaplijenili smo oko 10 pušaka i nešto municije i opreme. Žandarmi su u ovom zabačenom siromašnom selu ispod Treskavice udobno živjeli i dobro se hranili. U njihovoj kuhinji smo zatekli bijeli hljeb, bečke šnicle, kolače. U spavaonici na noćnim stolićima kolonjska voda, pomade i parfemi. »Bogami se ustoličili kao da će vjekovati, ali im za kratko bijaše«, komentarisali su borci. Pošto nisu davali jači otpor, odlučili smo da zarobljene žandarme pustimo, upozoravajući ih da ako ih ponovo sretnemo, život im se neće praštati. Tako smo iste noći napustili još jedno razoreno gnijezdo sluga okupatora i uputili se prema drumu Sarajevo — Trnovo.

Dan nas je zatekao u selu Presjenica kod kuće Rista Avramovića gdje smo zalogorovali. Ljudi ovog sela radosno su nas dočekali. Za borbe na Romaniji i Jahorini ovi ljudi su već znali. Čuli su da je razrušen most kod Ilovice, a sada smo im donijeli vijest da smo ledićku kasarnu zauzeli. Priključilo nam se desetak boraca pretežno iz ovog sela i desetak iz okoline Trnova. Formirali smo četu za čijeg komandira je određen Danilo Veljo, a za komesara Živko Jošilo, omladinac iz Sarajevskog polja. Za vodnike vodova: Obrad Andrić, Dušan Dašić i Vlado Bjelica.

»A kud li sad smjerate, na koju li stranu?« — pitali su nas Presjeničani. »Ne ostavljajte nas, pogoriće mo! Stradaće nam čeljad« — upozoravali su nas. »Dušmanin neće mirovat. Eto ga kolko sutra iz Sarajeva i iz Trnova«. Stariji bi ljudi davali savjete o tome gdje bi bilo dobro zasjesti i dočekati ih.

Davali smo im za pravo i shvatali njihovu bojazan, ali smo ih uvjeravali da nema druge, nego valja prihvatiti pušku i vojevati za slobodu. »Ne čekati ih kod kuće k'o ovca nož, imaju pravo ljudi što govore«, i oni bi uzvraćali nama.

Neprijatelj je brzo reagovao Uputio je iz Sarajeva jednu satniju domobrana. »Pošli smo da ih pohvatamo žive« — govorili su domobrani preplašenoj seljanki, koja je pored ceste držala kafanu i pekla kafu kiridžijama tu negdje kod sela Kijeva.

Brzo smo bili obaviješteni da se kreće streljački stroj od ceste preko kosa ka nama. Osmatrali smo ih i odlučili da ih pustimo da se što više udalje od ceste i priđu nam bliže. Međutim, oni se nisu mnogo udaljavali od ceste, tapkali su, takoreći, na mjestu. Zato smo mi krenuli prema njima. Prethodno smo bili uputili Dušana Dašića sa jednim vodom da se nađe iza njihovih leđa prema cesti. Dašić je stigao na cestu, a mi smo sa druga dva voda udarili i ubrzo ih savladali. Pohvatali smo ih oko trideset, među njima nekoliko ranjenih, oko pet-šest ih je bilo mrtvih, a ostali sa satnikom su pojedinačno pobjegli u pravcu Sarajeva. Pohvatanima smo »očitali bukvicu« ko smo i šta smo i šta ih čeka ako se ponovo sastanemo na ovaj način. Oduzeli smo im oružje, skinuli uniforme i pustili ih.

U prijepodnevnim časovima prolazila je cestom prema partizanima ova besprekorno obučena i naoružana satnija Pavelića. Na čelu satnije je maršira uglancani satnik, čija je sabljica svjetlucala, obasjana jakim avgustovskim suncem, činila ga odvažnim i u njemu budila ambicije viteza, koji je pred seoskom kafanicom prijetio, psovao i vikao kako će nas — partizane žive pohvatati. A sada, poslije podne, ta ista satnija »sezonski« obučena (samo u gaćama i košuljama), smanjena, bez satnika i njegove pozlaćene sabljice, nečujno je promicala istom cestom, pored iste kafanice, pognute glave razmišljajući o sebi, o satniku, o Paveliću i Hitleru; o nama i »bukvici« koju smo im »očitali« prije nego što smo im poklonili živote.

Ova akcija, kao i prethodne dvije, rušenje mosta kod Ilovice i onesposobljavanje komunikacije Sarajevo — Trnovo i likvidacija žandarmerijsko-ustaške posade u Ledićima, imale su za posljedicu narastanje čete i njezino osposobljavanje za samostalna dejstva na ovom sektoru. Njen zadatak je bio da onemogući neprijatelju da se koristi komunikacijom Sarajevo — Trnovo, da vrši prepade na neprijateljska uporišta prema Sarajevskom polju i Kasindolu, i da vrši dalju mobilizaciju ljudstva i stvara nove jedinice.

O izvršenim akcijama poslali smo izvještaj štabu na Romaniji.

U prvoj polovini septembra krenuo sam na teren Zagorja, okolina Kalinovika. Sa mnom su pošli Srećko Goranin, Miladin Radojević i Ranko Divljanin seljak-komunista iz Crne Rijeke. Preostalih sedam drugova sa Romanije je uporno insistiralo da se vrate na Romaniju i da tamo ratuju. Pošto im nije udovoljeno, samovoljno su se vratili. Sa mnom je jedino od romanijske desetine sa kojom sam došao na ovaj teren ostao Slobodan Kezunović iz Sokolca.

Prema podacima kojima smo raspolagali, u Kalinoviku se nalazio italijanski garnizon. Njegova jačina nam nije bila poznata. Sa Italijanima su bile u Kalinoviku i ustaše.

Okolina Kalinovika, zvana Zagorje, načičkana je sa nekoliko sela pretežno srpskog življa koje se bavilo stočarstvom. Ovaj teren je bio poligon bivše jugoslovenske vojske, a u Kalinoviku — veliki garnizon. Ta okolnost je stvorila mogućnost seljacima ovog kraja da trguju sa vojskom, tako da je priličan broj seljaka bio pod njihovim uticajem. Komunistička partija na ovom terenu nije imala svoje organizacije. Oružane borbe protiv okupatora na Romaniji, Jahorini, oko Trnova pročule su se i u ovom kraju. No, kod jednog dobrog dijela seljaka ove borbe predstavljene su u krivom svjetlu. Naime, da Srbi ne vode borbu protiv okupatora, već protiv muslimana za njihovo istrebljenje. Raspirivanje bratoubilačke borbe u ovom kraju naročito je vršio četnik Krsto Rudan iz sela Oblja.

Ranko Divljanin je poznavao neke ljude u Zagorju na koje smo mogli da računamo. To su bili Mile Elez iz sela Borija, Niko Elez iz sela Krbljina, Gligor Tepavčević, Šćepan Klarić i još nekoliko ljudi. Kad smo istog dana stigli u Zagorje, u selu Borija, u kuću Mile Eleza pozvali smo iz svakog sela po jednog ili dva čovjeka, za koje nam je Mile kazao da imaju oružje, radi dogovora o dizanju ustanka. Sa prvim mrakom su počeli ljudi da pristižu. Među okupljenim seljacima bilo je i starijih ljudi. Dok su ljudi pristizali, Mile Elez nas je uveseljavao pjevajući uz gusle stare junačke pjesme, a domaćice bi u prekidima služile rakiju i večeru. Kad bi se malo duže zadržale, u prikrajku velike sobe slušajući razgovore, domaćini bi ih osorno upozorili da idu napolje: »Šta one imaju da slušaju kada ljudi razgovaraju«. Domaćice bi se povlačile, ali za kratko vrijeme opet bi se našle u »poslu« da bi čule o čemu se razgovara. Okupljenim ljudima smo objasnili da je u cijeloj našoj zemlji već uveliko otpočeo oružani ustanak naroda protiv okupatora i njegovih slugu. Na čelu borbe nalazi se Komunistička partija. Ona okuplja sve naše narode u zajedničku

borbu protiv tuđina: i Srbe, i muslimane, i druge, jer ih je sve zajedno zatekla ista sudbina. Poneki od seljaka bi nas u izlaganjima često prekidao upadicama protiv muslimana. Kada smo im kazali da se na Romaniji zajedno sa Srbima rame uz rame bore i muslimani, da je već formiran muslimanski bataljon, upadice su postepeno prestajale. Podrobno smo im govorili o ustanku na Romaniji, o borbama na Jahorini i oko Trnova što su već i oni čuli. Interesovali su se za Čiču i druge rukovodioce na Romaniji ko su i šta su. Pošto sam imao pred sobom vojnu kartu, pitali su me jesam li oficir. Odgovorio sam im da sam rezervni oficir. Na kraju smo prešli na dogovor o pripremama za akcije kod njih.

Pošli smo od toga da treba prvo stvoriti uvid o tome, kod kojih ljudi i koliko ima oružja. Potom da te ljude koji imaju oružje i koji su za borbu organizujemo u jedinice, odredimo starješine i izvršimo kratke političke pripreme — objasnimo cilj i perspektive borbe. Prisutni su zahtijevali da se odmah ide na Kalinovik. Govorili su da u Zagorju ima sedam stotina pušaka koje mogu poći na Kalinovik. Obećavali su da se svih sedam stotina boraca sa puškama može do pred zoru skupiti. Nastojao sam sa drugovima da ih ubijedim da ne možemo tako brzo izvršiti sve potrebne pripreme. Malo je vremena do zore idućeg dana da se svi ljudi prikupe, a kamo li da se organizuje i krene u napad. Nemamo tačnih podataka ni o jačini neprijatelja u Kalinoviku, a i sam grad, sa kamenim kasarnama i svojim položajem, predstavlja posebnu teškoću za napad. Ništa nije pomoglo ubjeđivanje. Prisutni su uporno insistirali da se ide na Kalinovik. Razmišljao sam šta da se radi. Došli smo da ih dižemo na ustanak, oni hoće odmah u napad, a ispada da mi nećemo. U redu! Napokon odlučismo da prihvatimo njihov zahtjev.

Odredili smo komandire četa: jedne čete — Ranko Divljanin, druge — Mile Eelez, treće ne sjećam se. Za zborno mjesto gdje će komandiri četa dovesti ljudstvo, odredili smo selo Šivolje. Ljudstvo je trebalo da dođe iduće noći oko ponoći. Krstu Rudanu sa Oblja poslali smo odmah kurira i obavijestili ga o napadu. Trebalo je da on sa oko dvjesta ljudi udari na Kalinovik sa pravca Oblja čim mi otpočnemo sa napadom sa pravca Šivolja. No u zakazano vrijeme došlo je ne sedam stotina, kako su tvrdili, već dvjesta pedeset do trista ljudi. Malo smo još čekali, ali novih boraca nije bilo. Više se nije moglo čekati. Komandiri četa su poveli svoje čete u pravcu Kalinovika. Sa pravca Gvozna i brda Ručnika prema gradu razvila se jedna četa sa kojom je bio Miladin Radojević. Druge dvije čete su krenule u napad na pravcu Jažića do druma Ka-

linovik — Obalj. Trebalo je da Krsto Rudan napadne sa pravca Oblja i zapadnije.

Približili smo se utvrđenju na Vescu, golom brdu ispod koga leži Kalinovik. Ustaše i Italijani su nas, pošto je već bio dan, dobro osmotrili. Pustili su nas da im priđemo vrlo blizu, a onda su otvorili paklenu vatru. Naš streljački stroj je bio prikovan za zemlju. Ustaše i Italijani bi povremeno prestajali sa vatrom, a sa utvrđenja na Vescu pokazivale bi se tamne figure. Naš stroj bi krenuo na juriš, a oni bi osuli opet paklenu vatru. Svakog časa očekivali smo napad Krsta Rudana. Promicalo je vrijeme, a od njegovog napada ni traga.

Gine nam nekoliko drugova, među njima Miladin Radojević i Ranko Divljanin. Oko deset ranjenih su tražili pomoć. U tom stiže izvještaj od Krsta Rudana da neće napadati. Trebalo je povlačiti se. Teren je bio brisan, otkriven, uslovi za povlačenje — teški. Da bi situacija bila još teža, na pravcu našeg povlačenja pojavio se streljački stroj ustaške legije iz sela Jelašca. Ustaše i Italijani iz Kalinovika i sa Vesca, uočivši naš težak položaj, vršili su strahovit pritisak i krenuli iz Kalinovika za nama. Našli smo se ukliješteni između dvije vatre. Nije bilo druge, već da se što hitnije razbijemo u grupe, da ponesemo ranjenike i da se tako probijamo u pravcu Ručnika. U toku povlačenja nam je nekoliko drugova poginulo, a nekoliko ih je ranjeno.

Oko podne smo se počeli prikupljati na Ručniku. Ustaše i Italijani, idući za nama, počeli su paliti sela. Gorjelo je selo Jažići u neposrednoj blizini Kalinovika. Gust plamen i dim je obavijao okolinu Kalinovika. Narod je sa kuknjavom uzmicao prema nama ispred ozlojeđenog neprijatelja. Avioni su kružili i mitraljirali. Na Ručniku se iskupilo oko pedeset boraca sa petnaest ranjenih drugova. Ostali borci su se povukli svaki na svoju stranu, kako je koji mogao. Bila je to mučna i teška situacija. Bio je to prvi poraz od početka ustanka. Uzroci tog poraza bili su mi jasni: neorganizovana i nepripremljena akcija od naše strane, ali i više od toga izdaja Krsta Rudana, četnika sa Oblja.

Na Ručniku sam se našao u teškoj situaciji. Skupina od oko pedeset ljudi, sa puškama uperenim prema meni, vikala je i psovala govoreći da će me ubiti jer sam ja kriv što im gore sela i stradaju čeljad. Ti isti ljudi koji su prije jedan dan vršili snažan pritisak na mene i ostale drugove da se ide na Kalinovik, da će dovesti sedam stotina boraca sa puškama, da će u napadu učestvovati i Krsto Rudan sa svojih dvjesta boraca, da će Kalinovik kao ništa pasti, — sada su se okomili na mene. Bilo mi je teško. Bio sam jedini komunista među njima. Mi-

ladin Radojević i Ranko Divljanin su poginuli, da su bar oni sa mnom sada lakše bi mi bilo. I Srećka Goranina nema na Ručniku. Odstupio je negdje na drugu stranu, a možda je i poginuo. Nijednog od ovih ljudi koji drže uperene puške prema meni ranije nisam poznavao. Slušao sam ih i gledao hoće li se njihov gnjev smiriti ili naći oduška u pucnju na mene. Uzbuđenje i gnjev su rasli i u meni. Uzevši pušku na gotovs, rekao sam im: »Nisam došao iz svoje slobodne Romanije kod vas radi vrele pogače, nego da se sa vama zajedno borim za slobodu vašeg kraja. Vi ste krivi, kazali ste da ćete poći sa sedamstotina pušaka, da će Krsto Rudan sigurno udariti sa leđa, vjerovali ste u njega, a on vas je izdao. Govorio sam vam da treba prvo organizovati se i pripremiti, pa tek onda napadati!« Dok sam ja to govorio, izdvojio se jedan seljak sa kačketom, neki Niko Elez i obratio se prisutnim: »Čovjek ima pravo što govori! Mi smo krivi! Mi smo navalili da se ide na Kalinovik! Nego, dogovorimo se radije šta sada da radimo! Šta ćemo sa ranjenicima, a šta sa izbjeglim čeljadima?« Ljudi su se umirili. Sada mi je već bilo lakše, mada ni sam nisam znao šta da radim toga momenta. Najzad smo se dogovorili da se povučemo u selo Krbljine. Tu ćemo previti ranjenike, a onda se povući u šumu Meždra iza Krbljina. Imaćemo kuda, ako ustreba, tražićemo pomoć sa Romanije. Tražićemo i boraca i ljekara, i oružja i municije.

Povlačeći se pred smrkavanje došli smo u selo Krbljine i u kuću Nike Eleza smjestili ranjenike. Trebalo im je ukazati pomoć. Sam nisao znao kako. Imali smo jednu flašu joda, ne znam sam odakle se našla. Znao sam da se jod upotrebljava kad se rani čovjek, ali kako, nisam bio siguran. Svakom ranjenom sam nasuo u ranu jod, a onda ih previo krpama od čistih košulja koje su sabrali mještani. Iza pola noći, pošto su se ranjenici malo odmorili, povukli smo se u šumu Meždra. Sutradan smo za ranjenike napravili bajte od četine.

Stigao je i Srećko Goranin. Bio sam srećan što je ostao živ. Došlo je i nekoliko drugova sa Slobodanom Kezunovićem koji je za vrijeme borbe na Kalinoviku bio ostao sa Kijevskom četom u okolini Trnova. Pod utiskom ove teške situacije i poraza na Kalinoviku, napisao sam izvještaj štabu na Romaniji. Tražio sam da što prije dođe Rade Hamović sa ljekarom i lijekovima. Rade je trebalo da dođe za komandanta Jahorinsko-kalinovičkog odreda. Kurir je krenuo odmah preko Crne Rijeke na Romaniju, i u Crnoj Rijeci sreo Rada Hamovića koji je sa štabom i sanitetskim materijalom išao prema nama. Kada smo saznali o njihovom dolasku, prava je to radost bila

u našem partizanskom logoru u Meždrama kod Dobrog Polja. Pošao sam pred njih, u susret. Mala kolona od desetak ljudi pomaljala se na Rogojskoj kosi, a u meni budila osjećaj kao da se radi o velikoj našoj vojsci koju vodi Rade sa Romanije i to baš kada nam je najteže i najpotrebnije, neposredno poslije prvog poraza na Kalinoviku — da vrati neprijatelju milo za drago.

Na čelu kolone išao je Rade Hamović i sa njim Boriša Kovačević, zvani Šćepan. Vedri i nasmijani na moj pozdrav otpozdravljali su me prvo stisnutom pesnicom — našim partizanskim pozdravom, što sam prvi put tada vidio, a onda se čvrsto rukovali i izljubili. Na kapama sam im vidio prvi put crvenu petokraku zvijezdu sa trobojkom ispod nje. Njihov vojnički izgled, vedrina i samouvjerenost snažno su na me djelovali. Prvo što sam Rada upitao, bilo je vodi li sa sobom doktora i da li je ponio šta od sanitetskog materijala, jer imamo petnaest teško ranjenih drugova. Rade mi je odgovorio: »Imamo, ali nije pravi doktor. Tek je student. Sa njim su evo i dvije drugarice koje su na Romaniji naučile da previjaju ranjenike«. Upoznao sam se sa njima. »Ljekar« je bio zvani beg Lakišić, a drugarice Jelena i Jovanka. Svi su oni bili suviše mladi da bi u mojim očima i u očima ranjenika predstavljali doktore. Predložio sam Radu da ih zovemo doktorima. Odmah su me »drug doktor«, Jelena i Jovanka pitali šta sam radio sa ranjenicima. Ispričao sam im da sam od lijekova imao samo jod i da sam ga sipao u ranu. Uhvatili su se za glavu. Bilo mi je jasno da sam pogriješio. Odmah po dolasku u logor sve ranjenike su previli i začuđeno mi rekli da su rane, na njihovo veliko iznenađenje, u savršeno dobrom stanju. Svima nam je bilo drago. Naš »doktor« i »doktorice«, s obzirom da je svih petnaest ranjenika poslije izvjesnog vremena prezdravilo, uživali su nepodijeljeno povjerenje kod boraca i naroda ovog kraja kao pravi doktori.

Po dolasku štaba Jahorinsko-kalinovičkog odreda na ovaj teren, za vrlo kratko vrijeme postojeće čete na Trebeviću i Jahorini, u okolini Trnova i Zagorja su narasle u bataljone čijim je dejstvima rukovodio direktno štab odreda.

Pero KOSORIĆ

NARODNA POMOĆ

Organizacija Narodne pomoći,[1] nakon kapitulacije Jugoslavije, našla se pred velikim, teškim i kompliciranim zadacima. U uslovima okupacije, kada su bile zabranjene radničke, sindikalne i druge napredne organizacije i kada je u Hrvatskoj vladao ustaški teror, ipak je uspjelo da se na radu u njenim organizacijama okupi velik broj radnika i naprednih građana, koji se nisu htjeli pomiriti s novim stanjem. Nikakav teror nije mogao da uguši njihovu želju i spremnost da se uključe u redove boraca i pruže otpor.

Pred nosom okupatora i ustaša građani-rodoljubi počeli su živjeti svojim podzemnim životom. Razvio se jak ilegalni

---

[1] Na zemaljskom savjetovanju 11. avgusta 1940. godine organizacija Crvene pomoći dobija naziv »Narodna pomoć Jugoslavije«. Crvena pomoć osnovana je u našoj zemlji 1922. godine kao dio svjetske humanitarne organizacije radničke klase. Razvijala se i radila u krilu revolucionarnog radničkog pokreta s ciljem da štiti i pruža pomoć revolucionarima i njihovim obiteljima kad su bez posla, lišeni slobode, u tamnicama i logorima, progonjeni itd. Imala je veliki politički značaj. Oktobra 1923. izabran je sekretar KPJ za predsjednika Centralnog odbora CP. Značajnu pomoć pružila je 1923/24. grupi od 2 000 izbjeglih bugarskih antifašista, na čelu s Dimitrovom, kada ih je prihvatila u našoj zemlji. Veliku ulogu odigrala je 1929. za vrijeme terora monarhofašističke diktature; razvila je 1935. živ politički rad među našim iseljenicima i emigrantima u SAD i drugim zemljama; u 1940. vodi upornu borbu za raspuštanje koncentracionih logora, amnestiju političkih zatvorenika i povratak španskih dobrovoljaca. Organizaciono se naročito razvila u periodu 1937—41. kada su stvoreni mnogobrojni odbori CP po naseljima, gradovima, tvornicama, školama, ustanovama, udruženjima itd.

Nakon formiranja narodnooslobodilačkih odbora organizacije Narodne pomoći uključuju se u Narodnooslobodilački fond, formiran pri NOO-ima, te svoje djelovanje nastavlja do 1945. godine (po Vojnoj enciklopediji tom 2, str. 278—279 i Enciklopediji Leksikografskog zavoda, tom 2, str. 135).

pokret u okviru organizacija Narodne pomoći, koja je u pojačanom obimu nastavila svoje djelovanje od prije rata, kada je pomagala žrtve klasne borbe. Odmah poslije okupacije ona proširuje svoju pomoć svima onima nad kojima je vršen teror, a to su bili pored komunista, Srba i Židova, i svi pošteni i rodoljubivi građani koji se nisu pomirili s okupacijom svoje zemlje.

Na zemaljskom savjetovanju u Beogradu u junu 1941. organizaciji Narodne pomoći data je od strane CK KPJ osnovna linija za dalji rad: okupljati mase rodoljuba u borbu protiv terora, a uporedo s tim pomagati zatvorenicima, organizirati njihovo spasavanje iz kandža ustaških zvijeri, te pomagati njihovim porodicama. Ovom savjetovanju, kojim je u ime CP KPJ rukovodio Ivan Milutinović, prisustvovala je iz Pokrajinskog odbora NP za Hrvatsku Anka Berus. Da bi se u te dane došlo do Beograda, trebalo je mnogo snalažljivosti i hrabrosti. Drugarica Berus bila je ilegalac, bez isprava i specijalne dozvole neophodne za putovanje. Rade Končar, koji joj je i dao zadatak da putuje u Beograd, nije uspio da joj nabavi potrebne isprave za put. Zato je preko tehnike CK KPH uzela propusnicu do Slavonskog Broda i pomoću nje stigla u Brod. Ovdje je jednostavno kod samog konduktera produžila voznu kartu do Zemuna. Stigla je nesmetano u Beograd i bez specijalne propusnice, izlažući se mnogostrukom riziku.

Sjedište Pokrajinskog odbora Narodne pomoći za Hrvatsku bilo je u Zagrebu. Članovi Odbora su 1941. bili: Anka Berus, profesor, Ružica Turković, tekstilna radnica, Antun Benički, metalski radnik i Stjepan Bogdan, krojački radnik.

Odbor se u radu oslanjao u prvom redu na zagrebačku organizaciju, kao jednu od najjačih u Hrvatskoj. U odbore Narodne pomoći uključile su se sve napredne masovne radničke organizacije, koje su do rata djelovale legalno, a koje su već početkom 1941. prešle u ilegalnost. Tako su se u okviru Narodne pomoći na zajedničkim zadacima našli svi odbori Stranke radnog naroda i odbori Sindikata.

Nova situacija nametala je da se što brže učvrsti tako masovna organizacija, da se uspostave njeni odbori po svim poduzećima, po pojedinim rejonima, ulicama i naseljima. Zadaci su svakog dana bili sve veći i odgovorniji. Osim sakupljanja materijalnih sredstava za zatvorenike trebalo je zbrinjavati i njihove porodice, opskrbljivati ih hranom, odjećom, lijekovima, novcem, te pored toga bodriti ih da ne klonu, da shvate političku situaciju, kojim smjerom treba da idu i sami. Trebalo je uspostaviti veze sa svim zatvorima i logorima; organizirati skladišta za sakupljeni materijal; stvoriti podesne javke za prihvatanje kurira iz pokrajine; osigurati niz prikladnih stanova

za održavanje ilegalnih sastanaka Odbora, pa i sastanaka CK KPH, te za sklanjanje ilegalaca; trebalo je organizirati prihvat španskih dobrovoljaca koji su se vraćali u zemlju iz logora u Francuskoj i izvršiti mnogo drugih specijalnih zadataka. S razvojem ustanka proširuje se zadatak sakupljanja materijala za partizane, te je osnovan i poseban odbor *Narodnooslobodilačkog fonda.*

Da bi svi ovi zadaci bili uspješno obavljeni u Pokrajinskom odboru NP, izvršena je podjela dužnosti, tako da je svaki sektor vodio određeni drug ili drugarica. Veza sa gradskom organizacijom NP Zagreba održavana je preko Anke Berus. U tom odboru radili su Ivan Pandža, krojački radnik, Kazimir Biloh, Ivan Đureta, Valerija Pap Kasijo, kasnije i Berta Petričić, te član Mjesnog komiteta KPH Ivan Božičević, kojega je nakon odlaska iz Zagreba zamijenio Antun Biber Tehek.

Trebalo je svakodnevno održavati kontakt ne samo sa Mjesnim odborom NP, nego i sa rejonskim odborima, sve do matičnih odbora u ulicama ili poduzećima. U Zagrebu je tada bilo 6 kotarskih i 30 matičnih odbora, koji su opet održavali svakodnevni kontakt sa preko 200 pododbora. Sistem održavanja veze bio je putem svakodnevnih sastanaka na raznim punktovima i ulicama u raznim dijelovima grada. Da bi se zadaci izvršavali trebalo je mnogo spretnosti i snalaženja za kretanje gradom, jer su članovi odbora živjeli ilegalno, kretali se uz pomoć krivotvorenih legitimacija i propusnica, a stanovali u ilegalnim stanovima, ili se sklanjali kod pojedinih simpatizera, koji su svoje stanove spremno ustupali unatoč prijetnje od neizbježne smrtne kazne u slučaju provale. Koliko je tu bilo potrebno napora, navešću primjer Anke Berus. Bilo je dana kad je broj njenih veza ili sastanaka dostizao cifru od trideset. A to je značilo da je u toku dana obišla tridesetak mjesta ili stanova, prenosila izvještaje, obilazila javke, davala drugovima upute za rad i sl. To je zahtijevalo da se kreće po već unaprijed detaljno utvrđenom planu od jutra do kasno u noć, sa krivom legitimacijom, u stalnoj opasnosti da bude uhapšena. Unatoč toga što su je tražili agenti ustaške policije, ona je bila neprekidno na ulici i obavljala svoje zadatke. Da bi malo odahnula, u međuvremenu se sklanjala u stanove pojedinih simpatizera, kod kojih se hranila, a noći je provodila u raznim ilegalnim stanovima i to obično u onom dijelu grada, gdje ju je zatekao sat zabrane kretanja. Zahvaljujući ovakvoj pokretljivosti stalno je bila u kontaktu sa organizacijama NP u Zagrebu. U nekoliko navrata susretala se na ulici s agentom koji ju je dobro poznavao, no uvijek bi mu spretno izmakla.

U toku rada organizacija Narodne pomoći bilo je čestih hapšenja. No, bez obzira na ove gubitke aktivista, rad organizacije se neprekidno proširivao. U više od 20 pododbora radilo je nekoliko hiljada aktivista, a ovi su na razne načine okupljali preko desetak hiljada simpatizera već u toku 1941. godine. Nije bilo rajona, ulice, tvornice, naselja u kojem odbori nisu funkcionisali.

Pored svojih redovnih veza, po liniji NP, odbori su bili vezani i uz odgovarajući partijski forum. Pokrajinski odbor bio je vezan uz CK KPH. U ime CK KPH ovu vezu je održavao početkom 1941. Dragutin Saili, a kasnije Vlado Popović. Mjesni odbor bio je vezan uz Mjesni komitet KPH, rajonski odbori uz rajonske komitete, a matični odbori uz partijske ćelije svoga terena. Upravo kroz svoj rad u okviru organizacija Narodne pomoći, aktivisti su se čeličili i pripremali za članove Komunističke partije.

Veoma važna oblast rada bilo je organiziranje skladišta i prebacivanje sakupljene hrane, odjeće i drugog materijala na slobodnu teritoriju. Da bi objedinio ovo veoma prošireno djelovanje Pokrajinski odbor je formirao poseban odbor Narodnooslobodilačkg fonda. U tom odboru radili su profesor Ivan Barlalić, Ivan Žic, Nikola Brusić i Župić. Odbor je često obilazio i Vlado Popović u ime CK KPH, jer se rad toliko bio razvio u najširim krugovima građana, da je trebalo davati upute i za istovremeni politički rad među ljudima. Nemoguće je danas izračunati ogromne količine i vrijednost sakupljenog materijala, a sve je to trebalo prenositi, spremati u skladišta, a odatle opet prebacivati partizanima. Sva ta roba — odjeća, hrana, sanitetska oprema i materijal, oružje i municija, bila je sklonjena u nekoliko desetaka raznih skladišta na raznim stranama Zagreba. To su većim dijelom bile razne radione, dućani ili stanovi. Tako su, na primjer, krojačke radione drugova Slivonje, Franje Zima, Dragutina Zvera, Josipa Djila, Jelačića i druge služile za skladišta odijela; pekarska radionica Ivana Matekala za skladište brašna; kolarska radiona Vinka Kolara za oružje; trafika Anke Mikulčić u Trnju i druge za skladište duhana; stanovi liječnika dr Petreševića, Bezaka i drugih za skladišta sanitetskog materijala; skladišta za raznu drugu robu nalazila su se u stanovima Mice Gazić, Ivanke Vitasović, Pepice Špoljarić i mnogih drugih. Za svako skladište odgovaralo je određeno lice, a roba se izdavala samo po posebnom nalogu. Kuriri koji su sve to prenosili bili su većim dijelom žene i omladinci. Jedna od najpožrtvovanijih bila je Mica Gazić, koja je uhapšena na ulici i kasnije strijeljana u Zagrebu.

Poseban sektor rada Pokrajinskog odbora NP bilo je održavanje veze sa svim logorima i zatvorima, odašiljanje potrebne pomoći, organiziranje bjekstva osuđenih i deportovanih itd. Da bi to osigurao, formiran je 1941. Odbor za pomoć logorašima, u kojem su radile Anica Rakar-Magašić, Štefica Crnojevac, Adela Ivanković i Anđelka Šnidaršić-Pavlinić. Vezu sa ovim odborom održavala sam kao sekretar Pokrajinskog odbora NP. Ovaj odbor je uspio preko porodica zatvorenika da organizira vezu sa svakim logorom, posebno sa Jaskom, Koprivnicom, Lepoglavom, Starom Gradiškom, Lobor-gradom i Kerestincem. Veza sa logorašima bila je stalna, jer su se drugarice na sve načine borile da je osiguraju. One su putovale uz spretno nabavljene propusnice, prenosile pakete i novac, slale poruke i primale izvještaje o stanju i potrebama logoraša. I ja sam putovala u logore »Danicu« u Koprivnici, Jasku i druge.

Osim veze sa organizacijama NP u Zagrebu, kao i sa logorima, Pokrajinski odbor je održavao stalnu vezu i sa organizacijama u pokrajini: sa Varaždinom, Bjelovarom, Karlovcem, Krapinom, Delnicama, Crikvenicom, Kraljevicom, Ivanićem i Viroviticom. U pojedina mjesta (Bjelovar, Karlovac, Ivanić, Sisak) putovala sam ja i tamo održavala vezu sa ovim organizacijama, dok je u druga putovao Anton Benički.

CK KPH davao je Pokrajinskom odboru i specijalne zadatke. Neke od tih zadataka izvršio je Stjepan Bogdan (poginuo je u partizanima), krojački radnik, koji je jedini od članova Pokrajinskog odbora bio legalac, tj. bio je nekompromitovan i posjedovao sve potrebne isprave. Zato je i bio vrlo podesan da izvršava razne zadatke koje ilegalci nisu mogli obavljati, a naročito da se kreće po najizloženijim mjestima u Zagrebu, jer je bio nepoznat ustaškim agentima. Osim toga izvršavao je i druge zadatke. Uspio je između ostalog i da nabavi posebno sašitu uniformu višeg željezničkog funkcionera za Vladu Popovića, potrebnu za njegov odlazak u partizane.

Često su posebni zadaci bili da se organizira bjekstvo drugova i drugarica iz logora. Narodna pomoć koja je 1941. stvarno postala brižna porodica koja bdije nad svakim članom KPJ, nad svakim aktivistom NOB, nad svima onim rodoljubima kojima je bila potrebna pomoć, uspjela je da obavi mnoge takve zadatke.

Između ostalog u jesen 1941. Pokrajinski odbor NP dobio je zadatak da organizira bijeg Nade Dimić iz bolnice na Sv. Duhu. U ovoj akciji učestvovalo je nekoliko drugarica i Rudi Kroflin. Anka Berus održavala je vezu sa liječnicom koja je liječila Nadu Dimić, te smo preko nje poslali Nadi sve upute. Za vrijeme posjeta oko 3 sata poslije podne, u Nadinu sobu na

prvom katu ušla je majka Milke Zorić. Nosila je kiticu ciklama i raspitivala se za jednu izmišljenu bolesnicu. To je bio znak Nadi da iziđe iz sobe u bolnički toalet. Tamo ju je dočekala Milka s košarom, u kojoj se nalazila haljina i cipele. Ja sam za to vrijeme u hodniku pazila da ne naiđe stražar. Sve je počelo dobro, no upravo u času kada se Nada presvukla, ušle su u toalet neke bolesnice. Bila je prisiljena da ponovo navuče bolesničku haljinu. Čitavu stvar ponovile smo sutradan.

Na hodniku nije bilo skoro nikoga. Stražar se zadržavao na balkonu sobe i ne sluteći da se njegova zatvorenica neće vratiti. Nada je sretno prošla hodnikom u presvučenoj haljini, s košarom u koju je utrpala bolesničku robu. Ja sam je upozorila na Rudija, koji ju je očekivao u prizemlju. Ona mu je prišla, primila ga pod ruku i zajedno s njim ušla u taksi koji ih je vani čekao. Sretno su stigli u stan, gde ju je sklonila Katica. Mi, ostali, izgubili smo se neprimjetno i tako nismo uspjeli da saznamo šta se desilo kasnije, kada stražar nije dočekao povrat svoje zatvorenice. No, to nam nije ni bilo važno. Nada je nakon nekoliko dana prebačena u partizane.

Ubrzo iza toga naš odbor NP primio je novu direktivu CK KPH: da se organizira bijeg Anke Butorac i Mace Gržetić iz ustaškog logora »Danica«, kraj Koprivnice. Ja sam održavala vezu sa drugaricama iz logora preko svoje sestre Beške, koja je bila u istom logoru. Više od mjesec dana pripremale smo bijeg iz bolnice u Koprivnici, gdje se Anka tada nalazila na liječenju. Kada je sve bilo pripremljeno, morale smo odustati, jer su bile pojačane logorske straže radi pokušaja bijega jedne grupe zatvorenika iz logora. Anka se ponovo našla u logoru, a mi smo morali da mijenjamo plan.

Došla je nova poruka. Na komadiću papira drugarice su nam nacrtale šumicu, koja se nalazila iza samog logora, do koje bismo se nekako mogle dovući. Tu je trebalo da ih sačekam, s automobilom u blizini. Šumica se nalazila na pola puta između ceste i začelja logora. Maca je uspjela da sazna od nekog stražara, »novajlije«, da se mitraljezi u šumici postavljaju tek poslije 7 sati navečer. Trebalo je bježati prije tog vremena. Bijeg je ugovoren za 24. decembar 1941. Računalo se s posebnim raspoloženjem straže, koja će sigurno uz piće slaviti Badnjak.

No toga dana nisam stigla na označeno mjesto, jer se auto, radi snijega koji je nenadno počeo padati, zaglavio u nekom selu iza Križevaca. Šofer, Boško Šnajder, je zatražio pomoć seljaka, ali bez uspjeha. Auto smo morali ostaviti u

snijegu. Pokušali smo da uhvatimo vlak za Koprivnicu da bi drugaricama javili da odgode bijeg, no zakasnili smo. Tek drugo jutro stigla sam u Koprivnicu i odjurila pred logor sa paketom kolača, u kojima je bila poruka. Dobila sam odgovor na komadiću platna, ušivenom u rubu suknje koju mi je Anka poslala. Odahnula sam, jer mi je javila da ni njima nije bilo moguće da iziđu iz logora. Poručila je da će pokušati istu večer.

Uzalud sam čekala te večeri u šumici, javljala se ugovorenim signalom — one nisu stigle ni te večeri. To je ujedno bilo i dobro, jer nam se auto ponovo zaglavio u blatu nedaleko od same šumice. Konačno kad smo uspjeli da auto izvučemo i pripremimo za put prema Zagrebu, a to je bilo 26. decembra, našla sam se ponovo u isto vrijeme u šumici. Bilo je veoma hladno, vjetrovito, pa sam napregnuto slušala svaki šuštaj, ne bih li začula očekivani signal. Ponekad mi se kroz vjetar činilo da ga čujem. No tek nakon jednog sata pojavile su se drugarice. Bile su zadihane i umorne, jer su jedan dio polja prepuzale, a drugi pretrčale. No, nismo imali vremena za odmor — požurile smo prema automobilu, koji nas je čekao u dvorištu jedne seljačke kuće. Jurnuli smo svom brzinom prema Zagrebu. Dok su drugarice uz svjetlo džepne baterije učile generalije sa svojih krivotvorenih legitimacija, stigli smo do Križevaca. Tu smo se rastale od šofera i sjele na vlak za Zagreb. Nesmetano smo stigle kući u moj ilegalni stan na Ksaveru. Sutradan smo saznale da je na gradskoj mitnici u Dubravi bila postavljena zasjeda, radi našeg automobila i šofera, službenika Higijenskog zavoda. No i on je uspio da nesmetano dođe u Zagreb, jer mu se auto putem pokvario, pa je morao doći vlakom. Kasnije se prebacio u partizane.

Anka i Maca ispričale su da su za vrijeme večernje šetnje uspjele da se izdvoje iz kruga zatvorenika i provuku kroz slomljenu ogradu logora u polje do šumice. I dok su mi pričale o stanju i životu zatvorenika, dotle je u logoru počela da bjesni potjera za njima. No, tek u 10 sati uveče, jer su do tog vremena logoraši uspjeli da zadrže stražara uz vino i gitaru.

U nizu ovakvih akcija uspjelo je da se u Zagreb prebaci odbjegli logoraš iz Kerestinca Josip Turković. On je preko žene jednog seljaka uspio da pošalje poruku u Zagreb da se nalazi ranjen u Hrvatskom Ljeskovcu. Preko poduzeća »Ventilator« poslat je automobil u selo Stupnik, gdje ga je taj seljak uspio da dovede. Tu ga je preuzeo šofer, Alojz Valečić i sretno dovezao u Zagreb. Sklonjen je i liječen u nekoliko ilegalnih stanova, te je kasnije prebačen u partizane na teren Jaske. Tamo je kasnije i poginuo.

Svu ovu opsežnu djelatnost mogla je organizacija Narodne pomoći da razvije zahvaljujući ugledu i povjerenju koje je Komunistička partija imala u očima najširih krugova rodoljuba. Ona je preko organizacija NP okupljala mase rodoljuba iz svih društvenih slojeva, stalno pojačavala svoje redove i sticala sve veći ugled. Okupatori i njihove sluge nisu mogli da zaustave taj širok ilegalni front narodnih masa ni brojnim hapšenjima, ni deportovanjima, ni strijeljanjima. Aktivisti NP su ubijani i nestajali, ali su njihova mjesta zauzimali novi borci i rad se neprekidno nastavljao, sve do konačnog oslobođenja.

Ružica TURKOVIĆ

PRVI ODRED

Početkom avgusta 1941. u zagrebačkoj partijskoj organizaciji vršene su pripreme za organizovanje partizanskog odreda koji će operisati u žumberačkim brdima. Pored ostalog trebalo je da se svi predviđeni drugovi, koji su se nalazili u Zagrebu, pripreme i da im se omogući da nesmetano stignu na mesto određeno za formiranje odreda. Bio je to veoma delikatan i opasan poduhvat i za organizatora i za učesnike.

Osvanuo je topao avgustovski dan. Žurim da stignem na ugovoreno mesto. Ispred mene idu dva mlada čoveka. Ubrzah korak i pređoh ih, jer sam znao da u ovo vreme nije nimalo prijatno slušati nečiji ujednačeni korak iza leđa.

U Frankopanskoj ulici je vrilo kao u košnici. Za trenutak mi se pogled zadrža na zgradi na početku ulice; ista je kao i onog dana kad sam pre nekoliko godina polazio iz nje prema Španiji.

»Ti, dragi moj, ako hoćeš borbu« — sećao sam se kako mi je tog dana govorio stari tipografski radnik Slavko — »idi u Španiju. Tamo ćeš naći prave ljude, ljude koji će te primiti kao svog najrođenijeg. Da sam nešto mlađi otišao bih da se borim. Ako danas ćutimo, sutra će izginuti i naša deca, naše obitelji, naši ideali — jedino ono što nam je još preostalo i što nam čini sadržaj života. Ako se ne odupremo tom zlu, fašizmu, i mi i svi narodi sveta doživećemo ranije ili kasnije istu sudbinu«.

I danas nakon pet godina, s ljubavlju i poštovanjem sam se sećao tog čoveka.

Pre nedelju dana kada sam bežao iz Nemačke i Vojo[1] mi je nešto slično rekao: »U zemlji se vodi oslobodilački rat. Partija sad traži od nas maksimum. Ne sme se gubiti u vremenu«.

Tih nekoliko detalja mi je proletelo kroz glavu dok sam brzim koracima grabio niz ulicu. Žurio sam jer je trebalo da tačno u jedanaest časova budem kod »Zdenca života«, ispred Narodnog kazališta. Lozinku sam ponavljao u sebi, jer nisam znao ko će me dočekati na ugovorenom mestu.

Baš kada sam se približavao Savskoj ulici, primetih Anku[2] kako ide prema Kazalištu. Iako sam znao lozinku bilo mi je

[1] Vojo Todorović, general-pukovnik JNA.
[2] Anka Berus, član Izvršnog veća NRH.

draže što mi ona neće trebati. Jer Anku sam dobro poznavao. Ko, uostalom, od nas ilegalaca nije znao »ministra finansija«, kako smo joj dali ime zato što nas je snabdevala novcem.

Sačekao sam da prođe jedna kolona kamiona s Nemcima i prešao sam ulicu.

Anka me je posmatrala i diskretno se smeškala.

— Znaš — reče mi kad joj priđoh, uzimajući iz tašne maramicu i brišući znoj sa čela — ovo sunce nije baš meni naklonjeno. A tebi je lako: mlad si i lak kao čigra, tek pupiš.

Anka je uvek bila sklona da se šali. Svojom vedrinom uvek nam je ulivala poverenje i hrabrost.

Vraćajući maramicu u tašnu ona nastavi:

— Sutra, tačno u devet, čekaće te ispred kina »Olimp« drug koga dobro poznaješ. Ima za tebe poruku.

Slušao sam Anku. Za momenat pogled mi se zadrža na »Zdencu života« kao kakvoj viziji života koji neprestano silovito izbija i ne dozvoljava da ga uguše, a zatim je preleteo preko kolone okupatorskih automobila, tenkova i vojnika. Sećao sam se da sam ovde nekad, kao besprizorni, isto tako stajao prezren od ljudi, proganjan od policije. Da li je došao trenutak da ovo isto mesto bude polazna tačka ka nečemu duboko ljudskom, humanom, velikom, do čega je trebalo doći kroz nesebičnu borbu?

Anka je verovatno primetila da nešto razmišljam. Potapšala me po ramenu, stisnula ruku i nestala u pravcu Masarikove ulice.

Sledećeg jutra, na određeno mesto stigao sam minut pre Ilije[3]. Srdačan stisak ruke bez reči, zatim brzo prelazimo ulicu, bacamo letimičan pogled desno i levo i ulazimo u prizemni stan jedne dvorišne zgrade. Ilija me je posmatrao nekoliko sekundi. U ruci je držao listić hartije.

— Sutra u osam budi na Samoborskom kolodvoru. Ugledaćeš visokog čoveka koji će na glavi imati zeleni šešir. S njim će biti još nekoliko drugova koje dobro poznaješ. Taj drug će vas odvesti u Žumberak.

ODLAZAK

Pred šalterom za putničke karte bilo nas je svega troje. Na peronu nije bilo mnogo ljudi. Ugledao sam čoveka sa zelenim šeširom, koji je odgovarao opisu što mi ga je dao Ilija. Razgovarao je sa Čirom Dropulićem. Pozdravio sam obojicu.

[3] Ilija Engel, španski borac, prvoborac, narodni heroj; poginuo u NOB.

Čiro mi glavom pokaza grupu drugova, nekoliko koraka dalje, koja je stajala i čekala na polazak voza. Uskoro smo pošli.

Sve ono što se dogodilo za tih nedelju dana otkako sam se, posle toliko vremena provedenog u tuđini, ponovo vratio u zemlju, prolazilo mi je za vreme vožnje kroz glavu.

U ušima su mi ponovo odjeknule jučerašnje Ilijine reči: »Žumberak je veoma važan zbog blizine Zagreba. Ispresecan je gustom i razgranatom mrežom dobrih puteva. Ako ga ustaše izgube izgubili bi i bazu za prisilnu popunu ljudstvom svojih bandi, a osetili bi se ugroženi i u samom Zagrebu. Zato treba pomoći drugovima iz tog kraja. Treba učiniti sve da što manje ljudi iz tog kraja bude naterano u borbu protiv sopstvenog naroda... Treba objašnjavati ljudima smisao i cilj naše borbe. Borbenim dejstvima i političkim radom dizati im moral i raspoloženje za oružani ustanak protiv fašista, a ličnim primerom pokazati prava svojstva borca antifašiste.« Ilijine reči su i dalje navirale: »Objekti napada u sadašnjoj fazi su žandarmerijske stanice, mesne straže i saobraćaj. Način dejstva: brzi i iznenadni napadi; zatim se odmah povući. Treba čuvati ljude.«

Dok je to Ilija govorio, nisam ni slutio da ga nikad više neću videti.

Iznenadni trzaj vagona i škripa kočnica prekinuše mi lanac misli. Još jedan trzaj i kompozicija je stala. Putnici brzo napustiše svoja mesta; vagoni opusteše, a peron male stanice odjednom ožive.

U grupicama pođosmo za drugom sa zelenim šeširom, koji je leženo išao ispred svih, kao čovek kome se ne žuri. Kad smo izlazili iz Samobora neki su nas ljudi sumnjičavo gledali.

Bio je topao taj dan, 12. avgust 1941. Osetih da sve brže koračamo, iako se penjemo uzbrdo. Drug na čelu često se okreće i traži da se ubrza hod. Već, reklo bi se, trčimo i nakon kojih stotinak metara izlazimo na iskrčenu zaravan u šumi nedaleko od Samobora.

Janko Staničić[4] (tako nam se predstavio čovek koji nas je vodio) otišao je nekud i vratio se tek posle pola časa. Po izrazu njegovog lica poverovah da nešto nije u redu. Reče nam:

— Oni što su nas dole tako čudno posmatrali, obavestili su oružnike i ustaše. — Jedan trenutak zastade. — Ipak smo uspeli da zavaramo trag. Potera je udarila u prazno. — Pogledom pređe preko nas; kao da proverava da li smo svi tu. — Moram da odem u selo; nije daleko — pokaza rukom u pravcu severa. — Tamo se takođe nalazi nekoliko drugova s kojima treba da se povežemo, kako bismo dalje produžili zajedno. Oni su naoružani i biće nam lakše.

---

[4] Janko Staničić, prvoborac, streljan 1941.

Zatim nas upozori da budemo tihi i oprezni da ne bismo otkrili naš privremeni logor, pošto će potera, verovatno, pročešljati svu okolinu.

Vreme kao da stoji. Sati mi izgledaju duži od dana. Već se spuštala noć, a s njom, u čitavoj šumi tajac. Zbili smo se jedan do drugoga i tiho šapućemo. Sad se svi dobro poznajemo; tu su omladinci: Pikolo, Fredi, Zene, Branko Radulović, Janko Krajić, Vlade Bože, Ante Lučin, vazduhoplovni podoficir Rudi Rajmond i drugi. Sve nas obuzima samo jedna želja — da Janko ne naleti na zasedu i da se što pre vrati. Jer ovo čekanje je ubijalo.

Nekoliko pojedinačnih pucnjeva nedaleko od nas trgoše nas iz misli. Šta je to moglo biti?

— Šta ako nas otkriju? — upita Zene tiho. — Imamo samo jedan stari »štajer« — on izvuče pištoljinu iz džepa. — Pohvataće nas kao miševe.

— Borićemo se — prekide mi misao Pikolo. — Ovde smo mi gospodari i živi se nećemo predati.

Ipak, ne desi se ništa. Šuma se umiri i mi zajedno s njom. Iznad vrhova šume već se pokazivalo rumenilo jutra. Najednom Rudi pokaza u pravcu brežuljka.

— Čini mi se da vidim tamo nekakve senke kako nam se prikradaju.

Nekoliko trenutaka čekanja i pojavi se Janko sa još četvoricom drugova. Raspoloženje se odmah promeni. Svi kao da zaboraviše neprospavanu noć i glad koja je mučila. Novi drugovi donesoše šest pušaka sa po sto pedeset metaka i dve ručne bombe.

— Žao mi je, drugovi — pravdao se Janko — što ste me toliko dugo čekali. Morali smo sačekati jutro, jer je potera bila jaka.

Počeli smo već glasnije da govorimo. Oružje u rukama je hrabrilo: ono je ulivalo snagu i samopouzdanje. Posmatrao sam tih petnaestak ljudi koji su pored šumske staze posedali po zemlji. Sad su izgledali kao moćna jedinica, sposobna da se odupre jačem neprijatelju.

Uskoro je sve bilo pripremljeno i u koloni po jedan krenusmo opet za Jankom.

Koračali smo dosta brzo, iako je sunce nemilosrdno peklo. Ispred mene Pikolo je veselo koračao: bio je zadovoljan što nosi pušku. Prošli smo južno od sela Jarušja, uklještenog između dve kose. Nismo obraćali pažnju na ljude koji su izlazili pored puta i čudno nas posmatrali.

Seoski put sa oštrim okukama peo se sve više. Sumrak se već spuštao. U šumi je postalo mračno, tako da smo kora-

čali jedan za drugim na dohvat ruke. Još dva-tri zavijutka, još stotinak metara uzbrdo i izbismo na mali uski plato duž kojeg je vodio kolski put za selo Tisovac, čije su se prve kuće nazirale pedesetak koračaja desno od nas.

Janko je opet nestao, ali se ovog puta vratio brzo. S njim je došao jedan čovek sa zavežljajima u rukama.

— Ovo je — obrati nam se Janko — naš drug Martin Žnidarić. Dalje će nas on voditi.

— Doneo sam vam nešto hrane, da se malo potkrepite — osmehnuo se Žnidarić.

Vesti koje nam je Martin doneo pomalo su nas zabavljale. Neki prolaznici, koje smo u toku dana sretali, obavestili su ustaške mesne straže. Nastala je prava panika među njima, tražili su hitna pojačanja.

— Proneli su vesti da vas je mnogo i da ste dobro naoružani, naročito s puškomitraljezima — smejao se Martin.

— Verovatno su — dodaje Janko — poverovali da su naše puške, koje smo pokrili mantilima, puškomitraljezi. Šta li bi tek radili da su stvarno ugledali puškomitraljeze na našim ramenima?

— Ne bi se ni u Samoboru zaustavili — dobacuje Pikolo i nasmeja se.

— Danas su — reče Martin — hapsili neke seljake za koje su znali da su naši simpatizeri. U susednom selu streljali su jednog našeg druga koji je pre nekoliko dana bio vodič slovenačkim partizanima.

Uskoro smo krenuli i posle nekoliko časova izišli smo na veliki proplanak između ogromnih stabala.

— Tu smo, drugovi — šapuće umorno Miloš Heraković. — Na domaku smo cilja.

Janko uze dva kamena i poče udarati jednim o drugi. Bili su to ugovoreni signali. Ponavljao je to nekoliko puta dok se iz šume ispred nas ne začu isto takvo kucanje.

Izlomljena svetlost jutarnjeg sunca probijala se kroz gusti splet krošnjatih stabala. Duboko u šumi Gmajni, blizu sela Đurići, odjednom sve ožive. Iz nas provali oduševljenje. Pokušah jednim brzim pogledom da obuhvatim sva ta nova lica. Bio sam radostan kad primetih da su »starosedeoci«, u stvari grupa o kojoj nam je Janko usput pričao, mnogobrojniji od nas »novajlija«.

Sa svih strana pljušte pitanja, sva su slična. Svako želi ponešto da zna, da čuje.

Mnoge od njih sam znao i to me je još više radovalo. A zar takvi ljudi kao što su Paša[5], Slavko[6], Šiško[7], Ilija[8], Janko i mnogi drugi ne garantuju izvršenje zadatka koji je postavila pred nas Partija?

ODRED

Samo nekoliko sati po našem dolasku formiran je u šumi Gmajni odred »Matija Gubec« (»Četa proletera«, kako smo ga još zvali) na čelu sa Jožom Dropulićem Ćirom kao komandirom i Jankom Krajićem kao političkim komesarom. Odred je imao dva voda, sa četrdesetak boraca. U rukovodstvu odreda nalazili su se još Paša i Slavko.

Dan je prošao brzo, gotovo ga nismo ni osetili. Lagano i neprimetno spuštala se noć. Grupa, u kojoj sam se nalazio sedela je u šljiviku, blizu kuće Dragice Staničić[9], očekujući hranu koju su Staničići prikupljali.

— Treba koristiti svaki trenutak — govorio je Slavko. — Stanje u ovom kraju nije kako treba. Većina mladih ljudi iz ovih sela dobila je pozive ustaških vojnih vlasti. U prvo vreme naš zadatak je: da učinimo sve da što manje ljudi ovog kraja bude iskorišćeno u borbi protiv sopstvenog naroda.

Teror i nasilje koje ustaše provode zaplašili su ljude. Takvom stanju, punom neizvesnosti i straha, mnogo je doprineo i župnik u selu Krašiću, a i ostali kler. On se odmah po okupaciji Nemaca stavio na raspoloženje ustaškoj vlasti. Za vreme mise pozivao je seljake da pomognu ustašama, »spasiocima« Hrvatske. Tražio je da se poštuje ustaška vlast. Govorio im je da ne veruju »komunističkoj bandi« i da će svako pomaganje te »bande« biti prokleto od Boga, a od ustaške vlasti i oštro kažnjeno.

Ipak postupci ustaša prema stanovništvu ovog kraja nisu bili istovetni s masovnim pokoljima i terorom u Kordunu, Baniji i Lici. U ovom kraju takvih progona još nije bilo, iako posle uspostavljanja NDH ustaše nisu imale političkog oslonca u narodu, niti su uživale neki ugled kod ljudi. U organizaciji vlasti oslanjale su se na pojedine mačekovce, koji su odvraćali narod od borbe i propagirali stupanje u ustašku i domobransku vojsku.

---

[5] Joca Turković Paša, prvoborac, poginuo 1941.
[6] Slavko Komar, prvoborac, narodni heroj, član SIV-a.
[7] Mirko Ivanković Šišo, prvoborac, poginuo 1943.
[8] Ilija Bastašić, prvoborac, sada službenik SUP-a, Zagreb.
[9] Prvoborac, službenik Republičkog veća sindikata Hrvatske.

Mesna partijska organizacija, naročito njeni aktivisti Ilija Bastašić, Janko Staničić i još neki činila je mnoge napore da bi stvorila čvrst front protiv neprijatelja pa ipak je naišla na znatne smetnje.

Malo je ko spavao te noći. Pred nama su bili zadaci o kojima se moralo razmišljati. Treba razdrmati, treba probuditi iz trenutne učmalosti ljude ovog kraja. Treba borbenim dejstvima dizati moral i volju za borbu. A vesti o razvoju ustanka su bile više nego povoljne. Ustanak je buktao u celoj zemlji. Posle nekoliko dana u logor je stigao Flores[10], koji je iz Zagreba upućen da preuzme dužnost komandanta odreda »Matija Gubec«.

Dolaskom Floresa u odred osećalo se da se atmosfera promenila. Sve je oživelo i u odredu, i u našim kontaktima sa stanovništvom.

Sutradan po njegovom dolasku počele su ubrzane pripreme za akciju. Prikupljao je podatke o jačini ustaških postaja, o njihovom naoružanju, navikama, rasporedu njihovih straža, o prilazima stražarskim mestima. Videli smo da nešto sprema, ali šta, to još nikome nije govorio.

U toku noći smo promenili mesto logorovanja, ovog puta bliže selu Đurići. Preduzete su sve mere bezbednosti. Dragica Staničić je upućena prema Karlovcu i Zagrebu da izvidi šta pripremaju ustaše i da o tome obavesti naše u Zagrebu. U toku dana u logor je stigao Janko Staničić. Sav je sijao od zadovoljstva.

— Doterao sam oružja i nešto hrane — obradovao nas je.

Pred veče, 2. septembra, Flores je trebalo da govori u vinogradu Mirjanci, udaljenom od logora nekoliko sati hoda, u vinogradarskoj kućici Jankove majke.

U toku noći grupa od nas osam na čelu sa Ćirom, približavala se vinogradu Mirjanci. Bilo je oko dva sata posle ponoći. Na pedesetak metara ispred vinograda vodič Janko je zaustavio kolonu: za svaki slučaj želeo je da ispita teren. I bila je prava sreća što je tako postupio.

Teško dišući, Janko se brzo vratio.

— Zaseda — prošaputao je spuštajući se na zemlju. — Izgleda da su ustaše namirisale što smeramo i čekaju nas... Čini mi se da je zaseda jaka.

Uznemirili smo se. Tamo su bile ustaše, a celokupno naše naoružanje bio je jedan pištolj. Pre nego što ne izvidimo u potpunosti situaciju, nismo mogli ništa da preduzimamo. A za

[10] Većislav Cvetko Flores, španski borac, prvoborac, narodni heroj; streljan 1941.

to se moralo privući neprijatelju. Milan i Dušan Staničić[11] pošli su da ispitaju južne prilaze. Privukli smo se ustašama da bismo čuli njihov razgovor.

— Ti Josipe — čujemo ustašu čiji se šlem na mesečini belasa — vodi računa da partizani ne naiđu sa druma. Ako bilo šta osetiš, ne žali municiju, mitraljez neće zatajiti.

Privukli smo se još nekoliko metara bliže. Dah nam je stao kad smo primetili da ih ima prilično, raspoređenih oko vinogradarske kućice.

— Čuješ li štogod? — opet će onaj ustaša — Za ovoga unutra[12] ne brini. On je naš. Ujutro ćemo ga imati živog. Sada je mamac: nek se okupe i ostali.

Zavladao je tajac. Dopuzao sam do Ćire. Priljubio sam usne uz njegovo uvo i šapnuo mu:

— Jurišajmo! Ovde nema dvoumljena. Čuo si šta kažu. Ne smemo dozvoliti da naš drug . . .

Ćiro me stiskom ruke smiruje. Zatim šapuće:

— Jurišati u ovom slučaju bilo bi isto što i udariti glavom o zid. Zar ne vidiš kako su naoružani i koliko ih je?

Na horizontu se javljala rumen novog dana. Sa njim se u nas uvlačila i strepnja za drugom koji nije ni slutio da se nalazio u klopci.

Ćiro je naredio da se povučemo. Krenuli smo bez dvojice. Hodali smo puna tri sata, pa ipak do jedinice nismo ni reči progovorili.

— Nismo uspeli da izvršimo zadatak — rekao sam Janku Krajiću, političkom komesaru — što mi je veoma neprijatno. Skoro smo naleteli na neprijateljsku zasedu.

— Znam, Mirko, o svemu su nas Ćiro i Janko obavestili. Ali, u ratu se sve događa. U svakom slučaju postupili ste pravilno. Da ste izvršili napad ni ti, ni Janko, a možda i svi ostali, danas ne bi bili ovde s nama.

U toku dana u logor odreda stigla je vest da se Leo herojski borio. Nije prihvatio poziv na predaju. Ustaše nisu mogle da priđu kućici sve dok ga kuršum nije smrtno pogodio. Prema obaveštenjima, Milan i Dušan Staničić su zarobljeni. Ustaše su pohapsile sve seljake koji su se zatekli u vinogradima, kao i Jankovu majku, odvele ih u selo Slavetić, gde su ih strašno mučile.

Tog dana, 3. septembra oko 11 časova, održana je mala svečanost. Odred je polagao partizansku zakletvu. Dobio je i svoju zastavu koju su izvezle omladinke Jela Žnidarić i Jela Kovačević. Koliko su samo noći provele vezući na zastavi samo

[11] Milan i Dušan Staničić, prvoborci, streljani 1941.
[12] Unutra se nalazio Leo Rukavina.

dve reči — »Za slobodu i pravdu«, dve reči u kojima su sažeti i smisao i cilj naše borbe. Predajući odredu zastavu u ime omladinki Janko je želeo da mnogo kaže, ali od uzbuđenja nije mogao. Krv mu je navrla u lice i samo je izgovorio:

— Zadužile su me omladinke da vam kažem... Eto, drugovi, to je sve što su u ovaj mah mogle da dadu za našu stvar. Nosite je gordo i čuvajte je.

Stajali smo ponosni i uzbuđeni. Nije nas bilo mnogo, ali smo znali da će nas kroz nekoliko dana ili meseci biti mnogo više. Nalazili smo se pred najsvečanijim trenutkom u životu: polagali smo zakletvu da ćemo ostvariti nešto veliko, bezgranično veliko i ljudsko. Znali smo da to neće biti lako. Znali smo da mnogi neće doživeti najradosniji dan kada će data zakletva biti ispunjena. Ali ko misli u takvom trenutku na tako nešto?

ZASEDA

Vesti koje je posle dva dana doneo Ilija Bastašić, još više su nas revoltirale. Ustaše se spremaju da u toku sutrašnjeg dana pohapse neke drugove u selima Staničić i Đurići.

— Priredićemo im svečan doček — reče Flores. — Takav da će zapamtiti sutrašnji dan.

Tog dana odredu je pristupilo nekoliko omladinaca (Marko Čučić, Miša Eraković i drugi) iz obližnjih sela, koji su i do tada stalno bili s nama u vezi.

Skupili smo se da napravimo plan za akciju, dobro smo ga prodiskutovali i izabrali ljude. Izbor je poveren meni. Bilo je teško odabrati samo nekolicinu, jer su svi hteli da pođu. Flores je smatrao da su petorica dovoljni, a da od oružja mogu dobiti dve puške, jedan pištolj i ručnu bombu. Imao sam to u vidu i počeo sam da biram. Izbor je pao na iskusnije. Predviđao sam Slavka za bacanje bombe, računajući na njegovo iskustvo iz nedavne akcije na ustaše u Zagrebu; pištolj sam dao Stevi, oslanjajući se na njegov kaplarski staž u bivšoj jugoslovenskoj vojsci; Rudi i ja smo zadržali puške, kao iskusni strelci.

Pikolo, koji je bio u sastavu moga voda, nije mogao da se pomiri sa izborom.

— Slušaj, druže Mirko — obrati mi se on molećivo i zbunjeno — ja bih te zamolio...

— Reci, Pikolo! Sve ću rado učiniti za tebe.

— Da pođem s vama! — izbaci on kao iz puške.

Voleo sam ga mnogo i nisam imao snage da odbijem molbu. Ipak sam pokušao:

— Nema oružja. Čuo si koliko sam dobio — rekao sam blago.

Vanja Radauš: ZGARIŠTE (akvarel)

— Ipak, da pođem ovako — navaljivao je Pikolo. — Trebaću vam. A za pušku je lako, otećemo je, znam ja.

Nisam imao kud. Pikolove reči su bile ubedljive. I reših se da zatražim Floresovo odobrenje.

Kad sam se nekoliko trenutaka kasnije vraćao od Floresa, sav razdragan poleteo mi je Pikolo u susret.

— Ideš, ideš s nama — dobacio sam mu braneći se od njegovog zagrljaja.

Negde oko pola noći pošli smo u pravcu izabranog položaja na Vučjaku. Poučeni nedavnim događajem provlačili smo se oprezno kroz žbunje, približavajući se cilju. Izbili smo u blizinu velike okuke puta koji vodi od Slavetića preko sela Rude u pravcu Gračca. Tu smo zastali da izaberemo najpogodnije mesto za zasedu. Na kraju se odlučismo da to mesto bude u žbunju, na maloj uzvišici pored puta, tamo gde je put pravio veliku okuku i usek s naše strane.

Razmestili smo se jedan od drugog na rastojanju od pet do osam metara. Ulevo od nas, u kukuruzima, odakle se pružao dobar pregled na put koji se blago penjao prema našem položaju nalazio se Pikolo kao osmatrač.

Još jednom bacih pogled duž našeg položaja. Ćirini položaji su bili daleko, a Flores sa glavninom u rejonu šume Slapnica bio je još dalje. Trebalo je, znači, sve predvideti. Jer oslanjati se na nečiju pomoć, bilo je rizično.

Izjutra, negde oko pola osam, Pikolo je dopuzao do nas, krijući se od seljaka koji su radili u polju.

— Dolaze, dvanaest uniformisanih ljudi s jednim civilom. Idu pravo prema našem položaju.

Svi smo uprli pogled na put. Dah nam je stao. Već ih čujemo. Uskoro ih ugledasmo kako ulaze u okuku i prilaze našem levom krilu. Ispred njih korača malo pogrbljen civil. Gleda preda se u zemlju, kao da ga ništa drugo ne interesuje do onog izlokanog druma kojim su išli.

— Kažem ja vama — čujemo uskoro kako taj čovek govori ustaši — onaj Janko Staničić je kriv svemu. Taj vam je, gospon, najopasniji komunista, a isti takav vam je i Ilija Bastašić i još neki u ovim selima. Sve ću vam ih ja pokazati. Taj vam je Janko u ovaj kraj doveo iz Zagreba sve same komuniste i Židove.

Ustaša potvrđuje glavom i stalno šara pogledom okolo, kao da nešto predoseća.

Još ranije sam naredio da se samo na moju komandu otvara vatra. Polako uzeh na nišan onog krupnog ustašu kome se vodič obraćao i sačekah da priđe još nekoliko koraka.

Bili su već na nekoliko metara od mene. Vodič je i dalje nešto govorio, ali ga više nisam slušao. Sva moja pažnja bila je skoncentrisana u jednu tačku na čelu ustaše.

Pucanj prolomi jutarnju tišinu. Ustaša zalomata rukama i pade nauznuk.

Dok sam i dalje pucao uzvikivao sam komande kako bih stvorio utisak kod neprijatelja da nas je mnogo. I to je uspelo: neki popadaše, a ostali se razbežaše po žbunju s donje strane puta.

— Juriš! — viknuh iz sve snage i poleteh na put.

— Uzmite im oružje! — dopuni neko moju komandu.

Na moju sreću pogledah udesno i primetih onog ustašu kako se uspravio i diže pušku prema meni. Ne zaustavljajući se opalih mu jedan metak u grudi.

Bacih pogled u pravcu jednog panja pored puta. Videh kako se Slavko bacio na jednog ranjenog ustašu, pokušavajući da mu oduzme pušku. U jednom trenutku ustaša pusti pušku i pokuša da pobegne u žbunje, ali ga tane iz iste obori. Drugim metkom Slavko sravni još jednog ustašu sa zemljom.

Ostali se razbežaše. Nismo ih progonili dalje, jer je trebalo što pre pronaći Floresa. Ne zadržavajući se, pokupismo oružje i u trku se preko njive prebacismo do šume.

Do šume su nas pratili iznenađeni pogledi seljaka s njiva. Posmatrali su nas, a niko nije progovorio ni reči. Dok smo zamicali u šumu, video sam kako prikupljaju svoje alatke i žure da se udalje od bojišta.

Na jednom malom proplanku smo zastali da se sakupimo. Tek tada sam primetio da je Slavko ranjen. Jedno tane mu je probilo butinu, ali je kost, na sreću, bila čitava. Prevismo ga i pomažući mu da ide pođosmo u pravcu gde je trebalo da se nalazi Flores.

Posle jednog sata hoda, na ugovorenom mestu u šumi Slapnica, pronašli smo Floresa i ostale drugove iz odreda. Ćiro, koji je sa jednom grupom, severno od sela Gračac, zatvarao put, još nije stigao.

Flores, Paša, a za njima svi ostali poleteše nam u susret. Dok sam podnosio kratak izveštaj, Flores je sijao od sreće.

— Koliko smo mogli videti — govorio sam — nekoliko ustaša je mrtvo i ranjeno, ostali su se razbežali. Zaplenili smo tri puške, jedan pištolj i jednu ručnu bombu.

Bilo je već četiri sata posle podne, a Ćiro sa grupom još nije stigao. Ta neizvesnost i glad koja nas je sve više mučila, unosila je nemir i nespokojstvo. Glad je naročito bila velika, jer smo danas za obrok imali samo po pola jabuke i dve kocke šećera.

Najzad stiže i Ćiro. Reče da su zalutali. Saopštio nam je da je u Gračcu, zbog onoga što se desilo na drumu, zavladao strah i panika. Seljaci kažu da ustaše sa snagama do jedne bojne iz Krašića hitaju u pomoć.

RASPORED ODREDA

Uveče smo krenuli u pravcu sela Griča sa namerom da iz obližnjih šuma usmerimo naša dejstva na granične ustaške postaje. Kad smo posle gotovo cele noći pešačenja izbili na visoravan severno iznad sela, stali smo da predahnemo. Uskoro nas je, iscrpljene od marša i gladi, savladao san.

Svanulo je kad me Flores i Paša probudiše.

— Ustani — šapnu mi Flores — i pođi s nama.

— Da povedem još koga? — zapitah bunovan.

Flores se malo zamisli, pa odgovori:

— Povedi, jednog, dvojicu; uostalom povedi koliko hoćeš.

On se okrenu i pođe za Pašom prema ivici šume. Krenuh s još trojicom za njima.

Na kosi iznad najsevernije kuće sela Flores mi naredi da ostanem s drugovima.

— Mi ćemo se brzo vratiti — reče Flores. — Primetite li štogod sumnjivo, zna se . . .

Brzo su se spustili niz kosu i nestali u dvorištu kuće koja je bila skrivena bujnim šipražjem. Tog momenta nisam mogao ni zamisliti da ih više nikad neću videti.

Ležao sam iza jednog grma. Desno od mene bio je Rudi a levo, na pet metara od nas, ostala dvojica. Budno smo osmatrali sve prilaze kući iako je to bilo veoma teško zbog šipražja i drveća.

Moglo je biti oko sedam sati kad smo primetili kako se iz obližnje šume, s južne strane kuće, preko ograde prebacuje jedan ustaša. Na naše veliko iznenađenje ugledasmo više njih i sa druge strane kako se privlače kući u čijem su dvorištu nestali Flores i Paša.

Najednom, pre nego što smo mogli išta da učinimo, odjeknuše pucnji.

Nije se imalo šta razmišljati. Povukoh obarač nišaneći na prvog ustašu — on nestade iza ograde. I moji drugovi pripucaše.

U istom trenutku, sa naše desne strane, iz neposredne blizine, osuše po nama mitraljeski rafali, parajući koru drveća, zujeći kroz granje kao osice. Dole, kod kuće, pucnji učestaše. Mitraljeska vatra postade sve žešća i s te strane primetih kako

nam se ustaše približavaju. Tog momenta Flores se povlačio severoistočno od kuće.

Više se nije moglo čekati. Odlučih da se povučemo do šume gde se nalazio odred.

— Za mnom! — viknuh Rudiju i potrčah.

Dogodilo se ono čega sam se plašio. Odred nismo našli na mestu gde smo ga ostavili. Uzalud smo ostatak dana krstarili naokolo po šumi tražeći vezu, uzalud se raspitivali kod čobana. Odreda nigde nije bilo.

Uveče nas četvorica odlučismo da se vratimo u šumu Gmajnu kako bismo tamo, preko naših simpatizera, pokušali da uspostavimo vezu sa odredom.

Sipila je nesnosna jesenja kiša. Išli smo oprezno, jer smo znali da se na sve strane nalaze patrole Mačekove zaštite i ustaške mesne straže. Kad smo prolazili pored sela Hartje, koje se nalazilo na kosi desno od pravca našeg kretanja, dočeka nas puščana paljba iza nasipa koji se spuštao iz sela prema potoku. Desetak naoružanih civila trčali su prema nama i pucali, uzvikujući da se predamo. Njihova tanad su išla visoko iznad naših glava; brzo se popesmo na suprotnu kosu.

Sumrak se spustio. Dalje kretanje bilo je otežano. Odvojio sam se za čas, desetak metara od Rudija i ostalih, popeo se na jednu uzvišicu u nameri da se orijentišem i odredim pravac kretanja. Kad sam se vratio, od mojih drugova nije bilo ni traga ni glasa. Ostao sam sam. Uzalud sam po šumi trčao, davao kamenicama signale. Rudi se nije javljao.

Nisam mogao dalje. Činilo mi se da se celu noć vrtim u krugu. Kiša koja je stalno padala natapala je zemlju — teško blato lepilo se za obuću.

Odlučio sam da nasred polja, u nekom žbunju, sačekam dan. Ali tada primetih da se na horizontu proteže poznata pošumljena kosa — nekoliko kilometara dalje nalazi se selo Đurići. A na dvesta metara od šume, tamo gde se nalazio naš poslednji logor, bila je Ilijina kuća.

Iako je bila noć, oprezno sam se prikradao kući. Popeh se na verandu, oslušnuh i lagano pokucah na prozor. Ponovio sam kucanje nekoliko puta sve dok nisam čuo glas Ilijine majke. Sva prestrašena ona je uskoro otvorila prozor. Kada me prepozna reče mi:

— Beži, sinko, odavde! Ustaše vas traže na sve strane. — Vrati se u sobu i brzo mi donese komad hleba. — Uzmi i beži. Ako te ustaše ne uhvate, uhvatiće te ovi naši; oni kažu da ste vi za sve krivi.

Zatim mi reče da su juče i danas pohvatani neki naši drugovi, a iz Staničića ustaše su odvele: Jelu, Martu i starog

Janka Staničića, Tomu Rašića, Marka Čučića i još neke. Žena malo zastade, pa brižno zapita:

— Reci mi, sinko, kako je moj Ilija?

Opraštajući se od dobre žene, pođoh ulevo od Ilijine kuće uskom stazom pored ograde koja je vodila u pravcu šume. Glad i žeđ me nateraše da skrenem sa staze, da pojedem hleb i da se odmorim do jutra. Onda sam opet nastavio put kroz šumu.

Dan je bio na izmaku. Tumarao sam još uvek tražeći izlaza. Plašila me je samoća. Najzad sam počeo da vičem, nadajući se da će me čuti neko od naših, ako ih ima u blizini.

Srce mi zaigra kao ludo, kad do mojih ušiju dopre glas koji je izgovarao moje ime:

— Mirko!

Pođoh u pravcu glasa, ali ne nađoh nikoga.

— Mirko! — ponovi poznati glas sad već sasvim blizu. Uzviknuh od radosti kad spazih Iliju kako se pojavljuje iza jedne bukve.

Suze mi navreše na oči. Pritrčah mu, zagrlih ga i srozah se bez svesti.

Brzo sam se povratio. Gledam Iliju nagnutog nada mnom kako mi rukom pridržava glavu i prinosi čuturicu s vodom. I suze mi grunuše niz lice. U njima je bila sadržana patnja i sav bol za izgubljenim drugovima. Uskoro mi se snaga povrati.

— Dogodilo se ono najstrašnije — reče mi Ilija. — Flores u želji da pomogne drugovima, učinio je pogrešan potez, koji ga može koštati života. Dok su sedeli u kući Hardovića čekajući hranu, neko je obavestio ustaše koje su nam bile za petama. Paša je u povlačenju poginuo. Floresa su ranjena uhvatili. Juče su i trojicu naših zalutalih drugova zarobili u okolini Griča. Druga dvojica su se predala. Ona trojica koja su bila s tobom nisu izdržala i predala su se ustašama. Sutradan, posle akcije u kojoj ste pobili one ustaše na drumu, saznali su mesto gde se nalazi logor. Opkolili su celu šumu, preturali svaki veći kamen, pretresli svaki žbun i nisu našli nikoga. Ostatak odreda se podelio u dve grupe: jedni su otišli u pravcu Bilogore, a drugi u pravcu planine Sv. Gere. Tu su zarobili najbolje naše drugove. — Pogledao me blago i dodao. — Pravo je čudo kako si uspeo izbeći sve zamke koje su svugde postavljene...

Slušao sam ga i ćutao. Znao sam da je ovo bio poraz, ali sam isto tako znao da iskru koju smo pre dva dana zapalili niko više neće moći da ugasi.

A u tome je i veličina i uloga koju je odigrao odred »Matija Gubec« u prvim danima ustanka u ovom kraju Hrvatske.

Mirko KRŽELJ

PRILEPSKA PARTIJSKA ORGANIZACIJA U PERIODU PRIPREMA I OTPOČINJANJA ORUŽANE BORBE

Partijska organizacija u Prilepu spremno je dočekala aprilske dane 1941. godine. Krajem 1940. ona je imala oko 35 članova. Međutim, u prvim mesecima 1941. na osnovu bogate aktivnosti primljeno je još 10 novih članova, tako da je 6. aprila 1941. partijska organizacija u Prilepu imala oko 45 članova. U to vreme bilo je i više stotina skojevaca, obuhvaćenih u skojevskim grupama. Isto tako, nekoliko stotina simpatizera bilo je organizovano u preko sto vaspitnih i drugih grupa i aktiva, rukovođenih od partijaca i izraslijih skojevaca. U to vreme svaki član Partije i SKOJ-a bio je zadužen da vodi po jednu, po dve, a neki su vodili i više grupa od po tri, četiri, pet i više simpatizera. Uoči 11. oktobra partijska organizacija imala je 130 članova, od kojih 30 na selu.

Mesna partijska organizacija prošla je kroz mnoge akcije i imala više okršaja sa policijom. Naročito je značajna ilindenska demonstracija 1940. godine u kojoj je učestvovalo oko 2 500 građana. Organizovana i rukovođena od strane partijske organizacije, ilindenska demonstracija trajala je dva i po sata. Demonstranti su prošli čitav grad. Bilo je tri govornika. Došlo je do sukoba sa policijom. Iste večeri, 2. avgusta, i drugog dana posle demonstracije bilo je uhapšeno preko 30 članova Partije i SKOJ-a. Čitav grad je bio mobilisan u pomaganju zatvorenika i njihovih porodica. Skoro legalno se sakupljala narodna pomoć od kuće do kuće. Ona je dodeljivana porodicama zatvorenika, služila je za spremanje hrane za zatvorenike i slično.

Partijska organizacija je organizovala niz štrajkova. Pored velikog štrajka monopolskih radnika 1938. godine, bilo je više štrajkova u toku 1940. i početkom 1941. godine. Štrajkovi su bili organizirani preko URS-ovih sindikata od strane podružnice drvodeljaca, kožarskih radnika, berbera i drugih. Četrdesete godine 5 000 duvanskih proizvođača prestalo je da nosi duvan

na prodaju monopolu zbog niskih cena, sa zahtevom za više cene. Posle svih ovih akcija bilo je hapšenja. Držanje skoro svih uhapšenih bilo je dobro, tako da uopšte nije bilo provale.

U jesen 1940. godine u Prilepu se vodila oštra borba za odbranu URS-ovih sindikata. Policija je atakovala na sindikate i htela je da ih zatvori, a partijska organizacija i sindikalno članstvo vodili su upornu borbu za odbranu sindikata. U vezi sa tim bilo je organizirano i jedno široko sindikalno savetovanje van grada, kod mesta zvanog Đumušica. Međutim, to savetovanje je otkriveno od strane policije i oko 40 učesnika je uhapšeno i zadržano 15 dana. I pored velikog terora svi su se dobro držali. Iako je kod jednog komuniste nađen na savetovanju jedan broj »Proletera«, nije bilo nikakve provale u gradu.

Vodeći sve ove akcije, partijska organizacija u Prilepu dobila je poverenje masa i stekla ogroman autoritet i uticaj kod radnih ljudi, tako da joj je bilo moguće da bez velikih napora sprovodi odluke partijskih foruma.

Isto tako treba napomenuti da je partijska i skojevska organizacija u Prilepu u to vreme, pored ovih akcija, idejno, politički i organizaciono rasla i učvršćivala se u oštroj idejnoj borbi protiv raznih skretanja koje smo tada nazivali »levo« i »desno«. Na čelu »levog« skretanja bio je Ordan Debelomeso koji nije priznavao nacionalno pitanje, nego samo borbu za socijalističku revoluciju. Definitivno razbijanje i raskrinkavanje debelomesovaca bilo je, u stvari, u toku i krajem 1940. godine, kada je partijska organizacija organizirala demonstracije, štrajkove i druge razne akcije na kojima se debelomesovci nisu pojavljivali. Na taj način su konačno izgubili i onaj mali uticaj koji su imali nad pojedinim grupama zavedenih radnika. Druga grupa, koja je uglavnom bila sastavljena od izvesnog broja intelektualaca, nije imala nikakve masovne baze i neki naročiti uticaj u političkom i društvenom životu u Prilepu u to vreme. Oni su zastupali stanovište da radnici ne treba da se bore za politička prava, već jedino da vode ekonomsku borbu, da izvojuju veća ekonomska prava i uslove. Govorili su, isto tako, da ženi nije mesto u politici, itd. Treba istaći da su ljudi iz ove grupe ostali čisti, nisu pošli da služe režimu i kasnije okupatoru, kao što je to bio slučaj sa debelomesovcima. Veći deo ove grupe intelektualaca uključio se u toku rata na stranu NOB-a, čak su neki herojski poginuli.

Sem toga, kad je u pitanju jačina partijske organizacije, treba napomenuti da je u toku poslednjih godina uoči rata bio sproveden dobro organiziran i sistematski rad na teoretskom uzdizanju svih članova Partije, skojevaca i simpatizera — svih koji su bili organizovani. Tako se, na primer, najpre sistematski

izučavao društveni razvitak po Filipoviću, Rajmesu i dr. a pored toga razvijao se ideološki rad i unutar partijskih ćelija, skojevskih grupa, grupa simpatizera itd. Isto tako često su stvarane kombinovane veće grupe u vidu kurseva i seminara za proučavanje razvitka društva i izučavanje političke ekonomije po Segalu i dr. Predavači na ovim kursevima su bili jači, teoretski uzdignutiji komunisti, kao na primer Kuzman Josifovski, Mirče Acev, Borko Talevski i Dime Bojanovski. Svake subote i nedelje redovno smo održavali sastanke na kojima su proučavana teoretska pitanja iz marksističke literature. Pored toga bilo je i kurseva o radničkom i sindikalnom pokretu u svetu, organizacionim pitanjima Partije itd. Posebno se široko proučavao »Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma« od Lenjina. Na svim tim teoretskim sastancima, kursevima i dr. idejno i politički je rasla i učvršćivala se partijska i skojevska organizacija.

Krajem 1940. godine i u toku 1941, do 6. aprila, u prilepskoj organizaciji bilo je šest članova Partije u ilegalstvu.

Mirče Acev je krajem avgusta 1940. bio provaljen od nekih članova partijske organizacije u Ohridu, koji su bili uhapšeni. On je u toku 1939/40. godine radio na stvaranju te organizacije. U prvo vreme živeo je ilegalno u Prilepu oko mesec dana. Posle toga bio je poslat u Beograd, a zatim doveden u Skoplje gde je radio u prvoj štampariji Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju sve do okupacije.

U jesen 1940. godine — provalom koja je potekla od jednog piljara iz Skoplja, preko koga se dobijao materijal od Pokrajinskog komiteta za organizacije na terenu — u ilegalstvo su prešli Kuzman Josifovski Pitu, član PK KPJ i sekretar Mesnog komiteta KPJ u Prilepu u to vreme, zatim Mara Josifovska, član Mesnog komiteta SKOJ-a i Krste Crvenkovski koji je u to vreme bio na studijama na skopskom fakultetu, odakle je, obučen kao muslimanka, prebačen u Prilep. Istovremeno u zatvor je pao član Mesnog komiteta Kiro Krstevski i tri člana Partije: Kole Nikolovski, Mice Dinevski i Stanko, šofer iz Ropotova.

Početkom januara 1941. godine zbog provale kurira iz Kavadara u ilegalstvo je prešao Blagoje Ristić Bale, metalac, član Mesnog komiteta i Orde Kabacot. U istoj provali u zatvor je pao Blagoje Talevski.

Za brigu i smeštaj ilegalaca bili su zaduženi članovi Mesnog komiteta Marko Ristevski i Ordan Čopela. Oni su za čuvanje ilegalaca obezbeđivali skloništa kod vanpartijaca-simpatizera. Za njihovo boravište niko nije smeo da zna sem ove dvojice. Maru Josifovsku, koja je jedno vreme ilegalno živela u Prilepu, prebacili smo u selo Trojkrsti, a zatim je sve do 6. aprila

bila u Bitolju kod doktora Popadića, prijavljena kao kućna pomoćnica, a u stvari bila je ilegalka. Svi ovi ilegalci 8. aprila 1941. godine izašli su iz ilegalstva.

Partijska organizacija je stekla veliko iskustvo u sprečavanju provala. Naime, bila je velika retkost da provala potekne od uhapšenih članova Partije u Prilepu. Čim bi neko pao u zatvor, svi oni članovi Partije i SKOJ-a koji su bili u vezi sa njime odmah su se povlačili. U prvo vreme živeli su poluilegalno, nisu odlazili kući i bili su uvek na oprezu. Na taj način u stvari sprečavalo se da dođe do provale u Prilepu. To iskustvo mnogo je poslužilo u toku okupacije, tako da u Prilepu za celo to vreme partijska i skojevska organizacija nije bila likvidirana, niti joj je bio nanesen neki ozbiljniji udar.

Šestog aprila 1941, čim smo čuli za napad Nemačke na Jugoslaviju, Mesni komitet je odmah zakazao sastanak za 7. april u 18 časova. Sastanak je trajao do 6 časova ujutru 8. aprila. Na tom sastanku na dnevnom redu je bilo sledeće:

prvo, diskusija o odnosu prema okupatorskoj fašističkoj vlasti i o tome kako treba da deluje partijska organizacija u masama pod novim uslovima, s obzirom na postojanje iluzija kod određenih kategorija građana u odnosu na bugarsku okupatorsku vlast;

drugo, formiranje komisija, i to: komisije za sakupljanje oružja, komisije za prihvatanje jugoslovenskih vojnika i njihovo presvlačenje u civilna odela, da ne bi pali u zarobljeništvo.

Po prvoj tački zauzeto je sasvim jasno stanovište da je to fašistička okupatorska vlast i da komunisti treba aktivno da deluju kod masa na stvaranje otpora i borbe protiv okupatora. No, s obzirom na iluzije kod izvesnih slojeva građana prema bugarskom okupatoru, bilo je reči o tome da treba postupno raskrinkavati »oslobodilačku misiju Bugara«, kako bi se te iluzije razbijale. Zaključilo se da se nastupa otprilike u tom smislu: »Ni hair (korist) od velikosrba ni pak beričet od Bugara«. Naime, tu se radilo o taktičkom postupanju i postepenosti u ubeđivanju masa, da bi se one otrgle i oslobodile iluzija o Bugarima kao »oslobodiocima«; da bi sagledale da je taj okupator još gori i teži od velikosrpskog režima; da su Bugari sluge Nemaca, da su i oni fašisti itd.

U vezi sa drugom tačkom formirane su dve pomenute komisije: za sakupljanje oružja i za prihvatanje jugoslovenskih vojnika. Na čelu ovih komisija bili su članovi Mesnog komiteta. Komisijom za sakupljanje oružja rukovodio je Stojan Stojanovski, a komisijom za prihvatanje jugoslovenskih vojnika Blagoje Ristić Bale. Ove komisije su odmah otpočele da rade. Već sutradan su organizovano prikupljale oružje, prihvatale vojnike itd. Pored toga bio je proširen Mesni odbor Narodne

pomoći i njegova delatnost. Bilo je reči i o političkim zatvorenicima i o magacinima sa prehrambenim artiklima i vojnom opremom u slučaju bezvlašća i prodora okupatorskih snaga. Na sastanku je rešeno, pored ostalog, da se održi partijsko savetovanje. Ono je odmah zakazano i održano je sutradan, 9. aprila[1].

Ovaj sastanak Mesnog komiteta završio se rano ujutro 8. aprila, u vreme kada su Prilep nadletala dva nemačka izviđačka aviona i bacala bombe na mesto Crveni bregovi. Oni su u stvari izviđali da li ima na ovom terenu otpora protiv nadiranja nemačkih trupa u ovom pravcu.

Čim smo izašli sa sastanka doznali smo da su se velikosrpska vlast, vojska i policija povukli. Znači — bilo je bezvlašće. Prvo što smo učinili bilo je oslobođenje zatvorenika. U Prilepu su tada bili u zatvoru, pored nekih članova Partije iz Prilepa i Ropotova, Risto Bajalski iz Đevđelije, Koce Metalec član Pokrajinskog komiteta, Dimče Mirčev iz Velesa i neki drugi. Pozvali smo roditelje i rođake uhapšenih drugova. I drugi građani su se tu okupili i izvršili jak pritisak na čuvara zatvora. On nije mogao da shvati situaciju. Međutim, posle pritiska i pretnje video je da nema nikakvu zaštitu, da je bezvlašće, i na kraju je otključao zatvorska vrata. Pored političkih, iz zatvora su izašli i drugi zatvorenici. Zatvorenike iz drugih gradova prvo smo rasporedili po kućama naših ljudi, a zatim, posle dva-tri dana, pomogli smo im da otputuju jer su to uglavnom bili partijski funkcioneri.

Ujutro 8. aprila formirana komisija Mesnog komiteta organizovala je grupe za sakupljanje oružja — pušaka, municije, bombi i druge vojne opreme iz kasarni, iz ratnog magacina »Crveni bregovi«, itd. Pored toga na licu mesta su članovi Partije i SKOJ-a zaduživani da organizuju grupe radi izvršenja ovog zadatka. Istovremeno smo druge članove Partije i SKOJ-a zadužili da održavaju red i organizuju brzo raznošenje brašna i drugih prehrambenih artikala iz privremenih magacina, kakvih je bilo na više mesta u gradu.

Istog dana, 8. aprila 1941. godine po podne, stigla je prethodnica Nemaca na motociklima i džipovima, a zatim i neki nemački oficir. On je održao govor pred opštinom i odmah je formiran privremeni gradski odbor. U toj gužvi neki građani

[1] Savetovanju su prisustvovali, pored članova Mesnog komiteta, svi sekretari, odnosno, kako smo ih tada nazivali, pročelnici ćelija i neki istaknutiji članovi Partije. Ocene i stavovi Mesnog komiteta bili su iznešeni i dalje razrađeni u toku diskusije i jednoglasno prihvaćeni. Zaključeno je dalje da se ti stavovi i zadaci prenesu partijskoj i skojevskoj organizaciji i organizovanim grupama i aktivima simpatizera i drugih, i da se otpočne sa radom za njihovo ostvarenje.

su počeli da nam govore: »Evo, došlo je vaše«, čudeći se zašto i mi ne ulazimo u vlast. Pored ostalih i neki otpali, ranije isključeni komunisti, potpuno su se preokrenuli. Koce Čurčija[2] i njegova žena Draga bili su izrazit primer za to. On je bio nekada član Partije, ali je isključen. Kada su Nemci postavili ovaj privremeni odbor Koce Čurčija je počeo da ide od jednog do drugog člana Mesnog komiteta i da nas ubeđuje da treba da učestvujemo u ovoj vlasti, zato što je to vreme za koje »smo se borili«, itd.

Nakon nekoliko dana kako su Nemci uspostavili privremenu vlast i odbor u Prilepu, došli su nekakvi bugarski činovnici — agitatori koji su imali zadatak da pripreme doček bugarske armije koja je kasnije došla, a isto tako da pripreme teren za uspostavljanje bugarske okupatorske vlasti. Oni su počeli da traže učešća nekih autoritativnijih građana — poznatih Makedonaca, ljudi iz Prilepa koji su ranije bili opozicionari i slično, no većina je to odbijala. Neki od njih su se raspitivali kod istaknutih članova Partije i članova Mesnog komiteta za mišljenje kako da postupe. Mesni komitet im je sugerirao da odbijaju ponudu za učešće u okupatorskoj vlasti. Zbog toga su Bugari bili primorani da se orijentišu na manje autoritavne ličnosti koje pre rata nisu igrale skoro nikakvu političku ulogu i nisu ništa značile u političkom i društvenom životu Prilepa.

Posle dva-tri dana od dolaska Nemaca u Prilep, iz Skoplja je stigao Kiro Dimuš koji je preneo direktivu Pokrajinskog komiteta da se ne sme sakupljati oružje, da se ne sme naći ni jedan vojnički kaiš kod članova Partije, skojevaca i simpatizera, zbog toga što kadrovi treba da se čuvaju za odlučnije momente, a ako zatreba oružje da ćemo ga dobiti od Sovjetskog Saveza.

Na bazi ovoga Mesni komitet je sazvao sastanak na kome se diskutovalo o tome šta da se radi. Rešio je da se prekine sa prikupljanjem, a sakupljeno oružje sakrije i od Pokrajinskog komiteta i od okupatora. To je oružje odlično poslužilo za naoružanje partizanskog odreda prilikom njegovog formiranja.

Tih dana, 12. ili 13. aprila 1941. godine u Prilep se vratio Mirče Acev, zajedno sa Strašom Pindžurom. Oni su inače bili školski drugovi, bliski prijatelji. U privatnim razgovorima sa nama, pored ostalog, oni su pričali o stanju u Pokrajinskom komitetu posle najezde Nemaca. Izneli su da su neki članovi Pokrajinskog komiteta, kao na primer Blažo Orlandić, Dobrivoje Vidić i drugi, odmah posle ulaska Nemaca proterani od strane Šatorova sa izgovorom da nisu Makedonci, da će teško opstati

[2] Koce Ćurćija se obesio uoči oslobođenja Prilepa, septembra 1944, a njegova žena Draga je osuđena na smrt, ali je docnije pomilovana.

i da je bolje da idu za Srbiju. Isto tako oni su glasno pričali da odnosi Šatorova sa Centralnim komitetom KPJ nisu sasvim čisti i normalni. Pored toga, ispričali su da je Blažo Orlandić uoči ulaska Nemaca u Skoplje sa jednom naoružanom grupom izašao na Vodno iznad Skoplja. Međutim, Šatorov je to osudio i naredio da se povuku, čime je u stvari razoružao ovu grupu. Tada smo zapravo mi u Prilepu prvi put čuli da nešto sa njim nije u redu, ali još nismo imali jasnu predstavu o čemu se radi.

12. ili 13. aprila 1941. godine jedne večeri naišla su dva aviona (govorilo se da su engleski) i bacila nekoliko bombi na grad. Porušili su nekoliko kuća. U Prilepu je nastala velika panika. Iste večeri stanovništvo je počelo da se evakuiše u obližnja sela, planine itd. Međutim, partijska organizacija, skojevska organizacija i jedan deo organiziranih simpatizera ostali su u gradu.

Naime, još prvih dana pod okupacijom Mesni komitet je dao direktivu da svi komunisti i skojevci — svi koji su bili organizirani — ne smeju da idu van grada bez odobrenja. Ko ide treba da se javi svom sekretaru i traži odobrenje. Tako se desilo da smo tih dana u evakuisanom gradu faktički ostali samo mi komunisti i Nemci. Sećam se, tih dana naveče smo sa partijskim ćelijama i SKOJ-em održavali sastanke i pripremali ih za aktivnost u novonastalim uslovima. Bili su prenošeni razni stavovi i zadaci koji su nametnuti u uslovima okupacije. Pošto su tih dana u gradu bili samo Nemci i komunisti, na jednom kratkom sastanku članova Mesnog komiteta diskutovali smo o tome da smo mase ispustili, ostavili same u zbegu a mi ovde ostali sa Nemcima. Međutim, sledećih dana narod je počeo da se vraća nazad, ali ipak smo jedan broj komunista uputili u zbegove, gde je stanovništvo bilo evakuisano.

Još u prvim danima okupacije Mesni komitet, koji je redovno svake nedelje održavao sastanke, uvideo je potrebu da se svakodnevno kontaktira, kako između samih članova Mesnog komiteta isto tako i sa pročelnicima ćelija, a ovi pak sa svim članovima Partije u svojim ćelijama. To je sprovedeno i u skojevskoj organizaciji. Ti kontakti, takozvani »leteći sastanci«, održavali su se svakog dana na određenom mestu i u određeno vreme, a po potrebi i više puta dnevno. Sećam se da su se takvi »leteći sastanci« održavali pre svega po zabačenim ulicama, u prolazu niz crkveno dvorište i na drugim pogodnim mestima koja nisu bila upadljiva. Partijska i skojevska organizacija bile su potpuno mobilisane. Nije bilo dana da se nisu održavali sastanci na koje je trebalo ići. Sećam se, taj intenzitet i aktivnost su bili tako jaki da su svi partijci, skojevci i svi članovi Mesnog komiteta sa sastanka išli na rad. Naveče sastanci, danju rad.

Pero Tikvar je u toku meseca maja boravio u Prilepu. Tom prilikom on je prisustvovao jednom sastanku Mesnog komiteta. Kad se sastanak završio, pored ostalog, ukratko je pričao o utiscima sa Pete zemaljske konferencije KPJ 1940. godine. Govorio je da je na Petoj konferenciji konstatovano da se Komunistička partija Jugoslavije organizaciono i idejno konsolidovala i izrasla, da je sposobna da vodi borbu u odlučnim momentima itd. Pored ostalog, mi smo tada prvi put slušali o generalnom sekretaru naše Partije, o drugu Titu. Tikvar je bio oduševljen.

Zato smo mi u Prilepu primili sa velikim žaljenjem povezivanje partijske organizacije Makedonije sa Centralnim komitetom Bugarske radničke partije komunista. U prvo vreme mislili smo da je to povezivanje u dogovoru sa Centralnim komitetom KPJ.

Polovinom maja 1941. godine stigla je direktiva Pokrajinskog komiteta da Partija ostvari svoj uticaj u upravi gradske čitaonice koju je trebalo da formiraju bugarske okupatorske vlasti. Naime, u to vreme je okupator formirao čitaonice na teritoriji cele Makedonije. Mesni komitet je diskutovao o ovoj direktivi Pokrajinskog komiteta i odlučio da u upravi čitaonice ne budu komunisti, već drugi simpatizeri i rodoljubi nad kojima Partija može da vrši uticaj. Sećam se da smo za predsednika predvideli jednog advokata u Prilepu, inače poštenog čoveka, a za članove u upravi neke druge. Na samoj skupštini koja se u nedelju održala u bioskopskoj sali, pored ostalih građana bio je prisutan i izvestan broj simpatizera i jedan manji broj članova Partije, kao i trojica članova Mesnog komiteta, čije smo prisustvo mi organizovali. Na skupštini, pored ostalog, razvila se diskusija o nazivu čitaonice. Predstavnici bugarske vlasti su predložili da se nazove nekim bugarskim imenom, govoreći da je još pre stotinu godina u Prilepu postojala bugarska čitaonica i slično. Tada je ustao Borko Talevski, član Mesnog komiteta, i predložio da čitaonica nosi ime Goceta Delčeva, s obzirom da je to borac za slobodu Makedonije. Građani su aplauzom prihvatili ovaj predlog. Posle toga, kada su za sastav uprave bili predloženi neki bugarofilski elementi iz grada, pored nekih bugarskih činovnika došljaka, nastala je čitava gužva. Niko nije hteo da prihvati njihov predlog. Tada je jedan simpatizer Partije predložio neke članove Partije i dvojicu članova Mesnog komiteta. Aplauzom su svi prihvaćeni. Bugarski okupatori prosto su nametnuli nekoliko svojih ljudi za članove uprave, među kojima i Dragu Kuručicu.

Posle sukoba u čitaonici bugarska policija je pozvala izvestan broj drugova na saslušanje, odnosno — kako su oni rekli —

na razgovor. Bili su pozvati Borko Talevski i Trajko Boškovski, koji su bili članovi Mesnog komiteta, zatim Ljuben Lape, Rampo Levkata i još neki drugi simpatizeri. Tamo su im govorili o Bugarskoj, o oslobođenju Makedonije i slično. Po obavljenom razgovoru odmah su ih pustili. Bugarima u to vreme nije bilo u interesu da zaoštravaju odnose i izazivaju sukobe, hteli su nekako mirnim putem da se stiša ta stvar. Posle toga Borko Talevski i Trajko Boškovski već su prešli u polulegalstvo. U stvari legalno su živeli, nisu spavali kod kuće, retko i pažljivije su se kretali da ne bi bili slučajno uhapšeni.

U to vreme studenti iz cele Makedonije otišli su u Sofiju u vezi sa povlačenjem dokumenata sa Beogradskog univerziteta. Koliko se sećam, jedino prilepski studenti se nisu upisali na fakultet, jer su dobili direktivu od Mesnog komiteta da se ne upisuju. Kasnije, kada su Bugari počeli da pozivaju regrute na odsluženje vojnog roka u bugarskoj okupatorskoj vojsci, rečeno je studentima da se formalno upišu na sofijski fakultet, da ne bi bili pozvani na odsluženje vojnog roka.

Studenti u Sofiji organizovali su demonstraciju da bi dokazali kako oni nisu Bugari, kako Makedonija nije bugarska već makedonska, kako je ona porobljena, itd. Zapravo, poznati fašista — doktor Stanišev — u to vreme pozvao je na ručak istaknute makedonske studente, među kojima Kuzmana Josifovskog, Mirčeta Aceva, Krstu Crvenkovskog i druge iz svih gradova Makedonije. Međutim oni su, namesto da pođu kod njega, otišli na Vitošu. U stvari, organizovali su demonstraciju i javno izvikivali parole. I u Sofiji su je organizovali onako kako su navikli u Beogradu. Kad su se vratili u Prilep Mesni komitet je usmeno opomenuo Kuzmana Josifovskog i Mirčeta Aceva zbog ovakve aktivnosti, zato što su se kompromitovali bez ikakve koristi, a mogli su da budu i uhapšeni.

Još u toku maja 1941. bugarski okupatori, čim su stigli, pokušali su da vrbuju naše ljude. Takav slučaj je bio sa Canetom Ilijevskim, završenim maturantom i članom Partije. Vrbovali su ga i hteli da ga zaposle u policiji. On nam je saopštio taj njihov pokušaj. Mi smo mu dali direktivu da prihvati takvu ponudu, s tim što će služiti Partiji. Međutim, izgleda da su Bugari ustanovili da nisu izvršili dobar izbor, te su odustali od te namere. Tada smo mi prvi put počeli da razmišljamo o potrebi da stvorimo svoju obaveštajnu službu. To je bilo, kao što rekoh, još u mesecu maju 1941. Docnije je počela da se stvara i razvija naša obaveštajna mreža koja je delovala za čitavo vreme okupacije.

Među pokušajima vrbovanja naših ljudi od strane policije okupatora treba istaći slučaj Metodija Jovanovskog Pišmana. On je još pre rata isključen iz gimnazije zbog komunističke

delatnosti. Kao član Partije i jedan od aktivnijih bio je i u komisiji za selo. Međutim, kad su došle okupatorske vlasti u leto 1941. godine zaposlio se kao činovnik u opštini. On je bio iz siromašne porodice, pa smo se složili sa tim da se zaposli. Međutim, počeo je da se pasivizira, pa čak i da izbegava susrete sa nekim komunistima. Mesni komitet je došao do zaključka da je on ili zavrbovan i postao agent, ili se pokolebao u velikoj meri i pasivizirao skoro potpuno. Zbog toga je Komitet doneo odluku da se on isključi iz Partije, ali da mu se to za sada ne saopštava, već kad budemo formirali partizanski odred da i njega pošaljemo u partizane i tada da mu saopštimo odluku. I zaista, dva druga su dobila 10. oktobra zadatak da i njega povedu u partizane. Oni su mu zakazali sastanak na određenom mestu van grada, sa namerom da mu ne saopšte o čemu se radi. On je otišao na taj sastanak i odatle je odveden na zborno mesto gde se formirao partizanski odred. Sutradan su mu kazali da je isključen, da je poslat u partizane da se bori, da opere ljagu i dokaže da je ostao komunista. Međutim, on se uplašio da će biti ubijen, pa je uzeo dve bombe i u pogodnom trenutku, 11. oktobra posle podne, znači uoči napada partizanskog odreda na Prilep, dezertirao i vratio se u Prilep. Tek posle oslobođenja mi smo utvrdili da je on bio vrbovan agent i da je posle bekstva iz odreda došao u policiju. Međutim, njegova veza nije bila tu, a ostali u policiji nisu hteli da ga saslušaju, i tako ovom slučajnošću on nije provalio odred. Interesantno je napomenuti i to da i kasnije on nije izdao sve ljude koje je znao kao aktiviste još od pre rata. Verovatno se plašio. Trećeg novembra 1941. izvršen je napad na njega, koji je organizovao Mesni komitet, ali on nije uspeo. Bugari su ga potom poslali u Bugarsku kao učitelja.

U borbi Partije u ovom periodu posebnu ulogu je odigrala partijska tehnika. Ona je stvarana još ranije, u toku 1940. godine. Posle velike ilindenske demonstracije 1940. godine, skoro svakog petka uveče, uoči subote koja je bila pazarni dan, masovno smo rasturali letke po kućama u Prilepu. Nikada policija nije uspela da uhvati ikoga na delu pri deljenju letaka. U prvo vreme umnožene letke smo nosili iz Skoplja. Kasnije, u septembru ili oktobru 1940, mi smo organizovali svoju tehniku. Nabavili smo pisaću mašinu, prese i sl. Kasnije smo nabavili geštetner iz Kavadara.

Posle okupacije, kad se Mirče Acev vratio iz Skoplja gde je radio na pokrajinskoj tehnici, on je korišćen na radu u tehnici Mesnog komiteta u Prilepu. Pored njega korišćeni su i neki drugi. Jedno vreme je i Nikola Čašule radio na tome. U oktobarskim danima, ili nešto ranije, tehniku smo smestili u kuću Milana Čauševa i Pare Vojnoske. Za rad u tehnici obu-

čene su i drugarice Cenka i Zore Krstevski. One su na tom poslu ostale čitavo vreme okupacije, sve do oslobođenja. Umnožavanje materijala na presama, a docnije na geštetneru, obavljalo se od septembra 1941. pa sve do oslobođenja u kući Ilije Beličanca. Tehnika je bila potpuno izolirana, ljudi koji su na njoj radili nisu živeli partijski u ćeliji, a sa njima je održavana veza od strane sekretara Mesnog komiteta, odnosno zaduženog člana u Mesnom komitetu po tehnici. Njihove kuće nisu mogle ni za šta drugo da se koriste. Ljudima koji su bili angažovani za rad na tehnici bilo je zabranjeno da politički deluju, da se ne bi kompromitovali. Sve je to doprinelo da je partijska tehnika u Prilepu radila celo vreme okupacije, iako je okupator uložio mnogo napora da bi je otkrio. Tome je doprinela i sama činjenica da su se neki članovi Mesnog komiteta, koji su tokom okupacije bili hapšeni, uvek dobro držali. Takav je bio slučaj sa drugaricama Iljkom Prisađankom, Cenkom Tuteskom i dr.

U nedelju 22. juna 1941. godine u parku na Brdu smo bili nas nekoliko članova Mesnog komiteta. Oko 9 časova, kada smo sedeli i razgovarali, naišao je Borko Talevski i saopštio da je preko radija čuo za napad Nemačke na Sovjetski Savez. Rekao je da je taj napad izvršen rano ujutro. Sa članovima Mesnog komiteta koji su tu bili odmah smo se dogovorili i zakazali sastanak Mesnog komiteta za isti dan uveče u kući Marka Ristovskog, člana Mesnog komiteta. Kod njega smo najčešće održavali sastanke, jer je njegova kuća bila u nekoj sporednoj ulici te niko nije mogao primetiti naš dolazak. A i komšije Marka Ristovskog bili su dobri ljudi i nisu ga čitavo vreme okupacije otkrili okupatoru, iako su primećivali aktivnost u njegovoj kući.

Na dnevnom redu je bilo jedno pitanje: ocena rata između Nemačke i Sovjetskog Saveza i zadaci partijske organizacije u Prilepu u vezi s tim.

Sećam se da je na sastanku zauzeto ovakvo stanovište: da će Nemci, s obzirom da su bez sirovina i da su istrošeni u dotadašnjem ratovanju, ići na munjeviti rat da bi okupirali Sovjetski Savez, da će Sovjetski Savez, nasuprot tome, voditi dug, iscrpljujući rat.

U vezi sa zadacima partijske organizacije u novim uslovima Mesni komitet je zauzeo stanovište da je sada nastupilo krajnje vreme, da treba uzeti oružje u ruke i otpočeti direktnu oružanu borbu protiv okupatora, protiv nemačkih i bugarskih fašista, kako bi se pomoglo Sovjetskom Savezu boreći se istovremeno za isterivanje okupatora iz naše zemlje. Na sastanku smo odlučili da se sutradan, 23. juna, održi partijsko savetovanje na kome će se preneti ovakav stav i ovi zadaci partijskoj organizaciji i konkretizirati i druge mere za dalju aktivnost partijske organizacije. Na tom sastanku doneta je i odluka da

se formira Mesni vojni štab. U njegov sastav ušlo je petoro ljudi: Marko Ristovski, Ordan Čopela, Stojan Stojanovski, Lazo Filipovski i ja.

Sutradan je savetovanje održano u kući Blagoja Ristića Baleta, metalca, člana Mesnog komiteta koji je živeo u jednoj sporednoj ulici kod »Šarene česme«. Savetovanju su prisustvovali sekretari partijskih ćelija i jedan broj radnika i intelektualaca — uzdignutijih članova Partije. Na savetovanju je prenesen stav Mesnog komiteta i njegove odluke. Borko Talevski je pripremio referat o oceni rata i zadacima koji stoje pred partijskom organizacijom u tim novim uslovima. On je u referatu izneo otprilike one ocene i stavove koji su bili zauzeti na sastanku Mesnog komiteta. Ukazao je da partijska organizacija treba da otpočne sa oružanom borbom.

Ovde ću napomenuti da tada Mesnom komitetu, kao i ostalim komunistima, još nije bilo dovoljno jasno kako će se ta oružana borba organizovati i voditi. Pored toga, niko od nas nije imao nikakvo ratno i vojničko iskustvo. Naime, partijska organizacija je bila uglavnom (pa i sam Mesni komitet) sastavljena od mlađih ljudi. Najveći deo nije odslužio vojsku. Bilo je najviše desetak starijih drugova koji su bili u vojsci i znali rukovati oružjem.

Posle široke diskusije svi prisutni su jednoglasno prihvatili ocenu i stavove Mesnog komiteta i složili se da je to jedino pravilno i da sada više nema potrebe za čuvanjem kadrova, jer je došao odlučni momenat kad treba najenergičnije i najupornije da se priprema za oružanu borbu i otpočne sa njom.

Posle održanog partijskog savetovanja u Prilepu odmah iste večeri, po odluci komiteta, ja sam pošla za Skoplje da informišem Pokrajinski komitet o odlukama i merama koje je zauzeo Mesni komitet. Za ovo vreme karakteristično je da se napomene da biro Pokrajinskog komiteta nije slao skoro nikakve direktive niti orijentacije, pa ni po pitanju rata Nemačke protiv Sovjetskog Saveza.

U Skoplje sam stigla ujutru 24. juna i preko Dimuša zakazan je sastanak sa sekretarom Pokrajinskog komiteta pod Gorno Vodno, oko 10 sati, kod jedne česme. Ja sam na tom sastanku iznela odluke i ocene koje su donete od strane Mesnog komiteta, kao i na partijskom savetovanju, u vezi sa napadom Nemačke na Sovjetski Savez. Upoznala sam ga sa referatom Borka Talevskog i merama koje smo preduzeli u Prilepu u vezi sa organizovanjem oružane borbe. On je dao otprilike ovakvu ocenu: da smo mi, Prilepčani — njegovi zemljaci, preuranili i nismo pravilno ocenili rat između Nemačke i Sovjetskog Saveza; da je to u stvari krstaški rat kapitalizma protiv Sovjetskog Saveza i da je to prethodno dogovoreno za »zelenim sto-

lom« između Nemaca, Engleza i Amerikanaca. Hes je radi toga odleteo u Englesku i da tu mi, komunisti Makedonije, ne možemo ništa da učinimo. Uostalom, ako treba nekakva pomoć Sovjetskom Savezu on će nam dati direktivu.

On nas je posebno iskritikovao i smatrao da ne treba da se ide na suviše oštre forme borbe koje smo mi predvideli — na oružanu borbu. Smatrao je i sugerirao da mi protiv bugarske vlasti treba da vodimo borbu, ali u blažim formama. Da se borimo za više hleba, za više rada, za veća prava Makedonaca i da eventualno možemo obrazovati i nekakve diverzantske grupe, kako ih je on nazvao — trojke i petorke. Ali partizanski odredi i takav rad ne dolaze u obzir, jer je to suviše oštra forma borbe. Ako bi vojni štab rukovodio ovim diverzantima onda u redu, ali nikako ne treba da bude rukovodstvo za pripremu i formiranje nekakvih partizanskih odreda.

Kad sam se vratila u Prilep Mesni komitet je odmah održao sastanak na kome se diskutovalo još jednom o ovim stavovima. Ostao je na stanovištu da su naše odluke, predviđene mere i zadaci partijske organizacije u ovim uslovima pravilni. Međutim, s obzirom da smo bili disciplinovani i da je PK za nas predstavljao više rukovodstvo, mi nismo mogli a da ne obavestimo partijsku organizaciju o njegovim stavovima. Mesni komitet je odlučio da istovremeno obavesti partijsku organizaciju i o stavovima i zaključcima sa sastanka Mesnog komiteta i savetovanja, koji su se, uostalom, odmah posle savetovanja na bazi zaključka sprovodili u partijskoj organizaciji i o stavovima Pokrajinskog komiteta. Karakteristično je to da se na sastancima, koje smo odmah održavali, nije našao ni jedan član Partije, ni jedan skojevac koji bi podržavao stav i ocenu Pokrajinskog komiteta. Svi su bezrezervno podržavali stav Mesnog komiteta i smatrali da je jedino on pravilan i da treba da otpočnemo sa oružanom borbom.

Mi smo nastavili da radimo prema odlukama Mesnog komiteta, a istovremeno smo se našli u takvoj situaciji, zbog discipline prema višem rukovodstvu, da smo morali da sprovodimo i stavove Pokrajinskog komiteta. Zapravo, organizovali smo odmah diverzantske grupe, a istovremeno smo vršili najenergičnije pripreme za formiranje partizanskog odreda.

U vreme kada smo u partijskim organizacijama razrađivali stavove Mesnog i Pokrajinskog komiteta, negde odmah posle 25. juna 1941. godine, Mesni vojni štab je održao svoj prvi sastanak ispod Markovih kula, negde između Prilepa i sela Varoš. Na tom prvom sastanku diskutovali smo o zadacima po vojnoj liniji, koji stoje pred štabom, i o tome kako sada treba

da se organizira pripremanje oružane borbe. Na tom sastanku određeni su i sektori i zaduženja.

Na ovom sastanku štaba, pored ostalog, dogovorili smo se i za neke konkretne akcije. Bili su predočeni objekti koje je trebalo ispitati radi vršenja sabotaže i akcija na njima. Pored ostalog, bili su razmatrani: pruge, opštine po selima, telefonska centrala u Prilepu, neki važniji mostovi na putevima i drugo. Na tom sastanku konkretnije smo se dogovorili da u prvom planu dolazi u obzir akcija na Bogomilskom tunelu. Zbog toga je bio postavljen zadatak da se ispita kako se tunel čuva i sl. U vezi s tim dogovorili smo se da organizujemo prenos dinamita iz Skoplja, koji je skopska organizacija imala i organizovano nabavljala iz magacina rudnika Raduše.

Polovinom jula, posle jednog sastanka Mesnog komiteta koji smo održali u kući Pera Džajkovskog na Ridu, Trajko Boškovski, Kuzman Josifovski, Borko Talevski i Mirče Acev, koji su posle 11. jula prešli u ilegalstvo, izašli su na Selečku planinu. Sutradan na letećem sastanku Stevan Stojanovski mi je javio da su ova četvorica već otišla u partizane i da su poručila da im se pošalje još nešto oružja, hrane i drugih stvari. Dogovorili smo se da ne smemo četvoricu rukovodilaca ostaviti same i poručili smo im da se vrate nazad. Ubrzo posle toga Mirče je prebačen u Kruševo, a kasnije je otišao u Skoplje po odluci PK. Nešto kasnije Kuzman Josifovski je po direktivi Pokrajinskog komiteta upućen u Bitolj. Borko Talevski i Trajko Boškovski kao članovi Mesnog komiteta ostali su i dalje ilegalno da žive i rade u partijskoj organizaciji u Prilepu.

Početkom jula 1941. godine, uoči Petrovdana, od Pokrajinskog komiteta dobili smo letak. U njemu je, pored pozivanja radnih ljudi na borbu za ekonomska i veća politička prava, bila sadržana parola »za sovjetsku Makedoniju«. Taj letak smo umnožili u našoj partijskoj tehnici i uoči Petrovdana ga masovno podelili po kućama u Prilepu. Niko od učesnika nije uhvaćen. Međutim, sledećeg dana su uhapšeni knjižari Blagoj Popov i Nikola Popov, zbog hartije na kojoj je štampan letak, a koja je nabavljena u njihovoj knjižari. Bio je provaljen Mirče Acev koji je uzeo tu hartiju. Međutim, on se sklonio. Sledećeg dana je uhapšeno nekoliko komunista i simpatizera, među kojima Blagoje Talevski, Asparuh Josifovski, Blagoja Korubin, ja i drugi. Popodne su nas saslušali i pustili na slobodu.

Drugog avgusta je Ilinden — nacionalni praznik makedonskog naroda. Međutim, 1941. godine bugarski okupator je hteo na svoj način da ga obeleži, prikazujući ga kao bugarski praznik, a Goceta Delčeva i ostale kao borce za bugarsku Makedoniju.

Neposredno pre 2. avgusta od Pokrajinskog komiteta došla je direktiva da osujetimo tu proslavu koju je trebalo da organizuju Bugari i da partijska organizacija organizuje velike demonstracije, da obezbedi svog govornika koji će govoriti o značaju Ilindena kao praznika makedonskog naroda, o ustanku makedonskog naroda 1903. godine za oslobođenje Makedonije itd. Mesni komitet je održao sastanak u vezi sa ovom direktivom i napravio je plan za organizovanje demonstracija. Prvo su određena dva ili tri člana Mesnog komiteta koji će se angažovati oko pripreme. Jedan od njih je bio Stevan Stojanovski, zatim Joska Ordanovski i još jedan, čini mi se da je to bio Bale. Odlučeno je da drugi članovi Mesnog komiteta ne učestvuju u toj akciji da se ne bi eventualno desila hapšenja ili otpočela borba, pa da izginu ili da budu pohapšeni svi članovi komiteta i na taj način da mesna partijska organizacija ostane obezglavljena. Radi toga odlučeno je da ostali članovi Mesnog komiteta budu na okupu, a da imaju stalnu vezu preko jednog člana Mesnog komiteta koji će učestvovati u demonstracijama.

Prethodnih dana bili su pripremljeni transparenti sa parolama o slobodi i nezavisnosti Makedonije, o tome da Makedonija nije bugarska, da su Bugari fašistički okupatori, da treba da idu iz Makedonije i Nemci i Bugari, i dr. Na sastanku je teško bilo odrediti govornika na demonstraciji, jer to je trebalo da bude čovek koji je autoritativan i poznat u gradu, koji poznaje probleme i ume dobro da ih objasni. Predloženo je da govornik bude Kuzman Josifovski, Mirče Acev ili Borko Talevski. Na kraju je ipak odlučeno da pozovemo Kuzmana Josifovskog koji je tada živeo ilegalno u Bitolju, jer je Mirče bio u Skoplju a Borko je trebalo i dalje da ostane u gradu. Istovremeno odlučili smo da jedna grupa od 4 do 5 naoružanih i odvažnih ljudi, sa po dva revolvera i nekoliko bombi, kao i više njih nenaoružanih, pođe da obezbeđuje Kuzmana. Njima je postavljen zadatak da ne dozvole ni u kom slučaju da Kuzman padne u ruke okupatoru, makar izginuli do poslednjeg.

Ujutru 2. avgusta povorka je pošla na mesto gde je trebalo da bude glavna demonstracija. Mesni komitet, okupljen u kući Marka Ristovskog, bio je u stalnoj vezi sa komunistima koji su bili uključeni u ovu akciju. Bili smo obavešteni da u ovoj bučno pripremljenoj proslavi učestvuje šaka izdajnika, nešto opolčenaca, bugarske vojske i policije, a na drugoj strani naši ljudi — nešto članova Partije koje smo namerno tamo poslali, skojevaca i drugih naprednih omladinaca. Mesni komitet je odlučio da se odustane od ove akcije jer masa naroda nije prihvatila ovu bugarsku proslavu. Tako smo odlučili da se naši povuku i da se odustane od demonstracije jer nije bilo potrebe ikoga ubeđivati u makedonski karakter ilindenskog ustanka.

Međutim, pri povlačenju slučajno je jedan omladinac, koji je skriveno nosio ispod svog odela jedan od transparenata, bio primećen. On je uhvaćen, a posle je na bazi tih hapšenja provaljen član Mesnog komiteta Joska Ordanovski, sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a, koji je odmah prešao u ilegalstvo.

Posle prvog sastanka Mesnog vojnog štaba u poslednjim danima meseca juna, slati su u nekoliko navrata kuriri u Skoplje da donose dinamit. Jedan od prvih bio je Stevan Stojanovski koji je doneo jedan kofer pun dinamita. Interesantno je istaći da su mu na trošarini u Prilepu otvorili kofer i upitali ga šta to nosi. On im je rekao da je to žuta boja za nanule i tako se izvukao. Još jedan ili dvojica kurira išli su u Skoplje i nosili po jedan kofer dinamita, tako da smo ga imali dovoljno za akcije na tunelu kod Bogomile.

Krajem avgusta, ili docnije u toku septembra, poslata je diverzantska grupa sa zadatkom da ispita situaciju i da vidi kako je čuvan Bogomilski tunel, na koji način je najlakše da mu se pristupi i kako se može izvršiti njegovo rušenje. U grupi su bili Gigo Menkovski, Lazo Filipovski, Đore Velkovski i Borko Simonot. Ovaj poslednji se pokolebao i vratio natrag, zbog čega ga je Mesni komitet odmah isključio iz Partije. Kada je ova trojka došla blizu tunela zaustavio ih je stražar, upitao ko su i kuda idu i zatražio im je legitimacije. U tom momentu Lazo Filipovski je rekao: »Evo, ja ću mu dati legitimaciju!« Umesto nje izvadio je pištolj i ubio stražara. Zatim su uzeli njegovu pušku i počeli se povlačiti naviše u planinu. Bilo je puškaranja, nastala je čitava uzbuna u baraci gde je bilo smešteno oko 12 vojnika koji su čuvali tunel. Otpočela je borba. Naši su se počeli povlačiti i u tome su uspeli. Međutim, zbog ovog sukoba oni nisu uspeli da uzmu svoje bicikle na kojima su došli do sela Gostiražne, te ih je neprijatelj zaplenio. U ovoj borbi zaplenjena je prva okupatorska puška u Makedoniji i ubijen prvi vojnik bugarskog okupatora.

Sledećeg dana naveče Mesni komitet je održao sastanak na kome je, pored ostalog, iskritikovao neposrednog organizatora ove akcije Ordana Čopela, jer je nesmotreno postupio kada je grupu poslao sa biciklima uzajmljenim od drugih komunista koje je zbog toga policija tražila te su morali da pređu u ilegalstvo. Isto tako bio je kritikovan zbog toga što je angažovao i Đoreta Velkovskog koji se skoro vratio iz zarobljeništva, inače predratnog komunistu koga smo, kao nekompromitovanog, planirali na ranijem sastanku Mesnog komiteta za člana Mesnog komiteta. Zbog svega toga Čopela je kažnjen ukorom. Na sastanku se isto tako diskutovalo o slučaju Borka Simonota i doneta je odluka da se isključi iz Partije bez saslu-

šanja. Inače je bilo u praksi da se formira komisija ako neki član Partije napravi koju grešku, ili je pak saslušavan na neki drugi način i na bazi toga se posle donosila odluka. Međutim, ovaj slučaj se završio bez saslušanja zbog toga što se očito radilo o kolebljivcu koji se preplašio i pobegao ne izvršivši partijski zadatak.

Posle akcije u toku jula, 2. avgusta i akcije na tunelu, broj ilegalaca se povećao na oko desetak ljudi. Mesni komitet partijske organizacije u Prilepu i Mesni vojni štab odlučili su da prvi partizani izađu na Selečku planinu, da ova prva grupa posluži kao osnov za formiranje prve partizanske čete i odreda, da proučava teren i objekte za akcije, da razrađuje baze za odred, da sistematski radi na obučavanju u rukovanju oružjem i sl. Ona je krajem avgusta ili početkom septembra bila na Selečkoj planini i otpočela je, pored ostalog, i sa ispitivanjem terena. Posebno je ispitivala mogućnosti za partizansko dejstvovanje na terenu Morihova. U nekoliko navrata kod njih su dolazili članovi štaba i neki članovi Mesnog komiteta jer je tamo formirana i partijska organizacija, a radilo se i po vojnoj liniji.

Istovremeno kad su prvi partizani izašli na Selečku planinu formiran je i Operativni vojni štab. Znači, pored postojanja Mesnog vojnog štaba u gradu, koji je i dalje vršio pripreme za izlazak novih partizana, postojao je i ovaj Operativni štab u planini.

U to vreme, a i nešto ranije, krajem avgusta 1941. godine bugarski okupatori otpočeli su pripreme i pojedinačno pozivanje na odsluženje kadrovskog roka. Mesni komitet je zauzeo stanovište da se komunisti i ostali organizovani ne odazovu pozivu za odsluženje vojnog roka u okupatorskoj vojsci, već da izađu u ovu partizansku četu na Selečkoj planini. Među prvim pozvatim bio je Ilija Igeski Cvetan koji je otišao u partizane.

U toku pripremanja za oružanu borbu razvila se ogromna delatnost Narodne pomoći na stvaranju materijalne rezerve za partizanske odrede. U to vreme mi još nismo bili načisto s tim kako će se snabdevati partizanski odredi. Postojalo je mišljenje da će pored sela i grad trebati njih da snabdeva. Tako je u gradu Mesni odbor Narodne pomoći razvio ogromnu delatnost. To je zapravo bila veoma masovna organizacija u koju je prerasla Crvena pomoć još u toku 1940. godine. O proširenju njene aktivnosti diskutovali smo u više navrata. Na sastanku Mesnog komiteta 7. aprila odlučili smo da se proširi Mesni odbor i da se razvije mnogo šira aktivnost. Drugi put je o tome isto tako diskutovano na sastanku Mesnog komiteta koji je održan 22. juna, posle napada na Sovjetski Savez. Tada smo definitivno utvrdili kakve sve forme rada i aktivnosti treba da se razvijaju

kod ove masovne organizacije, odnosno na kakav će način ona rešavati predstojeće obimne zadatke u stvaranju materijalne rezerve za oružanu borbu. I razvila se velika aktivnost. Postignuto je okupljanje radnih ljudi u Prilepu i selima na širokoj antifašističkoj platformi.

U tom vremenu, do 11. oktobra 1941. godine, preko ove organizacije već je sakupljeno više hiljada kilograma konzervirane paprike, marmelade, sira, meda, žita i drugog. Stotine građana, naročito žena, bilo je angažovano na pripremanju konzervirane hrane. U pogledu uskladištenja svih tih artikala išlo se za tim da se magacini ne stvaraju kod članova Partije i skojevaca, već kod drugih poštenih građana. Na taj način više stotina porodica stavilo je svoje podrume i druga pogodna mesta na raspolaganje Partiji i pokretu za uskladištenje prehrambenih i drugih artikala. Sećam se kako smo tada govorili o tome da je Prilep postao opšte skladište. Deo namirnica smešten je i po selima.

Isto tako bilo je organizovano izrađivanje gojzerica za potrebe partizana. Postojala je posebna ilegalna radionica koja je u toku 1941. izradila stotinu pari cipela. Pored toga, gojzerice su izrađivane i opravljane i u nekoliko obućarskih radnji u Prilepu, kao na primer kod Petreta Talevskog i drugih. Na taj način svi oni koji su već otišli u partizane i oni koji je trebalo kasnije da odu, bili su snabdeveni novim gojzericama. Isto tako za pletenje džempera, čarapa i rukavica angažovana je masovna organizacija žena.

Hiljadama ljudi je bilo obuhvaćeno aktivnošću organizacije Narodne pomoći. Oni su se vezivali za pokret baš preko spremanja i uskladištenja zimnice, preko izrade džempera, rukavica, čarapa — što je bilo prihvatljivo za dotada neorganizovane građane i građanke. Tako se proširivala masovna baza narodnooslobodilačkog pokreta u Prilepu. Sećam se da smo jedno vreme morali sprečavati neke skojevce i druge omladince koji su donosili od kuća pokrivače i druge stvari koje nisu bile podesne za upotrebe partizana. Najbolje stvari davali su za potrebe pokreta: šinjele, torbice i druge vojničke stvari, ručne časovnike, miraz devojački... To je bilo masovno. U tome je omladina prednjačila i davala bezrezervnu podršku.

Organizacijom Narodne pomoći rukovodio je Mesni odbor Narodne pomoći. Na čelu tog odbora je obično bio član Mesnog komiteta. Taj odbor imao je pododbore po mahalama, po branžama itd. Pored toga svi članovi Partije, svi skojevci i simpatizeri, organizovani u raznim grupama i aktivima, radili su na sakupljanju narodne pomoći i na tom poslu okupljali mase. Tada je u svakoj partijskoj ćeliji poneko bio odgovoran za narodnu pomoć, kao što je bilo po SKOJ-u i drugim sekto-

rima i zaduženjima. Sećam se da se sakupljala i ogromna pomoć u novcu koju smo koristili za nabavljanje raznih potreba za odred i tehniku, za štampanje materijala i sve što je bilo u to vreme potrebno.

U doba okupacije bio je organizovan i obiman informativno-propagandni rad. Naša informativna služba delovala je još u početku okupacije, a naročito posle napada Nemačke na Sovjetski Savez. Redovno su hvatane i umnožavane radio-vesti, za šta su bili zaduženi određeni ljudi. Isto tako u svakoj partijskoj ćeliji i skojevskoj grupi bilo je ljudi zaduženih da redovno slušaju radio-vesti i da ih na sastancima usmeno prenose ćeliji i skojevskoj grupi. Pri Mesnom komitetu postojala je i komisija za agitaciju i propagandu koja je organizovala slušanje i štampanje vesti i informacija, koje su kružile od čoveka do čoveka, o istočnom frontu, akciiama partizanskih odreda u drugim delovima Jugoslavije i ostalim događajima.

Ovde treba da se podvuče držanje i odnos radnih ljudi iz Prilepa za vreme okupacije. Već sam pomenula da osim nekolicine otvorenih agenata niko drugi u Prilepu nije sarađivao sa okupatorom. I ne samo to. Komunisti i drugi aktivisti nailazili su na ogromnu podršku kod naroda. Posle formiranja partizanskog odreda i njegove akcije, ona grupa ilegalaca koja je delovala u gradu morala se kretati još pre mraka jer je policijski čas rano otpočinjao. Nije bio redak slučaj da nam građani, prolazeći pored nas ilegalaca, reknu: »Pazite se, deco. Veoma rano ste izašli. Primetiće vas.« To je zaista karakteristično za Prilep ne samo u 1941, već i u ostalim godinama rata.

PK se nije sastajao. Tek jula meseca u Skoplju je organizovano jedno pokrajinsko savetovanje koje je bilo zakazano na Vodnu kod sanatorijuma. Na to savetovanje su došli: Tikvar, Šatorov, Koce Metalec, Jakimovski, Mara Naceva, Pindžur, Gonev, jedan drug iz Kumanova i još neki.

Sećam se, bila je noć: našu grupu je vodio Tikvar. Stigli smo na mesto sastanka, dok su se drugi izgubili po mraku. Dok smo čekali neko je javio da nailazi bugarska konjička policija, te smo se rasturili. Savetovanje se nije održalo. Dok smo se sakupljali Pindžur je glasno protestovao što je data direktiva da se oružje baca i da se ne sakuplja. U stvari, mislim da se to savetovanje odložilo ne zbog dolaska policije — jer ona, uostalom, uopšte nije došla (nismo je primetili) — već zato što je postojala opasnost da biro Pokrajinskog komiteta bude kritikovan od prisutnih predstavnika partijskih organizacija sa terena zbog pomenutih stavova.

U to vreme Šatorov je potpuno prekinuo veze sa Centralnim komitetom Komunističke partije Jugoslavije i sasvim se vezao za Centralni komitet Bugarske. CK KPJ je preduzeo

mere da se preko Kominterne reši ovo pitanje sa bugarskim Centralnim komitetom. Novi PK dolazi na čelo partijske organizacije u Makedoniji sredinom ili krajem septembra.

Ovo sam ukratko iznela kako bih istakla da je u ovo vreme partijska organizacija u Prilepu od strane Mesnog komiteta bila potpuno informisana o stanju u Pokrajinskom komitetu. Ona se još jednom jednoglasno izjasnila za oružanu borbu. Želim da istaknem da ove borbe u PK nisu imale nikakvog odraza na partijsku organizaciju u Prilepu, mislim na razbijanje njenog jedinstva, čega je bilo u izvesnoj meri u nekim drugim organizacijama.

Krajem avgusta ili početkom septembra 1941. godine u Prilep su stigli organizacioni sekretar PK i sekretar PK SKOJ-a. Sećam se, oni su mi poručili da odem do Markove česme na putu za Oreovac i da ponesem nešto hrane. Uzela sam pola hleba i otišla. Tamo sam ih zatekla obojicu. Izvestili su me o situaciji u Pokrajinskom komitetu i o tome da su iz Beograda stigli Lazo Koliševski i Dragan Pavlović, instruktor CK KPJ; da je Šatorov isključen, a dva člana Pokrajinskog komiteta suspendovana i da su oni pošli kroz Makedoniju zbog toga da pred njima (Koliševskim, Pavlovićem i dr.) zatvore partijske organizacije u koje su se ovi uputili sa pismom CK KPJ. Napomenuli su da će u Prilep sa pismom CK KPJ doći Strašo Pindžur i tražili su da zakažem sastanak Mesnog komiteta.

Sastanak smo održali u kući Jončeta Bučinca u Prilepu. Organizacioni sekretar PK je izneo situaciju u PK u vezi sa dolaskom Pavlovića i Koliševskog i pismom CK KPJ i nastojao da zatvori partijsku organizaciju, kako ne bi primila pismo CK KPJ u kome je CK pozivao sve članove Partije na oružanu borbu. Pored ostalog, na tom sastanku organizacioni sekretar PK nas je obavestio da će za par dana biti održano pokrajinsko partijsko savetovanje na kome treba da se definitivno odluči da li će partijska organizacija Makedonije da ostane u sklopu BRP(k) ili KPJ.

U isto vreme sa istim zadatkom sekretar PK SKOJ-a bio je na sastanku Mesnog komiteta SKOJ-a u Prilepu.

Posle sastanka organizacioni sekretar PK je otišao, a Mesni komitet smo zadržali i dogovorili se da pismo Centralnog komiteta KPJ moramo da primimo. Rezonovali smo ovako: zašto nas Pokrajinski komitet poziva na disciplinu i preporučuje nam da ne primimo pismo Centralnog komiteta koji je viši forum Komunističke partije Jugoslavije? Zato smo, tu odmah, Stevan Stojanovski, Borko Talevski i ja dobili zadatak da sutradan naveče primimo Pindžura. Primili smo ga u kući Stevana Stojanovskog na Ridu. Pročitali smo pismo i jednoglasno

se složili da je to ono za šta se mi borimo i što hoćemo da sprovedemo i već sprovodimo, onako kako znamo i umemo. U pismu je, sećam se, bilo reči o tome da treba da se počne sa oružanom borbom, da će nam partizani iz Srbije dati pomoć u oružju, da treba da se povežemo sa graničnim srpskim partizanima, itd.

Na tom sastanku saopštili smo Pindžuru da mi već imamo partizansku četu na Selečkoj planini i da je ona naoružana. Dogovorili smo se da pošaljemo nove grupe partizana na Selečku planinu, da se ta naša partizanska četa poveže sa Kavadarom koji će takođe formirati odred i da zajednički počnemo delovati na Morihovskom terenu. U vezi s tim, sa Pindžurom smo zakazali sastanak u Skoplju, na kome je trebalo da definitivno utvrdimo buduće akcije i njihove datume. Pindžur nam je rekao da će poslati nekog druga iz Kavadaraca da se s njim detaljnije dogovorimo, a potom je otišao iz Prilepa.

Na pokrajinskom savetovanju, koje je trebalo tih dana da se održi u Skoplju — kako nam je organizacioni sekretar PK preneo — trebalo je da članstvo definitivno odluči da li da partijska organizacija u Makedoniji bude vezana za CK KPJ ili za CK Bugarske radničke partije. Sećam se da smo mu još tada rekli da o tome ne treba da odlučuje članstvo partijske organizacije u Makedoniji, nego centralni komiteti u dogovoru sa Kominternom. Međutim, on nam je izgleda pogrešno kazao datum tog savetovanja.

Na savetovanje u Skoplju stigla sam, sećam se, u ponedeljak ujutro, i povezala se sa Tikvarom. On mi je kazao da je savetovanje već održano u nedelju. Zapravo, još na železničkoj stanici srela sam Ordeta Čopelu koji mi je rekao da su ga slučajno sreli i pozvali na savetovanje, s obzirom da ja nisam stigla. Po pričanju Čopele, tom savetovanju nisu prisustvovali ni Mara Naceva, ni Pindžur, ni Lazar Koliševski, ni Dragan Pavlović, a prisustvovao je bugarski delegat iz CK Bugarske radničke partije. Kritikovana je linija Centralnog komiteta KPJ. Ovaj bugarski delegat je govorio kako nije u pravu CK KPJ, nego oni. Iskritikovali su i nas Prilepčane zbog toga što smo se, navodno, pokolebali i radi toga nismo došli na savetovanje. Kao što sam već rekla, greška je bila u datumu. Mi bismo došli, ali sa određenim stavovima Mesnog komiteta da centralni komiteti preko Kominterne treba da urede to pitanje u vezi sa partijskom organizacijom Makedonije, a ne da o tome odlučuje članstvo. Smatrali smo da to nije normalno u ovim uslovima.

Neposredno posle toga u Prilep je došao Risto Džunov, tadašnji sekretar Mesnog komiteta u Kavadarcima. S njime smo utvrdili mesto i vreme sastanka njihovog i našeg parti-

zanskog odreda, dogovorili smo se kako će oni delovati i rešili da uputimo svoju grupu da prenese oružje zakopano negde pored obale reke Crne, o čemu nas je još Pindžur obavestio. U međuvremenu, dok smo se mi dogovarali o formiranju i zajedničkom dejstvu partizanskih odreda na Morihovskom terenu, dolazi do formiranja novog pokrajinskog partijskog rukovodstva. To je bilo negde u septembru.

Za formiranje novog Pokrajinskog komiteta, isključenje Šarla i suspendiranje još dvojice članova PK doznali smo preko Trajka Boškovskog koji se tih dana vratio u Prilep. On nam je isto tako saopštio da Borka Talevskog oslobodimo dužnosti člana Mesnog komiteta i da ide za Skoplje na rad u Pokrajinskom komitetu. Mi smo to učinili i Borko je otišao za člana biroa Pokrajinskog komiteta. U to vreme imali smo izvršene sve pripreme za partizanski odred. Borko je odneo izveštaj o tome.

Otprilike posle nedelju dana (znam sigurno da je to bilo 7—8 dana pre 11. oktobra 1941. godine, što znači negde oko 1. oktobra) došao je u Prilep Borko Talevski. Održali smo sastanak Mesnog komiteta na kome je bilo reči o daljem jačanju partijske organizacije. On nam je izneo kakva je situacija u Skoplju, da je nov Pokrajinski komitet zauzeo oštar kurs po pitanju oružane borbe i da će uskoro doći odgovoran drug koji će nam saopštiti datum za jedinstvene akcije partizana u celoj Makedoniji, za šta treba da budemo spremni. Rekao nam je da je ceo Pokrajinski komitet na terenu i da obilazi partijske organizacije po partijskoj i vojnoj liniji. Potom je odmah otišao za Bitolj.

Mesni komitet je imao tačno određene ljude koji će ići u partizane. Oni su već znali i pripremali se za to. Naime, to su pre svega bili svi kompromitovani članovi Partije i jedan dobar deo skojevaca. Inače, bio je veliki broj ljudi koji su se prijavljivali da idu u partizane, samo smo mi njih ostavljali za kasnije jer smo želeli da u prvo vreme izvedemo iz grada samo ove kompromitovane članove Partije i SKOJ-a. Sećam se da smo u to vreme, preko radija ili na neki drugi način, bili informisani o tome da su u Srbiji kritikovane neke partijske organizacije što su, ne vodeći računa o tome da u gradovima i na terenu ostane partijska organizacija, listom odlazile u partizane. Zbog toga smo rešili da ostavimo nekompromitovane članove Partije i SKOJ-a koji će i nadalje politički raditi i vršiti diverzantske akcije. S obzirom na to da je ceo Mesni komitet bio kompromitovan imali smo spreman i sastav novog mesnog komiteta, zapravo zamenu za deo kompromitovanih članova Mesnog komiteta koji bi otišli u partizane. Drugi deo

kompromitovanih članova povlači se u ilegalstvo i ostaje u gradu da se ne bi izgubio kontinuitet u radu. Na 10—15 dana pre formiranja odreda mi smo kooptirali za članove Mesnog komiteta, kao nekompromitovane: Đoreta Damevskog, Borka Temelkovskog Ljiljka koji se skoro vratio iz zarobljeništva iz Nemačke, potom Asparuha Korubinovskog i još neke druge. Međutim, bez obzira na takav sastav donet je zaključak da članovi Mesnog komiteta žive polulegalno, da budu na oprezu i da ne spavaju kod kuće.

Sedmog oktobra 1941. godine u Prilep je došao Lazar Koliševski. Sa njim smo se sastali istog dana u kući Jokčeta Bučinca. Sutradan trebalo je da se održi sastanak sa Mesnim vojnim štabom, a isto tako i sa Operativnim štabom. Zato je trebalo da dođe Trajko Boškovski Tarcan koji je bio u planini kod odreda. Ujutro 8. oktobra Krste Crvenkovski i Lazar Koliševski pošli su na sastanak Operativnog štaba u kući na Ridu. Kad su bili blizu te kuće, gde je trebalo da se održi sastanak, primetili su da je ona blokirana. Skrenuli su, otišli u suprotnom pravcu i došli u kuću Borka Temelkovskog. U međuvremenu već je počela pucnjava u blokiranoj kući. U stvari, komunisti koji su bili u kući pokušali su da se probiju. Tarcan je u tome i uspeo. Pucajući, on je uneo zabunu i uspeo je da umakne dok su trojica bila uhapšena.

Sa Koliševskim sam se sastala kod Borka Temelkovskog. S obzirom da je zbog sukoba sa policijom pretila opasnost da grad bude blokiran, Koliševski nije mogao da održi sastanke sa štabovima. Zato je razgovarao sa mnom i kazao mi je datum upućivanja odreda u njegovu prvu akciju. Govorio mi je kako treba da deluje partizanski odred; na kakve objekte treba da se orijentiše da bi se oni uništili i objašnjavao je kako se miniraju objekti i putevi. Pored ostalog, govorio je o tome kako treba da se odnose partizani prema narodu, o mestu i ulozi političkih komesara; da oni treba da budu najskromniji, da poslednji jedu, a da prvi budu u borbi itd. Posle tog razgovora Koliševski se presvukao i jedan drug ga je dopratio do sela Mažučišta, odakle je vozom otišao za Skoplje.

Posle razgovora sa Koliševskim, istoga dana pre podne, 8. oktobra, u kući Marka Ristovskog održali smo sastanak vojnog štaba, na kome smo detaljno razradili plan formiranja odreda i njegove prve akcije. Tom prilikom smo rešili da odred u prvo vreme bude sastavljen od 45 boraca i dogovorili se o načinu prebacivanja oružja iz naših magacina na zborno mesto gde će odred biti naoružan. Predvideli smo da se formiraju tri čete sa po 15 partizana. Jedna četa je trebalo da deluje na Morihovskom terenu u saradnji sa kavadarskim i bitoljskim partizanima, druga na terenu Babune u saradnji sa veleškim par-

tizanima, a treća na terenu prema Kruševu i Kičevu u saradnji sa kruševskim partizanima. Predvideli smo otprilike i objekte za prve akcije. U međuvremenu, dok je trajao sastanak, doznali smo da je Tarcan pobegao iz obruča blokade. Odmah smo poslali kurira da obavesti naše prve partizane da dođu na zborno mesto gde je trebalo da se formira odred, jer smo hteli u njega da uključimo vojnički iskusnije ljude koji su se nalazili među njima. Uostalom, sastav četnih i drugih rukovodstava pretežno je bio predviđen iz sastava ovih prvih partizana. Međutim, kad smo u podne izlazili sa sastanka neprijatelj je već bio otpočeo sa postavljanjem blokade u Prilepu, ovog puta u celom gradu.

Kad sam stigla kući i otvorila kapiju neko me je uhvatio za ruku — bio je to policajac. Policija je vršila pretres. U stvari, oni nisu znali da je na njih pucao Tarcan, već su mislili da je to bio Mirče Acev i zato su došli da njega traže. Pretresli su sve. Posle toga policija se povukla, a jedan je ostao da čeka. Mene su sa sestrom zatvorili u jednu sobu, a imala sam da sprovedem puno zadataka dobijenih na sastanku. Uveče kasno vratio se moj mlađi brat. I njega je pri ulazu uhvatio isti policajac koji je ostao da čeka i odveo ga. Čim su oni otišli stigao je Borko Talevski iz Bitolja.

Sutradan, 9. oktobra, sastali smo se nas nekoliko članova komiteta da vidimo na čemu smo. Konstatovali smo da su za vreme blokade pohapšeni skoro svi ljudi koje smo predvideli za partizane. Pitali smo se šta da činimo. U međuvremenu vratio se kurir koga smo poslali na planinu da pronađe prve partizane i izvestio nas da ih nije našao. U stvari, kad se Tarcan posle pucnjave u gradu povukao kod njih, za svaki slučaj oni su se prebacili na drugi kraj. Sada nismo imali nikoga od ljudi određenih za odred i za predviđenu akciju sledećih dana. Otišli smo kod Borka Talevskog da se dogovorimo. Odlučili smo da svi mi, koji smo ostali na slobodi, pođemo u borbu ako se u međuvremenu ne povežemo sa prvom partizanskom četom i ako uhapšene ne budu pustili te da ne dozvolimo da policija iz Prilepa nagrne u Bitolj, Kruševo i druga mesta gde je trebalo da izađu odredi.

Međutim, istog dana oko podne javili su nam da su skoro svi uhapšeni pušteni na slobodu. Bili su zadržani Blagoje Talevski, Kiro Gavrilovski, Blagoja Arizankovski, Panda Časnovska i drugi koji su docnije internirani. Čim smo to saznali odmah smo se bacili na rad da ostvarimo rešenje Mesnog štaba u vezi sa formiranjem odreda i prvom akcijom na Prilep. Iz bojazni da ne nastanu neka nova hapšenja i da se naš plan ponovo ne poremeti, mi smo izlaženje odreda pomerili jedan dan ranije, odnosno umesto 11. oktobra za 10. Opet je štab zasedao i već posle podne 9. oktobra i u toku sledećeg dana skoro svi predvi-

đeni drugovi za partizane upućeni su ka zbornom mestu odreda. Svima je bilo određeno vreme i rejon odakle će poći i kojim će se pravcem kretati, kako bi se najdalje 10. oktobra naveče sakupio ceo odred na zbornom mestu Crveni steni kod Markovih kula. Istovremeno su Asparuh Josifovski i neki drugovi iz predgrađa zvanog Varoš dobili zadatak da na vreme iznesu oružje koje je bilo smešteno u gradu i na drugim mestima, da ga očiste i razdele borcima. Ovde treba da istaknem i to da smo još ranije razgovarali sa nekim ljudima koji su odvajkada govorili da su veliki komunisti i tražili da računamo i na njih prilikom priprema za formiranje odreda. Međutim, uoči formiranja odreda, kad smo ih obavestili gde i kada da pođu na zborno mesto, oni su pobegli iz Prilepa prvim vozom. Uplašili su se teškoća koje su bile pred nama.

Pošto smo otpratili sve predviđene za odred 10. oktobra uveče, Mesni komitet je održao svoj poslednji sastanak kod Ljiljka. Tamo su slučajno stigli Trajko Boškovski i Joska Ordanovski iz naše prve partizanske čete. Oni su doznali da je došao neki drug iz Pokrajinskog komiteta i predosećali da je već određen datum za akciju i zbog toga su sišli da se obaveste. Na tom sastanku prisustvovao je i Borko Talevski, član Pokrajinskog komiteta, i odlučio da i on pođe za izvesno vreme u naš odred, a da se zatim, preko Veleškog i drugih odreda, prebaci za Skoplje.

Na tom sastanku definitivno smo utvrdili plan za akciju. Određeni su objekti za napad. Prvi je bio policijska stanica u gradu, odakle je trebalo osloboditi dva člana Mesnog komiteta koji su bili uhapšeni za vreme pucnjave 8. oktobra. Drugi objekt je bio zatvor, gde je bilo 7—8 političkih zatvorenika koje je isto tako trebalo izvući, a treći zadatak u akciji bio je onesposobljavanje telefonske centrale putem spajanja električnih žica sa linijom pošte. Na tom sastanku potvrđena je ranija odluka da se odred formira u tri čete. Pored ostalog, zaključili smo da Temelkovski, Đore Damevski i ja, kao članovi Mesnog komiteta, posetimo 11. oktobra sve partijske organizacije i da ih pripremimo za predstojeće sukobe, kako ne bi bili iznenađeni. Dalje, na tom sastanku odredili smo da napad na Prilep otpočne 11. oktobra u 20 časova. Sećam se da smo diskutovali o tome da je to ipak rano, da su bugarski vojnici i oficiri još u gradu i da će nas primetiti. Sastanak se završio posle ponoći, oko 2 sata. Odmah zatim je Joska Ordanovski otišao da dovede prvu partizansku četu koja se nalazila u Stepaničkoj planini, a Borko, Tarcan i Čopela otišli su na Crveni steni — zborno mesto odreda. Đore Damevski i ja ostali smo da prespavamo u kući Temelkovskog.

Sutradan, 10. oktobra u subotu ujutro, kad sam sa Đoretom otišla od Temelkovskog, doznala sam da me je tražila policija. Zato sam morala da pređem u ilegalstvo. Vratila sam se opet kod Temelkovskog i sa njime se dogovorila da izvrši i moj deo zadatka, dobijenog na sastanku Mesnog komiteta.

Htela bih ovde da se zadržim na jednom detalju koji mi i dan-danas nije sasvim razjašnjen. Naime, radi se o sledećem. 11. oktobra, javili su nam da je iz Velesa stigla Vera Mirčeva sa porukom da odložimo formiranje partizanskog odreda i vršenje akcija. To nas je začudilo. Odbili smo da primimo Veru Mirčevu. Naše su pripreme bile u završnoj fazi i nije bilo uopšte mesta za dalje odlaganje i diskusiju. Da li je to bio stav Pokrajinskog komiteta — ne znam. Kasnije, kad sam došla u Skoplje u Pokrajinski komitet krajem oktobra 1941. govorilo se da je jedan od članova PK na svoju ruku dao tu direktivu veleškoj i kavadarskoj partijskoj organizaciji. A veleška je organizacija tu direktivu dala Veri Mirčevoj. Verovatno da je to bilo tako, jer ona ne bi dolazila u Prilep.

Predveče sam otišla zajedno sa Đoretom Damevskim kod njega. Sećam se, bilo je skoro 20 časova, a još je bilo vidno. Tu smo nestrpljivo čekali da počne akcija. Bilo je već skoro 22 časa, a akcija još nije otpočela. Počeli smo da se nerviramo. Strahovali smo da se desilo nešto nepredviđeno i da je akcija odložena. Odjednom se Đore naljutio i rekao: »Ja ću da spavam«! — i spremio se da legne. Međutim, baš tada se čula eksplozija bombi, a zatim i pucnjava sa svih strana. To je bilo tačno u 22 časa. Do jutra je trajala pucnjava u gradu, a mi smo prema njoj nagađali koja četa gde dejstvuje.

Sutradan, 12. oktobra rano izjutra grad je bio blokiran od strane vojske i policije. Blokada je trajala čitavog dana. Grupe policajaca sistematski su vršile pretres od kuće do kuće. Đoretovi roditelji su se odlično držali. Na njihov predlog dogovorili smo se gde da se sklonimo kad naiđe grupa za pretres. Međutim, kad su se približili Đoretovoj kući dan je već bio uveliko prošao i blokada se počela povlačiti, tako da u tom delu grada nije izvršen pretres.

Sutradan, u ponedeljak 13. oktobra, Đore je stavio svoju kožnu kovačku kecelju i po dogovoru otišao u čaršiju, kako bi se informisao o tome šta je bilo sa akcijom, ima li mrtvih ili uhapšenih i uopšte kakva je situacija. Tada mi još nismo znali da naša četa, koja je bila na Stepaničkoj planini, nije uspela da stigne i da se uključi u akciju. Kad se Đore vratio obavestio me je da je u gradu sve mrtvo, nikog nema po ulicama; priča se da je u toku blokade pohapšeno i premlaćeno oko 700 ljudi, da među uhapšenima nema mnogo komunista — samo nekoliko

njih; da su se naši partizani uspešno povukli iz grada, da niko nije poginuo, ali da nisu oslobođeni zatvorenici; učastak (bugarska policijska stanica) je bio ograđen daskama, oko 20 mrtvih policajaca bilo je ubijeno, a telefonska mreža je onesposobljena. To je sve što smo tom prilikom uspeli da doznamo, ali razume se da su te informacije bile neproverene i neprecizne. Saznali smo i to da se 12. oktobra Stevan Sazdovski, kurir za vezu sa partizanskom grupom, povezao sa prvom partizanskom četom koja nije uspela da se uključi u akciju i da je ugovorena veza sa ostalim delovima partizanskog odreda na Selečkoj planini.

Borko Talevski je stigao u Prilep 14. oktobra, ili dan kasnije — tačno se ne sećam. Od njega smo detaljno doznali kako su tekli događaji za vreme formiranja odreda, u napadu i posle toga. Saznali smo da je štab odreda izmenio vreme napada od 20 na 22 časa, da su na zborno mesto stigli i neki skojevci, kao i neki ljudi koji su samoinicijativno došli te su ih zbog toga vraćali s tim da se jave kasnije. Saopštio nam je isto tako da nisu uspeli da formiraju čete onako kako su bile predviđene u Mesnom komitetu, s obzirom da nije stigla grupa sa Stepaničke planine, već da su na grad napali sa tri grupe a da će se konačno formiranje odreda i njegova podela obaviti posle napada. Pričao je o bekstvu Pišmana iz odreda i dilemi da li je izdao ili ne.

Tih dana Mesni komitet je nastavio sa posetom partijskim organizacijama. Raspoloženje građana posle napada bilo je odlično. Ljudi su sa radošću dočekali akciju partizanskih odreda, ali su isto tako strahovali da li ćemo moći da izdržimo pred ovako silnom nemačkom i bugarskom vojskom. To je bilo ogromno poverenje i radost radnih ljudi zato što je otpočeta oružana akcija.

Sećam se jednog sastanka Mesnog komiteta, negde polovinom oktobra 1941. godine, na kome smo doneli načelnu odluku da se izvrši likvidacija nekih saradnika okupatora u gradu. Borko Temelkovski, pored ostalog, bio je zadužen za organizaciju »čistke« agenata. Sećam se, grupa skojevaca usred belog dana izvršila je napad na jednog zloglasnog špijuna i to je imalo vrlo pozitivan odiek u gradu. I u ostala dva napada učestvovalo je, pored članova Partije, i nekoliko skojevaca.

Vera ACEVA

Edo Muričić: DIJETE U ZBJEGU (litografija)

PRIPREME I RAZVOJ USTANKA U SREZU DANILOVGRADSKOM

PRIPREME USTANKA

U vrijeme sloma stare Jugoslavije, na teritoriji dva sreza — podgoričkog i danilovgradskog — zateklo se više jedinica bivše jugoslovenske vojske. One su, raspadajući se, ostavljale velike količine ratnog materijala duž komunikacije Danilovgrad — Podgorica — Tuzi. Talijani su u prvom naletu uništili dio tog materijala (tenkovima su lomili puške, spaljivali municiju i sl.), ali je i narod uspio da znatne količine odnese i sakrije.

Krajem aprila, u garnizonima po Crnoj Gori su ostale, kao okupacione snage, jedinice divizije »Mesina« iz 14. korpusa, koji je pripadao Glavnoj komandi talijanskih snaga u Albaniji.

Pokrajinski komitet za Crnu Goru, Boku i Sandžak održao je 24. aprila 1941. godine proširenu sastanak u selu Velje Brdo. Na osnovu direktive CK KPJ donesena je odluka o pripremama za oružanu borbu protiv okupatora. Riješeno je, pored ostalog, da se formira komisija za prikupljanje i sklanjanje na sigurna mjesta, oružja, municije i ostalog ratnog materijala koji su ostavile jedinice bivše jugoslovenske vojske. Za opšte rukovođenje tim radom PK je odredio svog tadašnjeg organizacionog sekretara Blaža Jovanovića. U komisiju su još ušli: Bajo Sekulić, Jovo Kapičić i Boško Đuričković. 25. aprila održan je sastanak komisije, na kome su postavljeni slijedeći zadaci:

1) preko mjesnih komiteta Partije organizovati prikupljanje što je moguće veće količine oružja i municije, brižljivo je pregledati, očistiti i pripremiti za sklanjanje na sigurna mjesta;

2) pronaći i urediti po nekoliko skrovišta na teritoriji svakog mjesnog komiteta i u njih smjestiti čitav taj materijal;

3) organizovati prikupljanje i sklanjanje oružja koje se nalazilo kod članova Partije, skojevaca i ljudi bliskih Partiji, jer su mnogi članovi Partije u vrijeme kapitulacije ne samo donosili lično naoružanje nego i samoinicijativno prikupljali

i sklanjali puške, revolvere pa čak i automatska oružja i znatne količine municije.

Najzad, članovi komisije su bili dužni da izrade skice rasporeda skrovišta sa podacima o količini i vrsti oružja i municije i imenima članova Partije koji su za skrovišta zaduženi.

Sve podatke je trebalo, radi obmane neprijatelja u slučaju da ih pronađe, pisati ćirišom; tako ispisana hartija izazivana je na poznati način.

Da bi konspiracija bila što bolja, postavljeno je da za raspored skrovišta, količinu i vrstu oružja i opreme u njima, zna samo jedan od sekretara mjesnog komiteta (politički ili organizacioni) i mali broj članova Partije, zaduženih za čuvanje skrovišta.

Svaki član komisije dobio je određeno područje. Rukovodilac komisije, Blažo Jovanović je, pored ostalih opštih poslova, preuzeo još i rukovođenje tim radom na području Mjesnog komiteta sreza podgoričkog. Bajo Sekulić je dobio zadatak da rukovodi radom na područjima mjesnih komiteta: danilovgradskog, nikšićkog i šavničkog sreza; Jovo Kapičić na područjima: cetinjskog, bokokotorskog i barskog, a Boško Đuričković na područjima kolašinskog, beranskog i andrijevičkog sreza.

Preko ljudi, na koje je Partija imala uticaja, iz kvislinškog Privremenog mjesnog administrativnog komiteta u Podgorici pribavljena su potrebna dokumenta i propusnice, tako da su se članovi komisije mogli nesmetano kretati po cijeloj teritoriji. Oni su 25. i 26. aprila pošli na izvršenje svojih zadataka. Radom na prikupljanju i sklanjanju materijala u danilovgradskom srezu rukovodili su preko Blaža Mrakovića, u nikšićkom preko Voja Deretića, u šavničkom preko Vojina Đerkovića, u kolašinskom preko Vojina Selića, u beranskom preko Milana Kuča i u andrijevičkom preko Branka Deletića. Sve su to bili politički ili organizacioni sekretari mjesnih komiteta Partije; oni su, takođe, u svakoj ćeliji ili birou ćelije zadužili po jednog člana za praktično sprovođenje ovih zadataka.

Sakupljanju oružja prišlo se sa mnogo upornosti i požrtvovanja. Omladina je u tome odigrala krupnu ulogu. Takoreći pod nosom okupatora prebacivani su i sklanjani u skrovišta čitavi magacini oružja. Ono što se nije moglo odneti (artiljerijsko naoružanje, motorna i druga vozila, kao i razna oprema), uništavano je.

U danilovgradskom srezu je od ratne opreme dva pješadijska puka i tri municijska magacina bivše jugoslovenske vojske, okupatoru ostao samo magacin municije i bombi u Veljem polju kod Danilova Grada; no i iz njega je materijal bio djelimično odnesen. Ratna oprema koja se nalazila duž puteva (u Zagarču, pored puta, ostavio je naoružanje Bokokotorski puk)

i kod pojedinaca, kao i oružje i municija iz magacina u Spužu, Zdrebaoniku i Danilovom Gradu, danonoćno su prebacivani na mjesta koja okupator nije mogao pronaći.

Slično je bilo i u drugim srezovima. Partija je uspjela da za izvršenje ovog zadatka mobiliše takoreći čitav narod. Taj rad su ljudi shvatali kao pripremu za predstojeću borbu, naslućujući da ona nije daleko. Dok su se špekulantski elementi snabdijevali novcem, namirnicama, odjećom i obućom, radništvo i seljaštvo je sklanjalo oružje i municiju. Tako je blagovremenim i pravilnim radom Partije osigurana znatna količina oružja za prve okršaje, a u isto vrijeme rad na njegovom prikupljanju je odigrao među vanpartijskim masama i ogromnu mobilizatorsku ulogu za predstojeću borbu.

S obzirom na ovakvo stanje valjalo je prikupiti oružje i municiju od svih onih na koje Partija može uticati, a takođe ostvariti i evidenciju oružja koje se nalazi kod ljudi koji se od njega nerado rastavljaju ali koji će, u trenutku oružanog ustanka, biti sigurno protiv okupatora. Taj zadatak je trebalo da izvrše povjerenici komisije.

Po završenom radu, početkom maja, članovi komisije su se vratili sa terena i podnijeli izvještaj Pokrajinskom komitetu.

Bilans rada bio je zadovoljavajući. Obezbijeđena je dosta velika količina oružja i municije za prve borbe. Pokrajinski komitet je na osnovu toga mogao da proširi vojne pripreme. U partijski rad uveden je vojni sektor. Za njega je u svakom mjesnom komitetu zadužen po jedan član. Oni su bili direktno povezani sa Mitrom Bakićem, koji je u Pokrajinskom komitetu rukovodio vojnim sektorom, a na teritoriji svih srezova imali su mrežu povjerenika (u svakoj ćeliji ili njenom birou po jednog člana Partije). Komunisti zaduženi za rad u vojnom sektoru odgovarali su, u periodu priprema za oružanu borbu, samo onom članu mjesnog komiteta koji je rukovodio tim radom a ne svojoj partijskoj organizaciji.

Počele su i neposredne pripreme za oružanu borbu. PK je izvršio zaduženja. Izabranim povjerenicima u opštinskim ćelijama postavljeno je — kao najvažniji zadatak — da pristupe organizovanju prvih gerilskih grupa. U početku su u te grupe primani samo članovi Partije, skojevci i kandidati, ali su ubrzo proširene ljudima bliskim Partiji. One su na teritoriji danilovgradskog sreza bile formirane krajem maja i početkom juna.

Jedna gerilska grupa je obuhvatala jedno ili više sela zavisno od broja ljudi u njoj[1].

[1] Na području Mjesnog komiteta danilovgradskog sreza 10. jula 1941. bilo je 28 gerilskih grupa. One su bile raspoređene ovako:

— na teritoriji jelenačke opštine 9 i to u selima: Podglavicama, Donjem Selu, Martinićima, Gostilju Brajovićkom, Gostilju Martinićkom,

Zadatak je bio da se gerilci obuhvaćeni grupama obuče u rukovanju svim vrstama streljačkog naoružanja i da savladaju najosnovnije elemente borbene obuke. Instruktori su bili članovi Partije — vojnici, podoficiri ili rezervni oficiri bivše jugoslovenske vojske. Oružje za obuku je uzeto iz skrovišta. Za vrijeme obuke u zabačenijim i brdskim krajevima izvršena su i gađanja bojevom municijom. Grupe su vježbale na svojim terenima, u strogoj ilegalnosti, po teže pristupačnim i skrovitim mjestima: lugovima, šumama, vrtačama i dr. Časovi obuke bili su obavezni kao i partijski sastanci.

Rukovodioci grupa su imali i zadatak da na svom području provjere raspoloženje ljudi za borbu protiv okupatora. Tako je stvorena opšta evidencija o raspoloživim snagama koje su bile pod uticajem Partije.

POČETAK USTANKA

Poslije njemačkog napada na Sovjetski Savez, 22. juna, rad po vojnoj liniji je još više pojačan. Gerilske grupe su proširene većim brojem ljudi bliskih Partiji i radničkom pokretu. U vanpartijskim masama počeo je intenzivniji politički rad.

Krajem juna 1941. godine, prema našoj procjeni, na teritoriji danilovgradskog sreza bilo je oko 2 000 ljudi spremnih za borbu protiv okupatora.

Odluku o oružanom ustanku doneo je PK na sastanku održanom 10. jula, na osnovu direktive CK KPJ. Tada je takođe odlučeno da se formiraju okružni komiteti Partije. U Okružni komitet za podgorički okrug imenovani su: Jevto Šćepanović Čajo, politički sekretar; Jagoš Uskoković, organizacioni sekretar i Boško Đuričković. Okružni komiteti su imali zadatak da objedinjavaju rad nekoliko mjesnih komiteta i tako olakšaju

---

Sigama, Kopitu — Počijevki — Kuli Lekića, Gorici — Potkraju — Vučici i Slatini — Dolovima po jedna. Grupe su brojale 12 do 25 gerilaca — ukupno 180;

— na teritoriji spuške opštine 2: u Spužu i u Novom Selu po jedna — ukupno 70 gerilaca;

— na teritoriji kosovoluške opštine 5: u Grliću, Ćuriocu — Sladojevom Kopitu, Begovima — Prelevićima, Jastrebu — Grudi i Kosiću po jedna. Grupe su imale 12 do 15 gerilaca — ukupno 65;

— na tertoriji vražegrmsko-pavkovićke opštine 3: u Pavkovićima jedna i u Vražegrmcima dvije — ukupno 45 gerilaca;

— na teritoriji petrušinske opštine 4: u Pažićima, Lalevićima, Bogićevićima — Veletima i u Frutku po jedna. Ove grupe imale su 18 do 30 gerilaca — ukupno 103;

— na teritoriji komansko-zagaračke opštine 5: u Povrhpoljini, Lazarevom Krstu, Melenzi — Jabuci — Plani, Bandićima i Komanima po jedna. Ove grupe brojale su 10 do 15 gerilaca — ukupno 62.

Pokrajinskom komitetu rukovođenje ustankom i omoguće mu brže i efikasnije djelovanje u pojedinim situacijama. Ovu direktivu je na Mjesni komitet danilovgradskog sreza prenio Jevto Šćepanović. Sastanak je održan istog dana poslije podne, u selu Grliću, u kući Milutina Đurovića, člana MK. Područje Okružnog komiteta je zahvatalo teritoriju mjesnih komiteta Podgorice i Danilova Grada. Po direktivi PK trebalo je užurbano vršiti pripreme za početak oružanih akcija s tim da se prije 13. jula ne počinje. Toliko je, prema procjeni, bilo potrebno vremena da se direktiva prenese na sve organizacije.

Članovi Mjesnog komiteta danilovgradskog sreza prenijeli su 11. i 12. jula partijskom članstvu direktive o oružanom ustanku. Iz skrovišta je uzeto nešto oružja i municije i izvršeno pojedinačno zaduženje u gerilskim grupama. Takođe je pojačan i politički rad.

Okružni komitet je održao 12. jula prvi sastanak, na kome je riješio da akcije počnu u Podgorici, pa tek onda u ostalim mjestima. Zbog toga je, do početka akcije, za svoje sjedište odredio Podgoricu.

U Podgorici su počele pripreme. Išlo se za tim da se napadnu i likvidiraju neprijateljska osiguranja kod pojedinih objekata (pošta, mostovi na Ribnici i Morači, oficirski stanovi, karabinijerske stanice, itd.). U gradu je formirana gerilska četa jačine oko 80 boraca. Međutim, ovaj plan nije ostvaren. Osujećen je time što je 13. jula počela borba na području cetinjskog Okružnog komiteta a u Podgorici još nijesu bile završene pripreme. Borbe na Čevu i Virpazaru natjerale su okupatora da pojača svoje posade, poveća budnost i zavede opsadno stanje u Podgorici. Zbog toga je Okružni komitet još 13. jula prije podne morao napustiti Podgoricu; već 14. jula grad je bio blokiran, niko nije mogao ući u njega ni iz njega izaći.

Okružni komitet je objedinjavao pripreme oba mjesna komiteta. Iako je sve bilo spremno za akcije, očekivala se saglasnost Pokrajinskog komiteta, pošto se on tada nalazio na ovom području. 13. jula oko 19 časova u Okružni komitet je došao Blažo Jovanović, dao zadatke i odredio vrijeme za početak akcija. U danilovgradskom srezu je trebalo izvršiti napad na sve karabinijerske i žandarmerijske stanice, finansijske postaje i na ostale manje posade koje obezbjeđuju pojedine važnije objekte na komunikacijama. Takođe je trebalo presjeći TT linije Danilov Grad — Nikšić i Danilov Grad — Podgorica. I dalje su nastavljene pripreme za diverzije u gradovima. Slični zadaci postavljeni su i za podgorički srez.

Na teritoriji Mjesnog komiteta podgoričkog sreza ostala su dva člana Okružnog komiteta. Treći član upućen je u danilovgradski srez da zajedno sa Mjesnim komitetom rukovodi

predstojećim akcijama. On je još u toku noći 13/14. jula uspio da dođe u sjedište MK, pronađe njegovog sekretara Blaža Mrakovića i prenese odluke Okružnog komiteta:

1) da se napadnu i likvidiraju neprijateljske posade u Spužu, Ostrogu, kod gvozdenog mosta na Sušici i žandarmerijske stanice u Martinićima i Zagarču;

2) da se razruši kod Žute Grede komunikacija Danilov Grad — Nikšić a na Sušici i pod Stologlavom komunikaciju Danilov Grad — Podgorica;

3) da se presijeku sve telegrafsko-telefonske linije koje spajaju Danilov Grad sa Podgoricom i Nikšićem, a takođe i one koje ga spajaju sa karabinijerskim i žandarmerijskim stanicama. Trebalo je da akcije počnu noću 14/15. jula.

U zoru 14. jula sastao se Mjesni komitet na Međici (ispod Koravca) u Kosovom lugu. Na sastanku je razrađen detaljan plan i određeno vrijeme za izvođenje napada. Određene su snage i pojedini rukovodioci. Osnovno je bilo: iznenaditi neprijatelja i odlučno ga napasti nadmoćnijim snagama. Radi tajnosti, prije polaska u napad nije saopšteno nikome, čak ni borbenim grupama, koji će se objekat i u koje vrijeme napadati.

U toku dana 14. jula, članovi Mjesnog komiteta su prenijeli zaključke sa sastanka komiteta ćelijama ili biroima ćelija (gdje su postojali). Ćelije su poimenično odredile gerilce koji će učestvovati u napadu. Ostali članovi Partije i gerilci su imali zadatak da masama tumače događaje i objašnjavaju važnost borbe protiv okupatora. Već 13. i 14. jula čule su se žestoke borbe u pravcu Cetinja. Narod se okupljao po selima i komentarisao događaje. Na zborovima komunisti su objašnjavali da su sazreli uslovi i da je došao čas borbe protiv okupatora.

U noći 14/15. jula počele su akcije u danilovgradskom srezu.

Prvo je napadnut Spuž. Na desnoj obali Zete bile su karabinijerske i žandarmerijske stanice, a na lijevoj finansijska postaja. Most preko Zete Talijani su osiguravali patrolama.

Posadu karabinijerske stanice sačinjavalo je 8 karabinijera; finansijsku postaju 6 talijanskih i 6 bivših jugoslovenskih finansa, a žandarmerijsku stanicu 8 bivših jugoslovenskih žandarma. Ukupno je u Spužu bilo 28 neprijateljskih vojnika, dobro naoružanih, naročito lakim automatskim oružjem. Nalazili su se u kamenim zgradama. Najjače je bila utvrđena karabinijerska stanica; ona se nalazila u staroj turskoj karauli debelih zidova, opasanoj kamenom ogradom sa kulama i puškarnicama. Okolo nje je bio brisani prostor.

Tačno u pola noći, u isto vrijeme, napadnute su sve tri posade. Napad je izvršilo 40 gerilaca iz 3. martinićke, 1. spuške i 1. klikovačke gerilske grupe. Napadom je rukovodio član Mje-

snog komiteta Đuro Čagorović, kamenorezac iz Martinića. Sa pravca Podgorice i Danilova Grada napad je obezbjeđivalo 15 gerilaca grupe iz Novog Sela. Oni su postavili zasjedu na raskrsnici puteva: Stologlav — Danilov Grad; Stologlav — Spuž i Stologlav — Podgorica. Zasjedom je rukovodio Milosav Radulović.

Borbene grupe upale su u finansijsku postaju — čija se posada — 9 žandarma i finansa, bez borbe predala — i u spušku žandarmerijsku stanicu, koja je bila napuštena. Iz karabinijerske stanice odmah je otvorena žestoka puščana i puškomitraljeska vatra. Branioci su bacali i bombe.

Borba je trajala punih 8 časova. Posljednjih nekoliko časova vođena je skoro isključivo ručnim bombama. Gerilci su sasvim prišli karauli i kroz puškarnice počeli da ubacuju ručne bombe. Kosta Šaranović se čak popeo na krov karaule i počeo ga rušiti. Zauzimanje krova karaule, zatim nedolazak očekivanog pojačanja i, najzad, veći broj ranjenih demoralisali su neprijatelja i on se oko 8 časova ujutru predao.

Zarobljeno je 19 vojnika, većinom ranjenih, od kojih 5 bivših jugoslovenskih žandarma (9 žandarma i finansa predalo se prije napada). Zaplijenjeno je: 25 pušaka, 3 puškomitraljeza, 15 revolvera, veća količina municije, ručnih bombi i ostale opreme. Gubici gerilaca: jedan teže (Petar Miljanić) i jedan lakše ranjen.

U Ostrogu se nalazila karabinijerska stanica sa posadom od 15 karabinijera i 5 bivših jugoslovenskih žandarma, smještena u kamenoj zgradi osnovne škole, naoružanih puškama, sa dva puškomitraljeza i ručnim bombama. Za napad na njih bilo je određeno 40 gerilaca iz vražegrmskih gerilskih grupa. Jedna desetina sa puškomitraljezom postavljena je kao obezbjeđenje na putu Nikšić — Ostrog (kod Krsta). Druga grupa imala je zadatak da prekine TT linije Ostrog — Nikšić. Ostali su blokirali zgradu, tako da ne bi iz nje neko pobjegao. U zoru, 15. jula, počeo je napad. Jaka puščana i puškomitraljeska vatra po vratima i prozorima i odmah zatim juriš. Karabinijeri i žandarmi su zatečeni na spavanju i nijesu imali vremena da pruže otpor.

Žandarmerijske stanice u Martinićima i Zagarču su se predale bez borbe.

15. jula, u 0.30 časova, 45 kosovoluških gerilaca napalo je posadu koja je obezbjeđivala gvozdeni most na Sušici. Iznenađenje nije postignuto, jer je neprijatelj već bio alarmiran napadom na Spuž. Pored toga, imao je dobro uređene rovove, dovoljno municije i automatskih oruđa. Oko 2.30 časova posadi je stiglo pojačanje iz Danilova Grada (tri kamiona vojnika) i gerilci su se povukli nešto unazad obrazujući blokadu u širem

krugu. Postavljena je zasjeda na cesti za Danilov Grad u rejonu s. Jastreba, da bi se spriječio dalji dolazak pojačanja.

Oko 10 časova naišao je od Danilova Grada jedan talijanski oficir. Ni on ni vozač motocikla nisu osjetili gerilce i upali su u zasjedu.

Naši gubici: ranjen je borac Milan Prelević.

U ovo vrijeme već je bila ustala na oružje čitava kosovoluška opština. U Kosovi Lug se spustila i jedna grupa gerilaca iz Zagarča.

Na zasjedu pod Stologlavom, oko 11 časova iz pravca Podgorice naišla su tri kamiona natovarena minobacačkom municijom. Kad je kolona upala u zasjedu, na nju je otvorena vatra; kamioni su zaplijenjeni a pratnja od 7 talijanskih vojnika zarobljena. Tom prilikom poginuo je borac Mašan Žunjić.

Oko 15 časova uputio se iz Danilova Grada jedan neprijateljski odred jačine oko 400 vojnika, sa ciljem da oslobodi blokiranu posadu kod gvozdenog mosta. Duž komunikacije Danilov Grad — Podgorica palio je kuće, žita u kamarama, stogove sijena i slame, da bi izazvao paniku i strah kod naroda i ustanika.

Na južnoj i jugoistočnoj ivici s. Ćurilca i dalje prema Jastrebu i Grudi ovaj odred se sukobio sa oko 150 gerilaca iz Kosića, Grlića, Jastreba, Grude, Begovine, Prelevića, Ćurilca i Zagarča, koji su se tu zatekli. Razvila se žestoka borba. Broj ustanika je neprekidno rastao pristizanjem seljaka. Poslije borbe od nekoliko časova neprijatelj je prisiljen na povlačenje. Padom mraka je potpuno satjeran u Grad. Povlačeći se Talijani su strijeljali 7 seljaka iz bratstva Dragovića, koje su zatekli kod kuća.

Neprijatelj je imao: 25 mrtvih i znatan broj ranjenih, dok su ustanici imali 3 mrtva: Blažo Đurović, Vido Pavićević i Vojin Tomašević, svi iz Kosovog Luga. Zaplijenjeno je 30 pušaka i nešto municije i opreme.

Posada kod mosta na Sušici i dalje je držana u blokadi, ali je uslijed nebudnosti ustanika u toku noći uspjela da se neopaženo provuče do garnizona u Danilovom Gradu.

Komunikacije i telegrafsko-telefonske linije koje vezuju Danilov Grad sa Podgoricom bile su pokidane na nekoliko mjesta. Za kidanje linija i komunikacija Danilov Grad — Nikšić bilo je određeno po 30 gerilaca iz petrušinske i zagaračkih gerilskih grupa. Kombinovana grupa iz Petrušinovića stigla je 15. jula na komunikaciju u rejonu Žute Grede. U trenutku kada je zauzimala borbeni raspored naišla je talijanska auto-kolona i prošla nesmetano pored nespremne i iznenađene grupe. Istoga dana do noći su pokidane linije i porušena komunikacija, ali se neprijatelj više nije pojavljivao.

Tako je završen prvi dan ustanka, 15. jul, u srezu danilovgradskom. Čitav srez je, izuzev samog grada, bio oslobođen. Pokidane su telefonske i saobraćajne veze Danilova Grada sa Nikšićem, Podgoricom i Cetinjem, upravo sve veze.

OSLOBOĐENJE DANILOVA GRADA

Garnizon u Danilovom Gradu potpuno je blokiran. Jake zasjede bile su postavljene u širem luku oko Danilova Grada i Bralenovice. Čitav srez je ustao na oružje. Broj ustanika se popeo na oko 3 000 boraca, naoružanih najrazličitijim naoružanjem: bivšim jugoslovenskim, talijanskim, starocrnogorskim i drugim.

Naši gubici su bili: 4 mrtva i 3 lakše ranjena, a uz to je strijeljano 7 seljaka. Neprijateljski gubici: 27 mrtvih, nepoznat broj ranjenih i 55 zarobljenih. Zaplijenjeno: 3 kamiona puna minobacačke municije, 1 motocikl, 73 puške, 5 puškomitraljeza, 15 revolvera, znatne količine municije i druge opreme. Takav je izvještaj dobio, 15. jula uveče, Okružni komitet Podgorice, koji se nalazio u s. Tološima.

Drugovi su bili zadovoljni uspjehom i razvojem ustanka. 16. jula sekretar komiteta je pošao u PK da podnese izvještaj. Ja sam ostao u sjedištu OK, pod Zelenikom, kod mosta na Sitnici.

Toga dana oko 11 časova je u sjedište OK došao Radoje Dakić Brko, član PK. Vraćao se sa terena cetinjskog OK. Pričao je o podvigu ustanika iz riječke nahije, koji su 15. jula kod Košćela dijelom zarobili, a dijelom uništili motorizovani talijanski bataljon. Govorio je o oduševljenju kojim je narod prihvatio ustanak. Kada sam ga obavijestio o uspjesima na našem terenu izrazio je čuđenje zbog direktive PK o demobilizaciji ustaničkih masa, o kojoj je saznao od kurira koji je išao za cetinjski OK.[2]

[2] Pokrajinski komitet je, izgleda, donio tu direktivu na osnovu dva elementa. Prvo, u direktivi za početak ustanka je rečeno da se akcije izvode s manjim grupama, i to po mogućnosti noću, a danju da se legalno radi i živi kod svojih kuća. Drugo, sam početak ustanka je pošao drugim putem. Na prve pucnje skupljale su se mase seljaka i uzimale učešće u borbama. Na upozorenje od strane komunista da ustanak treba da se odvija na drugi način seljaci bi govorili: »Ko mene može spriječiti da uzmem učešća u borbi protiv okupatora!« I od starijih se često čulo: »Kad gine naša omladina, neka ginemo i mi, za nas je manja šteta« itd. Kad je PK dobio prve izvještaje o masovnosti ustanka, izgleda da je ocijenio da se akcije ne odvijaju u duhu direktive CK pa je 15. jula donio odluku da se izvrši demobilizacija jednog dijela ustanika i ustanak svede u okvire gerilskih akcija.

Direktiva je bila pogrešna. Izazvala je zabunu i pometnju svuda gdje je prenesena. Poslije saopštenja o demobilizaciji jednog dijela masa,

O toj direktivi nijesam ništa znao. Brko je pretpostavljao da se, na osnovu postojeće situacije, direktiva mora promijeniti, pa je predložio da i ja pođem sa njim.

Po nesnosnoj julskoj žezi, koja obično vlada u rejonu Podgorice (Titograda), popeli smo se na Velje brdo i preko njega sišli u istoimeno selo, pored rijeke Zete, na komunikaciji Podgorica — Danilov Grad. Kad smo se uvjerili da nema neprijatelja spustili smo se do rijeke. Brko je bio slab plivač, pa sam morao prvo da prenesem njegovo i moje odijelo a kasnije da se vratim i da njemu pomognem da prepliva. Dobro nas je osvježila hladna Zeta.

Popeli smo se u selo Stijenu, blizu kuće Zarije Jovanovića, gdje je bilo sjedište PK. Dio PK koji se nalazio tu, tih dana je stalno zasjedao, primao i proučavao izvještaje i davao uputstva za rad. Čim je Brko došao, otpočeo je sastanak. Ja sam se u to vrijeme odmarao u obližnjoj hladovini, jer nije bila praksa da sastanku prisustvuje neko ko nije bio član komiteta. Sastanak nije dugo trajao. Pozvali su me i saopštili da treba što prije mobilisati borce iz sreza pa napasti i likvidirati posadu u Danilovom Gradu. Uputili su me na druga koji je sjedio u senci jednog drijena i rekli da je on vojni stručnjak koji će mi dati zadatak. Od ovog stručnjaka dobio sam zadatak da se još u toku iste noći napadne i likvidira garnizon u Danilovom Gradu[3].

---

ustanici u bijelopoljskom i kolašinskom srezu su se počeli razilaziti, psujući komuniste i prijeteći im. Međutim, pošto je direktiva ubrzo povučena, ponovo su napali garnizone i oslobodili ih. U barskom srezu direktiva je doprinijela kolebanju i besperspektivnosti; a u cetinjskom je veliki dio ustanika napustio položaje i razišao se kućama. U nikšićkom je napuštena blokada Nikšića, pa kada je ponovo naređeno da se grad blokira i napadne, to nije bilo mogućno izvesti. U podgorskom srezu su neke jedinice odbile da sprovedu direktivu, a u danilovgradski nije ni prenesena. U andrijevički srez je stigla kasno, posle oslobođenja grada, a u beranskom je povučena na vrijeme. Kao što se vidi, ova pogrešna direktiva imala je veoma negativnih posljedica i zbog toga je na savjetovanju 8. avgusta oštro kritikovana.

Štetne posljedice direktive bile bi ipak prevaziđene, jer je ona ubrzo povučena, da nije nastupio nov momenat, koji je iz temelja izmijenio situaciju. O tome rečito govori primjer Kolašina i Bijelog Polja, koji su oslobođeni pošto je direktiva izmijenjena, kao i činjenica da je najveći dio Crne Gore kasnije oslobođen i u tom periodu neprijatelju su naneseni najveći gubici. Međutim, u toj situaciji dolazi do snažne ofanzive jakih talijanskih snaga, koje su uspjele da povrate sve oslobođene gradove. Ovo je važno istaći zbog toga da bi se mogla dati pravilna i potpuna ocjena splašnjavanja ustanka, jer se u nekim istorijskim radovima pominju kao uzrok i glavni razlog tog splašnjavanja samo ova direktiva i još neke greške, a ne i neprijatelj.

[3] Taj stručnjak je bio Arso Jovanović. Izgledao mi je jako rasijan. Pitao me je da li znam nekog oficira bivše jugoslovenske vojske iz mog sreza. Rekao sam da poznajem kapetana Lazara Šćepanovića.

U Spuž sam stigao pred mrak. Na okupu je bila masa ljudi iz mjesta i okoline. Kad sam im saopštio da se treba pripremati za napad na gradove, otpočele su spontane manifestacije. Tamo sam zatekao neke drugove iz MK i dogovorili smo se šta treba raditi. Kuriri su pohitali na sve strane sa naređenjem o mobilizaciji i prikupljanju za napad na grad. Određeni su i položaji na koje jedinice treba da stignu. Poslao sam i pomenutu poruku kapetanu Šćepanoviću, ali sam sjutradan dobio odgovor da se on, zbog proširenja veza, ne može primiti dužnosti vojnog savjetnika. Sa drugovima iz MK dogovorio sam se da taj posao ponudimo majoru Milovanu Lakoviću, što je on prihvatio.

U danilovgradskom srezu je 16. jul protekao relativno mirno. Jedini događaj bio je: uništenje jednog neprijateljskog aviona, koji je izviđao rejon Bjelopavlića. On je neočekivano aterirao u blizini sela Jastreba. Pilot je zarobljen. Kada su ga sprovodili za MK pokušao je da uzme pušku jednom ustaniku i da pobjegne. U bjekstvu je ubijen. Neispravni avion je zapaljen.

Uveče 16/17. jula stigao sam blizu sela Počijevke gdje je bio gerilski vod iz martinićkih sela Bubulje i Glizice. Među gerilcima je bio i stari svještenik Minja Zarić. Zavladalo je pravo veselje kada sam ih obavijestio o namjeri da napadnemo grad. Jedan gerilac prislonjen na cerovi panj reče: »Treba ih napasti, jadna je to vojska. Vidio sam ove zarobljene iz Spuža, samo što ne plaču i stalno viču mama mia.« Drugi dodade: »Ma koji mu je onaj đavo te kaže bandera rosa«. Dok će jedan

---

Uzviknuo je: »Dobro! I ja ga poznajem, to je dobar i ozbiljan čovjek«. Uzeo je zatim bilježnicu i napisao:

»Junače Lazo,

Italijanski okupator je demoralisan i masovno se predaje. Treba mobilisati svo ljudstvo sposobno za borbu iz sreza danilovgradskog, napasti i likvidirati garnizon u Danilovom Gradu. — Arso«

Pružio mi je ceduljicu i rekao: »Evo ti ovo. Mobilišite ljude i večeras napadnite grad i likvidirajte garnizon do zore«.

Bilo je već oko 17 časova. Od sjedišta PK do granice sreza ima oko dva sata hoda, pa sam mu skrenuo pažnju da do noći jedva mogu stići do granice sreza, a treba mobilisati ljude, prikupiti ih, napasti garnizon i da je sve to u toku noći nemoguće.

Rekao je: »Može sve, kad se hoće«.

Izgledao mi je čudan pa sam odlučio da s njim više ne diskutujem. Pošao sam i objasnio drugovima iz PK da sam dobio zadatak koji ne mogu izvršiti u određenom vremenu, a stručnjaka nijesam mogao ubijediti u to.

Odgovorili su mi: »Idi ti i radi što najbrže možeš, to ti je rok za akciju«. Dali su mi i jedno pismo za Rajka (pseudonim Krste Popivode, sekretara nikšićkog OK) u kome je naređeno da se vrši ponovna mobilizacija i napadne Nikšić. Naređeno mi je da ovo pismo hitno, još u toku noći, odnese kurir.

iz njegove blizine: »Sigurno mu se žena zove Rosa, pa je pominje kad mu je teško«.

Stari svještenik je ponešto pitao i iznosio svoje mišljenje, bodreći nas na nepomirljivu borbu protiv okupatora.

U noći 16/17. jula održan je sastanak Mjesnog komiteta za danilovgradski srez, na kojem je razrađena nova direktiva i odluke PK o zauzimanju Danilova Grada. Na sastanku je riješeno da se pređe na stvaranje četa, i to na teritorijalnoj osnovi, da se formira operativni štab, u koji bi ušao po jedan član OK i MK, sa zadatkom da izradi plan napada i da rukovodi daljom borbom. Za sjedište štaba određena je škola i kuća manastira Ždrebaonika.

Tako je 17. jula počelo formiranje ustaničkih četa. One su se sastojale iz vodova, vodovi iz desetina. U njih su ulazila pojedina bratstva, prema brojnom stanju ustanika. Istoga dana u srezu je formirano 25 četa u koje su uključeni i svi gerilci; oni su, razumije se, bili kičma četa. Komandni kadar birali su ustanici aklamacijom, na prijedlog gerilaca, odnosno članova Partije.[4]

Sve čete su većinom formirane na masovnim narodnim skupovima.

U isto vrijeme je počeo i organizovan dotur hrane ustanicima. Tako se nije rasipala radna snaga, što je bilo važno, naročito za planinske predjele, gdje su poljski radovi bili u jeku. One koji kod svojih kuća nijesu imali nikakvih materijalnih sredstava snabdijevali su dobrovoljno pojedinci iz sela. Međutim, snabdijevanje je već 19. jula preuzeo na sebe Narodnooslobodilački front (NOF). On se starao i o zbrinjavanju izbjeglica koje su poslije okupacije pobjegle sa Kosmeta i iz drugih krajeva pred terorom okupatora i njegovih slugu.

---

[4] Broj četa po opštinama bio je slijedeći:

1) u jelenačkoj opštini formirano ih je 6: dvije martinićke, gostiljska, brajevićka i dvije petrušinske (iz petrušinskih sela koja pripadaju opštini jelenačkoj). Sve su prosječno brojale po 100 ustanika;

2) u kosovoluškoj opštini 3: kosovoluška, kosićka i ćuriočka, prosječno sa po 90 ustanika;

3) u vražegrmsko-pavkovićkoj opštini 7: četiri pavkovićke i tri vražegrmske, prosječno po 100 ustanika;

4) u spuškoj opštini 3: spuška, klikovačka i novoselska, prosječno po 55 ustanika;

5) u petrušinskoj opštini 4: sekulićko - pažićka, lalevićko - veletska, orjelučko - frutačka i kujavsko - tvorilska, prosječne jačine po 120 ustanika;

6) u komansko - zagaračkoj opštini 3: bandićka i dvije zagaračke (pored njih i jedan vod u komanskoj opštini), prosječno po 70 ustanika.

Sve čete su 17. jula rušile komunikacije i postavljale kamene prepreke na putevima koji vode od Danilova Grada u okolna sela, kako bi se neprijatelju onemogućili eventualni ispadi motorizacijom. Kod svih prepreka su bile postavljene zasjede.

Zatim se 18. jula pristupilo izradi plana za napad. Naš vojni savjetnik je tražio podatke o našim i neprijateljskim snagama, kako bi izvršio potrebne proračune i predložio najpogodniji način dejstva. Dali smo mu tražene podatke. Oni su bili dosta detaljni i precizni, jer smo preko organizacije u gradu ostvarili dobar uvid u stanje neprijatelja.

Kad je sve brižljivo proučio, savjetnik nam je saopštio da na osnovu podataka i onoga što on zna iz vojne teorije nema nikakvih uslova da se napadne grad. Odmah smo shvatili da je nekorisno s njim diskutovati, a osim toga mi nismo imali mnogo znanja iz vojne teorije. Rekli smo mu da nikom ništa ne govori o svom mišljenju. Istog dana Operativni štab se prihvatio da izradi plan napada.[5]

---

[5] Plan je bio:

— potisnuti talijanske snage iz obližnjih sela i sa položaja oko grada, okružiti ih u Danilovom Gradu i Bralenovici i tu ih uništiti;

— dijelom snaga izvršiti obezbjeđenje sa pravca Podgorice, u koju su već pristizale jake talijanske snage;

— glavnim snagama ustanika posjesti položaje prema neprijateljskom garnizonu Danilov Grad — Bralenovica i to:

sa istoka i jugoistoka: dvije martinićke, dvije gostiljske, brajovićka i dvije petrušinske čete, posješće položaje Pažići — lijeva obala Zete — južno od Ždrebaonika — južna ivica Grlića — drum Danilov Grad — Podgorica;

sa juga, jugozapada i zapada: kosovoluška, kosićka i ćuriočka četa na položaju Ćurilac — Velje Polje drum Danilov Grad — Zagarač — Tulice;

sa sjeverozapada: tri vražegrmske čete na položaju Orja Luka — Kurilo. One su imale zadatak i da osiguravaju naše snage od pravca Nikšića, zatvaranjem druma kod Obadova brijega;

sa sjevera i sjeveroistoka: sekulićko - pažićka, lalevićko - veletska, orjelučko - frutačka i kujavsko - tvorilska četa posješće položaj Frutak — Bogićevići — Lalevići — Taraš.

U rezervi, u rejonu Sekulića i Gorice, bile su četiri pavkovičke čete. Njihov zadatak je bio da u slučaju potrebe pojačaju snage na sjevernom pravcu, jer je na njemu trebalo forsirati jaku prepreku — rijeku Zetu. Za to su užurbano pravljena plovna sredstva — splavovi, barke i drugo.

Dvije zagaračke, bandićka, spuška, klikovačka i novoselska četa, dobile su zadatak da u sadejstvu sa ustaničkim snagama iz Pipera i Lješkopolja obezbijede od Podgorice zaleđe snagama koje su napadale neprijatelja u Danilovovm Gradu. Za rukovođenje svim ovim četama Mjesni komitet je odredio Blaža Mrakovića — svog političkog sekretara.

Iz skrovišta je doneseno i razdijeljeno ustanicima cjelokupno oružje i municija. Svaka četa je imala najmanje dva puškomitraljeza. Sem toga, raspolagalo se i sa dva teška mitraljeza i jednim minobacačem 81 mm.

Sve pripreme za napad bile su završene 18. jula do 10 časova, kada je počelo grupisanje ustaničkih četa.

Radi izvršenja zadataka počela je koncentracija ustanika prema Danilovom Gradu i prebacivanje obezbjeđenja prema Veljem brdu.

Kada su ustaničke snage okružile neprijatelja i zauzele polazne položaje udaljene od njega prosječno 150 — 200 metara, prekinut je vodovod kojim se talijanski garnizon snabdijevao vodom. Pored toga i rijeka Zeta je držana pod jakom vatrom, tako da je neprijatelju i otuda onemogućavano snabdijevanje vodom.

Naređenje za napad izdato je usmeno, na sastanku kome su prisustvovali svi komandiri četa.[6]

Tih dana je jedna ustanička četa iz Pipera pošla u lješansku nahiju na akciju protiv okupatora na komunikaciji Podgorice — Rijeka Crnojevića i da na taj način podstrekne Lješnjane na ustanak. Pošto je u prvim selima ispod Busovnika naišla na jak otpor seljaka, koji su joj postavili ultimatum da se odmah vrati, ili će se s njima tući, četa se morala vratiti. Raspoloženje za ustanak u svim krajevima nije bilo jednako i ustanicima su pristupili mnogi iz bojazni da ne bi doživjeli prezir od ostalih. Poznavanje i shvatanje ovih činjenica omogućuje da se lakše objasni i shvati situacija nastala poslije ofanzive neprijatelja.

Neprijatelj je procijenio da je situacija u Danilovom Gradu za njega kritična. Pojačanja nijesu stizala ni od kuda, a u uspješan proboj sopstvenim snagama u pravcu Podgorice ili Nikšića nije se uzdao. To ga je i navelo da kao parlamentara pošalje civilnog komesara iz Danilova Grada. Ustanici su ga zaustavili čim je prešao most na Zeti, vezali mu oči i sproveli ga kroz borbeni raspored do Operativnog štaba, koji se nalazio kod Ždrebaonika.

---

[6] Jedan komandir je bio suviše revnostan, pa je tražio da mu se da pismena zapovijest za napad. Nastojali smo da ga ubijedimo da mu to ne treba, ali ubjeđivanje nije pomoglo. Morali smo na jednom parčetu papira, u najkraćim crtama, da formulišemo zadatak njegove čete.

U jednoj od naših četa bio je, kao vojnik, i potpukovnik bivše jugoslovenske vojske Bajo Stanišić. Jedan moj susjed, njegov znanac, predstavio mi ga je i rekao da je veoma skroman čovjek, da želi da bude samo vojnik i neće da primi nikakav rukovodeći položaj.

Stanišić je onako okošt, visok, sa dugom bradom i u raskopčanoj oficirskoj bluzi ličio na divljaka. Od kapitulacije do tih dana živeo je ilegalno, u svom selu, više u pećini nego u kući. Ovo iznosim zbog tvrdnje u nekim istorijskim radovima da su tih dana u četama i bataljonima postavljena »lica za vezu sa narodom«. To nije tačno. Mi smo tih dana upotrebljavali naziv — politički komesari. Tek pošto je oslobođen Danilov Grad, Stanišić je pošao u Glavni štab i tamo je 21. ili 22. jula na njegovo insistiranje umjesto polit. komesar uveden naziv lice za vezu sa narodom.

Po dolasku u štab, civilni komesar je izjavio da je upućen od talijanske komande da izrazi čuđenje što ustanici ubijaju talijanske vojnike, ruše komunikacije, kidaju TT linije, vodovode i dr. kada su oni, talijanska vojska, u Crnu Goru došli kao prijatelji crnogorskog naroda. On je obećavao da se talijanska vojna sila neće svetiti ustanicima pod uslovom da prekinu borbu, pođu svojim kućama i predaju oružje. Na to su mu članovi štaba odgovorili da početa borba nije slučajna, kako to sebi želi da predstavi talijanska komanda, niti lokalna stvar, već početak oružane borbe crnogorskog naroda protiv talijanskih okupatora. Rečeno mu je da fašistička Italija, čija regularna vojska okupira Crnu Goru, ne može nikako biti prijatelj crnogorskom narodu i da će se borba voditi do konačnog uništenja ili protjerivanja okupatorskih snaga iz naše zemlje. Jedini uslov na koji pristaju ustanici bio je — potpuna kapitulacija posade garnizona i predaja neoštećene ratne tehnike. Kada je civilni komesar počeo da govori kako je takve zahtjeve nerealno postavljati i nemoguće primiti, pregovori su prekinuti. Parlamentar se vratio da svojoj komandi izloži postavljene uslove, jer nije bio ovlašćen da pregovara o njima. Pri povratku mu nijesu vezivane oči. On je, videći ustaničku masu, privezao bijelu maramicu na štapić (iako je bio u pratnji ustanika), sa njom došao do automobila i vratio se u garnizon.

Već 18. jula poslije podne počelo je potiskivanje neprijatelja sa svih strana. Ustaničke snage zauzimale su jedan položaj za drugim. Sva sela oko Danilova Grada bila su oslobođena.

Ujutro 19. jula ustaničke snage su ugrozile grad sa istoka, juga i zapada. Plašeći se da će se ustanici dočepati preostalog dijela municije iz magacina u Veljem polju (kod Danilova Grada), Talijani su ga oko 10 časova zapalili. Strašna eksplozija je potpuno uništila magacin i razbacala po bližoj okolini veći broj sanduka municije i bombi. Tako su se ustanici snabdjeli znatnim količinama municije, što im je omogućilo da još upornije nastave borbu. Ne mogavši se održati u širokom okruženju talijanske snage su se oko 16,30 časova povukle iz Danilova Grada u Bralenovicu, koja je bila veoma pogodna za odbranu. Njene kamene zgrade, opasane visokim zidovima, pružale su neprijatelju, bar na izgled, mogućnost duže odbrane.

Poslije oslobođenja Danilova Grada, Mjesni komitet je odredio svog člana Dragoslava Perunovića Djeda da pripremi uspostavljanje ustaničke vlasti i rada u gradu. Naređeno mu je da organizuje pečenje hleba za vojsku. Određeno je i ljudstvo koje će obavljati potrebne poslove u gradu; ono je nosilo narocite trake oko ruke. Tako se postiglo da se ustanici ne zadržavaju nepotrebno u gradu, jer nije bilo isključeno da ga Talijani bombarduju.

Nastala je nova situacija — trebalo je bez teškog naoružanja savladati jake talijanske snage u utvrđenjima. Da bi se to postiglo trebalo je izvršiti pregrupisavanje jedinica. Pored toga, jedinstveno rukovođenje ovako velikim brojem četa bilo je otežano. Zbog svega toga, i zbog masovnosti ustanka, rukovodstvo je prišlo organizacionim pripremama za formiranje bataljona.

Štab je u toku noći izradio plan daljeg napada. Na Bralenovicu je napadalo oko 2 000 ustanika. Jedan dio snaga prešao je Zetu barkama i splavovima, a drugi se prebacio preko mosta kod Danilova Grada. Sve su čete dobile određene rejone. Napad je trebalo da počne u zoru 20. jula. Međutim, pregrupisavanje jedinica nije išlo brzo, a, pored toga, bilo je potrebno likvidirati manje talijanske snage u uporištima ispred glavnih položaja oko Bralenovice. Odlučna borba počela je tek oko 10 časova.

Uskoro se ispoljila i brojna i vatrena nadmoćnost ustanika. Talijanima je nestalo minobacačkih mina, jer je još 15. jula transport mina za Danilov Grad bio zaplijenjen.

U silovitom naletu, neprijatelj je potisnut u same zgrade Bralenovice. Minsko polje je bilo upaljeno prije polaska na opšti juriš. Kamena ograda je zauzeta na juriš. Preciznim gađanjem sa bliskog odstojanja onemogućeno je dejstvo talijanskim automatskim oruđima. Videći da ne mogu izbeći uništenje Talijani su istakli bijelu zastavu. Posada garnizona je kapitulirala.

Neprijatelj je imao 14 mrtvih i 70 ranjenih, 825 zarobljenih, među kojima 28 oficira. Zaplijenjeno je 12 topova 64 mm, 2 brdska topa, 18 minobacača 81 mm, 12 mitraljeza, 50 puškomitraljeza, oko 1 000 pušaka, 18 kamiona, 1 putnički automobil, 4 motocikla, 300 mazgi, oko 2 vagona municije i velika količina opreme, namirnica i drugog ratnog materijala.

Naši gubici su bili: 2 mrtva (Pero Vuletić iz Kujave i Milovan Radonjić iz Frutka) i 4 ranjena (Radovan Radulović iz Pažića, Radoje Vuletić iz Kujave, Ljubo Kovačević i Radosav Prašćević iz Kosovog Luga).

U Bralenovici se sakupila masa naroda i ustanika. Održan je zbor na kome je odato priznanje učesnicima ove značajne pobjede i ukazano na buduće zadatke. Pri tome je naročito naglašeno da je borba tek počela. Morala se skrenuti pažnja i na odnos prema zaplijenjenoj imovini, koja je raznošena u prilično neredu. Ukazano je na to da se naš uspjeh ne smije pomračiti neredom. Za vrijeme zbora govornik je sasvim pažljivo saslušan. Međutim, odmah iza toga nastavljeno je raznošenje stvari. Ponovo je govorio isti drug o značaju poštovanja reda.

Ipak smo uspjeli da uspostavimo red i nastavimo rad.

Toga dana smo od ustaničkih četa formirali bataljone i postavili im komande. Bila je prava muka postaviti komande nekim bataljonima. Naročito su došle do izražaja razmirice i nezdrave ambicije nekih oficira bivše jugoslovenske vojske. Jedni su isticali svoj hijerarhijski položaj u bivšoj vojsci, drugi snagu i broj ljudi iz svog bratstva i plemena, treći — odakle su u prošlim ratovima bili komandiri i barjaktari itd. Zbog toga su na kraju neki ostali nezadovoljni postavljenjima.

Formirano je šest bataljona različite jačine: Jelenački, oko 800 boraca; Vražegrmsko-pavkovićki, oko 900 boraca; Zagaračko-bandićki, oko 300 boraca; Kosovoluški, oko 600 boraca i Spuški, oko 240 boraca.

Trebalo je organizovati pokret bataljona i prebaciti ih na položaje na Veljem brdu prema Podgorici. Ishranu vojsci nijesmo mogli obezbijediti, pa je jedan dio ljudstva morao ići u sela da organizuje dotur hrane. Može se reći da je i ovaj posao brzo i uspješno obavljen. Svi bataljoni, ukupno oko 3 000 ljudi, bili su 21. jula u zoru na položajima na Veljem brdu.

Snage koje su za vrijeme borbe za oslobođenje Danilova Grada upućene na Velje brdo, radi obezbjeđenja pravca od Podgorice, došle su 19. jula u sukob sa Talijanima. Raspored naših snaga izgledao je ovako: Crvenu stijenu, karaulu na njoj i položaje iznad s. Tološe, držali su Lješkopoljci, centralni dio Veljeg brda, prema S. Vranićima, držali su Zagarčani i Bandići, Čkvrku, komunikaciju Podgorica — Danilov Grad i teren do rijeke Zete držali su Veljebrđani, Grbljani i Spužani.

Jedna kolona Talijana došla je 19. jula iz Podgorice pravcem s. Momišići — s. Vranići da izvidi i posjedne položaje na Veljem brdu. To su bili prvi znaci ofanzive talijanskih snaga iz rejona Podgorice. Kod Vranića Talijani su se razvili u streljački stroj i pošli uz Velje brdo. Ustanici su ih pustili blizu, a onda su otvorili vatru. Talijani su ubrzo počeli da odstupaju u pravcu Podgorice. Ustanici su ih vatrom i pokretom gonili do Malog brda, a zatim se ponovo vratili na položaje. Na našoj strani gubitaka nije bilo, a ne zna se ni da li ih je neprijatelj imao.

Sjutradan 20. jula, oko 10 časova iz Podgorice su upućene znatne talijanske snage da zbace ustanike sa Veljeg brda. Pod žestokom borbom ustanički predstražni dijelovi su počeli odstupati. Kada je nešto kasnije stupila u dejstvo i glavnina naših snaga, neprijatelj je zaustavljen, a potom snažnim jurišem natjeran u bjekstvo. U ovom jurišu poginuo je Nikola Barović iz Bandića, a ranjeni su Boško Barović iz Bandića, Drago Ćupić, Draško Stamatović i Mirko Šćepanović, svi iz Zagarča. Neprija-

telj je težio da napada položaje koje su držali Zagarčani i Bandići. Snagama danilovgradskog sreza komandovao je sekretar MK, Blažo Mraković. Zarobljeno je 15 neprijateljskih vojnika, dok se broj mrtvih i ranjenih nije mogao ustanoviti, ali je bio osjetan.

Poslije pristizanja glavnih snaga na Velje brdo (21. jula) raspored je bio ovakav: Zeleniku, do reke Sitnice, držao je vod Komana. Na prostoriji istočno od Sitnice i na Crvenoj stijeni bio je Vražegrmsko-pavkovićki bataljon i Lješkopoljci; centralni dio Veljeg brda držao je Jelenački bataljon; Čkvrku i položaje do reke Zete — Petrušinovići, a u rezervi su bili: pozadi desnog krila Kosovoluški bataljon, pozadi centra Zagaračko-bandićki, a pozadi lijevog krila Spužani.

Za komandanta snaga na sektoru Velje brdo, Pokrajinski komitet je odredio Velimira Terzića, a mene za političkog komesara.

Cijelog dana 21. jula vođene su po nesnosnoj vrućini žestoke borbe sa nadmoćnijim neprijateljem. Naročito je bila aktivna avijacija, koja je bombama zasipala naše položaje. Iako zbog sabotaže[7] nijesmo mogli upotrijebiti topove i minobacače zaplijenjene u Danilovom Gradu, naši borci su ipak uspjeli da odbiju sve neprijateljske napade.

U popodnevnim časovima situacija se počela mijenjati na našu štetu. Na lijevom krilu, preko Zete neprijatelj je uspio da uđe u Duklju. Počeo je da pali kuće, slamu, sijeno i sve što se moglo zapaliti. To je unosilo nemir i nespokojstvo u jedinice na Veljem brdu, iako smo još čvrsto držali položaje. Pojedinci su počeli govoriti: »Sjutra će i ona moja pojata ovako planuti, šta ja da ovdje radim!«

Na raspoloženje naših snaga negativno je uticala i kolona koja je čitavog dana prolazila cestom od Skadra ka Podgorici, koja se sa Veljeg brda jasno vidjela.

Na frontu Zelenika — Velje brdo — Trijebač — Vežešnik vodile su borbu jedinice iz Lješkopolja, danilovgradskog sreza i Pipera. Na sektoru Kuča, Zete i lješanske nahije toga dana nije bilo aktivnosti.

Kapitulantski raspoloženi pojedinci takođe su počeli djelovati.

Uslijed svega toga front se, ispred noći, počeo osipati. Sva je sreća što smo Talijane bili ošamutili sa nekoliko odlučnih protivjuriša, pa nijesu osjetili ni pokušali da iskoriste novostvorenu situaciju. Mi smo uspjeli da se izvučemo pod zaštitom nekih jedinica, koje su sve do mraka ostale na položajima i gru-

[7] Sabotažu je izvršio Milan Pavićević na taj način što je, pregledajući oruđa, pokrao udarne igle i prebjegao neprijatelju.

pe boraca jačine čete, koju smo na brzinu stvorili od članova KP, skojevaca i simpatizera. Ova grupa je snažnim jurišem uspjela da odbaci Talijane i pomogne izvlačenje jednoj martinićkoj četi kojoj je prijetilo okruženje. Okršaj je bio veoma žestok i Talijani su odbačeni.[8]

Mi smo pokušavali da uredno izvučemo jedinice, povučemo ih u brda i pružamo postepen otpor neprijatelju. Međutim, kada su seljaci vidjeli crne kolutove dima popaljenih kuća, nije bilo sile koja ih je mogla zadržati. Svaki se povlačio ka svom selu.

Naši gubici: 3 mrtva (dva brata Minića i Radomir Džankić iz Crnaca) i 5 ranjenih (Sava Živković i Nikola Jočić iz Martinića, Božo Savović i Aleksa Pavićević iz Lalevića i jedan Lješkopoljac).

Za tri dana borbi na Veljem brdu imali smo 4 mrtva i 9 ranjenih. Gubici neprijatelja, prema njegovim podacima, bili su: 27 mrtvih, 157 ranjenih i 46 zarobljenih.

Od 15. do 21. jula zaključno mi smo na ovom sektoru imali: 10 mrtvih, 16 ranjenih i 7 strijeljanih seljaka. Gubici neprijatelja su bili: 69 mrtvih, 227 ranjenih i 926 zarobljenih.

USTANAK SPLAŠNJAVA

Sjutradan (22. jula) počele su nadirati jake talijanske snage. One su snažnom vatrom tukle položaje ispred sebe, pretpostavljajući da su na njima ustanici. Duž čitavog fronta dolinom rijeke Zete, sa obje njene strane, talijanska vojska je ubijala sve živo i palila sve što se moglo zapaliti. Izdajničko vodstvo federalističke stranke je sarađivalo sa Talijanima. Ono je, plašeći se da bi takav postupak mogao izazvati revolt naroda i ponovno oživljavanje borbi, savjetovalo okupatorskoj komandi da potpuno uništava jedino ona mjesta gdje su vođene borbe, a da u drugim mjestima pali kuće i ostalu imovinu samo komunistima. I, zaista, okupator je usvojio taj predlog. Do Spuža je sve opustošio, a odatle je počeo primjenjivati novu taktiku.

Odmazda nad porodicama i imanjima najaktivnijih ljudi u ustanku trenutno je postizala određen efekat. Počelo se agitovati parolom: »Oni koji su mirni ili su spremni da sada budu mirni, pošteđeni su represalija«.

---

[8] Kada su Talijani počeli opkoljavati Martinićku četu, Krsto Minić, iz Martinića, izveo je podvig dostojan divljenja. Brata mu Jakova, teško ranjenog, drugovi nijesu mogli iznijeti. Krsto je ostao s njim dajući junački otpor neprijatelju sve dok u toj neravnoj borbi nijesu oba poginula.

Uporedo sa uništavanjem i pljačkom, okupator je pozivao narod da se vrati kućama i preda oružje. Izdajnici su, takođe, otvoreno pozivali seljake da predaju oružje, ubjeđujući ih da je to jedini spas. Organizovali su i slanje peticija lojalnosti okupatoru sa potpisima. U nekim selima, naročito onim oko komunikacija i u ravnici (dolinom Zete) u tome su donekle uspijevali. Okupatoru su slate izjave lojalnosti, predavano je oružje, ali većinom neupotrebljivo ili staro (štucevi, lovnice, moskovke, mauzerke i dr.).

Ustanak je odjednom splasnuo.

Okupator je ponovo ovladao Spužem, Danilovim Gradom, svim komunikacijama, i nadirao prema Nikšiću. U narodu se osjećao strah od odmazde. Mnogi seljaci su negodovali što gerilci i dalje nose oružje, govoreći: »Vi hoćete da pretvorite u plamen i ove jade koji su ostali«. Drugi su govorili: »Treba se uzdržati od svih akcija dok se jasnije ne vidi kako će sve ovo izaći«.

Od ustaničkih bataljona, krajem jula, ostale su samo grupice. Nastala je veoma mučna i teška situacija. Početkom avgusta održani su sastanci svih ćelija. Na njima su analizirane protekle borbe i primani u Partiju oni koji su se odlučno i istrajno borili. Od preostalih grupa stvarane su nove vojne jedinice — gerilski odredi. U njih se dobrovoljno stupalo, ali je kriterij pri odabiranju bio strog. Primani su samo oni koji su bili spremni da podnesu sve teškoće i istraju do kraja.

Na teritoriji danilovgradskog sreza bilo je 1. avgusta 13 gerilskih odreda: Donjomartinički, Brajovički, Kosovoluški, Spuški, Podgorički, Klikovački, Gostiljski, dva petrušinska, dva vražegrmska, Zagaračko-bandićki i Komanski. Odredi su brojali 30—35 gerilaca. Ukupno su imali oko 430 dobro naoružanih boraca. Skoro sve ranije automatsko oružje i ono koje je zaplijenjeno u julskim borbama bilo je u njihovim rukama.

Gerilski odredi iz onih mjesta koja je kontrolisao okupator stalno su bili na okupu i pod oružjem. Živjeli su u brdima, logorskim životom; borci su namirnice donosili od svojih kuća i kolektivno se hranili. Gerilci iz mjesta koja okupator nije kontrolisao živjeli su naoružani kod svojih kuća i okupljali se prema potrebi. U tim odredima se sakupljalo najbolje i najoprobanije ljudstvo; to su bili najbolji agitatori Partije koji su najdosljednije sprovodili njenu liniju. Držali su straže i budno pratili pokrete okupatora, organizovali sklanjanje naroda i na taj način ometali odvođenje ljudi u internaciju. Malo-pomalo seljaci su ovakav stav gerilaca odobravali, a kasnije i sami davali patrole i održavali straže sa njima.

Počeo je ponovo intenzivan politički rad. Raskrinkavane su izdajničke parole o besperspektivnosti dalje borbe, a zahtje-

vima za predaju oružja i slanju izjava o lojalnosti prema okupatoru. Na brojnim seoskim konferencijam čitane su radio-vijesti, objašnjavani ciljevi borbe i njene perspektive. Gerilski odredi su počeli da narastaju.

Tokom avgusta, u gerilskim jedinicama intenzivno je sprovođena vojna obuka. Svaki gerilac je obučavan u rukovanju svim vrstama ne samo vlastitog naoružanja nego i onog kojim je raspolagao neprijatelj (talijanskim puškama, puškomitraljezima i mitraljezima).

Uporedo su vršene manje akcije i diverzije na komunikacijama. U tome su se najviše isticali kosovoluški gerilski vodovi Grlićko-ćuriočki i Kosovoluško-jastrebački). Oni su kidali telegrafsko-telefonske linije Danilov Grad — Podgorica. Do 10. septembra su ih tri puta prekidali na po nekoliko mjesta — na 200 m od samog Danilova Grada pa do srušenog mosta na Sušici (u dužini oko 6 km). Ali, kako je okupator relativno brzo ponovo uspostavljao te veze, gerilci su počeli spajati po dvije telegrafske žive na izolatorima. To spajanje je izvršeno prvi put na 10—15 mjesta, tako da je linija ostala duže neupotrebljiva, jer okupator u početku nije mogao da ustanovi kvar. Dešavalo se da okupator otkloni spojeve a gerilci ih u toku noći ponovo izazovu. Tako su Talijani bili prisiljeni da uvedu stalne patrole i straže. Pokušali su i da od seljaka iz kontrolisanih sela stvore neku kvislinšku miliciju koja bi čuvala komunikacije, naročito pojedine objekte. No pošto im to nije uspijevalo, stalno su vršili represalije i odvodili stanovništvo u internaciju.

U septembru su skoro svi gerilski vodovi narasli u čete, te su počele pripreme za veće akcije. Tako su u drugoj polovini septembra izvedene dvije važnije akcije. U prvoj, oko 20. septembra, kombinovani odred petrušinske, pavkovićke i vražegrmske čete, jačine 60 gerilaca, porušio je drum Danilov Grad — Nikšić kod Žute grede i time za 6 dana onemogućio saobraćaj. Druga akcija je izvedena kombinovanim snagama iz srezova danilovgradskog i nikšićkog. Iz gerilskih četa, opština jelenačke i vražegrmsko-pavkovićke, odabran je vod od 40 gerilaca. Komandir mu je bio Vuko Jovović, a politički komesar Miloš Bobičić. Isto toliko gerilaca bilo je i iz nikšićkog sreza. Odred, formiran od tih vodova, postavio je na drumu Danilov Grad — Nikšić zasjedu u koju su 28. septembra upala (u Javorovom dolu, kod sela Stubice) tri talijanska kamiona sa 15 vojnika. Poslije kraće borbe, kamioni su spaljeni — nekoliko vojnika je ubijeno, a nekoliko zarobljeno. Drum Danilov Grad — Nikšić ponovo je razrušen i za duže vrijeme onesposobljen za saobraćaj. Sjutradan Talijani su za odmazdu potpuno spalili selo

Stubicu, ubili jednog mladića i dva starca. Tom prilikom su silovali, a potom najsvirepije mučili i umorili dvije žene.[9]

Ovo je bila jedna od prvih oružanih akcija u Crnoj Gori poslije julskih borbi. Njen uspjeh značio je mnogo za dalju mobilizaciju boraca u gerilske jedinice.

U ovo vrijeme, u septembru, takođe je posvećena velika pažnju učvršćenju i proširenju odbora Narodnooslobodilačkog fronta. Odbornici su birani na opštim seoskim skupovima, a obavljali su mnoge funkcije koje su kasnije prešle na narodnooslobodilačke odbore. Odbori fronta su učvršćivani ne samo na teritoriji koju okupator nije kontrolisao (a takav je bio skoro čitav danilovgradski srez, sem Danilovog Grada i sela Glavice, Grlića, Spuža i uzanog prostora oko komunikacije Podgorica — Danilov Grad), već su stvarani i legalni odbori u mjestima koja su bila pod direktnom kontrolom okupatora.

Odbori NOF-a su imali različite zadatke. Oni su rješavali sve seoske sporove, organizovali obrađivanje neobrađenog zemljišta, skupljali letinu, razvijali borbeno raspoloženje u narodu i ukazivali raznovrsnu pomoć vojsci (od obavještajne službe pa do dobrovoljne mobilizacije ljudstva sposobnog za vojsku). NOF se bavio, kao najvažnijim zadatkom, ekonomskim problemima koji su bili i važni i teški. Brinuo se za materijalno obezbjeđenje vojske, prikupljao dobrovoljne priloge i organizovao dobrovoljne radove (pletenje tople odjeće, pranje veša, dotur vode i drva, pripremanje hrane i dr.), starao se o nezbrinutim izbjeglicama i o porodicama čiju je imovinu okupator opljačkao. I naselja pod direktnom kontrolom okupatora davala su priloge za NOF.

Odbori NOF su formirani u svim selima, a na čitavoj teritoriji sreza izabrani su i opštinski odbori.

Kod sela Gostilja Martinićkog (u Cerovlju) 20. i 21. septembra održana je sreska partijska konferencija na kojoj je izabran novi mjesni komitet. U komitet su ušli: Blažo Mraković (sekretar), Puniša Perović, Radomir Babić, Boško Đuričković, Đuro Čagorović, Ratko Radović, Nada Jovović, Milosav Radulović i Rade Kovačević (članovi).

Krajem septembra i početkom oktobra od naraslih gerilskih četa se formiraju bataljoni. Već 5. oktobra bilo ih je tri:

— Jelenački: 4 čete, jačine oko 250 boraca;

— Petrušinski: 3 čete, sa oko 170 boraca;

— Vražegrmsko-pavkovićki: 3 čete, sa oko 160 boraca.

Bataljoni su bili dobro naoružani.

Sem ova 3 bataljona, na teritoriji sreza je bilo i nekoliko četa prosječne jačine do 70 boraca: Kosovoluška, Spuška, Ko-

[9] Podatak Milinka Đurovića, jednog od rukovodilaca u ovoj akciji.

manska, Bandićko-zagaračka, i nekoliko gerilskih vodova, koji su tokom oktobra prerasli u čete.

Početkom oktobra, na području podgoričkog Okružnog komiteta formira se Zetski NOPO, koji obuhvata sve gerilske jedinice na teritoriji danilovgradskog i podgoričkog sreza. Gerilske jedinice se reorganizuju: ustrojavaju se desetine, vodovi, čete i bataljoni, u kojima se komandni kadar više ne bira već ga postavlja više vojno rukovodstvo; u četama se stvaraju partijske ćelije i svaki gerilac polaže zakletvu, ukoliko to ranije nije učinio. Narodnooslobodilački odbori preuzimaju na sebe mnoge funkcije NOF-a; oni snabdijevaju ustanike svim potrebama, sem namirnicama. Namirnice gerilci donose od svojih kuća, prema mogućnostima, ali se hrane na zajedničkom kazanu. Najzad, naziv »gerilac« zamjenjuje se sa nazivom »partizan«, a čete žive logorskim životom (obično po vodovima).

Ovako organizovane i narasle partizanske jedinice, uporedo sa odlučnijim borbama protiv okupatora počinju nemilosrdno da likvidiraju špijune i petokolonaše. Do 10. oktobra uništeni su svi tragovi bivše vlasti. U danilovgradskom srezu su popaljene sve opštinske arhive i spiskovi, izuzev u samom Danilovom Gradu. Zabranjena je prodaja svih namirnica ili drugih potreba okupatoru. Počinje borba i protiv raznih špekulanata i okupatorovih liferanata. Tako su partizani Petrušinsko-pavkovićkog bataljona, sredinom oktobra, na putu Danilov Grad — Nikšić, presreli liferante koji su snabdijevali Talijane i zaplijenili oko 500 ovaca. Plijen su predali Zetskom odredu, koji je jedan dio poslao potčinjenim jedinicama, a jedan dio uputio Glavnom štabu NOPO za Crnu Goru i Boku, za potrebe drugih odreda. Okupator je ponovo potisnut u Danilov Grad i držao je pod kontrolom još samo uski pojas duž komunikacija za Podgoricu i Nikšić, na kojima se, takođe, vrše diverzije, akcije i prepadi na neprijatelja, naročito s lijeve obale Zete, gdje je okupatoru prekinuta komunikacija Danilov Grad — Sekulići — Martinići — Spuž.

Kad se govori o julskom ustanku skoro u svim istorijskim radovima se ističu greške koje su dovele do splašnjavanja ustanka. U tome se ponekad ide tako daleko da se neprijatelj i njegove snage uopšte i ne pominju kao uzroci tog splašnjavanja, već se učinjene greške smatraju osnovnim, jedinim i isključivim uzrocima za takav razvoj situacije. Pri tome se naročito ističu dvije greške: direktive o demobilizaciji od 15. jula, o kojoj je bilo govora, i frontalne borbe u odbrani slobodne teritorije. Detaljna analiza razvoja situacije na pojedinim pravcima kojima je neprijatelj nastupao i gdje su držani frontovi, dala bi, mislim, drugačiju sliku. Evo, ukratko, kako stoji to pitanje frontalnih borbi.

Frontalne borbe vođene za oslobođenje gradova, kao i one do kojih je ponegdje došlo kod zasjeda, bile su pravilne. One su uspjele, praksa ih je potvrdila. Njima smo uz minimalne sopstvene gubitke postizali odlične rezultate i nanosili teške poraze neprijatelju.[10]

Imamo dosta primjera iz našeg oslobodilačkog rata o tome da su nam kruti frontovi nanijeli dosta štete. To se i mora desiti kad se postave snage pod udar brojno jačeg i tehnički bolje opremljenog neprijatelja. Trpe se porazi i teški gubici. To ima za posljedicu i demoralizaciju masa na koje ustanak treba da se naslanja. Međutim, iz svega rečenog izlazi da mi u julsko-avgustovskoj ofanzivi u Crnoj Gori nijesmo imali tako krute frontove na kojima nas je neprijatelj razbio, nanio nam teške gubitke, demoralisao nas — da bi zbog toga ustanak splasnuo. Naši frontovi po pravcima su bili elastični, čak nekad i nedovoljno čvrsti, ali je neprijatelj bio jak i brutalan u odmazdama, što je dovelo do osjeke ustanka. Zabluda je bila misliti onda da mi možemo održati oslobođenu teritoriju, a stvara se još veća ako danas osjeku ustanka objašnjavamo samo našim učinjenim greškama.

Na crnogorske ustanike je napadalo šest kompletnih neprijateljskih divizija, dijelovi još jedne divizije, grupa »Skenderbeg«, dva bataljona granične straže, grupa alpinaca »Vale«, konjička grupa »Gvide«, jedinice crnih košulja, policijske i alpinske jedinice i jedna grupa izviđačke avijacije. Napad je vođen sa nekoliko pravaca.

Iz rejona Podgorice napadale su tri divizije: pravcem Podgorica — Cetinje divizija »Pusterija« (kasnije prebačena na

---

[10] U odbrani slobodne teritorije ustaničke snage su se postavile na pravcima gdje je očekivan neprijatelj. Jedan od najtipičnijih frontova bio je ovaj na Veljem brdu, o kome je govoreno. Skoro svi drugi frontovi po pravcima bili su elastičniji i borbe su bile sličnih ili manjih razmjera. Za sve njih je karakteristično, da su naše snage držale topografski jake tačke, tj. položaje dobre za odbranu, sa kojih su protivniku mogle da nanesu znatne gubitke, uz mogućnost očuvanja sopstvenih snaga. Zbog toga crnogorski ustanici u tim borbama za odbranu slobodne teritorije, koje se nazivaju frontalnim, nijesu imali mnogo gubitaka u ljudstvu, dok su neprijatelju nanijeli osjetne gubitke. Ti naši frontovi nijesu bili kruti. Snage nijesu izlagane uništenju i nekim odsudnim okršajima niti dovođene u situaciju da budu desetkovane. Do takvih zaključaka se lako može doći analizom borbi na ma kom pravcu. Zbog toga i smatram da kritika frontalnih borbi u julskom ustanku na način kako se to često čini, nije dobra. Za tu vrstu kritike je karakteristično da se donese ocjena a prethodno se ne iznosi tok događaja. Na taj način se čitaocima ne omogućava da sagledaju činjenice pa da i sami mogu donijeti zaključke ili sud o datim zaključcima.

Čini se da je takav način pisanja posljedica inercije prepisivanja a ne analize.

sektor Kolašina); pravcem Podgorica — Danilov Grad divizije »Kačatori dele Alpi« i pravcem Podgorica — Kolašin divizije »Venecija«. Da bi krenule određenim pravcima, ove snage su prethodno morale razbiti naš front na liniji Zelenika — Velje brdo — Trijebač — Vežešnik.

Sa područja Crnogorskog primorja i Boke Kotorske operisala je divizija »Taro«, jednim krakom prema Cetinju da bi ga u zajednici sa divizijom »Pusterija« oslobodila blokade, a drugim iz Risna ka Grahovu.

Divizija »Pulje« nastupala je pravcem Peć — Čakor — Velika — Andrijevica — Berane. Kvislinška grupa »Skenderbeg« je dejstvovala zajedno sa Talijanima iz rejona Plava i Gusinja, pravcem od Peći i Tutina, preko Turjaka, ka Beranima.

Divizija »Mesina« bila je dijelom u blokadi a dijelom razbijena. U graničnom crnogorsko-hercegovačkom području dejstvovala je divizija »Marke«. (Prema podacima Ist. instituta JNA — B. Đ.)

Jačina neprijateljskih snaga je bila oko 84 000 — 105 000 vojnika (12 000 — 15 000 u diviziji) dobro naoružanih i opremljenih.

Namjera je neprijatelja bila da izvrši odmazdu za ustanak i represalijama obezbijedi mir okupacionim trupama i vlastima. Ukoliko postupak bude okrutniji, smatrao je, uspjeh će biti veći i trajniji. Zbog toga je napravio pravu pustoš. Popalio je mnogo kuća, u prvom redu komunista, simpatizera i onih za koje su mu izdajnički separatistički i ostali špijunski elementi rekli da su bili privrženi ustanku. Mnogo ljudi je strijeljano, većinom staraca. Mlađi su se sklonili ispred najezde u brda i planine. Jedan broj je interniran i odveden u logore. Sve je to uslovilo osjeku ustanka.

Do koje je mjere situacija bila kritična, kakav je bio strah i kolika pometnja, pokazuju i ovi primjeri:

U Crmnici su petokolonaški elementi izlazili pred Talijane pokazujući im čije kuće treba paliti i nad kim vršiti odmazdu (kao i u drugim mjestima), a u isto vrijeme su ubacili parolu: »Kada su komunisti bili sa narodom u ustanku, neka budu i sada sa narodom kada on strada«. Takvoj paroli je nasio i sekretar Mjesnog komiteta Nikola Nikić sa 38 članova KP. Ovi ljudi su naivno, izgubivši trenutno perspektivu, nasjeli toj paroli neprijatelja i predali se. Oni su bili svjesni šta ih čeka (Nikić i još neki su strijeljani), ali su htjeli da pokažu da su sa narodom i po cijenu života. Ovaj nepolitički i negativan primjer koji je nanio štetu pokretu, naročito u kraju u kome se dogodio, govori na svoj način o pometnji koja je nastala i kod jednog dijela članova KP.

U drugim mjestima je bilo pokušaja najreakcionarnijih elemenata da se izruče okupatoru organizatori ustanka »da bi se tako spasao taj kraj«.

Akcije u septembru i oktobru su se morale izvoditi u najvećoj tajnosti od stanovništva u čijoj su blizini izvođene. Tako je izvedena i poznata akcija na Jelinom dubu, u Bratonožićima, 18. oktobra 1941. godine. Poslije ove akcije oko 70 seljaka iz Bratonožića otišlo je u Podgoricu da izjavi Talijanima žaljenje. Oni su čitavu delegaciju strijeljali na Bioču.

Dakle, poslije neprijateljske ofanzive dolazi do naglog splašnjavanja ustanka i panike od odmazde. Jednom riječi: do veoma teške situacije. Za izvjesno vrijeme su pokidane veze između ćelija KPJ i mjesnih rukovodstava i između mjesnih i okružnih komiteta, s jedne, i PK, s druge strane. U stvari, u Crnoj Gori se desilo ono što se, po pravilu, dešavalo poslije ofanziva i neprijateljskih represalija u toku NOR, uz razlike koje je uslovila situacija, mjesto i vrijeme u kome se događaj odigrao.

Pokrajinski komitet je 8. avgusta organizovao partijsko savjetovanje pod planinom Komenikom. Podnesena su dva referata, politički i organizacioni. Data je kritička analiza i ocjena ustanka i rada Partije. Kritikovana je direktiva PK od 15. jula o svođenju borbe na gerilske akcije. U svim dokumentima do ovoga savjetovanja takođe se govorilo o ustanku. Na osnovu svega toga donesena je rezolucija koja je sadržala ocjenu rada i naredne zadatke. Međutim, na završetku savjetovanja došao je delegat CK KPJ Milovan Đilas, koji se do tada nalazio na terenu kolašinskog OK. Kada je obaviješten o radu i zaključcima, odlučio je da se savjetovanje ponovi, jer nije bio saglasan sa datom ocjenom. Politički referat je u cjelini ponovljen a organizacioni izvodno.

Đilas je nametnuo savjetovanju diskusiju o tome da li je bilo pravilno baciti parolu o oružanom ustanku ili se ograničiti na gerilske akcije. Kategorički je tvrdio da je bila pogrešna parola o oružanom ustanku, pa u svom pismu PK kaže: »Na prvom dijelu savjetovanja je zaključivano da je bio dobar, odgovarajući oblik borbe samo oružani ustanak, iz toga nepravilnog zaključka o ustanku potekla je nepartijska, netačna kritika Pokrajinskog komiteta«. I dalje: »Takvi zaključci značili su siljenje, tačnije, prisiljavanje masa na opštenarodni ustanak, iako za njega nijesu zasreli ni objektivni ni subjektivni uslovi«.

Tvrdio je, pošto za ustanak nije bilo uslova, da ga je trebalo gerilom pripremiti i tim putem, po njegovom mišljenju, trebalo je da dođe do »nacionalno oslobodilačke antifašističke revolucije«.

U vezi s tim u svom pismu Pokrajinskom komitetu on kaže:

»To znači da komunisti mogu na toj bazi voditi danas gerilu i za skoru budućnost pripremiti opštenarodni, antifašistički ustanak, jedini put naroda za oslobođenje...« Malo dalje: »To znači da komunisti mogu na toj bazi politički pripremiti i organizovati nacionalno oslobodilačku antifašističku revoluciju, to je opšti narodni oružani ustanak«. (Zbornik dokumenata tom 3, knj. 4, strana 23.)

U diskusiji je postavio pitanje da li je to uopšte bio ustanak i tvrdio da to, u stvari, i nije bio ustanak. Ova postavka je bila najčudnija i najnerazumljivija. Delegati očito nijesu bili pripremljeni za tu »teoretsku« diskusiju, pa nijesu mnogo ni diskutovali. Nešto malo su diskutovali drugovi: Moša Pijade, Blažo Jovanović i Mitar Bakić. Oni su u diskusiji tvrdili da su do tada izvedene akcije bile ustanak i da su za njega postojali uslovi. Đilas je bio veoma odlučan i kategoričan u svojim stavovima i uglavnom, su na kraju prihvaćene njegove postavke i na bazi njih je donesena rezolucija. U rezoluciji se izričito konstatuje da je »bilo pogrešno baciti parolu oružanog ustanka«. U tom dokumentu izraz ustanak je svuda izostavljen; umjesto njega se upotrebljavaju izrazi: »gerilske akcije«, »dosadašnje oružane akcije«, »vojničke akcije«, i dr.

Đilasu se, po svemu izgleda, učinilo nedovoljnim ono što je iznio na ponovljenom savjetovanju i rezolucija u koju su ušli njegovi stavovi i gledanja, pa se našao pobuđen da napiše i posebno pismo Pokrajinskom komitetu u kome je ponovo kritikovao prvi dio savjetovanja i sam Pokrajinski komitet.

Rezolucija savjetovanja i Đilasovo pismo su u avgustu i septembru prorađivani na partijskim sastancima i na osnovu tih dokumenata su održane mjesne partijske konferencije. Dio rezolucije u kome se tretiralo pitanje da li je bilo pravilno baciti parolu o oružanom ustanku ili se zadržati na gerilskim akcijama nije mnogo diskutovan u organizacijama, jer ljudi nijesu ni shvatili kategorizaciju akcija koju je Đilas iskonstruisao, niti im je to bilo nužno u praktičnoj pripremi za nove akcije i dalju borbu protiv okupatora. Osnovno je bilo priprema za borbu a ne naziv akcija.

Boško ĐURIČKOVIĆ

POČETAK I RAZVOJ USTANKA U GORENJSKOJ

Inicijator i organizator narodnog ustanka u Gorenjskoj bila je, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije, Komunistička partija, jedina politička snaga koja je bila sposobna da organizuje oružani otpor protiv okupatora, jedina snaga koja je uživala poverenje naroda. Ona je martovskih dana 1941. organizovala demonstracije protiv prilaženja Jugoslavije fašističkoj osovini Rim — Berlin — Tokio. Kada je rukovodstvo slovenačke buržoazije videlo da je napad fašističkih vojnih snaga na Jugoslaviju neizbežan, unapred se pripremalo na saradnju sa neprijateljem u nadi da će s njim deliti vlast, dok je Partija mobilisala dobrovoljce za odbranu naših granica.

Kada je Hitler okupirao Gorenjsku, Partija je razotkrivala oportuniste svake vrste, koji su tvrdili »da đavo nije tako crn kao što izgleda«, što je ličilo na zeca kome skidaju kožu, a on još uvek veruje da mu je neće svući i preko glave.

Partija je razotkrivala perfidnu sistematsku propagandu i agitacionu delatnost NSDAP — Nacionalsocijalistische deutsche Arbeiter Partei (Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija), koja je tvrdila da je Hitler dobar za radnike, da će seljaci u Gorenjskoj dobro prodavati svoja dva osnovna proizvoda — drvo i stoku kao nekad u staroj Austriji itd. Rukodstvo KP bilo je svesno da propagandna aktivnost okupatora ima za cilj da brzo stabilizuje svoju vlast, kako bi mogla početi preseljavanje većine stanovništva i doseljavanje nemačkih seljaka na slovenačku zemlju. Razvoj događaja je stalno potvrđivao pravilnost predviđanja Partije. Kada su Nemci počeli da iseljavaju narod iz kranjskog okruga, 5. juna 1941, komunisti su jedini mogli da se pozivaju na svoja ranija upozoravanja: »Rekli smo da će tako biti, a sada vidite i sami da smo bili u pravu«.

Tako je u Gorenjskoj raslo i jačalo poverenje narodnih masa u Partiju, a to poverenje je doprinelo da je Partija mogla

početi s pripremama za organizovanje narodnog ustanka, koji je počeo u drugoj polovini jula 1941. godine.

Prilikom dolaska Nemaca u Gorenjsku, postojala su i delovala tri okružna komiteta KPS: u Jesenicama, Kranju i Kamniku, čije se radno područje protezalo od italijanske pa sve do štajerske granice.

Kada je kapitulirala stara Jugoslavija, Partija se trudila da vojnici — koji su se vraćali svojim kućama — ne predaju oružje, već da ga zadrže i sakriju. Agitacijom od lica do lica, brošurama, lecima, kao i antifašističkim napisima, a naročito napisima po zidovima: »Smrt fašizmu«, »Živela borba za slobodu«, »Živeo SSSR« itd., Partija je potpirivala mržnju naroda protiv okupatora.

Kada su Nemci počeli sa iseljavanjem naroda, znatno je povećano ispisivanje parola ne samo u gradovima, već i u selima. Svuda su se videle parole: »Smrt nemačkim okupatorima«, »Živela sloboda«, »Ostanimo na slovenačkoj zemlji«, »Ne dozvolimo da nas isele«, »Ko napusti domovinu izdajnik je«, »Bolje umreti nego živeti u ropstvu«, »Smrt fašizmu«, »Smrt izdajnicima« itd.

Osim drugih propagandnih akcija, ovo je bila efikasna politička priprema za organizovanje narodnog ustanka na terenu, akcija koja je išla od čoveka do čoveka.

Okupator je brzo uvideo da uništenje slovenačkog naroda u Gorenjskoj neće ići tako glatko, bez otpora. Stoga je u akciju brzo ušla jaka i dobro organizovana »Geheime Staatspolizei« (Gestapo), čiji je prvi zadatak bio da uhapsi ne samo one koji su bili osumnjičeni kao komunisti, već čak i funkcionere bivših URSS-ovih sindikata, hrišćanske socijaliste, pa čak i funkcionere esperantističkih kružoka. Komanda nemačke žandarmerije u Kamniku ističe u svom izveštaju višoj komandi od 19. jula 1941. da je u toku meseca juna i prve polovine jula bilo 21 političko hapšenje (originalan nemački dokumenat, Muzej NOB u Ljubljani). Okupator je hteo da slomi otpor masa na taj način što bi uništio njihovo rukovodstvo. Međutim, Partija je bila budna i naredila je povlačenje u ilegalnost. Tako su nastale prve ilegalne grupe koje su, povećane dobrovoljcima 27—28. jula 1941, sačinjavale u Gorenjskoj prve partizanske jedinice.

Prva dva dana meseca juna 1941. na Viču — predgrađu Ljubljane — održano je savetovanje CK KPS o organizaciono-političkim pripremama za narodni ustanak protiv okupatora. Na savetovanju su govorili sekretar CK KPS Franc Leskošek Luka, Miha Marinko i Aleš Bebler. Završnu reč dao je Edvard Kar-

delj. On je istakao neminovnost Hitlerovog napada na Sovjetski Savez, što će mobilisati milione naprednih ljudi u svetu da se pridruže borbi za uništenje fašizma. Referat druga Kardelja predstavljao je snažnu idejno-političku osnovu za organizovanje narodnog ustanka. Dan kasnije — 3. juna — učesnici savetovanja detaljno su obradili sve pripreme za organizovanje ustanka: brže primanje novih članova u Partiju, jačanje SKOJ-a, organizovanje vojnih komiteta. Zadaci ovih komiteta bili su: izrada plana vojnih akcija u sva tri okruga, prikupljanje oružja, sanitetskog materijala, hrane i odeće za partizane, kao i organizacija obaveštajne službe. Zadaci okružnih komiteta bili su: organizovanje ustanka na najširoj osnovi sa mobilizacijom za odlazak u partizane ne samo komunista, već i drugih nacionalno svesnih Slovenaca i ostalih rodoljuba.

U rukovodstvo priprema za ustanak određeni su: Stane Žagar (poginuo i proglašen za narodnog heroja) član Glavnog štaba NOB Slovenije kao vojni instruktor i dvojica organizaciono-političkih instruktora CK KPS — Lojze Kebe Štefan (poginuo i proglašen za narodnog heroja) i Tomo Brejc Pavle. Oko 10. jula 1941. CK KPS je proširio delatnost organizaciono-političkih instruktora na celu Gorenjsku. Oba instruktora na čelu s vojnim instruktorom Žagarom sačinjavali su Vojni komitet — operativno rukovodstvo ustanka. To je bilo prvo pokrajinsko rukovodstvo narodnog ustanka u Gorenjskoj. Dana 17. jula 1941. godine pod rukovodstvom Staneta Žagara, održano je ispod malog Gregorijevca na Jelovici savetovanje rukovodećih aktivista, na kome je odlučeno da se odmah obave poslednje pripreme za organizovanje ustanka. Okružni vojni komiteti trebalo je odmah da definitivno izrade plan vojnih akcija protiv neprijatelja, da iz redova ilegalaca i mobilisanih dobrovoljaca organizuju čete i vodove, naimenuju komandire i političke komesare, izvrše raspored vojnih akcija, koje treba planski rasporediti na pojedine grupe itd. Kao datum ustanka određen je 28. jul. Bilo je predviđeno da se odmah posle prvih izvršenih vojnih akcija, sve čete u okrugu — koncentrišu na određenim mestima, da se organizuju, odnosno formiraju bataljoni, odrede komandanti i politički komesari bataljona, organizuje kurirska i obaveštajna služba.

Pokrajinsko rukovodstvo za obavljanje poslednjih priprema za ustanak bilo je ovako podeljeno: jeseničko područje: Stane Žagar i Jože Gregorčič; kranjsko područje: Lojze Kebe Štefan, Tomo Brejc Pavle i sekretar Okružnog komiteta France Vodopivec. Odmah posle izvršenih priprema u kranjskom području, oba instruktora su raspodelila posao. Kebe preuzima ru-

kovodstvo neposrednih priprema na području Škofje Loke, Medvoda i Šmarne gore, a Tomo Brejc Pavle na području kamničkog okruga.

Ustanak je najdoslednije sproveden u kamničkom okrugu. Noću između 27. i 28. jula na šest mesta bio je miniran put Kamnik — Gornji Grad, i tako bio dva dana onesposobljen za svaki saobraćaj. U okolini Kamnika uništene su sve telefonske i telegrafske linije. Uništen je i most preko Bistrice na relaciji Duplica — Radomlje, a takođe i dva mosta na Bistrici u opštini Homec. Sem toga uništeni su telefonski i telegrafski uređaji na relaciji Domžale — Celje, oštećeni mostovi na putu Domžale — Moravče i na putu Dob — Ihan, onesposobljena telefonska linija pored železničke pruge kod Donjih Jarša, između opština Mengeš — Homec i Mengeš — Domžale.

Napad na zamak Zaprice nije uspeo zbog izdaje okupatorovog saradnika Beča, koji se uvukao u grupu, a čiji je zadatak bio da prodre u skladište benzina na Zapricama i da ga zapali.

U izveštaju nemačkog okružnog štaba žandarmerije u Kamniku od 29. avgusta istaknuto je, da je 27. jula počeo ustanički pokret, koji je obuhvatio opštine: Kamnik, Homec, Radomlje, Domžale, Mengeš, Trzin, Ihan, Dob i Moravče.

Iste noći, partizanska grupa Črnuče pokvarila je telefonske uređaje pored glavnog puta Črnuče — Trzin, duž železničke pruge za Kamnik.

Grupa partizana iz Rašice izvršila je te noći veliku sabotažu u Repnjama kod Vodica, gde je zapalila pšenicu iseljenih seljaka. Idućeg dana nastavljene su partizanske akcije na kamničkom području. Grupa partizana je 2. avgusta napala nemačku policiju u blizini Mengeša, a zatim i patrolu koja je došla u pomoć. Grupa partizana iz Rašice zapalila je 4. avgusta žito iseljenih seljaka u Polju kod Skaručne, dok je patrola Rašičke čete, 7. avgusta, ubila jednog narodnog izdajnika, a 10. avgusta porušila prugu kod Medvoda. Sledećeg dana napala je i ranila dva gestapovca, itd.

U kranjskom području ustanak je nešto zakasnio krivicom tamošnjeg komandanta okruga Jože Pesjaka, koji je uoči 28. jula na svoju ruku odložio planski predviđene partizanske akcije sa motivacijom »da nije dobio obećano oružje i da akcije nisu bile dovoljno pripremljene«.

Od 26. jula do 2. avgusta na ovom području formirane su tri čete: 1. kranjska, 2. kranjska i Tržička četa, koje nisu odmah stupile u akciju takođe Pesjakovom krivicom.

Pokrajinsko rukovodstvo ustanka odmah je intervenisalo i na sastanku u Prebojama kod Kranja, 30. jula, odlučeno je da se odluke Okružnog vojnog komiteta u Kranju moraju bezuslovno izvršiti. Odmah posle toga Tržička četa je izvršila napad na nemačkog predsednika opštine u Tržiču i žandarmerijsku stanicu u Križama, ali ovaj napad nije uspeo. Dana 4. avgusta 2. kranjska četa se spojila ispod Storžiča s Tržičkom četom, a istog dana bio je formiran Kranjski partizanski bataljon (68 boraca), sa komandantom Pesjakom i političkim komesarom Janežičem.

Fašističko rukovodstvo u Gorenjskoj brzo je uvidelo da postoji jedinstven plan narodnog ustanka koji obuhvata celu Gorenjsku i koji ima jedinstveno centralno pokrajinsko rukovodstvo.

Nemačko vojno rukovodstvo učinilo je sve da preduhitri dalje napade gorenjskih partizana i zbog toga je prešlo u protivnapad. Već 1. avgusta 181. policijski bataljon napao je deo Jeseničke čete (jeseničkí okrug) na Mežaklji. Napadnutim partizanima došao je u pomoć drugi deo ove čete koji je prethodne noći bio u akciji (porušena dva mosta u Mostama kod Žirovnice). Vraćajući se sa ove akcije ovaj drugi deo čete napao je Nemce s leđa. Tom prilikom Nemci su imali šestoricu mrtvih, a partizani dvojicu. Posle ove borbe Jesenička četa se na Vodiškoj planini spojila sa Jelovičkom četom, posle čega je 5. avgusta 1941. formiran Jeseničkí bataljon od 65 boraca. Glavnina bataljona se istog dana pomerila prema Savi s namerom da pređe reku i da napadne begunjsku kaznionicu i mučionicu, u kojoj je tada ležalo oko 300 Slovenaca. Plan je izradio vojni instruktor Glavnog štaba Žagar. Međutim, Nemci su na neobjašnjiv način obavešteni o ovom planu partizana, tako da su vrlo brzo, duž leve obale Save, organizovali jake zasede na svim prelazima, između kojih su stalno kružile i održavale vezu jake motorizovane patrole.

Prelazak preko Save bio je nemogućan. Nemci su na ovaj način dobili slobodne ruke i sve preostale snage mogli su da upotrebe za napad na Kranjski bataljon. Prvu četu ovog bataljona Nemci su napali i razbili na Dobrči, a 2. četu u Verbičevoj koči ispod Storžiča. Odmah posle toga — 8. avgusta — Nemci su napali velikim snagama (181. rezervni policijski bataljon sa jedinicama redovne vojske, sa 2 topa i nekim SS jedinicama iz austrijske Koruške) Jeseničkí bataljon na Kotliču, odnosno na planini Jelovici. Bataljon je prihvatio borbu ali se morao povući u Selšku dolinu zbog velike premoći neprijatelja.

Na ovom mestu želim da istaknem osnovnu istorijsku istinu. Jedinicama oba bataljona Nemci su, istina, naneli

teške gubitke svojim koncentričnim napadima, ali nisu postigli svoj cilj: partizanski pokret u ovom delu Gorenjske nije bio time uništen. Preostali delovi obe čete Kranjskog bataljona združili su se 18. avgusta u šumi Udenborštu, iznad Kranja. Tako je nastala nova Kranjska, kasnije nazvana Kokrška četa, pod rukovodstvom komandira Jože Bečana. Od Kranjskog bataljona ostala je, osim toga, skoro cela 1. kranjska četa pod rukovodstvom komandira Nartnika, čije je operativno područje bilo na desnoj obali Save, duž Selške i Poljanske doline.

Posle borbe na Kotliču Jesenički bataljon je ovako rasporedio svoje snage: Jelovička četa je podeljena na dva voda — operativno područje 1. voda bilo je iznad Bleda, a 2. voda iznad Krope. Jesenička četa je otišla na Pokljuku — 1. vod je bivakovao ispod Stola, a 2. na Mežaklji. Jezgro partizanskih snaga u ovom delu Gorenjske je ostalo. Oko ovih jedinica okupljali su se novi borci, vodovi su prerastali u čete, a onda ponovo počeli da napadaju Nemce.

Na Rašici je 15. avgusta 1941. formiran Kamnički bataljon. Time je u celini realizovana odluka jelovičkog savetovanja od 17. jula 1941. godine. Osim Gorenjske ni u jednoj drugoj pokrajini Slovenije nije za svega devet dana — od 4. do 15. avgusta — formirano tri partizanska bataljona, čije su čete vodile veoma teške borbe sa moderno naoružanim i po broju dvadesetostruko jačim neprijateljem.

Odmah posle formiranja Kamniškog bataljona, koji je imao 92 borca, njegove četiri čete: Rašička, Mengeško-moravška, Radomljanska i Kamniška, otišle su na svoja određena operativna područja.

Radi boljeg shvatanja situacije i uslova pod kojima su se borile naše partizanske jedinice u Gorenjskoj 1941. godine a i kasnije, objasnićemo još neke momente.

Još za vreme stare Austrije Gorenjska je bila privredno najrazvijenije područje Slovenije, a industrijski je najviše napredovala i za vreme stare versajske Jugoslavije. Na početku drugog svetskog rata ovde je bila naročito jaka metalna i tekstilna industrija, a dobrim delom i drvna, koja je dobijala sirovine iz velikih kompleksa šuma planine Jelovice.

Kao turističko područje Gorenjska je takođe poznata više od sto godina. Razvoj privrede — a naročito turizma — diktirao je izgradnju široke mreže relativno dobrih pokrajinskih puteva u dolini, a i puteva lokalnog značaja. Već letimični pogled na geografsku kartu, pre drugog svetskog rata, pokazuje da je cela Gorenjska ispresecana mrežom puteva. Razvoj in-

dustrije, planinarstva i održavanje pašnjaka u planinama, takođe su zahtevali izgradnju dobrih puteva prema šumama i planinama. Ova široka mreža puteva i dobrih šumskih staza, u mirno vreme tako važna za razvoj celokupne privrede, koristila je za vreme NOB-e isključivo okupatoru. Omogućavala mu je — pomoću motornih vozila — brzu koncentraciju vojnih jedinica stacioniranih na području Gorenjske i brzo dovoženje većih jedinica iz udaljenijeg zaleđa, tj. iz austrijske Koruške i Štajerske.

Gusta mreža dobrih šumskih i planinskih puteva omogućila je okupatoru brzo prilaženje partizanskim logorima i bivacima visoko u planinama.

Poznati su mnogi primeri da su partizani onesposobili deo puteva, ali je gustina ovih omogućavala okupatoru da brzo obiđe oštećene delove i da se ponovo približi partizanskim jedinicama.

Istoričari koji se u obradi i proučavanju NOB-e u Gorenjskoj orijentišu samo na okupatorove dokumente čine velike greške. Nemci u svim većim sukobima s partizanima uglavnom pominju samo svoje policijske bataljone stacionirane na teritoriji Gorenjske. Oružane snage koje su predstavljali ti bataljoni nisu bile tako beznačajne jer su Nemci, početkom oktobra 1941, imali u Gorenjskoj pet policijskih i dva »Landesschützen« (posadna) bataljona, ukupno oko 7 000 dobro naoružanih vojnika, kojima bezuslovno treba dodati i motorizovane jedinice koje su za svaku veću akciju protiv partizana pozivali iz zaleđa.

Navešću samo jedan primer ovakvog neobjektivnog izveštavanja Nemaca kojih, međutim, nije bilo malo. 13. septembra 1941. godine napadnuta je u blizini zamka Kolovca iznad Radomlja — Radomljanska četa (Kamniški bataljon). Četa se uspešno probila iz okupatorovog obruča, a onda se preko dana povlačila desnom stranom šumovite padine, iznad doline Črnog grabna, pored puta Domžale — Lukovica — Trojane. Iste večeri četa je prešla put kod Lukovice, a onda se preko Gorjuša povukla u pravcu Save. Pomenuti put morao se prelaziti vrlo brzo, jer su preko njega celog dana patrolirala nemačka oklopna vozila. Svi preživeli borci Radomljanske čete, svi bivši aktivisti sela koja se nalaze pored puta: Dob, Prevoje, Št. Vid, Lukovica, Krašnja, itd., dobro se sećaju tog dana, jer su se plašili da će Nemci svojom brojnom nadmoćnošću uništiti četu.

Slažem se s preživelim partizanima Gorenjske koji tvrde da su Nemci i za manje napade na partizane uvek koncentrisali 2 000—3 000 ljudi, za veće poduhvate 3 000—4 000 ljudi, a za

ofanzive šireg okvira i do 6 000 ljudi. U napadu na Dražgoše, zajedno sa artiljerijom i smučarskim odeljenjima, učestvovalo je oko 19 000 nemačkih vojnika.

Osnovnu teškoću za partizanske jedinice u Gorenjskoj uvek je predstavljala blizina neprijateljskog zaleđa i to u svakom pogledu.

Sećam se situacije koja je nastala u prvom periodu narodnog ustanka u Gorenjskoj, kada su Nemci verovali ne samo da će ugušiti ustanak, već i da će ga potpuno iskoreniti. Iz austrijske Koruške i Štajerske dovukli su grupe kriminalnih tipova, uključili ih u tajnu službu Gestapoa, a jedan deo obukli u uniforme, da bi pratio policijske jedinice u pohodima protiv partizana. Većina ovih propalih tipova znala je slovenački, jer su poticali iz slovenačkih germanizovanih porodica iz austrijske Koruške. Dijalekt njihovog jezika bio je dosta sličan jeziku stanovništva doline gornje Save u Gorenjskoj. Danju su se u civilnom odelu skitali po selima, a noću se pridruživali motorizovanim patrolama koje su jurile kroz gorenjska naselja.

Pakleni teror nad stanovništvom, strahovito mučenje i ubijanje zatvorenika i talaca, gusta i dobro organizovana špijunska služba, velika propaganda o univerzalnoj svemoći nemačkog oružja, sve je bilo sračunato na to da ubije moral stanovništva i unese malodušnost čak i u redove partizana.

Novembra 1941. javila se preko Radio-Londona i izbeglička jugoslovenska vlada. Njeni pozivi: »Slovenci, mi smo mali narod, ne dižimo oružje suviše rano, jer još nije došlo vreme za to, inače ćemo iskrvariti« — pored terorističkog orgijanja Nemaca u Gorenjskoj, privremeno su prouzrokovali izvesnu zbrku i oklevanje seoskog stanovništva. Bilo je potrebno prilično vremena da savladamo ovu štetnu propagandu.

Malobrojne i slabo naoružane partizanske jedinice u Gorenjskoj, bile bi, s obzirom na neprijateljsku nadmoćnost po broju ljudi i modernom naoružanju, strašnom teroru Gestapoa i njegove sistematske i dobro organizovane špijunske službe, — uništene u toku jednog meseca, kada borci, a s njima i većina stanovništva, ne bi bili prožeti nesalomljivom unutrašnjom snagom i nadom u konačnu pobedu NOB-e. Ideja nacionalnog i socijalnog oslobođenja brzo je postala tako strašna sila protiv svemogućeg okupatora, da je nije mogao slomiti ni sa nadmoćnošću svog oružja, ni terorom, niti je mogao da potkopa njenu moralnu snagu silovitom, širokom i do detalja organizovanom agitacijom i propagandom.

Razumljivo je, da je zbog sistematske neprijateljske kontrole naša delatnost na terenu bila vrlo teška, naročito organizaciono-politička aktivnost.

Krajem prve polovine avgusta 1941. godine, u Ljubljani je održan sastanak članova Politbiroa CK i Glavnog štaba Slovenije pod rukovodstvom druga Kardelja. Na ovom sastanku, kome sam i ja prisustvovao, bila je — na osnovu pismenog i usmenog izveštaja — data ocena rezultata narodnog ustanka u Gorenjskoj od 28. jula 1941. Na kraju duže diskusije drug Kardelj je predložio sledeće odluke koje se pre svega odnose na vojno-političko stanje u Gorenjskoj:

1) Ubrzati organizaciju Osvobodilne fronte, formirati okružne, gradske i seoske odbore Narodnog fronta i detaljno ih upoznati s njihovim organizaciono-političkim zadacima, naročito u pravcu što bržeg širenja i jačanja narodnog ustanka u Gorenjskoj.

2) Potrebno je pojačati broj i udarnu snagu partizanskih jedinica. Zbog povećane aktivnosti Gestapoa i domaćih izdajnika, naše partizanske jedinice u Gorenjskoj moraju biti elastičnije i uvek sposobne za brzo kretanje s jednog mesta na drugo. Štabovi bataljona moraju organizovati među pojedinim jedinicama dobru kurirsku službu, da bi se za napad na veća neprijateljska uporišta mogle brzo okupiti sve jedinice, a posle napada isto tako brzo povući u prethodno određene bivake, odnosno pripremljene logore.

3) Ojačati obaveštajnu službu, koja mora prodreti u same redove okupatora.

4) Bezuslovno kažnjavati izdajnike, odnosno ljude za koje imamo u rukama nepobitne dokaze da se nalaze u okupatorskoj službi.

Iz sadržine i toka diskusije, priznanja prvih uspeha oružanog otpora protiv okupatora u Gorenjskoj i, najzad, iz reči i uputstva druga Kardelja, uvideo sam da rukovodeći drugovi smatraju da dalji razvoj narodnog ustanka u Gorenjskoj ima veliki značaj za celokupni narodnooslobodilački pokret u Sloveniji.

Dan pre odlaska za Gorenjsku još jedanput sam se sastao, u predgrađu Mirje, s drugom Kidričem. Držao je u rukama geografsku kartu Gorenjske i prilikom razgledanja područja na kome su izvršeni prvi napadi na neprijatelja, a i prve teže borbe, zadovoljno je napomenuo: »Ovo znači da gorenjski partizani napadaju neprijatelja od bivše italijanske, pa sve do štajerske granice«.

U skladu s dobijenim direktivama, odmah posle pomenutog sastanka partijskog i vojnog rukovodstva Slovenije, počeli smo u Gorenjskoj da privodimo u delo primljene odluke. Članovi okružnih komiteta upoznati su s novim zadacima. Okružni komiteti više nisu bili u ranijem sastavu, jer je većina

njihovih članova otišla u partizane. Obnovili smo ih novim članovima, a istovremeno ubrzano radili na formiranju okružnih, gradskih, mesnih i seoskih odbora OF. Takođe smo upoznali i štabove partizanskih jedinica s njihovim zadacima, koji su se sastojali u bržem napadanju na neprijatelja, učestvovanju u mobilizaciji novih boraca, u propagandno-političkim akcijama itd.

Osim propagandnog materijala koji smo dobijali iz Ljubljane preko organizovanih kanala, naročito »Slovenski poročevalec«, razne brošure i letke, radile su i naše tri ciklostilne tehnike: na Rašici su umnožavali propagandni materijal članovi Rašičke čete, a u Kranju i Jesenicama ciklostilne tehnike pri okružnim komitetima. Za širenje propagandnog materijala i ispisivanja parola po selima, angažovane su i partizanske patrole. Po selima su se stalno pojavljivali natpisi: »Živela sloboda«, »Dođite u brda«, »Živeo Sovjetski Savez«, »Dole fašisti«, »Ne dajte Nemcima žito«, »Ne šaljite decu u nemačke škole«, »Smrt izdajnicima«, »Za svakog Slovenca 20 Švaba« i tako dalje.

Sve ove propagandne akcije znatno su doprinele jačanju borbenog morala stanovništva.

U prva dva meseca na terenu je bila najteža situacija na kamničkom području, gde je ustanak najpre započeo i gde je okupator zbog toga bio najbrutalniji. Zbog izdajstva, a delimično i zbog suviše male budnosti i oportunizma, potpuno je uništen čitav okružni komitet, a i niz dobrih lokalnih organizatora. Već u prvom naletu okupatorovog terora, odmah na početku ustanka, teške gubitke pretrpeo je i SKOJ. Samo u najbližoj okolini Kamnika i Domžala bilo je zarobljenih, uhapšenih i streljanih 18 terenskih aktivista OF. (Nemačka obaveštenja od 22. i 26. avgusta, kao i od 3. septembra 1941. — Muzej NOB, Ljubljana.) Okupatorovi prelazni zatvori i mučionice u zamku Brdo kod Lukovice i u Kamniku, bili su puni uhapšenih.

Oko 1. septembra 1941. godine, na Jelovici je održan sastanak privremenog vojno-političkog rukovodstva NOB za Gorenjsku. Sastanak je trajao ceo dan i iduću noć. Diskusija je bila isključivo posvećena analizi vojno-političke situacije u Gorenjskoj, sprovođenju odluka sastanka Politbiroa CK i Glavnog štaba NOB Slovenije od 18. avgusta. Odluke su uglavnom bile sledeće: ubrzana mobilizacija novih boraca naročito u onim krajevima gde se mobilizacija nije razvijala dovoljno brzo i uspešno; svim štabovima partizanskih jedinica treba saopštiti naređenje da povećaju i pojačaju napade na neprijatelja i da se u svim akcijama drže uputstava Glavnog štaba NOB Slovenije u pogledu taktike i strategije partizanskih jedinica u

borbi protiv neprijatelja. Ova uputstva već su se prvog meseca pokazala kao vrlo efikasna, pre svega što su sprečavala — i pored sistematskog napada na partizane — razbijanje većih partizanskih jedinica od okupatora, a istovremeno su omogućavala cepkanje neprijateljskih snaga na manje jedinice. Nemci su još uvek imali mogućnost za brzu koncentraciju svojih snaga, ali im je partizanska taktika onemogućavala ostvarenje glavnog cilja: postepeno, sistematsko i plansko opkoljavanje, kao i uništavanje partizanskih jedinica u Gorenjskoj. Da okupatoru ovaj plan nije pošao za rukom, dokazuje ceo tok narodnooslobodilačke borbe u Gorenjskoj. Iskustva prva dva meseca ustanka istovremeno su diktirala maksimalno jačanje naše obaveštajne službe, bezuslovno izricanje smrtne kazne izdajnicima i okupatorovim saradnicima, najstrožu konspiraciju u pogledu naših predviđenih vojnih akcija, uglavnom na osnovu naših iskustava (neuspeli napad na Begunje, potkazana akcija na zamak Zaprice kod Kamnika) itd. Sve do trenutka realizacije akcije ili napada na okupatora detaljni plan smeli su da znaju samo komandir, politički komesar i eventualno samo još jedan član štaba. S obzirom na povećanu špijunsku mrežu Gestapoa, ovakva konspiracija bila je na svom mestu.

Posle sastanka članovi pokrajinskog rukovodstva NOB razišli su se u pojedina okružja, da bi realizovali pomenute odluke. Prvih dana oktobra na desnoj obali Save, kod Besnice, odnosno ispod Svetog Mohora, održana je nova sednica pokrajinskog rukovodstva NOB za Gorenjsku. Ovog puta na sastanku su razmatrane nove tek primljene smernice CK za dalji razvoj narodnog ustanka u Gorenjskoj. U vezi s tim doneta je odluka da treba što pre mobilisati veći broj jeseničkih radnika za partizane, kao i celo gornjesavsko područje, zatim ubrzati i mobilizaciju u Selškoj i Poljanskoj dolini.

Da bi smanjili špijunsku delatnost Gestapoa, gorenjski partizani su, zajedno sa aktivistima OF na području kranjskog i jeseničkog okruga, izvršili u toku oktobra i novembra veliku akciju čišćenja i likvidirali niz špijuna Gestapoa i domaćih izdajnika.

Nemci su naslutili da su u toku pripreme za dalje jačanje i širenje narodnog ustanka u Gorenjskoj. Trudili su se da vojnim snagama i mnogobrojnim napadima unište u prvom redu Cankarev bataljon. Na područje Jelovice poslate su jake policijske patrole sa ciljem da sa svih strana prate kretanje bataljona, da bi ga na odgovarajućem mestu opkolili i uništili većim snagama. Tako se 9. decembra bataljon sukobio s nemačkim snagama kod Knapa, pored Bukovice, južno od Sv. Mohora, a 12. decembra je naišao na padinama Mladog vrha

iznad Selške doline na jednu od mnogih policijskih patrola. Ovu patrolu Cankarev bataljon je potpuno uništio. Nemci su imali 45 mrtvih i 7 ranjenih, a spasao se samo jedan nemački vojnik koga su partizani zarobili.

Proširena mobilizacija za partizanske redove sprovedena je u Bohinjskoj dolini od 13. do 22. decembra. Grupe partizana su porasle na 300 boraca. One su se više puta sukobljavale s Nemcima na raznim mestima, zauzele su i selo Nomenj, ali su ga morale ponovo prepustiti Nemcima zbog nadmoćnosti nemačkog oružja. Stalni napadi na Gorjansku četu — tako su je partizani iz Bohinjske doline sami nazvali — razredili su četu, ali se ona ipak održala. U gornjoj dolini Save novomobilisani borci napali su 15. decembra žandarmerijsku stanicu Dovje, zarobili celu posadu stanice, pokupili im oružje i izvršili više manjih sabotaža. U to vreme je u gornjesavskoj dolini (Jesenice — Dovje) mobilisano oko 500 novih boraca, što predstavlja veliku političku aktivnost Okružnog komiteta KPS i Odbora OF u Jesenicama. Na žalost, samo je mali broj novih boraca došao u partizanske redove. Nemci su, naime, dobili nova pojačanja iz Koruške (Austrija) i gornje Štajerske i na području od Jesenica do italijanske granice potpuno su zatvorili dolinu. Veza između postojećih partizanskih jedinica na desnoj obali Save i novih mobilisanih rodoljuba na levoj obali, nije se više mogla uspostaviti. Na ovom visokom planinskom području, gde je još u novembru bilo dosta snega, palo je više od metar i po novog snega. Ove okolnosti uticale su da se deo mobilisanih raziđe, neki su pali u ruke Nemaca, a ostali su se od 20. do 28. decembra okupili na Zabreškoj planini pod Stolom, odakle su otišli u partizane.

U duhu odluka sastanka pokrajinskog rukovodstva NOB za Gorenjsku prvih dana oktobra 1941. ustanak u Poljanskoj i Selškoj dolini sproveden je vrlo dobro — uz pomoć lokalnih organizatora, aktivista i boraca Cankarevog bataljona. Borci novoosnovane Poljanske čete sami su izvršili više uspelih napada na Nemce i sabotaža. U ove akcije uključile su se 12. decembra i jedinice Cankarevog bataljona koje su uništile neprijateljsko uporište u Poljanama, zaplenile 2 000 kg žita, 600 kg šećera, prilično oružja i municije, ubacile bombu u stan nemačkog učitelja, prodrle u poštu i razbile sve uređaje, a na relaciji od 5 km porušile i uništile 4 mosta na reci Sori. Na osnovu informacija naše obaveštajne službe da Nemci hoće da se svete stanovništvu i da ga isele, Cankarev bataljon je u toku noći između 24. i 25. decembra zatvorio sve prilaze Poljanskoj dolini i na širokom frontu rasporedio jedinice bataljona naoružane puškama, bombama i automatima. Koman-

dant nemačkih snaga bio je ubijen još rano izjutra, a Nemci su se morali vratiti na svoje polazne položaje. Na bojištu je ostalo 50 mrtvih i 70 ranjenih Nemaca, uništeno je više kamiona i motornih vozila. Idućeg dana, 27. decembra, Nemci su izvršili napad sa još većim snagama na jedinice bataljona i to na vrhovima Pasje ravni i Polhovca. I ovog puta su morali da se povuku. Njihovi gubici iznosili su oko 150 mrtvih i ranjenih.

Pogledajmo šta se u to vreme dešavalo u okolini Kranja. I ovde je bila u toku velika akcija za mobilizaciju novih boraca u Kokršku četu, koja je operisala u okolini Kranja. Akcija je doživela veliku nesreću. Gestapou je pošlo za rukom da prodre u naše redove; okružni sekretar France Vodopivec, dobar partijski funkcioner i organizator, blagovremeno se spasao bekstvom, 29. novembra, ali je Gestapo uspeo da uhapsi predsednika Okružnog odbora OF i više drugih funkcionera. Ovaj uspeh okupatora sprečio je za izvesno vreme mobilizaciju novih partizanskih snaga u kranjskom okrugu, koje su ponovo ojačale s proleća 1942. godine.

Nemci nisu zaboravili da je početak narodnog ustanka u Gorenjskoj najpre uspešno izveden u kamničkom okrugu. Baš zbog toga je teror okupatora na ovom području bio najstrašniji, a špijunska mreža Gestapoa vrlo gusta i aktivna kako danju, tako i noću. Narodnooslobodilački pokret je ovde, odmah na početku ustanka, teško pogođen gubitkom starijih organizaciono-političkih kadrova. U redove političkih aktivista i organizatora na terenu dolazili su, istina, novi kadrovi, ali zbog nedostatka iskustva u borbi sa Gestapoom, povećavali su se i naši gubici. U Kamniku, Domžalama i Litiji stacionirani su delovi nemačkog 171. policijskog bataljona, kome je svakog trenutka dolazio u pomoć 325. rezervni policijski bataljon iz Kranja, kao i delovi ostalih policijskih bataljona iz Gorenjske i 322. bataljon Vermahta, koji je bio stacioniran u Smledniku, Moravčama, Domžalama i Litiji. Prilikom svih sukoba s partizanima Nemci su uvek brzo dobijali pojačanja iz Štajerske i austrijske Koruške. U pokušajima da likvidiraju ustanak, Nemci su na ovom području bili naročito dosledni i sistematični, a napadi na pojedine čete Kamniškog bataljona redali su se jedan za drugim. Prvo je napadnuta i razbijena Kamniška četa, čiji se glavni deo posle napada pridružio Rašičkoj četi. Zatim je došla na red vrlo aktivna Radomljanska četa, koja je izvršila niz akcija i napada na Nemce, ubila više izdajnika, zapalila i potpuno uništila fabriku drvnih proizvoda u Duplici kod Kamnika. Ona je bila opkoljena 13. septembra 1941. u šumi iznad Radomlja, u blizini zamka Kolovca. Četa se uspešno probila iz

obruča, a onda se celog dana povlačila desnom stranom šumovitih padina u pravcu Lukovice, pored glavnom puta Domžale — Trojane (Štajerska), prešla u toku večeri put blizu Lukovice i 16. septembra se prebacila preko Save na teritoriju Ljubljanske pokrajine. Sutradan, posle napada na ovu četu — 14. septembra 1941 — Nemci su celog dana patrolirali oklopnim vozilima na putu Dob — Moravče, misleći da će četa pokušati da se probije u brda oko Moravča.

Drugu — Mengeško-moravšku četu, Nemci su uspeli da opkole 21. septembra na brdu Sv. Mohor u Moravškoj dolini. Četa je imala 19 boraca. Petorica su otišla iz čete u podne da donesu hranu, tako da je četa bila znatno oslabljena. Četu su oko 16.30 časova napale jedinice nemačkog 171. policijskog bataljona, ali su borci, u borbi koja je trajala oko sat i po, odbili napad, ubili 22 Nemca, među njima i majora SS jedinica, a onda se noću probili kroz nemački obruč u Moravška brda. Jaka odbrana partizana prinudila je nemačkog komandanta (major Felker) da uz apel višoj komandi »bataljon je u teškoj borbi sa banditima — molim za pomoć« postigne da mu dođu u pomoć dve čete 181. rezervnog policijskog bataljona, ali kada su idućeg dana u rano jutro Nemci izvršili napad, našli su prazan logor.

Sačuvani nemački dokumenat, u kome se major Felker branio pred nemačkom višom komandom zbog ovog poraza, vrlo je zanimljiv, jer između ostalog kaže:

...svi (tj. Nemci) izvršili su svoju dužnost... protivnik (tj. partizani) mogao je sa taktički odličnih položaja blagovremeno da primeti policiju bilo sa koje strane ona došla. Sva preimućstva su bila na njegovoj strani...

Isti major u svom izveštaju od 1. X 1941. upućen BDO — Alpenland Maribor, kaže:

Bande sastavljene od komunista i nacionalista imaju uglavnom taktički odlično smeštene logore na visinama, koje su osim toga osigurani predstražama... operišu sada kao i ranije u malim grupama i svakodnevno menjaju svoje položaje...

Iz okupatorovih dokumenata se vidi da su se komande partizanskih jedinica držale uputstava Glavnog štaba NOB Slovenije od 17. avgusta.

Nijedna stvar nije tako podigla moral stanovništva kao poraz Nemaca na Sv. Mohoru. Njihova propaganda je glupo proširila vest da je na Sv. Mohoru bilo 250 partizana naoružanih teškim mitraljezima.

Ljudi su se podsmehivali Nemcima jer su znali da je u borbi učestvovalo samo 11 partizana. Međutim, Nemci su dobro zapamtili četu i pokušali na sve moguće načine da je brzo unište. Pratili su je i danju i noću, tako da je nastala opa-

snost da borci klonu zbog premorenosti. To je bio razlog što smo četu premestili 11. oktobra 1941. u kranjski okrug. Posle mnogih borbi, u kojima je četa učestvovala u sastavu Cankarevog bataljona zimi 1941—1942, deo boraca sa preživelim borcima Rašičke čete vratio se februara 1942. na kamničko područje.

Rašička četa je imala 56 boraca i bila je podeljena na dva voda: Rašički i Šmarnogorski. Već sam napomenuo da je ova četa još od samog početka ustanka bila vrlo aktivna.

Nemcima je pošlo za rukom da 19. septembra 1941. opkole četu. U borbi, u kojoj je učestvovalo oko 3 000 Nemaca naneseni su okupatoru teški gubici. Među palima bio je, pored vojnika i podoficira, i kapetan Klausner (nemački izveštaj od 30. X 1941. — BDO — Alpenland Maribor). Partizanima je uspelo da se probiju iz obruča, ali je četa morala da se razdeli. Jedan deo je otišao u Ljubljanu, a drugi deo se probio preko Save u Ljubljansku pokrajinu, gde je na italijanskoj teritoriji učestvovao u napadu na preserski most, noću između 4. i 5. decembra. Rašička četa se zatim vratila u Gorenjsku, i u sastavu Cankarevog bataljona učestvovala je u borbama u Poljanskoj dolini, a deo ove čete borio se i u slavnoj dražgoškoj bici.

Krajem oktobra 1941. Radomljanska četa se vratila u kamničko područje ali ju je okupator 29. oktobra napao velikim snagama, na brdu Golčaj iznad sela Blagovice u blizini puta koji vodi za Štajersku. U ovoj borbi poginulo je deset partizana, četvorica su zarobljena, ali je dvojici pošlo za rukom da pobegnu. Preostali deo čete ponovo se povukao na područje Ljubljanske pokrajine.

Tako je u kamničkom području, u toku zime 1941—1942. nastalo zatišje. To, međutim, nije bilo ništa novo. Sličnih slučajeva bilo je dosta u toku četvorogodišnje borbe po celoj Jugoslaviji. Nije to bilo mirovanje, već samo priprema za nove borbe. U toku zime 1941—1942. Pokrajinski komitet KPS za Gorenjsku pripremio je organizaciono i politički teren za ponovno oživljavanje partizanske delatnosti. Delovi preostale Moravške i Rašičke čete vratili su se u drugoj polovini februara 1942. na kamničko područje pod komandom Matije Blejca i na zahtev PK KPS za Gorenjsku. 25. marta 1942. formirana je nova Kamniška četa, koja je već u toku maja prerasla u novi Kamniški bataljon. Privremeno zatišje na kamničkom području, u zimu 1941—1942, okupatorska propaganda je pokušala da iskoristi — oglašavala je da je partizanski pokret na ovom području potpuno uništen. Razvoj NOB u kamničkom okrugu u toku 1942. brzo je demantovao ovo

tvrđenje koje je u stvari bilo odraz potajne želje okupatora. Od polovine februara 1942, kada se četa vratila na kamničko područje, a maja iste godine prerasla u bataljon od 140 boraca, pa do 30. decembra 1942, istorija jedinica ovog bataljona zabeležila je 23 borbe s okupatorom, od kojih četiri veće u kojima je okupator napadao sa 3 000—4 000 vojnika, tenkovima i artiljerijom. U poslednjoj većoj bici 24. decembra iste godine, na Kostanjskoj planini, junački je poginuo i komandant ovog bataljona, dražgoški borac, jedan od najhrabrijih i najsposobnijih gorenjskih komandanata, Matija Blejc (proglašen za narodnog heroja.)

Gorenjska kao slovenačka pokrajina ima svoje specifičnosti koje su bile naročito značajne za vreme NOB. Već sam istakao gustu mrežu komunikacija i puteva u Gorenjskoj, koje su partizani stalno onesposobljavali. Za okupatora je od velikog strategijskog, vojnog i političkog značaja bila železnička pruga Austrija — Ljubljana — Austrija — Trst, zatim glavni put Ljubljana — austrijska granica, glavni put Ljubljana — Trojane (Štajerska) i najzad lokalni put Kamnik — Gornji Grad (Štajerska). Odbrana ovih komunikacija od partizana bila je od životnog značaja za okupatora. To ga je prinuđavalo da u Gorenjskoj stalno drži jake jedinice — policijske bataljone, motorizovane čete, odeljenja Vermahta — brojno jače nego u drugim krajevima, sve do odeljenja Gestapoa, žandarmerije itd. Osim oružane odbrane ovih komunikacija, okupator se služio i podmićivanjima. Tako je duž železnice i glavnih puteva stalno nudio bolje snabdevanje hranom, odećom i obućom, stanovništva ovih krajeva i davao mu druge privilegije.

Druga specifičnost Gorenjske za vreme NOB bila je njena granica sa Austrijom. Nemački fašisti su se plašili da se narodni ustanak u Gorenjskoj ne proširi i na susednu Austriju, što se ipak i desilo. Polovinom septembra 1942. u Austriju je otišao Matija Verdnik Tomaž (poginuo i proglašen za narodnog heroja) i na području Koruške organizovao sa svojim saradnicima narodnooslobodilački pokret, sve do Beljaka i Celovca. Rezultat ove delatnosti bila su — početkom 1944. — dva formirana koruška partizanska odreda: Istočnokoruški i Zapadnokoruški partizanski odred.

Ovim specifičnim uslovima i okolnostima treba pripisati što u Gorenjskoj za vreme NOB nije bilo tako široke slobodne teritorije kao, na primer, u Beloj krajini i Slovenačkom primorju. Pa ipak, i u Gorenjskoj je bilo stanje slično onom na oslobođenoj teritoriji Bele krajine, s tom razlikom što se oslobođeni deo protezao na pojedine doline, na primer, na Bohinjsku, Poljansku, Selšku i Tuhinjsku dolinu, kao i na planinska

područja koja je okupator pokušavao da kontroliše povremenim pohodima jakih policijskih odreda i odeljenjima Vermahta.

Već 17. decembra 1941. komandant policije za održavanje reda u alpskoj zemlji, tj. u Gorenjskoj i Štajerskoj, pukovnik Markus pisao je svojoj višoj komandi, »da je... Gorenjska samo delimično u nemačkim rukama...« Bio je u pravu. Nemci su bili prinuđeni da u celoj Gorenjskoj povlače i ispražnjavaju manje žandarmerijske stanice i da ih koncentrišu u većim centrima.

Nemačka vojna komanda u Gorenjskoj odlikovala je pripadnike svojih jedinica, koji su se naročito istakli u borbama protiv partizana, specijalnim značkama — kao i na ostalim frontovima — zvanim »Šturmabcajhen« (jurišna značka), što je bio dokaz da je ove borbe smatrala kao borbe na pravom frontu.

Od ogromnog značaja za razvoj ustanka u Gorenjskoj bili su mesni odbori Osvobodilne fronte, čije su odluke i uputstva imale u narodu veću snagu nego svi okupatorovi zakoni i odluke, tako da su brzo prerastali u organe narodne vlasti. Frontovski odbori su bili isto tako važni za partizanske jedinice, kao i za organizovani politički rad na terenu. Iz sopstvene prakse prve godine ustanka — pored ostale delatnosti odbora OF — znam da ne bi mogli brzo prelaziti iz jednog kraja u drugi, iz jednog okruga u drugi, da nije bilo aktivista mesnih odbora OF, koji su dogovorenim znacima unapred javljali da li okupator kontroliše određeni deo puta ili ne.

U Zagrebu je okupator 25. maja 1941. doneo definitivnu odluku o preseljavanju 80 000 stanovnika Gorenjske — uglavnom seljaka — u Nemačku. Narodni ustanak je sprečio okupatora da izvrši ovaj plan o čemu nepobitno govore njegovi sopstveni dokumenti. Himler je 27. novembra 1941. doneo odluku da se preseljavanje nemačkih seljaka u Gorenjsku sprovede posle rata. U stvari to nije bila Himlerova odluka, već Hitlerova, koji ju je 10. februara 1942. i sam zvanično potvrdio. I ova činjenica predstavlja sastavni deo velikih uspeha koje je već 1941. postigao oružani ustanak naroda Gorenjske protiv okupatora.*

Tomo BREJC

---

* Ova sećanja na 1941. napisao sam po redosledu direktiva i smernica koje je za organizaciju i razvoj narodnog ustanka u Gorenjskoj dobijalo privremeno rukovodstvo, a kasnije PK KPS za Gorenjsku — od CK KPS i Glavnog štaba NOB Slovenije. Razvoj ustanka i sva konkretna zbivanja kontrolisao sam na osnovu dokumenata Muzeja NOB Slovenije. PK KPS za Gorenjsku je organizovao ustanak, brinuo se za njegov razvoj i jačanje, koordinirao vojničke i političke akcije u pojedinim područjima i organizovao pomoć tamo gde je to bilo potrebno.

KAKO JE POČELO NA KOZARI

Čim se doznalo za napad Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna, Mjesni komitet KPJ za Prijedor izdao je direktivu da se svi članovi Partije, kandidati, članovi SKOJ-a i njihovi simpatizeri sklone u sela ili, ukoliko ostanu u gradu, da se sklone na sigurna mjesta. Do kraja mjeseca gotovo svi su bili u selima. Slično su postupile partijske organizacije iz Bosanskog Novog, Dobrljina, Bosanske Dubice i ostalih mjesta. To je, pored ostalog, učinjeno i stoga, što su ustaške vlasti, počev od 22. juna, nastojale da pohapse sve komuniste i njihove simpatizere.

Tako smo se, prije ustanka, preko mjesec dana nalazili u selima ispod Kozare i Pastireva. U tim selima, na budućem ratnom području Kozare, odvijao se živ politički rad; prikupljalo se oružje, municija, eksploziv i ostali ratni materijal; organizovale se straže i agitovalo da se ne ide u grad.

Naša grupa, negdje u prvoj polovini jula, počela je da drži sastanke i sa uglednijim domaćinima. Počelo je, naime, jednim noćnim sastankom sa većom grupom seljaka u selu Gornja Dragotinja kada je izbačena i parola — da ustašku državu ne priznajemo. Od tada se održavaju sastanci u više sela, na kojima se pozivaju prisutni na otpor i budnost prema neprijatelju.

Na bratoubilačku politiku okupatora i ustaša odgovarali smo da ćemo se boriti za bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i muslimana. Stav je bio: ustaše i Nijemce, ako izađu u sela, treba razoružati i kazniti, a domobrane i žandarme razoružati i pustiti. Danju i noću na isturenim mjestima seoske straže su kontrolisale sve pravce kojima je neprijatelj mogao upasti u sela.

Na taj dio prijedorskog sreza, tj. lijevo od ceste Prijedor — Bosanska Dubica, iz Prijedora su bili izašli i politički djelovali članovi Partije: Slobodan Marjanović, pravnik, Esad

Midžić, student, Ilija Stojanović, radnik, Boško Baškot, student, Rajko Radetić, student, Moric Levi, student i Joco Marjanović, student. Od mještana iz tog kraja članovi Partije su bili: Žarko Zgonjanin, radnik, Ljuban Krneta, seljak i Mirko Knežević, učenik; iz G. Dragotinje; Jovo Đukić, radnik, Nikola Mutić, seljak, Veljko Karlica, i Nikola Tankosić, seljak iz Brezičana.

Sjećam se da se dugo diskutovalo o tome da li treba masovnije primati ljude u Partiju, jer je u tom kraju bilo dosta simpatizera Partije, kao i ličnih prijatelja i poznanika pojedinih članova prijedorske partijske organizacije iz predratnog perioda rada. Jedan dio od njih aktivno je radio u »Seljačkom kolu« prije rata. U sjećanju su mi, na primjer, ostali Lazo Lazić iz Ahmetovca i Dragan Marin i Mlađo Marin iz Grabašnice; braca Sava i Petar Keser, braća Pavle, Petar i Dušan Marin i Mikan Marjanović iz Marina; Jovan, Dušan i Žarko Novaković, Pero Baškot i Milan Egić iz Brezičana; Petar Krneta, Lazo Krneta i Jovo Brdar iz G. Dragotinje. Najzad je odlučeno da treba brže vršiti prijem novih članova Partije, što su kasnije događaji potvrdili kao potpuno ispravan postupak.

Prilikom uspostavljanja čvršće veze sa drugovima na Kozari, mnogi drugovi su povučeni sa tog terena, tako da su od Prijedoraca ostali: Slobodan Marjanović — u Jelovcu, Rajko Radetić — u Crnoj Dolini, Boško Baškot — u Brezičanima i ja sa našom grupom — u G. Dragotinji.

Iz G. Dragotinje odlazili smo i u sela preko Sane, Volare i Cikote. Ali se jedanput moralo silaziti u Brezičane, jer je trebalo uspostaviti vezu sa Prijedorom, odnosno Veljom Stojnićem. Tu sam ponovo, nakon skoro mjesec dana, ugledao naoružane ustaše i kulturbundovce. Bili smo u seoskim odijelima, tako da nismo izazivali neko podozrenje. Jednom se čak i razgovaralo sa jednim kulturbundovcem, Kimlom, novopostavljenim predsjednikom sanske opštine. Poslije toga došao je Veljo Stojnić, koji nam je prenio direktive i odobrio naš stav o prijemu novih ljudi u Partiju. Stojnić nam je govorio o borbama na istočnom frontu, o teroru okupatora u Bosanskoj krajini, o tome da moramo biti spremni da uskoro izvodimo sabotaže, diverzije, kidanje telefonskih linija, naročito na prugama, cestama, mostovima na pruzi Prijedor — Bosanski Novi na koji su se inače naslanjala sela u kojima smo djelovali.

Poslije tog sastanka rad je postao življi, masovniji. Obišli smo i neka sela iz sreza Bosanski Novi, kao na primjer Ahmetovac, Grabašnicu, Svodnu i Prusce.

Dvadeset sedmog jula dobili smo poziv iz Kozare da naša grupa pošalje četiri naoružana borca. Odlučili smo da to budu:

Pero Krneta, Đuro Krneta i Dragoja Marin — svi iz Gornje Dragotinje — i ja. Obukli smo vojnička odijela, dok sam ja, umjesto vojničkih cokula obuo neke gumene opanke. Kada smo krenuli iz kuće Jovana Krnete, oca Perinog, inače uglednog domaćina i najbogatijeg čovjeka u cijelom kraju, on nam je poželio uspjeh i sretan put, spremivši nam, po starom narodnom običaju, hljeb, sir i rakiju. Bio sam uzbuđen i dirnut tim starim običajem kojim su se odvajkada dočekivali odnosno ispraćali ustanici.

Usput smo pričali o Sovjetskom Savezu, ustaškim zločinima i pokoljima, kao i o potrebi da u svoje redove dobijemo što više Hrvata i muslimana, jer se od prvih dana priprema za oružanu borbu stalno isticala neminovnost borbe za bratstvo i jedinstvo, kao jedna od osnovnih zaloga za uspjeh borbe. Zato je partijski aktiv na Kozari smjelo i odlučno djelovao u tom pravcu. Od prvog dana, na primjer, Osman Karabegović i Josip Mažar Šoša, Esad Midžić i drugi nisu krili svoja imena. Oni su javno istupali kao Hrvati odnosno muslimani. Širenju ideja bratstva mnogo je doprinijelo prisustvo i učešće dr Mladena Stojanovića, koji je bio popularan i ugledan čovjek u cijeloj Bosanskoj krajini. Njegov otac je nekad službovao u selu Marinima, pa su Mladenova odlučnost i jasan stav, njegova istupanja uopšte, ulijevali sigurnost i vjeru u narodu.

Pod Maslin-Bair izbili smo noću. Konferencija na kojoj se odlučivalo o početku oružanih akcija u našem kraju bila je već završena. Ujutru sam se sreo sa mnogim našim drugovima. Svi su izgledali ozbiljni, zamišljeni. Nije bilo uobičajene buke, šala i priča. Imao sam utisak kao da su ti ljudi, u svojim mislima, negdje daleko van tog prvog partizanskog logora. Mladen Stojanović mi je rekao da se odmah vratim nazad i da se javim Slobodanu Marjanoviću. Bio sam malo iznenađen. U tom trenutku bilo mi je i krivo što se moram odmah vraćati. Nije mi bilo jasno zašto zadržavaju moje drugove, a mene vraćaju. Osman Karabegović je požurivao naš odlazak.

Iz logora smo krenuli u pravcu Jelovca: Slobodan Marjanović, Boško Baškot, Rajko Radetić i ja. Neko me zadirkivao, govoreći da ličim na dobrog vojnika Švejka. Međutim, ja sam protestovao i izdavao se za Ostapa, velikog kombinatora, ali ne u papučama malinove boje, već u gumenim opancima, crne boje, proizvodnje »Bata«, koje su koštale 39 dinara. U stvari, dok sam to pričao, ja sam stalno razmišljao o tome šta je to bilo na sastanku. Svi su ćutali. Niko se nije usuđivao da prvi počne razgovor, a ja, opet, s obzirom na konspiraciju, nisam imao kuraži da pitam šta je odlučeno.

Poslije ručka u Jelovcu, Slobodan je razgovarao sa svakim od nas pojedinačno. Oprostili smo se s njim i krenuli. Do Crne Doline put nam je bio zajednički. Morali smo izbjegavati sela i kretati se šumom. Išli smo ćuteći. Ali poslije izvjesnog vremena, na jednom zastanku, neko je poveo razgovor. Ne znam kako, ali smo »prekršili« pravila konspiracije. Ispostavilo se, naime, da je Slobodan svakome od nas pojedinačno prenio ista obavještenja i direktive, tj. da će u toku iduće noći biti izvršena prva diverzija. A evo u čemu se, zapravo, sastojao zadatak novoformirane oružane grupe: uništiti separaciju željezne rude na stanici Prijedor, most na Sani, kod Žegara, na pruzi Prijedor — rudnik Ljubija, i izvršiti diverziju u Ljubiji. Svaki od nas, na svom terenu, trebalo je da organizuje kidanje telefonskih žica i stubova, rušenje pruge, ceste i mostova. Boško i Rajko imali su zadatak da to učine na dijelu pruge Prijedor — Brezičani, a ja između Brezičana, Dragotinje i Svodne. Inače nas trojica smo bili drugovi i prijatelji još iz djetinjstva, a zajedno smo radili i u Prijedoru i u Beogradu. Razumljivo je, dakle, bilo to što smo jedan drugom »odali« svoje tajne.

Noć nas je zatekla negdje u Crnoj Dolini. Bošku je trebalo nešto više od pola sata do djedove kuće, u Baškota Glavici, gdje je i stanovao. Predlagao mi je da i ja pođem s njim, da dobro večeramo, pa da zorom krenem u Gornju Dragotinju. Međutim meni je to bio dalji put i ostao sam kod Rajka, iako na slabijoj večeri. Zanoćili smo na štaglju Miće Tubina, s tim da me on ili neko od njegovih probudi rano u zoru, kako bih do 8 časova stigao u Gornju Dragotinju. Te noći smo dugo razgovarali Rajko i ja, kombinujući kako ćemo što bolje izvršiti zadatak...

Probudila nas je pucnjava, galama, vika. Čula su se zvona, klepetala. Stravično, jezivo je bučalo...

»Ustajte, ljudi... Ustanak!..«

Onako bunovni, još ni prvi san nismo odspavali, pitali smo se — kakav ustanak? Dvorište je, međutim, bilo puno seljaka. Došli su po Rajka, jer je on djelovao u tom kraju. A kad smo se našli u masi — čuli su se povici:

»Na Prijedor, da ga spalimo!«

Obuzela me jeza i nekakav neopisiv osjećaj. Kakav Prijedor? — pitao sam se.

»...Knežopoljci napadaju Dubicu i Kostajnicu, razoružali su kasarnu u Knežici i Kadin Jelovac... Mladen je napao na opštinu u Palančištu i oslobodio taoce... Idemo na Prijedor...« — objašnjavao je prisutnima neki otresit seljak, čije su oči sijale u mraku.

Petar Šimaga: U SVOM PORUŠENOM DOMU (tuš)

Bio je to tutanj prave ustaničke noći. A ja i Rajko smo se zgledali čvrsto se držeći jedan drugog.

»Nema šta, Jocane, moramo se i mi umiješati u ovu gužvu«, šapnuo mi je Rajko, počev da poimenično zove ljude. To su bili odbornici. Naime, mi smo bili stvorili nekakve komitete, odbore, ne sjećam se tačno kako su se zvali. Negdje su se zvali revolucionarni komiteti, odbori i tome sl.

Poslije dogovora sa tom grupom ljudi, ustanovilo se da ima tri karabina, jedan »štuc« (potkresana vojnička puška) i četiri lovačke puške. Ostali ljudi su nosili — ko sjekiru, a ko vile, neki su, opet, nosili motke na koje su bili zavezani vojnički bajoneti i sl.

Odlučili smo da se ide na Munjizino groblje, da se tu zauzme položaj i uspostavi veza sa štabom.

Kad smo krenuli put Munjizina groblja počela je kiša. Još čestito ova neobična vojska nije bila ni raspoređena, a neki kurir dojuri na konju sa viješću da Dragotinjci i Marinčani napadaju prugu i da se vode borbe na cesti.

Bežična ustanička veza besprijekorno je funkcionisala. Postalo nam je jasno da se sva Kozara digla na ustanak. Otpremili smo grupu diverzanata da ruši prugu Prijedor — Brezičani. Uskoro se po kuriru javio i Boško: i oni šalju grupu na prugu.

U svanuće sam se spremao da krenem u Dragotinju. Međutim počeo je napad, te smo odlučili da je nezgodno da se udaljavam. Prvi juriš prema Puharskoj, tj. Prijedoru, prošao je neslavno. Dočekali su nas mitraljezima i odbacili. To naše odstupanje neću nikad zaboraviti. Iako smo bili neorganizovani, iako se bukvalno bježalo, svi smo se iskupili na Munjizinu groblju i uspjeli da i sa ono malo oružja što smo imali odbacimo neprijatelja na polazne položaje.

Počeli smo da pišemo naš prvi ustanički letak, upućen muslimanima iz Brezičana, Čereka i Puharske. Po frontu su se muvali samozvani kuriri, intendanti, komandanti pozadine. I kad smo malo bolje osmotrili položaje, ustanovili smo da se od ceste Dubica — Prijedor, povijajući se kosama i jarkovima do nas proteže čitav lanac ustanika, dug kilometrima... Razmak od ustanika do ustanika bio je dvadesetak metara. Tim »streljačkim strojem«, koji je bio naoružan sjekirama, vilama, štapovima, bajonetima i noževima i samo po kojom puškom — prenosili su se i razna pošta i sva naređenja.

Letak još nije bio gotov kad je od Prijedora počela da gruva artiljerija. Granate su fijukale preko naših položaja. A

mi smo se, savlađujući uznemirenost i strah, počeli privikavati na tu novu ratnu muziku.

Počeo je rat, pravi rat, najzad i kod nas...

Docnije smo, međutim, saznali kako se to sve zbilo. Kao i na tom dijelu sreza Prijedor (lijevo od ceste Prijedor — Bos. Dubica), tako i na ostalom dijelu tog sreza, po selima su djelovali naši drugovi, članovi Partije i SKOJ-a, kao i njihovi simpatizeri. Slična situacija je bila i u dubičkom srezu kao i u Bos. Novom. Na cijelom području Kozare, dakle, organizovano je, već više od mjesec dana, djelovala partijska organizacija i vršila neposredne pripreme za oružanu borbu. Teror okupatora i njegovih ustaških slugu postajao je sve okrutniji i masovniji. Počeo je divljački pogrom nad nedužnim narodom...

Poslije savjetovanja u Orlovcima, 25. jula, pod rukovodstvom Đure Pucara Starog, na kome je Stari podvukao hitnost početka oružanih akcija i diverzija, Osman Karabegović i Mladen Stojanović pristupili su organizovanju oružanih jedinica. Isto tako, bila je uspostavljena veza i sa Boškom Šiljegovićem, koji je djelovao u dubičkom srezu. U novski srez je otišao Josip Mažar Šoša sa zadatkom da organizuje diverziju na rudnik Lješljane. Prema tome, vrilo je na cijelom terenu, tako da se pripreme nisu mogle sačuvati u strogoj ilegalnosti. Raspoloženje naroda je bilo takvo da je bio dovoljan samo jedan povod pa da se digne ustanak. Sve je mirisalo na barut. 30. jula predviđene su bile diverzije na pruzi Banja Luka — Volinja, na rudnik Ljubiju, zatim na mostove i rudnik u Lješljanima i žandarmerijsku kasarnu Knežica.

Kad smo nas trojica, 29. jula, krenuli iz Jelovca u selo Međuvođe, srez Dubica, žandarmi su ubili našeg vojnog povjerenika, Đurđa Jajčanina, koji je čuvao stražu, tj osiguravao sastanak komunista u selu. Došlo je do borbe. Narod Knežopolja napao je i zauzeo žandarmerijsku kasarnu u Knežici i Kadin-Jelovcu. Prijedorska gerilska grupa, koja je imala zadatak da izvrši diverzije 30. jula na pruzi i u rudniku Ljubija, napala je 29. jula noću opštinu Palančište, radi oslobođenja zatvorenih seljaka. U tome je i uspjela. Popodnevni pucnji na Knežici kao i noćni na Palančištu, zapalili su cijeli kraj. Grupa Josipa Mažara Šoše uspjela je da pretekne događaje i onesposobi rudnik Lješljane. U toku 30. i 31. jula ustanici su bili zauzeli Bos. Kostajnicu, Dobrljin, Svodnu, zatim su na više mjesta razorili prugu Kozara — Prijedor — Novi — Dobrljin kao i neke ceste, mostove i telegrafske linije. Bilo je i juriša prema Dubici i Prijedoru.

Na Kozari je 1. avgusta uspostavljen front. Ustanak je postao stvarnost. Pred komuniste, koji su rukovodili borbom postavljao se zadatak da stvore pokretne oružane jedinice kako bi se prešlo sa frontalne borbe na partizanski način ratovanja.

Rukovodstvo ustanka — partijski aktiv na Kozari — uspješno će izvršiti taj zadatak. Jer, već u septembru, na Kozari će se oformiti tri partizanske čete.

Tako je počelo na Kozari...

Joco MARJANOVIĆ

USTANAK U KOTARU VRGINMOST

Aprilsko rasulo ostavilo je mučan utisak na narod kotara Vrginmost u prvim danima okupacije i uspostave NDH. Narod se osjećao obezglavljen, ošamućen i napušten. Dugogodišnja politika nacionalnog ugnjetavanja koju su sprovodili velikosrpski režimi imala je za posljedicu da se u tim danima raspirila šovinistička mržnja između Srba i Hrvata, koju su ustaše svim sredstvima podsticale. Pa i u takvim uslovima ustašama je bilo potrebno punih deset dana da kako-tako uspostave svoju vlast na teritoriji našeg kotara. Pošto nisu mogle da u kotaru pronađu svoje ljude i povjere im vlast, bile su prinuđene da dovedu komisiju iz Gline, kojoj su se tada pridružili mesar Josip Plemenčić, lugar Antun Šprajc i čuvar željezničke pruge iz Crevarske Strane — Beljan. Svi su oni ubrzo ogrezli u zločinačkoj djelatnosti i postali krvnici i izdajnici vlastitog naroda. Prvi pokolji, hapšenja i razne druge »mjere« ustaških vlasti počeli su da izazivaju spontani otpor u narodu, koji je sve više uviđao opasnost od fizičkog istrebljenja. Hapšenja su bila samo prva upozorenja da ustaški režim neće imati nikakvog obzira prema svemu onome što je napredno ili srpsko. Proganjanje i hapšenje komunista imalo je za cilj da u narodu uništi svaku mogućnost ili nadu o organizovanom otporu fašističkom nasilju i ubistvima.

Međutim, 9. maja 1941. Italijani su pored ostalih okupirali i naš kotar, te u Vrginmostu i Topuskom uspostavili svoje garnizone. Pukom slučajnošću desilo se to istog dana kad su ustaše namjeravale da u noći izvrše masovno hapšenje muškaraca u Vrginmostu. Dolazak Italijana u tome ih je omeo. Slučajan sticaj okolnosti okupator je, razumljivo, vješto iskoristio, ističući svoju »spasilačku« misiju za srpski narod. Naivniji ljudi zaista su povjerovali da će ustaški teror biti prekinut. No,

kratko vrijeme poslije toga ustaše su produžile započeta hapšenja i proganjanja komunista i Srba.

Što su radili komunisti kotara u tim danima?

Broj komunista u kotaru u momentu kapitulacije nije bio velik. U 1939. godini kao članovi KPJ djelovali smo dr Gojko Nikoliš, Pavao Bjelić, Vaso Roknić i ja, a u jesen 1939. godine član OK KPH za okrug Karlovac Ranko Mitić pristupa sredivanju i organizacionom učvršćivanju simpatizerskih grupa u Boviću, Peckoj, Perni i Vrginmostu. Ove grupe počinju sa proučavanjem partijskog materijala: »Srp i čekić« i »Proleter«. Povodom 22-godišnjice oktobarske revolucije u svim selima i mjestima gdje su postojale simpatizerske grupe rastureni su leci KPJ, a na Sokolskom domu u Vrginmostu ispisane su antifašističke parole.

Godine 1940. osnovane su prve partijske organizacije u kotaru i to u Sjeničaku, Perni, Boviću i Vrginmostu. U ćeliji u Sjeničaku bili su članovi: Pavao Bijelić, Nikola Grubješinović, Pero Jurić, Rade Linta, Rade Lončar, Simo Lončar, Mile Martinović, Stanko Maslek (sekretar), Branko Nikoliš i Glišo Pruginić. Bović i Vrginmost sačinjavali su jednu ćeliju u kojoj nas je bilo 3 člana: Stevan Mravović, Mile Mravović Čurčija i ja kao sekretar.

Kandidatske grupe u selima Perna i Malička obrazuju jednu ćeliju sa Nikolom Božićem, Gojkom Lončarom, Stevanom Lončarom Žirom, Milanom Oreščaninom, Dušanom Rkmanom i Stankom Rkmanom (sekretarom). U selu Pecka osnovana je kandidatska grupa od braće Bajića, Đure[1] i Dušana, Matije Relića i Pavla Rkmana. Kandidatske grupe osnovane su i u Boviću, Čemernici i Pješčanici.

Organizovanju SKOJ-a pristupilo se samo u Peckoj, Sjeničaku i Vrginmostu. U Vrginmostu su članovi: Dragica, Anka i Seka Bulat, Đorđe Milićević, Ljuban Milićević, Branko Mravović, Boro Mrkobrada[2], Ljuban Radanović Col i Dragan Tepšić. Članovi SKOJ-a u Peckoj su: Simo Brković, Dušan Bajić, Pero Ivanović, Slavko Jakšić, Nikola Oreščanin i Stevan Rkman.

Članovi Partije dr Gojko Nikoliš i Vaso Roknić morali su pred opasnošću od hapšenja da napuste Kordun i da odu u Beograd.

Prema tome, prilikom okupacije zemlje u našem kotaru bilo je oko 40 organizovanih komunista na preko 38 000 stanovnika. Iako malo, bilo je to ipak solidno jezgro da se započne planski i organizovan rad na pripremanju ustanka.

[1] Poginuo u NOR. Odlikovan Ordenom narodnog heroja.

[2] Strijeljan od ustaša 1941. u Vrginmostu.

Osnovni zadatak koji je tada stavljen pred nas, kao uostalom i pred sve komuniste, bilo je dizanje naroda na ustanak, u borbu protiv okupatora i njihovih slugu, ustaša i četnika — oslobođenje zemlje.

U tom cilju trebalo je da ožive, povežu, učvrste i prošire rad postojećih organizacija Partije na terenu, da sprovode agitaciju u narodu da oružje ne predaje ustašama, da ne vjeruje italijanskim okupatorima. Trebalo je, pored ostalog, sve mjere koje je ustaška vlada primjenjivala protiv Srba u Hrvatskoj razobličiti kao zločinačke, zvjerske i sračunate na uništenje srpskog naroda.

Zahvaljujući komunistima narod je postepeno počeo dolaziti do spoznaje i svijesti. Brzo se uvjerio da je samo Komunistička partija ta koja je sposobna da ga povede u borbu za slobodu.

Kad je krajem aprila ili početkom maja 1941. Okružni komitet KPH za okrug Karlovac stvorio vojno operativno rukovodstvo — Vojni operativni komitet, na čijem se čelu nalazio prekaljeni i iskusni radnički borac i revolucionar, član CK KPH, Josip Kraš Papa, bio je to značajan događaj i velika pomoć za naš dalji rad. Komitet je počeo neposredno da rukovodi svim pripremama za ustanak.

Dolazak Kraša u Karlovac i na teren kotara Vrginmost unio je živost i dinamičnost u naše akcije i pripreme. On nam je pomogao da oživimo rad Kotarskog komiteta, koji smo tih dana osnovali, a svakog petka smo od Okružnog komiteta primali direktive i materijal preko stalne veze koju je održavala Dragica Bulat.[3]

Već 1. maja okupator i ustaše mogli su osjetiti aktivnost komunista. Po cesti i putevima oko Bovića, Perne, Pješčanice i Vrginmosta dijeljeni su leci CK KPH, a u Sjeničaku i Starom Selu, kod Topuskog, bila je izvješena crvena zastava.

Tih dana primljene su i prve glave Historije SKP (b).

U ideološko-političkom radu učinjen je vidan korak naprijed. Pored redovnog čitanja i proučavanja »Vjesnika«, »Srpa i čekića« i »Proletera«, u drugoj polovini maja obrazovan je kurs za sekretare ćelija. Ovom kursu su prisustvovali: Đura Bajić, Dragica Bulat, Branko Dragojević, Nikola Mravović Ćurčija, Milan Oreščanin Crni i Milutin Ratković. Kurs je održavan dvaput nedjeljno, četvrtkom i nedjeljom, u livadama kod Vrginmosta, u neposrednoj blizini vodenice »Jovac«.

Partijske ćelije na žalost nisu imale mnogo uspjeha u agitaciji kod vojnih obveznika da ustaškim vlastima ne predaju

[3] Poginula 1942. u jurišu na ustaše u Petrovoj gori.

oružje. U čitavom kotaru vojnici stare vojske donijeli su oko 40 pušaka, a samo nekoliko njih sakrilo je svoje oružje.

Naša ćelija u Vrginmostu je, pored ostalog, dobila zadatak da pronalazi antifašistički raspoložene vojnike u italijanskoj vojsci i da među njima agituje protiv rata. U tome je imala dosta uspjeha.

Neposredne pripreme za ustanak počele su poslije napada nacističke Njemačke na SSSR. Mi smo upravo tih dana primili okružnice CK KPH br. 1 i 2, koje su nam pružile jasne direktive što treba da radimo. Težište našeg rada bilo je usmjereno na osnivanje vojnih jedinica i prikupljanje oružja. Naš komitet je odmah pristupio formiranju vojnih jedinica u svim mjestima gdje su se nalazile partijske organizacije. No, oružja nije bilo. Ćeliji u Vrginmostu postavljen je zadatak da započne krađu oružja od italijanskih vojnika. Simpatizer Milan Milićević uspio je ukrasti dvije puške, ali su Italijani pojačali budnost. Zbog letaka koje smo baš tada podijelili, garnizoni u Topuskom i Vrginmostu stavljeni su u pripravnost; vojnicima je zabranjena šetnja po mjestu i selima i uvedeno je stalno patroliranje motorizovanih jedinica na cesti Vrginmost — Topusko. Mogućnosti da se u takvim uslovima ukrade oružje bile su vrlo male.

Pored organizacijskog učvršćenja, vojne grupe su pristupile i planskoj vojnoj izobrazbi svojih članova, tj. jednom tjedno su razrađivani planovi: sabotaža na vršaćim strojevima, paljenja žita i sprečavanja ustaških povjerenika da nadziru vršidbu.

Naša vojnička znanja bila su vrlo oskudna i nedovoljna. Uloge instruktora i komandira preuzimali su uglavnom komunisti koji su odslužili vojsku i podoficiri bivše jugoslovenske vojske. Posebno treba istaći dobar odziv podoficira. Gotovo bez izuzetka oni su prihvatili naše pozive da rade na stvaranju vojnih grupa i jedinica. Od oficira bivše jugoslovenske vojske odmah je u naše redove došao Milan Pavlović Mićun i postao jedan od rukovodilaca ustanka u Kirinu.

U narodu se sve jače osjeća val nezadovoljstva i on sve otvorenije pokazuje odlučnost za oružanu borbu protivu ustaša. Početkom jula organizacione i političke pripreme u kotaru ušle su u završnu fazu. Na partijskoj konferenciji u šumi Abez, kod Vrginmosta, održanoj 19. jula 1941. podnijeli smo izvještaj o postignutim rezultatima:

a) Vojne jedinice oformljene su u slijedećim selima i mjestima:

— Sjeničaku oko 50 boraca; komandir Miloš Kljajić, a vojni instruktor Branko Nikoliš;

— Pješčanici 10 boraca; komandir Đuro Dragojević;

— Vrginmostu 15 boraca; vojni instruktor Dragan Bulat;
— Kirinu 20 boraca; komandir Simo Novaković;
— Boviću 30 boraca; komandir Milan Zimonja;
— Perni 30 boraca; komandir Mirko Poštić;
— Peckoj 10 boraca; komandir Pero Rkman.

To je ukupno 165 boraca naoružanih većinom lovačkim puškama jednocijevkama i dvocijevkama, ponekim karabinom »manliher«, pištoljem i sa 2 — 3 »mauzer« karabina.

U Čemernici zbog neodlučnog stava ćelije nije došlo do formiranja jedinice. Poslije odlaska sekretara ta se ćelija raspala, što se negativno odrazilo na razvoj ustanka u tom selu.

b) Partijske organizacije, izuzev Čemerncie, Kirina i Stipana, bile su čvrste i uspjele su se tako omasoviti da je u kotaru bilo 87 članova Partije i preko 30 članova SKOJ-a.

c) Objektivna situacija na terenu išla je u prilog otpočinjanja borbe, iako je dolazak italijanske vojske u Vrginmost i Topusko u manjem obimu ublažio oštricu ustaških represalija prema srpskom življu.

Partijska konferencija počela je lijepog sunčanog dana oko 18 sati u prisustvu članova CK KPH Rada Končara i Josipa Kraša Papa, te predstavnika kotarskih komiteta: iz Gline (Milutin Baltić i Ranko Mitić — sekretar), Vojnića (Žarko Čuić — sekretar, Stanko Opačić Čanica) i Vrignmosta (Mile Manojlović Gedžo, Stanko Maslek, Branko Nikoliš i ja — sekretar).

Otvarajući konferenciju Kraš je dao riječ Končaru, koji je u kratkim crtama izložio političku situaciju u svijetu stvorenu napadom nacističke Njemačke na SSSR i zadatke komunista Jugoslavije. On je, između ostalog, naglasio da je vrijeme da i mi počnemo oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika i time olakšamo situaciju Sovjetskom Savezu i Crvenoj armiji. Njegove riječi: »Mi se komunisti napadom Njemačke na SSSR smatramo mobiliziranim, za nas važe svi ratni vojni zakoni za neizvršavanje zadataka i partijskih direktiva«, zvučale su čvrsto i odsječno. Kao krajnji datum početka naših akcija određen je 23. jul.

Najteže je bilo početi. Iskustva nismo imali, ali smo zato imali revolucionarnog zanosa i dosta vjere u pravednost i uspjeh naše borbe. Komunisti su stavljeni pred najtežu probu. Svaki je trebalo da pokaže koliko je odlučan i dosljedan. Volje i hrabrosti bilo je dosta. Međutim, komunistima je isuviše brige zadavao problem kakve će biti posljedice ako se u prvom napadu ne uspije. Svakoga od nas mučilo je pitanje: što treba učiniti ako narod ne shvati pravilnost odluke da se goloruki suprotstavimo neprijatelju, započnemo oružanu borbu.

Komunisti su morali budno da prate svaku reakciju u narodu i da smjelo preduzimaju potrebne mjere radi masovne mobilizacije, podizanja svijesti i učvršćenja saznanja kod naroda da je oružana borba jedini pravilan način da se opstane i stvori bolji, ljepši i sretniji život.

U Abezu je 20. jula, u neposrednoj blizini mjesta gdje je dan ranije donesena odluka o ustanku, održan sastanak sa svim sekretarima ćelija. Tom prilikom je sekretar Kotarskog komiteta upoznao sve prisutne sa odlukom o dizanju narodnog ustanka, ne saopćavajući vrijeme početka i konkretne zadatke. U međuvremenu, trebalo je da komunisti kotara Vrginmost potope skelu na rijeci Kupi kod Lasinje i razoružaju žandarmerijsku stanicu u Boviću.

Prvi borbeni ispit, uslijed neiskustva i malodušnosti nekih po godinama starijih članova, komunisti Vrginmosta nisu izvršili. Komitet je tada donio odluku da odmah krenem u Pernu i Pecku i da se tamo izvrše pripreme za početak borbe.

Psihoza rata zahvatila je sva sela na istočnim padinama Petrove gore. U selu Poljani, kod Topuskog, ustaše su 25. jula zapalile 5 kuća, uhvatile 7 muškaraca i strijeljale ih u Topuskom. Taj događaj je još više pojačao borbeno raspoloženje naroda. Uvečer 26. jula na groblju kod Perne održan je sastanak vojnih grupa iz Perne, Pecke i Maličke. Na tom sastanku otvoreno su raspravljana sva pitanja oružane borbe.

Italijani su 27. jula napustili svoje garnizone u Topuskom i Vrginmostu i povukli se u Karlovac. Iza njih su u kamionima išle ustaše i odvele sve muškarce starije od 14 godina, vozile ih do Vojnića i u Ivanić-jarku ubijale.

Vijest o povlačenju Italijana i hapšenjima od strane ustaša donio je oko 10 sati u Pernu član Partije Jovo Bulat. Odmah smo se sastali Đuro Bajić, Jovica Lončar, Bogdan Oreščanin, Mirko Poštić, Dušan Rkman i ja i odlučili da se narod pozove na borbu. Prošli smo kroz selo i otvoreno govorili: »Narode, došlo je vrijeme da otkopaš i podmažeš svoje oružje...« Poslije podne održan je masovni miting kod crkve, na kojem smo pozvali narod na ustanak. Odmah poslije mitinga pristupilo se formiranju desetina, vodova i četa. Narod je počeo izlaziti na položaj goloruk, sa po kojom lovačkom puškom, nekim karabinom, roguljama, sjekirama i drugim primitivnim sredstvima.

U Perni se nalazio i ustaški povjerenik za žito koji je tog dana otišao u Topusko. Njegov povratak očekivan je svakog sata. On se vratio kasno poslije podne. Odsjeo je u Bogdanovićevoj gostionici. Selo je tražilo da ga uhapsimo pa smo to i učinili, ali kad smo ga doveli u kuću Miladina Božića, gdje je stanovao, na naše iznenađenje naišli smo na otpor Miladina i

njegovog sina. Čak su pokušali da nas razoružaju. Iako je narod u cjelini načelno pravilno gledao na borbu protiv ustaša, kod pojedinaca je bilo još uvijek dosta kolebanja. Božić, kao i mnogi drugi, strahovao je od posljedica ako se ustaši nešto dogodi. Zato ga je čitavu noć budno čuvao, ali je i pazio da ustaša ne pobjegne. Sjutradan je došao i rekao: »Možete ga voditi kuda hoćete.« Uvidio je opravdanost borbe i nemogućnost kompromisa te se svrstao u redove sa ostalim svojim seljanima.

Sva sela ispod Petrove gore su se pokrenula: održavali su se mitinzi, pozivali ljudi na borbu, stvarale desetine, vodovi i čete. Već 28. jula držali smo položaje od Male Kladuše do Topuskog i Vrginmosta. Komandu položaja ili, kako smo ga tada nazivali, fronta sačinjavali su: Bogdan Oreščanin, Stanko Trkulja i ja. Front je podijeljen na tri odsjeka i svaki je od nas komandovao po jednim — Bogdan Oreščanin u Perni, Stanko Trkulja na dijelu Pecka-Debela kosa i ja u Blatuši.

U Stipanu su se 22. jula Mile Kličković i Nikola Vidović upoznali sa direktivom o ustanku, a već sutradan su razoružali dvojicu ustaša i zaplijenili 2 karabina. Partijske ćelije u Stipanu i Sjeničaku zbog oportunizma i malodušnosti Stanka Masleka i Miljkana Maslića nisu pravilno shvatile svoju revolucionarnu dužnost. Podvig dvojice komunista, Kličkovića i Vidovića, dao je podstrek onima koji su bili neodlučni. Na Čičinom groblju, u selu Kirinu, Simo Novaković i Mićun Pavlović, Stevo Radaković i Nikola Vidović održali su 1. avgusta masovan zbor i pozvali narod na oružanu borbu. Tako se, zaključno s 2. avgustom, narod kotara Vrginmost listom digao na ustanak. Na ustanak su se podigla sela: Bović, Blatuša, Crni Potok, Debela Kosa, Gornje Podgorje, Gornja Pješčanica, Gornji Sjeničak, Katinovac, Kirin, Malička, Ostrožin, Perna, Pecka, Stipan i Šljivovac. Stvorena je slobodna teritorija koju smo po selu Kirinu nazvali »Kirinska republika«.

Ustaše u početku nisu shvatile svu snagu i veličinu narodnog otpora. Pokušale su 31. jula da kod Perne probiju naše položaje, ali smo ih razbili i gonili do Topuskog. Tom prilikom upotrijebili smo i crkvene mužare (prangije). U borbi je poginuo jedan ustaša, a zaplijenili smo njegov karabin.

Poslije toga ustaše su avionima bombardovale Pernu. Počinjena je izjvesna šteta. Vijest o tome da nam ništa ne mogu ni Pavelićevi avioni brzo je prohujala položajima i povoljno uticala na borbeni moral i boraca i naroda.

Ocijenivši da se narodni otpor ne može lako slomiti, ustaše su počele agitaciju za »pokret« Srba. Zahvaljujući raznim starim korumpiranim političarima iz JRZ i »borbašima«,

s jedne, i nepostojanju partijskih organizacija s druge strane, narod iz Donje Blatuše, Čemernice, Kozarca i D. Pješčanice otišao je na »pokrst« u Vrginmost. Bilo je tu oko 1 240 muškaraca. Sakupili su se u dvorištu Sokolskog doma. Zatim su pohapšeni i otpremljeni u Glinu, u pravoslavnu crkvu, gdje su poklani. Oko 40 ustaša je nekoliko sati kamionima odvozilo nevine ljude. Upravo je neshvatljivo da nitko među njima nije imao snage da ih pozove na borbu: da razoružaju i pobiju ustaše i da pobjegnu. Ovaj slučaj jasno potvrđuje da sam broj ljudi ne predstavlja ništa ukoliko oni nisu rukovođeni svjesnim snagama, nemaju jasan cilj, nisu udruženi i organizovani.

Masovan pokolj u Glini skinuo je i posljednju masku ustašama s lica. Ogromnoj većini naroda postalo je jasno da je samo borba spasonosan put i jedino rješenje.

Pošto su 2. avgusta »štukama« izviđali naše položaje, ustaše 3. avgusta preduzimaju prvu ofanzivu. Bombardovali su nas i nastupali u streljačkom stroju iz pravca Topuskog. Uspjeli su da probiju naše položaje, a mi smo se pod njihovim pritiskom povukli u Petrovu goru, te su zapalili Pernu i Maličku.

Poslije toga smo 6. avgusta formirali prvi partizanski odred na brdu Crkvište. U odred, koji smo nazvali »Perna«, stupilo je oko 40 dobrovoljaca, a na njihovom se čelu nalazio komandir Bogdan Oreščanin. Odred je već noću između 10. i 11. avgusta izvršio diverziju na željezničkoj stanici u Crvarskoj Strani i onesposobio TT veze između Vrginmosta i Vojnića. Kao represalije ustaše su odmah pohvatale i strijeljale najveći broj muškaraca u Crevarskoj Strani. Narod kotara Vrginmost još jednom je osjetio razbojničke i krvoločne postupke ustaša.

Sutradan, 11. avgusta ustaše su prvi put upale u Petrovu goru i izvršile masovan pokolj po zbjegovima. To, međutim, više nije moglo zastrašiti narod, jer se on već jasno opredijelio za borbu.

Trinaestog avgusta jedna bojna ustaša ponovo je upala u naš kotar, pljačkajući i vršeći nasilja. »Kirinska republika« se raspala, ali je ostalo jezgro, sastavljeno od dobrovoljaca na čelu s Nikolom Vidovićem, koje je oformilo partizanski odred.

Odred »Perna« reorganizovao se 14. avgusta i podigao logor na mjestu zvanom Crna lokva, iznad sela Gornja Perna.

Tih dana formirani su odredi na sjevernim i istočnim padinama Petrove gore i to: Crni Potok — 20 ljudi; Malička — 30 ljudi; Perna — 30—40 ljudi; Pecka — 20 ljudi; Slavsko Polje — 20 ljudi i Sjeničak — Bović — Stipan 40—50 ljudi.

Istog mjeseca uslijedilo je formiranje rejona.[4] To je bio još jedan korak naprijed u organizacijskom, vojničkom učvršćenju ustaničkih redova.

Na početku ustanka i prvih dana borbe pred partijsku organizaciju su postavljeni kao najvažniji ovi zadaci:

1) Započetu borbu voditi i proširivati na onaj dio naroda koji se poslije pokolja i prvih represalija počeo kolebati.

2) Raskrinkavati ustašku propagandu o nekom »pomirenju« sa Srbima, sprečavati jačanje i raspirivanje šovinizma između Srba i Hrvata. Težište rada usmjeriti na stvaranje bratstva i jedinstva i uključivanje Hrvata iz našeg kotara u NOB.

3) Jačati i omasovljavati partizanske odrede, stvarati od njih borbene jedinice sposobne da vode borbu, štite narod i svoja sela.

4) Pristupiti omasovljavanju i učvršćivanju partijske organizacije i SKOJ-a. Stvarati NOO-e i organizacije AFŽ.

5) Ekonomski se pripremati za vođenje borbe, osigurati obradu polja i spremanje hrane u zemunice kako ne bi pala u ruke ustaša.

6) U organizacionom pogledu odvojiti partijsku organizaciju u odredima od partijske organizacije na terenu.

Komunisti kotara Vrginmost shvatili su da borba može biti pobjedonosna samo pod uslovom široko usmjerenog i čvrsto izgrađenog bratstva i jedinstva Srba i Hrvata i ostalih naroda Jugoslavije. Zato pokušaji četničkih i ustaških elemenata da raspire šovinizam i izazovu bratoubilačku borbu nisu mogli uspjeti. Ideja bratstva i jedinstva bila je neprekidno akciona parola komunista našeg kraja. Zato su i uspjeli da izvrše postavljene zadatke. Ne malu pomoć u tome, naročito prvih dana borbe, pružili su im — pored viših partijskih foruma — španski borci: Srećko Manola, Stjepan Milašinčić Šiljo i Ivo Rukavina, komunisti iz našeg kraja.

Rade BULAT

---

[4] Na Kordunu su formirana 4 partizanska rejona, koji su objedinjavali odrede na svom teritoriju. Iza njihovog formiranja došlo je i do reorganizacije kotarskih komiteta: od dotadašnja 3, formirana su 4 (Vojnić, Vrginmost, Veljun i Slunj). Nedugo iza toga na teritoriju rejona formirani su od odreda 4 partizanska bataljona.

PARTIZANSKO ŽARIŠTE NA KORDUNU

Selo Partizansko Žarište kraj Krnjaka na Kordunu zvalo se prije rata Svinjarica. Ničim se nije razlikovalo od ostalih kordunskih sela rasutih po blagim brežuljcima.

U Svinjarici je postojala partijska organizacija od 1939. godine. Partija je u njemu i ranije imala svoje simpatizere.

Partijske ćelije su održavale neposrednu vezu s Okružnim komitetom KPH u Karlovcu. Na taj način smo dobivali zadatke i upute. Marko Orešković i Raša Stanisavljević dolazili su na naše sastanke. Oni su nam pomogli da organizaciono učvrstimo ćeliju i da se pravilno orijentiramo u složenim političkim zadacima.

Okupacijom Jugoslavije i uspostavom ustaške vlasti u Hrvatskoj otežana nam je veza s Okružnim komitetom. Prvih dana rata ta veza je potpuno prekinuta. Zbog nesređene situacije koja je tada vladala u Općinskom komitetu morali smo da se snalazimo sami, ili da po svaku cijenu uspostavimo vezu s Okružnim komitetom.

Zadatak za uspostavljanje veze s Karlovcem preuzeo sam ja. Prvi pokušaj svršio se bezuspješno. Tada sam se sjetio dobrog druga, člana Okružnog komiteta, doktora Pube Drakuliča koji je radio u karlovačkoj bolnici. Najbolje rješenje je bilo da odem k njemu kao bolesnik. Tako sam i učinio. U bolničkoj knjizi zapisano je da dolazim na rendgenski pregled. U tamnoj rendgenskoj komori razgovarao sam sa dr Pubom o stvarima zbog kojih sam i došao. Rendgenska komora je bila idealno mjesto za povjerljive razgovore.

Dr Pubo Drakulić mi je rekao da komunisti treba da pripremaju ljude za oružanu borbu. Rekao mi je da isto tako radimo na sakupljanju oružja. Ustaše su tada naređivale da im se preda oružje. Seljaci su bili u nedoumici šta da učine; mnogi

su predali sve što su kod sebe imali, ali bilo je još dosta i skrivenog oružja. Direktivu Okružnog komiteta (tako sam shvatio razgovor sa doktorom Drakulićem) dobili smo na vrijeme i jedan dio oružja je sačuvan da ne padne neprijatelju u ruke.

Putovao sam još nekoliko puta u Karlovac i kontaktirao s doktorom Drakulićem. Posljednji put smo se vidjeli potkraj aprila 1941.[1] Tada smo se dogovorili da netko od drugova iz Okružnog komiteta dođe k nama na teren, da se dogovorimo o borbi protiv okupatora i ustaša.

Na sastanak partijske ćelije u Tušilović došao je Nikola Kukić, član Okružnog komiteta i sekretar KK Slunj, koji je bio na prolazu za Slunj. Prisustvovao sam tom sastanku kao sekretar ćelije sela Svinjarice. Kukić je tada prenio direktive Okružnog komiteta o ustanku. Međutim, na sastanku se razvila vrlo oštra diskusija oko nekih stavova: na jednoj strani su bili neki članovi Partije, skojevci i Kukić, a na drugoj grupica komunista iz Tušilovića, koji su se u po nečem kolebali. Napokon smo se složili i usvojili gledište koje zastupa Kukić i Okružni komitet.

Poslije sastanka u Tušiloviću Kukić je htio da obiđe partijsku organizaciju u Veljunu. Upozorili smo ga da je to vrlo opasno, jer smo imali podataka da ustaše tamo nešto spremaju. Ustaška posada u Veljunu dobila je pojačanje, osim toga primijećena je neuobičajena živost kod njih. Međutim, nitko od nas nije ni slutio da se za tu nesretnu noć spremao pokolj srpskog stanovništva, stravičnih razmjera.

Naše upozorenje je čini mi se još više ponukalo Kukića da ode u Veljun. Otuda se više nije vratio. Pao je, zajedno sa 500 žrtava ustaškog pokolja koji je izvršen u Blagaju.

Pokolj srpskog stanovništva u Veljunu i sve izrazitiji ustaški teror nalagao je partijskim organizacijama da se užurbano pripremaju za oružanu borbu. Nezgoda je bila u tome da smo smrću Nikole Kukića ponovno izgubili kontakt s Okružnim komitetom. Koristeći se svojim ranijim iskustvom opet sam pošao u Karlovac. Uspio sam da se sastanem s Ivom Marinkovićem, a drugi put s Mejažićem Matom Furdekom i drugima. Svaki put vraćao sam se iz Karlovca s direktivom što treba da uradimo.

Na jednom ilegalnom sastanku u Karlovcu dogovorili smo se da Okružni komitet pošalje svog čovjeka na savjetovanje sekretara partijskih organizacija šireg kordunskog područja.

[1] Kasnije je dr Drakulić uhapšen i strijeljan, čime je Partija izgubila dobrog druga i borca.

To savjetovanje je održano 18. jula 1941. u šumi Osoj, koja se nadovezuje na selo Krnjak. Došli su sekretari ćelija iz: Skrada, Podgorja, Tušilovića, Perjasice i iz Svinjarice. Savjetovanju je prisustvovao i Većeslav Holjevac. Raspravljali smo o tome gdje najprije treba početi diverzantske akcije. Sjećam se da je bio izrađen prilično precizan plan tih akcija, koje su imale za cilj da neprijatelju nanesu štetu, da mu onemoguće komunikacije na ionako teško prohodnom kordunskom terenu.

Ovo savjetovanje partijskih sekretara može se smatrati pravim borbenim dogovorom komunista ovog kraja za borbu koja se ubrzo iz diverzantskih akcija pretvorila u jake oružane napade na neprijatelja.

Holjevac nam je poslije savjetovanja saopćio da će izvjesno vrijeme ostati kod nas na terenu. Poveo sam ga u svoje selo. Iste večeri okupio sam sve komuniste na dogovor s Vecom. Odlučili smo da iste noći izvedemo prvu diverzantsku akciju. Tada smo oborili mnoge telefonske stubove i porušili nekoliko manjih mostova.

Lako smo mogli pretpostaviti da će ustaše izvršiti odmazdu nad stanovništvom na čijem je teritoriju akcija izvedena. Bili smo nenaoružani i nespremni da se ozbiljnije suprotstavimo ustaškom teroru.

Holjevac je odlučio da otputuje u Karlovac i da nam dopremi devet pušaka. Puške su bile sakrivene u karlovačkom groblju. Trebalo ih je otud neopazice iznijeti i prevesti na naš teritorij. Odlučili smo da nekoliko komunista iz partijske organizacije u Tušiloviću i Svinjarici izvedu taj delikatni zadatak prebacivanja oružja. Oni su opremili svoja seljačka kola, natovarili ih najrazličitijim materijalom, da bi bili što neupadljiviji, i krenuli u Karlovac. Pothvat je dobro zamišljen i disciplinirano izveden. U našim rukama našlo se devet vojničkih karabina. Bio je to neprocjenjiv kapital. Raspodijelili smo oružje — komunisti u Tušiloviću dobili su 7 pušaka, a mi u Svinjarici 2. Tušilović se nalazi takoreći pred vratima Karlovca, pa smo računali da će prve borbe voditi partizani iz tog sela.

Gorjeli smo od nestrpljenja kad ćemo se moći pokazati s tim puškama. Nekoliko dana morali smo ih sakrivati. Valjalo je potpuno ispitati raspoloženje sela za borbu protiv ustaša. Bilo je ljudi koji su s nevjericom gledali na to što komunisti pripremaju, bojali su se ustaške odmazde, koju slabe partizanske snage neće moći spriječiti. Nisu mogli ni pomisliti da se šačica borbenih »buntovnika« može oduprijeti oružanoj sili NDH.

Međutim, raspoloženje za borbu bilo je veliko. Jer, ustaše su već uveliko divljale po selima i svakome je postalo jasno da se tome mora stati na kraj. U Svinjarici je tada bilo pet članova Partije i tri kandidata. Za ondašnje prilike bila je to jaka seoska organizacija. Komunisti su se prije svega obraćali mladim ljudima koji su se vratili iz bivše jugoslovenske vojske i koji su bili spremni da se bore protiv njemačkog porobljavanja i ustaškog terora.

Za borbu protiv neprijatelja odlučili smo da formiramo partizanski odred kao vojničku formaciju. Prvi partizani trebalo je da budu članovi Partije i kandidati. Dvojicu starijih komunista ostavili smo za rad u selu, a mi mlađi postali smo članovi partizanskog odreda, koji je izabrao za svoje sjedište šumu Debela kosa, a operaciono područje čitavu okolicu Krnjaka. Bilo nas je šestorica. Svi smo bili naoružani. Imali smo četiri karabina, dva što smo ih dobili iz Karlovca, dva koja smo sačuvali od bivše vojske i dvije lovačke puške.

Mile Basara bio je komandir odreda, a ja sam vršio dužnost komesara.

U Tušiloviću je djelovao poseban partizanski odred »Brezova glava«. Uskoro poslije formiranja prvih partizanskih formacija spojili smo naša dva odreda pa je tako nastao prilično jak odred, »Debela kosa«. U početku je imao 17 boraca, ali je vrlo brzo izrastao u jaku oružanu formaciju.

Operaciono područje odreda bilo je prilično široko. Prostiralo se od predgrađa Karlovca do Petrove gore.

Partizanski odredi nicali su na Kordunu kao gljive. Drug Holjevac, iako ranjen u jednoj akciji u Tušiloviću, i sam je kao prdestavnik Okružnog komiteta sudjelovao u formiranju odreda u Trupinjaku, Šljivnjaku i još nekim selima. Mile Basara i ja organizirali smo nekoliko odreda — kao »Bijeli klanac««, »Krnjački grabovac«, »Donji skrad« i još neke. Potkraj 1941. na Kordunu je bilo više odreda koji su nosili neobična imena šuma i zaselaka u kojima su operirali. Te male partizanske jedinice bile su nejednako naoružane. Poneki je odred imao koji karabin, a bilo je i odreda gotovo bez ikakvog oružja.

Poslije formiranja odreda »Bijeli klanac« drugovi su mi postavili pitanje:

— Sve je to lijepo, ali gdje su nam puške? Ne možemo golim rukama na naoružane ustaše.

Odgovorio sam, ne znajući šta drugo da kažem:

— Sutra će biti oružja.

I doista. Sutradan su naišla dva neprijateljska kamiona puna ustaša i domobrana. Odred »Debela kosa«, zajedno s odredom »Bijeli klanac«, sačekao je u zasjedi tu »lovinu« koja je bila veoma bogata. Tako sam ispao prorok pukim slučajem. U toj prvoj značajnoj akciji našeg odreda uništili smo dva kamiona, ubili nekoliko neprijateljskih vojnika i zaplijenili 13 pušaka i dosta municije. Plijen je bio dovoljan da bez malo naoružamo cio odred u Bijelom Klancu. Partizani u Bijelom Klancu su osim pušaka dobili i vojničke uniforme. Tako je taj mali odred postao »elitna« partizanska formacija.

Sjećam se jedne naše akcije, koja je po opsegu i značaju bila mnogo manja, ali koja je za sve nas bila vrlo uzbudljiva. Možda zbog toga što smo tada prvi put pucali na živog neprijateljskog vojnika. Sve ranije diverzije, kojih je bilo mnogo, bile su prava igračka prema našoj prvoj zasjedi. Zasjedu smo postavili takozvanim ustaškim organizatorima koji su obilazili sela, učvršćivali ustašku vlast i davali direktive ustaškim posadama u selima. Oko deset sati ujutro pojavio se motocikl i na njemu dva naoružana čovjeka. Pustili smo ih da pridu blizu. Kod boraca sam primijetio veliko uzbuđenje. Svi su dobro gađali. Dvojica okorjelih ustaša, oficira, pali su prorešetani. Motocikl smo uništili, a odred je postao bogatiji za dvije puške. Ustaše su iz Vojnića krenule s jačim snagama u poteru za nama, no udarile su u prazno.

U oktobru smo reorganizirali naše snage. Manji odredi, osnovani po selima i zaseocima, koji su od septembra bili objedinjeni u rejone, postali su sastavni dio bataljona kojem je bilo sjedište na Debeloj kosi. U ovo vrijeme partizanski odred »Debela kosa« brojio je 55 dobro naoružanih boraca. Prilikom reorganizacije naročito su nam bila dragocjena iskustva španskih boraca, koji su puno učinili da u našim jedinicama ovlada pravi borbeni duh dobro organizirane vojske, svjesne ciljeva borbe.

Akcije partizana iz Debele kose nastavljale su se sve većom žestinom. Prilikom napada na domobransku posadu jedne željezničke stanice na pruzi Karlovac — Sisak, iskrsao nam je i mali politički problem. Naime, zarobili smo 18 domobrana koji nisu davali nikakav otpor. Oni su bili dobro naoružani i obučeni. Oružje smo im odmah uzeli, ali postavilo se pitanje treba li im skinuti i uniforme. Nama je odjeća bila prijeko potrebna, ali smo morali imati u vidu i efekt koji će imati puštanje domobrana. Stoga smo odlučili da im uniforme ne uzimamo.

Poslije te uspjele akcije čitav bataljon »Debela kosa« umalo nije pao u neprijateljsku klopku. Čim smo se vratili u

bazu, seljaci su nam javili da su dvojica naoružanih ustaša otjerali oko 150 grla stoke iz sela. Označili su i pravac kojim su krenuli. Bilo je dovoljno vremena da ih presretnemo i da otmemo stoku. Zato smo odlučili da postavimo zasjedu. Pokazalo se, međutim, da je stoku tjeralo više naoružanih ustaša. Nekolicinu smo ubili, a ostali su se razbježali. Jača ustaška jedinica je u međuvremenu opkolila naš bataljon. Bili smo primorani da prihvatimo borbu s nadmoćnijim neprijateljem i da se povlačimo s položaja koji je za nas svaki čas mogao postati kritičan. Tada smo izgubili dva druga. To su bile naše prve žrtve. Opkoljavanje ipak nije uspjelo.

Borbeni pohod partizana nastavljao se iz akcije u akciju. Čitav Kordun je postao veliko partizansko žarište na kojem je neprijatelju vječito gorjelo pod nogama.

Milutin KOŠARIĆ ČIKO

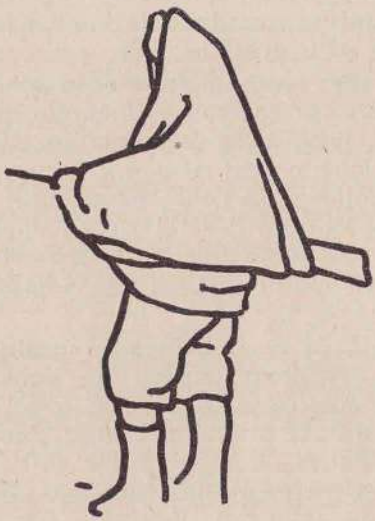

DELATNOST PARTIJSKE ORGANIZACIJE U KAVADARCIMA I OKOLNIM SELIMA

Politička delatnost među stanovništvom Tikvešije, posebno među radnicima i omladinom, u 1940. godini dovela je do afirmacije partijske organizacije kao nove i jedinstvene snage koja se bori za stvarna politička, nacionalna, socijalna i ekonomska prava radnog naroda.

Pored neposredne aktivnosti članova Partije, skojevaca i simpatizerskih grupa, politička delatnost se odvijala preko čitaonica, vaspitnih grupa, kulturno-zabavnih priredbi, zatim putem prikupljanja pomoći, a među radnicima duvanskog preduzeća kroz akcije za poboljšanje radnih uslova, za povećanje nadnica, za bolje otkupne cene duvana, maka itd. Organizovani su i mnogobrojni izleti u okolinu grada u cilju zbližavanja mladih i političkog delovanja komunista.

Avgusta 1940. godine, uoči Ilindena, bili su ispisani zidovi parolama o Komunističkoj partiji i rastureni leci protiv tadašnje nenarodne vlade, preteće opasnosti od fašizma i protiv nacionalnog porobljavanja, a za bolju budućnost makedonskog naroda, za zajedničku borbu naroda Jugoslavije. Akcija je potpuno uspela. Time se političko dobilo kod stanovništva, a partijska organizacija je ocenila da može još odlučnije da istupi u narednom periodu. Iako je krajem 1940. godine uhapšen jedan član MK, nešto kasnije Strašo Pindžur, a marta 1941. još dva partijska radnika, rad je nastavljen blagodareći dobrom držanju uhapšenih, kao i aktivnosti onih koji su ostali neotkriveni.

Organizacija je u 1941. godini politički rasla i učvršćivala se u masama. Politički nivo članstva izgrađivao se akcijama i proučavanjem materijala sa V zemaljske konferencije KPJ i članaka iz »Proletera«, organa Partije. Partija je uporno objašnjavala masama petokolonašku politiku i protivnarodni karakter vlade Cvetković — Maček, i ukazivala na opasnost od fašizma.

Partijski kadar je bio mlad, kako po uzrastu tako i po političkom iskustvu, ali je zato bio poletan, brzo je prihvatao liniju Partije i širio njene stavove ne samo među gradskim stanovništvom već i u selima. Nikle su partijske organizacije u Vataši, Begništu, Garnikovu, Trsteniku, Radnju, Čemerskom, Vozarcima, a pojedinih članova je bilo i u nekim drugim selima (Dradnji, Bohuli, Resavi).

Marta 1941. godine partijska organizacija je učestvovala u tarifnoj akciji duvanskog preduzeća u Kavadarcima. Povod za ovo je bio neisplaćena jednomesečna najamnina. Usledili su protesti, hapšenja nekih radnika i njihovo isterivanje iz duvanskog monopola.

U to vreme veza mesnog partijskog rukovodstva sa tadašnjim Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju u Skoplju nije bila redovna. Najnoviji stavovi CK KPJ nisu brzo prenošeni, ili uopšte nisu prenošeni. Tadašnji PK sa Šarlom na čelu nije dostavio organizacijama nikakav stav po pitanju pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Stavove o odbrani zemlje, o mestu komunista u događajima koji su kucali na vrata, o perspektivama za razvoj borbe protiv okupatora i dr., ova partijska organizacija je dobila neposredno iz Beograda dolaskom Riste Džunova koji je bio student na Beogradskom univerzitetu. On je upoznao MK sa ovim stavovima koji su izneti na martovskoj konferenciji partijske organizacije na Beogradskom univerzitetu, kojoj je prisustvovao. Mesni komitet je prihvatio ovu liniju CK za osnovu aktivnosti partijske organizacije. Onih nekoliko dana što su ostali do izbijanja rata, korišćeni su za razjašnjavanje stavova i davanje uputstava članovima Partije i simpatizerima kako da se drže u vojsci kao vojni obveznici. Zahtev je bio da budu aktivni, hrabri borci, kako bi stekli ugled.

Ovi stavovi, koji su brzo prenošeni, naišli su na pravilan prijem kod duvanskih radnika u monopolu i ostalih naprednih ljudi. Otpor se pojavio jedino među pripadnicima opozicione građanske grupacije oko Čuleva. Ti probugarski i VMRO-vski orijentisani ljudi bili su protiv toga da se brani Jugoslavija. Posle aprilskog poraza učinjen je pokušaj da se jednom delu kolebljivaca objasni da su Bugari okupatori i da se od njih može očekivati samo ono što se očekuje i od drugih fašista. Međutim, to je naišlo na otpor. Izgovarali su se da je nezgodno otvoreno otkrivanje pred bugarskim vlastima, i da treba raditi »iznutra« na razbijanju bugarskog aparata s težnjom da se prenese vlast na domaće ljude.

Uoči aprilskih dana u Kavadarcima su bili uspostavljeni kontakti sa naprednim oficirima u garnizonu (među njima i sa glumcem Simom Janićijevićem). Međutim, neka čvršća veza

nije postojala. Jugoslovenska vojska koja se ovde nalazila, delom se povukla preko Kožufa u Grčku, ne pružajući nikakav organizovan otpor neprijatelju, a delom se predala. Mnogo oružja ostalo je po polju, na ulicama i u kućama.

Partijski komitet je samoinicijativno dao direktivu da se oružje sakuplja i uskladišti. To su prihvatile ne samo partijska i omladinska organizacija, nego i pojedini građani. Tek kasnije, sredinom ili krajem maja, došla je direktiva Pokrajinskog komiteta kojom se zabranjuje sakupljanje oružja uz pretnju da će svaki član KP koji sakuplja oružje biti uzet na odgovornost. Partijski komitet u Kavadarcima se odlučno suprotstavio tome da preda oružje Bugarima. Ono što je bilo prikupljeno dobro je sklonjeno. Komitet je dao uputstvo da treba pojačati konspiraciju u redovima Partije. U ono vreme u Kavadarcima još nije bilo nikakve bugarske vlasti. Okupatorske bugarske jedinice došle su tek mesec dana kasnije. U gradu je postojao samo jedan odbor građana za održavanje reda, koji su formirali čaršijski probugarski elementi. Komunisti su politički aktivno bojkotovali ovaj odbor koji je spremao dobrodošlicu bugarskom okupatoru.

I pored nastojanja da vodimo računa o upotrebi oružja i o tome da se ono sakuplja organizovano, mnogi su svakodnevno i masovno pucali u gradu, polju i po selima. Noću uoči Uskrsa pucalo se iz pušaka i mitraljeza iz svake kuće u gradu. Nemci su to shvatili kao demonstraciju i preduzeli su oštre mere za prikupljanje oružja od naroda. Delimično su u tome i uspeli.

Naša aktivnost je u to vreme bila svedena na objašnjavanje da se kapitulacijom jugoslovenske vojske i okupacijom Makedonije ne može očekivati rešavanje makedonskog pitanja od strane okupatora.

Nastavili smo da organizujemo masovne izlete u kojima je najbrojnije učestvovala omladina, i koji su u političkom pogledu dali velike rezultate.

Prvomajski praznik bio je vidno obeležen izletom u selo Moklište, na kome su bili svi radnici i službenici iz Monopola, sva omladina iz Kavadaraca i Vataše i mnogo simpatizera. U gradu su zatvorene radnje i prekinut je svaki posao. Za ovaj izlet bio je pripremljen poseban program. I pored izričite direktive da se ne ide sa oružjem, mnogi omladinci su ga poneli.

Tih dana bila je organizovana i obuka omladinaca u rukovanju oružjem.

Bugarski okupatori nisu dočekani u gradu onako kako su se nadali. Propao je pokušaj kolaboracionističkih probugarskih elemenata da se organizuje odbor za njihov doček, jer se partijska organizacija najaktivnije suprotstavila takvoj »mani-

festaciji«. Ni naredbodavcima iz Monopola nije pošlo za rukom da izvedu radnike. Po dolasku Bugara isključen je jedan član Mesnog komiteta zbog toga što je bio pasivan pri sprovođenju direktive za bojkotovanje bugarskih vlasti.

Dvadeset trećeg ili 24. maja 1941. godine u Kavadarce su došli Mirče Acev i Strašo Pindžur. Oni su ponovili direktivu da se oružje ne sakuplja. U raspravi do koje je došlo na insistiranje MK Pindžur je rekao da je zadužen da prenese direktivu PK, ali da mi možemo postupiti po svom nahođenju, vodeći računa da oružje ne bude otkriveno kod nekoga od članova MK. Ipak je sve to delovalo štetno. Iako nismo sproveli direktivu za predavanje oružja, bili su umanjeni napori da se novo prikupi. Deo sakupljenog oružja je propao zbog toga što nije bio smešten u skladišta.

Suprotstavljanje Šarlovom stavu po pitanju oružane borbe naročito se pojačalo sredinom maja, kada je pri Mesnom komitetu Partije formiran i Vojni komitet u koji su ušli: Pero Ugurov kao komandant, Kiro Spandžov, Dimkata Angelov i Pano Čejkov kao članovi. Komitet je imao zadatak da u manji broj skladišta sakupi oružje, sanitetski i drugi vojni materijal, da ispituje teren za dejstvo partizana, objekte za diverzantske akcije i slično, zatim da obučava ljudstvo u rukovanju oružjem.

Juna su Strašo Pindžur i Mara Naceva doneli u Kavadarce pismo CK KPJ o suspendovanju Šarla, koje je MK u potpunosti usvojio i rešio da zatvori svoju organizaciju za Šarlove emisare. Vojni komitet je u potpunosti odobrio tu odluku. I kada je jedan član Šarlovog vojnog štaba došao u obilazak Vojnog komiteta, nije mu dozvoljen pristup. Šarlo je ponovo uputio Tarcana. Jedan član MK i jedan član Vojnog komiteta razgovarali su sa njim samo o stručnom rukovanju dinamitom. O oblicima oružane borbe nije mogao da razgovara ni sa kim.

U to vreme jasno je stavljeno do znanja Pokrajinskom komitetu da kavadarska partijska organizacija ne prihvata političke stavove Šarlovog rukovodstva. Ona je bila jedinstvena u tom pogledu. Pero Ugurov i Risto Džunov su dva puta odlazili u Skoplje da objasne ove naše stavove.

U svakodnevnoj aktivnosti organizacija je objašnjavala stavove Partije o političkoj situaciji i položaju zemlje, o potrebi priprema za oružani ustanak i partizanske odrede; uz to su u Monopolu vođene i akcije za bolje uslove rada i veće najamnine, protiv skupoće, špekulacije, denacionalizacije i šikaniranja radnika od strane nove uprave. U duvanskom preduzeću (gde je bilo preko 450 radnika i radnica) situacija se do te mere zaoštrila da je krajem maja organizovana javna demonstracija pred kavadarskom opštinom sa parolama za veće zarade, protiv

šikaniranja i isterivanja politički aktivnih radnika iz preduzeća. Morala je da interveniše vojska, kako bi rasterala demonstrante među kojima su naročito aktivne bile žene.

U mesecu junu politički rad je naročito pojačan među omladinom. Organizator tog rada bio je Mito Hadživasilev koji je tada kao član Mesnog komiteta Partije rukovodio Skojem. Središte legalnog okupljanja i velikog uticaja na omladinu bila je gradska biblioteka kojom je rukovodio Dime Pop-Atanasov, član MK Skoja. Ona je bila stecište najnaprednijih omladinaca. Izdavane su zidne novine sa patriotskom i progresivnom sadržinom. U njima je iz broja u broj popularisana borba radničke klase i SSSR. Otuda je ova biblioteka bila prva meta okupatora. Godišnja skupština članova biblioteke trebalo je da bude iskorišćena za to da se stara uprava promeni, a u novu uvuku probugarski elementi. Partijska organizacija je spremno dočekala tu mahinaciju. Uprkos tome što je bila prisutna policija i što je sreski načelnik intervenisao na samoj skupštini, bugarske vlasti nisu uspele da sprovedu svoj program. Skupština se pretvorila u demonstraciju, pa je rasturena bez izbora nove uprave. Stara uprava je nastavila rad.

U to vreme je na području Crnorečja pojačano šikaniranje kolonista Srba od strane bugarskih vlasti. Partija je stala na stanovište da treba pružiti otpor pljačkanju i progonima kolonista. Njima je pružena moralna podrška i rečeno im je da ne treba da napuštaju sela. U tim selima su formirane partijske ćelije (Trstenik) i simpatizerske grupe. To je bilo sasvim pravilno. Kasnije je veći deo kolonista masovno učestvovao u narodnooslobodilačkoj borbi.

Jedan od oblika delovanja Partije bila je Crvena pomoć koja je kasnije prerasla u Narodnooslobodilački fond. Glavni zadatak je bio prikupljanje novčanih sredstava za finansiranje delatnosti Partije. Time je široko bilo obuhvaćeno radništvo i ostali napredni slojevi — zanatlije i omladina.

Već sredinom juna Mesni i Vojni komitet su čvrsto stali na stanovište da treba početi sistematskije pripreme za prihvatanje oružanih oblika borbe. Pojačane su vojne pripreme i politički rad. Za popularizaciju ideje o ustanku, koji je sazrevao kao neposredna potreba porobljenog naroda, korišćeni su i dalje izleti koji su se pretvarali u mitinge sa političkim referatima. Takav je bio izlet u Raštane.

Posle je Mesni komitet Partije doneo odluku da se treba neposredno spremati i biti gotov za oružanu borbu, i da niko od aktivista ne sme dozvoliti da padne u ruke policiji. Jednovremeno je kod svih članova organizacije proveravan stav prema oružanoj borbi i traženo izjašnjavanje o učešću u njoj.

Oni koji nisu bili spremni za borbu isključeni su iz Partije. Tako je, na primer, celokupno partijsko članstvo bilo obavešteno o isključenju jednog člana Partije koji se kolebao.

Proglas CK KPJ posle napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez bio je umnožen u organizaciji i članstvo je čitanjem upoznato sa njegovom sadržinom.

Da bi se pojačao rad na selu ponovo je izvršena podela zaduženja kavadarskih gradskih partijskih organizacija za rad po pojedinim rejonima: Crnorečje, teren Kožufa, Disanije, Bošavice, begniško-granikovski i teren Raeca (Drenosko). Data su uputstva o agitaciji po selima za pružanje otpora bugarskom okupatoru prilikom rekvizicije žita, vune i drugih namirnica. Seljacima je upućivan poziv da vrše sabotaže paljenjem žita i drugim. I Vojni komitet je sa svoje strane delovao po selima. On je preko partijskih organizacija i pojedinih članova Partije ispitivao teren za izbor logora partizanskog odreda, održavanje veza između odreda i partijske organizacije, snabdevanje i slično. Ispitivani su i pojedini objekti kao predmet diverzantskih akcija.

Partijsko članstvo je jednodušno prihvatilo liniju oružane borbe. Sasvim ozbiljno je bila shvaćena i direktiva da ljudi ne dopuste da budu uhapšeni. Do koje mere je članstvo bilo odano može se videti i iz slučaja Gligora Gečevskog koji se odupro pokušaju policije da provali u gradsku čitaonicu. Gečevski se sa policijskim načelnikom fizički obračunavao na samom gradskom trgu, što je izazvalo oštro negodovanje prisutnih građana protiv bugarske policije.

Posle nekoliko dana, 13. jula 1941. godine, dok su tri člana Partije, zadužena za političku delatnost na području Disanije, razobličavala pred seljacima pravo lice okupatora, naoružani plaćenici iz sela su pokušali da ih privedu u policiju. Oni su se oštro suprotstavili i izbegli hapšenje, ali je pri povlačenju prema Kavadarcima Dime Pop-Atanasov, član te grupe, inače član Mesnog komiteta Skoja, bio smrtno pogođen iz puške. To je bila prva žrtva u Makedoniji. Ovaj događaj izazvao je veliko ogorčenje kod omladine i građanstva. Policija je blokirala grad i onemogućila pogreb. Stoga se 40 dana kasnije skoro cela omladina i velika masa drugih rodoljuba okupila na grobu poginulog druga, gde se po rešenju Mesnog komiteta Partije političkim govorom oprostio od njega Mito Hadživasilev. Policija je u međuvremenu blokirala skup, ali se nije usudila da ga rasturi, sem što je posle govora odmah uhapsila Mita Hadživasileva. Bez obzira na pretnje i mnogobrojna saslušanja, policija nije mogla da dobije ni jednu izjavu o tome da je ova akcija unapred bila pripremljena i organizovana.

Povodom toga MK je izdao letak i umnožio fotografije poginulog druga, na kojima je pisalo da je D. P. Atanasov bio žrtva fašističkog terora. Te fotografije su rasturane i u nekim drugim gradovima, jer je materijal poslat Pokrajinskom komitetu.

Bugari su se najgrublje obračunavali i sa narodom po selima. Do sukoba je dolazilo pri pokušaju bugarskih žandarma da pljačkaju seljake, da im otimaju čak i kaiševe sa pantalona pod izgovorom da je to vojni inventar. Seljaci u selu Resava su pružali otpor tome, te je došlo do tuče u crkvenom dvoru, posle čega je uhapšeno i premlaćeno oko 20 seljaka. I povodom toga MK je izdao letke u kojima je razobličavao okupatorske vlasti.

U drugoj polovini avgusta, u vezi sa pripremama za dejstvovanje partizanskog odreda na području Tikvešije i Prilepa, došlo je do susreta u Prilepu između predstavnika partijske organizacije iz Kavadaraca i Vere Aceve, predstavnika partijske organizacije iz Prilepa. Cilj sastanka je bio dogovor o zajedničkom delovanju oba odreda na terenu između Prilepa i Tikvešije.

U to vreme vojni štab je uputio Dimku Angelova Gabera u Skoplje da primi kofere sa dinamitom i materijalom za diverzantske akcije. On je primio materijal u 3 kofera, koja su bila postavljena u vozu, i uspeo da 2 kofera donese do Krivolaka, kod Negotina na Vardaru. Tu je prihvaćen od drugova iz negotinske organizacije i predao im deo materijala, a drugi deo je prebacio u Kavadarce.

Tada su oba komiteta — partijski i vojni — bila čvrsto uverena da ima uslova za stvaranje partizanskog odreda. Kandidati za borce odreda bili su članovi Partije, skojevci i drugi simpatizeri koji su izrazili spremnost da idu u partizane.

Smatralo se da ima oko 30—40 kandidata za učesnike odreda. Za komandanta je bio predviđen Lazo Vučkov. Oružja je bilo u izobilju.

Početkom septembra Bugari su počeli da pozivaju u vojsku omladince dvaju godišta. Trebalo je rešiti šta da se čini sa omladincima koji su spremni da odbiju poziv za odlazak u vojsku. Mesni komitet se obratio za stav Pokrajinskom komitetu. Odgovor je bio da se ljudi zadrže ukoliko postoje uslovi da pređu u ilegalnost, a za sekretara komiteta je rečeno da u svakom slučaju mora preći u ilegalnost. On je u to vreme bio i rukovodilac Vojnog komiteta. Deo omladinaca i svi članovi KP, pozvani u bugarsku vojsku (Aco Icev, Dančo Pop-Atanasov, Vano Gunata, Ljupčo Bakev), bili su spremni da pređu u ilegalnost dok se ne izbaci odred. Međutim, MK je, posle duge

diskusije, odlučio da svi odu u vojsku do prvog odsustva (januara 1942. godine), jer se nije znalo kada će tačno doći direktiva o ustanku, a organizacija još nije bila u stanju da obezbedi ilegalne uslove života za tako veliki broj ljudi. Sem toga, to bi pre vremena otkrilo okupatoru pripreme za organizovanje odreda i otežalo njegovo stvaranje. MK je zatim smatrao da će petnaestak boraca koji prođu vojnu obuku više koristiti odredu, jer je on u svom sastavu trebalo da ima pretežno omladince koji nikad nisu imali oružje u rukama. Time je izgubljen efekat u masama, koji bi se postigao neodazivanjem na poziv u bugarsku vojsku, ali je organizacija po uverenju MK, sačuvana od eventualnih udara koji su mogli da ugroze njenu sposobnost za izbacivanje partizanskog odreda kada dođe čas.

Partijska organizacija je sa zadovoljstvom i jednodušno primila odluku CK KPJ o suspendovanju Šarlovog rukovodstva, jer se od samog početka izjasnila protiv odvajanja partijske organizacije u Makedoniji od KPJ. Organizacija je tada u Kavadarcima imala oko 30 članova, a u selima je bilo još 25. Iako to nije bila brojno jaka organizacija, njen ugled i uticaj su bili veliki. Taj se uticaj osećao osobito u redovima omladine. Skojevska organizacija je samo u gradu imala oko 80 članova. Ona je bila jedinstvena u svojim stavovima po pitanju oružane borbe. U njoj nije bilo ni grupa, ni grupica koje bi davale podršku stavovima koji nisu bili u skladu sa stavom KPJ.

Dvadesetog septembra 1941. godine došao je Lazar Koliševski u obilazak partijske organizacije i Vojnog komiteta. Pošto je najpre održao sastanak sa Vojnim komitetom i dobio izveštaj o pripremama organizacije za izbacivanje odreda, sutradan, 21. septembra, održao je sastanak sa Mesnim komitetom iz Kavadaraca u šumici pokraj Vardara kod Negotina. Na sastanku se Mesni komitet izjasnio da postoje uslovi za formiranje odreda i da je narod spreman da prihvati stav Partije. Jedino je izražena bojazan kako će, i u kojoj meri, seoske mase u prvo vreme prihvatiti odred. Nedostatak iskustva u organizovanju odreda ispoljio se u nekim šablonskim shvatanjima da odred na području svoga dejstva mora imati snažnu partijsku organizaciju na koju se može osloniti, da se mogu organizovati dva odreda — jedan sastavljen od građana, a drugi od seljaka. Od Mesnog komiteta je traženo da ubrza pripreme, a mi smo tražili što više materijala o iskustvima iz Srbije. Datum izlaska odreda nije bio određen i rečeno nam je da ćemo o tome na vreme biti obavešteni preko veze u Velesu.

Sledećih dana vojni štab je ubrzao pripreme. Početkom oktobra u mestu Raštani u blizini Kavadaraca održan je sastanak sa grupom od 35 do 40 članova KP, Skoja i simpatizera, koji su bili predviđeni za prvi odred. Svi su oni položili i partizansku zakletvu, pošto smo već imali njen tekst. Naredni dani protekli su u pripremanju za odred. Manje grupe su se obučavale u rukovanju oružjem i sl. Prebacivano je oružje iz grada u selo Vataša. Tih dana je već otišao na teren komandant vojnog štaba Dimka Angelov Gaber. Po odluci Mesnog komiteta povukli su se iz grada i prešli u ilegalnost Nace Zlatev i Mito Hadživasilev, i to na teren sela Dradnje.

Direktivu za dan početka oružanih akcija odreda dobili smo preko Velesa 9. oktobra uveče. Tada je umnožen poziv CK KPJ za oružanu borbu, koji je trebalo da bude rasturen između 10. i 11. oktobra. Zakazan je odmah zajednički sastanak MK i Vojnog komiteta iznad sela Vataša, u ponoć 9. oktobra. Tamo su već bili Dimka Angelov Gaber i Džunov. Članovi MK iz Kavadaraca i deo vojnog štaba (bez Angelova) sastali su se uveče toga dana u kući Petra Ugurova i oko 22 časa krenuli na zakazano mesto. Kako su putem naišli na bugarske patrole, stigli su tek ujutru. Pošto je komandant vojnog štaba Angelov već otišao u selo Begnište, tamo je održan sastanak Vojnog komiteta koji je konstatovao da pripreme nisu završene kako treba i da je tehnički nemoguće izbaciti odred u roku od 24 časa. Odlučeno je ipak da ljude treba odmah obavestiti o danu za dizanje ustanka.

Istog dana, 10. oktobra, održan je sastanak MK i nekih članova Vojnog komiteta iznad sela Vataša. Džunov je insistirao na obaveznom sprovođenju direktive o izbacivanju odreda 11. oktobra, ali su ostali članovi MK prihvatili ocenu Vojnog komiteta, te je MK odlučio da traži saglasnost PK da se za nekoliko dana odloži izbacivanje odreda. U vezi s tim upućen je kurir za vezu u Veles, a dan kasnije i Džunov u Skoplje.

U međuvremenu se u Kavadarcima saznalo za akciju Prilepskog partizanskog odreda. Bilo je Kavadarčana koji su se tog dana zatekli u Prilepu, čak su neki od njih u opštoj raciji koju su Bugari izvršili posle napada Prilepskog odreda na policijsku stanicu, bili uhapšeni i ostali u zatvoru jedan dan. Oni su upravo i doneli vest o akciji Prilepskog odreda.

Džunov se sastao sa Lazom Koliševskim i upoznao ga sa situacijom na tikveškom području i sa razlozima zbog kojih kavadarska organizacija nije izbacila odred 11. oktobra. Koliševski je tada postavio zadatke: da se još intenzivnijim političkim, organizacionim i vojnim pripremama nastave napori za stvaranje odreda, da se organizuju uz to diverzantske ak-

cije, a odred izbaci što pre, ali uz temeljne pripreme kako ne bi u prvim, najtežim danima pretrpeo neuspeh.

Tako je partijska organizacija Kavadaraca propustila priliku da se svrsta u red onih organizacija koje su počele ustanak makedonskog naroda 11. oktobra. Posle toga je nastavljen rad u duhu dobijenih direktiva. Međutim, do izbacivanja odreda do kraja godine nije došlo. Tome je delimično doprinelo i to što se organizacija nije osećala spremnom da se uhvati u koštac sa teškoćama koje su donosili zimski meseci. Još u većoj meri je tome doprinelo stanje koje je nastalo u Pokrajinskom komitetu posle pada sekretara Koliševskog u ruke policije. PK je zaustavio akciju za organizovanje odreda, a nešto kasnije čak je doneo i odluku o raspuštanju Prilepskog partizanskog odreda, što je privremeno nanelo težak udarac narodnooslobodilačkoj borbi u celoj Makedoniji i negativno delovalo na rad svih organizacija, pa i partijske organizacije u Kavadarcima, mada ona nije uzimala nikakvog učešća u nastalim frakcionaškim borbama u Pokrajinskom komitetu.

Risto DŽUNOV

JABLANICA I PUSTA REKA U USTANKU

U oči rata 1939—1940, partijska organizacija Leskovca poklanjala je veliku pažnju Jablanici i Pustoj reci. Stvaraju se partijska i skojevska uporišta u Donjem Konjuvcu (gde je član Partije bio stari Nikola Dinić), u Novoj Topoli, Kosančiću, Lapotincu, Belanovcu, Tularu, Lebanu, Gajtanu, rudniku Lece, Buvcu i drugim mestima. Sa omladincima se radilo i preko zadružne omladine, a sa starijim i preko Seljačke sloge. Ovaj rad je snažno delovao na pravilno orijentisanje naroda, što je doprinelo da spremno dočeka nastupajuće događaje. Godine 1940. stvoreno je i partijsko povereništvo za srez jablanički, čiji je sekretar bio Milija Radovanović.

Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu naišlo je na opštu osudu naroda i u ovom kraju. Dvadeset sedmog marta, pored spontanih negodovanja u selima, u Kosančiću je omladina organizovala protestne demonstracije.

Politika Partije za odbranu zemlje naišla je na punu podršku naroda. Pored redovnih vojnih obveznika, članovi Partije i omladinci dobrovoljno su se javljali u vojne jedinice. Većina vojnih obveznika ovog kraja bila je u raznim jedinicama na granici prema Bugarskoj, od Pirota do Kumanova.

Na nekim sektorima ovoga fronta, 6. aprila, pružan je ozbiljan otpor agresoru, te je izvestan broj vojnika iz Jablanice i Puste reke poginuo ili zarobljen. Većina se posle povlačenja i raspada jedinica, ne želeći da se preda i ne slušajući savete pretpostavljenih, vratila svojim kućama, noseći oružje. Neke jedinice su se u većim formacijama, bataljonima i pukovima, organizovano povlačile prema Jablanici i Pustoj reci i tu, u Lebanu, Oruglici, Bojniku, Žitnom Potoku, rasformirale, ostavljajući velike količine oružja i municije. Narod — i stariji i omladina — je odneo znatan deo ovoga kući. Dolazili su iz naj-

udaljenijih sela Jablanice i Puste reke konjima i kolima i nosili kućama municiju i oružje, puške i puškomitraljeze.

Zauzećem Leskovca, 10. aprila, Nemci su odmah pošli ka Lebanu i Pustoj reci. Ispred Kosančića su naoružani omladinci samoinicijativno sačekali dva nemačka kamiona i posle kratkog puškaranja naterali ih da se vrate. Sutradan su Nemci većim snagama i tenkovima ponovo krenuli ka Pustoj reci, prošli kroz Kosančić i Bojnik i otišli u Lebane.

Pored garnizona u Leskovcu, Nemci su formirali manje garnizone u Lebanu i Medveđi.

Narod je primio kapitulaciju s velikom nevericom, razočaranjem i žalošću. Stari ratnici su, ispočetka, svu krivicu bacali na vojnike koji su se vraćali s fronta. Mnogi vojnici, naročito oni koji su se među prvima vraćali kući, dočekivani su s najvećim prekorom i srdžbom — kao dezerteri. Prosto se nije moglo shvatiti šta se to zbiva. U nekim porodicama dolazilo je do oštrih sukoba između starih ratnika i njihovih sinova. Tek posle masovnog povratka vojnika sa svih frontova i saznanja o kapitulaciji, narod je s potišćenošću saznao istinu o velikoj izdaji.

Na čitavoj teritoriji sreza obnovljena je stara vlast: načelstvo sreza u Lebanu i opštinska vlast i žandarmerijske stanije u ranijim sedištima opština. Odmah je ova vlast počela da radi za okupatora. Preko načelstva, opština i kmetova počelo je skupljanje oružja i rekvizicija životnih namirnica.

Okupator pod pretnjom smrtne kazne, kao i drugim merama zastrašivanja, vrši pritisak da bi došao do oružja. Sreski načelnik i neki predsednici opština i kmetovi trude se svesrdno da se dodvore novom gospodaru. Međutim, narod i pored svega toga, daje ozbiljan otpor.

U tim danima Okružni komitet KP Leskovac, pored organizacionog sređivanja svojih redova i SKOJ-a, postavlja u prvi plan upoznavanje naroda s nastalom situacijom, uzrocima kapitulacije i izdajstvom vladajućih klika, o potrebi borbe protiv mera izdajničkih vlasti Nedića, protiv rekvizicije, predavanja oružja i drugog vojnog materijala, i o daljim perspektivama.

Još prvih dana iza kapitulacije, u Jablanici i Pustoj reci se okupljaju Vaso Smajević, Stanimir Veljković, članovi OK Leskovac, Milija Radovanović, Radovan Kovačević, Zejnel Ajdini, ja i drugi članovi Partije i SKOJ-a. Odlukom OK Leskovac u gornjoj Jablanici radi Milija Radovanović, a ja u Pustoj reci. Obnavljaju se partijske organizacije u Novoj Topoli i Golom Ridu, Tularu, Buvcu i aktivi Partije i SKOJ-a u Donjem Konjuvcu, Dobroj Vodi, Gajtanu, rudniku Lece, Ko-

sančiću, Lapotincu i drugim selima, i stvaraju novi. Neposredno i preko ovih organizacija razvija se snažna politička aktivnost. Radi se na prikupljanju oružja, stvaraju se vojno-revolucionarne grupe, jača jedinstvo naroda i priprema se za oružanu borbu.

Posle kapitulacije u mnoga sela Puste reke i Jablanice vraćaju se napredniji intelektualci, studenti i srednjoškolci, posebno iz leskovačke gimnazije, koja je bila pod snažnim uticajem i rukovodstvom SKOJ-a i, poslednjih godina pred rat, škola-rasadnik velikog broja mladih revolucionara. Isto tako, vraćaju se mnogi radnici — zidari i drugi pečalbari, učesnici naprednog sindikalnog pokreta.

Svi su oni u svojim selima snažna podrška, agitatori i nosioci politike Partije u razobličavanju izdajničke politike vladajućih, u okupljanju naroda oko politike Partije, u pripremama za ustanak.

I pored velikog pritiska i pretnji najtežim kaznama, okupator nema željenog uspeha u oduzimanju oružja. U mnogim selima pronalaze se stare puške iz ranijih ratova, često neupotrebljive lovačke puške, a u više slučajeva, kada su kmet i drugi saznali da je neko doneo iz vojske »kragujevčanku«, ova se onesposobljava i takva predaje.

Bilo je više primera da su članovi Partije i omladinci noću upadali na sabirna mesta i u magacine i uzimali prikupljeno oružje ili, usput, dok je transportovano, skrivali ga i posle noću odnosili (Donje Konjuvce i druga sela).

U maju i junu politički rad je bio snažniji i organizovaniji. Povećao se broj članova Partije i SKOJ-a i proširila mreža uporišta NOP-a.

Proglasi CK KPJ i PK KPS se prorađuju kako u partijskim i skojevskim organizacijama, tako i s narodnim masama. U nedostatku dovoljnog broja štampanih proglasa oni se umnožavaju na pisaćim mašinama. Pišu se i leci ili parole iz proglasa i rasturaju po svim selima.

Politika Partije nailazi na sve jači odziv i podršku naroda. Pored prikupljanja oružja ozbiljno se radi i na formiranju oružanih desetina i grupa u koje, pored članova Partije i SKOJ-a, ulaze i druge pristalice NOP-a, kao i oficiri i podoficiri bivše jugoslovenske vojske, koji su se opredelili za NOP.

Krajem juna je gotovo čitava teritorija Jablanice i Puste reke obuhvaćena radom Partije i SKOJ-a. Pored partijskih ćelija u Novoj Topoli i Golom Ridu, Buvcu i Tularu i partijskih i skojevskih aktiva u Donjem Konjuvcu, Dobroj Vodi, Gaj-

tanu, rudniku Lece, Kosančiću, Bojniku, Lebanu, Lapotincu, Obiliću, Sijarini i Retkoceru, u većem broju sela formiraju se oružane desetine.

Napad fašističke Nemačke na SSSR i mere koje okupator preduzima posle toga protiv Komunističke partije u našoj zemlji ne iznenađuju Partiju i aktiviste u Jablanici i Pustoj reci. Neprijatelj ne uspeva da u naletu zada ozbiljnije udarce hapšenjem istaknutih rukovodilaca i drugih aktivista NOP-a. U novim uslovima prelazi se i u ovim krajevima na nove metode rada. Po odluci OK Leskovac, u julu sam otišao za sekretara MK Vranje, a Vaso Smajević i Stanimir Veljković, članovi OK Leskovac, odlaze, nakon kratkog boravka u Jablanici i Pustoj reci, na rad na teritoriju OK Niš.

Proglas CK KPJ o dizanju ustanka daje još više elana i podstreka za intenzivniji rad na pripremi ustanka. Radi se danonoćno. Prorađuje se proglas s članovima Partije i SKOJ-a, a negde i na širim konferencijama s aktivistima i drugima. Pišu se leci i parole i rasturaju po svim selima. Ubrzava se rad na pripremi oružanih grupa za odred. Održavaju se čvrste i svakodnevne veze sa OK Leskovac.

Vesti o dizanju ustanka u zapadnoj Srbiji, o stvaranju odreda i o prvim oružanim borbama, mobilišu nove pristalice NOP-a u Jablanici i Pustoj reci čime se stvaraju mogućnosti za formiranje partizanskog odreda u ovom kraju.

U drugoj polovini jula OK Leskovac odlučuje da se formira partizanski odred na teritoriji okruga. Kao najpogodnije mesto za uspešniji udar po okupatorskoj živoj sili i komunikaciji Beograd — Skoplje — Grčka — Afrika određuje se planina Kukavica u srezu leskovačkom.

Dragi Stamenković, član PK SKOJ-a, u ime OK Leskovac odlazi na teren Puste reke i Jablanice, obilazi partijske organizacije u Novoj Topoli, Donjem Konjuvcu, Dobroj Vodi, Gajtanu i drugim mestima, razmatra stanje priprema za ustanak i upoznaje organizaciju sa odlukom OK Leskovac o formiranju odreda na Kukavici. Posle ovog obilaska priprema se prva grupa partizana iz Puste reke za odred na Kukavici. Isto tako, partijska organizacija u Jablanici priprema prvu grupu partizana iz gornje Jablanice. Uskoro prvi partizani ovoga kraja kreću ka Kukavici, gde se 10. avgusta 1941. godine formira prvi partizanski odred u okrugu Leskovac — Leskovački partizanski odred — koji je po planini Kukavici uglavnom poznat kao Kukavički NO partizanski odred.

Sva pažnja partijske organizacije orijentiše se sada na jačanje ovog odreda. Šalju mu se novi borci, oružje i municija, hrana, odeća, obuća. Bilo je potrebno obezbediti i njihove

porodice životnim namirnicama. Pored drugih, i partijska organizacija Puste reke uzima na sebe deo tog zadatka.

U Bojniku i Pustoj reci radi veliki parni mlin. Sin vlasnika mlina član je SKOJ-a. U mlinu se deo ušura odvaja za NOP, a tu se doteruje i melje sakupljeno žito za Leskovac i odred. Put do Kukavice vodi kroz Leskovac. U džakovima punim brašna šalje se za odred municija, puške i puškomitraljezi. Leskovac je pun Nemaca, ljotićevaca, nedićevaca i četnika. Straže su na svim prilazima gradu, ali to ne smeta starom komunisti Nikoli Diniću iz Donjeg Konjuvca i drugima u izvršavanju partijskih zadataka.

Aktivnost Partije na pripremama oružane borbe s okupatorom narod prati sa simpatijama, a one polako prerastaju u aktivno prilaženje NOP-u.

Ali, u isto vreme, posle šestoaprilskog sloma, pojavljuje se u Toplici, na planini Sokolovici, Kosta Pećanac, poznat u narodu kao jedan od organizatora topličkog ustanka. Četovođe i drugi preživeli učesnici tog ustanka iz Jablanice i Puste reke, predsednici opština, delovođe, oficiri i podoficiri bivše jugoslovenske vojske i drugi, od kojih većina pripadnici ili pristalice reakcionarnih režima bivše Jugoslavije, loše i sumnjive prošlosti i sa malo ugleda u narodu, odlaze u štab Koste Pećanca, gde dobijaju vojvodske titule, odlikovanja i ovlašćenja da formiraju svoje odrede. Kosta Pećanac veoma izdašno deli titule i odlikovanja, pa neke, znajući ih kao ustanike, unapređuje u vojvode i odlikuje, iako nikada nisu ni bili kod njega.

Po povratku u svoje selo, vojvode su govorile narodu da se treba organizovati za borbu protiv okupatora i čekati kad dođe vreme, kad se saveznici iskrcaju u Evropu, a Nemci oslabe i počnu da se povlače. Posebno su isticali da Jablaničani treba da se organizuju za odbranu od Šiptara, koji nameravaju da stvore »veliku Albaniju« i da joj pripoje ne samo Kosovo i Metohiju, nego i Jablanicu i druge krajeve Srbije.

Mnogi Jablaničani, verujući u poštene namere vojvoda da je stvarno reč o borbi protiv okupatora, izjašnjavaju se za četničku organizaciju, uzimaju objave i većinom ostaju kod svojih kuća. Mali broj stupa odmah u odred s oružjem. Za relativno kratko vreme formira se na taj način desetak odreda u Jablanici i dva u Pustoj reci, u Bublici i Donjem Konjuvcu. Gotovo u svakom selu Jablanice bio je po neki vojvoda ili četovođa, ali malo ko je imao čvršću i organizovaniju vojnu jedinicu, a neki su samo formalno nosili titulu vojvode za sve vreme rata.

Među prvim četničkim organizatorima bio je Krsta Mihajlović iz Retkocera, koji se, po ovlašćenju Koste Pećanca, proglasio za komandanta svih četnika u jablaničkom srezu.

Avgusta 1941. godine, na proturenu vest da će Šiptari napasti gornju Jablanicu, veliki broj četnika iz Jablanice pohrlio je na granicu. Nekoliko dana se puškaralo i na intervenciju Nemaca borbe prestaju i četnici se vraćaju svojim kućama.

Sporazum Koste Pećanca s Nemcima, avgusta 1941. godine, izaziva u redovima četnika u Jablanici i Pustoj reci veliku pometnju i ozbiljno previranje. Narod i neke vojvode su veoma iznenađeni. Svuda se čuje javno negodovanje i osuda politike saradnje s okupatorom. Međutim, neke vojvode, na čelu sa Krstom Mihajlovićem, da bi zadržale mase u svojim odredima, nastoje da sakriju istinu od naroda i objašnjavaju da je to samo »komunistička propaganda«.

Partijska organizacija čini velike napore da upozna narod sa izdajničkom politikom Koste Pećanca i u isto vreme nastoji kod četničkih vojvoda da ih pridobije za zajedničku borbu protiv okupatora.

Dvadeset sedmog avgusta 1941. godine, u selu Bublici, u gornjem delu Puste reke, održava se veliki sabor na koji se sakuplja narod čitavog kraja. Partija nastoji da ga što bolje iskoristi. Aktivisti, upoznati da će na tom saboru govoriti Vaso Smajević, rade na što masovnijem učešću naroda. U ovom selu je formirao svoj četnički odred Dušan Đorđević. Na dan 27. avgusta, pre podne, okupila se masa od nekoliko hiljada građana, omladine i starijih. Oko podne prestaje muzika i Vaso Smajević počinje da govori. U svom govoru, prvom u ovom kraju na ovako velikom skupu, upoznaje prisutne sa borbom partizana, sa izdajstvom Koste Pećanca i poziva narod u borbu. U početku se masa koleba. Pored Smajevića stoje žandarmi sa oružjem, a nedaleko sedi vojvoda Dušan Đorđević, pa se računalo da će doći do sukoba. U stvari, žandarmi koji su stajali pored Smajevića bili su partizani Topličkog odreda obučeni u žandarmske uniforme. Vojvoda bublički sa svojim četnicima pokušava da omete govornika, ali ga ubrzo umiruju naoružani partizani, za koje je vojvoda sve do tog momenta računao da su žandarmi i čak ih je »prijateljski« vodio na ručak u svoju kuću.

Posle završenog govora partizani su se izmešali sa omladinom i narodom i veselje se nastavlja sve do zalaska sunca. Narod, a posebno aktivisti i omladinci, odlaze zadovoljni i oduševljeni sa željom da što pre prenesu u svoja sela ono što su čuli na ovom zboru.

Zahvaljujući upornom političkom radu Partije, kod jednog dela četnika nastaje kolebanje i osipanje. Neke vojvode osuđuju saradnju Koste Pećanca s okupatorom te je i sam Pećanac prinuđen da lično dođe u Jablanicu, u selo Gajtan, gde je kolebanje i otpor protiv saradnje s okupatorom najjači i da ličnim autoritetom interveniše. U isto vreme među četničkim vojvodama nastaje borba oko prevlasti i starešinstva, vojvodskih titula i položaja, a posebno između Krste Mihajlovića, s jedne, i braće Dragovića i Miodraga Perovića iz Donjeg Konjuvca, s druge strane. I jedna i druga strana čvrsto stoje uz okupatora — Dragovići, koji su dvadeset godina vladali u Jablanici i za to vreme počinili niz političkih ubistava i drugih zločina, to čine otvoreno još prvih dana posle aprilskog sloma, a Krsta Mihajlović ispočetka tajno i stidljivo, a posle intervencije Koste Pećanca i otvoreno. Sredinom septembra Krsta Mihajlović sa svojim četnicima iz Retkocera i drugih mesta gornje Jablanice zaposeda Medveđu, Lebane, Bojnik, Lapotince, Kosančić i druga sela sa sedištem opština radi »čuvanja reda i obezbeđenja vlasti u srezu i opštinama od komunista«. Uskoro dolazi u Leskovac i sklapa i pismeni sporazum s Nemcima o zajedničkoj borbi protiv partizana.

Razvitak NOB u Srbiji i drugim delovima Jugoslavije, uspesi partizana u Toplici i Leskovačkog odreda na Kukavici, snažno podstiču razvoj NOP-a u Pustoj reci. Novi borci odlaze u Leskovački i susedni Toplički odred. Isto tako, partijska organizacija i omladinci u Pustoj reci ne mire se s četničkim posadama na svome terenu. U Bojniku jedna omladinska grupa razoružava četničku posadu. Omladinci organizuju širu akciju za proterivanje 30 četnika iz Lapotinca. Dvadeset prvog septembra, preko stotinu boraca, većinom omladinaca iz Leskovca, Lapotinca, Petrovca, Belanovca i drugih sela Puste reke, napadaju četnike u osnovnoj školi. Za kratko vreme četnici su razoružani i pušteni da idu svojim kućama. Mnogi se vraćaju u svoje selo Retkocer, od kojih neki kasnije stupaju u Jablanički partizanski odred. U ovoj borbi poginuo je član OK SKOJ-a Leskovac Žika Ilić Žuti, organizator ove omladinske akcije.

Brzo narastanje partizanskog odreda na Kukavici i sve veće raspoloženje naroda u okrugu za oružanu borbu protiv okupatora stvaraju uslove za formiranje novih partizanskih odreda.

Dvanaestog oktobra, istočno od Leskovca, na desnoj obali Morave, u rejonu Babičke gore, formira se Babički NO partizanski odred, drugi po redu na teritoriji Leskovca. Odmah po formiranju, novi borci iz Puste reke, većinom omladinci, popunjavaju njegove redove. Iz Lapotinca odlazi u prvoj grupi

osam omladinaca. Iz Kosančića u kratkom razmaku od nekoliko dana odlaze dve grupe od trinaest omladinaca. Jedna grupa omladinaca iz Obilića i Zorovca odlazi u Toplički odred — Pasjačku četu.

Sresko načelstvo i opštinska vlast zbog svog služenja okupatoru postaju ozbiljna smetnja razvijanju ustanka. I ovde se postavlja pitanje organa vlasti koji će služiti interesima naroda, NOB, ustanku. U toku oktobra u Pustoj reci i Jablanici pristupa se likvidaciji opštinske vlasti — paljenju opštinskih arhiva, likvidiranju najokorelijih slugu okupatora i izdajnika — predsednika opština, delovođa i dr. Naoružani aktivisti i omladinci sami, ili uz pomoć Babičkog odreda, pale u toku oktobra arhive u Bojniku, Konjuvcu, Lapotincu, Brijanju, Kosančiću, Oranu i drugim mestima.

Devetog oktobra partizani oslobađaju Prokuplje. U borbi, pored boraca Topličkog odreda, učestvuje i 40 boraca Leskovačkog odreda, od kojih polovina iz Jablanice. Po oslobođenju grada Jablaničani idu u gornju Jablanicu, gde se uskoro, po odluci OK Leskovac, 21. oktobra formira u selu Sponce, Jablanički partizanski odred od 50 boraca, treći po redu u okrugu Leskovac. Za komandanta odreda postavlja se Miloš Manojlović iz Dobre Vode, za komesara Milija Radovanović, iz Tulara, za člana štaba i partijskog rukovodioca u odredu Vaso Smajević, iz Tulara. U partijskom rukovodstvu odreda, pored Vase Smajevića, su Milija Radovanović i Vladimir Bukilić »pop Mića«, iz Tulara.

Odmah po svom formiranju odred razvija živ politički rad u gornjoj Jablanici. Održava zborove i konferencije na kojima upoznaje mase sa ciljevima NOB i poziva na jačanje jedinstva i zajedničku borbu protiv okupatora. U tom cilju vodi i pojedinačne razgovore s četničkim vojvodama.

Veći zbor održan je i u Retkoceru, odakle je najveći broj četnika u odredu Krste Mihajlovića, koji je zaposeo Lebane i druga mesta u srezu. Među prisutnima su i četnici koje su naoružani aktivisti i omladinci proterali iz Lapotinca u Pustoj reci. Neki od njih, ljuti na partizane, traže da svaki ide na svoj teren itd. Međutim, većina osuđuje saradnju s okupatorom, a neki odmah stupaju u partizane.

Formiranje partizanskog odreda u Jablanici dalje jača pozicije NOP-a i novi borci iz Tulara, Sijarine i drugih mesta stupaju u redove partizana.

Da bi moglo bolje i lakše da drži celu teritoriju sreza, rukovodstvo odreda uzima za svoju bazu planinu Radan, koja se nalazi na centralnom delu sreza, između Jablanice i Puste reke, i veoma je pogodna za povezivanje i s jednim i s drugim

rejonom. Zbog tako povoljnog položaja, Radan ostaje glavna partizanska baza ovog kraja za sve vreme rata.

Između četničkih vođa Krste Mihajlovića i Dragovića borba za vlast se zaoštrava. Ne uspevaju ni lične intervencije i pokušaji mirenja Koste Pećanca. U oktobru (15—17) četnici Milorada Perovića, uz pomoć nekih vojvoda iz gornje Jablanice, proteruju Krstu Mihajlovića iz Lebana, koje zaposedaju.

Zahvaljujući uspešnom razvijanju ustanka u Srbiji i drugim krajevima Jugoslavije i političkoj aktivnosti odreda i partijske organizacije na terenu, narod sve više uviđa otvorenu izdaju Koste Pećanca te sve veći broj četnika napušta njegove redove. Posebno se vrše diferencijacije u selima gornje Jablanice gde se nalazi i veći broj četničkih odreda. U selu Gajtanu, ispod Radana, gde je i sam Kosta Pećanac dolazio radi mirenja vojvoda, većina naroda osuđuje politiku četničkog vojvode Grbovića i orijentiše se na vojvodu Maksima Đurovića, koji otvoreno osuđuje politiku Koste Pećanca — saradnju s okupatorom. Pošto je razobličen kao razbijač jedinstva naroda i otvoreni saradnik okupatora, Grbović je osuđen i streljan. Na 2—3 dana pre oslobođenja Lebana Maksim Đurović je izrazio želju za saradnju s partizanima u zajedničkoj borbi protiv okupatora. U ime štaba odreda s njim su razgovarali komandant i komesar odreda. Na tom sastanku Đurović bez rezerve i bez ikakvih uslova prihvata zajedničku borbu protiv okupatora i ostaje dosledan do kraja rata.

U Rujkovcu četnički vojvoda Arsić isto tako osuđuje izdajničku politiku Koste Pećanca i želi da sa svojim odredom pride partizanima.

Uslovi za širi razmah ustanka u Jablanici i Pustoj reci sve su povoljniji. Međutim ključne tačke u srezu su još uvek u rukama Nemaca i četnika Koste Pećanca. Štab Jablaničkog partizanskog odreda donosi odluku o likvidaciji glavnih neprijateljskih uporišta u srezu — u Lebanu, rudniku Lece i Medveđi.

Šestog novembra 1941. godine je na Radanu, kod strugare, izvršena koncentracija znatnih partizanskih snaga. Pored boraca Jablaničkog partizanskog odreda, koji je za kratko vreme vrlo brzo narastao, tu je i 150 boraca Topličkog i 30 boraca Babičkog odreda.

Štabovi odreda stvaraju zajednički plan napada. Po ovom planu trebalo je jednovremeno napasti Lebane i rudnik Lece. U napadu na Lebane učestvuju borci Jablaničkog i Babičkog, kao i jedna četa Topličkog odreda. Za ovu akciju pozvat je i izvestan broj članova Partije, SKOJ-a i drugih aktivista iz Puste reke. Za komandanta ovih snaga određen je Miloš

Manojlović. Za napad na rudnik Lece i Medveđu određene su dve čete Topličkog odreda, jedan deo boraca Jablaničkog odreda i izvestan broj aktivista iz sela Gajtana i Bučumeta. Za komandanta ovih snaga određen je Ratko Pavlović. Pre napada predviđen je prekid telefonskih veza ovih garnizona sa Leskovcem.

Koncentracija partizana na Radanu ne ostaje nezapažena, te neprijatelj preduzima odbrambene mere i ojačava svoje garnizone dovođenjem novih snaga (žandarma i četnika) iz Leskovca.

Sedmog novembra predveče partizani s Radana kreću u dve kolone, prva pravcem: strugara — Obražda — Orane — Prekopčelica — Lebane, a druga pravcem strugara — Gajtan — Lece.

Pretpostavljajući da će partizani izvršiti napad 7. ili 8. novembra, neprijatelj je bio na oprezi i dok su kolone još bile u maršu čula se iz pravca Lebana i Leca jaka puščana vatra. To su u stvari žandarmi i četnici rasterivali strah od napada partizana.

Koloni koja je išla ka Lebanu usput se pridružuju naoružani članovi Partije i SKOJ-a i drugi aktivisti iz Nove Topole, Donjeg Konjuvca, Bojnika, Pridvorice, Lapotinca i drugih sela Puste reke.

U blizini Lebana, kod sela Krivače, izvršen je raspored snaga za napad. Jedna grupa boraca u jačini jedne čete odlazi desno prema selu Šumanu sa zadatkom da zauzme položaje do desne obale Jablanice i druma Lebane — Leskovac, napadne i likvidira uporište u mlinu i dejstvuje prema centru varošice. Druga grupa odlazi levo od varošice sa zadatkom da zaposedne položaje do druma Lebane — Leskovac, preseče telefonsku vezu s Leskovcem, dejstvuje prema rasadniku i centru varošice i onemogući izvlačenje neprijateljevih snaga prema Leskovcu. Glavne snage imaju zadatak da prekinu telefonske veze s Medveđom, zatvore pravac Lebane — Medveđa i dejstvuju prema glavnim neprijateljevim tačkama — ka zgradama sreskog načelstva, hotela i osnovne škole — koje su služile kao kasarne.

Kolona koja se kretala prema rudniku Lece raspoređuje snage pre napada. Jedan deo boraca odlazi levo i desno od naselja sa zadatkom da sa svoje strane zatvori pravce prema selu Gazdaru i Medveđi i prekine telefonske veze. Glavnina uzima na sebe napad od Gajtana na zgrade: hotela, uprave rudnika i osnovne škole gde je glavnina neprijateljevih snaga. Tačno u ponoć 7/8. novembra otpočinje istovremen napad na oba mesta. Sve jedinice izvršavaju postavljene zadatke.

Iako je neprijatelj očekivao napad i spremio se za odbranu, partizanske jedinice i u jednom i u drugom mestu do svanuća uspešno savlađuju njegov otpor. U stvari, veći otpor pružili su žandarmi i nedićevci, dok su se četnici pri prvom naletu partizana, koristeći mrak, u većem broju izvukli prema Leskovcu i Medveđi.

Na strani partizana bilo je samo nekoliko ranjenih, dok je neprijatelj imao više mrtvih i ranjenih i mnogo zarobljenih žandarma, nedićevaca i četnika. Od zarobljenih izvestan broj odmah stupa u redove partizana, dok se većina pušta kućama uz obećanje da se više neće boriti protiv partizana.

Istoga dana po oslobođenju, 8. novembra, u Lebanu se održava veliki zbor kome prisustvuje mnogo ljudi kako iz Lebana, tako i iz okolnih sela.

U rudniku Lece partizani posle likvidacije neprijateljevih snaga uništavaju električnu centralu i druga rudnička postrojenja i time za dugo vreme onesposobljavaju rudnik za rad, a u njihove ruke pada i velika količina eksploziva od koje jedan deo zadržava za sebe Jablanički partizanski odred, a veće količine šalje partizanskim odredima na Kukavici i Babičkoj gori za rušenje železničke pruge Niš — Leskovac — Skoplje.

Po oslobođenju rudnika Lece partizani kreću ka Medveđi. Međutim, žandarmi i četnici, čim su čuli za oslobođenje Lebana i rudnika Lece, beže tako da partizani bez borbe ulaze u Medveđu.

Posle završenih borbi Toplički odred odlazi u Toplicu. Na molbu štaba Jablaničkog odreda u Jablanici ostaje jedna četa Topličkog odreda s komandirom Vojinom Bajovićem Vukom i učestvuje u borbama oko Lebana.

Pri kraju borbe oko rudnika Lece stiže i Maksim Đurović sa svojim odredom iz Gajtana. Čim je čuo prve pucnje odmah je sakupio svoje borce i pošao prema rudniku, verujući da borbu vode partizani. Bio je veoma ljut što ga štab Jablaničkog partizanskog odreda nije na vreme obavestio o ovoj akciji da bi i on učestvovao sa svojim odredom kako je bilo nekoliko dana ranije i dogovoreno. Spor je vrlo brzo i lako izglađen i Maksim Đurović odlazi odmah sa svojim odredom na položaj oko Lebana. Posle nekoliko dana borbi on je namesto kokarde, kao i svi njegovi borci, stavio petokraku zvezdu i postao primeran partizan sve do kraja rata.

Istoga dana posle oslobođenja Medveđe, partizanima pristupa sa svojim odredom Mihajlo Arsić, medvećki četnički vojvoda iz Rujkovca, i odmah vodi svoj odred na položaje oko Lebana.

Oslobođenje Lebana, Leca i Medveđe snažno je odjeknulo u narodu Jablanice i Puste reke. Narodnooslobodilački pokret u leskovačkom okrugu odneo je još jednu veliku pobedu. Na ovom području stvorena je još jedna široka slobodna teritorija koja se povezuje sa slobodnom teritorijom u Porečju i Toplici. U rejonu Leskovca okupator, uz pomoć izdajnika, drži još samo Leskovac i železničku prugu, koju partizani sa Kukavice i Babičke gore vrlo često ruše i time otežavaju okupatoru transport na tako važnoj saobraćajnici prema Grčkoj i Africi.

Oslobođenjem Lebana i Medveđe, četnici Koste Pećanca pretrpeli su još jedan težak vojnički i politički poraz. Najveći broj demoralisanih odlazi svojim kućama, jedan deo stupa u redove partizana, a najokoreliji sa svojim vojvodama beže u Leskovac pod skut okupatora. Još jednom je pred očima naroda pokazana otvorena i sramna izdaja četnika.

Previranje u redovima četnika i nezadovoljstvo, otvoreno negodovanje protiv politike saradnje s okupatorom, primoravaju vojvode da stupaju u dodir s partizanima. Pored Mihajla Arsića, koji je bez rezerve prihvatio borbu protiv okupatora, sa štabom pregovaraju Milisav Bulatović iz Tulara, Sava Milovanović iz Retkocera i druge vojvode iz gornje Jablanice. Oni ukazuju na to da još nije vreme za ustanak, da su Nemci jaki i, pored ostalog, traže da štab bude zajednički itd. Međutim, niko od njih ne pokazuje volju za borbu protiv okupatora. Razgovori se stoga završavaju na tome da oni odu kući, da se razmisle i dogovore sa svojim borcima. Sve do kraja 1941. godine oni su pasivni i čekaju kod svojih kuća razvoj događaja, i tek 1942. godine opredeljuju se na stranu okupatora i stupaju u oružanu borbu protiv partizanskih jedinica.

Okupator se ne miri s gubitkom uporišta u Jablanici. Sutradan po oslobođenju Lebana, 9. novembra, sve kvislinške snage iz Leskovca — ljotićevci, nedićevci, žandarmi i drugi, pokušavaju da povrate Lebane, ali posle prvih sudara beže glavom bez obzira prema Leskovcu. Posle dva dana Nemci preduzimaju napad znatno jačim snagama. Na čelu ekspedicije nalazi se i jedan bataljon Nemaca sa 400 vojnika kao udarna snaga ovoga pohoda. U odbrani Lebana, pored Jablaničkog odreda, učestvuje i jedna četa Topličkog kao i borci Babičkog odreda i veći broj aktivista i omladinaca koji su učestvovali u oslobođenju Lebana.

Potpomognut artiljerijom neprijatelj uspeva da dopre do samih položaja koje su držali partizani. Napadom komanduje major Kenig koji je, kako se priča, rukovodio izvršenjem

poznatog nečuvenog zločina u Kragujevcu i koji je došao s namerom da slično učini i u Leskovcu i Jablanici.

I pored žilavog otpora partizana Nemci su, pomognuti artiljerijom, prodrli sve do ispod samog lebanskog krša. Osioni Kenig je na čelu. U odsudnom momentu, pred mrak, partizani koncentrišu svoje snage prema ovom prodoru Nemaca i u snažnom protivnapadu uspevaju da ih zadrže. U borbi u kojoj se posebno ističe jedna omladinska desetina gine komandant nemačkih snaga major Kenig. Nemci se kolebaju i posle juriša partizana daju se u panično bekstvo prema Leskovcu, a za njima četnici, ljotićevci, nedićevci i žandarmi.

Neopisivo je oduševljenje kod partizana. Razbijena je mit o nepobedivosti hitlerovske vojske. Raste samopouzdanje kod boraca i poverenje kod naroda prema partizanima. Pristupa se i organizovanju pozadine i njenom čvršćem povezivanju s frontom. U Lebanu i Medveđi formiraju se komande mesta. U Lebanu se za komandanta mesta postavlja Mihajlo Arsić, četnički vojvoda iz Rujkovca, a za komesara Rade Popović iz Medveđe. U Medveđi se za komandanta mesta postavlja Svetozar Popović. Na oslobođenoj teritoriji, svuda po selima, održavaju se masovne konferencije i zborovi. Pristupa se biranju NO odbora u koje ulaze najaktivniji građani, bez obzira na partijsku pripadnost, a među njima i po koji omladinac i žena. Stvara se široko jedinstvo naroda.

Međutim, neprijatelj ne miruje već okuplja nove snage u Leskovcu, a isto tako nastoji da i na teritoriji Jablanice i Puste reke podigne moral demoralisanih četnika, da ih organizuje i pokrene da udare partizanima u leđa.

Rukovodstvo odreda i partijska organizacija i dalje uporno nastoje da okupe sve rodoljubive snage naroda. Pored veoma žive političke aktivnosti i preko zborova i konferencija s narodom i dalje se čine ozbiljni napori za pridobijanje četničkih vojvoda za zajedničku borbu protiv okupatora. Na Kukavici je rukovodstvo partizanskog odreda sklopilo sporazum sa vojvodom Jordanom Kumićem koji, iako nema jak odred, ima izvesnog uticaja u rejonu Oruglice i Buvca kome se nije poklanjala dovoljna pažnja ni od Jablaničkog ni od Leskovačkog partizanskog odreda. Međutim, on kao i Bulatović, Sava Milovanović i druge vojvode u Jablanici, izbegava da stupi u oružanu borbu protiv okupatora, a zbog snaga NOP-a i raspoloženja naroda još se ne usuđuje da se otvoreno izjasni i stupi u oružanu borbu protiv partizana.

U Pustoj reci se isto tako uporno nastoji da se za zajedničku borbu protiv okupatora pridobije Milorad Perović, pustorečki vojvoda, ali bez uspeha. Posle gubitka Lebana i poraza

četnika u Jablanici Perović je, pored Jordana Kumića i drugih, bio glavna nada Nemaca za jablanički srez i okupljenih reakcionara u Leskovcu. Međutim, sva nastojanja rukovodstva NOP-a ostaju bezuspešna. Posle otkrića da namerava da mobiliše svoje pristalice u Pustoj reci za napad s leđa na partizane koji su branili položaje kod Lebana, i pošto je razobličen pred narodom, Milorad Perović je likvidiran 18. novembra 1941. god. Videći otvorenu saradnju četnika s okupatorom, narod Puste reke jednodušno odobrava stav rukovodstva NOP-a i sem neznatnog broja okorelih izdajnika — ranije pristalice Milorada Perovića u Pustoj reci — masovno prilazi partizanima.

Snažan razvitak ustanka u Jablanici i Pustoj reci onespokojava okupatora, te je prinuđen da početkom decembra pripremi napad znatno jačim snagama. Za ovaj napad na slobodnu teritoriju u Jablanici i Pustoj reci, Nemci pokušavaju da mobilišu četnike Koste Pećanca iz gornje Jablanice, Buvca, Oruglice. U tom cilju oni šalju pismo Jordanu Kumiću i iznose plan napada. Partizani s Kukavice uhvatili su kurira i tako otkrili namere okupatora i verolomstvo Jordana Kumića. Trećeg decembra na frontu širokom 15—20 km neprijatelj napada iz Leskovca prema Jablanici i Pustoj reci. Pored jedinica 717. nemačke divizije, u napadu učestvuju ljotićevski, nedićevski i četnički odredi iz Niša i Leskovca sa oko 3 500 vojnika. Na vest o velikom pohodu neprijatelja iz Leskovca prema slobodnoj teritoriji, na položaj koji je držao odred pohrlili su svi naoružani aktivisti, omladinci, kao i drugi Pustorečani, a i mnogi bez oružja. U borbi učestvuje i Leskovački odred na Kukavici koji je na vreme obavešten o pohodu.

Borba je počela rano ujutru i traje ceo dan s promenljivom srećom. Neki položaji prelaze iz ruke u ruku. Uveče istoga dana na čitavom frontu, uz pomoć pridošlih boraca iz Puste reke, partizani vrše snažan juriš na levom krilu, a posle na čitavom frontu i potpuno razbijaju neprijatelja goneći ga sve do samog Leskovca.

Na bojištu neprijatelj je ostavio 30 mrtvih, dok je 17 vojnika zarobljeno. Zaplenjeno je 2 teška mitraljeza, desetina hiljada metaka, mnogo pušaka i drugog oružja i opreme. Na strani partizana bilo je 6 mrtvih, među kojima i zamenik komandanta odreda Gojko Drašković.

U poslednjem trenutku Nemci uspevaju da spasu artiljeriju koja je bila gotovo na domaku ruku partizana. U redovima neprijatelja zavladala je strašna panika. Bežeći ispred partizana, četnici i nedićevci su u Leskovcu pričali da su ih gonile

desetine hiljada Pustorečana. I, cele te noći, a i narednih dana, čulo se stalno puškaranje u Leskovcu iz straha od napada.

Neopisivo oduševljenje posle ove pobede zavladalo je u čitavoj Pustoj reci. Novi borci naglo prilaze odredu. Preko 200 njih stupa u redove partizana, te se vrši reorganizacija odreda. Formiraju se tri čete: Pustorečka, Jablanička i Gornjojablanička i postavljaju: za komandira 1. čete Voja Ristić, a za komesara Boža Pavlović; za komandira 2. čete Dragoljub Petrović Rade, a za komesara Ljubo Kovačević ; za komandira 3. čete Mile Čalović, a za komesara Miloje Aranđelović. Svaka četa imala je po tri voda sa vodnicima i političkim delegatima.

Oko škole u Novoj Topoli slegla se 4. decembra silna vojska koja je prethodnog dana tako uspešno branila svoju slobodnu teritoriju i razbila napadače. Posle održanih govora u kojima je narod pozvan na opšti ustanak, aktivisti i drugi borci iz sela poslati su svojim kućama sa zadatkom da okupe u svojim selima sve za oružje sposobne građane i da formiraju seoske čete i priključe se odredu.

Sutradan štab odreda zakazuje zbor za Pustu reku. Za nepuna dvadeset četiri časa odbornici NO odbora i aktivisti Puste reke uspevaju da organizuju do tada neviđeni masovni zbor u Lapotincu, na kome se bila okupila »cela Pusta reka«. Na zboru su govorili: stari revolucionar iz Donjeg Konjuvca Nikola Dinić, Milija Radovanović, Voja Ristić i Vaso Smajević. Zbor je široko i snažno odjeknuo kako u Pustoj reci, tako i u čitavom srezu. Radio-London je ovaj zbor, kao i oslobođenje Lebana, objavio kao veliki uspeh »vojske u otadžbini« izbegličke vlade i Draže Mihailovića.

Narod Puste reke je s velikim oduševljenjem prihvatio poziv na opšti ustanak.

Posle zbora u Lapotincu, u svim selima Puste reke vri kao u košnici. Održavaju se konferencije na kojima se biraju NO odbori tamo gde ih još nije bilo, organizuju se vojne jedinice, prikuplja se oružje i municija itd. Za kratko vreme u svim selima rade NO odbori, a svi za oružje sposobni građani ulaze u sastav mesnih desetina, vodova i četa. Veća sela formiraju svoje čete, a manja ujedinjuju svoje vodove i desetine u zajedničke čete. Iznosi se sakriveno oružje i municija i predaju odborima ili komandirima četa. U nekim selima odbornici prikupljaju oružje putem zakletve pred sveštenikom. Formirane čete se stavljaju pod komandu odreda i dobijaju određene položaje na granici slobodne teritorije. S obzirom da je manji broj pušaka nego boraca, na položaju ostaju i vode borbu borci na smenu, na nedelju dana i slično.

Od sela Međa koje se nalazi blizu železničke pruge Niš — Leskovac i Milanova, nedaleko od Leskovca, pa sve do sela Tulara i bivše demarkacione linije Kosmeta, u preko 40 sela Puste reke i Jablanice formirane su ove čete i desetine koje uzimaju aktivno učešće u sastavu Jablaničkog odreda u borbama oko slobodne teritorije.

Sa rasplamsavanjem narodnooslobodilačke borbe povećavaju se i zadaci i pojačava aktivnost narodnooslobodilačkih odbora. Jedan od prvih zadataka koje odbori vrlo uspešno izvršavaju je ishrana boraca, bilo kada su na položaju braneći slobodnu teritoriju, bilo kada se nalaze u selima na odmoru. U nekim selima organizuju se pekare, kuhinje, komore i drugo što je potrebno za obezbeđenje zajedničke ishrane boraca.

Radi obezbeđenja reda i bezbednosti u pozadini, u selima se organizuju partizanske straže u koje ulaze borci koji nisu na položajima ili starija, za oružanu borbu, nesposobna lica.

Između sebe odbori se povezuju čvrsto i kurirskom službom, selo sa selom, a isto tako i sa štabom odreda, odnosno rukovodstvom četa na svojoj teritoriji. Budno se prati rad neprijatelja i vodi oštra borba protiv izdajnika i špijuna.

Pored osnovne brige oko snabdevanja boraca na položajima i čuvanja reda i bezbednosti u pozadini, NO odbori se brinu za snabdevanje partizanskih porodica kao i izbeglica životnim namirnicama, ogrevom i drugim. Isto tako organizovano se snabdeva narod i osnovnim namirnicama kojih nije bilo — so, gas, šećer i dr. NO odbori vode oštru borbu protiv špekulacije ovim artiklima i strogo kažnjavaju prestupnike.

Imovinski i drugi sporovi se rešavaju većinom pomirenjem, a u težim slučajevima rešavanje se odlaže za posle rata. U Pustoj reci narod je priznavao u to vreme samo partizanski sud. Postepeno, narodnooslobodilački odbori poprimaju karakter istinske narodne vlasti.

Omladina i žene ne zaostaju za ostalima. Omladinci, pored svakodnevnog političkog rada u svojim redovima i rada na pripremanju kulturnih priredbi, glavna su podrška NO odborima. Mnogi su se svrstali u mesne jedinice ili otišli u aktivne čete odreda. Mlađi, zajedno sa starijim drugovima, izvršavaju razne zadatke koje im postavljaju odbornici, a posebno su angažovani u vršenju kurirske službe.

Žene i devojke, pored pripremanja hrane, brinu se o odeći i obući boraca. Organizuje se rad sa ženama. Uveče, na zajedničkim sedeljkama, pored organizovanog pletenja čarapa, džempera, rukavica i drugog za borce, održavaju se konferencije na kojima se žene upoznaju sa ciljevima NOB, zadacima

NOO, mestu i ulozi žena u pokretu itd. Priličan broj omladinki, pored rada u redovima omladine, ide u odred na kurseve za bolničarke itd.

Slična aktivnost odvija se i u drugim delovima sreza, posebno u Gajtanu, Bučumetu, Rujkovcu, Gazdaru, Tularu i Sijarini, u kojima, pored NOO, postoje mesne oružane čete koje, takođe, aktivno učestvuju u borbama odreda.

Rukovodstvo odreda poklanja, isto tako, veću pažnju i onim selima gde je osetniji uticaj četnika. Posle zbora u Tularu, Milija Radovanović, komesar odreda, odlazi na teren Buvca i Oruglice i drži konferencije u Lipovici i Buvcu, kojima prisustvuju i naoružani četnici iz Kumićevog odreda, i izjašnjavaju se za borbu protiv okupatora. Na velikom zboru u Buvcu, sedištu opštine, čija je arhiva ranije spaljena, izabran je NOO 17. decembra 1941. godine. U Retkoceru je, isto tako, na zboru izabran NOO sela i pored otpora četnika Save Milovanovića, koji posle ovoga beži za Dobri Do kod četnika Koste Pećanca.

Pošto se broj ranjenika stalno povećava, štab odreda formira partizansku bolnicu u selu Obražda. To je bila bolnica sa ambulantom, prostorijama za operacije i prostorijom za smeštaj ranjenika i drugog, smeštena u dve zgrade. Bolnica je bila dobro opremljena krevetima iz civilne bolnice u Lebanu. Isto tako ona je imala i svoju apoteku snabdevenu lekovima iz apoteke u Lebanu i isporukama fonda NOO iz Leskovca.

U bolnici su radila dva lekara — dr Marko Martin Kolb i njegova žena Ruža, student medicine Jovo Cekić i veći broj bolničara. Pored bolničara iz Leskovca i bivše jugoslovenske vojske, veći broj su činile partizanke i omladinke sa terena, osposobljene na kratkim kursevima pri samoj bolnici.

Teži ranjenici su bili smešteni u bolnicu, a lakši razmešteni po selima slobodne teritorije i o njima su se brinuli NO odbori.

Lekari povremeno obilaze ranjenike radi previjanja i u isto vreme vrše preglede i pružaju bolesnim meštanima pomoć. Partizanska bolnica bila je dostupna narodu, dolazili su mnogi bolesnici sa sela, u prvom redu žene s malom decom. Pored pregleda i saveta, lekari su u težim slučajevima davali i nužne lekove, iako su bili neophodni ranjenicima.

Lekari su, koliko se moglo u ono vreme, poklanjali ozbiljnu pažnju ličnoj higijeni i higijeni domaćinstava radi sprečavanja zaraznih bolesti. U tom cilju držana su posebna predavanja po selima. U Dobroj Vodi se pojavio tifus. Izvršena je vakcinacija u selu, bolest je lokalizovana, sprečeno je njeno dalje širenje.

Odbori su obilato snabdevali bolnicu životnim namirnicama, a u nedostatku zavoja i platnom. U nekim selima organizovano je i posebno tkanje platna za bolnicu.

Pusta reka i veći deo Jablanice pretvoreni su u snažan vojni logor. Stvorena je slobodna teritorija s čvrstom organizacijom NOO, snažnom vojskom i jedinstvenim narodom spremnim da se bori do kraja. Svaki ulaz neprijatelja ili špijuna bio je gotovo onemogućen. Bio je zabranjen svaki odlazak van slobodne teritorije bez dozvole NOO, a ova se izdavala samo za najteže slučajeve — bolesti, nabavke lekova i sl.

Ovakva Pusta reka i Jablanica s mnogobrojnom vojskom bile su trn u oku okupatoru i kvislinzima u Leskovcu. Oni preduzimaju nove pokušaje povezivanja s četnicima Koste Pećanca, dovode nove snage da zadrže val ustanka u ovom kraju.

Sredinom decembra neprijatelj preduzima novu ofanzivu. Pre ofanzive njegovi avioni snimaju partizanske položaje od Šumana preko Lebana do Petrovca, Stuble i Kosančića, na kojima se nalazi preko 2 000 partizana Jablaničkog odreda i pomoćnih četa.

Sedamnaestog decembra, rano ujutro, oko 700 nemačkih vojnika i preko 4 000 ljotićevaca, nedićevaca i četnika krenulo je u napad iz četiri pravca. Prvi neprijateljski pravac bio je ravni deo Puste reke: Brestovac — Kosančić — Bojnik; drugi: Leskovac — Đinđuša; treći: Leskovac — Lebane i, četvrti: Leskovac — Slavujevce — Lebane. Neprijatelj je raspolagao i teškom artiljerijom i tenkovima. Njegove snage iz pravca Brestovca, koristeći tenkove, prodrle su na rejonu levog krila partizana i pored žilavog otpora između Bojnika i Lebana i ušle u Lebane. Na desnom krilu neprijatelj, takođe, uspeva da izvrši prodor i da po podne uđe u Lebane. Partizanske snage na desnoj strani Jablanice našle su se u obruču. Koristeći sumrak, sve snage partizana su se probile na levu obalu Jablanice.

U toku noći partizani vrše pregrupaciju i zauzimaju nove položaje prema Leskovcu i Lebanu na liniji Bučumet — Nova Topola i Donje Brijanje — Drenovac prema pruzi Niš — Leskovac.

Posle zauzimanja Lebana neprijatelj uspeva da zauzme Medveđu i ponovo stvara u oba mesta jake garnizone.

Uspostavljanjem ovih garnizona situacija se u Jablanici pogoršava. Prekinuta je i otežana veza sa teritorijom Buvca i Oruglice, a isto tako ugrožena je veza sa slobodnom teritorijom u gornjoj Jablanici — Tulare, Sijarina i druga sela.

Neprijatelj koristi garnizone u Lebanu i Medveđi za čvršće povezivanje s četničkim vojvodama i vrši veći pritisak na kolebljive elemente u redovima četnika. Radi toga se ne štede

ni velika novčana sredstva. Istina, vojvode Jordan Kumić, Sava Milovanović i drugi još uvek ne učestvuju u oružanim napadima na partizane, ali se sve više i otvorenije pojavljuju s propagandom da je okupator jak, da vrši tešku odmazdu nad narodom, da još nije vreme i da će partizani upropastiti narod i tome slično i povezuju se s okupatorom i nedićevcima u Lebanu i Medveđi.

Na teritoriji Tulara i Sijarine NOO-i, uz pomoć partijske organizacije i SKOJ-a, i dalje rade. Mesne čete na ovom delu slobodne teritorije i dalje izvode određene akcije pod rukovodstvom štaba odreda. U tom cilju im štab odreda šalje jedan broj boraca i teški mitraljez s potrebnom municijom preko Retkocera.

U Pustoj reci i ostalom delu slobodne teritorije Jablanice i dela leskovačkog sreza od Međe i blizu železničke pruge, Vinarca i Milanova, blizu Leskovca, do Rujkovca, Bučumeta, Gajtana i Gazdara, još čvršće se povezuju front i pozadina.

Borbe se nastavljaju nesmanjenom žestinom na proširenom frontu od oko 50 kilometara. Iz Leskovca, Lebana i Medveđe napadali su Nemci, ljotićevci i nedićevci, a iz Jablanice i Kosaonice četnici Koste Pećanca, koji su se u međuvremenu, uz pomoć okupatora i Nedića, sredili i ojačali.

Preko dve hiljade partizana uspešno brani slobodnu teritoriju u Pustoj reci i donjem delu Jablanice sve do sredine marta 1942. godine. Oni vrše i protivnapade. Lebane i Medveđa prelaze iz ruke u ruku.

Boško KRSTIĆ

U voćnjaku Cvetka Pajkovića u selu Lušcu, 14. jula 1941. godine, Mjesni komitet KPJ za beranski srez održao je sastanak komiteta. Na sastanku su bili: Milan Kuč, član Okružnog komiteta za Kolašin, Đoko Pajković, sekretar Mjesnog komiteta, Radomir Mitrović, Radomir Jovančević, Radivoje Vukićević, Milivoje Mićović, Radmila Nedić i Dušan Bošković. Milan Kuč je iznio političku situaciju u zemlji, a posebno u Crnoj Gori. On je prenio direktivu Centralnog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak o otpočinjanju oružane borbe protiv okupatora. Pri tome je istakao da borbene odrede treba što više omasoviti, pretvoriti ih u gerilske i odmah otpočeti sa izvođenjem gerilskih i diverzantskih akcija (onesposobljavanje puteva i mostova, kidanje telefonskih linija, napadanje na neprijateljske dijelove kada se kreću van grada itd.).

Mjesni komitet je jednoglasno prihvatio direktivu o oružanoj borbi protiv okupatora i donio slijedeće odluke:

— borbene odrede proširiti svima onima koji su voljni da se bore protiv okupatora, bez obzira na raniju stranačku pripadnost, i odmah ih pretvoriti u gerilske odrede;

— likvidirati karabinijerske stanice u Lubnicama i Štitarima i razoružati sve žandarmerijske stanice u srezu;

— pokidati sve telefonske linije koje vezuju Berane sa okolnim mjestima i garnizonima;

— onesposobiti — zapaliti ili razrušiti sve mostove na prilazima gradu (na Limu kod Skakavca, na pravcu Bijelo Polje — Berane, na Grocu i Brnjici na putu Berane — Polica, na Bistrici i Sušici na putu Berane — Andrijevica);

— predsjednicima opština narediti da prekinu rad i svaku vezu sa okupatorom;

— odmah otpočeti sa oružanim napadima na okupatorske jedinice koje vrše pokrete van grada;

Aleksandar Prijić: STRIJELJANJE NA JASIKOVCU (ulje)

— partijska i skojevska organizacija u gradu da prikupe što potpunije podatke o neprijateljskom garnizonu u Beranima (brojno stanje, naoružanje, raspored, utvrđenje i dr.);

— da se po selima održe konferencije i obavijesti narod o događajima i otpočinjanju oružane borbe, objasni linija KPJ o oružanoj borbi i da se ponovo pozovu na saradnju i učešće u borbi predstavnici građanskih partija radi što potpunijeg jedinstva masa. Takođe je odlučeno da neki od autoritativnijih komunista pođe na teren Bihora i Rožaja i poveže se sa članovima Partije i našim simpatizerima tako da oni ne bi ostali pasivni i da se tamošnji živalj ne bi stavio na stranu okupatora;

— određeni su članovi komiteta koji će poći u opštine i prenijeti im donesene odluke. Milan Kuč je određen za desnu stranu Lima (Poljice, Budimlje i Ržanicu); Đoko Pajković za manastirsku opštinu; Radomir Mitrović za grad; Radomir Jovančević za Gornja sela i Štitare.

Još u toku noći 14/15. jula održani su sastanci partijskih ćelija, a sjutradan je otpočeto sa održavanjem konferencija po selima. U toku 15. i 16. održane su konferencije u svim selima. Gerilski odredi pod oružjem i vojničkom opremom javno su se okupljali u selima, kojima su se stalno priključivali pojedinci i grupe omladinaca, omladinki i starijih ljudi, koji su izjavili želju da se bore protiv okupatora. Iz skladišta je izvađeno sve oružje i oprema i razdijeljeno borcima. To je bilo malokalibarsko oružje raznih modela, sa kojima je veliki broj građana učestvovao u ranijim ratovima. Gerilski odredi tada su brojali oko 700 boraca.

U toku noći 15/16. jula pokidane su sve telefonsko-telegrafske linije, koje su vezivale Berane sa okolnim mjestima, i porušen veliki broj telefonskih stubova, tako da beranski garnizon nije imao nikakve veze ni sa jednim drugim garnizonom.

Izjutra 16. jula jedna italijanska patrola došla je iz grada u selo Pešca (2 kilometra južno od grada). Pečički gerilski odred, koji je tada održavao sastanak, poslao je bio nekoliko svojih ljudi da donesu oružje i opremu iz skladišta u selu Jugovini. Odred je tada imao samo jednu pušku sa kojom je bio na straži Milivoje Marković. Čim je italijanska patrola naišla pored kuće gdje je održavan sastanak, Marković je opalio jedan metak, te se patrola brzo vratila u grad. Uskoro poslije toga iz grada je izašla jedna italijanska četa u pravcu sela Pešaca i Lušca, radi pljačke i represalija u ovim selima.

Poslije pojave i povlačenja italijanske patrole i Pečički odred se povukao iznad sela, u pravcu Lušca, gdje je uskoro

donijeto oružje i oprema iz magacina. Odred je posio položaj Milac prema rijeci Bistrici.

Kada su primijetili italijansku četu Lužački i Pečički odred otvorili su vatru i natjerali je da se povuče. Poslije kratkog vremena došle su još dvije italijanske čete i tako je kompletan bataljon izvršio napad u pravcu Lušca i Pešaca. Tom prilikom poginuo je jedan italijanski vojnik iz čete koja je prva došla u selo Lužac. Dolački, Lužački i Pečički odred posjeli su zatim položaje između sela Doca i rijeke Bistrice, napali italijanski bataljon i prisilili ga da se povuče u grad. Italijani su imali 3 mrtva[1] i 1 ranjenog. Prilikom povlačenja Italijani su iz sela Pešaca odveli četiri seljaka, od kojih su dvojica bili pripadnici odreda. Iz grada su istoga dana uhapsili nekoliko rodoljuba i naših simpatizera koji su im služili kao taoci.

Ovoga dana, negdje oko 10 časova, gornjoselski odredi su napali i likvidirali karabinijersku stanicu u Lubnicama — 6 karabinijera se predalo, a komandir je bio ubijen kada se vraćao iz Berana u selo Lužac. Tada je razoružana i žandarmerijska stanica.

Istoga dana, poslije kraćeg prepucavanja, Bubanjski i Štitarski odred razoružali su karabinijersku stanicu u selu Brzavi, u kojoj se nalazilo 5 karabinijera i izvjestan broj jugoslovenskih žandarma. Žandarme nijesu razoružali, pošto su prilikom predaje izjavili da će se boriti protiv okupatora.

Ostali odredi bili su toga dana u strogoj pripravnosti sa dijelovima u zasjedi i na osmatranju.

U toku noći 16. jula Štitarski odred je kod Skakavca zaustavio autobus koji je išao od Bijelog Polja prema Beranima i pošto su razoružali Italijane i zaplijenili poštu, autobus je uništen.

U toku noći 16/17. jula, izvršeno je više akcija — zapaljeni su i onesposobljeni svi mostovi na prilazima gradu. Ove akcije izveli su: Babinjski i Štitarski odred — na veliki most kod Skakavca na Limu, na komunikaciji Berane — Bijelo Polje; Dolački i Lužački odred — na most kod Jerininog krša; Budimski odred — na Brnjici i Budimskoj rijeci; Dragosavsko-maštanski odred — na Grocu, a dva mosta na Bistrici i jedan na Sušici, na komunikaciji Berane — Andrijevica, onesposobili su Bučički i Pečički odred.

Vidjeći da su potpuno odsječeni, Italijani u gradu (u kasarni, gimnaziji, osnovnoj školi, načelstvu, trošarinskoj i žandarmerijskoj kasarni i kasarni u Haremu) otpočeli su 17. jula najvećom brzinom da se utvrđuju. Pravili su rovove oko ka-

[1] Dvojicu su ubili borci Dolačkog odreda kod lužačkog groblja a jednog, kod koga su našli živu kokošku, ubili su borci Lužačkog odreda.

sarne i utvrđivali zgrade u kojima su bili smješteni, a naročito one koje su dominirale okolnim terenom. Na zgradama su napravili dobro utvrđena mitraljeska gnijezda. U isto vrijeme, vidjeći da je veliki broj građana neprijateljski raspoložen i da je spreman da napusti grad i pridruži se gerilskim jedinicama, počeli su sa represivnim mjerama i dosta masovnim hapšenjima rodoljuba, naših simpatizera i drugih uglednijih građana. Da bi izvršili pritisak na ustaničko rukovodstvo i zaplašili pobunjeni narod, oni su riješili da izvedu pred prijeki vojni sud 9 rodoljuba, koji su ranije bili uhapšeni.

Prijeki sud sastavljen od italijanskih oficira osudio je 17. jula na smrt ovih 9 rodoljuba: Aleksandra Arsenijevića, Danila Joksimovića, Hamda Boka Dervovića, Miletu Mitrovića, Vukajla Zečevića, Arsa Nedića, Boža Lekića, Milana Mališića i Dragutina Popovića. Istog dana oko 13 časova jedna italijanska četa izvela je osuđene na Jasikovac, vezala ih za kolje i baskije i strijeljala. Kad su primijetili da Italijani vode taoce, luško-ržanički odredi koji su se nalazili u Lugama, pojurili su u pravcu Jasikovca, ali su Italijani izvršili strijeljanje prije nego što su odredi mogli dejstvovati vatrom. Poslije strijeljanja Italijani su se brzo povukli u grad, praćeni vatrom pomenutih odreda.

Južno od Berana, na lijevoj obali Lima, položaji odreda protezali su se: obala Lima — Bogarsko brdo — varoško groblje — Balaban do — Beran Selo — Talum, a zaposjeli su ga: Vinicki, Bučički, Pečički, Lužački, Gornjoselski, Dolački, Štitarski i Bubanjski odred, i to redom kako su nabrojani. Na desnoj obali Lima položaji su se protezali od Lima preko krivina, Jasikovca, Luškog polja i lugova pored Lima, a zaposjeli su ih: Dragosavsko-maštanski, Babinjski, Goraški, Budimski, Dapsićki, Petnički, Beranski i Luško-donjoržanički odred.

Članovi Mjesnog komiteta Milan Kuč, Đoko Pajković, Radomir Jovančević i Radomir Mitrović nalazili su se na položaju kod gradskog groblja odakle su uspostavili vezu sa svim odredima na desnoj obali Lima. Na Jasikovcu se nalazio član Mjesnog komiteta Radivoje Vukićević sa članovima Opštinskog biroa ćelija (Vladom Šćekićem i drugima) koji su imali vezu sa komandama odreda i Mjesnim komitetom.

Okruženi neprijatelj stalno je tukao iz cjelokupnog naoružanja. Dejstvovao je malim bacačima, jer za velike nije imao municije. Ustanici su imali oko 600 pušaka raznih tipova (jugoslovenske, moskovske, turske, mauzerke, austrijske, francuske, lovačke i druge), 5 puškomitraljeza, izvjestan broj pištolja i ručnih granata. Bojeve municije nije bilo u dovoljnoj količini, pa su prepadi vršeni često i sa manevarskom.

Poslije napada Italijana i strijeljanja rodoljuba na Jasikovcu pojačalo se ogorčenje u čitavom gradu i kod svih boraca u odredima. Pucnji na Jasikovcu bili su neposredni signal za sveopšti napad na italijanski garnizon u Beranima. Luško-donjoržanički i Beranski odred prešli su u toku noći Lim, preko Luških lugova, i sa Vinickim i Bučičkim odredom ušli u južni dio grada. Otpočela je ulična borba u pravcu žandarmerijske kasarne, u kojoj su se nalazili karabinijeri i crnokošuljaši, kao i prema osnovnoj školi u kojoj se nalazila jedna isturena italijanska jedinica. U grad je u prvi mrak 17. jula prvi ušao Pečički odred i napao žandarmerijsku kasarnu u kojoj su se nalazili karabinijeri. Poslije kratkog vremena u grad su ušli i Bučički, Vinicki, Lužački i Luško-donjoržanički odred i dijelovi Gornjosel skog odreda. U toku napada Đoko Nedić je držao pod puškomitraljeskom vatrom prozore i vrata kasarne. Odredi sa Jasikovca su pod zaštitom mraka upali u Hareme, napali i istjerali Italijane iz kasarne i protjerali ih preko Lima u grad. Pred svitanje borci su se povukli u rovove na Jasikovcu.

Noću 17. jula, u selu Pešcima, u kući Anta Mališića, Mjesni komitet je održao vojno savjetovanje kojem su prisustvovali: Milan Kuč, Đoko Pajković, Radomir Mitrović, Savo Joksimović, Miloš Mališić i Panto Mališić, kao i oficiri bivše jugoslovenske vojske Pavle Đurišić, Tomo Zečević i Kuklić. Na sastanku je izrađen plan za oslobođenje Berana. Pri tome se osjećalo da oficiri neiskreno sarađuju sa komunistima. Tada je za komandanta svih odreda s lijeve strane Lima određen Miloš Mališić, a za komandanta sa desne strane Lima Pero Boričić, oba istaknuti komunisti i rezervni oficiri.

Na ovom sastanku je odlučeno da se formira narodna milicija od oko 70 boraca i za njenog komandanta određen je Pero Boričić. Pripadnici milicije nosili su crvenu traku oko lijeve ruke koje su pravljene od crvenih ženskih marama. Zadatak im je bio da obezbjeđuju imovinu i sve objekte i da održavaju red u svim oslobođenim dijelovima grada, pa i u čitavom gradu. S obzirom na ulogu milicije komitet je nastojao da tamo dođu borci koji će moći uspješno da izvršavaju ovaj delikatan zadatak. U svakom odredu nalazio se izvjestan broj milicionera i čim su bili oslobođeni pojedini dijelovi grada, objekti i radnje, oni su ih obezbjeđivali. Obezbjeđivali su svu imovinu, bez obzira da li se radi o državnoj ili privatnoj (magacini, trgovačke i zanatske radnje, naročito muslimanske). Ovako obezbjeđivanje i održavanje potpunog reda ulivali su veliko povjerenje građanstvu. Nije više bilo neke pljačke ni nereda, što se inače u sličnoj situaciji ranije dešavalo.

Rano izjutra 18. jula nastavljene su borbe sa svih strana. Luško-donjoržanički odredi napadali su osnovnu školu i zgrade načelstva i okružnog suda. S južne strane napadali su Vucički i Vinicki odred, a sa zapadne Pečički, Lužički i dijelovi Gornjoselskog, uglavnom na žandarmerijsku kasarnu. Karabinijeri, koji su se bili utvrdili u žandarmerijskoj kasarni, vrlo uporno su se borili. U toku noći ustanici su upalili stepenište kasarne, ali je vatra ugašena. Ujutru oko 10 časova ustanicima je uspjelo da priđu do susjednih zgrada, koje su bile u istom bloku sa kasarnom, pređu preko krovova, zapale kasarnu u kojoj se nalazilo oko 40 karabinijera. Oko 20 preživjelih karabinijera povuklo se u trošarinsku stanicu a ostali, među kojima je bilo i poginulih i ranjenih, izgorjeli su.

U toku likvidacije žandarmerijske kasarne i nešto kasnije likvidirana su italijanska uporišta i isturene tačke u osnovnoj školi i u zgradama načelstva, suda i pošte. Zatim se prešlo na likvidaciju jednog vrlo jakog italijanskog uporišta u zgradi trošarinske stanice u kojoj su se skoncentrisali finansi, izbjegli karabinijeri i izvjestan broj neprijateljskih vojnika koji su pobjegli iz likvidiranih uporišta. Ustanici su neustrašivo jurišali na zgradu, koja se sastojala iz prizemlja i sprata. Prozori iz kojih je sipala puškomitraljeska i mitraljeska vatra bili su zabarikadirani vrećama pijeska. Međutim, grupa ustanika sa krovova hotela i susjednih zgrada zasipala je vatrom sve otvore na trošarinskoj stanici i štitila bombaše koji su kroz prozore ubacivali ručne bombe. U jurišu na uporište poginuo je inače neobično hrabar Miloš Mališić, komandant svih odreda s lijeve strane Lima. Kada je najzad likvidirana trošarinska stanica u njenim sobama se nalazio veći broj italijanskih leševa.

Nešto poslije podne ostale su još nezauzete gimnazija i kasarna, koje su držane pod neprekidnom vatrom ustaničkih odreda sa Jasikovca, Bogavskog brda i iz Beran-Sela. Tada su sve ustaničke snage bile skoncentrisane prema ovim objektima. Sa pravca Beran-Sela napadali su iz neposredne blizine Bubanjski, Štitarski i dijelovi Gornjoselskog odreda, a od Bogavskog brda i gradskog groblja Dolački i dijelovi Gornjoselskog odreda. Pod pritiskom ustaničkih snaga Italijani iz kasarne počeli su da se prebacuju po dijelovima u zgradu gimnazije. U to vrijeme dijelovi Štitarskog odreda prodrli su sa sjeverne strane do konjušnica i dočepali se nekih prostorija kasarne, dok su se u nekim još držali Italijani. Ustanici su bušili pregradne zidove i puškomitraljeskom vatrom i bombama prisilili Italijane da se iz kasarne povuku u gimnaziju.

Najzad je ostala još samo gimnazija kao jedino uporište u kojoj su se skoncentrisali svi Italijani. Kada su pozvani na

predaju poslali su direktora gimnazije Milinka Tripkovića, koji je inače stanovao u gimnazijskoj zgradi, i ponudili pregovore. Pošto su pregovori prihvaćeni, ađutant komandanta puka u pratnji tri Italijana (po jednog karabinijera, finansa i vojnika) došao je sa bijelom zastavom u kuću Đukana Labudovića u kojoj su se nalazili Milan Kuč, Đoko Pajković, Panto Mališić, Vuksan Cemović i još neki. Italijanski oficir počeo je vrlo drsko da upozorava da su se ustanici svojim postupkom »ogriješili o zakone italijanske imperije i međunarodno pravo«. Na to mu je Milan Kuč preko tumača oštro rekao: »Vi ste za nas okupator koji nam je oteo slobodu i nezavisnost i mi ćemo borbom da je povratimo. Tražimo od vas da položite oružje ili ćemo vas sve uništiti«. Poslije toga italijanski »parlamentar« je izmijenio ton razgovora. Baš u tom momentu partizanska artiljerija ispalila je jednu granatu koja je pala u neposrednu blizinu gimnazije i znatno demoralisala italijanske vojnike i oficire. (Dva topa su bila donesena iz Andrijevice poslije razoružanja Italijana.)

Tom prilikom postignut je sporazum:

1) da italijanski garnizon preda sva teška i automatska oružja — bacače, mitraljeze, puškomitraljeze i cjelokupnu municiju (za automatsko oružje, puške i pištolje) a da vojnici zadrže puške i oficiri pištolje bez municije;

2) da se italijanski vojnici i oficiri transportuju u pravcu Podgorice, pa ako tamošnji garnizon bude razoružan tada i oni da predaju puške i pištolje, pošto bi na taj način očuvali svoju »vojničku čast«.

Italijanski pregovarači nijesu odmah potpisali ugovor, već su se vratili u zgradu gimnazije da obavijeste svog komandanta. Pošto su u tom momentu naši topovi ispalili još nekoliko granata, to je ubrzalo prihvatanje uslova. Sporazum je potpisan u kući Miluna Pantovića.

Čim su Italijani potpisali uslovni sporazum naši odredi su stegli obruč oko gimnazije, a dvije grupe sastavljene od pripadnika narodne milicije i drugih boraca, ušle su u zgradu i oduzele neprijatelju teška i automatska oruđa. Bilo je 9 mitraljeza »breda«, 5 teških i 18 lakih minobacača, 24 puškomitraljeza i nešto municije. Minobacačka i veći dio ostale municije zaplijenjeni su prilikom zauzimanja kasarni, u kojima je bilo glavno skladište ratne opreme i hrane.

Oduzeti bacači, mitraljezi i puškomitraljezi odnijeti su pozadi kasarne i predati najboljim borcima — komunistima i skojevcima. Odmah je organizovano brzo upoznavanje u rukovanju ovim oružjem.

U toku borbe za oslobođenje Berana naši odredi imali su 8 mrtvih i 6 ranjenih. Poginuli su, i to 17. jula: Aković Stevana

Krsto, zemljoradnik iz D. Ržanice; Vukašinović Novice Dragić, zemljoradnik iz Budimlja; Knežević Zarije Milorad, zemljoradnik iz Budimlja; Mićović Lazara Boško, zemljoradnik iz Mašta i Čeranić Milete Staniša, zemljoradnik iz Vinicke; a 18. jula: Mališić Milića Miloš, pravnik iz Pešaca; Čukić Vuksana Milan, zemljoradnik iz Donje Ržanice i Vujović Aleksandar iz Dapsića.

Poslije potpisivanja uslovnog sporazuma narod je ušao u oslobođeni grad. Pred svim javnim zgradama, magacinima i trgovačkim i zanatskim radnjama, državnim i privatnim, nalazili su se narodni milicioneri sa crvenim trakama oko lijeve mišice. Zgrada gimnazije u kojoj su se nalazili razoružani Italijani bila je blokirana odredima.

U toku noći 18. jula u bolnici, u sobi u kojoj je ležao bolestan Milan Kuč, održan je sastanak Mjesnog komiteta kojem su prisustvovali, pored članova vojne komisije, i članovi opštinskih biroa ćelija. Branko Deletić, član Okružnog komiteta za Kolašin koji je toga dana došao u Berane izložio je direktivu Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak, prema kojoj gradove ne treba zauzimati, a zauzete treba napustiti.

Radi što boljeg učvršćivanja jedinica i njihovog osposobljavanja za dalje akcije i odbranu slobodne teritorije na ovom sastanku je odlučeno da se formira vojni komitet koji će rukovoditi svim vojnim poslovima i istovremeno biti operativni štab na terenu sreza. Za rukovodioca komiteta određen je Milan Kuč, a za članove Savo Joksimović, član Partije, Mirko Babović, kapetan bivše vojske i Ilija Lutovac, sudija. Pavle Đurišić nije prihvatio da bude član komiteta. Za komandanta mjesta određen je Stevan Đokić, rezervni oficir. Pored toga donijeta je odluka da se formiraju bataljoni narodne vojske, po principu narodne vojske iz balkanskog rata, čije će jezgro sačinjavati gerilski odredi koji su u dosadašnjim borbama pokazali veliku umješnost i borbenost.

Direktiva da grad treba napuštati strašno je djelovala na članove komiteta i Partije, a isto tako bi se negativno odrazila i na sve ustanike i čitav narod sreza. Prosto je bilo nemoguće saopštiti je i izvršiti, baš s obzirom na uspjehe i borbeni elan koji je svakim danom sve više narastao. Nakon diskusije svih učesnika i analize čitave situacije Mjesni komitet je donio odluku da se grad ne napušta.

Na ovom sastanku odlučeno je da se formira narodni organ koji je imao zadatak da vodi borbu protiv klasnog neprijatelja i da hvata saradnike okupatora i privodi ih organima narodnih i vojnih vlasti. Za ovu službu su određeni Mito Milković, Stevo Delević, Savo Mitrović i Mijat Vuletić. Odlučeno je, kao što je već rečeno, da se automatsko oružje, zaplije-

njeno od Italijana, podijeli po odredima i to članovima Partije i SKOJ-a, kako ne bi došlo u ruke nesigurnih elemenata. Komunisti su imali da se još u toku noći i sjutradan obuče u rukovanju ovim oružjem. Izvjestan broj članova Partije raspoređen je na rad u vojnim jedinicama, za rad po partijskoj liniji i organizaciji vlasti na terenu. Zatim je donijeta odluka da se sjutradan izvrši razoružanje svih Italijana, bez obzira na uslove sporazuma. U diskusiji o ovom pitanju bilo je i mišljenja da je neophodno da se pridržavamo sklopljenog sporazuma. Međutim, većina se izjasnila da se u ratu s neprijateljem treba služiti i ratnim lukavstvom i da je u ovom slučaju to bio najbolji način da se neprijatelj razoruža i bez žrtava likvidira jedno ozbiljno i solidno utvrđeno neprijateljsko uporište.

Bila je subota, 19. jul, dan sunčan i vrlo prijatan. Grad je imao svečan izgled i pored izrazitih tragova borbi. Veoma raspoloženi građani kretali su se ulicama u većim i manjim grupama. Ljudi su bili vrlo poslovni, ali, umjesto ličnih, obavljali su narodne poslove. Odredi su logorovali po baštama u gradu i na periferiji. Borci su izgledali ponosni i svježi, odmorili su se poslije dvije neprospavane noći. Čistili su oružje i uređivali ostalu opremu.

Još u jutarnjim časovima narod se okupljao oko leševa strijeljanih rodoljuba na Jasikovcu. Još su visili na kolcima i baskijama za koje su ih Italijani prije strijeljanja vezali. Fotograf Vlado Đukić napravio je nekoliko snimaka koji će novim generacijama služiti kao dokument zločina fašističkog okupatora.

Počasna straža od boraca gerilskih odreda, zajedno sa porodicama strijeljanih, skinula je leševe i stavila ih u mrtvačke sanduke, a zatim je velika povorka naroda i boraca prošla ulicama grada. Narod iz skoro svih krajeva sreza masovno se priključivao povorci. Izređalo se nekoliko govornika.

Oko 18 časova (19. jula) odredi sa svim zaplijenjenim oružjem zaposjeli su zgradu gimnazije. Italijanima je predat ultimatum da predaju puške, pištolje i svu vojnu opremu koju nijesu predali. Ostavljen im je rok od 15 minuta. Iz gimnazije je izašao italijanski major i upozorio na obaveze predviđene uslovima o predaji. Na to mu je odgovoreno da su oni zarobljenici i da se moraju pokoravati zahtjevima partizana. Na kraju je major rekao: »Ja kao oficir italijanske imperije poginuću sa svojim oficirima, a ne mogu pristati na razoružanje«. Odmah je pošao ka ulazu u zgradu. Italijanski oficiri su se svakako plašili odmazde za strijeljanje na Jasikovcu. U međuvremenu ustanici su bili privukli burad sa benzinom i prislonili ih uza

zid zgrade, da bi ih u slučaju otpora Italijana upalili. Italijanski vojnici, koji su posmatrali kroz rupe na zabarikadiranim prozorima, vidjeli su svog majora, postavljene bacače, mitraljeze i burad sa benzinom, kao i čitav obruč oko zgrade. Zato, u trenutku kada je major bio na vratima sa namjerom da se »bori i izgine« sa svojim oficirima, vojnici su počeli da izlaze na druga vrata i iskaču kroz prozore sa pjesmom: »Avanti popolo . . .« i da slažu oružje na gomilu. Odmah je prišla određena grupa članova Partije i pripadnika narodne milicije i preuzela oružje. Kratko vrijeme poslije vojnika i podoficira izašli su i oficiri i predali revolvere i opasače. Tako je bio potpuno oslobođen čitav srez i grad u kome se nalazio vrlo jak, brojan i dobro naoružan neprijateljski garnizon. Tada je od neprijatelja oduzeto preko 900 pušaka i oko 70 revolvera.

Poslije razoružavanja zarobljeni vojnici, karabinijeri, finansi, podoficiri i oficiri (preko 700 vojnika i 18 oficira) okupilo se u dvorištu gimnazije, gdje im je sa krova improvizirane ljetne kuhinje jedan italijanski vojnik održao kratak govor na italijanskom jeziku i pročitao proglas Komunističke partije Italije protiv rata. U međuvremenu je jedan vod ustanika pregledao sve prostorije u zgradi i izbacio svu vojnu opremu. Poslije toga Italijanima je naređeno da uđu u zgradu, s tim da mogu ići na česmu po vodu i do klozeta. Rečeno im je da će uredno primati sljedovanja hrane.

U toku noći 19. jula održan je u kancelariji kasarne proširen sastanak Mjesnog komiteta kojem su, pored članova komiteta, prisustvovali i članovi vojnog komiteta, članovi opštinskih biroa ćelija i izvjestan broj drugih istaknutih komunista. Ovom sastanku prisustvovao je i Mitar Bakić, član vojne komisije CK Jugoslavije, koga je drug Tito poslao u Crnu Goru, a koji je preko Rugova i Kaludre stigao u Berane istog dana nešto poslije podne. Sastanak je trajao čitavu noć. Mitar Bakić je izložio direktivu CK KPJ o opštem ustanku u Crnoj Gori, a Milan Kuč i Đoko Pajković referate o pripremama i toku ustaničkih borbi i borbenom raspoloženju gerilskih jedinica i čitavog naroda. Bakić se vrlo pohvalno izrazio o postignutim uspjesima u srezu, govoreći da će oni imati velikog značaja za dalju borbu. On je, s obzirom na postignute uspjehe u ustanku i na borbeno raspoloženje ne samo komunista, već i ogromne mase građana, koje je stalno raslo, potvrdio ispravnost odluke komiteta da se oslobođeni grad ne napušta. Na ovom sastanku su postavljeni zadaci:

— da se nastoji da se održi i učvrsti što potpunije jedinstvo naroda, bez obzira na raniju političku pripadnost, i da se politička linija postavi na najširu platformu borbe protiv okupatora i za narodno oslobođenje;

— da se nastavi sa formiranjem i učvršćivanjem jedinica narodne vojske na principu dobrovoljnosti i da komunisti služe primjerom hrabrosti i discipline;

— da se uspostavlja dalji kontakt sa pripadnicima političkih stranaka i oficirima bivše vojske, kako bi se pridobili za borbu protiv okupatora;

— s obzirom na to da je čitav srez oslobođen od strane naroda pod rukovodstvom Partije i da je prestala da funkcioniše stara vlast, odlučeno je da se 21. jula održi skupština narodnih predstavnika iz svih sela, svih političkih stranaka i borbenih jedinica koje će izabrati narodni odbor oslobođenja i koji će preuzeti i vršiti cjelokupnu vlast na oslobođenoj teritoriji sreza.

Sjutradan, 20. jula, stigao je od rukovodstva iz Andrijevice izvještaj o napadu neprijatelja sa pravca Plava i Gusinja. Odmah je formirana jedna četa od oko 70 boraca, sastavljena uglavnom od komunista i skojevaca i upućena u pomoć Andrijevici. Za komandira ove čete određen je Mitar Bukumir, a za političkog rukovodioca Vuko Tmušić. Pošto je prognala neprijatelja četa se poslije dva dana vratila i borci su ponova ušli u sastav svojih bataljona.

Poslije podne, 20. jula, bataljoni su upućeni na područja svojih opština, dok su Polički, Budimski i Donjoržanički bataljon dobili zadatak da pošalju nešto jača obezbjeđenja u pravcu Sjekirice, Turjaka i Bihora. Toga dana je iznad grada kružio jedan italijanski avion. Zarobljeni Italijani su sahranili svoje poginule vojnike i oficire.

Toga dana je u svim selima i odredima izvršen izbor delegata za sresku skupštinu zakazanu za 21. jul, a zatim je izrađen i nacrt odluka koje treba da razradi i donese skupština kao legitimni predstavnik naroda sreza Berane.

Nikola ŠEKULARAC

USTANAK U ŠTAJERSKOJ

Pred sam napad fašističkih snaga na Jugoslaviju, u Štajerskoj su bile aktivne partijske organizacije naročito u industrijskim centrima. Partija je prodirala i u izrazito seoske krajeve istočne Štajerske. U sklopu Pokrajinskog komiteta, čije je sedište bilo u Mariboru, delovala su pojedina partijska okružja u Mariboru, Ptuju, Celju i Trbovlju, kao i okružni komiteti za Prekomurje i Korušku.

Najznačajnije partijske organizacije u Mariboru bile su u železničkim radionicama i u tekstilnoj fabrici Huter. Osim toga delovale su pojedine ćelije po granama sindikalnih organizacija, i to: među građevinarima, pekarima, metalcima, obućarima, krojačima, nameštenicima, konobarima i frizerima. Posebne ćelije su postojale i na Pobrežju, u Teznu, Studencima i Melju. Vrlo jake partijske organizacije bile su i u Rušama, Selnici, Fali i Ribnici na Pohorju.

Partijske organizacije su postojale i u Ptuju, među kojima je bila vrlo jaka ona u železničkim radionicama.

Partijske organizacije u Mežičkoj dolini postojale su u fabrici lepenke, seoska ćelija u Prevaljama i skojevska grupa u Lešama. Bile su i dve ćelije u Ravnama, u Podkraju kod Prevalja i u papirnici Prevalje. Pored partijskih organizacija svuda su se razvijale i skojevske organizacije. Vrlo jaka skojevska grupa delovala je od 1939. u Slovenj-Gradecu, koju su organizovali studenti koji su dolazili iz Ljubljane.

I na celjskom području partijske organizacije bile su relativno jake. U Celju su postojale tri uličnе i jedna fabrička ćelija (u Vestnovoj tvornici, cinkarni i železari Štore), a na Preboldu tri seoske i jedna fabrička. U Zabukovici su bile tri uličnе, odnosno seoske i dve fabričke ćelije. U Savinjskoj dolini je postojala fabrička ćelija u Šmartnom ob Paki. Partijski rad u Šaleškoj dolini razvijao se pod rukovodstvom Mesnog komi-

teta u Šoštanju. Ćelije u Šaleškoj dolini su objedinjavale 35 komunista. Seoske ćelije su postojale još u Ponikvi i Šentjuru — Vrbno i u Škofji Vasi, a u Rogaškoj Slatini je delovala fabrička.

U Trbovlju su postojale ćelije u istočnom i zapadnom pogonu, u separaciji, u Dobrni, kod građevinara, kod dve grupe zanatskih radnika, u Hauckovom kamenolomu i u organizaciji žena. U tim organizacijama bilo je učlanjeno oko 80 komunista. U Zagorju su postojale ćelije u pogonima Kisovec, Kotredež, u spoljnom pogonu, a osim toga delovala je i jedna opšta gradska ćelija. Sve te ćelije imale su ukupno 40 komunista. Organizacija u Hrastniku imala je dve ćelije: u rudniku i fabrici stakla, hemijskoj tvornici i na železnici sa preko 31 članom.

U Trbovlju i Hrastniku postojale su i jake organizacije SKOJ-a.

U Posavskom području članovi Partije su delovali još u Krškom, Brežicama i Dobovi. Osim toga jaka partijska organizacija bila je i u Rajhenburgu. U nju su bili uključeni radnici iz Rajhenburga i Senova. Ćelije u Posavju bile su međusobno dobro povezane — od Rajhenburga sve do Dobove.

Značajnu činjenicu predstavljalo je, neposredno uoči rata, brzo širenje skojevskih organizacija u Štajerskoj. One su bile naročito jake među mariborskom šegrtskom i srednjoškolskom omladinom. SKOJ je bio vrlo jak na ptujskom i celjskom području kao i u rudarskim centrima. Skojevci su bili aktivni i u područjima gde nije bilo partijskih organizacija, kao na primer, u radgonskom, ljutomerskom i mislinskom području.

Partijske organizacije su vodile snažnu borbu za poboljšanje položaja radnika, a sem toga Partija je u Štajerskoj posvetila veliku pažnju i borbi protiv pete kolone i fašističke propagande — delovala je preko mnogih društava, organizacija i stručnih udruženja. Specijalnu pažnju je posvetila radu u odborima radničke solidarnosti, koji su udruživali organizacije bivših URS-ovih sindikata. Jak uticaj Partije osećao se i u društvima studentske omladine, među članovima »Vzajemnosti« — koja je delovala kao naslednica raspuštene »Svobode« i u drugim organizacijama. Rad se manifestovao i u velikoj aktivnosti Društva prijatelja Sovjetskog Saveza, koje je baš u Štajerskoj mobilisalo široke radne mase kroz prikupljanje potpisa za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom. Široke mase u Štajerskoj Partija je okupljala i kroz Savez radnog naroda. Hapšenje potpisnika proglasa »Šta hoćemo« iz raznih krajeva Štajerske izazvalo je snažno reagovanje i široke akcije protesta. U potpisivanju protesta učestvovao je ogroman broj građana. Na štajerskom području Partija je posvetila ve-

liku pažnju i narodnoodbrambenim akcijama, koje su naročito ovde bile značajne, jer su uperene protiv delatnosti kulturbundovske pete kolone i protiv pripremanja fašističke agresije.

Pre rata, partijske konferencije davale su smernice za rad čitavom članstvu Partije. U Podkraju kod Velenja održana je tako, avgusta 1940, konferencija KPS, kojom je rukovodio Boris Kidrič. Te godine održana je i okružna konferencija za Celje u Šmartnom ob Paki, kojom je rukovodio kandidat CK KPS Slavko Šlander. Godinu dana ranije održana je pokrajinska partijska konferencija za Štajersku kod Jožeta Lacka, člana CK KPS, u Novoj Vaši kod Ptuja, kojoj je prisustvovao i Tone Tomšič. U Mariboru je, avgusta 1940. u Teznu, održana okružna partijska konferencija. Njoj su prisustvovali pored ostalih i Slavko Šlander, član CK KPJ, Miloš Zidanšek i Boris Kidrič.

U rudarskim centrima, gde je postojala dugogodišnja revolucionarna tradicija, partijske organizacije su u toku 1940. i poslednjih meseci uoči izbijanja rata, razvile veliku aktivnost. Neposredno pred rat na njihovom području je održan niz značajnih partijskih sastanaka, kao što su bili u toku leta 1940. u Št. Lenartu na Sv. planini — kome je prisustvovao i drug Tito, zatim 25. decembra 1940. u Zagorju, na kome su učestvovali: Slavko Šlander, Vida Tomšič, Tomo Brejc, Franc Leskošek, Tone Dolinšek, Franc Šalamun, Lojze Hohkraut i još 20 delegata.

Sva ova aktivnost Partije stvorila je najbolju bazu za organizovani otpor protiv fašističkog osvajača, odmah posle okupacije zemlje.

Posle prilaženja Jugoslavije Trojnom paktu, i Partija u Štajerskoj je stupila u snažnu akciju. Njena aktivnost je došla naročito do izražaja prilikom organizovanja demonstracija protiv vlade Cvetković — Maček. U Mariboru su, na primer, članovi KP održali sastanke uoči demonstracija, na kojima su određene parole koje će se preneti masi demonstranata. Članovi KP su bili najborbeniji deo demonstranata i svojom borbenošću usmerili su tok događaja.

Prilikom napada neprijatelja na Jugoslaviju, sve partijske organizacije u Štajerskoj, organizovale su odlazak dobrovoljaca u vojsku; za ovo su se brinule vojne komisije kod okružnih komiteta KPS.

Iz Maribora su otišli kao dobrovoljci u vojsku skoro svi skojevci, a i članovi Partije. Na terenu su ostali samo oni, koji su bili potrebni za politički rad. Dobrovoljci iz Maribora su se probijali prema Novom Mestu, jedan deo je došao do

Karlovca, a jedan je stigao do Zagreba, gde je vodio borbu sa Mačekovom zaštitom.

Već 7. aprila iz Ptuja je otišlo na poziv Partije u vojsku oko 90 dobrovoljaca koji ranije nisu bili mobilisani. Među njima su bili i svi komunisti koji su se tek vratili iz Međurečja, osim dvojice. Vodio ih je Jože Lacko (narodni heroj). Iz Ptuja je otišlo i oko 300 omladinaca-dobrovoljaca. Uoči napada na Jugoslaviju, u Ptuju je bilo pokušaja, pod rukovodstvom KP, da se formira narodnoodbrambeno veće. Godine 1941. Partija je ponovo pokrenula akciju za formiranje ovog veća. Uvedeno je stražarenje, da se nemački padobranci ne bi neprimetno spustili na ovu teritoriju. Prilikom napada na Jugoslaviju u ptujskom parku je održan veliki sastanak omladine, na kome se govorilo o odlasku komunista-dobrovoljaca u vojsku. U kancelariju komandanta Ptuja došla je tada specijalna delegacija, koja je zahtevala oružje i uniforme, ali je naišla na nerazumevanje i traženo nije dobila.

Posebna delegacija, koju je predvodio Miloš Zidanšek, posetila je i vojne vlasti u Celju i Mariboru, gde je razgovarala sa komandantom vojnog okruga, dok je u Celju sa komandantom vojnog okruga Dražom Mihailovićem razgovarao Slavko Šlander. I na celjskom području Partija je organizovala odlazak većeg broja dobrovoljaca u vojsku.

Dobrovoljci iz Šaleške doline, koji su pošli prema Novom Mestu, zaplenili su u putu 12 francuskih pušaka s municijom. Na svom putu ovi dobrovoljci su se sreli na Svetoj planini s komunistima iz rudarskih basena. Tom prilikom je doneta odluka da Šaleška grupa dobrovoljaca deponuje oružje i da se vrati svojim kućama. Ova odluka je bila prihvaćena posle ocene položaja, kada se već videlo da se jugoslovenska vojska raspada. Oružje koje je deponovala šaleška grupa dobrovoljaca, kasnije je poslužilo za naoružanje prvih trbovljanskih partizana.

I u Trbovlju su komunisti poslali komandantu vojne jedinice delegaciju od tri člana, da bi pregovarala o saradnji komunista na odbrani zemlje. Delegacija je tražila naoružanje dobrovoljaca, ali je razgovor bio vrlo kratak. Komandant je zapretio delegaciji hapšenjem. O rezultatu pregovora odmah su obavešteni članovi Partije i SKOJ-a, a istovremeno je izdato naređenje za prikupljanje oružja i dobrovoljni odlazak u vojsku. U rudarskim centrima Partija je nastupala javno. Ali, na osnovu dobijenih informacija, partijska organizacija u Trbovlju je donela odluku da se odlazak dobrovoljaca prekine zbog potpunog raspada jugoslovenske vojske. Komunisti treba da prikupe oružje, opremu i municiju, a oni koji su kompro-

mitovani, a i simpatizeri, moraju se povući na Svetu planinu da bi se sprečila hapšenja. Tako se na Sv. planini (sada Partizanski vrh) tada okupilo oko 30 komunista.

Partija je počela delovati u novim uslovima okupacije. Pripremala je oružanu borbu protiv okupatora u veoma teškim uslovima.

Nemci su kroz Štajersku prodirali preko Dravograda, Maribora i Ptuja i zaposeli je za tri dana. Mnogi članovi Kulturbunda, koji su poslednjih dana stare Jugoslavije izbegli mobilizaciju i otišli u ilegalstvo, sada su se pojavili, pomagali nemačkim jedinicama, čuvali stražu pred javnim zgradama, a istovremeno preuzimali vlast. Tu i tamo, naoružani kulturbundovci preuzimali su vlast još pre dolaska nemačke vojske. Nemci su umarširali u Maribor u večernjim časovima 8. aprila. Još pre dolaska Nemaca vlast u Mariboru su preuzeli kulturbundovci. S one strane stare jugoslovenske granice već su čekale spremne takozvane akcione snage, koje su išle za nemačkom vojskom. One su odmah razmeštene u okupiranoj Štajerskoj. Od 11. do 14. aprila stiglo je u Štajersku 280 žandarma, 1 847 članova SA, 210 članova NSKK i 3 policijska bataljona, koja su se smestila u Mariboru, Celju i Krškom. 14. aprila vlast u slovenačkoj Štajerskoj preuzeo je šef civilne uprave dr Iberajter (Überreither). On je doveo tzv. akcioni štab, koji se već u Gracu pripremao za preuzimanje vlasti. Istog dana je preuzeo funkciju komandanta policije i službe bezbednosti potpukovnik Lurker. On je bio pretpostavljeni državnoj policiji (Gestapou), kriminalnoj policiji i štabu za preseljavanje. Sva ta odeljenja policije imala su svoje sedište u Mariboru, a izvan Maribora svoje ispostave. Još pre okupacije nemačke pripreme došle su do izražaja, i to već 14. aprila, kada je izdata naredba kojom se raspuštaju sva ranija sreska načelstva i opštinske uprave svih većih mesta, a na njihova mesta postavljaju politički komesari. U Krškom je postavljen i specijalni zamenik brežičkog političkog komesara. Kasnije su Nemci ukinuli političke komesare i postavili Landrate, a Štajersku ponovo podelili na šest okruga.

26. aprila 1941. u Maribor je došao Hitler, i dao sledeći nalog šefu civilne uprave: »Učinite mi ovu zemlju ponovo nemačkom, kao što je nemačka i ostala Štajerska.«

U znaku ovog naloga nemački okupacioni aparat je odmah počeo s uništavanjem slovenstva. Nastalo je vreme nečuvenog nasilja. Šef civilne uprave počeo je s velikim oduševljenjem da ostvaruje Hitlerovo naređenje. Prilikom sprovođenja mera, kojima je bio cilj da se u što kraćem vremenu izvrši germanizacija slovenačke Štajerske, nemački okupacioni apa-

rat se poslužio nemačkom manjinom u Donjoj Štajerskoj. Ona je imala jake privredne pozicije i pre okupacije je bila organizovana u nemačkom Kulturbundu, koji je predstavljao nacističku petu kolonu. S proleća 1941. u slovenačkoj Štajerskoj bilo je 10 818 članova Kulturbunda, koji su bili povezani s nacističkim špijunskim centrima u Nemačkoj i Austriji i koji su pripremali okupaciju Štajerske. U Gracu su se ovi pripremni poslovi obavljali u okviru takozvanog »Nemačkog instituta za jugoistok«. Još pre okupacije tu su bili pripremljeni svi podaci, koji su zatim služili okupacionim vlastima za sprovođenje nasilja i germanizacije. Nemačka okupacijska taktika se razlikovala od italijanske, mada je konačni cilj bio isti — uništenje slovenačkog naroda. Nemci su odmah udarili svom snagom. Prva hapšenja su izvršili odmah posle dolaska, a već 14. aprila počeli su sa obimnijim hapšenjem. Šesnaestog aprila je zabranjen rad svim slovenačkim društvima, u kojima su postavljeni komesari za likvidaciju, a 22. aprila je šef civilne uprave izdao uredbu o osnivanju Komesarijata za jačanje nemačke narodnosti u Donjoj Štajerskoj. Prema ovoj uredbi sva konfiskovana slovenačka i jugoslovenska imovina ušla je u specijalni fond, kojim je raspolagala ova ustanova.

Da bi što uspešnije sprovodili germanizaciju, nacisti su se služili pored terora i raznim političkim merama. Desetog maja 1941. osnovan je Štajerski domovinski savez, koji je bio uređen po uzoru nacističke stranke (NSDAP). Na čelu ovog Štajerskog domovinskog saveza nalazio se savezni vođa Štajndl Ova organizacija je zatim razapela svoju mrežu po celoj okupiranoj Štajerskoj. Upisivanje u savez bilo je u znaku nemačkog nasilja. Prilikom upisa svi prijavljeni su bili dobro proveravani i na osnovu toga je stanovništvo bilo podeljeno u tri kategorije. Oni, čiji je upis zbog političkih ili rasnih uzroka bio otklonjen, došli su u kategoriju »zaštićenih«, i oni su bili bez ikakvih prava. Većina prijavljenih je dobila državljanstvo na opoziv, odnosno zelene legitimacije, a 27 059 bivših kulturbundovaca i narodnih izdajnika dobilo je crvene legitimacije, a time i trajno državljanstvo. Svi muškarci od 18 do 45 godina starosti postali su obavezno članovi »vermanšafta«. Preko ove organizacije Nemci su hteli da Donju Štajersku što pre učine zrelom za aneksiju. Okupator je do 4. XI 1941. registrovao 84 700 naoružanih pripadnika »vermanšafta«. Osnovni zadatak »vermanšafta«, kojim su rukovodili Nemci iz Rajha bio je taj, da mladiće i ljude što pre vojnički vaspitaju, nauče ih da govore nemačkim jezikom i da ih vaspitaju u nacionalsocijaliste. »Vermanšaft« je bio organizovan u šturme i štandarte, po teritorijalnom načelu. Tako je »vermanšaft«

isprepleo celu pokrajinu ovom specijalnom vojničkom organizacijom. Kada je počeo ustanak, Nemci su počeli da upotrebljavaju »vermane« i za borbu protiv partizana. Štajerskom domovinskom savezu priključena je i specijalna omladinska organizacija, čiji je cilj bio denacionalizacija omladine. Opšti cilj Štajerskog domovinskog saveza je, uostalom, bio da što izrazitije upregne Štajersku u nemačku ratnu mašinu i da pripremi zemlju za priključenje nemačkom Rajhu. Okupator se svim silama trudio da ubedi Slovence u Donjoj Štajerskoj da nisu Slovenci, već Štajerci, koje razdvaja od Nemaca samo jezik. Zbog toga treba intenzivno da uče nemački, kako bi se odstranila i ova poslednja prepreka. Mnogim lecima i pretnjama oni su pozivali stanovništvo na tečajeve jezika, kojih je samo u toku zime 1941—1942. bilo 23 030. Odmah u početku zatvorili su sve slovenačke škole i osnovali nemačke, sa kadrom koji se školovao u blizini Graca. Uništavani su svi spoljni znaci slovenstva, odstranjivani su slovenački napisi. Sva geografska imena zamenjena su nemačkim. Još pre okupacije u Gracu su pripremljeni novi nemački nazivi za slovenačke gradove i sela. Išli su toliko daleko, da su slovenačkom stanovništvu germanizovali imena i prezimena. Slovenačka reč je bila zločin, dok je slovenački jezik bio zabranjen čak i na bogosluženju u crkvama.

Svima onima, za koje su Nemci smatrali da će sprečavati proces germanizacije, pripremljeno je isterivanje iz domovine. Mnogi ljudi koji su dobro poznavali nemačke okupacijske metode i osećali se ugroženim, sami su napustili Donju Štajersku na početku okupacije. Međutim, komunisti, koji su bili najugroženiji i koji su u velikom broju bili u vojsci, vratili su se posle kapitulacije i počeli da dejstvuju. Nemački okupatori su počeli sa obimnim hapšenjima i iseljavanjem. Prva hapšenja izvršila je tajna vojna policija, uz pomoć pripadnika bivšeg Kulturbunda (»folksdojčeri«). Drugi talas je došao 15. aprila, kada su na osnovu poternica državnog biroa bezbednosti uhapsili samo u Mariboru preko 300 lica. U sledećoj akciji protiv slovenačke inteligencije uhapšeno je preko 1 300 lica, koja su bila saslušana i najvećim delom iseljena. Ispostave Gestapoa u Donjoj Štajerskoj uhapsile su još oko 1 100 lica. Kao osnova za poternice poslužili su spiskovi, koje su još pre okupacije sastavili i predali državnom birou bezbednosti pripadnici nemačke manjine i Kulturbunda u staroj Jugoslaviji. To važi i za prva iseljavanja, koja su tu i tamo sprovedena još u toku maja. Tako su, na primer, početkom maja potrpali u kamione slovenačke učitelje u srezu Ljutomer i odvezli ih u Varaždin, preteći im smrću ako se vrate. U Posavju — u

Brežicama uhapšene su nabili u autobuse na kojima je pisalo »Izletnička putovanja«, a onda ih prebacili preko »nemačko-hrvatske« granice. Pred Samoborom su ih ostavili nasred puta, ne predavši ih hrvatskim vlastima. Prvi autobusi iseljenih lica krenuli su iz Brežica 21, 22. i 23. aprila. Dobra trećina građana iz Posavja, od Radeča do Dobrave bila je iseljena još prvih dana okupacije.

Nemački planovi za iseljavanje Slovenaca stalno su se menjali. Najpre su hteli da isele 260 000 Slovenaca (iz Štajerske i Gorenjske). Taj broj je kasnije promenjen i na savetovanju u Zagrebu, 4. juna 1941, za Donju Štajersku je izrađen plan o iseljavanju u tri talasa: prilikom prvog talasa — do 5. VII bilo je iseljeno 5 000 politički nesigurnih Slovenaca u Srbiju. U drugom talasu, od 10. VII do 30. VIII 1941, bilo bi iseljeno 25 000 Slovenaca u Hrvatsku. Ovde bi bili obuhvaćeni uglavnom oni građani koji su se naselili u Štajerskoj posle 1919. godine. U trećem talasu bilo bi iseljeno 65 000 seljaka iz pograničnih krajeva Štajerske u Hrvatsku.

Sve ove planove Nemci u celini nisu mogli izvesti. Plan prvog talasa je u potpunosti ispunjen. U drugom talasu je bilo iseljeno oko 10 000 Slovenaca. Ako ovim brojkama dodamo još 17 000 lica koje su Nemci označili kao takozvane dobrovoljne iseljenike, ukupan broj iseljenika, bez trećeg talasa, iznosi preko 71 000. U prvom i drugom talasu Slovence su preselili u 33 transporta. Iz Maribora je pošlo 26, a iz Rajhenburga 9 transporta. Plan trećeg talasa iseljavanja Nemci su promenili — 34 000 seljaka iz Posavja nije otišlo na jugoistok, već su ih preselili u Šleziju. U ispražnjena domaćinstva naselili su kočevske Nemce i Nemce iz Besarabije i Bukovine. Cilj preseljavanje u Posavju, bio je, prema rečima jednog nemačkog stručnjaka, ovakav: potpunim nemačkim naseljavanjem pograničnog pojasa treba da se sačuva »vindišarsko« i »štajersko« stanovništvo Donje Štajerske od slovenačkih nacionalnih uticaja, jer je samo na taj način moguće obaviti germanizaciju. Treba pomenuti i posebne grupe Slovenaca koje su Nemci smatrali politički nesigurnim, ali u rasnom pogledu nisu imali šta da im prebace i zbog toga su ih smatrali sposobnim za germanizaciju pa su ih iseljavali u Nemačku. U vezi s prvim hapšenjima, bio je sastavljen i transport istaknutijih predstavnika javnog života, bez obzira na političku pripadnost. Transport je bio namenjen za koncentracioni logor Dahau. Kao deo preseljavanja slovenačkog stanovništva iz Donje Štajerske, može se smatrati i široko organizovana akcija za mobilizaciju radnika za razne grane industrije u Rajhu, a naročito za javne radove i popunjavanje železničkog kadra. Sva imovina iseljenih bila

je zaplenjena u korist komesarijata za jačanje germanstva. Tako je slovenačka imovina služila za germanizaciju slovenačke teritorije. Uporedo sa iseljavanjem Slovenaca doseljavani su Nemci, koji su zaposeli sve rukovodeće položaje i mesta u novoj okupacionoj upravi i političkom životu. Zajedno s pripadnicima nemačke manjine, koji su ranije bili organizovani u Kulturbundu, novodošli Nemci su stvorili široku bazu za nasilje protiv Slovenaca i tu činjenicu treba svakako uzeti u obzir prilikom razmatranja mogućnosti ustanka.

U ovom trenutku, tako sudbonosnom za slovenački narod, komunisti u Štajerskoj nisu otkazali. Posle raspadanja svih stranaka i partija stare Jugoslavije, oni su ostali jedina organizovana stranka slovenačkog naroda u Štajerskoj. Prilikom kapitulacije stare jugoslovenske vojske i prvih dana okupacije, komunisti su uglavnom prikupljali oružje i drugu vojnu spremu. Spontana akcija komunista za prikupljanje oružja bila je samo deo akcija koje su predvidele vojne komisije u partijskim organizacijama, već prilikom izbijanja rata. Poznat je niz slučajeva, u mariborskom području, spasavanja oružja stare jugoslovenske vojske od okupatora. Mariborski skojevci su odneli mnogo oružja iz mariborske kasarne i zakopali ga na Pohorju. A baš ovo oružje nije došlo u ruke prvih partizana, jer je okupator skojevce, koji su oružje sakrili, aretirao ili iselio. Takođe su bili aktivni i komunisti u Rušama, Lovrencu na Pohorju, u Hočama, na Pragerskom, u Kungoti u Slovenskim Goricama i još nekim krajevima gde su pre rata aktivno delovali članovi KP. Jedan skojevac iz Ptuja, koga su Nemci streljali još avgusta meseca, prikupljao je oružje i zakopavao ga u parku. I u Markovcima kod Ptuja skojevci su odneli iz bunkera mitraljez i nekoliko pušaka s municijom. Simpatizer Partije je sačuvao oružje u Dornavi. Oružje je sakriveno i u šumi iznad Dravinje. Živa akcija za prikupljanje oružja bila je u ljutomerskom i radgonskom predelu Slovenskih Gorica. Tako su skojevci u Gornjoj Radgoni, odmah u početku okupacije, sakrili nešto oružja, a i simpatizeri Partije u Renkovcima, na Moti kod Ljutomera i u Središču. Na celjskom području, na primer, u Šaleškoj dolini komunisti su puške stavili u bure od benzina i zakopali ga. Šaleška grupa skojevaca deponovala je oružje još u vreme odlaska u vojsku na području rudarskog basena. Komunisti u revirima prikupljali su i odbačeno oružje u vreme kapitulacije stare jugoslovenske vojske. Komunisti u Posavju vrlo agilno su prikupljali oružje i u tome su imali velikog uspeha. Članovi krške grupe u Rajhenburgu otvorili su vagon u kome su Nemci vozili jugoslovenski trofejni materijal, uzeli su nešto pušaka i municije i sve to pre-

vezli čamcem preko Save u Krško. Brežičani su takođe spasli puške i municiju koje je prilikom kapitulacije odbacio jedan puk jugoslovenske vojske, prebacivši sve to preko reke Krke. Puške su bile sačuvane kod sigurnih ljudi. U Krškoj Vasi pored Krke sklonjeno je oko 30 pušaka, više revolvera, veća količina bombi i municije, itd. Može se reći da su komunisti prikupljali oružje po celoj Štajerskoj. Oružje su prikupljali i simpatizeri Partije, a tu i tamo su oružje sklanjali i nacionalno svesni Slovenci koji još nisu imali veze s Partijom, naročito u selima.

Takav slučaj je bio u Voličini u Slovenskim Goricama, u Spodnjem Dupleku kod Maribora i drugim selima. Iako je organizacija sakupljanja oružja bila vrlo proširena, sve sakupljeno oružje nije došlo u ruke prvih partizana, dok je neko palo u njihove ruke tek u kasnim godinama borbe, zbog udara koje je okupator zadao organizacijama, već u prvim nedeljama narodnooslobodilačkog pokreta.

Od akcija Partije u prvom periodu okupacije, treba istaći i spasavanje članova Partije iz ratnog zarobljeništva. Tako je mariborska partijska organizacija organizovala bekstvo velikog broja članova Partije iz sabirnog logora u Melju i iz kasarne. Slična akcija je izvršena i u Celju. Važna akcija Partije bila je pomoć uhapšenim drugovima, spasavanje uhapšenih iz meljske kasarne i spasavanje materijala iz konfiskovanih i zapečaćenih stanova, naročito raznog partijskog materijala, pisaćih mašina za tehnike itd.

Partija je počela i sa konkretnim akcijama protiv okupatora. Odmah posle kapitulacije stare Jugoslavije u rudarskim centrima je doneta odluka, da se svi kompromitovani komunisti i simpatizeri povuku u Planinu. Komunisti koji su otišli u ilegalstvo, bili su preko dobre obaveštajne službe skojevaca stalno obaveštavani o svim događajima u Trbovlju prilikom dolaska Nemaca. Posle četiri dana čekanja i praćenja mera okupacione vojske, komunisti s Planine su odlučili da se vrate svojim kućama, jer im ne preti neposredno hapšenje, ali su istovremeno rešili da idu u službu i da ne spavaju kod kuće. Na radnim mestima su organizovali obaveštajnu službu, koja bi odmah opomenula sve one kojima preti hapšenje. Zahvaljujući tome nemački lov na komuniste u Trbovlju nije uspeo.

Prvog maja, kad su i nacisti na svoj način proslavljali ovaj dan s velikom pompom, Partija u Štajerskoj je pripremila svoje akcije. U Trbovlju su komunisti odvraćali ljude od ukrašavanja mesta i postavljanja »mlajeva«, ali u tome nisu potpuno uspeli. Osim toga, članovi KP su u revirima izveli veliku ak-

ciju sa lecima i natpisima, širili su parole protiv okupatora i domaćih izdajnika i posuli ulice crvenim petokrakim zvezdama.

Celjski skojevci su prvog maja izveli svoju prvu akciju sa lecima i natpisima od Glazije do Levca. Slične akcije su organizovane i u drugim krajevima. U Šaleškoj dolini komunisti su uoči prvog maja zapalili kresove. Posle prvog maja aktivnost Partije u Štajerskoj usmerena je — prema uputstvima CK KPS — na formiranje odbora Osvobodilne fronte. Dvadeset drugog maja 1941. u Kojzicama kod Rimskih Toplica, održan je osnivački sastanak Pokrajinskog odbora OF za Štajersku. Sastanak je organizovala KP, a na njemu su učestvovali i predstavnici Jugoslovenskog strukovnog saveza. Pored ostalih, sastanku su prisustvovali Slavko Šlander i Miloš Zidanšek, a od predstavnika Jugoslovenskog strukovnog saveza Martin Kores, kod koga je početkom maja održan prvi sastanak OF u Mariboru, na kojem je Miloš Zidanšek pročitao proglas CK KPS slovenačkom narodu sa pozivom na borbu. Na sastanku u Kojzicama donete su mnoge odluke, dok je osnovni zadatak bio širenje mreže OF i prikupljanje novca, oružja, organizovanje obaveštajne službe itd.

Odmah posle sastanka u Kojzicama, već druge polovine maja i prve polovine juna, u Štajerskoj su nikle prve organizacije Osvobodilne fronte, a tu i tamo i prvi odbori OF. Karakteristično je za Štajersku, da se u ovom prvom periodu mreža odbora OF vrlo brzo širila i rasla sve do septembarskih dana 1941. kada je okupatoru uspelo da pojedinim oštrim merama, uključujući tu i prodore u organizacije, zaustavi njen polet i nanese joj veće žtrve. Od najranijih osnovanih odbora OF, može se smatrati odbor u Limbušu, gde je osnivački sastanak održan 30. maja. Na njemu su položeni temelji oslobodilačke organizacije za ovaj kraj. U toku prve polovine juna osnovan je gradski odbor OF u Mariboru, a u isto vreme i rejonski odbor OF za Koruško predgrađe u Strmoj ulici u Mariboru, dok su u mariborskom području tih dana osnovani odbori OF u Ribnici na Pohorju, u Malečniku, u Rušama, a da i ne pominjemo neke odbore koji su formirani još ranije. I u okolini Ptuja prvi odbori OF osnovani su još meseca maja, kako u samom Ptuju, tako i u Vintarovcima, Desencima, u Krčevini kod Vurberga, u Središču, u Strmcu kod Desternika, u Juršincima, na Mestnom Vrhu, u Grajeni i Novoj Vasi. Osnovani su partijsko okružje i okružni odbor OF Ljutomer i na tom području počele su da rade organizacije OF, a javile su se i nove skojevske organizacije u: Radgoni, Radencima, Maloj Nedelji, Sv. Duhu, Žihlavi, Jurju, Ivanjicama, Tomažu, Bolfenku, Ljutomeru, Cvenu, Moti, Kapeli, Ščavnici, Negovi, Drakovcima, Bo-

lenčicama itd. Sačuvane zabeleške o formiranju organizacija OF u pomenutim mestima, potvrđuju brzi razvoj oslobodilačkog pokreta i u predelima istočne slovenačke Štajerske, gde je kasnije oslobodilački pokret bio znatno ograničen zbog teških udaraca i gde se u poređenju sa ostalim pokrajinama Štajerske vrlo sporo razvijao.

Odbori OF su formirani, osim toga, u celjskom i rudarskom području. Karakteristično je da u mnogim mestima formalno još nisu bili stvoreni odbori OF, ali su već postojale široke mreže pomagača i pristalica oslobodilačkog pokreta.

Prve organizacije Osvobodilne fronte u Mežičkoj dolini i Dravogradu stvorene su polovinom juna 1941. Organizacija u Mežici formirana je 15. juna 1941. a nekako u isto vreme i u Žerjavu, Muženiku, Črnoj i u Lešah pri Prevaljah.

Prvih meseci ustanka rukovodstvo oslobodilačkog pokreta Štajerske nalazilo se u Mariboru, gde je delovao Pokrajinski komitet. Komitet je, dakle, dejstvovao u centru nemačkog okupacionog aparata za okupiranu slovenačku Štajersku, tu gde je gestapovska i špijunska mreža bila vrlo gusta. Osim toga Maribor je od svih štajerskih gradova najviše pogođen iseljavanjem građana. Najviđeniji članovi PK KPS tada su bili Miloš Zidanšek, Slavko Šlander, inž. Jože Hermanko, inž. Rado Iršič, Slava Klavora — svi narodni heroji — koji su poginuli u Štajerskoj 1941. osim Miloša Zidanšeka, koji je poginuo februara 1942. kao partizanski komandant na Notranjskom.

Komunisti u Štajerskoj nisu se ograničavali — pre 22. juna — samo na širenje i jačanje organizacije OF i mreže pokreta otpora, već su izvodili i prve akcije protiv okupatora. U centru Maribora, u Volkmerovom prolazu, komunisti i skojevci su 29. aprila ujutru zapalili dva nemačka automobila. Ova akcija od 29. aprila 1941. u Mariboru jedna je od prvih značajnijih organizovanih sabotažnih akcija u Sloveniji. Akcija je bila dobro pripremljena. U okolnim ulicama nalazile su se skojevske straže, a svi skojevci koji su učestvovali u napadu blagovremeno su se povukli i izbegli hapšenja prilikom brze nemačke intervencije. Na ovu akciju Nemci su vrlo oštro reagovali. Istog dana, za vreme jedne iznenadne racije, uhapsili su u Mariboru 60 omladinaca i odveli ih u meljsku kasarnu, gde su ih strahovito pretukli da bi dobili priznanje o krivcima. Neke mariborske trgovce i privrednike isto su uhapsili i zadržali u pritvoru sve dok ovi nisu platili visoku oštetu iako nisu imali ništa zajedničkog sa ovim akcijama. U Mariboru su izvršene još neke sabotaže pre 22. juna, a osim toga često su rasturani leci, ulice posipane ekserčićima, sipan pesak u le-

žajeve lokomotiva i vagona u železničkim radionicama itd. Pokušalo se i s paljenjem drvenog vojničkog mosta na Dravi u Melju.

U Štajerskoj su u to vreme radile mnoge partijske tehnike, koje su obezbeđivale materijal za te akcije. Samo u Mariboru postojalo je devet ciklostilnih tehnika, koje su razmnožavale štajersko izdanje »Slovenskog poročevaleca«. Tehnika na Pobrežju izrađivala je legitimacije i razna druga dokumenta. U okolini Maribora leci su rađeni u Rušama. Jedna tehnika je radila i na slovenjgradskom području. U ptujskom području su radile četiri tehnike, jedna u Gornjoj Radgoni, dok je devet tehnika obavljalo svoje zadatke u celjskom području. Posavje je dobijalo ilegalnu literaturu iz Dolenjske i Štajerske.

U rudarske revire dolazila je literatura, a i propagandni materijal, preko Sv. Križa i Trojana. Prva tehnika okružnog značaja bila je u Gaberskom kod Trbovlja, a kasnije na Žreblovom brdu kod Trbovlja. U ovoj tehnici postojali su: pisaća mašina, ciklostil i šapirograf. Ona je odigrala važnu ulogu i radila je sve do kraja novembra 1941. Osim letaka umnožavala je »Slovenski poročevalec«, »Naše delo« i drugu štampu koja je dolazila iz Ljubljane, a snabdevala je i sve revire i druga područja. Istovremeno je radila i tehnika kod Stanka Mohara, člana trbovljanskog komiteta KPS, sve do polovine novembra 1941, kada je Mohar bio uhapšen i streljan. Razni leci su umnožavani pisaćim mašinama i u Zagorju. Tone Okrogar[1] je sličan posao radio kod svog majstora kovača. Komunisti iz revira su organizovali oko 1. juna veliku akciju ispisivanja parola sa minijum bojom: svi plotovi, pločnici i kuće izdajnika ispisane su parolama: »Smrt okupatoru«, »Nećemo fašiste« itd. Ovakvih akcija bilo je i u Mariboru pre 22. juna, a i u drugim krajevima Štajerske.

Početak formiranja vojnih revolucionarnih komiteta i početak priprema za formiranje borbenih jedinica, datira u Štajerskoj od početka juna, kada je na sastanku, u blizini Celja, diskutovao o tim pitanjima član CK KPS Aleš Bebler sa najistaknutijim rukovodiocima oslobodilačkog pokreta u Štajerskoj — Zidanšekom, Slavkom Šlanderom, Stantetom i drugima. Oko 10. avgusta došao je u Maribor i u Ptuj komesar Glavnog štaba Miha Marinko.

U Štajerskoj su u ovo vreme aktivno radili vojnorevolucionarni komiteti. Na sastanku u šumi Studenci kod Maribora proširen je Pokrajinski vojnorevolucionarni komitet, a na dravskom ostrvu Grisu, na Pobrežju, Okružni vojnorevolucionarni

[1] Proglašen za narodnog heroja.

komitet. Prilikom proširenja oba komiteta, odlučeno je da svi članovi komiteta i ostali kompromitovani članovi Partije pređu u ilegalstvo, a da se svi članovi Partije i SKOJ-a moraju uključiti u sabotažne trojke, koje treba odmah da pređu u akciju pod rukovodstvom vojnorevolucionarnog komiteta. Za saradnju u ovim akcijama trebalo je privući i nepartijce. Osim toga, na jednom sastanku odlučeno je da se formira partizanska jedinica na Pohorju, posle čega su poimenično određeni komunisti i skojevci koji će odmah otići u partizane.

Još pre 22. juna u Ptuju je održan sastanak Okružnog komiteta KPS, na kome je delegat PK KPS M. Zidanšek govorio o oružanom ustanku. I tu je posle 22. juna osnovan Okružni vojnorevolucionarni komitet. Na sastanku, koji je održan oko 1. jula u Novoj Vasi kod Ptuja, učestvovali su gotovo svi istaknutiji aktivisti Partije i OF okruga Ptuj, među njima i Jože Lacko,[2] kao i poznati partizan iz Slovenskih Gorica — Osojnik. (Obadvojica su poginula još 1942. godine.) Sastanak je imao veliki značaj. Govorilo se o političkim zadacima OF, o spasavanju knjiga od okupatorskog vandalizma, o sprovođenju sabotaža, prikupljanju oružja i razne spreme za partizane, kao i o odlasku članova Partije u partizane na planinu Pohorje.

U Trbovlju je 23. juna održan sastanak komunista kojim je rukovodio član CK KPS Sergej Krajger. Diskusija se vodila o sličnim problemima: svi kompromitovani komunisti i skojevci moraju se povući u ilegalstvo, odmah treba i na ovom sektoru formirati partizanske grupe. Politički rad treba pojačati uz aktivnost političkih radnika-legalaca i ilegalaca, a oni koji su na terenu moraju se pobrinuti za naoružanje jedinica, njihovu ishranu i političko vaspitanje. Naročitu pažnju treba posvetiti političkom radu u selima, gde bi vojne jedinice u slučaju potrebe imale zaleđe. Formiran je i Okružni vojnorevolucionarni komitet na čelu sa okružnim sekretarom KPS, Lojzetom Hohkrautom.

Pošto nisu sprovedena sva uputstva i direktive sa prethodnog sastanka, 10. jula je sazvan novi sastanak, na kome je strogo i poimenično određeno ko mora ići u partizane, a ko ostati na terenu kao legalac ili ilegalac. Već idućeg dana komunisti su počeli da odlaze u partizane. U to vreme revirsko područje je bilo neposredno povezano sa CK KPS u Ljubljani.

Partijske organizacije u Posavju počele su da rade samoinicijativno, odmah posle okupacije, a meseca juna je u Posavje došao sekretar PK KPS Slavko Šlander, koji je dao dalja uputstva za rad.

---

[2] Proglašen za narodnog heroja.

Intenzivne vojne pripreme, kojima je rukovodio Pokrajinski komitet za Štajersku, mogu se videti i iz uputstva Pokrajinskog komiteta partijskim organizacijama na pojedinim područjima. Tako je celjska partijska organizacija dobila zadatak da popali svu nemačku imovinu, da progoni članove Kulturbunda i napadne Slivnicu kod Celja. Trbovljanska partijska organizacija je morala porušiti železničke mostove i prugu između Zidanog Mosta i Ljubljane i napasti Zagorje, a zadatak savinjske partijske organizacije bio je da ruši saobraćajne veze, železničke i drumske komunikacije, da ubija sve izdajnike itd. Ovom aktivnošću završen je period priprema za oružani ustanak u Štajerskoj i počelo je doba aktivne delatnosti prvih partizanskih jedinica.

Pre odlaska članova Partije u partizane, u Štajerskoj je izvršen niz sabotaža, jer je u većini slučajeva svaki pojedinac pre tog odlaska morao da izvrši neku akciju. Tako je u Mariboru uništen drumski valjak, a 8. jula je na liniji Beč — Beograd kod Pragerskog presečen međunarodni telefonski kabel; uništeno je još nekoliko vagona i lokomotiva sipanjem peska u ležajeve. U Ljutomeru su komunisti zapalili dva vagona slame, koji su određeni za vojsku, presekli telefonske žice i premazali bojom oznake i table u mestu.

Noću između 6. i 7. jula izvedena je, prema uputstvu PK KPS Štajerske, velika akcija ispisivanja parola. Ova akcija se razvijala u Savinjskoj, Šaleškoj i Mislinjskoj dolini, a i u drugim krajevima, kao na primer, u Rušama i Mariboru. U ovoj širokoj akciji, u kojoj su učestvovali i nepartijci, uništeni su nemački napisi, putokazi i drugi znaci, a svuda su ispisivane borbene parole. Pre ove akcije svi članovi Partije i simpatizeri upozoravani su da posle završene akcije odu u partizane.

Četrnaestog jula takva je akcija sprovedena u Trbovlju, a 15. jula ponovo u Rušama. U međuvremenu se tu i tamo na terenu počelo sa izgradnjom partizanskih bunkera. Mariborski i ruški skojevci su već maja i početkom juna odlazili na Pohorje i obavljali zemljane radove iznad Ruša, za buduću partizansku jedinicu. Grupa skojevaca iz Gornje Radgone počela je da gradi zemunicu u Spodnjoj Ščavnici još juna 1941.

Prilikom odlaska mariborskih komunista u partizane, na planinu Pohorje, u Mariboru su izvedene još neke akcije. Zapaljena je jedna privredna zgrada na biskupskom imanju u Razvanju. Na tom imanju je u to vreme bila politička škola hitlerovske omladine. U Mariboru je došlo i do manjeg oružanog sukoba.

U toku prve polovine jula, u Štajerskoj su se pojavile prve partizanske jedinice. Zborno mesto za pohorske partizane bilo

je na Smolniku, kod Hlebove kuće, a školski logor čete se nalazio kod Urbančeve lovačke kuće u Ribnici, na Pohorju. Prema obaveštenju PK KPS na Pohorje je trebalo da ode oko 70 komunista i skojevaca, ali svi nisu stigli na zborna mesta, jer je okupator, u podnožju Pohorja, sproveo jaku kontrolu i neke drugove je zarobio još na putu. I pored toga, pohorska jedinica je brojala u toku druge polovine jula 35 ljudi.

Trideset prvog jula Nemci su napali školski logor Pohorske čete u lovačkoj kući seljaka Urbanca, iznad Lovrenca na Pohorju. Prilikom napada četa je razbijena, što je donekle razumljivo zbog neiskustva boraca, vrlo slabog naoružanja i nedostatka obaveštajne službe, što je i bio razlog da su se Nemci neprimetno približili logoru. Prilikom napada jedan deo boraca je zarobljen, dok je nekoliko drugova nestalo. Kasnije, pošto su se razbijeni borci ponovo okupili, komandni kadar čete zatražio je od Pokrajinskog komiteta oružje i spremu za borce. Na ovaj zahtev, u ime vojnorevolucionarnog komiteta, Miloš Zidanšek je odgovorio četi: »Oružje imaju Nemci, uzmite ga od njih«. Nije, znači bilo druge i četa je počela sa akcijama za osvajanje oružja.

Prva takva akcija izvedena je noću između 11. i 12. avgusta — četa je napala žandarmerijsku stanicu Ribnica na Pohorju. Ovaj napad uglavnom nije bio uspešan, što se tiče pribavljanja oružja — zaplenjen je samo jedan pištolj. Ali, s druge strane ova akcija je imala kasnije veliki politički odjek, jer su prilikom napada ubijeni predsednici opštine i komandir žandarmerijske stanice, a jedan policajac je teže ranjen.

Nekoliko dana posle ove akcije jedna patrola je otišla na Ptujsko polje da bi stupila u dodir s tamošnjim aktivistima, i pronašla oružje zakopano kod Hajdina i s tog područja prikupila nove borce. Patrola je 30. avgusta s ptujskim aktivistima koji su se priključili i odlučili da dođu u partizane iskopala tri mitraljeza i tri puške. Tom prilikom došlo je do izdaje i sukoba s Nemcima. Pripremljen je i napad na žandarmeriju u Lovrencu na Pohorju, ali do toga nije došlo, jer su lovrenski aktivisti bili provaljeni i uhapšeni na sam dan koji je predviđen za akciju.

Borci iz čete odlazili su češće na teren radi propagande i prikupljanja obaveštenja, kako bi se četa bolje pripremila za buduće akcije. Tako su pripremani i napadi na žandarmerijske stanice na području Pohorja. Zbog toga je jedna patrola krenula u Vitanje, a druga u Hoče. Patrolu koja je išla u Hoče, neko je 17. avgusta odao i ona je bila razbijena. Komandir čete, koji je vodio patrolu, bio je tom prilikom zarobljen i kasnije u Mariboru streljan. Tek 31. avgusta borci Pohorske čete napali

su konfiskovani Osetov veleposed u Lobnici na Pohorju i zapalili ga. Takođe je prvi put 5. septembra izveden napad i na Fišerov posed na Klopnom vrhu, a drugi put 12. septembra. Četna patrola se sukobila 3. septembra s policijom u blizini Ruške kuće, kada je poginuo jedan policajac. Zatim se četa ulogorila južno od Rogle. U logor je došao na nekoliko dana i Miloš Zidanšek. Polovinom septembra pohorskim borcima su se pridružili i četiri člana šaleške grupe. Nešto pre toga vratila se i patrola s ptujskim partizanima i donela nešto oružja. Pohorska grupa, pojačana ptujskim i šaleškim borcima, sada se reorganizovala u pravu vojničku jedinicu koja je imala tri voda. Rukovodstvo čete preuzeo je španski borac Miha Pintar Toledo. Svaki vod čete imao je po jedan puškomitraljez.

Sedamnaestog septembra, pohorski partizani pošli su na Klopni vrh, nameravajući da ispeku hleb za četu. Tada borci nisu znali da je kuću, u kojoj je trebalo da ispeku hleb, zaposela nemačka vojska. Iznenađeni time partizani su se hitro razvili u strelce i počeli sa oštrim napadom i opkoljavanjem nemačke posade. Došlo je do ogorčene borbe koja je trajala više od dva sata. Pošto nisu imali toliko ljudi da bi sproveli potpuno opkoljavanje Nemaca, neprijateljski vojnici su probili obruč i pobegli u dolinu, u Št. Lovrenc. Nemci su imali dvojicu mrtvih i jednog ranjenog vojnika, kome su partizani pružili prvu pomoć. U ovoj borbi poginuo je i partizan Soklič iz šaleške grupe. Kad je sukob završen, partizani su zapalili kuću i u četni logor doneli veće količine vojnog materijala. Nemački izveštaj o ovome govori da je uporište na Klopnom vrhu napalo oko 100 komunista sa šest puškomitraljeza. U stvari, u napadu na 50 vojnika 138. puka planinskih lovaca učestvovalo je samo 14 boraca s dva puškomitraljeza, odnosno dva voda. Borba na Klopnom vrhu predstavlja pravi vojnički sukob sa nemačkom vojskom i, svakako, treba je smatrati najznačajnijim događajem u prvim mesecima ustanka. Naročito zbog toga, što je među Nemcima prouzrokovala dosta pometnje a Slovencima ulila mnogo hrabrosti i nade. Zbog ove akcije Nemci su dva dana posle borbe na Klopnom vrhu proglasili Pohorje za zatvoreno područje. Sutradan, posle bitke na Klopnom vrhu, Pohorska četa je opkolila kuću na Pesku, odakle je pred samo opkoljavanje nemačka posada pobegla u dolinu. U kući je bilo 30 vojnika. Partizani su zapalili kuću, ali ona nije sasvim izgorela. Posle toga četa je otišla preko Mislinjske doline na šaleško područje, radi prikupljanja štajerskih partizana. Nemci su tada organizovali veliku hajku, protiv partizana na Pohorju, i naravno, ne znajući da tamo više nije bilo partizana, udarili su u prazno.

U Koruškoj i u Mislinjskoj dolini formirane su ilegalne grupe, uglavnom od članova Partije i SKOJ-a, s područja Mislinja, Prevalja, Dravograda i Slovenj-Gradeca. Sve ove grupe istovremeno su prikupljale oružje. Prevaljčani su, osim toga, izvršili i sve pripreme za miniranje vijadukta i mosta kod fabrike lepenke u Dobji Vasi. Posle izvršene akcije trebalo je da cela grupa dođe na Pohorje, ali je njenih 26 članova posle jedne provale uhapšeno. Odvedeni su u begunjske zatvore gde su, »zbog pripreme komunističkih sabotažnih akcija, zabrane nošenja oružja i širenja komunističkih letaka«, streljani, dok su ostali poslati u koncentracione logore. Druga grupa koju je vodio akademski slikar Franci Golob, imala je svoju ćeliju na gradilištu u Dravogradu. Ona je takođe pripremala sabotažu — miniranje male električne centrale u Dravogradu i prikupljala oružje za četu na Pohorju, ali su i njeni članovi, posle izdaje, uhapšeni 23. avgusta i već 3. septembra u Begunjama streljani kao taoci. U grupi iz Dravograda bili su i skojevci iz Slovenj-Gradeca, koji su streljani istog dana u Begunjama.

Dvadesetog jula 1941. formirana je na Resavni, u blizini Mulejevog imanja (iznad Št. Jurja) prva Celjska četa od članova Partije iz Celja i okoline. Njen prvi komandir bio je sekretar okružnog komiteta, Franc Vrunč.[3] Prilikom formiranja četa je imala 12 boraca, a kasnije 17. Četi su se pridružila i dva nemačka ratna zarobljenika Arabljanina, koji su u Čreti kod Celja iskočila iz voza. Noću između 4. i 5. avgusta 1941. četa je zapalila Čaterov ambar pun žita i mašina, u Bukovom Žlaku kod Celja. Jedanaestog avgusta četa se sukobila s Nemcima kod Slivnice. Prilikom borbe Nemci su zarobili ranjenog komandira Vrunča i streljali ga 24. avgusta iste godine. Celjska četa vodila je borbu i 16. avgusta na brdu Javornik kod Svetine. Tu je ranjen i drugi komandir Celjske čete, peter Stante Skala.[4] Četu je zatim preuzeo Vili Šlander Vilč. U borbi u Dolu kod naselja Planine, na Kozjenskom području, četa je 25. avgusta ubila komandira žandarmerijske stanice u naselju Planina. Posle toga došlo je do nekoliko provala. Četa je 27. avgusta vodila svoju poslednju bitku na Zavškovom mlinu kod Št. Ruperta, na Kozjanskom području. Posle junačke borbe koja je trajala više časova, u mlinu je izgorelo pet boraca. Poginuo je i poslednji komandir Vili Šlander Vilč. Tako je prva Celjska četa bila potpuno uništena.

U šumama iznad Koseza, 24. jula je formirana Savinjska četa, a njen komandir je postao predratni član Partije Jože Letonja Kmet. Četa je bivakovala na Dobrovljama i bila dosta

[3] Proglašen za narodnog heroja.
[4] Proglašen za narodnog heroja.

aktivna u Savinjskoj dolini. Pre spajanja sa ostalim štajerskim partizanima, izvršila je 26 sabotaža. Već tridesetog jula sukobila se s žandarmima iz Braslovča, a u toku noći između 24/25. avgusta napala je rudnik uglja u Zabukovici kod Griža. Trećeg septembra 1941. vodila je borbu na Grobeljskom mostu kod Prebolda.

Još pre 22. juna pojedini trbovljanski komunisti otišli su u ilegalstvo. Većina članova Partije, od kojih su formirane revirske partizanske grupe, otišla je u partizane odmah posle 22. juna, tako da ih Nemci, prilikom velike racije 26. juna, nisu našli u njihovim stanovima. Žandarmerijska stanica u Trbovlju javila je 10. jula, da je u šumu otišlo 72 radnika iz Trbovlja, Hrastnika i Zagorja.

Prva akcija rudarskih partizana izvršena je noću između 26. i 27. juna, kada je trbovljanska grupa ispraznila skladište eksploziva u Bukovoj gori (Trbovlje). Dvadeset sedmog jula, takođe noću, partizani su minirali železničku prugu u blizini trbovljanske električne centrale. Istovremeno, zagorski aktivisti su minirali prugu ispod »Ribje peči« u blizini zagorske stanice. Eksploziv za ovu akciju pronašli su u Zagorju. Trbovljanska grupa je 28. jula bacila nešto eksploziva na jedan voz koji se kretao od Zidanog Mosta prema Hrastniku, a 29. jula, omladinci iz Zidanog Mosta lepili su plakate i bacali letke antifašističke sadržine. U toku dana, 31. jula, dvojica aktivista u Trbovlju organizovala su bekstvo komuniste Šuštara iz Starog Piskra u Celju. Noću između 1. i 2. avgusta grupa boraca Revirske čete zaplenila je iz magacina preduzeća za izgradnju puteva kod Sv. Marka iznad Trbovlja, raznu spremu i 25 kg eksploziva. U nedelju, 3. avgusta, zagorski aktivisti i skojevci minirali su u zagorskoj separaciji uređaje glavnog faznog elektromotora. Noću između 8. i 9. avgusta Revirska četa je napala iz svog logora na Plešama kod Zagorja zagorsku žandarmerijsku stanicu i posadu straže jednog pogona. U akciji su učestvovali zagorski članovi Partije i SKOJ-a koji su bili još u legalstvu. Cilj ove akcije bio je: osvajanje oružja za nove borce, koji su pristizali u velikom broju. Ali, zbog nepredviđenog dolaska nemačke patrole i sukoba s njom, napad nije potpuno uspeo. Posle napada partizani su se povukli prema Čemšeničkoj planini. U ovom sukobu Nemci su imali dvojicu ranjenih, od kojih je jedan kasnije umro. Partizani nisu imali gubitaka. Pre napada organizovane su zasede. Jedna od njih je minirala put između Trbovlja i Zagorja i time sprečila dolazak veće nemačke pomoći. Napad na Zagorje predstavlja svakako prvu akciju na značajnije nemačko uporište u Sloveniji. U redovima stanovništva ovog kraja, ovaj događaj je imao snažnog odjeka. Posle

sukoba s Nemcima kod Sv. Lenarta iznad Zahorja, Revirska četa se podelila 12. avgusta na dve grupe: jedna je otišla u Dolenjsku da traži oružje (njeni borci su se tamo pridružili drugim jedinicama), a druga je, posle nemačkog napada na Kalu iznad Hrastnika, otišla 16. avgusta pod Kum, gde su je Nemci iznenadili i 20. avgusta razbili. Na revirskom području ostalo je još samo 10 boraca, čiji je zadatak bio da kažnjavaju izdajnike i obavljaju razne druge akcije. Ova grupa je bila jezgro nove Revirske čete, koja se zatim priključila Savinjskoj četi i s njom napala stražu u Zabukovici. Kasnije je s članovima Savinjske čete otišla na zborno mesto zbog koncentracije štajerskih partizana.

Članovi KP i SKOJ-a u Posavju, takođe su odlazili u partizane. Već 28. jula, grupa iz Krškog bila je provaljena, ali je pokušala da se probije preko nemačko-italijanske granice u Dolenjsku. Idućeg dana izdajstvo se ponovilo, grupa je opkoljena i tom prilikom je zarobljeno 10 boraca, koji su 30. jula 1941. streljani kao prvi taoci u Štajerskoj. I pored katastrofe krške grupe, organizacije KP u Rajhenburgu, Senovom, Brežicama i Dobovi, nastavile su da dejstvuju u pripremama za ustanak. Tako je već 29. oktobra formirana Brežička četa, koja je odmah posle toga zapalila veliko okupatorovo skladište hrane, na posedu bivšeg narodnog poslanika Ureka, i likvidirala nemačkog predsednika opštine Sušu — vatrenog hitlerovca. Posle ovih akcija četa je sa Kvederom krenula u Lokve i spojila se s rajhenburškom grupom u kojoj su se nalazili borci koji su 12. novembra veštom prevarom spasli iz zatvora u Sevnici tri borca Brežičke čete. Četa je potkazana i opkoljena 29. novembra. Posle polučasovne borbe policija ju je razbila. Četiri borca su poginula, 6 je bilo ranjeno, a većina zarobljena. Istog dana, kada je četa uništena, trebalo je da se izvrši sabotaža na rudniku Senovo, ali zbog pomenute provale do napada nije došlo.

U Šaleškoj dolini, neposredno pre akcije, u noći između 6. i 7. jula, svi komunisti, skojevci i simpatizeri Partije upozoreni su na opasnost. Stavljeno im je do znanja da se posle akcije povuku u ilegalstvo. Međutim, brze mere Nemaca mnoge su preduhitrile i u partizane je otišlo samo 6 ljudi a više u ilegalstvo. Oni su posle pomenute akcije, 7. jula, formirali partizansku grupu u Šaleškoj dolini i naoružali se puškama koje su bile sakrivene još od aprilskih dana. Oko 15. avgusta u Šalešku dolinu stigla su tri španska borca, među njima i Miha Pintar Toledo, i pridružili se šaleškoj grupi. Ova grupa je krajem avgusta postavila zasedu ministru unutrašnjih poslova ne-

[5] Proglašen za narodnog heroja.

mačkog rajha Triku, a prvog septembra zapalila kuću predsednika škalske opštine. U Šent Janžu kod Velenja, grupa je izdana i opkoljena, ali su se svi borci probili i povukli. Četiri člana šaleške grupe su, posle toga, po nalogu PK KPS prešli u Pohorsku četu, koja se u to vreme nalazila na Pohorju.

Početkom oktobra došlo je u Štajerskoj do koncentracije partizanskih jedinica. Posle borbe na Klopnom vrhu Pohorska četa je krenula na šaleško-mislinjski sektor. Početkom oktobra krenule su i Savinjska i Revirska četa iz bivaka kod Dobrovlja. Sve tri čete su se okupile oko 4. oktobra na brdu Grmada iznad Plešivca gde je formiran Prvi štajerski bataljon, koji je odmah pripremio napad na Šoštanj po direktivi španskog borca i delegata PK KPS Toneta Žnidariča. Napad je izveden noću između 7. i 8. oktobra. Bataljon je naoružan s tri puškomitraljeza, kojima je pre toga bila naoružana Pohorska četa. Jedan puškomitraljez dodeljen je Revirskoj, a jedan Savinjskoj četi. Bataljon je imao i dosta eksploziva. U Šoštanju su Nemci držali žandarmerijsku posadu i jedan vod »vermanšafta«. Osim toga, u gradu je bio veći broj naoružanih hitlerovaca. Trebalo je uzeti u obzir i žandarmerijske posade u Velenju i Šmartnu ob Paki. Pre napada bataljon je postavio tri zasede. Zaseda u pravcu prema Savinjskoj dolini je imala zadatak da minira drumski most na reci Paki u Penku. Miniranje ovog mosta bilo je znak za napad. Pre napada partizani su presekli i telefonske žice. Ostali deo bataljona prodro je u Šoštanj. Jedna grupa boraca s puškomitraljezom, blokirala je žandarmerijsku posadu. Tako su partizani potpuno zavladali gradom i zapalili veliku strugaru i skladište građe, vlasništvo predsednika opštine. U gradu su partizani hvatali okupatorske funkcionere, pevali slovenačke pesme i izvršili nekoliko rekvizicija. Napad na Šoštanj predstavljao je prvi napad na jedno veće mesto u Sloveniji, a bio je dobro pripremljen i sproveden. Nemce je ovo mnogo iznenadilo. Posle napada na Šoštanj nastale su čitave priče o partizanima u Štajerskoj tako da su prema tim pričama šume bile pune partizana. O napadu na Šoštanj govorilo se i izvan Štajerske.

U ovom napadu učestvovalo je oko 50 partizana Prvog štajerskog bataljona. Posle napada bataljon je krenuo preko Lepe njive i Soteske prema Dobrovlju, u Savinjskoj dolini. Dvadeset petog oktobra 1941. bataljon je napao zamak Strosnek na Gomilskom i zapalio strugaru. Kako su Nemci bataljon stalno pratili, 26. oktobra je došlo do velike borbe kod Katarine na Čreti, na brdu Dobrovlja. Značaj ove borbe je u tome, što je u njoj pobedu izvojevao bataljon i pored toga što je okupator brojčano bio mnogo jači. Višečasovna borba na Čreti bila je

jedna od najznačajnijih pozicionih borbi u toku 1941. godine. Posle borbe na Čreti bataljon je razbio nemačke obruče i u večernjim časovima prešao put Vransko — Celje, nastavljajući prema Kapli Vasi gde se sukobio s Nemcima, koji su postavili zasede. Posle toga bataljon se razdvojio na dva dela, da bi se noću između 28. i 29. oktobra ponovo spojio u Grižama, u Savinjskoj dolini. Odatle je Franc Rozman Stane kao komandant bataljona poveo jedinicu na čuveni brežički pohod.

Da bi sprečio preseljavanje stanovništva, Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica je odlučio da podigne narod u Posavju na opšti ustanak i da koncentriše Prvi štajerski bataljon koji je trebalo pojačati Radomljanskom četom Kamniškog bataljona. Do ovoga nije došlo, jer je Radomljanska četa pre dolaska u Štajerski bataljon potpuno uništena na Golčaju. I ovog puta u pitanju je bilo izdajstvo. Napad na područje određeno za iseljavanje izveli su sa dolenjske strane Novomeštanska i Mokronoška četa pod komandom Mihe Marinka i Aleša Beblera. Čete su 1. novembra izvele napad na nemačko uporište Bučku, a zatim su se opet povukle preko tadašnje italijansko-nemačke granice. Ostale čete koje su određene za napad, još pre toga su razbijene. I akcije Brežičke čete usmerene su na ovaj opšti napad. Trebalo je naime da se spoje sa Prvim štajerskim bataljonom, ali je pre toga, 29. oktobra, četa već bila uništena. Iz Griža je Prvi štajerski bataljon pošao 29. oktobra noću, pored Ostrožnog, Šmarjete i Bovša prema Razboru, gde je predanio. Trideset prvog oktobra došao je u Dramlje i još u toku večeri pošao u pravcu juga, a izjutra 1. novembra našao se kod Sv. Helene, istočno od Slivnice, gde je došlo do teškog sukoba s Nemcima. U borbi su poginula četiri partizana, među njima rukovodilac savinjske tehnike Šprajc i Angel Besednjak Don.[6] Idućeg dana, prilikom prelaza puta Jurklošter-varošica Planina, bataljon se ponovo upustio u borbu. Posle ove borbe bataljon je pošao na Volušku goru i preko Globokega u Zgornji Voluš. Odatle je nastavio putem prema Drobnicama, gde je napao jedan nemački automobil. Noću između 4. i 5. novembra, bataljon je stigao u Lože ispod Miklavža, a odatle, posle kraćeg odmora, prema Rimskim Toplicama. Prešao je Savinju i prugu Zidani Most — Celje i u ranim jutarnjim časovima, 5. novembra, nastavio preko Kojzice pored Gorica i Sv. Jedrte do sela Prahe, u kome se zadržao do večernjih časova 6. novembra. Idućeg dana je ponovo došao u Griže, gde je pohod Prvog štajerskog bataljona završen.

I pored toga što Prvi štajerski bataljon prilikom svog dolaska na područje određeno za iseljavanje nije ispunio postav-

[6] Proglašen za narodnog heroja.

ljeni zadatak, bila je to jedna od najtežih akcija štajerskih partizana u toku 1941. Bataljon se probijao kroz stalne borbe i nemačka opkoljavanja, po dubokom snegu, praćen izdajnicima i špijunima, jakim i vrlo pokretljivim policijskim, »vermanskim« i žandarmerijskim snagama. Pored svega toga bataljon je završio svoj put nerazbijen i sa relativno malim gubicima, što je predstavljalo uspeh, s obzirom na tadašnje okolnosti. Borci su bili slabo opremljeni, neki od njih su išli gotovo bosi po dubokom snegu, svi neobično izmučeni od stalnih marševa, pa ipak su sve to žilavo izdržavali i prihvatali borbu za borbom. Zbog vrlo teških okolnosti u kojima se našao bataljon prilikom svog povratka sa »brežičkog pohoda«, komandant bataljona Franc Rozman Stane naredio je privremeno raspuštanje bataljona. Cilj ovoga je bio, da se borci u Štajerskoj po svaku cenu sačuvaju preko zime. No, i pored ovoga pojedine grupe boraca obavljale bi u toku zime manje akcije, politički obrađivale teren i mobilisale nove borce. Pohorska, Savinjska i Revirska četa su u grupama otišle na svoja domaća područja da bi tamo provele zimu. Komandant Stane otišao je u Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica da referiše o situaciji u Štajerskoj.

Četne grupe, na koje je podeljen bataljon, krenule su svaka svojim pravcem. Manji deo Revirske čete — zagorska grupa — kretala se preko zime oko Kolovrata i zaseoka zapadno od Zagorja. Veća — trbovljanska grupa — nalazila se do polovine decembra u Dolu kod Hrastnika, a zatim se smestila kod seljaka u Zgornjoj Rečici kod Laškog. Na području Zgornje Rečice, u to vreme boravio je Sergej Krajger, koji je decembra pripremio napad na Hrastnik i organizovao odlazak 15 Hrastničana u partizane. Napad na Hrastnik izvršen je noću između 25. i 26. decembra, a izveo ga je deo Revirske čete. Tom prilikom ubijena su dva noćna čuvara i jedan stražar. Partizani su zapalili mašinsko odeljenje i razbili neke uređaje. Grupa je nameravala da iste noći isprazni i skladište eksploziva u blizini mašinskog odeljenja — kojom prilikom bi učestvovali i meštani — ali akcija nije potpuno uspela. Posle ove akcije deo boraca je otišao preko Savinje u Lože, i dalje u Lokavec, odakle su otišli 6. januara 1942. na miniranje pruge Celje — Laško kod Tremarja. Odatle su se povukli na Gozdnik.

Grupa od 4 borca Revirske čete minirala je prugu između Zidanog Mosta i Brega (4. januara), zatim između Zidanog Mosta i Hrastnika (6. januara), a onda krenula prema Sv. Planini. Revirski partizani su u to vreme pripremali i napad na Trbovlje. Prilikom koncentracije čete za napad na ovo mesto, u kome je trebalo da učestvuje i savinjska grupa iz Zabukovice, 5. januara je došlo kod Vrharja iznad Trbovlja do izdajstva. Po-

licajci i gestapovci su opkolili kuću u kojoj se nalazilo 10 boraca. U junačkoj borbi poginulo je 7 boraca, uglavnom novajlija iz Hrastnika. Samo trojici je pošlo za rukom da se probiju. I grupa koja je ispraznila skladište eksploziva u Šmarjeti kod Rimskih Toplica između 2. i 3. januara i 4. januara minirala je prugu Zidani Most — Breg, a u toku noći, 6. januara, prugu Zidani Most — Hrastnik; provaljena je 9. januara kod Prašnikara iznad Trbovlja. Poginula su tri borca-minera, među njima i politkomesar čete Šušter. Zbog ovako teških gubitaka odustalo se od napada na Trbovlje. Preostali borci su proveli zimu u manjim grupama, sve do ponovnog sakupljanja Prvog štajerskog bataljona, u proleće 1942.

Manja grupa Savinjske čete boravila je u Libojama u Savinjskoj dolini, dok je veća grupa otišla na Paške vrhove i padine Oljke, gde je provela zimu. Manja grupa boraca je zimovala i na šaleškom području. U Mislinju je ilegalna trojka minirala most u blizini stanice Paka.

Osam preostalih boraca Pohorske čete otišlo je u dve grupe na Pohorje. Jedna grupa je uz put kaznila jednog izdajnika. Dva borca iz pohorske grupe otišla su u Slovenske Gorice, gde su se uključila u novoformirani Ptujski vod, početkom proleća 1942. Prva pohorska četa je u toku zime imala izvesne gubitke. Međutim, početkom 1942. počeli su pristizati na Pohorje iz Ruša i okoline novi borci, tako da je uskoro formirana nova četa.

Posle raspuštanja bataljona, situacija je bila veoma teška zbog vrlo jake zime, mnogih provala, a i zbog slabe povezanosti između partizanskih grupa. Zbog toga, krajem 1941. i početkom 1942. u Štajerskoj nije bilo značajnijih akcija, osim u revirima.

Partizanski pokret u Štajerskoj razvijao se 1941. u veoma teškim uslovima. Može se reći da je već iseljavanje Slovenaca i doseljavanje Nemaca u neku ruku suzilo bazu ustanika. Treba istaći da je Štajerska u privrednom i saobraćajnom pogledu bila veoma značajna za okupatora i da je relativno gusto prepletena komunikacijama. Važna je činjenica da je okupator smatrao teritoriju Štajerske svojom, nameravajući da je što pre prisajedini Rajhu, pa je stoga za ovo područje bio veoma osetljiv i zbog toga je brzo i oštro reagovao na svaki pokušaj ustanika. Oslobodilački pokret u Štajerskoj morao se boriti protiv velikog i svestrano izgrađenog okupatorovog aparata, koji je bio prožet radikalnom nacionalsocijalističkom idejom. Onog dana, kada je šef civilne uprave preuzeo vlast, preuzeo je svoju funkciju i komandant policije i službe bezbednosti. Za borbu protiv oslobodilačkog pokreta angažovane su sledeće nemačke snage: specijalna policija, služba bezbednosti, Gestapo i kriminalna

policija. Svaka od ovih službi imala je svoje ispostave i uporišta izvan Maribora. Kičma policijskog aparata u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta bio je Gestapo, za koga je narodnooslobodilački pokret u Štajerskoj bio neprijatelj broj 1. U svom radu Gestapo se uglavnom oslanjao na svoje ispostave, koje je imao u svim sedištima okruga, a i na svoja uporišta, koja su bila formirana u blizini partizanskih bivaka. Osim toga, Gestapo je u svom radu koristio kriminalnu policiju, koja je imala u svojim rukama službu potera, dok se za egzekutivne mere služio žandarmerijom, redovnom i pograničnom policijom. U borbi protiv oslobodilačkog pokreta, Gestapo je pokušavao da stvori sopstvenu agenturu u redovima OF i na tom poslu se služio bezobzirnim metodama. Služba bezbednosti je imala drukčije ciljeve i metode. Ona je bila oko i uvo nacističke stranke i države, redovno prateći zbivanja na svim područjima života, od privrede do političke situacije. Imala je snažnu mrežu informatora i agenata, oslanjajući se na nemački politički i upravni aparat, kao i na Štajerski domovinski savez. U Štajerskoj je imala mnogo više ispostava nego u Gorenjskoj, više nego i Gestapo. Godine 1941. bilo ih je 12 (Maribor, Ptuj, Celje, Brežice, Trbovlje, Ljutomer, Konjice, Gornji Grad, Laško, Rogaška Slatina, Slovenj-Gradec, Radlje). Osim ispostava služba bezbednosti je imala i svoja specijalna uporišta. Ova gusta mreža njenih ispostava i uporišta bila je delimično posledica toga, što je sedište službe bezbednosti u Gracu još pre rata živo obrađivao štajerski teren i uspostavljalo u svim većim mestima svoje punktove. Treba naročito istaći da su u Štajerskoj vladale specijalne prilike i u sudstvu. Okupirana Štajerska bila je praktično u toku 1941. bez redovnog sudstva. Odmah, u početku ustanka u Štajerskoj se pojavila izrazita tendencija da se sudstvo prenese na policijski aparat. Tako je sudske funkcije vršilo specijalno krivično odeljenje pri komandi policije i službe bezbednosti u Mariboru, na osnovu prijava odeljenja Gestapoa i kriminalne policije. Ista ustanova je tako bila i tužilac i sudija. Protiv presude nije bilo priziva. Ovaj sud je izricao i smrtne kazne, koje je potvrđivao Lurker. Okupator je uspostavio i jaku mrežu žandarmerijskih stanica. Organizovana su dva žandarmerijska načelstva (Maribor i Celje) i šest žandarmerijskih okruga sa 104 žandarmerijske stanice, tako da je u svakom većem mesto u Štajerskoj postojalo oružano uporište. Posle okupacije u Štajersku su došla tri rezervna policijska bataljona, koja su stacionirana u Mariboru, Celju i Krškom. Krajem maja dva bataljona su otišla, a došla je rezervna policijska četa iz Beča. Tri čete 72. rezervnog policijskog bataljona razmeštene su u Krškom, Celju i Ptuju. Polovinom juna 1941.

u Maribor je došla još jedna četa 124. rezervnog policijskog bataljona, a u Celje rezervna žandarmerijska motorizovana četa. U sadejstvu sa žandarmerijskim stanicama, ove jedinice su progonile prve partizanske čete. Za vreme iseljavanja stanovništva iz posavskog i obsoteljskog pojasa, u brežički okrug su došla još dva policijska bataljona. Krajem 1941. u okupiranoj Štajerskoj su se nalazile sledeće operativne jedinice: 72. rezervni policijski bataljon sa tri čete, prva četa 124. rezervnog policijskog bataljona, rezervna policijska četa iz Beča, rezervna policijska četa iz Salcburga i druga četa 322. bataljona pokrajinskih strelaca. Osim toga Nemci su imali u kasarnama i vojničke jedinice: u Mariboru 138. rezervni lovački puk, a u Celju 48. odeljenje tenkovskih lovaca. U okupiranoj Štajerskoj i svako preduzeće imalo je pogonske straže. Te straže su bile brojčano vrlo jake i u njihovim redovima su se nalazili najveći protivnici slovenačkog naroda. Pogonske straže su se već na početku ustanka uključile u borbu protiv partizana, a istovremeno su vodile borbu protiv sabotaža u preduzećima.

Od velike važnosti je i činjenica, da se oslobodilački pokret u Štajerskoj morao boriti protiv široke organizacije štajerskog Heimatbunda, u kome su rukovodeće položaje zauzimali bivši kulturbundovci i Nemci iz Rajha (pre svega iz Austrije). Sa svojim ljudima i poverenicima ova organizacija je prodrla i u najmanja sela. Organizacija Štajerskog domovinskog saveza, sa svojim organizacijama, predstavljala je jaku obaveštajnu mrežu, koja je javljala sve što primeti u vezi s razvojem partizanstva. Štajerski domovinski savez nije samo sarađivao sa policijskim obaveštajnim aparatom, već je imao i svoju obaveštajnu službu, koja se oslanjala na rukovodioce organizacionih jedinica ovog saveza. Njen vođ Štajndl u čije ruke su dolazili svi izveštaji, na osnovu tog materijala je progonio čak i organe upravnog i policijskog aparata, pozivajući ih na oštrije mere protiv slovenačkog naroda. Štajerski domovinski savez je imao i jaku vojničku organizaciju koja je formirana po primeru SA formacija »vermanšaft«, koja je krajem 1941. brojala 84 700 naoružanih ljudi.

Već septembra 1941. okupator je uključio »vermane« u borbu protiv partizana. Najpre ih je angažovao u akciji protiv Pohorske čete, a kasnije ih je upotrebio za borbu protiv Prvog štajerskog bataljona. Zbog svoje rasprostranjenosti po celom terenu »vermanšaft« je predstavljao za partizane značajnog neprijatelja. Zanimljivo je da su Nemci već prvih dana ustanka koristili za izviđačke zadatke čak i pripadnike »hitlerjugenda«. Septembra 1941. za borbu protiv partizana angažovana je i vojska. Već na Klopnom, Pohorska četa se sukobila s vojnom

posadom. Dvanaestog oktobra došla je na Pohorje 2. četa 322. bataljona pokrajinskih strelaca. Ceo taj okupatorski aparat nastupio je punom oštrinom protiv oslobodilačkog pokreta, pokušavajući da uguši ustanak uz najveći teror. Već 14. aprila 1941. šef civilne uprave je zapretio smrtnom kaznom svim onima koji bi pružili otpor. Odredbom, koja je objavljena 17. maja, rečeno je da će se kazniti smrću svaki onaj kod koga se nađe oružje, municija ili eksploziv. Masovni teror je predviđala i uredba šefa civilne uprave od 16. avgusta 1941. Po ovom aktu, svaki učesnik oružane grupe biće osuđen na smrt. Ova odredba se pozivala na akt od 14. aprila 1941. Po njoj je smrtna kazna predviđena i za one, koji bi pripadnicima oslobodilačkog pokreta davali stan i hranu, ili ih na bilo koji način pomagali, odnosno s njima bili u vezi. Najteže kazne su predviđene i za one koji ne bi na najbrži način obavestili policijsku stanicu o pojavi partizanskih jedinica. Odredba od 16. avgusta ponavlja da će svaki onaj, kod koga se nađe vatreno oružje i municija, biti kažnjen smrću. Stroge kazne predviđene su i za iseljenike koji bi se vratili u Štajersku bez dozvole. Za teže slučajeve i u ovom pogledu predviđena je smrtna kazna. Proglasom od 20. avgusta okupator je tražio špijune, jer je za davanje podataka o oslobodilačkom pokretu nudio visoke nagrade, koje su se kretale i do 10 000 maraka.

Okupator je u Štajerskoj imao na raspolaganju spiskove komunista i sve podatke o njima, tako da je odmah posle izbijanja rata sa Sovjetskim Savezom, pokušao da pohapsi što više komunista i njihovih simpatizera. Svakoj akciji oslobodilačkog pokreta sledila su velika hapšenja. Tako su, na primer, Nemci sproveli velika hapšenja posle akcije ispisivanja parola između 6. i 7. juna, a u Šaleškoj dolini su u vezi s tim uhapsili preko 60 ljudi. Posle akcije zagorskih aktivista i skojevaca u samom Zagorju, Nemci su još u toku jutra uhapsili 37 ljudi. Veliki broj uhapšenih odveden je u koncentracione logore. Na partizanske akcije Nemci su odgovarali i streljanjem talaca. Već 30. juna 1941. iz Berlina je došla okružnica, koju je potpisao predstavnik RSHA Šelenberg. U okružnici je pisalo: »Ako nije bilo moguće potpuno raščistiti neko zločinačko delo, akt sabotaže ili slično, naći prouzrokovača i kazniti ga, moguće je do 20 lica predložiti kao taoce za specijalni postupak«.

Prvi taoci u Štajerskoj streljani su — prema odredbi od 17. maja 1941. — 30. jula u blizini Krškog. Tada je palo 20 talaca, čime je razbijena krška otpornička grupa. Na mariborskom području prvi taoci, njih šest, streljani su 10. avgusta. Od tada je okupator uvek na partizanske akcije odgovarao streljanjem talaca.

Zbog teških uslova pod kojima se razvijao ustanak u Štajerskoj, Gestapo je naneo narodnooslobodilačkom pokretu u Štajerskoj vrlo teške udarce u toku 1941. Mnoge pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta okupator je otkrio i uhapsio, razbijeno je pokrajinsko i neka okružna rukovodstva, saznalo se za mnoge javke, prekinute su veze između okružnih i Pokrajinskog komiteta, otkrivene su tri ilegalne tehnike itd. Godine 1941. pali su rukovodioci ustanka u Štajerskoj, kao i četvorica sekretara Pokrajinskog komiteta. Do ovoga je došlo, zahvaljujući tome što je Gestapo uspeo da ubaci svoje agente u redove oslobodilačkog pokreta. Gestapo je našao i nekoliko izdajnika koji su prouzrokovali pogibiju mnogih aktivista. Do najtežih izdajstava došlo je najpre u Mariboru, a onda se lanac naših žrtava proširio i na ostala područja Štajerske.

Ova izdajstva prouzrokovala su i stvaranje nesigurne atmosfere među partizanima i pomagačima OF. Tako su izdajstva zajedno s terorom, sprečila razvoj oslobodilačkog pokreta u toku druge polovine 1941, a tu i tamo partijske organizacije i organizacije OF, bile su potpuno uništene. Komandant službe bezbednosti Lurker, u izveštaju od 17. novembra 1941. tvrdio je, da je oslobodilački pokret u Štajerskoj slomljen za duže vreme, jer je izgubio gotovo sve rukovodioce, kurire i javke. Nemci ipak nisu mogli da slome pokret kao što je to mislio Lurker, ali je istina da su mu zadali teške udarce. Najveće uspehe Gestapo je postigao pomoću izdajnika Zorka, sekretara Mesnog komiteta u Mariboru, koji je bio uhapšen i tom prilikom postao izdajica. Pre Zorka je uhapšena Sonja Omanova, kurirka, koja je takođe počela da provaljuje. Veliku štetu su prouzrokovale izdajnice-kurirke Greta Rancinger i Hilda Kralj. Ove izdaje su omogućile okupatoru da uhapsi preko 1 300 ljudi. Velike gubitke terenskim organizacijama i partizanskim jedinicama naneli su izdajnički špijuni manjeg formata. U Savinjskoj dolini, pred kraj 1941. partizanski dezerter Ernest Divjak omogućio je mnoga hapšenja. Dezertera Franca Horvata Nemci su poslali u trbovljansku bolnicu, gde je početkom septembra 1941. otkrio partizansku mrežu na Planini i Lenartu. Najveću provalu u rudarskim revirima prouzrokovao je 1941. sekretar Mesnog komiteta Trbovlja Ivan Brglez, koji je izdao sve saradnike koje je poznavao. Prilikom mnogih racija Gestapo je pronalazio razni materijal, koji je koristio za dalja hapšenja. Uhapšene pripadnike oslobodilačkog pokreta mučili su u gestapovskim stanicama. Najznačajnije mučionice bile su u celjskom Starom Piskru i sudskim zatvorima u Mariboru. Okupator je uredio početkom maja i gestapovske zatvore u zamku Borl, tako da je i u ovim zatvorima zverski mučio uhapšena lica.

I pored toga što je okupator napregnuo sve snage i koristio sva sredstva za postignuće svojih ciljeva, kojom prilikom je imao izvesne uspehe, ipak nije mogao da realizuje svoje planove. Ipak, može se reći da je narodnooslobodilačka borba u Štajerskoj sprečila sprovođenje najvažnijih nemačkih planova. Partizanske akcije su u toku 1941. konačno afirmisale oslobodilačke ciljeve slovenačkog naroda na severnoj granici. Poznato je, na primer, da je šefu civilne uprave u Štajerskoj, koji je imao specijalna ovlašćenja, glavni zadatak bio da pokrajinu što pre učini zrelom za potpunu aneksiju Rajhu. I Hitleru je čak bio pripremljen za potpis ukaz o priključenju Štajerske i Gorenjske. Ali, do aneksije nije došlo zahvaljujući sve žešćoj i češćoj aktivnosti partizana. Bio je to najveći uspeh oslobodilačkog pokreta ove pokrajine.

Narodnooslobodilačka borba u Štajerskoj zahtevala je 1941. vrlo velike žrtve, ali te žrtve nisu bile uzaludne. One su bile osnova za celokupni dalji razvoj oslobodilačke borbe u Štajerskoj.

Boris ČIŽMEK

PARTIZANSKE JEDINICE U PODGRMEČU

Poslije partijskog savjetovanja, održanog pod rukovodstvom Đure Pucara Starog početkom juna 1941. na Šehitlucima kod Banjaluke, mjesni komiteti KPJ u Bos. Novom, Prijedoru, Bos. Krupi, Bihaću i dr. mjestima razvijaju široku i živu aktivnost za pripremanje ustanka. U Blatnoj, Velikoj i Maloj Rujiškoj, Čađavicama, Potkalinju, Malom Radiću i još nekim mjestima ističu se i grupe simpatizera KPJ u ovom radu. Njihov se utjecaj osjeća i u Sanskom Mostu. U Gudavcu i okolini djelovala je partijska ćelija.

Još prije savjetovanja na Šehitlucima okupatori i ustaše, koristeći u prvom redu ranije posijani nacionalni i vjerski antagonizam, izvršili su masovne pokolje Jevreja i Srba. Oni su ove zločine nastavili i poslije Šehitluka, ali sa posebnom brigom da pohvataju i pobiju što više komunista i drugih naprednih ljudi, bez obzira jesu li Srbi ili Hrvati.[1]

U Podgrmeču je u periodu od kraja jula do početka septembra 1941. godine izvršeno preko 30 manjih, ali značajnih naših akcija. Tako su likvidirane žandarmerijske stanice u Grabežu (Drenovo, Tjesno), Benakovcu i Lušci-Palanci i protjerani žandarmi iz žandarmerijskih stanica u Mijačici i Budimlić-Japri; prilikom likvidiranja ustaškog tabora u Duboviku ubijeno je 12 ustaša i zaplijenjeno sve oružje; razoružano je ili pobijeno 12 ustaških straža kod željezničkih stanica na pruzi Sanski Most — Gornja Sanica i Bos. Novi — Bihać; porušeni su uređaji rudnika boksita u D. Suvaji i onesposobljena električna centrala na izvoru Krušnice kod Bos. Krupe; prilikom napada na opštinske odbore u Donjoj Suvaji i Lušci-Palanci razoružani

[1] U toku 1941. godine stradalo je: u sanskom srezu preko 6 500, u krupskom oko 4 500 a u bosanskonovskom srezu 1 500 ljudi, žena i djece.

su ustaški čuvari — policajci i spaljene arhive; likvidirano je ili razoružano 10 neprijateljskih patrola i izvršeno 5 napada iz zasjeda na vozove, kamione i kolone neprijateljskih jedinica. U nekim napadima učestvovalo je i po više stotina, a u napadu na Bos. Krupu i preko 1 000 ljudi. Ustanici su u Velikom Radiću 3. avgusta napali 40 ustaša (u dva kamiona) i tom prilikom ubili 6 i ranili 4 ustaše, zapalili kamione, i zaplijenili 2 mitraljeza i 4 puške. Jedinice Jelašinovačko-saničkog odreda su sa gerilcima iz Bravka i Drvara početkom septembra dočekale kolonu ustaških kamiona kod Uzelčevog gaja u blizini Bravka i tom prilikom zapalile 8 kamiona, ubile 65 neprijateljskih vojnika i oficira i zaplijenile preko 100 pušaka i drugog oružja, municije i opreme. Tako je u svim ustaničkim akcijama do početka septembra ubijeno preko 180 neprijateljskih vojnika i oficira — ustaša, žandarma i drugih, a nekoliko desetina ih je ranjeno i zarobljeno[2]. Zaplijenjeno je preko 200 pušaka, 2 mitraljeza i 10 puškomitraljeza; zatim nekoliko stotina bombi i znatne količine drugog oružja i municije.

U oružanim akcijama istakli su se mnogi borci, od kojih su najpopularniji ubrzo postali komandiri, politički delegati i desetari u odredima, a neki su poslije birani u prve narodnooslobodilačke odbore.

U prvim akcijama oslobođena je relativno velika teritorija: bosanskokrupskog, bosanskonovskog, prijedorskog, sanskog, ključkog i bihaćkog sreza i to od podnožja Grmeča i Grabeža do rijeke Une i Bosanske Krupe, Babića, Ostružnice, Hozića, i Suhače, Stare Rijeke, Ovanjske, Budimlić-Japre, Podvidače, Starog Majdana, Okreča, Gornjeg Kamengrada, Djedovače, Krkojevaca, Kljevaca, Hrustova, Korjenova, Gornje Sanice, Gornjeg Budelja i Mijačice, dužine od preko 80 kilometara i prosječne širine od oko 25 kilometara.

Od početka ustanka — 29. jula do početka septembra 1941. godine formirano je oko 20 seoskih ustaničkih i gerilskih odreda[3]: u Velikoj Rujiškoj, Majkić-Japri, Jelašinovcima, Lušci-Palanci, Velikom Radiću, Malom Radiću, Benakovcu, Golinji, D. Suvaji, Jasenici, Pučeniku, Donjim i Gornjim Petrovićima, Zalinu, Duboviku, Hašanima, Potkalinju, Slatini, Lipnjiku i drugim mjestima. Odredi su imali od 10 do 50 boraca i od 5 do 40 pušaka, a neki i teške mitraljeze i puškomi-

[2] Neki zarobljeni domobrani i žandarmi poslije ispitivanja puštani su na slobodu, jer su se relativno dobro držali, na primjer žandarm Jure Musa iz Lušci-Palanke i domobrani iz G. Sanice i drugih mjesta.

[3] U septembru su nazvani »partizanski odredi«.

traljeze. Od njih su u toku avgusta i kasnije do formiranja prvih partizanskih četa u oktobru 1941. godine bili najaktivniji Jelašinovački i Velikoradički odred.

Štab gerilskih odreda Krupa — Sana, koji je formiran 21. avgusta znatno je doprinio organizovanju i objedinjavanju svih ustaničkih snaga i izvođenju njihovih oružanih akcija. Komandant odreda je bio Petar Vojinović, politički komesar Branko Ćopić, a zamjenici komandanta Trivo Drljača i Mile Gagić[4].

Na prvom užem sastanku nekoliko vojnih i političkih rukovodilaca iz više sela[5] koji je početkom septembra održan u Majkić-Japri u kući Jova Novakovića izvršen je izbor članova štaba gerilskih odreda Krupa — Sana i nekoliko aktivista za pomoćnike političkog komesara. Nekoliko dana poslije toga u istom selu, u kući Laze Karića, održana je prva konferencija većine vojnih i političkih rukovodilaca, na kojoj je potvrđen izbor prvih komandira i političkih komesara seoskih odreda i naređeno da se nosi partizanski znak — crvena petokraka zvijezda (u oktobru je uveden znak crvena petokraka na nacionalnoj zastavi). Tu su konkretnije određeni osnovni vojno-politički zadaci u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, s tim što je većina učesnika usvojila liniju bratstva i jedinstva i što su onemogućeni pokušaji da se nametne ime četnik.

U toku septembra, oktobra, a i kasnije u Podgrmeč su dolazili partijski i drugi rukovodioci radi pružanja konkretne pomoći. Petog septembra 1941. godine došao je član Sreskog komiteta Bos. Novi Hajro Kapetanović u štab seoskog gerilskog odreda, koji se nalazio u Majkić-Japri u kući Marka Majkića, zvanog Žujanovića. Tada je komandir odreda bio Stojan Marjanović, zvani Dolinar, politički komesar Stojan Makić i Miroslav Makić, sekretar. Dva dana kasnije Hajro je u štabu gerilskog odreda Krupa — Sana realno ocijenio situaciju u Podgrmeču, naročito naše poteškoće i najaktuelnije zadatke i davao konstruktivne prijedloge za uspješno rješavanje tih zadataka i otklanjanje teškoća. Oko 10 časova 6. septembra prije podne u naš štab su stigli Veljo Stojnić[6] i Uroš Bogunović Roca. Stojnić

[4] Mile Gagić je 1942. godine pobjegao četnicima, a Trivo Drljača je ubrzo otpao zbog svog nazadnog stava.

[5] Ovoj konferenciji, pored članova Partije, prisustvovali su simpatizeri KPJ Milan Ličina, Đorđe Maran, Milan Milešević, Đorđe Stupar, Dušan Josipović i drugi, koji su pomogli da se pravilno postave osnovni zadaci u borbi protiv okupatora i izdajnika. Oni su uoči konferencije održali sastanak u kući Milana Ličine u Čađavici radi zauzimanja pravilnih stavova na konferenciji.

[6] Velju i njegovog brata Radenka poznavao sam iz Učiteljske škole u Banjaluci.

je sa Rocom bio na putu za Drvar i kod nas je svratio da se kao delegat Oblasnog komiteta KPJ upozna sa stanjem i ljudima. Obradovao se kad je kod nas u Majkić-Japri vidio organizovanu vojnu jedinicu. Naši kuriri su ih otpratili do štaba gerilskih odreda Krupa — Sana. Sjutradan, 7. septembra, uveče Veljo je održao sastanak (kome sam i ja prisustvovao) sa Hajrom Kapetanovićem i Brankom Ćopićem u štabu gerilskih odreda u Suvopolju, nedaleko od kuće Vasa Jakšića i Jova Novakovića u Majkić-Japri. Pošto smo široko i konkretno iznijeli podatke o situaciji u Podgrmeču, zatim vojno-političke probleme, zadatke, teškoće i slabosti i dali svoje prijedloge, Veljo je najprije objasnio međunarodnu i unutrašnju političku situaciju i obavijestio nas o borbama u Bosanskoj krajini, o uspješnom dizanju ustanka u Srbiji i Crnoj Gori i drugim našim krajevima, a naročito o uspjesima ustanika na Kozari. Zatim je govorio o našim zadacima. U pogledu primjene najboljih formi i metoda agitacije i našeg političkog rada u vojsci i narodu, složili smo se da je, uz opšte definicije o fašizmu, potrebno iznositi konkretne primjere zvjerskih ubistava, paljevina, mučenja, pljačke nevinog naroda i druge vrste terora i prevara koje sprovode okupatori i njihove sluge. Pored toga, Veljo je govorio i o zadacima i značaju rada političkih komesara, o sadržaju partijskopolitičkog rada, o organizaciono-propagandnom radu i drugim pitanjima. Tom prilikom je, pored naših početnih uspjeha na organizovanju pozadine, osnivanju bolnica, magazina za smještaj hrane itd., posebno istaknuta potreba organizovanja konferencija za izbore narodnooslobodilačkih odbora u selima i govoreno o zadacima i radu odbora i o moralnom liku narodnog odbornika. (Hajro nam je tada dao i pismeno uputstvo o zadacima i izboru narodnih odbora.)

Pošto smo se složili i u tome da će Podgrmeč odigrati krupnu vojno-političku i ekonomsku ulogu u Bos. krajini i posebno kao veza između drugih ustaničkih centara — Kozare, Drvara, Ribnika, Like, Banije itd. — Veljo nam je obećao da će sa drugovima u Drvaru razgovarati o jačem povezivanju sa našim ustaničkim snagama. Zatim smo ga ispratili prema Drvaru preko Grmeča i odmah poslije toga pristupili sprovođenju u djelo direktiva i smjernica koje smo zajednički usvojili.

Oko 10. septembra u naš štab (u štab Majkić-japranskog odreda) u Majkić-Japri došao je iz Drvara štab za Bosansku krajinu (Danko Mitrov[7], komandant, Branko Babić[8], politički komesar, Rudi Kolak, Teufik Kadenić Cinkar). Tada su došli i Branko Lastrić, Ivica Odić, Drago Lang, Juraj Mezek, Ćurlija Ristić i još neki drugovi koji su se nalazili uz štab za Bos. kra-

lone, vozove i straže. On se povećao na preko 60 potpuno naoružanih boraca zahvaljujući umješnosti i inicijativi komandira odreda Petra Škundrića i drugih članova štaba[13]. Osim toga konstatovano je da su i odredi u Velikom i Malom Radiću i Suvaji postigli dobre rezultate u odbrambenim akcijama, ali da većina odreda nije razvila potrebnu vojničku partizansku aktivnost i da su neki odredi postali neaktivni, na primjer odredi u Gornjim Petrovićima i u Lušci-Palanci. Zato je zaključeno da odredi samoinicijativno vrše smjele noćne napade na neprijateljske straže, patrole i uporišta, da redovno postavljaju zasjede i da se organizuju akcije u kojima će učestvovati više obližnjih odreda.

U diskusiji je iznijeto da u nekim odredima pojedini rukovodioci ne vrše vojničke akcije, a tolerišu razne negativne pojave: nedisciplinu, šovinizam i pljačku[14]. Zatim je ukazano da se pojedinci kolebaju zato što su čuli da su talijanski fašisti napali neke naše položaje od Knina prema Drvaru, na Deralama i na Pločama i da čak pojedini reakcionarni ljudi prikupljaju potpise onih koji bi željeli da idu na pregovore sa Italijanima. Zaključeno je da se ova i slične pojave podmukle politike i demagogije talijanskih okupatora i njihovih saradnika suzbijaju vojničkim akcijama, raskrinkavanjem kolebljivaca i suđenjem izdajnicima. Na kraju je o budućim zadacima govorio Danko Mitrov i dao uputstva za vođenje noćnih vojničkih akcija.

Iako na ovoj konferenciji komandira nije došlo do organizovanih i kadrovskih promjena, za kojima se već osjećala potreba, ona je imala veliki značaj za razmjenu prvih iskustava, stečenih u vojničkim borbama, za objedinjavanje akcija svih odreda i za učvršćenje vojničke discipline i jačanje odgovornosti rukovodećeg kadra i suzbijanje kolebanja u Podgrmeču. Tako je već 20/21. septembra, uz saglasnost Danka Mitrova, organizovana akcija Rujiškog odreda na tzv. Vaktarnice (straže na željezničkoj stanici u Blatnoj i drugim stanicama), ali je ova

[13] Tom prilikom je komandant štaba NOPO za Bosansku krajinu Danko čestitao ovim drugovima na postignutim uspjesima i pohvalio komandanta odreda Petra Škundrića.

[14] Tako je na primjer, za Stevurinu Kosovca, koji i nije bio stalni borac u Lušci-palanačkom odredu, ali je, ponekad upućivan kao kurir u Drvar, istaknuto da je često šovinistički istupao i terorisao zarobljene civile muslimane; da je prodao pušku, puškomitraljez i 100 litara benzina i da je puškom ranio jednog partizana iz osvete itd. Pošto je komandir odreda Pero Jelača kritikovan zato što nije preduzeo mjere da se takve pojave suzbiju, zadužen je Mile Davidović da u ime štaba gerilskih odreda ispita svjedoke i da Stevurinu preda vojnom sudu, ukoliko se utvrdi da je tačno sve što je navedeno. Stevurina Kosovac je zbog navedenih krivičnih djela strijeljan 5. oktobra 1941. godine.

akcija samo djelimično uspjela zbog slabog rukovođenja, nebudnosti i guste noćne magle. Tada je ubijeno 6 neprijateljskih vojnika i zaplijenjeno oružje, ali su poginuli i naši borci — desetari: Nikola Makić, Danko Ljepoja, Uroš Dajić i Stevo Zoričić.

Oko 22. septembra u Majkić-Japri je održana prva konferencija političkih komesara svih podgrmečkih odreda. Na ovoj konferenciji je najviše govoreno o NOP-u, o zadacima političkih komesara[15], o političkom stanju u odredima, o značaju razvijanja političke svijesti boraca i rukovodilaca, a razvijanju bratstva i jedinstva, o formama i metodama političkog rada u vojsci, o značaju praćenja radio-vijesti i čitanju »Gerilca«, o razvijanju drugarskih odnosa starješina i boraca, o brizi za bolju ishranu, bolji smještaj itd. Posebno je govoreno o značaju i načinima borbe protiv svih neprijatelja, naročito protiv talijanskih fašista, koji su napadali prema Drvaru, ali i protiv negativnih pojava koje su konstatovane na konferenciji komandira.

Ovog dana su u štab odreda u Majkić-Japru došli iz Banjaluke partijski rukovodioci Rada Vranješević[16] i Dušanka Kovačević i iz Prijedora Slobodan Marjanović, koji su nam mnogo pomogli u razvijanju ustanka i jačanju uticaja Partije u Podgrmeču.

Krajem septembra je Konjička četa, pod komandom Petra Đurašinovića (četa nije imala komesara), izvršila napad na ustaško uporište u selu Modru. Međutim, ova akcija je bila štetna, jer su neki konjanici, iz osvete na šovinističkoj osnovi, zapalili više kuća u selu i time nanijeli ne samo veliku materijalnu štetu, nego su izazvali negativne političke posljedice. Pošto su pogorjelci smješteni u Sanski Most, ustaše su to ko-

---

[15] O ovim zadacima govorili su Branko Ćopić i drugi politički komesari odreda na osnovu uputstva o zadacima političkih komesara koje su nam dali Veljo Stojnić i Danko Mitrov. Tadašnji politički komesari odreda nisu imali dovoljno političkih iskustava, ali je značajno da su u ogromnoj većini pravilno primili i shvatili osnovne zadatke koji su im postavljani što je mnogo doprinijelo pravilnom političkom vaspitanju boraca na bazi naših, iako skromnih ali korisnih iskustava. Nekoliko drugova iz gradova već se nalazilo u ulozi političkih delegata ili zamjenika komesara u vojsci.

[16] Rada Vranješević je bila vrlo aktivan politički radnik. Bila je veoma skromna i odličan drug. Govorila je da još ne zna da dobro istupa pred seljacima na javnim zborovima i konferencijama, iako je to vrlo uspješno činila. Naročito se isticala u političkom radu sa omladinom i ženama i starala se o njihovom političkom vaspitanju. Zalagala se za razvijanje bratstva i jedinstva, za organizovanje i jačanje partijskih organizacija i organizacija AFŽ-a u bihaćkom srezu i Podgrmeču, a kasnije i u Bosanskoj krajini. Bila je sekretar prvog Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč. Poginula je u Drvaru prilikom neprijateljskog desanta 25. maja 1944. godine. Proglašena je za narodnog heroja.

ristile u propagandi protiv NOP-a. Zato su na našim konferencijama kritikovani svi koji su bili krivi za ovu paljevinu sela Modre.

Jelašinovački, Palanski, Majkić-japranski, Slatinski i jedan Drvarski odred, pod rukovodstvom Petra Vojnovića, napali su 1. oktobra 1941. godine ustaški garnizon u Budimlić-Japri. Zbog slabe organizacije i veze napad nije uspio[17].

Danko Mitrov je 5. oktobra na sektoru Gudavac — Veliki Radić organizovao neke akcije. Razgovarao je i sa zarobljenim domobranskim potpukovnikom Najbergerom i pustio ga na slobodu, ali pod uslovom da radi za NOP. Kao prvi zadatak postavljeno mu je da omogući isporuku oružja partizanima. Da bi ovaj zadatak bio što bolje izvršen, Mitrov je sa Najbergerom uputio Avda Ćuka da se privremeno zadrži u domobranima, pod izgovorom da je omogućio Najbergeru da pobjegne iz partizanskog zatvora. Međutim, pošto su ustaše vidjele da se radi o varki, Avdo Ćuk se jedva spasio, a Najbergera su strijeljale, jer su i u njega izgubile povjerenje i otkrile ga da radi za NOP mada je oklijevao sa izvršenjem zadataka koje smo mu bili postavili.

Početkom oktobra 1941. godine u Majkić-Japru je stigao Osman Karabegović koji je bio određen za političkog komesara štaba za Bosansku krajinu (odnosno štaba Krajiške divizije) na mjesto Branka Babića koji je premješten na Kozaru. Na sastanku[18] članova Partije i nekih simpatizera (u kući Laze i Vlade Karića) Karabegović je govorio o političkoj situaciji, o ranjenicima, o borbama u drugim krajevima naše zemlje, o potrebi zajedničke borbe i bratstvu i jedinstvu Srba, muslimana i Hrvata svih naprednih ljudi bez obzira na političke, vjerske i nacionalne razlike. Zatim je istakao da smo u Podgrmeču i pored mnogih problema, teškoća i slabosti, postigli dobre rezultate. Na ovom sastanku je govorio i Branko Babić. On je istakao osnovne zadatke partijskih organizacija i govorio o moralno-političkom liku člana Partije, o uspješnom izvršavanju osnovnih zadataka narodnog ustanka u Podgrmeču, o vojnim problemima i konkretnim zadacima vojnih rukovodilaca.

Poslije diskusije Osman Karabegović je predložio da se na osnovu mišljenja članova Partije i partijskih rukovodilaca za članove Partije prime: Branko Čopić, Kosta Vulin, Rade

[17] U ovoj akciji je smrtno ranjen Petar Škundrić tako da je od rane umro u kući Sime Kondića u M. Japri. Sahranjen je 2. oktobra u Jelašinovcima i istinski ožaljen od mnoštva naroda i velikog broja boraca. Proglašen je za narodnog heroja.

[18] Sastanku su prisustvovali: Rada Vranješević, Dušanka Kovačević, Slobodan Marjanović, Rudi Kolak i Pero Morača.

Branko Šotra: USTANAK 1941. (linorez)

Narandžić i Stojan Makić. Prisutni su ovaj predlog prihvatili sa odobravanjem, a mi smo bili neobično radosni što smo za svoje napore i uspjehe nagrađeni prijemom u članstvo Partije, što je uvijek predstavljalo veliku čast. Neposredno iza toga održana je prva veća priredba u zgradi osnovne škole u Majkić-Japri na kojoj su recitovane i neke prve pjesme — »Raporti« Branka Ćopića.

Na sastanku vojnih i političkih rukovodilaca kome je prisustvovao i Osman Karabegović održanom 17. oktobra u štabu za Bos. krajinu, izvršena je reorganizacija 23 partizanska odreda u kojima je tada bilo preko 500 boraca sa 310 pušaka i desetak puškomitraljeza i drugog oružja. Prema naređenju Glavnog štaba za BiH trebalo je mjesto odreda formirati partizanske čete od po 3—4 voda koje će uspješno izvoditi vojne akcije i potpunije politički djelovati nego dotadašnji seoski odredi. Zato je Osman predložio da se formiraju četiri partizanske čete (1, 2, 3. i 4) sa stalnim sastavom, sposobnim za organizovanu borbu na partizanski način.

Tada su u novoformirani štab 4. bataljona »Sloboda« ušli: komandant Petar Vojinović, politički komesar Branko Ćopić, zamjenik komandanta Vojo Stupar (član Partije koji je došao u Podgrmeč iz zatvora u Bihaću) i zamjenik političkog komesara Stojan Makić, dok su u štabove četa određeni istaknuti vojni i politički aktivisti. Ovi štabovi su postojali samo do 7. novembra kada je izvršena nova reogranizacija.

U oktobru je u Velikoj Rujiškoj na sastanku aktivista kome su, pored ostalih, prisustvovali: Šefket Maglajlić i Hajro Kapetanović, potvrđen prijem nekih članova[19] i primljeno je za članove Partije 28 istaknutih aktivista[20]. Tada je formirana i prva partijska ćelija u Velikoj Rujiškoj.

U štabovima prvih partizanskih četa su u toku oktobra formirane i prve partijske ćelije sa tri ili više članova Partije. Članovi Partije bili su svi komesari četa, većina zamjenika političkih komesara i političkih delegata i neki komandiri.

U štab 1. čete ušli su: Mile Davidović (komandir), Ale Terzić (politički komesar) i Lazo Tešanović (zamjenik komandira)[21]. Vodnici su bili: Mile Glišić, Dane Agbaba, Mićo Kolundžija, a

[19] Potvrđeno je članstvo u Partiji: Milanu Ličini, Slobodanu Ercegu i Đorđu Maranu.

[20] Primljeni su u Partiju: Milan Milešević, Avdo Ćuk, Redžo i Salko Terzić, Stana Stupar, Stojan Bjelajac, Rade Erceg, Stevo Ličina, Marica Bjelajac, Desa Drobac, Đorđe Stupar, Dušan Dajić, Mirko Stupar, Vladimir Stupar, Đuro Erceg, Dušan Josipović, Milan Landup i drugi.

[21] Ubrzo je premješten u kotorvaroški srez na svoj lični zahtjev, a kasnije se odmetnuo u četnike.

kasnije i Đuran Ostojić. U četu su uključeni odredi: Velikog i Malog Radića, Suvaje, Gudavca, Gorinje i Jasenice.

U štabu 2. čete bili su: Milan Ličina (komandir), Milan Milešević (politički komesar), Hajro Kapetanović (zamjenik političkog komesara) i Jovo Kličković (zamjenik komandira).[22] Vodnici su bili: Dušan Bokan, Đuro Rašeta, Bogdan Čiča i Petar Đurašinović, a kasnije i Dako Nedimović. U četu su uključeni odredi iz Dubovika, Benakovca, G. Petrovića, Potkalinja, Velike Rujiške i dr.

U štabu 3. čete bili su: Slobodan Marjanović (komandir), Mile Davidović a kasnije Slobodan Marjanović (politički komesar) i Redžo Terzić (zamjenik političkog komesara). Vodnici su bili: Stevo Vještica, Vlado Bajić i Stojan Marjanović, a delegati Dimitar Smiljanić i Ratko Novaković. U četu su uključeni odredi iz M. Japre, Hašana, Slatine i Lipnjika i samostalni vod iz petrovačkog sreza sa komandirom Vladom Bajićem.

U štabu 4. čete bili su: Dragija Milašinović (komandir — u septembru došao iz Drvara), Pero Morača (politički komesar), Milančić Miljević (zamjenik komandira) i Mihajlo Škundrić (zamjenik političkog komesara čete). Vodnici su bili: Uroš Kukolj, Đuro Banjac, Miloš Perišić[23] i Đurin Predojević, a politički delegati: Đorđe Maran, Rade Erceg, Stojan Bjelajac i Đuro Štrbac. U četu su uključeni: Jelašinovački i Palanski odred i Dabarski vod. Formiranje čete izvršeno je u Dabru 20. oktobra 1941. godine.

U toku oktobra su u Majkić-Japru stigli Đuro Pucar Stari i Šefket Maglajlić koga smo zvali — Mirko Novaković. Tada je Đuro Pucar dao nove smjernice za oružanu borbu i politički rad, radi što pravilnijeg sprovođenja široke platforme NOP-a, i organizovao prvi Okružni komitet KPJ za Podgrmeč, koji je mnogo doprinio sistematskom partijskom radu i stvaranju partijskih ćelija u vojnim štabovima i jedinicama i u pozadini i davao pomoć ne samo ćelijama nego i sreskim komitetima. U ovaj komitet su određeni: za sekretara Šefket Maglajlić (radnik i poznati partijski rukovodilac), a za članove: Rada Vranješević, Dušanka Kovačević i Ale Terzić. Sekretar OK SKOJ-a bila je Rada Vranješević, a članovi Hajro Kapetanović i Drago Lang[24].

U novembru su osnovani sreski komiteti KPJ za krupski i bosanskonovski srez, tako da je zahvaljujući njihovom radu i velikoj aktivnosti Okružnog komiteta nastao period značajnih

---

[22] Pobjegao kasnije kao četnik u Bosansku Krupu.

[23] Kasnije se odmetnuo u četnike.

[24] Poginuo je 1942. u Manjači, a kasnije je proglašen za narodnog heroja.

političkih i vojnih uspjeha i daljeg uspona revolucionarnih snaga ustanka u Podgrmeču. Ti uspjesi su se mogli postići i zato što je linija Partije sprovođena na širokoj platformi NOP-a, tako da je narod ovoga kraja uspješno uključen u narodnooslobodilačku borbu. Tada su savladane razne početničke slabosti, kolebanja, stihija i sektaštvo i mnoge druge teškoće, naročito poslije prodora talijanskih snaga u Drvar, Bos. Petrovac, Bihać, Bos. Krupu i Sanski Most, kada su se pojavile i prve grupice kapitulanata i četnički nastrojenih elemenata koji su pokušavali da razbiju naše redove.

Pošto je Đuro Pucar rasformirao štab Krajiške divizije, Danko Mitrov je premješten na dužnost komandanta 3. krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Rudi Kolak je određen za sekretara Okružnog komiteta u drvarskom okrugu, a Teufik Kadenić Cinkara za člana Okružnog komiteta jajačkog okruga. (Tada su dobili dužnosti i oni članovi Partije koji neko vrijeme nijesu imali određenih funkcija.)

Krajem oktobra i početkom novembra — kada su u Majkić-Japru iz Drvara došli i članovi štaba Drvarske brigade — za zapadnu Bosnu i Liku formiran je 1. krajiški narodnooslobodilački partizanski odred sa Drvarskom, Petrovačkom, Bihaćkom, Krupskom, Ljubijsko-prijedorskom, Bosanskonovskom i Sanskom četom. Tada je rasformiran štab 4. bataljona »Sloboda«, a od postojećih četa (1, 2, 3. i 4) u Podgrmeču su formirane Krupska, Sanska, Ljubijsko-prijedorska i Bosanskonovska četa koje su — kao što je naprijed navedeno — ušle u 1. krajiški narodnooslobodilački partizanski odred. Ovom reorganizacijom stvoreni su bolji uslovi za brži razvitak vojnih jedinica i efikasnije vođenje borbi i za bolji rad partijskih i drugih organizacija.

Za komandanta 1. krajiškog NOPO određen je Ljubo Babić (kasnije Milorad Mijatović), za političkog komesara Veljo Stojnić, za zamjenika političkog komesara dr Moni Levi i za operativnog oficira Petar Vojinović.

Za komandira Krupske partizanske čete postavljen je Vojo Stupar, za političkog komesara Stojan Makić, za zamjenika komandira Milan Ličina (kasnije Mićo Kolundžija), a za zamjenika političkog komesara Redžo Terzić (kasnije Božo Narandžić). Vodnici ove čete su bili: Mile Glišić (kasnije Dane Uzelac[25]), Dane Agbaba, Đuran Ostojić, Petar Đurašinović (kasnije Đoko Nedimović), Bogdan Čiča i Jovo Kličković, a politički delegati: Muhamed Bajrić (kasnije Dušan Josipović), Đuro Kovačević, Kosta Vulin, Milan Milešević i Božo Erceg.

[25] Zbog izdaje strijeljan 1943. godine.

Za komandira Sanske čete određen je Dragija Milašinović (kasnije Mihajlo Škundrić), za političkog komesara Pero Morača, a za zamjenika komandira Milančić Miljević. Vodnici ove čete su bili: Durin Predojević, Uroš Kukolj (kasnije Rade Brkić), Đuro Banjac i Miloš Perišić, a politički delegati: Đuro Štrbac, Stojan Bjelajac, Rade Erceg i Đorđe Maran.

Za komandira Ljubijsko-prijedorske čete određen je Mile Davidović, za političkog komesara Slobodan Marjanović i za zamjenika političkog komesara Redžo Terzić. Vodnici ove čete su bili: Stevo Vještica, Vlado Bajić i Stojan Marjanović Dolinar (kasnije Trivo Majkić i Mile Vojinović), a politički delegati: Ratko Novaković, Dimitar Smiljanić, Miroslav Majkić i Uroš Damjanović.

Za komandira Bosanskonovske čete (koja je nešto kasnije formirana u nepotpunom sastavu) određen je Milan Ličina[26], za zamjenika komandira Relja Ličina, za političkog komesara Đorđe Maran i za zamjenika političkog komesara Zaim Dizdarević, koji je došao iz Bos. Novog u decembru 1941. godine. Desetari su bili: Cvijo Mazalica, Stevo Ličina i Dragan Stojaković, a politički delegati: Sveto Ličina i Ferid Dedić.

Tada su u ovim novim četama organizovane veće partijske ćelije i aktivi SKOJ-a koji su obezbjeđivali uspješno izvršavanje političkih, vojnih i dr. zadataka u četama, a u prvo vrijeme i u pozadini.

Početkom novembra formiran je i Prvi partizanski obavještajni biro (POB) koji je izdavao radio-vijesti i drugi propagandni materijal, prve glave Istorije SKP (b) i dr.[27]. U ovom birou su bili Nikita Pavlić (član Partije, talentovani publicista iz Banje Luke) i Branko Ćopić, koji je nastavio da piše svoje šaljive »Raporte« i druge partizanske pjesme. Kasnije su stigli književnici Skender Kulenović i Hasan Kikić.

U toku novembra formirana je prva partijska ćelija u pozadini (u Lušci-Palanci) u kojoj su bili: Ilija Inđić, Đorđe Srdić, Nikola Lapac, Jozo Šašić, Aleksa Davidović i drugi, a povećana je postojeća ćelija u selu Gudavcu. U ovoj ćeliji su bili: Sava Vulin, Dane Babić, Rade Narandžić, Dušan Mandić, Kajica Đukić i dr.

U akcijama koje su čete uglavnom samostalno organizovale, na određenim sektorima su učestvovala i tri samostalna voda koji su došli iz drvarskog kraja poslije prodora talijanskih snaga u Drvar. Ovim vodovima su rukovodili Dragija Milašinović, Milan Zorić, Pero Morača, Jovan Pavić, Simo Tadić i

[26] Poginuo je 1942. godine u Jašavci u borbi protiv četnika. Proglašen je za narodnog heroja.

[27] Biro je bio smješten u kući Đorđa Stupara u Velikoj Rujiškoj, a za rad su korištene i prostorije osnovne škole.

Mile Kecman[28]. Ove čete nisu uspijevale da razviju uspješniju vojničku aktivnost sve do decembra 1941. i početka 1942. godine, zato što su Talijani nastupali lukavo i pomirljivo, iako su raspolagali znatnim vojnim potencijalom. Međutim, zahvaljujući sistematskom političkom i organizatorskom radu, postavljanju zasjede protiv talijanskih fašista i povremenim napadima na ustaše i domobrane, očuvane su naše jedinice u Podgrmeču i učvršćeno je jedinstvo naroda i vojske u borbi protiv okupatora, ustaša i četničkih elemenata i grupica. To je omogućilo da se suzbije njihov razorni uticaj i spriječi kolebanje i rasulo u našim redovima, a podigne vjera u pravednost i perspektive naše borbe.

Stojan MAKIĆ

[28] Strijeljan je kasnije zbog izdaje.

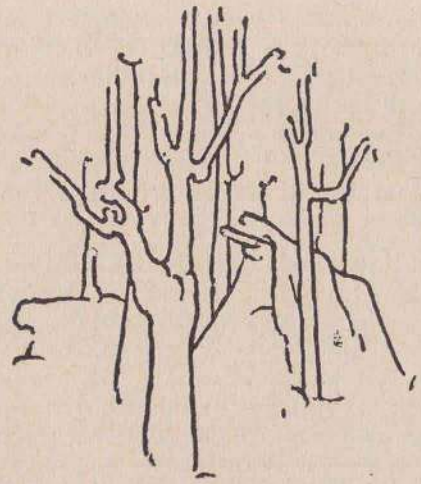

Čudna je ćud naroda. Umesto da ga otrezne krupne činjenice: propast države, ulazak Nemaca i nastanak NDH — svet je upao u nedoumicu, u nekakvu ojađenost bez suza i uzbuđenost bez akcije. Najviše se živi od priča i glasina u kojima se zrnca nadanja gube pod teretom strahovanja. Stvarna i gola istina nekako se ne prima odjednom, bez obzira na to što uzbuđenim duhovima izgleda isuviše sitna i prozirna prema tek prohujalim i do kraja neshvaćenim potresima. Ukoliko se primi takva reč ili događaj, već kod trećih usta to postaje nešto neobično i čudno i tek u takvom obliku putuje dalje kao nečiji sudnji dan ili vaskrsenje. Glasine su našle sočno tle na Baniji da se bokore u tim danima aprila do jula 1941. godine.

Poneko se i snalazi, počinje da nešto preduzima i da tome daje svoje tumačenje. Nemačko-ustaška vlast se žuri sa prvim aktima da bi se u prvoj zabuni što pre osetio dah »novog poretka«. Nižu se pozivi i naređenja — da svi budu kod svojih kuća, da se preda oružje, da se podnose prijave o sumnjivim licima i komunistima. Neki revnosni šef iz bivšeg kotora ili ranije žandarmerijske stanice, u težnji da se dodvori, već poziva seoske starešine da ga o svemu izveštavaju, da opet organizuju opravke puteva kulukom, ili da bilo čime uposle uzbuđeni svet. Kroz sela počinju da proturaju poruke i dojučerašnji korteši HSS — da se Srbi smire, da će se udarati jedino po trgovcima i popovima, da će uskoro biti bolje kad se sastane novi »hrvatski sabor«. Neki tek presvučeni, novopečeni ustaša ili pripadnik Mačekove »zaštite« tumači da je odvođenje u logore trgovaca i popova na liniji davnašnje želje siromašnih seljaka da se oslobode gulikoža. Neko se iz

nove vlasti rešio da proveri stanje vojnih obveznika i regruta kako bi se evidentirala i ta vrsta ljudi.

Sitniji i krupniji koraci nove vlasti odmiču jedan za drugim. Ustaše i nanovo zakleti žandarmi počinju da se zaleću u obližnja srpska i hrvatska sela da nešto izvide, nekog pretresu, nekoga da pretuku ili odvedu, a svima da zaprete smrtnim kaznama i logorima.

Nemir kod sveta utoliko više raste, ukoliko se određenije traži od ljudi da postupe prema ovom ili onom zahtevu nove vlasti. A to ni malo nije lako. Hoće li se predati puška koju neko ljubomorno čuva još od propasti Austro-Ugarske? Da li je sigurno poći na zbor koji sazivaju ustaše da objasne politiku nove vlasti? Kako im verovati da neće dirati u Srbe, kad su mnogi svojim ušima čuli u Kostajnici javnu pretnju »da će sve Srbe na vrbe«, ili da »sve psine treba preko Drine«? Da li su sigurni i oni Hrvati koji neće u ustaške redove?

Ima li dovoljno pametnih ljudi koji mogu dati savete šta da se radi u takvoj situaciji? Istina, mnogi užurbano daju odgovore. Neki od onih koji uvek pametuju ili ćute, sada zbunjuju različitim stavovima. Jedni su za to da se oružje preda, a drugi da se sakrije, jedan ovako — drugi onako, čas ovo, a odmah zatim sasvim suprotno. Pomoliše se i oni do kojih niko nikada nije držao, pa tumače kako su sa verodostojnog mesta saznali da samo ovako treba raditi — i nikako drugačije. Takvi najviše i idu na ono što godi uzbuđenim duhovima i iluzijama svetine.

I niču priče. Neka Ana, vraćajući se od rodbine blizu Petrinje, srela na belom konju čoveka u oklopu i pod oružjem koji glasno poziva Srbe da se pričuvaju samo do Velikog petka. Neki Janko, koji je pristigao otud od Dvora, prepričava da je narod gledao na Uni čudnu pticu koja pliva i predskazuje: »Kako ova voda pljuska — sva će zemlja biti ruska«. Kolaju doskočice kako je Staljin nasamario Hitlera u porukama i upoređuju se moć i snaga Rusije i Nemačke.

Pisar Mićo koga su još zadržali u opštinskom uredu saopštio je kako će uskoro katolički pop krenuti i u susedna srpska sela po »dobrovoljne« priloge u novcu za opravku svoje crkve, koja bi služila i pokrštenim Srbima. Za pokrštavanje Srba već se pored agitacije po Baniji sprovode i konkretne pripreme. Upotrebljavaju se argumenti kako Srbi nikad nisu ni držali do pravoslavlja, pa se treba pokrstiti i biti miran; da su Srbi-Banijci već stotinama godina izmešani s Hrvatima, da više i nisu pravi Srbi, pa sada to kroz pokrštenje treba i ozvaničiti itd. Pri tom ne zaboravljaju da onako uz put naglase da

će svi koji to odbiju biti van zakona, odnosno oterani u logore i proterani van granica NDH.

Ima poneki aktivni oficir koji okolo tumači kako je dobro što je Nedić u Srbiji na vlasti, jer će on prevariti Švabe u pogodnom času. A kad su iz okoline Dvora i Petrinje ustaške vlasti počele da kupe i nasilno iseljavaju srpske porodice za Srbiju, proturala su se objašnjenja sa raznim motivima, kako je to zbog toga što su se ovi gložili sa susednim Hrvatima, ili kako »otac« Nedić prima Srbe pod okrilje majke Srbije. U tom metežu pokoji intelektualac, trgovac i bogatiji seljak uspeva da uz masno mito dobije propusnicu za Srbiju, pa svojim prijateljima poručuje da i oni požure, ali da to učine krišom od drugih.

Sve te priče i glasine, strka događaja, odsustvo širih veza i obaveštenja, teškoća da se čovek brzo opredeli i nešto preduzme, delovale su u tim danima gotovo parališuće. Svet se osećao kao da ga obmotavaju nevidljivim nitima kučine u koju se utoliko više zapliće, ukoliko se jače trza. Da bar neko jasno i određeno kaže — evo ovako je, ovo treba preduzeti — krenulo bi se snagom bujice samo da se oduši nepodnošljiva napetost. A sve ovo samo umrtvljuje, ljudi se počinju prepuštati sudbini. I nekadanje bojdžije i kavgadžije sada su manje od makova zrna. Nije baš redak prizor da jedan — dva Cigančića u ustaškoj kapi i šinjelu, sa dugačkom puškom-trometkom gone pred sobom pet-šest i više odraslih muškaraca kroz nekoliko sela i šumaraka a da se ni jedan od ovih ne odluči da išamara te balavce, oduzme im puške i odmetne se u goru. I to se tako ponavlja, mada se sve češće čuje kako su tamo oko Gline neke odveli u logor, a neke i pobili. Ovakvi slučajevi kao da nisu bili dovoljno ubedljivi u poređenju sa golemom zabunom, sa preteranim iščekivanjem nečega što nezavisno od tih ljudi treba da rasplete ove uslove. Osećalo se da se u vazduhu kuva nešto krupno i veliko.

Kroz more takve zbunjenosti i bezglavosti probijali su se zraci određenih stavova i nada koje su u banijska sela prenosili komunisti, postepeno ali uporno. Mesne organizacije KPH Siska, Petrinje, Gline, Kostajnice i komunisti dvorskog kotara pojačali su svoju aktivnost posle majskog sastanka okružnih komiteta KPH Siska i Karlovca na kojima su Josip Kraš i Ivo Marinković razradili stavove CK KPJ o pripremi za ustanak. Jedan deo članova Partije iz Siska, Petrinje i Gline izašao je u obližnja sela, izbegavajući tako provale i hapšenja u gradovima. Pod njihovim uticajem pokrenule su se na življi rad i seoske ćelije. Na manjim sastancima i pojedinačno komunisti su savetovali da se skuplja oružje za pred-

stojeću borbu, da se bojkotuje svaka mera ustaške vlasti, da se ne veruje izdajničkom vođstvu HSS, da se ne vrše žito na vršalicama koje vlast daje na uslugu, već svojom stokom i mlatilicama i da se žito odmah sakrije. Prema pokrštavanju Srba neke organizacije nisu se odmah snašle, ali je ubrzo rešeno da se podrži otpor prema njemu, jer je to providan manevar da se trenutno smire jedni dok se drugi ne pobiju ili strpaju u logore. Komunisti su podgrejavali nade u promenu stanja u slučaju napada Nemačke na SSSR, jer će se tada moći krenuti na oružani ustanak sa izgledima na uspeh.

Ali ni to nije išlo tako lako i brzo, iako je Partija odranije imala znatan politički uticaj. Jer, dosta su smutnje i dezorijentacije napravile ranije razne režimske partije u srpskim i HSS u hrvatskim selima. Malobrojne su bile ćelije KPH u banijskim selima, a komunistima iz gradova trebalo je izvesno vreme da se priviknu na otvoren, masovan rad van ilegalnosti. Bilo je tu i uskosti, ponegde i nepoverenja prema »dvema seljačkim dušama«, negde se prezalo i od podoficira i gardista bivše vojske, negde se isuviše konspirisalo oko zadataka koje bi i većina prihvatila. Možda se još brže i smelije moglo prodirati i u sela, bilo srpska ili hrvatska, bliže neprijateljskim uporištima. Ali ta iskustva tek su se kasnije mogla sagledati.

Nisu ni srpski seljaci uvek i svuda brzo prihvatili stavove komunista. Ti stavovi su tražili akciju, spremnost za obračun sa jačim, a taj jači je srušio državu, »a kako tek neće nenaoružanu masu«. Trebalo je podizati svest ljudi o tome da je oružani ustanak jedini izlaz i razotkrivati zločine neprijatelja kako bi svako bio svestan životne opasnosti po sebe i svoju porodicu. Moralo se pokazati mnogo smisla za postupnost u ubeđivanju ljudi da se treba odvojiti od kuće i poći u šumu i tako se postepeno navikavati, sve dok ljudi ne prelome nešto u sebi i ne zagrizu u otvoreni obračun. A da bi u tome uspeli, morali su i sami mladi komunisti revolucionarni fantasti, u sebi nešto prelomiti i preći od naglosti ka smirenosti, od nestrpljenja ka vanredno sporom i upornom radu s ljudima, od kliširanog klasnog frontiranja desno-levo, ka vrlo iznijansiranom i spretnom privlačenju svih onih koji bar malo mrze fašizam. Moralo se u tim danima učiti nepokolebivosti revolucionara koji nikad ne postaje malodušan, pa ni tada kada treba ponovo prodreti do razuma i osećanja ljudi i kad je potreban nov primer ličnog samožrtvovanja. Tom uticaju smetali su i prevejani i novi antikomunisti kakvih je bilo svuda. Oni su omalovažavali ove mlade ljude i nastojali da odvoje seljake od tobožnjih probisveta i propalih đaka i strašili ih teškim posledicama ustanka protiv moćne sile.

Nastala je, u stvari, grčevita borba za mase i to ne da bi se one preotele od ustaško-nemačke vlasti, koju su mase i te kako mrzele. To je bila borba protiv sopstvene malodušnosti i neverice, protiv stihije, inertnosti i paralize duha, unutrašnja borba za prelom u ljudima da se konačno odluče za jedan pravac delatnosti, da zagrizu u nešto veliko i nepoznato i da veruju u nešto što se ne može tako brzo desiti, a ipak će se jednom dogoditi.

No i događaji su učinili svoje. Što su se više bližili dani napada Nemačke na SSSR, nova vlast je sve brže radila da »sredi« pozadinu ognjem i mačem. I komunisti su odlučnije radili na pripremanju oružane akcije. Tako se sužavao krug mogućnosti za ma kakav put pasivne rezistencije i pokušaja da se ostane miran između dve vatre.

Već negde krajem maja i početkom juna u narodu se prepričavala sudbina Srba iz Gline koje su ustaše pobile u selu Prekopa. A znalo se i za pune logore u Sisku i Petrinji, za uhapšene i pobijene komuniste iz Gline i Petrinje. Čulo se i za izlazak sisačkih komunista pod oružjem u šumu Brezovicu severno od Siska. Nova ubistva i pljačke bili su primer svakoj opštini šta namerava ustaška vlast. »Crni petak«, kao zloguko predskazanje seoske vračare, već se isuviše često pomaljao.

Tada je došao 22. jun, dan napada Nemačke na Sovjetski Savez. Otada je u srpskim selima počelo radosnije da se gleda, slobodnije da se kreće, svet se nekako uspravio i počeo da više veruje u svoje moći. Nastala su međusobna sašaptavanja i vedre poruke udaljenim prijateljima i znancima, izbila je velika nada u brz preokret na bolje. Od komunista su počeli da traže objašnjenja i oni kojima to nije bila navika. Ustaške vlasti i oni koji su im se prebrzo prilepili kao da su se primirili u tim časovima. Osećala se kod njih zaplašenost i nedoumica u očekivanju na šta će sve to izaći i da li je dobro što su se tako naglo zaleteli u svojim postupcima.

Ali dvodnevni-trodnevni zanos na jednoj i potištenost na drugoj strani nisu mogli zadržati isti intenzitet. Počeo se realnije i življe da prati svaki, pa i najsitniji događaj na frontu i da ceni šta to znači za sopstvenu kožu i kome prevagu donosi. Prošlo je prvih zlosrećnih četrnaest dana, a Rusi nisu prevagnuli Nemačku, već su Nemci duboko gazili drumovima Sovjetskog Saveza. Sada su se po meri nastupanja Nemaca upravljale ustaše pa, kao da su zakasnile u planu istrebljenja, požuriše da kazne one što se poveseliše sovjetskoj pobedi. Već su na Baniju doletele i izabrane »čelik ustaše — emigranti« da pokažu kako se kolje i masovno ubija.

Nada da Rusi mogu učiniti svoje nije sasvim napustila ljude, ali je naglo splasnula. Ona bi nešto živnula kod stvarne ili izmišljene radosnije vesti s fronta. Sa dosta ogorčenja govorilo se o Englezima što ne priteknu Rusima u pomoć, a male nade su polagane i u Amerikance da će se brzo okrenuti protiv Hitlera. U toj oseci raspoloženja i opalih nada trebalo je nanovo graditi duh vere u sebe i u izglede na sopstvenu borbu. To je mogla, pored žive reči, jedino da učini makar i mala, ali obavezno uspešna ustanička akcija.

Sisački komunisti kao borbena grupa počeli su sa manjim diverzijama u okolini Siska, Grede i na železničkoj pruzi kod Capraga. Iako diverzije nisu još dobile oblik pravih sukoba, one su čeličile one što su ih vršili, a moralno su razarale protivnika. I u drugim kotarima formiraju se borbene grupe i ispituju mogućnosti za diverzije. I ustaše i Nemci krenuše u krupnije zahvate. Došlo je do masovnog hapšenja i teranja u logore Srba iz okoline Gline i Vrginmosta, koje će kasnije izmasakrirati u glinskoj crkvi.[1] Slično je i u drugim kotarima gde su logore u Petrinji, Sisku i kostajničkoj Gradini prepunili pohvatanim Srbima od kojih su pojedince počeli streljati.

Na padinama Šamarice i u većim šumama dalje od nje nastajali su zbegovi naroda u kojima su pojedina sela, pod rukovodstvom komunista, uređivala svoje logore, organizovala snabdevanje i zaštitu sopstvenim stražama. To je već bio prvi korak prema oružanom otporu, izraz spoznaje da je ustanak jedini izlaz. U selima koja još nisu krenula u zbegove postepeno je jačalo saznanje da se ne sme dozvoliti da ih ustaše iznenade na spavanju, ili prilikom rada u polju. U selu Lušćani kod Gline, kada je ustaška patrola uspela da pohvata grupu seljaka, nekoliko hrabrijih se snašlo, napalo ustaše, nekoliko njih razoružalo, dok su ostali pobegli.[2] Glas o tom događaju brzo se proširio podstičući i hrabreći goloruki narod. Po selima su nikle straže naoružane vilama i motikama, po nekom lovačkom puškom i pištoljem, a počeli su da rade i prvi ustanički odbori.

Četvrtojulski poziv CK KPJ na ustanak je tako postupno ulazio u praksu borbene pripreme na Baniji, više kao sprega organizovanog rada komunista sa logičnim postupcima naroda da održi goli opstanak. To nije bila masovna provala narodnog gneva u vidu opšteg pohoda na manja uporišta neprijatelja kao u nekim drugim krajevima. Ali čvrst kurs u borbenoj pripremi dao je i svoju nadgradnju u vidu priča o dvanaest hiljada usta-

[1] Odnosi se na čuveni pokolj preko hiljadu Srba u glinskoj crkvi 3. avgusta 1941.

[2] Događaj se odigrao 12. jula 1941.

nika — Hrvata u Brezovici kod Siska, o dvadeset hiljada naoružanih u Šamarici, o deset hiljada u šumi Čorkovači kod Dvora i u šumi Prolomu kod Gline. Ovaj rad i ove priče počeše ponovo da oslobađaju zastrašene, ispravljaju kolebljive, upozoravaju kapitulante i lede krv u žilama ustaša. Sad u sela, čak i ona bliža gradovima, smelije upadaju naoružani »šumski ljudi« — partizani ili gerilci, kako su ih zvali. Sve neki doterani momci, naoružani bombama i pištoljima ili karabinom, vedri i nasmejani, krstare po selima i hrabre. Takozvane ustaške »ophodnje« sada kreću u brojnijem sastavu, brzo preleću kamionima nesigurne deonice na cestama, drže se dana i čvršće povezuju uporište sa uporištem. Sve je u pripremi. Konopac se do kraja zategao.

I puklo je...

Noću 22/23. jula glinska grupa od 36 ustanika pod komandom Vasilja Gaćeše izvršila je napad na železničku stanicu u selu Grabovac kod Gline, ubila četiri ustaše, zaplenila deset karabina i razorila stanicu i prugu. Odjeknuli su ti pucnji daleko preko brda i šuma u svim selima Banije, kao zov na akciju, kao potvrda da se može, kao primer koji ne da da se miruje. Narod je radosno pozdravio svoje junake i legenda je počela da se prede o podvigu Gaćeše i drugova, o njihovoj ratničkoj veštini, o izgledu i gromovitom glasu Gaćeše, o kukavnosti ustaša i o velikom plenu. Ona je izrasla do granica narodnih želja, a i snage koju mase u sebi kriju.

Ali i odmazda je došla kao oluja. Mnogobrojne petrinjske i glinske ustaše uspele su da pohvataju oko osam stotina ljudi iz Grabovca i okolnih sela i da sve do jednoga pokolju na jednoj poljani. I ova priča je sustizala prvu. Delovala je kao strahovit šok i mnoge je pokolebala. Rasla su pitanja da li se sve to isplatilo, zašto se još nije pričekalo, kako se može goloruk narod suprotstaviti oružanoj sili Osovine.

Dakle, posle velikih nada opet teška potištenost, posle prve akcije — odstupanje, posle samouverenosti — preispitivanje samog sebe, jedna velika neizvesnost više i sumorni pogledi u budućnost. Potrebni su novi lični primeri i žrtve najsvesnijih i najhrabrijih, neumoran rad da se objašnjava i podstiče, potrebne su nove akcije da pokažu da se mora i može samo oružjem tražiti izlaz. To su bili neobično teški zadaci komunista. Jer, tada su daleko bili dani naše nadmoći, nesagledivi su i nedokučivi bili izgledi na našu pobedu.

Kako su danas posle dvadeset godina jasni i veliki naši konačni bilansi! A kako je mala i slabašna reč da upečatljivo naslika sve padove i uspone do njihovog potpunog ostvarenja!

Branko BOROJEVIĆ

VAŽNIJE AKCIJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U STRUMICI

Pre kapitulacije stare Jugoslavije, maja 1939. godine, u Strumici je formirano Gradsko partijsko povereništvo od tri člana. Josko Josifovski je bio sekretar, a Kata Pockova i Vasil Cilev članovi povereništva. Nešto kasnije, oktobra iste godine, Gradsko partijsko povereništvo je dobilo još dva člana: Vanča Fončeva i Gligora Novakova. Tada je izvršena i podela rada u povereništvu. Za rad sa radnicima Monopola odgovarala je Kata Pockova, sa zanatskim radnicima radio je Vasil Cilev; za selo je bio odgovoran Vančo Fončev, a za rad sa omladinom Gligor Novakov. Povereništvo je najveću brigu vodilo o Monopolu, gde je u to vreme bilo oko 500 radnika. Tamo je uskoro formirana partijska ćelija od četiri člana Partije i stvorene su dve vaspitne grupe. Legalni oblici rada partijske organizacije u Strumici sprovodili su se uglavnom preko Kluba esperantista. U tom klubu su na raznim tečajevima pored esperanta proučavane društvene i egzaktne nauke (razvitak društva, religije i sl. biologija i geografija). Sem toga radili su i analfabetski tečajevi za opismenjavanje većeg broja radnika i omladinaca. Posebno je bila korisna bliblioteka Kluba eksperantista koja je imala knjige iz najrazličitijih oblasti nauke, beletristike i drugu naprednu literaturu. Raznim granama delatnosti Kluba esperantista bio je obuhvaćen veći broj omladinaca i radnika. Iz tih redova je kasnije partijska organizacija regrutovala nove članove Partije i Skoja.

U Strumici je tada bilo malo intelektualaca. Neki od njih, naročito oni iz starijih generacija, bili su pod uticajem vrhovističke VMRO organizacije i Vanča Mihajlova. Ideolog i vođa tih intelektualaca bio je u to vreme Dimitar Đuzelov koji je kasnije za vreme okupacije postao glavni eksponent i sprovodnik politike bugarskih okupatora.

U takvoj situaciji dolazi do okupacije Jugoslavije, pa i Makedonije. Iako malobrojna, partijska organizacija Strumice je spremno dočekala okupaciju. Već 8. aprila je održan sastanak Gradskog partijskog povereništva na kome je razmotrena nastala situacija u gradu i donesene odluke koje su se svodile uglavnom na to da treba:

1) razbiti iluzije kod masa da su Bugari oslobodioci, i dokazati da oni dolaze kao fašisti, okupatori i eksploatatori makedonskog naroda;

2) povesti borbu protiv svih špekulanata, izdajica i raznih srbofilskih elemenata koji su odmah po dolasku Nemaca počeli da paktiraju s njima, a koji će verovatno i po dolasku Bugara raditi na suzbijanju naprednih ideja, koristiti ovakvu situaciju za svoje bogaćenje i eksploataciju radnih masa;

3) sprečiti svečani doček okupatorskih vojski, koji su pripremali razni probugarski i fašistički elementi grada.

Partijska organizacija je nastojala da ove svečanosti pretvori u demonstracije protiv okupatora, što joj je u velikoj meri i polazilo za rukom. Plan te akcije uglavnom je sproveden preko Kluba esperantista. Na sastanku uprave kluba su podeljeni zadaci. Jedna grupa od 10 omladinaca je dobila zadatak da na transparentima napiše parole: »Makedonija Makedoncima«, »Smrt špekulantima«, »Dole špekulacija«, »Dole skupoća i eksploatacija«, i nacrta mapu Makedonije koju je trebalo nositi na čelu povorke demonstranata. Rešeno je i to da se organizuje hor koji je trebalo da uvežba razne revolucionarne pesme. Na sastanku je posebno bila istaknuta potreba da članovi Kluba esperantista sprovedu široku agitaciju za masovno učešće građana u demonstracijama koje će klub organizovati.

Kao prethodnica bugarskih vlasti u Strumicu su došli razni probugarski i fašistički elementi koji su se povezali sa mesnim fašistima i izdajnicima i zajedno sa njima spremali svečani doček bugarskih okupatora. Ta fašistička i nenarodna grupa je saznala za pripreme partijske organizacije i Kluba esperantista i odmah je počela da provocira, izaziva i zastrašuje članove kluba, ali time, kao ni drugim merama, nije mogla sprečiti demonstracije.

Čim se 16. aprila pronela vest o dolasku bugarske vojske, u Klubu esperantista se okupio veliki broj građana, omladinaca i radnika. Svi su se svrstali u povorku koja je krenula ulicama noseći kartu Makedonije i parole. Omladinci su uz put pevali revolucionarne pesme. Kada je povorka došla u centar grada razbesneli fašistički elementi su pokušali da je rasture, ali im to nije pošlo za rukom. Došlo je i do fizičkog obračunavanja, ali ne i do rasturanja povorke. U takvoj situaciji profašistički

i probugarski elementi su bili primorani da dočekaju bugarsku vojsku van grada, i to samo njih pet-šest. A kad je bugarska vojska ušla u grad, narod ju je dočekao revolucionarnim pesmama i parolom »Makedonija Makedoncima«. Time je okupatoru jasno stavljeno do znanja da ga ovaj grad dočekuje kao neprijatelja.

Za rad partijske organizacije u Strumici veliki značaj je imao dolazak Straše Pindžura, delegata Pokrajinskog komiteta Makedonije. On je pristupio reorganizaciji Gradskog partijskog povereništva koje je 1. maja 1941. godine preraslo u Gradski komitet. Komitet je izabran tajnim glasanjem na sastanku kome su prisustvovali svi članovi Partije grada. Za sekretara je izabran Josif Josifovski, a za članove: Blagoj Jankov Mučeto, Vančo Fončev, Taška Srbinova i Gligor Novakov.

Na tom sastanku je, između ostalog, bilo govora i o direktivi Pokrajinskog komiteta Makedonije da se ne skuplja oružje, jer ćemo ga dobiti iz Sovjetskog Saveza. Partijska organizacija Strumice je nasuprot toj direktivi došla do zaključka da treba sakupljati oružje, a ne čekati da dođe sa strane.

Druga važna odluka Gradskog komiteta je bila da se formira Gradsko povereništvo Skoja, što je odmah ostvareno. Za sekretara je izabran Gligor Novakov, a za članove Cenka Pavlova, Mara Minaneva i Risto Stambuliev. Na sastanku je isto tako bio kritikovan sektaški stav partijske organizacije u pogledu proširivanja organizacije i rečeno je da se novi članovi Partije i Skoja primaju mnogo smelije. Ubrzo zatim formirane su još dve partijske organizacije i više skojevskih grupa.

Posle ovog sastanka partijskim organizacijama i naprednim omladincima grada bila je prenesena direktiva da sakupljaju oružje.

Jedna od važnijih akcija koju posebno treba istaći i koja predstavlja krupan uspeh partijske organizacije u Strumici je štrajk monopolskih radnika početkom maja 1941. godine. Bugarske okupacione vlasti su odbile da isplate radnicima zaostale nadnice, izgovarajući se da su novac odneli Srbi. Partijska organizacija je iskoristila taj trenutak i donela odluku da se organizuje štrajk. Radnici su jednodušno prihvatili štrajk, te su Bugari bili primorani da popuste pred njihovim zahtevima i da im isplate zaostale zarade. Iznenađeni ovako uspešnom akcijom, okupatori i domaće izdajice su u Monopolu počeli da održavaju konferencije i sastanke sa radnicima, s ciljem da ih uvere kako su ovi radnici pali pod uticaj šake komunista u gradu. Kata Pockova je istog trena otpuštena sa posla, a naoružane straže su postavljene na ulazima Monopola.

Pošto nije uspeo doček bugarske vojske, probugarski i fašistički elementi su odlučili da 23. maja iz Velikog Trnova,

stare bugarske prestonice, donesu u Strumicu vatru sa hrama gde je krunisan prvi bugarski car, i na taj način manifestuju simbolično pripajanje Makedonije Bugarskoj. Partijska organizacija je preko svojih ljudi doznala za ovu akciju i odlučila da je na svaki način spreči. Gradski komitet je dao direktivu članovima Partije i Skoja da održe prošireni sastanak u prisustvu građana i simpatizera, na kome će ukazati na potrebu da se i ta manifestacija pretvori u demonstraciju protiv bugarskih vlasti. Ova akcija partijske organizacije bila je provaljena. Policija je pozivala pojedine članove Partije i Skoja, pretila im kaznama, hapšenjima, pa čak i streljanjem. Zastrašivanja, međutim, nisu mogla da spreče akciju komunista i skojevaca. U trenutku kada su počeli govori i manifestacije okupatora, komunisti, skojevci i drugi napredni građani i simpatizeri su uzvikivali parole protiv špekulacije, protiv besposlice, i isticali druge zahteve radnih ljudi. Mase su potpuno prihvatile parole komunista. Okupatori su pokušali da spreče demonstracije, no bez uspeha. Nije pomoglo ni hapšenje dva člana Partije i više simpatizera. Gradski komitet je na licu mesta održao takozvani leteći sastanak, na kome je odlučeno da se povede akcija za oslobođenje uhapšenih. Tu akciju je podržao veći broj građana, a jedna grupa je zajedno sa roditeljima i rođacima uhapšenih otišla kod komandanta grada i zatražila od njega da uhapšeni budu odmah oslobođeni. Pod pritiskom masa, okupatori su morali da oslobode uhapšene. Ova akcija je posebno doprinela ugledu komunista u gradu.

Samo mesec dana po dolasku okupatora zabeležen je znatan porast broja članova partijske organizacije. Maja 1941. godine u Strumici je već bilo 20 članova Partije i preko 20 skojevaca. Gradsko povereništvo Skoja je preraslo u Gradski komitet Skoja.

Nasuprot dobrim rezultatima partijske organizacije u gradu, rad na selu je bio veoma slab. To je zapazio Gradski komitet i na jednom od svojih sastanaka predložio da se preko izleta, poseta rođacima i sličnih formi radi na tome da se seljaci pridobiju za narodnooslobodilačku borbu. No treba reći da ni posle toga nisu ostvareni očekivani rezultati. Nešto je postignuto samo u selima Prosenikovu i Drvošu.

U radu sa ženama partijska organizacija je postigla dosta dobre rezultate. U komitetu je bila odgovorna za taj rad Taška Srbinova. Rad sa ženama je bio olakšan time što je u Monopolu bilo preko 80% ženske radne snage. Partijska organizacija je organizovala više akcija sa ženama. Po dolasku okupatora cene prehrambenih i drugih artikala su počele naglo da skaču. Razni špekulantski elementi su neodgovorno podizali cene i bogatili

se zajedno sa Bugarima na račun radnih ljudi. U isto vreme je otpušten znatan broj radnica iz Monopola. Nastala je besposlica, a sa tim i nezadovoljstvo u gradu. Ove i druge mere (sistem kupona i sl.) doprinele su da partijska organizacija uspešno pokrene mase u borbu za poboljšanje njihovih ekonomskih uslova. Posebnu aktivnost u toj akciji ispoljile su žene. One su masovno učestvovale u demonstracijama protiv skupoće, tražeći od bugarskih vlasti da se smanje cene i reguliše snabdevanje grada. Uputile su i svoju delegaciju kod sreskog upravnika. Zahtevi žena demonstranata nisu bili prihvaćeni, a njihova delegacija je bila isterana. Cene su i dalje skakale, ali ove demonstracije su znatno doprinele razobličavanju Bugara kao okupatora i eksploatatora makedonskog naroda. A upravo je to i bio cilj partijske organizacije. Ove demonstracije su potvrdile uspešan rad partijske organizacije sa ženama i njenu snagu.

U junu je formirano Gradsko rukovodstvo AFŽ. Aktivom žena rukovodila je Taška Srbinova. U početku su u aktivu bile Jelka Jankova i Marika Georgijeva. Kasnije se aktiv proširio. Glavni oblici rada bile su čitalačke grupe i konferencije sa ženama koje su se održavale svake nedelje. Na konferencijama se govorilo o međunarodnoj situaciji i razvoju narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Računa se da je njima bilo obuhvaćeno oko 100 žena. Aktiv žena je isto tako prikupljao narodnu pomoć, pronalazio stanove za ilegalce i za održavanje sastanaka, i učestvovao u drugim akcijama.

Posle napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez Gradski komitet Strumice održava sastanak na kome je razmatrana međunarodna situacija. Komitet je na tom sastanku doneo odluku da se pojača politički rad među masama, da se ljudi obaveštavaju o razvoju situacije na frontovima (osobito na istočnom frontu), zatim o borbi porobljenih naroda za svoje oslobođenje, o uspesima savezničke vojske i slično. Komitet je isto tako isticao potrebu da se pojača borba komunista Makedonije i da se prikuplja oružje, hrana, sanitetski i drugi materijal. Posle 4. jula, kada je objavljen Proglas Centralnog komiteta KPJ o dizanju ustanka u Jugoslaviji, u Strumicu je došao Strahil Gigov. On je doneo proglas koji je odmah proučen na sastanku Gradskog komiteta, a i u svim partijskim i skojevskim organizacijama. One su jednoglasno prihvatile poziv Centralnog komiteta KPJ za oružanu borbu protiv okupatora. U tom smislu počele su i izvesne pripreme.

Pošto su Bugari uvideli da preko svečanosti i manifestacija ne mogu da okupe mase oko sebe, rešili su da to postignu organizovanim radom, te su zbog toga pokušali da formiraju razne profašističke organizacije. U takvoj situaciji Gradski ko-

mitet je 10. jula 1941. sazvao sastanak na kome je rešeno da se bojkotuju sve fašističke i profašističke organizacije. I kada je 13. jula u Strumicu došao Dimitar Đuzelov sa zadatkom da organizuje pokret »Otac Pastije« (profašistička organizacija), Gradski komitet je učinio sve da bi sprečio formiranje ove organizacije. Svim ćelijama i skojevskim organizacijama je postavljen zadatak da određen broj svojih članova upute na konferenciju koju su zakazali profašisti. Članovi Partije i Skoja bili su tako raspoređeni da su sedeli na raznim stranama u sali. Pod njihovim uticajem prisutni nisu hteli da prihvate predložene kandidate za upravu, jer su to bili špekulantski i fašistički elementi. Da bi nekako sprečili delatnost komunista na samoj konferenciji, fašisti su pokušali da kandiduju i komuniste za upravu ove organizacije. Komunisti su to, međutim, kategorički odbili. Konferencija je završena bez uspeha; profašistička organizacija nije formirana. Komunisti su odneli potpunu pobedu.

Komunisti Strumice su preduzeli sličnu akciju i prilikom formiranja uprave čitaonice u gradu. Profašistički elementi su na tim izborima potpuno izgubili, i komunisti su uglavnom uzeli upravu u svoje ruke. Čitaonica je bila žarište partijskog rada u gradu. Preko nje su se sprovodili najraznovrsniji zadaci i direktive. Biblioteka je nabavila mnogo napredne literature, organizovala izlete i sastanke, programe za izlete i slično. Ovim oblicima rada je, može se reći, obuhvaćena gotovo celokupna omladina Strumice. Bugarski okupatori su zbog toga ubrzo zatvorili čitaonicu.

Ove akcije partijske organizacije su doprinele da već u avgustu u gradu deluje 6 partijskih organijacija sa oko 40 članova Partije. Skojevska organizacija je u to vreme imala 15 skojevskih grupa sa oko 70 članova. Većinu u skojevskim grupama činila je radnička omladina (44 radnika i 25 učenika).

Širenje partijske organizacije i prilično masovne akcije koje je ona izvodila omogućili su komunistima Strumice da se pripremaju i za krupnije zadatke. Organizovan je najpre vojni štab kojim je rukovodio Vančo Fončev, a članovi su bili: Sando Masev, Kiro Minanev i Ivan Palifrov. Jedan od osnovnih zadataka štaba je bio da organizuje sakupljanje oružja, sanitetskog materijala, hrane, odeće i drugog materijala; zatim da u pojedinim selima stvara i učvršćuje baze koje bi služile za vezu između partizanskog odreda, kada bude stvoren, i partijske organizacije u gradu. U Strumici je formiran i poseban Odbor za prikupljanje narodne pomoći (hrane, odeće i drugog materijala). Kuća Gerasima Cuneva služila je za skladište ovih materijala. Uporedo sa time, odbor je prikupljao i novčanu pomoć od simpatizera i građana.

Krajem avgusta u Strumicu je došao Mirče Acev, delegat Pokrajinskog komiteta Makedonije, sa zadatkom da prenese direktivu Pokrajinskog komiteta za pripremanje oružanog ustanka i formiranje partizanskih odreda. Komitet i partijsko članstvo Strumice imali su potpuno pravilan stav prema oružanoj borbi komunista Jugoslavije. Stav Šarla i drugih oportunista u Pokrajinskom komitetu nije prodro u Strumicu. Održan je sastanak Gradskog komiteta na kojem je, između ostalog, konstatovano: da u Strumici postoje realni uslovi za formiranje partizanskog odreda i da odmah treba početi neposredne pripreme za njegovo stvaranje.

U tom smislu je donesen zaključak da komunisti, simpatizeri i drugi omladinci ne treba da se odazivaju pozivu za vojsku već da predu u ilegalstvo i odlaze u partizanske odrede. Naglašeno je isto tako da studenti ne treba da odlaze na studije, već da i oni stupe u odred ili se uključe u pozadinski partizanski rad.

Posle ovog sastanka Mirče Acev je održao sastanak sa vojnim štabom, gde su razmatrane konkretne mogućnosti za oružanu borbu. Na tom sastanku je bilo govora o oružju kojim se raspolagalo, prehrambenim artiklima, odeći, sanitetu i slično. Posebno je bilo reči o vezama partijske organizacije sa selom, o bazama, njihovom smeštaju i rasporedu. Na sastanku se govorilo o planu pokreta odreda, o njegovim pravcima i marš-rutama. Konstatovano je da vojni štab trenutno raspolaže sa 11 pušaka, 4 revolvera i 12 bombi. Rešeno je da se to oružje sakupi na jednom mestu, kako bi se u slučaju izbacivanja odreda lakše moglo do njega doći.

Posle sastanka sa Gradskim komitetom i vojnim štabom Mirče je obišao sve partijske organizacije u gradu. Cilj ovog obilaska je bio da se uveri u to koliko su članovi Partije spremni za oružanu borbu. Na tim sastancima članstvo je jednodušno prihvatilo direktivu Pokrajinskog komiteta za stvaranje partizanskog odreda.

Posle odlaska Mirčeta Aceva Gradski komitet je organizovao sastanke sa skojevskim i vaspitnim grupama u gradu, s ciljem da se upoznaju sa direktivom Pokrajinskog komiteta o oružanom ustanku u Makedoniji. Većina skojevaca i simpatizera je prihvatila ovu direktivu. Samo kod nekih je bilo izvesnog kolebanja.

U međuvremenu su u strumičkoj organizaciji nastale izvesne promene. Avgusta je Blagoj Jankov Mučeto, član Gradskog komiteta, otišao u Pokrajinski komitet u Skoplje, a početkom septembra sekretar komiteta Josif Josifovski Sveštarot je određen za rad u zapadnoj Makedoniji. I pored ovih izmena

partijska organizacija i Gradski komitet su nastavili pripreme za formiranje odreda i njegov izlazak na teren.

Krajem septembra u Strumicu je ponovo došao Mirče Acev kao delegat Pokrajinskog komiteta. On je proverio tok priprema za organizovanje partizanskog odreda i doneo direktivu Pokrajinskog komiteta o datumu dizanja oružanog ustanka u Makedoniji. Tom prilikom je izvršio i reorganizaciju komiteta. Za sekretara je određen Vančo Fončev, a za članove Taška Srbinova, Kiro Minanev i Mara Minaneva. Novi komitet je odmah dobio zadatak da izvrši poslednje pripreme za izbacivanje odreda na teren. Na istom sastanku je za komandanta odreda određen Đorđi Stojev, a za političkog sekretara Gligor Novakov. Na sastanku su isto tako određeni i članovi Partije koji je trebalo da budu prvi borci odreda: Đorđi Stojev, Kata Pockova, Nikola Orcev, Gligor Novakov, Batev Mitko, Vančo Gurov, Josif Josifovski, Vučkov Kosta, Vančo Merkov i desetak skojevaca i simpatizera. Računalo se da u odredu bude oko 20 ljudi.

Članovi Partije određeni za odlazak u odred bili su oslobođeni partijskog rada u gradu, jer je trebalo, između ostalog, da se obučavaju i u rukovanju oružjem. Datum ustanka bio je poznat samo sekretaru komiteta. Posle ovoga sastanka održan je i sastanak vojnog štaba na kojem je razrađen plan kretanja odreda.

Desetog oktobra sekretar komiteta je opet sazvao sastanak i saopštio da je za dan ustanka određen 11. oktobar, što je značilo da odred treba odmah izbaciti na teren i još sutradan početi sa akcijama. Članovi komiteta su dobili zadatak da obaveste sve ljude određene za odlazak u odred. Zborno mesto je bilo na groblju. Trebalo je da svi budu na okupu 10. oktobra u 9. sati uveče, a 11. oktobra trebalo je da odred izvede prvu akciju.

Uveče je na zborno mesto došla većina određenih drugova. Otkazali su samo neki komunisti. Međutim, nije bilo u pitanju ljudstvo, jer je odred mogao da počne i sa 12 boraca. Veliki propust je bio u tome što je na zborno mesto donesena jedna puška, dva revolvera i 12 bombi, dok ostalo prijavljeno oružje nije moglo da se pronađe. Sekretar komiteta i rukovodstvo odreda su smatrali da sa ovim oružjem odred ne može da opstane, pa su odlučili da se za izvesno vreme odloži njegovo izbacivanje na teren, kako bi se prikupilo oružje i završile druge pripreme.

U svim organizacijama se govorilo o ovom neuspehu, traženi su uzroci i uzeti na odgovornost ljudi koji su doprineli neuspehu. Na tim sastancima isključeni su svi članovi Partije koji su otkazali da odu u odred.

Na zahtev drugova koji su bili određeni za odred, Pokrajinski komitet je uputio Blagoja Jankova Mučeta da ispita situaciju. On je odmah zakazao sastanak sa Gradskim komitetom i poseban sastanak sa pripadnicima odreda. Tom prilikom je konstatovano da su članovi Partije i simpatizeri bili spremni za oružanu borbu, ali da organizacione i druge pripreme nisu bile dobro izvršene.

Neuspeo pokušaj da se stvori partizanski odred i počne oružana borba u Strumici slomio je elan kod jednog dela članova Partije, skojevaca i simpatizera i smanjio uticaj Partije na mase. To je, međutim, trajalo kratko vreme (nekoliko meseci). Početkom 1942. godine došla je Vera Aceva, instruktor Pokrajinskog komiteta Makedonije, sa zadatkom da konsoliduje rad partijske organizacije u Strumici.

Mara MINANEVA

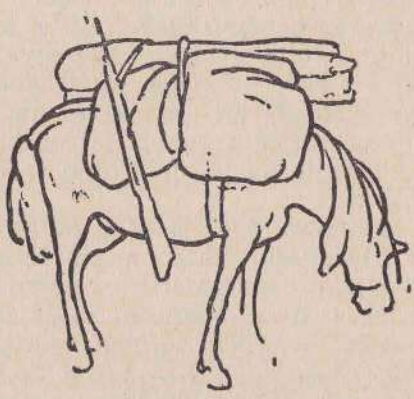

U DOLINI CRNOG TIMOKA

Crni Timok razdvaja padine Rtnja i južnog Kučaja. Većim delom, od svog izvorišta, teče kroz boljevački srez. Tu, na padinama Malinika, u rejonu Balca, formiran je 28. jula 1941. Boljevački partizanski odred, koji je brojno brzo rastao.

Ljudi su sve jasnije uviđali odlučnost i spremnost Partije da se bori protiv okupatora i narodnih izdajnika i u sve većem broju su polazili u borbu. Naročito masovan priliv u odred bio je posle napada na rudnik Rtanj, 20. avgusta, kada je nemačka posada likvidirana, a rudnik potpuno uništen. Ali ti novi borci nisu imali nikakvog borbenog iskustva. Zbog nedostatka vojnih kadrova (u odredu nije bilo nijednog bar rezervnog oficira bivše vojske), a i zbog kratkoće vremena, to ljudstvo se nije moglo organizovati i vojnički obučiti. Jezgro odreda, od oko 70 komunista i drugih prekaljenih boraca iz ranijih dana ustanka, izgubilo je svoju udarnu snagu i neizbežno se rasplinulo u masi tek pridošlih seljaka.

Izjutra 2. septembra 1941. godine Boljevački partizanski odred je napao i oslobodio sresko mesto Boljevac. Relativno lako je razoružao jaku žandarmerijsku posadu, poslednje neprijateljsko uporište u srezu. Međutim, iz Zaječara je iznenada naišlo vozom oko 30 nemačkih vojnika naoružanih »mašingeverima« i ručnim granatama. Naš odred je tada brojao 450 boraca, većinom iz sela Zlota i Podgorca, ali je bio nedovoljno naoružan. Glomazan i u vojničkom smislu nepokretljiv, morao je da se posle kratkotrajne borbe u priličnom neredu povuče u svoju bazu, u rejon Valja rnži.

Štab odreda je iste večeri detaljno proanalizirao uzroke ovog našeg nepotpunog uspeha. Konstatovano je da odred, i pored volje i gotovosti boraca, nije bio vojnički sposoban da se suprotstavi napadu organizovanog i dobro naoružanog neprijatelja.

Poučen iskustvom iz ove prve frontalne borbe, a očekujući i ofanzivu neprijatelja na oslobođenu teritoriju boljevačkog sreza, štab je sutradan doneo odluku da se odred reorganizuje i podeli u manje, operativnije jedinice.

Tako su formirane tri čete, čije je rukovodstvo dobilo samostalnost u odlučivanju, i upućene na određene sektore: 1. prema Boru, 2. Paraćinu, 3. prema Zaječaru.

Prilikom ove reorganizacije bio sam postavljen za političkog komesara i partijskog rukovodioca 2. čete. Za komandira je određen neki Vranješević, žandarmerijski podnarednik koji nam je prišao nekoliko dana ranije i u borbi s Nemcima kod Boljevca pokazao se kao snalažljiv i dobar vojnik. U nedostatku iskusnijih vojnih rukovodilaca bolje rešenje se nije moglo naći.

Za odluku štaba odreda brzo se saznalo u Podgorcu i Zlotu, iz kojih se u Boljevačkom odredu nalazilo preko 350 boraca. Toga dana oko podne mase naroda iz ovih ustaničkih sela preplavile su partizanski logor. Ljudi i žene su na svoj način shvatili preformiranje odreda i pohrlili da sa željama za dobar uspeh, a prvenstveno za što skoriji povratak, isprate svoje sinove, braću i muževe. Bilo je dosta boraca koji su imali iste želje, mislili kao i njihovi kod kuće — da se bore, ali tu na domaku sela i domova gde su se osećali izdržljivijim i jačim, gde su u to ratno vreme bili u svakoj prilici i svojima na pomoći. Zato ih novi planovi nisu mnogo oduševljavali. Za proteklo kratko vreme mnogi od njih retko su se razdvajali od svojih sela. Izvede se ova ili ona akcija, posle svake svrati se i do porodice, uzgred se obavi i neki neodložan posao u domaćinstvu i sada odjednom — naređenje da krenu »nekuda daleko, tamo preko planina, da brane ceo srez«. Šta ako napadnu Nemci? Znaju oni da Zlot i Podgorac imaju najviše partizana.

Bilo mi je krivo što ovi moji seljani ne mogu da shvate značaj jedne pravilne i opravdane odluke.

U dva časa popodne 2. četa je napustila logor i preko Podgorca i Bogovine krenula u pravcu Belih voda i južnog Kučaja. Glavni zadatak čete bio je da poruši prugu uskog koloseka Paraćin — Boljevac, demolira železničke stanice i prekopa ili na drugi način prepreči drum koji povezuje Boljevac sa Paraćinom. Naravno, ako bi i pored ovih mera neprijatelj preduzeo napad od Paraćina, četa je imala da prihvati borbu i zadrži ga u tesnacu — na Suvaji i Čestobrodici.

Uveče, 3. septembra, četa je stigla u selo Mali Izvor gde je održan veliki i uspeo politički zbor. Govorio je, pored ostalih,

i dr Ivko Đolović, popularni lekar iz Boljevca. Sledeća dva dana, 4. i 5. septembra, organizovani su masovni zborovi u Jablanici, Mirovu i Lukovu.

Mnogi seljaci u ovom delu sreza dotada su samo čuli o partizanima i njihovim akcijama. Sada su ih prvi put videli i saznali više o ciljevima Komunističke partije Jugoslavije, o narodnooslobodilačkoj borbi i događajima u celoj okupiranoj zemlji. Oduševljenje je bilo veliko. Svi su nas prihvatili kao svoje najbliže, kao prave oslobodioce. Obećavali su svaku moguću pomoć i podršku. A oni najodlučniji, mahom mlađi ljudi, bivši vojnici koji su u aprilu izbegli zarobljavanje, iznosili su oružje i drugu opremu i pripremali se za polazak u borbu.

Držanje ljudi, žena i omladine u ovim selima veoma je pozitivno uticalo na moral i uopšte na raspoloženje boraca u četi. Svi su oni osećali da su i ovde simpatije naroda na njihovoj strani, da ih on podržava kao i onamo u Stopanji, Strmnjanu, Timoku...

Petog septembra četa je, posle zbora u Jablanici, preko celog dana izvodila akcije na pruzi. Uz pomoć seljaka i železničkog osoblja ona je na nekoliko mesta presekla pragove i izvadila šine, a na lukovskoj železničkoj stanici uništila sve instalacije. Bio je napravljen plan i za prekopavanje druma.

Međutim, situacija se uskoro iz osnova izmenila. I neprijatelj je imao svoje planove koje je ovoga puta uspeo da sprovede.

Druga četa se te večeri smestila po jablaničkim pojatama, a sutradan, rano izjutra 6. septembra, izvršila je pokret u pravcu Krivog Vira. I u ovom selu ljudi su nas sa nestrpljenjem očekivali i pozivali da dođemo i održimo zbor. U selo smo stigli oko 9 časova. Posle paljenja opštinske arhive i kraćeg razgovora sa seljacima koji su nas tu sačekali, borci su se razišli po kućama da obaveste i ostale za zbor i da istovremeno doručkuju.

Tek što su se posle pola sata opet iskupili pred opštinskom zgradom, zapadno od sela, nad Čestobrodicom, začu se neko neobično zujanje, u početku isprekidano, zbog daljine tiho i nejasno, pa sve jače, prodiruće i treštavo. Odmah nastade nagađanje od kakvih li mašina dolazi takav zvuk i šta sve to ima da znači za nas.

— Kamioni na drumu! Nemci pripremaju napad! — povikaše mnogi borci.

Drugi, iskusniji, usprotiviše se:

— Ne, ne, neće biti; avioni su to. Ko zna šta se sve može dogoditi.

I borci i seljaci koji su pristizali na zbor, okrenuti zapadu, sa napregnutom pažnjom osmatrahu vedro nebo nad horizontom. Zvuk je postajao sve jasniji, na mahove je parao vazduh i zaglušivao. Najednom se iz stotine grla zaori: »Evo ih! Avioni!« Za nekoliko trenutaka tri aviona, leteći u borbenom poretku i dosta nisko, već su se nalazila nad samim selom. Komandir čete komandova: »Sklanjaj se!«, a sam ostade nasred jednog dvorišta odakle ih je pratio dogledom. Međutim, avioni nastaviše let ne menjajući pravac, te svi odahnusmo. Kao pilad posle preživljene opasnosti od grabljivog kopca, borci i seljaci izmileše iz podruma, ispod voćki i začas istrčaše na jednu kosu sa koje su se avioni lepo videli.

Oni su se približavali Boljevcu. »Izgleda, produžavaju za Sofiju, transportni su«, rekoh, više da bih rasterao neizvesnost i prekinuo mučno ćutanje. Komandir i dva-tri iskusnija druga izraziše mišljenje da se radi o nemačkim »štukama«.

I, na žalost, oni su bili u pravu.

U tom napetom iščekivanju, punom kobnih slutnji, primetismo kako avioni, nakrenuvši se ovlaš na leva krila, zaokreću na sever u pravcu Podgorca i Zlota. Začas se izgubiše iza maloizvorskih i jablaničkih brda.

Obazreh se oko sebe da vidim gde su i kako reaguju članovi Partije i SKOJ-a. Nalazili su se zajedno tu blizu, sva sedmorica koliko ih je bilo u četi. Njihova lica su više odražavala uzbuđenje i uznemirenost negoli malodušnost i obeshrabrenje. Jedan od njih priđe mi i upita šta ja mislim, da li će sela zaista biti bombardovana. Znao sam kao i on, kao i svi ostali, da će biti, u to više nije bilo sumnje, ali se sada ne sećam da li sam stigao da mu nešto odgovorim. Jer tamo u daljini, pod planinom Malinikom, prolomiše se tog časa jake detonacije — jedna, a zatim još tri. Nemci su bombardovali Podgorac. Malo još potraja, samo nekoliko minuta nadanja za Zločane u četi, a »štuke« izručiše ubistveni tovar i na Zlot.

U četi nasta košmar i zaglušujuća graja: »Eh ljudi, gotovi smo!«, »Odoše naše kuće i porodice!«, »A mi srez branimo, ej, ljudi?!« Ove i još mnoge slične reči, koje u takvim teškim trenucima ubijaju veru, demorališu i gone na stranputicu, dobiše u toj opštoj vrevi prezrivi i pomalo preteći kraj:

»Dobro nas udesiste!«

Ovo poslednje bilo je meni upućeno. To sam dobro razumeo po pogledima nekolicine seljaka.

Trebalo je odmah nešto preduzeti, jer je pretila opasnost da se četa rasturi. Najmalodušniji i najzastrašeniji Zločani i Podgorčani počeše otvoreno da nagovaraju ostale svoje seljane da se svi zajedno vrate u sela. S njima su se slagala tri veoma

plašljiva seljaka iz okoline Bora, koji su sebe s ponosom nazivali komitašima, inače već zapaženi kao pijanice i kritizeri. Oni su trčkarali od jednog do drugog borca govoreći da se zid glavom ne probija, da se šut s rogatim ne može boriti... Sam komandir je — doduše ne javno i pomalo bojažljivo — podržavao takva mišljenja tvrdeći da su sada, kako se njemu činilo, sva naša nastojanja uzaludna i da bi možda najcelishodnije bilo da privremeno raspustimo četu. Po njegovom mišljenju, stvorena situacija je takva da sada treba napraviti predah — dok saveznici ne udare jačim snagama na Nemce...

Odmah sazvah kratak sastanak komunista. Jednoglasno odlučismo da se u sela upute dva skojevca — Mihailo Turtić i Milorad Sajević, radnici iz Bora. Oni su dobili zadatak da ispitaju novonastalo stanje u oba sela i da se što pre vrate i podnesu izveštaj.

Da li će se ostali borci saglasiti s našim predlogom?

Sa zebnjom sam istupio pred njih i obrazložio im predlog kako sam najbolje umeo. Pored ostalog, rekoh jasno svima da govorim u ime partijske organizacije, koja dobro razume položaj u kome se svi zajedno nalazimo, ali da baš zbog takve trenutne situacije ne smemo dopustiti da se u našim redovima pojavi nedisciplina i samovolja. Ako sada — naglasih na kraju — ne bismo bili razboriti, složni i jedinstveni, okupator bi s pravom smatrao da je postigao svoj cilj, da nas je pobedio, a u svemu ovome to bi bilo najgore.

Mnogi klimnuše glavom u znak odobravanja. Neko reče da bi se neprijatelj zaista radovao našoj neslozi i da je sasvim razumno što ćemo prethodno ispitati šta se u selima sve dogodilo; da smo mi ipak vojska i ne možemo se razići tek onako... Najzad, svi prihvatiše predlog partijske i skojevske organizacije, ali pod jednim uslovom: da se odustane od prokopavanja druma na Čestobrodici i da se četa još istog dana spusti prema Boljevcu, u rejon Lukova, Jablanice i Malog Izvora — bliže Podgorcu i Zlotu.

Našao sam se u nedoumici. Ako se uvaži ova želja Podgorčana i Zloćana, jedan deo naših zadataka ostaće neizvršen. U protivnom — četa će se neminovno raspasti, ili se jako smanjiti. A to je trebalo izbeći na svaki način. Zato sam pristao na onakav kompromis. Računao sam da će ova zabuna potrajati kratko vreme i da ćemo uskoro ipak sprovesti sve ono što nam je preostalo.

To se, međutim, nije moglo ostvariti. Okupator se grozničavo pripremao i posle tri dana preduzeo je još drastičnije mere. Našoj četi i celom Boljevačkom partizanskom odredu tek su predstojali neizmerno teški dani.

Pošto smo se dogovorili i nagodili, siđosmo sa kose u selo. U školskom dvorištu i pred kafanom Krivovirci su se bili iskupili u velikom broju. I sami uznemireni i revoltirani, oni su komentarisali ovaj podmukli napad fašista na nezaštićena sela, iznosili i prihvatali ili odbacivali razne pretpostavke o posledicama koje će nastati i daljim merama okupatora i partizana.

Oko podne kuriri, ispraćeni lepim željama i mnogobrojnim porukama, krenuše biciklima preko Boljevca za Podgorac i Zlot. Uskoro zatim, odmah posle zbora koji smo ipak održali, i četa je napustila selo i prema postignutom sporazumu izvršila pokret u pravcu Jablanice.

Bio je to više pokret razočaranih i ojađenih ljudi negoli boraca jedne partizanske jedinice koja ni u najtežim trenucima ne klone i nalazi snage za nove podvige. Uskom kozjom stazom silazi naša četa u nemoj tišini. Sem komunista i nekoliko radnika koji probranim i promišljenim rečima pokušavaju da obodre svoje drugove — niko ni s kim ne razgovara. Podgorčane i Zloćane pritiskivale su brige o s mukom stečenoj imovini, o porodici. Bilo je to i shvatljivo jer niko nije mogao biti spokojan pri pomisli da su najdraži kod kuće možda postradali. Međutim, nas komuniste je posebno tištalo to što se na tim ljudima nije primećivala i mržnja prema okrutnom neprijatelju. Doduše, ona ih je sigurno kosnula, ali je u njma samo tinjala, a svest je bila preslaba da bi je mogla razbuktati.

Pre sunčeva zalaska stigosmo na iste pojate sa kojih smo toga jutra pošli u Krivi Vir. Naši domaćini su znali o bombardovanju sela. Rekosmo im da smo poslali kurire u sela i da očekujemo izveštaj.

Posle večere smestili smo se u plevnje i tu proveli dugu neprospavanu noć.

Sutradan smo zalogorili u jednoj gustoj šumi nedaleko od Lukova gde je bila ugovorena veza sa kuririma. Tačno vreme njihovog dolaska nismo mogli da utvrdimo. Rečeno im je samo — 7. septembra što ranije. Zato su borci postajali sve nestrpljiviji, razdraženiji. Jednog trenutka u četi nastade žagor i neko komešanje. Mnogi Podgorčani i Zloćani se užurbano pripremahu za pokret. Mi komunisti odmah intervenisasmo: ubeđivasmo, molismo da još malo počekaju...

Sunce je već bilo zašlo za ogranke Rtnja kada se na obližnjem brežuljku pojaviše kuriri. Svi im potrčasmo ususret.

Rukovasmo se kao da se nedeljama nismo videli. Oni onako uzgred rekoše svakom ponešto: »Tvoji su živi i zdravi«, »Sve

je ipak dobro«, »Naši su udesili Nemce«... Nestade potištenosti. Posedasmo svi u krug da saslušamo izveštaj.

Mihailo Turtić, sa notesom u ruci, mirno je i staloženo iznosio samo važnije pojedinosti, a Sajević ga je u po nečemu dopunjavao svojim zapažanjima.

Evo ukratko šta je bilo obuhvaćeno njihovim izveštajem:

Na Podgorac i Zlot bačene su po četiri bombe srednje težine. U oba sela porušena je po jedna kuća. Ljudskih žrtava nije bilo. U Podgorcu je nastradalo nešto stoke i živine. Posledice se, naravno, osećaju. Bombardovanje je ostavilo veoma težak utisak na stanovništvo koje je izbeglo u šume. Međutim, ljudi su se preko noći vratili kućama i toga jutra život u selima izgledao je kao i do tada.

Kuriri su doneli i jednu drugu, ohrabrujuću vest. Pre bombardovanja sela, 5. septembra, Nemci su od Bora preduzeli napad na slobodnu teritoriju. Prva četa je kod Brestovačke Banje odbila ovaj napad i u tročasovnoj borbi ubila 2, a zarobila 5 nemačkih vojnika.

Radi detaljnijih obaveštenja i novih direktiva, oni su morali otići i do štaba Boljevačkog odreda koji se posle bombardovanja sela prebacio iza Malinika. Tamo su se našli sa Dobrivojem Radosavljevićem i ostalim članovima štaba. Pored ostalog, drugovi su poručili da 2. četa i dalje ostane na svom sektoru i da, prema ranijem planu, preduzme sve radi onemogućavanja eventualnog napada neprijatelja.

Ovakvo stanje stvoreno pre i posle bombardovanja mnogi borci su shvatili kao nagoveštaj mnogo težih sukoba sa okupatorskim snagama upravo na sektoru Zlot — Podgorac. Uostalom, nisu samo drugovi iz Zlota i Podgorca tako rasuđivali. Svima nam je bilo jasno da će Nemci, jako ugroženi sve češćim akcijama partizana u celoj Timočkoj krajini, nastojati da koncentrišu i pokrenu sve raspoložive snage radi ugušenja ustanka. Takvu ocenu je dalo i rukovodstvo Boljevačkog odreda, i to pre nego što je donelo odluku da se odred reorganizuje.

Polazeći od tih realnih pretpostavki, Podgorčani i Zločani su opet insistirali na tome da se ipak vratimo u sela i da tamo, u sastavu odreda, organizujemo odbranu. Uopšte uzev, to je izgledalo sasvim logično, jer je odbrana tih ustaničkih sela bila tih dana naš prvenstveni zadatak. Ali s obzirom na naše dosta slabo naoružanje i na vojničku nespremnost odreda za veće borbe, smatrao sam da se to ne može postići na uskom prostoru i u frontalnom sukobu s mnogo jačim okupatorskim snagama. Bio sam, naime, siguran da bismo u tom slučaju pre-

trpeli teške gubitke, a sela ipak ne bismo odbranili. Zato sam nastojao da ih uverim u pravilnost stava koji je zauzeo štab odreda.

Kasno uveče svi borci se složiše da se još neko vreme zadržimo na ovim isturenim položajima.

... Opet pokret. Pravac je selo Bogovina. Po tamnoj oblačnoj noći 2. četa je 8. septembra pre svitanja stigla u rejon Faca vajelji. Borci se odmah smestiše u desetak pojata i, savladani umorom, brzo zaspaše.

Vranješević i ja ne ležemo i onako dremljivi razgovaramo sa seljacima. Prijatno smo iznenađeni — primećujem to i na komandiru — ponašanjem i držanjem ovih starih znanaca partizana. Očigledno, poslednji događaj je i njih jako potresao, ali im nije ubio duh, moral. Bodre nas i uveravaju da će narod, bez obzira na sve što još može naići, ostati uz partizane. »Pa vi ste jedini za narod i niko vas ne može uništiti«, izjavljuju oni iskreno, od srca.

U razgovoru saznajemo da su Nemci u međuvremenu uspeli da oprave železnički most kod bogovinske stanice koji je Boljevački odred porušio još 14. avgusta i da se na ovoj pruzi, između Zaječara i Boljevca, saobraćaj obavlja normalno, bez pretovara. Most je podgrađen sa nekoliko podupirača sastavljenih od izukrštanih železničkih pragova, preko kojih su položeni gvozdeni nosači. Tako izgrađeni objekat čuvaju danju i noću po pet-šest Bogovinaca ili Maloizvoraca naoružanih puškama. Naši sagovornici tvrde da nijedan od ovih stražara ne bi pucao na nas, a tu dužnost moraju da obavljaju jer su im Nemci zapretili smrtnom kaznom. Iako su prošla samo dva dana, svi seljaci se već nadaju i očekuju da naiđemo i da ih onako »kao viša sila« oslobodimo napasti i nečasne obaveze. Ovi, pak, sami predlažu da se nipošto ne udaljimo dok ponovo ne porušimo most.

To sam zapravo i ja mislio. Uvideo sam da se ukazala zgodna prilika ne samo za još jedan obračun s neprijateljem, nego i za sređivanje stanja u četi, za stvaranje povoljnije atmosfere. Akcija bi bez sumnje veoma pozitivno uticala na moral boraca, oni bi se sigurno malo otrgli iz učmalosti koja ih jednako prati.

Radi dogovora i donošenja odluke o tome, oko 10 časova sazvao sam sastanak partijske i skojevske organizacije kome je prisustvovao i komandir čete. Bez teškoća smo se saglasili da još te noći izvedemo ovu u svakom pogledu korisnu akciju. Pošto nismo raspolagali eksplozivom, rešismo da se poslužimo drugim sredstvom: vatrom. Udenućemo velike količine slame među drvene podupirače i spalićemo ih.

U međuvremenu je počela da pada prava jesenja kiša, sitna i hladna. Po gustoj magli koja se spustila na srednje grebene Rtnja seljaci su na osnovu iskustva predkazivali da će nevreme duže potrajati. Rano je počela jesen te prve ratne godine.

Pred ručak pođoh da još jednom obiđem borce po pojatama i štalama. Mada su oni od komunista već saznali šta smo na sastanku odlučili, želeo sam da ih i lično informišem o predstojećoj akciji, da im objasnim njen značaj, da čujem i njihovo mišljenje.

Pod prostranim tremom jedne staje na koju prvo naiđoh bili su na okupu gotovo svi Podgorčani. Mnogi su pristigli sa drugih pojata.

Tu su se, u suvoti i zavetrini, raskomotili i živo nešto raspravljali. U prvi mah mi se učinilo da se radi o nekoj odluci rukovodstva čete. Međutim, prevario sam se. Njihova rasprava nije imala nikakve veze ni s našim planom ni sa nedavnim događajima. Ova jesenja kiša probudila je u njima mnoga intimna, domaćinska osećanja i podstakla želje za mirnim spokojnim životom u porodici. To su bile teme njihovih razgovora.

Najzad zapodenusmo razgovor i o predstojećoj akciji. Strahovao sam da opet ne izbije neki nesporazum. No Podgorčani se složiše da je zamisao dobra i da je treba sprovesti.

U sumrak je 2. četa krenula na zadatak. Preko raskvašenih kukuruzišta i strnjika kolona se pored Crnog Timoka spuštala ka pruzi. Na 300 koraka od pruge borci se na jednom guvnu natovariše naramcima suve slame i tu čekahu da izvidnica koja se bila uputila ka mostu ispita stanje i razoruža čuvare. Ona je brzo i uspešno obavila posao i na ugovorene zvižduke pištaljke ostali borci potrčaše niz Timok. Začas pod mostom buknu veliki plamen koji je brzo zahvatio sve drvene podupirače. Ali pragovi su bili sasvim sirovi i teško su goreli. Još dvaput smo dovukli slamu sa guvna. Najzad se podupirači srušiše u plamenu.

NEMCI PALE PODGORAC I ZLOT

Sa tri-četiri zaplenjene puške četa se posle ove akcije uputila na počinak i oko ponoći se smestila po pojatama bliže Bogovini. U pojati gde se smestilo rukovodstvo čete i još nekoliko drugova upade ujutru stražar Pavle Cujić, član Komunističke partije, stari rudarski radnik iz Podgorca, i viknu: »Drugovi, čini mi se da gori Podgorac, gori naše selo.« Poskakali smo sanjivi i zbunjeni i istrčasmo iz pojate. Ja se ispeh na jedno visoko drvo nedaleko od dvorišta da bih bolje video i čuo. Pred mojim očima ukaza se zamagljena Grapčina nad Pod-

gorcem koja se produžavala prema Zlotu. Ali seoske kuće bile su zaklonjene Bogovinskim brdom. U Podgorcu se čulo prigušeno štektanje mitraljeza i povremeno gruvanje topova čije su granate eksplodirale daleko od sela — u Podgoračkoj planini, u šumama prema Zlotu i Sumrakovcu, ili tu iza Bogovinskog brda. Nad selom, u donjem kraju, ovde-onde dizali su se stubovi gustog žućkastog dima. Bio sam siguran da to nije dim koji se obično jutrom, kada se budi život u selu, puši iz odžaka. Da, gorelo je naše selo, nije se prevario Pavle Cujić.

Malo dalje na severu, pod golim Malinikom, Zlot je još mirno spavao — nemačka kaznena ekspedicija stigla je tamo nešto kasnije.

Uskoro iz Bogovine naiđoše neki seljaci i javiše da su oko 2 časa jake nemačke snage prošle drumom od Boljevca za Podgorac. Jedan reče da je lično video desetak kamiona i tenkova. Više nije bilo nikakve sumnje da će toga dana Nemci zbrisati sa lica zemlje ova sela.

Dogovorismo se da se sazovu svi borci. Odredivši zborno mesto na jednoj poljani tu blizu, zađosmo u ostale pojate u kojima su drugovi, sem stražara, još spavali. Otprilike posle pola časa cela četa je bila na okupu. Trebalo je da se ljudima govori, da im se, ako je to uopšte moguće, objasni novo stanje, najteže otkako je počeo narodni ustanak u ovom kraju. Ko će to uraditi? Šta da se kaže seljacima koji će za koji čas sigurno postati pogorelci?

Moralo se nešto hitno preduzeti. Vremena za sastanak komunista nije bilo. I kao ono pre tri dana u Krivom Viru, istupih pred četu, ali bez određene orijentacije, ne znajući kako da počnem, šta da predložim. Ipak se nekako pribrah i počeh da govorim o uspesima Boljevačkog odreda i naše čete, o borbama protiv okupatora širom Jugoslavije, o narodnim izdajnicima i predvodničkoj ulozi Komunističke partije Jugoslavije. Spomenuo sam i okolnost da je okupator, zato što je trenutno jači od nas, uspeo da upadne u naša sela koja nemilosrdno uništava. Malo povišenim glasom dodah da će okupator ubuduće, u daljoj borbi, sigurno pretrpeti poraz, a oslobođeni narod će sagraditi nove kuće i stvoriti sebi bolji život. A kao trenutno rešenje predložih da krenemo prema Tupižnici, gde je na određenom mestu postojala povremena veza sa ostalim četama.

Naravno, sve što sam rekao izgledalo je prazno, neubedljivo. Podgorčani i Zločani nisu me ni slušali. »E nećemo više!« »Šta nam sada može pomoći dalja borba?«... tim i drugim zajedljivim upadicama često su me prekidali. Čuo se samo jedan ohrabrujući glas — neko izreče poznato pravilo da nema rata bez žrtava.

Malo je nade bilo da će se moj predlog usvojiti.

Gledali su me s nepoverenjem. Osećao sam da me pojedinci smatraju krivcem za nesreću koja nas je zadesila. Mnogi predlažiše da se odmah izvrši napad na Nemce u selu. Neko reče da mi to moramo učiniti pa makar svi izginuli. U jednom trenutku izdvoji se Marjan Rajković, jedan od imućnijih seljaka iz Podgorca, i zamoli da ga saslušamo. Mnogi mu priđoše da bi ga bolje čuli, napraviše krug oko njega i netremice ga posmatrahu. Drhtavim glasom koji je više odražavao nemoć no odlučnost, on progovori, gledajući me pravo u oči:

— Slušaj, Janko, znamo svi da su Nemci još pre tri nedelje popalili po nekoliko kuća u Zlotu i Podgorcu, među kojima i tvoju. Žalimo što se to desilo, ali ne možemo dozvoliti da sada popale i naše. Zato idemo da branimo selo, mi nismo kukavice... Govorim li ja istinu, braćo? — upita on hvatajući se za glavu u očajanju.

Tihim žagorom mnogi Podgorčani i Zločani potvrdiše da Marjan istinu govori. A on je stajao nem i snužden, očigledno iznenađen i sam zbunjen utiskom koji je ostavio njegov govor.

Rekavši svima da bi takav postupak značio srljati u sigurnu propast, pokušah još jednom da ih razuverim, da ih odvratim. Ostali komunisti i dr Ivko Đolović takođe su neumorno ubeđivali, bodrili i prosto molili pojedince. Ali ništa više nije pomoglo. Četa se raspadala.

Na poljani su se već obrazovale dve grupe naoružanih ljudi. U jednoj od oko 100 njih nalazili su se svi Podgorčani i Zločani, sem četvorice. U drugoj — rukovodstvo čete, svi članovi Partije i SKOJ-a i nekoliko vanpartijaca, ukupno 16. I jedni i drugi opet su bili spremni za pokret, ali — u dva suprotna pravca.

Oko 11 časova svi se oni još jednom, poslednji put, izmešaše i pozdraviše kao stari, dobri prijatelji i drugovi. Teško su se rastajali i dugo stiskahu ruku jedan drugome. A zatim lagano, kao neka pogrebna povorka, dugačka kolona utučenih i skrušenih Podgorčana i Zločana krenu uz Bogovinsko brdo.

Dugo smo gledali za tim dobrim ali nesvesnim ljudima i razmišljali o njima. Za proteklo vreme zajedno smo podnosili ratne tegobe i borili se za iste ciljeve, protiv zajedničkog neprijatelja. U svim minulim akcijama mnogi su bili i dobri borci. Ali sada, u jednom zaista teškom trenutku, oni su izgubili svaku perspektivu, podlegli su i napustili nas. Znali smo da napad na Nemce ne mogu izvršiti. Uskoro smo bili obavešteni da to nisu ni pokušali. Na svim prilazima Podgorcu vrebale su jake nemačke patrole. Još istog dana svi ti bivši borci 2. čete su za-

robljeni, i to onako kako nisu mislili — kukavički, bez ikakvog otpora, bez ijednog ispaljenog metka.

A da bi spasli gole živote, mnogi su već sutradan morali da stupe u Pećančeve četnike.

Mi ostali odlučismo da se odmah povučemo sa tog terena i pođemo na Tupižnicu radi uspostavljanja veze sa drugovima iz štaba odreda. Pored toga što je tako ugovoreno još 3. septembra, prilikom formiranja četa, na ovo nas je podstakla i pretpostavka da su zadnje, najbrutalnije mere okupatora morale prouzrokovati slične posledice i u ostalim dvema četama, te se ni njihovi delovi neće moći da zadrže na ranije određenim sektorima.

Pošto ovoga puta nije postojala nikakva mogućnost da nešto određenije saznamo šta se tamo pod Grapčinom sve događa, krenuli smo za Mali Izvor. U sumrak stigosmo na pojatu Đorđa Prvulovića, našeg simpatizera i saradnika.

Tu iskrsnuše nove teškoće. Pojaviše se nesuglasice i težnje slične onima koje su nas stalno pratile za proteklih 7 dana.

Za večerom se sva tri »komitaša« opiše. »Teško nam je, braćo, i pijemo zbog žalosti za popaljenim selima«, izjavi najstariji od njih. Oni su nam preporučivali i nagovarali nas da odustanemo od svojih daljih planova, kako ne bismo tako mladi uludo stradali. Garantuju nam, rekoše, da nam se ništa neće desiti jer pouzdano znaju da se i »stari ratnik Kosta Pećanac«, prema kome Nemci imaju strahopoštovanja, zauzima za sve one koji priznaju da su zgrešili i vraćaju se svojim kućama . . .

Sem Vranješevića svi ostali žustro smo se prepirali i osuđivali takve neprijateljske ispade. Najednom jedan od »komitaša« dohvati puškomitraljez, a sva trojica htedoše da izađu iz pojate. U to dadoh znak Mladenu Dolopanoviću, jednom veoma odvažnom i hrabrom puškomitraljescu iz Zlota. Za tren oka on zgrabi svoj »brno«, povuče zatvarač i odsečno viknu:

— Dole mašinku, izdajice, inače okidam!

Ona trojica se zabezeknuše i kao da im se presekoše noge. Razoružasmo ih i oni se izgubiše u mraku. Posle izvesnog vremena priđe mi žandarm Vranješević. Lukavo me upozori da, s obzirom na sve što se toga dana odigralo, treba da budemo obazrivi i oprezni. Složih se da je njegova predostrožnost sasvim opravdana. Prihvatih i predlog ovog »iskusnog vojnika« da malo obiđe bližu okolinu i on odmah krenu. Više ga nikada nismo videli.

Tako je naša inače malena grupa spala te večeri na 12 drugova. Ostali su samo članovi Partije i SKOJ-a i 4 vanpartijca.

Tek posle ova dva incidenta trebalo je zaista da budemo oprezni i budni. Iako smo bili umorni, a Đorđe nas je molio da tu ostanemo i sutradan, nismo hteli da se duže zadržimo. Još u toku noći nastavismo put. Između Boljevca i Mirova obazrivo se prebacismo preko druma i pruge i skrenusmo na jugoistok. Ivko Đolović je jedini dobro poznavao ovaj teren, te je besprekorno vodio grupu. Pre svanuća smo prešli i drum Knjaževac — Boljevac i našli se na tromeđi atara Dobrujevca, Dobrog Polja i Bačevice. Tu smo na jednoj pojati predanili.

Nalazili smo se već daleko od popaljenih sela. Sledeće noći, na putu za Tupižnicu, kretali smo se preko Mačjeg vrha, jednog šumovitog brda iznad sela Lasova. Bilo se razvedrilo i levo od nas nazirale su se Kučajske planine. A u njihovom podnožju zjapio je prazan prostor nad kojim su blještala u mraku dva ogromna oreola. Dva sela su još gorela.

KAKO SU SPALJENA SELA

O ostalim četama još dugo nismo ništa znali. Bili smo se se jako zabrinuli i sa zebnjom smo očekivali detaljnija obaveštenja o svemu. Tek posle više od 10 dana uspostavili smo vezu sa rukovodstvom odreda, odnosno sa grupom od oko 20 drugova, koliko je bilo ostalo od 1. i 3. čete.

Vesti su bile porazne.

I ove čete su se raspale čim su Nemci upali u sela. Podgorčani i Zloćani bezglavo su krenuli da »spasu« svoje domove. Njih su, kao i one iz naše čete, Nemci hvatali i razoružavali.

Saznao sam i neke druge detalje u vezi sa tragedijom koja je zadesila ova ustanička sela.

Za ovu operaciju nemačka komanda je angažovala oko 30 kamiona i bornih kola. Učestvovalo je više od 700 vojnika iz Niša, Zaječara i Bora naoružanih automatima. Glavno naoružanje je bilo — 7 topova i preko 30 teških mitraljeza.

Još 8. septembra Nemci su zaposeli položaje iznad Brestovačke Banje, na Tilva njagri i Kobili, i spalili nekoliko zlotskih pojata. Ostale, mnogo veće njihove snage, krenule su istog dana iz Zaječara za Podgorac. Pred zoru 9. septembra selo je bilo potpuno blokirano. Na svim raskrsnicama puteva koji su vodili u planinu i polja, na Tilva nalti, Samaru, Trojinom i Mačkovom brdu Nemci su postavili i zakamuflirali teške mitraljeze. Bilo je 26 takvih mitraljeskih gnezda.

U ovom selu krvavi obračun Nemaca sa golorukim narodom počeo je u samo svitanje paklenom mitraljeskom pucnjavom sa periferije sela. Odmah je nastala strašna kuknjava

i zapomaganje žena, dece i staraca. Paljenje je počelo s donjeg kraja sela. U kuće i staje upadali su nemački vojnici sa naramcima slame kojom su punili sve prostorije. Zatim bi ubacivali zapaljive bombe. Izbezumljeni ukućani su između naoružanih Nemaca uletali u plamen i pokušavali da spasu hranu i još nedogorele stvari. Nemci su ih sami gurali u kuće zahvaćene vatrom i zatvarali vrata za njima. A oni su kao utvare iskakali kroz prozore i bespomoćno gledali kako propada njihova muka.

U svim ovim zverstvima najtragičniji momenti su se toga dana odigravali kada su, u nekoliko slučajeva, mlade majke pokušavale da umilostive fašističke vojnike. Neke su sa po dvoje i više sitne dece u naručju, ridajući i kukajući, izlazile pred Nemce i pokazivale im sitnu decu na grudima. Mislile su da će ih bar deca, kao roditelje, možda tronuti. A osioni fašisti su ove jadne majke štipali za dojke, nudili im gadne poljupce ili ih bacali u zgarišta.

Već oko 3 časa popodne Podgorac je bio spaljen. Sa 50 vezanih muškaraca Nemci su se odmah uputili za Zlot. U međuvremenu, još pre podne, njihove snage sa položaja kod Brestovačke Banje blokirale su selo i pohvatale i stavile pod jaku stražu preko 100 seljaka.

Istog dana Nemci su u Zlotu spalili oko 30 kuća. Preko noći su sproveli sve preostale mere bezbednosti i zastrašivanja, a 10. septembra i ovo selo je uništeno.

Sve se zbilo kao i u Podgorcu, potpuno isti metod i ista zverstva.

U oba sela izgorele su 853 kuće i druge zgrade, velike količine ljudske i stočne hrane. Ali, time se fašisti nisu zadovoljili. Oni su oterali u Bor i zatvorili 150 Zloćana i Podgorčana. Posle dva dana od njih su izdvojili dvadeset i dvojicu, po 11 iz svakog sela, i streljali ih na pijaci u Boljevcu.

Bilo je među njima i nekoliko bivših boraca Boljevačkog partizanskog odreda.

Tu na Tupižnici istovremeno sam saznao da su četnici tih dana, u velikoj poteri za Boljevačkim odredom, uspeli da uhvate i moga brata Đorđa Simeonovića, pravnika, jednog od organizatora narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju. On je inače od rođenja bio hrom u jednu nogu i nije se mogao povući sa odredom. Četnici su ga ceo dan tukli i zlostavljali, a zatim ga predali Nemcima. Posle saslušavanja i zverskog mučenja oni su Đorđa, ne doznavši od njega ništa što su želeli, obesili 27. septembra na Kraljevici kod Zaječara. Bilo je to na istom onom mestu, na istim vešalima, gde su pre 9 dana

— još i tu vest sam saznao — obesili izmrcvarenog Milenka Brkovića Crnog, sekretara Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.

Tako sam zajedno sa mnogim drugima proveo i preživeo te septembarske dane. Bili su to veoma teški trenuci, nastali posle dvomesečnih uspešnih akcija partizana u dolini Crnog Timoka i drugim delovima Timočke krajine. To je bila prva kaznena ekspedicija i okrutna odmazda okupatora, prvi i najcrnji fašistički teror posle koga je narodnooslobodilačka borba u ovom kraju osetno izgubila u širini. Ali ona nije prestala i postepeno se opet rasplamsavala.

Jako smanjeni ali neuništeni Boljevački odred uskoro se spaja sa Zaglavsko-timočkim, koji je takođe pretrpeo teške gubitke. Ova nova partizanska jedinica, sastavljena od komunista i drugih prekaljenih boraca — radnika, seljaka i intelektualaca — uspešno je nastavila borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Gorko iskustvo stečeno u tom prvom naletu neprijatelja doprinelo je da naša borba više ne splasne, da bude sve žešća, sve efikasnija.

Janko SIMEONOVIĆ

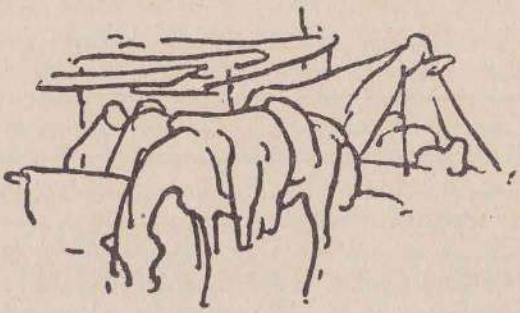

OSLOBOĐENJE SPUŽA

Još u aprilu 1941. godine otpočelo se i u danilovgradskom srezu — po direktivi PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak — sa održavanjem sastanaka na kojima su vršene pripreme za skupljanje oružja i borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. O mjestima gdje je sklonjeno oružje i druga oprema znali su samo oni kod kojih se nalazilo sklonište, kao i politički i organizacioni sekretari mjesnih komiteta u srezu. Sa prikupljanjem oružja išlo je dosta dobro. Sve što je ostavila bivša jugoslovenska vojska, posle kapitulacije, narod je sklanjao, pa su tako partijske organizacije uspjele da sakupe prilične količine oružja u svim krajevima Crne Gore.

Prvo skladište oružja u danilovgradskom srezu organizovano je u selu Martinićima — Podglavice, u kući Krsta Z. Čagorovića. U podrumu kuće skriveno je i obezbijeđeno od kvara 6 puškomitraljeza, 60 pušaka, 4 sanduka kragujevačkih bombi i oko 20 000 metaka. Ovo oružje je bilo potpuno ispravno, te je 13. jula 1941. godine upotrijebljeno u borbi za oslobođenje Spuža. Drugo ilegalno skladište bilo je u Gostilju Brajovićkom, kod Petra Filipovića (poginuo u borbi na Pljevljima 1. decembra 1941. na mjestu Mali Bogiševac). Blažo Mraković, sekretar Mjesnog partijskog komiteta u danilovgradskom srezu rukovodio je trećim skladištem koje se nalazilo u Zagarču. Četvrto smo imali u Vražegrmcima, peto u Spužu, šesto u Frutku.

U ovih šest skladišta bilo je smješteno 325 pušaka, 2 teška mitraljeza, 14 puškomitraljeza, 28 sanduka kragujevačkih bombi i oko 85 000 metaka. Pored toga i u svim mjestima gdje su se pripremali gerilski odredi i grupe skrivano je oružje. Ono je bilo uvijek pri ruci i upotrebljavano je za obučavanje ljudstva u odredima. I kod mnogih rodoljuba nalazile su se prilične količine pušaka i municije, koje su oni samoinicijativno skrivali i čuvali.

U isto vrijeme u svim srezovima, opštinama i selima, gdje je za to bilo uslova, partijske organizacije su radile na stvaranju ilegalnih gerilskih odreda i grupa. U danilovgradskom srezu organizovan je jedan gerilski odred i dvadeset osam gerilskih grupa po opštinama i selima. U njima je bilo pripremljeno za oružanu borbu protiv okupatora 538 boraca — članova Partije, skojevaca, naprednih omladinaca i rodoljuba.

Kada je 13. jula buknuo oružani ustanak u Crnoj Gori, u danilovgradskom srezu je jedna od prvih akcija bila oslobođenje Spuža. U toj borbi učestvovali su ne samo članovi Partije i drugi aktivisti nego i mnogi drugi ljudi iz sreza.

Mjesni komitet za danilovgradski srez dobio je direktivu od Pokrajinskog komiteta da organizuje napad na karabinijersku i finansijsku stanicu u Spužu i na karabinijersku stanicu u Ostrogu. Na sastanku komiteta, koji je održan 12. jula prije podne kod Sušice, nedaleko od Danilovgrada, razmatrano je kako da se sprovede direktiva PK. Ovom sastanku prisustvovali su članovi komiteta: sekretar Blažo Mraković, Puniša Perović, Djedo Perunović,[1] Ratko Radović (po omladinskoj liniji), Milan Đurović (kao tehnički sekretar) i ja.

Svi smo dobili zaduženja u vezi s napadom na stanice u Spužu i u Ostrogu. Za pripremu napada i za oslobođenje Spuža zadužen sam ja, a za zauzimanje stanice u Ostrogu Puniša Perović. Odmah poslije završenog sastanka razišli smo se i pristupili pripremama. Zadatak koji je meni postavljen (zauzimanje okupatorskih stanica u Spužu i oslobođenje Spuža), bio je vrlo komplikovan. Prvo, zbog toga što su tu bile dosta jake neprijateljske posade i, drugo, što su se u ovim kasarnama nalazili, pored Italijana, i bivši jugoslovenski žandarmi i finansi. Osim toga, Spuž se nalazi na komunikaciji, pa je mogao vrlo brzo dobiti pomoć iz Podgorice i Danilovgrada. Neprijatelj u Spužu imao je jako utvrđene kasarne, pogotovo karabinijeri i žandarmi koji su bili u staroj turskoj tvrđavi »Adska vrata«. Ova tvrđava ima veliku avliju ograđenu kamenim zidom sa puškarnicama, gdje je bilo postavljeno automatsko oružje.

Istog dana i noći pristupili smo organizovanom napadu. O tome su bile obaviještene i sve partijske jedinice u jelenačkoj i spuškoj opštini. Svaki član Partije dobio je poseban zadatak, a partijske organizacije su već imale razrađen plan napada. Riješeno je da 40 najhrabrijih drugova budu nosioci ove borbe. Tako je 20 boraca raspoređeno za napad na karabinijere na desnoj obali rijeke Zete, a drugih 20 na finansijsku stanicu na lijevoj obali rijeke. Grupa koja bude prije izvršila zadatak

[1] Poginuo u Bosni kod Livna u Četvrtoj crnogorskoj proleterskoj brigadi.

morala je odmah da pritekne u pomoć drugoj grupi. Dalje smo se dogovorili da o napadu obavijestimo i simpatizere Partije, omladince i najodanije rodoljube, pa da s njima organizujemo zasjede na već određenim mjestima i komunikaciji Spuž — Danilovgrad i Spuž — Podgorica, a da jedan dio tog ljudstva postavimo kao obezbjeđenje u neposrednoj blizini Spuža. Vodili smo računa o svakoj sitnici. Po dogovoru sa ostalim drugovima, trebalo je da uhvatim vezu sa onim jugoslovenskim finansima i žandarmima koji su se nalazili sa Italijanima u kasarnama. Time smo htjeli da ih izvučemo iz borbe i spriječimo prolivanje bratske krvi. O tome se uopšte strogo vodilo računa prema direktivi partijskih rukovodstava.

Prije podne 13. jula pošao sam u Spuž. Odmah sam uhvatio vezu sa Vukom Novovićem (strijeljan od okupatora 1942), rodom iz sela Trepča (srez andrijevički), koji je tada bio šef finansijske stanice u Spužu — tu ga je zatekla kapitulacija. I ranije sam ga poznavao i više puta mu davao poneku zabranjenu brošuru ili knjigu, koje su članovi Partije dobijali. Novović je inače bio student i simpatizer KPJ. S njim sam se tajno sastajao i u kafani Baja Boljevića, koji je kasnije strijeljan od okupatora. Ovoga puta sklonili smo se u posebnu sobu u kafani. Razgovarao sam s njim i na razne načine neprimjetno ispitivao njegovo raspoloženje prema okupatoru. Kad sam zaključio da se s njim može otvorenije razgovarati, pitao sam ga da li bi bio pouzdan da mu povjerim jednu važnu stvar. On mi se zakleo, stegao mi ruku i rekao: »Govori sve što hoćeš, ne boj se, ja te dobro znam i imam puno povjerenje u tebe«. Tada sam mu iznio, ali ne u cjelosti, da pripremamo napad na neprijatelja. On se izmijenio u licu. Iznenadio se. Međutim, odmah sam mu postavio pitanje: »Kakvi su ovi tvoji finansi i da li ih smiješ uoči samog napada upoznati s tim?« Napomenuo sam mu da nama nije cilj da ta momčad ginu za račun okupatora. Poslije kraćeg razmišljanja Novović je odgovorio: »Nemoj da misliš o tome, sve ću s njima da uredim«. Kad sam stekao utisak, da je siguran čovjek, rekao sam mu i u koliko ćemo sati i kako da napadnemo. Novović me je upoznao sa stanjem u kasarnama, s koje strane je najlakše prići, gdje spava šef italijanskih finansa, a gdje se nalaze njegovi finansi, itd. Rekao je da će nam u svemu pomoći da razoružamo neprijatelja. Iznio mi je i detalje o njihovom naoružanju, noćnom redu, rasporedu i brojnosti. Na kraju smo prije rastanka utvrdili tačno vrijeme i sravnili satove.

Istoga dana potražio sam i bivšeg žandarmerijskog narednika koji je tada bio na stanici u Spužu (Vukota Kalezić, kasnije odstupio s Nijemcima). Preko njegove žene pozvao sam ga kući

i povukli smo se sami u sobu. I njega sam dobro poznavao, pa sam odmah počeo govoriti zašto sam došao. Pitao sam ga da li smije upoznati svoje žandarme sa napadom, objašnjavajući mu da nama nije želja da oni ginu sa karabinijerima. Znao sam da me ne smije prevariti ili izdati, pa sam bio slobodniji. Poslije kraćeg razmišljanja odgovorio mi je: »Od trinaest žandarma koliko ih je u stanici smijem to povjeriti samo devetorici. Ostali su slabi ljudi, i sve bi otkrili okupatoru«. Kazao mi je da u stanici ima i petnaest karabinijera. U daljem razgovoru uspio sam da mi da sve potrebne podatke i da se s njim dogovorim u čemu treba da nam pomogne u toku napada.

Poslije toga pošao sam kući radi pripremanja oružja za napad. Pred sam zalazak sunca pozvao sam Milutina Đurovića iz sela Grlića i pokazao mu gdje je sakriveno oružje, koje sam sa svojim ocem zakopao u podrumu. Kad smo nas trojica otkopali oružje i iznijeli ga pred kuću, ne krijući to od ostalih članova porodice, majka me je iznenađeno uptila: »Zar je to ono što je stari Krsto od 78 godina zakopao u podrumu i nije dao nikome od familije da vidi šta radi?« Potvrdili smo joj dodavši da će uskoro vidjeti i borce, koji će ovo oružje ponijeti i upotrijebiti ga noćas u borbi protiv Italijana. Ona je to sa strahom primila, ali je ipak na kraju dodala: «Vi to krupno rekoste, nek' bude srećno, bog zna šta će biti!«

Malo kasnije došla je određena grupa drugova, uzela oružje i municiju i pošla da obezbjeđuje prilaze Spužu i pripremi se za napad.

Sve se razvijalo po ugovorenom planu. Međutim, oko 10 sati noću, uoči samog napada, onih devet jugoslovenskih žandarma sa Vukotom Kalezićem nijesu smjeli da sačekaju borbu, već su jedan po jedan izbjegli iz Spuža. Ipak o napadu nijesu povjerili ni ostaloj trojici žandarma, ni Talijanima. Čim su karabinijeri primijetili da nema žandarma uplašili su se, pretpostavljajući da se nešto priprema. Na tu sumnju ih je navela i pucnjava koja se preko dana čula u pravcu Virpazara i Čeva. Zbog toga su odmah, sa oružjem, pošli do finansijske stanice, pozvali finanse, sa kojima su se sastali na spuškom mostu na rijeci Zeti, i svi zajedno se, oko 11 sati noću, zatvorili u karaulu, u kojoj je bila žandarmerijska stanica.

Napad je izvršen sa dvije grupe. Tačno u ponoć grupa iz Martinića (jelenačka opština) privukla se stanici gdje su bili finansi, a druga grupa iz spuške opštine stanici karabinijera, ne znajući da su se karabinijeri i talijanski finansi u međuvremenu spojili i da u finansijskoj stanici nema nikoga. Na balkonu finansijske stanice čekao nas je Vuko Novović. Istog trenutka zapucale su puške na karabinijersku stanicu. Čim nas je Novo-

vić upoznao šta se desilo, odredili smo trojicu da evakuišu sve stvari iz finansijske stanice, dok smo mi ostali, sa Novovićem i osam finansa koji su bili naoružani pištoljima, pošli u pomoć grupi koja je vodila borbu sa karabinijerima.

Sukob je bio žestok i trajao sve do zore. Naši borci, kojima je ovo bilo prvo krštenje, hrabro su napadali stanicu, bacajući bombe iz neposredne blizine.

Pored komunista i naprednih omladinaca u borbi su učestvovali i drugi rodoljubi. Tako je, pred samu zoru, čuvši pucanje, stiglo u pomoć preko 500 seljaka, naoružanih puškama, sjekirama, kosijerima i dr. Bilo je i golorukih. Na naše opomene da se vrate domovima, jer još nije vrijeme za opštu borbu, odgovorili su: »Puška je pukla za slobodu i to je za nas poziv!« Pretpostavljajući da bi neprijatelju mogla stići pojačanja iz Podgorice ili Danilovgrada, naredili smo da se ove grupe seljaka povuku pozadi, u neposrednu blizinu Spuža. Petnaest boraca smo ostavili oko kasarne, a druge rasporedili kao osiguranje u slučaju talijanskog prodora. Telefonske veze bile su pokidane.

Izjutra je nastupilo malo zatišje. Primijetili smo da je ranjeno oko dvanaest karabinijera i jedan bivši žandarmerijski narednik koji se borio protiv nas. Oko 8 sati ujutru, pozvao sam Radovana Radusinovića, seljaka iz Spuža koji je znao talijanski i upitao ga da li poznaje nekog karabinijera u kasarni. Odgovorio mi je da poznaje brigadira koji se zove Rosi. Rekao sam da ga glasno pozove. Kada se poslije nekoliko poziva brigadir odazvao, Radusinović mu je prenio poziv za predaju i obećanje da im nećemo ništa učiniti. Uz to im je napomenuo da ćemo ih, ako se predaju, sve uništiti. Bilo ih je 25. Nastao je kratak tajac, a zatim su Talijani odgovorili da će se predati. Pozvali smo ih napolje, pretresli i razoružali. Sve ranjenike smo previli i sproveli u svoju bazu u Gostilju, više sela Martinića.

U zoru, još dok se vodila borba, na naše zasjede na komunikaciji Danilovgrad — Podgorica naišla su tri talijanska kamiona natovarena minobacačkim granatama. Zarobljeno je 7 vojnika i jedan oficir, koje smo priključili ostalim Talijanima. Od naših je poginuo Mašan Žunić iz Klekovača, koji je bio u zasjedi, a dvojica u Spužu bila su ranjena.

Zaplijenjeno oružje i materijal koji smo našli u kasarni i kamionima, podijeljeni su borcima. Tom prilikom došli smo do 25 pušaka, 15 revolvera, 3 puškomitraljeza, nešto vojničke opreme i 311 000 lira.

Ova prva borba u danilovgradskom srezu ohrabrila nas je na nove podvige koji su uskoro uslijedili.

Đuro ČAGOROVIĆ

POČECI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U PRIMORJU

U predratnoj Jugoslaviji živela je jaka grupa emigranata iz Slovenačkog primorja i Istre. To su bili ljudi s visokom nacionalnom svešću, koje je proterala italijanska okupacija, a kasnije italijanska fašistička diktatura. Mnogi su i sami ostavili svoj rodni kraj. Među njima je bilo dosta ljudi politički levo usmerenih. Poznato je kakva je bila snaga radničkih stranaka u Trstu, Istri i Krasu odmah posle prvog svetskog rata. Te stranke su bile uglavnom sastavljene od autohtonog proletarijata. Među istaknutim rukovodiocima radničkog pokreta u Primorju bili su i Ivan Regent u Trstu i Josip Petejan u Gorici. Ako uzmemo u obzir ove činjenice, možemo lakše razumeti zašto je toliko primorskih emigranata u staroj Jugoslaviji odmah našlo put do radničke klase i njenih organizacija.

Pored drugih Slovenaca, koji su posle prvog svetskog rata ostali izvan Jugoslavije, naročito su primorski emigranti oživljavali u radničkim strankama i Komunističkoj partiji potrebu za načelima, a kasnije i konkretnim formulisanjem stanovišta prema slovenačkoj manjini u Austriji i Italiji. Komunistička partija Italije je po pitanju jedinstva i samoopredeljenja slovenačkog naroda uvek imala oportunistički stav, i pored odluke Kominterne i kasnijih načelnih sporazuma sa Komunističkom partijom Jugoslavije.[1] Veze koje su spajale Primorce sa Jugoslavijom i Komunističkom partijom Jugoslavije pokazale su rezultate i u trenutku kada je KPS, aprila 1941, pozvala radni narod da se uključi u dobrovoljačke jedinice za borbu protiv fašističke agresije na Jugoslaviju. Tom pozivu odazvali su se mnogi Primorci koji su živeli u Jugoslaviji. Kada je aprila 1941. CK KPJ kritički ocenjivao situaciju

[1] Vezu sa KPJ održavali smo u Trstu preko Ane Marije, funkcionera italijanske KP.

u Sloveniji, naročito je podvlačio zadatak koji imaju ovdašnji komunisti: da mobilišu za borbu protiv okupatora ceo slovenački narod, uključujući tu Primorce i Korušce. To je došlo do izražaja i u prvom proglasu Osvobodilne fronte slovenačkog naroda.

U Primorju nije delovala nijedna ozbiljnija politička organizacija, osim nacionalističke organizacije »TIGR« (Trst, Istra, Gorica, Rijeka), koja je bila zbog povremenih terorističkih akcija pojedinaca i drugih takvih podviga vrlo uska, ograničena samo na vrlo mali krug ljudi. Zbog toga možemo reći da u Primorju dugo vremena nije postojala nijedna organizacija, nijedan široko formulisani program, nikakvo formiranje kadrova, nije bilo Partije kao rukovodeće sile radničke klase, nije bilo svega onoga što su imali ostali krajevi Jugoslavije. Rukovodstvo KPJ i KPS bilo je svesno ove političke situacije i zato je ovim krajevima posvećena naročita pažnja.

Okupacija je Sloveniju još više rascepkala u teritorijalnom pogledu. Starim granicama, koje su okupatori još uvek obezbeđivali stražama, dodate su nove. CK KPS je radi boljeg i naprednijeg rukovođenja otporom protiv okupatora poslao u Gorenjsku, Štajersku, Primorje i Prekomurje svoje aktiviste. Sve pripreme za odlazak drugova u Primorje obavio je organizacioni sekretar CK KPS Tone Tomšič. Tako je i meni, krajem juna 1941, predlagao da idem u Primorje. Istakao je odluku Partije i OF o potrebi da se oslobodilački pokret proširi na sva područja gde žive Slovenci, bez obzira na ranije ili sadašnje granice. Dogovorili smo se o mome odlasku, dao mi je imena nekih ljudi iz Primorja, naročito sa područja Pivke, Rijeke i Istre, kojima bih se obratio za pomoć i koji bi eventualno bili spremni da počnu sa organizovanjem Osvobodilne fronte. Rekao mi je da su sa istim zadacima poslati u Trst i Goricu i Oskar Kovačić, Kovač i Antun Velušček. Javka među nama, koji smo došli u Primorje, određena je kod Mila Vižintina u Renčama kod Gorice. Za vezu između mene i CK KPS bio je određen jedan železničar (čijeg se imena ne sećam), koji je stanovao u Postojni, u gornjem delu grada ispod Soviča. Tone Tomšič se postarao da dobijemo odlične falsifikovane lične karte, koje su nam služile za lakše kretanje po staroj okupiranoj teritoriji Primorja.

Prvih dana, tj. od 28. juna 1941. pa nadalje, boravio sam u Ilirskoj Bistrici, gde sam i rođen. Tako sam izbegao početne teškoće oko stana. Tu sam imao dosta poznanika, tako da sam mogao odmah početi s političkim radom. Među prvima koji su se aktivirali sećam se Ruda Korena, Nina Štercaja, Čeligoja iz Toplica, koji je postao odličan propagandista i organizator OF,

ali je na žalost uskoro pao kao žrtva terora; obešen je 1942. u Ilirskoj Bistrici. Zatim su bili vrlo aktivni: Milan Bandelj, Primc, Oblak i Lojze Maslo iz Trnovog. U Maloj Bukovici bilo je vrlo svesnih omladinaca; tako smo, na primer, od Grkovih dobili sve podatke o italijanskoj jedinici koja se nastanila u njihovoj kući, što je znatno olakšalo akciju našoj partizanskoj jedinici koja je razoružala italijansku četu i uhapsila oficire da bi došla do oružja. Ovi i još neki drugovi su već 1941. godine organizovali omladinski aktiv u Ilirskoj Bistrici. Ovaj omladinski aktiv je odmah počeo s manjim diverzantskim akcijama: sečenje telefonskih žica i stubova, sipanje čeličnih opilaka i peska na osovine železničkih vagona, kvarenje vodovodnih uređaja na vojničkim stanicama, prikupljanje podataka o italijanskoj vojsci, paljenje vojničkih skladišta benzina u Ilirskoj Bistrici, ispisivanje parola itd. Ne treba zaboraviti ni starije drugove, koji su bili obazriviji ali vrlo istrajni, kao, na primer, Butinarevi iz Trnovog, Jelarčič i Primc iz Jasena, Grbec iz Vrbovog, Prosen iz Vrbice, Kovač iz Kuteževog i mnogi drugi, koji su na razne načine doprineli razvoju organizacije. Takva je bila i Zinka Lekova, koja se pobrinula da dobijem u opštini neka originalna dokumenta.

Osim političke aktivizacije Ilirske Bistrice i okoline, uspostavio sam već prvog meseca sve veze i javke sa ljudima čije mi je adrese dao Tone Tomšič. Najpre sam otišao u Rijeku kod Milke Škrl interesujući se za čoveka (čijeg se imena više ne sećam), koga su mi preporučili kao sigurnog, ali ga i pored većeg traženja nisam pronašao. Naišao sam, međutim, na ljude iz okoline Bistrice, koji su bili zaposleni u vojnoj fabrici »Silurifičio« na Rijeci. Nagovarao sam ih da izvrše sabotažu, ali to nije uspelo.

Kada sam se vraćao sa Rijeke, bio sam primoran da skrenem prema Čičeriji i Brkinima. Javljeno mi je da su karabinijeri opkolili moju kuću i da čuvaju prilaze Bistrici. Zadržao sam se kod Masla na Ostrožnom Brdu. Posredovanjem Maslovih uskoro sam se upoznao sa većim brojem vrlo svesnih građana, kao i sa pojedincima iz susednih sela. Politička aktivnost se brzo razvijala, tako da smo već septembra 1941. sazvali poseban proširen sastanak, kome su prisustvovali drugovi sa Ostrožnog Brda i susednih sela: Tater, Rijavč, Suhor i Košana. Dogovorili smo se da radimo na tome da se prekine plaćanje poreza Italijanima na području opština Pregarje, Prem i Košana; da se iskoristi deljenje kupona za životne namirnice u korist NOB; da se onemogući evidencija o stanovništvu i imanjima u pojedinim opštinama; da se spreči tršćanskim i riječkim lovcima dolazak u Brkine; da se priprema omladina za dezer-

terstvo iz italijanske vojske. Uskoro su sledile akcije ispisivanja parola, koje je sprovodila omladina iz Celja, Bitnja i Ostrožnog Brda. Karlo i Pavle Maslo sa još nekim drugovima su zapalili vojno skladište sena kod Joška. Kasnije je usledio napad na vrlo upornog poreznika iz Košane, koji je uvek naoružan prisiljavao seljake na plaćanje poreza. Spalili smo i sve matične knjige o rođenima, kako bi Italijani izgubili evidenciju o vojnim obveznicima.

U toku sledećih meseci često sam boravio na Ostrožnom Brdu i u okolnim selima. U međuvremenu, meseca jula, otišao sam na područje Gorice i javio se na javku kod Vižintina, onako kako sam se dogovorio sa Tonetom Tomšičem. Vižintin, zidarski majstor u Renčama kod Gorice, bio je vrlo aktivan politički radnik i organizator OF u tim krajevima. Smatrao je da je bolje, dok čekam na javku, da stanujem izvan sela prema Gradišču.

Na donjem Krasu je uspešno radio Dugolin Maks. Njemu je pošlo za rukom da još avgusta 1941. formira nekoliko organizacija OF, pod rukovodstvom Oskara Kovačiča, i da okupi nekoliko starih komunista. Njihov rad se protezao od Komena, pa sve do Tržiča kod Trsta. Na Oskara Kovačiča i drugove čekao sam u Renčama više dana, ali bez uspeha. Sa drugom Vižintinom razgovarao sam o uslovima i prilikama pod kojima se razvija naš rad, o mogućnostima oružane akcije, o potrebi organizovanog rada u redovima naše omladine u italijanskoj vojsci — da se nagovore na dezertiranje, o novom regrutovanju koje pripremaju italijanske vlasti. Oružanu akciju je otežavala činjenica da u ovim krajevima nije bilo oružja, osim nekoliko pušaka kod lovokradica, kao i po koja austrijska puška, koje su bile sakrivene kod pojedinih seljaka još od prvog svetskog rata.

Treba istaći da je naša organizacija još bila mlada i nerazvijena. Kod stanovništva se još uvek osećala velika potištenost zbog propasti stare Jugoslavije. Do kapitulacije Jugoslavije mnogi Primorci su verovali da će ih Jugoslavija lako osloboditi. Činjenica da jugoslovenski narodi nisu klonuli, već da organizuju oružani otpor, naišla je na puno razumevanje. Kada je Hitler napao Sovjetski Savez, takođe se očekivao brz i opšti kraj rata sa potpunim porazom fašističke Italije i Nemačke. Ljudi u Primorju nisu imali jasne poglede o situaciji u Jugoslaviji, nisu čak odvajali partizane od četnika. Izvesnu zbrku su uneli pojedini Primorci koji su se vraćali iz Jugoslavije u stari kraj, živeći tu u nekoj poluilegalnosti. Međutim, deo onih koji su se vraćali iz Jugoslavije imao je prilično iskristalisana shvatanja. To su bili ljudi koji su u staroj Jugoslaviji radili u

nekim naprednim političkim društvima, sindikatima, pa čak i kao članovi Komunističke partije. Narod Primorja je prihvatio program OF. Bili su potrebni samo organizacija i organizazovano rukovodstvo, koji su neophodni za rukovođenje tako velikim pokretom, a trebalo je imati i iskustva koje se stiče vremenom i to aktivnim radom.

Na povratku iz Gorice zadržao sam se u Postojni. Javio sam se ljudima čije mi je adrese dao Tone Tomšič. Dobio sam vezu sa Hajnom i sa ranije pomenutim železničarom. Zato sam išao u Parje, Knežak, Šembije i preko sela Juršče natrag u Ljubljanu. Treba istaći da je preko sela Juršče još od mog prvog dolaska delovao dobar kanal. Preko tog kanala dobijali smo literaturu, a kasnije i municiju. Kanal su održavali drugovi iz Loške doline: Smeli, skojevac, koga sam poznavao još odranije kada sam dolazio u Notranjsku kao član PK SKOJ-a, zatim Franc Maslo i neki mladići iz sela Jezero i Podcerkev.

U Ljubljani sam odmah potražio druga Tomšiča. Obično sam ga lako dobijao posredovanjem obućara Petra Laknera iz Dravlja kod Ljubljane. Kada smo se sastali, mislim da je to bilo prvih dana avgusta 1941, objasnio sam mu situaciju i predlagao da se u okolini Ljubljane formira oružana grupa partizana, koja bi zatim otišla u Primorje i tamo predstavljala jezgro oko koga bi se formirale naše oružane jedinice u Primorju.

Tone Tomšič se zatim pobrinuo za organizovanje jednog sastanka koji smo održali u Šiški, u jednoj gostionici blizu stanice. Osim Tomšiča sastanku su prisustvovali još i Franc Leskošek i dr Bebler. Dogovorili smo se za oružanu formaciju, o njenim zadacima, putevima i taktici borbe. Prvoj oružanoj grupi nismo dali formacijski naziv, da se ne bi otkrilo njeno približno brojno stanje ni naoružanje. O načinu borbe i o iskustvima postojećih partizanskih jedinica u drugim krajevima naše zemlje imao sam priliku da čujem od druga Mihe Marinka.

Grupa partizana za odlazak u Primorje formirala se na Mokercu. Pre nego što smo pošli na put, izvršili smo u sastavu mokrške jedinice nekoliko manjih akcija: napali smo prugu između Škofljice i Lavrice; na više mesta smo zaplenili nešto oružja, municije i dogleda. U Želimlju je jedan seljak ljubomorno čuvao dosta oružja i municije i nije hteo da to dobrovoljno preda partizanima. Rekli su nam da mu je sve to sakriveno u senu. Razbacali smo seno i zaista našli više sanduka oružja i drugih vojničkih predmeta. Bilo nas je malo da bismo sve to mogli da ponesemo. Ono što nismo mogli poneti, sakrili smo u obližnju šumu. Idućeg dana smo i to odneli.

Kroz nekoliko dana trebalo je poći u Primorje. U jedinici koja je bila određena za Primorje okupljali su se na dobrovolj-

noj bazi drugovi iz Mokrške partizanske čete. U početku se javio veći broj drugova. Međutim, kada se stišalo prvo oduševljenje, počele su diskusije o prilikama koje vladaju u Primorju; nepoznavanje terena, retke šume i to prilično udaljene, kao i mnoga utvrđenja na Snežniku, Javorniku i Nanosu. Preko tih šuma ide stara granica, na kojoj još uvek postoje jake straže finansa, fašista i pogranične straže — »guardia frontiera«, kao i druge vojske, naročito u Pivki, Vipavi, Idriji i Tolminu; tu su i OVRA (obaveštajna služba) i kvestura (questura). Sve ih je to uznemiravalo. Tako se na kraju odlučilo za odlazak u Primorje samo sedam boraca. Za komesara ove jedinice izabrali smo Milka Puntara, rodom iz Proseka kod Trsta. Puntar je bio član Partije još pre rata, a po zanimanju je bio ronilac. Dalje, u sastavu ove jedinice bili su: Jovo, rodom iz Doline kod Trsta, frizer Lojze iz Ajdovščine, Benjamin Čehovin, rodom iz Čehovina u Zgornjoj Branici, jedan student iz Ljubljane koga smo zvali »Čemberlen«, Petar Zajec, mitraljezac, po zanimanju krojač iz nekog sela iz okoline Cerklja, dok su mene izabrali za komandanta.

Daki nas je vodio preko Iškog Vintgara, Bloka i Metela. Tu nas je čekao u jednoj šumskoj barici Janez Hribar. Odveo nas je do Podcerkve. Odatle smo išli sami. Put preko granice dobro sam poznavao još odranije. Kada smo prešli granicu i utvrđenja, najpre smo otišli kod Narina, a zatim došli do Stare Sušice. Odlučili smo da demonstrativno — propagandistički obradimo sva sela od Komena do Ajdovščine. Održali smo prve javne sastanke na Staroj i Novoj Sušici i Volčjama. Zatim smo boravili u Dolenji Vasi, Velikim Poljanama, Vrabčama, Gradišču, Spodnjoj i Gornjoj Brenici. Izvršili smo prve akcije na komunikacijama, telefonskoj i električnoj mreži. Instalacije smo pokvarili najpre kod Pivke, a zatim iznad Senožeča, gde smo nameravali da napadnemo protivavionske uređaje, ali nam to nije pošlo za rukom, jer nismo poznavali ovaj kraj i našli smo se u vrlo nepovoljnoj situaciji. Zatim smo prekinuli telefonske veze i minirali deo pruge između Koprive i Štanjela.

Naša jedinica je obavljala vrlo uspešno i političku aktivnost na terenu. U Gornjoj Vipavskoj su formirane prve organizacije OF. Formiran je i prvi aktiv koji su sačinjavali: Medved iz Podrage, Mohorčič Tiger iz Loža kod Vipave, Petar Žorž iz Goča, Evgen i Milan Kante iz Kobolja u Zgornjoj Branici, Jamnik iz Hruševice na Krasu itd. Preko Hajnea produžili smo kanal od Postojne do Podrage, kojim je dolazila literatura iz Ljubljane. Organizovali smo prve zametke obaveštajne službe, kao i vojne intendanture. Materijal se čuvao u određenim kućama po selima. To nam je izgledalo jednostavnije. Predstav-

ljalo je manji materijalni rizik, a osim toga je bilo aktivno mobilisano mnogo više ljudi. To se i posle pokazalo kao korisno, pa je čak i rekvirirana stoka iz vojne klanice kod Ilirske Bistrice zaklana, meso posoljeno i spremljeno po mnogim skloništima ili dato seljacima na čuvanje. Tako je meso čuvano za kasnije potrebe. Rekvirirane stoke od proteranih italijanskih veleposednika bilo je uvek dosta za naše potrebe.

Septembra 1941. održali smo prvo savetovanje aktiva u Branici. Govorilo se o radu na terenu, širenju organizacije, bržem uključivanju u oružane jedinice, o razmnožavanju (tehnici) literature OF i KP. I na ovom području u vipavskim brdima uperili smo oštricu prema opštinskim službenicima, finansima, učiteljima i lovcima, jer su sve to bili isključivo Italijani »renjikoli« (»regnicoli«) — infiltrati fašističkog režima sa denacionalizirajućom ulogom. Najpre smo povećali akciju protiv lovaca, jer su oni svuda zabijali nos. Meštani nisu imali puške, a ni dozvole za lov, zato smo sve lovce sistematski razoružavali. To isto smo činili i sa šumskom milicijom (milicia forestale).

Za sve to vreme bili smo u pokretu. Uvek sam mislio na Beblerovo uputstvo: što više se kretati. S vremena na vreme je bilo potrebno učiniti i duži pokret. Išli smo prema Pivki. Ulogorili smo se iza Starine. Drugovi su razgledali kraj prema Pristranku, a ja sam otišao na jedan širi sastanak aktiva, koji se održavao krajem septembra 1941. ispod Silnog tabora. Imali smo nameru, pored ostalog, da i u ovim krajevima organizujemo prikupljanje zajma, po ugledu na ljubljanske organizacije OF. Za zajam su nam služile kao obligacije italijanske papirne lire sa brojevima i serijama. Upisivanje zajma uskoro se uspešno razvilo. Među prvima zajam su upisali građani Pivke, Brkina i Bistrice. Lično se sećam Bridovca iz blizine Smarja i jednog kovača iz Ribnice.

Boravio sam i u Ribnici. Gostioničar je bio naš čovek. Kod njega su drugovi iz Šempetra (današnje Pivke) ostavljali informacije o kretanju vojske i druge podatke. Tu sam dobio obaveštenje da preko Pivke dolazi transport nemačkih avijatičara. Pošto je naša partizanska jedinica bila daleko, Karlo Maslo i ja smo odlučili da akciju izvedemo sami. Dogovorili smo se da izbacimo voz iz šina u blizini kakve stene. Žurili smo da voz ne prođe. Izabrali smo mesto na pruzi između tunela kod Nerina i Kilovča. Poneli smo sa sobom nešto alata, a ključ za skidanje matice »pozajmili« smo od čuvara pruge. Na najvećoj okuci smo počeli da demontiramo šine. Računali smo da će centrifugalna sila povući voz u provaliju. Skidanje matica i šrafova išlo je brzo, ali smo imali muke sa spojnom žicom koja

Ismet Mujazinović: ZVJERSTVA OKUPATORA (akvarel)

povezuje šine na električnoj železnici. Prekinuli smo je s velikom mukom i to u poslednjem trenutku. Voz je već tutnjao u tunelu. Osim toga, čuli smo i italijansku patrolu koja nam se približavala. Italijani su i ovde u Primorju držali straže na svim železničkim prugama. Tek što smo se povukli iza stene, voz je već dojurio na okuku. Najpre je nešto zasvetlilo u električnim žicama, a onda je odjeknula lomnjava. Voz je bio izbačen iz šina. Na dobrom delu pruge pragovi su bili potpuno polomljeni. Voz je išao takvom brzinom da se prvi deo oslonio na ivicu, a drugi deo se prevrnuo. Koliko je nemačkih avijatičara našlo smrt u ovoj akciji teško je reći, jer je voz bio odmah opkoljen stražama i niko nije smeo da se približi. Ljudi su govorili o velikom broju mrtvih i ranjenih.

Posle ove akcije, na celom području stanje je postalo još napregnutije. Italijanska vojska u Ilirskoj Bistrici, Podgradu i Pivki znatno je pojačavala svoje patrole. Sve češće je dolazilo do opkoljavanja sela. Naša jedinica je, međutim, na ovom području imala da uredi još neke važne stvari. Bio je zakazan sastanak sa seoskim aktivistima iznad Podeža, a trebalo je, najviše zbog municije, doći u kontakt sa Smelim koji je održavao kanal između Loške doline i Jurščа. Tada smo se podelili. Neki drugovi su pošli sa mnom u Brkine, a drugi sa Puntarom prema Loškoj dolini. Vreme je bilo vrlo rđavo. Mi koji smo išli u Brkine dobro smo obavili zadatak. Pojavljivali smo se iznenada i po svakom vremenu i u selima gde nismo imali nikog, odnosno gde nismo nikog poznavali. Obavljali smo političku propagandu, ali smo se, s vojničke tačke gledišta, osiguravali dajući dezinformacije, kako u pogledu broja partizana, tako i u pogledu pravca našeg kretanja. Govorili smo da idemo prema Čičariji i Učki.

Puntar se približavao Ložu baš u trenutku kada su Notranjski partizani uspešno napali Lož, tako da se upleo u borbu s Italijanima u blizini Mašuna. Jedva se izvukao, i potrošio je i ono malo municije koje smo imali. U međuvremenu, Smeli je otišao u partizane i sa svojom jedinicom više puta je prelazio preko Snežnika. Najviše se zadržavao u Podgori (Kuteževo, Zabiče). Mi smo se kretali više zapadno i zbog toga nismo došli s njim u vezu. Sa Loškom dolinom morali smo uspostaviti novu vezu. Pre svega potrebna nam je bila municija, jer smo bili naoružani zbrojovkama i mauzerkama, a municiju ove vrste nismo mogli pronaći u ovim krajevima. Vezu sa Loškom dolinom uspešno je uspostavio Franc Maslo. No prošlo je više od mesec dana pre nego što je ta veza počela da funkcioniše.

Pošli smo ponovo prema Vipavi. Ulogorili smo se ispod Gradišča, kod Štjake.

Sa glavnim štabom partizanskih odreda Slovenije odavno nismo imali nikakve veze. Zato je odlučeno da odem u Ljubljanu. Pored ostalog, imao sam nameru da izdejstvujem od Glavnog štaba nešto više ljudi, a naročito municije. Naše jedinice su se brojno pojačale za vreme aktivnosti u Vipavi, Brkinima i Pivki, a osobito su se razvile terenske organizacije, koje su bile u stanju da u kratkom vremenu obezbede veći priliv ljudi u partizane. Kritično je bilo što im nismo imali šta dati u ruke. Istina, i u Primorju je važila parola da »oružje i municiju treba uzeti iz ruku neprijatelja«. Dakle, išlo se za tim da ubrzamo razvoj ustanka i da na neki način dođemo do iskusnijih boraca i do oružja. Ovo područje je bilo od velike važnosti za borbu naših naroda, kako u političkom, tako i u strategijskom pogledu.

Pošao sam na put. Najpre u Postojnu, a odatle u Studeno. Studeno sam i ranije više puta posećivao, tamo su bili dobri aktivisti Bizjak, Japelj i Ukmar koji su tu razvijali veliku političku aktivnost. Održavali su i siguran prelaz preko stare granice, između Planine i Strmice. Iskoristio sam taj prelaz za odlazak u Ljubljanu.

U Ljubljani sam se javio Lakneru u Dravljama. Uskoro sam uspostavio vezu s Vesnom Straničevom, a preko nje s Glavnim štabom. Bilo je to krajem novembra 1941. godine. S drugovima iz Glavnog štaba sastao sam se na Viču. Na sastanku su bili Leskošek i Bebler. Referisao sam im o političkoj i vojnoj situaciji u Primorju. O našem radu i akcijama bili su prilično informisani. Objasnio sam im naše potrebe za ljudima, a pre svega veliku potrebu za municijom. Odobrili su da se formira grupa partizana koja će biti dobro snabdevena municijom. Kroz izvesno vreme obezbedili su vezu sa Smrečjem kod Horjula. Tamo se formirala grupa od oko 20 partizana. Ti drugovi su bili iz čete koja je operisala u tim krajevima. Kada smo već bili spremni za odlazak, došlo je naređenje iz Glavnog štaba da još malo pričekamo. U Smrečje je zatim stiglo još nekoliko gorenjskih partizana iz Rašičke čete. Tako ojačani napali smo Preserski most na Ljubljanici. To je bila zanimljiva akcija, most je minirala tehnička grupa iz Ljubljane. Barjanskim čamcima su dovezli eksploziv pod sam most. Pre toga smo odstranili italijanske vojnike sa mosta, a onda su mineri na pletenim merdevinama doneli i montirali eksploziv ispod traverzi na mostu. Na nesreću, donji paketi eksploziva su bili mokri i tako je pala u vodu samo polovina mosta dok je ostala polovina znatno oštećena. To je bilo 5. decembra 1941. godine.

U toj drugoj primorskoj grupi bilo je 15—20 ljudi. Svi smo bili odlično naoružani. Išli smo preko Rovta i Petkovca

na Godovič. U međuvremenu, ponovo je pao sneg i mi smo za sobom ostavljali duboke tragove. Italijani su išli stalno za nama. Alarmirali su i vojsku u Vipavi, koja im je došla u pomoć. Našli smo se u teškoj situaciji, ali ipak nam je pošlo za rukom da pređemo prvu liniju italijanskih utvrđenja. Između Angelske gore i Črnog vrha protezala se druga linija bunkera. Nismo poznavali ovaj kraj, a nismo imali ni kartu po kojoj bi se orijentisali. Kada smo se od Črnog vrha pomerili prema Zadlogu, nismo znali kojim ćemo putem ići. Odlučili smo da dobro sakrijemo municiju i suvišno oružje, sa namerom da sa primorske strane lakše nađemo put. Odredili smo Špacapana za vođu grupe; trebalo je da se vrati natrag u Idriju i Rovte, da potraži drugi put, i to preko Javornika, gde bi mogao da uspostavi vezu sa Francom Maslom na Jezeru kod Cerknice. Špacapan je zaista uspostavio tu vezu i prešao preko granice, ali tek marta 1942.

Ja se nisam vraćao sa grupom, otišao sam u Godovič gde je postojala jaka italijanska posada. Tu je bila i autobuska stanica na liniji između Idrije i Ajdovščine. Kod sebe sam imao legitimaciju koju mi je u Ljubljani dao Tone Tomšič. Italijani u Godoviču su pričali da u tamošnjim brdima ima više stotina »ribela« (partizana). Dovezao sam se autobusom u Ajdovščinu. Odatle sam otišao u Branicu svojoj prvoj jedinici. Za vreme mog odsustva komesar Milko Puntar ranjen je u ruku. S obzirom da mu je bila potrebna hirurška intervencija, preko veze smo ga prebacili u tršćansku bolnicu. Tamo su ga »kvesturini« uskoro otkrili, ali su ga naši blagovremeno spasli. Prilikom lečenja i spasavanja komesara Milka pružila je veliku pomoć Kanteova majka iz Kobolja. Kod nje se lečio i mitraljezac Peter. Kanteova majka je bila bolničarka svima ranjenicima koje smo do tada imali. Ranjene drugove smo ostavljali kod nje, a ona se sama brinula da se zdravi vrate u jedinicu.

U međuvremenu se duh ustanka proširio i zahvatio omladinu koja je već bila mobilisana za italijansku vojsku. Dezertiranja i manje sabotaže su bili na svakom koraku, gde god su se nalazili primorski mladići u italijanskim vojničkim uniformama. Italijani su imali mnogo posla da bi organizovali bataljone »spečali« (»speciali«) u koje su trpali bez oružja i pod naročitom stražom »svoje« vojske mladiće iz primorskih krajeva i Istre. Ti primorski mladići iz »specijalnih bataljona« i politički zatvorenici, koje je zatekao septembar 1943. na tlu Italije, sačinjavali su kasnije skoro kompletne jedinice slavnih brigada Četvrte jugoslovenske armije.

Ali, mnogima je pošlo za rukom da ranije dezertiraju iz italijanske vojske i da već 1941. nađu put do partizana. Da po-

menem samo nekoliko najpoznatijih: Karlo Maslo, koji je posle akcije kod Nerina dospeo u italijansku vojsku sa zadatkom da tamo izvrši sabotažu i da se, sa još nekim drugovima, vrati u partizane. Maslo je savesno izvršio svoj zadatak, zapalio je vojne magacine u Pjačenci (Piacenza) i sa još nekim drugovima vratio se u svoju jedinicu; Brozina Slovan je kasnije postao odličan organizator partizanskih jedinica u Hrvatskoj Istri; zatim Tone Ferjančič i Šemajev iz Šembija, a nešto kasnije Vojko Premrl.

Krajem 1941. na terenu su funkcionisale organizacije OF i KP. Počeli su da se osnivaju rejonski, okružni i pokrajinski organi. Krajem 1941. u Gornjoj Vipavi su uspješno politički radili drugovi Lemut i Rihard. U Trst su 1941. poslati novi aktivisti: Darko Marušić i Albin Čotar. Tršćanske organizacije OF su samostalno štampale proglase i mnoge letke. Centralni komitet KPS je uspeo da u međuvremenu pošalje preko Gorenjske nekoliko dobrih aktivista na područje Idrije, Cerklja i Tolmina.

Svest primorskog naroda, njegova odanost slobodi omogućili su da se u relativno kratkom vremenu mnogo učini. U ovim krajevima skoro nikad nije došlo do izdajstva za celo vreme NOB, niti je bilo kakvog ozbiljnijeg političkog suprotstavljanja. Severozapadno Primorje je bilo u stanju da formira i izdržava zajedno sa Gorenjskom, u znaku jedinstva Slovenije i bez obzira na nemačke granice, čitav Deveti korpus NOV.

U početku je nedostajala samo raširena i izgrađena organizacija, nedostajala je partija jugoslovenskog tipa. Trebalo je početi od samog temelja, sa velikim požrtvovanjem i istrajnošću. Primorski narod je bio u stanju da to učini, nosio je u sebi sve odlike koje su omogućavale stvaranje velike i uspešne organizacije, da bi se realizovale želje, koje su istovremeno bile i želje svih naših naroda.

Takav je bio početak NOB u Primorju 1941. godine.

Ervin DOUGAN JANEZ

USTANIČKO PRIMORJE I GORSKI KOTAR

Već u julu 1941. godine, odmah po pozivu Centralnog komiteta na ustanak, zapucale su prve ustaničke puške po Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Drežnici. Bribirska četa, pod rukovodstvom starog prekaljenog komuniste Tome Strižića, nikla je preko noći i ispalila prve plotune na okupatorske kolone koje su se do tada bezbrižno šetale. Za njom su brzo počele da niču mnoge borbene grupe i čete šireći plamen ustanka ovim širokim područjem.

Početak borbe u Primorju i Gorskom kotaru imao je ogroman značaj za dalji razvoj ustanka u Hrvatskoj i za jačanje bratstva i jedinstva Srba i Hrvata. Za borbu srpskog življa u Lici, Kordunu, Baniji i drugim krajevima Hrvatske, zahvaćenim ustankom, masovan odziv Hrvata u Primorju i Gorskom kotaru predstavljao je ogromnu moralnu podršku i ukazivao im da u toj borbi moraju ići zajedno rame uz rame. S druge strane, buđenje hrvatskih masa u tom prigraničnom pojasu, na pragu Istre, nije moglo ostati bez uticaja na njen porobljeni narod koji je i sam nešto kasnije otpočeo oružanu borbu, da bi je 1943. godine doveo do opšteg ustanka. Već od samog početka borbe u ovim krajevima davale su veliki podstrek hrvatskim masama i u drugim krajevima koje su Pavelić i okupator nastojali da obmanu lažnom tvorevinom NDH.

Još od prije rata narod u ovim krajevima imao je povjerenje u Komunističku partiju Jugoslavije, koja je na njih vršila veoma jak uticaj. Po svim gradovima i većim selima postojale su partijske organizacije spremne da na poziv Partije povedu narod u oružanu borbu. Veoma visoka nacionalna svijest stanovništva nije se mogla miriti ni sa kakvim naoko »lijepim« mjerama okupatora. Italijanski okupator je od prvog dana pokazivao veliku »širokogrudost« i »blagost« da bi se predstavio kao zaštitnik i oslobodilac. Njegove obmane i pod-

mićivanja (dijeljenje velikih količina hrane i robe široke potrošnje) prozrelo je čitavo stanovništvo anektiranih i okupiranih krajeva i na te providne mamce odgovorilo složnom jedinstvenom borbom. Tako su iz dana u dan nicale sitne, ali brojne partizanske čete koje su već u avgustu i septembru nanosile ozbiljne gubitke neprijatelju, ovladale važnim cestama, gotovo paralisale saobraćaj prugom Rijeka — Zagreb i prisilile neprijatelja da se postepeno povlači i zatvara u garnizone. Okupatorska i satelitska vojska počela je da se ograđuje bodljikavim žicama i da se brani, jer su ove male partizanske čete svojom neprekidnom aktivnošću i vještim diverzijama stvarale utisak da se radi o daleko većim snagama nego što su u stvari bile. Njihovo omasovljenje zavisilo je jedino od zaplijenjenog oružja, na koje su čekale hiljade boraca. Vrijednost oružja mogla se mjeriti samo ljudskim životima. Za njega se u prvom redu napadalo, za njega nisu bili skupi ni gubici, jer je to bio jedini put i način za široki razvoj ustanka. U tom periodu formiran je Primorsko-goranski partizanski odred koji je imao u svom sastavu dva teritorijalna bataljona.

Aktivnost partizanskih jedinica došla je do naročitog uspona koncem septembra, u širem rejonu Sušaka, Delnica, Crikvenice, Novog, Brinja, a naročito u okolini Drežnice, čije se stanovništvo masovno diglo na ustanak. Kao rezultat naglog jačanja ustanka, velike aktivnosti partizanskih jedinica, stalnih diverzija i napada na prugu i ceste, početkom oktobra stvorena je i prva veća slobodna teritorija koja je zahvatila drežnička naselja i veliki broj brinjskih i primorskih sela. Partizani su držali ovu teritoriju u svojim rukama gotovo za vrijeme čitavog rata, izuzimajući periode velikih neprijateljskih ofanziva. Uprkos brojnih ofanziva, razaranja i rušenja, okupator nikada nije mogao da liši ustanike jedne ovakve baze, jer je borbeno stanovništvo tih krajeva u toku čitavog rata bilo neraskidivo vezano s partizanima, tako da je ta teritorija, iako razorena i spaljena, predstavljala jednu od glavnih baza ustanka u Hrvatskoj.

Dok je Pavelićevim i okupatorskim vlastima nekako bilo i shvatljivo dizanje srpskog stanovništva na ustanak, nad kojim su počinili neopisiva zvjerstva, dotle je pokretanje hrvatskih masa i njihova borba, a naročito masovan pokret u Primorju i Gorskom kotaru, za njih bio veoma težak udarac. Da bi taj pokret ugušili u samom korjenu, da bi uništili političko jezgro i time obezglavili mase, oni su pored najdrastičnijih represalija protivu stanovništva, odmah preduzeli mjere za pronalaženje komunista i njihovo istrebljenje.

Zanjihala su se prva vješala, odjeknuli su plotuni na strelištima i potekle duge kolone prema zatvorima i koncentracionim logorima. Masovni primjeri herojskog držanja osuđenih na smrt djelovali su kao novi pozivi za beskompromisnu borbu protivu okupatora i njegovih satelita — ustaša. Neprijateljska zlodjela pojačavala su se iz dana u dan. Međutim, uprkos svega nije se više mogla nikakvim sredstvima ugušiti već zahuktala narodna borba. Neprijatelju nije pošlo za rukom gotovo na čitavoj ovoj teritoriji da ma koga pronađe, da se na ma koga osloni ko bi imao i najmanju podršku naroda. U čitavom nizu čisto hrvatskih opština Paveliću nije uspijevalo da privoli ma koga da prihvati stolicu predsjednika. Ovdje su ustaške komande nesvjesno navodile vodu na naš mlin pozivajući ljude u domobranstvo, jer su se ti pokušaji često pretvarali u stvarnu mobilizaciju za partizanske redove. Zbog nedostatka oružja u pojedinim periodima 1941—1942. priliv novih boraca zadavao nam je velike teškoće.

U oktobru 1941, kada je neprijatelj poduzeo široke operacije radi likvidacije oružanih odreda i slobodne teritorije, komandant Petog armijskog korpusa, u svom izvještaju od 5. oktobra, ovako karakteriše situaciju na terenu:

U danima 25. i 26. septembra neočekivano se pojačala aktivnost srpskih i komunističkih bandi, koje su se odmetnule na teritoriji Armijskog korpusa. Mnogo jedinica, izolovanih objekata bilo je predmet zasjeda i napada.

Na planinama jugozapadno od Jasenka radi se o nekoj bandi, možda ne mnogobrojnoj, ali veoma hrabroj, dobro naoružanoj i spretno vođenoj...

Odvijaju se široke operacije čišćenja i kaznene ekspedicije: od strane divizije »Re« u predjelu oko Vrhovina; od strane pješadijske divizije »Lombardija« u saradnji sa trupama armijskog korpusa i graničara u zoni jugozapadno od Jasenka.

Ova je ofanziva bila naročito žestoka. Kao što se vidi, neprijatelj je pokrenuo nesrazmjerno brojnije i jače snage od ustaničkih, koje još nisu bile ni izdaleka dorasle da se frontalno suprotstave fašistima. Osnovni cilj neprijatelja i ovoga puta, kao i mnogo puta kasnije, bio je da se likvidira ovo opasno ustaničko žarište Hrvata koji su, rame uz rame sa Srbima, uzeli puške u ruke. S druge strane, za okupatora je bilo od posebnog značaja da raščisti situaciju oko željezničke pruge (na kojoj su često letjeli vozovi u zrak) i drugih saobraćajnica, koje su bile već prilično zamrle. Velika šumska bogatstva Kapele, koja su okupatora naročito privlačila, stajala su neiskorišćena — u Kapeli još nije odjeknula njegova sjekira.

U toku jesenje neprijateljske ofanzive, udružene s velikim snijegom i hladnoćom, hiljade ljudi iz slobodne teritorije

Drežnice i okoline, kao i iz drugih krajeva, zagazilo je dubokim snijegom prema planini, tražeći u njoj utočište za vrijeme jedne od najužasnijih zima koja je ove godine, kao za inat, prerano i preoštro počela. Prirodno je da raštrkane i sitne partizanske jedinice na širokoj teritoriji nisu mogle učiniti nešto ozbiljnije protiv mnogostruko jačih neprijateljevih trupa. Međutim, iako su bile neprekidno progonjene (jer su u snijegu ostavljale svježe tragove) i okružavane više puta, one su uvijek, zahvaljujući izuzetnoj hrabrosti i vještini, uspijevale da se probiju i da napadnu na neko drugo mjesto. Izuzetak u tom periodu jeste težak poraz Tuhobićke čete.

Partizanske snage izašle su iz ove ofanzive sa više borbenog iskustva, da bi se ubrzo još više omasovile i još žešće napadale. Odoljeti takvim neprijateljskim udarima, izdržati takav pritisak, koji je trajao nekoliko mjeseci, predstavljalo je veliku moralnu pobjedu koja će dati nove snage i polet za proširenje ustanka. Držanje čitavog stanovništva, a posebno komunista i mnogih rodoljuba koji su masovno izvođeni na gubilišta, ulivalo je novu moralnu snagu i spremnost za najveća stradanja. Pjesme ispod vješala i sa strelišta — Titu, Partiji i slobodi — odjeknuše daleko, još više budeći savjest ljudi.

Nikakvi zločini okupatora i ustaša nisu mogli ni najmanje usporiti tempo i suziti obim borbe. Pravo je čudo sa kakvom su hrabrošću hitali goloruki ljudi prema stravičnoj Kapeli da bi sa njenog oslonca jurišali u borbu. Ponovo su preuzele inicijativu partizanske jedinice, nanoseći neprijatelju još teže udare. Pod takvim pritiskom, neprijatelj je morao iz dana u dan da se odriče kontrole širokih teritorija i da ih ostavlja protivniku.

U tom periodu partizanske jedinice su očistile skoro sve Pavelićeve posade, osim onih u velikim garnizonima. Nekoliko domobranskih četa, koje su u manjim mjestima ostavljene kao spoljna zaštita velikih garnizona, bilo je preko noći prosto razoružano, a željeznička pruga izložena neprekidnim napadima, miniranjima i raznim diverzijama. Vozovi su se svakodnevno survavali u provalije. Po većim mjestima neprijatelj se sve više zatvarao u žicu i u utvrdama organizovao odbranu.

Ponovno oslobođenje Drežnice, velikog dijela Primorja i Brinjskog kotara bilo je od velikog značaja za dalji razvoj ustanka, jer je ova teritorija u toku čitavog rata služila kao odskočna daska za dejstva ustaničkih snaga. Velike snježne padavine, koje su početkom ofanzive išle u prilog neprijatelju, sada su objektivno pogodovale partizanskom načinu dejstva. Stanovništvo iz okupiranih gradova neprekidno nam je slalo materijal i prikupilo veliki broj skija, tako da su skoro sve

jedinice mogle da izvode brze marševe i dejstva i da na taj način stvaraju utisak da su mnogo jače nego što su stvarno i bile. S druge strane, gotovo sve ceste koje vode prema slobodnoj teritoriji bile su potpuno zakrčene, a i one koje je neprijatelj formalno držao ležale su kao mrtve. Međutim, teška zima u našoj glavnoj bazi u Kapeli i mučni uslovi života, problem prehrane i ograničenost naoružanja nisu dozvoljavali da se priđe još široj mobilizaciji masa iz gradova, koje su stvarno spremne čekale na poziv partijskih organizacija da krenu u planinu. U takvim uslovima, da bi se donekle suzbio nagli priliv ljudstva, partizanske komande, partijski komiteti i narodni odbori morali su da preko pozivnica određuju obveznike iz gradova koji mogu stupiti u partizanske jedinice (pri tome se prvenstveno nastojalo da se pozovu oni kojima je opstanak u gradovima bio onemogućen). Sa sigurnošću se može reći da se pozvano ljudstvo sto posto odazivalo pozivu. Kasniji događaji su ovu mjeru učinili izlišnom.

Na sjednici Glavnog štaba Hrvatske, koja je održana koncem decembra 1941. u Zbjegu u Kordunu, ocijenjena je situacija u Primorju i Gorskom kotaru kao izuzetno povoljna. Zbog toga su u januaru 1942. na ovu teritoriju došli Vlado Popović i Vladimir Bakarić sa Centralnim komitetom KP Hrvatske i Ivo Rukavina sa Glavnim štabom Hrvatske. Njihovo prisustvo bilo je od ogromnog značaja za dalji razvoj borbe.

Prvi mjeseci 1942. bili su veoma plodni. Primorsko-goranski odred je narastao na tri bataljona i težište borbe prenio sa već pustih cesta direktno na oslobađanje mjesta. Oslobođeni su: Jasenak, Ravna Gora, Mrkopalj, Brod na Kupi i čitav niz okolnih mjesta. Okupator se sve više sabijao duž pruge, nastojeći da je održi kakvu-takvu i morske obale. Takvi uspjesi naših snaga, uz masovan politički rad, mobilisali su hiljade ustanika iz Primorja i Gorskog kotara. Sada su umjesto jednog odreda od šest bataljona formirana dva, a ova teritorija je dobila status posebne operativne zone. (Vrhovni štab je čitavu teritoriju Hrvatske podijelio na pet ovakvih zona.)

Ovakav razvoj događaja izazvao je pravu paniku u Pavelićevim redovima. Masovan ustanak Hrvata više se nije mogao spriječiti nikakvim obećanjima, a ni represalijama i ofanzivama. Hrvatska sela počela su da gore isto kao i srpska. Pavelićevi župani i »vitezovi« zakukali su sa svih strana.

Veliki župan modruške županije Jurica Marković, inače poznati zločinac, piše u jednom od svojih izvještaja:

Izvjesna područja ove župe uopće nisu nadzirana po našim ili talijanskim oružanim snagama. Po jednoj procjeni, koja ne reflektira na apsolutnu tačnost, jedna trećina ove župe nalazi se pod kontrolom

komunističkih partizanskih odreda, a mnoga manja mjesta po šumovitim obroncima prepuštena su sama sebi i čine neku vrstu ničije zemlje.

U istom izvještaju dalje dodaje:

Komunistički odredi imaju svu inicijativu u svojim rukama na terenu i sve prednosti napadača, kako one moralne, tako i vojničke. Naše vojne snage i oružničke italijanske vojne snage smatraju za osobiti uspjeh ako odbiju neprijateljski napad.

Njegov kolega, veliki župan iz Senja, istovremeno javlja:

Malo pomalo stvaraju jedan obruč oko svih glavnih mjesta ove župe (misli na partizane — VK) i jednog dana može se dogoditi da postanu gospodari cijele župe. Razvoj prilika na području ove župe upućuje na sve moguće katastrofalne posljedice za koje otklanjam svaku odgovornost.

Ovi su uspjesi bili utoliko veći što su naše jedinice imale protivu sebe mnogostruko jače snage neprijatelja kojima je bilo naročito stalo da na tom terenu unište u zametku svaki oružani otpor. Ustanak stanovništva Kastva, Grobinštine i Čabarskog kotara imao je naročitog odjeka i na Istru, tako da je neprijatelj brzo posijao utvrđenja duž stare granice da bi spriječio infiltraciju partizana na onu stranu. Nekoliko srušenih vozova na pruzi Trst — Rijeka unijeli su veliku paniku u neprijateljske redove.

Od čitavog niza neprijateljskih ofanziva u toku 1942. naročito se ističe ona u prigraničnim krajevima na Čabarski kotar, Kastav, Grobnik i širi rejon Sušaka (od 18—25. maja), gdje je okupator pustošenjem i paljenjem uništio čitave krajeve. To je jedan od najzvjerskijih poduhvata u toku rata u Hrvatskoj, u kome je platilo životima hiljade ljudi, žena i staraca. Samo u selu Podhumu, u blizini Sušaka, postrijeljani su svi muškarci od 16 do 60 godina. Čabarski kotar, koji je izišao iz rata sa nešto manje od polovine predratnog stanovništva, u ovom bijesu okupatora dao je najviše žrtava. Srušena i popaljena sela, uništeni domovi i hiljade grobova, vjerni su svjedoci zlodjela italijanskih fašista nad narodom ovoga kraja. U toj situaciji nekoliko hiljada staraca, žena i djece, koji se nisu mogli održati na masivima Snježnika i Risnjaka, bilo je prisiljeno da se pod najtežim uslovima povlači pod zaštitom partizana u oslobođene srpske krajeve Drežnice, Like i Korduna. Bratski prijem ovih izbjeglica najbolje svjedoči kako se kroz borbu i patnje kovalo bratstvo i jedinstvo Hrvata i Srba.

Posebnu ulogu odigralo je u tim teškim danima srpsko stanovništvo Drežnice. Sama činjenica da je ova mala opština od 6 000—7 000 stanovnika dala 900 žrtava, dovoljno govori o njenoj herojskoj borbi.

Ni ovakve, pa ni mnogo teže mjere okupatora nisu mogle da zaustave dalji razvoj oružanog ustanka i stvaranje regularnih jedinica, brigada i divizija, niti da prisile naše snage da se makar privremeno povuku sa ove relativno male i uske teritorije, pritiješnjene između mora, stare granice i rijeke Kupe. Okupator nije mogao spriječiti ni ono od čega se naročito plašio: prenošenje borbe na područje Istre, gdje je već 1942. došlo do formiranja partizanskih jedinica i sve veće mobilizacije ljudstva iz tih krajeva. To ljudstvo je prelazilo granicu i stupalo u jedinice po Primorju i Gorskom kotaru da bi se kasnije, naoružano i opremljeno, ponovo vratilo u Istru kao vojničko jezgro ustanka.

Koliko su bile uzaludne sve mjere okupatora, vidi se i iz njegovih mnogobrojnih izvještaja iz tog perioda, u kojima otvoreno priznaje svoje neuspjehe. U jednom izvještaju stoji:

O nekoj javnoj sigurnosti (kako javlja Pavelićev ogulinski veliki župan) na području ove župe gotovo da ne može biti ni riječi. O javnoj sigurnosti, barem relativnoj, može se govoriti jedino u većim mjestima (Ogulin, Delnice, Vrbovsko), i to samo unutar po italijanskoj vojsci postavljenih žica, jer čim se pređu žice iznenađenja su ako partizani ne djeluju odmah po izlasku iz žice.

Danas, poslije dvadeset godina od ustanka, stanovništvo Primorja i Gorskog kotara dočekuje ovu godišnjicu, svjesno velikih žrtava koje je dalo u narodnoj revoluciji. Ono se sa ponosom sjeća bataljona »Matija Gubec« i »Marko Trbović«, Primorsko-goranskog partizanskog odreda, Trinaeste divizije i još nekih brigada. Iznad svega, ono se sjeća onog ogromnog broja svojih sinova i kćeri koji su pali u revoluciji, ugrađujući svoje kosti u temelje nove socijalističke — Titove Jugoslavije.

Veljko KOVAČEVIĆ

FORMIRANJE PARTIZANSKOG LOGORA NA VIŠEVICI

Savjetovanje partijskih aktivista ovog područja, održano 12. januara 1941. godine u prisustvu sekretara CK KPH Rade Končara, dalo je komunistima ovog područja nov snažan podsticaj za daljnji politički rad. S punim pravom se može reći da su uputstva i smjernice o zadacima komunista u navedenom razdoblju, koje je na tom sastanku iznio Rade Končar, postale osnova u našem daljnjem radu, a naročito u pravcu političke mobilizacije i jačanja antifašističkog raspoloženja među ljudima.

U razdoblju od januara do juna 1941. formirano je nekoliko novih partijskih organizacija (Bribir, Ledenice, Selce). Zajednički sastanci partijskih aktivista iz raznih mjesta Vinodola, čiji je inicijator u to vrijeme bio Tomo Strižić iz Bribira, vrlo često su održavani naročito sa drugovima iz Ledenica, Selca i Crikvenice. U tom razdoblju u više navrata masovno su rasturani leci KPJ i KPH, kao na primjer Proglas CK povodom 27. marta, letak povodom napada Njemačke na SSSR, te poziv na oružani ustanak itd.

Dolazak talijanskog okupatora u ove krajeve narod je dočekao jedinstven u mržnji i preziru, spreman da nastavi borbu za slobodu i nezavisnost. Baš u tim danima, više nego ikada ranije, došla je do izražaja visoka politička svijest, pa je ovdašnje stanovništvo sve više prihvatalo politiku naše Partije.

Formiranje ustaške tvorevine NDH i pokušaj da se formira ustaška organizacija na ovom području stanovništvo je odbilo. Dovoljno je istaći činienicu da su okupator i njegove ustaške sluge imali velikih teškoća da popune općinske uprave i druge organe. Bili su prisiljeni da na mnoga odgovorna mjesta postave i takve ljude, koji su u raznim oblicima održavali veze sa našim organizacijama i pomagali ih. Ono malo pojedinaca

koji su se našli na strani okupatora bili su mahom ljudi bez ikakvog političkog ili drugog uticaja među ljudima.

Interesantno je bilo u tim danima držanje rukovodećih ljudi organizacija HSS-a na ovom području. Manji broj njih uključio se odmah iskreno u rad s našim aktivistima. Drugi, veći dio, počeo je špekulirati. Kada smo prišli nekima od njih i postavili im pitanje: »A što sada?«, dobivali smo odgovore: »Ja sam se do sada dosta borio za narod, a sada treba misliti na sebe«; ili: »Sada treba biti pametan.« I tako dalje.

U takvim prilikama, prikazanim ovako najopćenitije, održan je koncem juna sastanak partijskih aktivista Vinodola u uvali Jesenova, na morskoj obali između Selca i Novog. Do sastanka je došlo nakon povratka Rade Šupića iz Zagreba, tadašnjeg sekretara Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje. Šupić je naime polovinom juna bio u Zagrebu da bi uspostavio čvršću vezu sa CK KPH i dobio potrebna uputstva za rad. Poslije povratka poslao nam je pismo po pomorskom kapetanu Ljubomiru Dorčiću, koji je i do tada prenosio poštu i partijski materijal iz Sušaka za Vinodol. U tom pismu Šupić je objasnio u osnovnim crtama stav CK KPJ o zadacima komunista u pripremama za oružani ustanak. Spomenuti sastanak je organiziran prve nedelje poslije dobivanja pisma od Rade Šupića. Zajedno sa Josipom Brnčićem došli su iz Selca Vjekoslav Lončarić i Vlado Car, iz Crikvenice Ivan Brozičević, iz Hreljina Švrljuga (ime mu ne znam), a iz Bribira Tomo Strižić i ja, te iz Ledenica Ladislav Vivoda.

Na ovom sastanku svestrano su razmotrena uputstva CK, prilike u zemlji, a posebno na ovom području. Okupator u to vrijeme još nije vršio jači teror (zatvaranje, ubistva i sl.), ali je bilo jasno — o tome su postojale pouzdane informacije — da putem pojedinih izdajnika prikuplja podatke o komunistima i drugim političkim aktivistima ovoga područja. S druge strane vršene su pripreme za mobilizaciju u domobranstvo. Sam sastanak je trajao prilično dugo. Nakon svestranog razmatranja tadašnjih prilika donijeti su ovi zaključci:

1) da se organizira prikupljanje oružja i spreme izvjesne količine hrane; 2) da se ljudima svestrano objasne političke prilike u zemlji i namjere okupatora; 3) da se posveti pažnja onim drugovima kojima kao političkim aktivistima prijeti opasnost od hapšenja i da se u slučaju opasnosti prebace u šumu iznad Bribira; i 4) da se spriječi mobilizacija ljudi u domobransku ili ustašku vojsku i da se upute u šumu.

Razdoblje od nepunih mjesec dana od ovoga sastanka do formiranja prve partizanske jedinice na Viševici bilo je ispunjeno svestranim radom na pripremama ustanka. Organizirano

je sakupljanje oružja (na primjer u Bribiru 2 puškomitraljeza, 7 pušaka i više pištolja i bombi), spremljene su veće količine kobasica, suhog mesa i masti. Stalno je održavana veza drugova iz Bribira sa drugovima iz ostalih mjesta Vinodola, gdje su, također, vršene pripreme za dizanje ustanka.

U toku daljih priprema prihvatilo se stanovište da centar za okupljanje ustanika bude u Bribirskoj šumi u pravcu Viševice, pa je stoga bilo potrebno uspostaviti čvršću vezu sa drugovima iz Gorskog kotara i područja Hreljina i od njih dobiti potrebne informacije o pripremama. Sjećam se početkom jula bio sam poslan od bribirske partijske organizacije u Hreljin (kod Cuculića), a polovinom jula u Fužine (Gorski kotar) kod Andrije Bubnja. Kod prvog u vezi sa informacijom o pripremama za ustanak i nabavci baterijskih radio-aparata za šumu, a kod drugog radi informacije o količinama spremljenog oružja.

U to vrijeme počele su ustaške vlasti pozivati pojedina lica u vojsku. Među ostalima bili su pozvani i drugovi iz Bribira: Franjo Mureta, Josip Veljačić i Petar Spoja. U dogovoru sa bribirskom partijskom organizacijom, čiji je sekretar bio Toma Strižić, spomenuti drugovi otišli su u šumu iznad Bribira na Viševici 25. jula 1941. godine i tu organizovali partizanski logor. Strižić i ja se više nismo mogli održati, jer je trebalo da budemo hapšeni u noći 28/29. jula, te smo se i mi priključili navedenim drugovima. Odmah iza toga došli su novi iz raznih mjesta u formirani logor na Viševici. Tako je nastala — uz onu na Tihobiću — jedna od prvih partizanskih jedinica na području Hrvatskog primorja. Otada nije prošlo mnogo vremena i ustanak je masovno zahvatio sav narod čitavog Vinodola i Hrvatskog primorja uopće.

Blaž KALAFATIĆ

STVARANJE I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U OHRIDU

Ideja revolucionarnog radničkog pokreta u Ohridu i ohridskom području naročito se oseća posle oktobarske socijalističke revolucije, u revolucionarnoj situaciji posle prvog svetskog rata. Inače, sa bogatom revolucionarnom tradicijom još iz perioda borbe za nacionalno oslobođenje, koja je u svom programu imala značajnih socijalno-političkih i socijalističkih ideja, Ohrid duže vreme živi pod uticajem tih revolucionarnih ideja koje se, doduše, sa raznih strana i od raznih nacionalističkih, šovinističkih i buržoasko-kapitalističkih elemenata iskrivljuju, u nastojanju da se otupi oštrica revolucionarne borbe makedonskog naroda i na tom području. Kao značajan centar makedonske pismenosti i kulture u prošlosti, i kao jedan od centara makedonskog revolucionarno-oslobodilačkog pokreta, Ohrid je posebno bio na udaru.

Od 1937. do 1940, svake godine je u Ohridu boravila grupa studenata u studentskoj koloniji, koja je svojom organizacijom, političkom i kulturno-prosvetnom delatnošću, vršila veliki politički uticaj na mase, a posebno na radničku i studentsku omladinu Ohrida. Ta kolonija, u čijim su se redovima nalazili napredni drugovi — Mirče Acev, Kuzman Josifovski, Strašo Pindžur, Veselinka Malinska, Aleksandar Hristov Canko i drugi — odigrala je značajnu ulogu u razvijanju dalekosežnije organizacione delatnosti, u okupljanju naprednih ljudi, naročito iz redova radnika, i u organizacionom oformljavanju i jačanju partijske organizacije u Ohridu. Za vreme boravka u Ohridu ta kolonija je bila centar oko kojeg su se okupljali najnapredniji omladinci grada. Široka kulturno-prosvetna delatnost bila je u raznim formama korišćena za idejno-vaspitni uticaj na narod i omladinu. Iako pod stalnom prismotrom policije i žandarmerije, u koloniji i van nje, neprestano se odvijao snažan politički i kulturno-prosvetni rad. Predavanja sa političkom,

marksističkom i kulturno-prosvetnom sadržinom, propraćena diskusijom o raznim problemima, bila su na dnevnom redu svakog dana. Veliki uticaj na mase, a naročito na omladinu, vršili su izletnički sastanci i zborovi na kojima su bile organizovane razne političke i kulturno-prosvetne manifestacije. Jedan od takvih zborova bio je organizovan u izletištu »Sv. Ilija«, gde su održani politički govori i pevane revolucionarne pesme »Padaj silo i nepravdo« i »Mitrovčanka«, koje su u horu bile prihvatane od omladinaca izletnika. Zbog tog događaja policija je uhapsila Mirčeta Aceva koji, međutim, pod pritiskom studenata i druge omladine biva oslobođen. U aktiviranju partijske organizacije odgovorni drugovi iz kolonije, sa Mirčetom Acevim na čelu, oslanjali su se na radništvo, a naročito na ohridske ribare koji su predstavljali proleterski elemenat. Orijentacija na taj radnički elemenat je bila tako sračunata da se aktivira veći broj obespravljenih i eksploatisanih ribara, koji su radili pod vrlo teškim uslovima i sa minimalnim zaradama. Zbog teškog ekonomskog stanja građani Ohrida nisu bili u mogućnosti da konsumiraju ulov ribara, pa su oni zbog toga bili prinuđeni da se izlažu potpunoj eksploataciji od strane ribarskih trgovaca koji su njihove proizvode otkupljivali u bescenje. Zbog takvog ekonomskog stanja, eksploatacije i vrlo teških radnih uslova, politički rad među ribarima imao je i odgovarajuće rezultate. Oformljena je prva ribarska partijska ćelija od 6 članova, koja razvija političku delatnost među ribarima, a vrši politički uticaj i na druge radnike u gradu.

U sličnim ekonomskim i radnim uslovima nalazili su se i baštovanski radnici koji su radili skoro neograničeno radno vreme za vrlo nisku nagradu. Ti radnici, takozvani argati, nalazili su se u prilično velikom broju u svim delovima grada. U argate se uvrščuju i svi poljoprivredni radnici koji su zbog industrijske i opšte nerazvijenosti područja svoju radnu snagu prodavali skoro u bescenje. Na određenim mestima u gradu mogle su se videti velike grupe tih radnika — argata kako uzaludno čekaju da budu najmljeni i za kraće vreme, za dan-dva, da bi zatim ponovo tražili »gazde« za svoju radnu snagu, koju su samo nekoliko njih uspevali da prodaju. Takav položaj radnika je omogućio partijskoj organizaciji da ostvari veći politički uticaj na njih i prve organizacione oblike organizovane političke borbe. Od grupe baštovanskih radnika formirana je partijska ćelija koja je obuhvatila najnaprednije poljoprivredne radnike, a u međuvremenu formira se još jedna partijska ćelija u naselju Varoš.

Neposredno pre i posle kapitulacije stare Jugoslavije na tom području je neko vreme vladalo potpuno bezvlašće. Sukob

teritorijalnih interesa fašističkih okupatora i tu je došao do izražaja. U prvo vreme okupacije sudbina Ohrida, postavljenog između italijanskog i bugarskog okupatora, bila je neizvesna. I jedan i drugi okupator je želeo da dobije taj grad, dok na kraju, povlačenjem italijanskin snaga iz Ohrida, nije priključen fašističkoj Bugarskoj. U tom periodu oseća se odsustvo političkog uticaja organizaciono i idejno nedovoljno ojačanih partijskih ćelija, koje se početkom 1941. godine sastaju samo jedanput, zbog čega nisu mogle spremno da dočekaju nastupajuće događaje. Tu situaciju karakterišu i razna politička strujanja među makedonskim stanovništvom i nacionalnim manjinama koje, zavisno od svojih nacionalnih i socijalnih osećanja, pokazuju i odgovarajuće aspiracije. Bugarofilski nastrojeni elementi, koji se posle definitivne bugarske okupacije Ohrida potpuno stavljaju u službu bugarskog okupatora, manifestuju želju za priključenjem Ohrida Bugarskoj, dok je deo šiptarske nacionalne manjine za fašističku Italiju i priključenje Ohrida Albaniji. Međutim, to su samo pojedinačne grupe koje nisu odražavale pravo raspoloženje stanovništva, naročito makedonskog. U tim trenucima stupa u dejstvo jedna grupa komunista i drugih naprednih ljudi koji demonstriraju protiv okupacije, izbacujući parole protiv fašizma i dr.

Ti događaji i bugarska okupacija Ohrida i užeg ohridskog područja, kao i svakodnevno pokazivanje pravog lica novog okupatora, sve su više uveravali stanovništvo da se nije dogodilo ništa novo, da je i to samo smena nacionalističke buržoaske garniture, i to još reakcionarnije, fašističkog tipa, koja je na Makedoniju gledala kao na najobičnije eksploataciono područje. Međutim, deo politički neobaveštenog stanovništva, naročito starijih ljudi, gajio je izvesne iluzije u vezi s dolaskom Bugara u Makedoniju. Naročito zainteresovan za Ohrid, bugarski okupator je vršio i velik propagandni pritisak, angažujući razne agitatore iz redova naučnih radnika, istoričara, novinara, policajaca, uticajnih »makedonskih Bugara« koji su ranije emigrirali iz Ohrida u Sofiju, i druge ljude, uzaludno pokušavajući falsifikovanjem istorije da dokaže bugarsko poreklo Ohrida. Pridobijanje stanovništva i stvaranje simpatija prema Bugarskoj vršilo se i ekonomskom politikom, diferenciranjem građana u njihovom odnosu prema okupatoru. U jednom tajnom dokumentu bugarskog komesarstva u Ohridu iz 1941. godine pisalo je: »Građanima koji su protiv Bugarske da se ne daju kuponi za životne namirnice, ili da im se daju samo za 300 grama . . .«

U svojoj propagandi bugarski okupator je stalno tvrdio da će biti poslata velika količina robe i prehrambenih proizvoda

za Makedoniju i Ohrid. Međutim, iz Makedonije je odnošeno u velikim količinama sve do čega se moglo doći. Ta propaganda nije davala nikakve rezultate, jer je Bugarska gurala makedonski narod u još dublju nacionalnu i socijalnu obespravljenost, očiglednu i za običnog građanina, a naročito i zato što su komunisti razvijali živu političku borbu za raskrinkavanje bugarskog okupatora i njegovih ciljeva u Makedoniji. Ta borba je zahvatila čitav makedonski narod, a naročito omladinu koja je bila pod velikim uticajem KPJ.

Posle prvih meseci okupacije iz Beograda i drugih radničkih centara Jugoslavije, u Ohrid dolazi veliki broj meštana — radnika, studenata i drugih naprednih elemenata, komunista i simpatizera naše Partije — koji se odmah uključuju u rad partijske organizacije Ohrida, odnosno u narodnooslobodilački pokret. Priliv novih organizovanih i progresivnih snaga imao je izvanredno velik značaj za partijsku organizaciju Ohrida, koja se naglo razvija brojno i organizacijski.

Proces organizacionog i političkog sređivanja počinje još meseca aprila dolaskom Stiva Naumova, člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Posle ispitivanja političke situacije u Ohridu, razgovora sa komunistima i drugim naprednim građanima, u mesecu maju formirano je mesno partijsko rukovodstvo i ubrzano je stvaranje simpatizerskih grupa iz kojih se izdvajaju najbolji i najsvesniji i formiraju nove partijske ćelije. Taj se proces razvija i sledećih meseci i dostiže vrhunac dolaskom Lazara Koliševskog, kada je izvršena reorganizacija partijske organizacije u Ohridu i tajnim glasanjem izabrano novo partijsko rukovodstvo, Vojni komitet i Mesni komitet Skoja. Dolazak Lazara Koliševskog u Ohrid znači i potpuno organizaciono i političko učvršćenje partijske organizacije i njenu orijentaciju ka oružanom ustanku u duhu linije CK KPJ.

Novoformirano partijsko i skojevsko rukovodstvo na svojim prvim sastancima razmatra organizaciono-političku situaciju i donosi više zaključaka na osnovu kojih se stvaraju nove partijske ćelije i proširuju postojeće, učvršćuje se veza sa narodom i objašnjava politička situacija, raskrinkava bugarski okupator, okuplja omladina i povezuje u skojevske grupe, podiže politička svest masa, koje se uključuju u borbu protiv okupatora. Jedan od najvažnijih zadataka koji postavlja Lazar Koliševski pred novoformirani Mesni komitet KPJ i Vojni komitet, bio je pripremanje za oružani ustanak i stvaranje partizanskih odreda.

Vojni komitet na jednom svom sastanku podrobno razmatra zadatke u vezi sa stvaranjem partizanskih odreda i pristupa prikupljanju oružja i drugog vojnog materijala. Prikupljen je

veći broj pušaka koje su se nalazile kod komunista i simpatizera. Rukovodstvo je bilo obavešteno o oružju i municiji koja je odnesena iz bivšeg sreskog načelstva posle kapitulacije Jugoslavije i zakopana. Bili su, takođe, angažovani i neki rezervni oficiri koji su obučavali ljude u rukovanju oružjem itd.

Posebna pažnja u aktivnosti partijske organizacije i mesnog rukovodstva bila je posvećena povezivanju sa selom i aktiviranju nekih naprednih ljudi sa kojima je održavana neprekidna veza, i preko kojih je trebalo stvarati partijske organizacije po selima. Za vezu sa selom bilo je predviđeno i posebno zaduženje u Mesnom komitetu, a u tom radu su bili angažovani i drugi komunisti. Veća orijentacija je bila prema rejonu Debarca, gde su već postojali neki ljudi sa naprednim shvatanjima, koji su bili spremni da prihvate svaki zadatak dobijen od ohridske partijske organizacije. Takva aktivnost je sprovođena i u drugim selima na ohridskom području, a naročito u selu Bolno, preko kojeg je održavana veza sa prespanskim područjem. Sa aktivistima u rejonu Debarca i sela Bolno održavali su se stalni dodiri prilikom njihovog dolaska u Ohrid ili slanja komunista koji su preko granice prenosili direktive, propagandni i drugi materijal i sl. Aktivnost ohridske partijske organizacije na tom području je dala dobre rezultate koji su naročito došli do izražaja kasnije, u toku NOR.

Partijske ćelije su bile formirane na proizvodnom principu, odnosno prema radnim mestima. Postojale su ukupno 4 ćelije: radnička, studentska, ribarska i maturantska, sa preko 30 komunista i 2 skojevska aktiva od radnika i srednjoškolaca.

Brzina razvoja događaja i proces formiranja i učvršćenja partijske organizacije pozitivno su se odrazili na spremnost organizacije da se prihvati značajnih i odgovornih zadataka. Za nekoliko meseci svog razvitka partijska organizacija je prevalila takav put za koji bi inače, u normalnim uslovima, bio potreban mnogo duži vremenski period. Otuda i izvesna prenagljivanja u načinu i metodu partijske delatnosti, koja su delimično bila rezultat nedovoljnog revolucionarnog i partijskog iskustva, a delimično i brzine razvoja događaja. Partijska organizacija nije uspela da obezbedi veću ilegalnost i konspirativnost u svom delovanju, a pored toga i odgovarajući uticaj na široke narodne mase. Pojedine forme političke delatnosti prelaze u preširoke akcije, u kojima učestvuju velike grupe ljudi, što je moglo da ima teške posledice. Partijska organizacija je, takođe, trebalo da obezbedi veću orijentaciju ka radničkom elementu, što je moglo da ima pozitivniji uticaj na čvrstinu organizacije, a bilo je neophodno da se i revolucionarni polet više uskladi sa uslovima okupacije.

Okupator je u Ohridu imao dosta velik politički i obaveštajni aparat, koji je dobijao specijalne instrukcije za praćenje svake pojave i manifestacije antibugarskog ili komunističkog karaktera. Njegovi saradnici iz redova trgovaca i neki drugi špijunski elementi, koji su verno služili okupatoru, odigrali su dosta veliku ulogu u otkrivanju rada partijske organizacije, njene aktivnosti i pojedinih njenih kadrova. Međutim, partijska organizacija je potcenila taj momenat, odnosno izgubila je iz vida da ima posla sa okrutnim fašističkim okupatorom. Da je proces dinamičnog i revolucionarnog razvoja partijske organizacije u Ohridu potrajao duže, nema sumnje da bi se ona naoružala još većim iskustvom, proverili bi se kadrovi, očistila bi se od nekih slučajnih saputnika i potpuno bi se konsolidovala.

Međutim, osećajući opasnost od partijske organizacije i njene aktivnosti, okupator je hteo da se sa njom što brže obračuna, što mu je, uglavnom, i uspelo posle provale oktobra 1941. godine, u kojoj su do izražaja došle i mnoge slabosti u držanju pojedinih drugova.

Za ponovno oživljavanje rada partijske organizacije bilo je potrebno dosta napora i dosta vremena. Međutim, ipak, u pripremi i sprovođenju revolucije i narodnooslobodilačkog pokreta ohridska partijska i skojevska organizacija imaju svoje određeno mesto i ulogu i u ovom periodu 1941. godine.

Jakim SPIROVSKI

OKO KRUPNJA I STOLICA

Ustanak u Srbiji se naglo širio i sve više dobijao opštenarodni karakter. Glavni štab NOPOJ je u takvoj situaciji odlučio da pristupi stvaranju slobodne teritorije. Štab Valjevskog odreda je u vezi s tim dobio uputstvo da koncentriše svoje snage. Njegova Kolubarska četa je bila u svom starom logoru na Robaju, gde se vratila neposredno posle borbe u Lajkovcu i Mušiću. Ta borba je imala veliki odjek u Kolubari. I četa je naglo porasla dolaskom radnika iz Lajkovca i naprednih omladinaca sa područja Kolubare. Sem toga, u logor na Robaje stigao je i Stevan Singer sa grupom oko 20 Kačeraca.

Posle četnog partijskog sastanka rešeno je da se četa preformira. Od njenih boraca stvorene su dve čete. Jedna je ostala u Kolubari, a druga je sredinom avgusta sa oko 40 boraca, na čelu sa Stevanom Filipovićem, krenula za Azbukovicu i Rađevinu u cilju proširenja slobodne teritorije oko Krupnja i Stolica. Sa tom kolubarskom četom krenuo je Miloš Minić. Putovalo se noću, marš je bio usiljen i naporan.

U ranu zoru sreli smo borce Rađevsko-azbukovičke čete koja je bila na brdu Bojčici nedaleko od Osečine. U logoru te čete zatekli smo oko 300 ljudi, od kojih je 200 bilo naoružano puškama, puškomitraljezima i bombama. Među njima je bilo dosta naših poznanika koji su prvih dana ustanka otišli u taj kraj da se pod komandom Miše Dudića i Žikice Jovanovića bore za slobodu.

Naš dolazak u Bojčicu pojačao je postojeće snage koje su odmah stupile u akciju za stvaranje slobodne teritorije.

Sve raspoložive snage podeljene su u tri grupe. Svaka je pošla u svom pravcu. Uz put su, pored rešavanja vojničkih zadataka, radile i na stvaranju nove vlasti. Stare opštinske uprave bile su rasturene, a arhive spaljene.

Četvrta kolubarska četa je sa vodom Azbukovačana dobila zadatak da napadne žandarmerijsku stanicu u Osečini. Pripreme za napad su izvršene u pokretu. Pregazili smo reku Jadar i preko brisanog prostora krenuli na žandarmerijsku stanicu koja je rovovima i saobraćajnicama bila povezana sa utvrđenim mitraljeskim gnezdima.

Žandarmi su primetili našu kolonu pri prelasku reke i odmah zauzeli položaj. Oko 22 časa počela je borba pod vrlo nepovoljnim uslovima za nas i bez izgleda na uspeh. Jedan vod je pokušao da se prebaci na put Kamenica — Valjevo, kako bi s te strane osujetio žestoku i ubitačnu vatru žandarma, ali ni to nam nije pošlo za rukom pa smo se povukli.

Sutradan smo četu podelili na dva dela koji su dobili zadatak da stvaraju novu narodnu vlast, sakupljaju oružje i prihvataju dobrovoljce. Tako smo stvorili odbore u selima: Belotiću, Mojkoviću, Brezovici, Dvorskoj, Lipinoviću, Banjevcu i drugim selima u okolini Krupnja.

Narod nas je svuda svesrdno primao. Davao nam pomoć u hrani, odeći pa i u oružju i municiji. Negde kod Brezovice naišli smo na pozadinskog radnika Miću Jeremića, koji je krenuo s našim vodom.

Jedna desetina je tada postavljena u zasedu na putu Mojković — Krupanj, a druga je otišla u Brezovicu da stvori NOO. Dok je Mića Jeremić govorio u selu okupljenom narodu o novoj narodnoj vlasti, 2. desetina na putu Mojković — Krupanj je zaustavila nemačku kolonu od 6 kamiona. Borba je bila kratka. Posle dvadesetak minuta borci 2. desetine su sa velikom količinom zaplenjenog oružja iz uništenog nemačkog kamiona krenuli ka Brezovici. Njihova pesma je snažno delovala na ljude u Brezovici koji su neposredno pre toga izabrali narodnooslobodilački odbor. Tako je bilo tih dana u celoj zapadnoj Srbiji.

Krajem avgusta Azbukovičko-rađevska i Kolubarska četa našle su se na Borini iznad sela Kostajnika. To je pasivan kraj na samim ograncima Gučeva. Tih dana zahvatila ga je oluja sa kišom i gradom koji je uništio celu letinu. Seljaci su bili zabrinuti ali su nam uprkos oskudici davali sve najbolje što su imali.

Pošto kiše nisu prestajale, potražili smo smeštaj u samom selu. Desetine smo smestili po kućama. U selo su stigli komandant Valjevskog odreda Zdravko Jovanović i politički komesar Milosav Milosavljević. Oni su nam doneli prva dva biltena Glavnog štaba NOPOJ iz kojih smo saznali za akcije u

čitavoj Srbiji i da se naš pokret ne odvija stihijno, već organizovano, pod rukovodstvom Glavnog štaba NOPOJ i druga Tita.

U Kostajniku je izrađen detaljan plan za napad na Stolice. Dok se proučavao teren i dok su prikupljani podaci o neprijateljskim snagama, naše čete i vodovi su izvršili nekoliko akcija manjeg obima.

Pošto su seljaci izbegavali rekviziciju koju je okupator sprovodio, pripadnici neprijateljskog garnizona u Stolicama su upadali u sela i uzimali stoku, jaja i drugo. Sećam se, jednog jutra je u selo Kostajnik došla grupa Nemaca i iz štale jednog seljaka izvela dva vola. Iako je to bilo na drugom kraju sela, seljak je dotrčao u našu četu i izvestio nas o ovom slučaju. Upućen je jedan vod da presretne Nemce i vrati zaplenjenu stoku. Drugovi su trčeći prešli više od 4 kilometra, sreli Nemce, napali ih, oteli zaplenjenu stoku i vratili je vlasniku.

Napad na Stolice, datuma se tačno ne sećam, a moglo je to biti 30. i 31. avgusta, izvršile su 4. kolubarska i 1. azbukovička četa. Prvi put od kako smo formirali čete, borci su pred polazak u napad primili po ceo hleb.

Komandant odreda Zdravko Jovanović je u pokretu govorio borcima o važnosti ove akcije. Plan napada bio je razrađen za svaku desetinu. Žikica Jovanović je bio određen da otvori vatru iz neposredne blizine na samu komandu neprijateljskog garnizona i time da znak za početak napada. Da bi izvršio taj zadatak, Žikica je seo u rudarski vagonet i drugovi su ga otisnuli dekoviljskim kolosekom koji je prolazio pored komande mesta. Neprijateljsku stražu to nije iznenadilo, jer se često dešavalo da se vagoni i sami otkače.

Moja desetina imala je zadatak da napadne prostor oko skladišta drva. Čim su se čuli prvi rafali iz »zbrojovke« Žikice Jovanovića, počela je žestoka paljba. Primetili smo mitraljesko gnezdo koje je svetlećim zrnima tuklo po nama. Koristeći noć i veliku količinu složenih drva, borci moje desetine su brzo ućutkali neprijateljsko mitraljesko gnezdo. Zarobili smo dva neprijateljska vojnika i jednog teško ranili. Za to vreme su i ostale desetine potisle neprijatelja. Dve desetine koje su napadale direktno sedište garnizona osvojile su zgradu i veliki prostor oko nje. I mi smo išli u tom pravcu. Zarobljene smo uputili na ugovoreno mesto, a u zgradu neprijateljskog garnizona, u kojoj je već bio Žikica Jovanović, doneli smo ranjenog Nemca.

Prema našim podacima u garnizonu je trebalo da bude 60—80 vojnika. Međutim, izveštaji desetina su kazivali da je

manji broj zarobljen, ranjen i uništen. O ostalima se, zbog mraka ništa nije znalo.

Nemačkog oficira koji je bio ranjen u kičmu i za koga je naš lekar Pitović rekao da neće živ dočekati jutro, Žikica i Rade Jokić su ispitivali o preostalim Nemcima, o tome gde su se oni sklonili, o njihovom broju itd. Nemac nije hteo da odgovara.

U jedan sat posle ponoći — sve naše grupe su bile u objektima garnizona i oko njih. Žikica se pribojavao da preostale nemačke snage ne izvrše protivnapad pa je zahtevao da se pojedine desetine rasporede nešto dalje od garnizona.

Moja desetina je krenula u pravcu severoistoka. Ne poznajemo teren i tražimo pogodno mesto za smeštaj. Na jednoj strmoj livadi primećujemo nepokrivenu staju za stoku. Obilazimo je jer pretpostavljamo da je tu u blizini negde i kuća. Za svaki slučaj naređujem da se borci rasporede u strelce. Samo što smo to učinili, zaštektaše mitraljezi. Prihvatamo borbu, ali se povlačimo za 50 do 100 metara da bismo zauzeli bolji položaj na nasipu od materijala iz rudnika. Nasip nam je odličan grudobran i zaklon. Nemci ne prekidaju paljbu. Upućujem jednog druga u štab odreda da traži pojačanje. Posle dvadesetak minuta levo od nas stižu tri desetine i odmah stupaju u dejstvo. Borba traje do ranog jutra. Nemci tada počinju da se povlače u pravcu našeg desnog krila. Naši to nisu ni primetili, pa su se izmešali s Nemcima koji su se pod borbom povukli na put Stolice — Krupanj.

Tako su oslobođene Stolice i rudnik antimona. Tu smo zaplenili velike količine oružja, municije, skladišta hrane i drugog materijala potrebnog za proizvodnju u rudniku. Istog jutra u Stolice su počeli da pristižu seljaci iz okolnih sela sa puškama i municijom koju su sačuvali iz aprilskog rata. Iz svake čete određen je po jedan drug za upisivanje novih boraca. Iz samog rudnika se takođe prijavio izvestan broj radnika. Formirane su nove desetine, vodovi i čete koje su odmah krenule s nama u borbu za Krupanj, sresko mesto u zapadnoj Srbiji.

Garnizon u Krupnju brojao je 300 neprijateljskih vojnika. Naše snage, i pored velikog priliva dobrovoljaca od kojih su stvorene nove čete, nisu bile dovoljne za takav napad, ali poletne borce niko nije mogao zaustaviti.

U međuvremenu je štab našeg odreda došao u dodir sa četničkim odredima popa Zečevića i poručnika Martinovića. Sačinjen je zajednički plan ove velike akcije, u kojoj su uzeli učešća i pomenuti četnički odredi.

Borba za Krupanj trajala je tri dana: 1, 2. i 3. septembra. Iako je kiša padala i danju i noću, naši drugovi nisu smenjivani sa položaja, čak ni onda kada im je doturana hrana.

Trećeg septembra, kad je likvidiran nemački garnizon u Krupnju, drugovi su me uneli u školsku zgradu u kojoj je formirana prva partizanska bolnica (imao sam visoku temperaturu — 40°). Dobio sam zapaljenje pluća. Popodne su počeli da stižu ranjenici koji su do tada privremeno bili smešteni po okolnim seoskim kućama. Među prvima su doneli Sretena Milovanovića, crkvenjaka iz Krupnja sa polomljenim nogama. On je toga dana postao odbornik narodnooslobodilačkog odbora sreza. U našoj bolnici je smešteno i 17 Nemaca ranjenih u borbama za oslobođenje Krupnja. Saznao sam da je u Krupnju na konferenciji građana i boraca izabran prvi sreski narodnooslobodilački odbor za ovo područje. Predsednik je Moša Mandilović, apotekar iz Krupnja, a sekretar Mića Jeremić, pravnik.

Među prvim aktima nove vlasti bile su odluke o formiranju bolnice i mesne straže. U Krupnju je delovala i komanda mesta čiji je komandant bio vajar Vlado Piperski. Za upravnika bolnice postavljen je dr Duško Novaković. Lekari su bili: Nikola Čobelić, Tamara Gavrilova i Levi udata Mičić. Ekonom bolnice je bio stari Vlada Radović, a administrativni sekretar Cvetko Stanimirović, bogoslov. Bolničari su bili: Vlastimir Petrović iz sela Banjevca, Vida Tešmanović iz Tomnje, Radmila Simović iz Krupnja, Vida Gladović iz Mačve, Mila Munižaba, izbeglica i dr. Ja sam bio predviđen za komesara bolnice.

Krajem septembra kada se moje zdravstveno stanje poboljšalo i kada sam bio u mogućnosti da se krećem, počeo sam, kao član okružnog komiteta Skoja, da radim i na formiranju sreskog odbora Ujedinjenog antifašističkog saveza omladine Srbije. Tada je izvršen izbor najboljih omladinaca iz vojske i sa terena, koji su 18. oktobra 1941. godine u Užicu prisustvovali stvaranju Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza.

Sem toga starao sam se o radu bolnice kao njen politički komesar.

Bolnica je imala oko 100 ranjenika, među njima 40 težih. Jednoj drugarici iz Mačve je amputirana noga.

Sećam se još nekih ranjenika: Sreten Milovanović iz Krupnja, Vladan Bojanić iz Belotića, Tešić Selja, pekarski radnik iz Dragodola, Budimir Mladenović iz Bastava, Vlastimir Andrić, član Partije, seljak iz okoline Krupnja koji je na zagonetan način ranjen u glavu, jedan drug iz Mačve (imao je ogromne opekotine od eksploziva koji je sam zapalio u Čoke-

šini, jer je pretila opasnost da ga Nemci stignu i eksploziv zaplene), zatim jedan radnik iz Manđelosa (Srem) i mnogi drugi.

Obezbediti sve što je potrebno za negu ranjenika, uz pomoć tek stvorene vlasti i u ratu, nije bilo lako.

Pošto su ubrzo posle Krupnja oslobođene Loznica i Koviljača, a front se pomerio ka predgrađu Šapca, to je čitava Mačva odvajala ogromne količine hrane, stoke i svega što je bilo potrebno za narodnooslobodilačku vojsku. Tako je naša bolnica dobila 300—400 ovaca, veliki broj grla krupne stoke, pšenice, masti i druge zalihe hrane. Bilo je potrebno organizovati čitavo gazdinstvo. Trebalo je hraniti stoku i po potrebi odvajati izvesna grla za klanje, krave musti i obezbeđivati mleko i sir za ranjenike. To su radili seljaci iz okoline Krupnja, gde je ova stoka bila raspoređena i oni su svakog dana, po našem rasporedu, donosili određene količine hrane u bolnicu.

Iako je front bio daleko, neprijatelj nije ostavljao Krupanj na miru. Njegovi avioni su ga često nadletali i mitraljirali nedužno stanovništvo. Da bismo zaštitili ranjenike od napada iz vazduha, istakli smo crveni krst na krov bolnice i u dvorište bolničke zgrade. Ali fašistički piloti nisu se na to obazirali. Često su lomili i prozorska okna na bolničkim zgradama, srećom bez žrtava, ali ih je bilo u gradu, pa se na taj način povećavao broj ranjenika.

Neposredno pred istorijsko savetovanje u Stolicama često sam odlazio u komandu mesta Krupnja koja je bila u zgradi katastra.

Jednog dana su mi Žikica Jovanović i Vlada Piperski rekli da odem u Stolice i organizujem smeštaj za neke drugove koji tamo treba da stignu.

Često sam odlazio u Stolice zbog tog posla. Znao sam da se priprema neko savetovanje, ali mi nije bilo poznato kakvo je i ko će biti na njemu.

Kada sam jednog dana stigao iz Stolica, pred komandom mesta sam zatekao jedan automobil, kojim je upravljao moj dobar drug iz prvih ratnih dana, đak srednje poljoprivredne škole Vilimanović, zvani Kum. Pitao sam ga koga je dovezao. Odgovorio mi je: »Čiču (Dragojla Dudića) i još neke drugove«. Pošao sam u komandu mesta da bih video Čiču koga sam neobično voleo i cenio; on mi je bio i prvi komesar čete kada sam došao u partizane. Kad sam ušao u jednu prostoriju, spazio sam četiri druga, ali među njima nije bilo Čiče. Kasnije sam ga video. Poznao sam i Milku Minić. Prvi komandir narodne milicije u Krupnju imao je roditelje u obližnjem selu, pa je njegova majka spremila torbu s pogačom, sirom i kaj-

makom. On je sve to doneo i stavio na sto, pa je ponudio i drugove. Kad sam naišao, Milka reče: »Evo našeg malog Dobrosava«. Ponudila mi je pogače i sira. U tom trenutku je naleteo nemački avion i iznad same komande mesta ispalio nekoliko rafala. Jedan od drugova koji je bio pored Milke upitao je:

— Šta, napad iz zraka?

Reči su izgovorene tako da sam dobio utisak da je taj drug Slovenac. Svi su docnije nekud otišli. Večerali smo po dvoje iz jedne porcije, pošto ih nije bilo dovoljno. Ja sam primio hranu u jednoj nemačkoj porciji za sebe i Milku. Dok smo jeli, ona me upita:

— Jesi li video druga Tita?

Ja joj odgovorim negativno, a ona se ljuti:

— Kako, kad smo zajedno bili u komandi mesta za vreme napada iz vazduha?

Podsetila me na čoveka koji je rekao: »Šta, napad iz zraka?« Nisam znao da je to drug Tito. Bio sam radostan što sam ga video, a i tužan što nisam znao da je to on.

S fronta od Valjeva i Šapca pristizali su novi ranjenici. Jednog dana volovskim kolima seljaci su doneli Dragomira Rankovića iz Pričevića, koga su ljotićevci uhvatili pa, znajući da je predsednik narodnooslobodilačkog odbora, izbatinali ga i zverski mučili, a zatim mu pod oba pazuha ispalili po jedno dum-dum zrno, tako da su mu oba ramena bila odvaljena. Bio je krupan, snažna ljudina. Kada je donet u bolnicu, davao je poslednje znake života. Umro je u najtežim mukama.

Nemačke ranjenike koje smo smestili u dve sobe nadgledao je bolničar Nemac. Dobijali su istu hranu kao i partizani. U početku su imali i svoga lekara koga smo u Krupnju zarobili. Kasnije je ustanovljeno da je taj lekar pripadnik nemačke fašističke partije i da je sprečavao predaju garnizona, pa je zato likvidiran. Posle toga su naši lekari pružali potrebnu pomoć nemačkim ranjenicima.

Za vreme prve neprijateljske ofanzive, kada su dve nemačke divizije stigle u Mačvu i Šabac, naše snage su bile prinuđenje na povlačenje. Tada je zapretila opasnost bolnici. Mića Jeremić je naredio da bolnicu selimo u pravcu Šljivove i Pecke, a docnije Gornje Orovice. Organi narodne vlasti stavili su nam na raspolaganje volovske zaprege koje po blatu, kiši i snegu nisu bile u stanju da voze ni po jednog ranjenika.

Dok su naše snage vodile ogorčene borbe oko Zavlake, Mojkovića, čak i na samim prilazima sela Lipinović, naša bolnica sa preko 100 zaprega i ogromnim brojem krupne i sitne stoke sporo se kretala po raskaljanom putu prema selu Šlji-

vovi. Povezli smo sve naše ranjenike iz bolnice, dok smo nemačke ostavili s našim bolničarem, Spasojem Stakićem, koji je služio u sanitetskim jedinicama bivše jugoslovenske vojske. Komanda mesta je sa ostalim zarobljenim Nemcima evakuisala i njihove bolničare. Naša kolona je stigla u Šljivovu i uz pomoć narodnooslobodilačkog odbora i Sretena Milovanovića, jednog od najaktivnijih odbornika sela Despotovića, razmestila ranjenike po kućama. Tu nam je umro jedan od težih ranjenika — radnik iz Manđelosa. Posle dva dana obavešteni smo da su naše snage morale da napuste Krupanj. Naša odbrana u Krupnju je bila vrlo uporna i žilava. Jedne noći Nemcima je polazilo za rukom da dvaput zauzmu Krupanj, a naši ga povraćali.

Neposredno posle ove vesti pred kuću u kojoj je bila smeštena bolnica stigla je kolona jednog mačvanskog bataljona. Prepoznao sam svog nekadašnjeg komandira Stevana Filipovića, sada komandanta tog mačvanskog bataljona. Borbama oko Krupnja i u samom tom mestu borci su bili iscrpeni, gladni, sa slabom odećom i obućom. U stroju je bilo i mnogo bosih. Bolnica im je dala nešto od odeće i hrane.

Pošto je pretila opasnost da nemačke snage krenu u pravcu našeg povlačenja, narodnooslobodilački odbor je mobilisao celo selo za seču velikih stabala koja su obarana na ionako blatnjave i teško prohodne puteve. Naređeno im je i da prekopavaju puteve i time koliko-toliko uspore nadiranje Nemaca.

Zamolio sam Stevu da sa svojim bataljonom pomogne povlačenje bolnice prema Proslopu i Orovici i da za to vreme zadržava Nemce ispred Šljivove. Posle kratkog odmora Steva je postrojio svoje borce. Govorio im je o potrebi da na četvrtom kilometru iznad Šljivove posednu položaj i zaštite povlačenje bolnice. Obraćajući se drugovima glasom koji podrhtava, zahtevao je da to bez pogovora izvrše, jer su u pitanju ranjenici, njihovi dojučerašnji drugovi iz stroja. Iako se nisu čestito ni odmorili, svi su bez pogovora krenuli na položaj.

Naša kolona je sa volovskim zapregama i teškim ranjenicima u kolima krenula preko Carine u pravcu Pecke. Put je bio težak, volovske zaprege su se jedva kretale, a dva teža ranjenika su bila na umoru. Kad su izdahnuli, desetina koja je štitila bolnicu ostala je da ih sahrani, a mi smo nastavili put. Isti prizor se ponovio još dvaput.

Pred ulazom u Pecku, Paja, desetar desetine koja je štitila bolnicu, predao mi je neke stvarčice sahranjenih drugova — olovke, blokove, i dr. Kasnije sam ih predao Brki, predsedniku Narodnooslobodilačkog odbora u Peckoj. Preturam po jednom malom notesu i čitam slova ispisana neveštom rukom seljaka: »Molim sve i svakoga — partizane ili četnike, ako mi se nešto

desi, da obaveste moje u Noćajskom Salašu«. To je bila poruka čoveka-borca čiji se život malopre ugasio.

Dok kolona odmiče prema Peckoj čujemo od Šljivove mitraljeske rafale. To se Stevin bataljon bije sa nemačkim isturenim odeljenjima koja su krenula za nama.

U Peckoj smo prenoćili, a sutradan krenuli za Orovicu. Uz velike napore prolazimo preko Proslopa i kasno u noć stižemo kod škole u Gornjoj Orovici. Tu smo razmestili ranjenike po slami koju smo prekrili oskudnim ćebadima i ponjavama dobijenim od seljaka iz Mačve i okoline Krupnja.

Neprijateljske snage su krenule u pravcu Valjeva pa se ovde zadržavamo duže. U Peckoj je naša komanda mesta čiji je komandant učitelj Steva Milatović. Ona pruža pomoć u svemu onome što bolnici nedostaje, a najviše u instrumentima i lekovima. Jedan lekar je nestao.

U Orovici je bila jedna desetina četnika koja je pripadala kapetanu Račiću. Njihov pretpostavljeni je neki Mika Maletić, koji sebe predstavlja kao starešinu te grupe i laskavo kaže: »Disciplinski«. U toj četničkoj desetini nalazio se i Bora Janjić Šapčanin, harmonikaš i radio-pevač. Bili su smešteni u kući pored crkve u kojoj je sveštenik bio neki Rus.

Naši odnosi s četnicima postaju sve više zategnuti. Njihovi kuriri govore o otvorenim sukobima između četnika i partizana. Jedan četnik je navratio u našu kuhinju u kojoj mu je Ivana Stanimirović, kuvarica, dala hranu. On priča kako najpre treba zemlju očistiti od komunista i partizana, jer su oni korov srpske nacije, pa tek onda voditi borbu. Ivana mu, izgleda, odobrava, pa i njen sin Cvetko. Ja nailazim i oštro se raspravljam s njima — četnik malo menja ton razgovora, ali ostaje pri svome.

Razgovaram s Pajom, desetarom, opančarskim radnikom iz Mačve, o tome da bi tog četnika trebalo otpratiti do Proslopa. On se smeje i spreman je da to učini, ali ja nemam smelosti da mu to izričito kažem, jer znam da je linija našeg pokreta saradnja sa svim snagama koje su spremne da se bore protiv okupatora i da ne treba dovoditi u pitanje tu saradnju.

U bolnicu stiže doktor Janković koji mi donosi poruku od Miće Jeremića da su se naši odnosi sa četnicima pogoršali, da je na mnogim mestima došlo do otvorenih sukoba i da se jedino četnici popa Zečevića i poručnika Martinovića dobro drže i sarađuju s nama.

Doktor Janković se interesuje za stanje u bolnici i za međusobne odnose. Deo osoblja i nekoliko ranjenika su četnici iz odreda Zečevića i Martinovića. Janković me savetuje da sve one koji su zdravi i sposobni uputim u jedinice i na taj način rasteretim bolnicu koja treba da pođe u Ljuboviju i Bratunac.

Sa lekarima smo prilikom pregleda utvrdili stanje ranjenika i nekima saopštili da idu u svoje jedinice. Većina je to dobro primila, ali je bilo pojedinaca koji su se izgovarali da im još rane nisu zarasle, da ne mogu da idu, da im je ovde dobro itd. Mi smo ostali uporni i svakom smo dali otpusnu listu. Pošto smo pri bolnici imali i svoje radionice — obućarsku, krojačku i druge, nastojali smo da svakom obezbedimo dobru obuću, rublje i odelo. Materijal za ta odela dobili smo od sreskog narodnooslobodilačkog odbora koji je to sakupio od trgovaca i drugih zanatlija u Krupnju i ostalim mestima. Na sebi sam imao crvenu košulju koja je takođe izrađena u našoj radionici od porheta sa okovratnikom bez kragne. Onog jutra kada su prezdraveli ranjenici krenuli u svoje jedinice mesarski radnik iz Valjeva, Mihailo, zvani Era, zatražio mi je tu košulju jer mu se dopala zbog boje. Skinuo sam je i bez razmišljanja dao. Obukao sam njegovu košulju koju je primio prilikom polaska.

Pošto su naši odnosi sa četničkom desetinom u Orovici bili lojalni, a Disciplinski je često dolazio u bolnicu, razgovarao i upoznavao se s ranjenicima, to je i Mihailo smatrao da treba i s njim da se pozdravi. Kod Disciplinskog je zatekao harmonikaša Boru Šapčanina. Pili su rakiju. Mihailu se to dopalo i opredelio se za četnike.

U podne su me pozvali na ručak, jer navodno slave rođendan kapetana Račića. Učtivo sam im se zahvalio i odbio da prisustvujem ručku. U međuvremenu je Disciplinski poveo razgovor u kancelariji bolnice:

— Sve vas razumem — kaže on — ali ne mogu jedno da shvatim — kako to komunisti propagiraju ravnopravnost žena. Otkud one mogu biti ravnopravne i otkud mogu da zauzimaju iste položaje u društvu i državi kao muškarci?

Pokušao sam da mu to objasnim, ali on je odmahnuo rukom i rekao:

— Sve je to ludost.

Posle jednog sata iz Pecke stiže Paja i reče da su ga na Proslopu razoružali četnici. Iz torbe je izvadio jedan plakat koji je izdat u Užicu, a bio je crvene boje sa crvenim slovima. U njemu se pozivaju četnici da obustave bratoubilačku borbu jer to ide samo u prilog okupatoru. Plakat je potpisao Vrhovni štab NOV i POJ. Kad su četnici pročitali njegovu sadržinu, vratili su pušku Paji i rekli mu da ide.

Paja mi je ispričao da su odnosi sa četničkom komandom u Peckoj vrlo zategnuti, da u Ljuboviji neki Pinterić presreće naše kurire i pleni naše transporte iz Užica sa municijom, štampom, duvanom, i ostalim namirnicama.

Sutradan je u bolnicu stigao nekadašnji ranjenik Selja koji je u prolazu navratio kod nas. Odlučio je da prenoći, pa da

sutradan produži za Užice po nekom specijalnom zadatku. On mi je pričao da je došlo do otvorenih sukoba između naših i četničkih snaga u okolini Čačka, Užica i u više drugih mesta u Srbiji. Govorio je i o neizbežnosti toga sukoba i da će verovatno ovih dana doći do sukoba i u samoj Ljuboviji, jer se naše snage iz Užica spremaju da raščiste stanje koje vlada u zapadnoj Srbiji.

Pošto je naše obezbeđenje bolnice bilo slabo i nedovoljno, dogovorili smo se da dva druga krenu za Pecku i traže pojačanje, dok su petorica otišla da sakupljaju kola od seljaka za pokret bolnice prema Bratuncu, tako da se obezbeđenje bolnice svelo na nekoliko ljudi. Zato smo odlučili da te noći ja i Selja spavamo u bolničkim sobama, jer smo pretpostavljali da će nas četnici u Orovici napasti. Te noći je oko 22 časa Mihailo, koji je ranije bio ranjenik u ovoj bolnici, došao kao četnik i saopštio mi da je stigla neka poruka koju treba da potpišem u kancelariji. Obukao sam se i ne sluteći da je u bolničkoj kancelariji četnička zaseda. Ušao sam bez oružja. Unutra je bio mrak i kad sam zakoračio u kancelariju upalila se baterijska lampa. Disciplinski me je sa uperenim pištoljem zgrabio i vezao.

Odveli su me u zgradu bivše opštine i zatvorili. Malo zatim doveli su i Selju. U sobu su uveli i jednog četnika s puškom da nas čuva. Disciplinski je najvulgarnijim rečima pretio stražaru da će mu glava odleteti s ramena ako nas dvojica pobegnemo. Kada je svanulo jutro, pod stražom su nas izveli u dvorište i ponovo vratili u sobu. Odvezali su nam ruke, a iz bolnice su nam naši doneli hrane. Kroz prozor zgrade video sam da četnici okupljaju seljake iz Gornje Orovice i mobilišu ih.

Naš administrativni službenik Cvetko Stanimirović stavio se na raspolaganje četnicima i sa našom pisaćom mašinom piše »da su komunisti i Tito Jevreji, neprijatelji srpskog naroda i da ih sve treba pobiti, jer se drukčije ne može izvojevati nacionalna sloboda.« Ta »obaveštenja« dele seljacima.

U podne su nam Radmila Simović i Mila Munižaba donele ručak iz bolnice. Seljaci su nas gledali kroz prozor i već o nama mislili kao o pokojnicima. Četnik Maletić Disciplinski je jurio na konju, čas do opštinske zgrade, čas do bolnice, čas do svoje komande i govorio seljacima kako su oni pozvani da idu u borbu protiv komunista u Ljuboviji.

Po podne se u daljini čula borba prema Ljuboviji. To su se naše snage borile protiv četnika. Čule su se detonacije granata, jer su naši u to vreme raspolagali artiljerijom. Nemački avioni sa zemunskog aerodroma nadletali su čitavo područje i pratili kretanje naših snaga u zapadnoj Srbiji. Kada su obavešteni da je došlo do sukoba između naših i četničkih snaga počeli su da mitraljiraju i bacaju bombe na naše položaje. Pra-

veći krugove nad Ljubovijom oni su nadletali i Orovicu. Piloti su primetili okupljanje seljaka pred opštinskom zgradom u Orovici i, ne znajući da su to mobilisani četnici, iz mitraljeza su otvorili vatru na njih. Svi su se za nekoliko minuta razbežali. Stražar koji je s nama bio u sobi otvorio je vrata, izleteo napolje i pobegao. Selja i ja smo takođe izašli u hodnik tobože da se sklonimo od mitraljiranja nemačkog aviona. Spazili smo ostavljene karabine i uzeli ih. U blizini je bila šuma, te smo trčeći od drveta do drveta sišli u jedan potok koji je vodio u pravcu Pecke. Oko ponoći smo stigli u Pecku, gde smo našli Milatovića, komandanta mesta, kome smo ispričali čitav događaj i objasnili da je bolnica zarobljena. Milatović nas je obavestio da se u Peckoj nalazi jedan mačvanski bataljon sa čika-Milanom Belovukovićem Devom i Dobrosavom Radosavljevićem, zvanim Narod koji je bio komandant tog bataljona. Odmah smo otišli kod njih i objasnili situaciju u kojoj se nalazi bolnica.

Rano izjutra sledećeg dana mačvanski bataljon je krenuo u pravcu Orovice. Oko 11 časova smo bili u bolnici. Četnici su se razbežali bez otpora, samo su sa visova opalili po koji metak. Kad smo stigli u bolnici je vladala opšta radost.

Dok se ovo događalo u Orovici, partizanske snage su pod komandom Radivoja Jovanovića Bradonje razbile četnike popa Bore Nenadovića, potom popa gračaničkog i najzad Pinterićeve i ušle u Ljuboviju.

Gotovo u istom momentu kada smo primili ovu vest obavešteni smo da su naši ponovo i u Krupnju. Nemačke divizije koje su nadirale od Mačve otišle su u pravcu Valjeva i tamo se spojile s opkoljenim snagama u samom Valjevu, a naši su se ponovo vratili u Krupanj. Odmah sam s Pajom krenuo u Krupanj. Negde na Carini uhvatio nas je mrak, pa smo prenoćili u kući jednog seljaka. Iako smo imali oružje, nismo mogli da mu kažemo ko smo, jer je put bio pun opasnosti. U to vreme su tuda tumarale razne četničke jedinice kojih je bilo gotovo u svim selima.

Sledećeg dana predveče stigli smo u Krupanj. On nije više izgledao onako kako sam ga zapamtio. Zgrada u kojoj je bila komanda mesta sada je spaljena, a osnovna škola u kojoj je bila bolnica prosto je nestala. Izgorela je i zgrada u kojoj je bio kulturno-propagandni centar, zatim veliki broj kuća, trgovačkih i zanatskih radnji.

Od građana koji su počeli da se vraćaju u grad, a koji su se za vreme nemačke najezde sklonili u obližnja sela, saznao sam da su našeg bolničara Dragutina, koga smo ostavili s nemačkim ranjenicima, sami ranjenici ubili. To je bila njihova zahvalnost za to što smo ih dva meseca lečili i hranili.

U Krupnju sam našao Miću Jeremića, Miloša Minića i druge. Pričao sam im o događajima oko Pecke, o bolnici, njenom zarobljavanju i ponovnom oslobođenju. Drugovi su se složili da bolnicu treba što hitnije seliti na već određeno mesto. Mića mi je dao i detaljna uputstva o tome.

Sutradan smo ponovo krenuli za Orovicu istim putem kojim smo i došli, vodeći računa da se ne sretnemo s četnicima. Kada smo prešli Proslop, skrenuli smo levo prema Gornjoj Orovici. Na desnoj strani, na svega 400 — 500 metara, počela je žestoka borba našeg Mačvanskog bataljona, koji je učestvovao u oslobođenju bolnice od četnika popa gračaničkog.

Sutradan, pošto smo prethodno pripremili zaprežna vozila, krenuli smo s ranjenicima i osobljem bolnice iz Orovice, pa preko Ljubovije i Drinjače stigli u Bratunac, gde je bolnica ostala. O njoj je preuzela brigu komanda mesta u Ljuboviji.

Vraćajući se za Pecku u jednom zaseoku sam našao Miloša Minića, komesara Valjevskog odreda Milosava Milosavljevića, Miću Jeremića, Obrada, Miku Mitrovića i druge.

Tu je odlučeno da se preko Ljubovije, Bajine Bašte i Užica sa grupom drugova prebacim na valjevski front, u Bačevice. To je bilo u prvoj polovini novembra 1941. godine.

Dobrivoje BOŠKOVIĆ

IZ USTANIČKIH DANA ŽABLJAKA

JEDAN ČOVJEK JE TOG DANA TRAŽIO DA MU ZAPALE KUĆU

Nakon političkih i vojničkih priprema, koje je izvršila mjesna organizacija KPJ 19. jula noću, skupljali smo se pod oružjem na zborna mjesta. U sklopu pokreta na ustanak crnogorskog naroda protiv stranog zavojevača trebalo je napasti i razoružati italijansku postaju na Žabljaku, upravo likvidirati vlast okupatora i uspostaviti ustaničku.

Italijanska postaja bila je malobrojna. Udaljeni od većih garnizona u Nikšiću i Pljevljima, italijanski vojnici bili su isuviše mirni, gotovo preplašeni. Ne bi se moglo reći da su mnogo ličili na dio sile carstva koje je pošlo da osvaja svijet. Žandarmi i finansi bivše Jugoslavije, koji su ostali u službi novog gospodara, nijesu se još bili prilagodili i izgledali su zbunjeni i demoralisani.

Iako smo bili bez iskustva u vođenju oružane borbe, bilo nam je jasno da nećemo imati težak zadatak oko razoružanja žabljačkog garnizona. No ipak smo bili svjesni da tom akcijom ulazimo u veliki obračun s moćnim okupatorskim silama, obračun neizvjestan u pogledu trajanja i žrtava koje ćemo podnijeti, ali sa sigurnim uvjerenjem da ćemo izvojevati slobodu i to onu iz narodnih želja.

Kolone naših jedinica sa zbornih mjesta krenule su kad je minula ponoć da bi u Žabljak stigle pred zoru. Da bi se postigla tajnost pokreta išlo se zaobilaznim putevima preko nepokošenih livada. Vedra julska noć pod planinom bila je meka i topla. Stigli smo na vrijeme. Bilo nas je mnogo. Valjda deset na jednoga. Karabinijeri su bili smješteni u tvrdoj kamenoj kući na sprat. Zauzeli smo položaj na pedesetak metara od kuće. Utom je zapucalo. Prvo oni, pa mi. Mi smo pucali u prozore. Da se ne bi izlagali našim kuršumima, oni su beskrajnim ra-

falima svojih »breda« strugali nebo. Kad je počela pucnjava, njihov stražar nije mogao ući na vrata kuće, nego se sklonio u drvenu baračicu pored kuće. Svi smo vidjeli gdje je ušao.

— Ne pucaj u baraku — viknuo je neko — možda će se taj sjutra s nama boriti protiv Musolinija. — I niko nije pucao u baraku.

Razdanilo se odavna, a pucnjava nije prestajala. Izgledalo je da karabinijeri misle na ozbiljan otpor. Počeli smo s pripremama za juriš.

— Zapalite kuću. Neću ja da mi zbog kuće drugovi ginu. — Vikao je iz svega glasa naš borac i drug Kosta Badnjar, čija je to kuća bila.

Kosta je imao mnogo sitne djece i tu kuću. Svi smo znali koliko je truda, muke i znoja uložio da bi je sazidao. Godinama je tesao i slagao kamen na kamen. S tim kamenjem u tu zidinu uzidivao je i dio sebe, da bi stvorio bolje uslove života svojoj djeci. Obrtom situacije njegova kula postala je neprijateljska tvrđava. Sada je jedino kao takvu i vidio uz saznanje da je on sam tu tvrđavu sazidao. Zato je tražio da je zapalimo prije nego je iko drugi i pomislio tako nešto.

— Dolje fašizam! Dolje Musolini! — Uporno je vikao jedan drug koji je, izgleda, mislio da na taj način nađe saveznike među karabinijerima, jer mu je bilo teško pretpostaviti da ima neko ko bi se ozbiljno borio za fašizam i Musolinija.

U međuvremenu Dušan Obradović je pronašao u hotelu italijanskog komesara i zarobio ga. Po naređenju zarobljenog komesara karabinijeri su se predali i borba, u kojoj nije bilo mrtvih, ni ranjenih prestala je.

Italijanskim vojnicima smo oduzeli samo oružje i municiju. Svu ostalu spremu i hranu smo im ostavili. Gledali smo ih kao manje-više nedužne vojnike, koji su primorani da služe u okupatorskim trupama. S njima se postupalo na najljepši način, kako od strane ustaničke komande i boraca pod čiji su nadzor stavljeni, tako i od strane stanovništva.

USTANIČKO RASPOLOŽENJE

Čuvši pucnjavu u Žabljaku, kolone naoružanih ljudi iz okoline pristizale su sa svih strana. Ti ljudi su nas gledali prijekorno, što smo od njih zatajili akciju. Za njih je to postalo pitanje časti, ugleda i povjerenja. Oni su shvatili značaj učešća u krupnom istorijskom događaju početka ustanka protiv stranog osvajača. Zajedno sa omladinom našli su se mnogi ratnici

iz minulih ratova po — godinama stari, ali duhom mladi; upotpunjavali su ustaničku vojsku dajući joj karakter opštenarodnog pokreta. U vrednom, sunčanom i toplom jutru pored ustaničkih jedinica sve žabljačko stanovništvo je izašlo na ulicu. Raspoloženje je bilo odlično. Prvi okršaj sa okupatorom dobijen je bez krvi. Rijetki su bili oni, koji su tog jutra javno izražavali da razmišljaju o posljedicama. No ipak ih je bilo i to među starijim ljudima.

— Šta učiniste? Nijeste morali toliku vojsku kupiti. Da ste meni rekli, ja bih s dvije babe razoružao tu šaku Italijana, koji ionako nikome ništa nijesu učinili. Šta ćete sjutra, kad dođe velika vojska moćne imperije? Sve će nas popržiti — govorio je jedan starac grupi učesnika, ali da se ne čuje daleko.

Jedan čovjek se tog dana pojavio sa zavezanim očima na žabljačkoj ulici. Za vrijeme austrijske okupacije u prvom svjetskom ratu bio je osumnjičen kao saradnik okupatora i zbog toga dugo vremena preziran i šikaniran. U ovim istorijskim danima htio je da od početka svima stavi do znanja svoj stav:

— Od danas ja sam slijep za sve što se ovdje događa. Nemojte poslije reći da sam ja nekoga prokazao. Onaj ko nije vidio ne može ni prokazati.

Ljudi su se toj pojavi smijali, jer im ni na kraj pameti nije bilo da se čuvaju ni od pogleda zarobljenih karabinijera, što je neke nakon ponovnog dolaska italijanske vojske stalo života. Naši zarobljenici su ih prepoznavali, prokazivali i svjedočili da su ih tog dana vidjeli s oružjem u Žabljaku, što je za okupatorski vojni sud bilo vjerodostojno i dovoljno.

VIDA

U zatišju na široko oslobođenoj teritoriji od Nikšića do Pljevalja nastavljen je rad na organizacionom i političkom učvršćenju snaga ustanka. U kratkom vremenu u čitavoj Crnoj Gori postignuti su veliki rezultati. Samo su nekolika najjača neprijateljska garnizona ostala na najužem području većih gradova. To je dalo silan polet i zamah narodnooslobodilačkom pokretu. I pored živog političkog rada koji je sprovođen tih dana u selima i hitnih poljoprivrednih radova (kosidbe), ljudi su dolazili u Žabljak da se obavijeste o događajima. Kafana Vide Takšan postala je najzad legalan komunistički štab u kome se moglo na sav glas raspravljati. Vida i njeni gosti su dugo vremena čekali na takve dane s nadom da će ipak doći. Punih dvadeset godina to mjesto je bilo stjecište naprednih ljudi gdje se mogla čuti i progovoriti antirežimska i napredna riječ. Do-

duše, ona komunistička uvijek u pola glasa. A i tada bi Vida našla načina da opomene na opreznost, ako bi u prisustvu bilo nepoželjnih, ili da, pod izgovorom »sto poslova«, svaki čas izađe i osmotri da neko ne prisluškuje. Sad više sve to nije bilo potrebno iako su brige i opasnosti narasle.

O daljim borbama i pregnućima govorilo se plameno i ustanički. Vida je mlade ljude upozoravala na nedostatak iskustva i potrebu promišljenosti:

Skoro je to bilo kad su vas majke s krštenja vraćale u kolijevkama i turale pod ovaj moj šporet. Vi ste jučerašnji. Dobro je to što ste mladi, ali čuvajte se. Mladost je ludost. Vi vodite ljude u vatru. Čuvajte ih. Ako ih ne budete umjeli voditi, izgubićete ih i ostaviće vas.

Tako je nama govorila kad smo sami. Međutim onima koji su ukazivali na našu mladost kao nedostatak nije dala progovoriti:

— Oni su uzdanica i nada naša. U ovakvim prilikama uvijek je omladina prednjačila. Oni neće da žive kao što smo mi živjeli. Njihovo pravo i dužnost je da se bore i oni moraju pobijediti.

VRATILI SMO SE ISPRED NIKŠIĆA

Da smo u ratu — Italijani su nam češće stavljali do znanja izviđanjem teritorije i bombardovanjem iz aviona. No bili su jako neprecizni, tako da žrtava uopšte nije bilo. A nakon takvog iskustva i strah od aviona i bombardovanja je oslabio. Ljudi su u šali govorili:

— Najveća je šteta od njihovog bombardovanja što polomiše divokoze po Durmitoru.

Mi smo se pripremali za oslobođenje Nikšića i jedne noći smo pošli. Vodovi i čete slivali su se na cestu povećavajući kolonu ustanika. Ljudi su shvatili opravdanost ove akcije, kojom je trebalo proširiti i ojačati postignute uspjehe i u ustanku. Neprijateljski garnizon u Nikšiću predstavljao je stalnu opasnost za oslobođena područja.

Na Gvozdu nam je saopšteno da nema uslova za napad na Nikšić, jer su se Italijani jakim snagama probili kroz Crnu Goru i ušli u Nikšić. Ova nemila vijest nagovještavala je tek sad velike teškoće i velike borbe, koje je trebalo izdržati. Na Nikšić smo pošli s poletom, a vraćali smo se potišteni, znajući šta nas čeka. Na Krnovskoj glavici je ostavljen jedan vod Jezeraca s Vojom Đerkovićem, kao predstraža sa zadatkom da prihvati borbu s italijanskim kolonama koje budu nastupale prema Žabljaku i Pljevljima.

Velika vojska pošla je da kazni ustaničku Crnu Goru. Brojne motorizovane i pešadijske kolone napredovale su prema Durmitoru. Iza njih su ostajala zgarišta i svježi grobovi strijeljanih ustanika. Ispred njih je išao strah i nespokojstvo. Ljudi koji se inače nijesu slagali sa ustaničkom akcijom, progovorili su. Jedni iz straha, drugi, a naročito neki građanski intelektualci i političari, kao politički neprijatelji Komunističke partije koja je organizovala i povela ustanak. Naš stav je bio da se samo poznati ustanici povuku s oružjem u šumu. Svi ostali da ostanu kod svojih kuća. U takvoj atmosferi jednog julskog dana, nakon oštrog okršaja na Krnovskoj glavici, italijanska vojska se približavala Žabljaku.

Šumama Razvršja sam otišao da izbliza vidim tu vojsku. Kad sam došao prema Turističkom domu, ugledao sam Stojana Cerovića kako i sam osmatra s livade ispred hotela ulazak italijanskih kolona u Žabljak.

Stojan je bio impozantna figura profesora s bradom. Čovjek već u godinama i teško oštećenog zdravlja. Bio je vrlo obrazovan i inicijativan, poznat kao javni radnik i politički čovjek. S nama studentima upuštao se u polemike, ali uvijek mudro i s tolerancijom za razliku od mnogih drugih građanskih intelektualaca i političara.

S puškom o ramenu uputio sam se prema njemu na čistinu livade. Dočekao me kao da se ništa ne događa.

— Šta ćemo sad profesore? — upitao sam ga.

— Zna se, tebi je mjesto gore — odgovorio mi je i pokazao rukom na šume Durmitora, a onda dodao:

— A ja ću ostati da se s Latinima nadmudrujem dokle se mogne, pa ću onda i ja doći kod vas.

Tako je i bilo. Ostao je i nadmudrivao se s Italijanima i to dosta uspješno. Kad je njihova komanda izdala naređenje da se predaju puške, mnogi ljudi su dolazili kod Stojana za savjet šta da rade, a on im je bez ikakve bojazni govorio:

— Ne, kako da predate ustaničke puške kukala vam majka. Tek smo počeli borbu. Zavarajte Italijane, predajte im nešto čađa, kubura, onog što nije za borbu, a ispravno i novo oružje nikako.

Za nas gerilce stalno se raspitivao i držeći veze sa našim porodicama govorio:

— Dokle god kod mene u hotelskom magazinu ima namirnica, »čobanima« ne smije ništa faliti.

Pred veče sam došao svojoj kući, ali prvi put kradom, kao lopov što prilazi tuđoj. Večerao sam i obukao toplo sukneno odijelo držeći pod okom prilaze kući, a onda se spustio u Mlinski potok. Tamo sam našao čovjeka koji se također sklonio od Italijana. Obojica smo se obradovali. Prethodnih dana upoznao sam ga na Žabljaku i rado slušao kad priča o aktuelnim temama. Pošli smo putem uz potok. Moj drug je bio bez oružja, zamišljen i ćutljiv. Očito mu nije bilo ni do kakvih raspredanja situacije sa mnom. Gdje nas je stigla noć, predložio je da tu ostanemo. S puta nije htio ni da mrdne. Bojao se i Italijana i šume, ali izgleda više šume. Svježa noć nas je primorala da naložimo vatru. Bilo je krajnje nepromišljeno zanoćiti nasred puta uz vatru, pa makar i u šumi, ali mi smo to učinili. Kako je noć jačala i vatra splašnjavala, šuma je sve jasnije pričala svoju priču. Moj drug, nenaviknut na te glasove, stalno me budio da provjeravam šta se čuje. Sjutradan smo se rastali. On je otišao da traži svoja naredna prenoćišta u ljudskim staništima.

Ostao sam sam. Iz gustiša sam gledao proplanke i luke oko potoka na kojima sam se kao dijete igrao i rastao. Po njima su se muvali italijanski vojnici. Otišao sam iznad Crnog jezera. I tamo je bio bučni mravinjak Italijana koji su se kupali. Dan je bio jedan od onih vrelih avgustovskih dana koje sam od ranog djetinjstva smatrao najsrećnijim. U takve dane, ni roditeljski autoritet, ni ma kakav posao, ništa me nije moglo odvojiti od splavova, čamaca i kupanja u jezeru. Došao je okupator i ne samo da me odstranio od jezera, nego i od puteva, koji su postali njegovi. Kretao sam se kroz šumu, u strahu za život, vrlo obazrivo, izviđajući svaki puteljak i obaziruć se na sve strane.

Pred noć sam otišao daleko od svih puteva iza Zminjeg jezera i tu sam se osjetio sasvim siguran da prespavam noć. Ranije me bilo strah na tom mjestu i po danu od pustoši i divljih životinja. Taj strah je ove noći potpuno iščezao u meni i zamijenio ga drugi mnogo realniji strah od ljudi, od neprijatelja.

GERILSKI ODRED

Već narednog dana našao sam se s grupom drugova u šumi. Milivoje Durković, Veljko i Gojko Baranin, Zelen Kovačević, Bogdan i Joko Vojnović, Mlađo, Mićo i Ognjen Novosel, Đuro Šibalić bili su tako hrabri i pouzdani, otresiti i bistri, živi i vedri ljudi — da je s njima u zajednici sav taj čemer šumskog života i onog što ga je okruživalo pod gvozde-

nom petom fašističkog tiranina postao manje gorak. Nešto kasnije našli smo se i sa Jakovom Ostojićem i drugima, tako da smo stvorili vojničku jedinicu — gerilski odred s komandom i zadacima. Bilo nas je dvadesetak i to većinom mladi ljudi. Naša staništa postala su pećine Durmitora na prostoru između Međeda i Štuoca. Nismo htjeli da damo povoda neprijatelju za pojačavanje represalija, pa smo radi toga izbjegavali sukobe s Italijanima. Koristeći takav naš stav oni su se sasvim slobodno kretali po čitavoj okolini, što je nama otežavalo i skoro onemogućavalo dolazak u obližnja sela po danu. Zato se išlo noću, kako radi držanja veza sa stanovništvom, tako i radi snabdevanja. Uglavnom vremena smo imali na pretek za čitanje one literature kojom smo raspolagali i za beskrajne političke i druge diskusije. Neke partijske materijale smo temeljno proučavali. Kad sam saznao gdje se umnožavaju ti materijali — divio sam se Živanu Kneževiću koji je na tom radio. On je ušao u surovi obračun narodnooslobodilačkog pokreta s neprijateljem kao teški invalid bez noge do kuka. Izdržavao je sve nametnute napore pod kojima su posrtali i oni fizički najsnažniji ljudi, kojima je nedostajalo snage uvjerenja, a koja je Živana nosila kroz neshvatljiva naprezanja partizanskog života.

Mi smo se u našem odredu brzo privikavali na gerilski način života. Kao ustanicima slobodnim i naoružanim teško nam je bilo pasivno iz planine posmatrati kako Italijani pale kuće. Prvo su zapalili kuće Dušana Obradovića i Vidoja Krstajića, a onda nekoliko zgrada na Pitominama. Još teže nam je padalo bilo da slušamo kako italijanske vojne vlasti hapse i odvode na suđenja u Pljevlja naše ljude, koji su ostali kod svojih kuća. Među mnogima odveli su i strijeljali učitelja Jovana Vukovića, Mihaila Novosela, braću Musiće, Murata i Beća, kovače i napredne ljude iz Žabljaka.

*

Neki naši drugovi imali su teškoća da savladaju otpor porodice da bi postali aktivni borci ustanka. Situacija u kući Mihaila Novosela nije bila takva. Brojna porodica bila je jednodušna. Mihailo sa doraslim sinovima Majom, Zajom i Savom prihvatio se među prvima ustaničke puške. Majka Jelica opremala ih je i ispraćala u borbu stežući srce, svjesna da je stekla muža, rodila i odgajila sinove da budu ljudi koji će ispunjavati svoje dužnosti i obaveze. Ostajala je sama kod svoje kuće i osluškivala glasove. Oni su povremeno dolazili, crni s utučenim glasnicima, koji su ih saopštavali s velikim teškoćama. Prvo su Italijani strijeljali Mihaila. Jelici je bilo teško

— ostala je bez muža, ali je osjećala zaštitu doraslih sinova — boraca, koji su pod oružjem sa svojim drugovima bili oslonac i uzdanica ne samo svojoj majci, nego i čitavom kraju. Ali crni glasnici nisu prestajali da dolaze u ovu kuću. Maja su ubili četnici. Zatim je poginuo Sava. Pa Zajo. Jelica je ostala sa nedoraslom djecom, jedini zaštitnik porodice i kuće. Išla je, fizički oronula kao sjenka, ali nije gubila moral i samopouzdanje. Preuzela je i njihove dužnosti na sebe. Čuvajući na taj način ustanički ugled svoje kuće — borila se uključujući se sve aktivnije u pokret riječju i djelom.

SOLIDARNOST

Naš odred se oslanjao na sela: Bosaču, Pitomine, Razvršje i Kovačku Dolinu. Stanovništvo ovih sela bilo je solidarno sa nama. Većina ljudi, koji su ostali kod svojih kuća, bili su uvijek spremni da nam se priključe. Njihove kuće bile su nam otvorene. Za snabdijevanje hranom i drugim potrebama, kao i za prenošenje poruka — mogli smo se osloniti, kako na ljude, tako i na žene i djecu. Na pritisak okupatora da se preda oružje i da se vrate oni koji su otišli s oružjem u šumu, oglušili su se: Novoseli, Barani, Šamšali, Kovačevići, Vojnovići i Šibalići. S njima smo se sretali noću u njihovim kućama, na skrovitim mjestima u šumama i u našim staništima, gdje su dolazili da nas posjete i porazgovaraju. Mi smo njih obavještavali u tim organizovanim i slučajnim susretima o vijestima do kojih smo dolazili iz političkih izvora naših organizacija, a oni nas o raznim svojim zgodama i nezgodama s okupatorom i njegovim vlastima.

Ti ljudi, oslonjeni na bogato iskustvo prošlosti, znali su da cijene događaje i da predviđaju. Znali su da cijene snagu neprijatelja i opasnost njegove akcije.

Jednog dana kad sam se spuštao ka Mlinskom potoku, čuo sam razgovor. Prilazeći oprezno, kroz granje, ugledao sam dvojicu starijih ljudi: Radosava Baranina i Momčila Šibalića. Zastao sam i čuo razgovor, kog sam se mnogo puta kasnije u ratu sjećao. Slagali su se u potcenjivanju italijanske vojne snage. Momčilo se plašio Nijemaca:

— Ove je lako istjerati, kad god se krene. Neće valjati ako Nijemci dođu. Oni su drukčiji.

Radoslav se bojao više domaće nesloge, nego i Nijemaca:

— Sa svima njima će se nekako izlaziti na kraj, ako budemo unutar složni. Ali ako se podvojimo — to će onda biti veće zlo i od Nijemaca i Italijana zajedno.

I pored sve opasnosti koju smo predstavljali za okolinu — niko nije tražio od nas da se predamo, ili da se uklonimo iz njihove blizine. Znajući za naš stav da smo prekinuli vatru, kako bi u pogodnom momentu mogli uspješno nastupiti — na zgodan način su nam pomagali kako da izbjegnemo iznenadne susrete s neprijateljem. Borba je bila shvaćena kao neminovnost i kao izlaz. Ona je takođe bila shvaćena i kao nešto zajedničko, gdje svako treba da doprinese prema svojim mogućnostima. Kako su poljski radovi bili u punom jeku, a ljudi koji su se sklonili u šume nisu mogli obraditi svoju zemlju — to im se priticalo u pomoć. Ni jedna livada tog ljeta nije ostala nepokošena i nijedna njiva nepožnjevena. Sa Žabljaka su dolazile poruke i prijetnje da se to ne radi, ali ipak je urađeno.

Pritisak, koji je od okupatorske vlasti vršen na naše porodice da se prijavimo, odbacivan je negdje s izvrdavanjem, negdje otvoreno.

Jednog dana majka mi je poručila da se nađemo. Otišao sam gdje je rekla. Pošto smo se porazgovarali o svemu, počela je o glavnoj stvari, radi čega me je pozvala.

— Juče mi je rekao Vojo Nenadić da dođeš, predaš oružje i uzmeš italijansku propusnicu. U slučaju da ne dođeš u roku od dva dana, kaže, prvo će nam Italijani zapaliti kuću, a potom šta će još s nama uraditi, to samo oni znaju.

Dok je govorila, čupkala je travu i gledala ispred sebe, a onda se uspravila, unijela mi se u lice i kao da sam ja Vojo nastavila odlučnim glasom kako mu je između ostalog odgovorila:

— ... Budi siguran Vojo da ti neće doći, a ti s Italijanima, pali, samo vodi računa da će se naći neko ko će i tvoju zapaliti.

Potom joj je izraz lica ponovo postao majčinski, a glas mek i topao:

— Zvala sam te da te ne iznenadi, ako bi vidio da nam gori kuća i da ne bi učinio nešto nepromišljeno, što bi nanijelo štetu ostalim ljudima.

OSLONCI

Naš odred je bio stiješnjen između Italijana i vrhova Durmitora, zato je bilo zadovoljstvo izići iz te tjeskobe i sresti se s drugovima iz susjednih odreda. Staloženost i mirnoća učitelja Jevrema Grbovića bila je izvor ustaničkog samopouzdanja i vjere isto kao i temeljita odlučnost starog žabljačkog predsjednika opštine Miluna Krstajića. Spremnost i borbeni

žar omladinaca: Milana Badnjara, Draga Grbovića, Branka Mirkovića, Radosava Durkovića, Dimitrija Obradovića, Gojka Lalovića, Čeda Batizića, da kao i mnogi drugi sve svoje plamene riječi mladih revolucionara pretvore u djela — bili su očita garancija neminovnosti pobjede pokreta kom su pripadali.

Jedan od tih s kojima je bilo posebno zadovoljstvo sresti se tih teških dana, bio je Batrić Žugić. Još prije rata bio je zapažen seljački omladinac među revolucionarnom omladinom durmitorskog kraja. Njegove naglašene karakterne osobine činile su ga primjernim. Obdaren snagom, zdravljem i ljepotom, uvijek vedar i nasmijan, čega se god prihvatio uradio je s velikim pouzdanjem i lakoćom. U naprednom pokretu, na političkim, partijskim i omladinskim skupovima gdje su brojno bili zastupljeni intelektualci, nije zaostajao svojom rečitošću. Sa ustankom njegove osobine i vrline su tek došle do punog izražaja. Opasnostima su one potencirane i Batrićeva ličnost je sve brže izrastala. Neustrašivi borac, koji je u svakoj borbi išao korak ispred drugih, a mogao svaki napor da podnese dvaput lakše od drugih i da mu u svakoj prilici zaigra osmijeh na licu, druge ljude nije mjerio svojim metrom. To se vidjelo po pokazivanju vrlo velikog razumijevanja za slabosti drugih ljudi. Umesto riječi, on je čitavom svojom ličnošću i svojim stavom u svakoj prilici pokazivao kakav treba da bude čovjek i komunist u tim sudbonosnim danima. S njim je bilo lakše savladati teškoće i strah, jer gledajući ga u ma kakvim okolnostima, izgledalo je da nema ni teškoća ni straha.

Upravo takve ljude je tražilo to vrijeme. Oni su izrastali iz ustaničke mase, nadrastali je i postajali njeni oslonci u sudbonosnoj borbi za slobodu.

NISMO MU PROTIVUREČILI

Dolaskom jeseni život u planini postao je mnogo teži. Velike kiše su povremeno smjenjivali mali snjegovi. Lijepi dani su bili vrlo rijetki. Usljed toga su sve pećine postale vlažne i dimljive. Komanda je imala više teškoća oko određivanja zadataka. Njen autoritet je inače u velikoj mjeri zavisio od naše samodiscipline i dobre volje.

Jakov Ostojić nije bio ni komandir, ni komesar, ali smo ga slušali. Bio je već u godinama i oronuo. Mladost je proveo u Americi kao radnik. Otuda je došao kao dobrovoljac u prvi svjetski rat. Za vremena austrijske okupacije Crne Gore bio je komita. Još tada je odlično savladao principe gerilskog ratovanja i stekao velika politička iskustva u taktici borbe protiv stranog zavojevača. Od osnivanja Komunističke partije bio je

njen aktivan član i neustrašiv borac. Za sve vrijeme između dva svjetska rata bio je progonjen, zatvaran i mučen do policije. Sta ta iskustva, kao da su ga bila izdigla iznad ljudskih slabosti. U njegovom srcu nije bilo zlobe, niti u načinu ophođenja ljutnje. Iz cijelog njegovog trošnog bića i iz svakog njegovog postupka proizlazilo je da živi za veliku ideju oslobođenja čovjeka i kroz tu ideju, bez krupnih riječi, umio je da podučava i ubjeđuje. Poznavao je ljude i ukazivao nam s nepogrešivom tačnošću zašto se i koliko možemo na koga osloniti. Otkrio nam je mnoge tajne gerilskog načina života. Po njegovim uputstvima smo selili naš logor s jednog staništa na drugo, obezbjeđivali se, pribavljali i spremali hranu, pravili ležaje, spuštali se u sela i vraćali se putevima koje nam je on preporučivao.

Povremeno su dolazili ljudi iz okoline da nas posjete u našim staništima. To su bile unaprijed najavljene i ugovorene posjete nama bliskih ljudi. Svaki od njih bi nakon dugog razgovora sa svima nama pozvao na stranu Jakova da s njim nasamo popriča. Ti razgovori su bili tihi i povjerljivi. Oni su znali Jakova i on njih. Međusobno povjerenje je bilo veliko. Jakov im je bio garancija, kako za našu bezbjednost, tako i za promišljenost. Njemu su mogli kazati više nego nama. Otuda je Jakov bio mnogo bolje obaviješten od nas o situaciji u okolini iako tamo nije zalazio. Njegovi susreti su bili naročito interesantni sa starim saborcima: Stevanom Kovačevićem, Milovanom Lauševićem, Ristom Karadžićem i drugim starijim učesnicima političke borbe. U tim razgovorima bilo je uvijek sjećanja od početaka komunističke aktivnosti u ovom kraju pa do savremenih događaja.

PRVA ŽENA BORAC

Nama su prvi snjegovi bili neugodni, ali Italijani su se ispred njih povukli sa Žabljaka. Došli smo i preuzeli vlast. U novembru su već vršene velike pripreme u čitavoj Crnoj Gori za prodor u Sandžak i spajanje slobodnih teritorija Crne Gore i Srbije. Pljevaljski garnizon je bio prepreka i trebalo ju je ukloniti. Snage crnogorskih ustanika su bile do te mjere narasle, da je takav poduhvat izgledao ostvarljiv. Već krajem novembra slegla se velika ustanička vojska iz čitave Crne Gore na Žabljak. Nebo nad Durmitorom bilo je tmurno i šibalo je hladnoćom.

Partizanska vojska, sastavljena od omladine, nasuprot svim teškoćama i opasnostima djelovala je snažno i vedro. U kolonama bataljona prepoznavali su jedni druge mnogobrojni

studenti sa Beogradskog univerziteta. Na brzinu i mimogred podsjećali su se na uspomene iz fakultetskih aula, biblioteka, menzi i uličnih demonstracija.

Naša komanda je odabirala borce u Jezero-šaranski bataljon za napad na Pljevlja. Bilo je mnogo više dobrovoljaca, nego što je trebalo za jedan ustanički bataljon. Naporne borbe, koje su predstojale, zahtijevale su mlade i zdrave ljude. Međutim bilo je i takvih koji nisu poštovali te kriterijume i niko ih nije mogao odvratiti da ne idu u borbu. U koloni našeg bataljona svrstala se sa svojom mnogobrojnom braćom i drugovima prva djevojka borac Jelena Đerković.

Žena-borac bilo je nešto neobično ,izuzetno, čak i u ovim krajevima, gdje su se ljudi rađali, živjeli i umirali u ratu, koji nikad nije prestajao. Žena je imala druge dužnosti u ratu, ali oružje nije nosila. Zato je Jelenin zahtjev bio neobičan. Međutim ona je bila toliko ubijeđena u pravednost borbe i svoje mogućnosti da učestvuje da je slomila otpor sredine i pošla na Pljevlja. Na taj način prokrčila je put mnogobrojnim svojim drugaricama, koje su se kasnije sve brojnije svrstavale u borbene redove oslobodilačke vojske.

STARAC U KOLONI

Ni za Rada Anđelića, starog okoštog ratnika, takođe nije bilo autoriteta, koji mu je mogao spriječiti da ne pođe s omladinom Crne Gore na Pljevlja. Uzgred se šalio sa onima koji su mu prigovarali što je pošao:

— Vi da ste pametni, sve bi nas starce poveli da zavarate neprijatelja, da na nas potroši municiju, a onda bi vaši juriši uspjeli. Mi smo inače odživjeli svoje, a za drugo i onako ne možemo poslužiti.

U napadu na Pljevlja nije bilo tako. Okošti starac se noć i dan borio na najtežim i najopasnijim mjestima u gradu. Sabrano iskustvo ratnika i borca odlično je koristio podučavajući neiskusne omladince oko sebe.

SMRT HEROJA

Od Adrovića smo se spuštali po noći niz gole kamenite strane ka Pljevljima. Snijeg je bio sve manji a hladnoća sve veća. Dugi časovi zamornog marša činili su se mnogo dužim zbog pomrčine na kamenitom puteljku, treme i neizvjesnosti predstojeće borbe. Nešto oko ponoći sišli smo na Bezdan — gdje izvire Breznica. Pljevaljski partizani su bili dodeljeni drugim

jedinicama kao vodiči. Nama nisu bili potrebni vodiči, jer su mnogi naši drugovi upoznali Pljevlja kroz godine školovanja u gimnaziji.

Očekivali smo da će nas neprijateljske zasjede dočekati na početku Čitluka. Nakon kraćeg zastanka i ispitivanja Čitluka pošli smo pored rijeke prema gradu u borbenom poretku. Sa najisturenijim dijelovima, koji su napredovali prema Domu narodnog zdravlja bili su komandant Dušan Obradović i zamjenik komesara bataljona Vuk Knežević. Imali su u vidu krajnji cilj zadatka svog bataljona. Trebalo je još za noći likvidirati čitav niz uporišta i kroz centar grada izbiti na uporište Stražicu. Sa našim naoružanjem to je bilo moguće postići jedino brzim naletom, smjelim prodorima i iznenađenjem, koje bi zbunilo neprijatelja. Mladi heroji su znali da se u munjevitom okršaju ustanička vojska najsigurnije može voditi nalazeći se na njenom čelu.

Dušan je skoro za pušku uhvatio neprijateljskog stražara padajući pokošen njihovom vatrom. Neko je glasno viknuo:

— Pogibe Dušan!

Vuk je dodao:

— Naprijed drugovi pobjeda je naša.

Streljački stroj je krenuo za njim u juriš. Neprijateljske zasjede su pregažene. Italijani su iz gradskih uporišta otvorili uragansku vatru na sve strane iz svih oružja. Začas smo izbili na gradsku periferijsku raskrsnicu Trebovinu. Vuk je Šaransku četu poveo ulicom koja vodi Velikoj džamiji u centar grada. Juriš Jezerske čete je bio usmjeren crkvi na Raskrsnici.

Vukovi ciljevi bili su jaka neprijateljska uporišta, koja je trebalo još tokom noći savladati. O isturenim neprijateljskim dijelovima nije vodio računa, niti se okretao. Bio je siguran da ga ustanici njegovog kraja koje je poveo u borbu prate u stopu. U tom se nije prevario. U uraganskoj vatri iz neprijateljskih uporišta opet je ciknula puška iz blizine, iz zasjede. Neprijatelj je dobro ciljao, iako u noći — u srce. Puška je pogodila Vuka.

Ove smrti su obavezivale. Juriš je istom snagom nastavljen. Ustanici, koje su Vuk i Dušan predvodili, nastavili su s nesmanjenom žestinom da se bore u centru neprijateljskog garnizona trpeći i nanoseći velike gubitke neprijatelju do kraja ovih krvavih borbi.

RATNIČKA SOLIDARNOST

Naša četa je savladala Grujičića sokak, posjela Raskrsnicu i čitav prostor oko crkve. Komandant divizije »Pustarija« ispred nosa nam je umakao iz kuće Šećerovića u osnovnu školu,

koja je bila pretvorena u vrlo snažno utvrđenje. Svi naši pokušaji da tokom noći zauzmemo školu, odbijeni su. Osvanuo je dan krvav i studen i na poprištu između crkve i škole zatekao našeg teško ranjenog druga Luku Čvorovića. Čitav prostor oko njega je bio pregledan i zasipan vatrom iz neposredne blizine. Ranjeni Luka se previjao u samrtničkim mukama. Ratnička solidarnost je zahtijevala da mu njegovi drugovi ukažu pomoć bez obzira na žrtve.

Smrt se nesumnjivo tog jutra na sve nas grohotom smijala, ali dvojici mladića, koji su odlučili da izvuku ranjenika sa bojišta bila je skoro sasvim sigurna. U momentu kad su polazili iza crkve ispred njih je stao Dušan Kaljević.

— Čekajte — rekao je — ja sam vještiji, a i ako poginem, za mene je manja šteta.

Za momenat se razvila žestoka vatra sa obadvije strane. Dušan je zdravo stigao do ranjenika. Potom je mačjom vještinom i divovskom snagom, polumrtvog čovjeka, koji je bio mnogo krupniji od njega, ovaj već siromaštvom i životnim teškoćama istrošeni čovjek, izvukao kroz svu tu vatru na naš položaj.

RANJENICI SU SE BORILI

U podnevnim časovima situacija je bila u rukama neprijatelja. Njemu je uspjelo da izbaci glavninu naših snaga iz grada. Na osvojenim položajima u gradu ostali su: Jezero-šaranski, Lovćenski i Uskočko-drobnjački bataljon. Tu i tamo su se zadržavali i dijelovi nekih drugih bataljona. U takvoj situaciji je neprijatelj mogao koncentrisati na pojedinačna žarišta borbe velike snage i vatru. Artiljerijske pripreme bile su masovne i dugotrajne. Kuće su se rušile i zemlja drhtala pod moćnim koncentričnim udarima. A onda su dolazili juriši u talasima.

Sa položaja oko gimnazije stizale su nam poražavajuće vijesti o masovnim gubicima među Bukovičanima i Pošćenjanima. Tamo je poginuo među ostalim hrabri komandir Tripko Zarubica sa svoja dvadeset i tri borca. Ništa bolje nije bilo ni kod Jakšića, koji su se uporno držali na osvojenom položaju u centru grada. Mi smo takođe na položaju oko osnovne škole bili pretrpjeli velike gubitke. No i pored takve situacije i gubitaka nadali smo se da ćemo upornom borbom dobiti u vremenu i preokrenuti situaciju u našu korist. Najveću brigu su nam zadavali ranjenici. Gola brda Golubinja iznad nas bila su potpuno pregledna. Ipak smo neke ranjene drugove tokom dana evakuisali uz Zlodo, među kojima teško ranjenog Dušana

Kovačevića. Neki nisu htjeli da idu. Stojan i ja smo otišli do ranjenog Miloša Žugića. Smijao se i bio razgovorljiv kao i obično. Naša nagovaranja da ga evakuišemo sa još nekim ranjenim drugovima nije htio ni da čuje.

— Nije meni miliji život nego vama. Sačekaću vas. Ako mi je ranjena noga oči i ruke su mi zdrave. Mi ćemo naš položaj bolje braniti, nego vi što su vam zdrave noge. Samo nas nemojte ostaviti.

Perko Kovačević je kao ranjenik u jednoj kući na našem položaju čuvao zarobljene Italijane, zamjenjujući na taj način zdrave drugove.

ČAŠA MLIJEKA

Pred noć, cio kraj u kom smo se nalazili gorio je zapaljen artiljerijom. Ogromni crveni jezici plamenova lizali su brdo iznad grada. Eksplozije granata u zapaljenim kućama dizale su u nebo oblake varnica. Italijani su bili učestali sa svojim sve drskijim jurišima. Nije bilo više nikakve nade da će se napad obnoviti i da ćemo situaciju preokrenuti u našu korist. Naš glavni zadatak postala je odbrana. Branili smo se uporno, odbijajući uspješno sve juriše Italijana. Čekali smo noć da bismo se pod njenom zaštitom povukli. Iako decembarska noć pada naglo, ovdje je teško osvajala grad i njegove prilaze, osvijetljene požarom.

Stravični put povlačenja naveo me kroz jednu kuću koja još nije bila zapaljena. Sijeda starica me predusrela toplim majčinskim riječima sažaljenja i ponudila čašom mlijeka, kao i mnoge drugove koji su prošli kroz njenu kuću.

Još rano izjutra dok je situacija bila u našim rukama, a konačan ishod u najmanju ruku neizvjestan — ulazeći u jednu avliju zatekao sam mladog i zdravog čovjeka, koga sam inače poznavao, gdje po svom dvorištu skuplja čaure. On se obezbjeđivao na vrijeme.

Kakva razlika između kukavičkog srca u snažnom tijelu mladog čovjeka, koji je i sam bio obavezan da nam bar u nečem pomogne, i herojskog srca u trošnom tijelu starice koja nam je u okviru svojih mogućnosti u najtežim trenucima pomogla.

GUBICI

Naši gubici na Pljevljima bili su veliki ne samo brojno, nego i po ljudima koji su izginuli. Oni su imali teške posljedice i teško su se odražavali tokom čitave naše borbe. Pored Vuka Kneževića i Dušana Obradovića — istaknutih rukovodilaca

Vojo Dimitrijević: KURIR SE ODMARA (akvarel)

ustanka — na Pljevljima su izginuli mnogi vrsni ustanici, koji su bili nosioci borbe. Bili su to većinom mladi ljudi, pripadnici naprednog pokreta, koji su već imali jedno revolucionarno iskustvo u političkoj borbi. Ili ugledni stariji ljudi do čije se riječi i opredeljenja mnogo držalo.

Tako su pored omladinaca revolucionara: Jagoša Seratlića, Jovana Jankovića, Božidara Jegdića, Gojka Ćorovića, Mića Novosela, Gojka Baranina, Vojislava Raonića i mnogih drugih — poginuli vrsni ljudi našeg kraja: Dimitrije Jegdić, Milivoje Jauković, Novica Kaljević, Mujo Vuković, Aleksa Srdanović, Uroš Pejanović, Milosav i Ilija Zarubica — boreći se i ginući zajedno kako sa ostalim drugovima svoje generacije, tako i sa poletnim mladim revolucionarima.

Jedan od najtragičnijih slučajeva ove borbe bila je pogibija Petra i Rajka Jakića — oca i sina, koji su pali jedan pored drugoga boreći se za slobodu. Ne manje tragična smrt u ovoj borbi pokosila je nedoraslog omladinca Mirka Šaulića, koji je prerano prihvatio oružje — produžujući velike borbene tradicije kako svoje kuće, tako i svog kraja.

JOŠ JEDNO ZLO

Pored brojnih gubitaka u ovoj borbi mnogi borci su otišli u pratnji ranjenika za Žabljak. Tako je od brojnog Jezero-šaranskog bataljona ostala četa s kojom smo u prvo vrijeme oko Pljevalja po zadacima komande zatvarali pravce prema Rudom i Goraždu. Jednog dana smo ugledali veliku crnu masu koja se u kolonama i grupama pojavila iz pravca Goražda. Smatrali smo da su to jedinice italijanske vojske upućene u pomoć pljevaljskom garnizonu. Zauzeli smo prema njima položaj i očekivali. Bezoblična masa primičući se sve je manje ličila na vojsku. Nešto kasnije pokazalo se da u toj masi ima više djece i žena nego ljudi. Najzad smo ustanovili da su to muslimani koji iz istočne Bosne bježe ispred četničkog noža.

Ovaj događaj za nas je bio dokaz da se novi neprijatelj, za kog smo čuli, pojavio u našoj blizini, tako da su nam pristigle njegove žrtve.

To je bilo teško saznanje, jer smo do tada bili sasvim okrenuti prema inostranom zavojevaču. Međutim otada su nam i leđa postala nesigurna, jer su se četnici nalazili za njima.

*

Napad na Pljevlja nije uspio. Pojavili su se četnici i razne druge nevolje. Pored svega ustanak je trebalo nastaviti. Ropstvo tuđinu pritiskalo je do te mjere da je život postajao

nevrijedan. Kroz borbu se ukazivala, iako puna neizvjesnosti, jedna nova svijetla perspektiva slobode. Ona je ostajala stalna i pored velikih kriza i splašnjavanja ustanka. Neprijatelji su bili moćni i okorjeli u zločinima. Palili su i ubijali preciznošću mašine. Ali velika perspektiva slobode nije se mogla spaliti ni ubiti. Nju su nosili u sebi ljudi, žene i djeca, kao da su postojali radi te perspektive. Ona im se vidjela u očima, jer i kada su to htjeli, nisu je mogli sakriti. Videći to, italijanski general je na silu skupljenom narodu u Žabljaku nakon julskog ustanka govorio:

— Možda ćemo mi izgubiti rat. Možda će vaši saveznici pobijediti, ali kakva je vama korist od toga, kad vas neće biti da to vidite. Mi ćemo vas do tada, ako ne budete poslušni, istrijebiti.

Izgleda da general nije poznavao istoriju. Nije znao da narod ne može položiti oružje kojeg se prihvatio u borbi za slobodu niti se da uništiti. Umjesto slamanja i uništenja, rađale su se nove i sve veće snage i otpori do konačne pobjede.

Mijuško ŠIBALIĆ

PRVA PUŠKA

Već prvih julskih dana 1941. u Kašeljskom brdu kod Zaloga, prikupilo se dvanaest naoružanih boraca. U mrzloj dolini uredili su omanji logor, dok im je hranu spremala Mazovecova majka u svojoj kući.

Izdajnički žandarm Sušnik upozorio je fašiste da se kod Mazoveca zadržavaju baš oni komunisti, koji su već aprila meseca uspeli da vešto izmaknu hapšenjima. Stoga su čak i po osam puta dnevno fašisti pretresali Mazovecovu kuću, postavljali zasede oko nje, ispitivali svakog čoveka koga bi zatekli u blizini, ali uvek bez ikakvog uspeha. Da idu dublje u šumu Italijani se još nisu usuđivali.

Baš onog dana kada je komandir Franc Mazovec poslao u Ljubljanu kurira da uspostavi vezu s Glavnim štabom i da donese potrebna uputstva za dalji rad, četa je saznala da će idućeg dana Italijani pretresti zapadne padine Kašeljskog brda. Brdo nije visoko, ali na strmoj i retko pošumljenoj padini nije moguće pronaći pogodan položaj za uspešno vođenje borbe. Sem toga grebenom je prolazila i nemačko-italijanska granična linija, koju su kontrolisale nemačke straže i patrole. Takav položaj nije nimalo pogodan za prvu borbu još neiskusnih partizana, ali i pored toga trebalo je nešto hitno preduzeti. Posle kraćeg razgovora borci su se odlučili da sačekaju dolazak Italijana.

Idućeg jutra četa se iz logora u Mrzloj dolini pomakla pod samu graničnu liniju. Borci su se odmarali na omanjoj zaravni i u pripravnosti čekali povratak kurira i najavljeni dolazak Italijana. Dva borca su se smestila u zasedi na samoj granici i pazila da ne dođe do iznenađenja s te strane, dok su komandir Mazovec i Albin Grajzer dogledom osmatrali dolinu pod sobom.

— Pazi! Već dolaze. Preko Kašeljskog mosta prolazi čitava kolona — obratio se Albin svom komandiru, pruživši mu dogled.

Njegove uvek nemirne oči zacaklile su se u nestrpljivom očekivanju šta će komandir da odluči.

— Iz Zaloga takođe dolaze — odgovori mu Franc — a u Sostro stižu kamioni iz Ljubljane.

Odmaknuo je dogled, oslušnuo udaljeno zujanje kamiona i nevoljno nabrao obrve. Doneti odluku nije bilo lako. Primiti borbu u tako nepovoljnoj situaciji bilo bi suviše riskantno, jer od uspeha prve borbe zavisi kako će se borci kasnije držati. Oni imaju poverenje u njega i zbog toga ne sme nikako da ih razočara... Posle kraćeg razmišljanja on se ćutke okrenuo i sa Albinom pošao ka borcima, koji su takođe bili primetili komešanje neprijatelja u dolini.

— Suviše ih je mnogo protiv nas — odgovorio je na njihove ispitivačke poglede. — Brdo okružuju, a verovatno će zaposesti i granicu nad nama. Moramo se povući na nemačku stranu. U Zasavskim brdima ćemo organizovati narod i prikupiti tamo sakriveno oružje i municiju. Kad to obavimo, vratićemo se. Bićemo jači i iskusniji...

Borci su bez reči uprtili rančeve i s puškama na gotovs prešli graničnu liniju. Granica još nije bila zaposednuta ali čim su malo poodmakli na suprotnu stranu i počeli da se spuštaju niz padinu, već su iznad sebe osetili pokret. Svojim saveznicima Nemci su dolazili u pomoć, ali nisu ni naslućivali da je njihov dolazak zakasnio samo za minut.

Ispod sela Besnice uzana dolina prelazi u pošumljenu klisuru duž koje, prema Podgradu, vodi samo staza uz potok, koji nije dubok, ali zbog strmine bregova i guste šikare prolazan je samo na nekoliko mesta, dok je vidik u klisuri potpuno zatvoren.

Četa se zaustavila. Ništa sumnjivo nije primećeno. Dva borca spustila su se u jarugu, prešla potok i popela se na suprotnu stranu da obezbede prolaz ostalima. Kad su nestali u šikari, spustili su se i ostali i bez nezgoda prešli i put i potok. Franc i Albin bili su poslednji i baš tada, kad su hteli i oni da se spuste niz strminu, na prolazu se iznenada pojavio nemački vojnik.

— Halt! Halt! — viknuo je za poslednjim borcem koji se već gubio u grmlju i počeo da podiže pušku na njega. Franc i Albin su se samo pogledima brzo sporazumeli i obojica podigli svoje puške...

Dva skoro istovremeno ispaljena metka odjeknula su niz klisuru i konačno zamrla negde u daljini.

Kod prolaza na Besničkom potoku ležao je mrtav prvi Nemac, koga je u Sloveniji srušio partizanski metak. To se dogodilo 16. jula. Toga dana su slovenački partizani oduzeli ubijenom okupatoru i prvu pušku.

Ivan FERLEŽ

IZ PRVIH DANA USTANKA NA MAJEVICI

Prolaze godine, pa i decenije; mnogo štošta se već zaboravilo, ali ima dana koji se ne mogu zaboraviti — koji će još dugo ostati u sjećanju. Jedan od takvih je za naš kraj i 11. septembar — takvi su i nekoliko kasnijih dana u istom mjesecu 1941. godine.

U prvi sumrak — 11. septembra — kolona od osamdeset i nekoliko majevičkih ustanika polako se pela strmim planinskim stazama prema Šućurovici, šumovitoj kosi ispod Međednika. Već smo bili van domašaja neprijateljske vatre sa Bardačilovca, i, čim smo na kosu izišli, premoreni i znojavi, odmah smo popadali ispod starih bukava.

Sa toga mjesta, ispod Međednika — jednog od najistaknutijih visova Majevice — danju, i po lijepom vremenu, može se vidjeti cijela Posavina i Semberija, vide se i bjelasave trake Save i Drine, a tamo, još dalje, mogu se nazreti i konture Fruške gore i Cera. No, pomrčina je već uveliko sve bila prekrila i mi smo zurili u beskrajno more mraka, gledali smo mnoštvo požara koji su blještali negdje u dubini tog mračnog prostora. Znali smo da to okupatorske sluge, ustaše, orgijaju — pale, pljačkaju.

Tek je bio prošao mjesec dana od 10. avgusta, dana kada smo nas dvadesetak majevičkih i semberijskih komunista — okupivši najbolje simpatizere i rodoljube — počeli sa prvim ustaničkim akcijama. Ustanak se već raširio — naš odred je postajao sve ozbiljnija opasnost i smetnja okupatorskim vlastima na znatnom prostoru sjeveroistočne Bosne. Pored glavnine ovog odreda, od oko sto i dvadeset ljudi, koja je pod svojom kontrolom držala dobar dio puta Tuzla — Brčko i oko desetak sela ispod Majevice, krajem avgusta i početkom septembra nalazilo se na tome prostoru i nekoliko manjih, takođe aktivnih grupa. One su pod rukovodstvom Fadila Jahića Špan-

ca[1], Pere Ćuskića[2] i Naste Nakića[3], djelovale u bijeljinskom i jednom dijelu brčanskog sreza. Prema ranijem dogovoru i oni su kao sastavni dio našeg odreda, svaki na svome području, počeli sa diverzantskim akcijama istovremeno kad i mi na Majevici.

Desetog avgusta Nasto Nakić je s desetak svojih ljudi isjekao telefonske veze između Brčkog i Orašja i počeo djelovati na terenu između Brčkog i Bosanskog Šamca. Grupa s Perom Ćuskićem počela je istog dana sa akcijama i pošto se nalazila nedaleko od Brčkog često se sukobljavala sa brčanskim ustašama. Treća, najjača grupa, koja je brojala oko trideset naoružanih ljudi, djelovala je u okolini Bijeljine i vršila diverzantske akcije na pruzi Bijeljina — Rača. Ova grupa je pod rukovodstvom Fadila Španca napala krajem avgusta i žandarmerijsku stanicu u Dragaljevcu, nedaleko od Bijeljine. Napad, istina, nije u potpunosti uspio, ali je kod okupatorskih vlasti u gradu izazvao veliki strah i zabunu. Upravo zbog toga što smo istovremeno djelovali na dosta širokom prostoru, neprijatelj je računao da nas ima veoma mnogo. Naročito poslije zauzimanja žandarmerijske stanice i opštine u Loparama i razbijanja domobranske kolone na Kremešu, ustaške vlasti su bile načisto s time da na području Majevice, prije svega u blizini industrijskog centra Tuzle, imaju protiv sebe ozbiljnog neprijatelja...

I tako — dok smo mi, ohrabreni prvim uspjesima, spremali planove za nove akcije i dalje čišćenje terena, ustaše su potajno pripremale napad na nas; tako da je došao i onaj zlosrećni dan — 11. septembar.

Borba nije dugo trajala. Neprijatelj je nadirao iz više pravaca, sa mnogo većim snagama, i naš odred nije bio u stanju da ga zadrži.

Noć se već odavno bila spustila. Po šumi, i mraku, dalje se nije moglo. Zakonačili smo na Šućurovici — polijegali smo gdje se ko zatekao. No, teško da je iko spavao. Ležao sam pod stablom neke velike bukve i, osluškujući šuškanje i nervozno meškoljenje ljudi oko sebe, razmišljao sam o proteklom danu, i o mnogim drugim zbivanjima koja su mu prethodila.

---

[1] Fadil Jahić Španac je poginuo prilikom četničkog mučkog napada na štab Majevičkog partizanskog odreda u Vukosavcima, 20. februara 1942. godine. Proglašen je za narodnog heroja.

[2] Pero Ćuskić je poginuo u Vukosavcima 20. februara 1942. godine. Proglašen je za narodnog heroja.

[3] Nasto Nakić, predratni član KPJ i jedan od organizatora ustanka na Majevici i u Posavini, teško bolestan od tifusa pao je u šake ustašama početkom aprila 1942. godine, a potom umoren u Jasenovcu.

Odred, istina, još nije bio razbijen. Samo tu u Međedniku — bilo je na okupu oko osamdeset boraca. Trenutni neuspjeh i povlačenje sa oslobođene teritorije nije trebalo da nas obeshrabruju. Ali, osjećao sam da se nevolja i u nečem drugom krije.

Naime, u težnji za okupljanjem svih rodoljubivih snaga u borbi protiv okupatora, pristali smo na saradnju sa nekim oficirima-četnicima. Negdje krajem avgusta, u vrijeme kada su na Majevici bile već počele ustaničke akcije i kada je naša partizanska grupa brojala nekoliko desetina naoružanih ljudi, stigli su odnekud iz Srbije Aco Medunić i Ljubo Petrović, rezervni oficiri, inače namještenici iz Brčkog. Pošto su obojica rodom iz istog kraja, njihov dolazak nije bio neobičan. No, ubrzo iza njih, sa izvjesnim brojem četnika, većinom bivših žandarma, stigao je i kapetan Risto Ćuković, čovjek koga na Majevici ranije niko nije poznavao. Odmah po dolasku je izjavio da je jedino kao oficir, stručnjak i istinski rodoljub došao da pomogne ustanak na Majevici, i ponudio saradnju.

Prihvatili smo njihovu ponudu... I pošto je Ćuković, kao najstariji oficir vodio glavnu riječ među četnicima, to smo ja, sekretar Okružnog komiteta Jusuf Jakupović Mrki i on — pored Fadila Španca, Pere Ćurkića i Cvijana Cvijetinovića[4], koji su takođe bili članovi štaba — predstavljali neki uži štab ovog našeg sada zajedničkog partizansko-četničkog odreda. Iako su imali nešto svojih ljudi koji su odmah prišili kokarde i smatrali se četnicima, Ćuković i njegovi oficiri nisu se u početku mnogo kočoperili i otvoreno pokušavali da nas se otresu i preuzmu komandu u svoje ruke, jer su osjećali da smo nadmoćniji i da im to neće uspjeti. Ali, oprezno i mučki, oni su iza naših leđa za to pripremali teren. Potajno su agitovali kod naših ljudi i pozivali ih da napuste partizanske starješine, da skinu petokrake i stave kokarde. Glavni razlozi u njihovoj agitaciji bili su da u ratu ne mogu komandovati seljaci, nestručni ljudi, nego da je to stvar oficira; zatim, da se komunistima ne može vjerovati pošto u njihovim redovima ima mnogo »Turaka« i »Šokaca« koji će najposlije izdati Srbe, i tome slično. Postepeno i podmuklo ubacivali su sjeme nepovjerenja i razdora u ionako nejake i neučvršćene redove ustanika, a što je, bez sumnje, imalo odraza i na njihovo borbeno raspoloženje u ovom, prvom, malo ozbiljnijem sukobu sa neprijateljem. Osjećalo se to na svakom koraku, a pogotovu te večeri. Osjećao sam to u ćutljivom dr-

[4] Cvijan Cvijetinović, seljak iz Mačkovca, predratni član KPJ i jedan od organizatora ustanka na Majevici, uhvaćen je od pripadnika 13. SS divizije kao terenski partijski radnik i strijeljan u Loparama u aprilu 1944. godine.

žanju boraca, i njihovim suzdržanim uzdasima koji bi se, s vremena na vrijeme, negdje oko mene u mraku čuli.

Tajanstvene, tihe, ćutale su šume Međednika. Jedino odnekud iz daljine, iz popaljenih Vukosavaca, doprlo bi mi ponekad do ušiju otegnuto štektanje »zbrojovke« ili oštar pucanj karabina, i ti stravični zvuci, svaki put — činilo mi se kao da u srce zadiru.

Tokom dana, 12. septembra, počeše u Međednik da pristižu veoma mučne i zabrinjavajuće vijesti. Ustaše su — prema tim vijestima — potpomognute jakim domobranskim snagama počinile nevjerovatne zločine po ustaničkim selima: mnoge porodice su ostale bez krova nad glavom, bez stoke — bez igdje ičega; ubijali su čak i žene, i djecu, a jednog starca iz Vukosavaca, zapalivši mu kuću, živog su u vatru bacili. Stizali su glasovi sve gori i gori. Četnici su uz to — svojim pričama o tome kako su neprijateljske snage vrlo velike i da nas mogu svakog časa potpuno uništiti, da se zbog toga ne možemo održati na Majevici i tome slično — još više unosili strah i demoralisali ljude. Bilo je jasno: s takvim stanjem u odredu ništa se ne može postići, i, prije svega, trebalo je raščistiti unutarnje slabosti i nesuglasice. Stoga smo se povukli još dublje u šumu — na neki neprohodan teren ispod Orlovske pećine — i tu ostali da predanimo.

I, što je najgore — šta da radim, i kako da to raspravim?! Jusuf Jakupović Mrki, sekretar Okružnog komiteta i komandant našeg odreda, bio je prilikom probijanja iz neprijateljskog obruča izgubio s nama vezu i upravo sam bio saznao da je sa Srbom Gligorovićem i još nekoliko drugova krenuo prema Šekovićima. Nikakvih novih direktiva nije bilo... A nije ih ni moglo biti, jer nekih stalnih veza sa ostalim ustaničkim centrima još nismo imali. Jedino smo po pričanju ljudi znali da se vode borbe na Ozrenu, znali smo za ustanak na Birču, čuli smo da je dobar dio zapadne Srbije već slobodan, ali sve to po čuvenju, bez zvaničnih, vjerodostojnih izvještaja. Međutim, Čuković i njegovi ljudi su mnogo bolje poznavali situaciju u Srbiji — onakvu kakva je ona bila prije njihovog polaska u Bosnu — ali nam o tome nisu pričali. Ništa mi još nismo znali o neaktivnosti četnika i njihovim sjedeljkama po Ravnoj gori, niti kakav je u stvari njihov stav prema partizanima i kakvo je njihovo učešće u ustanku. Stoga, u prvi mah, prosto nisam znao kako da se prema njima odnosim i šta da učinim...

Sljedećeg jutra, 13. septembra, Čuković je bio još više mrgodan i rezervisan. Čitavo vrijeme je sjedio pod jednom bukvom i nešto raspravljao sa Ljubom Petrovićem i Acom Medunićem. Bilo mi je već jasno da se njima ne ratuje, i da se —

prema kazivanju nekih boraca — spremaju da nas napuste. No, zajednica s njima svakako mi se nije sviđala, i nisam ni pokušavao da ih od toga odvratim.

Napokon, sva trojica se digoše, priđoše, i sjedoše pored mene.

— Ja sa svojim ljudima odlazim danas natrag u Srbiju — poče odmah Ćuković. — Kao što vidiš, neprijatelj je krenuo na nas s vrlo velikim snagama i mi se ovdje ne možemo održati. Bolje bi bilo da pođete i vi s nama. Ali, prije nego što pođemo želio bih da se oprostim s ljudima, jer, ko zna hoćemo li se opet vidjeti.

Ne razmišljajući mnogo, i ne shvatajući njegovu zadnju namjeru, složih se s time. Sazvan je zbor i, pred postrojeni odred, prvi istupi Ćuković:

— Braćo, kao što vidite — razveza on — neprijatelj je počeo ozbiljno sa ofanzivom protiv nas. On je krenuo dosta velike snage, a ako mu zatreba on može ovamo da dovede i artiljeriju i avijaciju. Njemačka oružana snaga u naponu je svoje moći. Vi ste isuviše rano počeli. Šta ćemo mi, šaka ljudi, protiv te sile? Neprijatelj će sigurno produžiti sa ofanzivom, nastojeći da očisti teren, pa će nas sigurno i ovdje potražiti. Zašto da ginemo badava? Ja danas sa svojim ljudima odlazim u Srbiju i ko hoće, neka pođe s nama. U Srbiji je situacija mnogo povoljnija; a kad se ukaže bolja prilika, mi se možemo ponovo prebaciti u Bosnu. Zato ko želi da pođe s nama, neka se izdvoji na stranu.

Nisam vjerovao da će Ćuković nastupiti ovako otvoreno razbijački — da će se poslužiti i ovom unaprijed smišljenom podvalom. Osjetih kako me nešto steže u grlu, i, u namjeri da ga u tome spriječim, brzo izađoh pred stroj:

— Ja ne idem odavde — rekoh, jedva suzdržavajući bijes — a uvjeren sam da neće poći ni oni koji su zaista ustali da se bore za čast i slobodu svoje otadžbine. Meni i ostalim mojim drugovima Partija je stavila u zadatak da se nađemo sa ovim narodom ovdje u ovim teškim danima, da se s njima borimo protiv okupatora, i mi ćemo tu i ostati. A oni koji to ne žele, i koji ne misle da istraju do kraja, ti neka slobodno idu kud im je volja . . .

Među ljudima nasta žagor i komešanje. Pojedinci su stajali neodlučno, ne znajući ni sami na koju će stranu. Strah za život tjerao ih je da idu, a žao im je bilo rastati se sa svojima i otići iz svoga kraja.

Postrojeni odred razbi se na grupice. Vodili su se živi razgovori: neki su se već pozdravljali i opraštali. U jednoj po-

većoj grupi čuo se Jovo Radovanović Jovaš,[5] nadničar iz Tobuta, jedan od naših najboljih boraca i pouzdanih simpatizera.

— Šta mislite vi, ljudi moji? — govorio je on. — Znate li vi da nema hljeba bez motike, niti slobode bez borbe. Kad ste već uzeli puške u ruke, onda i ratujte. Svejedno je tući se... ovdje ili u Srbiji. Pa kad je tako, zašto onda da idemo tamo? S kime da ostavimo ovaj narod ovdje, ko će ga braniti? Ako je neprijatelj potkačio nas juče, mi ćemo njega sjutra. Ne može on zaposjesti svako brdo, svaku šumicu. Tući ćemo ga tamo gdje stignemo.

— Ne ljuti se, Jovašu. Pa vidiš i sam kako je... Vidio si juče da šaka ljudi ne može ništa onolikoj sili — prenemagao se pred njim Medunić.

— Hajte vi, samo hajte! Moći ćemo mi i bez vas! — reče na kraju Jovaš.

Uskoro zatim, u šumi se izgubi kolona s Čukovićem na čelu. Pogurenih glava, s puškama zaturenim preko ramena odlazili su oni koji još nisu mogli da se snađu, koji su se pred prvim teškoćama demoralisali i pokolebali. Otišli su oni, a na Međedniku ostala su samo nas dvadeset i dva ustanika. Ostali su komunisti, skojevci i najbolji simpatizeri, ostalo je jezgro oko kojeg je trebalo da se ponovo okupe snage i nastavi oslobodilačka borba na Majevici.

Neprijateljska vojska koja je učestvovala u napadu na našu oslobođenu teritoriju, zadržala se još samo nekoliko dana u Loparama i okolici, a zatim se naglo povukla — vjerovatno gonjena potrebom da negdje na drugoj strani gasi požar ustanka. Otišli su brzo, tako da je iza njih, u bivacima, ostala poklana marva i nespremljen ručak. Ustaše su se, takođe, povukle u svoja uporišta. Ranije oslobođena sela ispod Majevice ponovo su bila bez ijednog neprijateljskog vojnika.

No, i pored toga, i dalje smo ostali u Međedniku. Htjeli smo da koristimo blizinu Tuzle i da se, što prije, ponovo povežemo sa partijskom organizacijom u gradu, a preko nje i sa Oblasnim štabom u Šekovićima. Sem toga, trebalo je da sačekamo i neke drugove za koje smo znali da tih dana treba da iziđu iz Tuzle na Majevicu.

Na dolazak ovih drugova nismo dugo čekali. Jednog jutra, u pratnji našeg vodiča, banula su među nas trojica ljudi. Pao mi je odmah u oči prvi među njima — onizak čovjek, sa potkresanim crnim brčićima i sitnim pronicljivim očima. Izgledao je veseo i veoma okretan, moglo mu je biti oko dvadeset i osam godina. Bio je to Slavko Mićić[6] činovnik iz Tuzle. Drugi je bio

[5] Proglašen za narodnog heroja.

[6] Slavko Mićić je poginuo u Vukosavcima 20. februara 1942. godine. Proglašen je za narodnog heroja.

živ i okretan omladinac od nepunih dvadeset godina, vragolasta pogleda — Boško Popović, zvani Popac, radnik mehaničar iz Tuzle, a treći Pero Matuvinović, srednjoškolac takođe iz Tuzle, povisok plav mladić, uvijek spreman na šalu i priču, zbog čega su ga drugovi kasnije prozvali Pero Galama. Sa sobom su donijeli mnogo kojekakvih za nas u šumi dragocjenih stvari, a od svega najdraža nam je bila poruka iz grada da nam se sprema još dosta drugova i da ih uskoro očekujemo.

Uspostavljanje veze sa Oblasnim štabom u Šekovićima i dalje smo smatrali jednim od naših najvažnijih zadataka. Trebalo je poslati izvještaj o neprijateljskoj ofanzivi i četničkom bjekstvu, a naročito o prilikama koje su poslije toga zavladale na Majevici. Savjetovao sam se sa drugovima Cvijanom Cvijetinovićem, Milakom Tešićem[7] i ostalim komunistima, i na koncu smo odlučili da se jedan od naših ljudi po svaku cijenu probije do Oblasnog štaba...

I danas se toga dobro sjećam — sjećam se i klade na kojoj smo pisali. Pošto nismo bili sigurni u to hoće li se Jusuf Jakupović odista probiti do Birča, nastojali smo da izvještaj bude što potpuniji, i počeli smo od priprema i početka ustaničkih akcija. Pisali smo, zatim, o neprijateljskom napadu 11. septembra i događajima koji su poslije toga uslijedili.[8]

Kurira koji će prenijeti izvještaj, takođe smo brzo našli. Toga zadatka dobrovoljno se prihvatio Krsto Bjeletić Krcun[9] seljak iz Vukosavaca, inače predratni član KPJ — iako nikad nije bio na Birču, niti poznavao puteve i prilike u tome kraju. Saglasili smo se da se drži što više šuma i stranputica, jer je veza preko Tuzle, činilo nam se, mnogo zaobilazna a i nesigurna.

Prošlo je nekoliko dana od Krcunovog odlaska. Za to vrijeme — počeo je sve češći dodir sa ranije oslobođenim selima. Takoreći svakog jutra dolazio bi neko iz Vukosavaca, Mačkovca ili Jablanice. Ljudi su strahovali da ustaše ponovo ne upadnu u nezaštićena sela i ne počine nove zločine, i jedino su u nama gledali oslonac i zaštitu.

Jedne večeri, upravo se vratila u Međednik naša patrola koja je sa Vojkom Milovanovićem[10] bila u Vukosavcima. Sjedili

[7] Milak Tešić je poginuo na Majevici u toku sedme neprijateljske ofanzive 1944. godine. Proglašen je za narodnog heroja.

[8] Pomenuti izvještaj je sačuvan. Vidi: Zbornik dokumenata i podataka o NOR, tom IV, knjiga 1, dok. 168.

[9] Krsto Bjeletić Krcun — narodni heroj, poginuo kao komandir čete Majevičkog partizanskog odreda u jednoj borbi sa domobranima u Piperima na Majevici, početkom januara 1942. godine.

[10] Vojko Milovanović — narodni heroj, poginuo kao komandant bataljona Petnaeste (Prve) majevičke brigade u sukobu sa jednom neprijateljskom tenkovskom kolonom kod Gradačca krajem 1943. godine.

smo pored raspaljenih klada i slušali Vojkovo kazivanje. Pričao nam je novosti iz sela, pa pored ostalog reče i to kako je u Vukosavce i Tobut dolazio neki nepoznat čovjek preobučen u seljačko odijelo, rekao je da je oficir i da se zove kapetan Leko. Raspitivao se, veli, za nas i govorio kako bi trebalo da se stavimo pod njegovu komandu pošto je on oficir-stručnjak koji zna komandovati vojskom i da je radi toga i došao na Majevicu.

— Kakav oficir?! Je li onakav kao i kapetan Ćuković? — viknu najednom Jovaš, koji je dotle ćutke sjedio u osjenku.

— A ko je on? I s kime ide? — upita opet neko.

— Sam. Zna se samo da je kapetan i da je rodom odnekle iz Ravni — odgovori Vojko.

— Slušajte . . .! Dajte vi mene pustite da se ja s tim gospodinom vidim i malo porazgovaram. Da ja pitam toga stručnjaka gdje mu je njegova ranija jedinica i kakvu on to komandu sad hoće — javi se opet Jovaš i ljutito skoči na noge.

Još od službe u stalnom kadru, Jovaš nije trpio oficire bivše jugoslovenske vojske. Često je pričao o tome kako su se nečovječno ponašali prema njemu i vojnicima uopšte. Podvala i bježanje kapetana Ćukovića takođe su ga ljuto uvrijedili. Razumio sam šta hoće i šta je htio da kaže, ali pošto sam i dalje imao na umu direktivu o okupljanju svih snaga u borbi protiv okupatora, nisam mogao ništa na to da mu odgovorim.

Tek kasnije smo saznali da je to bio Stevo Damjanović, aktivni kapetan, rodom iz sela Slijepčevića kod Brčkog. Poslije rasula bivše jugoslovenska vojske, ko bi ga znao gdje se sve nalazio, i jednoga dana, u početku ustanka, stigao je u svoje selo. Odmah je pokušao da se nametne za starješinu našoj partizanskoj grupi koja se tih dana nalazila s Perom Ćuskićem i Đorđom Đojićem u brčanskom srezu. Pošto mu to nije uspjelo — odmah nakon odlaska kapetana Ćukovića — pohitao je na Majevicu da tako nešto pokuša i s nama. No, mi smo već imali loše iskustvo . . . Nismo se ni obzirali na poruke nekog nepoznatog oficira koji se zakitio zvučnim imenom »Leko kapetan« pozajmljenim iz narodnih pjesama i nastavili smo svoj posao. Niko od nas tada nije mogao ni pomisliti kakvu će zločinačku ulogu odigrati i kakve će nam sve jade zadati — i to u najskorijoj budućnosti — baš taj kapetan Leko.[11].

Odmah nakon Krcunovog odlaska, saznali smo nešto i o djelovanju dviju naših grupa koje su se s Fadilom Špancem i Perom Ćuskićem u to vrijeme nalazile na području bijeljinskog

[11] Kapetan Stevo Damjanović Leko, jedan od organizatora četništva na Majevici i glavnih organizatora poznatog, mučkog četničkog napada na štab Majevičkog partizanskog odreda u Vukosavcima, 20. februara 1942. godine.

i brčanskog sreza. Čuli smo da je tridesetak bijeljinskih partizana s kojima je rukovodio Mirko Filipović[12], poslije jedne teške borbe s domobranima kod Mirkovića Ade na Drini, bilo prisiljeno da se prebaci preko Drine u Srbiju,[13] ali da su Pero i njegovi ljudi — s kojima se sada nalazio i Fadil — odmah nakon neprijateljske ofanzive ponovo nastavili sa akcijama. Saznali smo da su oni, nedavno, u borbi sa domobranima i ustašama iz Brezova Polja postigli značajan uspjeh — da su, sačekavši ih u zasjedi, ubili pet ustaša a dvanaest ih što ranili što žive uhvatili, i da su tom prilikom zaplijenili dosta pušaka i jedan teški mitraljez. Trebalo je — čim se vrati Krcun sa direktivama Oblasnog štaba — da održimo sastanak i da se dogovorimo o daljnjim akcijama; odmah smo uputili kurire da s njima uhvate vezu.

I tako — situacija se sve više popravljala i mijenjala u našu korist. Iz Tuzle su pristizale pošiljke municije, sanitetskog materijala i ostalog. Pridolazili su i novi borci, pojedinačno ili u grupicama. Domobranska ofanziva i razdor koji su napravili četnici, nisu ugušili ustanak na Majevici. Oni su ga samo privremeno omeli i usporili.

Došao je utom i kraj septembra... Jednog jutra, naša patrola koja je bila u selu Lipovicama, obavijestila nas je da su se vratili s Birča drugovi Jusuf Jakupović[14] i Srbo Gligorović[15]; da se s njima nalazi još deset-petnaest boraca mahom

---

[12] Mirko Filipović — narodni heroj, poginuo za vrijeme sedme neprijateljske ofanzive na Majevici, 1944. godine.

[13] Bijeljinska (Semberska) partizanska četa, koja je u to vrijeme prešla preko Drine u Srbiju, odmah se priključila Mačvanskom partizanskom odredu, i — u toku prve neprijateljske ofanzive, koja je nešto kasnije nastupila — učestvovala u mnogim borbama po Mačvi i Pocerini. Povlačeći se pred daleko nadmoćnijim neprijateljem, četa je, zajedno sa Mačvanskim odredom, išla sve do Krupnja, a onda se odvojila, prešla Drinu kod Bratunca i negdje krajem oktobra — njih trideset i šest — stigla je na Majevicu i ponovo ušla u sastav Majevičkog partizanskog odreda.

[14] Jusuf Jakupović Mrki, radnik iz Tuzle, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Majevicu i Semberiju i jedan od organizatora ustanka u tome kraju. Poslije poznatog napada četnika na štab Majevičkog partizanskog odreda u Vukosavcima i povlačenja glavnine toga odreda na Birač krajem februara 1942. godine, ostao je zakonspirisan na ranije oslobođenoj teritoriji; u toku najžešćih četničkih progona razbolio se od tifusa, tako da je poslije kratkog ali teškog bolovanja po skrovištima umro početkom aprila 1942. godine i potajno sahranjen u selu Bukovici kod Brčkog.

[15] Srbo Gligorović, seljak iz Priboja, član Okružnog komiteta KPJ za Majevicu i Semberiju; uhvaćen od četnika u toku februarskih događaja na Majevici 1942. godine i uskoro zatim strijeljan.

naših Majevičana koji su u toku neprijateljskog napada 11. septembra izgubili vezu i prebacili se na Birač, i da su ostali na Orlovima da se malo odmore.

Odmah smo im pošli u susret, i prosto ne znam kad smo prije prešli rastojanje od skoro dva sata hoda. Našli smo ih na jednom brijegu više Orlovina, malog brdskog sela ispod Jelice. Borci su ležali po suhoj sparušenoj travi, a odmah tu, u blizini — stajao je i Jusuf Jakupović Mrki i s njim još neka dva druga: jedan pokrupan, u sivom vojničkom odijelu sa čizmama na nogama i crnom jagnjećom šubarom zabačenom na potiljak; drugi — snažan mladić s bujnom crnom kosom koja mu je, povijena uvis, izbijala ispod malo nakrivljene šubare. Tek kad priđoh bliže, prepoznadoh Ivana Markovića Irca[16] i Franju Herljevića — takođe predratne poznanike i partijske drugove.

— Gdje si, jesi li živ!? — uzviknu Irac čim me spazi krupnim pomalo unjkavim glasom.

Pozdravili smo se srdačno. Poskakali su i ostali i pošli nam u susret. Obradovao sam se kao dijete kad sam među njima spazio i Krcuna. Bio je mršav i blijed. Zagrlio sam ga živo i svi smo odmah posjedali pored nekog kamena na samom vrhu brijega.

Kao da je zbog nečega kriv, i kao da se pravda što nije stigao na vrijeme, Krcun poče da priča šta mu se na putu desilo. Kad je krenuo s Međednika — kako nam reče — pratio ga je donekle jedan naš čovjek iz Požarnice, koji je dobro poznavao put. Negdje u Spreči, iznenadila ih je grupa ustaša. Vodič je pobjegao, pokušao je da pobjegne i on, ali nije uspio. Vidjevši da je stranac, sumnjiv, ustaše su ga počele ispitivati i mlatiti kundacima. Ništa nije priznavao, i oni su ga sve više tukli, tako da je uskoro bio sav u krvi. Računajući, valjda, da je dovoljno isprebijan i da neće moći bježati, nisu ga ni vezali, i dvojica ustaša potjerali su ga pred sobom. Utom je počeo da pada mrak. Krcun je iskoristio nepažnju ustaša i polako, oprezno, podizao ispred sebe dugačku seljačku košulju ispod koje je, o svitnjaku gaća, visio pištolj koji mu ustaše nisu pronašle. Opalio je ispod ruke nekoliko metaka, jednog je ustašu ranio, a drugi je u zabuni počeo vikati i zvati u pomoć. Ne gubeći vrijeme, Krcun je brzo pobjegao u mrak. Lutao je cijelu noć po nepoznatom kraju, padao u nesvijest od umora i bolova i naprežući posljednju snagu išao nasumice. Sjutradan je stigao nekako u Šekoviće. Dok je podnosio izvještaj u štabu, teško se

[16] Ivan Marković Irac, narodni heroj, legendarni komandant Majevičkog partizanskog odreda. Poginuo u Vukosavcima 20. februara 1942. godine.

držao na nogama. Na Birču su ga zadržavali da ostane dok se potpuno ne oporavi, ali on je ipak krenuo sa Ircem.

Razgovor se nastavljao... Oni su nam ispričali pojedinosti iz borbi ustanika na Birču — pričali su nam kako je zauzeta Vlasenica i još neka mjesta na tome području. Na kraju Irac nam je saopštio odluku Oblasnog štaba kojom je on postavljen za komandanta, a Fadil Jahić Španac za političkog komesara Majevičkog odreda. Odmah zatim, prešli smo na razgovor i o predstojećim zadacima. Trebalo je hitno pozvati drugove Fadila Španca i Peru Čuskića, formirati odred i izvršiti zakletvu boraca.

Kad smo završili razgovor, iz sela je već stigla večera, a okolna brda i kuće u selu pod brijegom tonuli su u prohladni jesenji suton. Iste večeri krenuli su kuriri u brčanski i bijeljinski srez s porukama Peri i Fadilu.

Datuma se tačno ne sjećam; znam samo da je bio kraj septembra ili tek početak oktobra. Toga dana, na Kurjači, šumovitoj planinskoj kosi na sjevernom dijelu Majevice, zadimile su se vatre. Vrijeme je još bilo lijepo, tiho, i sela u podnožju raštrkana po valovitim majevičkim bregovima, kupala su se u svjetlu lijepog jesenjeg dana. Upravo su bili stigli Pero i Fadil sa svojim ljudima, i borci, okupljeni po grupicama, sjedeli su po suhom bukovom lišću. Na proplanku pored zapaljenih klada pekli su se na ražnjevima janjci. Dan je zakletve, i on treba da bude što svečaniji. Pozvali smo i seljake iz obližnjih kuća ispod planine da dođu na svečanost. Oko vatara bilo je veoma živo — cijeli odred nalazio se već na okupu.

Utom je naređen zbor. Na čistom prostoru na kosi počeo se postrojavati odred. Bilo nas je oko pedeset. Nalazio sam se na desnom krilu, zajedno sa Perom Čuskićem. Pala je komanda »mirno«. Desetak koraka ispred stroja stajao je Irac i sporo i razgovijetno svojim snažnim glasom izgovarao riječi zakletve. Sa stisnutim pesnicama dignutim uvis, glasno smo ponavljali za njim: »Ja... narodni borac, zaklinjem se...«

Odmah poslije zakletve, dok su borci još stajali u stroju, odred je podijeljen u tri čete. Za komandire su postavljeni: Franjo Herljević, Jusuf Jakupović Mrki i Đorđo Đojić. Te čete, sa po petnaest do dvadeset boraca, trebalo je da budu jezgro oko kojeg će se okupljati novi borci — srž novog, mnogo snažnijeg odreda.

Tek duboko u noć na kosi je ponovo zavladala tišina. Borci su se razmještali na konačište. Pored nekog stoga slame u jednoj krčevini ispod šume legao sam da spavam sa Špancem. Razgrnuli smo ispod sebe debeo sloj slame i pokrili se Špančevim zelenim hubertusom.

Sanjivo je ćutala planina, a kroz hladnu pomrčinu jesenje noći tajanstveno su treperile zvijezde svojim blijedim sjajem. Pribijeni jedan uz drugoga da bi se ugrijali, dugo smo te noći razgovarali. Fadil je pričao svoje doživljaje iz borbi u Španiji i bogatom ratnom iskustvu koje je trebalo i ovdje da primijeni.

Na kraju, dogovorili smo se o još nekim zadacima — o održavanju konferencija po selima na koje smo odlučili da pođemo nas dvojica. Trebalo je održavati stalan kontakt s narodom, obavještavati ga redovno i živom riječju objašnjavati događaje u svijetu, naročito na istočnom ratištu, razbijati laži o nepobjedivosti njemačke vojske o čemu je na sve strane trubila fašistička propaganda, buditi njegovo borbeno raspoloženje i ubjeđivati ljude u nužnost oružane borbe.

Dugo nismo mogli da zaspimo. A kad je zapučila zora i kad smo se probudili, po našem tankom pokrivaču bijelio se mraz. Digli smo se i polako krenuli niz planinu.

Stevo POPOVIĆ

SOLINSKI PARTIZANSKI ODRED

Solin po svom geografskom položaju predstavlja vrata Splita — preko njega vode glavne putne i željezničke veze Splita sa unutrašnjošću. Poznat je po razvijenoj industriji cementa u svojoj okolini, po čemu je to područje i nazvano Solinski industrijski bazen. Radnička klasa ovog bazena, rukovođena jedinstvenom partijskom organizacijom, kroz cijeli predratni period, vodila je upornu revolucionarnu borbu, kroz koju je učvršćeno ne samo jedinstvo radnika industrije cementa, već i jedinstvo naroda ovog područja.

Podjela između fašističkih okupatora i njihovih marionetskih tvorevina neposredno se odrazila u Solinu. Obroncima Kozjaka i djelimično Mosora, povučena je granica između dijela Dalmacije pripojenog Italiji i NDH. Time je Solinski industrijski bazen bio podijeljen. Solin sa tvornicama pripojen je Italiji, a pojedina mjesta i zaseoci, iz kojih je radio veliki broj radnika u tvornicama cementa, pripali su NDH.

Već prvih dana okupacije u Solinu je uspostavljen jak talijanski garnizon sa preko hiljadu vojnika. Svi prilazi Splitu bili su neprekidno kontrolisani. Osjećajući nesigurnost, Talijani su ubrzo otpočeli da utvrđuju industrijske objekte, a oko centra Solina izgradili su bunkere i podigli žičane prepreke. Bila je očita namjera okupatora da izoluje Split, nosioca revolucionarnih stremljenja Dalmacije, od zaleđa, kako bi se spriječio njegov utjecaj i rukovodeća uloga. Stoga je održavanje veze Splita sa zaleđem imalo poseban značaj za razvoj oružane borbe u Dalmaciji. Taj zadatak primila je na sebe partijska organizacija Solinskog bazena, sigurna da će naići na punu podršku i jedinstvo naroda.

Prvi dani okupacije izgledali su naoko mirni, bar za okupatora. On je skoro svakodnevno objavljivao razna naređenja i proglase od poziva za predaju oružja i lojalnosti prema Ita-

liji, do otvorenih pretnji i zabrane kretanja noću. Međutim, ni partijska organizacija nije mirovala. Kroz Solinski bazen kružio je proglas PK KPH za Dalmaciju povodom napada na Jugoslaviju i dolaska fašističkih okupatora, kao i prvomajski proglas CK KPJ. Oni su se prorađivali među članovima Partije, kandidatima, grupama simpatizera i skojevskim aktivima. Partija je podizala vjeru naroda u sopstvene snage i vršila intenzivne pripreme. Proslava Prvog maja bio je prvi značajniji odgovor Partije i naroda Solinskog bazena okupatoru. On je, istina, izvršio preventivna hapšenja pojedinih drugova, no to nije dalo ploda. Uoči Prvog maja na vrhovima i padinama Kozjaka i Mosora gorjele su vatre i svijetlile parole u čast praznika. Ujutro je cijeli bazen osvanuo okićen crvenim zastavama sa srpom i čekićem, raznim antifašističkim i borbenim parolama i proglasima CK KPJ i PK KPH za Dalmaciju. Okupator je bjesnio. Mjere pojačanog obezbjeđenja nisu pomogle. Nije mu preostalo drugo, nego da natjera vojnike i karabinijere da čim prije uklone vidljive znake da se narod, pod rukovodstvom svoje Partije, nije pomirio s okupacijom, da fašistički pozivi na lojalnost i prijetnje represalijama ne pomažu. Uskoro se okupator sukobio i sa štrajkom radnika, koji je organizovan za vrijeme radova na izgradnji ceste Solin — Trogir. Partijska organizacija sve više razvija svoj rad. Grupe simpatizera i aktivi SKOJ-a se stalno popunjavaju i jačaju. S njima se neprekidno radi, pripremaju se za događaje koji su se očekivali. Uspješno se prikupljalo oružje, a organizovano je i obučavanje u njegovom rukovanju onih koji do tada nisu služili vojsku. Glasovi o pokolju srpskog stanovništva koji su stizali iz Like, Kninske i Bosanske krajine izazivali su revolt i gnušanje naroda.

Svanuo je 22. jun. Vijest o napadu Njemačke na SSSR munjevito se pronijela Solinskim bazenom. Ona je ujedno bila propraćena povećanim mjerama bezbjednosti Talijana. Mnogo se diskutovalo o tome za koje vrijeme Crvena armija može preko Rumunije i Mađarske da stigne u Jugoslaviju. Da će hitlerovci biti pobijeđeni, i to u relativno kratkom roku, u to nitko nije sumnjao. Nitko nije pretpostavljao mogućnost ozbiljnijeg nacističkog prodora u SSSR. Vladao je veliki optimizam. Ljudi su vjerovali da je fašizmu došao skori kraj. Ovakvo raspoloženje širokih narodnih masa bilo je rezultat dugogodišnjeg rada Partije i njenog utjecaja. Neuspjehe i povlačenje Crvene armije smo objašnjavali kao taktički potez, odnosno planirano povlačenje s ciljem da se hitlerovci uvuku što dublje na teritoriju SSSR-a radi lakšeg uništavanja, kao što je učinjeno i s Napoleonovom velikom armijom. Objašnjavali

smo da nam takva situacija na istočnom frontu nalaže da svojom borbom olakšamo položaj Crvenoj armiji. Neuspjesi na istočnom frontu nisu izazvali kolebanje, gubitak morala i vjere u konačnu pobedu. Oni su naprosto djelovali iznenađujuće. Realnijem sagledavanju razvoja događaja doprinijela je i prorada materijala CK KPH i PK za Dalmaciju u vezi s tim. Postalo nam je jasno da o brzom završetku rata nema ni govora, da je otpočela dugotrajna borba na život i smrt.

Poslije napada na SSSR formirane su prve ilegalne grupe. Svi istaknutiji partijski i sindikalni rukovodioci, poznati odranije iz štrajkova i demonstracija, povukli su se u ilegalnost. Mjesni komitet Solina hitno je naredio mjere budnosti i preporučio da se uopšte izbjegava spavanje kod kuće, očekujući da će Talijani otpočeti sa hapšenjima. To se pokazalo pravilnim, jer su Talijani već 23. juna poduzeli prva hapšenja, koja su zahvaljujući tim mjerama ostala bez rezultata.

Početkom jula formiran je Solinski partizanski odred sa tri voda. Njegovo jezgro sačinjavali su drugovi koji su se već povukli u ilegalstvo. Ostali borci odreda živjeli su legalno, samo su se po potrebi, obično pred noć, prikupljali po vodovima za izvršenje pojedinih zadataka. Ovaj odred po organizaciji razlikovao se od odreda formiranih u drugim krajevima. Njegova organizacija bila je prilagođena zadacima i uslovima koji su vladali u Solinu. Odred je formiran sa zadatkom da vrši diverzantske akcije i napada na neprijateljske manje grupe (uglavnom noću) u Solinskom bazenu. Njegovo djelovanje bilo je ograničeno zonom u koju se po padu mraka moglo otići na zadatak i na vrijeme se vratiti. Većina drugova je noću učestvovala u akcijama, a ujutro je već bila na svojim redovnim dužnostima. U ovom periodu još se nije išlo na formiranje takvih odreda koji bi se uputili na Dinaru, Svilaju ili Mosor, gdje bi osloncem na planinske masive razvijali svoja dejstva. Takvoj organizaciji prišlo se nešto kasnije.

Prvu masovnu diverzantsku akciju izvršio je Solinski odred noću 13/14. jula na godišnjicu francuske revolucije. Rušene su telefonske veze Splita sa pozadinom i željeznička pruga Split — Zagreb i Split — Sinj. U akciji je učestvovalo preko 150 drugova. Za rušenje je pozvan i potreban broj kandidata, simpatizera i skojevaca. Druga, još obimnija diverzantska akcija u kojoj je učestvovalo preko 350 drugova izvršena je 5. avgusta. Ova rušenja vršena su noću, u neposrednoj blizini talijanskih jedinica u garnizonu, na 1—2 km. Iako su rušenja telefonskih stubova i eksplozije na pruzi označavali mjesto akcije, okupator se nije usudio da u toku noći intervenira. Tek sutradan ujutro, jakim snagama, uz podršku tenkova, prvi put

blokira Solin i vrši masovna hapšenja; uhapšenici su upućeni u koncentracione logore u Italiji.

Ovakvo masovno učešće drugova u diverzantskim akcijama jasno je govorilo o borbenom raspoloženju radnika solinskih tvornica cementa. To se odrazilo i kod poziva koji je uskoro uputio MK Solina za odlazak u prvi partizanski odred. Odred je trebalo da se prebaci na Dinaru. Bez obzira na ograničeno vrijeme, koje je MK imao, u odred se za nekoliko sati prijavilo 215 drugova. Prijavili su se svi oni koje se uspjelo pozvati. Za odlazak pozvano nas je 149. U nedelju 10. avgusta navečer okupili smo se neposredno iznad Solina na padinama Kozjaka. Tu nam je sekretar MK Drago Gizdić govorio o pozivu Partije na oružani ustanak, o značaju oružanog ustanka, zadacima i težini partizanske borbe, podvlačeći što se od nas očekuje, s obzirom na revolucionarne tradicije radnika Solinskog bazena. U izlaganju je podvukao da idemo prvi i da će prvima biti najteže, te da svaki onaj koji osjeća da neće moći izdržati sve napore i teškoće koji nas očekuju, može slobodno da se javi i da ostane za kasnije. Nitko se nije prijavio da će ostati. Problem je nastao tek onda, kada je trebalo da se izvrši raspored tko će da ide u prvi odred, jer nije bilo dovoljno oružja da se svi naoružamo. Nas je bilo 149, a raspolagalo se sa 78 pušaka i 4 puškomitraljeza. Ilegalci su imali prednost. Njihov odlazak nije dolazio u pitanje. Za druge je bilo teže. Svako je htio da ide prvi. Neki su, nastojeći da idu sa prvim odredom, postavljali to kao pitanje povjerenja prema njima. Određena su 72 druga za prvi odred, 20 da idu u Prvi splitski odred, gdje će primiti i oružje, a ostali su morali da čekaju nekoliko dana dok se ne prebaci oružje u Solin i formira drugi odred. Raspoloženje za borbu bilo je izvanredno. Formiranje odreda i odlazak na Dinaru primljeno je kao nešto što se sa željom očekivalo. Osjećalo se da je to značajnije od dosadašnjih diverzantskih akcija u Solinskom odredu. Odlazak iz mjesta ograđenog žicom i bunkerima na Dinaru, u odred koji neće biti prisiljen da živi razbijen po manjim grupama, stalno očekujući odakle će se pojaviti Talijani (kao što je živio Solinski odred u proteklih mjesec dana), ushićivao nas je. To je pojmu slobode i borbi za nju davalo puniji, širi smisao. Ljudi su počeli da gledaju Talijane nekako drukčije. Prosto se osjećalo da misle: čekajte, eto nas uskoro sa Dinare natrag i onda ćemo tek razgovarati. Neki su u svom oduševljenju kršili naređenje o konspiraciji u pogledu odlaska odreda. Njihova nepotrebna užurbanost i raspoloženje koje su ispoljavali, pali su u oči Talijanima. Oni su osjetili da se nešto sprema, te su 11. avgusta ujutro izvršili blokadu Solina. Nisu saznali za pripremu odreda zahvaljujući jedinstvu

naroda. Vršili su pretres pojedinih zaselaka i kuća. Tog istog dana stiglo je naređenje PK da Solinski odred krene čim padne mrak. No, uslijed blokade nisu svi uspjeli da se prebace na zborno mjesto: dvanaest ih je ostalo. Navečer Solinski odred krenuo je sa 60, umjesto 72 borca. Dvanaest drugova koji su ostali krenuli su sljedećeg dana s Dragom Gizdićem u sastav Kaštelanskog odreda.

Drugog dana po odlasku odreda stigla je vijest o njegovom stradanju. Kod sela Dicma, 12. avgusta, žandarmi i ustaše iz sela i dvije satnije domobrana iz Sinja opkolili su i razbili odred. Uskoro se saznalo da je 14. avgusta kod Trilja stradao i Splitski odred. Prve žrtve pale su na prvom koraku. Preživjeli borci vraćali su se pojedinačno i u grupama. Neki su, iako ranjeni, uspjeli da se izvuku. Dva dana kasnije vratila se grupa koja je išla s Kaštelanskim odredom, zato što isti, odlukom PK zbog stradanja Splitskog i Solinskog odreda, nije krenuo.

U cijelom bazenu zavladala je potištenost. Stradanje prvih odreda bila je tema o kojoj se tih dana na svakom mjestu govorilo. Vijesti da su zarobljeni drugovi izloženi strahovitim mučenjima u ustaškom zatvoru u Sinju, još više su otežavale situaciju. Bilo je jasno da će se neuspjeh negativno odraziti na tempo razvoja oružane borbe u Dalmaciji, da će privremeno usporiti formiranje novih odreda i da će trebati dosta napora da se povrati raspoloženje, koje je vladalo prije toga. Neuspjeh je pokrenuo diskusiju. Jasno su se ukazivale slabosti poduzimanja ovakvog pothvata na brzinu. Prvi zadatak odredima da se prikupe na Dinari i osloncem na nju otpočnu s dejstvima, bio je pravilno postavljen, no organizacija pripreme i prebacivanje odreda bila je slaba. Krenulo se bez najnužnije pripreme. Nijedan odred nije krenuo kompletan, niti na vrijeme. Pravci kretanja odreda nisu bili ispitani. Vodiči nisu bili obezbijeđeni. Uslovi i mogućnosti pokreta po dalmatinskom kršu, golom, bezvodnom, u danima najveće ljetnje žege, nisu bili realno procijenjeni. Sela, kroz koja je trebalo da prolazimo nisu bila pripremljena. Seljaci su bili djelimično naoružani, na njih je jak utjecaj vršila HSS, čije je rukovodstvo dijelom bilo proustaški raspoloženo. Sve je to dovelo do neuspjeha. Tako su se odredi, bez vodiča, našli bez ikakve veze na nepoznatom terenu. Za vrijeme predanka su otkriveni od seljaka, opkoljeni od jačih snaga neprijatelja i razbijeni.

Kaštelanski odred nije doživio sudbinu Solinskog i Splitskog odreda, zato što nije krenuo određenog dana, jer je čekao drugove iz Trogira. On je čak dobio zadatak da u pojedinim selima, na pravcu svog kretanja za Dinaru, održava političke zborove i poziva narod na oružani ustanak. Takav za-

datak bio bi realan za krajeve gdje je vršen pokolj nad srpskim stanovništvom, koje je u partizanima vidjelo spasioce (u srpskim selima u sjevernoj Dalmaciji i gornjem toku Cetine), ali ne i u hrvatskim, koja su tada bila dijelom pasivna ili pod neprijateljskim utjecajem. Seljaci, čim su otkrili Solinski i Splitski odred, javili su to žandarmima, smatrajući da su to četnici. O oružanom ustanku, tko i zašto ga vodi znali su malo ili skoro ništa. Većina je prihvatila ono što je govorila ustaška propaganda o ustanicima u Lici i Bosanskoj krajini.

Herojsko držanje zarobljenih drugova iz prvog odreda (uskoro su svi strijeljani u Sinju), kao i jedinstveno držanje naroda Solinskog bazena, spriječili su nova hapšenja boraca koji su se vratili. Sva nastojanja Talijana da otkriju one koji su krenuli u borbu ostala su bezuspješna. To je omogućilo da se jedan broj drugova ponovno mogao legalno kretati i raditi. Neprijatelj je računao s tim da će se neuspjeh negativno odraziti na daljnji razvoj oružane borbe, no nije očekivao da ćemo uskoro ponovo početi s akcijama. Međutim, odred je ponovno organizovan i opet su njegovo jezgro sačinjavali oni koji su morali ostati u ilegalnosti. Aktivnost odreda razbila je potištenost koju je stvorio neuspjeh, no nije ostala bez represalija. Opasnost od hapšenja povećala je broj ilegalaca, a time i stalnih boraca u odredu. Uslovi za održavanje većeg odreda u Solinu, neposredno uz jak neprijateljski garnizon, bili su vrlo teški. Prebacivanje na Dinaru bilo je privremeno obustavljeno dok se ne organizuju potrebni kanali i veza. Jesenje kiše i zima bili su na pragu. Neprijatelj je računao s tim da će mu to pružiti pogodnije uslove i mogućnosti da likvidira odred, koji im je bio trn u oku, jer se nalazio neposredno na vratima Splita. Bilo je logično očekivati da će preduzeti sve da likvidira Solinski odred. Sve je to kompliciralo ionako tešku situaciju nastalu poslije neuspjeha prvih odreda.

Zato su preduzete neke mjere. Hitno se pristupilo izradi i uređenju zemunica za smještaj boraca. Organizacija odreda prilagođena je situaciji: podijeljen je po vodovima, koji su preko dana boravili u malim odvojenim oazama borove šume na padinama Kozjaka. Vodovi su se oslanjali na nekoliko kozjih staza neprohodnog grebena Kozjaka, koje su jedino omogućavale povlačenje u slučaju jačeg napada. Odred i nije bio u stanju da se upušta u duže borbe, jer je u samom Solinu bilo preko 1 000 neprijateljskih vojnika, a Split je udaljen samo 4—5 km. Bio je prisiljen da se preko dana ograničava na brzu likvidaciju manjih patrola i pojedinaca koji bi se pojavili u rejonu jednog od vodova, a noću, kada je imao mogućnosti da se grupiše, usmjeravao je dejstva na rušenje željezničkih pruga

i telefonskih veza, na diverzije u tvornicama cementa, na zasjede i likvidaciju pojedinih špijuna i provokatora. Toga su bili svijesni i Talijani. Noću su rijetko izlazili iz žice i bunkera, a preko dana samo sa dovoljno jakim snagama sposobnim da se suprotstave odredu. Svaki pokret Talijana iz žice bio je budno praćen od naroda. Obavještavanje je besprijekorno funkcionisalo, borci odreda bili su uvijek i na vrijeme obavještavani o pokretu neprijatelja. Na svaku akciju odreda neprijatelj je preduzimao oštre represalije. Sve veći broj boraca odreda koji su legalno živjeli i samo noću odlazili na akcije, morao je da pređe u ilegalnost da bi izbjegao hapšenje.

I pored svega situacija se brzo sredila. Već u novembru u Solinskom odredu bilo je nekoliko stotina boraca. Partijska organizacija brojala je tada 80 članova i 48 kandidata; u aktivima SKOJ-a bilo je 120 članova; organiziranih simpatizera, koji su aktivno radili u NOP-u, bilo je 360; većina njih su noću učestvovali u diverzantskim akcijama. Sve su to bili radnici industrije cementa, prekaljeni u štrajkovima i demonstracijama. Oni su bili spremni da svakog časa krenu u borbu, no do toga je došlo tek u proljeće 1942. godine, kada su se na Dinari, Svilaji i Kamenšnici učvrstili partizanski odredi i organizovani kanali za prebacivanje. Tada je i otpočeo masovni odlazak boraca iz Primorja i otoka na Dinaru.

Poslije akcija izvršenih uoči proslave oktobarske revolucije 1941. i napada na auto-kolonu na cesti Solin — Klis (napadnuto je 5 kamiona s talijanskim vojnicima), neprijatelj hapsi po nekoliko stotina ljudi odjednom. U blokadama Solina 14. i 20. novembra učestvuje nekoliko hiljada talijanskih vojnika i karabinijera. Decembra 1941. i početkom januara 1942. godine hapšenja dostižu kulminaciju: iz Solinskog bazena nalazilo se u zatvoru preko 1 400 ljudi. Nije bilo kuće iz koje nije bio netko uhapšen. Masovnim hapšenjima Talijani su pokušavali da zaplaše narod i likvidiraju odred, jer im nije nikako polazilo za rukom da uhvate ma i jednog njegovog borca. U svakom stanovniku Solina vidjeli su partizana. Početkom januara 1942. uhapšenima, koji su bili zatvoreni u hangarima bivše hidroavionske baze u Divuljama kod Trogira, pretvorenim u logor, naredili su da kopaju rake. Prijetili su da će svaki deseti biti strijeljan, ukoliko između sebe ne odaju članove KP i borce odreda. Zavladao je strah. Pojedinci su tražili da se privremeno obustave napadi i da se dejstva odreda prenesu na drugi sektor, kako bi se Talijani primirili i odustali od namjeravanih strijeljanja. No, to prihvatiti značilo bi upravo dokazati Talijanima da se borci odreda nalaze u njihovim rukama. To bi im omogućilo da ponovo iziđu iz žice i onemoguće vezu sa

Splitom, kada je ona bila najpotrebnija, s obzirom na ponovno formiranje odreda na Dinari, Svilaji i Kamenšnici. U toj situaciji, na sugestiju Drage Gizdića, MK Solina donosi odluku da se sa akcijama nastavi i da hitno treba izvršiti napad ondje gdje se neprijatelj osjeća najsigurnijim. Donijeta je odluka da se formira udarna grupa od 5—10 boraca i da se napadne oficirska menza u centru utvrđenog dijela Solina, za vrijeme kada oficiri večeraju. Ostale snage odreda podijeljene su u nekoliko grupa da demonstrativnim napadom na utvrđenja obezbijede izvlačenje udarne grupe. Izvršenje tog zadatka povjereno je Antiši Vučiću,[1] jednom od najomiljenijih boraca u odredu.

Uspješno izvršen napad bombama na oficirsku menzu pogodio je Talijane u srce. Drskost i način kako je taj napad izvršen utjerali su im strah u kosti; uspjeh je razbio potištenost kod naroda. Očekivalo se kakve će mjere poduzeti Talijani. No, umjesto očekivanih masovnih strijeljanja, nekoliko dana poslije te akcije otpočeli su s masovnim otpuštanjem zatvorenih. Pušteni su skoro svi, sem manje grupe drugova za koje su imali izvjesne podatke da su aktivno radili za NOP. Solinski odred ostao je sve do aprila 1942. u Solinu, kada je bio upućen na Dinaru.

Zahvaljujući postojanju jake partijske organizacije sa dugogodišnjim revolucionarnim iskustvom, oslonjenom na jedinstvene narodne mase, Solinski industrijski bazen već u prvim danima oružane borbe predstavljao je jak oslonac i ozbiljan izvor snage za NOB. Raspoloženje naroda za borbu manifestovalo se ne samo u masovnom odzivu boraca, nego i u njegovom jedinstvu i čvrstini koju nisu mogli pokolebati ni masovna hapšenja, ni strijeljanja i druge represalije okupatora. Radi toga je i prebrođen neuspjeh u avgustu bez težih posljedica i bilo je moguće održati partizanski odred neposredno uz jak neprijateljski garnizon. Time se može i objasniti činjenica da su u toku NOR propali svi pokušaji okupatora da odsiječe Split od svog zaleđa. Veza sa Splitom preko Solina neprekidno je funkcionisala. Solin je od početka do kraja NOR, iako je bio opasan bunkerima i bodljikavom žicom, bio jedan od najsigurnijih ilegalnih kanala za prebacivanje ljudi i materijala iz Splita i sa otoka u partizane. Preko Solina prebačeno je u partizane od polovine 1941. do kapitulacije Italije preko 10 000 ljudi i oko 200 vagona raznog materijala. Nitko od tih ljudi, niti dio materijala, nije pao u ruke neprijatelju, bez obzira na mjere koje je preduzimao.

Branko DUDE

[1] Narodni heroj, poginuo 1942. u odbrani Livna.

S KOVČEGOM ORUŽJA KROZ ZADAR

U prvim danima okupacije 1941. sastao sam se nekoliko puta sa Nikicom Popovićem, sekretarom partijskog komiteta za Bukovicu. Razgovarali smo o zločinima ustaša oko Knina i selima Bukovice, o ustanku naroda u tom kraju, o organizaciji otpora ustašama i Talijanima.

Na jednom sastanku kod učitelja Save Ležaića u Gošiću, rekao sam mu da imam tri puške, tri pištolja, nekoliko bombi, municiju za pušku i pištolje i jednu kamu.

— Da li si spreman da to prebaciš za Bukovicu? — upita me Nikica. — Imamo nekoliko ilegalnih grupa, koje će jednoga dana napasti Talijane, ali one su slabo naoružane.

Pristao sam na Nikičin predlog. On mi je na to savjetovao kako da prenesem oružje: da u mali kovčeg stavim pištolje, municiju, nekoliko bombi i kamu, da sve to zamotam u stare krpe i prekrijem komadićima novijeg platna. Tako, prilikom pregleda, Talijani neće posumnjati da u njemu ima nešto važno.

Sutradan sam otputovao iz Gošića u Biograd na moru.

Povjerio sam se dobrom poznaniku, pitajući ga za savjet.

— Obrade, nastradat ćeš! — reče mi on sav užasnut. Pa gdje ti živiš kad ne znaš šta se događa? Zar mora netko danas biti kriv, pa da strada? Zar ne znaš kakvo je vrijeme, kakav je teror? . . .

Nisam se mnogo obazirao na opomene svoga poznanika, nego sam izvadio oružje iz zemlje i zamotao ga u krpe, kao što sam se dogovorio sa Nikicom. I sve je bilo spremno za put.

Šesti avgust bio je topao i sunčan. Želio sam da što prije umaknem iz mjesta prepunog okupatorskih vojnika. I pored gužve uspio sam kupiti kartu. Pri ulasku u autobus dva crnokošuljaša pregledali su mi propusnice. Moj kovčeg, u kome se nalazilo oružje, nisu ni pogledali. Sve je prošlo u redu.

Ovo mi je bilo prvi put da nosim oružje. Bojao sam se. U Filip-Jakovu ušao je u autobus moj prijatelj Joško, a za njim dva bivša žandarma u uniformi talijanskih karabinijera. Oni su sada zajedno sa fašističkim vojnicima i policijom nastavili da progone naše rodoljube. Poznavali su me. Stali su pored mene i promatrali putnike i stvari. Činilo mi se da tačno znaju da je kovčeg moj i šta se u njemu nalazi. Zatim su počeli međusobno da razgovaraju. Upitali su i mene kud putujem. Nisu mogli posumnjati da bi netko u to vrijeme i na taj način prenosio oružje ili neki drugi sumnjivi materijal. Odgovorio sam im da putujem do Zadra.

Put do Benkovca bio je dug. Bojao sam se da će mi pregledati kovčeg, iako prije toga nisu pretresali putnike u autobusu. U Sukošanu karabinijeri su izišli. Osjetio sam veliko olakšanje. U Bibinju su opet ušla dva karabinijera. Tražili su legitimacije i propusnice. Pregledali su i moju legitimaciju. Sve je bilo u redu. Na idućoj stanici oba su karabinijera sišla. Najzad smo stigli u Zadar. Tu je trebalo izaći, sačekati drugi autobus i krenuti prema Benkovcu. Dosad je išlo sve u redu. Ali tada se desilo nešto neočekivano i to me umalo nije stalo života.

Autobus je stao i vrata su se otvorila. Polako sam uzeo kovčeg i pošao prema izlazu. Vani su stajala dva finansa. Jedan od njih visok, koštunjava lica, jako povijena nosa, odmjerio je pogledom nas tri-četiri putnika, koji smo imali kovčege. Izdvojio nas je u stranu dobacivši svom drugu:

— Ti pogledaj ove, a ja ću ostale.

On prođe kraj mog prijatelja Joška i ode, a ja sam tek sada shvatio opasnost posla kojeg sam se prihvatio.

— Otvorite valize i pokažite stvari za pregled — reče finans.

Za trenutak sam zbunjeno gledao u njega, a onda počeo, naoko hladnokrvno, otvarati kovčeg. Bio sam u teškom položaju. Razmišljao sam šta da radim ako pronađu municiju, oružje i bombe. Misli su mi se nizale munjevitom brzinom. Letimičnim pogledom potražio sam Joška. Kao da je shvatio moj težak položaj; prišao je bliže finansu. To me je podržalo u namjeri da ne ostavim kovčeg i ne počnem bježati ili da se bacim na finansa. Otvorio sam kovčeg. Na vrhu je bilo naslagano nekoliko komadića platna za ženske bluzice i kecelje.

— Žena mi je švelja. Šiva ženama haljine, pa joj nosim ovaj materijal u selo — rekao sam mu.

— Vidim, reče on i sumnjivo me pogleda. Držeći jednom rukom poklopac, drugom je počeo vaditi jedan po jedan komad platna. U trenutku kada je trebalo da podigne i posljednje dvije krpe, priđe mu Joško i na talijanskom reče:

— To je dobar čovjek. Kod njega nema ništa sumnjivo.

Finans spusti pogled, kao da razmišlja. Zatim me još jednom odmjeri i reče:

— Dobro. Sve je u redu.

Pokupih izvađene stvari, uzeh kovčeg i odoh u stranu, a finans nastavi da pregleda ostale putnike. Kad je autobus stigao, ušao sam i stavio kovčeg na određeno mjesto. Sjeo sam u drugi red kraj vrata, pored jednog talijanskog vojnika. Autobus je polako krenuo. Kad je stao u Benkovcu, jedan poznanik nam saopšti da su Talijani tog dana u mjestu javno strijeljali šest ljudi, jer su kod njih našli oružje. Kao za inat dva karabinijera s puškama uđoše u autobus. Gledaju po kovčezima. Tek kada su izišli u Lišane Ostrovičke, ogroman teret mi se svali sa srca.

U Bribirskim Mostinama sišao sam iz autobusa. Iz gostionice »Bijelić« izašla su dva druga, Petar i Miloš. Jedan od njih bio je naoružan pištoljem. Drugi prihvati kovčeg i mi pođosmo uskim seoskim puteljkom uz Bribirsko polje. Negdje pred mrak izbili smo na vrh Planičnika i odatle produžili u selo Gošić. Kod učitelja smo našli Nikicu.

Tako je oružje postalo svojina Bukovičkog partizanskog odreda.

Mala operacija prenošenja jednog dijela oružja bila je završena. Međutim, ostalo je još da se prenesu puške.

Kada sam se vratio u Biograd na moru smislio sam kako da prenesem jednu pušku. Na poljoprivrednom dobru »Jankolovica« radio je jedan agronom, inače moj dobar poznanik iz Biograda, koji je imao izvjesnog utjecaja kod Talijana. Njemu sam izmislio priču o bolesnoj ženi. Rekao sam da mi se žena sa djecom nalazi u Gošiću i da je teško bolesna u kući nekog rođaka. Zato bih morao hitno da otputujem. Kako nemam drugog sredstva, zamolio sam ga da mi od talijanske uprave »Jankolovice« isposluje kočiju koja bi me prebacila do Benkovca. I, zaista, dobio sam je.

Moj stan se nalazio na periferiji. Kočijaš Sava je došao oko šest sati izjutra, jer je ranije kretanje bilo zabranjeno. Zamolio sam ga da vreću zobi prenese u kuću. U nju sam uvukao pušku i stotinjak metaka. Poslije dva i po sata vožnje stigli smo do vodovodne crpke u Šopotu ispod samog Benkovca, koju je čuvalo dvadesetak talijanskih vojnika. Zaustavili su nas. Što će sad biti? Jedan podoficir je zatražio propusnicu i pošto nas je legitimisao, pustio nas je.

Na ulazu u Benkovac zaustavila su nas dva karabinijera. Tražili su propusnice i onda počeli pretraživati kočiju. Koljena

su mi drhtala. Razmišljao sam da li da bježim, ali se nisam mogao odlučiti zbog Save. U jednom trenutku, kada sam već mislio da je sve svršeno, karabinijeri nam rekoše:

— Pronto!

Sava i ja kao da smo se preporodili.

Sretno smo prošli kroz Benkovac i ušli u selo Buković. Izvadio sam pušku iz vreće, vratio kočiju u Biograd i nesmetano produžio u Bukovicu. Sad je bilo lakše i meni i kočijašu Savi.

Umoran do iznemoglosti stigao sam u Gošić, gdje sam se priključio borcima narodnooslobodilačkog pokreta.

Obrad EGIĆ

IZ RADA PARTIJSKE ORGANIZACIJE U TETOVU

U duhu odluke Zemaljskog savetovanja, održanog 1939. godine, da se obnove i reorganizuju partiske organizacije, naročito u Makedoniji, u Tetovu je iz redova naprednih radnika i studenata, juna 1940. godine, formirano Mesno povereništvo KPJ koje je, pošto je stvorilo partijske ćelije, u jesen iste godine preraslo u Mesni komitet.

Za vreme svog postojanja mesno partijsko rukovodstvo u Tetovu pretrpelo je nekoliko izmena, tako da je uoči 6. aprila bilo svedeno na 5 članova. Partijska organizacija je bila mlada, bez iskustva, ali je, ipak, za kratko vreme uspela da stvori nekoliko partijskih ćelija, veliki broj skojevskih grupa i aktiva, vaspitnih grupa itd.

Međutim, pošto je bila prožeta oportunističkim shvatanjima i unutrašnjim raspravama oko metoda borbe (na primer, oko akcije za pisanje parola, rasturanje letaka po domovima i uopšte akcija koje bi mogle izazvati represalije) partijska organizacija Tetova u tom periodu nije mogla da postigne veće rezultate u aktiviranju širokih narodnih slojeva na liniji KPJ i Narodnog fronta.

U takvom stanju su partijsku organizaciju u Tetovu zatekli događaji od 27. marta i 6. aprila 1941. godine.

Događaji od 27. marta (formiranje nove vlade na čelu sa Simovićem, demonstracije u Beogradu i drugim gradovima) naišli su na živ odziv u Tetovu. Režimski ljudi, na čelu sa političkim aparatom, prihvatili su puč kao meru za očuvanje velikosrpske hegemonije u Jugoslaviji. Oni su 27. marta organizovali manifestacije, ali su široki narodni slojevi u Tetovu te manifestacije primili sa rezervom, zato što su ih organizovali ljudi u koje nisu imali poverenja. Partijska organizacija iz ranije iznetih razloga nije uspela da iskoristi te manifestacije i da im da svoje obeležje. Ipak je događaje i raspoloženje masa

od 27. marta iskoristila kasnije za razvijanje delatnosti u pripremama za odbranu zemlje. Jedan deo mobilisanih članova Partije povezao se sa ćelijama KPJ u jedinicama, a organizacija u Tetovu je uspostavila vezu sa avijatičarima, članovima KPJ, na pomoćnom aerodromu u Žerovjanima.

Šestog aprila neprijateljska avijacija je napala Skoplje i druge veće gradove u Jugoslaviji. U Tetovu, zbog blizine Skoplja, odmah se osetila ratna atmosfera. Deo stanovništva je iz straha od ponovnog bombardovanja napustio Skoplje i sklonio se u Tetovo. Grad su celog dana nadletali neprijateljski avioni. Oko podne se pronela vest da su neka lica zatvorena i da je jedno od njih uspelo da pobegne. Zbog toga, kao i zbog ratne situacije, zavladala je neizvesnost.

U takvom stanju grad je proveo još jedan dan i jednu noć. Sedmog aprila uveče stigle su vojne i civilne vlasti iz Skoplja, među kojima i general Brašić, ali su ubrzo i oni bili prinuđeni da ostave narod i vojsku na milost i nemilost neprijatelju. Njima su se pridružile i mesne vlasti iz Tetova, i svi zajedno su noću produžili ka Gostivaru.

Noću između 7. i 8. aprila grad je ostavljen bez zaštite. Veći deo stanovništva je znao da u gradu vlada bezvlašće. Zbog toga su se ljudi iz susednih kuća okupljali na jedno mesto, da bi zajedno proveli noć.

Sledećeg dana, 8. aprila oko 10 sati, Nemci su ušli u Tetovo. Čaršija je bila zatvorena, a ulice puste. Nemci su odmah počeli da pljačkaju dućane, lomeći pri tome vrata i prozore. U gradu su odmah uspostavili vojnu vlast. Bio je zaveden i policijski čas, a po ulicama su stalno patrolirale nemačke patrole.

Sutradan su sa debarskog fronta počele da stižu kolone zarobljenih jugoslovenskih vojnika i oficira. Uskoro je Tetovo pretvoreno u zarobljenički logor — sve škole i javne ustanove bile su pune ratnih zarobljenika. Zatim su kod Monopola Nemci zagradili jedan veći prostor u koji su sakupili sve zarobljenike. Oko ovog logora i grada i danju i noću su se čule puške, što je trebalo da zastraši zarobljenike i stanovništvo. Niko se nije smeo približiti logoru. I vreme kao da je išlo naruku fašističkim porobljivačima — kiša nije prestajala da pada nedelju dana, tako da se stanje ratnih zarobljenika, koji su bili na otvorenom polju bez ikakve zaštite, veoma pogoršalo.

Tih dana je u Tetovu, sa znanjem Nemaca, bio osnovan »Makedonski komitet« koji je trebalo da pripremi dolazak Bugara. U isto vreme je u Tetovo pristigao i jedan bugarski sveštenik, rođen u tetovskom kraju, koji je bio vaspitavan u Bugarskoj i radio za račun bugarske propagande. Crkva mu je

služila kao najbolje mesto, i on je odatle počeo da vodi propagandu za pripajanje tih krajeva Bugarskoj. Uveo je bogoslužen je na bugarskom jeziku, a svaki crkveni praznik je koristio u propagandne svrhe, svoje propovedi je pretvarao u manifestacione zborove ne propuštajući ni jednu priliku da napad na Jugoslaviju nazove »bugarskim napadom«, a Bugarsku »majkom osloboditeljkom«. U isto vreme su se pokrenuli i reakcionarni, proalbanski elementi, koji su bili za pripajanje Tetova i drugih krajeva zapadne Makedonije kvislinškoj albanskoj državi.

U toj situaciji jugoslovenska vojska je bila ostavljena sama sebi — veći deo se nalazio u zarobljeničkim logorima, a manji po planinama, izložen mnogim nedaćama. Vojnici su se i sami nekako snalazili i vraćali se svojim kućama, kako ne bi pali u ropstvo.

Tih dana je tetovski partijski komitet, radi orijentacije članstva, rešio da sazove partijsko savetovanje svih članova KPJ, nekih kandidata i većine skojevaca. Prilikom odlučivanja da se sazove savetovanje, partijska organizacija je imala u vidu liniju KPJ za odbranu zemlje, koja je došla do izražaja na Petoj zemaljskoj konferenciji održanoj u novembru 1940. godine u Zagrebu, i demonstracije od 27. marta 1941. godine. Isto tako je imala u vidu i odluku CK KPJ koja je govorila o tome da se svi komunisti u danima mobilizacije nađu u redovima vojnih jedinica i da budu glavni nosioci odbrane zemlje. Toj odluci su, na kraju, doprinele i neke vesti stranih radiostanica, iz kojih se moglo zaključiti da jedinice jugoslovenske vojske još uvek pružaju otpor i bore se protiv nemačkih trupa u nekim delovima zemlje.

Savetovanje je bilo zakazano za 10. april u 2 sata po podne, a održano je u vunovlačarnici Đoca Stojčevskog (poginuo 1944. godine, a posle oslobođenja je proglašen za narodnog heroja). Oko 2 sata počeli su stizati pozvani drugovi. Prisutno je bilo 30 do 35 ljudi. U vunovlačarnicu se moglo ući na dva ulaza iz susednih ulica — kroz kuću u kojoj je živeo Stojčevski i kroz mlin koji je bio povezan sa vunovlačarnicom. Prostoriju, u kojoj su bili sakupljeni komunisti, od ulice su delili obični drveni čepenci, zbog čega je trebalo biti veoma predostrožan, jer su se svakog časa čuli koraci nemačkih patrola. U vunovlačarnici je bilo mračno, jer je do nje jedva stizala dnevna svetlost.

Prisutni su seli na stolove i klupe. Govorilo se sasvim tiho. Jedna drugarica, koja je tih dana došla iz Beograda i bila učesnik događaja od 27. marta, govorila je o tim događajima, o borbenom raspoloženju masa i njihovoj spremnosti da se

bore za nezavisnost zemlje. To izlaganje je bilo potrebno zato da se objasni i potvrdi stav KPJ za odbranu zemlje i da se izvuku zaključci za budući rad partijske organizacije. Zatim se razgovaralo o situaciji u kojoj su se našli jugoslovenski narodi posle okupacije. Jednodušan je bio zaključak da okupacijom ne prestaje borba, da je potrebno pronaći forme i načine u organizovanju stanovništva za pružanje otpora okupatoru.

Pred partijsko članstvo su bili postavljeni sledeći zadaci: prikupljanje vojnog materijala, agitacija u masama za skrivanje oružja i vojnog materijala, skrivanje policijskih i sudskih arhiva koji mogu poslužiti neprijatelju za proganjanje komunista i drugih patriota, kao i prikupljanje pomoći za izbegle zarobljenike. I pored toga što partijskoj organizaciji nije bilo sasvim jasno kako će se i kojim sredstvima produžiti borba, ona je donela odluku da se borba nastavi, što je bilo u tim odlučujućim danima od velikog značaja. Tetovski komunisti su izvršili zadatke koje je pred njih postavila partijska organizacija.

Na osnovu donetih zaključaka na savetovanju, nekoliko dana kasnije grupa komunista je prodrla do sudske zgrade i izdvojila iz arhive dokumenta koja nisu smela da padnu u ruke okupatoru. Odatle je u isto vreme uzeta i jedna pisaća mašina koja je kasnije korišćena za partijsku tehniku. Dve nedelje posle te akcije, 25. aprila 1941. godine, Mesni komitet je organizovao bekstvo iz logora španskog borca Slobodana Mitrova, i njegovo prebacivanje u Skoplje. Uz pomoć partijske organizacije Skoplja Mitrov je dobio propusnicu za prebacivanje u Srbiju, iako je tih dana prelazak bio otežan zbog karantina.

Blagodareći pomenutom savetovanju tetovska partijska organizacija je u tom periodu mogla da zauzme pravilan stav i po mnogim drugim pitanjima. Tako je, na primer, ona na vreme shvatila ulogu takozvanog »Makedonskog komiteta« i bojkotovala njegov rad, osuđujući neke simpatizere koji su mu davali podršku i prihvatali njegovu politiku. Partijska organizacija je u to vreme zauzela pravilan stav i u odnosu na probugarske manifestacije, organizovane od tog komiteta pred italijanskom vojnom komandom, za proširivanje bugarske okupacije nad Tetovom.

Naime, prema sporazumu fašističkih sila o podeli Jugoslavije, u maju 1941. godine, nemačka okupacija u jednom delu zapadne Makedonije bila je zamenjena italijanskom. Ali prema spoljnim manifestacijama i merama osećalo se da će italijanski okupator taj deo zapadne Makedonije »dodeliti« kvislinškoj albanskoj vladi. Međutim, sveštenstvo i probugarski elementi u »Makedonskom komitetu« su razvili akciju za prisajedinjenje

tog dela Bugarskoj. Naročito se u tome isticala crkva. Ali kako je postojala i proalbanska propaganda, to su i jedni i drugi išli za tim da između šiptarskog i makedonskog stanovništva podgreju nacionalnu mržnju, godinama raspirivanu od dotadanjih nenarodnih režima, potencirajući postojeće religiozne suprotnosti. Zaplašeno makedonsko stanovništvo, imajući u vidu petovekovno tursko ropstvo, od dva zla je izabralo jedno — ono zlo koje je, po njegovom mišljenju, iz religioznih razloga, izgledalo manje — i pored toga što su, u stvari, i jedni i drugi bili okupatori. Zato je makedonsko stanovništvo uzelo masovno učešće u manifestacijama, organizovanim juna meseca, kada su manifestanti pošli iz crkve »Kiril i Metodi« prema italijanskoj komandi. Partijska organizacija nije mogla da spreči te manifestacije, iako ih je oštro osudila i prema njima zauzela stav bojkota. Organizacija je imala negativan stav i prema gledištima nekih komunista Šiptara, koji su sa jednom grupom došli iz Skoplja da organizuju proalbanske manifestacije i da traže da se italijanska okupacija proširi na Skoplje i Kumanovo. Ti komunisti — Šiptari iz Skoplja su tvrdili da su za to dobili odobrenje od Pokrajinskog komiteta Makedonije. Međutim, partijska organizacija se sa tim stavom nije složila, uverena da on ide naruku okupatoru.

U tom periodu partijska organizacija iz Tetova deluje potpuno samostalno; bila je prepuštena sama sebi, pošto je između Tetova i Skoplja bila postavljena granična linija. Mesni komitet je slao kurire u Skoplje radi održavanja veze sa PK, no te su se veze svodile samo na povremeno slanje partijskih materijala. Najvažniji proglasi, izdati od CK KPJ, nikada nisu stigli do partijske organizacije u Tetovu. Posle Ilindena, odnosno posle zaplene partijskog materijala, izdatog u vezi sa praznikom, na prelazu granice kod Grupčina, i represalija koje su usledile posle toga — partijska organizacija u Tetovu je pretrpela udar. Sekretar MK je bio zatvoren, a neki članovi komiteta su izbegli hapšenje i prešli u ilegalstvo. Organizacija je ostala skoro bez rukovodstva. No, uz pomoć novog pokrajinskog rukovodstva, sa Lazarom Koliševskim na čelu, u septembru iste godine organizacija se ponovo aktivirala i u 1942. godini postigla pun zamah u svom radu.

Slavka FIDANOVSKA

CRMNICA U PRVIM DANIMA USTANKA

Godine koje su prethodile drugom svjetskom ratu bile su ispunjene intenzivnom borbom komunista i omladine Crmnice protiv politike i metoda vladavine ondašnjeg profašističkog režima i borbom za mir i otpor fašističkom agresoru. U tim godinama Partija je u Crmnici zadobila tako široke simpatije naroda, da je u svako doba mogla pozvati veliki dio omladine, a i starije, na bilo koju akciju: protest, zbor, demonstraciju i dr. Oni koji su u tom vremenu živjeli i radili kao članovi Partije i rukovodioci mogu biti ponosni na jedinstvo i borbenost koji su prožimali i čvrsto spajali komuniste sa narodom. U ljetnjim mjesecima Crmnica je bila prava košnica aktivnog rada komunista i skojevaca. Tome je znatno doprinosila i aktivnost velikog broja đaka i studenata, koji su se pretežno svrstavali u redove Partije ili tijesno sarađivali sa njom. U takvom jedinstvu i borbenosti Crmnica je dočekala aprilske dane 1941. godine. Partijske ćelije su postojale skoro u svim selima. U Crmnici je bilo sjedište Mjesnog komiteta za srez barski. Tako su partijske i skojevske organizacije u Crmnici, prekaljene u čestim masovnim akcijama, spremno dočekale iskušenja koja su zahvatila naš narod 1941. godine.

Partijska organizacija u Crmnici je prihvatila parolu »svi na front, sve za front« sprovodeći u tom pogledu maksimalnu aktivnost. Bilo je mnogo boraca u Crmnici koji nisu bili pozvani u rezervu, a koji su se dobrovoljno javljali da idu u jedinice. Kao što je poznato, komanda 38. pješadijskog puka ih je vraćala kućama.

Poslije 27. marta 1941. godine organizovan je masovni miting u Virpazaru na kome je izražena želja ne samo komunista već i čitavog naroda za odbranu zemlje. Komunisti Crmnice, spremni na otpor okupatoru, radili su na stvaranju borbenog duha u narodu i vojsci. Oni su tu borbenost sačuvali i

u danima napada na našu zemlju, kao i onda kada su kraljevska vlada i pojedini generali naređivali kapitulaciju naše vojske. Tada su komunisti hrabrili vojnike i oficire s kojima su dolazili u dodir da ne klonu duhom, da ne predaju oružje okupatoru i da se spremaju za kasniju borbu. Nije bilo ni jednog komuniste iz Crmnice koji sa položaja nije donio neko oružje.

Komunistima Crmnice postalo je odmah jasno da nema odmora. Njihov gnjev protiv okupatora nije se izražavao šapatom. On je postao otvoren, borben i prijeteći. Zbog toga su postali još više omiljeni od naroda. Oni neumorno objašnjavaju nastalu situaciju i pripremaju narod Crmnice za akcije i oružanu borbu. Pun zamah na tom poslu postignut je poslije Hitlerovog napada na SSSR.

Veza Mjesnog komiteta za srez barski sa PK za Crnu Goru bila je stalna. Pripreme za oružane akcije uzimaju organizovani karakter. Oružje koje su komunisti i drugi Crmničani donijeli sa fronta, sakupljeno je i sakriveno na određenim mjestima. Italijanska komanda je izdala naređenje za predaju oružja, ali komunisti i narod ne odgovaraju na taj poziv već na poziv svoje Partije. Predaja oružja Partiji bio je izraz potpunog povjerenja. To je u isto vrijeme bio znak nepokolebljive spremnosti onih koji su ga dali da uzmu učešća u svakoj oružanoj akciji kada ih Partija pozove. Partijska organizacija je imala spisak svih koji su oružje predali. Oružje je bilo smješteno u selima Podgori, Limljanima i Seocima. Konspiracija prenosa je bila potpuna. Grupe koje su noću prenosile oružje nisu se sastajale, već su ga na određeni znak grupe koja je čekala da ga preuzme ostavljale i odlazile. Pod patosom čitaonice u Podgori bilo je sakriveno 72 puške, 2 puškomitraljeza, 1 mitraljez, 6 sanduka municije i 5 sanduka ručnih bombi. Za ovaj magacin bili su odgovorni Blažo Ljutica i Jovan Tomović. Ista količina oružja i municije bila je u skladištu sela Limljani. U magacinu u Seocima bilo je oko 50 pušaka, 2 puškomitraljeza i veća količina municije i bombi. Magacin je čuvao Milo M. Orlandić.[1]

Uoči 13. jula u Crmnici je bilo formirano 14 udarnih grupa sa oko 300 boraca. Organizacija grupa je bila tajna. One su vršile osnovnu vojnu obuku, a i gađanje ubojnom municijom. Vojnu obuku su izvodili rezervni oficiri i podoficiri članovi Partije ili simpatizeri. Sekretari partijskih odjeljenja bili su politički rukovodioci pojedinih grupa.

Partijska organizacija u Crmnici bila je u stalnoj pripravnosti. Ojačana znatnim brojem istaknutih komunista, koji

[1] Poginuo u NOB.

su se vratili iz Beograda i drugih mjesta, ona je postala još čvršća, uticajnija i borbenija. Italijanska vlast se nije osjećala van garnizona u Virpazaru.

Napad hitlerovske Njemačke na SSSR bio je i za komuniste Crmnice signal da pripreme za oružanu borbu treba ubrzati. Proglasi Centralnog i Pokrajinskog komiteta Partije još više su mobilisali Partiju i mase na spremnost za oružanu akciju.

Početkom maja formiran je u srezu barskom novi Mjesni komitet sa političkim sekretarom Nikolom Nikićem. Devetog jula Mjesni komitet je bio na okupu u Gornjim Seocima, očekujući direktive za početak oružane borbe. Toga dana vratio se iz Pipera u Seoce Nikola Nikić. On je Mjesnom komitetu prenio direktivu Pokrajinskog komiteta za početak oružane borbe. Na osnovu toga Mjesni komitet je istog dana odlučio da oružane akcije počnu u nedjelju, 13. jula.

Jedanaestog jula održan je pod brdom Raš (Crmničko polje) drugi sastanak Mjesnog komiteta kome prisustvuju i nekoliko istaknutih komunista, koji su u svojstvu opunomoćenika Mjesnog komiteta bili predviđeni da rukovode akcijama u raznim područjima sreza barskog. Ovim sastankom, na kome je razrađen plan akcija protiv okupatora u srezu barskom, rukovodio je sekretar Nikola Nikić. Na sastanku je odlučeno:

— da gerilski odred iz Bara uništi most pod Starim Barom i razruši željezničku prugu Bar — Sutorman;
— da gerilski odredi iz Spiča i Paštrovića unište neprijateljske postaje u Mišićima, Buljarici, Petrovcu i Režívićima, prekinu telefonske linije i miniraju mostove na putu Bar — Budva i da postave zasjede u oba pravca;
— dio odreda iz Limljana da posjedne Sutorman i spriječi prodor Italijana od Bara prema Virpazaru;
— odred iz Brčela, Brijega, Bukovika i Gluhog Dola da posjedne pravac Preseka — Sozina;
— Podgorsko-tomički odred da postavi zasjede na putu Cetinje — Budva (Brajići), a Radomirsko-građanski odred na istoj komunikaciji bliže Cetinju;
— dio odreda iz Dupila, Popratnice, Komarna i Trnova da postavi zasjede na putu Rijeka Crnojevića — Virpazar;
— dijelovi odreda iz Seoca i Krnjica da postave zasjedu prema Krajini;
— odredi iz Boljevića, Godinja, Seoca i Krnjica (jedan dio), Orahova, Dupila i Popratnica (jedan dio), Sotonića, Mačuga, Virpazara i dio odreda iz Limljana

da napadnu italijanski garnizon u Virpazaru i unište ga;
— Ulcinjski gerilski odred da otpočne sa diverzijama u rejonu Ulcinja.

Na sastanku su raspoređeni članovi komiteta i drugi istaknutiji komunisti za rukovođenje akcijama. Blažo Jokov Orlandić[2] poslat je u Bar, Vlado Rolović u Paštroviće, Risto Lekić[3] u Spič, a Blažo Jošov Orlandić[4] određen za rukovodioca napada na Virpazar. Đuro Bošković[5] je bio određen da rukovodi radom u pozadini. Partijski komitet su sačinjavali: Nikola Nikić — sekretar, Blažo Ljutica, Mihajlo Dobrković, Niko Vuković[6] i Petar Lješević.[7] Instruktori komiteta bili su Blažo Jokov Orlandić i Filip Bajković. Još odranije na terenu Crmnice su postojale partijske organizacije u selima: Brčeli, Virpazar, Boljevci, Godinje-Seoci, Gluhi Do-Mačuge, Dupilo-Popratnice, Sotonići. U ustanku u Crmnici je bilo 93 člana Partije i oko 200 skojevaca.

OSLOBOĐENJE VIRPAZARA

U napadu na Virpazar učestvovalo je oko 80 boraca. Rukovodilac napada bio je Blažo Jošov Orlandić. Plan je bio vješto pripremljen. Uoči napada u Virpazar je ubačena jedna desetina nenaoružanih boraca, koja se smjestila u kuću Mijovića. Uveče je čamcem dotureno oružje. Zadatak desetine je bio da dejstvuje iznutra u momentu kad otpočne napad na garnizon. Pomenuti odredi imali su zadatke da sa svojih pravaca izvrše upade u Virpazar. Napad je počeo 13. jula oko 2.30 časova. Godinjski odred od 19 Lekovića prvi je upao u Virpazar i započeo borbu. Ovaj odred, hrabro potpomognut puškomitraljescem Božom Orlandićem i drugim, odigrao je glavnu ulogu u napadu. Grupa iz kuće Mijovića takođe je bila veoma aktivna. Oko 6 časova izjutra borba je prestala i neprijatelj je bio potpuno savladan. Najjači otpor bio je u finansijskoj stanici u koju su borci upali i u dosta dramatičnoj borbi likvidirali posljednji otpor. Italijani su imali 6 mrtvih, 15 ranjenih i 51 zarobljenog. Niko nije uspio da pobjegne. Zaplijenjena su dva mitraljeza, 3 puškomitraljeza i oko 60 pušaka sa

[2] Narodni heroj, poginuo početkom 1943. između Mliništa i Glamoča.
[3] Narodni heroj, poginuo na Sutjesci.
[4] Narodni heroj, poginuo od četnika 7. VI 1943. u Godinju.
[5] Poginuo od četnika u Beogradu 1945. godine.
[6] Poginuo u NOB.
[7] Poginuo u NOB.

municijom. Od naših drugova hrabro je poginuo Đoko M. Leković. On je vjerovatno i prvi partizan koji je poginuo u borbi protiv okupatora u Crnoj Gori. Ranjeni su Đoko Leković i Vlado M. Leković. Odmah poslije likvidacije Italijana u Virpazaru uspostavljena je komanda mjesta, a za prvog komandanta postavljen je Raško Vukosavljević.

Oslobođenje Virpazara imalo je velikog odjeka na sve Crmničane. Skoro svi odrasli, bilo sa oružjem ili bez njega, priključili su se ustanicima. Veliki broj seljaka pristigao je na položaje, gdje su se nalazili odredi iz njihovih sela. U toku prva tri dana ustanka oko 1 000 ljudi iz Crmnice bilo je pod oružjem. Istog dana kada je oslobođen Virpazar, Limljanski odred likvidirao je žandarmerijsku stanicu u Sutormanu, a Brčeoski odred žandarmerijsku stanicu u Brčelima. U ovoj stanici toga dana uspostavljeno je partizansko previjalište. Mjesni komitet se pretežno nalazio na položaju (Ilino brdo). Komitet je organizovao ishranu boraca na položajima. Hrana se prikupljala dobrovoljnim prilozima, a zatim je prenošena do položaja.

BORBE NA BRAJIĆIMA, SOZINI, SUTORMANU I U REJONU KUFINA

Italijanska komanda bila je iznenađena i uplašena ustankom u Crnoj Gori, te je, radi suzbijanja i uništenja ustanka, zahtijevala dolazak novih divizija. Divizija »Taro« stigla je u Boku 17. jula i sutradan preduzela operacije u cilju čišćenja Crnogorskog primorja i Grahova. 208. pješadijski puk ove divizije dobio je zadatak da nadire od pravca Bara do Kotora. Da bi ovaj puk mogao da vlada komunikacijom Budva — Bar — Ulcinj, morao je prethodno da savlada prepreke i zasjede na samom putu i planinskom grebenu na kome su se nalazili odredi iz Crmnice, Spiča i Paštrovića. Paralelno sa ovom akcijom pješadije, italijanski avioni su neprekidno bombardovali položaje i sela u Crmnici i Paštrovićima. Odredi iz Spiča i Paštrovića su bili likvidirali italjanske postaje na svojoj teritoriji. Petrovac je takođe bio oslobođen. Komandant divizije »Taro«, general Podracoli, izdao je tih dana zapovijest svojim jedinicama da u akciju ne stupaju u sastavu manje od jednog bataljona, a da od stanovništva oduzmu sve namirnice.

Podgorsko-tomički odred imao je zadatak da zaposjedne komunikaciju Budva — Cetinje i da u rejonu Brajića napravi zasjedu neprijatelju koji bi naišao iz Budve. U ovom rejonu Radomirsko-građanski i Prekornički odred dobili su iste zadatke s tim da štite komunikaciju od neprijateljskog nadiranja

iz Cetinja. Položaj Podgorsko-tomičkog odreda bio je povoljan za zasjedu. Komandir odreda bio je Zarije Jovetić, a partijsko-politički rukovodilac Jovo Tomović. Osamnaestog jula u zoru neprijateljski avioni su neprekidno tukli zaposjednute položaje. Istovremeno iz Budve kretao se neprijateljski motorizovani bataljon od 20 kamiona, 6 lakih tenkova i 7 motocikla. Kada je ovaj bataljon ušao u selo Brajiće i počeo da pali kuće, brajićki seljaci su dali otpor i otvorili vatru na Italijane. Podgorsko-tomićki odred — dobro organizovan i disciplinovan, sa velikim brojem članova Partije — odmah je stupio u veoma oštru borbu na kratkom odstojanju, koja je trajala do 15 časova i završila se potpunim porazom italijanskog bataljona. Podgorsko-tomički odred i ustanici iz Brajića, Radomirsko-građanski odred i drugi ustanici koji su kasnije pristizali pokazali su veliku hrabrost i požrtvovanje. U toku borbe Italijani su u selu Brajići klali ljude a neke i žive spaljivali. Pobili su i taoce koji su se nalazili u kamionima. Neprijatelj je za sobom ostavio oko 130 mrtvih i 30 zarobljenih. Uništen je jedan tenk, 15 kamiona, 7 motocikla, automobil komandanta bataljona, a zaplijenjena velika količina oružja i municije. U ovoj borbi junački je poginuo Niko Vujačić iz Podgore, a Zarije Jovetić[8] je ranjen.

Borbe na Brajićima su jedna od veoma uspjelih i značajnih akcija crnogorskih ustanika u 13-julskom ustanku. Italijani su kasnije vršili odmazdu nad svim odraslim muškarcima u selu Brajićima. Mnogi su strijeljani i internirani, a stoka i pokućstvo potpuno opljačkani. Zapalili su i sve preostale kuće u selu.

Jedan bataljon 208. puka krenuo je 21. jula iz Bara i Sutomora ka Sozini, kako bi odbacio ustaničke snage sa planinskog vijenca i tako obezbijedio probijanje putem do Petrovca. U Sozini se nalazio Gluhodolsko-spičanski odred od 53 borca. Stanovništvo sa obale (iz Spiča) već je bilo pobjeglo u Sozinu. Odred je bio naoružan puškama, jednim mitraljezom i sa nekoliko puškomitraljeza. Neprijatelj je nastupao sa oko 800 vojnika, kojima je u početku pošlo za rukom da ovladaju dominantnim tačkama u Sozini. Vidjeći namjere neprijatelja i njegovu brojnost, drugovi iz ovog odreda odlučuju da odmah formiraju četu i da za komandira postave Iva Novakovića, a za partijsko-političkog rukovodioca čete Rista Lekića. Stevo Vukčević bio je zamjenik komandira čete. Razvila se višečasovna borba sa Italijanima, vjerovatno jedna od najtežih u 13-julskom ustanku. U toku borbe došla su pojačanja od oko 10 drugova

[8] Jovetić se istakao svojom hrabrošću u borbi na Pljevljima decembra 1941. godine, kao i dva dana kasnije kada je poginuo.

iz Mačuga i dio odreda iz Limljana, koji je napao neprijatelja bočno od pravca Vrsute. Ovo je veoma pozitivno uticalo na podizanje morala malobrojnog odreda, koji se odupirao cijelom italijanskom bataljonu. Napadnuti sa tri pravca Italijani su počeli da odstupaju, što se uskoro pretvorilo u panično bjekstvo. Za vrijeme borbe pridolazili su i seljaci iz Gluhog Dola koji su, iako nedovoljno naoružani, bili spremni da se bore. Borba je trajala cio dan 22. jula. Hrabrost i požrtvovanje naših boraca odnijeli su pobjedu. Borci Spičansko-gluhodolskog odreda su bili spremni da izginu, ali da ne dozvole neprijatelju da prodre. Žene iz Gluhog Dola donosile su im u toku borbe hranu i vodu.

Neprijatelj je u ovoj borbi imao 43 mrtva i oko 100 ranjenih. Veći broj ranjenika bio je zarobljen. Ustanici su imali 8 mrtvih i 16 ranjenih. U ovoj teškoj borbi junački je poginuo popularni komandir odreda Ivo Novaković. Više poginulih i ranjenih su bili iz Gluhog Dola. Naši borci su zaplijenili oko 75 000 metaka, 1 minobacač, 2 puškomitraljeza, 50 pušaka, 2 brdska topa i dr.

Limljanski odred koji je imao zadatak da štiti Crmnicu od upada neprijatelja sa pravca Bara, presreo je jednu kolonu italijanskih kamiona u rejonu Sutormana i napao je. Neprijatelj je imao 30 mrtvih. U ovom odredu nalazilo se nekoliko istaknutih komunista iz sela Limljana: Ljubo Klisić, Nikola Darčević, Blažo Vuletić, Jovo Bošković[9] i Marko Vuletić.

Odred iz Brčela vodio je borbu sa neprijateljem u rejonu Kufin-Preseka, sprečavajući mu da prodre od pravca Bara prema Petrovcu. Ovaj odred je dejstvovao kao pojačanje borcima iz Paštrovića, koji su takođe hrabro i uspješno obavili sve postavljene zadatke, likvidiravši italijanske postaje na svojoj teritoriji. U Paštrovićima je inače bila jaka partijska organizacija. I u Brčeoskom odredu, čiji je komandir bio Marko L. Bošković, i na terenu Brčela, nalazilo se više istaknutih komunista i ličnosti među kojima Đuro Bošković i pop Blažo Marković. U odredu i na terenu radila je jaka partijska organizacija. Prvih dana borbi poginula su od neprijateljske avijacije tri borca.

RAZMJENA ZA ZAROBLJENE ITALIJANE

Jedan dio zarobljenih Italijana u poznatim borbama na Koščelama sprovođen je tih dana od odreda do odreda u Crmnici, kao znak uspjeha i pobjeda i na drugim stranama. Oni

[9] Poginuli u NOB.

su nekoliko dana boravili u logoru u Virpazaru. Kako nije bilo dovoljno hrane za tako veliki broj zarobljenika, to je komandant mjesta u Virpazaru poslao, po instrukciji Mjesnog komiteta KPJ, jedan brodić u Skadar sa pismom italijanskoj komandi u kome se tražila hrana i sanitetski materijal za njihove zarobljene vojnike. Italijanskoj komandi nije preostalo ništa drugo nego da pošalje brodić sa hranom i sanitetskim materijalom.

Odred iz Limljana, koji je bio na Sutormanu, dobio je tih dana zadatak da sprovede zarobljene Italijane do italijanskog garnizona u Baru. Sprovodila su ih 4 naoružana druga. Međutim, italijanska komanda u Baru ih je zadržala i zatvorila. Limljanski odred, koji je za svaki slučaj zadržao kao taoce jednu grupu italijanskih oficira, hitno je zatražio od italijanske komande da pusti četvoricu boraca ili će uprotivnom strijeljati njihove oficire. Italijanska komanda ih je poslala, ali bez oružja. Međutim, od italijanske komande je traženo da što prije pošalje i oružje, na što je ona odmah pristala.

STANJE U CRMNICI ZA VRIJEME NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

Poslije prvih velikih uspjeha crnogorskih ustanika u svim krajevima Crne Gore, okupator je bio pun gnjeva, straha i želja za odmazdom. Da bi povratila izgubljenu teritoriju i održala se kao okupator, italijanska komanda šalje kao pojačanje veći broj divizija iz Albanije i Italije. Alpinska divizija »Pusterija«, jedna od najboljih italijanskih jedinica, dobila je zadatak da okupira oslobođenu teritoriju između Skadarskog jezera i Jadranskog mora. Primorski pojas za Italijane bio je veoma osjetljiv, jer su pretpostavljali da bi to područje moglo biti interesantno za iskrcavanje saveznika. Zbog toga gotovo cijela divizija »Pusterija«, ojačana jedinicama crnih košulja, otpočinje ofanzivu u Crmnici i drugim krajevima sreza barskog. Bombardovanje crmničkih sela od jutra do noći zaplašilo je narod, te je napuštao sela. Dok su se odredi, Mjesni komitet KPJ i skoro svi članovi Partije još nalazili na položajima, sela su bila prepuštena već započetom i nesmetanom radu pete kolone.

Neprijatelj je u Crmnicu nadirao iz više pravaca. Prije prodora Italijana u Crmnicu je kao prethodnica stigla grupa petokolonaša iz Cetinja: Jovan Plamenac, Savo Đonović, Blažo Špadijer, Nikola Klisić i dr. (svi rodom iz Crmnice) s ciljem da raznim obmanama širi demoralizaciju u narodu kako bi italijanska divizija mogla lakše da ovlada Crmnicom i izvrši odmazdu. Oni su govorili o italijanskom »milosrđu« i tvrdili

da će okupator oprostiti svima koji su učestvovali u akcijama, ako se za vrijeme ulaska Italijana u crnnička sela »svako bude našao kod svoje kuće«.

Sresko rukovodstvo Partije nije se snašlo u tim kritičnim danima i nije, u novonastaloj situaciji, dalo analizu događaja niti jasne smjernice za daljnje vođenje borbe. Komitet nije djelovao energično i brzo. On je očekivao direktive odozgo, dok su u međuvremenu okupator i peta kolona obavljali svoj posao. Odsustvo odlučnog stava partijske organizacije doprinijelo je da se panika i demoralizacija po selima raširi i prenese na jedan dio boraca u odredima.

U takvoj situaciji Mjesni komitet organizuje (oko 22. jula) savjetovanje, koje se održalo na Ilinom brdu. Diskusija se u priličnoj mjeri vodila pod psihološkim dejstvom rada pete kolone, nadiranja italijanskih trupa i kolebljivosti seljaka koji su se bili priključili ustanicima. Kolebljivi seljaci vršili su stihijski pritisak na komuniste da se izađe pred Italijane upravo onako kako je željela peta kolona. Partijska organizacija nije obuzdala stihiju i ostala bar donekle gospodar situacije. Ona je to mogla ostvariti jer, i pored svega, članovi Partije i skojevci su bili spremni da slijede direktive. Umjesto toga partijsko rukovodstvo je čekalo direktivu odozgo, a neprijatelj je nadirao. Tako je u oklijevanju izgubljeno nekoliko dragocjenih dana. Partija je postepeno gubila kontrolu. Konferencija na Ilinom brdu donijela je zaključke da se komunisti sklone dok prođe italijanska vojska. Govorilo se o tome kako da se vrate nekompromitovani kućama, da se raspuste odredi i pretvore u grupe koje će se skloniti u blizinu sela, ali nije data određena perspektiva dalje borbe i bar donekle suzbijena demoralizacija. Komunisti su, takoreći, prepušteni sami sebi da se snalaze kako ko zna i umije.

Odluka, koju je Mjesni komitet donio 28. jula da se ide u sela i ponovo formiraju gerilske grupe od boraca koji su spremni za dalju borbu, a narod da se skriva dok prođe neprijateljska ofanziva, donijeta je na žalost veoma kasno i nije stigla do članstva Partije. Neprijatelj je već nadirao kroz sela, a petokolonaši, kao prethodnica, pripremali su teren da se »izađe« pred Italijane. Tako je veliki broj komunista i skojevaca nasjeo paroli »zajedno sa narodom«. U narodu je zbog dejstva italijanske propagande i rada pete kolone bilo još iluzija da neće doći do internacije i strijeljanja, ako i komunisti izađu pred Italijane. To je bila vješta propaganda neprijatelja, koja se pretvorila u očiglednu prevaru. Rezultat je bio negativan: 39 komunista je internirano, a 44 ostalo na terenu.

Sekretar komiteta Nikola Nikić je odlučio na kraju da ide »zajedno sa narodom«. Kampanja pete kolone imala je efekta: »Zašto da narod strada „krivicom" komunista« govorili su petokolonaši. I Nikić je nasio ovoj kampanji. On se predaje iako je morao pretpostavljati da će biti strijeljan. Nikić se žrtvuje radi autoriteta Partije, ali time upravo nanosi udarac partijskoj organizaciji i ustanku u Crmnici. Primjer Nikića loše je djelovao na mnoge druge komuniste koji su iz sličnih ili istih pobuda »izašli pred Italijane«. Bez obzira na loš ishod ovakve njegove odluke, on je među nama ostao kao pošten i odan komunista, što je potvrdio i držanjem prilikom strijeljanja.

Uskoro poslije ovih događaja, komunisti Crmnice koji su ostali u narodu, povezuju se i nastavljaju sa aktivnim radom na organizovanju svojih redova i na ponovnom podizanju morala u narodu. Oni objašnjavaju do čega su dovela obećanja pete kolone i smjelo ističu nužnost produženja borbe protiv okupatora. Narod je uvidio do čega su dovele odmazde okupatora i rad pete kolone pa je počeo ponovo da se zbija oko komunista. Partijska organizacija u Crmnici je uspjela da ponovo oformi oružane odrede i u znatnoj mjeri ojača i obnovi izgubljene pozicije. U tom periodu Mjesnim komitetom Partije rukovodi novi sekretar Niko Rolović,[10] ali on na žalost uskoro gine od ruku domaćih plaćenika.

U narednim mjesecima Crmnica je dala veliki broj boraca za Lovćenski bataljon. Oni su učestvovali u poznatom napadu na Pljevlja i nastavili da se bore u redovima Prve proleterske brigade. U Crmnici je formiran bataljon »Jovan Tomašević«. Kroz ovaj bataljon i druge jedinice u sklopu crnogorskih brigada borci iz Crmnice su nastavili borbu protiv okupatora.

U borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika Crmnica je imala oko 500 žrtava.

Vladimir ROLOVIĆ

[10] Proglašen za narodnog heroja.

RAD RADIO-SEKTORA

Prošlo je skoro dvadeset godina od vremena kada je Radio-OF uspešno vršio propagandu za oslobodilačku borbu i kada je izazvao uznemirenje i srdžbu u redovima okupatora u Ljubljani. Na žalost, više se ne mogu setiti svih detalja i događaja iz tog vremena, pa mogu samo da dopunim opštu sliku o našem radu i to najvećim delom po organizacionoj liniji. U uslovima okupacije bilo je potrebno razviti posao i na radio-sektoru, efikasnom i modernom propagandnom sredstvu. Zbog toga su uspesi našeg uvedenog ilegalnog radio-sektora, naročito propagandne emisije »Kričača«, dali nov podstrek agitaciji i propagandi, a istovremeno bili nov dokaz da smo i na tehničkom polju bili dorasli okupatoru i sposobni za borbu i oslobođenje.

Kada su italijanski i nemački okupatori uveli sistematske pretrese stanovništva i blokade, naši aktivisti su počeli sve češće da padaju u ruke okupatoru prilikom prenošenja »Poročevaleca« i druge literature i saopštenja. Tada mi je, jednom prilikom, poručio Tone Tomšič, organizacioni sekretar CK, koji je usmeravao rad radio-sektora: »Požurite s pripremama, sada težište rada prelazi na područje propagande i međusobnog povezivanja organizacija oslobodilačke borbe«.

Kada je početkom juna 1941. donesena odluka da se organizuje radio-sektor KP Slovenije, Tone Tomšič mi je poverio taj zadatak. Rekao mi je da i OF radi na tome, da njihov predajnik već radi i da poslom rukovodi inž. Miloš Brelih. Teškoće koje su se pred nama nalazile uskoro su nas prinudile da se tehnički i organizacijski povežemo i zajednički radimo.

Naš zadatak je bio: organizovati govornu radio-emisionu stanicu za propagandu u Ljubljani, montirati radio-telegrafske stanice za vezu sa SSSR-om na pogon s motornim agregatom i izraditi predajnike i prijemnike na ručni, odnosno nožni po-

gon za telegrafske veze između partizanskih jedinica. Osim toga, trebalo je uvežbavati izvestan broj telegrafista.

Mada sam studirao elektroniku, nikad se nisam intenzivnije bavio radio-tehnikom. O ilegalnim stanicama — poznato mi je bilo samo to, da je za vreme najvećeg Hitlerovog terora nad nemačkom KP, ova Partija imala ilegalnu stanicu na kratkim talasima koju su fašisti tražili na sve strane, zbog čega je neprestano menjala mesto svojih emisija. Hitlerovci su uskoro bili prinuđeni da u Hamburgu iskopčavaju struju u pojedinim delovima grada da bi utvrdili gde se nalazi stanica. Zato je naš »Kričač« već od samog početka bio tako izrađen, da može raditi na akumulatore i baterije. Ipak smo i s njima postizali učinak šest vati. Kasnije se pokazalo da je dolazilo do iskopčavanja struje u pojedinim delovima grada, ali mi smo na to bili spremni.

U to vreme Slovenci nisu imali radio-industriju i zbog toga nismo imali nekih većih iskustava u radio-tehnici, naročito se nismo snalazili u izradi radio-predajnika. Imali smo uvezenu radio-stanicu Radio-Ljubljane i njenu radionicu koja je u stvari bila servisna radionica za manje popravke radio-prijemnika. Radionica je, naravno, postala naše čvrsto uporište, jer je pod rukovodstvom Janeza Jančara jednom radila skoro nedelju dana isključivo za nas. U Ljubljani je bilo vrlo malo radio-amatera, a i tehničko znanje ovih bilo je najvećim delom nedovoljno. Dolaskom Alfonza Kukovca Uroša iz Ljutomera, dobili smo uspešnog organizatora i instruktora radio-telegrafije. Ozbiljnu tehničku snagu predstavljali su Rudi Jančar i inž. Gruden, koji su bili jedno vreme u službi »Filipsa« u Zemunu. Najviše ljudi za izradu radio-aparata i za emisije regrutovano je iz redova studenata Univerziteta u Ljubljani. Pomenuću samo Rada Luznara, Milana Osredkara, inž. Miloša Breliha, inž. Draga Hartnera i Vidu Lasičevu, koji su svojom požrtvovanošću omogućili uspešan rad javnih radio-emisija. Međutim, okupator je posumnjao da postoji organizovan rad na fakultetu i jednog dana je upao u njegove prostorije. Mada nije pronađen kompromitujući materijal, pune tri nedelje je ležalo u zatvoru 26 studenata elektrotehnike.

Za vreme okupacije bilo je vrlo malo radio-materijala. Ukoliko ga je i bilo služio je samo za popravku radio-prijemnika. Kada su okupatori zaposeli Ljubljanu, kao jedini dobavljači prodavali su Slovencima isključivo radio-materijal koji je davao male efekte. Uveren sam da to nije bilo slučajno, a ni zbog nedostatka radio-materijala u ratno vreme. Nešto materijala uspeli smo da nabavimo iz trgovine u Italiji, što dokazuje da je okupator namerno sprečavao dostav-

ljanje radio-materijala u Sloveniju. Na raspolaganju je bila jedino pradavnica Radio-Ljubljane, kao i prodavnice Dobrleta i Goloba. I pored njihove dobre volje nisu nam mogli pomoći, jer nisu imali gotovo nikakvog radio-materijala.

Kada sam počeo da radim u radio-sektoru, imao sam za sobom iskustva ilegalnog rada, kao i iskustvo u radu ilegalne partijske tehnike. Mada je cela Ljubljana bila za oslobodilačku borbu i mada su pored italijanskog okupatora u njoj živeli retki narodni izdajnici, ipak sam dosledno insistirao na metodama ilegalnog rada. Radnici radio-sektora su prihvatili principe konspiracije i dosledno ih sprovodili. Uveren sam da je to omogućilo naše uspehe i da smo zbog toga izbegli veće žrtve i provale.

Sektor radio-tehnike organizovan je odvojeno od drugih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, a odvojeno i od ostale tehnike. Ni jedan saradnik radio-sektora nije smeo da radi u nekoj drugoj ilegalnoj organizaciji OF. Organizaciona veza je vodila preko mene do Toneta Tomšiča, a kasnije do Borisa Kidriča. Tako smo sprečili eventualne provale naše organizacije u slučaju da budu otkrivene druge organizacije. Sektori rada bili su strogo odvojeni. Oni koji su izrađivali aparate nisu smeli da kupuju materijal, niti su smeli biti povezani s drugovima koji su rukovodili emisijama. Radio-emisija je bila čvrsto povezana u specijalne jedinice i morala je sama da traži mesta odakle je vršila emitovanja. Svaki je smeo da zna samo ono što je bilo neophodno za rad. Samo u retkim slučajevima smeli su se videti i sresti dvojica montera kraj istog predajnika, mada smo se svi još odranije međusobno poznavali. Nove ljude smo sami angažovali. Nabavljač nije smeo da izaziva veću pažnju. Drugovi koji su se bavili emitovanjem na »Kričaču« bili su vrlo hrabri, inicijativni i konspirativni, a pre svega sigurni u slučaju da padnu u ruke okupatora. Svaki od nas je imao ilegalno ime, a ime je nosio i svaki aparat. »Kričač« je ime za govornu emisionu stanicu, »Krava« — predajnik za vezu sa inostranstvom itd. U konspiraciji je sve prevazišao pokojni inž. Luznar, koji je čitave mesece radio na »Kričaču«, pred očima više desetina studenata elektro-tehnike, pa ipak niko od njih, osim mene, nije znao šta on radi.

Navešću primer kada je naša konspiracija bila na probi. U trgovini Zrimšek prodavala se jedna radio-lampa s nešto većim efektom. Neki naš konstruktor, veoma agilan radio-amater, otišao je kod Zrimšeka i razgledao ovu sijalicu pored ostalog radio-materijala. Pošto mu je bilo zabranjeno da kupuje nije je ni kupio, ali se očito za nju prilično zainteresovao. To je bilo dovoljno da mu policija još iste noći izvrši pretres

stana. Istražni organi su s naročitom pažnjom razgledali njegovu radio-aparaturu. Kada sam se idućeg dana našao s njim i kada mi je opisao ono što mu se desilo, tvrdio je da nije izazvao njihovu sumnju. Bilo mi je jasno da ga je okupator otkrio i da čeka da preko njega otkrije i ostale. Sa zadovoljstvom sam tada konstatovao da ovaj drug ne zna za rad nijednog saradnika radio-sektora, a da i mene poznaje samo po ilegalnom imenu. Savetovao sam ga da odmah ode u partizane. Pošto je otišao još jedanput da spava kod kuće, te noći su ga uhapsili. Ali, radio-sektor je poslovao dalje, jer je dosledna konspiracija onemogućila svaku dalju provalu. Zdenka Kidrič mi je kasnije javila da je viđen šegrt iz trgovine Zrimšeka u društvu vođe italijanske špijunske službe.

Propagandna stanica »Kričač« je uspešno obavljala svoje zadatke u Ljubljani. Veza sa inostranstvom preko velikog radio-telegrafskog predajnika bila je uspostavljena na partizanskoj teritoriji. Aparati za radio-telegrafske veze između partizanskih jedinica izrađeni su s velikim teškoćama i poslati Glavnom štabu preko Krimskog odreda. Međutim, neki nesavesni drugovi iz njih su izvadili male baterijske prijemnike, a ostale delove izgubili pri pokretima. Tek kasnije pošlo je za rukom većim partizanskim štabovima da uspostave međusobne veze.

Okupator je na sve moguće načine hteo da spreči našu delatnost. Borba se vodila najmodernijim tehničkim sredstvima kojima je raspolagao. Jednom kasnije je neprijatelj dešifrovao naše radio-telegrame, koje su međusobno razmenili Glavni štab Slovenije i štab naše divizije. Posledice su bile teške.

Najviše pažnje okupator je posvetio javnoj radio-emisiji »Kričača«. Počeo je time što je organizovao kruženje kamiona po gradu koji su imali montirane specijalne baterijske prijemnike za određivanje pravca odakle dolaze talasi »Kričača«. Ovakve aparate namestili su i po nekim stanovima. Preko primljenih telefonskih obaveštenja štab za traženje »Kričača« određivao je mesto verovatnog smeštaja stanice (presecanjem radio-talasa). Ova italijanska nastojanja nisu bila uspešna. Inž. Miloš Brelih, koji je po našem nalogu bio u službi italijanske radio-stanice, uz mnogo napora uspevao je da dozna gotovo sve informacije Italijana i o tome nas je redovno obaveštavao.

Pošto i ovi napori nisu dali nikakve rezultate, ukidana je električna struja u pojedinim delovima grada, da bi se na ovaj način odredilo mesto emitovanja. Kao što sam već napomenuo, ovo smo sprečili napajanjem aparature baterijama i akumulatorom.

Zatim su počeli tražiti »Kričača« na osnovu snage prijema na pojedinim mestima. Automobili sa specijalnim radio-prijem-

nicima kružili su gradom i telefonski javljali svom štabu jačinu primanja. To isto činili su u pojedinim delovima grada informatori u stanovima. U kasarnama su bili spremni kamioni s vojnicima da bi, čim stigne naređenje, blokirali i pretresli određeni deo grada. Ovaj metod pokazao se kao efikasan. Za 12 minuta već bi blokirali kuću u kojoj je bila emisija.

Redovno sam obaveštavao Borisa Kidriča kako se okupator polako usavršava u svom poslu. Kad je već nakon 12 minuta posle početka emisije uspevao da blokira određeni sektor grada, mi smo smanjili emisiju na 10 minuta. Kada je već posle 10 minuta bio u neposrednoj blizini predajnika, mi smo sveli emisiju na 8 minuta, a kada je i on postigao brzinu od 8 minuta, mi smo sveli svoj program na 6 minuta. I pored toga, od Osredkara, Hartnera i Lasičeve, kao i ostalih saradnika, nikad nisam čuo ni jednu reč malodušnosti, već sam konstatovao nove inicijative i odlučnu volju za nastavljanje emisije. Najzad je okupator sopstvenicima oduzeo sve radio-aparate i strpao ih u magacine; samo su još ilegalni sopstvenici slušali naše radio-emisije, no prestala je i okupatorova radio-propaganda za naše stanovništvo.

Naše su se emisije već svele na samo dva minuta trajanja. Dalje se nije moglo smanjivati. Sećam se kako sam Borisu Kidriču poslednji put, negde u aprilu 1942. godine, referisao o radu »Kričača«. Zamislio se kratko vreme, a onda je rekao: »Organizujte još jednu emisiju, a onda se oprostite od slušalaca. Recite da ćete ponovo emitovati svoj program na oslobođenoj teritoriji, a u Ljubljani — posle oslobođenja. Saradnicima »Kričača« izrazite u ime CK pohvale i priznanja za njihov požrtvovani rad«.

Milko GORŠIČ

Rizah Štetić: POGORELCI IZ POSAVINE (tuš)

USTANICI SA CINCARA

Nikada ranije nisam doživio tako mučan susret sa mojim rodnim selom Šujicom, kao početkom aprila 1941. godine. Tih dana bio sam napustio posao u Beogradu radi stupanja u vojsku. Na obroncima iznad šujičke doline bjelasale su se posljednje krpe snijega; stada ovaca su pasla požutjelu travu; veselo su odjekivala zvona na ovnovima i glasna čobanska dozivanja. Sve mi je to bilo blisko i poznato da sam za trenutak zaboravio i na to da je buknuo rat, da predstoji duga i teška bitka i da sam, upravo, i došao iz Beograda radi toga, da se prema ratnom rasporedu, uputim u vojsku...

Prvog dana boravka u Šujici pošao sam do opštinske kancelarije da se prijavim vojnom referentu. Na putu, međutim, sretoh Filipa Blatančića, mog poznanika iz djetinjstva. Vozio je bicikl. Očekivao sam da će stati da se pozdravimo. Ali on je svom snagom okretao pedale i, crven u licu, projurio kraj mene, vičući kao lud:

— Živjela Nezavisna Država Hrvatska!

Napregnuo sam sve snage da bih shvatio taj povik, ali sam, na kraju, zaključio da je Filip, možda, pijan. Nisam mogao ni pretpostaviti da smo skrhani — za svega nekoliko dana. Jer sam na putu od Beograda do Šujice imao prilike da vidim mnoge vojne jedinice, i to dosta dobro naoružane i raspoložene za borbu.

U Hrvatskoj čitaonici, koja se nalazila kraj opštinske zgrade, zatekao sam veliku grupu svojih zemljaka Šujičana, okupljenih oko baterijskog radio-aparata. Spiker Zagrebačke radio-stanice čitao je dokumenat o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske, o »pobjedonosnoj njemačkoj i italijanskoj armiji«, o »raščišćavanju računa sa Srbima...«

Dakle, prisjetih se, Filip Blatančić nije bio pijan!

Grupa oko radio-aparata stalno se povećavala, a ustaška propaganda, emitovana preko Radio-Zagreba, postajala je sve žučnija. Počeli su i komentari o tim neočekivanim događajima.

Ustaški elementi, kojih je bilo u Šujici, odmah su počeli otvoreno da organizuju ustaški pokret. Prvu ustašku vlast sačinjavali su oni isti ljudi koji su predstavljali vlast i u tek propaloj kraljevskoj državi.

»Mačekova zaštita« pružila je svesrdnu pomoć ustašama u organizovanju mjesne vlasti. Pripadnici »zaštite« odmah su pristupili razoružavanju žandarmerijske stanice u Šujici, i to samo onih žandarma koji su bili Srbi. Tako je došlo do sukoba između žandarma Hrvata i žandarma Srba. Nikola Đivanović, na primjer, ubio je jednog žandarma, Srbina, samo zbog toga što je plakao pred kraljevom slikom. A to je, ujedno, bio i početak ubijanja srpskog stanovništva u tom kraju.

Nekoliko dana ranije došlo je i do pobune u 13. pješadijskom puku, koji je sa punom ratnom opremom pošao iz Sinja preko Dinare za Livno i Bugojno. Na Vagnju, glavnom prevoju na Dinari, taj puk se počeo rasipati: vojnici su, neki u grupama, a neki pojedinačno, krenuli svojim kućama, noseći oružje, municiju i ostale vojničke stvari. »Mačekova zaštita« međutim presretala je vojnike i razoružavala ih. Nekoliko Šiptara nisu htjeli dati oružje pa su ih pripadnici »zaštite« poubijali. Sem toga, pripadnici »zaštite« su zaustavljali autobuse, pljačkali stvari i maltretirali putnike, tako da više niko nije bio siguran u to da mu se neće ništa dogoditi na putu, u šumi, na njivi, pa i u vlastitoj kući...

U živom mi je sjećanju i dolazak u Šujicu ustaše Bože Šarića, koji je imao neku vrstu političke vlasti. Njegova kancelarija nalazila se u bivšoj žandarmeriji. Ali da Šarić, ipak, nije bio jedan od najekstremnijih ustaša — osjetilo se krajem juna, kada je u Šujicu došao Ante Madunjić iz Kola, kod Duvna. Taj bahati ustaša, u dane vjerskih praznika, zatvarao je gostionicu i silom tjerao ljude u crkvu da se mole za »poglavnika« i njegovu vojsku. Ukratko: on je maltretirao narod — kako je htio. Madunjić je, prilikom jednog povratka iz Šujice u Duvno, uhapsio Nikolu Velimira iz Baljaka, opljačkao mu kuću i odveo ga u duvanjski zatvor. Zato je partijska organizacija, preko svojih simpatizera, privoljela ustašu Božu Šarića da pođe u Duvno i zamoli sreskog načelnika da oslobodi iz zatvora Nikolu Velimira. Ta akcija je uspjela i Velimir je oslobođen. To je, u stvari, bio prvi pokušaj komunista i njihovih simpatizera da se nešto učini za spasavanje Srba.

*

Grupica komunista iz ovog kraja pokušavala je individualnim kontaktima da objasni ljudima suštinu novonastalih prilika. Ali s obzirom na ono što se događalo — sve je to bilo nedovoljno. Rad partijske organizacije još više je oslabio u vrijeme kada su Italijani uhapsili u Livnu Vojina Zirojevića.[1] Hapšenje Vojina unijelo je u priličnoj mjeri pometnju u redove članova KPJ i njihovih simpatizera.

U to vrijeme činjeni su, uglavnom, pokušaji da se hrvatskoj omladini ukaže na prave ciljeve ustaša. Međutim u toku jula došlo je do hapšenja grupe partijskih aktivista u Livnu, pa je rad pojedinih partijskih grupa u selima postao još teži i neorganizovaniji. Veze sa partijskim rukovodstvom bile su otežane, a, isto tako, danima nije bilo nikakvih dodira između pojedinih grupa komunista. Za tu svrhu preostale su jedino porodice pohapšenih drugova, koje su iskorišćavane za prenošenje direktiva, poruka, vijesti itd. Aktiv komunista i njihovih simpatizera, kome sam i ja pripadao dobio je istim putem poruke od Nikole Jurkića[2] iz Livna. U toj poruci je bilo rečeno da pođem u Veliku Drežnicu, pod Cincarom, na sastanak sa Nikolinim bratom Živkom Jurkićem[3] i Strahinjom Pažinom[4] iz Zastinja, kod Livna. Međutim, sastanak sa tom dvojicom drugova bio je skopčan sa nizom teškoća. Prvo, ja ih nisam poznavao, pa sam se morao osloniti na nečiju pomoć, što je u to vrijeme bilo vrlo opasno. Drugo, u šumi je bilo mnogo odbjeglih seljaka iz okoline Glamoča i Kupresa, a neki od njih su me dobro poznavali. Odlučio sam da zamolim pomoć od mog starog poznanika Branka Zalada iz Malovana. I on mi je izašao u susret: pošao je na Čejića Ravnine, iza Cincara i uspio da pronađe Strahinju i Živka i da ih poveže sa mnom. Bio je to značajan susret i za njih i za mene. Ja sam bio prvi od komunista koji im dolazi sa najnovijim vijestima o razvoju događaja u Livnu i drugim mjestima. Na tom sastanku, održanom u Velikoj Drežnici, zaključeno je da se po svaku cijenu spriječi vraćanje odbjeglih seljaka kućama. Tih dana, upravo, u šumu su došle srpske žene iz sela Potočana, kod Livna, i nagovorile svoje muževe da idu kući radi brige o ljetini. Pošlo im je, dakle, za rukom da nagovore muškarce da se vrate kućama, ali su ih ustaše za nekoliko dana pokupile i — poubijale. No, uspjeli smo da ogroman broj odbjeglih Srba ubijedimo u to da povratak kući — znači za njih i sigurnu smrt.

[1] Predratni komunista, koji je organizovao prvu partijsku ćeliju u Livnu 1935. godine. Ubili su ga četnici juna 1942. godine.

[2] Predratni komunista, poginuo 1942. godine u Vidimlijama kod Glamoča u borbi sa četnicima.

[3] Predratni komunista, poginuo u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

[4] Predratni komunista, poginuo u istočnoj Bosni 1943. godine.

Ponovnim dolaskom Italijana u te krajeve nastalo je izvjesno zatišje. Naime, oni su se, povezujući se sa četnicima, pojavili kao zaštitnici srpskog naroda, pa su odbjegli Srbi, većinom žene, djeca i starci, napuštali šumu i vraćali se svojim kućama.

U oktobru su došli Ante Mioč, Itranja Pažin i Nikola Jurkić.[5] Mioč je ostavio na mene snažan utisak, jer se u svakoj njegovoj riječi, u svakoj njegovoj akciji osjećalo ogromno revolucionarno iskustvo španskog borca. Jurkić, Mioč i Pažin organizovali su sastanak u Malovanu, radi početne pripreme za smještaj partizanskog odreda. U tome su uspjeli: broj partizana bivao je svaki dan sve veći. Drežnička grupa, međutim, bila je izolovana, nije imala nikakvih dodira sa ostalim ustaničkim jedinicama, što joj je onemogućavalo preduzimanje eventualnih akcija. Zato su preduzete mjere da se dođe u dodir sa grupom ustanika kojima je komandovao Vojin Babić iz Starog Sela kod Glamoča (kasnije je prešao na stranu četnika), i to čim su stigle vijesti o postojanju te grupe. Babićevi ustanici nalazili su se u Slovinju. Odlučeno je da Ante Mioč i ja pođemo kod Babića i da se s njim dogovorimo o zajedničkoj borbi.

Nas dvojica krenuli smo jednog oktobarskog dana iz Velike Drežnice i već smo navečer stigli u Slovinj.

Vojin Babić prethodno je bio obaviješten o našem dolasku. Palo nam je odmah u oči da uživa dobar ugled među svojim seljacima, kojima je postao komandant i da je zbog toga ponosan. Bio je, istina impresioniran time što može razgovarati sa španskim borcem (pobjegao iz francuskog logora, da bi se u Jugoslaviji borio), jer je o Anti Mioču već ranije ponešto čuo. Dakle, prvi utisci nisu bili slabi i tada sam mislio da se sa tim čovjekom može sarađivati, iako sam mu zamjerao da se mnogo hvali svojim junaštvom. Ponekad su se u njegovom razgovoru zapažali izrazito šovinistički stavovi, ali smo nas dvojica smatrali da je to posljedica ustaških zločina, vjerujući da će taj čovjek, uz stalan politički rad, biti spreman da se bori protiv okupatora. Primijetili smo, također, da on nama ne želi da otkrije sve svoje namjere, ali smo se, ipak, sporazumjeli o potrebi zajedničkih akcija, o napadima na neprijateljske garnizone i komunikacije, kao i o neophodnosti stalnih kurirskih veza između grupa partizana i njegovih boraca. Babiću smo obećali da ćemo redovno slati štampane radio-vijesti i njegovim borcima.

Prilikom povratka sa Slovinja u Veliku Drežnicu, u štalama Vojislava Duvnjaka našli smo prvu grupu drugova iz

[5] Predratni komunist i španski borac, poginuo kod Šida 1945.

Livna, koji su, prema odluci Okružne partijske konferencije, došli da se bore. Naime, na toj konferenciji, održanoj 14. oktobra 1941. godine u Zastinju, u kući Jovanke Pažin, kojoj je prisustvovao i Maks Baćo Milić, zaključeno je da se formira cincarski partizanski odred. Iz Livna su došli Bono Rančić,[6] Tadija Boban[7] iz Zastinja kod Livna i Safet Gagić.[8] Ta trojica i Ante Mioč sačinjavali su prvu grupu komunista — boraca Cincarskog partizanskog odreda.

Poslije Okružne partijske konferencije nije bilo neizvjesnosti. Više nije bilo mjesta malodušnosti i radi toga što su na Cincar došli Rančić, Gagić i Boban; njihov dolazak imao je ogroman značaj za dalji razvoj ustanka u tom kraju. Stvorena je čvrsta osnova za formiranje jačih partizanskih jedinica na području nekih sela, koja su inače do tada pasivno posmatrala razvoj događaja. Trebalo je obezglavljenom i uplašenom narodu pokazati da je jedini izlaz iz nastale situacije — beskompromisna borba, na čijem su čelu sposobni, svjesni borci — komunisti. Naše djelovanje bilo je olakšano činjenicom da je, upravo, u planinskim selima, udaljenijim od komunikacije i većih naselja, narod bio raspoložen za borbu.

SUSRET SA MUSTAFOM LATIFIĆEM

Negdje u oktobru pošao sam iz Malovana u Veliku Drežnicu da Anti Mioču iznesem neka zapažanja o situaciji u Malovanu, Šujici i nekim kupreškim selima u kojima sam, po zadatku, proveo nekoliko dana. Na Razbojcima sam sreo partizana na konju sa karabinom preko leđa. Na glavi je nosio kožnu kupu sa krznom.

— Smrt fašizmu! — rekoh.

— Sloboda narodu! — odgovori mi partizan na konju, upitavši me gdje idem.

— Pošao sam do partizana u Drežnicu, treba da referišem Anti Mioču — odgovorio sam.

Tada on iz džepa izvuče mali blok, nešto pročita, a onda me pripita:

— Jesi li ti Bakrač?

— Da — odgovorih.

— Ja sam Mustafa Latifić — reče, pružajući mi ruku.

Taj neočekivani susret sa istaknutim livanjskim komunistom ostavio je na mene prijatan utisak. Tada me Latifić počeo nagovarati da odustanem od puta za Drežnicu, pošto je

[6] Predratni komunista, umro 1958. godine.
[7] Predratni komunista, poginuo 1943. godine.
[8] Predratni komunista, poginuo 1943. godine.

potrebno da s njim pođem u selo Malovan. Ja sam, ipak, bio uporan u odluci da produžim do Drežnice, jer je Anti Mioču trebalo saopštiti značajne novosti. I baš dok sam Mustafi to govorio — naišao je Ante Mioč. Tako smo svi krenuli u Malovan. Uz put mi je Ante rekao da me očekuje specijalni zadatak, koji po svaku cijenu treba izvršiti, ali mi nije rekao o čemu je riječ.

Poslije našeg dolaska u Malovan, u kući Vojislava Duvnjaka brzo su se okupili svi odrasli Malovančani. Na konferenciji je govorio Mustafa Latifić. On je objašnjavao najnovije događaje i naglašavao potrebu formiranja partizanskih odreda. Ljudi su pažljivo slušali njegove riječi, klimali glavama u znak odobravanja, ali su tražili i neka objašnjenja. Mustafa je bio izvrsno obaviješten o svim zbivanjima u tom kraju, pa i u čitavoj zemlji, tako da je sva pitanja objašnjavao podrobno, te se konferencija otegla do kasno u noć. Govorio je i Ante Mioč. To je bio prvi slučaj u ovom kraju da komunisti na masovnom narodnom zboru u Malovanu objašnjavaju ciljeve i način borbe, da svojim revolucionarnim držanjem povrate ljudima snagu i vjeru u budućnost, koje su bile i te kako pokolebane ustaškim i okupatorskim zvjerstvima. Od neprocjenjivog značaja bila je činjenica da ni jedan od nas trojice nije bio Srbin, jer su u Malovanu živjeli isključivo Srbi.

Ja sam, međutim, i te noći razmišljao o specijalnom zadatku koji mi je nagovijestio Ante. Predosjećao sam da će taj posao biti skopčan sa velikim teškoćama, pa mi je za sve vrijeme trajanja konferencije to bilo na pameti.

Poslije uspjelog malovanskog zbora Mustafa Latifić je počeo da me priprema za zadatak:

— Naš odred nalazi se u neposrednoj blizini Kupresa — počeo je Mustafa. — Zato moramo ostvariti čvrstu vezu sa svim našim simpatizerima u tom ustaškom gnijezdu, moramo biti obaviješteni o namjerama i pokretima Italijana i ustaša, jer to su preduslovi uspješne borbe sa neprijateljima. Odlučeno je da ti izvršiš taj zadatak...

Poslije tih Mustafinih riječi izgledao sam kao nijem. Pomislio sam: zar je moguće doći u Kupres, pun neprijateljske vojske, i tamo tražiti — simpatizere Partije, koje ja uopšte nisam poznavao, da bih s njima održao sastanak? Kod mene je u tom trenutku postojalo uvjerenje da je taj zadatak neostvarljiv. Ipak sam, bez riječi, saslušao Mustafine savjete, uzeo od njega pismo za Salčina Ljubunčića iz Kupresa, koji je trebalo da okupi simpatizere u tom mjestu.

Sjutradan sam krenuo za Kupres. U toku pješačenja ni jednog trenutka nisam prestao da razmišljam o partijskom

zadatku koji sam dobio, o najjednostavnijem i najbezopasnijem načinu povezivanja sa našim simpatizerima u tom mjestu, koje je dugo vremena predstavljalo jedno od najjačih ustaških uporišta. Pričalo se, na primjer, da su kupreške ustaše pored ostalog, pisale pismo »poglavniku« Paveliću i pozvale ga, ukoliko mu je boravak u Zagrebu nesiguran, da se preseli u Kupres, i da će u tom mjestu biti u punoj bezbjednosti...

U Kupres sam stigao sretno. Najprije je trebalo da pronađem Salčina Ljubunčića. Bio je pazarni dan, mnogo svijeta na stočnoj pijaci. Pratilac je išao pored mene i čim je ugledao Ljubunčića — neprimjetno me upozorio. Prišao sam Salčinu, rekao mu da s njim moram razgovarati i da mu nosim pismo od Mustafe Latifića. Ali čim sam mu pomenuo to ime, čovjeka je, očito, uhvatío strah, jer je tada u Kupresu, Livnu, Duvnu i drugim mjestima tog dijela Bosne bilo vrlo opasno spominjati Mustafino ime, a još opasnije primati njegova pisma. Ljubunčić se, na kraju, malo smirio i sa jednim krojačem pristao da organizuje sastanak simpatizera Partije.

Sastanak je održan u stolarskoj radionici Karla Ercega gdje su se obično sakupljali Kuprešani, pa je to smanjivalo mogućnost da budemo otkriveni. Ja sam dosta nevješto iznosio uspjehe u formiranju odreda, govorio sam o predstojećim borbenim zadacima. Ljudi su me pažljivo slušali. Svi su se složili da je potrebno držati stalnu vezu sa odredom u Drežnici, kao i sa komandom Blagajske čete. Važan zaključak sastanka bio je taj da grupa kupreških simpatizera treba da pošalje svoju delegaciju na širu konferenciju u Drežnici, koja je trebalo da se održi za koji dan. Toj konferenciji prisustvovali su delegati iz Livna, Duvna, Glamoča, Šujice i okolnih mjesta u kojima ima komunista i simpatizera.

Kuprešani su bili zadovoljni, jer im je to bio prvi organizovan dodir sa narodnooslobodilačkim pokretom i partizanima. A i ja sam bio zadovoljan, jer sam potpuno izvršio partijski zadatak.

KONFERENCIJA U DREŽNICI

Konferencija članova Partije i simpatizera u Velikoj Drežnici trebalo je da bude neposredno vezana za zaključke Okružne partijske konferencije o dizanju opšteg ustanka i formiranju partizanskih jedinica. Pripreme za tu konferenciju trajale su dosta dugo, jer je područje sa kojeg su pozvani delegati bilo veliko. Sem toga, ustaški i italijanski garnizoni čuvali su veća naselja i kontrolisali sve puteve, pa je bilo vrlo

teško kretati se iz sela u selo i okupljati ljude, a pogotovu je bio opasan put delegata u Veliku Drežnicu. Mnogo pažnje trebalo je posvetiti izboru delegata. Morali smo naći najsigurnije ilegalne radnike, koji su bili u stanju da sprovedu u život zaključke konferencije u selima i gradovima i da što uspješnije objasne suštinu ustanka koji je buknuo u svim dijelovima Jugoslavije.

Konačno je došao i dan održavanja konferencije. Ja sam, sa grupom od 10 delegata iz Šujice, na vrijeme stigao u Drežnicu u košaru Vojislava Duvnjaka. Tu smo zatekli veću grupu partizana iz Livna, među kojima su bili Luka Džalto, Živo Jurkić, Rafić Tadić[9], Jozo Popović, Safet Pivčič[10] i Pero Jelović. Neki delegati došli su dosta kasno, pa je konferencija počela noću. Kupreški delegati, međutim, nisu prisustvovali konferenciji, jer ih je ustaška blokada spriječila da izađu iz Kupresa.

Sekretar Okružnog komiteta Partije za Livno, Vojin Zirojević, otvorio je konferenciju istakavši ukratko njen značaj. Zatim je govorio Mustafa Latifić. On je na vrlo zanimljiv način objasnio najnovije političke događaje, kao i značaj formiranja narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji i na okupiranim područjima.

Latifić je, zatim, dobar dio svog govora posvetio omladini.

Konferencija je trajala cijelu noć, ali se na licima delegata nije osjećao umor, iako su mnogi dugo putovali, tako da nisu spavali i po nekoliko dana. Na kraju je zaključeno da delegati drežničke konferencije, čim se vrate u svoja mjesta, pristupe intenzivnim pripremama za formiranje ilegalnih narodnooslobodilačkih odbora. Ali prije izbora trebalo je održati šire sastanke, kojima bi prisustvovali i istaknutiji komunisti. Sjećam se, na primjer, da su Nikola Jurkić i Boško Škoro bili zaduženi da prisustvuju sastanku u Šujici, dok su u neka kupreška sela raspoređeni Vojin Zirojević, Luka Džalto i Mustafa Latifić.

Delegati su sa oduševljenjem prihvatili zaključke konferencije i poletno ih izvršavali na terenu, izlažući se najvećim opasnostima. Bilo je očigledno da su mnogi učesnici te značajne konferencije prvi put shvatili da našoj borbi nije cilj — lokalne čarke i borbe »samo za svoje ognjište«, kako su neki objašnjavali ustanak, već — beskompromisna revolucija, nepoštedna borba protiv okupatora i njihovih pomagača.

---

[9] Predratni komunista, poginuo 1945. godine.

[10] Predratni komunista, poginuo za vrijeme pete neprijateljske ofanzive.

Cincarski odred u Drežnici jačao je iz dana u dan. Povećavao se ne samo broj boraca u odredu, već i pušaka, bombi i municije; borci su redovnije i bolje snabdijevani hranom; veze sa ostalim partizanskim jedinicama bile su sve redovnije i čvršće. Komanda odreda, pa i sami borci, osjećali su da je došao čas da se preduzme zamašnija borbena akcija, kako bi se na što izrazitiji način pokazala snaga ustanka u tom kraju jer su se dotadašnje akcije, uglavnom, ograničavale na manje sukobe sa neprijateljskim patrolama. Rukovodstvo odreda bilo je mišljenja da bi trebalo napasti Italijane, na putu Livno—Kupres, i to negdje oko sela Malovana. Prilikom izbora mjesta za napad odlučujuću ulogu odigrali su krupni politički razlozi. U Donjem Malovanu, naime, živio je tada bivši žandarmerijski narednik Dušan Duvnjak, koji je uporno odvraćao narod od borbe protiv Italijana. Okružni komitet zadužio me da češće boravim u Donjem Malovanu i da redovno šaljem izvještaje o stanju u tom selu, koje se, zbog djelovanja Dušana Duvnjaka, ozbiljno kolebalo. Zapazio sam da se narod boji italijanske oružane sile, koja će, kako su tada neki mislili, potpuno uništiti svaki pokušaj otpora. Zato je odluka komande Cincarskog odreda trebalo da razbije strah od italijanske vojske i da Donji Malovan čvrsto veže za narodnooslobodilački pokret.

Odlučeno je da se napad izvede početkom decembra 1941. godine. Opravdano se očekivalo da će baš tih dana kolona kamiona sa italijanskom vojskom češće prolaziti za Livno i Duvno i obrnuto, kako bi se kupreški garnizon, prije snježnih vijavica, snabdio dovoljnim količinama municije, hrane i drugim potrebama. Italijani su znali da Kupres, za vrijeme zime, može i po nekoliko sedmica biti potpuno odsječen od susjednih mjesta, jer veliki snježni nanosi parališu drumski saobraćaj. Uz to je, za vrijeme priprema napada kod Malovana, Treći krajiški odred vodio žestoku bitku sa Italijanima u okolini sela Blagaja. Ta činjenica navodila je na pretpostavku da će svaki pokret italijanske vojske biti masovan i da se prema tome, valja ozbiljno pripremiti za borbu.

Odred je, prvih dana decembra, izvršio koncentraciju svih svojih snaga na području sela Donji Malovan. U odredu je tada bilo oko 100 boraca, čije se naoružanje, uglavnom, sastojalo od pušaka raznog porijekla i jednog puškomitraljeza. Bilo je, međutim, boraca i bez oružja.

Napadom su rukovodili Vojin Zirojević i Mustafa Latifić. Na dan napada borci su, još dok se nije potpuno ni raz-

danilo, pažljivo raspoređeni oko ceste na Stržanju u Petrovim Dragama. Mjesto je bilo povoljno za napad. Svi borci pretvorili su se, takoreći, u jedno uho, osluškujući da li će se iz nekog pravca čuti zvuk automobilskog motora.

Bilo je vrlo hladno, decembarsko jutro, ali je na sve strane vladala skoro potpuna tišina. Tek oko 10 časova začulo se brektanje kamionskih motora od Kupresa prema Livnu. Uz cestu su se čula tiha saopštenja: »Dolaze!« A onda je zavladala tišina. Zvuk motora sve se više približavao. Najzad se na krivudavoj cesti ukazala kolona kamiona, punih italijanskih vojnika. Svi smo bili uvjereni u to da se i protiv tolikog neprijatelja možemo boriti. Prethodno su presječene telefonske linije na Borovoj glavi, pa smo bili sigurni da Italijani ne mogu očekivati pomoć iz Livna.

Napad je izvršen u trenutku kada je kolona, svom svojom dužinom, ušla u našu zasjedu. Sve se odigralo munjevito i po predviđenom planu. Gustu puščanu i mitraljesku vatru prekidale su česte eksplozije ručnih bombi. Borba je trajala oko 1 čas. Nekoliko kamiona bilo je prevrnuto. Bilo je i zarobljenika. Manja grupa Italijana počela je da bježi prema rijeci Šujici. Po vrlo hladnom vremenu pregazili su vodu i nastavili da bježe. Ali kada su naši drugovi dotrčali do vode, pozvali su italijanske vojnike da se predaju. I oni su se, na veliko iznenađenje partizana, jednostavno vratili i predali, pretpostavljajući, valjda, da je bježanje izlišno, pošto će i u pravcu bježanja naići na novu partizansku zasjedu. Tako se broj zarobljenih neprijateljskih vojnika popeo na 21, među kojima je bilo i nekoliko oficira — crnokošuljaša. Ranjene zarobljenike odmah smo pustili na slobodu, jer u odredu nije bilo dovoljno sanitetskog materijala za liječenje ranjenika.

U toj borbi, isto tako, zarobili smo mnogo dragocjenog vojnog materijala, koji je omogućio odredu da priprema i preduzima nove, još teže borbene akcije. Između ostalog, zarobljeno je 6 teških mitraljeza marke »breda«, nekoliko desetina pušaka, mnogo puščane municije i ručnih bombi, pištolja, kao i mnogo drugog vojnog materijala. U borbi na Stržanju poginula su dva borca Cincarskog odreda — Vojislav Duvnjak i Mirko Duvnjak, obadvojica iz Donjeg Malovana.

Ta značajna pobjeda cincarskih partizana brzo se pročula u čitavom kraju. Ali tada još nismo mogli shvatiti ogroman politički i vojni značaj te pobjede, koja je predstavljala prvo »borbeno krštenje« odreda. Borba pod Malovanom konačno je razbila uvjerenje da partizani, nenaoružani i bez vojne obuke, nisu sposobni da vode rat protiv italijanske vojne sile, koja je pripremana i osposobljavana decenijama. Cin-

carski odred dokazao je suprotno. Italijani su od tog dana — drhteći sjedili u zelenim kamionima pri prolasku kroz ove krajeve, očekujući napad svakog časa i na svakom mjestu. Na relaciji Livno — Kupres, i obrnuto, kretali su se isključivo u jačim kolonama, praćenim oklopnim vozilima.

Da bi se na neki način osvetili za težak poraz koji su doživjeli na Stržanju, poslije nekoliko dana zapalili su više kuća u Stržanju i Malovanu.

Neposredno poslije malovanskog napada, po naređenju komande odreda, zapaljene su Markovićeve štale na Borovoj glavi u kojima je, prema nekim obavještenjima, trebalo da se smjeste Italijani, da bi obezbijedili koliko-toliko normalan saobraćaj između Livna i Kupresa. Ta namjera je, dakle, osujećena, a Cincarskom odredu je pružena mogućnost da i dalje, preko sektora Borove glave, nesmetano drži vezu sa velikim brojem livanjskih sela.

FORMIRANJE ORGANA VLASTI

Cincarski odred se afirmisao kao snažna partizanska jedinica, koja je sposobna za izvršenje i najtežih borbenih zadataka. Borci su stekli samopouzdanje, nestalo je nervoze i straha od poraza. Radi lakšeg izvršavanja zadataka i boljeg smještaja i ishrane boraca u toku zime, odred se iz velike Drežnice preselio u Poljanicu i Ćirkov Do. Služba »hvatanja« i umnožavanja radio-vijesti dobro je funkcionisala; redovno su održavane odredske konferencije; kuriri su sa mnogih strana donosili vijesti od naših ilegalaca. Istovremeno, Italijani su kopali rovove oko Livna, Duvna i Glamoča, postavljali su dvostruke redove bodljikavih žica i nemirno gledali u planinske vrhove, pokrivene snijegom, oko kojih se stvarala nova, oslobodilačka vojska . . .

Tada je trebalo iskoristiti tu povoljnu situaciju i smjelije pristupiti formiranju narodnooslobodilačkih odbora, gdje su god za to postojali uslovi. Komanda odreda i članovi Okružnog komiteta stalno su odlazili u sela i pomagali ilegalnim radnicima oko stvaranja začetaka nove vlasti. Rad je bio znatno olakšan pristizanjem novih kadrova u odred, koji su bili u stanju da na sebe preuzmu veliki dio političkih i drugih poslova. Aktiv komunista i simpatizera trebalo je, u duhu odluke Drežničke konferencije u Šujici, da formira narodnooslobodilački odbor. Za to su iz odreda bili zaduženi Nikola Jurkić i Boško Škoro.

Moralo se raditi krajnjom opreznošću, jer je bila dovoljna i mala nepažnja, pa da naši drugovi padnu u ustaške ili italijanske ruke. U Šujici je bila smještena veća formacija

italijanske vojske, a mnogi mještani su bili ustaški orijentisani, pa je bilo potrebno dosta umješnosti i smisla za ilegalni rad, kako bi pripreme za konferenciju ostale nepoznate neprijatelju. Takođe je bilo potrebno pažljivo odabrati ljude i obavijestiti ih o vremenu održavanja konferencije. Ja sam bio zadužen za izvršenje svih tih priprema, što sam uspješno obavio, pa je konferencija zakazana za drugu polovinu decembra. Bio sam, takođe, zadužen i za to da o datumu održavanja konferencije obavijestim Jurkića i Škoru, pa i da im pomognem da se probiju u Šujicu.

Tih dana napadao je visok snijeg. Ja sam otišao na Poljanicu u sjedište Cincarskog odreda i obavijestio drugove o tome da su pripreme za izbore u Šujici izvršene. Jurkić, Škoro i ja krenuli smo na dan održavanja konferencije iz Malovana u Stržanj. Bila je noć. Mislili smo da ćemo tako neprimijećeni stići u Šujicu. Iskrsla je, međutim, jedna nepredviđena teškoća: cestom se kretala duga kolona italijanske vojske, a u kuću Nikole Bakrača, gdje je zakazan sastanak, moglo se doći jedino ako se pređe cesta. Čekati se, ipak, nije moglo, jer je vrijeme odmicalo. Izišli smo na cestu i — jednostavno se pomiješali sa Italijanima, koji su se mučili, izvlačeći kamione iz snijega, a spasavali su i promrzle vojnike. Izgleda da im vlastita nevolja u koju su bili zapali nije dozvoljavala da nas primijete. Tako smo prešli cestu i kasno u noć stigli na zakazano mjesto.

U kući su nas već čekali okupljeni drugovi, jer je zaključeno da se konferencija ne održi bez Jurkića i Škore. Najprije je govorio Nikola Jurkić, a zatim i Boško Škoro. Pošto je delegatima objasnio političku situaciju, Škoro se posebno osvrnuo na potrebu stvaranja narodne vlasti na područjima koja se nalaze pod kontrolom neprijatelja. Dobar broj prisutnih delegata prvi put je slušao rukovodioce partizanskog pokreta, pa su ljudi sa velikom pažnjom pratili njihova izlaganja. Na kraju je izabran prvi Narodnooslobodilački odbor za područje tadašnje šujičke opštine, U odbor je izabrano 9 drugova. Delegati su se potom neprimijećeno razišli svojim kućama. Ta je konferencija ostala u tajnosti sve do polovine 1942. godine, kada je u Šujici izabran legalni narodnooslobodilački odbor i formirana komanda mjesta.

Prvi izbori za narodne vlasti u Šujici imali su ogroman značaj za dalje jačanje našeg uticaja u tom važnom ustaško-italijanskom uporištu, u kojem je do tada bila vrlo intenzivna neprijateljska propaganda. Simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta tek tada su dobili jasnu sliku o krajnjim ciljevima naše borbe i o zadacima koji pred njima stoje.

Jozo BAKRAČ

OD MURTERA DO JANJA

NA OTOKU MURTERU APRILA 1941.

Kraj je marta 1941. godine. Na otoku Murteru nalazi se bataljon pešadije i baterija obalske artiljerije. Ove jedinice jugoslovenske vojske imaju zadatak da brane otok i šibensku luku u slučaju invazije Italijana. U jednom zatonu blizu gradića Tijesno na Murteru nalazi se i nekoliko hidroaviona. Do zatona, u maslinjacima, smeštene su velike količine benzina. Za odbranu baze na uzvišenjima su postavljeni protivavionski mitraljezi. Ja sam u mitraljeskoj četi i držimo čitav odsek sami. Svi živimo u napetom iščekivanju kada će se preko mora, otud iz Italije, pojaviti avijacija i brodovi i otpočeti desant. Niko od nas nema ni približnu predstavu kako će to izgledati, zato i u rasporedu jedinica vlada pravi košmar. Takođe se ne zna šta ko treba da radi. Svi smo zabrinuti za snabdevanje jer se već »govori« kako su zalihe u municiji i hrani male. Za mitraljeze smo dobili nišanske sprave za gađanje aviona, ali niko ne zna kako ih treba koristiti. Spavamo u »bunjama« (kolibe ovalnog oblika ozidane od kamena u vinogradima) i pod šatorima. Živimo na »suvoj hrani« i nejasno nam je zbog čega, kada još nije otpočeo rat. U vojničkim brdskim kazanima doturaju nam ujutro crnu kavu ili čaj. Prisustvo pete kolone se oseća na svakom koraku. Njeno »priča se«, »kažu«, »čulo se« prisutno je svuda. Tako »kažu« da će nas Italijani napasti s kopna, a ne preko mora. Sa njima ćemo lako — to nije nikakva vojska. Ali kako ćemo izaći na kraj s Nemcima? Nemačka je velika sila i s njom se ne može boriti. Nigde nijedne reči ohrabrenja.

Došao je 6. april — prvi dan rata. Kamena ograda kod maslinjaka osvanula je poprskana krečom. To peta kolona obeležava ciljeve, a tamo su čitave tone benzina, a niko ništa ne preduzima.

Po podne je počelo bombardovanje Šibenika. Gledamo, nema mnogo neprijateljskih aviona. Lete dosta visoko. Oko

njih, tu i tamo, vide se lopte crnog dima od eksplozija naše protivavionske artiljerije.

Veze nam ne funkcionišu. Nema telefonske veze ni sa štabom bataljona. Niko nam ni od »starešina« ne dolazi. Prepušteni smo sami sebi. U sumrak istog dana jedan avion, ne znamo čiji, nadleteo je hidroavionsku bazu. Neko kaže da će nas sutra bombardovati. I opet niko ništa ne preduzima. »Kažu« da je iz bataljona naređeno da mitraljezi ne otvaraju vatru na neprijateljske avione »jer nema dovoljno municije« i »otkrio bi se položaj«, a onda šta može avionu mitraljez kada su »njihovi« avioni oklopljeni, itd.

Proveli smo noć nemirno. Probudili smo se rano. Za doručak nam dele crnu kavu i dvopek.

Od Zadra se čuje brujanje aviona. Pojaviše se nad Murterom. Ima ih oko petnaest. Spustiše se niže, napraviše krug oko otoka, a zatim, jedan za drugim, počeše pikirati prema hidroavionskoj bazi. Otvaraju mitraljesku vatru, a čuje se i po koja jača eksplozija. Avioni lete nisko jer ih niko ne gađa. Od naših položaja baza je udaljena manje od kilometra vazdušne linije. Naše položaje nadleću sasvim nisko, ali ih niko ne gađa. A i kad smo hteli da to i učinimo, odnekud je stiglo naređenje da se ne puca jer su hidroavioni ionako izrešetani i potopljeni, te vatra naših mitraljeza ne bi imala nikakvog smisla. Baza ima svoju odbranu, ali ni otud niko ne otvara vatru. Trže nas eksplozija benzina u maslinjaku. Benzin je bio dobro maskiran, ali sinoćnje »krečenje« zida navelo je avione na cilj. Izbiše ogromni stubovi dima. Začas je sav otok obavijen crnim oblacima. Svi smo kao paralizovani i bezvoljni, otpora nigde nema. Svršivši ovaj »posao«, neprijateljski avioni napraviše dva kruga sasvim nisko i odleteše.

Još držimo položaje, ali »vesti« koje dobijamo sve više govore o besciljnosti našeg prisustva na otoku. Drugu ili treću noć posle napada neprijateljske avijacije na bazu kod Tijesnog zapucalo je kod susedne streljačke čete. Trgli smo se iz sna i sakupljeni po grupama slušamo pucnjavu i gledamo raznobojne rakete kako paraju nebo. Dođoše do nas vesti da četa pod komandom Nikole Bege odlazi kući pošto je rat završen. Nikakvog naređenja, nikakvih mera da se rasulo spreči. Vojnik Vlahov iz Vodica kaže da mi ne idemo, a kada pođemo onda oružje ne treba ostavljati neprijatelju. Meni predlažu da odem u Šibenik i uspostavim vezu sa komandom puka. Posle dosta napora stižem u Šibenik. Tamo je bezvlašće, u komandi me grde što sam došao, pa me upućuju natrag na Murter. Kada sam se vratio, zatičem u četi rezervnog kapetana Franju Sveteca, komandanta bataljona. Sav je utučen, jer je od bataljona ostalo vrlo malo ljudi.

Sutradan je neko »zvanično« saopštio da je rat završen i da su Italijani stigli u Šibenik. Vojnici iz Prvića, Šepurina, Vodica, noću prebacuju municiju, mitraljeze i drugu opremu iz čete prema svojim selima. Učestvujem u toj akciji. Kad neprijatelj dođe na Murter, neće biti ni plena ni zarobljenika. Vojnik Vlahov govori da će nam oružje ubrzo trebati i da svaki komunist treba da ide u svoj kraj. Nije sve izgubljeno, ima ljudi koji će nas povesti u borbu. Nas nekoliko oficira, presvučeni u civilna odela, stižemo u Šibenik. Građani Šibenika su utučeni i zabrinuti. Čuju se psovke na račun vojske i oficira koji dozvoljavaju takvoj vojsci kao što je italijanska da bez opaljenog metka uđe u grad. Spavam u kući jednog druga, ne znam ni kako se zove. Ujutru nas budi muzika i topot vojničkih cokula. Gledamo kroz prozor — italijanski vojnici u zelenim uniformama i sa mnogo crnog perja na šlemovima. Trče sa veknama hleba, brzo se penju u kamione i uz zvuke »Djovinence« odlaze dalje.

U SELU ODŽAKU KOD BUGOJNA

Autobusom koji saobraća od Splita preko Livna za Bugojno vraćamo se kućama. Na ulazu u grad zaustavljaju nas nepoznati civili i traže da izađemo iz autobusa. U grad moramo peške. Očekuje se dolazak nemačkih trupa. Podignut je i slavoluk na kome je goticom, na nemačkom jeziku, ispisano »Willkommen« (dobro došli). Nekoliko građana u crnim odelima, na čelu sa advokatom Barišićem čeka da pozdravi okupatore. Iza prozora bojažljivo proviruju glave. Na ulicama puno zastava sa kukastim krstom. Bez zadržavanja žurim ka svome selu. Izvan grada sustižu me prednji delovi jedne nemačke motorizovane jedinice — tenkovi, oklopni automobili, kamioni, čini se nikad kraja. Vazduh je zasićen benzinskom parom. Uska bosanska cesta ugiba se pod tonama željeza. I, dok motorizovana kolona brekće, gledam nemačke vojnike koji sede kao voštane figure. Liče kao jaje jajetu. Kod Karabegovića kuća grupa dečurlije sa ispruženim rukama, dere se »Zig hajl«. Čudim se ko ih pre nauči fašističkom pozdravu.

Kad sam stigao u selo Odžak već je bila noć. Nigde ni žive duše, ni zračka svetla iz kuća. I škola gde sam bio učitelj takođe je utonula u mrak. Jedva mi otvoriše vrata. Svi prozori zastrti ponjavama i čaršavima. Skidam ih, ali uskoro neko besomučno udara na vrata. Dva bega iz moga sela, Alibeg i Mustajbeg, upozoravaju me da prozori moraju biti zastrti — još je rat. Kažem im da je rat završen i da je zastiranje prozora suvišna stvar. Sa lovačkim puškama na ramenima, oni me upozoravaju da je to naređenje Nemaca i da je »ono doba« prošlo,

zato treba da pognemo šiju. Pri polasku mi kažu da »sahat« doteram za jedan čas unapred jer sada za nas važi »nemačko vreme«. »Novi poredak«, vidim, počeo je da se uspostavlja i u mome selu.

Ustaše su počele hajku na vojnike bivše jugoslovenske vojske, koji se vraćaju kućama. Proglasili su ih četnicima kako bi lakše mobilisali seljake da ih gone i hvataju. Uz mnogo buke pripremaju se »pohodi« u planine, koji se ponekad svršavaju hvatanjem neke grupice vojnika i obaveznim terevenkama razularene rulje što »pohod« koristi da se najede, napije i napljačka. Izmaltretirane i izbezumljene vojnike prikupljaju u Bugojnu i predaju okupatoru. U početku je u ovim »pohodima protiv četnika« učestvovalo dosta seljaka, ali kada su videli kakav im je cilj, masovno su napuštali ustaše. Ostao je samo goli ološ.

Ustaše su uspostavile svoju vlast u Bugojnu. Skoro nepoznati ljudi, bez ikakva ugleda, došli su za stožernike, logornike, tabornike i kotarske predstojnike. Poznati seoski lopov i kradljivac, koji se krio od ranijih vlasti, Maho Korenić s puškom u ruci čuva ustaški stožer (štab). Za kotarskog predstojnika postavljen je Branko Kuštro, učitelj koji će ubrzo postati jedan od najvećih zlikovaca u čitavom kraju. Muslimane su proglasili »cvijećem hrvatstva« i pokušavaju da ih vežu za ustašku NDH. Oni se drže po strani i, sem nekolicine najgorih, ustaše nisu uspele da ih pridobiju za sebe. Među njima se može otvorenije govoriti i mi raskrinkavamo ustaše, okupatora i ukazujemo čemu to vodi. Posle jednog takvog razgovora odvaja se stari Jusufspahić iz Zanesovića i u poverenju mi priča da je Hitler musliman i da se kod njega nalazi »kuran« što ga je Muhamed prvi put dobio od alaha. Ustaško-nemačka propaganda bira metode kako bi i muslimane ovog kraja uvukla u svoju zločinačku politiku. Objašnjavam starom Jusufspahiću smisao te propagande. On je ugledan čovek u selu i stalo mi je da ne nasedne neprijateljskoj propagandi.

U Bugojnu je pre rata postojala partijska organizacija na čijem je stvaranju radio Mahmut Bušatlija Buš. Bilo nas je nekoliko članova Partije. Kad su ustaše došle na vlast, svi kompromitovani su se sklonili. Za Buša čujem da je u Sarajevu i da često putuje. Jovo Raduljica otišao je u Beograd, učitelji Anđelko Ristić i Ilija Grbić zarobljeni su i upućeni u Nemačku. U Bugojnu je Mirko Havlik, student, koga je Kuštro uhapsio čim je došao za kotarskog predstojnika. Ponekad dođem u Bugojno. Sastajem se sa Begom Bušatlijom, rođakom Bušovim. On je sarađivao sa nama i bio u gradu aktivan. Strahuje da će biti uhapšen. Uskoro je otišao u domobrane i tamo ostao do oktobra 1944.

Jedne noći zakucaše ustaše na vrata škole. Mislim sada je sve gotovo. Na parčetu hartije Kuštro je napisao da se odmah javim u Travnik u 9. pukovniju na dvomesečnu vežbu. Sutradan sam već u vozu za Travnik. Kada sam se javio komandi u Travniku, dobijem novi raspored za Gacko. Pođoh i tamo.

U Hercegovini je ustanak. Ustaše pale i žare, priče pune strave i užasa kruže o njihovim zločinima. Sa grupom rezervnih oficira stižem u Bileću. Tamo nam kažu da su »četnici« prekopali drum i da se kod Meke Grude vode borbe, te da moramo za Gacko preko Mostara i Nevesinja. U Mostaru se javljamo komandantu Jadranskog divizijskog područja Vjekoslavu Klišaniću. On me zadržava i pita za novosti. Pričam mu što sam čuo, ali on bi hteo da zna još više. Bojim se provokacije i ćutim. Pita me kako mi može pomoći i da li bih želeo da idem kući. Ne shvatam sve ovo, ali ipak izjavljujem da bih želeo kući. Dao mi je novu objavu i ja sam ponovo u svom selu.

Ne znam više što da radim, ni sa kim nemam veze. Krajem jula, pred veče u muslimanskom zaru, dođe k meni Vukica Grbić, žena Ilije Grbića sa malom Slobodankom. Ona je sva usplahirena. Priča da su ustaše iz Livna doterale nekoliko viđenih Srba i da su već svi pobijeni. Iz sela Čipuljića su pohapšeni svi muškarci, a žene sa decom dopremljene u Bugojno i smeštene u školu gde čekaju na transport za Srbiju. Vukici treba pomoći da se sa detetom prebaci u Sarajevo. Zbog toga sam sutradan otišao kod novog školskog nadzornika, učitelja Mate Kukrića. On me dočeka sa uzdignutom rukom i ustaškim pozdravom »Za dom spremni«. Poznajemo se već dugo, ali ne uspevam da za Vukicu izda propusnicu do Sarajeva.

OTPOČELA JE USTAŠKA STRAHOVLADA I U NAŠEM KRAJU

Topla julska noć. Sa nekoliko seljaka sedim pod starom topolom čija se debela grana pruža avetinjski u prostor. Na toj grani, priča legenda, Sulejman paša Skopljak je vešao neposlušne kmetove. Ispod Zlavasti cestom ide nekoliko kamiona. Stali su kod Jandrine ćuprije. Sat kasnije od sela Rosulja čuju se pucnji, jedan za drugim, ravnomerno. Mi se zgledasmo i bi nam jasno da to ustaše ubijaju... Do svitanja je trajalo ubijanje. Niko se od nas nije makao ispod topole. Svi smo ispunjeni grozom. Isti dan doznajemo da je te noći Branko Kuštro, kotarski predstojnik, svojom rukom ubio 340 ljudi koji su bili zatvoreni u Bugojnu. Rudolfu Grofu zaklali su sina na njegovom krilu, a zatim i njega! Kažu da je jama kod Rosulja puna

i da se iz nje čuju dozivanja i jauci. Još uvek sam u selu i bespomoćno slušam o zločinima koji se vrše nad nevinim narodom.

Šta da se radi? Gde su moji drugovi, zašto i mi ne dižemo kuku i motiku protiv Kuštre, Carića, Korenića i sličnih? U Kupresu su zatvorene hiljade seljaka. Tamo je ustaša Boban Rafael. Desna ruka mu je učitelj Valerijan Grafani, belogardejac, koji je pobegao iz Rusije za vreme oktobarske revolucije. Znali smo za njega da je bio konfident i špijun svih režima. Pred rat je premešten u Vukovsko za učitelja. I evo šta je radio. Imao je radio-aparat, pozivao seljake da slušaju vesti i po njihovim komentarima pravio spisak sumnjivih ljudi. Po tome spisku Boban je izdvojio 180 ljudi iz Donjeg i Gornjeg Vukovskog i streljao ih na Borovoj glavi kod Livna. Nijedan nije bio stariji od 30 godina. To je bio cvet mladosti i snage ovih sela. Ostali seljaci su posle maltretiranja pušteni kućama.

POČEO JE USTANAK

Na području Janja, koje se graniči sa bugojanskim srezom, izbio je ustanak. Do nas dopiru razne vesti o jačini ustanika, o crvenim zastavama, o napadima na Mrkonjić-Grad, Šipovo i Jezera i zauzimanju ovih mesta.

Manje i veće grupe »muhadžira« (izbeglica) stižu i u Bugojno. Oni su ispunjeni strahom i brigom za goli život. Pričaju da ustanici imaju topove, da ne diraju žene, da su neke njihove ljude bili zarobili i pustili ih govoreći im da se oni bore za slobodu. Nijednom ustaši ne praštaju i teško njima ako im padnu u šake. Već je napadnut voz kod Vijenca u kom su poginule neke ustaše.

Početkom avgusta u Bugojnu pripremaju veliku akciju za ugušenje ustanka u Janju. Nikola Jurišić, stožernik, organizator je akcije. Nekoliko ustaša iz okolnih bugojanskih sela, koji su ranije živeli u emigraciji, prikupili su oko 400 seljaka. Oni će izvršiti napad na Janj preko Prusca, Ljuše i Pribeljaca. Druge snage domobrana, ustaša i Nemaca napadaju od Jajca i Mrkonjić-Grada, a neke domobranske jedinice sa ustašama preko Glamoča i Mliništa ka Dragnić podovima, Pljevi i Šipovu. Nikola Jurišić drži govor okupljenoj rulji i podstiče je na zločine. Janj, po njima, treba opustošiti, da ništa živo ne ostane i sva sela spaliti. Nemci zahtevaju da se između Donjeg Vakufa i Jajca na levoj obali Vrbasa napravi »mrtva zona« u kojoj ne bi bilo partizana kako bi saobraćaj na pruzi Jajce — Donji Vakuf bio slobodan i Nemci mogli koristiti fabriku ferosilicijuma u Jajcu. Slušamo kanonadu topova i gledamo guste oblake dima

iz Janja. Noć, nebo iznad Janja je u odsjaju požara od sela koja gore. Ustaška rulja se vraća iz Janja, pevajući svoju himnu »U ranama na bojištu«. Stotine grla stoke gone pred sobom. Stoka je zaplašena i njeno prodorno mukanje i blejanje upotpunjava ovu stravičnu sliku. Natovareni biljcima (ćebad) i drugom pljačkom ustaše se vraćaju iz »pohoda«. Većina ih je pijana, hvališu se izvršenim zlodelima.

Ustanak nije ugušen. On se širi dalje i u septembru u Bugojno stiže italijanska vojska da »zavede red i umiri narod«. Ustaše iz Bugojna kao da su nestale — ne pojavljuju se. Na raskrsnicama Bugojna, na uzdignutim postoljima stoje italijanski vojnici-saobraćajci, sa belim rukavicama. Saobraćaj je inače sasvim zamro. Saobraćajac oštro pokazuje pravac kretanja volovskim kolima koja natovarena žitom prolaze kroz grad. Seljak ne razume znake i leženo okreće kola u suprotnom pravcu. Saobraćajac i sam slеže ramenima i pokazuje pravac u kome se kola sada već kreću. I tako se redaju komične scene jedna za drugom.

Italijanske trupe posele su Duvno, Livno, Kupres, Bugojno, D. Vakuf. One su takođe u Prozoru i Rami. Kod D. Vakufa je granica između Nemaca i Italijana. Italijanska vojska ne prelazi most na Vrbasu kod D. Vakufa.

U JANJU NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

U oktobru 1941. došao sam na oslobođenu teritoriju. Pošto sam došao bez partijske veze, a nemam ni poznatih, gledaju me malo sa nepoverenjem.

Štab Trećeg krajiškog NOP odreda je na Kozilima iznad reke Plive, u šumarskoj kući. Tu su Nemanja Vlatković, Vaso Butozan, Cinkara, Danko Mitrov i drugi. Oko oslobođene teritorije privremeno vlada zatišje. Sada je osnovni zadatak učvrstiti jedinice i povesti ih u borbu protiv Italijana, koji se predstavljaju kao zaštitnici Srba od ustaša. Italijanska komanda šalje na oslobođenu teritoriju razne ljude nudeći sporazum. Uroš Drenović, komandant 3. bataljona našeg odreda, već šuruje sa Italijanima i odbio je da primi političke komesare u svoje jedinice. Biće muke s njime, jer to je opasan i dvoličan čovek. U Trećem krajiškom odredu malo je članova Partije. Iz Banje Luke i Jajca došlo je nekoliko drugova, ali su oni nepoznati narodu. Dobro je što je tu Nemanja Vlatković i Radomir Mitrić koje narod poznaje odranije. Tu je i Stipo Bilan, radnik iz Jajca, koji je zbog svoje hrabrosti stekao ugled u odredu.

Do novembra 1941. broj komunista u odredu se povećao, ali pošto odred ima više jedinica, nedostatak u kadru se još

uvek oseća. U novembru je iz Banje Luke stigao Kasim Hadžić, sekretar tek formiranog Okružnog komiteta za Jajce. Njegovim dolaskom je oživeo politički rad na terenu našeg odreda. Stvaraju se partijske organizacije i po selima. Konferencije i zborovi nižu se jedni za drugim, pojačava se i borbena aktivnost jedinica.

Bataljoni »Iskra« i »Vasa Pelagić« su 21. novembra izvršili napad na Italijane u Donjem Vakufu. Mesto nije zauzeto, ali je to bio prvi organizovani napad našeg odreda na Italijane, pa se to ocenjuje kao uspeh. Nešto ranije napadnute su ustaše na Otomalju, Jezeru i Bagu. Tada je razbijena jedna ustaška bojna. Jedinice odreda brzo rastu i neprijatelj se ne usuđuje da sa manjim snagama krene protiv nas. Zbog neprekidnih dejstava na komunikaciji Donji Vakuf — Jajce — Mrkonjić-Grad, ova mesta su oštećena i život u gradu postaje sve teži. Okupatori pojačavaju svoje snage.

Na teren našeg odreda došao je i Đuro Pucar Stari. U decembru 1941. godine održana je konferencija u Gerzovu. Prisutni su svi rukovodioci iz Trećeg krajiškog odreda. Uroš Drenović sa svojim ljudima takođe. Stari iznosi ciljeve borbe i poziva na jedinstvo naroda kao osnovni uslov za uspešnu borbu protiv neprijatelja. Govori i Drenović. On proglašava svoj bataljon četničkim, ali obećava da će zajedno sa partizanima voditi borbu protiv okupatora. Još nema snage da otvoreno istupi protiv partizana. Međutim, posle konferencije, on produžava svoju izdajničku rabotu. U našem štabu je i žandarm Mitar Trivunčić. U prvim borbama ranjen je u petu i leži tu na Kozilima. Partizani ga leče, a on održava veze sa Drenovićem i po njegovom nalogu vrbuje pojedine komandire bataljona »Iskra« za četnike.

Bataljon »Pelagić« zarobio je 40 domobrana na Bagu bez veće borbe. Nemanja Vlatković, Danko Mitrov i Vaso Butozan zahtevaju da se domobrani puste, dok Trivunčić sa nekim komandirima i borcima traži njihovu smrt. Buran je bio taj razgovor i četnički elementi prete rascepom odreda ako se domobrani ne streljaju. Domobrani su streljani i drugovi iz bataljona »Pelagić« protestuju zbog takvog postupka. U bataljonu »Iskra« nastaje teška situacija. Četnici su uzeli maha. Nije daleko dan kada ćemo se morati obračunati s njima.

Narod i partizani na terenu Janje i Pljeve gladuju a teška zima je na pomolu. Spasavaju nas magacini Petog krajiškog partizanskog odreda. Iz Janje i Pljeve idu karavani prema Bosanskom Petrovcu, koji se vraćaju sa tovarima kukuruza. Narodnooslobodilački odbori imaju pune ruke posla. Sem ishrane valja smestiti pod krov stotine porodica koje su ostale bez svojih domova. Mnoge porodice preko zidova izgorelog doma prave

nastrešnice i tu zimuju. Svaku našu akciju na neoslobođenu teritoriju prate ovi pogorelci i beskućnici. Za njih je najvažnije da dođu do malo žita i kakve bilo odeće. Kada smo čistili Majdan od ustaša, stotine takvih seljaka je bilo s nama. Oni obleću oko štaba i komandi, tražeći za sebe deo »neprijateljskog plena«. Nekada uzimaju i sami ne pitajući nikoga, i neprijateljem proglašavaju svakog ko nešto ima. Znamo da im je teško, razumemo ih, ali se svuda energično suprotstavljamo i sprečavamo ih da sami uzimaju.

Sa dizanjem ustanka u selima oko Kupresa ide dosta teško. Tamo imamo jednu četu koja nije uspevala da se omasovi. Njen »front« se nekako stabilizovao i nikako da se pomakne od Blagaja i Seke. Ustaška milicija u Zloselima je oko svog sela iskopala pravi vojnički rov i dobro naoružana brani pristup selu. Njena »isturena tačka« je ustaška milicija u Rastičevu, koja drži stražu na jednom brdu iznad tog sela. Imaju i jedan teški mitraljez. Naša četa iz Blagaja se često prepucava sa njima. U jesen, kada su se kosile retke njive ječma i zobi, ustaše su iz Rastičeva otvarale vatru na narod u polju i ponekog ranile i ubile.

Decembra su u Blagaj došli Šolaja i Nemanja Vlatković sa delom bataljona »Iskra«. Došli su i neki delovi bataljona »Pelagić«. Od Livna je stigao Vojin Zirojević, Ante Mioč i drugi. U kući seljaka Zubića stvaramo plan da zajedno sa partizanima sa Cincara, Gornjeg Malovana, Vukovskog, Rilića i Zanagline izvršimo napad na Rastičevo, Zlosela i Kupres. Vojin Zirojević će sa partizanima sa Cincara i Gornjeg Malovana zatvoriti drum Livno — Kupres a Treći odred će izvršiti napad na pomenuta mesta kako bi jedanput očistili ova sela od ustaške milicije i povezali oslobođenu teritoriju sa Gornjim i Donjim Vukovskim.

Prvih dana decembra 1941. Šolaja je sa grupom boraca napao ustašku miliciju kod Rastičeva i proterao je prema Zloselima. »Zaratilo se« i na ovom sektoru. Naš odred drži položaj prema Rastičevu. Trećeg decembra 1941. po čišćenju Rastičeva produžićemo sa napadom na Zlosela. I Drenović je pod pritiskom svojih boraca bio prisiljen da uputi deo svog bataljona u Blagaj, da bi uzeo učešća u napadu na Zlosela. Drenovićeve ljude vodi Perica Vasić kome nije nimalo stalo do ratovanja. On u svom ruksaku nosi roštilj, biber i so da pravi ćevapčiće.

Dok smo se pripremali za napad na Zlosela, iz Kupresa je prema Blagaju krenuo bataljon Italijana sa nekoliko tenkova. Mi smo zauzeli položaje iznad Blagaja i grebenom koji se od Blagaja pruža iznad Rastičeva prema Plazenici. Kad su Italijani došli na domak Rastičeva, počeli su se razvijati za

napad. Narod iz Blagaja, Novog Sela i Šemanovaca povlači se u šumu, dok sposobni za borbu uzimaju vile, kose, što stignu i priključuju se jedinicama odreda. Tako nas ima preko hiljadu i brojniji smo od Italijana. Italijani nisu hteli da povedu ustašku miliciju koja poznaje ovaj teren. Mi smo u odnosu na Italijane u velikoj prednosti jer držimo sve visove iznad sela i šumu, dok se oni nalaze u polju. Otvorili su vatru iz tenkova a sa minobacačima tuku nasumice po šumi. Mi odgovaramo tek sa po kojim pucnjem. Čekamo da priđu bliže selu i da se spusti veče. Tako je naredio Šolaja koji rukovodi napadom.

Kada smo pred veče udarili iz šume, italijanski bataljon je bio brzo razbijen. Seljaci, naoružani motkama i vilama, hvataju Italijane koji su se razbežali po polju. Oni su imali 40 mrtvih a zarobili smo nekoliko vojnika, među njima i jednog ranjenog italijanskog oficira. Ranjen je negde oko kičme, jaukao je i zapomagao. Previli smo ga, ali to je bilo bez koristi jer je on uskoro izdahnuo. Razbijeni Italijani, zahvaćeni panikom, beže prema Kupresu.

Mi smo upali u Rastičevo i Šolaja šalje fratra iz Rastičeva sa porukom u Kupres da će ga večeras napasti. Strah je zahvatio i ustašku miliciju iz Zlosela, koja se sa Italijanima povlači u grad. Panika dostiže vrhunac, jer Italijani u toku noći napuštaju Kupres. Mogli smo tada ovo ustaško gnezdo zauzeti bez teške borbe, jer je i ustaška milicija bila spremna da se povuče ka Bugojnu. Međutim, Drenovićevi četnici su otpočeli teror i pljačku u selu Rastičevu, pa je Šolaja morao povratiti svoj bataljon da bi ovo spre čio. Tako nam je propala povoljna prilika da očistimo ovaj kraj od ustaške milicije.

Pod kraj 1941. godine na teritoriji Trećeg krajiškog odreda vojnopolitička situacija bila je veoma teška. Četnici Uroša Drenovića proširili su svoj uticaj na Pljevu, povezali se sa četničkim elementima u Janju i Kupresu. Oni su se pripremali za otvoreni napad na partizane i otpočeli ga prvi. U to vreme u odredu nije poklonjena pažnja ovoj opasnosti jer su sve snage odreda bile, uglavnom, orijentisane u borbu sa neprijateljem i na čišćenje uporišta oko oslobođene teritorije.

Mesud HOTIĆ

STVARANJE I RAD PRVE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U RIJECI I ISTRI

Poslije prvog svjetskog rata ugovorom u Rapalu uža teritorija današnje Rijeke, koja se otprilike poklapa sa današnjom riječkom općinom Stari Grad, pripala je Italiji, a nova državna granica podijelila je grad uz tok Rječine, tako da je današnja općina Sušak ostala u granicama stare Jugoslavije. Apsurdnost te granične linije, koja je sjekla živo tijelo jednog grada na dvoje, imala je određeni smisao za dalje zavojevačke ciljeve vladajućih krugova tadašnje Italije prema narodima Jugoslavije. Te ciljeve je sebi otvoreno kao program postavila fašistička Italija. Ona je taj program pokušala da ostvari ulaskom u drugi svjetski rat, kao saveznik Hitlera. Rijeku su fašistički upravljači Italije sistematski pripremali između dva rata da postane odskočna daska za agresiju prema Jugoslaviji. Ona je bila polazna baza za niz podrivačkih, teroristično-špijunskih i propagandnih akcija prema Jugoslaviji i našim narodima, vezujući za sebe i pomažući najmračnije reakcionarne snage stare Jugoslavije. Zbog toga je fašistička Italija održavala u Rijeci mnogobrojan policijski aparat kao i veliki vojni garnizon. Godinama je fašistički špijunsko-policijski aparat na Rijeci imao kao najvažniji zadatak da snabdijeva ustaše i pomaže njihovu aktivnost u Hrvatskoj. Pored toga, taj aparat je imao zadatak da likvidira svako ispoljavanje revolucionarne i antifašističke aktivnosti kao i nacionalne svijesti hrvatskog življa Rijeke i Istre. Uprkos više od dvadesetogodišnjeg divljanja fašističkog terora u Rijeci i u Istri, nacionalna svijest našeg naroda nije bila slomljena, a strogo čuvana granica nije mogla da spriječi razmjenu vijesti i održavanje stalne veze između naroda s obje strane. Radnici sa Rijeke znali su za borbu radničke klase i naprednih snaga na Sušaku i u Jugoslaviji. Komunistička partija Jugoslavije je neprekidno djelovala između dva rata na Sušaku i u Hrvatskom primorju i ta je organizacija uvijek pratila događaje i zbivanja u životu hrvatskog življa, među radnicima

i antifašistima na Rijeci i u Istri. Prema raspoloživim podacima pod italijanskom vladavinom nije postojala na Rijeci partijska organizacija sve dok nije, uoči ustanka, Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje, izvršavajući direktive CK KPH, poslao svoje članove u Rijeku i Istru da osnuju partijske organizacije.

Kapitulacijom stare Jugoslavije italijanski fašistički okupatori uključili su veliki dio teritorije Jugoslavije pod svoju direktnu upravu na Rijeci. Ovaj grad je zbog svog položaja postao za italijanske fašiste jedna od glavnih raskrsnica prema okupiranoj Jugoslaviji. Stoga su se na Rijeci koncentrisale vrhovne fašističke vojne komande za čitavu okupiranu zonu naše zemlje, kao: štab II italijanske armije, Armijski vojni sud, centralne armijske obavještajne službe, zloglasna fašistička teroristično-špijunska organizacija OVRA, a također prolazni vojnozarobljenički logori i zatvori, kroz koje su prolazile žrtve masovnih hapšenja fašističkog okupatora — narod Gorskog kotara, Primorja, Like i Dalmacije. Zbog svog povoljnog položaja Rijeka je postala za fašističke okupatore značajna i zbog svoje industrije, jer je bila udaljen cilj za vazdušna bombardovanja. Italija je u prvom redu forsirala brodogradilište i tvornicu torpeda za ratnu mornaricu. Ostala industrija je također potpuno mobilisana za ratne potrebe.

Partijska organizacija KPH na Sušaku je odmah po slomu stare Jugoslavije i dolasku okupatora razvila još aktivniji rad u narodu, objašnjavala uzroke propasti i pripremala članove Partije za sudbonosne događaje koji su dolazili.

Pozivu na ustanak spremno su se odazvali komunisti Sušaka i Hrvatskog primorja i uz široku podršku radničke klase i rodoljubivih građana počeli su pripreme za oružanu borbu protiv okupatora. CK KPH također je ukazao Okružnom komitetu za Hrvatsko primorje na potrebu političkog i organizacionog aktiviranja OK i na područje grada Rijeke i Istre, da bi se mobilisao narod koji nikad nije prestao da daje otpor dugogodišnjoj tuđinskoj vladavini. Pred fašističkim terorom mnogi su se Hrvati iz Rijeke i Istre, između dva rata, sklonili u Jugoslaviju, a neki pristupili radničkom pokretu i postali članovi KPJ. Partijska organizacija na Sušaku odgojila je niz komunista iz redova radnika, radničke i školske omladine porijeklom iz Rijeke i Istre. Na početku ustanka 1941. neki su se od ovih kadrova po direktivi KP vratili na Rijeku i Istru. U toku ljeta 1941. OK je nastojao da okupi članove KPJ iz Rijeke sa zadatkom da osnuje organizaciju KP u samom gradu i da poveže antifašiste Rijeke sa ustanicima Jugoslavije. S obzirom na ulogu Rijeke u okupatorskom rasporedu i koncentraciju vojno-policijskih snaga u samom gradu za obezbjeđenje komandi i vojne industrije, kao i terorističkog aparata koji je djelovao

u pravcu okupirane teritorije, svaki udarac nanesen okupatoru u samoj Rijeci bio je od krupnog značaja. Već u toku ljeta 1941. povezali su se pojedinci, radnici, omladinci i članovi Partije u Rijeci sa Kotarskim komitetom KPH u Kastvu i sa Okružnim komitetom. U toku jula 1941. Jozo Marčelja je po zadatku Kotarskog komiteta za Kastav povezao Perčić Lojza, radnika u brodogradilištu. Perčić je do avgusta organizovao prvu grupu radnika u brodogradilištu, a kao vezu odredio je Josu Radovana, šofera koji je vozio kamion za tvornicu torpeda i nesmetano u nju ulazio. U septembru sam, kao student, pozvan na rad u Rijeku. OK za Hrvatsko primorje mi je povjerio zadatak da radim na organizovanju partijske organizacije u Rijeci, kao i u cijeloj Istri. Gradska partijska organizacija trebalo je da se poveže sa radnicima u riječkoj industriji i omladinom, kao i sa svjesnim građanstvom — u široki front protiv fašizma.

Povezao sam se sa Lojzom Perčićem i Josom Radovanom i zajednički smo nastavili sa organizacionim radom u riječkim tvornicama. U toku septembra i oktobra uspostavljene su i proširene organizacije u brodogradilištu, tvornici torpeda, rafineriji, garažama, luci. Organizovan je i omladinski aktiv kojim je rukovodio Mario Špiler, tada učenik Trgovačke akademije u Sušaku, a počela je da funkcioniše i prva tehnika za štampanje letaka na teritoriji Starog Grada. U oktobru 1941. konstituisao se u jednoj garaži na Rijeci u Tršćanskoj ulici Gradski komitet KPH za Rijeku. Sastanak je vodio delegat OK KPH za Hrvatsko primorje Silvio Milenić. Prisutni su bili: Lojzo Perčić, Joso Radovan, Silvio Kopajtić, Mario Špiler, Gverino Bratoš i ja. Na istom sastanku izabran sam za sekretara Gradskog komiteta. Pred komitet su postavljeni zadaci daljeg jačanja partijskih organizacija, skupljanje sredstava (novca, oružja i sl.) za borce, širenje letaka, slanje boraca u partizanske čete, sabotaže u ratnoj industriji, saobraćaju i na drugim mjestima.

Partijske organizacije u gradu odmah su pristupile izvršenju zadataka. Radovan je preko nekih italijanskih mornara došao do oružja i municije, koja se slala u partizanski logor, a u tvornicama su sistematski i organizovano počele sabotaže. Organizovano se usporavao rad, štetili i uništavali osjetljivi dijelovi mašina, kočila proizvodnja. Naročito su bile aktivne organizovane grupe radnika u tvornici torpeda, u kojoj se proizvodilo mnogo neispravnog oružja. U brodogradilištu se, pored ostalih akcija, jednoga dana u novembru srušila najveća dizalica koja je oštetila brod u gradnji. Dizalicu su razlabavili i oštetili sami radnici. Za ovu sabotažu fašisti su okrivili buru, jer nisu smjeli da priznaju da nisu obezbijeđeni od udaraca

Partije i u samoj njihovoj tvrđavi — Rijeci. Okupator je već osjetio aktivnost partijske organizacije i nastojao je da je razbije svim sredstvima.

Gradski komitet je u novembru, u radničkom kvartu Rijeke, ponovo održao sastanak na Turniću. Konstatovano je da postoji i djeluje oko 14 osnovnih organizacija po tvornicama, a da ima i uličnih organizacija. Mario Špiler je izvijestio i o širenju skojevske organizacije. Ustanovljeno je da fašistički okupator ubacuje špijune u organizaciju tvornice torpeda. Konstatovano je da su se i iz širih krugova nacionalno svjesnih građana — Hrvata mnogi počeli odazivati na pozive pomoći partizanskim jedinicama i da oružana borba prvih partizana u okolici Rijeke pojačava otpor protivu okupatora svih antifašista. U tom aktivnom radu takođe je bilo povezano i više radnika-Italijana.

U to vrijeme je započet partijski rad u Istri. Na jednom sastanku koji je održan na Rijeci u Starom Gradu, u Konoparskoj ulici, Silvio Milenić je formirao aktiv KPH za Istru u koji je on ušao kao sekretar Kotarskog komiteta za Kastav, ja kao sekretar Gradskog komiteta za Rijeku i Simčić iz Matulja. Aktiv je počeo da stvara organizacije u Opatiji, u selima po Učki i već u novembru 1941. postojale su partijske organizacije na Učki i sve do Mošćeničke Drage, gdje je aktivno radio Mrakovčić. Te organizacije su bile aktivne u skupljanju oružja i ostalih sredstava kao i u rasturanju letaka. Za te organizacije vezale su se i grupe u Ilirskoj Bistrici, koje su takođe skupljale oružje i spremale se na oružane akcije. Delegati iz Ilirske Bistrice već su u novembru 1941. bili na sastanku u Rijeci sa Silviom Milenićem i sa mnom. Fašistički okupator je nastojao da prodre u organizacije i da ih razbije. Naročito poslije širenja letaka po Rijeci na italijanskom jeziku »Hrvatski komunisti italijanskim vojnicima«, u kojima se okupatorskim vojnicima objašnjavaju ciljevi NOB-e i pozivaju se da okrenu oružje protiv svojih fašističkih gospodara. Ovaj letak je riječka partijska organizacija ubacila i u kasarne i vojne transporte. Okupator je počeo sa hapšenjima. U veliku garažu transportnog preduzeća ubacio je svog špijuna, u grupu za sakupljanje pomoći. Preko njega je uspio da uhapsi nekoliko radnika iz garaže i iz rukovodstva, pa je krajem 1941. dio partijskog rukovodstva u Rijeci pao okupatoru u ruke.

Partijska organizacija je i dalje nastavila borbu protiv okupatora, jer su pale drugove zamijenili novi, proširujući tako i pojačavajući antifašistički front naroda Rijeke i Istre novim borcima. Uprkos našim početnim organizacionim slabostima, fašisti ipak nisu uspjeli da unište partijsku organizaciju, niti da spriječe dalje jačanje narodnooslobodilačkog pokreta.

Marijan BARIŠIĆ

FORMIRANJE MESNOG KOMITETA KPJ U KIČEVU

Negde marta 1941. partijsko povereništvo u Kičevu je ostalo bez ikakve veze sa višim forumima Partije. Međutim, partijski rad nije prestajao, mada nam je to što smo u vreme kada su se dešavali krupni događaji — kapitulacija bivše Jugoslavije i okupacija zemlje — bili ostavljeni sami sebi, teško padalo. Jedina naša orijentacija u to vreme bile su radio-vesti i informacije o organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta širom Jugoslavije i Makedonije koje smo dobijali od pečalbara koji su se vraćali iz Beograda, Skoplja i drugih gradova. U specifičnim uslovima italijansko-albanske okupacije, to je bilo prilično oskudno i nedovoljno. Tako je išlo do oktobra 1941. godine.

Jednog dana, početkom oktobra, kada sam se u podne vratio kući s posla, majka me obavestila da me tražio Drakče i da je ostavio poruku da ga odmah potražim, jer je u pitanju važna stvar. Pomisao na to da je možda došao neko iz rukovodstva Partije, jako me uzbudila. Zaboravio sam na jelo i odmah krenuo kod Drakčeta. Uzbuđenje koje je i njega bilo obuzelo potvrđivalo je moj predosećaj. U kratkom razgovoru Drakče mi je rekao da je došao jedan drug koji želi sa mnom da se vidi. Krenuli smo na mesto sastanka. Veoma sam se obradovao kad sam ugledao Kuzmana Josifovskog. Poznavao sam ga još odranije. Za vreme stare Jugoslavije sreli smo se dva puta.

Posle pozdrava i kraćeg nevezanog razgovora, Kuzman mi je zakazao sastanak za 8 sati uveče. Kad smo se našli krenuli smo put Sušice prema rasadniku. Tamo, pod okriljem mraka, održali smo prvi sastanak i razgovor.

— Kakvih novosti ima u Kičevu? — pitao me je Kuzman.

Pokušao sam da mu objasnim situaciju. Za vreme izlaganja on me je često prekidao pitanjima. Na kraju je pitao kako

su drugovi, kako rade i da li se povećao broj simpatizera. Posebno sam mu govorio o svakome i o tome šta smo do sada uradili. Onda je govorio on, a za mene je bilo posebno zadovoljstvo da ga slušam, jer je znao, kao malo ko, da jasno, slikovito i pristupačno izlaže stvari. Najpre je govorio o političkoj situaciji u svetu i Jugoslaviji, posebno kod nas u Makedoniji, zatim o ulozi i zadacima Partije i o stavovima KPJ u novonastaloj situaciji. Posebno je objašnjavao potrebu organizovanja oružanog ustanka. S tim u vezi raspitivao sam se kakvo je stanje u Prilepu, Bitolju, Skoplju i drugim mestima.

Razgovor je trajao do kasno u noć. Na kraju mi je Kuzman saopštio da sam primljen za člana Partije i da je na osnovu mog izlaganja zaključio da postoje uslovi za širi prijem drugova u Partiju i za formiranje mesnog komiteta KPJ. O tome smo posebno razgovarali idućeg dana u prisustvu još nekih drugova. To je značilo da je konačno došao dugo očekivani trenutak kada će biti formirana partijska organizacija u Kičevu. Za to smo se već duže pripremali. Dok smo bili potpuno sami, bez veze sa Partijom, stalno smo, u granicama poznavanja opšte partijske linije, diskutovali o potrebi formiranja partijskih organizacija. Donosili smo zaključke i o formama rada. Ali, današnjim danom smo postali nešto sasvim drugo od onoga što smo bili. Mi smo jezgro oko kojeg će se okupljati narod našega kraja u borbi za ostvarivanje vekovnih ideala — nacionalne i socijalne slobode. Te su me misli potpuno obuzele. Kuzman me pitao kako može doći u dodir pojedinačno sa svakim od drugova o kojima smo na sastanku razgovarali. Objasnio sam mu da za to nema prepreka — svi su spremni da se u bilo koje doba i na bilo kojem mestu sastanu s njim. Ugovorili smo vreme i mesto tih susreta.

Odmah posle rastanka požurio sam da nađem drugove. Brzo smo se okupili i zajedno krenuli van grada. Prvo sam im javio da sam primljen za člana Partije, a zatim sam im saopštio da će se idućeg dana Kuzman sa svakim od njih posebno sresti i da mogu očekivati isto to. Oni su bili radosni i oduševljeni. Zatim sam im izneo svoje utiske o Kuzmanu, koji me je oduševio i kao partijski radnik i rukovodilac, i kao čovek, drug.

Narednih osam dana Kuzman je uspeo da se sastane sa svakim od njih. Posle svakog susreta, upoznavao me je šta je učinio i koga je primio za člana Partije. U tim razgovorima stalno je isticao da je došao u sredinu koja je već bila pripremljena, da su ti ljudi ne samo dorasli da postanu članovi Partije, već da su spremni za izvršavanje i najtežih zadataka.

Posle obavljenih razgovora i prijema izvesnog broja drugova u članstvo Komunističke partije, zakazan je sastanak

u kući Borisa Aleksovskog Karčeta. Prvim sastankom, na kome je bilo nekoliko članova Partije, rukovodio je Kuzman. On je dao pregled političke situacije u svetu, govorio je o situaciji koja je nastala u Makedoniji posle okupacije i njenog raspar-čavanja, o teroru okupatora i o merama koje su preduzimali za ugušivanje narodnooslobodilačkog pokreta naroda Jugoslavije. Posebno je govorio o razvitku oružane borbe u Srbiji, Crnoj Gori i u drugim krajevima naše zemlje. Na kraju je saopšteno da je on ovlašćen da od prisutnih članova Partije formira mesni komitet KPJ za Kičevo, koji će delovati u gradu i u okolnim selima. Tada je i formiran Mesni komitet. Kuzman je zatim govorio o metodu i sadržini rada Mesnog komiteta, posebno o radu po sektorima. U vezi s tim formirana su pomoćna tela Mesnog komiteta: komisija za selo, komisija za sindikat, partijska pomoć i dr. Posebna pažnja bila je posvećena Vojnom komitetu koji je dobio zadatak da prikuplja oružje i sličan materijal, da pronađe baze i skrivnice u gradu i u okolnim selima. Na sastanku je Kuzman posebno govorio o budnosti i držanju pred klasnim neprijateljem, što je ilustrovao primerima iz ilegalnog rada KPJ. Isto tako govorilo se o potrebi formiranja partijskih ćelija, o ljudima koje treba primiti za članove Partije. Posebno smo analizirali svakoga od njih. Doneli smo odluku da treba raditi na pronalaženju konspirativnih stanova za održavanje sastanaka, za smeštaj ilegalaca i materijala itd. Na kraju je formiran i Mesni komitet SKOJ-a.

Sastanak je trajao dosta dugo, gotovo čitavu noć.

Mesec dana kasnije Kuzman je ponovo došao u Kičevo. Bio je iznenađen postignutim rezultatima, jer je bilo formirano nekoliko partijskih ćelija u gradu i selima i stvorena široka mreža simpatizera, što je omogućilo ogroman uticaj Partije na stanovništvo.

Pepi Mitev JOVANOVSKI

IZ CRNE GORE ZA PEĆ I POVRATAK PREKO ŠTEDIMA

Delatnost komunista se u Crnoj Gori 1941. godine već uveliko osećala. Pripreman je ustanak, 13. jul. Baš pred sam ustanak pozvali su me da se javim Sreskom komitetu sreza andrijevačkog u kome se nalazio Bogdan Novović. On se nalazio u selu Đuliću više Andrijevice. Trebalo je ići preko planine, a ja taj teren nisam poznavala. Zato je sa mnom pošao Vujo Zogović[1]. U selu sam se našla sa Todorom Vojvodićem Đedom, koji mi je saopštio da me je Sreski komitet odredio da prenesem vezu Oblasnom komitetu u Peći. Dao mi je pismo i uputio me na neku drugaricu u Andrijevici, koja mi je pomogla da izvadim lažnu legitimaciju. Nisam se dvoumila, znala sam da je to zadatak koji mora biti izvršen i zato sam se vratila na Murinu i krenula rano ujutru da preko Čakora stignem u Peć. Bila sam obukla majčinu suknju i zabradila se maramom, jer je trebalo da izgledam starija. Imala sam 21 godinu.

Što sam se više pela uz Čakor, misli su mi postajale sve grozničavije. Kad sam bila već blizu vrha čula sam pucnjavu. Okrenula sam se. Dug i prašnjav put se beleo i vijugao kao zmija. Murina se nije videla, ali sam znala gde se nalazi. Otuda se čula neprestana pucnjava. Morala sam, ipak, da požurim. Hitala sam niz Čakor. Na dva mesta sam morala da gazim Bistricu, pošto su na tom delu mostovi već bili porušeni.

Tada je naišla najveća opasnost — karabinijerija (karabinijerska stanica) u Kućištima. Dala sam im legitimaciju ali me nisu propustili. Rekli su mi da sačekam dok oni ne saznaju šta se dešava u Crnoj Gori.

Šta da radim? Pošla sam da se prošetam oko karabinijerije i neprimetno zašla za okuku. Niko me nije opazio. Tada sam

[1] Vujadin Zogović, narodni heroj, poginuo 1943. na Zlatnom boru u toku bitke na Sutjésci kao zamenik komandira Druge čete Prvog bataljona Prve proleterske brigade.

potrčala i malo dalje sam se spustila s puta u Bistricu. Pregazila sam je i brzo se popela uza stranu, da me ne bi ko video. Morala sam da se provlačim kroz teško prohodnu šumu. Tako sam prošla karabinijeriju. Pošto sam izbegla opasnost, ponovo sam sišla na Bistricu, pregazila je i pošla putem prema Peći. Iznad Pećke patrijaršije sam nabrala granja da bi izgledalo kao da sam iz Peći išla po drva, pa se sada vraćam. Tako sam nesmetano ušla u Peć, kasno popodne. Bila sam veoma umorna, jedva sam se kretala.

Otišla sam kući Popovića. Miladin nije bio tu, već kod Bora Vukmirovića. Tamo sam ih zatekla obojicu. Obradovali su mi se, jer me odavno nisu videli, a ništa nisu znali o događajima u Crnoj Gori. Ispričala sam ono što sam znala i predala im pismo. Kasnije sam saznala da je pismo bilo poslato od strane Glavnog štaba Crne Gore i da je to bila poruka da na Kosovu i u Metohiji ne treba još dizati ustanak nego da ga i dalje treba pripremati, i da drugovi sa Kosmeta ne dolaze za Crnu Goru. Miladin i Boro su mi tada kazali da je jedna grupa drugova spremna da te večeri ide za Crnu Goru i pitali me da li bih išla s njima ili ću ostati da se odmorim pa da idem drugi put.

Iako sam bila veoma umorna, želja da što pre čujem šta se događa u Crnoj Gori, dala mi je snage da krenem. Tako sam se uveče u Vitomirici priključila toj grupi.

Bilo nas je deset: Miloš Gilić, Milutin Božović, Mitar Bakić, Vaso Raičević i jedan od Šaranovića. Drugih se imena ne sećam. Sa nama je pošao i Ramiz Sadik. Trebalo je da nas on otprati.

Pošli smo noću. Put je vodio preko planine. Osvanuli smo na Štedimu na kome je bilo mnogo katuna iz raznih šiptarskih sela (Ljođe, Glođana, Ljumbarde, Bosuljice, Dubovika, Lipe i drugih) koji su uzgajali stoku.

Kad smo naišli na prvi katun, pozvao nas je jedan seljak, poznat Milutinu Božoviću, u kolibu da se odmorimo i da nas počasti. Dok smo mi sedeli kod njega, on je poslao čoveka da izvesti sledeće katune da nam pripreme zasedu. Ne sluteći ništa zahvalili smo mu se i produžili dalje.

Tako smo došli do katuna sela Ljođe. Dočekali su nas seljaci među kojima je bio i Uka Idriz. Neki iz naše grupe pokušali su da se predstave kao Nemci, jer je nekolicina znala nešto nemački. Ali seljaci su prepoznali Mića Gilića i druge, te nam je taj pokušaj odmah propao. Uka je prišao Mići i odmah mu rekao da ne možemo proći ako nas ovaj katun ne propusti. Za vreme prepirke, Ramiz Sadik im je govorio o tome da mi idemo za Crnu Goru svojim poslom, da nikome ništa ne

činimo i da ni oni nas ne treba da zadržavaju. Ipak su nas propustili i čak je nekoliko njih pošlo da nas isprati.

Pošli smo svi zajedno i naišli na katun sela Glođana, ispod Dečana. Tu je već bila drugačija situacija. Čobani su zauzeli položaje. Iza svakog brežuljka i kamena videla se puščana cev. No, kada su videli Uku Idriza i druge iz prethodnog katuna nisu smeli da pucaju, već su nas napali, oduzeli nam pištolje i bombe. Mene su prepoznali, jer sam živela u susednom selu i znali me kao komunistu. Imala sam pod bluzom bombu. Nije mi jasno kako su je primetili, ali su je videli i oteli mi je.

Ovakvo ponašanje ozlojedilo je naše pratioce. Posvađali su se s Glođancima i rekli im da oni odgovaraju za nas, jer su nas propustili kroz svoj katun. Stoga su nas oni vratili natrag u njihov katun kod Ukine kolibe. Ramiza Sadika su zadržali na silu seljaci sela Glođana. Prisiljavali su ga da im kaže gde smo sklonili ostalo oružje, za koje su mislili da ga mi imamo. Isto tako su mislili da mi imamo još društva koje je sklonjeno. Uka je ipak nekako uspeo da od Glođana izvuče Ramiza i da ga dovede.

Iz susednih katuna vrlo brzo se okupilo preko 150 naoružanih seljaka oko Ukine kolibe u kojoj smo se mi nalazili. Nastala je svađa. Naši životi su bili u njihovim rukama. Većali su o tome da li će nas poubijati ili predati karabinijerima, u Dralju, u Rugovi. Dok je trajalo njihovo većanje, Uka nam je doneo ručak i uporno nam je obećavao da dok je on sa svojim bratstvenicima živ nama se neće ništa dogoditi.

Vrlo interesantno je bilo držanje strine Ukine, inače postarije žene. Ona je prisutne naoružane seljake vrlo oštro prekorila, kako bi u takvom položaju u kojemu smo se mi nalazili mogla i ona da nas poubija. Prisutnima takav prekor stare Đike nije bio ni malo prijatan.

Gotovo smo svi, sem Mitra Bakića, znali šiptarski. A on je stalno pitao o čemu oni toliko govore. Neko reče da je bolje da ne zna.

Odjednom se začu pucanj. To je jedan od ljudi pucao u kolibu, ali nije nikoga pogodio. Tada Uka Idriz uze bombu.

— Baciću je na vas ako se ne raziđete! Ja sam ih uzeo *na besu*, pa ću i sam rešiti kuda ću ih — govorio je.

Tada je Milutin Božović izašao na vrata kolibe i obratio se prisutnim naoružanim seljacima na šiptarskom jeziku.

— Evo me, i pucajte ako hoćete u mene — pokazujući im grudi. — Mi jesmo komunisti i vodimo borbu za slobodu i ravnopravnost. Mi komunisti smo to radili i za vreme stare Jugoslavije braneći zemlju i prava Šiptara. Zbog toga smo u staroj Jugoslaviji bili hapšeni i proganjani.

Iako je bio na vratima niko se nije usudio da u njega puca.

Gužve je nestajalo. Kad su svi otišli Uka nam je rekao da ćemo nastaviti put i da će nas on sa još 4 seljaka pratiti. Bili smo mu zahvalni. Rastali smo se sa Ramizom Sadikom. On se uputio u Peć. Mi smo nastavili put preko rugovskih planina.

Već se smrkavalo a teren je bio jako težak. Bili smo u ogromnoj šumi i zaobilazili sve moguće zasede. Kad nas je noć zatekla, naložili smo vatru. Iako smo se bili spasli, još u to nismo verovali. Činilo nam se mogućnim da nas naši pratioci poubijaju. Iako su bili ljubazni, bojazan je rasla. Možda baš zbog te ljubaznosti.

Prišao mi je jedan od njih, neki stari Rugovac, i počeo da mi priča da je vrlo bogat i da je udovac. Već sam mislila da će druge poubijati, a mene odvesti.

Savladani umorom drugovi su jedan po jedan tonuli u san. Kasno noću Mićo Gilić se digao da traži vode, a Uka mu je ponudio pušku. To je već bila mala iskra nade.

Svanulo je, a ništa se nije dogodilo. Nastavili smo put dalje. Uka i ostali su išli s nama, sve dokle je postojala opasnost od katuna iako kroz njih nismo prolazili.

Razgovarali smo o komunistima, o ratu, o Crnoj Gori. Na rastanku smo se zahvalili pratiocima. Oni su se vratili a mi smo nastavili put preko planine Smiljevice. Usput smo morali često da zastajkujemo zbog Vasa koji je imao bolesne noge pa je morao češće da se odmara.

Taman smo bili na pomolu Smiljevice kad iz crnogorskog katuna počeše da pucaju. Mislili su, valjda, da smo Rugovci, ali smo se nekako sporazumeli. Ušli smo u katun, ručali i malo se odmorili. Tu smo se i rastali. Vaso je zbog bolesnih nogu ostao u katunu, a ostali su pošli prema Beranima. Sama sam krenula prema Murini i Andrijevici. Bilo je teško ići kroz šumu i nepoznate krajeve.

Šta li se desilo na Murini? Da li su mi braća izginula? A muž? Svi su ostali živi kad sam pošla, a ko zna koga već nema. Žurila sam da saznam. Ali trebalo je prvo u Andrijevicu. Nisam stigla iste večeri. Sutradan sam se obavestila o ustanku i čula da su gotovo svi živi i da su već na frontu.

Bogdana Novovića sam izvestila da sam izvršila zadatak.

A zatim, ponovo u neizvesnost ili u nešto suviše izvesno — na front. Opet prema Čakoru i Vaganici.

Vidra KOVAČEVIĆ

USTANIČKI DANI U OPŠTINI LUKOVSKOJ

Aprila 1941. godine vojnici na albanskom frontu nijesu znali kako se situacija razvija na drugim frontovima i u njihovoj pozadini. Oni su hrabro ratovali i ginuli za odbranu svoje zemlje od fašističkog nasrtanja. Mislili su, imajući u vidu da se ni ostali ratovi u istoriji nijesu tako brzo završavali, da će i aprilski rat 1941. godine duže protrajati. Najmanje su očekivali tako brzi slom, jer je narod bio spreman da se svim snagama bori protiv fašističkih osvajača o kojima se, inače, kod nas mnogo čega negativnog znalo, a u svježem sjećanju su ostale riječi njihovih starješina iz mirnodopskog kasarnskog života da se za odbranu otadžbine treba stalno spremati i za nju ginuti kada bude trebalo. Sve ih je to, a naročito početni uspjesi na ovome frontu, nadahnjivalo patriotskim osjećanjima prema svojoj zemlji i njenoj slobodi. Pojedine starješine, komandiri četa i vodova, sa svojim jedinicama hrabro su jurišali na neprijateljske položaje i ginuli.. Zato je vojnicima nerazumljivo bilo kada je komandant iznenada povukao bataljon sa fronta i saopštio da je sa neprijateljem sklopljeno primirje.

Ovakvo saopštenje za trenutak je unijelo zabunu. Vojnici su, povlačeći se po naređenju komandanta iz albanskih planina, čuli huku motora i primijetili mnoštvo svijetlećih farova kako iz pravca Skadra promiču prema Podgorici. To ih je nagonilo da posumnjaju u saopštenje komandanta bataljona o primirju, tim više što su znali da se dan ranije, na njihovom desnom krilu, hrabro borio i napredovao 38. pješadijski puk. Kolonom su se počele prenositi parole: »Čuvaj oružje, trebaće«, »Prava i istinska borba za slobodu treba tek da počne«. Odluka komandanta bataljona da kompletnu jedinicu uputi glavnim drumom prema Podgorici izazvala je među vojnicima komešanje i dogovaranje. Revoltiran ovakvim ishodom

rata, veći broj vojnika je odlučio da po grupicama krene preko planina svome kraju. Noć im je pripomogla da svoju zamisao lakše ostvare. Svi su otišli s oružjem, a oni koji su ostali sa komandantom položili su ga neprijatelju. Na putu i po povratku kući ratnici su od ukućana i komšija mogli čuti kako je pozadini još od prvog dana rata bilo nejasno kakvo je stanje na frontovima. Pričalo se da se naši svuda dobro drže, da uspješno odolijevaju neprijatelju, a ponegdje da su u ofanzivi, a bilo je i takvih glasova da se naši povlače na svim frontovima, da je neprijatelj na nekim pravcima prodro duboko u našu zemlju, da je uzaludno davati dalji otpor i sl. Nastala je velika zabuna i ogorčenje u narodu. Na telefonske linije komandi mjesta i nekih operativnih jedinica uključivala se njemačka, talijanska, ustaška i druge agenture i širile netačne vijesti o stanju na frontu. Među ostalim, narod je kasnije saznao da je načelnik štaba Zetske divizije pukovnik Peterlin razradio besciljni marš za drugi ešelon divizije, 61. pješadijski puk, kojim je komandovao pukovnik Bajo Stanišić, kasnije četnički komandant u borbi protiv narodnooslobodilačke vojske. Njegov puk nije ni stigao na front a predat je neprijatelju. Taj neslavni komandant neslavno će završiti u oslobodilačkom ratu okrenuvši oružje protiv sopstvenog naroda.

Kada se primakao kraj konačnom slomu jugoslovenske vojske i države, u Nikšiću u Trebješkoj pećini, vlada je preko svojih organa minirala velike količine papirnog novca jugoslovenske narodne banke. Nešto zlata dala je patrijarhu Dožiću da ga čuva u manastiru Ostrogu, nešto je pokušala da prebaci morem u inostranstvo, što joj nije uspjelo, jer su ga Talijani zaplijenili, a ona, s onom količinom koju je mogla da ponese avionima, pobjegla je u nepoznatom pravcu. Papirni novac jugoslovenske narodne banke polako je sagorjevao i dimio u miniranoj pećini. Uslijed jake eksplozije, odronila se stijena i prigušila vatru. Kada su neki prolaznici primijetili da iz pećine izbija dim, približili su se i ugledali novac. Lako su i brzo ugasili vatru, odvojili zdrave sanduke i koliko su mogli ponijeli su svojim kućama i ponovo se vratili. Ubrzo se okupilo dosta ljudi, a naročito iz obližnjeg sela Ozrinića, opštine lukovske, i hitro su džakovi novca zamicali preko rijeke Gračanice. Neki su bili loše sreće, jer su, u žurbi da što više prikupe, donijeli kući malo nagorjele štosove. Bilo je pojedinaca koji su nekoliko dana brojili pare i nijesu znali da izbroje i utvrde koliko ih imaju. Drugi su im u šali dobacivali da pozovu inžinjere da im »iskubiciraju« pare. Tako je samo za jednu noć u Ozrinićima osvanulo dosta milionera, a takvih

je bilo i u drugim obližnjim selima, koje je narod nazvao »pećinski milioneri«.

Čim je talijanska komanda saznala za ovo, blokirala je pećinu. Za izvjesno vrijeme pećinski novac je prolazio isto kao novčanice koje su odranije bile u prometu. Nastala je s tim novcem trgovina na veliko. Seljaci su pokupovali u Nikšiću kuće, placeve, kućni namještaj i razne dragocjenosti od zlata. Neki seoski milioneri zalazili su u nikšićke dućane i pitali pošto košta sva roba u dućanu. Za brijanje ili šišanje, ili kupovinu drugih manjih stvari, od hiljadarke se nije tražio kusur.

Kada se kasnije pročulo da serije pećinskog novca neće vrijedeti, a pogotovo kada je talijanska komanda izdala naredbu da se sav papirni novac markira kod talijanske komande da bi bio važeći, nastala je velika trka za vraćanje onog što je prodato za te »zle« pećinske pare, kako su nazvane, ne bez razloga, jer su dosta nevolje donijele ovom narodu koji je i onako bio veoma potišten zbog nastale situacije okupacijom njihove zemlje.

Dok su se na jednoj strani pojedinci snabdijevali pećinskim parama, dotle, na drugoj strani, uoči dolaska Talijana u grad, narod je otvarao magacine i odnosio oružje kući ili u planine. U tome su prednjačili komunisti, od kojih je potekla parola: »Sklanjaj oružje, trebaće!«. Na teritoriji lukovske opštine, u tri tajna slagališta, sklonjene su prilične količine oružja: puškomitraljeza, pušaka, bombi, municije i druge opreme, a i svaki pojedinac, koji se za to potrudio, snabdio se oružjem.

Talijani su odmah od početka nastojali da prema narodu budu što pažljiviji i korektniji. Jedino su obični vojnici zalazeći ponekad u obližnja sela, nasrtali na »galine« (kokoši) i mlade djevojke. Međutim, iako su nastupali veoma oprezno, ipak su bili prinuđeni da preduzimaju izvjesne mjere kontrole kretanja građana: uspostavljali su i pojačavali žandarmerijske stanice, izdavali naredbe o predaji oružja, markiranju novca i dr., jer su osjetili neprijateljsko raspoloženje naroda. I što je vrijeme odmicalo, narod je sve više shvatao namjere i ciljeve fašističke vojske i uviđao opravdanost čuvanja oružja. Saznalo se, na primjer, da je talijanska vojska mirno posmatrala kako ustaše kolju srpsko stanovništvo u Hercegovini i dr.

Počeli su da se češće održavaju sastanci komunista i vaspitnih grupa simpatizera. Održavani su sastanci i razgovori sa viđenijim ljudima i predstavnicima raznih građanskih političkih partija radi okupljanja svih narodnih snaga na najširoj političkoj platformi borbe protiv okupatora.

Kada su Talijani objavili naredbu da se oružje preda, s napomenom da će svaki onaj kod koga se poslije određenog roka oružje nađe biti strogo kažnjen, komunisti su nastojali putem agitacije da se oružje ne predaje. Njihovoj agitaciji išlo je na ruku to što je svako u nastaloj situaciji intimno volio da ima pušku, za svaki slučaj, s kojim se teško rastajao. Samo jedan mali broj ljudi predao je oružje.

Opštinu lukovsku sačinjavalo je devet sela i nekoliko zaselaka, sa oko devet stotina domova. Računalo se da u opštini ima približno 1 200—1 500 odraslih ljudi sposobnih za borbu. Partijska organizacija je u periodu pre rata, a naročito uoči samog aprilskog rata, organizovano i aktivno politički djelovala, uz neposrednu pomoć Sreskog komiteta KP Nikšić, tako da je u momentu okupacije Jugoslavije njen uticaj u gotovo svim selima bio veliki. Neposredno poslije okupacije u opštini je bilo svega dvanaest članova Partije organizovanih u jednoj ćeliji, koja je bila podijeljena na dva odjeljenja. Rad partijske organizacije u tom periodu ispoljavao se na najvažnijim i najaktuelnijim zadacima, prikupljanju oružja, municije i druge ratne opreme.

U organizovanim skupnim skladištima sklonjeno je i sačuvano za ustanike oko 180 pušaka, 2 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, 20 sanduka municije, bombi, pištolja i druge ratne opreme, a rukovodstvo organizacije evidentiralo je kod pojedinaca oko 550 pušaka. Prema tome, takoreći, čitav narod u ovoj opštini bio je naoružan. Odmah poslije prvih oružanih akcija formirani su odbori narodnooslobodilačkog fonda, čiji je osnovni zadatak bio da rade na materijalnom obezbjeđenju oružanih gerilskih odreda. Njihova prva akcija bila je prikupljanje novca i kupovina dva radio-aparata za slušanje radiovijesti, zatim umnožavanje i rasturanje vijesti u narodu, a kasnije prikupljanje hrane, odjeće i obuće za ustanike.

Uporedo sa prikpuljanjem oružja i druge opreme vršene su i političke pripreme za ustanak. Protivnici ustanka su to osjetili, i to ne samo okupator, nego i predstavnici raznih građanskih političkih partija koji se nijesu složili da se otpočne borba. Neke pristalice crnogorskog federaliste Sekule Drljevića (kao i pristalice svih režima bivše Jugoslavije, na primjer tadašnji predsjednik okupirane opštine Pavle Gezović i drugi) otvoreno su pozivali narod da preda oružje okupatoru, širili lažne vijesti o nekakvom crnogorsko-talijanskom prijateljstvu govoreći da je talijanska vojska došla da oslobodi Crnu Goru od srpskog ugnjetavanja i da Crnoj Gori obezbijedi samostalnu državnost. Njihov politički uticaj bio je veoma mali. Neki od pristalica Zemljoradničke stranke oko advokata Jevta Pavića,

rodom iz Ozrinića, u pripremama za ustanak držali su se pasivno. Njihov stav je bio da je prerano ići na oružani ustanak, ali kasniji razvoj događaja primorao ih je da se većina opredijeli za borbu, pa i sam Pavić, bar formalno. Druge političke grupe nijesu ni postojale na teritoriji opštine.

Posebno su vršene vojničke pripreme, koje su naročito bile intenzivne od 22. juna 1941. godine. Odmah poslije napada na SSSR na teritoriji opštine formiran je jedan gerilski odred od drugova koji su izašli iz Nikšića, većinom članova Partije i partijskih rukovodilaca koji su bili ranijim partijskim radom kompromitovani kod policije. Prisustvo i politička djelatnost drugova iz ovog odreda imali su vrlo velikog uticaja na političku orijentaciju naroda i pripreme za ustanak. Partijska organizacija u opštini je odmah pristupila formiranju gerilskih odreda na teritoriji lukovske opštine. Uoči 13. jula, dana ustanka, bilo je 6 odreda sa oko 120 naoružanih boraca. Najveći dio naroda pomagao je na ovaj ili onaj način svoje borce u odredima i gledao sa simpatijama na njihovu spremnost za oružanu borbu protiv okupatora, a naročito kada je saznao da je »velika Rusija«, kako su uobičajeno govorili, zaratila.

Uoči 13. jula Sreski komitet KP je dao direktivu za otpočinjanje oružanih akcija. Noću 13/14. jula jedan odred kombinovan od nekoliko boraca iz nikšićkog odreda i 15 boraca iz odreda sa teritorije lukovske opštine likvidirao je žandarmerijsku stanicu na Bukoviku. Tom prilikom razoružano je 9 žandarma i zaplijenjeno 14 pušaka i nešto municije. Iste noći nekoliko boraca iz Lukovskog odreda zauzelo je sjedište opštinske uprave, uništilo arhivu i sve ostalo što bi okupatoru i njegovim slugama moglo koristiti; prekinute su telefonsko-telegrafske veze na pravcu Nikšić — Šavnik i Nikšić — Župa i porušen put Nikšić — Piva kod sela Šipačna.

Jedan odred od oko 20 boraca imao je zadatak da likvidira posadu talijanskog aerodroma u Slivlju i da zapali avione. U vezi sa tim organizovano je, u toku 14. jula, izviđanje, s tim da se čim padne mrak pristupi izvršenju zadatka. Među borcima nalazio se i jedan pilot koji je imao da ispita ispravnost aviona i mogućnost njihovog eventualnog sklanjanja na drugo mjesto ili u protivnom da ih zapali. Međutim, istoga dana pješivački gerilci koji su izvodili akcije na Pandurici, u neposrednoj blizini aerodroma, likvidirali su posadu na aerodromu i zaplijenili 7 aviona i oko 2000 litara benzina. Pošto avione nijesu bili uništili Talijani su ih sjutradan povratili i odmah odvukli u pravcu Nikšića. Tako je propuštena ova veoma povoljna prilika da se avioni unište.

Tih prvih ustaničkih dana izvedene su akcije u svim drugim opštinama nikšićkog sreza tako da je neprijateljski garnizon u Nikšiću bio odsječen od ostalih garnizona i potpuno blokiran. Gerilski odredi lukovske opštine imali su da blokiraju grad od pravca Šavnika i Župe. Oduševljenje za borbu bilo je veliko. Prve uspješno izvedene akcije mobilisale su takoreći sve ljude u gerilske odrede. Svako ko je imo pušku stavio se na raspolaganje rukovodstvu. Istina, sa prvim akcijama eksponirali su se i prvi protivnici ustanka u opštini kojih je bilo vrlo malo. To su uglavnom bile pristalice predsjednika opštine Pavla Gezovića koji je pobjegao u Nikšić, zatim jedna isto tako mala grupa koja je ostala pod uticajem crnogorskih federalista i nekoliko kolebljivaca.

Koristeći se uspješno izvedenim akcijama i raspoloženjem naroda za borbu, rukovodstvo ustanka u nikšićkom srezu dalo je direktivu da se izvrše pripreme za oslobođenje Nikćića. Ova odluka široko je prodrla u narod i prihvaćena sa oduševljenjem. Za taj napad bili su angažovani i gerilski odredi iz šavničkog sreza, koji su već bili oslobodili Šavnik. Oni su se uoči samog napada prikupili na Gracu, na teritoriji Lukovskog odreda.

U toku priprema za napad izvršeno je formiranje četa, izbor njihovih komandira, podela oružja, municije i drugo. U gerilskim odredima lukovske opštine bilo je spremno za borbu oko 700 naoružanih boraca koji su se koncentrisali na polaznim položajima za napad na pravcu Žirovnica — Trebjesa — Nikšić. Međutim, uoči samog napada iznenada su u Nikšić prodrle jake talijanske snage iz pravca Danilovgrada, zbog čega se od napada odustalo.

Poslije nekoliko dana Talijani su prodrli i u Šavnik, te je u toku avgusta nastupilo zatišje u izvođenju akcija, ali ne i u intenzivnom radu partijske organizacije. Izdajnički i kolebljivi elementi su, koristeći privremeno zatišje i prisustvo okupatorskih sanaga, pokušali da razbiju narodno jedinstvo i da narod odvrate od dalje borbe. Iako su ujedinili napore s onima koji su već bili eksponirani kao otvoreni narodni neprijatelji, oni nijesu u tom postigli naročite rezultate.

Partijska organizacija je u avgustu i septembru razvila vrlo intenzivan politički rad. U Partiju je primljeno 10 novih članova i približno toliko kandidovano. Skojevska organizacija, pod rukovodstvom veoma aktivnog i sposobnog omladinca, komuniste Boška Vučinića, razvila je vrlo intenzivan rad i u svoje redove primila oko 20—25 novih članova, formirajući nove aktive narodne omladine. Jezgro ranije formiranih gerilskih odreda održano je i mnogo se tada radilo na njihovom

učvršćivanju i pripremanju za nove borbe. Sem toga, u selima su održavane konferencije sa narodom, na kojima su isticane borbene tradicije naših predaka, recitovani Njegoševi stihovi iz Gorskog vijenca, pjevane nove partizanske borbene pjesme i oživljavane uspomene na velike junake iz tog kraja i njihove podvige u ranijim ratovima i ustancima (Ilija Đukanov, Jefto Miletin, Boško Mijajlov i dr). Umnožavane su i rasturane radio-vijesti na čitavoj teritoriji.

Oživljavanjem oružanih akcija na terenu nikšićkog sreza polovinom septembra, kao i pojačanim političkim radom u narodu, osjetno je suzbijen uticaj neprijateljskih štetočinskih elemenata na terenu lukovske opštine. Stanje se toliko poboljšalo da su bili stvoreni svi uslovi za proširenje oružanih akcija. Direktiva Okružnog komiteta KP i naredba štaba Nikšićkog NOP odreda da se pristupi reorganizaciji gerilskih odreda u višu formu vojne organizacije (u vodove, čete i bataljone), oformi partijska organizacija u vojsci i na terenu i da se produže oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, uspješno su se sprovodile.

Krajem septembra formirane su: u selu Ozrinićima dvije čete (komandir 1. Rade Raičević, politički komesar Pejo Raičević, a komandir 2. Milan Nikolić, politički komesar Vlado Koljenšić); u selu Dragovoljićima jedna četa (komandir Novak Knežević, politički komesar Đorđija Vučinić Đona), a u selu Lukovu takođe jedna četa (komandir Đorđije Drašković, politički komesar Petar Abramović). U oktobru su formirane čete i u ostalim selima. Naredbom štaba Nikšićkog NOP odreda, koju je usmeno prenio politički komesar odreda Milinko Đurović, imenovan je štab Lukovskog narodnooslobodilačkog partizanskog bataljona. Za komandanta bataljona postavljen je Milisav Raičević, za političkog komesara Puniša Lalatović, za zamjenika komandanta Radivoje Simović, a za zamjenika političkog komesara Đorđije Vučinić.

U oktobru batalion je brojao oko 400 naoružanih boraca, a kasnije se povećao na oko 700 boraca. Partijska organizacija u opštini u to vrijeme imala je oko 25 članova. Tada je formirana i partijska organizacija u bataljonu.

Od svog formiranja komanda bataljona organizovano rukovodi radom četa koje su češće na okupu nego što je to bio slučaj ranije. Sa borcima se sistematski radi na njihovom vojničkom i političkom uzdizanju. Prema neprijateljskom garnizonu u Nikšiću postavljene su straže i zasjede, patrole kontrolišu čitav teren, a jedan dio snaga bataljona uvijek je bio u pripravnosti da stupi u dejstvo. Izdato je naređenje da se ponovo prekinu telefonsko-telegrafske veze na pravcu Nikšić —

Šavnik i Nikšić — Župa i da se na tim pravcima poruše putevi; zatim da se talijanske patrole, koje zalaze po obližnjim selima radi traženja oružja i pljačke, hvataju i sprovode u štab bataljona čije je sjedište bilo u kući Radovana Vučinića u Gračanici. Tako je u oktobru zarobljena jedna talijanska patrola u Ozrinićima, a druga je napadnuta u selu Rubeža na putu Nikšić — Župa, ali je uspjela da se povuče u garnizon. Ovi napadi na talijanske patrole izazvali su jednu krupniju akciju Talijana. Jedan njihov bataljon iz Nikšića preduzeo je nastupanje u streljačkom stroju preko Rudog polja, pravcem ka Župi. Kada su naše straže otvorile vatru, Talijani su se počeli ukopavati, kako su to obično činili. Komanda bataljona naredila je četama da odmah stupe u borbu, ako neprijatelj bude produžio nadiranje. Međutim, padom marka Talijani su se povukli natrag u garnizon. Od tada Talijani se u ovom pravcu nijesu smjeli slobodno kretati, te je tako Lukovski bataljon uspio da ponovo uspješno blokira Nikšić na liniji Tović — Žirovnica — Slivlje. Kontrolisan je ulazak i izlazak iz grada, a bataljon je imao i punu kontrolu na čitavoj teritoriji opštine.

U periodu oktobar — decembar 1941. godine, a i kasnije, bataljon je, po naređenju štaba Nikšićkog NOP, slao dio svojih snaga i u akcije na drugim terenima. Tako je krajem oktobra grupa od 20 boraca učestvovala u rušenju Carevog mosta, važnog objekta na putu Nikšić — Podgorica. Akciju je organizovao štab Nikšićkog NOP odreda, a njom je rukovodio politički komesar odreda Milinko Đurović.

Polovinom novembra u borbama protiv Talijana u Gornjem polju učestvovala je jedna četa od 50 boraca iz Lukovskog bataljona.

Kada je štab Nikšićkog NOP odreda uskoro poslao jedan bataljon svojih snaga na teren istočne Hercegovine da uspostavi što tješnji borbeni dodir sa hercegovačkim oslobodilačkim snagama, u njegovom sastavu je bio i jedan vod Lukovskog bataljona od dvadesetak boraca. U borbama na Borču (u Hercegovini) poginuli su Blagoje Đurđevac iz Lukova i Mileta Šturanović iz Ozrinića, koji su se istakli svojom hrabrošću, dok je u borbama protiv četničkih snaga popa Perišića hrabro poginuo Blagota Knežević iz Dragovoljića.

U napadu na Pljevlja, 1. decembra 1941. godine, u sastavu snaga Nikšićkog odreda (u bataljonu »Peko Pavlović«) učestvovala je i jedna četa od 120 boraca iz Lukovskog bataljona. Sem toga jedan vod od 20—25 boraca ušao je u sastav snaga koje je štab Nikšićkog odreda uputio na teren Vasojevića za borbu protiv četnika i Talijana. U tim borbama poginuo je između ostalih i neobično hrabar borac i rukovodilac

Đorđije Vučinić Đona. U trenutku njegove pogibije kraj njega se zadesila, njegova setra Milica, koja je zgrabila pušku poginulog brata i doviknula: »Ja ću produžiti da osvetim«.[1]

Pošto je u periodu oktobar — decembar 1941. Lukovski bataljon imao u svojim rukama situaciju na čitavoj teritoriji opštine, bili su stvoreni vrlo povoljni uslovi za formiranje novih i organizaciono-političko učvršćenje već formiranih narodnooslobodilačkih odbora. Bivša opštinska uprava, žandarmerijske stanice, seoski kmetovi i druge institucije bivše državne vlasti od dana ustanka nijesu više postojale na teritoriji opštine, te je orijentacija još od početka ustanka bila na stvaranju nove narodne vlasti. Rukovodstvo ustanka u opštini, partijska organizacija, AFŽ, omladinska organizacija, a posebno odbori Narodnooslobodilačkog fronta su još od početka ustanka, posredno ili neposredno, potpomagali i aktivno radili na rješavanju ne samo pitanja koja su bila neposredno vezana za oružane snage i oružanu borbu, već i pitanja koja su se pojavljivala i bila od interesa za samo stanovništvo — sporovi među pojedincima, zbrinjavanje pojedinih porodica i dr.

U selu Ozrinićima je gotovo svakodnevno iskrsavalo niz pitanja i sporova, a bilo je kolebljivih i otvoreno izdajničkih elemenata koji su nastojali da selo strahom i panikom što čvršće vežu za sebe, zapravo za neprijatelja. Zbog toga je početkom septembra na seoskoj konferenciji, kojoj je prisustvovao i delegat partijske organizacije Radoš Raičević, formiran narodnooslobodilački odbor, prvi na teritoriji lukovske opštine. U odbor je izabrano nekoliko poštenih rodoljuba od kojih i jedan član Partije, ali su izabrana i dva kolebljivca koji su se kasnije pokazali kao otvoreni neprijatelji. Oni su srećom ubrzo odstranjeni. Odbor je odmah počeo sa radom i, pored ostalog, doneo je za ondašnje prilike veoma važnu odluku da bez njegove dozvole niko ne može da odlazi u grad. Odbor je, kao narodna vlast preuzeo šire funkcije tek kada je od Sreskog komiteta KP dobijena direktiva i uputstvo za rad narodnooslobodilačkih odbora. Neposredno poslije ove direktive formirani su seoski odbori i u svim drugim selima lukovske opštine, na taj način što je na seoskim konferencijama biran po jedan ili dva delegata koji su ušli u opštinski odbor.

U prvi opštinski narodnooslobodilački odbor izabrani su Radoš Raičević iz Ozrinića, Perko Mićović iz Šipačna, Boško Radović iz Lukova, a kasnije je i Rajko Matijašević iz Oraha. Stalno sjedište opštinsog odbora bilo je u osnovnoj školi u Lukovu, odakle je objedinjavao rad seoskih odbora. Mnoga pita-

[1] I Milica je kasnije, krajem marta 1943, hrabro poginula u borbi sa četnicima kod Šipačna. Proglašena je za narodnog heroja.

nja seoski odbori su rješavali na skupovima seljaka, a bilo je slučajeva da su na ovakvim skupovima smjenjivani pojedini članovi odbora koji nijesu pravilno radili. U početku su seoski odbori pretežno radili na prikupljanju hrane, odjeće i obuće za vojsku, a djelimično i za siromašne porodice, uglavnom putem dobrovoljnih priloga. Odbor je uvijek imao u svojim magacinima rezerve hrane, odjeće i obuće. Pored ostalog on je organizovao prolaznu kuhinju za kurire i druge partizanske prolaznike preko svoje teritorije. Kasnije su odbori radili i na mobilizaciji i otpremanju boraca u jedinice.

U periodu oktobar — decembar odbori su dobili veoma važnu i ozbiljnu ulogu u organizovanju pozadine, pomaganju oslobodilačke borbe i u rješavanju svih pitanja od životne važnosti za stanovništvo. Između ostalog, NO odbori su obavljali veoma važan posao oko zbrinjavanja siromašnih porodica boraca u hrani i drugim potrebama za zimu, rješavali razne sporove i imali sudsku vlast. Tako je u decembru opštinski odbor imao oko 50 porodica kojima je pružena pomoć u hrani i drugim potrebama. Interesantno je napomenuti da su opštinski NO odbori u srezu organizovali međusobnu razmjenu i pozajmicu raznih životnih potreba. Sami seljaci su na skupovima odlučno postavljali pitanje međusobnog ispomaganja kako između pojedinaca, tako i između sela i susjednih opština (kao na primjer, akcije oko čišćenja snijega na putevima radi dotura hrane za stoku i dr.). Kada su u decembru počeli da stižu brojevi »Borbe«, koja je tada štampana pri Vrhovnom štabu, odnosno Centralnom komitetu KPJ, u kojoj se pisalo o značaju i o smjernicama novih organa vlasti, rad NO odbora se i kvantitativno i kvalitativno poboljšao. Sem toga članovi opštinskih odbora prisustvovali su češće savjetovanjima i sastancima Sreskog NO odbora, dok su članovi ovog obilazili i pomagali rad opštinskog NO odbora, tako da su odbori jedinstveno sprovodili opštu liniju narodnooslobodilačkog pokreta.

Zahvaljujući intenzivnom vojno-političkom radu i ostvarenoj kontroli na čitavom području, gotovo su bili onemogućeni izdajnički elementi i njihov štetočinski i neprijateljski rad u periodu oktobar — decembar. Nijesu bar djelovali otvoreno, a oni koji su se vidnije isticali pobjegli su u garnizon pod zaštitu okupatora. U to vrijeme je rukovodstvo ustanka u opštini smatralo bezopasnim sve one, koji su prikrivali svoja gledišta ili su bili pasivni. U stvari oni su se u toku proljeća 1942. godine pribrali i uz pomoć okupatora otpočeli oružanu borbu protiv oslobodilačkih snaga.

Istaći ćemo i jedan slučaj vojničke nebudnosti. Naime, na jednoj od mnogih konferencija koje su održane u školi u

selu Ozrinići okupilo se jedne decembarske večeri 1941. dosta ljudi. Član Okružnog komiteta i politički komesar Nikšićkog NOP odreda Milinko Đurović govorio je o oslobodilačkoj borbi svih jugoslovenskih i drugih porobljenih naroda, o borbi Crvene armije na istočnom frontu protiv fašističke najezde, povezujući to sa zločinačkim i štetočinskim stavom i postupcima nekih otvoreno neprijateljskih i reakcionarnih elemenata u opštini i srezu. Između ostalih na konferenciji je govorio i profesor Radomir Pavić, rodom iz Ozrinića, koji je pokušao da skrene osnovnu pažnju na pitanje o panslavizmu, na to da je slovensko pleme predodređeno da bude spasilac čovječanstva, drugim riječima da će oslobođenje nekako samo po sebi doći, itd. Razvila se živa diskusija i na kraju profesor je morao popustiti pred snagama naučnih i stvarnih argumenata, a naročito pred tim da je sada najnužniji, najpreči i najaktuelniji zadatak svakog poštenog i slobodoljubivog čovjeka borba protiv okupatora, jer bez oružane borbe nema ni pobjede ni slobode.[2] Talijani su saznali za ovu konferenciju pomoću nekih špijuna i postavili jaku zasjedu na putu ispod sela. Noć je bila mračna. Osam odanih partizanskih boraca — Radoje Vidakov, Jovan Radovanov, Radoš i Radisav (Miliša) Novičin, Petar i Milovan Nikolin, Corčin Nedeljkov i Sinan Novov, svi iz porodice Raičević — vraćajući se kući sa konferencije, upali su u zasjedu, gdje su pohvatani i odmah sprovedeni u Nikšić. Jovan i Radoš su bili članovi Partije, a Petar i Gorčin članovi SKOJ-a. Jovan, Radisav i Petar su trećeg dana strijeljani, dok su Radoje i Radoš po povratku iz zarobljeništva poginuli u narodnooslobodilačkoj borbi kao komesari četa.

Ukoliko je hladna i snijegom bogata zima 1941/1942. više odmicala utoliko se partizanski obruč oko talijanskog garnizona u Nikšiću sve više stezao. Partizanske straže bile su gotovo na domaku periferije grada. Nikšićki garnizon se snabdijevao vodom iz Vidrovana u Gornjem polju, gdje se nalazilo sjedište štaba Nikšićkog NOP odreda, pod komandom komandanta Save Kovačevića i političkog komesara Milinka Đurovića. Da bi prisilio Talijane da pošalju hranu za njihove zarobljene vojnike, štab odreda je zaprijetio talijanskoj komandi u Nikšiću da će, ako to ne učine, zatvoriti vodu. Talijani su prihvatili uslove i na ugovorenom mjestu, na sektoru Lukovskog bataljona koji je dobio zadatak da izvrši obezbjeđenje i bude spreman za svaku eventualnost, susreli su se predstavnici dveju neprijateljskih komandi. Partizani su tom prilikom

---

[2] Profesor Pavić je hrabro poginuo u borbama protiv Talijana i četnika na Žirovnici 1942. godine.

preuzeli tovare hrane na mazgama. Ovaj događaj izazvao je veliko oduševljenje kod boraca i naroda.

Zima 1941/1942. godine bila je veoma oštra i snjegovita, tako da su Talijani bili prinuđeni da radi sječe drva izlaze u obližnje šume. Dolazili su i na brdo Žirovnicu, postavljajući jaka osiguranja. Štab Lukovskog bataljona predložio je plan za organizovanje napada i sprečavanje izlaska Talijana iz garnizona, koji je štab Nikšićkog odreda odmah prihvatio i odobrio. Tako su na Badnji dan organizovane zasjede u kojima je uzelo učešća oko 250—300 boraca iz Lukovskog, Župskog i Trebješkog bataljona. Borci su bili raspoređeni po grupama u zasjedama, a jedan dio je zadržan u rezervi za eventualnu intervenciju. Komandirima grupa data su uputstva i ugovoreni znak za početak dejstva, dok su borci, podrhtavajući od zime, nestrpljivo očekivali nailazak talijanske kolone koja se pojavila tek oko podne. Kada je glavnina kolone duboko ušla u zasjede, zasuta je na ugovoreni znak jakom puščanom i puškomitraljeskom vatrom. Našavši se, takoreći, u vatrenom kotlu, izbezumljeni talijanski vojnici su pojurili u neredu natrag u garnizon, odakle je odmah otvorena žestoka minobacačka i topovska vatra. Međutim, granate su padale među njihove vojnike. Talijani su imali 53 mrtva (među njima i komandant ove jedinice) i oko 150 ranjenih, dok su od naših bila samo 3 ranjena, među kojima i politički komesar Lukovskog bataljona Puniša Lalatović, koji je poslije nedjelju dana umro. Ova uspjela akcija, jedna od do tada najkrupnijih u nikšićkom srezu, evidentirana je tada u »Biltenu« Glavnog štaba za Crnu Goru.

Porast oslobodilačkog pokreta u toku zime 1941/1942. izaziva i jaču reakciju četničkih izdajničkih elemenata. Oni se organizuju — njihove veze počinju da struje iz sela u selo, što je naročito došlo do izražaja u proljeće 1942. godine. Snage se sve vidnije diferenciraju oko parole: »S partizanima ili s Talijanima«. Iako je ova parola na prvi pogled ekstremna, ona je u osnovi bila pravilna, bar u ovom nikšićkom kraju gdje je stanovništvo nacionalno homogeno, gdje su borbene tradicije na visokoj cijeni i gdje je Komunistička partija imala jak uticaj. Četnici su pokušali da parališu oslobodilačku borbu parolama: da treba sačekati, da još nije vrijeme za ustanak, da treba čuvati snage i narod od represalija okupatora itd. Kada im to nije uspjelo, oni su, pritješnjeni uspješnim razvojem oslobodilačke borbe, primili oružje od Talijana i zajedno s njima i Nijemcima do kraja rata vodili borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske i sopstvenog naroda.

Milisav RAIČEVIĆ

MART — MAJ 1941. GODINE

(Odlomci iz dnevnika)

Dvadeset sedmog marta 1941. godine u celoj zemlji održavane su demonstracije protiv prilaženja Jugoslavije Trojnom paktu. Komunistička partija je znala da će Nemačka napasti Jugoslaviju bez većeg oklevanja i zbog toga je počela da priprema otpor. Svaki član je dobio svoj zadatak. Bio sam zadužen da radim među mobilisanim ljudima, čije je zborno mesto bilo u klasičnoj gimnaziji u Ljubljani. Partija je konstatovala da je peta kolona radila tako sistematski da je zbunjivala čak i ljude koji su bili njeni simpatizeri. Širene su glasine kako je, zbog nemačko — sovjetskog savezništva, besmislena borba protiv Nemačke i Italije. Na zborom mestu mobilisanih u klasičnoj gimnaziji, takvom tumačenju je naseo i jedan od solunskih dobrovoljaca, partijski funkcioner sve do 1925. godine.

Vojne vlasti nisu davale pozvatim obveznicima uniformu i hranu. Bile su nesposobne, ili je u pitanju bila sabotaža. Iz tih razloga borba protiv rovarenja petokolonaša nije bila laka. Prvih dana nije bilo moguće postići skoro ništa. Posle nekoliko dana planske i intenzivne propagande raspoloženje ljudi se poboljšalo. U međuvremenu je rešeno pitanje ishrane, ali oružje i uniforma još nisu stizali.

U sporazumu s Partijom, odazvao sam se 4. aprila vojnom pozivu, po kome sam se morao javiti na zborno mesto u Skoplju.

Otputovao sam iz Ljubljane večernjim vozom. Redovna vožnja se završila već u Zagrebu. Na zagrebačkoj stanici je bilo mnogo vojnih obveznika koji, međutim, nisu ulazili u vozove, već su čekali. Takva uputstva su dobili od Mačeka. To je bio dokaz da se Maček odlučio za saradnju sa ustašama i Nemcima. Železnica je neredovno radila. Zbog toga smo stigli u Beograd tek 5. aprila uveče. Zakasnio sam na voz za Skoplje. Idući voz je polazio tek sledećeg jutra.

Šestog aprila sam bio na beogradskoj železničkoj stanici za vreme najtežeg bombardovanja. Ljudi su bili vrlo zbunjeni. Bežali su u sklonište ispred stanice, koje je bilo nesigurno i skoro dupke puno. Otišao sam u jedan manji park kod stanice i tu sam sačekao kraj bombardovanja. Kada je bombardovanje za trenutak prestalo, putnici su iz skloništa počeli da beže na sve strane. Stanica je bila pogođena i svako je znao da vozovi neće uskoro krenuti.

U Skoplje smo stigli 7. aprila u večernjim časovima. Nemci su i tu bombardovali kraj oko železničke stanice. To, međutim, nije bilo najgore. Najviše nas je pogodilo to, što je nemačka motorizovana kolona prodrla iz Bugarske pred samo Skoplje.

U toku noći između 7. i 8. aprila probijali smo se kroz Kačaničku klisuru, a iduću noć, proveli smo u jednoj konjskoj štali u Gračanici. U noći 9/10. aprila nalazili smo se na jednoj livadi, pored puta koji vodi za Kosovsku Mitrovicu.

Nemački avioni su iskoristili poboljšanje vremena za nove letove. Izviđački avioni su stalno kružili po vazduhu i ako bi se šta na putu pomeralo, spuštali su se sasvim nisko. Ponekad sam imao utisak da će nas avion dodirnuti. Niko se nije suprotstavljao agresiji.

U Kosovskoj Mitrovici vojnici su se gurali na sve strane tražeći svoje jedinice.

Po ratnom rasporedu pripadao sam dopunskom osoblju štaba. U jednoj bateriji mehanizovanog artiljerijskog diviziona nije bilo vodnog oficira. Bio sam određen da preuzmem ovo mesto. Baterijski položaj je bio udaljen nekoliko kilometara od Kosovske Mitrovice prema severu. Cilj baterije je bio put od Vučitrna prema Mitrovici, udaljen 16,5 kilometara.

Zastarelost artiljerije bivše jugoslovenske vojske nije važila za naš mehanizovani divizion. Imali smo topove, bili smo prilično savremeno naoružani, ali nismo smeli pucati na Nemce i Italijane koji su prodirali.

Kakvo je bilo raspoloženje vojnika? Interesovalo me je, pre svega, da li je među njima bilo i Šiptara. Konstatovao sam da ih je bilo 5—6, ali su, osim dvojice, svi pobegli. Razgovarao sam sa onima koji su ostali i stekao njihovo poverenje. Govorili smo dugo i drugarski o svemu i svačemu, ne samo o prilikama u Jugoslaviji, već i o Nemačkoj, Italiji i Španiji. Najviše su me pitali o Španiji. To je dokazivalo da im je bila poznata borba španskog naroda za slobodu.

Pitali su me kako da postupaju, da ne bi napravili kakvu grešku. Bio sam u nedoumici. Šta da im savetujem u ovakvoj gužvi? Najzad sam im savetovao da ne beže sa ostalima.

Pošto su hteli nešto da učine kako bi pokazali svoju svest, dobrovoljno su se javili za stalnu noćnu stražu. Napomenuli su da to čine zbog toga što većina vojnika noću slabo čuva stražu, a pojedinci čak i spavaju. Niko ih nije kontrolisao, a samodisciplina nije postojala.

Bili su radosni kada sam prihvatio njihov predlog, a i ponosni što sam im poverio taj zadatak. Njihovo oduševljenje je doprinelo da i ostali stražari redovno i savesno obavljaju svoju dužnost.

Naš divizion je bio motorizovan i u svom sastavu je imao šofere mehaničare i druge kvalifikovane radnike. Između njih sam sakupio 16 ljudi i sastavio grupu na koju sam mogao da se oslonim. Od šofera nisam uzeo samo dvojicu simpatizera nacizma. U grupi su bila obojica Šiptara, inače po zanimanju poljoprivrednici. Otkako smo drugarski razgovarali o svim njihovim teškoćama, Šiptarima sam skoro najviše verovao. Stalno su mislili na to kako će dokazati svoje drugarstvo u grupi koju sam formirao.

Komandantu makedonskog fronta, generalu Nediću, toliko se žurilo sa izdajstvom da nije mogao sačekati ni kapitulaciju Vrhovne komande. Potpis kapitulacije je preduhitrio za puna dva dana.

Već prve vesti o kapitulaciji izazvale su ogorčenje. Protestvovali smo protiv generala i vlade. Radio-telefonisti je bilo neprijatno što njegove vesti izazivaju takvo uzbuđenje i zbog toga nam više ništa nije govorio. To nije bilo ni potrebno, jer nam je još 14. aprila uveče naređeno da ne smemo pucati ako slučajno vidimo i sretnemo neprijatelja. To je bilo čudno naređenje, ali je naša grupa znala šta to znači. Dogovorili smo se da uništimo baterijske mitraljeze i da ih bacimo u Ibar. Mitraljesci su se tome usprotivili, jer nisu znali da je sve propalo. Za naše planove je doznao i komandir baterije i zapretio je da će biti streljan svako ko bude uništavao oružje i opremu.

Zaista čudne stvari! Srpski seljaci su nam nudili svoje ovce da ih ne bi pojeo neprijatelj. A naši oficiri su pretili streljanjem onima koji su hteli sprečiti da Nemci dobiju oružje i opremu jugoslovenske vojske. Kakva razlika između jednih i drugih!

Pre nego što smo mogli ma šta učiniti, bili smo razoružani u prisustvu svojih starešina. Bilo je to noću između 15. i 16. aprila. Od izdajničkog oficirskog zbora, kome je bio na čelu Oto P. Čuš, Nemci su dobili sve planove o rasporedu naših jedinica. Do položaja su došli noću, bez većeg napora, i sve nas razoružali. Pod stražom nekoliko Nemaca i pod komandom

Borko Zarevski: DETALJ (freska)

naših oficira oterali smo topove 16. aprila u kasarnu u Kosovskoj Mitrovici, gde su nas zadržali kao zarobljenike.

Bio sam bolestan, ali sam zamolio lekare da me ne šalju u bolnicu. Nisam hteo da gubim kontakt s vojnicima.

Dok sam 18. aprila čekao u ambulanti, video sam među bolesnicima Silviru Tomazini. Ona mi je potvrdila istinitost radio-vesti i ispričala mnoge druge novosti, kao i to da je neprijatelj okupirao celu Jugoslaviju.

Sa Silvirom sam se upoznao 1933. godine kada se upisala na Filozofski fakultet u Ljubljani. I pored bogatih rođaka, Silvirina porodica je bila poluproleterska. Posle prvog svetskog rata su pobegli iz Trsta u Maribor, gde je otac bio stražar. U Mariboru su stanovali na Pobrežju. Otac je penzionisan. Dobio je vrlo malu penziju. Za vreme studija u Ljubljani Silvira je morala sama da se izdržava. Ovaj rad za opstanak, zajedno sa grupom isto tako siromašnih studenata, doprineo je njenom povezivanju s Partijom.

U revolucionarnom studentskom pokretu na Ljubljanskom univerzitetu Silvira se brzo afirmisala. Učestvovala je u akciji za »Dom visokoškolski«, u studentskom društvu »Triglav« i sarađivala u »Vzajemnosti«, koja je osnovana umesto rasformirane i zabranjene »Svobode«. Diplomirala je 1938. godine, ali zbog svog učešća u naprednim organizacijama nije dobila službu. Iz Ljubljane se zatim preselila u Maribor, gde je njen verenik Tone Čufar postao saradnik »Totog lista« i tako dobio skromno izdržavanje. Obadvoje su radili u Crvenoj pomoći, u »Vzajemnosti« i u partijskoj organizaciji. Jedno kratko vreme je predavala u građanskoj školi u Gornjoj Radgoni sa mesečnom platom od 450 dinara.

Tek 1940. godine Silvira je konačno dobila službu profesora gimnazije u Kosovskoj Mitrovici. Predavala je nemački. U školi se povezala sa siromašnim đacima i stalno ukazivala na potrebu osnivanja menze za siromašne đake. Sama im je pomagala u učenju. Bila je neumorna radnica.

U čekaonici bolnice oboje smo se obradovali susretu. Kao profesor nemačkog jezika Silvira je bila mobilisana za tumača u Komandi mesta i dobro je poznavala situaciju.

Silvira mi je opisala prilike i napomenula da je za sve vreme svog boravka u Kosovskoj Mitrovici bila povezana sa Partijom, ali da nije dobila uputstva kako treba raditi pod novim okolnostima i uslovima. Mesni komitet je poslao jednog druga u Beograd da bi uspostavio veze sa Centralnim komitetom i doneo uputstva koja bi odgovarala trenutnoj situaciji. Smatrala je da bi bilo najbolje ako bih se i ja uključio u njenu partijsku vezu, na taj način bi zajednički razmatrali situaciju

i određivali smernice za rad. Na predlog naših lekara bio sam dodeljen za tumača u Higijenskom domu i tako skoro nije prošao dan da se ne bih sastao sa Silvirom, inž. Miladinom Radulovićem i inž. Vladimirom Vujovićem.

Kada smo videli da se drug koji je otišao u Beograd neće skoro vratiti, odlučili smo da privremeno radimo na svoju ruku. Silvira, jedan železničar i ja odlučili smo da oslobađamo iz logora politički aktivne drugove. Kao važan zadatak preuzeli smo unošenje demoralizacije u redove nemačke vojske.

Situacija u zarobljeničkom logoru je bila približno ovakva. Među zarobljenicima je vrlo živo delovala peta kolona, koju su sačinjavali folksdojčeri, grupa Mađara i ustaša. U nemačkom štabu su imali svog predstavnika, pukovnika Otona P. Čuša. Čuš je bio poreklom Slovenac i do kapitulacije se nalazio u Nedićevom štabu.

U logoru je takođe bila vrlo aktivna grupa naprednih. Među njima je bio i jedan frizer iz Hrvatske, koji se nije samo rečima izdavao za komunistu, već je pripadnost Partiji dokazao i delima. U logoru je bio i jedan veterinar, rezervni poručnik Dolenc, za koga nisam znao da li je bio član Partije ili ne, ali smo s njim radili kao da je bio. Od oficira smo privukli u svoju grupu potpukovnika Tominšeka kao rodoljuba koji nije odobravao Nedićevo izdajstvo. Čuš je dolazio u kasarnu samo s vremena na vreme. U dvorištu je okupljao oficire i govorio im da budu mirni i strpljivi, jer će svi biti pušteni na slobodu s obzirom da su predali oružje još 15. aprila i da se uopšte nisu borili. »To važi za Srbe i Hrvate«, govorio je on, »ali se oficiri iz Hrvatske mogu odmah javiti da bi nastavili službu u hrvatskoj vojsci«. Za vojnike uopšte nije mario.

Utvrdio sam da neki podoficir Slovenac širi među vojnicima hitlerovsku propagandu. U sobi gde je on bio sobni starešina na njegovu inicijativu se već šila zastava sa kukastim krstom. Pozvao sam potpukovnika Tominšeka da sazove slovenačke vojnike i da ih odvrati od namere da se proglase hitlerovcima. Potpukovnik je ovaj zadatak vrlo dobro rešio.

Tada smo još verovali da je moguće sprovesti demoralizaciju u nemačkoj vojsci. Po tom planu trebalo je privući nemačke vojnike, jednomišljenike Komunističke partije i Socijaldemokratske stranke, da bi pružili pomoć prilikom oslobođenja drugova iz zarobljeništva. Među vojnicima sam otkrio vajara Pragera, koji se mogao iskoristiti za povezivanje. Prager je u Drezdenu pripadao marksističkom studijskom kružoku. Prager nije bio komunista, ali je bio jednomišljenik.

Drugovi su se složili s mojim planom. Počeli smo s radom.

Prager je Silviru i mene ubeđivao da za svoje planove nećemo nikog privući. Svaki pokušaj bi se završio time da bi nas vojnik sa kojim bismo počeli da o tome razgovaramo prijavio komandi i došlo bi do teških posledica. Rad među nemačkim vojnicima napravio bi više štete nego koristi. Napomenuo je da se njega ne plašimo.

Na idući sastanak je Prager doveo još jednog nemačkog vojnika. »Rodom je Čeh i u njega možete imati poverenja«, rekao nam je. Vojnik verovatno nije bio Čeh, mada je pored nemačkog govorio i češki. Po svemu sudeći bio je sudetski Nemac, koji je ranije bio član čehoslovačke Komunističke partije. Slagao se s mišljenjem svoga druga, tvrdeći kako je nemoguće da Nemačka napadne Rusiju, svog velikog saveznika protiv »plutokratskog Zapada«.

Sve više je bilo govora o novom ratnom pohodu, mada su na sastancima oficiri dokazivali vojnicima da do tog rata neće doći. Divizije, koje posle kapitulacije Grčke nisu više bile potrebne na grčkom frontu, pomerale su se prema severu. Uskoro su stigla i pisma iz kojih su vojnici videli da divizije iz Grčke i Jugoslavije nisu otišle ni na odmor kako im je obećano, ni na zapad prema Engleskoj, već su se pomerale u pravcu Rusije.

Za Pragera i njegovog druga to je bila neprijatna vest. I pored toga još uvek nisu verovali u mogućnost rata između Nemačke i Rusije.

Međutim, mi nismo gubili vreme u razgovorima da li će, ili neće doći do rata između Rusa i Nemaca. U međuvremenu smo potajno oslobodili veći broj zarobljenika. Železničar koji je odlazio u logor raznim poslovima, prošvercovao je zarobljenicima više pari starog odela, koje su zarobljenici oblačili i izlazili iz logora.

Izvestan broj zarobljenika smo oslobodili iz logora u uniformama. Stražu smo prevarili na taj način što je jedan od zarobljenika prišio na rukav traku Crvenog krsta. Grupa se predstavila kao sanitetska ekipa koja se brine o čistoći grada i tako je izašla iz logora. Neki zarobljenici su se u logoru sami presvukli i našli mogućnost za bekstvo. Grupa, u kojoj sam se nalazio i ja, bila je puštena sa lekarskim uverenjima, koja su napisali naši lekari.

Do 5. maja je bilo oslobođeno oko sto zarobljenika, a u neuspelom bekstvu je poginulo nekoliko vojnika.

Ovde bih završio navođenje po dnevniku. Prema kasnijim informacijama, zarobljenici su oslobađani pod rukovodstvom Silvire Tomazini i posle mog odlaska. Tako je napustilo logor bez dozvole Nemaca ukupno oko 1500 zarobljenika.

Silvira nije učestvovala samo u spasavanju zarobljenika, već je organizovala i žene, a u gimnaziji SKOJ, koji je dao mnogo junačkih boraca. Priličan broj njenih učenika je poginuo u ratu.

Zbog ove svoje delatnosti Silvira je uhapšena 30. maja 1942. godine i likvidirana 14. avgusta iste godine.

O tome događaju je sačuvan nemački dokumenat, koji u prevodu glasi:

Tt. od 13.VIII 1942, Mitrovica
Komandantu SIPO — SD — Beograd
Predmet: Prof. Silvira TOMAZINI. Imenovana T. je trebala biti danas ekspedovana sa transportom zatvorenika u Beograd. U zatvoru i putem do železničke stanice nekoliko puta je viknula: »Crveni front!« i podigla pesnicu kao komunistički pozdrav. Da bi ova fanatična zatvorenica bila bezopasna, molim da hitno odobrite njenu likvidaciju.
L. S. Šefer (Schäffer) Emanuel s. r.

Od 30. maja, kada je Silvira bila uhapšena, do 14. avgusta 1942. godine, kada je tragično završila život, izdržala je mnoga mučenja u gestapovskim zatvorima u Kosovskoj Mitrovici, ali ni za trenutak nije klonula. Sa većom grupom zatvorenika Silvira je 13. avgusta odvedena na stanicu. Međutim, ona se nije mogla pomiriti sa neljudskim postupcima kojima su bili izloženi zatvorenici čak i na svom putu do stanice i zato je ogorčeno protestovala. Gestapo ju je izdvojio iz grupe i odveo natrag u zatvor. Tu je streljana u toku noći između 13. i 14. avgusta 1942. godine. Njeni mučitelji nisu ni sačekali potvrdni odgovor iz Beograda na svoje traženje u navedenom aktu. Takav postupak predstavlja dokaz više koliko je Silvira za njih bila opasna, čak i onda kada je bila između četiri zida, pod stražom, vezana i strahovito isprebijana. Silvira Tomazini, predratni komunista, ubijena je bez presude i pre nego što je dala svoj pristanak viša gestapovska komanda u Beogradu. Silvira Tomazini je 27. novembra 1953. godine proglašena za narodnog heroja.

Ivan KREFT

PUT ŠTABA ZA BOSANSKU KRAJINU IZ OSMAČE ZA PODGRMEČ

U vrijeme kad su hitlerovske divizije otpočele napad na Sovjetski Savez, nekoliko desetina radnika, intelektualaca i đaka, uglavnom članovi KPJ i SKOJ-a, napustilo je Banjaluku po nalogu partijskog rukovodstva i svrstalo se u prve vodove i čete budućeg Banjalučkog odreda. Među tim borcima nalazili su se i oni koji su kasnije postali članovi štaba za Bosansku krajinu. Prve partizanske akcije, kao što su napad na Krupu, Bočac, Memiće i Skender-Vakuf, izvršene su pod rukovodstvom tog štaba. Poslije tih akcija omladina je brže prilazila partizanima a i ostali seljaci. Tako je formirano nekoliko partizanskih četa na jednom dijelu banjalučkog i kotorvaroškog sreza. U to vrijeme stigle su nam i prve vijesti o borbama kod Jajca, Glamoča, Drvara, na Podgrmeču i Kozari.

Jednoga dana, na sastanku održanom u Osmači, saopšteno nam je da štab za Bosansku krajinu treba da se premjesti u Podgrmeč. Saopštenje je prenio Đuro Pucar Stari. Upoznao nas je i sa akcijama koje su sa velikim zamahom i uspjehom otpočele u drugim srezovima i mjestima Bosanske krajine. Odmah poslije tog sastanka izvršene su pripreme za prebacivanje preko Vrbasa u Manjaču odakle je trebalo nastaviti maršovanje najpogodnijim i najkraćim putem za Drvar, koji je već bio oslobođen.

Komandant štaba za Bosansku krajinu bio je Danko Mitrov, a komesar Branko Babić. Sa štabom je krenuo i jedan vod u kome su bili Teofik Kadenić Cinkara, Rudi Kolak, Drago Lang, Mirko Kovačević, Brane Lastrić, Ivica Odić, Ristić, Ćurlija i Risto (seljak iz sela kod Banjaluke) i dr. Sa štabom je krenuo i Muhamed Kazaz i lugar Branković sa zadatkom da ostanu na Manjači, tamo osnuju partizansku četu i drže vezu

sa četama koje su ostale na drugoj strani rijeke Vrbasa (Osmača — Javorani — Skender-Vakuf — Maslovare).

Štab je sa pratnjom prešao rijeku Vrbas noću i već u prvim jutarnjim časovima našao se u blizini Kadine vode. Tu smo zarobili jednog žandarma kurira, a došlo je i do sukoba sa žandarmsko-ustaškom patrolom. Tu nam je lakše ranjen Brane Lastrić.

U Manjači smo saznali da je oslobođen Mrkonjić-Grad. Želja štaba je bila da se poveže sa borcima Mrkonjića i Jajca i da preko Mrkonjića nastavi marš za Drvar. Sutradan smo bili u Mrkonjiću. Tu smo sreli Uroša Drenovića. Već na Manjači nam je rečeno da je akcijom napada na Mrkonjić komandovao Drenović (on je rodom iz tog kraja). Prvi susret sa Drenovićem predstavljao je i prvi sukob sa vođom četnika za koga se tada nije znalo da će biti izdajnik i okupatorski kolaborant. Drenović je već tada nosio znakove jugoslovenskog oficira i kokardu. Nazivao se četnikom i pripadnikom jugoslovenske vojske čemu mi tada nismo pridavali neki naročiti značaj, a nismo htjeli ni da time podstičemo nesuglasice. Na sastanak sa Drenovićem išao je Mitrov, Babić i Kolak. Drenović je u sobi u kojoj smo se susreli objavio da smo zarobljeni, odnosno da će nas zatvoriti dok ne ispita ko smo i ne provjeri da nismo ustaše. Takvo stanje je kratko trajalo, jer se naša zaštitnica spremala na akciju, a vjerovatno je i Drenović obaviješten da su iz Janja partizanski rukovodioci krenuli da se s nama sastanu. Toga dana su ustaše ponovo napale Mrkonjić i zauzele ga. Štab se povukao jajačkom cestom i preko Pljeve krenuo prema Mliništima. Pri povlačenju, iznad Mrkonjića je poginuo Mirko Kovačević, član KPJ i član MK SKOJ-a Banjaluke. U toku noći stigli smo na Mliništa i tu prenoćili. Slijedećeg dana smo stigli u Prekaju (15 km. od Drvara) gdje smo bili obaviješteni o situaciji i uspjesima partizana u srezovima Drvara i Petrovca, a odatle nastavili put za Drvar.

Štab se zadržao desetinu dana u Drvaru i za vrijeme tog boravka smo pored Ljuba Babića (komandanta partizanskih odreda Drvara, ili, kako se to tada zvalo, komanda brigade za Drvar i okolinu) sreli i Vladu Popovića, koji je po nalogu CK KPJ i Vrhovnog štaba, išao za Glavni štab Hrvatske, Velimira Stojnića koji je došao iz Podgrmeča kao i španske borce Kostu Nađa, Voju Todorovića i Vlada Ćetkovića. Mogućnost da se održi sastanak u Drvaru i dobiju šire informacije, ne samo o drvarskom području nego i o razvoju ustanka u drugim krajevima naše zemlje, dobro je došla. Oslobođena teri-

torija Drvara omogućavala je da se uspostave i održe veze sa mjestima kroz koja smo prošli i sa partizanskim jedinicama banjalučkog kraja, pa i Banjalukom preko koje je uspješno održavana veza sa Sarajevom.

Međutim, za vrijeme našeg boravka u Drvaru, otpočela je ofanziva Talijana od Knina i Grahova na oslobođenu teritoriju Drvarske kotline. I pored visoke borbenosti naših četa Drvar je morao biti napušten. Ideja da Drvar treba održati, tj. da se može spriječiti ulazak Talijana u grad, što je od ranije bilo usađeno u shvatanjima boraca i rukovodilaca tog kraja, u znatnoj mjeri je doprinijelo da se Drvar sa teškom mukom evakuiše. Zato je, pored ostalog, nastala i privremena demoralizacija i osipanje boraca.

U takvoj atmosferi, prije pada Drvara, štab je preko petrovačkog sreza, prešavši Grmeč, stigao u Majkić-Japru (selo u Podgrmeču). Dok smo se noću penjali na grebene Grmeča, zažareno nebo u daljini bio nam je znak da je Vlada Popović izvršio svoj zadatak — zapalio pilanu i fabriku celuloze u Drvaru. To je u isto vrijeme značilo da se Drvar nalazi u rukama Talijana.

U Podgrmeču smo se sreli sa partizanima tog kraja kao i sa Petrom Vojinovićem i Brankom Ćopićem, komandantom i komesarom Podgrmečkog odreda.

Sela ispod Podgrmeča su bila oslobođena što nam je omogućilo da se odmorimo, upoznamo situaciju i snagu partizana u tom kraju.

Ponovna okupacija Drvara omela nam je planove u vezi sa krajem koji smo napustili i za izvjesno vrijeme suzila nam djelokrug rada i otežala izvršenje ranije postavljenih zadataka. Tako se opet desilo da štab za Bosansku krajinu djeluje na uskom terenu i razvija aktivnost odnosno pravi planove za borbu partizana u području ispod Podgrmeča. U to vrijeme pridolazili su drugovi iz Bosanske Krupe i Bosanskog Novog i privremeno ojačavali našu jedinicu, koja se takođe spremala za akcije. Početkom novembra u našoj jedinici su bili i Hajro Kapetanović, Redžo Terzić, Avdo Ćuk i drugarice Dušanka Kovačević i Rada Vranješević, koje su drugom vezom stigle u Podgrmeč iz Banjaluke.

S obzirom na činjenicu da je pri štabu za Bosansku krajinu bio dobar dio članova KPJ, bilo je moguće da se pored vojne razvije i znatna politička aktivnost. Osjećali smo da se mora računati sa teškoćama u pogledu organizacije veze sa centralnom Bosnom, Kozarom, Jajcem, pa čak i sa Drvarom.

U takvoj situaciji desila su se dva događaja. Prvi, istina manje važan, bombardovana je kuća gdje je bio štab za Bosansku krajinu. I drugi, Đuro Pucar i Šefket Maglajlić stigli su u Podgrmeč kod nas. To predvečerje, poslije bombi iz ustaških aviona, označeno je novim direktivama i zadacima.

Poslije relativno kratkog sastanka, koji je održao Pucar sa nama, upoznali smo se sa najnovijim događajima, a mnogi su dobili i nove zadatke.

Štab za Bosansku krajinu je rasformiran. Na teritoriji Bosanske Krajine za prvo vrijeme (jer se to kasnije mijenjalo i odredi dijelili) formirani su slijedeći odredi sa štabovima: Kozarski, Drvarsko-podgrmečki i Centralnobosanski. Takođe su formirana partijska i skojevska rukovodstva za okruge: Kozara, Podgrmeč, Drvar i centralna Bosna.

Rudi KOLAK

OTOK BRAČ U 1941. GODINI

Neposredno pred rat u organizacionom pogledu Komunistička partija na otoku Braču je znatno zaostajala za političkim raspoloženjem naroda. Partija je tada imala samo nekoliko osnovnih organizacija u Pučišćima i Selcima, gdje se nalaze najveći kamenolomi otoka i gdje je djelovao klasni sindikalni pokret. Osim toga postojala je mala partijska organizacija u Bolu, sastavljena od težaka i ribara, kao i simpatizerske grupe i aktivi SKOJ-a u pojedinim mjestima. Istovremeno je narod s otoka izražavao svoj antifašistički stav prema političkim događajima: javno su ispoljavane simpatije za republikansku Španiju, organizovane su manifestacije za Čehoslovačku povodom upada Nijemaca u Sudete, kao i martovskih dana za savez i prijateljstvo sa SSSR-om.

Razvitku revolucionarnog raspoloženja na otoku Braču znatno je doprinijelo radništvo Splita, koje je pod rukovodstvom Komunističke partije upravo neposredno pred rat vodilo odlučnu i upornu borbu za poboljšanje svog položaja i borbu protiv svih pojava fašizma. Antifašistička atmosfera grada Splita, kao stvarnog političkog i ekonomskog centra jednog šireg primorskog i otočkog područja, prelivala se i na otok Brač, gdje se dalje razgarala u svijesti i osjećanjima radnika kamenoloma, težaka i ribara. Tom revolucionarnom raspoloženju doprinosili su i pojedini mještani naseljeni van otoka, koji su povremeno dolazili u svoj rodni kraj i ovdje širili napredna shvatanja. U ovom pogledu značajno mjesto zauzima profesor Ivo Marinković iz Sutivana, član CK KPH,[1] koji je povremeno svraćao u svoje rodno mjesto i tamo, kao i u drugim mjestima otoka Brača, širio svoj utjecaj.

[1] Proglašen za narodnog heroja

Osjetan je bio i utjecaj napredne literature, koja je, s jedne strane, neposredno podizala političku svijest, a s druge strane njeno rasturanje i čitanje uslovilo je potrebu da se organizuju kružoci, odnosno simpatizerske grupe po otoku, kao i da se iste međusobno povežu.

Dolazak talijanske vojske, koncem aprila i početkom maja 1941, na otok koji je formalno trebalo da uđe u sastav NDH, otvorio je oči čak i jednom dijelu rukovodstva Hrvatske seljačke stranke, tako da se i ono udaljava od političke linije vrhova u stranci. Najočitiji primjer pružala su Postira, gdje je HSS imala jak utjecaj na mase, a gdje se do kraja maja 1941. skoro čitavo mjesno rukovodstvo potpuno pasiviziralo, te je HSS prestala da djeluje.

Nemoćni u nastojanju da za sebe pridobiju narod, ustaški organi pribjegavaju pozivanju naprednih omladinaca u kotarski centar, vrše premetačine i hapšenja. No, umjesto da ovim postupcima zastraše narod i da ga pokore, dolazi do suprotnog efekta: stvara se kategorija tzv. političkih bjegunaca, koji raskidaju sa dotadašnjim redovnim načinom života i rada, naoružavaju se i tako spremaju za nastupajući oružani otpor protiv fašista. Kada su u julu 1941. uslijedili pozivi za ustašku vojsku, tada se spomenutoj kategoriji priključuju i oni brojni pojedinci koji se nisu odazvali pozivima u ustašku vojsku.

U prvim danima okupacije pred malobrojno članstvo KP na otoku postavio se neodložan zadatak da se osnuju partijske organizacije po selima, da se organizaciono učvrste, a zatim da se stvori jedinstveno partijsko-političko rukovodstvo za područje cijelog otoka. Bilo je potrebno da se što prije organizaciono stanje KP dovede u izvjesnom smislu u sklad sa političkim raspoloženjem narodnih masa i da se onda učine daljnji koraci u razvitku NOP-a na ovom isturenom otočkom dijelu naše zemlje. Ostvarenje ovog zadatka forsirao je i pomagao Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, sa kojim se neposredno nakon kapitulacije stare Jugoslavije uspostavila čvrsta i stalna veza. Tako su u toku 1941. učvršćene i proširene postojeće partijske organizacije u Pučišćima, Selcima i Bolu, a osnovane nove u Sutivanu (6. juna 1941), Donjem Humcu i Nerežišćima i ujedno organizirana partijska uporišta u svim selima otoka, sa kojima se skoro svakodnevno održavala veza, prenosile direktive i radilo na ostvarenju zadataka NOP-a.

U ovom početnom razdoblju istaknuto mjesto pripadalo je partijskoj i frontovskoj štampi i to kako u razvijanju organizacije, tako i u širenju ideja NOB-e. Ta štampa, a u prvom redu »Naš izvještaj« iz Splita koji je počeo izlaziti sredinom

1941. stalno je stizala na otok preko veze u Sutivanu, odakle je upućivana u ostala mjesta, kao i ostala štampa PK za Dalmaciju, CK KPH i CK KPJ. U ovom početnom razdoblju štampa je u uslovima okupacije izvršila posebnu ulogu u širenju ideja bratstva i jedinstva i razvijanju borbenosti naroda na ovom otoku. Vijesti o ustanku u Srbiji i Crnoj Gori, zatim u Lici, Bosanskoj krajini itd., djelovale su kao živ dokaz o povezanosti jugoslavenskih naroda i jačale kod naroda ovog otoka uvjerenje o mogućnosti uspješne borbe protiv okupatora.

Već 27. jula 1941. održano je prvo partiisko savjetovanje za otok Brač, u jednom šumarku zvanom Knežev ravan, kome su prisustvovali predstavnici partijskih organizacija iz više mjesta, a delegat Pokrajinskog komiteta bila je drugarica Zlata Šegvić iz Splita. Na savjetovanju su podneseni izvještaji o političkoj situaciji u mjestima otoka i ujedno donesene odluke o daljnjim zadacima na razvijanju i jačanju kako organizacija KP, tako i ostalih organizacija NOP-a i borbe. Tu je formirano i prvo partijsko rukovodstvo za otok od drugova Benka Matulića, Joze Bodlovića, Bepa Marinkovića, Želimira Blaževića i mene.

Uporedo su razvijane i jačane organizacije omladine i žena. Uz SKOJ, čije su organizacije postojale u nekim mjestima još za vrijeme stare Jugoslavije (Bol, Pučišće i Selca), razvijala se i organizacija Saveza mlade generacije koja je obuhvatala najšire redove patriotske omladine. Sličan razvoj imala je i organizacija AFŽ.

Aktivnost partijskih organizacija bila je direktno usmjerena i na pripremanje oružane borbe. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju još u aprilskim danima dao je direktivu partijskim organizacijama da se prikuplja oružje. Već 20. aprila 1941. došao je iz Splita Ivo Marinković radi provjere te direktive. Iz Sutivana je uputio Želimira Blaževića preko Nerežišća u Bol, a sam je obišao sela na sjevernoj strani otoka.

Najuspjelija akcija u prikupljanju oružja bila je ona koju je, neposredno nakon kapitulacije, izvršila grupa iz Bola pod rukovodstvom tamošnje partijske organizacije na čelu s Benkom Matulićem. Naime, u mjestu je postojao jedan manji vojni magazin koji su čuvali žandarmi. Spomenuta grupa je jedne noći tamo provalila i uzela oružje i vojničku opremu, koju je tamo zatekla: 2 puškomitraljeza, 16 vojničkih pušaka, 20 bombi, 4 sanduka muicije, kao i opremu za 12 vojnika. Oduzeto oružje i oprema skriveni su privremeno u potkrovlje mjesne crkve, a zatim su preneseni u jednu spilju. Zbog ovoga je bilo naređeno hapšenje istaknutih Boljana, ali se oni nisu dali uhapsiti, već su 17. jula odbjegli iz mjesta. Tako se ofor-

mljuje prva udarna oružana grupa na Braču. Pošto slaba ustaška vlast, uz pomoć postojećih žandarma, nije mogla da se obračuna sa ovom grupom, to je 4. avgusta 1941. na Brač došla ustaška kaznena ekspedicija, blokirala Bol, uhapsila desetak građana, a zatim pretresla teren na otoku, ali bez ikakvog uspjeha, jer je već tada narodnooslobodilački pokret uživao veliku podršku naroda. Ova prva udarna grupa pod rukovodstvom Josipa Marinkovića Bepa izvršila je početkom 1942. godine prvu oružanu akciju: napala je tra žandarma kad su se vraćala iz Bola za Selce i Pučišće. Tom prilikom likvidiran je žandarmerijski narednik koji je odgovorio vatrom, dok su se ostala dvojica predala. Tada su zaplijenjene 3 puške, 1 revolver, 2 bombe, oko 600 metaka i 50 kilograma hrane. Iz ove i drugih udarnih grupa koje su se oformljavale po mjestima otoka u toku 1941. i 1942. godine, osnovana je 22. juna 1942. četa bračkih partizana.

POSTANAK I RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA

Iako je i prije okupacije otoka dolazila do izražaja aktivnost na prikupljanju materijalnih sredstava za potrebe revolucionarnog pokreta, ipak je tek ubrzani razvitak NOP-a pojačao ovaj zadatak i dao mu prvorazredno značenje. Odmah nakon kapitulacije, kada se ni na kopnenom dijelu Dalmacije još nije bio razbuktao oružani ustanak, posebne teškoće nastale su zbog problema kako prihvatiti i izdržavati sve brojnije ilegalne grupe. U ovom razdoblju ekonomske akcije bile su vrlo značajne, jer su bila potrebna znatna materijalna sredstva za sve veće potrebe NOP-a. Novčana i druga sredstva prikupljana su od naroda. Pošto to više nisu bile samo povremene akcije, već stalan zadatak, bilo je potrebno da ova aktivnost dobije svoj organizacioni oblik. Tako je došlo do osnivanja organizacija Narodne pomoći.

Organizacije Narodne pomoći bile su prve stalne forme, koje su u toku nekoliko mjeseci poslije okupacije uspostavljene u svim mjestima otoka i koje su poslužile kao široka osnova za razvijanje i učvršćenje veza s narodom. Pošto su prikupljena novčana sredstva slata pokrajinskom rukovodstvu, to je bilo potrebno da se održava stalna veza sa Splitom i da se u tu svrhu na samom Braču izgradi centar koji će prikupljati ove priloge od mjesnih organizacija Narodne pomoći i dostavljati ih Splitu. Tako se dogodilo da je rukovođenje ovim poslom za čitavo područje otoka stvarno imala mjesna

organizacija Narodne pomoći u Sutivanu, i to u prvom redu zbog svojih dobrih veza sa pokrajinskim rukovodstvom u Splitu.

Na okupiranom otoku znatnu teškoću je predstavljalo čuvanje materijala s kojim je pokret raspolagao. Zbog toga su stvarani bunkeri, naročito u kamenolomima, u kojima se držala hrana, odjeća, obuća i ostali materijal (Selca, Sutivan), ili u špiljama i gromilama (Bol, Obršje, Sutivan), a upotrebljavana su i skloništa u crkvama (Bol, Nerežišće) i kućne cisterne za vodu (Sutivan). Ulje je držano u zemlji, u željeznim bačvama. Bunkeri nisu služili samo za spremanje i čuvanje materijala već i za skrivanje ljudi; u njima su se povremeno održavali sastanci i nesmetano radili pojedini rukovodioci.

Kada je Pokrajinski komitet krajem 1941. forsirao na otoku osnivanje narodnooslobodilačkih odbora, nije odmah bilo razumijevanja za njihovo osnivanje. Smatralo se da kraj ogromnog utjecaja partijske organizacije, i što prikupljanje materijalnih sredstava za NOP već i onako uspješno ostvaruju organizacije Narodne pomoći, nema potrebe za osnivanjem drugih organizacija. Bila su potrebna uporna objašnjenja rukovodilaca iz Splita, a kasnije i direktive izražene u poznatim okružnicama br. 3 i 4 CK KPH, pa da se u potpunosti shvati uloga i značaj narodnooslobodilačkih odbora kao organa vlasti, a ne samo kao borbeno-političkih organizacija oslobodilačkog rata. U takvoj situaciji dolazi do prerastanja organizacija Narodne pomoći u narodnooslobodilačke odbore, tako da se krajem 1941. i početkom 1942. godine osnivaju mjesni NOO-i u Sutivanu i Bolu, a zatim do juna 1942. i u svim mjestima otoka. Pored mjesnih NOO-a osnovani su za grupe sela također i općinski NOO-i: u Sutivanu, Nerežišćima, Postirama, Pučišćima, Selcima i Bolu. Rezultat svega ovoga bila je konferencija delegata mjesnih NOO-a područja cijelog otoka, održana 17. jula 1942, kada je i osnovan Kotarski NOO za Brač. Uz članove plenuma izabrano je predsjedništvo od tri člana (predsjednik, tajnik i blagajnik), sa sjedištem u Sutivanu. Tako je sredinom 1942. na otoku Braču dovršeno osnivanje svih vlasti u vidu narodnooslobodilačkih odbora.

Osnovni uslovi koji su omogućili da se na tako malom području kao što je otok Brač, tj. pri krajnje nepovoljnim i geografskim i okupacionim uslovima, razviju svi oblici organizacije i borbe NOP-a već u prvoj godini okupacije, bili su jedinstvo partijskih redova i jedinstvo naroda podignuto do najvišeg stupnja. Jedinstvo naroda dalo je posebne karakteristike NOP-u na otoku. Tako na primjer, ilegalno raditi nije značilo ostati nepoznat kod narodnih masa. Naprotiv, to je značilo biti

izuzetno poznat narodu i uživati njegovu podršku i zaštitu. Pošto je otok spadao formalno u sastav NDH, samo u nekoliko prvih mjeseci okupacije bio je učinjen pokušaj da se dovedu na Brač ustaški funkcioneri i da tamo uspostave ustašku vlast. Taj pokušaj je propao, jer su pod pritiskom oslobodilačkog pokreta, odnosno ujedinjenog naroda, ustaše morale brzo da bježe, ukoliko u međuvremenu nisu bile likvidirane. To je imalo za posljedicu, da je s jedne strane stajao jedinstven narod, a s druge okupator, tako da je u djelatnosti aktivista bio potreban oprez samo prema okupatoru. Ovakvo jedinstvo naroda omogućavalo je da se održavaju narodni zborovi, pa i da se prihvataju pojedini Srbi i Jevreji, prebjegli s kopna i da tu žive pod istim uslovima kao i sami Bračani.

Evo i jednog primjera o jedinstvenosti naroda.

Kada je političko rukovodstvo susjednog otoka Šolte izrazilo u Splitu namjeru da se Šolta u organizacionom pogledu neposredno poveže sa Bračom, umjesto sa Splitom, pa kada je to bilo odobreno, postavilo se pitanje kako uspostaviti ovu vezu. Drug iz Splita dao je slijedeći odgovor drugu iz Šolte: »Jednostavno. Prebaci se gondolom noću sa Šolte na Brač i tamo skrij gondolu. Ujutro će naići tamošnji ljudi, koji odlaze u polje na rad. Čim opaziš prvog čovjeka koji ima izgled otočanina, pristupi mu i pitaj ga za druga Jerka.« Tako je i bilo. Prvi bračko zemljoradnik koji je slučajno naišao, omogućio je političkom rukovodiocu sa otoka Šolte da sa mnom uspostavi vezu, a preko mene i sa političkim rukovodstvom otoka Brača.

U prvoborcima Komunističke partije narod otoka Brača gledao je i svoje prvoborce, prvoborce čitavog naroda. Iako su komunisti i na ovom otoku prvi započeli borbu, narod je prvoborce smatrao svojim borbenim izrazom, pa su se tako u procesu borbe slili u jedinstven borben izraz — jedinstvo naroda i Partije — što je omogućilo da se ostvare svi zadaci NOP-a na ovom isturenom dijelu naše zemlje.

Dr Jerko RADMILOVIĆ

RAD BITOLJSKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE MEĐU ŽENAMA

Ženska nabavljačka zadruga u Bitolju, organizovana krajem 1940. godine, bila je jedna od retkih, ako ne i jedinstvenih masovnih organizacija koja je produžila da radi i posle okupacije Makedonije[1].

Partijska organizacija u Bitolju zadržala je i dalje razvijala ovu žensku organizaciju koja je vrlo brzo okupila preko stotinu članica. Preko upravnog odbora zadruge, u koju su izabrane manje kompromitovane ali uticajne žene i omladinke, radom je rukovodio aktiv žena članova Partije i Skoja. Blagodareći sistematskom radu tog aktiva unutar zadruge je formirano nekoliko prosvetnih i skojevskih grupa preko kojih se širio krug žena i devojaka na koje je Partija vršila direktan uticaj. Odmah posle okupacije u zadruzi je bilo pet takvih grupa od po 5 do 7 devojaka i žena.

U svim oblicima rada u zadruzi, kao što su zidne novine, posela, kursevi prve pomoći, razgovori itd., težilo se da se novonastala situacija prikaže u pravoj svetlosti — kao okupacija koja će Makedoniji doneti još veće teškoće. Tako su iluzije o nekakvoj »oslobodilačkoj misiji« bugarske armije i države vrlo brzo bile razbijene. Nasuprot tome, sve se više učvršćivala svest da će makedonski narod izvojevati svoju istinsku slobodu samo u zajedničkoj borbi sa ostalim jugoslovenskim narodima.

Poznato je da je okupator, pored ostalog, nastojao da bučnim proslavama značajnih događaja iz ranije i novije istorije makedonskog naroda (dan Kirila i Metodija, ilindenski ustanak i dr.), dajući im bugarski karakter, pokaže da je Ma-

[1] Poznato je da su 1940. godine u svim većim gradovima Jugoslavije po direktivi KPJ formirane ženske nabavljačke zadruge. One su okupile najprogresivnije žene i omladinke, koje su do tada delovale u takozvanom ženskom pokretu. Te zadruge su vrlo brzo postale popularne i preko njih se proširio uticaj Partije među ženama. Ova organizacija je naročito brzo probila put među makedonskim ženama.

kedonija sastavni deo Bugarske. Međutim, blagodareći aktivnom delovanju Partije svi ovi pokušaji ostali su bez većih rezultata. Proslava Ilindena 1941. godine, koja je u tom smislu bila posebno pripremana od okupatorovih vlasti u Bitolju, pretvorila se u protest masa protiv novog porobljivača[2]. U tim demonstracijama učestvovao je veliki broj članica Ženske nabavljačke zadruge u Bitolju.

Pored kulturno-političke aktivnosti, rad u zadruzi postepeno je dobijao i druge forme. Septembra 1941. već u vaspitnim i skojevskim grupama, pa i među širim aktivom žena počinje da se govori o pripremama za oružane akcije i članice zadruge sve više se angažuju na skupljanju narodne pomoći, tople odeće, sanitetskog materijala, pripremanju zimnice i dr.

I sadržina kurseva prve pomoći, koji su bili organizovani unutar zadruge, počinje da se menja. Sve više se unose elementi koji su važni za pružanje prve pomoći u oružanim sukobima. Organizuje se i poseban kurs van zadruge, ilegalno, koji su pohađale najsavesnije devojke i žene; one su u prvom redu obučavane u pružanju prve pomoći.

Ovakvim sistematskim radom povećao se broj žena i devojaka — članova Partije i Skoja. One ne rade samo u zadruzi, već utiču i na žene u rejonima gde stanuju, a jedan deo deluje i među ženama i devojkama u tekstilnoj fabrici gde formiraju nove grupe simpatizerki. Tako je kroz nekoliko meseci unutar zadruge i van nje bilo oko 10 članova Partije — žena i devojaka — i 50 skojevki, sa oko stotinu žena u simpatizerskim grupama. Pri tome treba istaći da je Partija preko svojih članova uspela da prodre među žene i u onim delovima grada (Geni-mahali i dr.) koje je okupator smatrao »tvrđavom bugarštine«.

Preko nekih svojih članica zadruga je uticala i na žene u obližniim selima.

Kada je Partiia u jesen 1941. počela sa ozbilinim pripremama za slanie svojih članova u partizane, neke žene su izrazile spremnost da i one pođu onog momenta kad ih Partija pozove.

Desanka MILJOVSKA

---

[2] Ovde nećemo ulaziti u to da neke parole, koje su komunisti na tim demonstracijama izbacivali po direktivi Šarlovog Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, nisu bile politički oportune. Tako parola: »Neka živi sovjetska Makedonija« nije mogla u tom momentu da nađe masovniji odziv i donekle je suzila aktivnu podršku demonstrantima, ali je značajno to da predviđena manifestacija nije do kraja izvedena i da su Bugari uvideli da ih narod ne dočekuje kao oslobodioce, već kao okupatore.

USTANIČKI TOP

Bilo je to jula 1941. Dan je bio vedar, prozračan. Narod upola naoružan zauzeo je položaje po brdima u okolini Kolašina. Nekoliko dana ranije izvršen je prvi napad na italijanske vojnike kod Vrlostupa. To je ujedno bio i signal da je ustanak već počeo. Bojeći se represalija narod je masovno pobjegao iz grada i pridružio se jedinicama organizovanih ustanika.

Na sam dan opkoljavanja grada našao sam se sa grupom ustanika iz Kolašina i Mušovića rijeke na Vinića brdu. U neposrednoj blizini rasporedili su se borci iz Morače. Na uzvišici brda ispred Barutane — starog utvrđenja — montiran je top. To je bio plijen koji su naše jedinice zadobile prilikom oslobođenja Andrijevice. Njime je rukovao bivši artiljerijski potpukovnik Radević, uz pomoć bivših oficira iz Vojnorevolucionarnog komiteta.

Na početku borbe za Kolašin ustanici su pucali na zgradu gimnazije, jer su se u njoj »utvrdile« italijanske jedinice koje su, takođe, pucale prema našim položajima.

Svi smo, i ustanici i naoružani narod, bili nekako svečano raspoloženi. Svi smo rado očekivali čas kada ćemo pobjedonosno ući u grad, koji se prostirao ispod nas. Jasno, tada nijesmo bili svjesni toga, koliko ćemo se puta morati iz njega povući i koliko ćemo ga puta još osvajati do njegovog konačnog oslobođenja[1].

I tako u jednom pravom ratnom raspoloženju riknuo je naš top ispred Barutane. Granata je eksplodirala pored samih zidina gimnazije.

Među nama je nastalo pravo veselje, jer smo se najednom osjetili nadmoćnijim.

[1] U toku narodnooslobodilačkog rata Kolašin je prelazio iz ruke u ruku 24 puta.

Radoznalo se očekivalo kako će Italijani reagovati.

Njihova reakcija, međutim, bila je sasvim neočekivana... Ni jedan metak nijesu više ispalili a uskoro se pojaviše njihovi izaslanici. Na Barutani su našli Vukmana Kruščića i predali mu pismenu poruku svojih starješina.

Komanda okupatorskih snaga tražila je da se ispale još 2 zrna iz topa, poslije čega će oni predati grad i oružje. Ovo im je po svoj prilici i našem zaključku bilo potrebno kao pokriće da su se pod dejstvom artiljerije morali predati.

Ne znam tačno kakav je bio naš odgovor, ali se sjećam da smo užurbano preduzimali sve da se ispale ta dva metka... Ali... ni jednog jedinog ispravnog više nije bilo. Zapravo ni jednog upaljača nije bilo tako da je top prosto bio neupotrebljiv.

Italijani su čekali na našu paljbu, a mi koji smo donekle bili obaviješteni o situaciji, takođe.

Vrijeme je odmicalo. Neprijatelj je obustavio dalju odbranu.

Oko četiri sata poslije podne palo je naređenje da se uđe u grad.

Raspoloženje se čitalo na licu svakog borca. To je bio onaj dugo očekivani i željeni čas.

Za kratko vrijeme grad je bio oslobođen. Blokirali smo svaku kuću i zgradu gimnazije. Sad smo još čekali da okupator preda oružje. Italijani nijesu ni pokušavali da se dalje bore, vjerovatno smatrajući to uzaludnim s obzirom na našu »artiljerijsku nadmoćnost«.

Sve je izgledalo nekako čudno. Naši su se približili do same gimnazije.

Okupator je takoreći nudio oružje, a mi ga nijesmo prihvatali, dok je narod nestrpljivo čekao na prilazima grada na naš znak za slobodan ulazak.

Sve mi je izgledalo zagonetno.

U tom momentu naišao je komandant naših jedinica koje su gotovo zauzele grad, Boško Rašović, član Sreskog komiteta. Prišao mi je. Odmah sam zapazio da se nešto teško dogodilo.

Kosa mu je bila razbarušena a lice znojavo i uznemireno. U ruci je držao revolver.

»Sad sam primio poruku — reče mi ozbiljno — da je prenijeta direktiva Pokrajinskog komiteta da se gradovi ne zauzimaju i da prema tome ustanike treba povući iz grada. Došlo mi je da se ubijem.«

To je bilo zaista neočekivano. Prosto nemoguće. Pogotovu je teško bilo oduševljenom i naoružanom narodu, koji je čekao oko grada, objasniti da grad moramo napustiti.

Predložio sam mu da pošaljemo jednog druga do komiteta gdje se nalazio i Vojnorevolucionarni komitet da provjeri čitavu stvar, jer je, posmatrajući sa političke strane, sve to bilo prosto nevjerovatno.

Uskoro je dotrčao sav znojav Ilija Radović i potvrdio odluku. Boško je tada obavijestio vojnike.

Malo iza toga italijanski vojnici su izašli iz zgrade bez oružja i pomiješali se s narodom i s ustanicima. Niko nikoga nije dirao.

Nikakve vlasti više nije bilo.

Nekoliko dana iza ovoga došao je Budo Tomović sa novom direktivom Pokrajinskog komiteta za zauzimanje grada. Izvršen je drugi napad na Kolašin ali sada bez »artiljerije« i čak, bez jednog jedinog metka.

Italijani su predali oružje koje je kasnije, sjećam se vrlo dobro, zajedno sa kukuruznim hljebom i opancima dijelio ustanicima, sa Vukmanom i drugim, lično čika Janko (Moša Pijade) koji je tada bio obučen u odjeću crnogorskog seljaka.

A kad je u oslobođeni Kolašin sa vojskom ušao i ustanički top narod je oduševljeno vikao: »Živjela naša artiljerija«.

Vuko RADOVIĆ

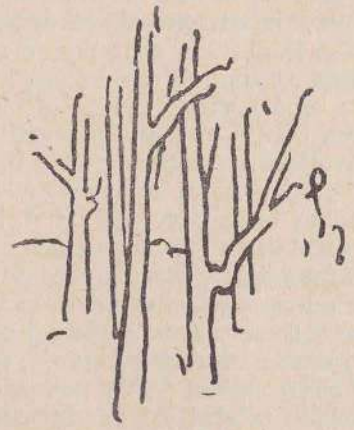

IZ USTANIČKIH DANA U BOSANSKOPETROVAČKOM KRAJU

Moja radoznalost i interesovanje u danima priprema za ustanak prevazilazili su ulogu koja mi je, na neki način, bila određena u tim zbivanjima. Naime, Milan Ćup[1] mi je povremeno samo nagovještavao pojedine stvari o pripremama za ustanak, a konkretno mi je govorio o potrebi da se prikupljaju podaci o oružju. Stalno je napominjao da ću znati sve što bude potrebno onda kada za to dođe vrijeme. Međutim, opšta atmosfera me je gonila da saznam mnogo više. Tih dana se pročula »povjerljiva priča« o pripremama za ustanak u okolini Drvara, a širili su je ljudi koji su bili malo upućeni u te stvari. Tako sam jednoga dana krenuo da sam vidim i obavijestim se o stanju stvari. Zaobilazeći daleko kroz šumu Oštrelj i put Drvar — Oštrelj izbio sam sa još jednim drugom na ivicu šume iznad drvarskog sela Zaglavice, gdje nas je zaustavio neki uniformisan i naoružan čovjek. Pitao je šta hoćemo. Kada sam mu ispričao odakle smo i zbog čega dolazimo, pokazao nam je pravac daljeg kretanja. Uz put smo prolazili pored drugih lica koja su nas zaustavljala i ispitivala naše namjere, dok nismo stigli u jednu udoljicu u kojoj je vrvilo od ljudi u vojničkoj, građanskoj i seljačkoj odjeći; većina od njih nosila je oružje, fišeklije i drugo. Odmah mi je pala u oči kamara sanduka sa municijom. U tom momentu jedan suvonjavi, energični čovjek, popeo se na jedan od sanduka s municijom i počeo saopštavati najnovije događaje u Drvaru i neposrednoj okolini. Slušali smo ga pažljivo. Za vrijeme njegovog izlaganja, prišao mu je jedan naoružani drug, šapnuo nešto i očima pokazao na nas, došljake. Govornik mu je nešto odvratio i produžio svoje informacije. Pored nas su se odmah našla dva naoružana čovjeka. Pošto je završio izlaganje, čovjek nam je prišao i poveo ozbiljan ispiti-

[1] Narodni heroj, poginuo u sedmoj neprijateljskoj ofanzivi kao zamjenik komandanta Sedme krajiške brigade.

vački razgovor. Tek tada sam zaključio da moja radoznalost može donijeti neprijatnosti ovim ljudima. Međutim, čovjek je ocijenio šta je u pitanju. Drugarski nas je ukorio za preveliku radoznalost, a zatim odlučno naglasio da se vratimo na svoje mjesto i čekamo uputstva i zadatke onog rukovodstva čijem terenu pripadamo. Napomenuo je i to da vodimo računa o onome što smo vidjeli i saznali u ovome logoru. Pozivajući nas da odemo, prijateljski nam je stegao ruku i za uspomenu dao nam po jedan metak. Ovo je bio drug Milkan Bauk, koji je krajem avgusta 1942. poginuo kao zamjenik komesara 3. krajiške brigade.

Zadovoljni sa onim što smo vidjeli, vratili smo se u svoje mjesto.

Neposredno poslije toga, u subotu 26. jula uveče, pronijela se vijest da je poginuo jedan ustaški major kod Drvara. Obavještenja i uputstva za rad još nismo bili dobili, a pretpostavljao sam da je početak ustanka već tu. U takvoj situaciji, razgovaram sa najprisnijim drugom, Jojom Runićem (poginuo u Slavoniji kao zamjenik komandanta Krajiškog proleterskog bataljona). Maštajući o ustanku i borbi za slobodu, u punom zanosu — pružili smo jedan drugom ruku, i zakleli se da ćemo na dati znak krenuti u borbu i boriti se do smrti ili slobode zajedno — ne razdvajajući se. Ta iskrena i naivna zakletva je obavezivala, ali razvoj događaja i interesi borbe razdvojili su nas marta 1942. godine.

U rano jutro, 27. jula čuo se na Oštrelju prasak pušaka, puškomitraljeza i bombi. Znači, počelo je! Međutim, nema još nikakvih uputstava za rad. Mještani su se okupili i, smatrajući me za čovjeka od kojeg treba da dobiju obavještenje i uputstva, traže moj stav. Malo sam se zamislio i ne znajući šta drugo da kažem, rekao sam po prilici ovo: kakva su obavještenja i stavovi potrebni kada i sami vidite da je već počelo ono što i sami očekujete. Nastao je tajac. Stariji su poveli razgovor o krajiškom ustanku 1875. i 1878; upozoravali su na ozbiljnost situacije, na potrebu organizovanja zbjegova u šumi itd. Za vrijeme razgovora, desile su se dvije pojedinosti koje nisam zaboravio kroz čitavu borbu. Pošto je moj mlađi brat izvadio i očistio zakopanu pušku i predao mi je, naš susjed, stariji seljak, kaže mi: »Ti si sada slobodan čovjek, jer svoju slobodu držiš u rukama — misleći na pušku koju sam uzeo. I dogod je imaš u rukama do tada si slobodan . . .« Istovremeno očuh Joje Runića, i ne znajući da njegov posinak već ima pušku, donosi još jednu, koju je sam sakrio u vodenicu i predajući je Joji, kaže: »Uzmi ovo i nosi kako treba, a ako to nisi u stanju, ne primaj je«. Plemeniti Joja zagrlio je svoga starca i rekao mu:

»Ništa se ne brini, ‚Hadže' (tako ga je iz milošte zvao) samo se ti pobrini za porodicu«. U to su počeli da pristižu mladići i mlađi ljudi naoružani, kako je ko šta imao.

Nas tridesetak je odavde krenulo sa pjesmom preko polja ka šumi ispod koje je kuća Ilije Došena. Uz put su se spajale grupe i grupice iz drugih sela i zaseoka i sve se, kao po nekoj komandi, slivale prema kući Ilije Došena.

Milan Ćup je već bio u gaju iznad Došenove kuće. »Dobro što si stigao — reče mi — treba da odlučimo šta ćemo da radimo«. Dodao je zatim da ne zna ko treba da nas organizuje u borbenu jedinicu i vodi u borbu, jer se Ilija Došen nije vratio s puta[2]. Zvao je kapetana bivše jugoslovenske vojske Jovana Dronjka, ali ovaj nije htio da dođe. Riješili smo da uputimo patrolu po njega. Tako je i učinjeno. Čim je stigao, kapetan Dronjak je rekao da ne može ništa pomoći, jer je on kao oficir bivše vojske učio komandovati vodom i četom u »regularnom ratovanju«, sa organizovanom pozadinom i sa dosta oružja i municije i zbog toga želi da ide sa narodnim borcima kao borac, a ne kao starješina. Uvjeravao nas je da će kao oficir poučavati borce u poznavanju naoružanja, nastavi gađanja, sitnoj taktici borca, patrole, grupe boraca itd. Vidjevši da ne možemo s njim izići na kraj, a ne znajući šta sami da radimo do dolaska Došena, Ćup je uz podršku nas nekolicine odlučno zahtijevao od kapetana Dronjka da nas svrsta u jedinicu i vodi u borbu na položaje za obezbjeđenje od Petrovca prema Oštrelju, gdje je prema obavještenju već stigla druga grupa Drvarčana. Vidjevši da nema drugog izlaza, kapetan Dronjak je pristao.

Sljedećih dana, u našu četu, kojoj su se priključili i ustanici iz Drinića, došao je poručnik bivše jugoslovenske vojske Dušan Rokvić. Njega je Ilija Došen, koji je bio komesar već prvog formiranog bataljona »Sloboda«, odredio za komandira čete, a kapetana Dronjka za operativnog oficira štaba bataljona. Zbog ove dužnosti kapetan Dronjak je često navraćao u našu četu, koja se u to vrijeme zvala Treći odred Prvog bataljona »Sloboda«, i ispunjavao obaveze koje je primao na sebe. Kontrolisao je borce na položaju; kako su izabrali zaklon, kako uzimaju odstojanje na nišanu, koje su im osnovne i dopunske zone dejstva, kako se treba prebacivati u napadu ili povlačiti štiteći jedan drugog vatrom itd. U tome je bio nesebičan. Primjećivali smo da je na svaki njegov dolazak u četu podozrivo gledao komandir (poručnik Rokvić). Sticajem okolnosti koje su neumitno djelovale, poručnik Rokvić je ubrzo otišao iz čete i našao se na suprotnoj strani, a kapetan Dronjak, nešto zbog svojih shvatanja uloge koju može da ima u narodnom ustanku,

[2] Tih dana Došen je, mislim, bio van terena petrovačkog sreza.

a nešto uslijed bolesti — ubrzo se našao u našoj pozadini. Vršeći evakuaciju naroda za vrijeme četvrte ofanzive, uhvaćen je od Nijemaca i strijeljan.

*

Narod je bio u zbjegovima duboko u šumi, a »gerilci«[3] sa nevješto izrezanim petokrakim zvijezdama, ili prosto prikačenim parčetom crvene čoje na kapama ili reverima kaputa, držali su položaje prema neprijatelju.

Njih 85 je bilo na položaju, a slijedeća smjena pretežno je boravila u logoru čete. Prekobrojno ljudstvo zaposleno je u logoru, ili na poljima, između položaja i šume, radeći na njivama. Osnovane su već i »radionice«: stariji ljudi su pravili opanke za borce; jedan broj djevojaka, vičnih radu sa šivaćim mašinama, spremao je veš od zaplijenjenog platna u Oštrelju i Srnetici. Iako su to bili tek počeci, ipak se osjećao smisao za organizovan život »fronta i pozadine«.

Kad je riječ o smjenama treba napomenuti da je u ovom kraju u to vrijeme bilo oko 350 za borbu sposobnih ljudi, a naoružanja je bilo za svega oko 85. Zato je riješeno da se uspostave dvije smjene boraca koje bi se smjenjivale na položaju dok se ne zaplijeni novo oružje od neprijatelja. U prvoj smjeni bili su mladi ljudi, borci koji su stupili u borbu od prvog dana ustanka; u drugoj smjeni nalazili su se stariji drugovi. Poslugu na mitraljezima i puškomitraljezima sačinjavali su uvijek mladi drugovi borci.

Jednoga dana neprijateljeva artiljerija je počela da tuče našu četu. Na položaju je bila druga smjena. Ubrzo su se čuli retki mitraljeski rafali i puščani pucnji od strane neprijatelja, koji su se postepeno približavali našim položajima. Grupa boraca iz prve smjene nalazila se u logoru čete. Joja Runić me upozorava da pođemo na položaje i uzmemo oružje od »staraca« jer bi ga oni mogli pogubiti. Umirivao sam ga i razuvjeravao, ali on je ostao pri svome. Neprijateljska vatra se sve više približavala. U jednom momentu preko ivice kose na čijim su sjevernim padinama bili položaji čete, počeli su pretrčavati borci žureći prema logoru, u početku pojedinačno a zatim u grupama. Brzo im krećemo u susret. Ne obraćajući pažnju na njihove priče o stanju na položaju čete, uzimamo im puške i žurimo uz kosu prema položaju. Postiđeni, neki od »staraca« nas upozoravaju da pravimo ludost, govoreći da bi bolje bilo da posednemo položaje na ivici šume, jer je neprijatelj već zauzeo položaje čete. Pitamo ih gdje je »Mukonja« (Pero Kecman, do

[3] Tako su se kod nas nazivali ustanici prvih mjeseci ustanka.

tada već proslavljeni borac puškomitraljezac). Nisu nam znali reći šta je s njim, a neki su tvrdili da je sigurno već poginuo.

Spuštajući se kroz grmlje i gaj na položaj čete, primijetili smo puškomitraljez u zaklonu, ali puškomitraljesca nema. Neprijateljski streljački stroj dejstvuje ležeći sa nekih 1 500 metara na položaj čete; njegova prethodnica iz jednog gaja, na oko 500 metara, neodlučno pokušava da krene naprijed. U tom trenutku dolazimo do puškomitraljeza i primjećujemo »Mukonju«[4] u krošnji šljive, odakle osmatrajući, bere i jede sazrele plodove. Bilo mu je daleko da dejstvuje po neprijateljskoj prethodnici, pa je čekao da priđe bliže. Cijenio je da uvek ima dovoljno vremena da u kritičnom trenutku kroz gaj savlada greben kose i nađe se na novim položajima. Nije ga obeshrabrilo povlačenje »staraca« sa puškama, niti ga iznenadio naš dolazak; i jedno i drugo za njega je bilo razumljivo i prirodno.

Krajem avgusta 1941. neprijatelj je jakim snagama, sa više pravaca, prodirao prema Oštrelju u namjeri da osvoji slobodnu teritoriju i uništi ustanike. Izbio je do Oštrelja. Uz ostale naše snage tu se našla i četa u kojoj sam i ja bio. Naše su jedinice zaustavile neprijatelja, a zatim ga i potisnule. Tome su najviše doprinijeli puškomitraljesci Mukonja i Ilija Bursać[5]. Ovdje su braća Kecman došli do punog izražaja. U jednoj vododerini, Mukonja nije imao naslona za puškomitraljez sa kojega bi uhvatio neprijateljsku grupu po dubini. Braća su shvatila situaciju, stariji, Ilija, inače pomoćnik na puškomitraljezu, brzo i kleknuo i oslonio se ramenom na zemlju, a Mukonja je hladnokrvno namjestio puškomitraljez preko bratovih leđa i počeo sijati smrt po neprijatelju. Za tren je vododerina bila puna leševa. Braća su krenula dalje goneći neprijatelja.

---

[4] Pero Kecman Mukonja, rođen je i rastao u siromašnoj seljačkoj porodici u selu Bukovači. Otac mu je dugo godina bolovao. Brojna porodica i teški uslovi života na oskudnom posjedu, ili u nadnici kod bogatijih seljaka, ili »Šipada« — naučili su njega i starijeg brata Iliju da i najteže poslove obavljaju, predano, tiho i uporno.

Mukonja je uoči samog rata završio pješadijsku podoficirsku školu i kao pitomac otišao na front, aprila 1941. godine. Po rasulu njegove jedinice vraća se u svoj kraj, gdje tiho i neprimjetno nastavlja svoj raniji život. I 27. jula, se isto tako tiho, ali odlučno sa puškomitraljezom stavio na raspolaganje organizatorima ustanka u svome kraju. Već u prvim borbama zapažen je kao vješt i hrabar borac. Njegovo ime postaje pojam hrabrosti u istočnom djelu petrovačkog sreza. Takav je bio u svim borbama, a naročito u Krajiškom proleterskom bataljonu i docnije u Sedmoj krajiškoj brigadi dok nije junački pao na Zelengori u toku pete neprijateljske ofanzive.

[5] Ilija Bursać je po hrabrosti stajao rame uz rame sa Perom Kecmanom Mukonjom i kao takav čuven u narodu. Poginuo je na Kaknju kao komandant bataljona Pete divizije.

Prodorom Italijana preko Grahova u Drvar i dejstvom ustaško-domobranskih snaga iz Petrovca i drugih pravaca prema Oštrelju, nastala je kritična situacija za ustaničke snage. Međutim, to nije imalo ozbiljnijeg uticaja na četu. Pokolebali su se samo pojedinci, u prvom redu komandir, koji se bio izgubio dva dana, a rekao je da ide u štab bataljona. Četom su rukovodili zamjenik komandira Dmitar Smiljanić i komesar Vojo Kreco. Komunisti čete i politički komesar znali su šta je sa komandirom i brinuli su o tome kako da sačuvaju jedinstvo čete, jer su italijanski agenti, i kolebljivi elementi koji su im nasjedali, naširoko i javno širili propagandu o Italijanima kao zaštitnicima od ustaša. Naposljetku se pojavio i komandir sa svojim pratiocem. Sa pojedincima je počeo pripremati teren za kapitulaciju pred Italijanima; govorio je da su viši štabovi obezglavljeni i razbijeni. Zatim je zahtijevao da se četa prikupi, što je i učinjeno. Tada je komandir počeo sa svojim govorom, jer je smatrao da je došao momenat da ostvari svoje namjere. Govorio je o sretnoj okolnosti što su došli Italijani koji će nas »zaštititi od pokolja Hrvata i Turaka«, o četi koja će se obučavati i pripremati za momenat kad savezničke snage budu pred pobjedom i da ćemo tako spremni predstavljati dio buduće kraljevske vojske; govorio je da će nas Italijani snabdijevati, da je on to sa još nekim komandirima četa[6] sve skupa već utvrdio kod Italijana u Drvaru. Za vrijeme njegovog izlaganja bilo je oštrih upadica i pitanja koja su ga dovodila u vrlo neugodan položaj. Onda je pred četu stao politički komesar. Njegovo izlaganje četa je jednodušno prihvatila i manifestovala svoje gnušanje prema dotadašnjem komandiru. Iznenađen revoltom čete i sretan što iz toga revolta nije za njega proizišla i teža stvar, komandir je brzo napustio četu. Tako je naša četa ostala jedinstvena, sa novim komandirom, dotadašnjim zamjenikom Smiljanićem, spremna na nove zadatke.

Novi zadaci su uskoro stigli. Prenio ih je komandi čete jedan Banjalučanin. Odlučeno je da se četa (oko 85 naoružanih boraca sa teškim mitraljezom i 4 puškomitraljeza) svede na vod najčvršćih i najodlučnijih boraca, u prvom redu onih od kojih ne zavise porodice u zbjegovima. Tako je formiran vod odabranih boraca sa oko 40 ljudi i tri puškomitraljeza. Preostalih petnaestak boraca, pod komandom Perice Kecmana, ostalo je za obezbjeđenje zbjega, terenskih i partijskih radnika i rukovodilaca koji budu prelazili preko tih terena. Ostali su dobili zadatak da se vrate porodicama i da, prema uputstvima partijskih rukovodilaca sa terena, pripreme i obezbijede sklo-

[6] Istovremeno, i na isti način, postupili su dotadašnji komandiri četa: Mane Rokvić i Vlado Morača, koji su postali narodni neprijatelji.

ništa i zimnicu za porodice. Višak oružja (puške i teški mitraljez), konzerviran je i zakopan. To su učinili: zamjenik komandira voda, bivši komesar čete koji je otišao na teren za partijskog radnika i Perica Kecman, koji je ostao sa grupom boraca na tom terenu. Svaki od ove trojice, mogao je po direktivi u danom trenutku izvaditi oružje i ponovo naoružati borce.

Nakon nekoliko dana vod je pod komandom Smiljanića, krenuo u Podgrmeč. U to vrijeme nekoliko takvih vodova i četa sa terena Drvara i Petrovca prebačeno je na Podgrmeč, gdje su ulazili u sastav postojećih jedinica koje su djelovale pod komandom tada formiranog Prvog krajiškog odreda u Majkić-Japri. Na ovom zadatku vod je ostao od 1. oktobra 1941. do kraja februara 1942. godine. Iako sam dužan da borcima toga voda i narodu u krajevima gdje se on borio i živio nešto kažem (jer sam za kratko vrijeme postao komandir toga voda i s njim komandovao do povratka na svoj teren), to ovom prilikom nisam mogao učiniti. Želim samo da napomenem to, da kada smo se pod kraj februara 1942. godine vratili na svoj teren, ušli smo u sastav Prve petrovačke čete. Njeni borci su nosili zakopano oružje svoje prethodnice, i oružje koje su već bili zaplijenili u dotadašnjim borbama sa Italijanima. Neposredno poslije toga naređeno je da ova četa izabere i uputi u sastav Prve proleterske grmečke čete jedan vod sa komandirom. U izabrani vod ušle su dvije trećine boraca iz voda koji je došao sa Podgrmeča, mladih komunista i skojevaca, a za komandira je određen dotadašnji desetar 1. desetine ranijeg voda Jojo Runić, koji je, dok je proleterska četa formirana, određen za zamjenika komandira čete. Nas dvojica smo se rastali, sada kao disciplinovani komunisti i starješine, bez obzira na zakletvu koju smo jedan drugom dali, 26. jula 1941. godine.

Vlado BAJIĆ

NEKA SJEĆANJA NA PARTIZANSKI ODRED „MATIJA GUBEC"

FORMIRANJE ODREDA I PRVE AKCIJE

Kod sela Hrastovca u daruvarskom kotaru, u kući Bohumila Vojačeka, koja je partizanima Slavonije poznata pod imenom »Jama«, skupila se 4. oktobra 1941. grupa komunista iz kotara Novske. Neki od njih su pobjegli iz ustaškog zatvora u Novskoj, a drugi su do tada ilegalno radili u zapadnom dijelu Slavonije. Njih je pozvao Pavle Gregorić Brzi, član CK KPH, organizator ustanka u Slavoniji, koji se tu tada nalazio.

Prvog dana upoznao nas je s vanjsko-političkom i situacijom u našoj zemlji. Iznio nam je rezultate narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Lici, Baniji i Kordunu i prvim uspjesima partizanskog odreda u bjelovarskom okrugu. Kazao je da taj odred ima 14 boraca i da njim rukovodi sekretar OK Hasan Čehaić Turčin. Drugog dana upoznao nas je detaljnije sa zadacima koji stoje pred partizanskim odredima i sa hitnom potrebom formiranja odreda na zapadnom sektoru Slavonije. Pored ostalog rekao je: »Na vama je zadatak da razbuktate plamen narodnooslobodilačke borbe u Slavoniji; to od vas traži Partija, to traže porobljeni narodi Jugoslavije«.

Iznosio nam je herojsku borbu ruskih partizana za vrijeme intervencije,[1] govorio o slavnom heroju Čapajevu, o herojskoj borbi partizana u Kini i nastavio je: »Zadaci koji stoje pred vama su teški i odgovorni, ali Partija to od vas traži i ja vjerujem da ćete to izvršiti. Vi ćete biti rukovodioci, oficiri, komesari, vodit ćete mase u sveti boj. Sa nama je Crvena armija i veliki sovjetski narod.« Ove riječi duboko su se urezale u našu svijest i kasnije su često ponavljane. Voljeli smo i cije-

[1] Zajednički napad 14 imperijalističkih država 1918—1920. godine na Sovjetsku Rusiju.

nili Brzog, ali nam je tada bilo teško da sebe zamislimo kao oficire, komesare. Međutim, za vrlo kratko vrijeme mi smo to i postali.

Pod njegovim rukovodstvom prišlo se formiranju odreda. Predložio je da na demokratski način izaberemo rukovodstvo — komandira, političkog delegata i sekretara partijske ćelije. Izbor je izvršen vrlo brzo, a zatim nam je sugerirao da se odredu da ime »Matija Gubec«.

U tek formiranom odredu bilo nas je sedmorica; imali smo sedam pušaka, pet pištolja, pet bombi i na svaku pušku po 50 metaka. Po socijalnom sastavu bilo je pet radnika i dva seljaka, a po nacionalnom pet Hrvata, i po jedan Čeh i Slovak. S obzirom da su samo trojica služila vojsku i znala da rukuju oružjem, to je Brzi odredio da se sa ostalima prođe osnovna obuka s oružjem, kako bi i oni kroz par dana znali da tuku neprijatelja. Poslije vojne vježbe uvedena je obavezna fiskultura. »Kondicija je naročito potrebna drugovima koji su došli iz zatvora«, objasnio je Brzi.

Noću spavamo u šumi, iako postoji krasan sjenik sa mirisavom otavom, ali Brzi zahtijeva da se priviknemo na vojnički život. I on spava s nama, odlazi na stražu s puškom o ramenu i tu ostaje po dva sata, kao i ostali borci. Pokušali smo da se objasnimo s njim i da ga odvratimo da spava u šumi, kad su noći već hladne, a naročito od toga da dežura i čuva odred. No, on je to kategorički odbio i pet noći je proveo s nama. Pored obuke boraca, koja je tih dana vršena, odred je ovdje proradio sve partijske materijale — okružnice CK KPH i drugo, pod rukovodstvom Brzog, koji je naročito naglašavao potrebu neprekidnog i sistematskog rada na ideološko-političkom uzdizanju boraca i rukovodilaca.

Dok se odred nalazio u »Jami«, svaku noć su pojedini drugovi odlazili u obližnja sela, održavali sastanke s članovima Partije i simpatizerima, angažujući ih da sakupljaju hranu, oružje, municiju, odjeću i drugo za naše potrebe. Pored toga, po uputstvima Brzog, formirali smo i narodnooslobodilački odbor sa istim zadatkom, a naročito radi toga da spriječimo akciju ustaške vlasti na otkupu kukuruza. Brzi je jednom u šali rekao: »Za sada, *kukuruzni* odbori«.

Ovakve odbore formirali smo u selu Tomašici, Hercegovcu i Uljaniku. Sjećam se sastanka u Tomašici, gdje su na miting, pored nekoliko naših drugova, u većini došle pristalice lijevog krila Hrvatske seljačke stranke, koji su izlaganje predstavnika živo komentarisali i u većini odobravali. Tako smo ostvarili kontakt i s jednim poslanikom HSS, koji je kasnije pristupio NOB. Pored ovoga nastojalo se i da se na dobro-

voljnoj osnovi mobilišu ljudi za odred, no dan prije pokreta pristupio nam je samo jedan novi borac.

Nakon ovih pet dana intenzivnih priprema Brzi je zaključio da su borci savladali osnovnu obuku, da su naučili onoliko koliko je potrebno partizanskom borcu i da odred može da krene u prvu akciju. Napravljen je plan akcije i peti dan uveče odred se rastao od Brzog. Ispratio nas je riječima: »Danas krećete vas osam, za mjesec-dva bit će vas stotina, dvije stotine, hiljade, brigade i divizije«.

Krenuli smo, a vratili smo se početkom novembra. U međuvremenu odred je 5. oktobra pokušao da između željezničkih stanica Banove Jaruge i Lipovljana minira prugu pri nailasku voza. Zbog neiskustva stavljen je sporogoreći štapin, umjesto brzogorećeg, pa je mjesna ustaška straža, pri patroliranju, osjetila smrad od upaljenog štapina, skinula ga i zaustavila voz. Kod Banove Jaruge 16. oktobra odred je postavio zasjedu četvorici stražara, koji su svakog dana u isto vrijeme patrolirali istim putem. No, tog dana je naišao samo jedan stražar, kojeg smo razoružali i zaplijenili prvi karabin (ovaj stražar je kasnije pronio glas da je bilo stotinu partizana, a napao ga je i razoružao sam Pero Car, bez naše pomoći). Ustaše u selu Kozarice razoružali smo 29. oktobra, kada smo zaplijenili 6 karabina, nekoliko lovačkih duplonki i par pištolja. Odmah iza ove akcije održali smo u selu miting, na koji su došli skoro svi mještani. Tu smo se narodu predstavili kao narodna vojska, objasnili ciljeve borbe i pokazali zarobljene ustaše (od četvorice jedan je bio ranjen), koje smo nakon mitinga pustili (ustaše se do tada u ovom kraju još nisu pokazale u pravom svjetlu). Akcija je veoma pozitivno odjeknula — sve ustaše iz okolnih sela (okupljene u mjesnim stražama) vratile su oružje taborniku i logorniku i svukle ustašku uniformu. Upućenu potjeru (u čijem se sastavu nalazilo i nekoliko četa Nijemaca) zavarali smo i izmanevrirali bez gubitaka. Tada je u odred došao sekretar OK KPH iz Nove Gradiške Mirko Kljaić. Osim navedenih bilo je par manjih akcija, zasjeda i diverzija.

Odred je ponovo stigao u »Jamu« 6. novembra na referisanje i proslavu oktobarske revolucije i tu se ponovo našao s Brzim. Podnijeli smo mu izvještaj o akcijama koje smo izvršili, koliko smo oteli pušaka i druge ratne opreme, te kakav je bio vojnički i politički efekat dejstva odreda na terenu. Kada je vidio postrojeni odred, sada već sa dvadeset boraca, naoružanih, kako reče, do zuba, čestitao nam je: »Tako, drugovi, samo smjelo naprijed«.

Poslije toga održao nam je predavanje o oktobarskoj revoluciji, njenom značaju za radničku klasu cijelog svijeta i

s pjevanjem Internacionale završili smo ovu prvu svečanost u našem odredu.

JEDAN PREKINUTI PARTIJSKI SASTANAK

Naš odred je 26. novembra 1941. izvršio svoju do tada najuspješniju akciju — napad na kamenolom u Siraču, u zapadnom dijelu Slavonije. Akcija u Siraču je imala veoma snažan odjek u Slavoniji, a i u cijeloj Hrvatskoj. Odred je snažnim naletom slomio otpor straže (neprijatelj je imao gubitke od dva mrtva i tri ranjena), pomoću unaprijed organizovanih 50—60 seljaka iznijet je dio eksploziva iz magacina (kasnije je upotrebljavan za niz akcija i diverzija), a oko 2—3 vagona eksploziva dignuto je u zrak. Kamenolom i svi uređaji su uništeni, a eksplozija je bila tako snažna, da su je zabilježili i seizmografski aparati u Zagrebu. Zaplijenjene su tri puške, a ostalo oružje su odnijeli raspršeni stražari.

Poslije ove uspješno izvedene akcije odred je stigao u toku noći 5. decembra u jednu od svojih baza. Komanda je predviđala da se borci tu odmore i da se održi partijski sastanak.

Kuća u kojoj je odred trebalo preko dana da ostane nalazila se između sela Tornja i Brekinske, na jednom brdašcu u vinogradu, okružena sa juga i zapada šumom. U ovoj kući je živjela starica Mara Mijić sa svojim sinom Boškom i jednom rođakom. Od početka ustanka kod nje su navraćali terenski partijski radnici, rukovodioci partizanskog odreda, a često i cijeli odred; ona je uvijek sve radosno dočekivala, pripremala hranu, prala i krpila i zbog toga smo je voljeli i od milja zvali »partizanska tetka«.

Ujutro 6. decembra zakazan je sastanak partijske ćelije, koja je tada brojala osam članova. Na sjeniku i u štali nalazilo se 20 boraca, koji tada nisu bili članovi KP, a nas osam otišli smo u jednu malu prostoriju između kuće i štale, naoružani samo pištoljima; puške smo ostavili na sjeniku. Na straži prema selu Tornju bili su jedna drugarica i Boško. Pretpostavljali smo da samo od tog sela može naići neprijatelj, jer se tamo nalazio po zlu poznati ustaški tabornik Marko Šarac.

Tek što je sekretar ćelije otvorio sastanak i predložio dnevni red, kad Buco (Gabro Vidović), gledajući kroz prozor u onom pravcu gdje nismo imali stražu, povika:

— Evo nekih lovaca!

Skočio sam do vrata i među »lovcima« odmah prepoznao ustaškog tabornika Šarca, obučenog u civilno odijelo. Išao je sa još nekoliko ustaša, koji su se u vojničkom poretku i s pu-

škama uperenim prema kući, brzo približavali. Iza njih uskoro primijetismo kolonice ustaša i žandarma kako se prebacuju k nama. Našli smo se u vrlo teškoj situaciji — odlučivale su sekunde. Ustaše su već počele da pucaju u pravcu kuće i ostalih gospodarskih zgrada. Prvi meci bili su namijenjeni Buci i meni, jer smo se nalazili na vratima. Bacili smo se na zemlju i počeli pucati iz pištolja.

Na sjeniku je nastala prilična panika, jer je većina drugova uslijed umora bila ponovo zaspala, a probudila ih je pucnjava i jauk jednog borca koji je bio ranjen u trbuh. Situacija se brzo izmijenila u našu korist zahvaljujući Bošku koji je dotrčao sa straže, otvorio vatru i pogodio jednog ustašu, kao i Miši Liljku Braci, koji je iskočio kroz krov štale i iz karabina otvorio brzu vatru na napadače. Ova dva borca uspjela su da natjeraju ustaše da legnu i to je bilo dovoljno da svi borci odreda siđu sa sjenika i zađu iz štale, kao i nama partijcima da dođemo do svojih pušaka. Nastala je brza obostrana paljba i poslije našeg juriša neprijatelj je bio potisnut kojih 800 metara u šumu. Borba se produžila s promjenljivom srećom, uz obostrane juriše i protivnapade. Neprijatelj je bio nadmoćniji, a očekivali smo da uskoro dobije i pojačanje. Zato je jedna desetina dobila zadatak da napada bočno, dok je druga još vodila borbu iza debelih voćaka u vinogradu. Ostali su imali da se povuku zajedno sa teško ranjenim drugom prema obližnjem mlinu na rječici Bijeloj. Približavalo se podne.

Buco je previo ranjenog druga i četiri borca ponijela su prvu žrtvu iz našeg odreda prema obližnjem selu, kamo je riješeno da se povučemo. Nakon skoro dva kilometra odstupanja, odred se prikupio pored Čendeševog mlina i tu se oprostio od svog druga Bože Kurjaka iz sela Branežaca, kotar Pakrac, koji je u toku povlačenja podlegao ranama. Božo je pripadao grupi od 10 omladinaca, skojevaca, koji su u naš odred stupili polovinom novembra 1941. na sektoru Papuka i Psunja.

U šumici pored mlina dočekalo nas je mnogo ljudi i žena iz obližnjih sela, naročito iz Kapetanova Polja, Tornja i Brekinske, mahom simpatizera NOB. Svi su bili u brizi da odred nije razbijen ili uništen. Kad smo se prikupili, vidjeli smo da su još dvojica lakše ranjeni. Pozvani smo u selo, nuđena nam je hrana, ćebad i neki odjevni predmeti, no nismo se zadržavali jer je stigla vijest da je iz Pakraca krenula po zlu čuvena satnija ustaša satnika Petranovića, nazvanog »Palija« (popalio je više srpskih sela na Psunju i u podnožju Papuka pod konac 1941. godine).

Ustašama i žandarmima, koji su s nama vodili borbu, stiglo je pojačanje kada smo već odstupili. Petranovićeve ustaše mislile su da se odred još uvijek nalazi u kući »partizanske

tetke«. Više od jednog sata su opkoljavali kuću i otvarali puščanu i minobacačku vatru, iako niko nije davao otpora. Kada su »zauzeli« kuću i vidjeli da u njoj nema partizana ni živih ni mrtvih, sve su opljačkali, a zatim zapalili i kuću, i ostale gospodarske zgrade. Neprijatelj je tada pisao slijedeće:

Između sela Toranj i Brekinske, općina Kukunjevac, kotar Pakrac, 5.XII 1941. godine grupa od 38 komunista vodila je borbu sa oružnicima i ustašama. Po dolasku pojačanja ustašama, partizani su se povukli. Poginuo je 1 partizan. Oružnici zapalili 40 kg. eksploziva i propagandnog materijala (izvještaj Ministarstva hrv. domobranstva (D).

U ovoj borbi neprijatelj je imao dva mrtva i nekoliko ranjenih.

Sa jednog brdašca posmatramo kako gori prva kuća u ovom dijelu Slavonije. Buco i Pero Car opraštaju se s našom »partizanskom tetkom«, koja zbog ćerke, koja je u toj gužvi pobjegla u drugo selo, odbija da ide s nama. »Evo vam, drugovi, moga sina Boška[2]; neka osveti svoju majku i kuću koju su ustaše zapalile«. Ovim se riječima stara oprostila od odreda i sina, bodreći nas: »Nastavite, djeco, ovu svetu borbu; za mene ne brinite«.[3]

Istoga dana održali smo prekinuti partijski sastanak, samo sa izmijenjenim dnevnim redom. Kritički smo se osvrnuli na današnju borbu, na našu nedovoljnu vojničku budnost. Smijenili smo komandira, koji se u ovako teškoj situaciji pokazao nedorastao da komanduje odredom. Pohvaljeni su borci koji su se danas posebno istakli i, na kraju, razradili smo plan da se odred još u toku noći prebaci na Kričko brdo, odnosno u Slavonski trokut.

Poslije toga održan je sastanak s cijelim odredom; izvršena je analiza današnje borbe, potvrđeno smjenjivanje komandira i usvojen plan za dalje akcije. Na kraju je politički delegat pozvao odred da oda posljednju počast svom prvom palom borcu, čija žrtva treba da nam bude novi podstrek u borbi protiv fašista. U toku noći krenuli smo u pravcu Trokuta.

Rade PAVLOVIĆ

---

[2] Boško Mijić Borac poginuo je na Bijeloj stijeni u proljeće 1942.

[3] Nakon par dana uhapšena je zajedno sa ćerkom; junački je izdržala ustašku torturu, a da nikoga nije izdala. Kasnije su je ubile ustaše iz Španovice, a kći je ubijena u logoru u Staroj Gradiški.

DJECA U USTANKU

Na svim frontovima okupator je aprila 1941. godine prešao našu granicu, dok su se na granici između Albanije i Crne Gore još nekoliko dana vodile borbe.

Rodoljubi i komunisti nijesu mogli da se mire s tim da se Jugoslavija bez borbe i otpora preda okupatoru. Zahvaljujući njihovom stavu i uticaju, italijanska vojska je potisnuta preko granice Albanije. Pa ipak, uskoro je došlo do kapitulacije. Jedan dio naše vojske bio je zarobljen, a drugi su se vraćali kućama. U to vrijeme Pokrajinski komitet za Crnu Goru i Boku izdao je proglas koji se rasturao među vojskom. U njemu se vojska uglavnom obavještavala o izdajstvu režima i vojnih krugova — generala i drugih viših oficira. Komunistička partija pozivala je narod da izdrži u tom momentu i upozoravala vojnike da po mogućnosti čuvaju oružje, jer će se borba nastaviti.

Pri odstupanju vojnici su u početku nosili puške i drugo oružje, ali ga je većina njih, kad je došla do većih naselja, počela da baca. Vojnici su bili u vrlo nezgodnom položaju, jer ih je pristizala motorizovana italijanska vojska koja je dolazila iz Albanije preko Podgorice i išla za Danilovgrad i Nikšić, a suprotnim pravcem, iz Nikšića prema Podgorici, nailazile su njemačke jedinice koje su dolazile sa druge strane granice, predene već prije nekoliko dana.

Podalje od puta kojim je prolazila tuđinska vojska, narod je sa strahom i ogorčenjem posmatrao ulazak okupatora.

Do oružja bacanog pored same ceste trebalo je doći prije nego što ga okupator pokupi. Moralo se stoga odmah upadati na cestu i između okupatorovih vojnika dizati pobacano oružje.

Akciju pod Veljim brdom, koja je bila značajna za prikupljanje oružja, morali smo što prije izvršiti dok jedinice

jednog i drugog okupatora još prolaze. Ta akcija bila je izvodljiva samo uz pomoć djece. Koliko se sjećam, bilo ih je osmoro, a možda i više. Najmlađe dijete imalo je nepunih 5, a najstarije 14 godina.

Zvali su se: najstariji — Drago, pa Jelica, Danilo, Stanoje, Desa, Jovanka, Željka i Želimir. Njihova imena pominjem, jer su ta djeca — osim ove značajne akcije koju su izvršila — i kasnije, u toku rata, imala težak život, pun samoprijegora i velikih patnji.

Sami su izvršili podjelu posla i ispred samog okupatora dizali oružje i iznosili ga na brijeg na kome leži selo.

Najmlađi su između sebe nosili redenike koji su zveketali po kamenju i uzbrdo ih dovlačili na određeno mjesto. Najstariji su nosili teže oružje, a Danilo je u svoju staru kapu najviše prikupljao bombe.

Svojim nejakim nogama skakali su s kamena na kamen, obavljajući savjesno ovaj ozbiljan i težak posao, uvjereni da su ovog puta važniji od starijih. Usput su ponekad skretali jedan drugom pažnju na nešto što bi bilo potrebno da se zapazi za dalji rad. Bistre dječje oči pomno su posmatrale svaki pokret okupatorovih vojnika. Oni su prolazili cestom na motociklima, sa šeširima i crnim perjanicama na glavi, sve po dvojica u redu, praveći neprekidnu, tamnu vijugavu liniju od Podgorice do Danilovgrada.

Djeca su do noći prikupila oko 40 pušaka, 250 bombi, 7 puškomitraljeza, hrpu redenika, 65 sanduka municije, i drugog oružja. Osim oružja koje su prikupila djeca, donesena su iz Podgorice 4 puškomitraljeza, jedan mitraljez, desetak pušaka i nešto municije.

Prikupljeno oružje je uveče zakopano. Kako je zakopavanje vršeno na brzinu i noću, a svjetlo se nije smjelo paliti, zemljište u pojati ostalo je neporavnato, bregovito. Iako je bilo pokriveno slamom, čovjek je mogao lako da ga pronađe. U kući do te pojate bio je pod zemljom magacin hrane, spreman da u slučaju borbi sa okupatorom, koje su se predviđale, zadovolji prve potrebe.

Nije prošlo ni nekoliko dana a Italijani su tražili da pojedinci predaju oružje i vojnu opremu. Počeli su da pretresaju kuće. Došli su i do kuće u kojoj su bili sakriveni oružje i hrana. Šiljastim šipkama boli su zemlju i dizali daske s poda, i da nijesu slučajno promašili samo za nekoliko santimetara, magacin sa hranom bio bi otkriven.

U toj kući nalazili su se Željka i Želimir, najmlađi iz grupe djece koja je prikupljala oružje. Oni su bili i jedini od djece koji su znali gdje je sakriveno oružje i hrana, zato su iskolačenih očiju posmatrali šta rade Italijani. Po cijelom po-

stupku Italijana moglo se pretpostaviti da su bili obaviješteni o prikupljanju oružja. Pošto nijesu našli ništa, oni su izveli djecu na jedno uzvišenje pred kućom, uzeli ih na nišan i tražili od njih da govore gdje je oružje ili će u njih pucati, ali djeca su ćutala. Ni strah za život nije ih mogao prisiliti da govore.

Četrnaestog jula 1941, u prvim ustaničkim danima, zakopano oružje se koristilo u akciji na Veljem brdu, koju je organizovala Komunistička partija. Narod se počeo masovno boriti protiv Italijana.

Istog dana, djeca o kojima govorim, nosila su vodu na vrh brda, gdje su u zaklonima bili naši borci. Iste noći okupator je zapalio čitavo selo. Porodice su ostale bez krova nad glavom. Prije no što je selo zapaljeno, narod je uspio da napusti domove i pređe rijeku Zetu. U tom selu bio je veći broj komunista, među kojima i istaknutih. Uticaj Partije bio je velik tako da su i njihova djeca, iako mala i nejaka, morala ići stopama svojih roditelja i na svoj način pomagati našu borbu. Njihov život za vrijeme rata dokazuje da su djeca u narodnooslobodilačkoj borbi dala svoj puni doprinos, a i svoje nejake živote.

Najstariji među njima — Drago je već u svojoj 14. godini učestvovao u ustanku, ostao je i dalje u partizanima i početkom 1943. godine poginuo, izvršavajući vrlo težak zadatak.

Jelica, njegova sestra, 14. jula je pobjegla i skrivala se od Italijana, a početkom 1943. godine otišla sa partizanima i ostala do kraja rata.

Stanoje je 14. jula 1941. godine napustio kuću. U međuvremenu, četnici su mu iz zasjede ubili majku i oca, njegov stariji brat je strijeljan, a mlađi pošao u partizane. Stanoje je ostao sa mlađom sestrom. 13-godišnji dječak nosio je hranu u spuški zatvor. Tamo su ga uhvatili četnici i predali Nijemcima. Poslije kratkog vremena objesili su ga zajedno sa nekoliko rodoljuba na telefonskim stubovima pod Veljim brdom. Te noći, kad su Nijemci pripremali vješala, nekoliko puta se čuo djetinji Stanojev glas:

»Ne mene... ne mene...«

Zatim je ućutao.

Njegova sestra, desetogodišnja Jovanka, osvanula je ispod obješenog brata. Selo je bilo pusto. Kada su je ujutru partizani zvali preko rijeke, ona je plačući napustila mrtvog brata i strica, prešla kod partizana i ostala do kraja rata.

Danilo je isto tako 14. jula 1941. godine napustio kuću, krio se od okupatora, a 1942. godine bomba ga je raznijela. Desetogodišnja Desa takođe je morala napustiti kuću 14. jula 1941. godine, sklonila se od Italijana i četnika, a početkom 1943. godine pošla sa partizanima i ostala do kraja rata.

I Željka i Želimir — brat i sestra — napustili su kuću 14. jula 1941, pošto im je otac bio jedan od istaknutih komunista u Crnoj Gori. Iako su bili mali, ostali su u partizanima sve do kraja 1942. godine, kad su se naše jedinice povlačile za Bosnu. U Pivi im je otac naredio da se moraju vratiti, kako bi dao primjer drugima. Mali Želimir od groze i straha ugrizao je oca za ruku u znak protesta zbog tako teškog naređenja. U Pivi su ih zarobili Italijani, poveli ih u nikšićki zatvor i tamo ih za kaznu izvodili da posmatraju sva strijeljanja i vješanja koja su u to vrijeme vršena od strane Italijana i četnika. U Danilovgradu su im pod grlo stavljali pištolj. Sipali su na njih petroleum prijeteći da će ih zapaliti.

Najzad su odrpanog brata i sestru doveli u Podgoricu, izlagali ih ruglu i ismijavanju da bi na taj način dokazali da je borba partizana propala, kada djeca partizanskih vođa tako izgledaju. Djeca su se zatim našla u podgoričkom zatvoru na Zabjeli. Tamo su im Italijani i četnici davali limunadu, ali djeca, iako željna svega, nisu htjela da je prime. Tu su ostala 10 mjeseci. Poslije izlaska iz zatvora 1943. godine ponovo su prešla rijeku Zetu, došla kod partizana i sa partizanskim jedinicama ostala do kraja rata.

Lidija JOVANOVIĆ

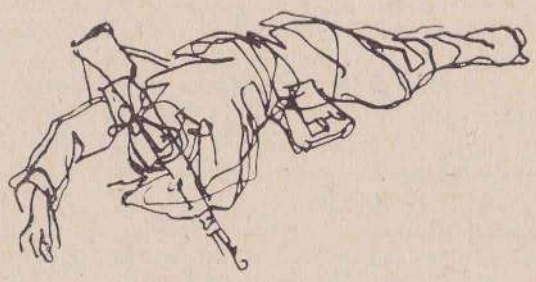

SJEĆANJA NA ROMANIJSKI PARTIZANSKI BATALJON

Poslije prvih vojnih akcija na području Romanije, ustanak se naglo širio i raspoloženje naroda za narodnooslobodilačku borbu vidno je raslo. Naš politički uticaj stalno je jačao čemu su doprinijeli postignuti uspjesi u prvim borbama, politički rad naših aktivista u narodu, kao i organizovaniji rad Komunističke partije koja je širila svoj uticaj i sticala nove članove, naročito među borcima u vojnim jedinicama. Situacija je bila povoljna da se izvrše veće i organizovanije vojne akcije i da se likvidiraju značajnija neprijateljska uporišta u ovome kraju, a u prvom redu Sokolac i Rogatica. Ovome je na ruku išlo i to što su stalno pridolazili novi borci u naše jedinice. Priliv boraca zahtijevao je, opet, dalje organizovanje vojnih formacija, pa se sredinom avgusta pristupilo formiranju četa, a 22. avgusta formiran je Romanijski partizanski bataljon koji je u svom sastavu imao: Mokranjsku, Romanijsku, Pračansku, Glasinačku i Kopitsku četu.

Prvi komandir Mokranjske čete bio je Božo Jugović. U ovoj četi isticalo se u prvim borbama niz drugova iz ovoga kraja, kao npr.: Tomo i Risto Đukić, Mitar, Milan i Pavle Minić, Čedo Đukić, Risto Samardžija, Milivoje Kusmuk i drugi. U kasnijim borbama iz ove čete se razvio Mokranjski bataljon koji je imao više četa i koji je vodio niz akcija oko Mokroga i na sektoru prema Sarajevu.

Komandir Romanijske čete bio je Milanko Vitomir, seljak iz sela Djedovaca sa Glasinca. Veoma hrabar. Istakao se odmah, u prvim borbama i stekao veliku popularnost kod boraca. Stoga je i postao komandir Prve romanijske čete.[1] Četa je imala dva voda sa puškomitraljeskim odjeljenjem. Komandir prvog voda bio je poznati borac, omladinac Milan Šarac, iz

[1] Poginuo je pri drugom oslobođenju Rogatice, jurišajući pred svojom četom pri zauzimanju utvrđenja u gradu.

istoga sela odakle je i Milanko. On se također isticao neustrašivošću u borbama na Romaniji.[2] Komandir drugoga voda bio je Jovo Janković, seljak omladinac iz Krnjija sa Glasinca.[3]

Komandir Prečanske čete bio je Tomo Majkalović, istaknuti borac sa Romanije. Od ove čete kasnije se razvio Pračanski bataljon u kome su naročito veliku ulogu odigrale Viteška i Čvorska četa. Komandir Viteške čete bio je Milan Simović, željeznički radnik iz okoline Prače. Istakao se u borbama protiv Nijemaca i ustaša koji su znatnim snagama pokušavali da obezbijede redovan saobraćaj između Bosne i Srbije na pruzi Sarajevo — Višegrad. Zahvaljujući, u prvom redu ogromnoj hrabrosti i vještini Milana Simovića i nekoliko drugova iz njegove čete, ta pruga je u 1941. godini uglavnom bila onesposobljena. Ni oklopni vozovi iz Sarajeva nisu uspjeli da je spasu. Nekoliko najvažnijih mostova, vijadukta i tunela otišlo je u zrak, a niz vagona i kompozicija ostajalo je pored pruge. Milan Simović se uvrstio dostojno u spisak narodnih heroja Romanije. Komandir Čvorske čete Mihajlo Čvoro, seljak iz toga kraja, proslavio se također svojom smjelošću u borbama i svojim istrajnim političkim radom kojim je uspio da od svih omladinaca i sposobnijih ljudi svoga sela formira četu koja je dala niz poznatih boraca.[4]

Borci Glasinačke čete su bili iz sela centralnog Glasinca, a njen proslavljeni komandir — Danilo Đokić, koji je u kasnijim borbama na čelu svoje čete poginuo na samom vrhu Romanije, na Crvenim stijenama.[5] Mnogo je poznatih boraca bilo omiljeno među narodom i isticalo se svojom hrabrošću, ali je među njima najpoznatiji bio, kao istaknuti predratni komunista, jedan od organizatora ustanka, omiljeni rukovodilac i komandir Danilo Đokić. Jedan broj boraca ove čete poginuo je u borbama u ovom kraju, a drugi su kasnije otišli u Prvu proletersku i Šestu istočnobosansku brigadu gdje su se isticali svojom hrabrošću. Najveći broj ih je izginuo u borbama tih brigada. Mnoge porodice su dale više boraca kao: Koprivice, Odovići, Beatovići, Đurkovići, Kosorići, Jolovići, Marići, Kovačevići, Bašovići, Borovčani, Jankovići — i drugi.

---

[2] Kasnije je stupio u Prvu proletersku brigadu gdje je vrlo brzo postao komandir čete a poslije i komandant proslavljenog Beogradskog bataljona. Poginuo je kao junak u bici na Sutjesci.

[3] On je kasnije postao komandir Druge glasinačke čete i isticao se u svim borbama u kojima je učestvovao. Kasnije je pao u ruke četnicima koji su ga krvnički mučili i na koncu zvjerski ubili. Proglašen je narodnim herojem.

[4] Poginuo je u borbi sa četnicima 1943. godine. Za istaknute zasluge i pokazanu hrabrost proglašen je narodnim herojem.

[5] Proglašen za narodnog heroja.

U ovoj četi su bili neko vrijeme kao borci Marko Ećimović, kasnije komandant Glasinačkog bataljona Šeste brigade[6] i Mihailo Bjeloković, kasnije zamjenik komandanta dvadesete romanijske brigade.[7]

Kopitsku četu su sačinjavali borci iz sela na padinama planine Kopita kao i iz Sokolovića. Komandir ove čete je poznati borac sa Glasinca Svetko Furtula. Bio je iz siromašne seljačke porodice i čitavo vrijeme se borbom probijao kroz život. Zračio je poštenjem i drugarstvom radi čega su ga borci naročito voljeli. Mrzio je ne samo okupatore i domaće izrode nego i sve vladajuće krugove bivše Jugoslavije. Bio je plahovite ćudi, neumoran u radu, smion u borbama.[8]

U ovoj četi su se isticali političkim radom Uroš Planinčić i Vlado Cvijetić kao i niz boraca među kojima su bili poznati braća Đerići, Malovići, Cvijetići, Šalići i niz drugih.

Kopitskoj četi bio je pridodan i zaštitni odred boraca koji je imao zadatak da štiti sela od ustaških napada iz Sokolca.

Romanijski partizanski bataljon napao je 25. avgusta u toku noći Sokolac koji je branilo 35 neprijateljskih vojnika i žandarma iz dobro utvrđenih položaja, sa dva teška mitraljeza i tri puškomitraljeza. Poslije šest sati borbe Sokolac su na juriš oslobodili Romanijska, Kopitska i Glasinačka četa i vod Svetozara Kosorića, koji je došao iz okolice Han-Pijeska gdje je učestvovao u niz akcija i u borbama za oslobođenje Han-Pijeska.[9]

Neprijatelj je imao nekoliko poginulih vojnika i žandarma dok su svi ostali zarobljeni, a zaplijenjeno je sve automatsko i drugo oružje. Kod partizana su poginula 3 borca: Marko Škiljević i Mlađen Milović, seljaci sa Glasinca i Mladen Vuković, omladinac iz Mostara, poznati borac i član Komunističke partije.

Oslobođenjem Sokolca likvidirano je najpoznatije neprijateljsko uporište u sredini slobodne teritorije Romanijskog partizanskog odreda. Ova pobjeda je vrlo pozitivno uticala na dalje omasovljenje naših jedinica i na političko jačanje narodnooslobodilačkog pokreta na širem području. Poslije ove pobjede dalje se omasovljavaju vojne jedinice i stvaraju nove.

---

[6] Poginuo je u prvoj ofanzivi i proglašen narodnim herojem.

[7] Poginuo je u borbama sa ustašama na Srebrenici 1944. godine. Za istaknutu hrabrost i zasluge odlikovan Ordenom narodnog heroja.

[8] Furtula je u 1942. godini bio iznenada, na prevaru, uhvaćen od Nijemaca i ustaša, odveden u koncentracioni logor i zlikovački masakriran i ubijen.

[9] Svetozar Kosorić je bio istaknuti borac u tome kraju, član Komunističke partije i predratni politički borac. Poginuo je 1943. godine u borbama sa četnicima. I on je jedan od poznatih boraca i narodnih heroja ovoga kraja. On se u borbi za Sokolac istakao zajedno sa Danilom Đokićem likvidirajući bombama neka važnija uporišta.

Oko Rogatice se rasplamsavaju borbe na području Semeća sve do Drine kao i u neposrednoj okolini Rogatice gdje se posebno ističe Gučevska četa sa svojim komandirom Milisavom Cerovićem koja vodi borbe sa neprijateljima oko Rogatice i na komunikaciji Sokolac — Rogatica. U ovoj četi istaklo se niz poznatih boraca iz ovoga kraja kao što su Rajko i Malkan Karišik, Radivoje Frganja, Ljuboje, Ratko i Milovan Jovičić, petoro braće Radonjića i niz drugih. Samo u ovoj četi poginula su u toku NOB-a 84 borca. U tom kraju ističu se još braća Rackovići, Ikonjaći, Mrakići i Obradovići.

Pored grupe boraca sa Glasinca koji su sa Perom Kosorićem i Slobodanom Kezunovićem još ranije bili upućeni na područje Kalinovika da pomognu oko formiranja Kalinovačkog odreda i izvođenja prvih borbi, upućena je grupa Romanijaca na Crepoljsko da formira Crepoljsku četu i da vodi akcije prema Sarajevu. Komandir te čete bio je omladinski rukovodilac Savo Pređa, đak sa Glasinca. U četi su bili predratni komunista Mihajlo Obrenović, Marijan Paunić[10] i Vide Jakšić,[10] seljaci sa Glasinca.

Petoga septembra Romanijski partizanski bataljon likvidirao je ustaška uporišta u okolini Rogatice, blokirao Rogaticu i napao je u toku noći. Šestoga septembra ujutro naši borci, kojima su se pridružile i neke četničke jedinice, oslobađaju prvi put Rogaticu, ali je poslije nekoliko sati odmah napuštaju, jer su neke četničke jedinice unosile nered, a neprijatelj je izvršio snažan protivnapad. Bez obzira što naše jedinice nisu dugo držale Rogaticu, ovaj napad je imao snažnoga odraza u tome kraju, naročito kod muslimanskog stanovništva, koje je, zahvaljujući našim političkim aktivistima iz Rogatice, kao i nekim poznatijim komunistima sa sela iz neposredne okoline, pokazivalo simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu i izvjestan broj ljudi se javljao u naše jedinice. Tako je iz Rogatice nešto kasnije otišao znatan broj drugova u naše partizanske jedinice. Veći broj tih drugova poginuo je hrabro u narodnooslobodilačkoj borbi, a neki su istaknuti kao neustrašivi junaci Šeste istočnobosanske brigade (Muhidin Šahinpašić, Ahmet Hafizović, Mustafa Nalbantić, Adem Akšamija, Gorušanin i drugi). Na selu među muslimanima, naročito znatan uticaj su imali naši drugovi Čamil Džindo, koji je sa cijelom porodicom otišao u partizane. Njegov sin Ragib bio je istaknuti junak u istočnoj Bosni i proglašen je narodnim herojem. Veliki uticaj imali su u tom kraju Mujo Hodžić i njegov sin Asim. Zahvaljujući aktivnosti ovih naših drugova, kako u Rogatici

[10] Marijan Paunić je poginuo kao poznati mitraljezac u Šestoj istočnobosanskoj brigadi a Vide Jakšić strijeljan od ustaša 1943. godine.

tako i na selu, veliki broj muslimana stupio je u Romanijski partizanski odred, pa je među prvima u Bosni i Hercegovini bio formiran i Muslimanski partizanski bataljon. Veliki uticaj na opredjeljivanje muslimana imala je naša borba, pravilna politička linija u razvijanju bratstva i jedinstva, kao i četnički pogromi muslimanskog stanovništva, koje su počeli da sprovode pojedine četničke jedinice. Romanijski partizanski odred je na više mjesta organizovao zaštitu muslimanskih sela od četničkog napada, što je imalo vrlo pozitivan politički efekat. Proglas muslimanima koji je izdao Romanijski partizanski odred koncem avgusta takođe je doprinio pravilnom političkom shvatanju naše borbe od strane muslimanskog stanovništva.

Kada je neprijatelj ponovo zauzeo Rogaticu, njegove snage iz Sarajeva su pojačale aktivnost na samom sektoru Romanije i uspjele su da zauzmu najvažnije položaje, Crvene i Orlove stijene. Na tim isturenim položajima naše čete vodile su duge i uporne borbe i najposlije uspjele ponovo zagospodariti tim položajima nanoseći neprijatelju znatne gubitke.

U toku 23. i 24. septembra jake domobranske snage napadale su slobodnu teritoriju od Sarajeva u dva pravca: jedna kolona je krenula prema Prači gdje je uspjela da stigne poslije teških borbi sa Pračanskom četom ostavljajući na putu više mrtvih i ranjenih i 13 zarobljenih vojnika sa znatnom količinom oružja i municije. Druga satnija pješadije krenula je preko sela Vukosavljevića prema Rogatici, ali je kod sela Novoselaca bila napadnuta od četa Romanijskog bataljona i od naroda sa Glasinca, koji se masovno podigao sa oružjem koje je imao pa i sa sjekirama i drugim poljoprivrednim alatom i uspio zajedno sa vojskom da opkoli neprijatelja i da ga poslije borbi u potpunosti zarobi. Tom prilikom zarobljeno je 168 neprijateljskih vojnika i 6 oficira, a od oružja — 5 teških mitraljeza i dva puškomitraljeza, jedan bacač mina, i veliki broj pušaka, municije i drugog materijala. Ova pobjeda znatno je doprinijela moralu naših jedinica koji je zbog snažnih neprijateljskih napada artiljerijom, avionima i pješadijskim snagama bio nešto poljuljan.

U tom kraju su se počele smanjivati neprijateljske snage, a povećavalo se naoružanje naše vojske. Karakteristično je istaći da su neke četničke jedinice koje su se bile pridružile našim snagama u odbrani Romanije napustile svoje položaje i da je četnička izdaja na frontu jače počela da dolazi do izražaja, a njihova rovarenja u pozadini oslobođene teritorije da unose smutnju i nered.

Ovo su samo neke značajnije borbe u tom periodu kroz koje je Romanijski partizanski odred sticao borbeno iskustvo, širio slobodnu teritoriju i učvršćivao svoje redove. Borbe nje-

govih jedinica bile su poznate širom naše zemlje a njegov komandant Slaviša Vajner Čiča bio je već čuven kao legendarni borac sa Romanije. Prilikom svake veće borbe neprijatelja je hvatala panika što se vidi i iz njegovih izvještaja. Tako se na primjer, u tim izvještajima kaže: »U oblasti Sarajeva planina Romanija je u rukama pobunjenika. Oko Sarajeva sve vri«. U jednom njihovom izvještaju[11] od 7. septembra se kaže da je na pruzi Sarajevo — Višegrad porušeno 9 mostova. Osmog istoga mjeseca obavještavaju da je u Sarajevo kao pomoć stigla konjička pukovnija iz Zagreba i Virovitice, a 14. septembra situacija je kritična jer je Sarajevo odsječeno sa svih strana osim prema Brodu. Upućena je jedna bojna iz Mostara u Sarajevo koja je zamijenjena talijanskim trupama. U izvještaju od 18. septembra se kaže:

Na pruzi Sarajevo — Višegrad akcije pobunjenika su sve češće i jače. Željeznički saobraćaj još nije uspostavljen. Ukoliko se negdje uspije šteta da popravi, odmetnici odmah u jakoj razmjeri opet poruše željezničku prugu. Neka muslimanska sela iako dobro naoružana predaju se pobunjenicima — itd.

Svi neprijateljski izvještaji sa strahom govore o novim akcijama, dok s druge strane citiramo neke naše izvještaje. U Biltenu Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije od 8. septembra 1941. godine kaže se: »Naše priznanje i zahvalnost izražavamo Romanijskom partizanskom odredu, koji je u borbi sa neprijateljem pokazao veliku hrabrost i vještinu«. A u Biltenu od 20. oktobra stoji: »Od Zvornika preko Vlasenice, Han-Pijeska i Sokolca pa sve do Crvenih stijena na Romaniji sve je oslobođeno. Narod u Bosni i Hercegovini oduševljeno dočekuje i pomaže naše partizane«.

Grujo NOVAKOVIĆ

[11] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, tom IV knj. 1, str. 699.

PRVE ORUŽANE AKCIJE U ROGATIČKOM KRAJU

Jedna njemačka motorizovana jedinica jačine oko 600 vojnika osvanula je 11. aprila 1941. godine u Rogatici. Niko joj nije pružio otpor iako je Rogatica kao mobilizacijski centar bila puna vojnika i oficira među kojima je bilo i nekoliko generala.

U zemlji više nema vlasti. Kod naroda je zavladala opšta nesigurnost i strah, nasilje se već osjeća, a okupator traži da se oružje odmah preda. »Ko ne izvrši naređenje, biće na mjestu strijeljan«, kaže se u oglasu. Nijemci su pristupili i organizovanju nove, ustaške administracije. Dolaskom na vlast, ustaše počinju da zlostavljaju narod i pljačkaju po mjestu i okolnim selima. Nasilje uzima sve više maha. Strah i nepovjerenje lebde nad romanijskim selima kao crna sjenka. Stare zađevice zapodjenute na šovinističkoj osnovi dobijaju široke razmjere i donose prve žrtve. Početkom maja počinju hapšenja. Najugledniji ljudi, dobri domaćini i mirni ratari, odvođeni su u zatvore koji postaju prava mučilišta. Koncem maja iz Rogatice je upućen prvi transport od 34 zatvorenika za Jasenovac, odakle se ni jedan od njih nije vratio. Živi se u paničnom strahu. Niko više nije siguran da neće istog dana biti strpan u zatvor ili ubijen. Ljudi ostavljaju ratarske poslove i kriju se po šumarcima oko kuća. Pribavlja se oružje za ličnu sigurnost. Stvaraju se manje naoružane grupe radi odbrane sela. S obzirom na malobrojne snage koje su stajale nasuprot dobro naoružanim Nijemcima i ustašama, nije se odmah pristupilo pružanju oružanog otpora.

Upravo u vrijeme preživljavanja tako teških dana, nekako sredinom ljeta, došao je u ovaj kraj Danilo Đokić[1] sa Gla-

[1] Jedan od organizatora ustanka u ovom kraju; poginuo je na Romaniji kao komandir Prve glasinačke čete. Proglašen je za narodnog heroja.

sinca, koji je od ranije održavao vezu sa nama i bio ne samo poznat narodu već i veoma omiljen. U Gučevu, Rogatici i drugim selima rogatičke opštine bilo je tada više naprednih i politički uzdignutih ljudi, simpatizera Komunističke partije, koji su izvršavali zadatke partijske organizacije sa Glasinca još prije rata. Na sastanku u Gučevu Danilo je okupljenoj grupi tih drugova govorio o trenutnoj situaciji kod nas i u svijetu, a potom je izložio ciljeve i zadatke oko priprema za podizanje ustanka na čijem je čelu Komunistička partija Jugoslavije, ukazujući da nije daleko dan kada će početi oružana borba protiv okupatora. Konkretni zadaci bili su da se ustašama onemogući odvođenje ljudi u zatvore, da se prikuplja oružje, da se obiđu sva okolna sela i da se ispita ko posjeduje oružje i kakvo je raspoloženje naroda za borbu, kao i da se uhvati veza sa Ćamilom Džindom i Mujom Hodžićem, sa drugovima u Rogatici i još velikim brojem pojedinaca iz okolnih sela.

Rezultat tog sastanka bio je da je oružana grupa u Gučevu toliko porasla da je poslije nekoliko dana formirana Gučevska četa, koja je već pri formiranju imala 2 puškomitraljeza, 48 pušaka, 15 bombi i 8 pištolja. U najvećem jeku priprema za ustanak sa Glasinca došao je od štaba Romanijskog odreda (koji je tih dana bio formiran) i komandanta Čiče poziv da neko iz Gučeva dođe na sastanak u štab, na Romaniju. Određen je i otišao Rajko Karišik. Po njegovom povratku četa je počela manje akcije raskopavajući ceste i rušeći telefonske stubove na relaciji Sokolac — Rogatica. Poslije nekoliko dana Čiča je sa Romanije uputio Danila Đokića i Desimira Pređu na Sjemeće da bi radili na dizanju i razgaranju ustanka. Iz Gučevske čete na taj zadatak, zajedno sa Danilom i Desimirom, pošli smo: Rajko Karišik, Milovan Jovičić i ja. Djelovali smo obilazeći sela i svakodnevno objašnjavajući narodu situaciju u svijetu i kod nas, kao i mjere koje se sprovode za dizanje opšteg ustanka u čitavoj Jugoslaviji. Za nekoliko dana pristupilo je našoj grupi desetak naoružanih mještana. Naš dolazak ohrabrio je stanovništvo i veoma smo brzo uspjeli da pridobijemo ljude za sebe. Oni su prihvatili Danilova objašnjenja i izražavali spremnost da se dignu na ustanak. Bilo je i nestrpljivih koji su zahtijevali da se odmah napadaju žandarmerijske stanice. To su bile korisne težnje koje je valjalo iskoristiti, pa smo ubrzo prešli na akcije.

Prvi napad izvršili smo na žandarmerijsku stanicu Lijeska. Pored 13 naoružanih ljudi učestvovalo je i oko 150 mještana koji su umjesto pušaka nosili razna oruđa. Prve bombe ustanika su eksplodirale. Uzvici golorukih ljudi sa svih strana

oko kasarne narušavali su noćnu tišinu. Čuli su se povici »Naprijed Crnogorci«, »Naprijed Srbijanci« da se neprijatelj ne dosjeti da to napadaju mještani. No, kasarnu nismo zauzeli. Pred zoru smo morali odstupiti. U borbi je jedan ustanik bio ranjen. Sjutradan su po okolnim selima kružili razni komentari i proricala se najcrnja sudbina čitavom kraju. Pronosile su se vijesti kako Nijemci lijepe po Rogatici plakate kojima obavještavaju da je Moskva opkoljena, da svakog časa očekuju njen pad i da su sve nade ustanika uzaludne. Jedne večeri okupila se oko nas grupa zaplašenih i kolebljivih ljudi iznoseći otvoreno da bi za njih bilo najbolje rješenje da odu i jave vlastima ko je u njihovom kraju uzbunio narod i da je to jedini izlaz da se ostane živ.

Neuspjeh u akciji i komentari po selima ubrzali su sprovođenje u život naših planova. Naime, morali smo što prije napasti druga uporišta i uspjeti u tome, kako bismo vratili povjerenje naroda i uvjerili ga da je moguće pobjeđivati. Prilika se brzo pružila. Dok se naša grupa odmarala na Hajdučkoj vrtači i sređivala za predstojeće akcije, ustaše su uhvatile Filipa Krsmanovića i njegova dva sina, i nakon mučenja u neosvojenoj žandarmerijskoj stanici Lijeska vezane ih potjerali za Rogaticu. S obzirom da nam je vijest o tome došla iznenadno, nabrzinu smo se rasporedili i jurnuli prema njima. U borbi je jedan ustaša poginuo dok su se ostale razbježale. Izmrcvarenog Filipa i jednog njegovog sina smo oslobodili, a drugog su ustaše uspjele ubiti. Naša akcija pozitivno je odjeknula širom boričke opštine i podstakla stanovnike da pokažu sve raspoloživo oružje. Tako je neki mještanin donio dva sanduka bombi i pet pušaka. Predajući ih Đokiću on je rekao: »Evo, djeco, kada ste takvi junaci ja ću za vas sve dati«.

U to vrijeme bio je već gotov i plan za napad na žandarmerijsku stanicu na Sjemeću. Odlučeno je da se u ovu akciju ne vode nenaoružani ljudi. Pošli smo samo nas trinaestorica naoružanih puškama i bombama. Opkoljavajući kasarnu zatekli smo na spavanju žandarmerijskog komandira u kući odmah pored stanice. Strašno se uplašio. Poslije kraćeg razgovora pristao je da ide pred nama na vrata kasarne i da zove dežurnog da mu otvori. Ujedno nas je upoznao sa rasporedom prostorija i mjestom gdje se nalazi oružje. Danilo je svakom tačno odredio zadatak. Pošto je komandir otvorio vrata, na prepad smo upali u kasarnu i zauzeli svaki svoje mjesto. Jedan od jedanaestorice žandarma potražio je pištolj pod jastukom, ali ga nije mogao naći jer smo ga mi na vrijeme digli. Kasarna je bila u

našim rukama. U akciji smo zaplijenili 13 pušaka, 18 bombi, 1 pištolj, 2 000 metaka i radio-aparat. Sa zarobljenim žandarmima razgovarali smo do kasno ujutro. Danilo im je dugo objašnjavao kakva smo vojska, zašto dižemo ustanak i pozvao ih da pođu sa nama. Nisu pristali, već su tražili da ih pustimo da idu u Rogaticu, obećavajući ujedno da se neće nikad boriti protiv oslobodilačke vojske. Pozdravili smo se sa njima i pustili ih da odu u Rogaticu.

Poslije ove akcije cijeli kraj je ustao. Ruše se mostovi i podzidi na komunikaciji Rogatica — Višegrad; telefonska linija više ne postoji; plamen ustanka sve se više razgorijevao; ustanicima pridolaze novi borci — pomaže nas cio narod. Ćamil Džindo i Mujo Hodžić sa grupom drugova iz Osova i Šatorovića porušili su most i telefonsku liniju u neposrednoj blizini Rogatice. Njih dvojica su došli na Sjemeće i obavijestili nas da je nekoliko muslimanskih sela dobro organizovano, da je narod odbio poziv da stupa u domobrane i ustaše i da su akcije koje smo izveli dobro primljene u muslimanskim selima. Predviđaju da ćemo ubrzo moći oformiti i partizansku jedinicu od boraca koje su oni organizovali u Šatorovićima, Osovu i Okruglom.

Iz čitave okoline Rogatice dolaze nam grupe naoružanih ljudi. Traže savjete šta da rade. Najradije bi ostali sa nama. Danilo Đokić skoro sve vraća u sela sa zadatkom da okupljaju naoružane ljude i odmah stupaju u akciju, da napadaju kolone okupatora, da ruše komunikacije i brane sela. U sve češćim akcijama naročito se ističe Gučevska četa. Ona već broji preko 100 boraca. Naoružana je sa dva puškomitraljeza i puškama, a ima i dovoljno municije. Njeni borci dobro su zarušili komunikaciju Sokolac — Rogatica i onemogućili neprijatelju saobraćaj. Četa drži položaj u neposrednoj blizini neprijateljskog garnizona u Rogatici i svakodnevno vodi borbe. Od jutra do mraka vri kao u košnici. Ujutro borba redovno počinje pucnjevima pušaka i rafalima mitraljeza, a završava se jurišem i bombama. Narod je tada tvrdio da je to nepobjediva četa. Izabrao je i odbor koji se brinuo o ishrani vojske, kao i o smještaju i ishrani izbjeglica.

Početkom avgusta grupa drugova iz sela Vražalice porušila je prugu između željezničkih stanica Mesići i Hrenovica. U grupi su bili Milanko Vitomir i Mlađen Šarenac sa Glasinca i još nekoliko drugova koji su došli sa Romanije u ovaj kraj radi podizanja ustanka. Sedmog avgusta veća ustaška jedinica opkolila je Vražalice i uspjela da pohvata i odvede u zatvor oko 20 ljudi. Pomenuta ustanička grupa vodila je borbu sa ustašama i primorala ih na odstupanje. To je ujedno i prva oružana borba u tom dijelu Rogatičkog kraja.

Organizovane naoružane grupe postoje i u Seljanima, Mesićima, Varošištima i Podrogaticom. One brane sela i ruše komunikacije. Tako je neprijateljski garnizon u Rogatici ugrožen sa svih strana. Uskoro se u gotovo svim selima formiraju jedinice ustanika — desetine, vodovi i čete, te je štab Romanijskog odreda postavio zahtjev da što brže radimo na njihovom povezivanju i obrazovanju jedinstvene komande za cijeli kraj.

Time su uspješno prebrođene prve krize ustanka, strah i kolebljivost su savladani, a oružana borba prihvaćena kao jedino mogućan put da se narod spasi od nasilja okupatora i njegovih slugu.

Ratko JOVIČIĆ

KAKO SAM POSTAO DIVERZANT

Slom stare Jugoslavije zatekao me je u Osijeku, kamo sam bio premješten po kazni.

Dani raspadanja dotadanje vlasti, zbunjenost ljudi oko mene a naročito obezglavljenost sitnih politikanata, raspad i razoružanje pripadnika stare jugoslovenske vojske, drsko oholi i nadmeni njemački vojnici po ulicama, pretvaranje do tada neprimjetnih i neprimijećenih malograđana u folksdojčere i ustaše, nadimanja o tome tko je veći i zaslužniji Hrvat, konfiskacije, prvi progoni i strijeljanja (a ja sam stanovao kod Židovke), sve se to odigravalo kao zbrkani film pred mojim očima. Ipak sam bio miran, iako sam gledao kako se je jedan uzak sloj malograđana uznemirio i poludio i traži, u ovom tragičnom času, svoju životnu šansu.

Stojeći po strani u tom košmaru upao sam u oči drugovima s kojima sam radio i zato su mi se obraćali s pitanjem:

— A šta ti veliš? Što je ovo? Kuda to vodi?

Ja sam im razjašnjavao situaciju sa antifašističkih pozicija, onako kako sam tada znao i umio.

Imao sam dvadeset godina, mnogo nepomućenih ideala, donekle izgrađen antifašistički stav, neke još prilično neraščišćene pojmove o novom, humanijem društvenom poretku i o pravima radnih ljudi.

Već na kursu za PTT mehaničare u Beogradu 1937/38. raščistio sam s nacionalističkim osjećajima, jer sam kao Hrvat tamo našao iznenađujuće mnogo prijatelja i odličnih drugova Srbijanaca, Makedonaca i Slovenaca i došao do saznanja da je za društvene i ljudske odnose važniji čovjek — drug nego to gdje je rođen i šta je po narodnosti. Raščistio sam i s religijom, kao zabludom. Bilo je to dosta teško, s obzirom na religiozne osjećaje mojih roditelja. Bio sam aktivan član Udruženja PTT službenika, učestvovao u radu čitalačke grupe u kojoj se kolek-

Dimitar Kondovski: ZBEG (ulje)

tivno izgrađivao napredni i antifašistički stav, a prisustvovao sam i sastancima Stranke radnog naroda, koji su se održavali na Trešnjevki u Zagrebu.

U Osijeku nikako nisam htio da uđem u »turnus«. Radio sam najteže i najgrublje mehaničarske poslove i stalno želio da se vratim u Zagreb, predosjećajući da za mene dolaze presudni događaji.

Konačno sam premješten u Zagreb.

Povratkom u Zagreb nastavio sam s aktivnim radom u Udruženju PTT službenika, pa čak sam postao knjižničar jedne čitalačke grupe. Tako mi je prije jedne noćne službe došla u ruke knjiga »Kako se kalio čelik«. Odmah sam je počeo čitati.

Ne, ja nisam čitao, ja sam proživljavao tu knjigu. Ona je u mutna zbivanja oko mene unosila mnogo svijetla, vedrine, nade i čvrste vjere.

Tog dana imao sam sastanak s Markonom. Na sastanak sam došao s temperaturom i vratio se kući bolestan. Noću je otac morao pozvati društvo za spasavanje, koje me je odvelo u bolnicu.

U bolnici sam dobio poziv za regrutaciju.

— Ne, ja ne želim služiti fašističku vojsku — odlučio sam.

Tada sam se ponovo »razbolio«, iako sam već bio prezdravio. Tako vojsku nikad nisam služio.

Poslije povratka iz bolnice vratio sam se na moje radno mjesto mehaničara u telefonskoj centrali.

Naša čitalačka grupa i dalje je radila, diskusije o stanju u zemlji postajale su sve određenije. Događaji su se odvijali strelovitom brzinom, teror je rastao, a u meni je dozrijevala mržnja na okupatora i na sve one, koji su ga u zločinačkoj raboti potpomagali. Plakati o strijeljanjima, obješenima, saznanja o progonjenima i odvedenima u logor, bahatost prodanih duša, sve mi je to nametalo misao o tome, da bi trebalo nešto učiniti, možda nešto čudno i ludo da bi se klonuli probudili i ohrabrili.

Bio sam tada samo uznemiren i revoltiran pojedinac, kakvih je bilo mnogo, ali taj spontani revolt i gnjev trebalo je, nekako, kanalizirati i usmjeriti.

Kad mi je negdje u avgustu 1941. Markon predložio da zajednički dignemo u zrak telefonske uređaje i rekao da je to odluka CK KPH[1], odgovorio sam mu:

— Spreman sam bez predomišljanja.

---

[1] Odluku o izvršenju diverzije donio je CK KPH, a izvođenjem akcije rukovodio je Rade Končar uz pomoć Mjesnog komiteta Zagreb. Veza između partijske organizacije PTT i Mjesnog komiteta bio je Voja Kovačević Crni.

Naša čitalačka grupa čiji su članovi bili Nada Galjer, telefonistica, Vilim Galjer, poštanski službenik, Slavko Markon, tt mehaničar i Ante Kukuljan, poštanski službenik, pretvorena je u udarnu grupu. Iako smo i ranije bili nerazdvojni drugovi i prijatelji, od tada smo postali jedan dah, jedna misao i jednakih stremljenja.

Koncem avgusta 1941. dobio sam revolver. Nikada ranije nisam rukovao oružjem, pogotovu što me nije naročito ni privlačilo, jer nisam služio vojsku. Noseći revolver osjećao sam se nekako sigurnijim, jačim, da više nisam samo dio naše grupe, već da pripadam snažnoj i velikoj organizaciji antifašista.

Došavši kući, krijući se od ukučana, razgledao sam revolver.

Nitko me uopće praktično nije učio rukovanju revolverom ni oružjem, a eto, član sam udarne grupe, koja treba da izvede veliku diverziju u kojoj ćemo se možda naći na ivici smrti i, možda, morati upotrijebiti oružje, a ja ne znam ni revolverom rukovati. Ni to me nije moglo pokolebati.

*

O načinu izvršenja diverzije odlučivali smo Slavko Markon i ja. Trebalo je uništiti i onesposobiti za saobraćaj automatsku telefonsku centralu, kablove, visokofrekventne uređaje, među kojima i one koji su specijalno služili potrebama njemačke komande. Bili smo svjesni da takva akcija ne samo što bi na duže vrijeme onemogućila okupatoru veze s Atinom, Sofijom, Bukureštom, Odesom i samim Beogradom, unijela paniku, nego bi njezin odjek, s obzirom na već započeti ustanak u Hrvatskoj, vrlo pozitivno djelovao na čitavom području NDH.

Bilo je predviđeno da se diverzija izvrši 14. septembra 1941. godine. Do tog vremena trebalo je o svemu dobro razmisliti, sve pripremiti, a noću 13/14. septembra sve ugraditi, urediti da te noći budemo obojica u dežurstvu s povjerljivom telefonisticom, da 14. septembra normalno napustimo dežurstvo, prebacimo se na oslobođeno područje i da eksplozija nastane između 12 i 13 sati.

Pred nas se postavilo više problema za koje je trebalo pronaći najbolja i najpogodnija rješenja. Mi nismo imali iskustva da znamo kako i gdje treba postaviti eksploziv[2], kako automatski izvršiti paljenje s nekog mjesta van zgrade; kako unijeti eksploziv u zgradu, koja je pod strogom kontrolom (na svim ulazima nalazili su se agenti ustaškog »redarstva«, koji

[2] Eksploziv (trotil) je nabavio simpatizer — domobranski oficir Augustinčić iz Pirotehničkog zavoda na Grmoščici u Zagrebu, s kojim je najprije bio u vezi Ivo Rukavina, a kasnije Blaž Mesarić.

su ne samo pretresali sve one koji ulaze, nego i pregledavali sve ono što u zgradu unose i službenici, a na straži su bili i njemački vojnici), zatim kako sve to izvesti a da naše pripreme i naš rad ne bude prije vremena otkriven, odnosno da diverzija ne bude radi nekog tehničkog propusta osujećena. Sve smo prostudirali do najsitnijih detalja i za sve smo našli, kao što je to uspješno izvršenje diverzije i potvrdilo, najbolja rješenja. Tačno smo utvrdili mjesta gdje treba da postavimo eksploziv, koristeći šupljine na automatskoj telefonskoj centrali, visokofrekventnim uređajima i kablovima i to one koje mehaničari vrlo rijetko gledaju, a koje se mogu vrlo dobro kamuflirati. Izmjerili smo i veličine za limene kutije u koje ćemo staviti eksploziv. Te je kutije na vrijeme izradio neki radnik iz Paromlinske ceste. Utvrdili smo da je najpogodnije da se automatsko paljenje izvrši sa nekog pretplatničkog telefonskog aparata i to tako da se eksplozija izazove samo podizanjem slušalice, a ne i u slučaju kada netko drugi pozove taj telefonski broj.

Za unošenje eksploziva u zgradu iskorišćena je pomoć jednog simpatizera, inače službenika pošte Zagreb 2, pa je paket, u kome se nalazio trotil, zajedno sa službenim paketima iz pošte Zagreb 2 u Branimirovoj ulici prebačen službenim automobilom u dvorište zgrade u Jurišićevoj ulici, odakle ga je službenik koji je pratio automobil donio na III kat Markonu na koga je bio i adresiran.

Kada mi je Markon saopćio da je eksploziv u zgradi, da nastupa posljednja faza našega rada i da se približuju kritični trenuci, bio sam uzbuđen i donekle uznemiren.

Trinaestog septembra 1941. godine bila je subota. Do podne sam se vrzmao po kući i sa izvjesnom tugom promatrao siromašno pokućstvo, brižno lice moje majke zauzete kućnim poslovima, hodao dvorištem i u sebi se rastajao sa svim tim dragim ljudima i stvarima. Nitko od mojih nije ni slutio što treba da uradim ove noći, nije znao da se sutra neću vratiti kući sa službe, da se možda više nikada neću vratiti. Ručao sam prije nego što su se svi okupili i izašao.

Čitava naša udarna grupa okupila se u Galjerovom stanu u Gajdekovoj ulici. Raspoloženje je bilo vedro; Galjer je, čak, posljednji put svirao na svojoj harmonici.

Kad smo završili poslove vratio sam se kući i mirno se spremao na službu. Čitava je porodica bila na okupu. Ispod oka promatrao sam oca, majku koja me je mnogo voljela, brata i sestru i sa žalošću razmišljao da li ću ih ikada vidjeti sve na okupu. U 20.00 sati trebalo je da stupim na službu. Činilo mi se da kazaljke sata ludo jure, a želio sam da još samo malo ostanem s mojim najdražim. Ali savjest mi je govorila da imam

dužnost i veliku obavezu prema drugovima i domovini i treba da potisnem sve ono što bi me, možda, moglo obeshrabriti u ovim odlučnim časovima.

Bilo je 20.00 časova kada sam stupio na dužnost dežurnog mehaničara zajedno s Markonom, koji je prethodno izvršio zamjenu s jednim drugim mehaničarem koji je trebalo da dežura sa mnom. Također je bilo uređeno da mesto telefonistice na posredniku te noći zauzme Nada Galjer.

Prostorija u kojoj su se nalazili visokofrekventni uređaji bila je samo jednim staklenim zidom odvojena od prostorije u kojoj se nalazio posrednik. Neka druga telefonistica mogla je ne samo da oteža naš rad, nego da ga eventualno i osujeti.

Sve je, dakle, bilo spremno. Samo Nijemac, koji je, također, noću dežurao s nama ostao je kao posljednja prepreka. Pošto je na službu stigao malo pri piću pala je odluka da ga totalno napijemo, dok ne zaspi. Ta dužnost je bila meni povjerena. Izmislio sam zato priču o mom rođendanu i doturio Jozefu bocu konjaka, koju je on na dušak gotovo ispraznio. Pijani Nijemac je veličao Hitlera, moć njemačke armije, pjevuckao »Lili Marlen«, nadmeno mi dokazivao svoju mehaničarsku spremnost, široko znanje i veliko iskustvo i tako, brbljajući na dugačko i široko, omogućio da Markon nesmetano sastavlja dijelove, koji su činili mehanizam za električno paljenje. To su bili rele (koji je trebalo da da spoj prilikom poziva), džepna baterija (za napajanje), električni upaljač (smešten u detonatoru; prilikom poziva i zatvaranja strujnog kruga spirala upaljača se usijavala i palila detonator) i detonator za svako mjesto eksplozije. Na koncu Nijemcu se počeo zaplitati jezik, sklapati oči i kad je iskapio posljednju kap konjaka, totalno pijan, legao je na krevet i u tren zahrkao. Bilo je oko 23 sata kada sam o tome obavijestio Markona.

Tri kutije s eksplozivom i električnim mehanizmom za paljenje postavili smo u automatskoj telefonskoj centrali, a četiri u prostorije gdje se nalaze visokofrekventni uređaji, odnosno kablovi u takozvanom razdjelniku. U radu, koji je zahtijevao mnogo napregnute pažnje, nismo ni osjetili kako vrijeme brzo prolazi i kako sve dublje u noć sve manje kloparaju i kucaju birači centrale. Već se budio grad kada smo posao završili. Blijedilo jutra osvijetlilo je prozore i visokofrekventne uređaje, a u velikim dvoranama automatske centrale još su gorjele sijalice. Napetost je popustila. Sve je dobro kamuflirano i vezano na telefonu broj 72—96.[3] Kad između 12 i 13 sati ne-

[3] Telefon broj 72-96, na koji je bio priključen sav mehanizam za paljenje, bio je instaliran u stanu Olge Milčinović, profesorice, sa stanom u Tuškancu u Zagrebu.

čija ruka podigne telefonsku slušalicu »brzojavna i brzoglasna središnjica« otići će u zrak.

Predali smo dužnost redovnoj smjeni u 7 sati ujutro. Nada se nije ni vraćala u stan. Ona je odmah poslije smjene prešla u ilegalnost. Nas je pred stanom čekao taksi.

Pred kolodvorom nas je srela drugarica, kojoj smo predali revolvere.[4]

— Sve je u redu — rekli smo joj a to je značilo, da je sve pripremljeno za diverziju.

Brzi vlak Zagreb—Rijeka jurio je prema Karlovcu; ponašali smo se kao izletnici. Propusnice i legitimacije su bile u redu i naš put potpuno legalan. Dan je bio lijep, sunčan, jesenji. Bili smo vedri, šalili se i brzo stigli do Karlovca.

— Drugovi, rasporedit ćemo vas po kućama, a u 12 sati kreće se dalje, — saopšteno nam je čim smo došli na stanicu.

U 12 sati fijakerom i sa drugaricom, koja je trebalo da nas prebaci u partizane,[5] krenuli smo preko Skakavca u Petrovu goru.

— Stoj — zaustavio nas je općinski stražar u Skakavcu, uperivši karabin.

Kad smo stali, općinski bilježnik nas je ispitivao:

— Kuda?

— U Vojnić.

— Zašto?

— Mi smo komisija Ravnateljstva pošta, brzojava i brzoglasa iz Zagreba i idemo da procijenimo štetu na brzojavnim i brzoglasnim vezama što su je svojim upadom načinili partizani.

— A gospođica?

— Ona je pisarica.

— Pa dobro, ali zar vi ne znate da je krugoval (radio) u 14 sati javio da se svi poštanski službenici moraju odmah vratiti u Zagreb i javiti u svoje urede?

— Znamo, ali mi moramo najprije izvršiti svoju dužnost!

Svejedno pretresli su nam sve stvari i — pustili nas.

Na izlasku iz Skakavca izašli smo iz kočije i skrenuli s druma u šumu, koja će nam kasnije četiri godine biti naš jedini siguran dom.

Uskoro smo saznali da je diverzija uspjela i to nas je silno obradovalo.

U selu Sjeničaku spalili smo sva naša dokumenta i postali dio pobunjenog naroda, borci naše revolucije.

Josip ČULJAT

---

[4] Organizaciju našeg bijega iz Zagreba sproveo je Antun Biber Tehek, a revolver smo predali Faniki Rupčić.

[5] Veza u Karlovcu i naš vodič u partizane bila je Anka Bulat.

NAPAD NA POLICIJSKU STANICU U PRILEPU

Omladina iz kvarta Trizla u Prilepu bila je obuhvaćena naprednim pokretom kroz razne forme, naročito pred samu okupaciju. Ona je uključivana u skojevske grupe, aktive, u sportska i turistička društva. Preko tih organizacija usvajala je napredne misli i vaspitavala se u revolucionarnom duhu. U tome su važnu ulogu odigrali radnici, šegrti i kalfe, koji su bili organizovani u svojim strukovnim sindikatima. Mnogi su, iako vrlo mladi, učestvovali na većem broju izleta, demonstracija, u rasturanju letaka i imali prve sukobe sa nenarodnim režimom.

Naša skojevska organizacija je spremno dočekala događaje koji su nastupili kapitulacijom bivše Jugoslavije, zahvaljujući pravilnoj političkoj orijentaciji koju je usvojila u predratnoj borbi i radu.

Na sam dan kapitulacije naša skojevska grupa dobila je zadatak da prikuplja oružje i drugi ratni materijal. Dragan Spirkovski Makso, Dušan Ristevski i ja otišli smo u kasarnu i odatle uzeli konje i osedlali ih da bismo mogli tovariti oružje. Ovo nam je potpuno uspelo, te smo u nekoliko navrata preneli oružje na mesto zvano Karataš i sklonili ga u jednu kolibu. Međutim, posle nekoliko dana videli smo da to sklonište nije sigurno, pa smo oružje prebacili u obližnju planinu ispod Zelenika. Nekoliko sanduka municije zakopali smo u bašti kod moje kuće. Ovo oružje smo predavali našim sekretarima koji su se tada češće menjali (na primer Blažetu Spirkovskom, koji je izvesno vreme bio naš sekretar), a jedan kofer sa municijom ja sam predao Peru Dumbalu. Od ovog oružja mi smo zadržali samo jednu pušku i učili se da rukujemo njome, pošto niko od nas nije služio vojsku. Nekoliko puta išli smo na Zelenik na gađanje. S tom je puškom Makso otišao u partizane.

Iz naše skojevske grupe nas trojica smo otišli istog dana (11. oktobra) u prvi partizanski odred. Blaže Spirkovski mi je

saopštio direktivu za odlazak. On mi je rekao da toga dana (bila je subota) u četiri ili pet sati (ne sećam se tačno) budem iznad Trizle kod senarnika prema Markovim kulama, da će se odatle krenuti u odred i da će tamo biti dosta drugova.

Kada sam stigao na zakazano mesto zatekao sam Dragana Spirkovskog i Dušana Ristovskog, koji su bili iz naše skojevske grupe. Na moje pitanje kuda su pošli, oni su odgovorili da im je sekretar rekao isto što i meni. U jednom trenutku videli smo na izvesnom odstojanju od nas da se neke osobe kreću prema Zeleniku, pa smo se i mi uputili pravcem kojim su one išle. Uskoro smo stigli do odreda. Straža nas je zaustavila i kada smo se objasnili odvela nas je kod ostalih drugova. Dočekao nas je naš sekretar Blaže Spirkovski i prvo pitanje koje nam je uputio bilo je da li smo sreli Metodija Jovanovskog Pišmana. Mi smo odgovorili da nismo nikoga sreli. Blaže nam je tada objasnio da je on u to vreme pobegao iz odreda. Odmah su poslati Jordan Mihajlovski i Volče Naumčevski u Prilep, da ispitaju nije li akcija provaljena.

Tu sam sreo neke ljude koje sam odranije poznavao, ali pošto je bio mrak i pošto smo se nalazili u jednoj pećini, većinu nisam mogao da prepoznam. Bilo je i drugarica, obučenih kao i mi u kaputе, pantalone i gojzerice. Dok smo se odmarali, došao je Trajko Boškovski i upitao nas da li znamo da rukujemo puškom, na šta smo mu odgovorili potvrdno. Tada su nama trojici dali po jednu pušku i ranac.

Posle kratkog vremena pojavio se opet Trajko Boškovski i počeo da govori odsečnim glasom: »Ove večeri moramo da napadnemo zatvor u Prilepu i da oslobodimo naše drugove. Ovakvih će akcija biti u celoj Makedoniji. Nismo uspeli da uhvatimo vezu sa našim drugovima koji su ranije izašli u planinu, ali akcija ne može da se odloži i izvršićemo je mi sami koji smo ovde. Formiraćemo tri udarne grupe: jedna će napasti zatvor, druga policijsku stanicu, a treća će pokidati telefonske žice«.

Javili smo se i nas trojica kao dobrovoljci za učešće u akciji, iako smo tek pre jednog sata stigli u odred. U grupi koja je trebalo da napadne policijsku stanicu bili su: Asparuh Josifovski, Blaže Spirkovski, Dragan Spirkovski, Dušan Naumovski i ja. Bile su formirane i druge grupe. Dati su i konkretniji zadaci, kako grupama, tako i pojedincima. U našoj grupi je izvršen ovakav raspored: Dušan Naumovski je bio naoružan pištoljem i imao je zadatak da se primakne stražaru i da ga ubije; Blaže Spirkovski i Asparuh Josifovski bili su naoružani bombama, sa zadatkom da ih ubace u policijsku stanicu, a Dragan Spirkovski i ja bili smo naoružani puškama i dobili zadatak da ne dozvolimo da iko izađe iz stanice, kako bismo onemogu-

ćili da se pošalje pojačanje zatvoru, gde će napadati druga grupa koja je trebalo da oslobodi pohapšene drugove.

Krenuli smo sa Crvenih stena prema gradu sa strane Markovih kula. Kako mi je to mesto bilo dobro poznato, ja sam vodio odred. Kada smo stigli do česme ispod Markovih kula, zaustavili smo se. Mi, koji smo imali da izvršimo napad, odvojili smo se i data su nam poslednja uputstva: da napad treba početi jednovremeno u 22 sata, da će pravac povlačenja biti odmah iznad česme, a znak za raspoznavanje melodija »Mnoge pesme o Volgi nam zbore«. Ne može se opisati koliko je srdačan, topao i drugarski bio naš rastanak. Grlio se svako sa svakim.

Samo su tri udarne grupe krenule u Prilep. Grad je utonuo u san, a tek se ponegde primećivala svetlost sijalica i petrolejskih lampi. Vođe grupa su sravnile časovnike. Grupa koja je imala da prekine telefonske žice odvojila se, pošto je trebalo da ide u drugom pravcu, a mi smo produžili put kroz ulice. Naša grupa se kretala tako da je Dušan Naumovski išao prvi, iza njega bombaši, a poslednji mi sa puškama. Draganu i meni su dosta muke zadavale puške, jer ih je bilo teško sakriti. Sretali smo poneke prolaznike na ulicama i plašili smo se da nas ne prepoznaju, a pogotovo smo se plašili da nas ne sretne neka bugarska patrola. Kad smo stigli do Dabničke reke, kod turske škole, naša se grupa odvojila i krenula duž Dabničke reke prema mostu Čemerliji. Izašli smo pred opštinu, odakle smo već videli policijsku stanicu.

Bližio se odlučni momenat. Ostalo je samo nekoliko minuta do početka akcije. Pred nama je bila stanica — velika osvetljena zgrada i stražar na svom stražarskom mestu. Duško se približavao stražaru laganim korakom. Dragan Spirkovski i ja, već smo prešli most, koji se nalazio pred samom stanicom, i sklonili se iza jednog drveta krijući puške. Bombaši su bili još uvek s druge strane reke. Sekunde su nam bile tako duge kao da se radilo o satima. Duško se udaljio od stražara, pošto je nešto s njim razgovarao, i krenuo prema pošti. Dragan i ja smo se čudili što ne puca. Brzo su nam nadolazile misli: večeras mora da se napadne, ovo je jedna od akcija koje će se ove noći izvesti širom cele Makedonije. Da pucamo onda mi prvi na stražara? Ali, možda još nema deset sati? Ipak smo se uzdržali. A stražar šeta na nekoliko metara ispred nas, ne zna šta ga čeka. Odjednom se od pošte pojavi Duško i približi stražaru. Čuli smo samo neke reči i odjednom odjeknu pucanj. Stražar se naže i poče da jauče. U istom momentu i mi pripucasmo, te on pade mrtav.

Produžili smo da pucamo u vrata i prozore, ne dozvoljavajući da iko izađe napolje. Bombaši su stupili u akciju, te su

već prve bombe ubačene u stanicu, odakle se čula jaka eksplozija. Svuda oko nas letela su parčad stakla i iverja od okvira prozora. Kad je svanulo, videli smo kako jedan policajac trči od gradskih kafana prema stanici da vidi šta se događa, ali su ga naše puške dočekale i sprečile u tome. Pao je mrtav.

Naša paljba nije prestajala. U isto vreme čula se pucnjava kod zatvora, koji se nalazio u našoj blizini. Pošto nam je preostalo još nekoliko metaka, Dragan i ja smo se povukli putem do mosta Ćemerlije. Pucnjava oko zatvora se sve više pojačavala. Čulo se i automatsko oružje. Činilo nam se da se puca u celom gradu, u svim rejonima. Od mosta Ćemerlije skrenuli smo prvom ulicom prema Monopolu. Puške više nismo krili kao pri ulasku, držali smo ih na gotovs. U tom momentu nismo mislili na opasnost, nego nam se činilo da je grad u našim rukama. Radoznali građani provirivali su kroz kapije, a neki su nas i pitali šta se događa. Mi smo odgovarali samo: »Vaši smo«, žureći na zakazano mesto. Izašli smo iz grada iznad Trizla. Koračali smo brzo putanjom koja vodi prema Markovim kulama. Pucnjava je ponegde još uvek trajala. Kada smo bili blizu zakazanog mesta, čuli smo snažno: »Stoj! Ko ide?« Kazali smo lozinku. Bili su to Borko Talevski i Trajko Boškovski.

Odred se za svaku sigurnost povukao preko sedla na Markovim kulama kod Zagrada. Kada smo ih obavestili da je akcija izvršena uspešno, da su ubijeni stražar i jedan policajac i da su u stanicu bačene bombe, posle čega se čuo silan jauk, oni su nas grlili radosno i prvo im je pitanje bilo — da li smo mi imali žrtava. Odgovorili smo im da u našoj grupi nije bilo gubitaka. Tu smo ostali izvesno vreme da sačekamo ostale. Međutim, oni nisu došli. Sa toga se mesta pružao pogled na ceo grad. Videli smo da se u kasarnama nešto komeša, patrole na konjima obilaze sa fenjerima kasarne. Stigao je jedan drug iz odreda i saopštio nam da su se vratili i ostali koji su učestvovali u akciji, i da više ne treba da čekamo. Odmah zatim smo nas četvorica krenuli prema odredu preko sedla ka Zagradu. Stigli smo na deset-petnaest metara do prevoja, gde je trebalo da se prebacimo na drugu stranu, kad odjednom neko snažno viknu: »Stoj!« Odmah zatim otvorena je paljba na nas. Bili smo iznenađeni. Trajko Boškovski uzviknu: »Lezite! Možda je to neki nesporazum sa našima!« Zatim smo se, puzeći i krijući se iza kamenja, popeli na vrh i zaobišli zasedu.

Neki drugovi su mislili da je ovo doista bio nesporazum između grupa odreda ili samog odreda i nas. Međutim, ja mislim da je to bila bugarska potera koja nam je presekla put. Ne znam da li su Bugari to učinili znajući kuda se povlačimo, ili su rešili da tu postave zasedu, pošto je to planinski prelaz

koji je najbliži gradu. Na ovakav zaključak me navodi i sledeći događaj. Odmah posle prvih pucnjeva na nas je skočio pas, a mi nismo imali nikakvo kuče, pogotovo ne vučjaka. Imao sam mnogo muke da ga se otarasim. Pored mene su stalno bili Borko Talevski i Trajko Boškovski.

Kada smo se prebacili na drugu stranu naišli smo na grupu naših drugova. Nastalo je kratko dogovaranje šta da se radi u toj situaciji. Odred nismo mogli da pronađemo, a pucnjava se još uvek čula, i to sve bliže nama. Tada je Boškovski rekao da moramo da obmanemo poteru. Ona će svakako pretresati ovo mesto, a mi treba da siđemo u polje i odatle da odemo na drugu planinu. Tako smo i učinili. Tada je verovatno bila ponoć. Krenuli smo kroz polje pored Duvanskog instituta. U grupi nas je bilo desetorica: Trajko Boškovski, Borko Talevski, Mice Kozar, Blaže Spirkovski, Pero Krstevski, Dimko Narednik, Jonče Janić, Dušan Naumovski, Blagoja Korubin i Milan Dimovski.

Išli smo bez odmora, preko njiva i oranica. Put nas je sve više zamarao. Sećam se kako nas je bodrio Borko Talevski. Pošto sam ja nosio pušku, stalno mi je govorio: »Druže, daj pušku da je ja malo nosim, da ti ne teži.« Ili, kad bismo se nagnuli nad neku baru da se napijemo vode, on bi se približio i rekao: »Nemoj, druže, da piješ mnogo, samo ohladi usta.« Kada smo već bili kod sela Belopolja, iscrpljeni od puta, neki su predlagali da ostanemo u toj šumi, pošto je Ropotovska planina daleko i nećemo moći da stignemo. Međutim, Borko Talevski i Trajko Boškovski su mislili da po svaku cenu moramo da se primaknemo Ropotovskoj planini, pošto je ovde šuma mala i lako bi nas otkrili. Tako smo i učinili. Zaobišli smo selo Sarandinovo i poslednjim naporima ušli u planinu, gde nas je već zatekao i dan. To je bila nedelja, 12. oktobar, dan posle napada.

U toj šumici ostali smo celog dana, sakriveni na istom mestu. U nedelju uveče legli smo svi zajedno, a kada smo ujutru ustali na našim kaputima bio je beli pokrivač od snega. Bilo je hladno, ali nam je to dobro došlo, pošto je sneg mogao da nam posluži umesto vode. Nismo imali nikakvog pokrivača za spavanje, niti hrane, jer je sve ostalo u odredu. Tu smo ostali tri dana. Povezali smo se sa drugovima iz sela Ropotova. Posle toga poslat je Dimo Narednik u Prilep, da bi uhvatio vezu sa odredom. Tog dana nas je u šumi primetio jedan seljak iz sela Ropotova, koji je došao po drva. Pošto smo ga upozorili da o nama ne kaže nikome ni reči, pustili smo ga. Rekao nam je da je otac sedmoro dece. Posle toga smo za svaku eventualnost, kada je pao mrak, promenili prebivalište i ušli u kolibu u jednom vinogradu. Taj je vinograd pripadao prilepskoj porodici Debrana. Bio je to četvrti dan posle napada. Neko nam je od

Debrana doneo hrane. Na mesto gde smo se ranije nalazili u šumi bila je već stigla bugarska potera. Postojala je opasnost da nas otkriju. Pošto smo imali malo municije, izdato je naređenje da niko ne izlazi iz kolibe. Posmatrajući kako potera pretresa svaki žbun, Trajko Boškovski nam reče: »Ako nas otkriju, boričemo se do poslednjeg metka, a onda ću ove dve bombe koje držim upaliti i prvo ću ja leći na njih, a vi ostali legnite na mene i tako ćemo svi poginuti.« Međutim, potera nije mogla da nasluti da smo mi u jednoj tako maloj kolibi, i to usred polja, te je produžila da pretresa celu planinu. Kada je pao prvi mrak, izašli smo iz kolibe i krenuli ka Selečkoj planini. Prešli smo preko kičevskog druma, zatim preko kruševskog i bitoljskog. Kada smo stigli ispod železničke stanice Prilep, ostavili smo tu Blažeta Spirkovskog sa zadatkom da uđe u grad da bi uhvatio vezu i povezao nas sa odredom.

Put je bio naporan i jedva smo se kretali. Na svakom zastanku poneko bi zaspao. Stigli smo na Selečku planinu, na mesto zvano Popova njiva-Budimaš. Tamo smo ostali samo jednu noć i dan, pošto su drugovi koji su upućeni u Prilep uspostavili vezu sa odredom. Iz Prilepa su došli Dimče Mitrevski i Stefan Sazdovski sa transportom hrane. Uveče je stigao i drugi deo odreda koji je prešao preko Dabnice, Oreovca, Pletvara i Leništa. I tako smo posle 6—7 dana od napada bili konačno svi na okupu.

Milan DIMOVSKI KOKI

IZ ILEGALNOG RADA U OKUPIRANOM CETINJU

Na poziv Komunističke partije Jugoslavije veći broj drugova i drugarica sa Cetinja pošao je 13. jula 1941. u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Odlukom Partije jedan dio drugova i drugarica, za koje se smatralo da nijesu kompromitovani, ostavljen je u gradu i okolini. Partijska organizacija u Cetinju je formirala pojedine grupe — odrede koji bi u datom momentu, ukoliko bi Cetinje bilo napadnuto spolja, odmah preuzeli borbu unutar grada. Pored toga Partija je držala na okupu veći broj omladinaca i simpatizera, a skojevcima, članovima Partije i članovima vaspitnih grupa davala je razne zadatke koji su izvršavani strogo ilegalno.

S obzirom da je Cetinje odmah nakon ustanka bilo blokirano sa svih strana, uslovi za ilegalan rad bili su teški. Na svim prilazima u okolini Cetinja postavljena su jaka uporišta. Okolna sela, u kojima su se uglavnom kretali partizani (Brajići, Bjeloši, Lovćen, Čeklići, Tomići, Bokovo, Ceklin, Ljubotin i dr.) bila su blokirana, tako da se vrlo teško moglo doći do njih. No, bez obzira na tako teške prepreke, trećeg dana ustanka uspostavljena je veza sa Bokovom, gdje se u prvim danima ustanka nalazio Mjesni komitet KPJ za Cetinje.

Već 15. jula 1941., našli smo se na Poljicu Bokovskom sa grupom ustanika: Lukom Vujovićem, Lukom Ivaniševićem (poginuo u Livnu 1943. god.), Pujom Špadijerom (poginuo na Pljevljima 1941. god.) i Vukom Ivanovićem (poginuo na Pljevljima 1941. god.), predratnim članovima Partije. Sa njima je bilo nekoliko drugova koji su učestvovali u borbi na Košćelama. Luka Ivanišević nam je saopštio da bi trebalo da se iz jednog bunkera blizu njegove kuće u selu Donji Kraj izvuče neko oružje koje je tamo sklonjeno. O tome je trebalo obavijestiti partijsku organizaciju u Cetinju da bi se organizovalo iznošenje ovog oružja. Pored toga rečeno nam je da, po mogućnosti, pokušamo da se u Cetinju nabavi nekoliko pušaka i municije.

nosti, sjutradan donesemo sanitetski materijal, vijesti i nešto hrane. Partijska organizacija u Cetinju je zadužila Stanu Tomašević da organizuje prenošenje potrebnih stvari i da rukovodi radom u Donjem Kraju. Zahvaljujući požrtvovanom i nesebičnom radu mnogih drugarica, a naročito Ljubice Ivanović, sestara Marice i Kiće Ivanović i dr. Stana je gotovo svakog dana održavala vezu sa Mjesnim komitetom u Bokovu (a kad je bilo potrebno i dva puta dnevno). Preko tih veza iznosilo se oružje, sanitetski materijal, hrana i dr.

Sjećam se kad je Marica Ivanović jedno jutro sa punim džakom hrane, sanitetskog materijala i oko 100 puščanih metaka, trebalo da prođe pored straže koja se nalazila na Špadijerskom vrhu. Italijani su je pozvali da stane. Ona se najprije pravila da ih ne razumije i produžila da ide. Onda je jedan italijanski vojnik pucao uvis. Marica je stala, bacila džak u jedan žbun i, da bi se udaljila od džaka, krenula u pravcu dvojice vojnika koji su joj dolazili u susret. Kad su se susreli promrmljali su nešto na italijanskom. Ona im je pokazala kosijer i pošla mirno prema njihovom uporištu. Kako je tu bilo sitne šume počela je da bere drva i iščuđavala se što su je zvali. Videći je tako hladnokrvnu Italijani su mislili da stvarno ima namjeru da bere drva i pustili je.

Sjutradan smo sa druge strane brda poslali dvije drugarice, koje nijesu ništa nosile, da bismo Italijanima na njih skrenuli pažnju i nesmetano izvukli džak. Kad smo čuli da na njih viču, Marica je izvukla džak i odnijela ga partizanima, koji su tada bili u blizini Bokova.

Drugom prilikom Marica se našla u težoj situaciji. Pored hrane i sanitetskog materijala, Stana Tomašević joj je dala i jedno pismo, i naglasila da dobro vodi računa da je ne bi uhvatili i pretresali, jer u pismu ima mnogo važnih stvari, koje neprijatelju ne bi smjele pasti u ruke. Pošto se plašila za pismo, Marica je odlučila da ne ide pravim putem, već da zaobiđe stražu. Kad je prolazila pored doline Dobri do, Italijani su je primijetili i počeli da viču. Praveći se da ih ne čuje, Marica je počela da trči i baš kad je trebalo da izbije na jedno uzvišenje, oni su zapucali. Međutim, ona je srećno zamakla. Italijani su skoro čitav dan pucali u tom pravcu, ali se nijesu usudili da idu dalje u šumu. Marica je produžila za Košaricu i predala partizanima pismo i ostalo što je nosila.

Da bi se zadatak uspješno izvršio korišćeni su razni metodi. Jednom prilikom kad je trebalo da iznesemo 20 pari gumenih opanaka u šumu, a to je prilično glomazan prtljag, riješili smo da za tu svrhu koristimo djecu od 8 — 10 godina. Opanke smo kupovali negdje jedan par negdje dva da trgovcima ne bi bilo sumnjivo. Poslije toga smo pozvali djecu naših

simpatizera i rekli im da će sa nama ići iza Špadijerskog vrha. Kad je trebalo da pođu svaki put su preko svoje obuće morali obuti gumene opanke. Oni su to prihvatili, tako da smo u roku od pet dana sve opanke prebacili.

Interesantno je napomenuti da tom prilikom djeca nijesu nikome o tome pričala, čak ni svojim roditeljima. Međutim, kad su u 1942. godini ponovo kupovani opanci za partizane — kupovala ih je Ika Špadijer — nju je neko otkrio i Italijani su je izveli pred sud.

Kad je Stana Tomašević, koja je tada bila član biroa Mjesnog komiteta u Cetinju, otišla na sastanak u Stavoru, nekoliko kilometara od Cetinja, došli su Italijani kod njene kuće da je traže. Pošto je nijesu našli, uhapsili su joj oca i brata. Ostalim ukućanima su zabranili kretanje. Partijska organizacija je znala da Stana treba da se vrati u Cetinje i to baš toga dana, a najkasnije sjutradan. Odmah smo od Milutina Nikolića dobili zadatak da joj se iz dva pravca pođe u susret kako bi bila na vrijeme obaviještena i izbjegla hapšenje. Stigli smo, sa oba pravca, kod partizanske grupe koja se nalazila u Košaricama. Stana se upravo spremala da krene za Cetinje. Rekli smo da je traže, da su joj uhapsili oca i brata, a ostale ukućane drže u kućnom zatvoru. Karabinijeri koji čuvaju stražu ispred kuće rekli su im da će ih pustiti kad ona dođe. »Onda će ih kasno pustiti« procijedila je na to Stana.

Stana nam je dala poštu i zamolila da joj sjutradan donesemo nešto odjeće.

Ilegalni rad se uspješno razvijao i u samom gradu. Stalno su se održavali sastanci, proučavana marksistička literatura, štampale i čitale vijesti i drugo. Bile su određene kuće za smještaj i spravljanje hrane za zatvorenike. Sa zatvorom se održavala stalna veza, tako da smo znali koliko je pridošlo novih zatvorenika i kojima treba slati hranu. Pošto su u cetinjski zatvor dovodili ljude iz raznih krajeva Crne Gore, to njima nije imao ko da šalje hranu. Dešavalo se da neki od njih ne zna na koji način mu dolazi hrana, pa ga je, i pored toga što je na paketu pisalo njegovo ime, vraćao, plašeći se da je za nekog drugog, a on iako gladan nije htio nikoga da ošteti.

Uhapšeni članovi Partije su im kasnije prilazili i organizovali ih u kolektive, te su mnoge na taj način još više približili Partiji tako da su docnije postali odlični borci. Iz zatvora smo svakog dana dobijali ceduljice na kojima je pisalo: »Mama pošalji hranu na ime . . .«, to je bio znak da je to dobar čovjek tako da su na to ime slate po tri do četiri porcije hrane.

Bilo je organizovano praćenje kretanja narodnih neprijatelja. Zahvaljujući brzini i efikasnosti službe obavještavanja, na čijem čelu je stajala omladinska organizacija, znale su se

namjere, planovi i kretanje Italijana i domaćih izdajnika. Domaćim izdajnicima su vrlo često ubacivana prijeteća pisma u kojima su pozivani da budu lojalni građani, da ne pomažu okupatora, jer u protivnom sudiće im u najskorije vrijeme narodni sud. Sjećam se da su oni kojima smo nosili takva pisma poslije toga više vodili računa o svom držanju, a noću ih nigdje nijesmo mogli vidjeti — čim padne mrak uvlačili su se u kuće. Pisma smo ubacivali kroz prozor ili ih ostavljali na prag od kuće, tako da ih je svaki mogao naći.

I pored toga što su bile preduzete drastične mjere protiv onih koji nijesu htjeli da fašistički pozdravljaju, malo je bilo Cetinjana koji su pozdravljali. Po ulicama sve do policijskog časa kretali su se omladinci i omladinke. Bilo je momenata kad dvoje-troje idu zajedno, susretnu ih karabinijeri i po neki od domaćih špijuna, pa ih razdvoje na tri strane i pitaju šta su razgovarali. Mi smo se obično prethodno dogovarali šta da kažemo ako bi nam se slučajno to dogodilo. A na našim sastancima najčešće se razgovaralo o tome, kako će se i na koji način izvršiti postavljeni zadaci, šta ima novo, imamo li vijesti iz šume i tome slično.

Anđa ŠPADIJER NJARA

JEDNA AKCIJA DUBIČKE ČETE

Posle napuštanja frontalnih borbi na Kruškovcu (položaj iznad Dubice), na Vitlovskoj je formirana Dubička četa u koju su ušli aktivisti i drugi naoružani ustanici. Napad na žandarmerijsku posadu u selu Drakseniću bio je njen prvi borbeni zadatak.

Bio je lep septembarski dan 1941. godine kada smo se vraćali sa Karana, gde smo prisustvovali zakletvi 3. čete i masovnom političkom zboru u Strigovi. Na putu za Vitlovsku, dok se naša kolona kretala dolinom Mlečanice, susreo nas je kurir Bore Gaćeše sa podacima o ustaškom uporištu u Drakseniću, jedinom uporištu koje je neprijatelju još ostalo u selima dubičkog sreza. Po tim podacima posadu je sačinjavalo 9 žandarma. Iako to po broju nije velika snaga, ipak se moralo računati da će njen otpor biti veoma žilav, jer su se žandarmi u dotadašnjim okršajima pokazali pored ustaša, kao najborbeniji deo oružanih snaga NDH. Njihova kasarna se nalazila u blizini dva jaka garnizona — Dubice i Jasenovca — odakle im se brzo mogla pružiti pomoć. Žandarmi su imali zadatak da obezbeđuju i komunikaciju Dubica — Gradiška, koja je neprijatelju jedino još bila slobodna za vezu sa susednim mestima.

Naša četa je imala dva voda koji su bili naoružani sa 60 pušaka i nekoliko ručnih bombi. Da bi napad uspeo, morao se izvesti iznenadno. Drugu zaduženom za prikupljanje podataka ukazano je na najtežu odgovornost u slučaju ako ne bude dovoljno konspirativan.

Kad je četa bila postrojena za pokret, komandir Miloš Šiljegović je odredio najnužniji broj ljudi koji će ostati da čuvaju logor. U tu grupu je odredio i četne kuvare Jovana Latinovića i Vasilija Šiljegovića, koji su i po godinama bili najstariji u četi. Međutim, oni to nisu hteli da prihvate. Izašli su pred stroj, bacili svoje puške pred komandira i — kao da su

znali da se ide u borbu — ljutito rekli: »Mi u partizane nismo došli da budemo samo kuvari, nego i zato da sa drugovima i mi idemo u akcije«. Komandir je popustio i vratio ih u stroj. Bilo je već 17 časova kada je četa krenula.

Put nas je vodio uz Graničanicu, pored Kilave bukve, a zatim dolinom Moštanice sve do njenog izlaska iz Kozare. Trebalo je usiljenim maršem prevaliti oko 15 kilometara. Prošli smo pored manastira Moštanice i spomenika Pecije Petrovića, vođe poslednje knežopoljske bune protiv Turaka, za koga legenda kaže da ga Turci nisu mogli ubiti dok u olovo nisu zalili zrno pšenice. Dok sela spavaju prikovana po blagim obroncima Prosare, naša kolona užurbano hita svom cilju. Iza nas, sve dalje i dalje ostaju tamni obrisi Kozare.

Bilo je već prošlo pola noći kada smo se zaustavili pored potoka Rakovice, u neposrednoj blizini cilja. Tu je nas, vodnike, komandir čete upoznao sa zadatkom. Njegova zapovest je bila kratka. Prvi, moj vod — u napad, drugi — na obezbeđenje prema Dubici i Jasenovcu. Znaci raspoznavanja *grmeč — gerila*, zborno mesto — mesto na kojem je i zapovest izdata.

Žandarmerijska kasarna je bila zgrada od tvrdog materijala, naročito građena za svrhu kojoj je i služila. Zbog toga sam, kao komandir voda, odlučio da deo voda izvrši prepad na kasarnu uz pomoć grupe bombaša, a da ga preostali deo podrži puščanom vatrom. Za vođu bombaša odredio sam Dragoju Miljatovića Švarca. Ostali članovi grupe bili su Tomica Španović, Vlado Pekić, Dragutin Ćurguz i Ilija Balaban. Bilo je ugovoreno da eksplozija prve bombe, ili pucanj ustaškog stražara (ako bombaši budu primećeni), bude signal za otvaranje vatre i početak napada drugih delova voda koji su zgradu bili opkolili sa svih strana. Međutim, grupa bombaša koja se prikradala sa severne, dvorišne strane, bila je primećena od stražara. On je pucnjem iz puške dao znak za uzbunu i uspeo da pobegne u zgradu. Nastala je kratka, ali žestoka borba. Bombaši su uspeli da u prizemlje zgrade ubace bombe i da provale unutra. Jurišem ostalih delova otpor je savladan, zgrada zauzeta, i žandarmi su se predali. Gubitaka nije bilo ni na jednoj strani. Plijen je bio 9 pušaka i nekoliko sanduka municije.

Svaka uspela akcija izaziva kod pobednika uvek vedro raspoloženje. Tada se obično rađaju razne šale i vicevi na račun pobeđenog. Bilo je toga i ovde. Kada smo hteli da zapalimo zgradu da je neprijatelj ne bi mogao više koristiti, jedan naš drug je stao na vrata i šeretski nam govorio: »Drugovi, taj posao nije za učitelje, oni uče djecu da se tako ne radi. Ne treba paliti benzinom, već trudom, tako da imate vremena pobeći dok se vatra ne razbukti . . .« Za to vreme se jedan naš drug bio dokopao odela komandira ove žandarmerijske stanice

i, razume se, odmah ga i obukao. Žurilo mu se i u brzini nije skinuo oznake čina. Međutim, kako su i drugi želeli takve trofeje, neko od naših drugova, misleći da je stvarno reč o žandarmerijskom naredniku, prišao mu je i rekao: »Naredniče, skini ti tu bluzu, ona je meni potrebna, a ti ćeš od svojih dobiti drugu kada stigneš u Dubicu«. Između njih je došlo do prepirke, sve dok nije utvrđeno da se radi o zabuni.

Kada je došlo vreme da se rastanemo od naših zarobljenika, komandir stanice Ahmet, postariji čovek kome, izgleda, nije odgovarao njegov poziv u novim ratnim uslovima, kada je video da će zaista da bude pušten (u što sve dotle nije verovao), obratio se našem komesaru: »Gospodine komesaru, dozvoljavaš li da se na rastanku poljubimo, pa makar me oni dole streljali kad tamo stignem«. Boško je pristao i dao mu nešto letaka da ih podeli poštenim građanima.

Tako je bila dokrajčena i poslednja žandarmerijska kasarna na području dubičkog sreza, a naša četa je dobila 9 novih pušaka.

Mirko PEKIĆ

MIRA SKOJEVKA

Bio sam u Gornjim Sredicama u kući Raušel Anke, u »bazi«. Veče je. Napolju je kiša i teško ilovasto blato u koje zapadaju noge do kolena. Straža mi javi:

— Druže Joža, došla je jedna devojka biciklom. Hoće u partizane. Možeš li s njom govoriti?

Kazao sam neka uđe. U sobu je ušla devojka, više devojčica, malog rasta, slabašna, sva kaljava od blata. Imala je naočare, koje su stajale na malom prćavom nosu, okrugle žive oči i pegavo lice.

— Zdravo druže! Gde su partizani?

— A što ćeš ti, dete, sa partizanima?

— Hoću da stupim u odred.

— U odred?

— Da.

Posmatrao sam je trenutak i ponudio joj da sedne.

— Ko si ti devojčice, odakle si?

— Ja sam iz Novigrada — odgovorila je. Skojevka sam.

Ovako lep odgovor me je obradovao te je razgovor mogao biti bliži i neposredniji.

— A što ćeš ti u partizanima? Ti si još premlada, a i preslaba da izdržiš napore koje mi u ovom vremenu imamo.

— Jeste li vi partizan? — upita me ona.

— Jesam. Ja sam partijski funkcioner.

— E, pa onda, druže, zašto se čudiš što sam došla u partizane. Ti bi bar to mogao razumeti. Ja sam skojevka.

— Znam da si skojevka, kazala si, no, ti si slaba, nećeš izdržati napore. Mi imamo česte okršaje s neprijateljem na ovom terenu. Neprijatelj je vrlo jak, a njegova uporišta gusta. Ni jednog trenutka nismo sigurni da neprijatelj neće napasti naš odred. Kada bih mogao da te prebacim u Baniju, Kordun ili Liku, tamo je ustanak širokih razmera i tamo bi mogla op-

stati, a ovde, slomićeš se kao šibica pod teretom napora. Da li tebe nešto tera iz sela? Jesi li kompromitovana, možda ti preti hapšenje?

— Pa, ne. Ne preti mi sad nikakva opasnost, ali ja sam u selu omladincima rekla da idem u partizane. Ja se više neću vratiti. Ti mene, druže, rasporedi u odred. Kako će biti drugovima, tako će biti i meni.

— Ma, znam da će biti tebi kao i njima, samo će tebi ipak biti teže. Oni su jaki i moći će da izdrže napore, a ti nećeš. U posebno teškim trenucima možda neće moći da ti pomognu. Vrati se ti, pa kaži omladincima u selu da si čula o partizanima, da se partizani bore i da imaju velike simpatije naroda, ali da ti nisi pronašla partizansku grupu i da si se zato vratila. Tamo nastavi sa radom, okupi omladinu i pripremajte se. Kada uslovi budu malo lakši, pozvaćemo vas. Kako ti je ime?

— Mira.

— E, Miro, idi u selo, pa kada bude potrebno mi ćemo te pozvati, ali onda nemoj doći sama, nego dovedi sve rodoljubive omladince iz sela. Evo, ponesi od materijala ovaj proglas, razdelite ga u selu, a evo ti i letak koji smo upravo završili.

— Druže, odgovori Mira, ja sam umorna, ne mogu da idem, ostaću ovde.

— Dobro, ostani do jutra, odmori se, pa ćeš onda otići.

— Ja ne mogu da idem po danu u selo, neko će me videti da sam dolazila čak ovamo, a to bi me kompromitovalo.

— Pa dobro, tu ćeš ostati do sutra uveče. Drugovi će ti pomoći da izguraš bicikl do ceste pa ćeš onda krenuti i do mraka ćeš stići u Novigrad.

Smestili smo je u kuću Anke Raušel, u centru sela, gde je bila tehnika Okružnog komiteta. Spavala je sa Ankinom ćerkom. Celu noć se čuo njihov razgovor. Mira nije spavala.

Ujutro je došla sasvim odlučno preda me i rekla:

— Druže, sekretaru, ja ne idem natrag u selo. Ti me ubi ako hoćeš. Ali ja ne želim i neću da se vratim. I ova drugarica koja je sa mnom spavala mala je i slaba (tu pokaže na Darinku Raušel) pa je partizan — i ja ću ostati ovde.

Dugo sam razmišljao šta da radim s njom. U duši sam se radovao što imamo takvu omladinu. Eto, preda mnom stoji jedna mala, odlučna devojčica koja je spremna da se bori protiv okupatora, a bio sam svestan da će teško podneti napore. Ako je uključim u partizanski odred, ona će oružanoj grupi biti teret. Razmišljao sam i lomio se šta da radim. Na kraju, tražeći izlaz iz ove situacije, upitao sam je da li zna da kuca na mašini.

Brzo je odgovorila da zna. Odlučio sam se da je odredim na rad u tehniku OK. Biće ipak u kući, bar privremeno, dok je tehnika ovde.

Mira je donela revolver koji su joj omladinci u selu nabavili. Njeno znanje kucanja na mašini nije bilo veliko. Sa velikom ljubavlju i brzo naučila je da puca iz revolvera i da piše na mašini. Brzo je shvatila i mehanizam strojeva za umnožavanje. Nakon kratkog vremena mogli smo biti sigurni da će ona kad joj damo rukopis, sa još dve seoske devojke, raditi dan i noć kako bi materijal u određenom roku bio gotov, lepo umnožen, povezan i predat na adrese koje su joj bile poverene. Materijal je slala preko seoskih devojčica i mladića — kurira. Okružni komitet je uvek bio obavešten koliko je materijala odštampano, kuda je materijal otposlan, da li je i kako stigao na određeno mesto.

Krajem oktobra ili početkom novembra 1941. neprijatelj je s jačim snagama, sa oko 200 žandarma i 100 ustaša opkoljavao selo Gornje Sredice. Selo je već dva meseca služilo kao centar Okružnog komiteta i oružane partizanske grupe zvane »Benda« (1. bjelovarski partizanski odred). Kuća Zvonka Lončara, siromašnog seljaka sa četvoro dece, povučena kraj jedne šumice van sela, bila je baza za partizanski odred i mesto gde su se sastajali članovi OK. Tehnika OK bila je smeštena u centru sela, u kući Anke Raušel. U selu je postojala jaka partijska ćelija. U momentu kad je neprijatelj opkoljavao selo partizanska oružana grupa nije bila na ovom terenu.

U tehnici je radila Mira. Pomagala joj je Anka Raušel i njena kćerka Darinka. Umnožavajući materijale na geštetneru nisu ni znale da neprijatelj opkoljava selo. Mira je bila jedina osoba koja se u tom momentu zatekla u kući.

Zvonko Lončar, saznavši da neprijatelj opkoljava selo, hitno je dotrčao u tehniku. On, Josip Raušel, njegova žena Anka, kćerka i Mira spakovali su svu rezervu papira, umnožene materijale, mašine za pisanje i umnožavanje, upravo sve što je pripadalo tehnici, i uz veliki napor sve uspešno izvukli izvan obruča. U šumi, koja se nalazila prema Jagnjedovcu, na skrovitom mestu ostavili su sve materijale. Ali trebalo je hitno doneti odluku: šta će biti dalje sa materijalom i mašinama, šta savetovati da učini porodica Raušel kako ne bi pala u ruke naoružanog neprijatelja. Zvonko Lončar, kao sekretar partijske ćelije, savetovao je Rašelu da se ne vraća u selo. Zbog aktivnosti koja je nekima bila poznata mogu ga uhapsiti i može stradati od neprijatelja. Ali i pored Zvonkovog nastojanja da se porodica Raušel ne vrati u selo, oni su ipak pošli. Iz prikrajka su želeli da pogledaju šta je sa njihovom kućom. Oko sela kre-

tale su se neprijateljske patrole koje su uhvatile celu porodicu, Raušela su ubili, a ženu i kćerku su prebili i oterali u zatvor.

Zvonko Lončar je ostao u šumi s Mirom. Odabrali su najvažnije materijale i spakovali u vreće onoliko koliko su najviše mogli da ponesu. Zvonko je razmišljao kuda sa tehnikom. Nije znao koliko će široka biti neprijateljska akcija »čišćenja«. Hoće li se ona završiti samo na Gornjim Sredicama, ili će se proširiti na druga sela i na koja.

Odlučio je da privremeno smesti tehniku kod svog kuma Franje Puhača u selu Donja Velika. Kum je još pre rata jedanput dao vreću kukuruza za Crvenu pomoć.

— Nije naš, rekao je Zvonko Miri, ali će valjda pristati ovo da primi.

Krenuli su šumom prema selu i, zaklanjajući se iza živica, sa polja ušli su u dvorište Puhačeve kuće. Domaćina su odmah ugledali kako iz štale preko dvorišta ide prema kući. Kada je opazio Zvonka i Miru stao je nasred dvorišta. Ćutke ih je gledao. Zvonko mu je prišao, brišući znoj s lica.

— Kume, ove materijale bi trebalo da ostavim kod tebe. U Sredicama je premećatina. Morao sam ovo izvući.

I, ne čekajući odgovor, on je pograbio svoju vreću i preneo je u štagalj. Zatim se vratio uzeo drugu koju je Mira nosila i takođe odneo u štagalj. Onda je uhvatio kuma za ruku i zajedno s njim ušao u kuću. Mira ih je pratila.

— Kume, ja ću ovde da ostavim ove materijale i moju pušku. Pri tom je pušku stavio za vrata, naslonivši je na zid. — Mala će ostati ovde, a ja idem da donesem još preostale materijale.

Puhač nije ni reči izustio, ni pri Zvonkovom dolasku, a ni posle. Ćutao je.

Zvonko nije znao da je njegov kum bio zakleti neprijatelj — organizovani ustaša. Kada je Zvonko otišao, on je pregledao pušku i video da je puna. Ne razgovarajući ništa sa Mirom, nešto je razmišljao. Mira je otišla u štagalj da još jednom pogleda kako je smešten materijal koji su doneli. U štaglju se zadržala duže. Bilo joj je neprijatno da bude u kući sa čovekom koga ne poznaje i koji nije sa njom ni jednu reč progovorio. Žena domaćina celo vreme nije iz sobe izašla. Mira je nije ni videla. Osluškivala je hoće li se skoro Zvonko vratiti.

Kada je ugledala Zvonka koji je nosio dve vreće kako ide prema štaglju, stenjući pod teretom, radosno je istrčala pred njega da mu pomogne.

Zvonko je bio umoran i zajedno s Mirom pošao u kuću da se malo odmori. Kada je otvorio vrata, njegov kum, koji je pratio kroz prozor njihov dolazak u kuću, držao je Zvonkovu pušku u ruci i onog momenta kada je Zvonko prekoračio prag,

opalio je. Zvonko je, smrtno pogođen, pao preko praga. Mira je počela da beži prema polju, odakle su došli. Pucao je za njom i pogodio je kroz grudi. Mira je pala ranjena.

Ustaški gad dohvatio je zajedno sa ženom ranjenu Miru, odneli su je u kola, zapregli konje i pošli u grad, u neprijateljsko uporište, gde su Miru predali ustaškim vlastima. Puhač je zatim pozvao ustaše da dođu u selo da im pokaže mrtvog Zvonka i materijal koji je on doneo.

Puhač je još jedno vreme ostao sa svojom porodicom u selu Donja Velika, ali zbog aktivnosti partizana u tom kraju nije imao mira. Imao je razloga da se boji. Napustio je kuću i preselio se u neprijateljsko uporište. Znao je da neće proći nekažnjeno. Partizanski odred presvukao je svoja dva člana u civilna odela, naoružao ih kratkim oružjem i poslao u uporište da ga uhvate i dovedu. U seljačkim odelima i jednim kolima, za vreme sajma, došli su u uporište. Uhvatili su ga u jednoj maloj kafani i poveli u mrak. Prvo su ga vezali, a zatim strpali u kola, pokrili ga slamom, i doveli do partizanskog odreda. Tamo mu je sudio Vojni sud, sud Prvog bjelovarskog partizanskog odreda.

Mira je lečena u zatvoru Okružnog suda u Bjelovaru. Nakon prvog oporavljanja počela je istraga. Mira se držala dobro, nije priznavala ništa i ponosno je govorila o partizanima i borbi protiv okupatora. Nije odala ni jedno ime ljudi koji su sarađivali sa partizanima, nikog nije teretila i otkrivala pred neprijateljem.

U Bielovaru se spremao preki vojni sud. Oko polovine decembra 1941. došlo je specijalno veće Pokretnog prekog suda iz Zagreba da otpočne suđenje grupi uhvaćenih učesnika u akciji kod Novigrada.

Mira je bila osuđena na smrt streljanjem. Tako je bilo osuđeno i još 94 člana Partije i drugih rodoljuba.

Na sudu je Mira ponosno odgovarala, kratko i svakom rečju je veličala narodnooslobodilačku borbu. Sudije su je zbog toga opominjale i upozoravale da će joj takvo držanje još više otežati situaciju.

— Rađe tražite milost. Vi ste još mladi, ne treba da umrete — reče joj jedan član veća.

Posle osude jedan od sudija, zadivljen njenim držanjem, rekao joj je:

— Vi ste mladi, još ste dete, imate puno uslova da dobijete pomilovanje. Napišite poglavniku molbu za pomilovanje.

— Da imam stotinu života i da me sto puta osudite na smrt, ne bih od krvnika hrvatskog naroda, a ni od vas njihovih slugu tražila pomilovanje. Streljajte me! Mene neće biti, ali će

moji drugovi nastaviti borbu. Na ovoj zgradi, u kojoj ste vi, krvnici, izrekli ove presude, vioriće se crvena zastava, zastava slobode, zastava Partije.

Sudija je slegao ramenima, ostali su je gledali začuđeno, iznenađeni odgovorom jedne tako mlade devojke.

Streljanje je vršeno u grupama na platou Vojinović, u Bjelovaru, 19. i 20. decembra iste godine. Od zatvora do Vojinovića odvozili su grupe od 10 do 15 ljudi u zatvorenom automobilu. Građani Bjelovara poznavali su »maricu« po zvuku sirene, po boji i obliku kola. Svaki se sa strahom ogledao kad je ona prolazila gradom. Uvek su iz tih kola dopirali jauci. Ovaj put su građani Bjelovara slušali kako iz »marice« namrtvo prebijeni, izmučeni revolucionari, pevaju Internacionalu. Kola su odlazila, ali zvuci Internacionale dugo su ostali u ušima i sećanju građana Bjelovara.

Grga JANKEZ

OKUPATOR NIJE USPEO DA ZAVADI MAKEDONCE I ŠIPTARE

Aprilski događaji 1941. godine ostali su u živom sećanju stanovnicima Debra. Tada su jedinice bivše jugoslovenske vojske, goneći napadača — italijansku vojsku prodrle na teritoriju Albanije. Tih dana kroz grad su prošle stotine zarobljenih italijanskih vojnika pognutih glava, da bi, samo nekoliko dana kasnije, paradirali ulicama grada kao pobednici, zahvaljujući prodoru jedne male nemačke motorizovane jedinice.

Odmah posle okupacije Debra, Italijani su počeli da organizuju i jačaju svoju vlast. Formirali su prefekturu i opštinsku upravu, koje su bile potčinjene takozvanom komitetu za oslobođene krajeve sa sedištem u Prizrenu. Uporedo sa ovim, oni su nastojali da se predstave kao oslobodioci, prijatelji i jedini zaštitnici albanskog naroda, kao jedina sila koja se bori za stvaranje velike Albanije.

Takva italijanska propaganda, kao i činjenica da su Šiptari za vreme bivše Jugoslavije bili nacionalno ugnjeteni, doveli su do toga da je prvih dana okupacije deo šiptarskog stanovništva smatrao Italijane oslobodiocima.

Juna 1941. godine u Debar je došao Mino Minoski, zidarski radnik. On se povezao sa Petkom Sekulovskim, obućarskim radnikom iz Debra. Obojica su bili stari komunisti i znanci. Uprkos tome što nisu bili povezani sa partijskim rukovodstvom Makedonije, oni su u gradu počeli da okupljaju simpatizere Partije. Ubrzo su od njih stvorili prvu grupu aktivista. Kasnije su formirali takve grupe i u selima Rajčice, Banište i Selce. Te grupe su počele da se suprotstavljaju italijanskoj propagandi.

U Debar su tada počeli da se vraćaju i oni koji su za vreme bivše Jugoslavije živeli u Albaniji. Oni su od aprila 1939. godine, kada je Albanija izgubila nezavisnost, imali mogućnosti da dobro upoznaju namere Italijana i kod njih nije

bilo iluzija o oslobodilačkoj ulozi italijanskih okupatora. Među povratnicima je bilo i članova komunističkih grupa koje su u ono vreme postojale u Albaniji. Ti ljudi su umnogome zaslužni za formiranje prve grupe aktivista od šiptarskih omladinaca 1941. godine.

Blagodareći delatnosti komunista Makedonaca, kao i naprednih Šiptara iz grada i onih koji su dolazili iz Albanije i radili na razobličavanju italijanskih okupatora, splasnulo je oduševljenje šiptarskog življa kojim je dočekao »oslobodilačku ulogu« italijanskog okupatora. Italijani su u to vreme pokušali da formiraju sekcije fašističke partije, fašističke omladine i da regrutuju što veći broj Šiptara u redove fašističke milicije. Međutim, komunisti i njihovi simpatizeri su razvili veliku aktivnost i okupator nije mogao da ostvari svoje namere. Na prste su se mogli nabrojati oni koji su se upisali u redove fašističke partije i fašističke omladine. To su bili uglavnom ljudi koji su to učinili da bi sačuvali svoja mesta kao službenici. U redove fašističke milicije, pak, upisalo se samo nekoliko avanturista.

Zbog slabog odziva šiptarskog i pasivnog odnosa makedonskog življa okupator je odlučio da zavadi Makedonce i Šiptare i poseje razdor, netrpeljivost i nacionalnu mržnju. U tome poslu on se oslanjao na nekoliko građanskih političara bivše Jugoslavije koji su mu se stavili na raspolaganje. I dok je okupator preko jednih želeo da se predstavi kao oslobodilac šiptarskog življa njihov prijatelj i zaštitnik, preko drugih je Makedonce želeo da prikaže Bugarima.

U toj politici nije se ostalo samo na rečima. Italijani su pokušali da zavade Makedonce i Šiptare isticanjem zastava. Šiptare su podsticali da istaknu albanske, a Makedonce bugarske zastave. Jednog dana oko toga se izrodila i svađa. Jedan Makedonac je, po nagovoru Italijana, skinuo albansku zastavu sa kafane »Dvadeseti vek« i izgazio je. To je trebalo da posluži kao povod za razračunavanje između Makedonaca i Šiptara.

Međutim, zahvaljujući uticaju komunista takve provokacije nisu dale očekivane rezultate. Komunisti su objašnjavali stanovništvu da je okupator namerno organizirao ispad sa zastavom, da bi izazvao bratoubilačku borbu između Šiptara i Makedonce. »Nema za što da se svađamo oko tuđe zastave. Ta zastava nije albanska, već fašistička« govorili su šiptarskom življu šiptarski aktivisti. »Mi nismo Bugari i zato ne treba da ističemo bugarsku zastavu« — govorili su Makedonci, komunisti. I umesto da posluži za podgrejavanje nacionalne mržnje i netrpeljivosti, ta provokacija italijanskog okupatora je postigla suprotan efekat, doprinela je jačanju bratstva i jedinstva među stanovnicima obeju nacionalnosti.

U to vreme Mino Minoski je po direktivi Kuzmana Josifovskog formirao Partijsko povereništvo od nekoliko članova. Ono je u jesen 1941. godine razvilo veliku aktivnost. Komunisti su savetovali da se skuplja i čuva oružje, da se sabotiraju pripreme za sprovođenje desetka u naturi i sl. Povereništvo je organiziralo nekoliko baza za skrivanje oružja — jednu u Debru i po jednu u selima Rajčica, Banište i Selci. U isto vreme širila se i mreža onih koji su materijalno pomagali narodnooslobodilačku borbu.

No i okupator nije sedeo skrštenih ruku. Suočen sa izmenjenim stavom stanovništva prema njemu, on je počeo da preduzima oštre mere protiv naroda u cilju pritiska da se pronađe i sakupi skriveno oružje. U tu svrhu je doveo u Debar zloglasnog Šemsi Zimurija, koji se služio terorom i javnim batinjanjem. Taj zločinac je primenjivao fizička nasilja nad makedonskim življem po selima, dok u gradu, kao i u šiptarskim selima u blizini grada, to nije smeo da učini pa je pribegao ubeđivanju. Međutim, ubrzo se uverio da na taj način neće postići nikakav uspeh. Zato je pokušao da iskoristi versku zaostalost. Tražio je od svakoga da se zakune da nema oružja.

Komunisti su objašnjavali seljacima da mogu slobodno da se zakunu da nemaju oružja, i da se time neće ogrešiti o svoje versko ubeđenje, ako pri davanju zakletve ne nose sa sobom oružje. Mnogi su ih poslušali i sačuvali oružje. Neki su pak predavali staro, polomljeno ili potpuno neupotrebljivo oružje.

Komunisti su činili velike napore na učvršćivanju i proširivanju partijske organizacije. Počele su i pripreme za formiranje Mesnog komiteta KPJ, koji je formiran nešto kasnije (aprila 1942. godine).

Partijska organizacija je u to vreme pomagala organizovanje narodnooslobodilačkog pokreta i partijskih organizacija na teritoriji Albanije.

Ljutfi RUSI

OSLOBOĐENJE ŠAVNIKA

Četrdesetak kilometara sjeverno od Nikšića, na automobilskom putu Nikšić—Pljevlja, na sastavcima triju planinskih rječica i u podnožju planinskih masiva Krnova, Vojnika, Sinjajevine i Durmitora, nalazi se varošica Šavnik. Sa malim kamenim kućicama, pripijenim uz obale rječice i vrlo bogatom klimom, pritiješnjen rječnim kanjonima i uokviren brdima i planinama, i dotada bez uočljivije brige ljudskih ruku, podsjeća više na neki stari primorski gradić.

S proljeća, kada zažubore njegove rječice i potoci, kada olista drveće i ozelene livade i pašnjaci, kada se počnu miješati pjesme ptica i čobanica, kad sve što diše izlazi iz svojih zimskih skrovišta, Šavnik i njegova okolina pružaju sliku sve veličanstvenosti i draži prirode. Divno je tada u njemu. Divno je u njemu i ljeti. Divne su mu i jeseni. Sve do početka zimskih mjeseci, sve do pada prvog snijega. A onda? Kad počinje zima, kad prvi sniježni pokrivač, zatvarajući automobilski saobraćaj — opominje da Krnovo i Durmitor najavljuju svoju prirodnu nadmoćnost... Onda, od novembra do marta, kad s vremena na vrijeme snježni vihori s okolnih planina zabruje svojim potmulim zvucima, praćeni stravičnim zapomaganjima izgladnjelih vukova i ukrste svoje neumoljive surovosti, kad se zemlja »sveže s nebesima«, onda kao da tamo prestaje svaki drugi život. Onda, kad uslijed češćih padavina i povremenih snježnih oluja, snježni pokrivač postaje sve deblji i deblji, da bi na pojedinim planinskim prevojima porastao i po nekoliko metara visine, Šavnik — odsječen od ostalog svijeta i priviknut surovostima zime — strpljivo čeka njen kraj. Tako je to stalno. Tako je to svake godine. Tako je bilo i 1941. I, baš blagodareći tome i snježnim nanosima na Krnovu, Italijani su kao okupatori došli u Šavnik tek u maju. Snježni nanosi omeli su ih i tada da u Šavnik uđu pompeznije, pobjedonosnije i oholije,

kako su to praktikovali pri ulazu u druge krajeve naše zemlje. Prinuđeni su bili da u Šavnik, od pravca Nikšića, uđu nešto tiše, pješke ili na mazgama, u koloni po jedan. Više kao karavan zamornih kiridžija nego kao odred vojske »pobjednika«. Možda im je bilo krivo što dolaze sa zakašnjenjem, bez motorizacije i bez mogućnosti da pruže bolju sliku snage i moći svoje imperije. Možda im je bilo krivo što je baš njima zapao Šavnik, a možda... možda su predosjećali šta im se sve može desiti u već ozelenjelim, vrletnim kanjonima šavničkih rječica. A mi! Mi smo očekivali njihov dolazak kao nešto normalno, kao nešto što mora doći. Jer, sva naša zemlja, svi njeni krajevi, već su se nalazili pod vlašću okupatora. I naravno, ni srez šavnički nije mogao ostati pošteđen.

U bivšoj Jugoslaviji, do njene kapitulacije, u Šavniku je poređ škole, pošte i opštine i nekoliko trgovačkih radnji i kafana, postojao i izvjestan broj sreskih ustanova. Kapitulacijom Jugoslavije nestalo je i njih. A ono malo službenika, što je godinama tu tavorilo, pijuckalo i spletkarilo, odmah je napustilo svoje kancelarije da se više nikad ne povrati u njih... Ostala je samo nekolicina zadrtijih žandarma, negdje prikrivenih, kako bi sačekala dolazak Italijana i stavila im se na raspolaganje. Zaključane su i pošta i škola, zaključane ustanove, zatvorene trgovačke radnje. Nema pisama i novina. Nema telefonskih razgovora. Nikakvog saobraćaja, nikakve vlasti. Svako je svoj gospodar. Priče o pećinskom novcu i aparatima pomoću kojih Italijani po Nikšiću pronalaze zlato, o ulasku Turske u rat i slično, brzo se šire. Pojam o Turskoj pod utiskom je njene nekadašnje moći. Raspad stare države, raspad je i cjelokupnog njenog aparata, pa i svih njenih građanskih partija. Nigdje ni jednog građanskog političara. Kao da su svjesni svoje krivice! Nikcu, starom radikalu, što pod lipom svakodnevno čami i pogledom ironično snima prolaznike, već poodavno niko se i ne javlja. Šepuri se samo Tomo Kršikapa, beogradski advokat, pristalica Sekule Drljevića. Izbio je odnekud. Ozarenog lica, pokušava da organizuje vlast i objasni »oslobodilačku« misiju Italijana. Dan-dva boravka u Šavniku bili su mu dugi. Krišom je pobjegao. Narod, ostavljen sam sebi, upire pogled samo u ljude, u omladince, koje je još odranije znao kao komuniste. A brojno mala partijska organizacija ondašnje šavničke opštine, od svega sedam članova, uliva mu povjerenje u bolje dane i bolju budućnost.

U takvoj situaciji Italijani dolaze u Šavnik. Njihov dolazak je oživio i ubrzao rad naše partijske jedinice. S mladalačkim zanosom i neograničenom vjerom u srećniju budućnost, sprovodeći direktive Partije, danonočno smo obilazili sela i zaseoke, pripremajući se za ustanak. Nakon kratkog vremena

nije bilo sela u kome nijesmo imali organizovan gerilski odred. A pored tih odreda, u pojedinim selima smo organizovali i mjesne seoske odbore, tako da smo u svim selima bili stvarni i jedini gospodari.

Dani pod okupacijom su dugi, duži nego obično. No, ti dani juna i jula 1941, dani rada i krstarenja od sela do sela, dani dogovora za ustanak, ipak su prolazili brzo. Duga je bila samo neizvjesnost u pogledu stava Sovjetskog Saveza. Svojim napadom na SSSR Hitler nam je to skratio. Dan našeg ustanka bio je blizu. Sada su nam dani postali duži, jer smo nestrpljivo čekali direktivu za napad na Šavnik.

Vijesti o strijeljanju komunista u Zagrebu i Beogradu, o hapšenjima u Nikšiću i drugim gradovima Crne Gore, o obrazovanju »vlade« Drljevića na Cetinju, izazivaju i bol i žeđ za osvetom. Noću se u pravcu Nikšića čuje potmula detonacija topovskih granata. Priče o borbama i oslobođenju pojedinih mjesta u Crnoj Gori dopiru svakodnevno. A za izvršenje plana naše partijske jedinice za napad na Šavnik čeka se samo direktiva. Dolazi red i na nas. Napad na Šavnik treba izvesti 19. jula, izjutra u četiri sata. U napadu će učestvovati samo pripadnici gerilskih odreda.

Iskradajući se noću od svojih porodica i susjeda, pripadnici odreda su 19. jula izjutra na polaznim položajima kod Šavnika očekivali ugovoreni znak za napad, ali su ubrzo obaviješteni da od napada treba odustati. To je bila nova direktiva. Disciplinovano i u redu, ali pognutih glava, kao okrivljenici, u kasne jutarnje sate vraćali smo se kućama, ali javno prvi put s puškama, uz iskrene proteste ostalih seljaka zašto i njih nijesmo zvali.

Napad na Šavnik više nije mogao biti tajna ni za koga, pa ni za Italijane. Srećom, sjutradan je došla nova direktiva da možemo napadati kad smatramo da je najpogodnije. Mijenjajući raniji plan samo u tome da pored pripadnika gerilskih odreda u napadu mogu učestvovati i svi ostali seljaci, riješeno je da napad počne 22. jula u četiri sata izjutra.

Dotad mirni, na svoje svakidašnje brige naviknuti seljaci, nekadašnji ratnici i oni još neregrutovani, napuštaju svoje radove, ostavljaju kose i vile i, s puškom u ruci, stavljaju nam se na raspolaganje. Već 20. i 21. jula, od sela do sela, krstare s puškama grupe seljaka, bilo kao kuriri ili kao patrole, bilo i samoinicijativno, tek da vide da li i u drugim selima ide sve kako treba. Svi pitaju, svi predlažu, samo da bi ispalo što bolje. To više nije dogovor nas komunista. To je dogovor sela, dogovor naroda. Ti dani se pamte. A Italijani? Već nekoliko dana niko ni iz Šavnika ni u Šavnik. Mora da znaju ili makar predosjećaju šta im se sve sprema. Dani su im izbrojani.

Noću između 21. i 22. jula, sa određenih zbornih mjesta, iz svih sela Drobnjaka i Uskoka, kreću kolone naoružanih seljaka, staraca i omladinaca u pravcu Šavnika. Na čelu kolona vodnici gerilskih odreda, članovi Partije i kandidati. Brinu poslednju brigu da bi sve ispalo po planu. U četiri sata izjutra, 22. jula, sve kolone su bile na unaprijed određenim položajima. U rasvit zore, 22. jula, naoružani dobrovoljci stajali su na okolnim brdima i prilazima Šavnika, čekajući znak za napad. Šavnik je bio njihov. Svakodnevno su dolazili u njega. Mnogi su od njih tu išli u školu. Tu su ban Noko i vojvoda Lazar postrojavali njihove stare. Da. Tu su ih pozivali i u načelstvo sreza. I u žandarmerijsku stanicu. Tu su hapsili i saslušavali one koji ih danas predvode. Tu su ih zakidali trgovci i potkradali mlinari. Tu su ih ismejavali i prezrivo posmatrali... Treba ga spaliti. Ne, Ne. Ne treba! On je ipak njihov. On će biti njihov. Šaka mrskih Italijana došla je da gospodari i njima i Šavnikom. Svega ih je osamdeset. Što će oni tu! U Šavniku kao da još sve spava. Nigdje nikoga. Samo poneki Italijan prođe od jedne kuće do druge. Sigurno su u pripravnosti...

Pucnji sa Turije zapараše vazduh. To je ugovoreni znak za napad. Narušiše divnu jutarnju tišinu, jedan za drugim. Peti pucanj izgubi se u rafalima italijanskog puškomitraljeza. Zaista izgleda da nijesu spavali. Čuju se pucnji sa sviju strana. Borba otpoče. Italijani imaju i mitraljeze. Bacaju i bombe. Valjda od straha. Pucnji i povici sa sviju strana, odzvanjajući kanjonima i liticama Turije, Graca, Košica i Treskovlja, najavljivali su našu spremnost da je došlo vrijeme obračuna. Borba postaje sve jača. Sve je življe i veselije. Iza Košica izbija sunce. Kao da je ljepše i čistije nego ikad ranije. Njegovi okrepljujući jutarnji zraci, poslije neprospavane noći, dobro nam dolaze. Nalet ustanika biva sve brži i žešći. Nastaje takmičenje koji će odred, koje selo, koji pojedinac prije ući u Šavnik.

Zajedno s Dužanima, Dubrovčanima i Komaranima Miljanovi i Čedovi Poščanji i Karadžići spuštaju se od Turije niz Petnjički lug. Milićevi i Lazarevi Jauković već su na Gojinom brdu. Od previških šuma napadaju Velimirovi i Vukotini Godijeljani sa Previšanima i Milovanovim Grabovčanima. Bijeljani Tome Rajkovića i Milisava Šćepanovića od pravca Košica sustižu se na Berišinoj luci sa Gračanima, Mokranjima i Jovanovim Žižićima i zajednički nastupaju u pravcu zgrade bivše žandarmerijske stanice. S njima je i stari Marko Jošanović. Osamdesetogodišnjak! Od pravca Dobrih Sela sjedinjeni nastupaju Mašovi Uskoci sa Matijevim Dobroseljanima i Jagoševim Srdanovićima u pravcu zgrade silosa.

Zabarikadirani u nekoliko tvrdih kamenih zgrada, ne štedjeći municiju, Italijani se bore na život i smrt. Kao da je

Šavnik zaista njihov. S njima je nekoliko »naših« žandarma i finansa. Takav njihov otpor nijesmo očekivali. No, niko i ne pomišlja na prekid vatre. Borba ulazi u fazu kada je niko više, do konačnog završetka, ne može zaustaviti. Naši hrabro napadaju. Već su u Šavniku. Zgrada bivše stanice je u našim rukama. U dvorištu kuće Vasa Crnogorca, na kućnom pragu, leži mrtav komandir Duškog gerilskog odreda, kandidat Partije — Vojo Malović. Jedan od naših najboljih omladinaca. Nešto dalje od njega borac Risto Tomić. Prve žrtve u borbi za slobodu u srezu šavničkom. Borci sviju odreda već se susreću u Šavniku. Ima mrtvih i Italijana. Borba i dalje traje. Posljednje bombe, posljednji pucnji i povici. Italijanima gine komandant. Ne pucaju više. Počinju da se predaju. Borba je završena. Imaju osam mrtvih i petnaest ranjenih. Mi dvojicu mrtvih i četvoricu ranjenih. Predaju nam dva mitraljeza, nekoliko puškomitraljeza, stotinak pušaka, oko petsto bombi, dvadeset pištolja, municiju, ostalu vojnu opremu i veću količinu hrane. Jadni su.

Sedam je sati. Šavnik je oslobođen. Bio je prvi put zaista naš. Kraj stare osnovne škole, u kojoj je nekada učitelj pop Luka Đurović vršio naročiti metod testiranja svojih đaka, orilo se crnogorsko kolo oružanih ustanika, uz povike Partiji i slobodi. Divno je bilo gledati zagrljene stare ratnike i mlade ustanike. Da li je ikada ovdje bilo tako veselo? Sunce je već visoko odskočilo. Kolo je postajalo sve veće. Članovi Partije pošli su na sastanak radi organizovanja prve narodne vlasti i daljih zadataka koji su ih očekivali . . .

Vojin JAUKOVIĆ

ZBJEG HERCEGOVAČKOG SELA POPLAT

Seoske mahale Poplata odvajkada je život upućivao na čvršće veze sa gradskom čaršijom u Stocu. Duh varošice, onaj kojim odiše sredina sitnih trgovaca i zanatlija odražavao se vidno na način mišljenja i život seljaka. Stanovnici Poplata su poprimili neka obilježja bliske čaršije i našli se negdje na sredini između građana i seljaka. Poplaćani su obično bili raspoloženi za rječite diskusije sa iznenađujućim poznavanjem pitanja i događaja iz raznih oblasti i geografskih širina. Odavali su obaviještene seljake, koji mudro rasuđuju i sude, karakteristične po tome što svoja krajnja mišljenja daju nekako dvosmisleno i u poslovičnom obliku. U svom selu razvili su kulturno-zabavni život preko dobro snabdjevene seoske čitaonice, diletanske pozorišne grupe, muzičke sekcije, a isto tako i sportskom aktivnošću omladine. U selu je bila skoro iskorijenjena nepismenost, znatan broj omladine pohađao je srednje škole, dok se jedan dio otiskivao i na fakultete.

Poplaćani su živjeli u većini dosta siromašno. Zaostala seljačka gazdinstva veoma su malo prinosila pod udarcima suše, nerodice i eksploatatorskog sistema. Prihodi su jedva doticali za dugove, porez, kamatu i za najskromnije nabavke industrijske robe. Poplaćani su zbog toga, kao i drugi seljaci, u predratno vrijeme grcali u dugovima i oskudici pa je održanje golog života ukućana bio i njihov osnov života. Samo veoma mali broj, za tamošnje prilike, imućnijih seljaka isticao se težnjom da vrhuni u selu i da iskorišćava seosku sirotinju. Prema tim, mahom rodbinski povezanim seoskim gazdicama drugi seljaci su ispoljavali neskrivenu mržnju i zbog toga, što su se seoski »vrhovi« uvijek dodvorivali organima vlasti i šurovali sa predstavnicima raznih političkih stranaka.

U selu je bilo oko stotinu srpskih porodica, pored desetak hrvatskih i muslimanskih domaćinstava. Nacionalna i vjerska

podvojenost su tinjale, iako su odnosi formalno tekli bez oštrih manifestacija netrpeljivosti.

Tako je, u najopštijim okvirima, izgledalo selo Poplat koje je, uzgred rečeno, u okolini uživalo ugled naprednog. Burni događaji, rat i okupacija, zateći će ga ovakvog i ono će potpuno izmijeniti dotadašnje životne brige. Zapravo, seljaci će tada doći u najveće životne opasnosti i stupiti u borbu za pravo na opstanak. Tek u toj borbi dio njih, poslije svih grozota okupacije i ustaškog terora, uvjerio se u ispravnost ranijeg ukazivanja komunista. To što će oni ipak, u krajnjem ishodu neravne borbe, sebi osigurati opstanak i izbjeći totalno istrebljenje, prije svega je zasluga napredne omladine, čijom borbom je rukovodila seoska ćelija KPJ.

FORMIRANJE ĆELIJE KPJ

Izvanredno težak životni položaj bio je kod mnogih Poplaćana izvor nezadovoljstva i odlučnosti za naprednu političku akciju. Samo manji dio mještana se aktivnije uključio u razne građanske partije kao što su bile JRZ, JNS, Zemljoradnička ili demokratska stranka koje su propagirajući svoj program nastupale špekulantski i šovinistički. Zbog toga najveći dio seljaka iz Poplata nije prihvatao to i takvo stranačko politikanstvo.

Nije bilo potrebno boraviti dugo u Poplatu pa da se osjeti napredno političko strujanje. Čule su se težnje za socijalnim i pravednijim poretkom. Osjećalo se da u selu djeluju komunisti i ljudi koji su na neki način upoznali revolucionarnu borbu radnika i seljaka. Simpatije za politiku i borbu KPJ neskriveno su se iznosile. Snažnija politička akcija naprednih seljaka već je nekako 1937. godine sve više uzimala maha. Već tada mladi student prava Marko Mihić[1], protjeran od policije sa fakulteta u Beogradu kao komunista, radio je sa najvećim žarom među stanovništvom svoga kraja. Požrtvovan i ideološki oformljen politički radnik Marko ubrzo postiže velike uspjehe na okupljanju naprednih ljudi ne samo u Poplatu već i u gradu i širom stolačkog sreza.

U Poplatu se ta napredna aktivnost intenzivno odvijala kroz razne oblike. U okviru »Seljačkog kola« ona je posebno bila uspješna. Seljaci, a u prvom redu seoska omladina, sve više su se uključivali u kulturno-zabavni rad ove legalne organizacije. Posvećena je naročita pažnja seoskoj čitaonici, naime da se njen knjižni fond što više obogati djelima naprednih pisaca, kao Gorkog, Cankara, Ostrovskog i drugih, a da čitao-

[1] Zvjerski ubijen sa svoja dva brata od ustaša u Stocu polovinom juna 1941. godine.

nica kao takva bude centar oko koga će se omladina okupljati. Diletantska dramska grupa takođe je često nastupala. Davala je predstave u svom selu, u Stocu i okolnim selima. Tako je došlo do saradnje sa naprednom omladinom grada pa su češće organizovani i zajednički nastupi gradske i seoske omladine. »Sluga Jernej i njegovo pravo«, »Voda sa planine« i drugi radovi, skečevi i recitacije naprednih pisaca ispunjavali su programe tih nastupanja. Poplatska omladina u to vrijeme posjeduje i dobro uvježbani orkestar, poznat i u drugim selima. Sportska aktivnost takođe je služila kao polje rada napredne omladine. I rezultati takve, po obliku privlačne i idejno napredne aktivnosti među seljacima nijesu izostali.

Na dan 15. XII 1939. godine u selu Poplatu formirana je ćelija KPJ. Prvi članovi bili su Mirko Mihić[2], koji je izabran za sekretara ćelije, Vlado Ružić i Spasoje Mitrinović. Formiranju ćelije prisustvovao je i njen organizator Marko Mihić sa još jednim drugom. Oko partijske ćelije okupilo se na desetine mladih i starijih seljaka, raspoloženih da se odlučno bore za njene ciljeve. Međutim uslijed strogog kriterijuma oko prijema u KPJ ostao je veliki broj onih koji su po svojim političkim shvatanjima i aktivnosti trebalo da budu primljeni.

Svojim radom su komunisti i napredni mještani ubrzo osigurali politički uticaj u Poplatu. Neki događaji iz toga vremena mogu snažno poslužiti kao pouzdan dokaz za to. U periodu predizborne kampanje nijedan predstavnik građanskih stranaka nije uspio da u selu održi politički zbor. Napredni seljaci pod vođstvom komunista su sve ovakve zborove razbili a agitatori su morali da pobjegnu. Za vrijeme parlamentarnih izbora 1938. godine, KPJ je podržavala udruženu opoziciju. Oko 80% seljaka iz Poplata glasalo je za listu opozicije.

Takav razvoj političkih prilika u selu nije ostao nezapažen i bez reagovanja vlasti i predstavnika građanskih partija. Politička vlast u srezu odmah je preko žandarmerije otpočela da kontroliše politički život u Poplatu, proganjajući sve one koji nisu bili poslušni režimu. U to vrijeme, vlasti su u selo dovele učitelja Vukasovića i popa Cvitanovića kao nosioce političke borbe protiv naprednog pokreta. Prvi je bio okorjeli četnik, kakav će kasnije i završiti, a drugi je nastupao kao ovijani ljotićevac. Pop i učitelj sa dijelom sebi privrženih seoskih domaćina, organizovali su spreg i front protiv naprednog pokreta. Sukob je bio oštar i bez kompromisa. Najprije se seoska reakcija, potpomognuta vlašću, okomila na komuniste nastojeći da im onemogući svaki nastup na javnim priredbama. Često su inskonstruisane pritužbe kako bi vlasti mogle inter-

[2] Poginuo kod Nevesinja kao borac NOV krajem juna 1943. godine.

venisati protiv najnaprednijih ljudi u selu. To je otežalo rad naprednog pokreta, ali se ničim nije moglo spriječiti njegovo dalje jačanje pa su sukobi poprimali sve oštrije forme. Kad je žandarmerijska straža pokušala da spriječi nastup napredne omladine u seoskoj sali 21. XI 1940. godine, komunisti Marko Mihić i Vlade Ružić sa nekolicinom aktivista stupaju u fizičku borbu i potiskuju žandarme iz sela, a u zauzetoj sali održana je vrlo uspjela priredba za seosku omladinu.

Uspjeh borbe komunista u Poplatu naročito se vidi po rezultatima opštinskih izbora 1939. godine. Na izborima za vijećnike opštine Burmazi komunisti su uspjeli da postave svoje kandidate, ističući ih na takozvanu nepartijsku listu. Kandidati Partije dobili su veći broj glasova te je ona preko tako izabranih vijećnika uticala na rad opštinskog odbora.

U punom jeku rada, kad su komunisti Poplata uspjeli da povedu i ujedine većinu seljaka, došao je aprilski rat a sa njim i posve novi uslovi rada seoske ćelije.

ZLOČINI USTAŠA

Tek mobilisani seljaci ubrzo su se vraćali kućama bježeći od zarobljavanja, razočarani svim onim što su u vojsci vidjeli, a prije svega puni straha za svoju sutrašnjicu.

Seoska ćelija koja je po okupaciji ostala bez veze sa svojim rukovodstvom, u centar svoje političke aktivnosti postavila je organizovanje odbrane sela od ustaških i okupatorskih progona svih vrsta.

Prve ustaše pojavile su se sa pristizanjem italijanskih jedinica u Stolac. U stolačkom srezu ustašku vlast počinje da organizuje grupa do tada poznatih fašista i okorjelih šovinista sa Franjom Smoleom na čelu, koji se javlja kao ustaški povjerenik. Kako je u stolačkom srezu Mačekova HSS do tada služila kao ustaška busija i pošto je odmah čitavo svoje članstvo privela ustašama, ove su se brzo ojačale i povezale. Čim su se ojačale, ustaše, već u junu 1941. godine, počinju masovne pokolje stanovništva. Srbima i komunistima su nagovijestile potpuno istrebljenje stavljajući ih »van zakona«. Među prvim žrtvama bio je, sredinom juna, i komunista Marko Mihić. Tih dana pristizale su sa svih strana vijesti o zvjerskim pokoljima koje čine ustaše. Ustaše su kupile građane i seljake, vezivale ih i odvodile na gubilište. Bacale su i djecu i starce u kraške bezdani, često i neusmrćene. Muškarce Srbe — građane Stoca pobili su do posljednjeg u prvim naletima. Sa koljačkim kolonama, dovedenim i iz drugih krajeva, upadali su u sela redom, hvatali ljude i odvodili ih na gubilišta. Od oko 2 850 žrtava fa-

šističkog terora u toku narodnooslobodilačkog rata u stolačkom srezu, daleko najveći dio otpada na ustaške pokolje u ljeto 1941. godine.

Na ustaške pokolje srpski narod istočne Hercegovine odmah je odgovorio oružanim otporom. Već 3. juna Nevesinjci napadaju i vode borbu sa ustašama kod s. Drežnja. Još više postižu Gačani tri dana kasnije. Polovinom juna i početkom jula na prostoru Nevesinja, Dabarskog polja, pl. Hrguda, kao i u trebinjskom kraju, borbe prerastaju u velike sukobe najveće žestine sa hiljadama učesnika. Porazi i žrtve, naročito na Trusini 3. jula, razjarili su ustaše, da su one u svojim pohodima na istrebljenje srpskog življa bile sve bezočnije.

Za selo Poplat, za koje se znalo da u njemu postoje i djeluju komunisti, ustaške vođe iz Stoca pripremale su potpuno uništenje. Ali one su se i pribojavale otpora te su nastojale da lukavstvom to onemoguće. Tako je koncem jula u selo stigla ustaška komisija radi popisa stanovništva koje, tobože, sljedećeg dana treba da se transportuie kamionima do Čapljine a zatim u Srbiju. »Putnici za Srbiju« mogu ponijeti najvrednije stvari, desetak kilograma težine po osobi, rekao je ustaša na kraju, cinički se predstavljajući kao dobrotvor.

U ZBJEGU

Sve postupke ustaša i okupatorskih vlasti na Poplatu članovi KPJ budno su pratili. Stvoreno je, kao prva mjera, seosko rukovodstvo. Ono se oformilo oko članova KPJ privlačenjem još desetak naprednih ljudi[3]. Rukovodstvo je preuzelo upravljanje selom i preduzelo čitav niz mjera bezbjednosti. Tako je zabranjen i odlazak seljaka u Stolac da tamo ne bi bili uhvaćeni; organizovane su straže za danonoćnu službu, sakupljano je oružje i pristupilo se stvaranju vojne organizacije. U svakom zaseoku izabran je i vojni predstavnik koji je bio obavezan da sprovodi sve mjere vojne prirode. Najveći uspjeh seoskog rukovodstva bio je u tome što je organizovalo najuspješniju službu obavještavanja o namjerama i postupcima ustaša u Stocu. Koristeći poštene ljude iz redova Hrvata i muslimana[4], kao i političke veze sa naprednim pokretom u Stocu, osigurano je blagovremeno otkrivanje namjera ustaškog centra. U istom cilju blagovremeno su ispitane mogućnosti smje-

[3] U tom radu naročito su se isticali: Sava Mihić, Jovo Bodiroga, Milan Bejat, Savo Rupar i Ružići Lazo, Danilo, Miho i Gojko.

[4] U prvom redu se odnosi na Jozu Radića, Jozu Popca, Mešu Zekića, Muju Tucakovića i Ahmeta Karaicu.

štaja Poplaćana u zbjeg na prostoru pl. Sitnice gdje su se još ranije organizovala za odbranu brojna i međusobno povezana sela.

Prema obavještenjima, dobijenim sa raznih strana, još koncem juna ustaše su odlučile da se 3. avgusta konačno obračunaju sa Poplatom i njegovim stanovnicima. Predvidjele su i učešće brojnijih ustaških snaga iz drugih krajeva. Namjeravale su da vojskom okruže selo i da lažnom parolom o preseljenju u Srbiju slome otpor seljaka, a zatim da ih pohvataju, odvezu do sela Bivolja Brda i sve do jednog pobiju i bace u jamu. Za ubice sve je to bilo vrlo prosto. Ali, na drugoj strani, u selu je kovan u isto vrijeme drugi plan. Oko podne 2. avgusta rukovodstvo sela je poslije dvočasovnog vijećanja jednoglasno odlučilo da se u cilju sprečavanja pokolja noću 2/3. avgusta čitavo stanovništvo izvuče u zbjeg na prostor sela: Radimja, Dola i Vranjska. Odlučeno je takođe da se do zbjega ide preko Ravnica i sela Uboska, dalje od puteva, kako bi se izbjegle mogućne ustaške zasjede. Za to je bilo potrebno savladati oko 15 km bespuća i najljućeg krša, obraslog džbunjem. Bile su predviđene i naoružane prethodnice za čišćenje eventualnih ustaških straža i zasjeda kod ceste na Ravnicama ili kod sela Orlja i Zabrđa. Naime, od ranije se znalo da su ustaše okružile Poplat sa svih strana lancem straža s namjerom da spriječe izvlačenje Poplaćana u zbjeg.

Po donijetoj odluci svi učesnici su sa sastanka pohitali u svoje mahale da bi sa prvim mrakom i u najvećoj tajnosti sve stanovništvo prikupili na određeno zborište u gornjem dijelu sela, kod mjesta Baničina Jama. U selu je tada moglo biti oko 500 stanovnika, a od oružja se raspolagalo samo sa 2 vojničke puške, nešto dvocijevki, pištolja i ručnih bombi.

Neki seljaci su dali žestok otpor odluci za odlazak u zbjeg. Komunisti su imali dosta teškoće da o potrebi odlaska ubijede ove ljude koji su za posjed bili tako čvrsto vezani čak i onda kad im prijeti smrtna opasnost. Na kraju su u tome uspjeli — samo nekoliko porodica je zakasnilo i tako ostalo u selu.

Pošto je stanovništvo prikupljeno na određeno zborno mjesto, formirane su dvije grupe koje su krenule bliskim i naporednim pravcima. Na čelu i začelju su išli i odabrani borci, spremni da stupe u borbu i štite izvlačenje. Ljudi, pretovareni djecom i starim roditeljima bauljali su kroz mrak i ljuti kamenjar. Posrtali su i padali, da bi se opet dizali i po stoti put nastavili kretanje. Mala djeca su plakala a njihov plač se razlijegao i onda kad bi roditelji pokušali da ih ušutkaju zapušivanjem usta, ali se ipak išlo dalje.

Kod sela Zabrđa nešto prije svitanja kolone je otkrila ustaška zasjeda, koja je odmah pripucala. Odgovoreno im je

vatrom. Ta pucnjava je još više prestrašila i onako zaplašene ljude. Nekoliko staraca, zahvaćenih panikom, izgubilo se i zalutalo pa su ih ustaše sljedećeg dana pohvatale, odvele u Stolac i pogubile. Istu sudbinu doživjeli su i neki u selu zaostali žitelji sa malom djecom.

U samu zoru Poplaćani su stigli u selo Ubosko, gdje je bio zbjeg, čime je bila postignuta puna bezbjednost naroda. Nastupio je dvomjesečni život u zbjegu, veoma težak ali bezbjedniji. Stanovništvo i tamošnja vojna organizacija svesrdno su prihvatili izbjeglice i omogućili im da se smjeste po kućama na širem prostoru pl. Sitnice. Tamo gdje su stigli Poplaćani su se uključili u čete za odbranu zbjega, »čete narodne vojske« kako su se tada zvale čije borbe su kasnije prerasle u opšti narodni ustanak pod jedinstvenim rukovodstvom Partije. Događaji su kasnije potvrdili da su seljaci sela Poplat ostali vjerni Komunističkoj partiji.

Danilo KOMNENOVIĆ

Član Kotarskog komiteta KPH Pakrac Bonifacije Preč,[1] strojovođa šumske željeznice iz Pakraca, rekao mi je 20. oktobra 1941. da u naredni četvrtak odem u Pakrac i da u 13.00 časova budem u Cicvarinoj birtiji, da stanem kod šanka i da nešto pijem. Tačno u 13 časova doći će jedan visok, jak, crnomanjast čovjek u kišnom mantilu, pa ako bude padala kiša reći će:

— Ah, što je ružno vrijeme — a ja treba da mu odgovorim:

— Biće bolje.

Ako bude lijepo vrijeme, on će reći:

— Ah, što je vani ugodno! — a ja da mu odgovorim:

— Biće još ugodnije.

Tako je i bilo. U naredni četvrtak otišao sam u Pakrac; bio sam nekih deset minuta ranije u Cicvarinoj birtiji. Stao sam kod šanka i poručio piće. Tačno u 13 časova ušao je očekivani drug. Izmijenjali smo ugovorene riječi, na što mi on reče:

— Da malo prošetamo?

— Možemo — rekoh i čim smo izašli van, uputismo se u pravcu bivše pošte.

— Ti si Sever?

— Jesam.

— Jel'ti rekao Preč da dođeš tu?

— Jeste.

— Jedna grupa naših drugova treba da se prebaci k tebi. Imaš li ih gdje smjestiti?

[1] Bonifacije Preč Garavi od 1934. godine je bio sekretar ćelije pilane u Pakracu. Za člana Kotarskog komiteta KPH Pakrac izabran 22. juna 1941. Aktivno radio na organizaciji ustanka. Poginuo 27. marta 1942. kao politdelegat Psunjskog odreda u borbi na Psunju.

— Imam, neka dođu — odgovorih.

Upitah ga kada će oni doći.

— Možda već sutra naveče. Za dva-tri dana sigurno.

Dogovor je bio gotov. Rastali smo se. Bio je to Bogdan Crnobrnja Tolja, tada sekretar KK KPH Pakrac.

Tih dana se nisam udaljavao iz svog sela, Velikog Budića. Čekao sam. No, prošlo je ugovoreno vrijeme. Po podne 27. oktobra došao je k meni Marko Kljakić, član KP iz sela Brezina, pripadnik partizanske grupe u Psunju. Dobro sam ga i prije poznavao, pa provjeravanje nije dolazilo u obzir. On se mene manje sjećao, a došao je prema informacijama koje je dobio od Mane Trbojevića i Dušana Marijana.

I ljudi u mom selu su znatiželjni kad kod susjeda dođe nepoznat čovjek — dolaze da ga vide, da pitaju tko je i odakle je. Posebno u toj godini, godini straha i zebnje od ustaških pretnji, ljudi su od svakog nepoznatog čovjeka očekivali da čuju nešto novo, nešto što bi im donijelo malo nade i sigurnosti. Tako je tada došao i moj susjed Dmitar. Za Marka sam rekao da je radnik iz Koturičkog Potoka, gdje se sve do priprema za ustanak sjekla šuma. Mignuo sam Marku da sa Dmitrom ne zadire u razgovor o našoj stvari. Dok je moja mati spremala jelo, šapnuo sam ženi da osmatra selo i pazi, jer su ustaše i žandarmi skoro svaki dan upadali u selo. Kad je Marko počeo jesti, Dmitar se digao i otišao. Kod nas je običaj da se ponudi jelom i komšija, ali to nismo učinili i vjerujem da se Dmitar našao malo i uvrijeđen. Zato je i otišao, a mi smo to i htjeli.

Kada smo ostali sami poveli smo razgovor o stanju i naoružanju ustaša i pandura u Bučju, o mogućnosti smještaja partizanske grupe na sektoru sela Budića i o spajanju Psunjske i Papučke partizanske grupe. Poslije razgovora Marko mi je rekao da će Psunjska grupa za dva-tri dana doći u Budiće. Opet sam čekao, ali poslije tri dana došao je sam Balja,[2] rekao mi je da je s grupom bio u Psunju i da su promijenili plan. Sada on ide u Papuk radi povezivanja grupa, a da ja za prekosutra uveče sazovem sastanak najaktivnijih predstavnika i članova NO odbora iz okolnih sela. Tako je i bilo.

Milan Prodanović Graho[3] i ja sazvali smo sastanak predsjednika i nekih članova NO odbora za sela Veliki Budići, Koturić i Zabrdski Popovci, a iz Bučja je bio pozvan općinski

---

[2] Blagoje Gerdijan Balja do okupacije radio kao metalski radnik u Beogradu i Kraljevu, kada je upućen u zapadnu Slavoniju da radi na organizovanju NOP. Sada penzioner u Pakracu.

[3] Sada penzioner u Zemunu.

pandur Ivan Draksler,[4] koji je s nama blisko surađivao. Iz Koturića su rastanku prisustvovali Joca i Dušan Knežević,[5] iz Popovaca, Maksim[6] i Rajko[7] Bojanić, iz Velikog Budića, Milan Prodanović Graho, Stevan[8] i Simo.[9] Sastanak je održan 2. ili 3. novembra uveče između 8 i 9 časova u štali Grahe. Iz Papuka se vratio i Balja, koji je rukovodio sastankom. Ljudi koji su stizali na sastanak iznenadili su se kada su vidjeli općinskog pandura. On se u prvim danima NDH loše ponio, neke ljude je i tukao, ali je uvidio, a i bio je upozoren da to nije dobro, te se brzo povukao i počeo s nama sarađivati. Dao nam je sve potrebne podatke o stanju ljudstva i o naoružanju posade u Bučju. Sjećam se i danas da me je Rajko Bojanić šapćući upitao:

— Što je ovaj tu? — krišom pokazujući prstom na pandura i govoreći da će nas izdati, da nam je »cijela stvar propala«.

Rekao sam mu, također šapatom, da bude bez brige, da je pandur naš čovjek.

Na sastanku je bilo riječi o pripremama za likvidaciju ustaške općine u Bučju, a u slučaju da neprijatelj poslije akcije poduzme represalije, ljudima je savjetovano da se povuku u šumu. Osim toga, utvrdili smo da na našem sektoru imamo kod pojedinih ljudi 8 pušaka, par pištolja i nekoliko stotina metaka. To se oružje nalazilo kod pojedinaca koji su bili voljni da odmah idu u partizane, ili da daju oružje.

Nedugo iza toga poručio mi je Marko Prokopić, lugar iz sela Sažija, da su žandarmi u Kamenskoj saznali da sakupljam neko oružje, hranu i odjeću, da spremamo ustanak i da se čuvam, jer će me hapsiti. Čuvao sam se i do tada, ali od tada još više. Nekako u to vrijeme su počele da dejstvuju seoske straže u svim selima ispod Ravne gore i Psunja.

Poslije sastanka Balja i ja smo pošli u sela oko Kamenske, gdje je Dako Pauč trebalo da organizuje sastanak u šumi između sela Amatovca i Bogdašića. No, kako su toga dana tamo krstarile žandarmerijske patrole, sastanak nije uspio — Balja je otišao na Papuk, a ja sam se vratio natrag u Budiće. Uveče 9. novembra Balja se vratio sa Papuka sa Perom Stojanovićem[10], koji je imao puškomitraljez, i Dušanom Čakardićem iz

---

[4] Bačvar, pomagao kao simpatizer NOP do 1944. godine. Sada u Hrvatskom Ljeskovcu.

[5] Zemljoradnici iz Koturića, nosioci Spomenice 1941.

[6] Zemljoradnik, živi u Popovcima, nosilac Spomenice 1941.

[7] Zemljoradnik, sada živi u Bučju.

[8] Sada živi u Brekinskoj, općina Poljana, zemljoradnik.

[9] Poginuo juna 1943. u borbi za oslobođenje Sirača.

[10] Poginuo 1943.

Papučke partizanske grupe, koje je vodio u Psunjsku partizansku grupu. Pošto smo se Graho i ja kompromitovali, a žandarmi su nas počeli goniti, priključili smo se grupi i otišli u partizane u Psunj. Jedan dio Psunjske partizanske grupe na čelu sa Dušanom Marijanom Zucom[11] i popom Jovanom Zecom Jolom[12] nalazio se tada u selu Jakovcima. Kad smo došli u grupu bilo nas je ukupno 22 borca. Zuco se odmah interesirao za stanje u Bučju. Izvjestio sam ga o tome, poslije čega je slijedio dogovor za napad na općinu. U selu smo ostali do sutra uveče, 10. novembra. Nalazili smo se u štaglju Laca Slavujevića.[13] Toga dana, oko podne, prošla je žandarmerijska patrola kroz Jakovce. Gledali smo ih kroz rupe brvnatog štaglja. Svi smo bili nestrpljivi. Neki borci su htjeli da pucaju i potuku žandarme, ali komandir Zuco nije dao, jer bi time propao plan za napad na općinu.

Uveče, oko deset sati, krenuli smo na Bučje. Kad smo došli do mjesta bilo je skoro jedanaest sati. Mislili smo da sve spava, ali se u birtiji ustaškog tabornika Krizmanića nalazila grupica ljudi, među kojima i općinski pisar Acan Nikola — zabavljali su se pićem i kartama. Prvo smo presjekli telefonske žice, a potom se rasporedili po grupama. Graho i ja određeni smo pod prozore blagajnikovog i bilježnikovog stana da nam ne bi pobjegli. Laco je postavljen na stražu od zaseoka Štekovića; jedna grupa na čelu sa Zucom, Jolom i Baljom operirala je u općini, gdje je razoružala pandure, popalila općinsku arhivu, a dio je bacila u bunar; grupa je dobila zadatak da uhvati ustaškog tabornika Krizmanića. Pero mitraljezac je sa još jednim borcem i s mitraljezom postavljen na raskrsnicu pred općinsku zgradu. Kada su borci upali u birtiju, kartaši su njihov poziv za predaju shvatili kao šalu, a Krizmanić se u međuvremenu uspio da sakrije. Kartaši su istjerani napolje, a općinski pisar se uputio prema mitraljescu koji ga je ustavljao. Pisar je i to shvatio kao šalu i rekao: »Što se šališ?« Pero je pustio rafal i pisaru prebio noge, na što je ovaj počeo da jauče. Stari Jakob Draksler kada je čuo rafal skočio je iz kuće

---

[11] Do okupacije 1941. sudija Kotarskog suda u Pakracu, član MK Pakrac. Radio u ilegalnosti na organizovanju ustanka do formiranja Psunjskog PO 30. septembra 1941. kada je izabran za komandira odreda, a decembra 1941. postaje komandir Psunjske čete. Poginuo 27. marta 1942. na Begovači — Psunj.

[12] Porijeklom iz Crne Gore. Do okupacije bio je svještenik u selu Donjim Grahovljanima kod Pakraca. Od 1937. bio simpatizer radničkog pokreta i KP. Radio u ilegalnosti na organizovanju ustanka do formiranja Psunjskog PO, kada je izabran za zamjenika komandira odreda. Poginuo 23. decembra 1941. u borbi s ustašama kod Bučja.

[13] Božo Slavujević Laco iz sela Jakovca, gdje i danas živi kao lugar.

i potrčao prema općini. Naletio je na Laca koji ga je zaustavio i naredio da legne. Stari se nalazio pred kanalom s vodom i kada je pala komanda »lezi!«, zaronio je i tako ležao do svršetka akcije. U općini su uništena dokumenta, a u blagajni je nađeno i zaplijenjeno 264 000 kuna, zatim jedna puška, jedna pisaća mašina i veće količine kancelarijskog materijala i pribora.

Akcija je završena, ali ne s potpunim uspjehom, jer je glavni zadatak bio da se zarobi tabornik, koji se sakrio. Po završenoj akciji uputili smo se na Psunj, u naš logor nedaleko od Duge poljane. Usput smo prilikom jednog većeg odmora održali sastanak članova KP, na kome smo pretresli dobre i loše strane akcije u Bučju. Na tom sastanku primljen je za člana pop Jole, na predlog komandira Zuce. Kada smo došli u logor Stari[14] i Makso iskritikovali su nas zbog toga što nam je pobjegao Krizmanić.

BORBA NA DUGOJ POLJANI — 15. NOVEMBRA 1941.

Nakon ove akcije grupa je preduzela čišćenje Psunja od ustaških špijuna. U noći, 13. novembra uhapsili smo lugare, oca i sina, koji nisu čuvali šumu od šumokradica, već su postali špijuni i aktivni ustaški agenti, prokazujući naše ljude, partizanske simpatizere, koji su bili hapšeni i strijeljani. Poslije tih akcija neprijatelj se dao u potjeru za nama. Naš logor se nalazio na Psunju, u blizini Duge poljane. Štab grupe je bio 14. novembra obavješten da će nas neprijatelj sutra napasti, a što smo svakog dana i očekivali. Lemeš Kozak bio je u stalnom kontaktu s našim štabom i partizanskom vezom u Pakracu. Taj dio Psunja bio mu je dobro poznat, pa mu je štab povjerio i određivanje pravaca patrolama, vezu s gradom i vezu sa selima radi organizacije naše obavještajne službe, kao i radi prehrane. Koliko se sjećam, sve je to dobro funkcioniralo.

Pripremajući se za neprijateljski napad partijska organizacija je po podne 14. novembra održala sastanak. Sjećam se da je Dušan Marijan Zuco sazvao sastanak članova KP naše grupe i njime rukovodio, pa po tome zaključujem da je bio i sekretar naše organizacije. Imali smo jednu zemunicu, a jedna ili dvije bile su u gradnji. Zemunice smo gradili svi zajedno. Toga dana diskutovali smo s Jovom Kosanovićem, Dušanom Čakardićem

[14] Mirko Kljajić Stari do okupacije je živio u Novoj Gradiški, pravnik, član OK KPH. Radio na organizovanju ustanka do formiranja Psunjskog PO, kada je izabran za politkomesara odreda. Poginuo početkom aprila 1942. u borbi s ustašama na Gradini—Psunj. Proglašen za narodnog heroja.

i Perom Stojanovićem, pripadnicima Papučke partizanske grupe, koji su sada bili u našoj grupi. Kosanović se nije slagao da našom borbom rukovode komunisti. Čim je došao u logor u polemici s našim rukovodiocima izrazio je sumnju u uspjeh borbe zbog načina na koji je organizuju komunisti, jer da ne vjeruje Hrvatima, i slično. Partijski sastanak je održan desetak metara podalje od zemunica, oko kojih su se uz vatre nalazili ostali borci, nepartijci. Kada je neki od tih boraca upitao: »Što oni tamo rade?«, a drugi odgovorio: »Partijci imaju sastanak«, Kosanović nas je mrko pogledao. Na sastanku je odlučeno da se sutra izađe na položaj, postavi zasjeda i dočeka neprijatelj, a potom da se uputimo u pravcu Papuka. Bilo je riječi i da treba budno paziti na Jovu Kosanovića.

Sutradan ujutro, 15. novembra oko osam sati, veći dio naše grupe izašao je na položaj kod Duge poljane. Neki drugovi — Pepe, Stari i još neki, ostali su u bazi, pripravni da nam u svakom času priteknu u pomoć, a i da osiguraju naše zaleđe. Za rukovodioce zasjede bili su određeni Mane Trbojević Makso i Ćiro Dropulić Joža, španski borac. Ispred položaja zasjede prostirala se poveća livada, okružena šumom — to je Duga poljana; s druge strane poljane, sa zapada, otkud neprijatelj treba da dođe, podizalo se brdo obraslo mladom visokom šumom, u kojoj nema zaklona ni od oka, ni od zrna. Naš položaj obrastao je mladim gustim šipražjem izraslim na tlu skoro posječene šume, što nam je bio odličan zaklon od neprijateljskog oka. Žilavi panjevi i trupci koji se nisu mogli iskoristiti dobro su nam poslužili kao zaklon od neprijateljskog zrna. Položaj je u svemu bio osiguran. Patrolu smo isturili naprijed, na pravac odakle smo očekivali neprijatelja. Snijeg je dosezao do blizu koljena, a počeo je kopniti. Makso i Joža obilaze borce i ispravljaju izvjesne slabosti na položaju.

Odredili su me za pomoćnika mitraljesca Jovu Kosanoviću, da mu punim šaržere, što sam dobro znao. Imao sam pušku, ali ona nije imala zadnjeg nišana. Bila je oštećena u kratkom sukobu sa okupatorom aprilskih dana, a zatim bačena u šiblje, odakle su je partizani izvukli.

Kad je naša patrola prešla livadu i zašla u visoku mladu šumu uspinjući se na brdo, u isto vrijeme se i neprijateljska kolona uspinjala na isto brdo s druge, zapadne strane i skoro da se tu, na koti 710 susretnu. Opazivši neprijatelja, patrola je potrčala natrag, prema našem položaju. Neprijatelj je već naišao na njen svježi trag. Gledamo neprijatelja, gledamo našu patrolu na koju je otvorena vatra, ali ne može ravno k nama, jer bi je neprijatelj na brisanom prostoru potukao. Svi smo nestrpljivi. Da otvaramo vatru, rano je — neprijatelj je da-

leko, a ako čekamo da nam se približi, stradaće patrola. Ipak, patrola se mora zaštititi — pala je očekivana komanda:

— Pali!

Zvonki glas druga Makse propratili su pucnji naših pušaka i rafali mitraljeza. Borba je počela, borba s neprijateljem koji je mnogo nadmoćniji i u ljudstvu i u naoružanju. Za nas je ovo prva borba ovakve vrste, u kojoj se frontalno suprotstavljamo neprijatelju.

Kadrovski rok sam služio u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, u kojoj sam naučio da rukujem i gađam iz pješadijskog oružja, pa za mene nije bio problem da punim šaržere. To sam dobro znao, jer sam iz toga polagao ispite i spremao se za budućeg podoficira. No, mitraljezac Jovo Kosanović nije bio sa mnom zadovoljan. Počeo me koriti i psovati, jer da mu dobro ne punim šaržer. Kako nije dobro? Nije moguće da sam to zaboravio! Poče da me peče savjest, a i sramota me. Držim šaržer u rukama, punim ga, okrećem i pregledam sa svih strana sjećajući se nekadašnje nastave o opisu istog puškomitraljeza. U sebi ipak zaključujem da je dobro, da to znam. Pogledam ga misleći što on to hoće, kad ugledah na njegovom čelu kraljevsku kokardu, pa se sjetih: sinoć me vidio na partijskom sastanku i zbog toga »šaržere dobro ne puniš«. Naljutih se i rekoh:

— Eto, puni si sam!

Uzeh svoju pušku i počeh da gađam neprijatelja.

Makso i Jože nas obilaze. Od borca do borca. Ohrabrujuće, krepke i zvonke komande druga Makse slivale su se u zajedničku jeku s pucnjima i rafalima našeg i neprijateljskog oružja.

Mitraljezac Jovo Kosanović ispraznio je šaržer. Pozva me:

— Ajde, puni!

Pogledah ga i primijetih mu osmijeh na usnama. I ja se nasmiješih i uzeh da punim šaržer . . . bez pogovora . . .

Uskoro u redovima neprijatelja zapazismo nered i gužvu. Iako otuda dopiru komande: »Naprijed!« i »Juriš!«, vidimo da oni »jurišaju« natrag: dadoše se u bijeg. Pobjeda je bila naša — prva pobjeda u frontalnoj borbi.

DRUGI NAPAD NA BUČJE

Poslije napada na žandarmerijsku stanicu u Kamenskoj 27. novembra, kao i Trokutske partizanske grupe na kamenolom u Siraču iste noći, partizani Psunjske i Papučke partizanske grupe izvršili su noću 22/23. decembra drugi napad na Bučje.

Psunjski i papučki partizani ponovo su se sastali 20. decembra u selu Kruševu. Tih dana nalazili smo se u selima oko Kamenskog, održavali mitinge i osnivali NO odbore. Tu su se nalazili po jedan vod Psunjske i Papučke partizanske čete. Rukovodioci Psunjskog voda bili su Mane Trbojević Makso i Jovan Zec Jole, a Papučkog Ivo Marinković[15] i Ivica Mesić. Nakon dva dana, 22. decembra bili smo obavješteni da se u Bučju ponovo formirala neprijateljska posada koja čuva općinu i osigurava ustaše iz Španovice, Pakraca i Kamenske u vršenju terora po selima bučkog kraja. Istog dana donesena je odluka da se ponovo napadne neprijateljska posada u Bučju i likvidira ustaška općina.

Partizani su 23. decembra napali na Bučje, oko 3 sata poslije ponoći. U borbi su žandarmi i ustaše bili brzo savladani. Većina ih se razbježala, ostavljajući i oružje. Zarobljen je komandir žandarmerijske stanice iz Kamenske i jedan pomoćni žandarm, a zaplijenjeno je 23 karabina, 8 lovačkih pušaka, 22 bombe i oko 500 metaka. Gotovo cijela žandarmerijska posada nađena je u Gornjem Bučju, dok su u općini nađeni oni isti panduri koji su bili i u prvoj akciji. Bilježnika, blagajnika i načelnika nije bilo: iako je odbrana bila pojačana, ipak nisu smjeli da dočekaju noć u Bučju.

Ove iste noći, prije no što su partizani napali na Bučje, šumska željeznica je dovezla iz Pakraca jednu veću grupu ustaša, koji su otišli u selo Zabrdske Rogulje, tamo pohvatali veću grupu ljudi i žena, satjerali ih u školu, povezali žicom i tukli. Kad su partizani našli u Bučju ove vagone, Klepac[16], bivši radnik iste željeznice, a sada pratizan, upao je u lokomotivu, krenuo kompoziciju najvećom brzinom i pustio je niz Bučko brdo, te se pod selom Ožegovcima stumbala i sva slomila.

Akcija na Bučju nije bila potpuno ni gotova — Psunjski vod ostao je u Bučju da čisti još skrivene neprijatelje, a vod Ive Marinkovića krenuo je u selo Rogulje na odmor. Izgleda kao da niko nije znao koga je željeznica dovezla iz Pakraca, jer kada je Papučki vod došao u Rogulje, iznenadila ga je vatra i napad ustaša iz škole. Tu je poginuo Ivica Mesić, politički delegat voda. U sukobu s nadmoćnijim ustašama vod se povlačio u pravcu šume Stražmenice i tu se sreo sa Psunjskim vodom, koji se poslije završetka akcije u Bučju uputio preko šume u pravcu sela Bjelajaca. Slijedio je brz i kratak dogovor: da se postavi zasjeda u šumi Hrastnik (obronku Stražmenice)

[15] Poginuo 1944. godine kao potpukovnik, obavještajni oficir štaba VI korpusa; proglašen za narodnog heroja.

[16] Josip Prajka Klepac, član KPJ od 1933. U NOB stupio u oktobru 1941; poginuo februara 1942. u selu Klisi kod Pakraca.

kraj ceste Pakrac — Bučje pod selom Ožegovcima i dočekaju ustaše pri povratku iz Rogulja. Tako je i urađeno. Oko podne su naišle ustaše, goneći grupu ljudi i žena iz Rogulja povezanih žicom, među kojima su bili i Draga Rusmir, naša aktivna suradnica i Božo Slavujević, kovač iz Rogulja. Otvorena je žestoka paljba — prvi hici partizana nanijeli su neprijatelju veće gubitke. Ostaci neprijatelja zauzeli su nasip šumske pruge — započela je žestoka borba, koja je trajala skoro do pet sati poslije podne. U jurišu na neprijateljski mitraljez pao je pop Jole, a poginuli su i naši drugovi Stevo Poljak iz sela Pištane i Mile Jačimović iz Sapne. Ranjeni su Velja Batinić iz Slatinskog Drenovca, Spasoja Vrhovac i Gedžo,[17] oba iz Skenderovaca kraj Pakraca. Ustaše su imale 43 izbačena iz stroja — mrtvih i teže ranjenih. Tokom borbe stizala su im i pojačanja, ali nisu mogla pomoći. Iskoristili su prvi sumrak i kao uplašene zvijeri pobjegli u Pakrac. Zarobljeni narod je oslobođen. I ova po redu druga frontalna borba završila se pobjedom partizana.

Pred polazak partizana u napad na Bučje naređeno mi je da odem u svoje selo, jer da će u Velike Budiće doći jedan drug koji je upućen k meni, da ga sačekam, a potom da se vratim u jedinicu. Došao sam u selo oko 11 sati u noći. Čekao sam.

Osluškivao sam borbu koja se čula iz Bučja. Prošla je noć, zatim jutro i tek iza podneva došao je jedan omalen, postariji čovjek, brzo ide i brzo govori. Donio je pun ranac raznih stvari, među kojima i direktivna pisma i proglase CK KPH, te nekoliko bombi, nešto municije i eksploziva. Rekao je da to dam partizanima sa Papuka, a on mora odmah da se vrati. Napomenuo je da uveče mora da bude na određenom mjestu. Poslije sam zaključio da je to bio Pavle Gregorić Brzi i da se vraća u selo Brusnik kod Pakraca, gdje je tih dana održan sastanak vojno-političkih rukovodilaca psunjskih partizana.

Tih dana bila je oštra hladnoća, ali je u noći, kada su partizani po drugi put napadali neprijatelja u Bučju, ojužilo, snijeg se počeo topiti, pa su se pucnji pušaka i borbene partizanske pjesme dobro čuli u selima ispod Ravne gore.

Mirko PRODANOVIĆ SEVER

[17] Gagić Stevo Gedžo, poginuo 1942. u Skenderovcima kod Pakraca.

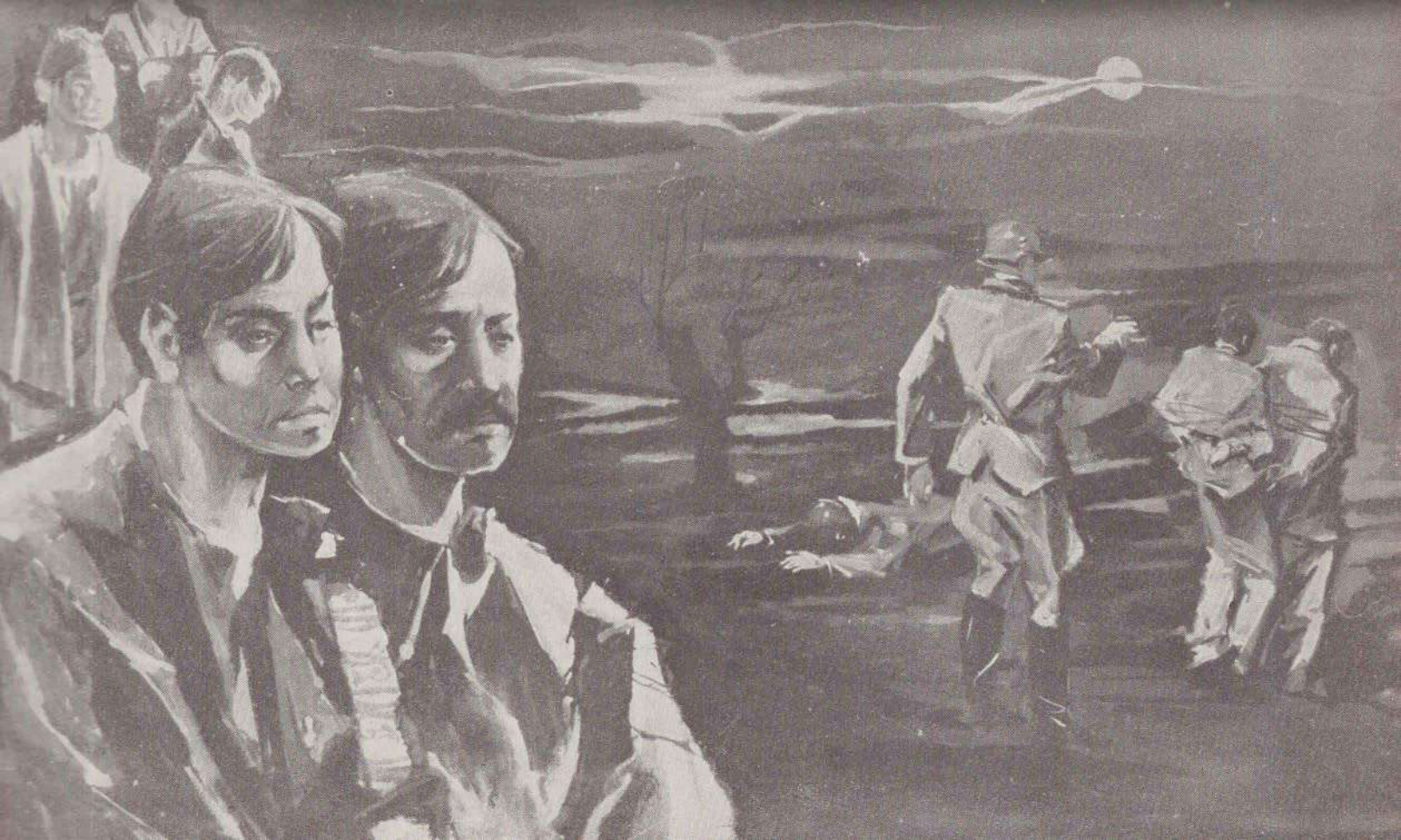

Toma Šijaković: STRELJANJE (ulje)

SASTANAK ISPOD BOJNE NJIVE

Trideset članova partijske organizacije u Mojkovcu nisu ni pomišljali na odmor i san u toj noći između 12. i 13. jula 1941. godine. Noć — svečani dekor za zakazani sastanak ćelije partijske organizacije.

Neuobičajen sastanak: umesto olovke i beležnice komunisti su imali puške.

Neuobičajen dnevni red: prva tačka — formiranje čete; druga — napad na Italijane.

Nije se dolazilo tiho, kriomice. Kao da svi znaju da je to za komuniste Mojkovca poslednji sastanak u ilegalstvu. I prvi u ratnim uslovima.

Očekivao se sekretar Oblasnog komiteta.

Noć je odmicala. Nestrpljenje je raslo.

Sekretar ćelije Ljubomir, već po treći put vraća se utiscima sa velikog zbora na Rudom Polju. Pročitan je Proglas Centralnog komiteta, redali su se govornici. Ustanak je najavljen. Žandarmerijska patrola ćutala je pognutih glava...

Plavičasti odblesci preko Mučnice donosili su novi vedar dan. Osvitao je 13. jul 1941. godine. Ko je tada mogao od nas i nazreti kako će se snažno zaseći, onim što nosi, u naše živote, u našu budućnost!

U hrastovom čestaru ispod Bojne Njive pušači su uživali u dimu domaće »krdže« i bjelopavlićke »škije«.

Zorom je stigao Tršo, umoran od nespavanja i prepešačene noći. Stiže da se našali sa Nikolom, najstarijim komunistom po godinama. Reče mu: »Hoće li ona tvoja industrija brzo proraditi?«, peckajući ga za neuspeli pokušaj da na seoskoj potočari napuni akumulatore.

Sastanak je počeo. Sekretar izvrši prozivku i dade reč sekretaru Oblasnog komiteta. Tiho ali snažno objašnjavao je Tršo političku situaciju. Prenosio je direktivu za ustanak.

Napadaćemo manje posade, rušiti puteve, mostove, telefonske linije. Politički rad u masama moramo udvostručiti.

»Drugovi čuvajte ljude . . .«

Rasle su reči. Činilo mi se da i Tršo raste.

Primicalo se prvo ratno krštenje. Teorija je prerastala u praksu.

Sunce je već bilo u zenitu a sastanak je još trajao. Sređivali su se spiskovi prve Mojkovačke čete. Četiri voda, stotinu boraca; među njima tridesetak članova Partije i devetnaest kandidata i članova SKOJ-a. Mladost Mojkovca stvarala je četu. Ona ista koja je sprečila Stojadinovića da održi zbor na ovom istoriji poznatom mestu, zbog koje su žandarmi sekli telefonske stubove da bi sa njih skinuli crvene zastave . . .

Dan se bližio kraju kada su se pod Bojnom Njivom, u hrastovoj dolini, zagrljajima pozdravljali drugovi. Jedni su odlazili da u Rogovom Kršu sačekaju kamione pune italijanskih soldata koji su žurili da pojačaju garnizon u Mojkovcu. Drugi su pogledima tražili kasarnu u koju će sutra ući bez lisica na rukama.

Četrnaestog naveče, umesto uvodne reči sekretara odjeknuli su puščani plotuni. Odluka ćelije sprovodi se u život.

Napad na kasarnu je izvršen. Počeo je ustanak.

Partijska organizacija iz Mojkovca prešla je na najvažniju tačku dnevnog reda, na oružanu borbu. Dugo je trajala ova tačka. Pune četiri godine. Njen završetak nisu svi dočekali. Mnogi od onih što su u dve kolone pošli sa sastanka u hrastovoj dolini nisu više nikada došli tamo, da se podsete na svitanje onog nezaboravnog 13. jula 1941.

*

Ljubomir Bakoč i Radomir Rakočević, komandanti proleterskih bataljona, otišli su na Goricu, što se diže iznad novog grada do obale Morače. Odmaraju se od ofanziva u Grobnici heroja. Šundekova kosa iznad Mojkovca i Jabuka kod Pljevalja čuvaju uspomenu na poslednje časove njihovog života. Prolaznici zastaju pred spomen-pločama dvojice predratnih komunista iz Mojkovca.

Đuro i Đukan, oba Đukići, zagrljeni leže ispod granita, u kome je vešta ruka uklesala njihova imena, imena komesara četa Treće proleterske brigade.

Bojna Njiva u svojim nedrima čuva komesara čete Mojkovačkog bataljona, Milovana Rakočevića i Anta Strugara. Otela ih je u maju 1942. i skrila u iste rovove gde su njihovi očevi 1915. branili poslednji deo slobodne Crne Gore.

U kanjonu Tare pored širokog puta, na proplanku niže Đavoljih laza, grana se bor zasađen rukom čobančeta. Uspomena je to na Milosava Vidakovića, člana Sreskog komiteta KPJ, ilegalca tarskih stena, željna kopnine. Kada ovim proplankom prođe devojka ili nevesta koja ga je poznavala otme joj se uzdah za Milosavom najlepšim momkom koga je dolina Tare odgajila.

Na Šundekovoj kosi izdiže se humka obrasla bukovim mladicama. U njoj su kosti zamenika komandanta Bjelopoljskog partizanskog odreda, Rada Radovića. Tu, na domaku njegovog Mojkovca, završio je život ovaj stari i neumorni komunista.

Ostao je hrastovi čestar ispod Bojne Njive. Ostao je da čuva uspomene. Odavde je pošao Filip Žurić, prvi predsednik Narodnooslobodilačkog odbora u Mojkovcu. Njegova humka je kod Prozora, tamo na onom brežuljku gde je kundakom razgonio ustaše. Zarija Jušković je vodio bataljon preko Uvca. Pao je u jurišu za oslobođenje Srbije. I brat mu, Radisav, ostao na Sutjesci. Sa komandirom čete ostali su Vlado, Senka, Velimir . . .

Čuva hrastovi čestar uspomene na Veselina Jovanovića, rukovodioca SKOJ-a u bataljonu, što je iz šestog razreda gimnazije umesto voljene devojke prigrlio pušku, i sa njom ostao na Zlatnom Boru. I na Zeku Bulatovića što ostade u petoj ofanzivi. Na Zagorku Bakoč, pomoćnika komesara bataljona, što sa Prenja neće da dođe u svoj Mojkovac.

Čuva uspomenu na puno onih koje je ispratio 13. jula 1941. godine, kada su pošli da ostvare najvažniju tačku dnevnog reda sa sastanka ćelije mojkovačkih komunista.

Velimir JUŠKOVIĆ

PORAZ ITALIJANA I SEPARATISTA NA ŽELEZNIČKOJ STANICI STUBA 7. NOVEMBRA 1941.

Uoči 7. novembra 1941. godine partizani kočanske i trebješke opštine izvršili su jednu do tada najkrupniju diverzantsku akciju na komunikaciji Stuba — Kuside — Slanjske strane. Na toj relaciji temeljito smo porušili železničku prugu i drum, posekli gotovo sve telefonske stubove, iskidali telefonske linije i uništili telefonske uređaje na stanicama Kuside i Stuba. Posle toga na okolnim brdima smo zapalili partizanske vatre, a duž pruge i u železničkim stanicama Stuba i Kuside ispisali parole, pa se onda povukli u svoja sela.

Ova je akcija kod Italijana u Nikšiću izazvala pravi bes tim više što smo mi često rušili ovu, za okupatora izvanredno važnu, komunikaciju, tako da je ona više bila u našim nego u njegovim rukama. Zbog toga su Italijani reagovali sve oštrijim i raznovrsnijim merama, kao što su stalno kontrolisanje ove saobraćajnice, nuđenje oružja seljacima naše opštine da čuvaju prugu od partizana, pretnja železničkom osoblju i hapšenje istog sa ove relacije, itd.

I ovaj put Italijani su oštro reagovali. Već sutradan su uputili na lice mesta oko 60 dobro naoružanih Italijana u čijem sastavu je bila i jedna grupa od 12 nikšićkih separatista tzv. »krilaša« sa Tomom Počekom na čelu. Neprijatelj je došao iz dva pravca: »krilaši« kroz Riđanske rupe, a Italijani vozom do porušene pruge. Tu su se sastali i zajednički izvršili uviđaj na pruzi.

Mi smo očekivali reagovanje okupatora na ovu našu akciju, pa smo motrili na svako njegovo kretanje i bili pripravni za dejstvo, mada nam je donekle otežavalo situaciju to što zbog gerilskog načina ratovanja nismo bili grupisani na jednom mestu. No, i pored toga, ipak je sve funkcionisalo po vojnički. Čim se neprijatelj pojavio na našem terenu, bio je primećen, pa je štab Kočanskog partizanskog bataljona odmah doneo odluku da se

partizani skupe i organizuje napad na ovu okupatorsku vojsku. Odlučili smo da neprijatelja napadnemo na licu mesta, ako bude vršio represalije, a u protivnom, da ga pri njegovom povratku sačekamo negde u zasedi i uništimo.

Pošto nisu činili nikakav teror, sem što su usput uhvatili dvojicu pripadnika NOP-a, a koje smo još istog dana oslobodili, to smo im postavili zasedu u železničkom useku Prijevor, jedan kilometar severoistočno od železničke stanice Stuba. Kako je trebalo brzo raditi da neprijatelj ne bi pobegao, to je štab u ovu akciju najpre pozvao i u zasedu postavio samo gerilce iz najbližih zaseoka oko stanice Stuba. Nas je tada bilo svega 17, a kad je borba otpočela, ovamo su stigli i u borbi učestvovali i gerilci iz udaljenijih sela naše opštine koje zbog kratkoće vremena nismo mogli odmah obavestiti, odnosno pozvati u ovu akciju.

Zaseda je bila postavljena prikriveno samo s jedne strane useka, dok je druga strana bila određena za bacanje bombi na voz čim ovaj bude ušao u zasedu. Usek na izlazu prema nama bio je prezidan stenama da bi voz bio zaustavljen, a u blizini ove prezide bili smo postavili jedan puškomitraljez koji je imao zadatak da rafalom tuče lokomotivu čim se voz bude pojavio na toj prepreci. Osim toga, prema stanici Stuba bili smo postavili nekoliko najboljih strelaca da tuku neprijateljske vojnike i voz ukoliko budu pokušali da se vrate nazad. Odlučeno je da se odmah posle bacanja bombi, na neprijatelja otvori vatra a onda izvrši juriš.

Sa velikim nestrpljenjem smo čekali da neprijatelj upadne u našu zasedu smatrajući, s obzirom na konfiguraciju zemljišta i naš prikriveni dolazak na ovo mesto, da nećemo biti otkriveni. Međutim, dogodilo se sasvim suprotno od naše pretpostavke i plana. Italijani su ipak doznali o našoj zasedi pa su pred železničkom stanicom Stuba zaustavili voz, iskrcali se i razvili u strelce prema nama nastojeći da nas zaobiđu i napadnu s leđa. U takvoj situaciji mi smo napustili zasedu, zauzeli novi — dominirajući položaj, razvili se u strelce i otvorili vatru na njih, ali i oni na nas. Bili smo blizu jedni drugima, na svega nekoliko stotina metara. Posle otvaranja vatre izvršili smo juriš i odmah ubili Toma Počeka koji je preteći partizanima, išao daleko ispred neprijateljskog stroja. To je pokolebalo Italijane, a naročito »krilaše«, pa su počeli bežati u pravcu železničke stanice Stuba. Mi smo ih gonili i za čas saterali u samu stanicu gde su se zabarikadirali. Samo nekoliko njih bežalo je u pravcu Krupca, ali su ih partizani stigli i pobili ili žive pohvatali. Od njih smo oduzeli oružje i veći broj bombi koje su nam naročito dobro došle za napad na stanicu.

Neprijatelj se iz stanice očajnički branio. Obasipao nas je žestokom vatrom i bombama. Mi smo sve više stezali obruč oko stanice, a kroz prozore smo ubacivali bombe i tukli puščanom vatrom. Tukli smo takođe i po vozu koji je stajao pred stanicom, jer se u njega bio sklonio izvestan broj Italijana. Tako se razvija žestoka i duga borba, jer je neprijatelj davao jak otpor sve dok mu nismo naneli ozbiljne gubitke u ljudstvu i na juriš oteli dva puškomitraljeza kojima se branio sa vrata stanične zgrade. Onda je otpor neprijatelja počeo slabiti, ali mu je tada u pomoć stiglo 7 tenkova iz Nikšića, koji su svojom intervencijom sprečili naš dalji napad i tako spasli jedan manji broj Italijana i »krilaša« od sigurnog uništenja.

Tenkovi su na nas sipali žestoku vatru kako u toku podilaženja, tako i na samoj stanici, sve dok nisu pokupili mrtve i ranjene, a onda su se pod zaštitom vatre i mraka povukli za Nikšić. Posle toga mi smo ušli u stanicu gde se ubrzo iskupilo dosta stanovništva iz naših sela među kojima najviše omladine. Tu smo sredili podatke o rezultatu ove akcije i ustanovili da je u ovoj borbi bilo oko 40 mrtvih i ranjenih Italijana sa jednim oficirom i 6 ubijenih »krilaša«, dok smo mo imali samo dva ranjena druga. Neprijatelj je imao i materijalnih gubitaka. Zaplenili smo mu dva puškomitraljeza, nešto pušaka, revolvera, bombi i municije čime smo prilično upotpunili naoružanje naših boraca. Pored toga voz se prevrnuo na putu za Nikšić, jer je mašinovođa posle bekstva ispred stanice Stuba naleteo na onu našu prezidu u Prijevoru pa su usled toga vagoni iskliznuli iz šina te se cela kompozicija prevrnula.

To je bio bilans ove akcije, gledano vojnički. Međutim, ona je imala i svoju političku stranu koja se ispoljila u tome što su u ovoj borbi učestvovali i mnogi seljaci — aktivisti, a naročito omladina, iz naše opštine, tako da je ova akcija na kraju poprimila karakter jedinstvene borbe partizana i naroda ovog kraja protiv okupatora i njegovih slugu. Istina, u toku ove akcije, kao i kasnije bilo je i takvih pojedinaca koji su se držali po strani ili su protestovali što »izazivamo« okupatora, a drugi opet što izvodimo akcije usred sela jer će sela zbog toga biti bombardovana i paljena, a narod hapšen, interniran itd. Ali uprkos tome, ova akcija je bila pozdravljena od većine stanovnika ovog kraja, jer su se naše mase još jednom osvedočile da je oružana borba sa okupatorom i njegovim pomagačima jedini put kojim treba ići. To je došlo do izražaja i u našim narednim akcijama i borbama sa okupatorom jer ih je stanovništvo našeg kraja takođe masovno podržalo kako slanjem svojih sinova u partizanske redove, tako i na drugi način.

Jedna od takvih borbi bila je i borba sa Italijanima i separatistima u selu Ribnjaku sutradan posle borbe na Stubi kada je neprijatelj pokušao da izvrši odmazdu zbog svog poraza na Stubi. Toga dana Italijani i separatisti su upali sa tenkovima u selo Ribnjak i pohvatali tamošnje seljake koje su zatekli kod svojih kuća. U tom momentu Kočanski partizanski vod nalazio se nedaleko od sela Ribnjaka, pa je na vest o situaciji u Ribnjaku ubrzo stigao tamo i na neprijatelja otvorio vatru, a zatim prešao u napad. I Italijani su na nas takođe otvorili žestoku vatru naročito iz tenkova, ali su posle kraćeg vremena pod novim pritiskom počeli odstupati u pravcu Nikšića. Pešadija je sa naperenim puškama gonila pohvatane seljake, dok su tenkovi štitili odstupnicu. Mi smo ih gonili i držali pod stalnom vatrom, u čemu su nam naročito dobro poslužili oni puškomitraljezi koje smo prethodnog dana zaplenili na Stubi. Kad se neprijatelj primicao reci Zeti — svojoj odbrambenoj zoni, mi smo mu sa jednom grupom gerilaca presekli odstupnicu, a ostali gerilci su ga napadali s leđa tako da se našao između dve vatre. Zbog toga je kod njega nastala pometnja i panika, što su pohvatani seljaci iskoristili, istrgli se iz neprijateljskih ruku i došli u naše redove, a Italijani su pobegli u Nikšić.

Tako je neprijatelj i u ovoj akciji doživeo neuspeh. Samo je u Kočanima zapalio dve kuće, dok u Miločanima, gde se bio probio sa dva tenka, nije mogao izvršiti nikakve represalije jer je i ovo selo efikasno branjeno od tamošnjih partizana. U ovoj borbi neprijatelj je imao nekoliko mrtvih i ranjenih od kojih je jednog ostavio te je umro u Ribnjaku, dok na našoj strani nije bilo gubitaka.

I ova naša akcija je masovno pozdravljena, a posebno zbog oslobođenja ovih seljaka od gotovo sigurne smrti kao i zbog odbrane sela od paljenja. Kao posledica toga već sutradan su iz ovih sela u partizane došli novi borci, a najviše omladinci, dok je u selima organizovana seoska straža koja je stalno motrila na neprijatelja i o svakom njegovom kretanju obaveštavala štab Kočanskog partizanskog bataljona. Posle ove borbe izvršili smo, još iste večeri, i akciju paljenja arhive opštine kočanske, tako da okupator više nije imao nikakve evidencije o građanima ove opštine koju bi mogao koristiti za svoje potrebe, niti je pak pokušao da u ovoj opštini uspostavi svoju vlast sve do našeg odlaska za Bosnu jula 1942. godine.

Videvši da ima posla sa ozbiljnim neprijateljem, okupator je nekoliko dana iza ovoga izvršio napad na kočansku i trebješku opštinu i to sa jačim tenkovskim i pešadijskim snagama. Mi smo, poučeni iskustvom iz prethodnih akcija, a ima-

jući obaveštenje da se Italijani ozbiljno pripremaju za odmazdu i represalije, poseli položaje prema Nikšiću i to na pravcima triju mostova na reci Zeti — Vukovog, Železničkog i mosta na Duklu. S obzirom na ozbiljnost situacije pred kojom smo se nalazili, štab nikšićkog partizanskog odreda poslao nam je pojačanje od jednog voda partizana iz Župe nikšićke i Ozrinića pod komandom Milisava Raičevića i Obrada Bojovića.

Za pet do šest dana, koliko smo držali pomenute položaje, neprijatelj nas nije napadao, a onda je jačim tenkovskim i pešadijskim snagama napao naše položaje samo prema Duklu. Posle kraće borbe sa našim snagama na tom sektoru, neprijatelju je uspelo da se probije preko mosta i sa jednom kolonom uputi auto-putom prema Gornjem Polju, a sa drugom ispod sela Zavrha prema Miločanima. U takvoj situaciji, štab kočanskih partizana sa drugovima iz Župe i Ozrinića odmah je doneo odluku da svoje snage prebacimo na položaje iznad sela Zavrha i Miločana. Dok smo mi zaposeli ove položaje, neprijatelj se već bio probio sa tri tenka do ispod sela Miločana i počeo mitraljirati selo, a onda i naše položaje, a sa vojskom je bio zaposeo Karlovu glavicu, sem izvesnog broja vojnika koji su stalno pratili tenkove.

Sa položaja iznad sela, mi smo neprijatelja tukli puščanom i puškomitraljeskom vatrom, a on nas minobacačkom i vatrom iz tenkovskih oruđa. Posle višečasovne borbe, neprijatelj je bio prisiljen da napusti ovaj teren i odstupi drumom u pravcu Gornjeg Polja neuspevši da izvrši nikakve represalije, sem što je zapalio tri seoske kuće.

Italijani ovog dana nisu ostvarili svoj cilj ni u selima Gornjeg Polja, izuzev što su opljačkali i zapalili nekoliko kuća i ubili dva seljaka, iako su tamo bili koncentrisali jake snage. Druge represalije nisu mogli izvršiti, jer su i tamo bili dočekani vatrom i napadnuti od partizanskih snaga trebješke opštine, tako da su pred mrak bili primorani da napuste i ovaj teren i pobegnu u Nikšić.

Tako su se svi ovi okupatorski pokušaji odmazde i represalija nad našim selima bezuspešno završili samo blagodareći odlučnoj borbi naših gerilaca i masovnoj podršci ove borbe od strane stanovništva ovih naših sela.

Akcija na Stubi je bila prva naša velika oružana borba sa neprijateljem u kočanskoj opštini, a istovremeno i jedna od najznačajnijih akcija na teritoriji nikšićkog sreza posle 13-julskog ustanka. Ona je to bila ne samo po svojim neposrednim rezultatima nego i po svom moralno-političkom dejstvu. Zbog toga i zbog činjenice da je akcija na Stubi usledila

u uslovima ponovnog rasplamsavanja ustanka u našim krajevima, ona je mobilizatorski delovala ne samo u opštini kočanskoj, nego i u čitavom nikšićkom srezu. Poseban značaj ove akcije za opštinu kočansku bio je u tome, što su se kroz nju naši borci još jednom osvedočili u svoju snagu i čvrstu povezanost sa narodom kao i u tome, što je narod sopstvenim očima video domaće izdajnike kako se rame uz rame sa Italijanima bore protiv partizana i NOP-a, pa čak i prednjače, tako da se njihovo izdajstvo ničim nije moglo prikriti pred narodom. A širi značaj ove akcije bio je u tome što smo likvidacijom separatista oko Tome Počeka takoreći u korenu ugušili jedan teroristično-špijunski centar u Nikšiću na koji se okupator itekako oslanjao u svim svojim poduhvatima protiv NOB u ovom srezu.

Nikola PEROVIĆ

PRVE PARTIZANSKE BOLNICE U BOSANSKOJ KRAJINI

Dvadeset sedmog jula 1941. godine gerilci Drvara i okoline oslobodili su Drvar. Toga dana oslobođeno je još nekoliko mjesta u Bosanskoj krajini — Grahovo, Oštrelj, Srnetica i dr., i poneko mjesto Ličke krajine — Lapac, na primjer. Nastala je potreba da se prihvataju i liječe partizanski ranjenici i bolesnici.

Sjutradan poslije oslobođenja Drvara, pozvan sam u štab Drvarsko-grahovskog gerilskog odreda. Tamo su mi data uputstva za formiranje partizanske bolnice u Drvaru i imenovan sam za njenog prvog upravnika. Ova prva partizanska bolnica u Drvaru bila je smještena u zgradi bolnice bivšeg okružnog ureda drvnog preduzeća »Šipad«, a prihvatala je i liječila ranjenike i bolesnike gotovo iz svih partizanskih odreda Bosanske krajine, počev od Livna, preko Bihaća, Bosanske Krupe, Bos. Novog, Prijedora do Sanskog Mosta. Bolnica je bila dosta mala i mogla je primiti najviše 100 ranjenika i bolesnika. Za vrijeme njenog dvomjesečnog postojanja u oslobođenom Drvaru kroz nju je prošlo i liječilo se preko 200 ranjenih i bolesnih partizana. Prestala je da radi kao partizanska bolnica 26. septembra 1941. godine, kada su Italijani, ponovo okupirali Drvar.

U bolnici je, osim mene, radilo još nekoliko ljekara: hirurg dr Ermens, dr Gračanin, dr Leonid Dlusk, doktorka Irma Špicer, supruga poznatog književnika Ervina Šinka, i dr Vinko Lipković, koji je do tada radio kao ljekar Okružnog ureda u Srnetici i Oštrelju. Tako je bolnica bila sposobna da ranjenim i bolesnim partizanskim borcima pruži kvalifikovanu medicinsku pomoć, pa nije ni čudo što su u nju stizali najteži ranjenici i oni koje nije bilo moguće liječiti u drugim manjim bolnicama. U njoj je radio i izvjestan broj bolničara i bolničarki. Ljekarski pomoćnik Đuro Bajić je kasnije, 1942. godine, poginuo prilikom oslobođenja Bihaća; Boja Tišma, babica, docnije je otišla negdje u Liku, gdje je nastavila da radi na organizovanju saniteta jedinica narodnooslobodilačke vojske tog kraja.

Partizanska bolnica u Drvaru doprinijela je i omogućila formiranje drugih, manjih partizanskih bolnica i ambulanti. Ona je pomagala i snabdijevala sanitet mnogih partizanskih jedinica, naročito u Bosanskoj krajini.

Nekako u isto vrijeme kad je formirana bolnica u Drvaru, formirana je i mala partizanska bolnica u Grahovu, koja je, takođe, pripadala Drvarskom odredu. Ta bolnica je bila smještena u zgradi bivše kupreške bolnice, a mogla je primiti 60—70 ranjenika i bolesnika. Njen rad je prestao sredinom septembra 1941. godine, kada su Italijani zauzeli Grahovo. Kroz tu bolnicu prošlo je oko stotinak ranjenika, i to lakših, dok su svi teži ranjenici upućivani u drvarsku bolnicu.

Prvi upravnik kupreške bolnice bio je neki dr Ivanov, koji se, inače, vrlo mnogo bavio pčelarstvom, pa su se u radionici te bolnice više izrađivale košnice za pčele nego druge potrebne stvari za bolnicu. Stoga je, po nalogu štaba odreda, za novog upravnika te bolnice postavljen dr Vinko Lipković. On je izgarao na poslu oko ranjenih i bolesnih partizanskih boraca. Kada su Italijani zauzeli Grahovo, dr Lipković je uspio da im umakne i otišao je u Knin, a zatim u Split odakle je otišao u udbinsku Liku, gdje je nastavio da radi u sanitetu naših jedinica. Umro je 1944. godine od pjegavog tifusa.

Početkom avgusta 1941. godine formirana je mala bolnica u selu Prekaji (upravnik je bio bolničar Ilija Kukrić), kraj Drvara. Ona je bila smještena u seoskim kućicama, a mogla je da primi petnaestak ranjenika i bolesnika. I ta bolnica, kao i ostale manje, slala je svoje teže ranjenike u drvarsku bolnicu. Kroz nju je prošlo pedesetak ranjenih i bolesnih partizana.

Kad su Italijani uspjeli da ponovo zauzmu Drvar, formirana je, od ljudstva i sredstava drvarske partizanske bolnice, omanja partizanska bolnica u selu Boboljušci kraj Drvara, koja je bila smještena u nekoliko seoskih kuća. Ova bolnica je postojala sve do početka oktobra 1941. godine, kada je prebačena u Podgrmeč. Upravnik je bio bolničar Đuro Bajić. Ona se u mjesecu oktobru smjestila u selo Lukići (Majkić-Japra, Podgrmeč) u dvije seoske kuće i radila je do januara 1942. godine, kada je prebačena u šumu iznad Majkić-Japre, ispod Suvopoljskog brda. Kapacitet bolnice bio je vrlo mali: dvadesetak postelja.

Početkom decembra izvršena je akcija na Budimić-Japru (Podgrmeč). U toj akciji učestvovale su snage Prvog krajiškog odreda. Sanitetsku službu su bili organizovali bolničari Đuro Bajić i Rade Cvjetničanin. Tom prilikom bilo je i nekoliko ranjenika, koji su evakuisani i prebačeni u bolnicu koja se nalazila iznad Majkić-Japre.

Početkom decembra 1941. godine izvršena je i akcija na selo Podgradac (Kozara), u kojoj je učestvovao Kozarački odred. U toj akciji, koja je bila dobro pripremljena, učestvovalo je i nekoliko bolničara pod rukovodstvom medicinara Morica Levija.

Sredinom decembra 1941. godine, nekoliko kilometara istočno od Dobrljina, formirana je u selu Stringova partizanska bolnica i smještena u zgradi mjesne škole. Ona je pripadala 1. bataljonu Kozaračkog odreda. U njoj su se liječili partizanski ranjenici i bolesnici toga odreda, a mogla je da primi oko 50 ranjenika i bolesnika.*

Negdje u to vrijeme izvršena je i akcija na neprijateljsko uporište Mrakovicu. U toj akciji učestvovale su snage Kozaračkog odreda. Iako je ta akcija bila vrlo krupna i značajna, u njoj je, zbog nedostatka sanitetskog kadra učestvovalo svega nekoliko četnih bolničara koji su, takođe, bili pod rukovodstvom medicinara Morica Levija. U toku akcije ranjeno je nekoliko drugova i evakuisani su u bolnicu.

Krajem decembra 1941. godine formirana je mala bolnica u selu Vučkovac, na Kozari. Ta bolnica je bila smještena u jednoj seoskoj kući, mogla je primiti samo 10 ranjenika. Radila je do maja 1942. godine, kada je prešla u sastav jedne druge bolnice, koja je bila osnovana u Kozarcu (Alagića pilana). Kroz bolnicu u selu Vučkovac prošlo je za to vrijeme oko tridesetak ranjenika, a njom su rukovodile bolničarke Jovanka Radić i Jelena Vinokić.

U janjskom kraju oktobra 1941. godine, po uputstvima dr Vase Butozana, komesara odreda, i Sime Šolaje, komandanta odreda, formirana je mala partizanska bolnica na Pljevskim Podovima koja je mogla prihvatiti najviše 25—30 ranjenika i bolesnika. Ona je bila smještena u dvije zgrade. U njoj je neko vrijeme radio i dr Franc Klajnhapel koji je početkom 1942. godine stigao iz Banje Luke. U toj bolnici su radili bolničarke Nada Mažar i Mara Milanović i medicinski tehničar Karlo Matković iz Banje Luke. Bolnica je prestala da radi aprila 1942. godine.

Iako male, sa ograničenim kadrovima i oskudnim materijalnim mogućnostima, te partizanske bolnice, kao i trupni partizanski sanitet, obavili su ogroman pionirski rad na početku ustanka u Bosanskoj krajini.

Dr Moni LEVI

---

* Ova je bolnica radila sve do početka juna 1942. godine, kada je, uslijed započete neprijateljske ofanzive na Kozaru, prebačena na kosu Vitlovska i ušla u sastav Centralne kozaračke bolnice. Upravnik te bolnice bio je medicinar Moric Levi koji je ujedno bio i referent saniteta Prvog kozaračkog bataljona, a umro je od pjegavog tifusa 1943. godine u selu Tuk — Bobija (Podgrmeč).

PRILOG

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE IZ 1941. GODINE

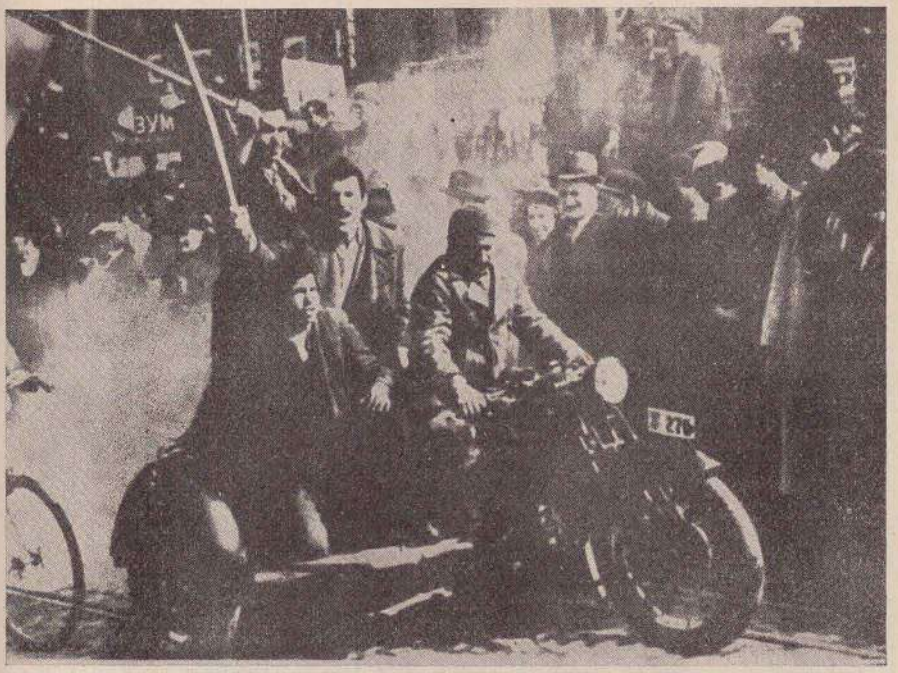

U Beogradu 27. marta

Antifašističke demonstracije u Prijedoru 27. marta

(Narodni muzej u Banjoj Luci)

Demonstracije u Bitolju 27. marta protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu
(Muzej narodne revolucije u Skoplju)

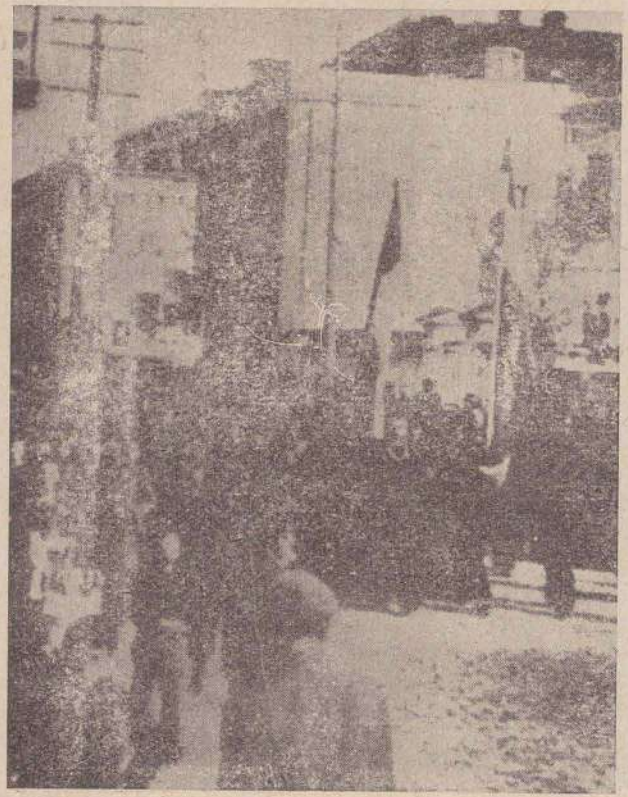

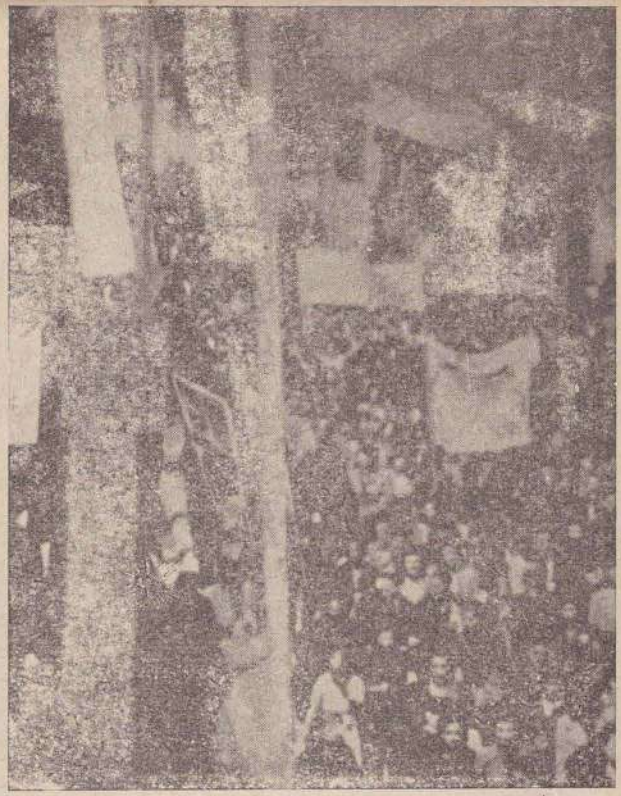

Demonstracije u Strumici prilikom ulaska u grad bugarskih okupacionih trupa
(Muzej narodne revolucije u Skoplju)

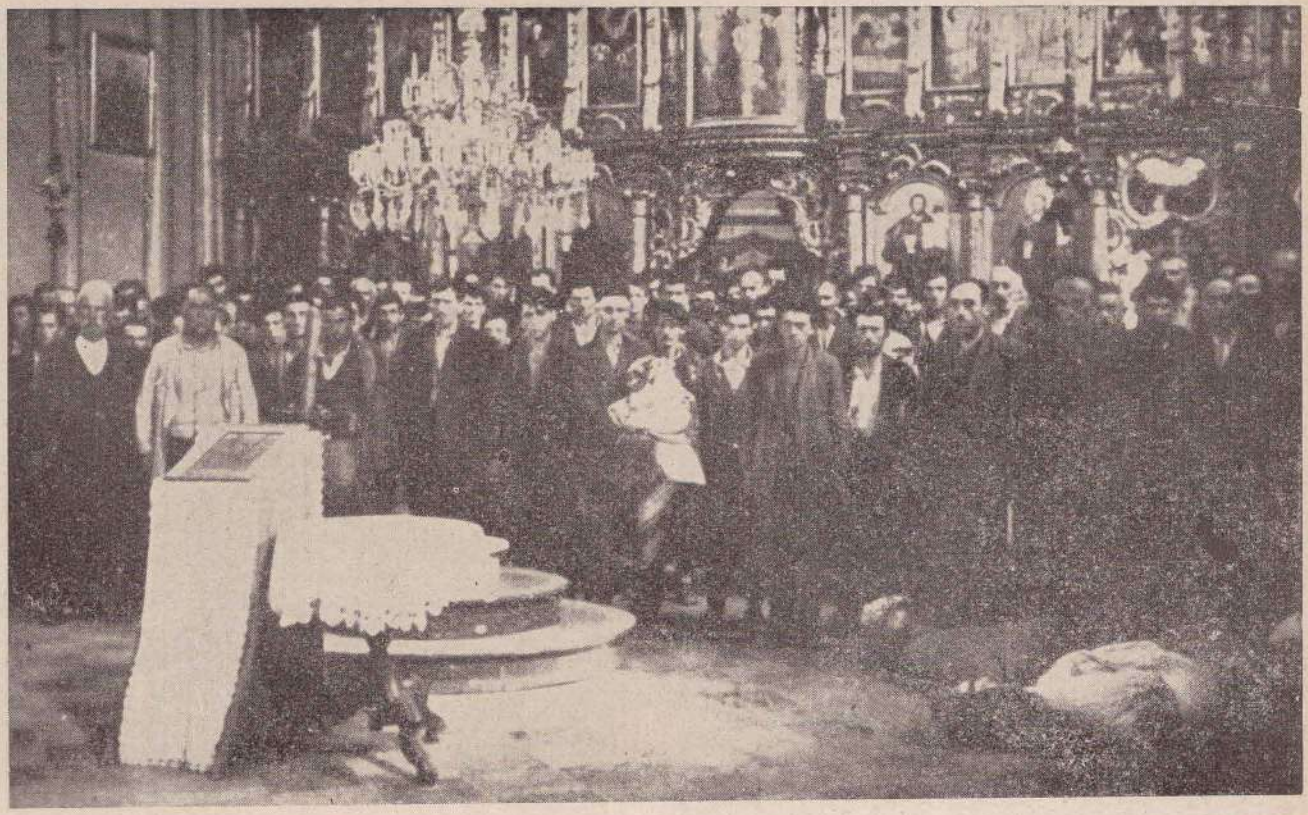

Grupa Srba u crkvi u Dubici 1941. godine gde su ih ustaše zatvorile pre nego što će ih pobiti
(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)

Nemci nasilno iseljavaju Slovence iz Trbovlja
(Muzej revolucije u Ljubljani)

Odvođenje Cigana iz Šapca na streljanje
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

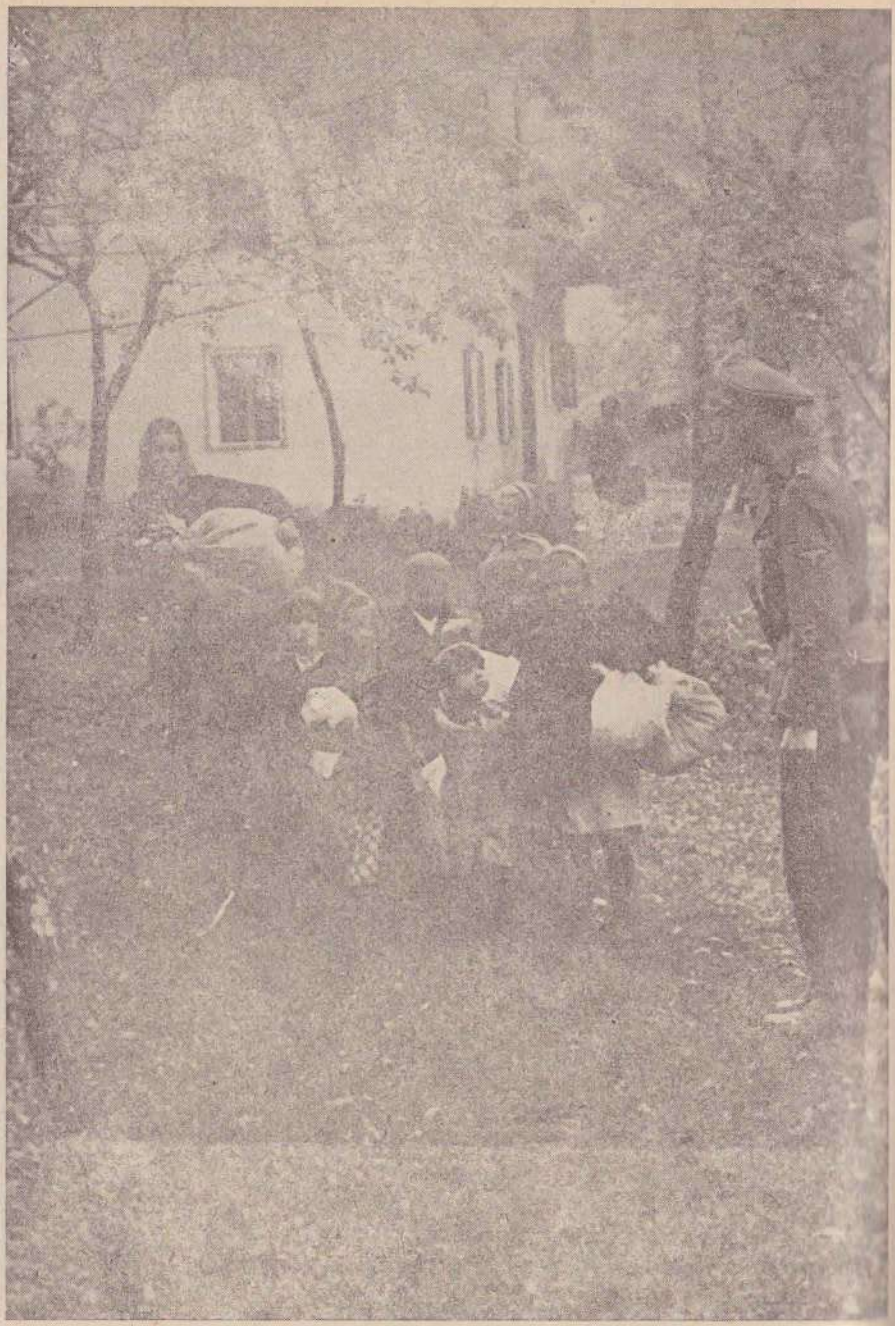

Nasilno iseljavanje slovenačkih porodica iz Gorenjske
(Muzej revolucije u Ljubljani)

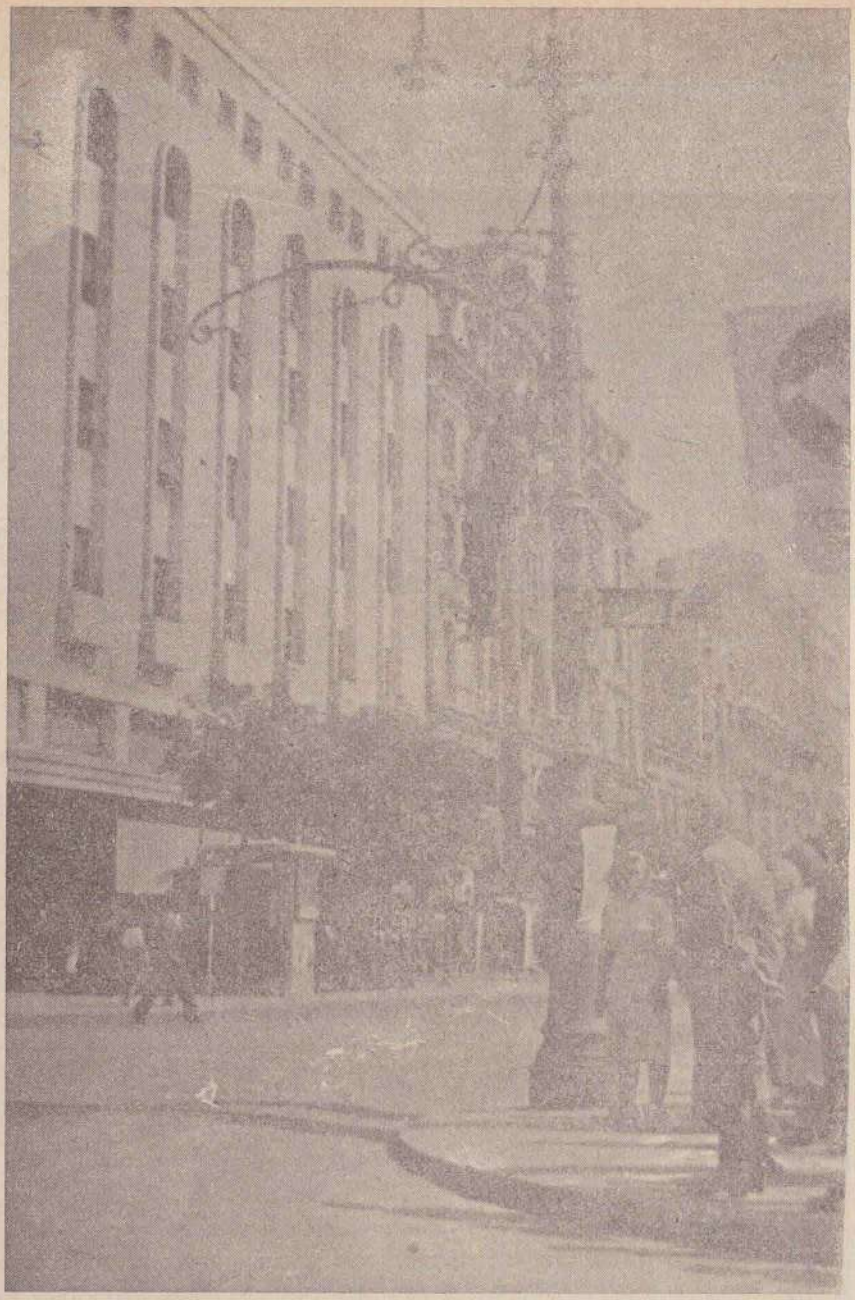

Prvo javno vešanje koje su izvršili Nemci u Beogradu 1941. godine
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Odvođenje talaca iz Šapca na streljanje
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Streljanje talaca iz Šapca
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Streljanje 17 zarobljenih partizana u Smederevskoj Palanci
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

U Ćupriji — streljani partizani Pomoravskog partizanskog odreda
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Zločini okupatora u Vojvodini
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Zločini okupatora u Pančevu
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

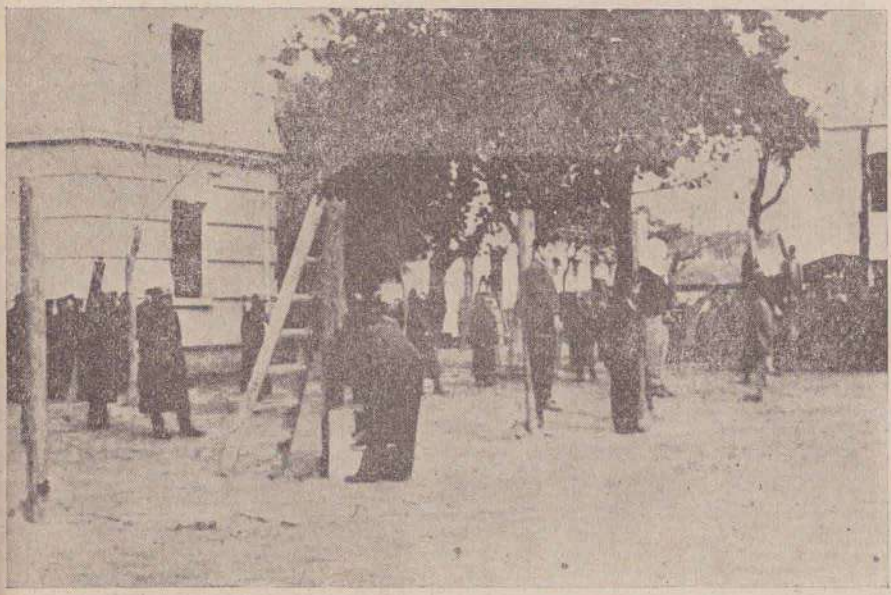

Zločini okupatora nad Srbima u Novom Sadu
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

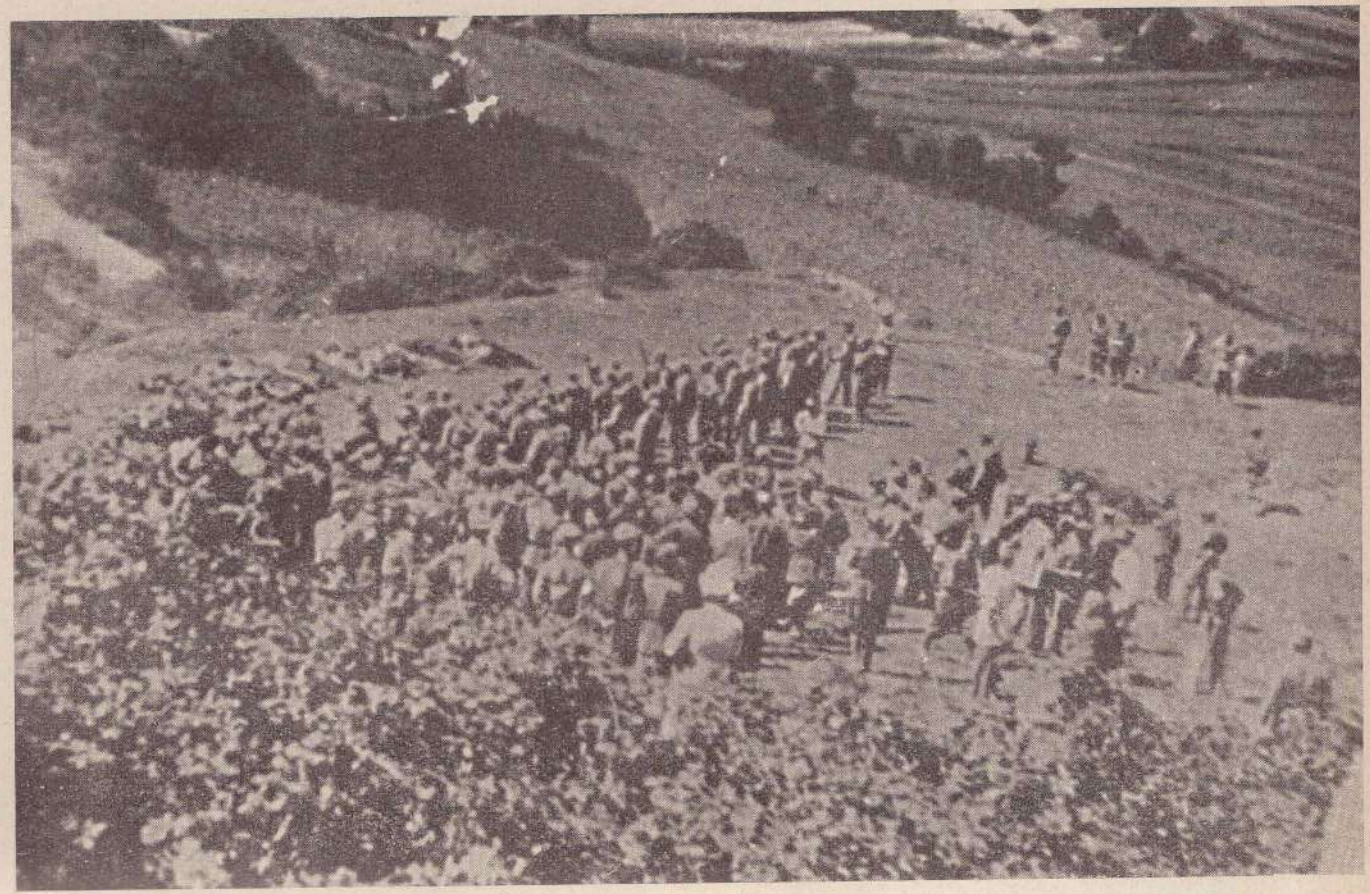

Streljanje rodoljuba u Sinju

(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)

Italijani streljaju prvoborce Luku Perovića, Luku Jovanovića i Boža Jovanovića u Cetinju avgusta 1941. godine

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

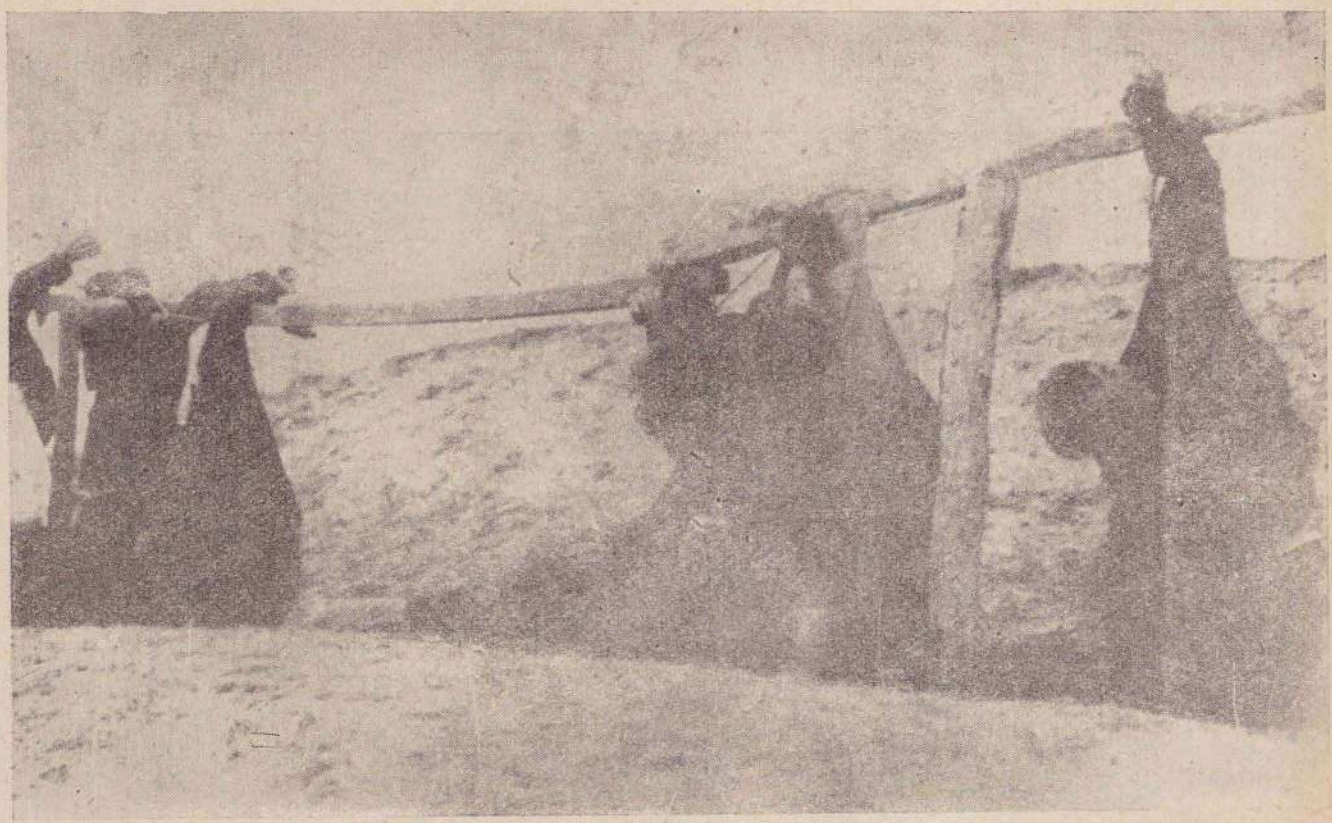

Beranski rodoljubi koje su streljali Italijani na Jasikovcu 17. jula 1941.
(Muzej narodnooslobodilačke borbe u Cetinju)

Zločini Nemaca u Lekeniku kraj Siska
(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)

Borci Kranjskog partizanskog bataljona poginuli 5. avgusta u borbi protiv Nemaca pod Storžičem

(Muzej revolucije u Ljubljani)

Cankarev bataljon je 12. decembra 1941. u Rovtama u Gorenjskoj uništio nemačku policijsku patrolu jačine 46 ljudi

(Muzej revolucije u Ljubljani)

Nemci odvode dvojicu zarobljenih partizana na streljanje kod Bosanskog Petrovca krajem 1941. godine

(Narodni muzej u Banjoj Luci)

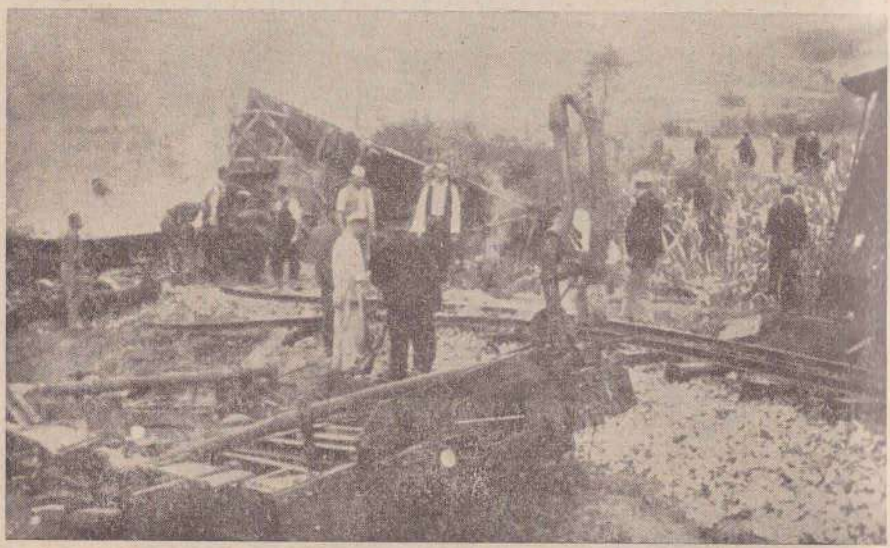

Prepad ozrenskih partizana na voz kod Maglaja na pruzi Sarajevo — Bosanski Brod

(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)

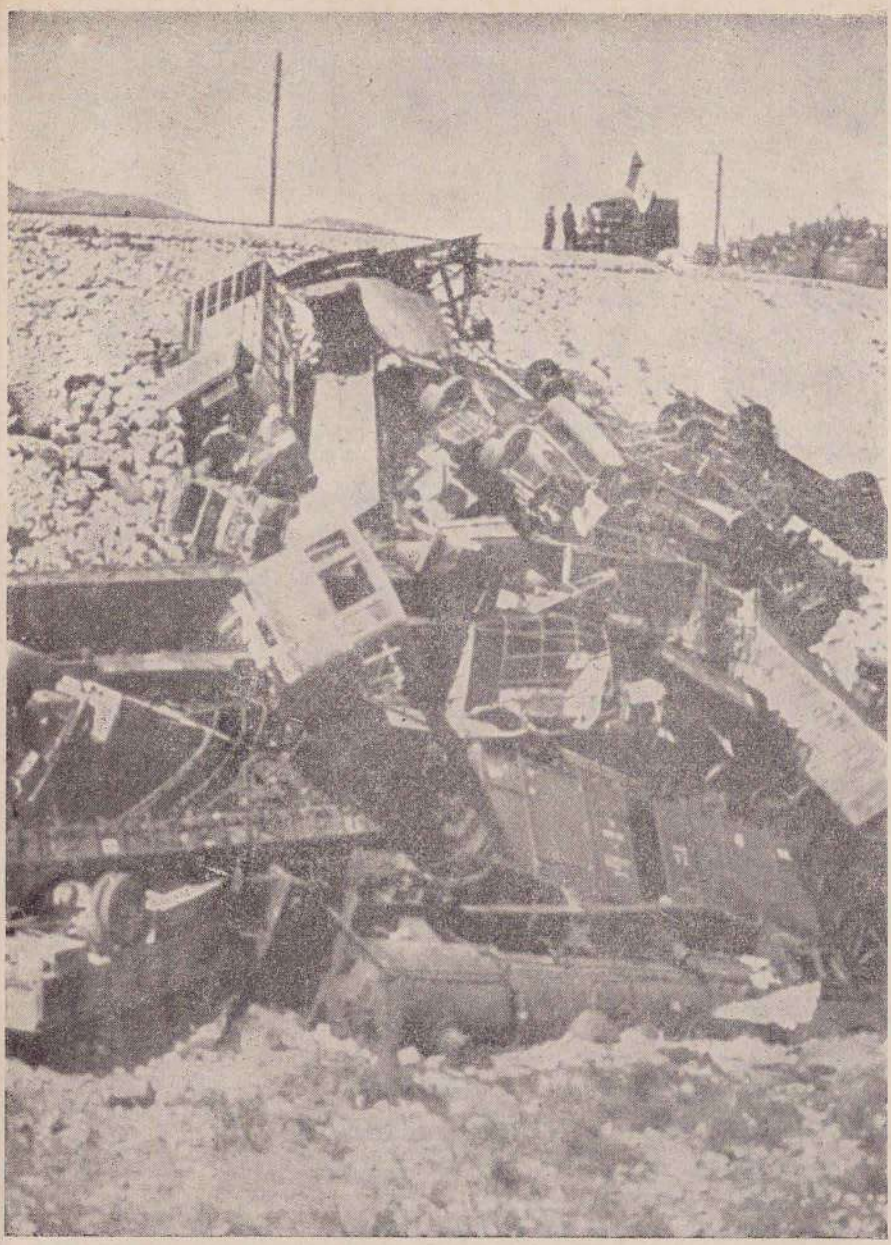

Diverzija ličkih partizana na pruzi Gračac — Knin 28. jula u Pribudiću
(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)

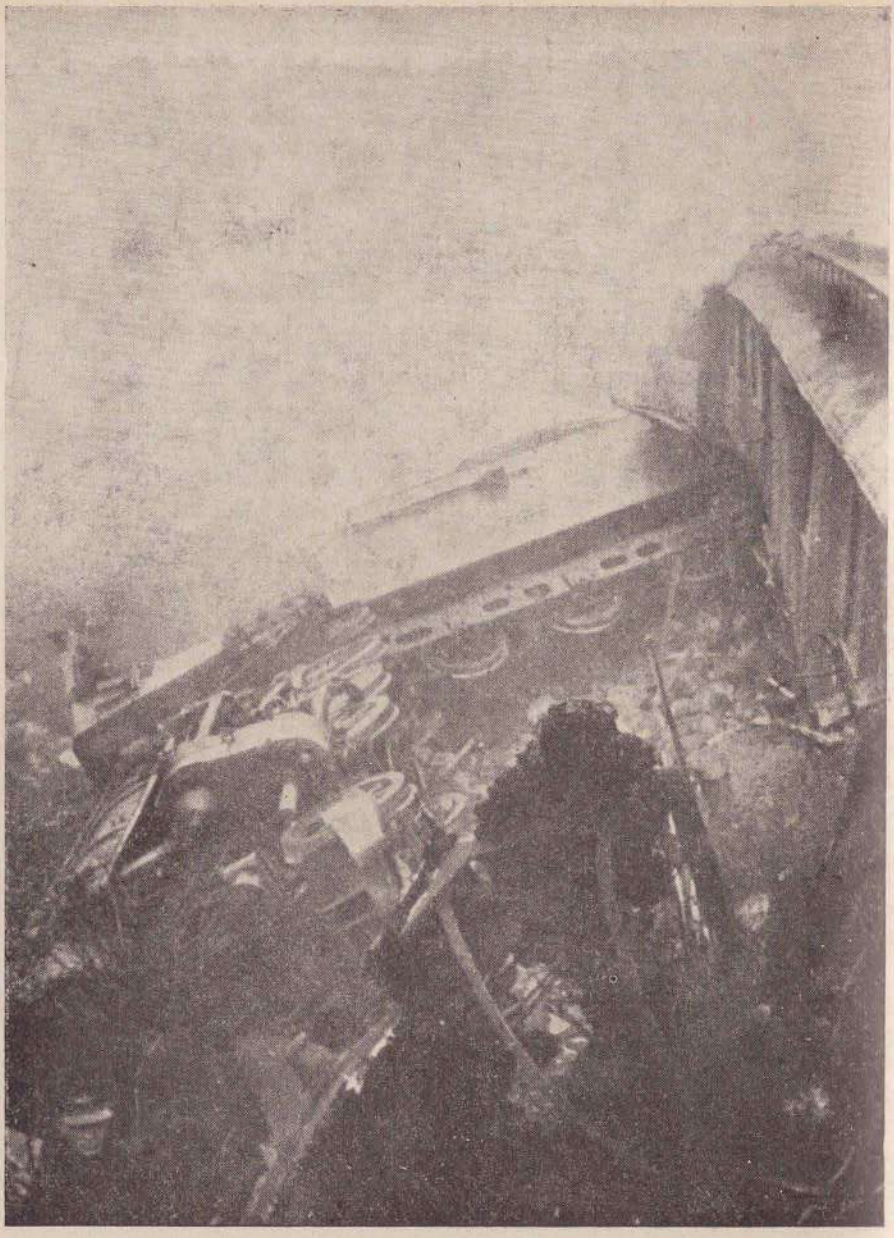

Ličko Lešce — Jamice, diverzija ličkih partizana na pruzi Ogulin — Knin 21. novembra

(Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu)

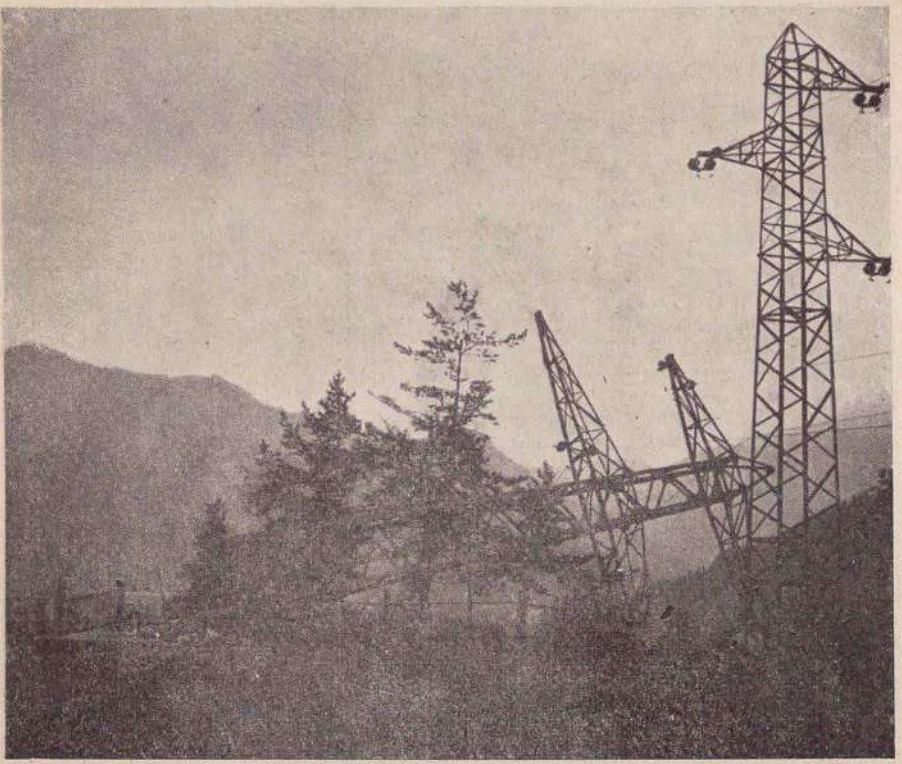

Jeseničkа četa uništila je noću 4/5. avgusta 1941. dalekovod u blizini Dubrave kod Bleda

(Muzej revolucije u Ljubljani)

Nemačka policija razgleda u Praprotnom u Selškoj dolini most koji je spalio Cankarev bataljon 14. novembra 1941.

(Muzej revolucije u Ljubljani)

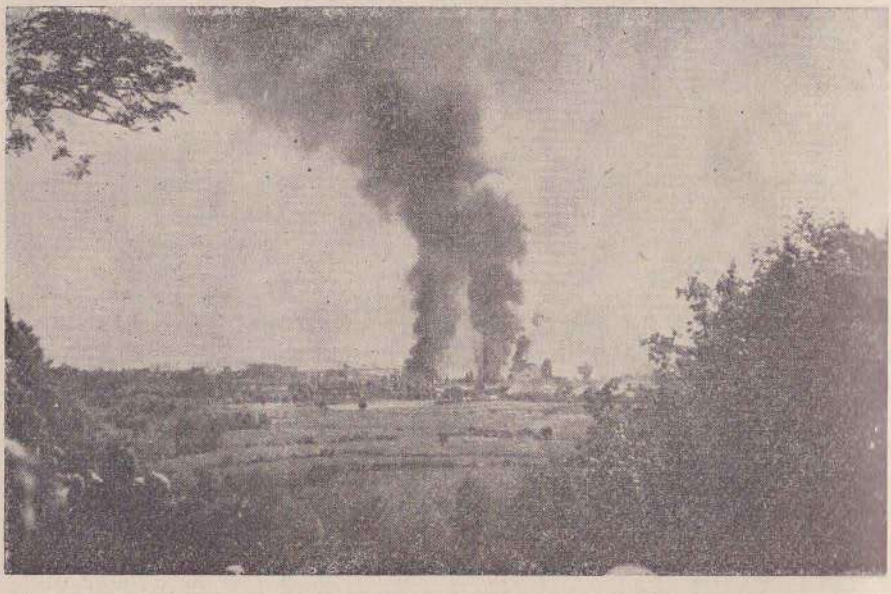

Fabrika celuloze i Pilana u Drvaru zapaljene od strane partizana Bosanske krajine 25. septembra 1941. prilikom napuštanja grada ispred Italijana

(Muzej narodne revolucije u Sarajevu)

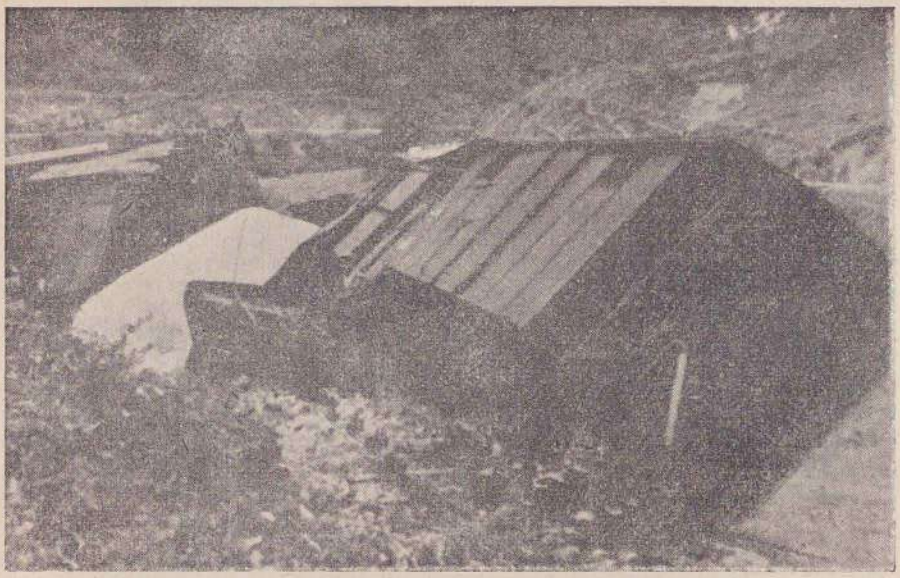

Diverzantska akcija partizana na pruzi Donji Vakuf — Jajce
(Narodni muzej u Banjoj Luci)

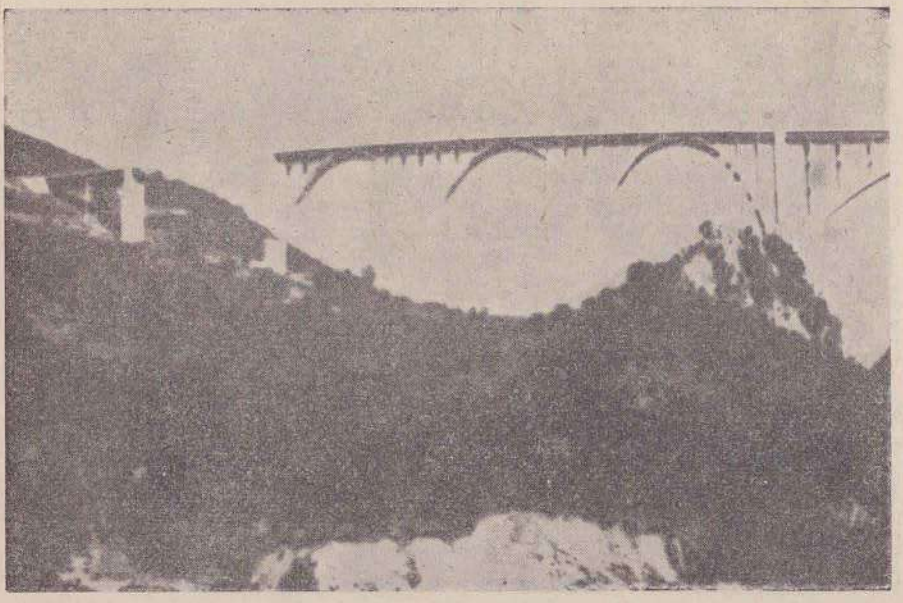

Most na Tari porušen 1941. godine
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Jedan od partizanskih odreda Srema u Fruškoj gori
(Muzej narodne revolucije u Beogradu)

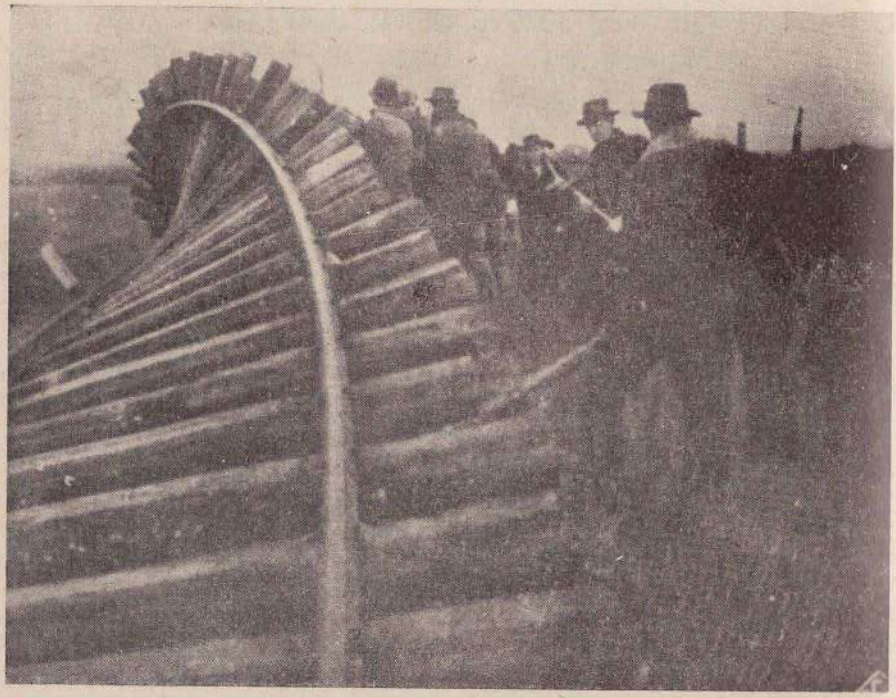

Narod Srema ruši železničku prugu
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Diverzantska akcija u Skoplju — uništena lokomotiva
(Muzej narodne revolucije u Skoplju)

Grupa komunista koja je pobegla iz zatvora u Sremskoj Mitrovici
(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Grupa mačvanskih partizana u Bogatiću (u drugom redu odozdo Jordan Orce Nikolov)

(Muzej narodne revolucije u Beogradu)

Politički komesar Čačanskog partizanskog odreda Ratko Mitrović govori u oslobođenom Čačku

(Muzej narodne revolucije u Beogradu)

Grupa tamnavskih partizana u jesen 1941. godine
(Muzej narodne revolucije u Beogradu)

Dušan Jerković, komandant Užičkog partizanskog odreda, ulazi u oslobođeno Užice

(Muzej narodne revolucije u Beogradu)

Sprovođenje zarobljenih Nemaca u Užice

(Muzej narodne revolucije u Beogradu)

Nemci koje su zarobili partizani pri oslobađanju Užica
(Muzej narodne revolucije u Beogradu)

Prva partizanska četa u Novoj Varoši
(Muzej narodne revolucije u Beogradu)

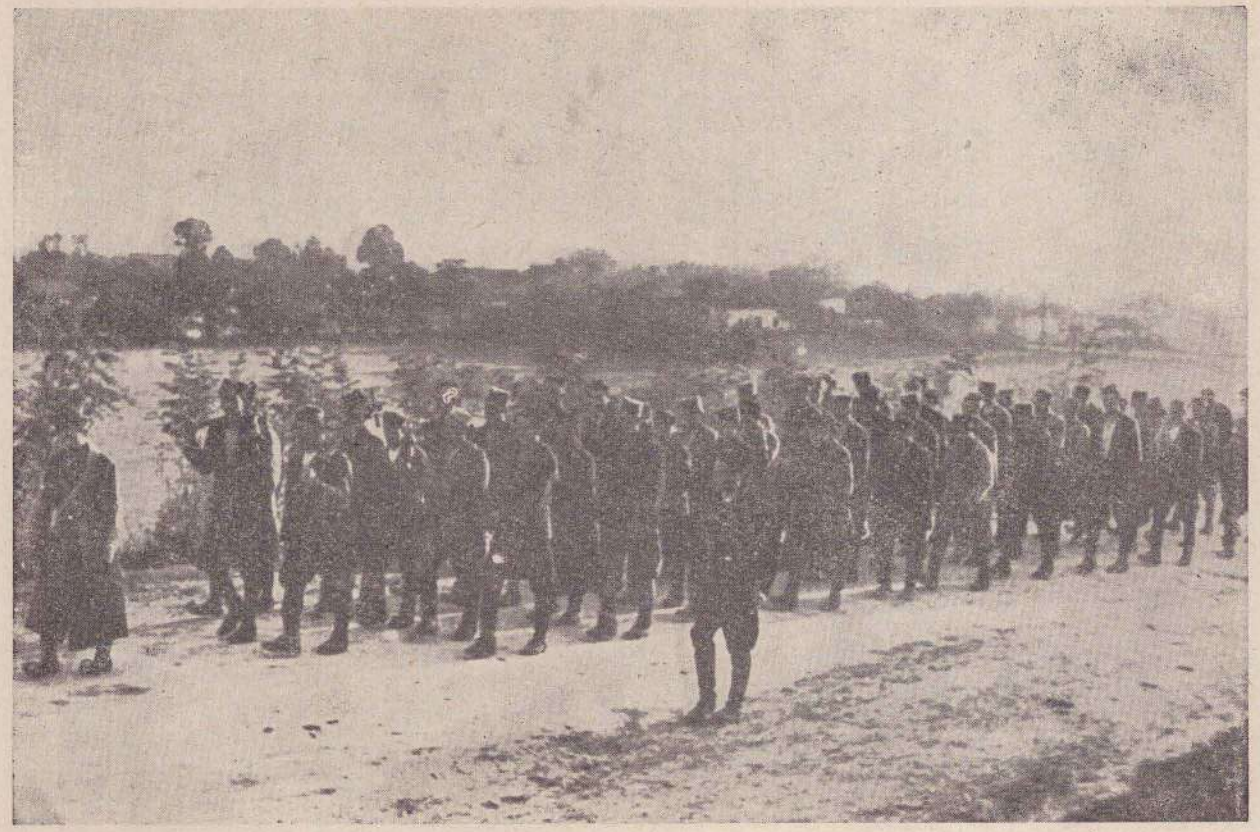

Ulazak partizana u oslobođeni Čačak

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

OD REDAKCIJE

Mnogi događaji iz narodnooslobodilačke borbe, naročito oni koji su se odigrali tokom 1941. godine, nisu mogli biti zadokumentovani zbog izuzetno teških uslova u kojima su se odvijali. Posle rata je dosta učinjeno da se prikupe sećanja preživelih učesnika, njihovi ratni zapisi, ratni dnevnici, ratne fotografije i sličan dokumentarni materijal. Dobar deo tih izvora o prvoj godini rata i revolucije objavljen je u posebnim delima, časopisima, revijama i dnevnim listovima, a izvestan deo se nalazi u arhivama raznih institucija. Međutim, još se mnogo takvih svedočanstava nalazi kod učesnika događaja. To su očito pokazali zbornici SUTJESKA i HERCEGOVINA U NOB koje je objavio Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo«, zatim zbornik PRVA PROLETERSKA koji je pripremljen za štampu i neki ratni dnevnici koji su već publikovani ili će biti uskoro štampani. Stoga je Inicijativni odbor pokrenuo pripremanje edicije USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941, u kojoj će biti objavljeni napisi o pripremama i razvoju ustanka u svim krajevima Jugoslavije, sa posebnim naglaskom na njegovoj oružanoj strani, na radu Partije i na širenju i učvršćivanju bratstva i jedinstva naših naroda koje se tako snažno manifestovalo u procesu borbe.

Dosad su prikupljeni napisi od preko 600 autora — učesnika u događajima. Centralne i republičke institucije koje obrađuju istoriju narodnooslobodilačke borbe znatno su doprinele da se ovi radovi prikupe i ocene. Od primljenih napisa može se pripremiti oko šest knjiga, formata i obima ove prve knjige. Ali zbog nejednakog odziva učesnika na saradnju, u tim radovima nisu zahvaćeni mnogi značajni događaji koji su se odigrali u pojedinim ustaničkim rejonima. Stoga će se Redakcija i dalje povezivati sa učesnicima događaja u cilju saradnje.

U prvu knjigu su naizmeničnoređani napisi iz svih republika, redom kojim su se događaji odvijali. Ovaj princip biće primenjen i na kompoziciju ostalih knjiga ove edicije. To će

omogućiti čitaocu da upozna razvoj ustanka u svim krajevima naše zemlje, kao i one specifičnosti koje su uticale na njegovu širinu i intenzitet, i rukovodile Partiju da ga pokrene i razvija tamo i tada gde su i kada su uslovi borbe to nalagali.

Autentična svedočanstva o događajima, objavljena u prvoj, kao i ona koja će biti štampana u narednim knjigama, predstavljaju bogatu i značajnu građu koja će istoričarima olakšati povezivanje i kritičkije proučavanje sačuvanih ratnih dokumenata. Pošto su bitne činjenice proveravane, bilo preko drugih učesnika koji su radove ocenjivali, bilo upoređivanjem sa sačuvanim ratnim dokumentima, ova edicija čini značajan i svojevrstan prilog istoriografiji o prvoj godini rata i revolucije, a pruža i bogat tematski materijal za umetnička stvaranja.

Događaji su, kao što donekle pokazuje i ova prva knjiga, prezentirani čitaocu u vidu jednostavne dokumentarne priče, dokumentarne reportaže, hronike ili odlomka iz ratnog dnevnika, odnosno iz ratnih beležaka; zatim u vidu naučnog rada, zasnovanog na sačuvanim dokumentima, objavljenim radovima, proverenim sećanjima, sa opservacijama, tumačenjima i ocenama autora-učesnika, što je doprinelo da i ovakav rad dobije izvorni karakter. Ovakav, neposredan oblik izlaganja omogućava i najširem krugu čitalaca, posebno našoj omladini, da sagleda i oseti sve napore i žrtve koje su učinjene u prvoj godini rata i revolucije za slobodu naroda Jugoslavije.

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

Đorđe Andrejević Kun: SVEDOCI UŽASA (ulje)
Sava Nikolić: JURIŠ (ulje)
Pivo Karamatijević: SAN (crtež)
Pivo Karamatijević: KOLONA (crtež)
Đorđe Andrejević Kun: PORED REKE (crtež)
Mato Đuranović: OKUPACIJA (ulje)
Oton Postružnik: POKOLJ U KRAGUJEVCU (sepija)
Petar Lubarda: PORUŠENO ČEKANJE (ulje)
France Mihelič: LOGOR (linorez)
Drago Vidmar: PORUŠENI MOST (linorez)
Nikolaj Pirnat: NA BUNKER (linorez)
Vanja Radauš: ZGARIŠTE (akvarel)
Edo Murtić: DIJETE U ZBJEGU (litografija)
Petar Šimaga: U SVOM PORUŠENOM DOMU (tuš)
Aleksandar Prijić: STRIJELJANJE NA JASIKOVCU (ulje)
Branko Šotra: USTANAK 1941. (linorez)
Ismet Mujezinović: ZVJERSTVA OKUPATORA (akvarel)
Vojo Dimitrijević: KURIR SE ODMARA (akvarel)
Rizan Štetić: POGORELCI IZ POSAVINE (tuš)
Borko Lazeski: DETALJ (freska)
Dimitar Kondovski: ZBEG (ulje)
Tomo Šijaković: STRELJANJE (ulje)

NAPOMENA : Na likovnim prilozima Eda Murtića i Borka Lazeskog pogrešno su odštampana prezimena ovih autora (vidi prilog ispred str. 433 i 769).

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

U BEOGRADU 27. MARTA

ANTIFAŠISTIČKE DEMONSTRACIJE U PRIJEDORU 27. MARTA

DEMONSTRACIJE U BITOLJU 27. MARTA PROTIV PRISTUPANJA JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU

DEMONSTRACIJE U STRUMICI PRILIKOM ULASKA U GRAD BUGARSKIH OKUPACIONIH TRUPA

GRUPA SRBA U CRKVI U DUBICI 1941. GODINE GDE SU IH USTAŠE ZATVORILE PRE NEGO ŠTO ĆE IH POBITI

NEMCI NASILNO ISELJAVAJU SLOVENCE IZ TRBOVLJA

ODVOĐENJE CIGANA IZ ŠAPCA NA STRELJANJE

NASILNO ISELJAVANJE SLOVENAČKIH PORODICA IZ GORENJSKE

PRVO JAVNO VEŠANJE KOJE SU IZVRŠILI NEMCI U BEOGRADU 1941. GODINE

ODVOĐENJE TALACA IZ ŠAPCA NA STRELJANJE

STRELJANJE TALACA IZ ŠAPCA

STRELJANJE 17 ZAROBLJENIH PARTIZANA U SMEDEREVSKOJ PALANCI

U ĆUPRIJI — STRELJANI PARTIZANI POMORAVSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

ZLOČINI OKUPATORA U VOJVODINI

ZLOČINI OKUPATORA U PANČEVU

ZLOČINI OKUPATORA NA SRBIMA U NOVOM SADU

STRELJANJE RODOLJUBA U SINJU

ITALIJANI STRELJAJU PRVOBORCE LUKU PEROVIĆA, LUKU JOVANOVIĆA I BOŽA JOVANOVIĆA U CETINJU AVGUSTA 1941. GODINE

BERANSKI RODOLJUBI KOJE SU STRELJALI ITALIJANI NA JASIKOVCU 17. JULA 1941.

ZLOČINI NEMACA U LEKENIKU KRAJ SISKA

BORCI KRANJSKOG PARTIZANSKOG BATALJONA POGINULI 5. AVGUSTA U BORBI PROTIV NEMACA POD STORŽIČEM

CANKAREV BATALJON JE 12. DECEMBRA 1941. U ROVTAMA U GORENJSKOJ UNIŠTIO NEMAČKU POLICIJSKU PATROLU JAČINE 46 LJUDI

NEMCI ODVODE DVOJICU ZAROBLJENIH PARTIZANA NA STRELJANJE KOD BOSANSKOG PETROVCA KRAJEM 1941. GODINE

PREPAD OZRENSKIH PARTIZANA NA VOZ KOD MAGLAJA NA PRUZI SARAJEVO — BOSANSKI BROD

DIVERZIJA LIČKIH PARTIZANA NA PRUZI GRAČAC — KNIN 28. JULA U PRIBUDIĆU

LIČKO LEŠCE — JAMICE, DIVERZIJA LIČKIH PARTIZANA NA PRUZI OGULIN — KNIN 21. NOVEMBRA

JESENIČKA ČETA UNIŠTILA JE NOĆU 4/5. AVGUSTA 1941. DALEKOVOD U BLIZINI DUBRAVE KOD BLEDA

NEMAČKA POLICIJA RAZGLEDA U PRAPROTNOM U SELŠKOJ DOLINI MOST KOJI JE SPALIO CANKAREV BATALJON 19. NOVEMBRA 1941.

FABRIKA CELULOZE I PILANA U DRVARU ZAPALJENA OD STRANE PARTIZANA BOSANSKE KRAJINE 25. SEPTEMBRA 1941. PRILIKOM NAPUŠTANJA GRADA ISPRED ITALIJANA

DIVERZANTSKA AKCIJA PARTIZANA NA PRUZI DONJI VAKUF — JAJCE

MOST NA TARI PORUŠEN 1941. GODINE

JEDAN OD PARTIZANSKIH ODREDA SREMA U FRUŠKOJ GORI

NAROD SREMA RUŠI ŽELEZNIČKU PRUGU

DIVERZANTSKA AKCIJA U SKOPLJU — UNIŠTENA LOKOMOTIVA

GRUPA KOMUNISTA KOJA JE POBEGLA IZ ZATVORA U SREMSKOJ MITROVICI

GRUPA MAČVANSKIH PARTIZANA U BOGATIĆU (U DRUGOM REDU ODOZDO JORDAN ORCE NIKOLOV)

POLITIČKI KOMESAR ČAČANSKOG PARTIZANSKOG ODREDA RATKO MITROVIĆ GOVORI U OSLOBOĐENOM ČAČKU

GRUPA TAMNAVSKIH PARTIZANA U JESEN 1941. GODINE

DUŠAN JERKOVIĆ, KOMANDANT UŽIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA ULAZI U OSLOBOĐENO UŽICE

SPROVOĐENJE ZAROBLJENIH NEMACA U UŽICE

NEMCI KOJE SU ZAROBILI PARTIZANI PRI OSLOBAĐANJU UŽICA

PRVA PARTIZANSKA ČETA U NOVOJ VAROŠI

ULAZAK PARTIZANA U OSLOBOĐENI ČAČAK

SADRŽAJ

Strana

Josip Broz Tito: ČETRDESET PRVA U SRCIMA I MISLIMA NAŠIH NARODA — — — — — — — — — — — VII

Spasenija Cana Babović: IZ PRVIH DANA NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE — — — — — — — — — — — 1

Božo Lazarević: USTANAK U PIPERIMA — — — — — — 39

Miha Marinko: O NEKIM OSOBENOSTIMA PRVE FAZE USTANKA U SLOVENIJI — — — — — — — — — — 63

Stipe Ugarković: PARTIJSKA TEHNIKA U OKUPIRANOM ZAGREBU — — — — — — — — — — — — 81

Nisim Albahari: SARAJEVO U PRVIM DANIMA OKUPACIJE I FORMIRANJE PRVIH PARTIZANSKIH ODREDA U NJEGOVOJ OKOLINI — — — — — — — — — — — 88

Đoko Jovanić: USTANAK U JUŽNOJ LICI — — — — — — 102

Mara Naceva: KAKO JE PARTIJSKA ORGANIZACIJA U MAKEDONIJI PRIHVATILA I SPROVODILA JULSKE ODLUKE CK KPJ — — — — — — — — — — — 127

Fadil Hodža: PRVE PARTIZANSKE JEDINICE NA KOSOVU I U METOHIJI — — — — — — — — — — — — 134

Petar Matić Dule: SREM U USTANIČKOJ GODINI — — — — 149

Milovan Batanović Batan: PODRINJSKI PARTIZANSKI ODRED 171

Radovan Vukanović: FRAGMENTI IZ SJEĆANJA NA USTANIČKE DANE — — — — — — — — — — — 213

Vladimir Krivic: POČECI I RAZVOJ USTANKA U LJUBLJANSKOM OKRUGU — — — — — — — — — — — 232

Milutin Morača: USTANIČKI DANI U DRVARU — — — — 249

Marko Belinić: ODBORI RADNIČKOG JEDINSTVA — — — — 275

Marijan Cvetković: SISAČKI KRAJ U USTANIČKIM DANIMA 279

Boge Kuzmanovski: BORBA ZA USVAJANJE STAVOVA CK KPJ U SKOPSKOJ PARTIJSKOJ ORGANIZACIJI — — — — 290

Emil Kevrešan: MELENCI I KUMANE U USTANKU — — — 306

Desimir Jovović Čiča: USTANAK U KRUŠEVAČKOM OKRUGU 321

Ljubo Vučković: PRVE AKCIJE — — — — — — — — — 337

Janez Vipotnik: DOBROVOLJCI — — — — — — — — — 346

Pero Kosorić: IZ USTANIČKIH DANA NA ROMANIJI, JAHORINI I KOD KALINOVIKA — — — — — — — — — — 360

Ružica Turković: NARODNA POMOĆ — — — — — — — 384

Strana

Mirko Krželj: PRVI ODRED — — — — — — — — — — 392
Vera Aceva: PRILEPSKA PARTIJSKA ORGANIZACIJA U PERIODU PRIPREMA I OTPOČINJANJA ORUŽANE BORBE 406
Boško Đuričković: PRIPREME I RAZVOJ USTANKA U SREZU DANILOVGRADSKOM — — — — — — — — — — 433
Tomo Brejc: POČETAK I RAZVOJ USTANKA U GORENJSKOJ 460
Joco Marjanović: KAKO JE POČELO NA KOZARI — — — — 477
Rade Bulat: USTANAK U KOTARU VRGINMOST — — — — 484
Milutin Košarić Čiko: PARTIZANSKO ŽARIŠTE NA KORDUNU 493
Risto Džunov: DELATNOST PARTIJSKE ORGANIZACIJE U KAVADARCIMA I OKOLNIM SELIMA — — — — — 499
Boško Krstić: JABLANICA I PUSTA REKA U USTANKU — — 509
Nikola Šekularac: BORBE ZA OSLOBOĐENJE BERANA — — 528
Boris Čižmek: USTANAK U ŠTAJERSKOJ — — — — — 539
Stojan Makić: PARTIZANSKE JEDINICE U PODGRMEČU — — 568
Branko Borojević: PRED PRVI PUCANJ — — — — — — 582
Mara Minaneva: VAŽNIJE AKCIJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U STRUMICI — — — — — — — — — — — 589
Janko Simeonović: U DOLINI CRNOG TIMOKA — — — — — 598
Đuro Čagorović: OSLOBOĐENJE SPUŽA — — — — — — 613
Ervin Dougan Janez: POČECI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U PRIMORJU — — — — — — — — — — 618
Veljko Kovačević: USTANIČKO PRIMORJE I GORSKI KOTAR 629
Blaž Kalafatić: FORMIRANJE PARTIZANSKOG LOGORA NA VIŠEVICI — — — — — — — — — — — — — 636
Jakim Spirovski: STVARANJE I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U OHRIDU — — — — — — — — — — — — 639
Dobrivoje Bošković: OKO KRUPNJA I STOLICA — — — — 645
Mijuško Šibalić: IZ USTANIČKIH DANA ŽABLJAKA — — — 658
Ivan Ferlež: PRVA PUŠKA — — — — — — — — — — 675
Stevo Popović: IZ PRVIH DANA USTANKA NA MAJEVICI — 677
Branko Dude: SOLINSKI PARTIZANSKI ODRED — — — — 689
Obrad Egić: S KOVČEGOM ORUŽJA KROZ ZADAR — — — 697
Slavka Fidanovska: IZ RADA PARTIJSKE ORGANIZACIJE U TETOVU — — — — — — — — — — — — — 701
Vladimir Rolović: CRMNICA U PRVIM DANIMA USTANKA — 706
Milko Goršič: RAD RADIO-SEKTORA — — — — — — — 716
Jozo Bakrač: USTANICI SA CINCARA — — — — — — — 721
Mesud Hotić: OD MURTERA DO JANJA — — — — — — 733
Marijan Barišić: STVARANJE I RAD PRVE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U RIJECI I ISTRI — — — — — — — — 743
Pepi Mitev Jovanovski: FORMIRANJE MESNOG KOMITETA KPJ U KIČEVU — — — — — — — — — — — 747
Vidra Kovačević: IZ CRNE GORE ZA PEČ I POVRATAK PREKO ŠTEDIMA — — — — — — — — — — — — 750
Milisav Raičević: USTANIČKI DANI U OPŠTINI LUKOVSKOJ 754
Ivan Kreft: MART — MAJ 1941. GODINE — — — — — — 766

Strana

Rudi Kolak: PUT ŠTABA ZA BOSANSKU KRAJINU IZ OSMAČE ZA PODGRMEČ — — — — — — — — — — — — 773

Dr Jerko Radmilović: OTOK BRAČ U 1941. GODINI — — — 777

Desanka Miljovska: RAD BITOLJSKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE MEĐU ŽENAMA — — — — — — — — — — 783

Vuko Radović: USTANIČKI TOP — — — — — — — — — 785

Vlado Bajić: IZ USTANIČKIH DANA U BOSANSKOPETROVAČKOM KRAJU — — — — — — — — — — — 788

Rade Pavlović: NEKA SJEĆANJA NA PARTIZANSKI ODRED »MATIJA GUBEC« — — — — — — — — — — — 795

Lidija Jovanović: DJECA U USTANKU — — — — — — — 801

Grujo Novaković: SJEĆANJA NA ROMANIJSKI PARTIZANSKI BATALJON — — — — — — — — — — — — 805

Ratko Jovičić: PRVE ORUŽANE AKCIJE U ROGATIČKOM KRAJU — — — — — — — — — — — — — 811

Josip Čuljat: KAKO SAM POSTAO DIVERZANT — — — — 816

Milan Dimovski Koki: NAPAD NA POLICIJSKU STANICU U PRILEPU — — — — — — — — — — — — — 822

Anđa Špadijer Njara: IZ ILEGALNOG RADA U OKUPIRANOM CETINJU — — — — — — — — — — — — 828

Mirko Pekić: JEDNA AKCIJA DUBIČKE ČETE — — — — — 832

Grga Jankez: MIRA SKOJEVKA — — — — — — — — 835

Ljutfi Rusi: OKUPATOR NIJE USPEO DA ZAVADI MAKEDONCE I ŠIPTARE — — — — — — — — — — 841

Vojin Jauković: OSLOBOĐENJE ŠAVNIKA — — — — — 844

Danilo Komnenović: ZBJEG HERCEGOVAČKOG SELA POPLAT 849

Mirko Prodanović Sever: PSUNJSKA PARTIZANSKA GRUPA — 856

Velimir Jušković: SASTANAK ISPOD BOJNE NJIVE — — — 865

Nikola Perović: PORAZ ITALIJANA I SEPARATISTA NA ŽELEZNIČKOJ STANICI STUBA 7. NOVEMBRA 1941. — — 868

Dr Moni Levi: PRVE PARTIZANSKE BOLNICE U BOSANSKOJ KRAJINI — — — — — — — — — — — — — 874

PRILOG — DOKUMETARNE FOTOGRAFIJE IZ 1941. GODINE OD REDAKCIJE — — — — — — — — — — — — — — — — 877

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA IZ 1941. GODINE

PIŠU UČESNICI

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

*

OMOT I KORICE

Bogdan Kršić

*

VINJETE

Pivo Karamatijević, Sava Nikolić

*

LEKTURU I KOREKTURU IZVRŠILI:

Stevan Kojić, Stana Stanić, Veljko Aleksić, Nevena Đurović, Blagoje Svorcan

*

TEHNIČKI UREDNIK

Slobodan Mitić

*

Štampanje završeno avgusta 1962

TIRAŽ: 10.000

Štampa Vojnoštamparsko preduzeće Beograd — Mije Kovačevića 5.

ISPRAVKE

Na str.	red odozgo	red odozdo	stoji	treba da stoji
3	1.		kav	kakav
13	10.		u kojoj	u koju
27		6.	Lubinkom	Ljubinkom
65	13.		prilika	prilikama
78		13.	razvijali	razvijati
91	18.		salvije	slavije
112	3.		juna	jula
120		10.	zaštiti	zaštititi
136	10.		člana	članova
154	18.		Jazku	Jasku
161	19.		ničkih	nički
223	15.		protiv nas nekih lica	nekih lica protiv nas
273	22.		stvaraju	stvaranju
275	15.		na to da da li to	na to da li to
290		11.	štrajkbeherima	štrajkbreherima
326		21.	žandari	žandarmi
348		3.	kojih	koji
382		18.	nisao	nisam
453	18.		žive	žice
458		4.	zasreli	sazreli
461		16.	U R S Sevih	U R S-ovih
473		13.	osigurani	osigurali
496		13.	prdestavnik	predstavnik
510	23.		stanije	stanice
556		13.	peter	Peter
571		3.	Cinkar	Cinkara
582		10.	kotora	kotara
617.		16.	ako se predaju	ako se ne predaju
622		12.	na Mokercu	na Mokrcu
668	2.		do policije	od policije
669	3.		sta	sva
675	2.		mrzla dolina	Mrzla dolina
695	21.		Kamenšnici	Kamešnici
696	2.		Kamenšnici	Kamešnici
718	2.		pradavnica	prodavnica
725		14.	kupu	kapu
759	16.		Nikćića	Nikšića
761	14.		marka	mraka
764	25.		Corčin	Gorčin
766	11.		zborom	zbornom
780	9.		tra	tri
792		4.	i	je
842		8.	Makedonce	Makedonaca
870	20.		mo	mi
875		6.	Budimić	Budimlić